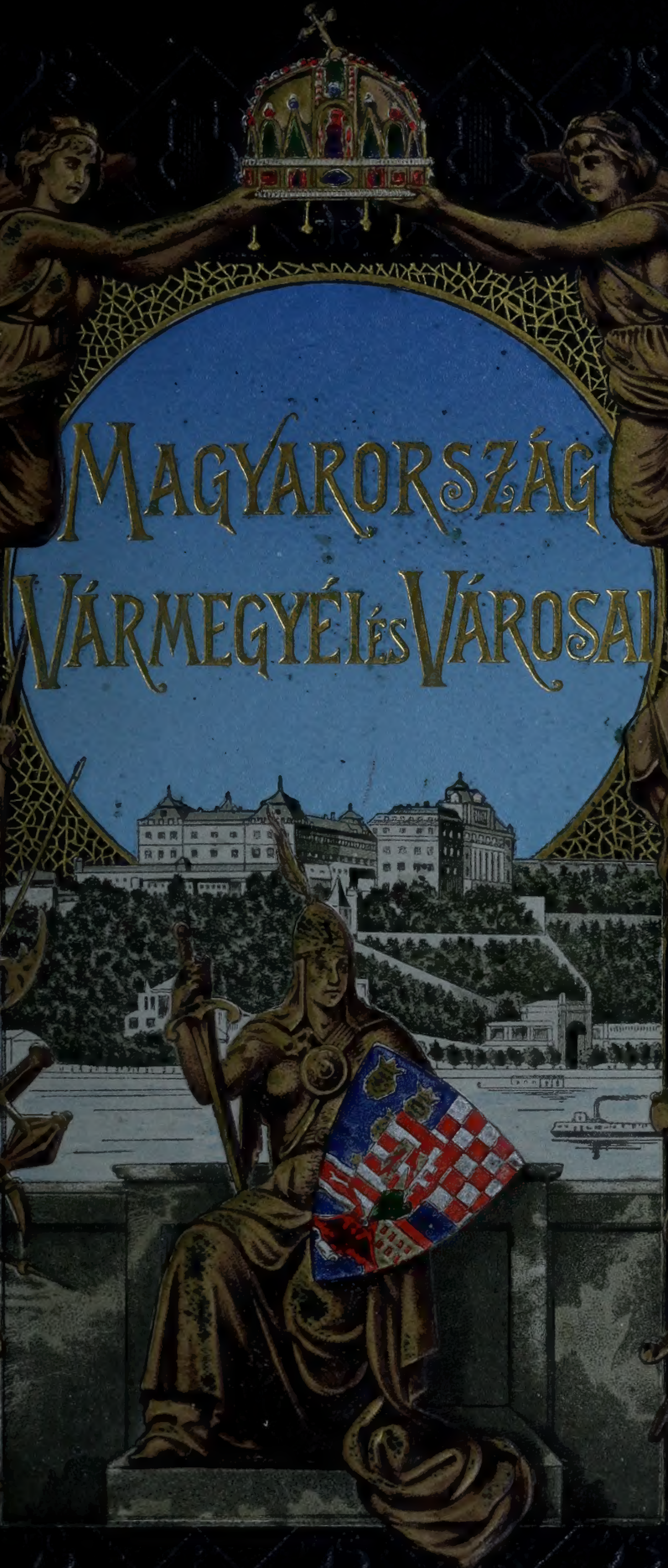

MAGYARORSZÁG
VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI

MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI

(MAGYARORSZÁG MONOGRAFIÁJA)

A MAGYAR KORONA ORSZÁGAI TÖRTÉNETÉNEK, FÖLDRAJZI, KÉPZŐMŰVÉSZETI, NÉPRAJZI, HADÜGYI ÉS TERMÉSZETI VISZONYAINAK, KÖZMŰVELŐDÉSI ÉS KÖZGAZDASÁGI ÁLLAPOTÁNAK

ENCIKLOPÉDIÁJA

A „MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI" ÁLLANDÓ MUNKATÁRSAINAK BIZOTTSÁGA

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL SZERKESZTI

DR SZIKLAY JÁNOS és DR BOROVSZKY SAMU.

SZÁMOS SZINES MELLÉKLETTEL, MŰMELLÉKLETTEL, TÉRKÉPPEL, TERV- ÉS HELYZETRAJZZAL ÉS SZŐVEG-KÉPPEL.

BUDAPEST

„APOLLO" IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

MDCCCXCVIII.

„MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI"
SZERKESZTŐSÉGE ÉS KIADÓHIVATALA
BUDAPEST, VII., ROTTENBILLER-UTCZA 46.

„MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI"
VEZÉRKÉPVISELŐSÉGE
BUDAPEST, VII., ERZSÉBET-KÖRUT 17.

VASVÁRMEGYE.

A MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI ÁLLANDÓ MUNKATÁRSAINAK BIZOTTSÁGA

FELÜGYELETE ALATT

IRTA

A VASVÁRMEGYEI HELYI MUNKATÁRSAK BIZOTTSÁGA

31 MŰMELLÉKLETTEL,

EZEK KÖZÖTT 5 SZINESKÉP, 3 TÉRKÉP, 7 FÉNYNYOMAT, 16 AUTOTIPIA, TOVÁBBÁ 458 SZÖVEG-KÉPPEL ÉS TELJES NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓVAL.

BUDAPEST

„APOLLO“ IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

MDCCCXCVIII.

„MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI“
SZERKESZTŐSÉGE ÉS KIADÓHIVATALA
BUDAPEST, VII., ROTTENBILLER-UTCZA 46.

„MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI“
VEZÉRKÉPVISELŐSÉGE
BUDAPEST, VII., ERZSÉBET-KÖRUT 17.

HAZÁNK megismerése hazafiui kötelességünk. Ismernünk kell a multat, mely a magyar nemzet fennállásának és jövő hivatásának forrása; ismernünk kell azt az erőt, mely Magyarország földjében, népének szivósságában, munkásságában, életrevalóságában rejlik, hogy számolni tudjunk a jövő feladatok megvalósithatásával.

Magyarország multjának és jelenének teljes képét óhajtja adni a

„Magyarország Vármegyéi és Városai"

(Magyarország monografiája)

czímü munka. Nemcsak a müvelt emberre nézve elengedhetetlenül szükséges ismeretek kútfeje tehát e mü, hanem kiválóan nemzeti feladatot teljesit, midőn fokról-fokra feltárja a magyar olvasó előtt Magyarország összes kulturális munkásságának minden jelenségét, hogy lássuk, mik voltunk, mik vagyunk, minő szellemi és anyagi tőkével foghatunk a jövő évezred munkájába.

A „Magyarország Vármegyéi és Városai"

czímü nagy müben az olvasó meg fogja lelni a megyék, városok, községek történelmi, földrajzi, földtani, természetrajzi, képzőmüvészeti, néprajzi, statisztikai, hadügyi, közgazdasági stb. adatait; a kulturális: nevezetesen a közigazgatási, vallás-, közoktatás-, igazság- és egészségügyi intézményeknek és viszonyoknak minden érdekes részletét, a régi családok genealógiáját, a közlekedési viszonyok, a városok és vidékek leirását. A gazdaközönségnek pontos képét adjuk a mezőgazdaságnak, a tulajdonjogi, kezelési és bérleti viszonyoknak; az iparos, a kereskedő és vállalkozó megismerheti belőle a városok ipari, kereskedelmi és pénzügyi viszonyait, az érdekképviseletek szervezetét és végre e mü kiterjed a társadalmi, nevezetesen az egyesületi és testületi élet ismertetésére. Mindezt nem száraz, lexikonszerü modorban, hanem könnyen érthető, világos és mindenkinek kellemes olvasmányt nyujtó módon, kísérve folyton számos ismeretterjesztő, szép kivitelü, állandó becsü képpel, rajzokkal, térképekkel stb.

A munka egyes részeit mind oly szakemberekkel iratjuk meg, a kik különösen az illető vidéknek vagy szakmáknak kitünő ismerői és akik előre is teljes biztositékot nyujtanak a munka alaposságára nézve.

A „Magyarország Vármegyéi és Városai" a közvetlen tudás és megismerés alapján szerkesztett mű lesz, melynek alaposságát az emlitett szakférfiak és helyi írók megbízhatósága mellett, a fővárosi szakírókból alakult állandó munkatársak központi bizottsága biztositja.

Minden kötet ára kötve 6 forint.

Megrendeléseket elfogad Budapesten:

„Magyarország Vármegyéi és Városai" kiadóhivatala

Budapest, VII., Rottenbiller-utcza 46.

„Apollo" irodalmi és nyomdai részvénytársaság

Budapest, VII., Rottenbiller-utcza 46.

„Magyarország Vármegyéi és Városai" vezérképviselősége

Budapest, VII., Erzsébet-körut 17.

A „MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI“

ÁLLANDÓ MUNKATÁRSAINAK KÖZPONTI BIZOTTSÁGA.

Elnök: **RÁKOSI JENŐ.**

Szerkesztők: **dr. SZIKLAY JÁNOS** és **dr. BOROVSZKY SAMU.**

TAGOK:

Dr. Balassa József
tanár.

Balogh Pál
hirlapíró.

Bársony István
író.

Bánóczi József
a m. tud. akadémia tagja.

Dr. Bayer József
főgimn. tanár.

Bedő Albert
ny. államtitkár, orsz. képv.

Benedek Elek
a «Nemzeti Iskola» szerkesztője.

Berzeviczy Albert
ny. államtitkár, orsz. képv.

Dr. Bezerédj Viktor
belügyminiszteri tanácsos.

Berecz Antal
m. kir. áll. felső leányiskolai igazg., a m. földrajzi társaság főtitkára.

Dr. Bolemann István
kir. tanácsos.

Dr. Borbás Vincze
egyetemi m. tanár.

Borbély Lajos
a Rimamurány-salgó-tarjani vasmű-részvény-társaság vezérigazgatója.

Dr. Borovszky Samu
a m. tud. akadémia igazgatója.

Dr. Csapodi István
egyetemi m. tanár.

Császár Imre
orsz. szinművészeti akad. tanár.

Csoma József
földbirtokos, heraldikai író.

Czigler Győző
műegyetemi r. tanár.

Dr. Dárday Sándor
min. tanácsos, a «Jogtudományi Közlöny» főszerkesztője.

Demény Károly
m. kir. posta- és távirdaigazgató.

Dedek Crescens Lajos
tudomány-egyetemi könyvtár-ör.

Dobokay Lajos
miniszteri osztálytanácsos.

Dr. Entz Géza
műegyetemi r. tanár.

Enyedi Lukács
min. tan., a m. agrár- és járadékbank vezérigazgatója.

Dr. Erdélyi Pál
a nemzeti muzeum könyvtárának segédőre.

Dr. Falk Miksa
országgyülési képviselő, a »Pester Lloyd« főszerkesztője.

Dr. Fejérpataky László
a nemzeti muzeum könyvtárának igazgató őre.

Fritz Péter
a budapesti keresk. és iparkamara titkára.

Dr. Fodor József
egyetemi ny. r. tanár.

Gonda Béla
keresk. miniszteri tanácsos.

György Aladár
az országos statisztikai hivatal aligazgatója.

Hock János
országgyülési képviselő.

Rónai Horváth Jenő
m. kir. honvédőrnagy, a honv. törzstiszti tanfolyam tanára.

Dr. Hutyra Ferencz
az állatorvosi akadémia igazgatója.

Dr. Jankó János
a magyar földrajzi társaság titkára.

Dr. Jókai Mór
író, főrendiházi tag.

Kada Elek
író, Kecskemét város polgármestere.

Káldy Gyula
a m. kir. opera igazgatója.

Dr. Katona Lajos
főgimn. tanár.

Dr. Kenedi Géza
a «Pesti Hirlap» szerkesztője.

Kenessey Kálmán
vasuti és hajózási főfelügyelő.

Dr. Kiss János
egyetemi m. tanár, a Szent-István-társulat igazgatója.

Konkoly Thege Miklós
orsz. képv., a központi meteorológiai intézet igazgatója.

Kormos Alfréd
a «Magyar Pénzügy» szerkesztője.

Kőrösi József
a fővárosi statisztikai hivatal igazgatója.

Kovács Albert
ev. ref. theologiai tanár.

Kovács Gyula
vasuti és hajózási főfelügyelő.

Kovács S. Aladár
kir. főmérnök.

Kun Gyula
székes-fővárosi tanácsnok.

Landgraf János
országos halászati felügyelő.

Landherr Gyula
műépitész.

Dr. Lipcsey Ádám
az »Országos Hirlap« szerkesztője.

Lóczy Lajos
egyetemi ny. r. tanár.

Dr. Madarász Gyula
nemzeti muzeumi őr.

Nagy Géza
nemzeti muzeumi őr.

Dr. Németh József
földmivelésügyi min. titkár.

Dr. Némethy Károly
belügyminiszteri titkár.

Dr. Nyári Sándor
műegyetemi m. tanár.

Dr. Ortvay Tivadar
ker. akadémiai tanár.

Óváry Lipót
orsz. levéltáros.

Dr. Pasteiner Gyula
egyetemi ny. r. tanár.

Porzsolt Kálmán
a budapesti népszinház igazgatója.

Rákosi Jenő
a »Budapesti Hirlap« főszerkesztője.

Ifj. dr. Reiszig Ede
belügymin. fogalmazó.

Dr. Rodiczky Jenő
cs. és kir. asztalnok, földmiv. min. osztálytanácsos.

Telegdi Roth Lajos
főbányatanácsos, királyi főgeológus.

Sándor József
az E. M. K. E. alelnök-főtitkára, orsz. képviselő.

Szabó Antal
belügyminiszteri titkár.

Szathmáry György
vallás- és közokt. miniszteri tanácsos.

Dr. Sziklay János
író.

Id. Szinnyey József
a n. muzeumi hirlapkönyvtár-őre.

Ifj. dr. Szinnyey József
egyetemi ny. r. tanár.

Strausz Adolf
tanár.

Dr. Szterényi Hugó
főgimn. tanár.

Dr. Thallóczy Lajos
közös pénzügyminiszteri kormánytanácsos.

Dr. Tuszkay Ödön
orvos szakíró.

Dr. Váradi Antal
az orsz. szinművészeti akadémia igazgatója.

Dr. Vécsey Tamás
egyetemi ny. r. tanár.

Vende Aladár
hirlapíró.

Dr. Visontai Soma
ügyvéd, orsz. képviselő.

A „MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI"

III. (VASVÁRMEGYE) KÖTETÉNEK MUNKATÁRSAI:

Balogh Gyula
megyei főlevéltáros, Szombathely.

Barabás István
igazgató-tanító Sárvár.

Barabás György
igazgató-tanító Vasvár.

Berzsenyi Jenő
földbirtokos, Kemenes-Sömjén.

Béry István
stináczi plebános.

Dr. Borbás Vincze
egyetemi m. tanár, szerkesztő-bizottsági tag.

Dr. Csapodi István
egyetemi m. tanár, szerk. biz. tag, Budapest.

Chernel István
földbirtokos, ornithologus, Kőszeg.

Deutsch Tivadar
nagykereskedő, Szombathely.

Ebenspanger János
felső-lövői képezdei igazgató.

Egerváry Gyula
orsz. erdészeti felügyelő, Budapest.

Fülöp József
körmendi ag. ev. lelkész.

Gerlits Sándor
Vasvármegye árvaházanak igazgató-gondnoka.

Guoth Lajos
közjegyző, Felső-Eőr.

Halász József
kir. erdőgondnok, Körmend.

Héjjas Endre
m. kir. meteorológiai aligazgató, Budapest.

Horváth Sándor
nemzeti muzeumi lev. tiszt., Budapest.

Dr. Huszár Pál
pénzügyi titkár, Szombathely.

Inkey Béla
földbirtokos, geológiai író, Taródháza.

Jablonowsky József
a m. kir. rovartani állomás igazgatója, Budapest.

Jánossy Gábor
megyei aljegyző, Szombathely.

Káldy Gyula
a m. kir. opera igazgatója, szerk. biz. tag.

Kárpáti Kelemen
r. kath. főgimnaziumi tanár, Szombathely.

Dr. Károlyi Antal
Vasvármegye alispánja, Szombathely.

Kormos Pál
közgazdasági író, Budapest.

Kovács Gyula
hirlapíró, Budapest.

Kőváry-Kaffehr Béla
szerkesztő, Szombathely.

Laszczik Bernárd
szent-gotthardi perjel.

Sinkovich Elek
muraszombati szolgabíró.

Dr. Nagy Ignácz
rohonczi esperes-plebános.

Németh József
földmiv. ministeri titkár. szerk. biz. tag Budapest.

Dr. Pataky Jenő
sarvári kör- és kórházorvos.

Pálffy Boldizsár
szombathelyi polg. leányiskolai igazgato.

Perényi Antal
körmendi plebános.

Pollák Pongrácz
muraszombati főszolgabíró.

Rattner Mihály
pinkafői esperes-plebanos.

Rákosi Jenő
szerkesztő-bizottsagi elnök.

Ifj. dr. Reiszig Ede
belügym. fogalmazó, szerk.-bizottsági tag, Budapest.

Seemann Gábor
szombathelyi keresk. iskolai igazgató.

Somogyi József
megyei árvaszéki ülnök, Szombathely.

Szabó Endre
a »Magyar Kereskedők Lapja« főmunkatarsa, Budapest.

Sziklay János dr.
szerkesztő.

Turcsányi Andor
ev. ref. lelkész, Körmend.

Vende Aladár
segéd-szerkesztő.

Vende Ernő
gimnaziumi tanár, Budapest.

Dr. Viola Ödön
ügyvéd, Szombathely.

Villányi Szaniszló
bakonybeli apát, Kis-Czell.

Wittinger Antal
tanar, Kőszeg.

Zoltán Győző
kir. főmérnök, Szombathely.

„Apollo" Irodalmi és Nyomdai Reszvénytársaság.

VAS-VÁRMEGYE

TÉRKÉPE.

Területe: 5035 □ km.
Lélekszáma: 390.371.
Várm. székhely: Szombathely r. t. v.

Mérték 1 : 385.000.

Kilométer.

Rövidítések:

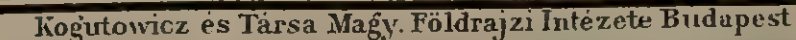
A.	=	Alsó
F.	=	Felső
K.	=	Kis
N.	=	Nagy
M.	=	Mura
R.	=	Rába
S.	=	Sorki
V.	=	Vas
Z.	=	Zala
f.	=	falva
j.	=	járás
p.	=	puszta
h.	=	hegy
hz.	=	háza
Szt.	=	Szent
Nem.	=	Nemes
Ném.	=	Német
Kem.	=	Kemenes
Magy.	=	Magyar
Horv.	=	Horvát
Egyh.	=	Egyházas
Hh.	=	Hegyhát

M. j. - Muraszombati-járás

JELMAGYARÁZAT:

Nagyközség	Állami út
Kisközség	Megyei "
Puszta	Viczinális út
Állami határ	Községi út
Országos "	Vaspálya
Megyei "	Tervezett vasút
Járási "	Vasuti állomás
Városi "	Magasságok méterekben.

16° Kel. hosszúság Greenwich-től

ELŐSZÓ

Alig hogy (több már egy félszáz esztendéjénél) Acsádon a Szegedyek birtokán az uj tisztilakban megláttam a napvilágot, édes apám kiragadott a jó kőszegi asszonyság kezéből, a ki e világra érkezésem körül foglalatos volt, és — feje fölé ég felé tartván — ujjongva körültánczolt velem a szobában. Én voltam a harmadik gyermek és a harmadik fiú is. Ez ragadta szegény jó atyámat szertelen örömére. Ha sejtette volna, hogy — longus post me ordo — még kilenczen követnek engemet s ő a tizenkettőből kilenczet lesz kénytelen verejtékén fölnevelni: tán szerényebb lett volna az örömében. De míg a gond és bánat szinte mindig a jövőt kémli, az öröm ritkán méltatja egy-egy tekintetre, hanem él a jelennek, a pillanatnak.

A kép azt tartom megindító: egy fiatal apa, a ki szívének boldogságában tenyerén emeli magasra gyermekét. Iskolás fiú korombban gyakran elmerengtem ezen a képen, mert a kis bibliánkban Ádám volt így ábrázolva, a mint elsőszülött fiát felmutatja az Istennek.

Engem azonban, a ki eképen életem első pillanataiban ültem atyám tenyerén, engem a gondviselés egy még különösebb kegyben részesít, sorsomat úgy formálván, hogy ime, én meg szülőanyámat vehetem tenyeremre, hogy felmutassam nektek, mondván: ime itt van ő, szeressétek és gyönyörködjetek benne.

Mert mi más egy könyvhöz előljáró beszédet írni, mint felvenni a tárgyat, a melyről a könyv szól és felmutatni és megma-

gasztalni és szerényen azt kivánni, bár csekély tehetségemmel és nagy szeretetemmel méltó lehetnénk hozzá tárgyamhoz, a miről e könyv szól, Vasvármegyéhez, nekem is szülőföldemhez, tehát szülőanyámhoz.

A bájos Dunántúlnak, a hol a természet nem olyan buja és adakozó, mint e gyönyörű ország némely más vidékén, de nem is terméketlen; a hol az éghajlat szertelenségei nem szöknek végletek között ide meg oda; a hol az időjárás ingyen kegyelméből kánaáni termés nincsen; de a hol a klíma és a szívós emberfaj szolidításán megtörik a sors szeszélye, a mely inségbe tud dönteni más országrészeket: ennek a bájos és áldott Dunántúlnak egyik szemefénye a mi Vasmegyénk.

Ámulva fogja e lapokat forgatni nemcsak a más megyebeli, hanem még Vas szülötte is, a ki sorait olvasván, érezni fogja azt az igazságot, hogy hazáját, szülőföldjét csak akkor kezdi igazán, öntudatosan, egy becsesebb szerelemmel szeretni az ember, a mikor minden ízében megismerte.

Ez a könyv kimeríti azt az anyagot, a mit a Vasvármegyének nevezett földterület magában foglal föld alatt és föld felett. Kimeríti vizeiben, szántóföldjeiben, rétjeiben, erdeiben, hegyeiben, völgyeiben, bányáiban. A föld mineműségében, homokjában és köveiben. Kimeríti beépített részeiben, beszámolva községeivel, tanyáival, városaival. Kimeríti állatvilágában — számot adva a hasznos állatok számáról és mineműségéről; számot az erdőn, mezőn tanyázó vadakról. Kimeríti emberanyagában, erejéről, becséről, vallásáról, fajáról, szokásairól, gazdagságáról és szegénységéről meg nem felejtkezvén. Kimeríti történelmében, a szürke régi időktől kezdve keresztül ama küzdelmes évszázakon, a mikor ez a határvármegye kapuja és bástyája volt az országnak nyugat felé, a kapun bejött a mi jó volt, a bástyáról visszavettetett az ellenség. Kimeríti kulturájában, esztétikájában, érzületében, a mely mindig tündöklött a haza szolgálatában.

Egy kis, magában kikerekített világ ez a könyv, a legszebb, a legértelmesebb, a legmunkásabb és legjobb módú országrészek egyikéről: büszkesége annak, a ki odatartozik, öröme a magyarnak, a kit más vidék adott a hazának.

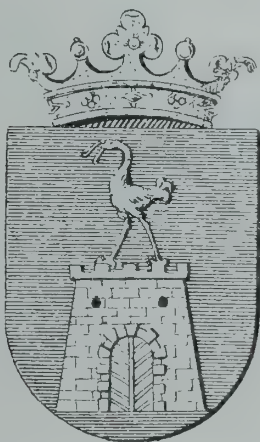
Az a másfélszázezer törzsökös magyar ember, a ki ezer év óta máig e számra szaporodott, s ama földet megszállva tartja, félkézzel védve magát az idegen szomszéd nyomása ellen, félkézzel dolgozva magáért és fajáért s felküzdve magát vezérelemnek és törzsökös hatalomnak a maga földjén: gyönyörködtető látvány s életrevalóságával, szorgalmával, ép elméjének józanságával és szép tette egészségével, valamint vérségének tündöklő tüzével e nemzet alaptőkéjének egy része. Egy szép, tömör aranyrud a mi nemzeti bankunk pinczéiben!

És ez erős köznép, ez izmos földmívesség élén a históriai nemesség gyönyörü kastélyaiban, festői váraiban és szilárd kuriáin, melyeknek bájos mása a könyv szövegébe színte életet visz és az olvasó fantáziáját megragadja s munkára serkenti. És köznép és vezérnemesség között az új időben feltörekvő városok, melyek-

nek falai közt kialakulóban van a magyar nemzeti polgárság, hogy átvegye megillető szerepét a magyarok további történeteiben a második évezred küszöbén: mindez egy könyvbe foglalva dokumentuma úgyszólván egy erős, szívós, nagy tehetségű faj ezer éves életének, alkotó hatalmának, szellemi felsőbbségének, vezértehetségének és erkölcsi tartalmának.

Én áhitattal lapozgattam e könyvet és szívemben hálával telten tettem le. Minden könyv, a mely a magyarokról igazsággal és hozzáértéssel van megirva, valóságos éposz a magyar faj dicsőségre hivatott voltáról. Maga ez a faj, lelke izmaival — ha szabad e szót használni — kimagaslik, mint egy művészi alkotás és árnyékában biztosságot, védelmet, kiméletet élvezve, szeliden tenyésznek más fajok háborítlanul, melyek a magyar nélkül a sors szeszélyeinek és a szomszédok kapzsiságának martalékává lennének.

Rákosi Jenő.

VASVÁRMEGYE CZÍMERE.

A SÁGH ÉS A KIS-SOMLYÓ HEGY.

VASVÁRMEGYE HEGY- ÉS VIZRAJZA.

Vasvármegye területének alakja szabálytalan négyszög, szögleteiben Marczaltő, Lapincs-Ujtelek, Petáncz-Széchényikút és Jánosháza községekkel. A vármegyének *végpontjai* délen 46⁰ 36′ (Barkócznál), éjszakon 47⁰ 30′ (Kirchschlagnál), nyugaton 33⁰ 39′ (Dobra mellett) és keleten 35⁰ 13′ (Marczaltőnél). Legnagyobb *szélessége* tehát körülbelül egy fok, legnagyobb *hosszúsága* pedig több, mint másfél fok. A *vármegye területének térmértéke* 946,789 kat. hold, vagy 5035·81 □ km. Nagyság szerint Vasvármegye az összes vármegyék közt a 19-ik helyen áll. Terület. Térmérték.

A vármegye nyugot felé Stájerországgal határos; a stájer határ egy kevéssé még éjszakon és délen is elkanyarodik; délen Barkóczig, éjszakon a villámosi-lövői völgyben lévő Hármashatárig. Onnan Kirchschlagig Alsó-Ausztria határolja a vármegyét. A többi irányban Vasvármegye hazai földet érint; éjszakon Sopronvármegyét, éjszakkeleten Győrvármegyét, keleten Veszprémvármegyét és délen Zalavármegyét. Határok.

A megye *természetes határait* a következő folyóvizek képezik: *dél felé* a Mura (Petáncz és Barkócz közt), a Kerka és a Kis-Kerka (a Haricsa hegytől Ramócsáig), a Zala (Pankasztól Jánosfáig) és a Szőcze patak (Zala-Mindszent felett); *keleten* a Marczal folyó, illetőleg csatorna; *éjszakon* a Rába (Marczaltőig), a Kis-Rába, a Répcze (Dénesfától Bükkig), az Abláncz (Tömördtől az acsádi majorig) és a Lékától éjszakra lévő völgyben a Vörös árok (Rother Erdgraben); *nyugot* felé a Lapincs (Lapincs-Ujtelektől Radafalváig); a Ritschein (a királyfalvi határban, Stájerországból jövet); a Lendvának egy kis baloldali mellékpatakja, mely Dobra mellett ered és a Határpatak (Kuzsenicza), mely Határfalunál jön Stájerországból és Petáncz mellett a Murába ömlik.

Vasvármegye keleti vidéke nagyobbrészt róna, a kis magyar Alföldnek, az úgynevezett pozsonyi medenczének része; a megyének nyugoti fele hegyes-völgyes. Felszin.

A megyének legmagasabb emelkedése a *Szálkő* vagy *Irottkő* Rohonczon, mely egyúttal az egész Dunántúlnak is legmagasabb hegycsúcsa. (Magassága 883 méter.) A megye legmélyebben fekvő pontja éjszakkeleti vég-

A ROHONCZI HEGYVIDÉK.

csucsában van: Marczaltőhöz közel a Cseke-ér melléke csak 121 méternyire emelkedik a tenger színe fölé.

Hegyrendszer.

A vasmegyei hegyek a Központi Alpesek, a *Tauern hegység* keleti folytatását képező stájer vagyis nóri havasoknak, közvetlenebben a Fischbachi vagy Ceti alpoknak nyúlványai. A Hochschwab, Sonnwendstein hegyeknél az Alpesek egy része dél felé kanyarodván, ezeknek legnyugotibb, a Mura és Rába közt elnyuló ága, melynek kiemelkedő csúcsai a Hochlantsch és Schöckl, Dobránál jön Vasvármegyébe. A Hochlantschtól a hegység egy másik ága a Rába és Ilz, illetőleg Feistritz között vonul kelet felé. A hegység harmadik ága már a Wechsel-hegységtől húzódik hazánk felé.

Vasvármegye hegyei tehát három főcsoportra oszlanak. Az első csoport a Rábától délre esik, a második a Rába és Lapincs között van és a harmadik a Rábától, illetőleg a Lapincstól éjszakra.

Az első a „Schöckl" (1446 m.) és a „Gleichenberger Kogeln" (596 m.) folytatása. Dobránál lesz e hegyvonal magyarrá, főgerincze keleti irányban húzódik, ahol már „Hegyhát" a neve s a Kemenesaljában végződik. Mellékágai Vasvármegye egész déli részét borítják. (Tótsági hegyek.)

A második csoport is a Hochlantsch folytatása s a Hochlantschon eredő Rába választja el e két hegyvonalat. Ez a második hegyvonal a legjelentéktelenebb; se kiterjedése, se magassága nem nagy. A Kristyán-patak két részre osztja; délnyugati része Gyanafalvánál, keleti része Szent-Gotthárdnál ér véget.

A harmadik csoport a legterjedelmesebb és a legmagasabb. Magyar középpontja a már korábban említett Szálkő vagy Irottkő. (Rohonczi havasok.) A vármegyének ezen hegyei a „Wechsel" nyúlványai. A Wechsel 1728 méter magas, sokszor még juniusban is hó van rajta. Ennek tulajdonítható,

hogy Vasvármegyének éjszaknyugati zúga, Felső-Eőr tájéka, már igazi hegyvidék, a hol szőllő sem található.

A Wechsel-hegység magyar nyúlványai ismét két csoportra oszthatók; az egyik dél felé fut és a Lapincs és Pinka közt terjed el; utóbb, a terület lejtősödését követve, délkelet felé kanyarodik. Egyik ágának keleti végpontja a rendkívül érdekes „Vashegy“. Onnan a hegység délre kanyarodván, Körmend felé húzódik és Lovaszádnál ér véget; legnyugotibb része Alhónál és Farkasfalvánál végződik.

A „Wechsel“ második nyúlványa kelet felé terjed és, egyik ága éjszaknak fordúlván, Rozália-hegység neve alatt ismeretes; a másik ága délre kanyarodik; Hochneukirchen mellett a 897 m. magas Hutwischben hatalmas középpontot képez, ahonnan egyik vonala nyugat felé, a Pinka folyóig, másika kelet felé, egészen Kőszegig ér. Ez a hegygerincz a Pinkától Hidegszegig keleti irányban fekszik; Hidegszegtől Borostyánkőig a hegyvonal dél felé törekszik, ott pedig két részre oszolván, a két hegyvonal középpontja a Vöröshegy (796 m.), a keleti ágnak a csúcsai a Vörösvágási csúcs (784 m.), a Dörgőhegy (Donnerriegel vagy Redlschlager Berg) (760 m.) és a Farkashegy (Moversberg) (620 m.). A nyugati ágnak emelkedései a Kőhalom (Steinstückl) (829 m.) és a Wenczelnyeregtől délre a Gerinczhegy (Kimmvagy Kienberg) (803, 807 és 763 m.). A középső csúcsán van a Julia-messzelátó. Borostyánkőtől a hegygerincz délkeleti irányban halad; Vágod, Alsó- és Felső-Szénégető falvak fekszenek rajta; a két első községben a hegygerincz 502 m. magas hágóvá száll alá, mig Felső-Szénégetőnél a hegygerincz egyszerre megint 701 méterre emelkedik. Az ott lévő tisztásnak Farkasverem a neve. Ez már a Szarvaskő nevű hármas hegycsoporthoz tartozik. A Magas Szarvaskő 862 m., az Alacsony Szarvaskő 840 m., a Kis Szarvaskő 625 m. magas. A Kis Szarvaskőhöz igen közel van a Kis Tarkő (Plischa), mely 641 m. A Magas Szarvaskőnek délnyugati nyúlványa a Nagy Tarkő (661 m.). Az A. és K. Szarvaskő közt regényes hegyi rét van a Királykúttal. Szarvaskő és Szálkő egymástól egy óranyira van. A Szálkő ormát az Árpádmesszelátó disziti. A Szálkőtől (883 m.) a hegy gerincze éjszakkeleti irányban halad és a kőszegi Kalváriahegyben ér véget. A gerincz ezen részén a következő emelkedések említendők: A Hörmann forrás (770 m.), a Gendig (726 m.), a Czégér hegy (664 m.), a Károly magaslat vagy Óház (609 m.) és a Kalváriahegy (393 m.). Az Óháznál a szép milleniumi messzelátó köti le figyelmünket. A hegygerincz Borostyánkőtől Kőszegig félkört képez, a melynek konkáv része észak felé fordul. A főgerincz tagazódása általában transversalis; a főgerinczből kiinduló transversalis mellékágak, mellékgerinczek többé-kevésbbé íveket képeznek, a melyeknek konkáv része a legtöbb esetben kelet felé néz. A főgerincz végpontjánál, a M.-Szarvaskőnél a küllős vagy sugaras tagazódás fordul elő. A legmagasabb emelkedésű csúcsok, melyek mindig szelid lejtésűek, ott foglalnak helyet, a hol a mellékgerinczek a főgerinczczel kereszteződnek. A hegység ezen keresztező ágai tüntetik fel a hegység régi alakját, ezen ágak képezik a hegységnek mintegy bordáit; a kisebb keresztvölgyek csak később, az erosio folyton tartó működése alatt keletkeztek. De ezzel még korántsincs az mondva, hogy ezen hegységben minden völgy erosio eredménye; az egyes nagyobb völgyek, többek közt a gyönyörü Gyöngyös hosszvölgy is már határozottan geotektonikus völgy. Az egész gerinczből a Pinkától a Hutwischig csak déli irányban, onnan fel- és lefelé számos nyúlványa fejlődik. Az éjszaki nyúlványok rendszerint rövidebbek: a Gyöngyös folyó szab azoknak határt. A déli kiágazásoknak határa a Pinka, illetőleg a Rába folyó.

Vasvármegye keleti részében több egészen külön álló hegycsúcs emelkedik ki a rónából: a Sághegy (292 m.), a Kis Somlyó (220 m.), a *Litkeihegy;* melyek úgy, mint a németújvári várhegy is, vulkanikus eredetüek. Az előbbiek a balatonmenti bazaltok rendszerének utolsó tagjai.

Vasvármegye *területének lejtősödése* elég sajátos. Csak a vármegye déli Lejtősödés. része tartozik a Mura-Dráva, illetőleg a Balaton rendszeréhez. A vízválasztó legmagasabb pontja Felső-Szölnöknél van, neve Ezüsthegy, magassága 404 m., legalacsonyabb pontja a Mura mellett 179 méternyire van a tenger

színe felett. A vármegyének többi részei kivétel nélkül a Rába, illetőleg a megye éjszakkeleti végcsúcsa felé lejtősödnek. Az egész rendszernek hegyi középpontja a *Szálkő*, völgyi középpontja a *Rába.*

A megye legmélyebben fekvő pontja Marczaltő mellett van (121 m.). A Rába völgye Velikénél, a hol a Rába magyar területre jön, 251 m. magas. A Lapincsvölgy Ujteleknél 400 m. magas, a Csík (Strém) völgye Komjátnál 304 m., a Kis-Székvölgy Nádfalunál 248 m., a Pinka völgye Pinka-Határfalunál (Sinnersdorf) 425 m., a Nagy-Szék völgye Buglócznál 434 m., a Villámos völgye a Hármashatárnál 513 m., a Fehérpatak völgye Malternnél 486 m., a Vöröspatak völgye a Hutwisch alján Edeházánál 502 m., a Rohoncz patak völgye Rohoncznál 354 m., a Gyöngyős völgye Gyöngyösfő alatt 381 m. magas. Legmagasabban fekszik a villámos-lövői völgy és a Vörospatak völgye, a mi abban találja természetes magyarázatát, hogy mind a kettő a hatalmas Hutwischhez közel van.

Folyók. Magának a *Rába* folyásának főiránya éjszakkeleti. Mellékvizei közül még azok is, melyek eleintén dél felé folynak, nemsokára kelet, vagy legalább délkelet felé kanyarodnak.

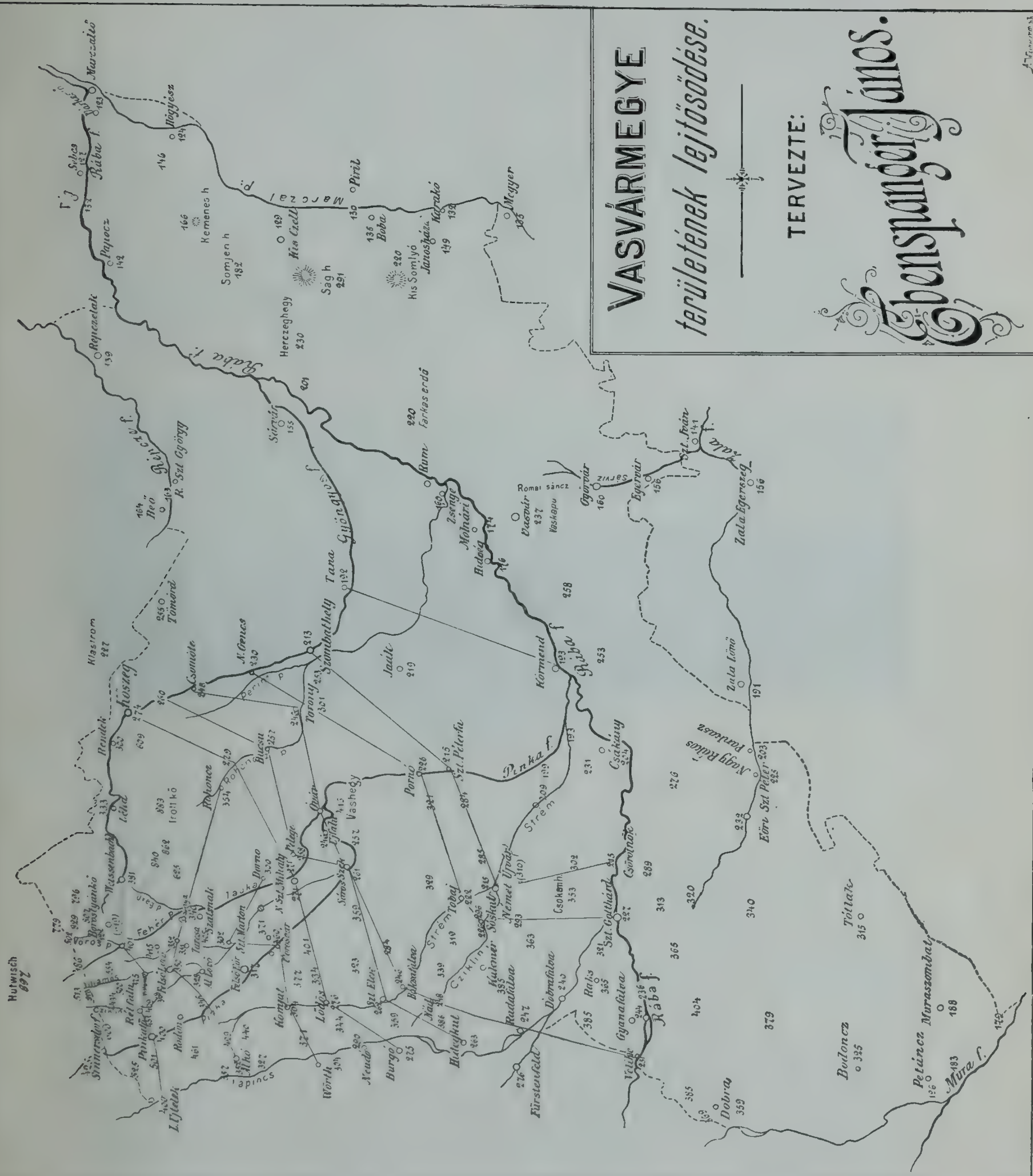
SZENT-GOTTHÁRD ÉS VIDÉKE.

Szent-Gotthárdnál ömlik a *Lapincs* a *Rábába*; a Sárvíz Rába-Keresztúrról jövén, egy ideig a Rábával párhuzamosan folyik. A *Sárvíz* Csákányon alól ömlik a Rábába és innen Vöröspatak név alatt ismeretes. Csákány felett délnyugat felől a *Lugos* patak folyik a Rábába Ivánczнál. Éjszakról a *Medves* patak szakadván bele, a baloldali hegyek hátravonulnak; a sik völgyön a *Csík* (Strém) patak és a *Pinka* ömlenek a Rábába, melyet délről a *Csörnöcz* párhuzamosan kísér. Vasváron túl a Rába mind erélyesebben éjszakkeleti irányba tör. Balról a *Sorok* patak ömlik beléje, délről a Csörnöcz kiséri tovább, mely innen *Herpenyő* nevet vesz fel. *Rumon* túl a Herpenyő két ágra szakad (Nagy- és Kis-Herpenyő.) Sárvárnál ömlik a *Gyöngyös* a Rábába; Niczknél a Rábától különválik a *Kis-Rába* és az öreg Rába inkább keleti irányt követ. A Rába Várkesző és a keszői vár mellett elhaladván, még mielőtt Marczaltőre érne, a vármegye területét elhagyja. A megye rábamelléki csúcsának „*Sziget*“ a neve.

A *Rábának jobbparti mellékvizei* közül a Csörnöczöt, illetőleg Herpenyőt már felemlítettük. A többiek a dobrai hegyek éjszaki lejtőjén erednek és többnyire rövid folyásuak. A legnevezetesebbek közöttük:

A *Sváb* patak (Velike községnél), a Grics p., a Döbör p., a Strázsa p., a Battyándi p., a Rostély p. (Farkasdifalva mellett), a Szölnök p., a Sza-

kony p. (Szakonyfalu m.), a Zsidai p. (Kéthely m.) a Hársas p. (Kisfalud m,), az Uj p. (Magyarlak m.), a Gyarmati p., a Lugosi p. (Hegyhát Szt.-Márton m.), a Móráczi p., a Nádas p. (Nádasd m.), a Hegyaljai p. (N.-Mizdó

VASVÁRMEGYE TERÜLETÉNEK LEJTŐSÖDÉSE.

m.), a Malom p. (Döröcske m.), a Szentegyházi viz (Ujlak m,), a Kaponyás (Kám m.), a Szemenyei p., az Eszteri ér (Rum m,) a Csecse p. (Nyögér m.). Az utolsó a *Marczal*, mely sok helyen csatornákkal összekötve vagy csatornázva van.

A *Marczalnak* vasmegyei mellékpatakjai: a Tőre p. (Jánosháza mellett), a Godó p. (Egyházas Hetye m.) és ennek mellékvize a Csikászó p. (Izsákfa m.), a Czincza p. (Kis-Czell m.), a Börkönd p, (Kemenes Högyész m.) és a Cseke-ér (Marczaltő m.)

A *Rábának balparti mellékvízei:*

A *Lapincs*, mely a Wechsel-hegy déli oldalán, Stájerországban ered. Lapincs-Ujteleknél jön az országba, s egészen Fölöstömig határt képezvén Magyarország és Stájerország között, Szt.-Gotthárdnál ömlik a Rábába. A Lapincs melléke széles, szép és termékeny völgy. A folyó eleintén déli, Fölöstömtől délkeleti irányban folyik.

A *Lapincs* mellékfolyói: *a)* jobbról a Feistritz, mely a Wechsel nyugati lejtőjéről jövén, a Lapincsot nagyságban felülmulja. Fölöstömön alul magyar területre jön, rövid ideig határt képez és Dobrafalva s Királyfalva közt a Lapincsba szakad;

b) balfelől: Hidaspatak (Stegerbach) a Wechsel déli lejtőjén keletkezik, Árokszállás felett jön a megye területére és Farkasfalvánál a Lapincsba folyik; a Hárspatak, mely Királyfalvánál ömlik a Lapincsba; továbbá a Körtvélyes patak, mely Körtvélyesnél egyesül a Lapincscsal.

NAGY-SITKE ÉS VIDÉKE.

Balról: *A Pinka* a Wechsel hegység déli lejtőjéről jön, Pinka-Határfalu (Sinnersdorf) községnél magyar területre ér, Sárosszékig délkeleti, Óvárig keleti. onnan déli s végűl megint délkeleti irányban folyik.

A Rábamelléket a Vas-hegy és Kinizsi-hegy közötti vadregényes szoros két részre osztja; a felső része jó széles termékeny völgy; az alsó része a Rábamellékkel egybeolvadván, már a kis magyar alföld kiegészítő részeűl tekinthető.

A Pinka mellékvölgyei jobbról: a *Csik* (Strém) völgye. A *Csik* Komjáttól éjszakra ered; Szent-Elekig déli, onnan délkeleti irányban folyik s Körmend felett (Taródfánál) ömlik a Pinkába.

A *Csikbe* jobbról-balról számos kisebb patak ömlik. Balról: a Sebes p. és Mogyorós ér Rábortnál egyesülnek és mint Sárviz folynak a Csikbe; a Nagergina és Sipka p. Puszta-Szt.-Mihálynál; a Tobaj p., a Hárs p., Mogyoró p. és Réti p. Orbánfalunál, a Lipócz p. Strémnél. Jobbról: a Lődös p., a Nyár p, Barátfalunál; a Kőpatak; a Kis-Szék (Cziklin, Cziken) patak Nád község mellett ered, Kukmér mellett a Vőrös patakot és Falu patakot veszi fel magába és Németujvárnál szakad a Csikpatakba.

A Pinka mellékvölgyei balról: A *Nagy-Szék* (Cziklin, Cziken) *patak* völgye. Azon vizválasztó hegységben ered, mely a Pinkától a Hutwischig s tovább terjed. Déli illetőleg délkeleti irányban folyik s Sáros-Széknél szakad

a Pinkába. A Nagy-Szék p. mellékvízei a Góbor p. és a Villámos p., mindkettő Alsólövőnél folyik a Székpatakba. A Villámos patakba Felső-Lövőn a Lövő patak ömlik bele. A Villámos p. Gschaidtnél Alsó-Ausztriában ered, a vadregényes, gyönyörű villámosi völgyszoroson folyik végig és a Hármashatárt érinti. A Nagy-Szék p. mellékvize a Sárpatak (Csaá) is; a Drumoly patak Német-Cziklin mellett ömlik a Szék patakba. A Pinka következő nagyobb mellékvíze a *Fehér patak*. Ez, valamint mellékpatakja, a Vöröspatak, a Hutwisch-hegységből jön. Bányától délre a Szarvaskőről folyó Üveg patak szakad a Fehér patakba. A Szarvaskőn eredő Sirokány patak és a Rumpód patak Német-Szent-Mihálynál, a Szabár patak Sámfalvánál ömlik a Fehérpatakba. Óvárnál a Hadász p,, Csatárnál a Nárda p., Pornónál a Pornó p., Német-Sároslaknál a Sárospatak, Vasallánál a Csencsi patak ömlenek a Pinkába.

Rohonczról Nárai irányában vonul a Szálkő egyik nyulványa, mely onnan Szombathelyig keleti irányt követ. Ez az emelkedés egyúttal vízválasztó. Dozmattól délre a Recsavina-hegyen a *Sorok* patak ered, mely Rumnál a Rábába ömlik. Délről Nyirvár felől a Hidegkuti p., északról Sorki-Ujfalunál a *Perint* folyik a Sorokba.

A Perint a kőszegi hegyekből jön. A Mocsóvári és Vizelősi patak Pere-

FELSŐ-EÖR ÉS VIDÉKE.

nyénél egyesülvén, Perint néven a Gyöngyös folyóval sokáig párhuzamosan halad és Szombathelyen és Nagy-Unyomon is keresztül folyik. A Perint a Szálkőről jövő vizeket is magába veszi. Ezek közöl legnagyobb a Rohoncz patak, mely a Faludy völgyet hasítja s Olad és Szombathely közt ömlik a Perintbe. A Rohonczba folyik a Bozsok p. és egy, a János-forrásból eredő cser- mely is, Bucsú felett; a Nieste p. Ondódnál és a Szünösi p. Séenél.

A Rába következő mellékvize a *Gyöngyös* folyó. Ez a borostyánkői hegyekben, Gyöngyösfőtől északra, a Farkas völgyben ered, Kőszegig keleti, Szombathelyig déli s onnan Sárvárig délkeleti irányban folyik.

A *Gyöngyös* mellékvizei: az Irottkő és Szarvaskő északi lejtőjéről ömlő számos hegyi patak; a Salamonfalvánál eredő Sirnitz p.; az Ausztriából jövő Zöbern p., mely a „Bucklichte Welt“ völgyeiből gyüjtvén egybe a vizeket, áradásaival sokszor nagy kárt okoz; az Ostoros p., a Vörös árok, mely Rötnél folyik a Gyöngyösbe; a Kozár p. Kőszegtől keletre ered, eleintén dél, utóbb kelet felé folyik és Peczölnél ömlik a Gyöngyösbe, midőn Vépen a Surány-patakot és a Sárd-patakot is magába vévén, utóbb *Borzó* nevet vesz fel. A *Rátkai víz* Meszlennél ered s Csényénél szakad a Gyöngyösbe. A *Hosszú víz* Acsádról jön és Porpáczon olvad egybe a Rátkai vízzel.

A *Répcze* Vasvármegyének egy darabon északi határát képezi. Nagy kanyarulatokban folyik, főiránya keleti. A Rozália-hegységben, Sopron-

megyében ered, a kis Rábával egyesülvén, *Rábcza* nevet vesz fel s Győrött a Rábával együtt a Dunába ömlik.

Közelében veszi fel magába a Répcze az *Abláncz*-patakot, melynek mellékvölgye a Tömördőt érintő Ilona-völgy.

Répcze-Szent-Györgynél Szeleste felől vesz fel a Répcze egy mellékpatakot. Csánig mellett a Kőris-patak szakad a Répczébe. A Kőris a Váthi erdőben ered és a Rába-Bogyoszlóban keletkező Pereszteget is magába felvevén, Niczken felül a *Répczébe* ömlik. Nemsokára a Répcze észak felé kanyarodván, a Kis-Rábával egyesül.

A vármegyének déli része a Mura-Dráva és a Balaton felé lejtősödik. E vidék folyó vizeit három csoportra lehet osztani. Az Ezüsthegy és a Cirkviscze hegy választja el egymástól a két első csoportot; a harmadik csoport a Sárviztől keletre esik. Az első csoportnak folyó vizei a dobrai hegyekben erednek, egyenesen dél felé folynak s azután a rónán, a Mura és Lendva mellékén, egyszerre kelet felé fordulnak. A második csoport patakjai a fennemlített vízválasztó csúcsok környékén keletkezve, eleintén keleti irányban haladnak, míg Zalamegye területére érve, dél felé folynak tovább. A harmadik csoport folyóvizei dél felé tartanak és rövid folyás után Zalamegye területére mennek át.

Az első csoport fővizei: a *Mura*, a *Dobel* és a *Lendva.*

A *Mura* ágakra szakadva, lomhán folyik át a rónaságon, utközben számos szigetet alkotva. Mellékvize a Határpatak vagy Kucsenitza. Attól elágazik az Ó-Kucsenitza, mely szintén a Murába folyván, szigetet alkot. *Tót-Hidegkutnál* a Határpatak a Csernecz-patakot veszi fel magába.

A *Lendva* patak a Gleichenbergtől keletre fekvő hegyekből ered Eleintén Stájerország területén folyik és Dobrától délnyugatra jön magyar földre, a hol egy kis patak is ömlik beléje.

A Lendvába folyik: a dobrai patak és mellékerei a Járek patak, a Lukai patak, mely az Ezüst-hegyről jön s Rétállásnál ér véget. Nemsokára. a Lendva-szigetet alkotja, északi ágának neve Travikáj patak. Ebbe folyik a Tergly patak, mely felső folyásában először Lendva, utóbb Hrad-patak nevet visel. A Travikájjal együtt a Pusócz patak ömlik a Lendvába. Ez három patakból, a Spunika, Berják és Skajinából keletkezik, Bodóhegy községnél Bodó-pataknak is neveztetik és Pálmafü községnél szakad a Lendvába. Ennek következő mellékvize a brezóviczi patak, mely felső részében Gruba pataknak neveztetik. Muraszombatnál a Puczincz-patak folyik a Lendvába. Két patakból ered, a mátyásdombi és a Bereszk-patakból. A következő patak a mártonhelyi. Utolsó a Mórácz-patak a zsidahegyi mellékpatakkal.

A második csoport vizei ebben a sorrendben következnek: *Csekefa*-patak, *Ratkócz*-patak, *Zurek*, utóbb *Falu patak*; a *Kis-Kerka*, mely Kerkás-Kápolna felett ömlik a *Nagy-Kerkába.* A Nagy-Kerka, melynek egyik ága az Ezüsthegyről, másika Kerkafőről jön, Sándor-völgynél fölveszi magába a Merákpatakot, Petőfánál a Peskóczot, Hódosnál a Dolinczot és Kerkás-Kápolna felett a kajánházi völgy erét.

A *Zala* folyó a Sóskileshegy keleti oldalán ered. Északról a következő völgyek nyilnak feléje: A Csöprési vagy Pataka-völgy, a Csikó-völgy, az Ispánki-völgy, a Kút-völgy, a Rákos-völgy, a Szt.-Jakab-völgy (Jánosfánál), mellékvölgye Mogyorósd felől nyilik és a Szőcze-völgy, mely Vasvármegyének határa.

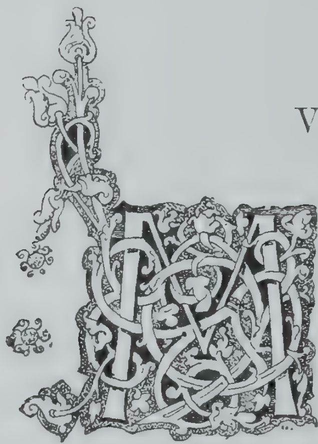
A harmadik csoport vizei: a *Sárvíz*, mely a Verna-patakot is magába veszi. A Sárvíz völgye Vasvártól délre kezdődik, eleintén keleti, utóbb déli irányt követ. A Sárvíz Zala-Szent-Ivánnál ömlik a Zalába.

A még hátralevő vizek mind a Farkaserdőben erednek, mely Oszkótól Káldig terjed. A Csillaghegyről dél felé a *Sió*-patak, kelet felé a *Szakolyai folyás* jön. Csehi-Mindszentnél a *Széna-völgy* nyilik feléje; onnan *Széplaki patak* a neve, mely Baltavár felől a Kánya-patakot is magába fogadja. Az utolsó, a *Csergető-patak*, a Farkas erdő északi részéből jön.

A ROHONCZI MESSZELÁTÓ.

VASVÁRMEGYE NÉPESSÉGE.

agyarország legnépesebb vármegyéinek egyike. Vasvármegye. Népességének sürűségére nézve majdnem az első helyen áll. Ha tekinteten kivül hagyjuk azokat a megyéket, melyek népességének sürűségi számát a nagyobb lakossággal biró törvényhatósági városok növelik, a melyeknek területét azonban le kell vonni a megyék területéből, csupán két megye mulja felül.

Lakosság száma.

Vasvármegyének ugyanis 5035 négyszög kilométer területén az 1890-iki *népesség-állapota* szerint 390,371 lakosa volt. Egy négyszög kilométerre tehát 77·8 lakos jut. Csanádvármegye áll első helyen 81·1, Zalavármegye 79·2 lakossal; a többi vármegye mind Vasvármegye után következik. Az országos átlagot jelentékeny felülmulja Vasmegye lakossága. Magyarország átlagos népsürűsége ugyanis 54·10 négyszög kilométerenként; a magyar szent korona országainak együtt 54·2.

Népesség szaporodása.

A népesség *szaporodása* 1880-tól 1890-ig 29,781 volt. 1880-ban 360,590 volt lakosainak száma, 1869-ben 331,706. A szaporodás körülbelül egyenlő arányban haladt; az 1869—80-iki dekádban 7·6, az 1880 90-iki dekádban 8·26%-kal.

A természetes szaporodás szerint az aránylag kedvező halálózási arány következtében 13·36%-nak kellett volna a szaporodásnak lennie, holott csak 8·26 volt; a természetes szaporodással szemben tehát 5·10% hiány mutatkozik. A Vasvármegyével szomszédos megyék közül azonban Sopron és Veszprém kedvezőtlenebb szaporodást mutatnak; Veszprémmegye lakossága az 1880/90-iki tizedben csak 3·26%-kal szaporodott. Sopronvármegye 4·41%-kal. Felülmulja ellenben Zalavármegye, mely körülbelül eléri az országos szaporodási átlagot a maga 12·42%-ával. Vasmegye népességének a természetes népszaporodás alapján kiszámitva, 1895 végén 411.118 lakos volt.

Kivándorlás.

A szaporodás aránya alatta marad az országos átlagnak, a minek oka a munkások *kiszivárgása* a szomszédos Ausztriába, a hol könnyebben jutnak keresethez. Megkönnyíti a kiszivárgást a lakosság egy részének német nyelve, melylyel Ausztria német részeiben könnyen boldogul. Az 1891-iki népszámlálás 24,032 egyént irt össze, a kik Vasvármegyéből kereset végett Ausztriában tartózkodtak. Az amerikai kivándorlás kevésbbé érintette a megyét; annál inkább a Horvátországba való kiszivárgás, a hová a legutóbbi évtizedben 2129 vasmegyei lakos vándorolt ki. A kivándorlás és munkakeresés végett való ideiglenes eltávozás miatt a lakosság abszolut szaporodása visszamaradt a természetes szaporodással szemben.

Bevándorlás.

Bevándorlásról ma már alig lehet szó. E mellett tanuskodik az, hogy a

vármegyei származású lakosok arányszámában alig történt némi változás. Egyáltalában a keresethiány miatt kivándorlókat számba nem véve, a megyebelieknek szülőföldjükhöz való konzervativ ragaszkodása erősebbnek mutatkozik, mint a Dunántúl bármely megyejében, Sopronon kivül, a hol ugyanilyen jelenséget tapasztalunk. Vasvármegyében ugyanis a Vasban született lakosok az összes lakosságnak 93·22%-át teszik (Sopronban 9?·20%-át), holott a szomszédos Zalavármegyében csak 91·67% a zalai születésű, Veszprémben pedig 89·14% az ugyanazon megyebeli. Nagyobb ipartelepek, melyek az utóbbi években sürűbben keletkeznek a megyében, módosíthatják e számot s valószinű, hogy a legutóbbi népszámlálás óta módosították is; de erre nincsenek szabatos adataink.

Népesség sürüsége.

A 390,371 lakos 629 községben lakik. A községek nagy számából megitélhetjük, hogy a megyében általában aprók a helységek. Zalamegye kivételével nincs is megye a Dunántúl, mely annyi apró helységet foglalna magában, mint Vasvármegye. A Rába völgyében és a Kemenesalján, tehát a rónaságon, ritkábbak a helységek, noha itt is elég kis népességűre találunk, de a vármegye nyugati, hegyes felében igen sürűn következnek egymásra, gyakran 1—2 kilométer távolságra. 100 lakoson aluli község volt 1890-ben 5, (a legkisebb Borostyán 55 lakossal), 100—200 lakosú 54, 200—300 lélekkel lakott 104, 301—500 közt levő lakosságú 173, 500—700 lelket számláló 110, 700—1000 közt váltakozó lakosságú 95, 1000-en felül 1500-ig 47, 1500-tól

ROHONCZ.

2000-ig 14, 2000-en felül 3000-ig 10 községben terjedt a lakosság; olyan helységet azonban, melyben több lakik 3000 embernél, de 5000-et nem üt meg, csak 4 volt mindössze, 5000-en felüli csupán egy (Kőszeg) és 10,000-en felül szintén csak egy (Szombathely).

A mint látszik, a községek zöme a 200-től 700-ig terjedő lakosságra esik; ezek száma összesen 387, tehát több, mint fele az összes helységeknek. Már pedig egy 700 lakosú, alig 100 házat számláló helység is kicsinynek mondható.

Község-határok

A községek sürűsége miatt természetesen azok határa is igen kicsiny. Átlag 9 négyszög kilométer esik egy helység területére. A legnagyobb határ, *Kőszeg* városáé, sem terjed nagyobbra, mint 45 négyszög-kilométerre, pontosan 8723 kat. holdra. A legnagyobb határok természetesen a lapályos részen vannak; a hegységbe eső határok között *Rohoncz* város az egyetlen kivétel, melynek határa 7674 kat. hold. Ellenben gyakoriak az 1000 holdon alul levő határok. Olyan községi területek is vannak, melyek alig terjednek túl az egy négyszög-kilométeren, mint a felsőőri járásban *Sóshegy* (262 hold), *Kis-Cziklin* és *Kis-Karasztos* (246—246 h.), *Dombhát* (261 h.), *Szépur* (236 h.), a körmendi járásban *Kemesmál* (190 h.); a kőszegi járásban *Gyöngyösfő*, mely egy négyszög kilométernyit sem bir (csak 134 h.), *Langeck-Üveghuta* (212 h.), *Kis-Csömöte* (197 h.), *Kis-Pöse* (208 h.), *Seregélyháza* (233 h.); a muraszombati járásban *Borostyán* (csak 119 h.), a németujvári járásban *Taród-Csencs* (208 h.), *Salafa* (250 h.). Az országos átlag szerint (noha a nagy városok birtoktalan lakosságát is számítjuk, a mi pedig jelentékenyen csökkenti az

arányszámot) egy lélekre körülbelül negyedfél hold föld jut. Vasvármegyében, mely, mint látni fogjuk, mégis nagy részt őstermelőktől lakott országrész, a községek felében sem találhatjuk meg ez az átlagszámot, sőt 193 olyan község van, melyben 1—2 hold esik csak egy lélekre, egy családra tehát 5—10 hold; 16 községben pedig még egy hold sem kerül átlag egy személyre. Még nagyobb lenne az aránytalanság, ha a közép- és nagybirtokok területét külön vennők. A szomszéd megyék közül csak Zalavármegyében vannak a birtokok elaprózását tekintve, hátrányosabb viszonyok. Vasvármegyében ugyanis egy őstermelő birtokosra jut 11·6 hold, Zalában csak 8·4 hold; ellenben Veszprémvármegyében 19·2 hold, Sopronban 14·8 hold. A parasztbirtokok szétaprózása a nép egy részét az ipari foglalkozásra ösztönözte; ebből magyarázhatók meg a munkakeresés végett Ausztriába történő időleges kivándorlások, valamint az is, hogy egy nagyobb töredék Horvátországba, illetőleg Szlavoniába vonul, a hol könnyebben szerezhet földbirtokot.

Lakásviszonyok. A *lakásviszonyok* általában normálisak. Vasvármegyében 58,700 házban 69,005 lakást talált az összeirás; egy lakásra tehát 6·65 lakos jut; Veszprémmegyében 6·53, Zalában 6·37, Sopronmegyében 6·44, Győrmegyében 6·76; a szomszédos vármegyék viszonya tehát csekély eltéréssel ugyanolyan ebben a tekintetben. Az összes épületek száma 1890-ben 121.847 volt.

Nemi eloszlás. *Nemre* nézve a 390,371 lakos közt férfi volt 192,853, nő 197,518. Minden 1000 férfira tehát 1024 nő jutott. Jobb viszonylat, mint a Tisza jobb partján, a honnan sok férfi Amerikába ment munkát és szerencsét keresni; jobb Győrvármegyénél (1043) és Veszprémnél (1027); de nem jobb Sopronnál, a hol 1022, Zalánál, a hol meg éppen csak 1013 nő jut 1000 férfira; tehát majdnem egyenlő az arány.

Családi állapot. A *családi* állapot képe csekély eltéréssel ugyanaz, a mi a szomszédos vármegyékben. A férfiak közül nőtlen volt 31·69, nős 63·04, özvegy 5·24, elvált 0·03%. Összehasonlítva az arányszámokat a szomszéd vármegyék adataival, következő képet nyerjük százalékokban:

	Nőtlen	Nős	Özvegy	Elvált
Vasvármegye	31·69	63·04	5·24	0·03
Sopronvármegye	30·23	63·76	5·97	0·04
Veszprém vármegye . . .	28·13	66·80	5·01	0·06
Zala vármegye	30·96	64·54	4·46	0·04

Nemzetiségek. *A nemzetiségi elhelyezkedés* igen érdekes Vasvármegyében: két nagyobb zöm mellett két kisebb zömöt találunk.

Legnagyobb számú a *magyar* lakosság; több mint fele az összesnek. Ekképpen elérte az abszolút többséget, mert a többi lakosságnak 50·56%-át teszi. 1880-ban még alatta maradt a számnak, akkor csak 48·98% volt. A magyarok összes száma 197,389. Elfoglalják majdnem kizárólagossággal a vármegye keleti részét, de benyulnak a hegyvidék völgyeibe is; ezenkivül szigetekként a megye nyugati részén, az úgynevezett Őrség egyes községeiben élnek.

A *németek* száma 125,526 volt 1890-ben, 1880-ban pedig 122,738. A szaporodás tehát csekély, sőt a németek arányszáma, az összes lakossághoz viszonyítva, még csökkent is, mert 1880-ban még 34.04 %-át adták az egész lakosságnak, holott 1890-ben már csak 32·16%-át. Nagyobb tömegben a megye nyugoti felének hegyes vidékén települtek.

A kisebb zömöket a *horvátok* és *vendek* alkotják. Az előbbiek szétszórt szigetekben laknak a Szombathelytől nyugotra és délre eső tájékon; a vendek a megye délnyugati során, Mura-Rába szögében. A horvátok száma volt 1890-ben 18,197 4·66% a vendeké 47,080 (12·55%)

Magyarosodás. A *magyarosodás* és a magyarul tudás a leglassabban terjed a németek közt. Részben a német terület szomszédsága is okozza talán; de tényleg a németek a legszívósabbak a magyar nyelv negligálásában. Örvendetesebb jelenséget tapasztalunk már a horvátoknál. Igaz, hogy ezek részben magyar lakosság közé vannak beékelve, s nincs is alkalmuk folyvást gazdagabb és kulturailag haladottabb fajrokonaikkal érintkezni. A mig a németeknek nem is egészen tizedrésze (9·25%) tanult meg magyarul, a horvátok közül már

közel 25% érti a magyar nyelvet. Legnagyobb haladást ezen a téren a vendek tették, a kiknek épen fele tud már magyarul s így ez a különben is hazafias népcsoport nemsokára a magyar nyelv és nemzetiség várának erős előőrse lesz. Magyarul tudott az egész megyében 1890-ben 221·495, azaz 56·74%, 1880-ban csak 53·96%.

Vallásra nézve túlnyomó többségben laknak Vasvármegyében a római katholikusok, az összes lakosság 74·11%-a. Utánuk legtöbb az ágostai evangelikusok száma, nevezetesen 20·54%. Az ev. reformátusok a lakosságnak csak 2·94%-át, a zsidók 2·39%-át teszik, míg a fennmaradó csekély töredék egyéb vallásfelekezetek közt oszlik meg. Vasvármegyében több római kath. hitközség tartozik a zágrábi érsekséghez, s egy pár azonfelül a stájer egyházhoz. Lakosok száma hitfelekezetek szerint.

Fontosabb annak az aránynak megállapítása, hogy az egyes vallásfelekezetek kebelében mennyire volt kedvezőbb, vagy kedvezőtlen a magyar nyelv terjedése. A reformátusok általában mindenütt magyarok lévén Magyarországon, nem is jönnek itt számitásba. Tényleg Vasvármegyében is csak 0·77% nem tudott magyarul. A róm. katholikusok közül 1880-ban 49.68% tudott magyarul, 1890-ben már 51·43%. Ez ha nem is nagy, de határozott haladás. Sokkal kisebb a magyarosodás terjedése az ágostai evangélikusoknál. Mindössze csak 0·35% a magyarul tudó evangelikusok szaporodása. Ellenben nagyobb arányú a zsidóknál, a kik közül 1880-ban még csak 67·66% tudott magyarul, holott 1890-ben már 75·65%. Mindenesetre egyik oka ennek az is, hogy a zsidóság zöme a városokban lakik, melyek a magyarosodás legjobb elemei az egész országban. De egyúttal példája ez a jelenség annak az általános magyarosodási processzusnak, mely örvendetes módon az egész országban foly az izraeliták közt. A szomszéd vármegyékben ugyanezt a növekvő arányt találjuk. Már Sopronvármegyében is jelentkezik, a hol 1880-ban a zsidóságnak csak 41·91%-ka tudott magyarul, ellenben 1890-ben már 48·09%. Veszprémmegyében ugyanez időszak alatt 68·87%-ról 77·11%-ra, Zalában 86·01%-ról 92·42%-ra szaporodott a magyarul tudó zsidók száma, úgy, hogy eddig körülbelül már alig van Zalavármegyében olyan zsidó, a ki magyarul ne beszélne. Magyarosodás hitfelekezetek szerint.

Rosszabb szaporodási arányt mutat a szomszéd vármegyékben a róm. katholikusok magyarul tudása. Veszprémvármegyében még csökkent is valamivel, 74·20%-ról 73·94%-ra, a mi azt bizonyítja, hogy bizonyos számú magyar katholikus kivándorolván, a katholikus svábok közt teljesen pang a magyar nyelv terjedése. Zalavármegyében is csak 0·30%-kal emelkedett a magyarul beszélő katholikusok száma, Sopronvármegyében csak épen 0.14%-kal. Mindebből az következtethető, hogy a veszprémi és a győri püspökök egyházmegyéiben nem karolta föl a magyarosodás ügyét a papság oly mértékben, a mint lépést tartott Vasvármegye magyarositó munkásságában a szombathelyi egyházmegye papsága.

A mi a lakosság általános *müveltségi fokát* illeti, az kedvezőbb, mint az országos átlag; noha még mindig nem kielégítő. Száz-száz lakost véve alapul, olvasni és irni tudott 78·35 férfi és 64·69 nő; az országos átlagban 57·59 férfi, 43·89 nő. Csak olvasni tudott 2·39 férfi, 10·28 nő. Sem olvasni, sem írni nem tudott 19·26 férfi, 25·03 nő. Műveltségi fok.

A lakosok java része ma is őstermelésből él. Összesen 64·62%-ra teszi ugyan a népszámlálási jelentés az őstermelők családfőinek és eltartottjainak számát; de, minthogy a 13·19%-kal kimutatott napszámosok is legnagyobbrészt az őstermelés szolgálatában állanak, a vármegye lakosságának három negyedrésze őstermeléssel keresi kenyerét. Foglalkozás.

A statisztikai fölvételek alapján a *foglalkozási főtételek* következőleg oszlanak meg:

	Önállók	Eltartottak	Együtt
Értelmiség	2362	7972	10334
Szolgák az értelmiségnél . .	426	936	1362
Őstermelés	102009	150264	252273
Ipar és kereskedelem . . .	27159	39967	67126
Járadékok	3180	1747	4927
Napszámos	27329	24163	51492

Az értelmiségi osztályból volt önálló: 713 tisztviselő, 812 tanár és tanitónő, 390 pap, szerzetes és apácza, 105 orvos stb. Azipar és kereskedelem osztályába tartozókat megint szét kell különíteni foglalkozási ágai szerint. A 27,159 ipari foglalkozású önálló egyén közül 1·05% bányászattal, 69·66% a tulajdonképeni iparral, 12·38 személyes ipari szolgálattal, 0·15%, vándoriparral, 1·42% házi iparral foglalkozik, a voltaképeni iparos tehát az egésznek 83·61%-át képezi. A kereskedelem 11·13%-kal szerepel a föntebbi számban, 3.77% pedig a közlekedési szakmák munkásaira, 0·44% a hitelintézetek alkalmazottaira esik.

VASVÁRMEGYE KÖZSÉGEI.

Vasvármegye területén egy rendezett tanácsu város (Szombathely) és egy sz. kir., de nem törvényhatósági joggal felruházott város (Kőszeg), 8 nagyközség és 609 kisközség van, melyek közigazgatásilag 10 járásra és 92 körjegyzői kerületre vannak felosztva.

A járások a következők: Járási beosztás.

1. *Felső-eöri* járás, 2 nagyközséggel (Felső-Eör és Pinkafő), 58 kisközséggel. Területe 83,417 kat. hold, lakosainak száma 45362. Székhelye *Felső-Eör*.

2. *Kis-czelli* járás, 2 nagyközséggel (Jánosháza és Kis-Czell) és 39 kisközséggel. Területe 101,507 kat. hold, lakosainak száma 36,297. Székhelye *Kis-Czell.*

3. *Körmendi* járás, egy nagyközséggel (Körmend) és 54 kisközséggel. Területe 91,265 kat. hold, lakosainak száma 30,052. Székhelye *Körmend.*

4. *Kőszegi* járás, egy nagyközséggel (Rohoncz) és 52 kisközséggel. Területe 74,323 kat. hold, lakosainak száma 25,072. Székhelye *Kőszeg.*

5. *Muraszombati* járás, 114 kisközséggel. Területe 91,606 kat. hold, lakosainak száma 44,986. Székhelye *Muraszombat.*

6. *Németujvári* járás, 51 kisközséggel. Területe 74,883 kat. hold., lakosainak száma 34,343. Székhelye *Német-Ujvár.*

7. *Sárvári* járás, egy nagyközséggel (Sárvár) és 47 kisközséggel. Területe 94,265 kat. hold, lakosainak száma 32,872. Széhelye *Sárvár.*

8. *Szent-gotthárdi* járás, egy nagyközséggel (Szent-Gotthárd) és 79 kisközséggel. Területe 117,749 kat. hold, lakosainak száma 53,245. Székhelye *Szent-Gotthárd.*

9. *Szombathelyi* járás, 66 kisközséggel. Területe 105,548 kat. hold, lakosainak száma 34,106. Székhelye *Szombathely.*

10. *Vasvári* járás, 50 kisközséggel. Területe 97,745 kat. hold, lakosainak száma 30,827. Székhelye *Vasvár.*

Szombathely rendezett tanácscsal biró várost és *Kőszeg* sz. kir., de törvényhatósági joggal fel nem ruházott várost külön fejezetek ismertetik; az alábbiakban a tíz járás kis- és nagyközségeit mutatjuk be betüsoros rendben.

Abdalócz. Összesen 30 házból álló község; lélekszáma 185, a kik túlnyomó számban r. kath. vallásuak, németajkuak. A községnek az Erdődy grófok voltak a földesurai. Postája Pornó, távírója Szombathely. Abdalócz.

Acsád, 110 házból álló magyar község, a szombathely-soproni vasútvonal mentén, 726 r. k. és ág. ev. lakossal. Van vasúti állomása, postája és Acsád.

távirója s körjegyzőségi székhely. *Szegedy* György és Béla cs. és kir. kamarásoknak itt csinos kastélyuk van, melyet Szegedy Ferencz hétszemélynök építtetett 1824-ben.

Alhó. *Alhó*, a stájer határszélen fekvő nagy német község 295 házzal és 1850 részben ág. ev., részben r. kath. lakossal. Postája helyben van, távírója Felső-Eör. Körjegyzőségi és körorvosi székhelye. Van önsegélyző egylete is. Ezelőtt határszéli vámmal bírt. Erdeiben régi, még ki nem kutatott sírhalmok vannak s az ekevas gyakran hoz felszínre régi fegyverdarabokat. Vidéke regényes. A községen folyik keresztül a Stegersbach patak. Földesurai a Batthyányiak voltak. Vásárjoga egyike a legrégiebbeknek; négyszer tart évenkint országos vásárt. A községben még fennáll a pellengér, hirdetve a község egykori nagyobb szerepét. Harminczad-hivatala is volt.

Alsó-Beled. *Alsó-Beled*, 62 házból álló falu. Lélekszáma 375, ev. ref. és ág. ev. lakosai németajkúak. Postája Pornó, távírója Szombathely. A Pinka patak mellett, a tervezett pinka-mindszent-szombathelyi vasútvonal mentén fekszik.

ALSÓ-PATY. — NAGY SÁNDOR KASTÉLYA.

Plebániája 1626-ban a pornói apátság kegyurasága alá tartozott és 1695-ben *Dobrahelyi* Fülöp baccalaureus és volt pazmanita volt a plébánosa. Jelenleg Mária Terézia főherczegnő gyakorolja a kegyúri jogokat.

Alsó-Berkifalu. *Alsó-Berkifalu*, kis magyar község a Rába mellett, 47 házzal és 350 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája és távírója Körmend. R. kath temploma 1844-ben épűlt szép góth stilben. Földesura a *Batthyány*-család volt.

Alsó-Csalogány. *Alsó-Csalogány*, vend község, 133 házzal és 707 r. kath. és ág ev. lakossal. Postája Felső-Lendva, távírója Muraszombat. Földesura a *Nádasdy*-család volt.

Alsó-Csatár. *Alsó-Csatár*, kis horvát község a Pinka mentén, 33 házzal és 204 r. kath. lakossal. Postája Német-Keresztes, távírója Szombathely. Régente a *Niczky* grófok, később a *Batthyányak* voltak a földesurai.

Alsó-Káld. *Alsó-Káld*, magyar község 183 házzal. Lélekszáma 1497 r. kath. és ág. ev. Postája Felső-Káld, távírója Sárvár. E község volt a Káldyak ősi fészke, kik innen vették előnevüket is. Jelenleg Lajos bajor királyi herczeg birtoka.

Alsó-Lövő. *Alsó-Lövő*, 101 házból és 702 németajkú ág. ev. és r. kath. lakosból álló falu; postája és távírója Felső-Eör. A községben kisebb *serfőző* is van. Földesurak a Batthyányiak voltak.

Alsó-Mesteri. *Alsó-Mesteri*, magyar község a Ságh-hegy tövében, 69 házzal és 337 r.

kath. és ág. ev. lakossal. Postája és távírója Kis-Czell. Határában római sírok vannak. Földesura a *Batthyány*-család volt.

Alsó-Oszkó, 47 házzal és 391 lakossal, akik mind magyarok. Vasúti megállóhely. Postája Felső-Oszkó, távírója Oszkó. Legutolsó földesura Festetich László gróf volt. Alsó-Oszkó.

Alsó-Eör, nagyobb falu a Pinka patak mellett, melynek r. kath. ág. és ref. lakosai magyarok. Van 281 háza, a lélekszám 1603. Postája és távírója Vörösvár. Régi nemesi község, mely lótenyésztéséről ma is híres. Katholikus temploma a XVII. századból való. Alsó-Eör

Alsó-Paty, 66 házzal és 609 r. kath. és ág. ev. magyar lakossal. Postája Felső-Paty, távírója Sárvár. A Sopron-Felső-Lövő felé tervezett vasutat mellette vezetik el. Földesura a felsőbüki *Nagy*-család volt. A Rákóczy-féle fel- Alsó-Paty.

ALSÓ-SZELESTE. — FESTETICH ANDOR GRÓF KASTÉLYA.

kelés alkalmával itt volt elhelyezve a Benkő-féle hajdúezred. Felsőbüki *Nagy* Sándornak itt érdekes régi kastélya van. Felsőbüki Nagy-kastély.

Alsó-Rönök, 150 házzal és 969 németajkú lakossal. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Vasúti megállóhely a gráczi vasút mentén; postája és távírója Rátót. A községben két iskola van és faiskolát is nevelnek. Utolsó földesura a báró *Sennyey*-család volt. Alsó-Rönök

Alsó-Ságh, a Kemenesaljának egyik legnagyobb faluja, 235 házzal és 2070 r. kath. és ág. ev. magyar lakossal. Körjegyzőségi székhely; postája és távírója Kis-Czell. E község és környéke már az őskortól fogva lakott hely volt. Lelhelye az összes korszakoknak, kezdve a kőkorszaktól. Határában még most is találhatók vaskori sírhalmok. A szomszéd Ságh-hegy tetején egy római castrum nyomai láthatók. Plébániája már 1698-ban virágzott; r. kath. templomát 1736-ban építették újra. A XVII. században már református temploma is volt, míg ág. ev. temploma egészen uj épület. A Ságh-hegyen Alsó-Sagh.

barlangszerű üreg van, melyet Vas Pál lyukjának nevez a nép; a tatárjárás alatt ott vonták meg magukat a környék menekülő lakosai. A község kiterjedt borterméléssel bír; a sághi bor európaszerte hires. Itt van gróf *Erdődy* Ferencznek nagy kiterjedésű mintagazdasága és lótenyésztése. A XVII. század közepén ipolykéri gróf *Kéry* János és *Chernel* János voltak a földesurai, utóbb a Somogyi grófok. Itt volt hosszabb ideig plébános *Kressnevich* Ferencz nyelvész. A *Saághy*-család innen vette nevét és a *Rusa*-család predikátumát.

Alsó-Szeleste. *Alsó-Szeleste,* magyar község, 38 házzal és 383 r. kath. és ág. ev. lakossal. Vasútállomás, posta és távíró helyben van. A szombathely-pozsonyi vasútvonal mellett fekszik, *Festetich* Andor gróf szép, nagyszabású tornyos kastélyával, a mely magas dombon, remek terraszos park közepén áll. A kastélyban számos érdekes műkincs, családi ereklye és a családi képtár van elhelyezve. E községtől vette nevét a vármegye legrégibb családjainak egyike, a *Szelesteyek.*

Festetich-kastély.

BALOGFA. — BORSICS BÉLA KASTÉLYA.

Alsó-Szénégető. *Alsó-Szénégető,* 280 németajkú r. kath. és ág. ev. lakossal bíró és 44 házból álló község. Postája Gyöngyösfő, távírója Léka. A rómaiak korában környékén kisebb római telep vagy tábor lehetett, mert határában római sírok vannak.

Alsó-Szilvágy. *Alsó-Szilvágy,* kis magyar község, 30 házzal, 215 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája és távírója Acsád. Az alsó-szilvágyi *Gaál*-család ősi fészke.

Alsó-Szölnök. *Alsó-Szölnök.* A házak száma 120, lélekszám 726. A lakosok nagyobb része r. kath. vend, a többi német. Postája és távírója Szent-Gotthárd. A szent-gotthárdi csata alkalmával a török seregnek egy része itt táborozott.

Alsó-Telekes. *Alsó-Telekes,* 66 házzal és 542 magyar róm. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Andrásfa, távírója Győrvár. Két kath. temploma van; az egyik 1700 körül épült, a másik 1800-ban. Földesurai a *Delecskey-* és *Ebergényi*-családok voltak.

Andorháza. *Andorháza,* vend község, 78 házzal. A lélekszám 424. Vallásuk r. kath, és ág. ev. Postája Tót-Keresztúr, távírója Bellatincz. Földesurai a *Széchenyi-Nádasdy-*, *Muray-* és *Vidos*-családok voltak.

Andorhegy. *Andorhegy,* 50 házzal és 302 r. kath. és ág. ev. magyar lakossal. Postája Mártonhely, távírója Muraszombat.

Andrásfa. *Andrásfa,* magyar község, körjegyzőségi székhely, 80 házzal és 615 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája helyben, távírója Győrvár. Határában

kőkorszakbeli tárgyakat találtak. Kath. temploma nagyon régi. Földesurai a *Bolla-* és a *Farkas*-családok voltak.

Árokszállás lakosai r. katholikusok, németajkúak. A házak száma 110, a lakosoké 862. Postája és távírója Pinkafő. Lakosai a földmívelésen kivül faszerszám- és faedény-készítéssel, továbbá szalmafonással foglalkoznak. Árokszállás.

Badafalva nagyobb község 119 házzal; lélekszáma 784. A r. katholikus és ág. ev. lakosok németajkúak. Postája Nagyfalva, távírója Szt.-Gotthárd. Mint búcsújáróhely „Mária-Bild" elnevezés alatt ismeretes. Kath. temploma 1788-ban épült és a cziszterciták voltak a földesurai, kik jelenleg is kegyurak. A szent-gotthárdi csata előtt Montecuccoli, a vezér, ide irányította a csapatok egy részét. A gráczi vasút mentén fekszik. Badafalva.

Bajánháza, 46 házzal, 246 ev. ref. vallású magyar lakossal. Postája Senyeháza, távírója Csákány. Ősnemes őrségi község, mely a XVII. században a *Batthyányiak* földesurasága alá került. A Kerka patak mellett fekszik. Bajánháza.

BALOZSA-MEGYES. — FÖRSTER OTTÓ KASTÉLYA.

Baksafalva r. kath. és ág. ev. lakosai túlnyomólag németajkúak. A házak száma 194, a lélekszám 1385. Postája és távírója Szt.-Elek. A község a Strém-patak mellett fekszik. Plébániája 1689-ben már virágzott A kegyúri jogokat *Kottulinszky* Teodóra grófnő gyakorolja. Azelőtt a *Batthyányiak* voltak a földesurai. Baksafalva.

Balázsfalu, 59 házzal és 287 r. kath. vend lakossal. Postája Istvánfalu, távírója Szt.-Gotthárd. Lakosai a nyírfaseprő-készítést mint jövedelmező háziipart űzik. Balázsfalu.

Balogfa, 33 házzal és 312 r. kath. és ag. ev. magyar lakossal. Postája és távírója Kis-Unyom. Itt van *Borsics* Béla földbirtokos csinos emeletes kastélya és szép parkja. A kastélyt *Gotthard* Éva építtette a mult század végén; jelenlegi alakját a 80-as években nyerte. A *Győrfy-*, *Zanathy-* és *Geszty*-családok voltak földesurai. Balogfa. Borsics-kastély.

Balozsa-Megyes magyar község 67 házzal és 590 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Rum, távírója Molnári. A község a Rába mellett fekszik és takarék- és segélyegylettel bír. Itt van *Förster* Ottó orsz. képviselő szép, stílszerű kastélya, Balozsa-Megyes. Förster-kastély.

melyet a jelenlegi tulajdonos építtetett. Gyermekei örökölték, a Rumy-család egyik még élő tagjával együtt az 1474-ből származó világhírű *rumi serleget.*

Rumi serleg. Vasmegye legrégibb nemes családjainak egyike a rumi és rába-doroszlói Rumy nemzetség. Ez a sok viszontagság mellett is híven megőrzött családi emlékei között egy nagyobb és két kisebb serleget birt, melyek képei nemesi czímeréűl szolgáltak. Mind a három serleg ezüstből készűlt, jól megaranyozva. A két kisebb egészen egyenlő, hét ujnyi magas, gerezdes derekán és alapján mint szinte fogatékán is csaknem egyenlő bevésett virágokat és egyéb czifrázatokat mutat, a nagyobbik pedig különböző gazdag díszítményekkel ékeskedik; 17½'' magas, mintegy 160 latot nyom és három főrészből áll.

Födelét sisakos, szakályos és majd térdig érő pánczélba öltözött vitéz diszesiti, ki jobbjában négy részre osztott háromszögü paizsot tart, melynek első és negyedik udvarán fekete sas, a második és harmadikon vizirányos vörös és fejér koczkák vannak; bal kezében alkalmasint dárdát szoritott, de ez elveszett s a serlegen most látszó, későbben készűlt dárda nem egészen illően pótolja. A vitéz egy. 2'' 3''' magas, ezüst rózsákkal és beégetett virágokkal ékesitett oszlopocskán áll, mely oldalain beégetett virágokkal diszesitett, 12 oszlopocska és három koronás mellkép által környezett hatszögü talapzatánál fogva a födél alsó s a serleget közvetetlenűl befödő lapján nyugszik. Ezen alsó lapon három római pénz van; egyik ily körirattal: DIVI IVLII; a másik ezzel: DIVVS AVGVST.; a harmadik ezzel: NERVAE TRAIANO. A császárok haja aranyozott, képeik és koronáik fehérek s a pénzek lapjai sötét-zöldes mázzal boritvák. A pénzek közti üres helyekre szentirási képműveket osztott a müvész. Itt van a bor nem ismert erejétől elnyomott Noé három fiával,; alatta a födél kerületén kiálló fehér betükkel ezen fölirat: VERECVNDIA IN VINO RARA; — tovább Ábrahám ül s átkarolja előtte térdelő nejét, Sárát, Ágár pedig elforditott fővel s feléjek kinyujtott balkézzel előttük áll; alatt a ezen fölirat: PATER FIDEI IN CHRISTVM ROM. 4.; — harmadszor Lót ül leányai között, jobbját a tőle arczával elhajló egyik leánynak feléje forditott csészéje után nyujtja ki, baljával a feléje hajló másik leányt átkarolja. A kép alatt e fölirat áll: MEMORES ESTOTE VXORIS LOT. A föliratok ezüst latin nagybetükkel setétzöld zománczos alapon állanak s a kerekes födél kerületét egészen elfoglalják. A pénzek és képművek közti szegményeket Tritonok és Nereisek elevenitik. A födél belső lapján domboruan alakitott angyal háromszögü fehér paizsot tart, melyen három vashorgony látható — czimere Brieg városának — körötte ezen fölirat kiálló aranyos betükkel: ILL: PR: D: FRID: MVN: NVP: CIV: BREG.

A serleg dereka kúpalaku, átmérője 4'' 4''', mélysége 3'', fenekén pénzalaku mellképpel, melynek fején lapos föveg s nyakában az aranygyapjas rend. Külső oldala három vizirányos mezőre van osztva. Ezek elsője sima s rajta bevésett alakokkal mythologiai, hihetőleg menyekzői díszmenetet ábrázol. A második mező fehér, zománczozott zöld és violaszinü virágokkal ékesitett és három aranyos delphin s Brieg városának váltva közökbe tüzött három paizsa által környeztetik. A paizsok egyike elveszett, egy másika pedig horgonyait veszté. A harmadik s a serleg legdomborubb oldalát képző mezőn három kerekded képmű van s közöttük egyenlő távolsága három virágékitmény. A képművek egyikén egészen meztelen férfi, alkalmasint Hercules, egy vele küzdő oroszlánt fojt meg; a másikon sisakos és pánczélos férfi ül két oszlop között, ezek egyikét átkarolva, a másik oszlopra szallag tekerődzik, melyen ezen szók: PLVS VLTRA olvashatók; a harmadik képen egy ülő nőalak átöleli a kebelére simuló egyszarvut. A serleg derekának alját ezen fölirat környezi: VITA AMICO. INVIDIA MORTI COMPARANDA EST.

Ezen részt, oldalain beégetett virágokkal ékesített, hajdan tizenkét, de most csak hat négyszögü oszlopocskától s három Nereistől környezett hatszögü talapzaton álló fogaték kapcsolja a serlegalapjához. Ez az alap ismét saját ábrázolatokkal van megkülönböztetve. Előjön rajta három római pénz, melyek szinte ugy készítvék, mint a serleg fedelén lévők; köriratai nincsenek, de az arczok Nerva, Hadrianus és Titusého hasonlitanak.

BAKSAFALVA.

A Thurn-Taxis herczegi kastély Baltaváron.

A serleget Brieg városa, hajdan fővárosa a sziléziai hasonnevü herczegségnek, mennyegzői ajándékul adta Fridrik herczegnek, amint azt a serleg födelének belső lapján álló fölirat bizonyitja. Brieg városa e serleggel I. Fridriknek, liegniczi és briegi herczegnek Ludmillával, Podiebrad György cseh király leányával, 1475-ben történt mennyegzőjén hódolt. A Rumy-család a serleg birásához emlékezetes tett által jutott akkor, midőn a magyarok a sziléziaikkal sűrűbb érintkezésben voltak Hunyadi Mátyás alatt, de hogy mely alkalommal jutott a Rumy nemzetség birtokába, erről az adatok hiányoznak; némelyek véleménye az, hogy a serleget Zsigmond császár és király ajándékozta volna doroszlói Rumy Pál alpohárnok-mesternek.

Baltavár, 96 házzal és 843 r. kath. és ág. ev. magyar lakossal. Posta és távíró helyben. Plébániája 1620-ban már fennállott. Mostani templomát 1745-ben az akkori kegyúr, gróf *Festetich* József tábornok építtette. Krip- Baltavár

A BALTAVÁRI KASTÉLY OLDALSZÁRNYA.

tájában nyugszik gróf Festetich Józsefen kivül zalabéri *Horváth* és *Thurn-Taxis* herczeg. A községben csinos park közepén áll a *Thurn-Taxis*-család szép, nagyszabású, tornyos kastélya, melynek alapépítménye a Festeticheké és azután a zalabéri Horváthoké volt, de jelenlegi alakját 1888-ban nyerte. A kastély berendezése fényes, érdekes metszetgyűjteménynyel, festményekkel, fegyvergyűjteménynyel és ötvösművekkel. Az 50-es években a baltavári dombon, ásatás alkalmával, antidiluviális maradványokat találtak, melyek a bécsi udvari muzeumba kerültek. A XVII. században a *Bakacs*-család volt a község földesura. Thurn-Taxis kastély

Bándol, 419 r. kath. és ág. ev. lakossal és 53 házzal biró község. Lakosainak nagyobb része horvát, a többi német. Postája helyben van, távírója Rohoncz. Körjegyzőségi székhely. Kath. temploma e század elején épült. Birtokosai az Erdődyek. Bándol.

Bánya, másként „*Szalonaki bánya*“, német község 354 r. kath. és ág. ev. Banya.

lakossal. Postája és távírója Szalonak. A Fehér patak völgyében, szép, regényes vidéken fekszik. Antimónbányája, melyről más helyen emlékezünk meg bővebben, országos nevezetességü. A község határában sósforrás is van.

Bánya (Steingraben). *Bánya,* (Steingraben) kisebb község 286 németajkú r. kath. lakossal és 42 házzal. Postája Német-Szt.-Gróth, távírója Német-Ujvár. Lakosainak nagy része Alsó-Ausztriába jár munkába.

Barátfalva. *Barátfalva.* Házainak száma 147 ; a lélekszám 938. A lakosok r. kath. és ág. ev. németajkúak. Postája és távirója Szt.-Elek. A község a Strém-patak mellett fekszik. Kath. temploma 1767-ben épűlt. Birtokos *Batthyány* Ödön herczeg.

Barátmajor. *Barátmajor,* kis horvát falu 42 házzal, 277 r. kath. lakossal. Postája és távírója Szalonak.

Bárdos. *Bárdos,* 29 házzal és 163 r. kath. magyar lakossal. Pos'ája Nagy-Kajd, távírója Vép. Földesurai a *Bárdosy-* és *Bozzay-*családok voltak.

BÁNYA-TELEP.

Barkócz. *Barkócz,* egykor nemesektől lakott vend község a stájer határon, 21 házzal és 831 r. k. lakossal. Postája és távirója Muraszombat. Van községi hitelszövetkezete. A *Rosty-*család innen veszi predikátumát.

Battyánd. *Battyánd,* 83 házzal, 451 vend- és magyar lakossal. Vallásuk ág. ev. és r. kath. Postája helyben, távirója Muraszombat. A körjegyzőség székhelye. Evang. temploma 1784-ben épült. A községnek azelőtt „Puczincz" volt a neve, 1888-ban azonban, gróf *Batthyány* Miksa iránti kegyeletből, aki a községnek nagy jótevője volt, Battyándra változtatta nevét. A község mellett fekszik gróf *Batthyány* Károly csinos kastélya. A faluban községi hitelszövetkezet és magyar olvasó-kör is van.

Batthyány-kastély.

Battyánfalva. *Battyánfalva* (Rakicsán), vend község 76 házzal és 632 r. kath. lakossal. Postája és távirója Muraszombat. A községben fekszik *Saint-Julien* gróf szép kastélya, mely azelőtt a Batthyányaké volt. A Rákóczy-féle fölkelés alkalmával a fölkelők és a császáriak közt a falu mellett ütközet volt.

Saint-Julien-kastély.

Beicz. *Beicz,* magyar község, 107 házzal és 547 r. kath. lakossal. Postája Nyőgér, távirója Sárvár. Lakosai a földmívelésen kivül a szőlőmívelést és a kosárkötést űzik. Egykor az *ikervári uradalomhoz* tartozott.

Békafalu, 21 házzal, 113 németajkú r. kath. lakossal. Postája és távirója Német-Ujvár. Földbirtokos *Batthyány* Fülöp herczeg. Békafalu.

Békató kis német község a stájer határon, 38 házzal és 255 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Vas-Dobra, távirója Gyanafalva. Lakosai a kocsikasfonást mint jövedelmező háziipart űzik. Békató.

Benedek, 49 házzal és 255 r. kath. és ág. ev. vallásu vend lakossal. Postája Tót-Keresztur, távirója Csákány. Lakosai vászonszövéssel is foglalkoznak. Benedek.

Berkeháza, 33 házzal és 144 ág. ev. vend lakossal. Postája Prosznyákfa, távirója Csákány. Szép vidék, hegyeit fenyőerdők borítják. Berkeháza.

Birószék vend falu a stájer határszélen. Van 43 háza és 260 r. kath. és ág. ev. lakosa. Postája Ferenczfalva, távirója Muraszombat. Birószék.

Boba, nagy magyar község, 142 házzal és 982 ág. ev. és r. kath. lakossal. Vasúti állomása, postája és távirója van. A kis-czell-sümegi vasútvonal mellett fekszik; a körjegyzőség székhelye. Határában római régiségeket találnak. A század közepén még *Somogyi* Krisztina grófné birtoka volt. Boba.

Bodóhegy, nagy vend falu a Plaze hegy lábánál, 161 házzal és 848 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája helyben, távirója Muraszombat. Ág. ev. Bodóhegy

A SAINT-JULIEN GRÓFI KASTÉLY BATTYÁNFALVÁN.

templomát 1798-ban építették. Birtokosai a *Szápáry*- és *Batthyány*-családok voltak. Körjegyzőségi székhely.

Bogát tulajdonképen Zarkaháza-Bádonfához tartozik és azért említjük meg külön, mert itt van gróf *Festetich* Kálmánnak nagyszabású, szép kastélya, melynek régi, emeletes collonádos részét *Skerletz* báró építtette e század elején. Tőle vásárolta 1856-ban gróf Festetich Dénes, aki 1860-ig jelenlegi alakjában felépíttette. A kastély igazi főuri izléssel van berendezve. Remek szép lépcsőháza régi fegyverekkel és régiségekkel van diszítve, lakosztályai pedig értékes keleti szönyegeket, antik tárgyakat, nagyértékű butordarabokat, festményeket stb. tartalmaznak, míg kápolnája rendkivül érdekes és értékes bibliai jeleneteket ábrázoló régi festményeket foglal magában. Bogát. Festetich-kastély.

Bokrács, apró falucska, 21 házzal és 113 vend, r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája Battyánd, távirója Muraszombat. Bokrács.

Boldogasszonyfa. Van 85 háza és 711 r. kath. és ág. ev. lakosa, a kik mind magyarok. Postája Egervár, távirója Kisfalud-Szt.-Iván. Kath. temploma 1769-ben épült. XV. századbeli szép és érdekes faragott oltára az egervári kápolnából került ide. Földesurai voltak az *Egervárynak*, *Kanizsaiak*, *Nádasdyak* és *Széchényiek*. Jelenlegi birtokosa báró *Solymossy* Ödön. Boldogasszonyfa

Borisfalva 41 házzal és 277 németajkú, r. kath. és kevés ág. ev. lakossal. Postája Dobra, távirója Gyanafalva. A tervezett gyanafalva-muraszombati vasútvonal mellette fog elhúzódni. Borisfalva.

Borgáta. *Borgáta,* kis magyar község, 67 házzal és 391 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Felső-Káld. Távirója Sárvár. Az *ikervári uradalomhoz* tartozott.

Borháza. *Borháza.* Házszám 49, lélekszám 273. R. kath. és ág. ev. lakosai vendek. Postája Tót-Keresztur, távirója Csákány. Gótikus kápolnája a XVI. században épült. A község határában gazdag kavicsbányák vannak. Földesurai voltak a *Széchenyi, Nádasdy, Muray* és *Vidos* családok.

Borhegy *Borhegy,* apró község, 19 házzal és 130 németajkú r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája és távirója Pinkafő. Birtokosok a *Batthyányak.*

Borhida. *Borhida,* 39 házzal és 239 r. kath. és ág. ev. vend lakossal. Postája Ferenczfalva, távirója Muraszombat.

Borosgödör. *Borosgödör* 121 házában és 687 németajkú r. kath. és ág. ev. lakosa van. Postája és távirója Németujvár. Birtokosa *Batthyány* Fülöp herczeg.

BOGÁT. — FESTETICH KÁLMÁN GRÓF KASTÉLYA.
(Elő- és oldalnézet.)

Borostyán. *Borostyán,* összesen 9 házból és 55 r. kath. és ág. ev. lakosból álló kis vend falu. Postája Vas-Hidegkút, távirója Muraszombat.

Borostyánkő. *Borostyánkő,* regényes, szép fekvésű nagy község, 209 házzal és 1263, jobbára németajkú lakossal, kik vallásra nézve r. katholikusok és ág. evangelikusok. Postája helyben van, távirója Lékán. A falu 619 méter magasságban fekszik és fölötte emelkedik a hatalmas borostyánkői vár, mely még ma is teljes épségben, jól lakható állapotban áll fenn.

A község hegyeiből kerültek ki azok a *kigyla* (szerpentin) kőeszközök, a melyeknek kőkori maradványai a vidéken szétszórva találhatók. Most e szerpentinkő feldolgozása kisebbszerű iparrá fejlődött ki és izléses, szép dísztárgyakat állítanak elő belőle. Határában vaskori sirhalom van. A mult században puskaport is gyártottak a községben, továbbá gáliczolajat és czinóbert. *Rézkovand-bányája* is van, a mely szintén nagyon régi. Kath.

templomának alapja a XVI. századból való és erre építették az uj templomot, melynek sekrestyéjében még most is látható a régi góthikus szentségfülke. Csinos, ev. temploma a mult század végén épült. Az iskolákon kivül van gyermekmenhelye, továbbá önsegélyző egylete és dalegylete. A körjegyzőség és körorvos székhelye. Regényes fekvésénél és szép, egészséges vidékénél fogva, kedvelt czélpontja a turistáknak és a nyaralóknak. Első birtokosa, a hagyomány szerint, két bevándorolt spanyol testvér volt.

Vára a tatárjáráskor már fennállott. A XIII. század elejétől *Frigyes* német császár bírta, utána *IV. Béla*, majd *Németujvári* Henrik, ki 1270-ben *Ottokár* cseh királynak adta át. Néhány évvel később már *Németujvári* Iván a vár ura, azonban a század végén *Albert* osztrák herczeg kezére jut, kitől Borostyánköi vár.

BOROSTYÁNKŐ.

III. Endre vette vissza. 1336-ban Iván fia: *II. János*, osztrák kézre juttatja a várat, de a XIV. század közepén már ujból magyar várnagyok őrizete alatt áll. 1342-ben ismét a Németujváriak birtokában van és 1398-ban zálogként kerül *Wallsee* Reinprechthez. 1430-ban *Frigyes* német császáré a vár, de csak 1446-ig, amikor megint magyar kézre jut, hogy csakhamar ismét a németek birtokába kerüljön s az ő uralmuk alatt maradjon 1647-ig. Ekkor ismét visszakapcsoltatott Magyarországhoz és vétel utján gróf *Batthyány* Ádám birtokába került. Ez időtől a Batthyányaké maradt 1864-ig, a mikor gróf *Batthyány* Gusztáv az angol *Egán* Eduárdnak adta el. Örökösétől, Egán Edétől, a jelenlegi tulajdonos, *Almássy* Ede vásárolta meg. A sok tulajdonos alatt természetesen maga a vár is sokat változott és veszített eredeti alakjából. Az északi szárny a XVII. század elejéről való; a másik szárny átalakítása ujabbkori. Igen érdekes a lovagterem, melynek falai és menyezete szép stucco-díszítéssel birnak. A várfal egyik donjonjában van elhelyezve a fegyvertár, mely érdekes és gazdaig gyüjteményt tartalmaz. A várnak sziklába tört kútja roppant mély.

A vár jelenlegi tulajdonosa nehány érdekes gyüjtemény birtokában van. Így gazdag könyvtára értékes, régi eredeti példányokat foglal magában, mint a teljes Fejér-kodexet, Orteliust, Pázmányt stb. Különösen érdekes a ritka teljességi numismatikai gyüjtemény a római családok pénznemeivel,

továbbá egy kőkorszakbeli (késő neolith-kori) gyüjtemény, mely Temesmegyéből, Kubinból került ide.

A községben van még *Egan* Ede szép kastélya is.

Bozzai. *Bozzai,* kis magyar falu, 49 házzal és 266 r. kath. lakossal. Postája Peczöl, távirója Sárvár. A községnek szép faiskolája van.

Bozsok *Bozsok* 128 házzal és 692 lakossal, a kik mind magyarok és nagyrészt r. katholikusok. Postája és távirója Rohoncz. Egyike azoknak a helyeknek, a melyek majd minden kornak a nyomait mutatják. Határában római vízvezeték van és egyébként is gazdag lakhelye az ős- és ókori emlékeknek, 1870-ben egy góthikus arany övcsatot is találtak itt, melyet a szombathelyi muzeum őriz. A XIII. században *Szt.-Vid várához* tartozott, a XIV. században pedig a Szalókyaké volt.

A község alsó végén ódon, régi várkastély áll, melyet állítólag még Mátyás Sibrik-kastély. király adományozott a *Sibrik*-családnak. A várkastély a régmult időben saroktornyokkal volt ellátva és sánczárkokkal körülvéve. A templom közelében egy szerzetes rend háza állott, melyet azonban a kuruczok a mult század elején szétromboltak.

Böd. *Böd* 117 házzal és 754 róm. kath. és ág. ev. lakossal. Tiszta, magyar

HORVÁTH MIKLÓS KASTÉLYA BÖGÖTÉN.

község. Postája Vép, távirója Acsád. Vaskori lelhely, de római emlékek is, különösen érmek, gyakran kerülnek felszínre. Plébániája 1788-ban alapíttatott és akkor épült a templom is. Ez időben a *Zsidó*-család volt a földesura a községnek. A község a beődi *Baloghok* ősi fészke. Vas, Zala és Veszprém vármegyék rendei itt tartottak 1626-ban űlést.

Bögöt. *Bögöt* 359 r. kath. és ág. ev. vallású lakosa magyar ajku; házainak száma 44. Postája Porpácz, távirója Acsád, Határában vaskori sírhalom van. A római út itt vezetett el. A szombathely-pozsonyi vasút mellett fekszik.

Bögöte. *Bögöte,* magyar község 72 házzal és 669. r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája helyben van, távirója Jánosháza. A község lakosai eredetileg német telepesek voltak, akik teljesen megmagyarosodtak. Kath. temploma Horváth-kastély 1756-ban épült. Itt van *Horváth* Miklós földbirtokos csinos, emeletes kastélya, mely körül szép park terül el. A kastélyt *Bozzay* Imre építtette, 1875-ben. Van még egy másik urilak is a községben, amely gróf *Batthyány* Erviné.

Bucsu. *Bucsu* csinos, szép fekvésű magyar község 82 házzal és 575 r. kath. és ág. ev. lakossal. A szombathely-pinkafői vasutvonal megállóhelye. Van postája, távirója pedig Rohoncz. A községben több csinos urilak van és

pedig *Széll* Ödöné, mely a régi magyar urilakok mintájára e század elején épült, *Szabó* Ernő volt szombathelyi polgármesteré, özv. dömötöri *Németh* Jánosnéé és *Szabó* Sándoré. Kath. templomának alapja a XIV. századból származik. A község határán vonult el a római vízvezeték. E községből származik a *Széll*-család.

BUCSU. — SZABÓ ERNŐ URILAKA.

Buglócz, 43 házzal és 309 németajkú, róm. kath. és ág. ev. lakossal. Postája és távirója Pinkafő. E községnél van az u. n. Székvölgynek a felső vége. A hatvanas években *üveggyára* volt, melyet azonban beszüntettek. Nagy *barnaszén-bányája* van, mely egy angol társaságé. Buglócz.

Burgóhegy, stájer határszéli német község 105 házzal és 697 róm. kath. vallású lakossal. Postája és távirója Szt.-Elek. Határszéli vámmal bírt. Burgóhegy

Buzahely, 38 házzal és 193 vend lakossal. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája Radóhegy, távirója Muraszombat. Házi iparuk a fonás, szövés és vékakötés. Buzahely.

Büdincz vend falu 66 házzal. Lakosainak száma 336, akik r. kath. és ág. ev. vallásúak. Postája Nagy-Dolincz, távirója Szt.-Gotthárd. Lakosai a lenfonást és kosárkötést is űzik. Földesurai a *Nádasdy* grófok voltak. Büdincz

Bükkösd, nagy falu, 173 házzal és 1007 németajkú r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája Kiczléd, távirója Felső-Eör. A közel fekvő Tábor hegyen sánczokkal körülvett erődítvény nyomai látszanak. Bükkösd.

Csajta, 121 házzal, 862 horvátajkú r. kath. és ág. ev. lakossal. A szombathely-pinkafői vasút megállóhelye. Posta és távíró. Csajta.

Csákány, nagy magyar község, 186 házzal és 1310, túlnyomó számban r. kath. lakossal. Vasútállomás a gráczi vasút mellett. Van postája és távirója is. Kath. temploma a mult század közepén épült. Csákány.

Itt van gróf *Batthyány* Iván nagyszabású, tornyos kastélya, mely mögött gyönyörű angol park terül el. Az érdekes kastély újabb része a XVII. század Csákányi várkastély.

BUCSU. — SZÉLL ÖDÖN URILAKA.

elején épült s nagy kényelemmel és valódi főuri ízléssel van berendezve; a szobákat számos rendkívül értékes műtárgy, fegyver és ötvösmű díszíti. Gróf Batthyány Iván egyszersmind jelenlegi ura a németujvári várnak is, melyről másutt szólunk. A szt.-gotthárdi vereség után a törökök Csákány alatt táboroztak egy ideig, a XVII. század elején pedig *Bocskay* seregei és a császáriak között volt itt ütközet, míg a XVII. század második felében atthyány Ferencz és Esterházy Pál seregei táboroztak itt, hogy a császáriak átkelését a Rábán megaka- dályozzák.

Csánig. *Csánig,* a Répcze mel- lett, 64 házzal és 495 magyar ajkú, ág. ev. és r. kath. lakossal. Postája és távirója Répczelak. A községnek a mult század közepén már szép iskolája volt. Földesura a *Nitzky-*, *Vidos-*, *Guary-* és *Radó* családok voltak.

Csehi. *Csehi* kisközségnek 91 háza és 643 magyar lakosa van, akik kath. és ág. ev. vallá- súak. Postája Csehi-Mindszent, távirója Baltavár. Régi temp- loma kőfallal van körülvéve. Föl-

GRÓF BATTHYÁNY IVÁN VÁRKASTÉLYA CSÁKÁNYON.

desurai a zalabéri *Horváthok* és *a Festetichek* voltak. Körjegyzőségi székhely.

Csehi-Mindszent. *Csehi-Mindszent,* 110 házzal és 798 r. kath. és ág. ev. vallású, magyar lakossal. Postája a községben van, távirója Baltavár. A falu mellett akarják elvezetni a tervezett rum-türjei vasútvonalat. Földesurai a zalabéri *Horváthok* és *Estei Ferencz* főherczeg voltak.

Cséke *Cséke* 539 lakosa németajkú és r. katholikus. A házak száma 91. Postája Német-Keresztes, távirója Szombathely. Kath. temploma 1751-ben épült. A községben dalárda is van.

Csekefa. *Csekefa,* 55 házzal és 241 vegyes vallású magyar lakossal. Postája Prosznyákfa, távirója Csákány. Birtokos a gróf *Szápáry*-család.

Csém. *Csém,* horvát falu a szombathely-pinkafői vasút mellett, 96 házzal és 670 r. kath. lakossal. Postája és távirója Csajta. Már 1600-ban virágzó plebániája volt. Mostani, kőfallal körülvett kath. templomát 1795-ben adták át a híveknek.

Csempesz-Kopács *Csempesz-Kopács* kis, magyar falu 38 házzal és 284 r. kath. és ág. ev. lakossal. A szombathely-rumi vasút egyik állomása. Postája Rum, távirója Szombathely. Birtokos gróf *Cziráky* János. Ősrégi temploma a magyar-román

Csempesz-kopácsi templom. építészeti emlékeknek egy eddigelé figyelmen kivül maradt képvise-

lője. Keletkezési idejére nézve adataink nincsenek; a XIV. század első tizedeiben épülhetett. Architectonikus szempontból úgyszólván egy a börzsönyi templommal; ornamentikája még azénál is egyszerűbb. Apsisának, valamint a hajónak koronázó párkányai egyszerű, fogrovatos diszitést mutatnak. Csak a templom déli oldalán lévő, kissé megrongált mellékbejárat diszesebb.

Csendlak vend falu 43 házzal és 307 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Ferenczfalva, távírója Muraszombat. A körjegyzőség székhelye. Góthikus templomának építési ideje a XIV. századba tehető. A templom falain régi freskók nyomai láthatók. Plébániája a XVII. században virágzott. Kegyura gróf Szapáry Géza. Földesurai a *Szapáryak*, *Batthyányak* és *Nádasdyak* voltak. Csendlak.

Csényc, magyar község, 105 házzal és 893 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája és távírója Sárvár. A község a Gyöngyöspatak mellett fekszik, mely itt veszi magába az u. n. ratkai vizet. A tervezett rum-sárvár-soproni vasútvonalat itt fogják elvezetni. Plébániája 1690-ben már fennállott. Kegyura Mária Terézia Dorottya főherczegnő. Csénye

CSÖNGE. — WEÖRES SÁNDOR URILAKA.

Tilosalji nevű dűlőjében római sirokat és agyagedényeket találtak, az u. n. Haraszti dűlőben pedig egy földmíves ekéje nagy famarkolatú kardot, dárdavasat, nagy taréjú sarkantyút, nyílhegyet és vastag üvegből készült bilikomot hozott a napvilágra. A község a *sárvári uradalomhoz* tartozott.

Csipkerek. A házak száma 115, a lélekszám 769. Lakosai magyarok, r. kath. és ág. ev. vallásúak. Postája Csehi-Mindszent, távírója Baltavár. Birtokos a vasvár-szombathelyi káptalan. A község mellett vezetik el a tervezett rum-türjei vasútvonalat. Csipkerek.

Csönge, kemenesaljai nagyobb magyar falu, 180 házzal és 1140 ág. ev. és r. kath. lakossal. Posta helyben, távíró Ostfi-Asszonyfa. A faluban községi hitelszövetkezet is van. Itt áll budakeszi *Weöres* Sándor földbirtokos csinos úrilaka, melyet tulajdonosa 1878-ban építtetett. Földesurai a *Hugonnay* grófok voltak. Csönge.

Csörötnek magyar falu a Rába mellett, 138 házzal és 871 lakossal. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Vasúti megállóhely, körjegyzőségi székhely. Postája és távírója Szt.-Gotthárd. A lakosok önsegélyző szövetkezetet tartanak fenn. Csörötnek.

Czák *Czák* magyar falu, 57 házzal és 291 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája és távírója Kőszeg. A község a XIII. században Szt.-Vid várához tartozott és *Németujvári* Miklós volt a földesura. A község utczáján egy csermely folyik végig, mely a falu erdejében ered. Határában két *kőbánya* van. A *rohonczi uradalomhoz* tartozott.

Daraboshegy. *Daraboshegy,* kis magyar falu, 25 házzal és 154 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája és távírója Körmend. Birtokos a *Batthyány* herczegi család.

Darázs-Porpácz. *Darázs-Porpácz,* az előbbinél még kisebb község, a szombathely-pozsonyi vasút mellett, csupán 18 házzal és 132 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája és távírója Porpácz.

Dávidház. *Dávidház,* ősnemes őrségi magyar község, 38 házzal és 159 ev. ref. vallású lakossal. Postája Senyeháza, távírója Csákány.

Dénesfa-Lakhegy. *Dénesfa-Lakhegy,* 132 házzal és 735 magyar lakossal. Vallásuk r. kath. Postája Egervár, távírója Szt.-Iván.

Dióslak. *Dióslak.* Lakosai vendek és németek; 80 házból áll és lélekszáma 490, akik r. kath. és ág. ev. vallásúak. Postája Szarvaslak, távírója Szt-.Gotthárd. Földesurai a *Nádasdyak* voltak. A község a Lendva patak mellett fekszik; a tervezett gyanafalva-muraszombati vasútat a határában fogják elvezetni.

Dobra. *Dobra,* kisebb község, melynek 322 lakosa németajkú és r. kath. vallású. Postája Jobbágyi, távírója Felső-Eör. A körjegyzőség és a körorvos székhelye. A község elrejtett völgykatlanban fekszik. Régi várkastélya e század elején dőlt romba. Közelében van a „*Tábor*" nevű várlak, mely gr. *Batthyány* Lajos miniszterelnöknek kedvencz nyaralóhelye volt. Plébániája 1690-ben már virágzott. A kegyúri jogokat gróf *Batthyány* Ferencz örökösei gyakorolják.

Dobrafalva *Dobrafalva,* 109 házzal és 774 németajkú, r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája Radafalva, távírója Szt.-Gotthárd. A stájer határszélen, a Lapincs folyó mellett fekszik. A községet a II. Rákóczy Ferencz-féle felkelés idején a kuruczok egészen elhamvasztották. Földesura a *Batthyány*-család volt.

Dombalja. *Dombalja* kis vend község a Lendva patak és a tervezett gyanafalva-muraszombati vasútvonal mentén, 48 házzal és 284 r. kath. vallású lakossal. Postája Vas-Hidegkút, távírója Muraszombat.

Dombhát. *Dombhát,* 34 házzal és 233 németajkú, r. kath. lakossal. Határszéli község Alsó-Ausztria felé. Postája és távírója Pinkafő. A lakosok nagy része a kádármesterséget űzi.

Domonkosfa *Domonkosfa,* magyar község, 30 házzal és 642 ág. ev., r. kath. és ev. ref. vallású lakossal. Postája Kercza, távírója Szt.-Gotthárd. Román stílű kath. temploma a XIV. századból való.

Doroszló. *Doroszló,* 77 házzal és 424 magyar lakossal. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája és távírója Kőszeg. Régi község, mely már a rómaiak idejében is lakott volt. Pogány nevű szőllőhegyén e század elején számos római emlék, köztük egy Bachus-fő, látott napvilágot. A XIII. században már Kőszeg várához tartozott és akkor *Durisley* volt a neve. Ez időben a *Németújváriakat* uralta, később a *Garayaké* lett, majd *Palóczi* Simon és *Országh* Mihály lettek földesurai, 1746-ban pedig *Sigray* József, majd a *Szegedy*-család.

Dozmat. *Dozmat,* 50 házból és 307 lakosból álló magyar község, melynek lakosai r. kath. és ág. ev. vallásúak. Postája és távírója Torony. Plébániája 1600-ban már virágzott. Földesurai a gróf *Nitzky*- és a *Szluha*-család voltak.

Döbör. *Döbör,* r. kath. német község, a Rába mellett, a tervezett gyanafalva-muraszombati vasút mentén. Házainak száma 67, lélekszáma 394. Postája Rába-Szt.-Márton, távírója Gyanafalva.

Döbörhegy. *Döbörhegy,* magyar község, 63 házzal és 502 r. kath. lakossal. Postája Körmend, távírója Szarvaskend. Lakosai a kosárkötést űzik nagyban.

Dömötöri *Dömötöri* község 53 házból és 274 magyar lakosból áll, akik vallásra nézve r. katholikusok, és ev. reformatusok. Vasúti megállóhely. Postája van, távírója Molnári. Földesurai a *Söptey*- és *Gyömörey*-családok voltak. *Egerváry* Miklós itteni kastélya már a XVII. század elejétől van a család birtokában.

Döröske. *Döröske* kis magyar falu, 56 házzal és 373 r. kath. vallású lakossal. Postája Szarvaskend, távírója Körmend. A Csörnöcz patak mellett fekszik. Gótikus temploma 1707-ben épült.

„Magyarország Vármegyéi és Városai.“

„Apollo“ irodalmi és nyomdai r. t.

Borostyánkő.

Drumoly, 49 házzal és 319 németajkú, r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája és távírója Szalónak. A község határában gazdag tartalmu kőbánya van. Drumoly.

Duka csinos magyar község, 99 házzal és 775 r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája és távírója Jánosháza. Itt született dukai *Takács* Judit, a költőnő és itt pihen a dukai Takács-család sírboltjában. A községben több csinos urilak van; a legszebb dukai *Takács* Ferencz urilaka, melyet a mult század végén dukai Takács Ferencz emeltetett, aki a vármegyének első protestáns vallású tisztviselője volt. Jelenlegi alakját a mostani tulajdonostól nyerte. Innen kapták predikátumukat a *Takács*- és *Széll*-családok; ezeken kivül még a *Vidos*-család bírt földesúri joggal. Duka.

Edeháza határszéli község Alsó-Ausztria felé, 94 házzal és 546 német ajkú, ág. ev. lakossal. A község határában ásványvíz-forrás van. Postája Borostyánkő, távírója Léka. Edeháza.

DUKAI TAKÁCS FERENCZ URILAKA DUKÁN.
(Elő- és hátnézet.)

Egervár egyike a vármegye legrégibb és legérdekesebb községeinek, összesen 40 házzal és 380 r. kath. és ág. ev. magyar lakossal. A Lakhegy lábánál, a Szombathelyről Nagy-Kanizsa felé menő vasút mellett fekszik és annak egyik megállóhelye. Postája helyben, távírója Szt.-Iván. A községben hitelszövetkezet is van. Határa gazdag kőkorszakbeli lelhely. Régi templomát, melyet a pálosok is bírtak, a mohácsi vész alatt lerombolták. A mostani templom mellett még láthatók a Pálosok kolostorának alapkövei. Kath. temploma bőkezü kegyúrainak sok érdekes, régi műemléket köszönhet. Itt nyugszanak Szt. Benedek vértanu földi maradványai és a XVI. századból Egerváry Bereck (Briccius) tinnini czímzetes püspök is, kinek emlékét érdekes sírkő őrzi. A templom homlokzatán a következő felirat olvasható: Egervár.

CentVM alIquoD AnnI sunt eVoLVtI a qVo VIrIbVs DestIVta nVnC Vero piis sVffragIIs EgerVarIenIVM InnoVata, plorantIbVs Iteratas gratIas LarIrI gaVDeo.

A torony közepén, a keletre néző ablak jobb oldalán a következő felirás van:

„Nona idest 9 Junii 1592 Thomas Nádasdi liber baro de Kabod."

A bal oldalon pedig;

„1601 Laurentius Zsennyei, posteriteri consignavit Franciscus parochus Egervariensis."

Egerváry-várkastély. Régi várkastélya, hajdan, erős, sok vihart kiállott falai és a vidéket elborító mocsarak miatt nehezen volt hozzáférhető. A várkastély maga is oly laza talajon épűlt, hogy egy ölnyire süppedt a földbe, úgy, hogy régi, boltíves kapuján ma már csak mászva lehet átmenni. Legrégibb birtokosa a hatalmas *Egerváry*-család volt. 1330-ban I. Károly a *Németujváriaknak* adományozta, de csakhamar ismét az Egerváryak, aztán a *Kanizsayak*, a *Nádasdyak*, később a *Széchenyiek* birtokába ment át. Jelenlegi tulajdonosa báró *Solymossy* László, kinek itt kiterjedt birtokai vannak. A Nádasdyak pallosjoggal birván, a község egyik dülőjét, melyen a bitó állott, maig is Akasztófa-dülőnek nevezik.

Egervölgy. *Egervölgy*, 89 házból és 625 r. kath. és ág. ev. vallású, magyar lakosból álló község. Postája Kám, távírója Vasvár. Kath. temploma 1785-ben épült és kőfallal van körülvéve. Birtokosa *Ferencz* modenai herczeg.

Egyházas-Füzes. *Egyházas-Füzes* lakosai németajkúak, vallásuk r. kath. és ág. ev. Házszám 85, lélekszám 514. Postája Gyepü-Füzes, távírója Német-Szt.-Mihály. Kath. temploma 1770-ben épült. Birtokosa gróf *Erdődy* Lajos.

Egyházas-Hetye. *Egyházas-Hetye*, magyar község, 83 házzal és 746 r. kath. és ág. ev., lakossal. Postája és távírója Bóba. Határában római sirok és emlékek találhatók. Kath. templomát, melyben egy érdekes művü, ezüst husszita-kelyhet őríznek, 1718-ban renoválták. A XVII. században viruló református egyház volt. A XV. században az Egerváryak voltak a földesurai, de a Hetyey családnak is ősi fészke. Itt áll *Berzsenyi* Dániel szülőháza, melyet a vármegye 1876. májusában, a költő születésének 100-ik évfordulóján, emléktáblával jelölt meg. Birtokosa felsőbüki *Nagy* Sándor, kinek itt csinos, emeletes urilaka van.

Egyházas-Hollós. *Egyházas-Hollós*, 64 házzal és 467 magyar lakossal, kiknek vallása r. kath., ág. ev. és ev. ref. Postája helyben, távírója Vasvár. A XVI. században *Kerhen* Borbála, *Tarnóczy* András özvegye és gyermekei kapták adományképen I. Ferdinánd királytól.

Egyházas-Kesző. *Egyházas-Kesző*, nagy magyar falu 150 házzal és 1068 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Magyar-Gencs, távírója Kis-Czell. A község a Marczal patak mellett fekszik és határában fogják elvezetni a Csorna felé tervezett vasútvonalat. Kath. temploma 1782-ben épült. Birtokosa a *győri püspökség.*

Egyházas-Radócz. *Egyházas-Radócz*, magyar község, 129 házzal és 790 r. kath. és ev. ref. lakossal. A gráczi vasut megálló helye. Posta és távíró a községben van. Körjegyzőségi és körorvosi székhely. Régi nemesi község; egyetlen földesura volt: báró *Mikos* János, azonban ennek is mindössze csak 6 jobbágya volt itt. A *Dese*-család ősi fészke. Ev. ref. egyháza a XVII. században keletkezett, a mostani templom 1787-ben épűlt. Kath. temploma is régi.

Egyházas-Terestyén-Szecsőd. *Egyházas-Terestyén-Szecsőd* kis falu 40 házzal és 295 magyar lakossal. Vallásuk r. kath., ev. ref. és ág. ev. Plébániája már a XIII. században létezett és templomának alapja is akkor épült. Birtokos dr. *Szakács* Manó. A *Szechődy*-család származási helye.

Ercsenye. *Ercsenye,* nagy stájer határszéli község, 148 házzal és 1001 németajkú, r. kath. vallású lakossal. Postája és távírója Gyanafalva. Az *I. magyar és stiriai bányatársulat* üzemben levő *kőszénbányája* a község határában van.

Falud. *Falud,* kis vend község, 52 házzal és 272 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája és távírója Muraszombat.

Farkasdifalva. *Farkasdifalva*, Rába-menti község, lakóinak száma 1182, akik mind németajkúak, vallásuk pedig r. kath. és ág. ev. A házak száma 185. Postája és távírója Gyanafalva. Kath. temploma 1746-ban épült. A község végén, magas hegyen fekszik a *Batthyány* grófok kastélya.

Farkasfa, magyar község, 88 házzal és 517 r. kath. lakossal. Postája és távírója Szt.-Gotthárd. A község nyugati határán terül el a *„Fekete-tó“*, melyből a Zala patak ered. A *szent-gotthárdi uradalomhoz* tartozott. Farkasfa.

Farkasfalva nagy stájer határszéli község, 264 házzal és 1642 németajkú, r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája helyben van, távírója Felső-Eör. Plébániája 1698-ban már virágzott. Ekkor lelkészkedett itt *Hassenius* János Jakab szász származású, híres tudós. Kegyura *Soklits* Ármin, kinek itt csinos urilaka van. Farkasfalva.

Fehérpatak, 32 házzal és 210 németajkú r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Hamvasd, távírója Felső-Őr. Birtokosa gr. *Batthyány* Ferencz. Fehérpatak.

Felső-Beled lakósai németajkúak. Házainak száma 60. Lélekszám 415, akik vallásra nézve r. katholikusok és ág. evangelikusok. Postája Pornó, távírója Szombathely. A község a Pinka patak mellett fekszik; itt vezetik el a tervezett pinka-mindszent-szombathelyi vasútat. Birtokosa gróf *Erdődy* Lajos. Felső-Beled.

FELSŐ-EÖRI RÉSZLET.

Felső-Berkifalu, 43 házzal és 292 magyar lakossal. Vallásuk r. kath. Postája és távírója Körmend. Földesurai a *Batthyány* herczegek voltak. Felső-Berkifalu.

Felső-Csalogány vend falu, 91 házzal és 528 r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája Felső-Lendva, távírója Muraszombat. A *Nádasdy* grófok földesurasága alá tartozott. Felső-Csalogány.

Felső-Csatár, 78 házzal és 521 magyar és horvátajkú lakossal, a kik mindannyian r. kath. vallásúak. Postája Német-Keresztes, távírója Szombathely. A falu határában gazdag *kőbánya* van. Felső-Csatár.

Felső-Eör mezőváros Vasvármegye nyugati részén, közvetlen a stájer havasok tövében, a gyors folyású Pinka folyó mentén fekszik. Lakosainak száma 3800, a kik túlnyomóan magyarok. Vallás szerint a lakosság három felekezetre: róm. kath., ev. ref. és ág. evangelikusra oszlik, melyek közül az ev. ref. vallás van túlsúlyban. Mindhárom felekezetnek van temploma és iskolája. Az iskolai tannyelv csak az ág. evangelikusoknál német, a többieknél magyar. Felső-Eör.

A város eredete egyidejü a honalapítással, a mennyiben Felső-Eör lakosai, István, László, IV. Béla és Róbert Károly királyok oklevelei szerint, Felső-Eör multja.

melyek a németujvári Batthyány grófok levéltárában fekszenek ma is, őrökül telepittettek ide, hogy megvédjék a határt az osztrák herczegek gyakori becsapásai ellen s ezen szolgálatukért nyerte 1582-ben az ide telepitett 64 család Felső-Eőr határát királyi adományul.

A családok székely eredete mellett vall azok neve is, mint pl. a Kelemen, Adorján, Benkő, Balikó, Orbán, Hisba, Gerőcz, Gángól, Balázs, Imre, Gál, stb., de e származás mellett tanuskodnak még e népnek a vasmegyei magyarságtól teljesen elütő szokásai, különösen pedig tájszólásai.

A régi hagyomány szerint a város valaha mostani helyétől mintegy 3 kilométernyi távolságban északnyugatra feküdt, de IV. László királynak a németujvári grófok elleni hadjárata alkalmával a város leromboltatott s akkor települtek a mai lakosok ide, a Pinka kies völgyébe.

A reformáczió elterjedésekor a németujvári Batthyány grófok voltak e vidék főkapitányai s miután e grófi család az elsők között volt, a mely a reformácziót elfogadta, nem lehet csodálni, hogy az itteni lakosság is, papjával együtt, csakhamar a protestáns vallásra tért át és elfoglalván egyuttal az addig róm. kath. templomot, az uj egyház csakhamar felvirágzott.

Az 1663-ik év mindenszentek napján azonban Tormássy Péter vasvári prépost 500 német katonával a városra rohant, a templomot, iskolát elfoglalta, a papot és tanitót elüzte, a paplakot földig leromboltatta, a nemesek házaiba törve, azokat minden javaiból kifosztá, a község esküdtjeit pedig ruháiktól megfosztva, szakálluknál fogva meghurczoltatta s végül elzáratá őket.

Csakis 1774-ben, Mária Terézia királynő uralkodása alatt, jutott az itteni református gyülekezet ismét azon helyzetbe, hogy magának uj templomot épittethetett, a mely mai napig is fennáll.

Nem vonult el veszély nélkül az 1848—49-iki szabadságharcz vihara sem a város felett. Az előtört osztrákok ugyanis 20,000 forint hadi sarczot vetettek a városra azért, mert a lakosság egy Ausztriából ide menekült huszár csapat segitségével egy erre vonuló horvát-csapatot megrohanva, azok közül sokat leölt. Csupán a nemrég elhunyt gróf Erdődy István fölovászmester segélyével és közbenjárásával kerülhette ki a város a teljes felégettetést.

1841-ben nyerte a város vásártartási jogát s vásárai azóta hiresek nemcsak a megyében, hanem Ausztriában is és különösen az ide felhajtatni szokott rendkivüli szép tenyészmarha-állomány az, ami a külföldieket e vásárokra vonzza.

Felső-Eör jelene.

Felső-Eőr székhelye a hasonnevű járásnak. Van járásbirósága, telekkönyve, adóhivatala, posta és távirdája, vasúti állomása, kisdedóvója. Van továbbá három *takarékpénztára* s, hogy az egyesülési szellem is elég élénk e városban, azt igazolja a számos fennálló *egyesület:* a Casino egylet, Polgári olvasókör, Ifjusági kör, Magyar dalegyesület, Kórház-egyesület, Korcsolya-egyesület, Lövész-egylet.

A város határának nagy része fenyvesekből áll. A művelés alatt álló s páratlan apróra eldarabolt föld agyagos és sovány s a nép nem annyira földje jövedelméből, mint inkább favágásból, ácsmunkából, fa- és marhakereskedésből él. Ipara a városnak egyáltalán nincsen s az itt élő kevés számú iparos tisztán a helyi fogyasztás számára dolgozik. A nép józan és rendkivül szorgalmas, igényei alig vannak s főleg burgonyával és hajdinával él.

Felső-Lendva.

Felső-Lendva régi, nevezetes község 143 házzal és 809 vend és német lakossal. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Posta helyben van, távírója Szt.-Gotthárd. A körjegyzőség és a körorvos székhelye. Plébániája már 1698-ban virágzott. Templomának egy része, régi gothikus építmény, érdekes gothikus vertvas művü ajtóval, szentségfülkével bir.

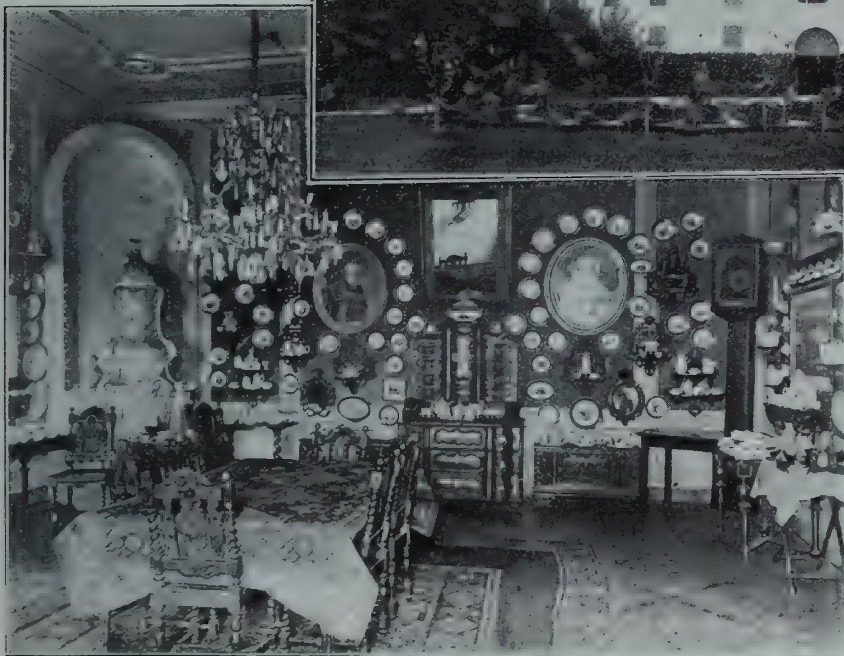
Felső-lendvai vár.

Itt van gróf *Széchenyi* Tivadar nagyszabású, tornyos várkastélya, mely valaha Nádasdy-vár volt. A vár pinczéje három emelet mély és hajdani rendeltetését elárulják az itt-ott még található csapó-ajtók, sziklába ékelt vaskarikák, egyes fülkékben látható keresztgerendák stb. A várnak udvarfelőli része, boltíves, oszlopos, nyitott, széles folyosóival, érdekes építészeti emlék.

A kastély valóságos kincsesháza az érdekes, számos esetben nagy értékű műtárgyaknak. Itt őrzik a Nádasdy-család ama egykorú térképét is, mely a Nádasdyak uradalmait tünteti fel. A várkastély rendkivül szép fekvessel bír. Míg az egyik oldalán nagyterjedelmű platón szép park terül el, addig a másik része meredek hegyoldalra néz, melyen a várnak két ép donjonja látható. A várnak azelőtt, a Nádasdyak után, *Dietrichstein* herczeg, majd *Herberstein* és később az *Almássyak* voltak az urai. Az utóbbiaktól vásárolta meg a jelenlegi tulajdonos. Itt őrizték hosszú ideig a Nádasdy-család érdekes levéltárát is, melynek egy része azonban a korábbi tulajdonosok alatt elpusztult.

A községnek *kőbányája* is van és hegyeiben gazdag *kőszén-erekre* bukkantak.

FELSŐ-LENDVA. — GRÓF SZÉCHENYI TIVADAR VÁRKASTÉLYA ÉS DISZTERME.

Felső-Lövő.

Felső-Lövő mezőváros a kies villámosi völgy déli részében terül el. Házai szétszórtan, kertek közepette feküsznek. Lélekszáma körülbelől 1500. A házaknak egész elhelyezése a községnek középkori származására vall. A község nagy gyümölcsös erdőben áll; középső része, két-háromemeletes épületeivel, városi szinezetettel bir. A hegyi falut üde levegője, modern kényelemmel berendezett vendéglői és a helybeli értelmiség egyetértése vonzóvá teszi. A községnek büszkeségei az ott elhelyezett *felsőbb iskolák,* melyek 1845-ben keletkeztek: tanítóképző-intézet, hat osztályu gimnázium, melyet most nyolcz osztályuvá törekszenek kibővíteni, négyosztályu reáliskola és 100 növendék részére berendezett nevelő-intézet (internátus), melyekről a közoktatásügyi részben szólunk bővebben.

Felső-lövői iskolák.

Felső-Lövő lakosai, akik Nagy Károly alatt ide telepedett gyarmatosok

utódai, a honfoglalás után mint határőrök szolgálták a hazát és nevök után itélve íjászok lehettek. Régebben a *borostyánkői uradalomhoz* tartozott a község.

Határában van a stílszerű, csinos külsejü Hoffmann-kastély, melyhez nagy gazdaság tartozik.

Felső-Lövő felvirágzását főként volt lelkészének, *Wimmer G. Ágostnak* köszönheti, kiről más helyen lesz bővebben szó.

Felső-Mesteri. *Felső-Mesteri,* magyar község, 36 házzal és 371 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája és távírója Kis-Czell. Határában vaskori sírhalom van. A községhez tartozó Zenta-pusztán a herczeg Batthyány-féle hitbizományhoz tartozó régi kastély van.

Felső-Nemes-Keresztur. *Felső-Nemes-Keresztur* nagy magyar falu, a kis-czell-sümegi vasútvonal mentén. Házszám 112, 809 r. kath. és kevés ág. ev. lakossal. Van vasútállomása és távírója, postája azonban Jánosháza. Román-stílü, újabbkori kath. temploma igen szép.

FELSŐ-LÖVŐ.

Felső-Oszkó. *Felső-Oszkó* már a rómaiak idejében lakott hely volt. Határában római sírok vannak, melyek gazdag lelhelyei a római érmeknek. Van 98 háza és 712 magyar lakosa. Vallásuk r. kath., ág. ev. és ev. ref. A szombathely-kanizsai vasút állomása; postája és távírója is van. Plébániája 1696-ban már virágzott, temploma azonban sokkal előbb épült. Kegyura gróf *Festetich* Tasziló. Itt van a körjegyzőség székhelye is.

Felső-Paty. *Felső-Paty,* 74 házból és 617 magyar lakosból álló község. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Posta helyben van, távírója Sárvár. Körjegyzőségi székhely. Plébániája már a XIV. században fennállott és helyreállíttatott 1716-ban. Kegyura felsőbüki *Nagy* Sándor.

Felső-Rönök. *Felső-Rönök,* nagy falu a gráczi vasút mellett; lakosai német-ajkúak. Van a községben 178 ház és 980 r. kath. és ág. ev. vallású lakos. Postája Rába-Füzes, távírója Szt.-Gotthárd.

Felső-Strázsa. *Felső-Strázsa,* 81 házzal és 513 németajkú lakossal. Vallásuk r. kath. és kevés ág. ev. Postája Rába-Szt.-Márton, távírója Gyanafalva. Földesura a *Batthyány*-család volt.

Felső-Szeleste magyar község 47 házzal és 451 r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Vasúti állomás a szombathely-pozsonyi vasútvonal mentén. Postája Alsó-Szeleste, távírója Szeleste vagy Acsád. Földesura a gróf *Festetich*-család volt. Felső-Szeleste.

Felső-Szénégető kis német falu 34 házzal és 230 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Gyöngyösfő, távírója Léka. Határában vaskorszakbeli sírhalom van. Felső-Szénégető.

Felső-Szilvágy, magyar falu 43 házzal és 336 lakossal. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája és távírója Acsád. Kath. temploma nagyon régi. A község a szombathely-soproni vasút mellett fekszik. Földesura a *Tallián* család volt. Felső-Szilvágy.

Felső-Szölnök nagy vend falu 208 házzal és 1283 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája van, távírója Szt.-Gotthárd; körjegyzőségi székhely. Plébániája 1698-ban már virágzott. Kegyura gr. *Batthyány* József. 1627-ben a községben már rendes iskola volt. Itt van a vármegye vizválasztójának legmagasabb pontja, az „Ezüsthegy.“ Felső-Szölnök.

A HOFFMANN-KASTÉLY FELSŐ-LÖVŐ MELLETT.

Ferenczfalva, vend falu 39 házzal és 229 r. kath. és ág. ev. lakossal. Posta helyben van, távírója Muraszombat. A községben gr. *Batthyány* Zsigmondnak érdekes, szép kastélya van. Ferenczfalva.

Füsthegy-Sirokány kis falu 26 házzal és 185 horvátajkú lakossal, akik valamennyien r. kath. vallásúak. Postája és távírója Szalonak. Földesura a *Batthyány*-család volt. Füsthegy-Sirokány.

Füztű, kis magyar község, melynek összesen 13 háza és 150 r. kath. és ág. ev. lakosa van. Postája Péczöl, távírója Sárvár. Földesura az *Eölbey*-család volt. Füztü.

Gáborfalva, 92 házzal és 692 németajkú lakossal. Vallásuk ág. ev. és r. kath. Postája és távírója Szalonak. Gáborfalva

Ganocs, a Strém patak mellett fekvő község 50 házzal és 337. r. kath. vallású németajkú lakossal. Postája Puszta-Szt-Mihály, távírója Németujvár. Ganocs.

Gosztony. *Gosztony,* magyar község, a gráczi vasút mentén, 119 házzal és 806 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája és távírója Rátót. A *Goszthonyiak* ősi fészke. Templomának külső falába egy arabs feliratú kő van falazva, melyről nem tudni, hogy honnét került ide. Itt van *Pázmándy* Dénes csinos, emeletes úrilaka és özv. *Batthyányi* Béláné gazdasága.

Gedőudvar. *Gedőudvar,* stájer határszéli község; lakosai németajkúak, r. kath. és ág. ev. vallásúak. Házszám 47, lélekszám 297. Postája Szarvaslak, távírója Szt-Gotthárd. A *Nádasdyak* voltak a földesurai.

Gércze-Tacskánd. *Gércze-Tacskánd* nagy magyar község, 355 házzal és 1867 r. kath. és ág. ev. lakossal. Posta helyben, távíró Sárvár. Két temploma van; a katholikus 1682-ben épült, az ág. evangelikus 1797-ben. A körjegyzőség székhelye.

Geregye. *Geregye* apró falucska a Perint patak mellett, melynek összesen 11 háza és 154 magyar lakosa van. Vallásuk r. kath., ág. ev. és ev. ref. Postája és távírója Molnári. Már a XIII. század második felében *Egerváry*-birtok volt.

Gerőház. *Gerőház,* 50 házzal és 258 vend és magyar lakossal. Vallásuk ág. ev. Postája Prosznyákfa, távírója Csákány.

GYANAFALVA.

Gerse. *Gerse,* magyar község, 52 házzal és 503 vegyes vallásu lakossal. Postája helybenvan, távírója Vasvár.

Gesztenyés. *Gesztenyés,* vend község, 84 házzal és 514 ág. ev. lakossal. Postája Tót-Keresztur, távírója Csákány.

Gödörháza. *Gödörháza,* magyar község, 73 házzal és 416 r. kath., ev. ref. és ág. ev. lakossal. Postája Prosznyákfa, távírója Csákány. Birtokosok a *Batthyányak.*

Görhegy. *Görhegy,* stájer határszéli község a Kusenicza patak mellett, 128 házzal és 717 vend és német lakossal. Vallásuk r. kath. Postája Vas-Hidegkút, távírója Muraszombat. A községben két kisebb *gőzmalom* van.

Görfa. *Görfa,* a boráról nevezetes görfai hegy lábánál, a Szombathelyről Kanizsa felé vezető vasút mentén fekszik. Házszáma 55, lélekszáma 412, akik mindnyájan magyarok, róm. katholikus és ág. ev. vallásúak. Postája Egervár, távírója Szt.-Iván.

Grics. *Grics,* 31 házzal és 190 németajkú r. kath. lakossal. Postája Rába-Szt.-Márton, távírója Gyanafalva. A *dobrai uradalomhoz* tartozott.

Grodnó. *Grodnó,* lakosainak száma 462, akik németajkúak. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Házszám 61. Postája Máriafalva, távírója Tarcsa, Szalónak.

Guár. *Guár* magyar község, a Répcze folyó mellett, 78 házzal és 619 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Beő, távírója Bükk. A Guary-ak ősi fészke; *Guáry* Miklós emeletes kastélya is itt van. A község lakosai segélyegyletet tartanak fenn.

Gutaháza. *Gutaháza,* kis magyar falu, 37 házzal és 188 magyar lakossal. Vallásuk róm. kath. és kevés ág. ev. Postája Rum, távírója Molnári.

Gyanafa. *Gyanafa,* 66 házzal és 369 róm. kath. és ág. ev. vallású vend lakossal. Postája Tót-Keresztúr, távírója Csákány. Földesurai voltak a *Széchenyi-, Nádasdy-, Muray-* és *Vidos*-családok.

„Magyarország Vármegyei és Városai.” „Apollo” irodalmi és nyomdai r. t.

Az ikervári Batthyány-kastély.

Gyanafalva szép fekvésű nagy község, az u. n. „Tafelberg" alján, 307 házzal és 2054 németajkú lakossal. Vallásuk r. kath. és ág. ev. A község a gráczi vasút mentén fekszik és székhelye a körjegyzőségnek és körorvosnak. Van vasúti állomása, postája és távírója. A lakosok takarékpénztárt, jótékony nőegyletet, hadastyánegyletet és községi óvodát tartanak fenn. Tafelberg nevű hegyéről szép kilátás nyílik a közeli Stájerországba. Hegyei, mint az e czélból eszközölt próbafúrások bizonyítják, *kőszenet* tartalmaznak. A községben *czement-téglát* is gyártanak. Plébániája 1578-ban már fennállott. Birtokos a *szt.-gotthárdi apátság*, mely földesura is volt 1848 előtt. Azelőtt harminczadhivatal is volt a községben. Gyanafalva.

Gyanó, magyar község a Perint patak mellett. Van 39 háza és 253 r. kath. és ág. ev. lakosa. Postája Dömötöri, távírója Molnári. A XV. században az *Egerváryak* voltak a földesurai, később a *Kiss-, Móricz-* és *Inkey*-családok. Gyanó.

AZ ERDŐDY-VÁRKASTÉLY GYEPÜ-FÜZESEN.

Gyepü-Füzes, 97 házzal és 850 németajkú r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája helyben van, távírója Német-Szt.-Mihály. A honfoglaláskor már lakott hely volt. Határában vaskori sírhalom van és gazdag lelhelye a vaskorszaknak. Itt van gróf *Erdődy* György nagyszabású régi kastélya. A kiváló ízléssel és kényelemmel berendezett kastély mögött nagy kiterjedésű park, híres gyümölcsös és vadaskert terül el. Hajdan Gyepü-Füzes feje volt a hasonnevű uradalomnak, melyhez négy falu tartozott. Gyepü-Füzes. Erdődy-várkastély.

Gyertyános, magyar község, 45 házzal és 303 r. kath. lakossal. Postája Nyőgér, távírója Sárvár. Csinos kath. temploma 1862-ben épült. Lakosai szőllőműveléssel is foglalkoznak. Az *ikervári uradalomhoz* tartozott. Gyertyános.

Gyimótfalva, 42 házzal és 314 németajkú r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája és távírója Tarcsa. Határában vaskori sírhalom van. Gótikus temploma nagyon régi. A gróf *Batthyány*-családnak itt régi, érdekes várkastélya van, mely szép, vadregényes park közepén fekszik. Gyimótfalva. Batthyány-várkastély.

Gyöngyös-Apáti, kis magyar község, a Gyöngyös patak mellett, a szombathely-kőszegi vasút mentén. 20 házból áll és 192 r. kath. és ág. ev. lakosa van. Postája Német-Gencs, távírója Szombathely. A XV. században *Egerváry*-birtok volt. A községben, csinos park közepén áll, gróf *Schönfeld* Gyöngyös-Apáti.

György régi kastélya, mely eredetileg a *Nákó-*, azután a *Bertha-* és később a *Széchényi*-családé volt.

Gyöngyösfő. *Gyöngyösfő* a Gyöngyös patak mellett fekvő kis német község, 38 házzal és 263 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája helyben van, távírója Léka. A községtől északra fakad a Gyöngyös egyik ága.

Györvár. *Győrvár,* 67 házzal és 731 magyar lakossal. Vallásuk r. kath. és ág. ev. A Szombathelyről Kanizsára vezető vasut állomása. Postája és távríója helyben van; körjegyzőségi székhely. A török hódoltság előtt tiszta magyar község volt, később tótokat telepítettek ide, kik azonban idővel teljesen megmagyarosodtak. A község határában ugynevezett „gyűrü-vár" Győr volt; ettől vette a

A BATTHYÁNY-KASTÉLY GYIMÓTFALVÁN.

község is elnevezését, Itt végződik a megyében a római-út egyik ága. Plébániája már 1688-ban virágzott. Kath. templomát a *Festetichek* építtették 1780-ban. Földesura a Festetichek előtt a *káptalan* és a *Domonkos-rend* volt. A hajdan nagy szerepet játszott várnak ma már romjai sem láthatók.

Halastó. *Halastó* magyar község, melynek lakosai r. kath. vallásúak. Házaiknak száma 41, lélekszám 251. Postája Szarvaskend, távírója Körmend.

Halmos. *Halmos,* 53 házzal és 340 vend lakossal. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája és távírója Muraszombat. A lakosok községi hitelszövetkezetet tartanak fenn.

Halmosfő. *Halmosfő* vend falu, 80 házzal és 374 róm. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Battyánd, távírója Muraszombat.

Halogy. *Halogy,* magyar község, 72 házzal és 507 magyar lakossal. Vallásuk r. kath. Postája és távírója Körmend. Csinos, gótikus temploma 1896-ban épült. A *Batthyány*-család földesurasága alá tartozott.

Hámor és Tó. *Hámor és Tó* a Gyöngyös patak mellett, a tervezett kőszeg-aspangi vasútvonal mentén fekszik, 61 házzal és 327 németajkú r. kath. lakossal. Postája és távírója Léka. Kath. temploma 1885-ben épült. Lakosai a földmívelésen kívül fakereskedéssel foglalkoznak. A *lékai uradalomhoz* tartozott.

Hamvasd, 69 házzal és 537 róm. kath. és ág. ev. vallású, németajkú lakossal. Paost helyben, távirója Felső-Eör. Kápolnája nagyon régi. Szentélye gothikus, harangja a XIV. századból való. Hamvasd.

Harasztifalu, 74 házzal és 481 magyar és horvát lakossal. Vallásuk r. kath. Postája és távírója Körmend. Kath. temploma 1862-ben épült. Házi ipara kiterjedt. Földesura *Batthyány*-herczeg volt. Harasztifalu.

Háromház, kis magyar község, 27 házzal és 148 r. kath. lakossal. Postája és távírója Szt.-Gotthárd. A *szent-gotthárdi uradalomhoz* tartozott. Háromház.

Háromsátor magas hegyen fekvő határszéli német község, Alsó-Ausztria felé. Van 31 háza és 203 r. kath. és ág. ev. lakosa. Postája és távírója Léka. A községben ásványvízforrás van. A *borostyánkői uradalomhoz* tartozott. Háromsátor.

Hárspatak, 133 házzal és 762 r. kath. és ág. ev. vallású, -németajkú lakossal. Postája Kukmér, távírója Német-Ujvár. Kath. templomát Ernuszt Mátyás építtette 1834-ben. Lakosai a kosár- és kocsikas-fonást iparszerűleg űzik. Hárspatak.

Határfalva, stájer határszéli község, 38 házzal és 237 németajkú lakossal. Vallásuk r. kath. Postája Szarvaslak, távírója Szt.-Gotthárd. A község házai szétszórtan, kertek közepett állanak. Határfalva.

GYÖNGYÖS-APÁTI. — GRÓF SCHÖNFELD GYÖRGY KASTÉLYA.

Határfő, határszéli község Alsó-Ausztria felé, 34 házzal és 283 r. kath, és ág. ev. vallású, németajkú lakossal. Postája Hamvasd, távírója Felső-Eör. Hatarfő.

Hegyfalu nagy magyar község, 116 házzal és 960 r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Vasúti megállóhely. Posta és távíró helyben van. A község a szombathely-pozsonyi vasút mentén fekszik. Körjegyzőség és körorvos székhelye. Földesura az *Egerváry*-család volt, később a szentgyörgyi *Horváth*-család. Itt van gróf *Széchenyi* Gábornak 1815-ben épűlt csinos kastélya és szép parkja, továbbá *Glaszner* Károly birtokos mintagazdasága és ménese. Hegyfalu. Széchenyi-kastély.

Hegyhát Hadász, 70 házzal és 356 magyar lakossal. Vallásuk r. kath., és ág. ev. Postája Vas-Nádasd, távírója Körmend. A község határában vaskorszakbeli emlékeket találtak. Hegyhát-Hadász.

Hegyhát-Marácz, magyar község, 128 házzal és 830 r. kath. és kevés ág. ev. lakossal. Postája Ivánez, távírója Csákány. A körjegyzőség székhelye. A község határában bronzkori emlékeket találnak. Kath. templomát 1871-ben restaurálták. Földesura a *Batthyány*-család volt. Hegyhát-Marácz.

Hegyhát-Sál régi nemesi község 59 házzal és 336 r. kath. vallású magyar lakossal. Postája Vas-Nádasd, távírója Körmend. Földesurai a *Reissig*- és *Sály*-családok voltak. Hegyhát-Sál.

Hegyhát-Szt.-Márton, magyar község, 45 házzal és 266 r. kath. lakossal. Postája Ivánez, távírója Csákány. Csinos kath temploma 1885-ben épűlt. A falu északi végén, a Rába völgye fölött emelkedő dombon, egy a török időkben Hegyhát-Szt.-Márton.

elpusztúlt kastély romjai láthatók. A Rába-mentén, a község határában több kisebb *malom* és *fűrésztelep* van. Földesura a gróf *Sigray*-család volt.

Hegyhát-Szt.-Péterfa.

Hegyhát-Szt.-Péterfa, 45 házzal, 374 r. kath. és ág. ev. vallású magyar lakossal. Postája Andrásfa, távírója Győrvár. Kath. temploma 1700. körül épűlt. Földesura az *Erdődy*-család volt.

Hegyszoros.

Hegyszoros. Házszám 106, lélekszám 593. A lakosok vendek és németek. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája Szarvaslak, távírója Muraszombat. Határában vezetik el a tervezett gyanafalva-muraszombati vasútat. Házai szétszórtan fekszenek.

Herény-Senyefa.

Herény-Senyefa magyar község, 62 házzal és 592 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája helyben, távírója Szombathely. A község a Gyöngyös patak mellett fekszik. Határában kőkorszakbeli emlékeket, római épületnyomokat és érmeket találnak. Innen származik a *Herény*-nemzetség és innen nyerte a *Gotthard*-család is predikátumát. Földesurai a *Gotthard-, Nagy-* és *Tevely*-családok voltak. Jelenlegi birtokos herényi *Gotthard* Sándor, az ismert gazdasági író, kinek itt szépen berendezett kastélya és minta-

HEGYFALU. — GRÓF SZÉCHENYI GÁBOR KASTÉLYA.

gazdasága van. A kastélyhoz tartozik herényi *Gotthard* Jenő csillagvizsgálója, érdekes magángyűjteménye, csillagászati műhelye és szertára is, melyhez fogható gazdagság tekintetében kevés van az országban. *Senyefán* van *Horváth* Lajos kényelmes úrilaka és szép parkja.

Hermán.

Hermán, a Gyöngyös patak mellett, a szombathely-rumi és a déli vasút mentén, 46 házzal, 429 magyar lakossal, kiknek vallása r. kath. és ág. ev. Postája és távírója Szombathely. Itt van báró *Szegedy-Ensch* Károly szép, régi kastélya, mely az átalakítások daczára is megtartotta ősi jellegét. Szilárd, rendkívül vastag falai, boltíves termei a XVII. század építészetére vallanak. A kastély tágas helyiségei főúri kényelemmel vannak berendezve. Itt van a család gazdag és érdekes levéltára és képtára is, aonkivül számos érdekes és értékes fegyver, antik ötvösmű, stb.

Szegedy-Ensch báró kastélya.

Hidas-Hollós.

Hidas-Hollós magyar község, a Rába mellett, 71 házzal és 589 r. kath., ág. ev. és ev. ref. lakossal. Postája Egyházas-Hollós, távírója Molnári. 1561-ben Ferdinánd donatióban adta Kerhen Borbálának, *Tarnóczy* András özvegyének és gyermekeinek. 1605-ben *Bocskay* seregei és a császáriak

közt véres ütközet volt a község mellett. A *Batthyányi*-család földesurasága alá tartozott.

Hodos, ősnemes őrségi község, 93 házzal és 444 vegyes vallásu magyar lakossal. A körjegyzőség székhelye. Postája Nagy-Dolincz, távírója Szt.-Gotthárd. Ág. ev. temploma 1826-ban leégett, de 1839-ben ujra felépült. Itt működött mint ref. lelkész *Kardos* János egyházi író és népköltő. A községben egy XIII. századbeli, román stílü templom romjai voltak láthatók, de legutóbb a romokat széthordták. Hodos.

Horvát-Csencs a Strém patak mentén fekvő falu, melynek r. kath. lakosai horvátajkúak. Házainak száma 45, lélekszám 268. Postája Pa.-Szt.-Mihály, távírója Német-Ujvár. A *németújvári uradalomhoz* tartozott. Horvát-Csencs.

Horvátfalu, 102 házzal és 683 németajkú r. kath. lakossal. Postája Nagyfalva, távírója Szt.-Gotthárd. Horvátfalu.

HERÉNYI GOTTHARD SÁNDOR ÉS JENŐ KASTÉLYA HERÉNYBEN.

Horvát-Hásos, lakosai szintén horvátajkúak, vallásuk r. kath. Házszáma 50, lélekszáma 288. Postája Monyorókerék, távírója Szombathely. Lakosai nagyobbrészt szénégetéssel és kosárfonással foglalkoznak. Horvát-Hásos.

Horvát-Lő lakosainak száma 418, a kik r. kath. vallásúak. A községet, melynek 58 háza van, vegyesen németek és horvátok lakják. Postája Német-Keresztes, távírója Szombathely. Birtokos gróf *Erdődy* György. Horvát-Lő.

Horvát-Nádalla, 91 házzal és 859 r. hath. és ág. ev. lakossal. Postája helyben van, távírója Körmend. Horvát község volt, a mely már teljesen megmagyarosodott. Körjegyzőségi székhely. Itt született *Vojnovics* György lovassági tábornok, aki 1849-ben Ausztria számára a pápai államokat tartotta megszállva. Horvát-Nádalla.

Hosszufalu magyar község, 105 házzal és 822 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Bögöte, távírója Jánosháza. Itt volt a *Hajagosy* Gáspár által emelt váracs, melynek azonban ma már csak kevés alapfala látható. 1707-ben itt egyesültek az Ebergényi és Rabutin vezetése alatt álló császári csapatok. Kath. temploma 1768-ban épült. Földesura az *Erdődy*-család volt. Hosszufalu.

Hosszu-Pereszteg, nagy, magyar község, 241 házzal és 1938 r. kath. és ág. ev. lakossal. A posta helyben van, a távíró Jánosházán. A XVI. század- Hosszu-Peresztег.

ban virágzó református község volt. Kath. templomát 1690-ben építették. Kegyura gróf Erdődy Ferencz. Körjegyzőségi és körorvosi székhely. A község határában egy kolostor alapfalai láthatók, mely a mohácsi vész alatt pusztult el. Rabutin császári tábornok 1707-ben itt tört be Vasvármegyébe.

SENYEFA. — HORVÁTH LAJOS URILAKA.

Hosszúszeg.

Hosszúszeg. Házszám 54, lélekszám 289. A lakosok németajkúak, vallásuk r. kath. Postája és távírója Léka. R. kath. temploma 1809-ben épült. Lakosai a szőllő-karó-faragást mint jövedelmező háziipart gyakorolják.

Hovárdos.

Hovárdos, 32 házzal és 214 horvát és németajkú kossal. Postája Gyepű-Füzes, távírója Német-Szt.-Mihály. Birtokosok az *Erdődyek.*

Ikervár.

Ikervár nagy magyar falu, 213 házzal és 1633 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája és távírója helyben van. Egyike a vármegye legrégibb és történelmileg is legérdekesebb községeinek. Sárvártól délre, Rába mellett fekszik. A körjegyzőség és a körorvos székhelye. A lakosok takarék- és segélyegyletet tartanak fenn.

A Fejér-féle codex szerint itt, a Rába jobb- és balpartján egy-egy váracs állott, a melyek Sárvár elővédeit képezték. Salamon király kedvencz vadászterülete volt e vidék, a hol több ízben megfordult. A község régi pecsétnyomóján a két vár képe ma is látható. 1532-ben a törökök szállották meg a községet, 1709-ben pedig a császáriak, Heister vezérlete alatt. Plébániája 1595-ben már virágzott. Mostani temploma a mult század végén épült, de szentélye és portáléja a XV. századból való. Földesurai a *Nádasdyak*, majd a *Draskovichok* és később a *Batthyányak* voltak.

Batthyány-kastély.

Jelenlegi birtokos gróf *Batthyány* Lajos orsz. képviselő, volt fiumei kormányzó, kinek itt nagyterjedelmű uradalma, szép ménese és nagyszerű kastélya van. A körülötte elterülő park úgy terjedelemre, mint szépségre nézve az egész országban ritkítja párját és a botanikus számára is érdekes tanulmányt képez. Területén körülbelül 100 faja áll a szebbnél szebb fáknak, melyek közt ritka, óriási terjedelmű példányok vannak. A parkon a Rába folyik keresztül és egy helyen szép nagy tavat képez. A kastély alapépítménye és földszintjének egy része régi; 1846—47-ben alakították át a mostani olasz renaissance-stilben. A kastély helyiségei valódi főuri izléssel és fénynyel vannak berendezve. Minden egyes terme egész kis muzeuma az értékes és szép, nagyobbára történeti vagy kulturhistóriai becsű műtárgyaknak és Batthány-reliquiáknak. Könyvtára egyike a leggazdagabb magán könyvtáraknak és több, mint 6000 kötetet számlál, rézkarczgyüjteménye pedig körülbelül 600 darabból áll. A családi ékszerek és ötvösművek közt is számos nagyértékű és historiai becsű darab van.

Villamos művek.

A község mellett, a Rábán vannak a híres ikervári *villamos müvek,* melyek hazánkban egyedül állók.

Az ikervári kastély műkincseiből.

Inczéd horvát község, 128 házzal és 787 lakossal. Vallásuk r. kath. és kevés ág. ev. Postája van, távírója Csajta. R. kath. templomát a *Batthyány* grófok 1788-ban építtették. Inczéd.

Ispánk, őrségi nemes község, 50 házzal és 237 magyar lakossal. Vallásuk ev. ref. Postája Őri-Szt.-Péter, távírója Csákány. Földesura a *Batthyány*-család volt. Ispánk

Istvánfalu, vend község, 110 házzal és 546 r. kath. lakossal. Postája helyben, távírója Szt.-Gotthárd. A körjegyzőség székhelye. Kath. temploma régi építmény. Lakosai Stájerországba borjú- és sertéshust szállítanak és a cserépfazék-készítést is űzik. Istvánfalu.

Ivánczy 119 házzal és 861 r. kath. és ág. ev. vallású magyar lakossal. Az *Iváncz*y-család ősi fészke. Itt van a gróf *Sigray*-örökösök régi kastélya. Postája helyben, távírója Csákány. Földesurai a *Sigrayak* voltak. Iváncz.

Iván-Egerszeg, magyar község, 75 házzal és 534 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája és távírója Hegyfalu. Góthikus r. kath. temploma a XVII. században épült. A községben egy e század elejéről származó kastély van. Földesura a *Tallián*-család volt. Iván-Egerszeg.

Ivánfalva, 48 házzal és 282 vend lakossal. Vallásuk r. kath. Postája Ferenczfalva, távírója Muraszombat. Ivánfalva.

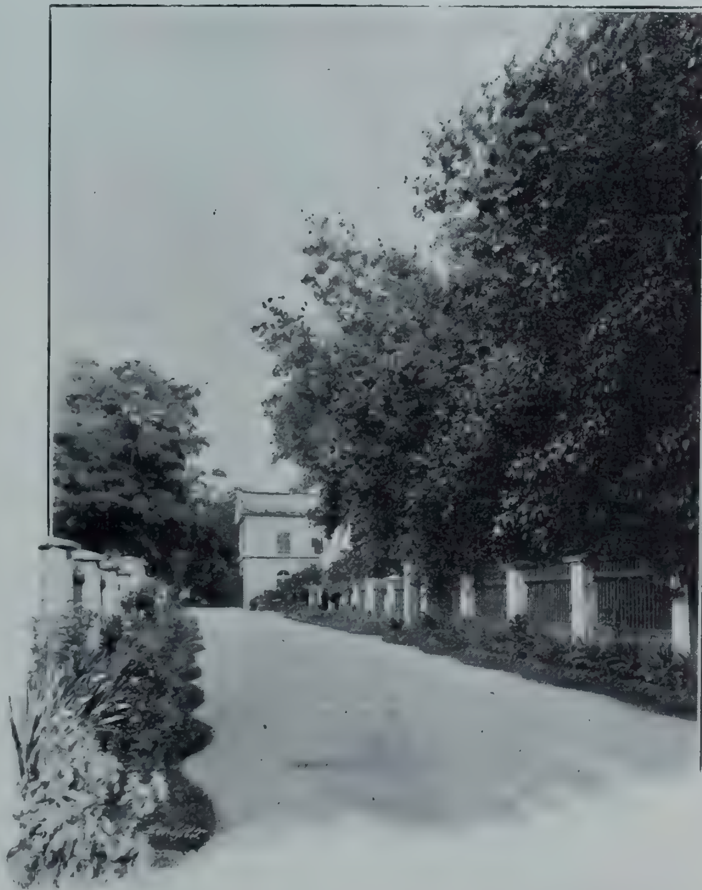
Izsákfa, magyar község, 53 házzal és 556 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája és távírója Kis-Czell. R. kath. temploma 1798-ban épült. Földesurai a *Somogyi* grófok voltak. Izsákfa.

Jaák régi nemesi nagyközség, 227 házzal és 2073 magyar- és németajkú lakossal. Postája helyben, távírója Kis-Unyom. A község a Sorok patak mellett, a tervezett pinka-mindszent-szombathelyi vasútvonal mentén fekszik; a körjegyzőség székhelye. Jaák.

Ősidők óta lakott hely, melynek határában vaskori sirhalom van, de a bronzkorszakból is gyakran találnak itt emlékeket. ú. n. „Ködülő"-ben római temetkezési hely volt.

A községnek kitünő *kavicsbányája* és tégla-, kályha- és edény-készítésre alkalmas agyaga van, miért is lakosai régóta üzik a *téglagyártást* és a *cserépedény-készítést*. Önsegélyző-szövetkezete és olvasó köre is van.

Itt van a világhírű jaáki *templom*, melynek hires portá- Jaáki templom.

HERMÁN. — BÁRÓ SZEGEDY-ENSCH KÁROLY KASTÉLYA.

Jaáki templom. léja építészeti remekmű. A jaáki bazilika nemcsak Vasvármegyének, hanem egész Magyarországnak is legnevezetesebb magyar-román építészeti emléke s a késői román vagy átmeneti stil mintaképe. Keletkezési idejére nézve közelebbi adataink nincsenek; a XIII. század első tizedeiben kezdhették épiteni és Omodé győri püspök szentelte fel 1256-ban. További sorsáról csak annyit tudunk, hogy V. László 1457-ben a kegyúri jogokat Ellerbach Bertoldnak adományozta. A török időkben tűzvész által majdnem egészen elpusztúlt. A török uralom letűnte után még hosszú ideig hirdette annak iszonyatos emlékét, mig végre 1745-ben Erdődy Gábor gróf jaáki apát ujra helyre nem állittatta. A templom főbejáratának ornamentális és figurális — az Atyaistent, Krisztust és az apostolokat, Mária és Sámsont ábrázoló — diszítése gazdagságában bámulatos. Mint ismeretes, ez szolgált a zágrábi és templom főbejáratának mintaképűl. A templomot 1781-ig czinterem vette körül. Az átellenében levő Szt.-Jakab kápolna a kuruczvilágban sokat szenvedett, kőfala ujabb keletű, a kapu 1663-ban épült.

A hosszhajót négy pillérpár osztja el három hajóra, hiányzik a kereszthajó; de a félkörű apsis előtt hoszszentélyt látunk; a főapsisnak s minden apsidiolnak három ablaka van. A középhajó aránya megfelel a csúcsíves stílnek, ámbár itt mindenütt csak körívvel találkozunk. Sem a fő, sem az északi mellékhajónak nincs ablaka. Pompásnak mondható a templom keleti homlokzata, dúsan diszített három apsis félkörével. A középső nem emelkedik ugyan a főhajó magassagáig, hanem mégis sokkal magasabb a két mellékhajó absidiolainál. Az apsisnak felső osztályába van törve a szentélynek három ablaka. Első helyen nevezetes két majomféle alak, melyek egyike emberfőt tart előlábai közt, a mi jelképes értelmű s az a gonosznak az ember fölött való erejét jelenti. A keretelés igen gazdag és soktagúságával összeszorítja az ablak tulajdonképeni űrét. Az egész ablak két külső faloszloppal van összefogva, melyek három gyomkövön emelkedő lóherivecskét foglalnak maguk közt, végre ezek fölött következik a gazdag koronapárkányzat. A templomnak hosszoldalai is diszesen vannak mezőkre osztva, a keleti homlokzatához hasonló faloszlopokkal.

A nyugati homlokzat díszes volta megfelel a keletiének. A templom igen tömör ikertornya közt, nevezetesen kiszökik a főkapura, melyet sok tekintetben összehasonlithatunk a bécsi Szt.-István székesegyház óriási kapuzatával. Az ikertorony négy osztályra van osztva, az osztályok főrészei félköríves fries-párkányzattal elválasztva; az alsó emeleten csak résféle szük ablak töri át a tömör falat, a második emeleten keskenynyilású rózsa; a harmadik és negyedik emeleten oszlopkával két részre osztott keskeny ablak.

Legdúsabb minden tekintetben a nagy kapuja, (mintául szolgált az ezredéves kiállítás kápolnája kapujának a történelmi osztályban) melynek mestere szemmel láthatólag igyekezett a nehezebb modorról a könnyebbre átmenni. A kapubélletet minden oldalán hat oszlop képezi, melynek külseje fantasztikus négy lábon emelkedik, töve díszes, de a legközelebbi párnak töve ismét sima. Az oszlopfejek fölött az ó keresztény épitészetben szokásos, elkorcsosodott nehézkes rakoványt látjuk, melyet az erős ívezet tartására szükségesnek véltek. Az egyenes zárású osztatlan ajtó fölötti félkör-mezőben, mandorlában, melyet két angyal tart, megjelenik az áldást osztó Krisztusnak mellképe. Magának a kapuzatnak ívezete részben félkörü, részben igen tompa csúcsívű. A kapu ívezete fölött épszögü orom van; ennek és az ívezetnek hegye közt kettős kis ablakot látunk s ezalatt tizenegy fülkét. A legfelsőben áll Krisztus, tőle jobbra-balra tiz apostol; a tizenegyedik és tizenkettedik a kis hely miatt a két toronyba mélyesztett fülkébe jutott.

Jaáki apátság. A jaáki apátság kezdetben monostor volt, mely 1214-ben alapíttatott, s a Jaák nemzetség kegyurasága alá tartozott, mely 1325-ben a Baics birtokot adta hozzá. Később a gróf Erdődyek kegyurasága alá került.

A község a *Jaák* nemzetség ősi fészke volt. E század első felében a

Reissig-családnak kiterjedt birtokai voltak itt. Barsi *Leidenfrost* Ottónak és *Hodászy* Gábornak csinos urilakai vannak a községben; az előbbinek 1000 hl. évi termelőképességű *szeszfőzője* is van a község határában.

Jakabháza, 44 házzal és 330 magyar- és németajkú, r. kath. vallású lakossal, a gráczi vasútvonal mellett. Postája Rába-Füzes, távírója Szent-Gotthárd. Földesurai voltak *Sallér* Judita és utána gróf *Zichy* Herman. Itt van gróf *Korniss* Emil szép kastélya, melynek alapját egy ugyanitt létezett régi kastélyból gróf Zichy Herman vetette meg 1852-ben, míg jelenlegi alakját Korniss gróftól nyerte. A kastély szép, terjedelmes park elején áll és homlokzatával a közeli országútra néz. Jakabháza Korniss-kastély.

JAKABHÁZA. — GRÓF KORNISS EMIL KASTÉLYA.

Jákfa, magyar falu, 71 házzal és 524 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Felső-Paty, távírója Sárvár. Az *Ambrózy*- és a *Loghody*-családok ősi fészke. Kath. temploma nagyon régi. Földesurai a *Széchenyi* grófok és a szentgyörgyi *Horváthok* voltak. Jákfa.

Jánosfa, régi nemesi község, 24 házzal és 129 magyar és vend lakossal. Postája Prosznyákfa, távírója Csákány. Lakosai túlnyomóan ág. ev. vallásúak. Jánosfa

Jánosháza, magyar ajku nagyközség, a Kemenesaljának Veszprém vármegyével határos alsó részén. Házainak száma 363, lélekszáma 3457, területe 4360 kat. hold. A lakosok vallásra nézve túlnyomóan r. katholikusok. Itt van a körjegyzőség és a körorvos székhelye. Van vasuti állomása, postája és távírója. Jánosháza.

Jánosháza mezőváros, az előnyösebb fekvésű és főforgalmi vonalakba eső Kis-Czell közeli szomszédsága daczára, a vidékre nézve fontos ipari és kereskedelmi központot képez. Jánosházát, illetve a várat, a legujabb levéltári kutatások szerint, Johannes *Ormuzd de Varsány* építtette 1396-ban és innen veszi a község is elnevezését. János testvérével, Irnosddal együtt Alsó-Keresztúrt kapta donáczióban és míg János a jánosházai várat építtette, addig Irnosd a már elpusztult Irnosdházát, mely a mai Pálfa körül volt. A részben még fennálló, jelenleg gróf *Erdődy* Ferencz tulajdonát képező Jánosháza vára.

vár vetette meg a község alapját. A vár, mely széles árkokkal volt körülvéve és felvonó híddal ellátva, sok kézen megfordult, míg végre adományozás útján *Bakács* bibornok révén az Erdődy-család birtokába jutott. A mohácsi vészt követő időben elpusztult a község és vele együtt a határához tartozó Kismező, Varsány és Szent-Péter nevű falvak, melyeknek lakosai részint elszéledtek, részint a nemsokára ismét felépült Jánosházán telepedtek meg. 1707-ben újból tüzvész martaléka lett a község. Ekkor a Rákóczi-féle fölkelőket üldöző császári seregek gyujtották fel s pusztították el. Jánosháza ezt a csapást is kiheverte. Lakosai, bőkezű földesuraik segítségével, ujra felépítették házaikat és azóta, folytonos szorgalommal és munkássággal, virágzó központot teremtettek az egész vidék számára.

Plébániája nagyon régi és a reformáczió mozgalmai előtt már rég fennállott. Visszaállítása után 1698-ban építették kath. templomát, a melyet a mult század végén újjáalakították. Kegyura gróf *Erdődy* Ferencz. Refor-

JÁNOSHÁZA. — GRÓF ERDŐDY FERENCZ VÁRKASTÉLYA.

mátus temploma már a XVII. században volt a községnek. Az izraelita vallású lakosoknak csinos zsinagógájuk van. A községhez tartozó, úgynevezett Szentpéteri dülőn a Pálosoknak egy zárdája állott, melynek azonban ma már csak az alapfalai látszanak. A községben takarékpénztár, hitelszövetkezet és ipartestület van.

A községben vas- és kéntartalmú forrás is van, a melyet kiválóan gyógyhatásúnak mondanak. A községhez tartozik gróf *Erdődy* Ferencznek nagy kiterjedésű uradalma és mintagazdasága is, mely egyszersmind jövedelmező *sajtgyárat* tart fenn.

Jegenyes. *Jegenyes*, kis vend falu, 16 házzal és 124 r. kath. és ág. ev. lakossal, a Lendva-patak mellett. Postája Vas-Hidegkút, távírója Muraszombat.

Jobbágyi. *Jobbágyi* nagyobb község a Pinka patak mellett. Házainak száma 209, lélekszáma 1346. A lakosok magyarok és németajkúak, vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája helyben van, távírója Vörösvár. A község lakosai gerencsér-

munkáikról ismeretesek. Kath. temploma a XVIII. században épült. Innen származik a *Jobbágyi*-család és innen nyerte predikátumát a *Gaiger*-család is. Földesura az *Erdődy*-család volt.

Jobbágyi-Ujfalu. 84 házzal és 571 r. kath. és ág. ev. vallású, németajkú lakossal. Postája Pinka-Miske, távírója Német-Szt-Mihály. Jobbágyi-Ujfalu.

Kajd magyar község, a Gyöngyös patak mellett, 72 házzal és 425 r. kath., ág. ev. és ev. ref. lakossal. Postája helyben, távírója Vép. Vasutállomás a szombathely-rumi vasút mentén. Körjegyzőségi székhely. Kath. temploma a XVI. században épült. A község északi részén mesterséges földhányások láthatók, melyek még a török időkből maradtak fenn. Földesurai a *Szvetich*- és *Szegedy*-családok voltak. Kajd

Kalch, stájer határszéli német község, a Lendva patak mellett. Lakosainak száma 397, vallásuk r. kath. és kevés ág ev. A házak száma 57. Postája Dobra, távírója Gyanafalva. Kalch

Káld nagy magyar község, 183 házzal és 1497 róm. kath. és ág. ev. lakossal. Postája helyben van és távírója Sárváron. A *Káldyak* ősi fészke és régi donácziós birtoka. Itt állott a Káldy-család ősi kastélya is, mely azonban már elpusztult. A községben van *Maróthy* László földbirtokosnak szépen Káld

KÁLD. — MARÓTHY LÁSZLÓ URILAKA.

berendezett, csinos úrilaka, körül szép parkkal. A kastélyt a 70-es években Káldy Gyula építtette. A község kath. temploma 1635-ben épült. Itt született *Ampruster* Mihály, az 1741-iki inzurrekció egyik hős kapitánya.

Kám, magyar község, 93 házzal és 720 róm. kath. és ág. ev. lakossal. Postája helyben, távírója Molnári, Vasvár, Győrvár vagy Oszkó. A község a Herpenyő-patak mellett fekszik és határán vezetik keresztül a tervezett rum—türjei vasútat. Körjegyzőségi székhely. Három kath. temploma van, melyek a múlt században épültek. Itt van dr. *Bezerédj* Istvánnak Vasvármegye jelenlegi főjegyzőjének csinos, kényelmes úrilaka, melyet a már kihalt *Bajáky*-család építtetett. Ezektől örökölték a *Szegedyek* és részben *Kisfaludy* Sándorné, szül. Szegedy Róza, akinek a jelenlegi tulajdonos nagyanyja, Bezerédj Györgyné nővére volt. *Kisfaludy* Sándor hosszabb ideig lakott itt. Kám.

Kámon, magyar község, 31 házzal és 319 magyar lakossal. Vallásuk r. kath. és ág ev. Postája és távírója Szombathely. Itt van a *Reissig*-család régi kastélya, mely jelenleg *Reissig* Alajos földbirtokos tulajdona, kinek a községben mintaszerű gazdasága és nagyarányú marhatenyésztése van. A kényelmesen berendezett kastély kívül-belül régi, ódon-stílű és egy része még a XVI. századból való, amikor a *Kámonyi*-család bírta. Jelenlegi alakját a múlt században nyerte; az előrészt *Reissig* Lajos Keresztély építtette. Van Kámon. Reissig-kastély.

itt még egy úrilak is, amely még a múlt században a *Gorup*-családé volt; most *Sághy* István földbirtokosé. A község a Gyöngyös patak mellett, a szombathely-pinkafői vasútvonal mentén fekszik; határában római leletekre bukkannak. Némethy Gáspár hajduvezér serege és a császáriak közt 1605-ben itt véres összeütközés volt.

Kapornak. *Kapornak*, ősnemes őrségi község, 48 házzal és 210 r. kath., ev. ref. és ág. ev. magyar lakossal. Postája Kercza, távírója Szt.-Gotthárd.

Karácsfa. *Karácsfa*, 81 házzal és 375 németajkú r. kath. lakossal. Postája Pinka-Mindszent, távírója Körmend. Kath. temploma 1700-ban épült. Földesurai az *Erdődy* grófok voltak.

Karakó. *Karakó*, 68 házzal és 547 r. kath. és ág. ev. vallású magyar lakossal. Postája és távírója Jánosháza. A község a Marczal-csatorna mellett, a kisczell-sümegi vasútvonal mentén fekszik és határában találkoznak Vas, Zala és Veszprém vármegyék. A község mellett valaha u. n. avar „gyűrű vár“ volt, mely a XVII. század végén még fennállott. *Karakó* egyike volt a szent István szervezte várispánságoknak. Itt fogadta *IV. László* királyi táborában *Henrik bán* fiait és ide vonult 1707-ben *Bottyán* Rákóczy-vezér, hogy a császári seregeket bevárja. Birtokosa a *m. kir. vallásalap.*

Karátföld. *Karátföld*, 117 házzal és 452 r. kath. vallású magyar lakossal. Postája Gerse, távírója Vasvár. A községben állami népiskola van. Földesurai a *Festetich* grófok voltak.

KÁM. — DR. BEZERÉDJ ISTVÁN URILAKA.

Károlyfa. *Károlyfa*, stájer határszéli község, 52 házzal és 310 r. kath. vallású vend lakossal. Postája Vas-Hidegkút, távírója Muraszombat.

Katafa. *Katafa* ősidők óta lakott helyen fekszik. Házainak száma 56, lakosainak száma 346, akik magyarok és r. kath., ág. ev. és ev. ref. vallásúak. Postája Vas-Nádasd, távírója Körmend. Határában vaskori sírhalom van és gyakran bukkannak itt római emlékekre is. A községben állami népiskola van.

Kecskéd. *Kecskéd*, Rába menti magyar község 88 házzal és 592 r. kath. lakossal. Postája Kenyeri, távírója Asszonyfa. Utolsó földesura *Cziráky* Antal gróf volt.

Keléd. *Keléd*, magyar község, 19 házzal és 311 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája és távírója Jánosháza. Földesurai a szentgyörgyi *Horváthok* voltak. Itt van *Krása* Manó földbirtokos úrilaka és *szeszgyára*. Azelőtt a *Gludovácz*-család birtoka volt.

Kemesmál. *Kemesmál* kis, magyar község, a Pinka patak mellett, a gráczi vasútvonal mentén. Házainak száma 17, lélekszám 118, vallásuk r. kath. Postája Horvát-Nádalla, távírója Körmend.

Kemenes-Hőgyész. *Kemenes-Hőgyész* nagy kemenesaljai magyar község, 108 házzal és 1160 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája helyben van, távírója Kis-Czell. Plébániája 1698-ban már virágzott. Mostani temploma 1786-ban épült. Itt működött *Bellicz* Jónás ref. lelkész, költő. Földesura a *Békássy*-család volt.

Kemenes-Kápolna. *Kemenes-Kápolna*, 53 házzal és 282 magyar lakossal. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája Kis-Köcsk, távírója Kis-Czell. A *Batthyány* grófok földesurasága alá tartozott.

Kemenes-Mihályfa. *Kemenes-Mihályfa* nagy magyar község, 193 házzal és 1029 r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája helyben, távírója Kis-Czell. Plébániája 1698-ban már virágzott. A reformáczió alatt a reformátusok egyik gyülhelye volt, hol 1695-ben esperességi gyűlést is tartottak. Itt van nagy-koltai id. *Vidoss*

József szép úrilaka, melyet néhai Vidoss Zsigmond építtetett. Mostani alakját a jelenlegi tulajdonostól nyerte. Itt őrzik a Vidoss- (Whydoos) család ősi levéltárát is, mely számos rendkívül érdekes régi pergament tartalmaz.

Kemenes-Sömjén, magyar község, 135 házzal, 737 ág. ev. és r. kath. lakossal. Postája Kemenes-Mihályfa, távírója Kis-Czell. Itt vannak az egyházas-berzsenyi *Berzsenyi*-család urilakai, melyek közül az egyikben Berzsenyi Dániel is lakott hosszabb ideig, míg a másik dr. *Berzsenyi* Jenő volt megyei főorvos és a Kemenesalja kitünő ismertetőjeé. Itt van szentmártoni *Radó* Gyula csinos, emeletes kastélya és *Nagy* Dénes úrilaka. Földesura a *Kamondy*-család volt. Kemenes-Sömjén.

Kemenes-Szent-Márton, 49 házzal és 328 magyar lakossal. Vallásuk r. kath. és ág. ev. A község határában vezetik el a Parndorf felé tervezett vasútat. Postája és távírója Kis-Czell. Plébániája 1698-ban már virágzott. Donátiós birtok volt, amelyet 1725-ben III. Károly *Radó* Istvánnak adományozott. Templomából egy érdekes hímzéssel és arabs feliratokkal borított muszlinkendő került a szombathelyi múzeumba. Kemenes-Szt.-Márton.

KÁMON. — REISZIG ALAJOS KASTÉLYA.

Kemenes-Szent-Péter, a Rába mentén fekvő régi község 151 házzal és 935 magyar lakossal. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája helyben, távírója Mezőlak, Beled vagy Tóth-Keresztúr. Plébániája már nagyon régi. Birtokos a *szombathelyi káptalan*. Kemenes-Szt.-Péter.

Kemény-Egerszeg magyar község, a szombathely-pozsonyi vasútvonal mentén. Van 24 háza és 207 r. kath. és ág. ev. lakosa. Postája és távírója Hegyfalu. A lakosok sajtgyártó és tejszövetkezetet tartanak fenn. Innen veszi eredetét a kemény-egerszegi *Kemény*-család. A községben van *Kiss* Gyula földbirtokos szép emeletes kastélya, mely azelőtt a *Vittnyédy*-családé volt. A kastély körül szép park terül el. Kemény-Egerszeg.

Kenéz, 70 házzal és 384 magyar lakossal. Vallásuk r. kath. Postája Peczöl, távírója Sárvár. Kath. temploma e század elején épűlt. Földesura a *vasvár-szombathelyi káptalan* volt. Kenéz.

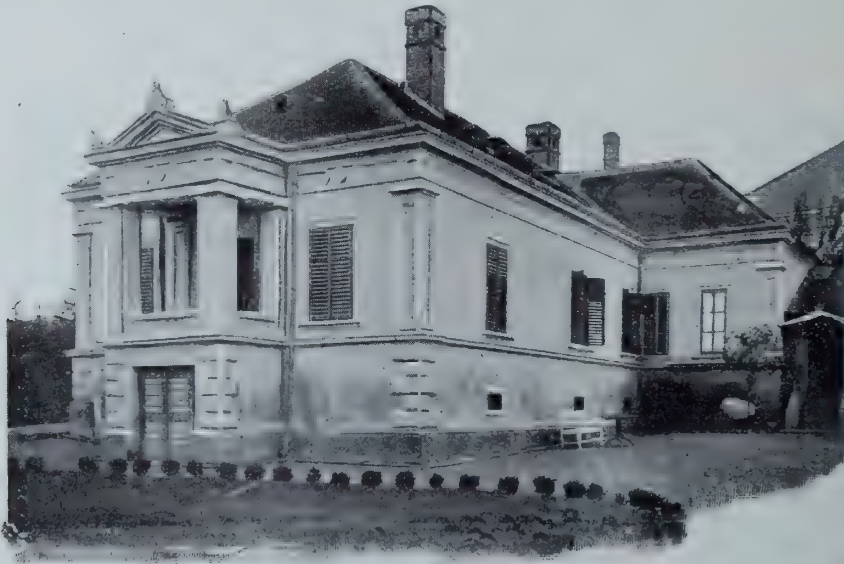
Kenyeri, magyar község 64 házzal és 704 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája van, távírója pedig Ostfi-Asszonyfa. A község a Rába közelében, a Parndorf felé tervezett vasút mentén fekszik. Plébániája 1548-ban már virágzott. Temploma 1716-ban a protestánsoktól visszavétetvén, azt a *Czirákyak* restauráltatták. Jelenlegi kegyura gr. *Cziráky* Béla, kinek itt szép úrilaka van, mely egy régi várkastély maradványát képezi. Kenyeri.

Kercza. *Kercza* házainak száma 73, lélekszáma 330. A lakosok magyarok, r. kath. és ev. ref. vallásúak. Postája helyben, távírója Csákány. Körjegyzőség székhelye. Plébániáját már a XIV. században alapították; református egyháza a XVII. században keletkezett és mostani temploma 1797-ben épűlt, a régi Árpád-kori kath. templom anyagából, mely hosszú időkön át romokban hevert. *Horváth* Ferencz kerczai plébános őrzi gróf *Batthyány* Ádám azon okmányát, melylyel az őrségi szűrszabó-czéh alapítását engedélyezte.

Kerkafő. *Kerkafő,* vend község 108 házzal és 679 r. kath. lakossal. Postája Felső-Szölnök, távírója Szt.-Gotthárd.

Kerkás-Kápolna. *Kerkás-Kápolna,* magyar község a Kerka patak mellett, 61 házzal és 324, túlnyomóan ev. ref. vallású lakossal. Postája Senyeháza, távírója Csákány. Földesura a *Batthyány*-család volt.

Kertes. *Kertes,* búcsújáróhely, a Pinka patak mellett, 115 házzal és 670 németajku r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Pinka-Mindszent, távírója Körmend. Plébániája 1555-ben már virágzott.

A VIDOSS-KASTÉLY KEMENES-MIHÁLYFÁN.

Kethely (Markl). *Kethely* (Markl), magyar község a Rába mellett, 80 házzal és 465 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája helyben, távírója Szt.-Gotthárd. Kath. temploma 1493-ban épűlt és kőfallal van körülvéve. Birtokos a *szent-gotthárdi apátság.*

Kethely (Neumarkt). *Kethely* (Neumarkt). Kéthelynek is mondják, hogy Kethelytől megkülömböztessék. Házainak száma 106, lélekszáma 849. Lakosai németajkúak, r. kath. és ág. ev. vallásúak. Postája Szalonak, távírója Német-Szt.-Mihály. Plébániája 1570-ben már virágzott. Temploma nagyon régi. Szentélye román, hosszhajója pedig góth stílű. Különösen szép a hálóboltozata. Külfalába egy római feliratos kő van illesztve, mely egy férfi és egy nő térdképét és egy kisebb dombormű, mely Perseus harczát ábrázolja. Harangja 1691-ből való. Földesura a *Batthyány*-család volt.

Kiczléd. *Kiczléd,* stájer határszéli német község, 62 házzal és 395 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája helyben van, távírója Pinkafő. Plébániája és kath. temploma 1689-ben már fennállott. Kegyura gr. *Batthyány* Iván.

Királyfa *Királyfa,* vend falu, melynek 72 háza és 408 r. kath. vallású lakosa van. Postája Vas-Hidegkút, távírója Muraszombat. Határában fogják elvezetni a tervezett gyanafalva-muraszombati vasutat.

Királyfalva. *Királyfalva,* ősidők óta lakott nagyobb falu, 204 házzal és 1373 németajkú lakossal. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Stájer-határszéli község a Lapincspatak mellett. A kuruczok egy ízben teljesen elpusztitották. Plébániája 1696-

ban már virágzott. Kegyura *Kottulinszky* Teodóra grófnő. Határában vaskori sírhalom van. Földesura a *Batthyány*-család volt.

Királyszék, a Csernecz-patak mellett fekvő kis vend falu 25 házzal és 136 r. kath. lakossal. Postája Vas-Hidegkút, távírója Muraszombat. Királyszék.

Kis-Asszonyfa, magyar község 36 házzal és 293 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Szombathely, távírója Acsád. Földesura azelőtt a *Rumy*-család volt, e század elejétől pedig a *Szegedyek.* Kis-Asszonyfa.

Kis-Bér, 105 házzal és 642 magyar lakossal. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája és távírója Baltavár. A zalabéri *Horváthok* voltak a földesurai. Kis-Bér.

Kis-Czell a Kemenesaljának, Vasvármegye eme legmagyarabb részének úgyszólván székhelye. A sitkei magaslatról széttekintve, a Dunántúl legszebb panorámájának egyike tárul fel szemeink előtt. Délre a távolban a zalamegyei hegyek tisztán kiemelkedő csúcsaikkal összefolynak keletre a Bakony hegylánczával s az északon végignyuló Cser fensikkal körülvesznek egy nagy medenczét, mely hajdan tengerfenék volt és melyből szigetekként emelkedett ki a két tűzhányó hegy: a Ságh és a Somlyó. A Cser az egyik, a Marczal a másik szára azon háromszögnek, melyet egy Sitkén áthúzódó képzelt vonal, mint alap bezár. Ezen területet, mely az említett nagy medenczének északi részét képezi, ős időktől fogva Kemenesaljának hívják. Kis-Czell

KEMENES-SÖMJÉN. — RADÓ GYULA URILAKA.

Kis-Czell már keletkezésekor, ezelőtt másfél évszázaddal, a vidék köz pontjává képződött. Kezdetben lassan fejlődött, de az utóbbi években rohamos emelkedést mutat. Míg Kis-Czell szemeink előtt keletkezett s előttünk fejlődött, addig járása legutolsó községének eredete is a régmult ködében vesz el. Azért lehetetlen Kis-Czellt bárminő szempontból is tárgyalni, a nélkül, hogy vidékére ne kellene kitérni.

A XVII. század végén az egész kemenesaljai esperesség, mely akkor magában foglalta az előbb megirt nagy medenczét, tehát Vas, Veszprém és Zala vármegyéket, majdnem kizárólag protestáns volt és, mielőtt I. Lipót alatt a templomok elvétettek s a protestáns lelkészek, a pozsonyi törvényszék elé idéztetve, számüzettek vagy börtönre és gályarabságra itéltettek, a II. Béla által alapított s a pannonhalmi (szt.-mártoni) főapátság alá helyezett pór-dömölki Sz. Benedek rendi apátság, csak mint sziget állott a protestántizmus hullámaitól körülzajlott tengerben. Még az apátsági tanító is, mint azt a Kazó-féle 1698. február 10-iki canonica visitatio tanusítja, protestáns volt: „Ipse vero ludirector est Benedictus Füztőy, confessionis augustanae, et natione hungarus, legendi peritus." Kis-Czell alapítása.

Az 1681-iki soproni országgyülés csak két protestáns templomot engedélyezett minden megyében. Vasvármegye 98 protestáns temploma közül 96 elvétetett s csupán a nemes-csoói (Kőszeg mellett) és a Pór-Dömölktől néhány percznyi távolságban fekvő nemes-dömölki hagyatott meg (locus articularis). Ez egyetlen egyházhoz tartoztak tehát akkor az egész Kemenesaljának protestánsai, tehát majdnem az összes lakosság.

A protestántizmus megtörésére és a katoliczizmus terjesztésére azonban nemcsak szigorú törvények alkalmaztattak, hanem szelidebb eszközök is, minők a vallásból folytak s ennek köszöni Kis-Czell létrejöttét. Élt ezen időben Salzburgban egy buzgó szerzetes, *Koptik* Ottó, ki az ottani egyetemi tanszékről később a stájer Mária-Czellba ment és a híres kegyhely templomában kincstáros lett. Innen csakhamar dömölki apáttá neveztetvén ki, ő vetette meg a kis-czelli bucsújárások alapját s ő indította meg a virágzás korszakát a dömölki apátságnál is; így közvetve Kis-Czellnek is alapítója.

Kis-czelli apátsági templom.

Az első templomot *Szily* János szombathelyi püspök 1780. szeptember 10-én konszakrálta. A templom a homlokzaton felnyuló két rézzel fedett tornyával, közöttük a templom párkánya fölé helyezett óralappal s a templomtető közepén elhelyezett kis fatoronynyal, valamint belülről a szentély elhelyezését illetőleg, egészen a mária-czelli templom mintájára épült. Hosszúsága 50 m., szélessége 10·5 m. A középen emelkedő oltár felett mintegy 5 m. magasban van a kegyelem szobor: szűz Mária karján a kis Jézussal. Jobbról balról összesen 13 oldal-oltár, elől középen díszes orgona ékeskedik.

Szt.-Anna kápolna.

A *Szt. Anna-kápolna* csak néhány lépésnyire a templom homlokzatától, szombathelyi polgárok költségén épült még a csudák idejében. Három öl hosszú, két öl széles, kis toronynyal és haranggal ellátott épület volt, melynek belsejében — az utóbbi időben — a rend elhalt tagjait tették ravatalra Szt. Anna oltára előtt. Nagy forgalmi akadályt képezvén, 1895. szeptember havában leromboltatott.

KEMÉNY-EGERSZEG. — KISS GYULA URILAKA.

Apátsági épület.

A templom déli falával párhuzamosan néhány lépésnyire a lebontott Anna-kápolnától délre mintegy 2 ölnyi távolságban tette le alapkövét a maig is fennálló emeletes *zárdának Vajda* Dániel apátsági kormányzó 1760. márczius 14-én. Ide költözött az apátság és a plébánia Pór-Dömölkről 1764-ben. Ennek első emeleti, északra néző, az apát lakosztályát képező, feldíszített termeiben lakott I. Ferencz József 1895. szeptember 17-én és 18-án a kis-czelli (kemenesaljai) lovassági hadgyakorlatok alkalmával.

A templom mögött néhány méter távolságra báró Liptay János ezredes 1755-ben csinos *kalváriát* építtetett.

A kalváriától keletre van az *apátsági kert*, ezen túl a nyilt mező a Marczal-folyósig, hol a pór-dömölki apátságnak Pór-Dömölktől kezdve 718 kat. hold terjedelmű birtoka végződik.

Szt.-Háromság-szobor

A zárdától délre (a mai város főterén) emeltetett kis-czelli polgárok költségén 1836-ban a mintegy 10 m. magas *Szt. Háromság-szobor* a 4 sarkon elhelyezett Szt. István, Szt. László, Nepomuk Szt. János és Szt. Flórián szobraival.

Bucsújárások.

Ez azon mag, mely köré jegeczedett egész Kis-Czell városa. Az országnak legnagyobb bucsújáró helye lévén, hol évenként 25—30,000 ember megfordult, a szükség úgy hozta magával, hogy ezek menhelyet találjanak. A szentczélokra emelt épületeket követte a prófán építkezés. Sorban keletkeztek a vendéglők s 1817-ben már 40 házból állott a község. Lassanként

telepedtek le egyes mesteremberek és iparosok, leginkább németek a kizárólag magyar lakosságú kemenesaljaiak közé, de azok is ma már egészen magyarok. A letelepedettek 1760 körül községgé alakultak s már 1790-ben II. Lipót a községet mezővárossá emelte és szabadalmakkal látta el.

1787. január 25-én II. József császár a többi egyházi rendek eltörlésével a pór-dömölki apátságot is feloszlatta. Azzal egyidejűleg a bucsújárások is megszüntek, minek következtében a város jövedelmi forrásai bedugultak. Ez idő alatt a plébánia kegyura a vallásalap volt. Igaz, hogy 1802-ben a szerzet visszaállíttatott s kegyuri jogait is megkapta, de a bekövetkezett franczia háború, mely Kis-Czellen is végig vonult (1809), a város fejlődését megakadályozta, s csak ujabban, mint vasuti csomópont indult ismét rohamos fejlődésnek.

Kis-Czell jelene.

A város kezdetben kizárólag katholikus volt s ezért csakis róm. kath. felekezeti intézetek keletkeztek. A protestánsok csak e század közepétől fogva kezdtek letelepülni s ez időtől fogva a népesség arányában szaporodtak is. A zsidók 1882-ben csinos mór stílben épült zsinagógával díszítették a várost. Jelenleg Kis-Czell 133 házból áll, mintegy 1700 lakossal.

RÉSZLET KIS-CZELLBŐL.

Vasuti összeköttetések.

A város a győri és a székesfehérvári vasuti vonal mentén fekszik, összeköttetésben állva így Gráczczal és Győrön, Székesfehérváron, Szombathelyen át Budapesttel. A közelmultban épültek ki a zalai vonalak, mint a sümegi, szt.-gróti és szt.-iváni pályatestek, melyek szintén Kis-Czellben folynak a főközlekedési érbe s most van munkában a kis-czell-párndorfi vonal is.

Szerencsés fekvése emelte kereskedelmét és teremtette meg iparvállalatait. Mindkettőre befolytak az időközben felállított pénzintézetek, melyeknek száma ma már három. Iparvállalatai sorában egy nagy *gőzmalom*, három *téglagyár* és egy *cement-lapokat* előállító ipartelep áll.

Nevezetes épülete Kis-Czellnek a „*Kemenesaljai közkórház*“. Ennek alapját néhai id Nagy Sándor 50,000 frtnyi hagyományával vetette meg 1882-ben. A kórház előtt nagy tér terül el, ezen túl van a tűzoltó-liget, melynek északkeleti szélén van a kőkerítéssel körülvett temető. Itt pihen egy jelesünk: *Virághalmi* Ferencz. Sirkövét a kis-czelli casinó állíttatta. A társadalmi élet elég élénk. A járásbiróság, szolgabiróság, adóhivatal, telekkönyv, vasút, posta, távirda és telefon hivatalnokai, ügyvédek, orvosok, gyógyszerész és kereskedők képezik a már 1848 előtt fennállott, de időközönként megszünt „Casinó“ tagjait. A kisebb kereskedők, iparosok stb. a „Polgári kör“-ben gyülnek össze. Alakult tűzoltó-egylet és dalárda is.

Kis-Csömöte.

Kis-Csömöte község teljesen össze van építve a szomszédos Nagy-Csömötével és annak egy kihasitott részén épült. Házainak száma 15, lélekszáma 97, vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája Nagy-Csömöte, távirója Kőszeg. A község a Gyöngyös patak mellett, a szombathely-kőszegi vasút mentén fekszik. Földesurai a *Szluha-* és *Sály*-családok voltak.

Kis-Cziklin. *Kis-Cziklin,* kis falu, 23 házzal és 140 r. kath., németajkú lakossal. Postája és távírója Német-Szt.-Mihály.

Kis-Dolincz. *Kis-Dolincz,* szétszórt házakból álló vend, hegyi község, 23 házzal és 127 r. kath. lakossal. Postája Nagy-Dolincz, távírója Szt. Gotthárd.

Kis-Falu. *Kis-Falu.* Házainak száma 22, lélekszáma 93, akik magyarok és vendek. Vallásuk ág. ev. Postája Prosznyákfa, távírója Csákány.

Kisfalud. *Kisfalud* magyar község, 39 házzal és 201 r. kath. vallású lakossal. A *Kisfaludyak* innen származnak. Postája és távírója Szt.-Gotthárd.

Kis-Harasztos. *Kis-Harasztos,* 44 házzal és 224 németajkú r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Pinka-Miske, távírója Német-Szt.-Mihály.

Kis-Köcsk. *Kis-Köcsk,* 64 házzal és 414 lakossal, akik magyarok, vallásuk r. kath. Postája helyben, távírója Kis-Czell. A körjegyzőség székhelye. Birtokosok a *Gotthard-* és az *Ajkay*-családok.

Kis-Kölked. *Kis-Kölked,* 33 házzal és 153 magyar lakossal. Vallásuk r. kath., ev. ref. és ág. ev. Postája Egyházas-Rádócz, távírója Körmend. *Hetyey* István földbirtokosnak itt csinos úrilaka van.

RÉSZLETEK KIS-CZELLBŐL.

Kis-Körtvélyes. Kis-körtvélyesi templom. *Kis-Körtvélyes,* nagy német község, 135 házzal és 1001 r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája Vas-Körtvélyes, távírója Szt.-Gotthárd. A községnek igen érdekes román temploma a van, mely a keletelés elvének megfelelöen épült, kerek apsissal, környéke azonban talajviz következtében nyirkos és ez a körülmény az épületre is káros befolyással van. Diszitése egyszerü, fogrovatos. Külső, délnyugati falán egy elmosódott freskó látható, mely Szent-Kristófot ábrázolja. Harangja a XV. századból való.

Kis-Mákfa. *Kis-Mákfa,* 35 házzal és 231 magyar lakossal, a Herpenyő-patak mellett Vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája és távírója Vasvár. Földesura a *Petheő-Bertha-* és *Tóth-* családok voltak.

Kis-Medves. *Kis-Medves,* házainak száma 59, a lakosoké 397, akik mind németajkúak, vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája és távírója Német-Ujvár.

Kis-Várda. *Kis-Várda,* 38 házzal és 212 r. kath. vallású horvátajkú lakossal. Postája és távírója Torony. A *Theék*-család innen nyerte predikátumát.

Kis-Német-Szent-Mihály. *Kis-Német-Szent-Mihály,* 50 házzal és 299 németajkú r. kath. vallású lakossal. Vasúti állomás. Postája- és távírója Német-Szent-Mihály.

Kis-Pöske. *Kis-Pöse,* a Gyöngyös patak mellett, a szombathely-kőszegi vasútvonal mentén fekvő r. kath. magyar község. A házak száma 24, a lakosoké 149. Postája Nagy-Csömöte, távírója Kőszeg. Földesura *Eszterházy* herczeg volt.

Kis-Rákos *Kis-Rákos,* 79 házzal és 445 magyar lakossal. Vallásuk túlnyomóan ev. ref. Postája Viszák, távírója Csákány. Igen szép új ref. temploma van.

Kis-Sároslak, magyar község a gráczi vasútvonal mentén. Van 41 háza és 324 r. kath. és ev. ref. lakosa. Postája Egyházas-Radócz, távírója Körmend. A báró *Roszner*-családnak itt két kastélya van; az egyik régi, a másik 1894-ben épült. Kis-Sároslak.

Kis-Sitke. Házszám 56, lélekszám 615. A lakosok magyarok, vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája Nagy-Sitke, távírója Sárvár. Felsőbüki *Nagy* Sándornak itt csinos kastélya van. Földesura a *Batthyány*-család volt. Kis-Sitke

Kis-Somlyó, magyar község, 110 házzal és 692 ág. ev. és r. kath. vallású lakossal. Postája és távírója Jánosháza. A község közelében van a boráról nevezetes Kis-Somlyó hegy. A XVII. században virúló református egyháza volt, 1783-ban pedig református temploma és árvaháza épült. A község lakosai olvasó-egyletet tartanak fenn. Földesurai a *Somogyik* és az *Erdődyek* grófok voltak. Kis-Somlyó.

Kis-Szombat, 32 házzal és 215 vend lakossal. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája és távírója Muraszombat. Kis-Szombat.

KIS-UNYOM. — REISSIG EDE FŐISPÁN URILAKA.

Kis-Unyom, az őskor óta lakott hely. Házainak száma 40, a lakosoké 457, akik mind magyarok és r. kath. vallásuak Vasúti állomása, postája és távírója helyben van. A község a Sorok patak mellett fekszik és körjegyzőségi székhely. E régi nemesi községnek nevezetesebb birtokosai voltak a *Miskey*-, *Málik*-, *Bácsmegyei*- és *Szegedy*-családok. Plébániája 1698-ban már virágzott. Temploma 1869-ben leégett, de újra építették. Itt van *Reissig* Ede, Vasvármegye főispánjának csinos, kényelmesen berendezett úrilaka és báró *Thüngen* Ernő gazdasága. A község határában kőkorszakbeli és bronzkori emlékeket találnak. Reissig-kastély

Kislak magyar falu, 24 házzal és 135 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Mártonhely, távírója Muraszombat. Kislak.

Kócs, magyar község 95 házzal és 571 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája és távírója Boba. A község a Marczal közelében, a kis-czell-sümegi vasútvonal mentén fekszik. Határában római sírok vannak és néha római edények és érmek kerülnek felszínre. „Parrag“ nevű dűlőjén állott a XVI. században *Parrag* község, mely azonban teljesen elpusztult. Kócs

Kólom. *Kólom,* 50 házzal és 330 németajkú lakossal. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája Monyorókerék, távírója Szombathely. Határában fogják elvezetni a tervezett pinka-mindszent-szombathelyi vasútvonalat.

Kolozsvár. *Kolozsvár.* Házszám 55, lélekszám 359. A lakosok németajkúak, r. kath. és ág. ev. vallásúak. Postája és távírója Németújvár. Birtokos *Batthyány* Fülöp herczeg.

Kolta. *Kolta,* magyar község 86 házzal és 554 r. kath., ág. ev. és ev. ref. lakossal. Postája Dömötöri, távírója Molnári. Itt van a *Vidos* János által e század elején épített csinos kastély, mely 1848-ban a báró *Mesnil*-család birtokába jutott, ki azt jelenlegi alakjában restauráltatta. 1852. gr. *Cziráky* Bidos-kastély. János lett a tulajdonosa; tőle vásárolta 1893-ban a jelenlegi tulajdonos, *Schreiber* Ignácz, ki nagy kényelemmel és izléssel rendezte be. A kastély körül szép park terűl el. Innen származik a *Koltay*-család és innen nyerték predikátumaikat a *Vidosok* és *Domjánok.*

A KOLTAI VIDOS-KASTÉLY (SCHREIBER IGNÁCZ TULAJDONA).

Komját. *Komját,* nagy falu, melynek 255 háza és 1372 németajkú lakosa van. Vallásuk r. kath., ág. ev. és ev. ref. A körjegyzőség székhelye. Postája helyben, távírója Felső-Eör.

Kondorfa. *Kondorfa,* nagy magyar község, 202 házzal és 1063 lakossal. Postája Őri-Szt.-Péter, távírója Csákány. Kath. temploma 1840-ben épült. Lakosai épület- és tűzifával élénk kereskedést űznek.

Korong. *Korong,* vend község, 105 házzal és 720 r. kath. és kevés ág. ev. lakossal. Postája és távírója Muraszombat. Román stílű kath. kápolnája 1851-ben épült. A *muraszombati uradalomhoz* tartozott.

Kosárháza. *Kosárháza,* 25 házzal és 150 vend lakossal. Vallásuk túlnyomóan ág. ev. Postája Tót-Keresztúr, távírója Csákány.

Kotormány. *Kotormány* ősnemes őrségi község a Kerka patak mellett. Van 28 háza és 140 magyar lakosa. Vallásuk ev. ref. és ág. ev. Postája Senyeháza, távírója Csákány. Lakosainak nagyrésze a takács mesterséget is gyakorolja. Földesurai a *Batthyány* grófok voltak.

Kozmafa. *Kozmafa,* kis magyar falu, 16 házzal és 120 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Felső-Oszkó, távírója Oszkó. Birtokos gróf *Festetich* Tasziló.

Kőhida. *Kőhida,* stájer határszéli kis vend község, 24 házzal és 171 r. kath. lakossal. Postája Ferenczfalva, távírója Muraszombat. A községnél határszéli vámot szedtek azelőtt.

Kökényes, 61 házzal és 324 r. kath. és ág. ev. vend lakossal. Postája Tót-Keresztúr, távírója Csákány. Kökényes

Kölesvöly, 55 házzal és 306 r. kath. és ág. ev vallású vend lakossal. Postája Bodóhegy, távírója Muraszombat. Földesurai a *Nádasdy* grófok voltak. Kölesvölgy

Kőpatak, kis határszéli falu Alsó-Ausztria felé, a Gyöngyös patak mellett, a Kőszegről Aspang felé tervezett vasút mentén, 31 házzal és 210 németajkú r. kath lakossal. Postája Pörgölin, távírója Léka. A községnél határszéli vámot szedtek azelőtt. Kőpatak.

Körmend igen régi község, Vasvármegye délnyugoti részében, a Rába balpartján, 511 házzal és 5741 lakossal, akik nyelv szerint tiszta magyarok, vallásra nézve tulnyomóan r. katholikusok. Már a római korszakban léteznie kellett, mert az Illyricumból Claudia Sabaria, Scrarabutin és Vindobonán át Augusta Vindelicorumig vezető főútirány Körmenden át irányult; a római szárazföldi hadsereg Sabanában, a hajóhad pedig Carnuntumban, a mai Hainburgban volt elhelyezve. A sabariai római előkelőségek nyárí üdülő és temetkezési helye volt, és mivel a Rába csak Körmenden volt áthidalva, itt kellett néhány legio-nak vagy legalább cohors-nak tartózkodni az átjárás biztosítására. Körmend.

KÖRMEND.

A magyarok honfoglalása után Vasvár mellett Körmend volt a legjelentékenyebb község a megyében. A régi okmányokban mindenütt meg van különböztetve Körmend vára (Arx Körmend) Kórmend városától.

A körmendi vár valószínüleg a tatárjárás után épült. Az Árpádházi királyok alatt gyorsan fejlődött, mint a királyi család birtoka. A vegyes házból származó Zsigmond király 1394. év május 4-én a budai káptalan előtt bevallott okmánya alapján elcserélte Körmend várát minden hozzátartozóval Nemphti és Ujvárért, nemes Mikeh Sarolta birtokáért. Körmend vára.

A XIV. század közepén már a körmendi vár minden hozzátartozandóval Ellerbach Bertold birtoka volt. 1496. évben ennek utóda, Ellerbach János zálogba adja Körmend várát Széchy Miklósnak és Tamásnak 22,000 frtért.

Még ugyanazon évben eladja Erdődy (Bakócz) Tamás egri püspök birtokába jut 40,000 frtért; ez adás-vevési szerződést Ulászló az Erdődy-család javára jóváhagyta azonban óvást emelt ellene Széchy Miklós és Tamás, kik zálogban birták már a fentnevezett várbirtokokat, de Ulászló király 1500-ban mégis megerősíté az Erdődy-családot birtokában. Erdődy Péter, hogy terjedelmes birtokait rendezhesse, ismét eladta Körmendet és várát Tarnóczy András kapítánynak, de jobbágyai ellentálltak, azért Ferdinand magyar király meginti az egri püspök által alattvalóit, hogy Tarnóczy Andrásnak, mint földesuruknak engedelmeskedjenek és a járandóságokat teljesítsék. (1551.) Ennek ellenére még is a vasvári káptalan Erdődy Annát, Péter leányát vallja Körmend, Monyorókerék és Vörösvár úrnőjének, kit a király fiusított, ámbár mindenki ellen-

mondott ennek, főleg pedig Tarnóczy András, mint a ki Körmend várát és városát vétel útján birta.

1561. évben Ferdinand király biztosítja Kerhen Borbálát, néhai Tarnóczy András özvegyét, Farkas nevű fiával együtt és Katalin nevű leányát is, ki Tarnóczy Andrástól származott, hogy még azon esetben is megadja nekik az élet s birtok kegyelmét, ha a kir. kuria ellenök a hűtlenség vétségét megállapítja is a Hashágyi-családon elkövetett sérelmek s Körmend várának erőszakos elfoglalásáért és elrendelte, hogy az egész Körmend, a várral, egyszersmind Egyház- és Hidas-Hollós neki kiadassék.

Daczára annak, hogy a király Kerhen Borbálát és gyermekeit kegyelméről biztosította és Körmend birtokában megerősítette, az akkori zavarok miatt mégis tanácsosnak tartotta Körmend várától megválni és az Erdődy-család, mint a kik már előbb is birták Körmendet és várát, 1562. évben visszaveszik Tarnóczy András özvegyétől s fiától Körmendet, a várt a toronynyal együtt 13,000 frtért.

1595. évben Erdődy Tamás horvát bán s testvére eladja örök áron Körmendet s a várt a toronynyal együtt Kanaházi Joó János septemvirnek 21,000 frtért. Sokáig ő sem birhatta, mert az Illésházy-mozgalomban részt vett. A királyi kuria 1605-ben perbe fogta és elmarasztalta. A hűtlenség vétségére fej- és jószágvesztést szabott ki büntetésül a törvény; ennek kikerülése végett felségfolyamodványt nyujtott be a királyhoz és már előlegesen, az itélet közzététele előtt, Bécsben II. Mátyás, utóbb magyar királynak, fejéért váltságdíjul összes vagyonát és jogait, nevezetesen Körmend várát s vagyonát felajánlotta; Balassa Borbála, Joó János özvegye jogosan megtarthatta s elfoglalhatta Csabragh és Zythna várát, Körmend azonban minden hozzátartozandóival a királyi fiskus kezére körült.

II. Rudolf 1606. julius 6-án kelt adományozó okmánya alapján Körmend várát, a hasonnevű várossal együtt *Batthyány* Ferencz, m. kir. főlovászmester és Sopronvármegye főispánja, a Dunántúli hadak fővezérének kezébe adta.

Ezen időtől fogva Körmend városának története a legszorosabb összefüggésben van a Batthyány-család történetével és sorsával Ezen főúri család legfőbb törekvése volt a város jólétét, vagyonosodását, iparát és kereskedelmét előmozdítani, e végre kieszközölték a magyar királyoktól a gyakori vásárok megtartását, a polgárok számára különböző privilegiumokat szereztek és maguk is adományoztak.

Privilégiumok. Körmend a kiváltságolt városok sorába lépett; igazolt polgárai nem tartoztak vámot fizetni a magánosok birtokában levő vámokon. II. Rudolf megerősítette a Béla király által nyert szabadalmakat, mely a vámfizetésmentességet megadja. 1650. évben gróf Batthyány Ádám a körmendieket szerződés által biztosítja, hogy sem jobbágyi, sem tized-fizetést nem követel, kivéve azon járandóságot, melyet a törökök legyőzésére mindenkinek fizetni kell.

1705-ben Lipót császár felmenti a Batthyány-család összes alattvalóit minden állami fizetés alól az uralkodó házhoz való hűséges ragaszkodásért és kárpótlásul az okozott károkért.

1716-tól Körmend a Batthyány-család majorátusának székhelyévé lett kijelölve, s ez időtől fogva a Batthyány-család gondoskodása a város iránt még növekedett, ugy hogy Körmend felvirágzása és szépítése jórészt a Batthyány-családnak köszönhető. Kevés város képes oly szabályos piaczot s mindenütt egyenes vonalban levő utczákat felmutatni, mint Körmend; mindezt nagy anyagi áldozatok árán a Batthyány-család létesítette.

A lakosok iparosok, kereskedők, földmívelők s nagyszámú értelmiség. A községben gőzmalom, parkettgyár és magpergető van; az utcák villamos világitással vannak ellátva.

Középületek. Nevezetes középületek: a róm. kath. templom, mely a 16. század

A KÖRMENDI BATTHYÁNY-VÁRKASTÉLY.

elején épült és 1590—1643-ig a helybeli helvét hitvallásúak birtokában volt, míg 1643-ban gróf Batthyány Ádám visszaadta előbbi birtokosainak. E templomot Czinczendorf Fülöp bibornok 1731. évben magyarországi szent Erzsébet tiszteletére fölszentelte és gyönyörű oltárképét Velenczéből hozatta. Az ág. ev. hitvallásúaknak szép uj temploma van, szép felszereléssel, pompás orgonával és oltárképpel: „Jézus a kisdedek között". A helv. hitvallásúak temploma 1788. évben épült s a mult tizedben díszesen helyreállítva, szószékkel és orgonával is felszereltetett. A zsidók imaháza szintén díszesen van helyreállítva. Az isteni tiszteletet mindenütt magyar nyelven tartják. Nyilvános épületei közé tartozik a m. kir. honvédkaszárnya, az adó- és sóhivatal, a mely a multban több vármegye szükségletét látta el, a jelenben pedig egész Vasvármegyét és Zalavármegyének nagy részét.

A főtér (Batthyány-tér) szabályos négyszög, mely egy ritka szépségű „Mária immaculata"-szoborral van díszítve. A gránit-oszlop, melyen a szobor áll, egy drb. 4 méter hosszú gránitkő; a szobrot herczeg Batthyány Fülöp állíttatta, édes atyja végrendelete alapján. Utczái mindenütt egyenes irányban húzódnak el, többnyire egymással egyenközűen.

A járási főszolgabírói hivatal székhelye, van járásbírósága, telekkönyvi hivatala, adóhivatala, csendőrszakasz-parancsnoksága, három takarékpénztára, közjegyzősége, pénzügyőrsége, ipartestülete és ipariskolája, két olvasóköre, kaszinója, 2 eczetgyára, sörháza és városi kórháza.

A község legkiválóbb épülete a herczeg *Batthyány-Strattmann*-család tulajdonát képező régi, de díszes kastély a nagy angol kertben, gazdag fegyvertárral, melyben 1380-tól fogva minden ismert fegyvernem képviselve van. Ritka értékű nyereg-gyüjtemény a török-korszakból, török sátorok, ágyúminták, értékes könyvtár, ritka incunnabulumokkal 1460. évből, Luther német

Battyány hercegi kastély.

bibliája és értékes képtár. Meglepő az egyházi gyüjtemény, mely a kath. egyházban létezett és létező összes szerzetesek s apáczák ruházatát mutatja; gobelin-gyüjtemény, felszerelt színház, természettani muzeum, gazdag levél- és okmánytár, visszamenve az Árpádházi korszakig, Imre király oklevele a szt-gotthárdi apátság ügyében 1198., II. Endre király oklevele 1213., Mauro Kristóf velenczei doge levele Mátyás királyhoz 1465., I. Ferdinánd király kiáltványa 1527. évben a magyar néphez, 3 darab Cyrill-betűkkel írt ritka okmány, melyek azon utasításokat tartalmazzák, melylyel Mátyás király Batthyány Boldizsárt, mint a bosnyák Jaicza várának parancsnokát s bosnyák bánt ellátta; ilyen okmány mindössze 7 létezik és pedig 4 a cs. és kir. udvari és 3 drb a körmendi herczegi levéltárban.

Körtvélyes. *Körtvélyes,* nagy falu, 136 házzal és 934 németajkú lakossal. Vallásuk r. k. és ág. ev. Postája helyben van, távírója Szt.-Gotthárd. Körjegyzőségi és körorvosi székhely. Ág. ev. temploma 1795-ben épült. Kriegsfeld nevű dülőjén gyakran találnak fegyverdarabokat, kardtöredékeket, golyókat stb. Hitelszövetkezet is van a faluban.

Kőszeg. *Kőszeg* városával más helyen, külön foglalkozunk.

Köveskut. *Köveskut,* magyar község, 58 házzal és 461 r. kath. lakossal. Postája és távírója Acsád. Csinos kath. temploma 1876-ban épült. Földesura a *Szegedy*-család volt; a birtok jelenleg a *Szegedy-féle hitbizományhoz* tartozik.

Kristyán. *Kristyán,* stájerhatárszéli nagy falu, 155 házzal és 1054 németajkú, r. kath. vallású lakossal. Postája és távírója Gyanafalva. A lakosok hitelszövetkezetet tartanak fenn.

Kukmér. *Kukmér* nagy falu, 210 házzal és 1484 németajkú lakossal. Vallásuk r. kath., ág. ev. és ev. ref. Postája helyben van, távírója Német-Ujvár. Körjegyzőségi székhely. A község már az Árpádházi királyok alatt virágzott. A reformáczió előtt fennállott régi kath. templomának helyét még most is „Kircheck"-dülőnek nevezík, az „Alte Warte" nevü dülő pedig régente őrhely volt. Plébániája 1698-ban állíttatott vissza; mostani temploma 1774-ben épült. Kegyúra *Kottulinszky* Teodóra grófnő. A község birtokában van a *Nagy* Lajos által 1345-ben, hamvazó szerdán kiállított és elveszettnek hitt határszabályozási okmány. A lakosok önsegélyző egyesületet tartanak fenn. Földesurai a *Batthyányak* voltak.

Kulcsárfalu. *Kulcsárfalu* kis horvát község, mely összesen 20 házból áll. R. kath. lakosainak száma 135. Postája Szalonak, távírója Német-Szt.-Mihály.

Kupfalva. *Kupfalva,* határszéli község Alsó-Ausztria felé, 39 házzal és 208 németajkú, r. kath. vallású lakossal. Postája Pörgölin, távírója Léka.

Kuzma. *Kuzma.* Házszám 74, lélekszám 407. A lakosok vendek és németek, vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája Felső-Lendva, távírója Szent-Gotthárd. Földesurai a *Nádasdyak* voltak.

Lakháza. *Lakháza,* 41 házzal és 221 vend lakossal. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája Tót-Keresztúr, távírója Csákány. Földesurai a *Széchenyi-*, *Nádasdy-*, *Muray-* és *Vidos*-családok voltak.

Langeck-Üveghuta. *Langeck-Üveghuta,* házainak száma 47, a lakosoké 256, akik, kevés kivétellel, mind németajkúak és r. kath. vallásúak. Postája és távírója Léka. Kath. temploma 1726-ban épült.

Lantosfalva. *Lantosfalva* házainak száma 57, a lakosoké 328. A községet r. kath. vallású németek lakják. Postája Pörgölin, távírója Léka. Kath. temploma 1812-ben épült.

Lehomér. *Lehomér,* 60 házzal és 324 vend lakossal. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája Battyánd, távírója Muraszombat.

Léka. *Léka* egyike a legrégibb és legnevezetesebb vasvármegyei községeknek. 198 háza van és 1305, nagyobbára németajkú lakosa van, akik vallásra nézve túlnyomó számban r. katholikusok. Postája és távírója helyben van. A község a Gyöngyös patak mellett, a tervezett kőszeg-aspangi vasútvonal mentén fekszik. Van a községben *posztókészítő-szövetkezet* és *gőzfürész*; a lakosok to-

vábbá dalárdát is alakítottak. A Paulai Szent Vincze szabályait követő irgalmas apáczák társháza, körjegyzőség és körorvos is van a községben. Régente nagy *posztóipara* volt; még az 50-es években is majdnem 250 külföldi posztómunkás dolgozott itt, azonban a most is fennálló posztókészitő-szövetkezet már csak árnyéka a régi iparnak. *Velikai* Gergely itt irta a Festetichek birtokában levő u. n. keszthelyi kodexet 1522-ben és *Roznak* Márton 1789-ben Kőszeg ostromát, német nyelven.

Itt van herczeg *Eszterházy* Pál egyik régi kastélya, ahol a nyár nagyobb részét tölteni szokta. A kastély azelőtt kolostor volt, melyet még *Nádasdy* Ferencz gróf építtetett az ágostai szerzetesek számára, a kiket a XVII. század közepén telepitett ide. A kastély mögött nagy terjedelmű, szép park terül el, melynek a vár felőli része az egykori halastóval határos. Eszterházy-kastély.

Plébániája a XIV. században már fennállott. 1336-ban a Szent-Ferenczrendiek birták, 1650-től 1820-ig az ágostaiak. A ferenczrendiek zárdája 1532-ben, a kőszegi vár ostroma alkalmával elpusztult. Szép, impozáns kath. temploma 1662-ben épült. Sírboltjában a *Nádasdyak* és az ezekkel rokon *Draskovichok* pihennek; nevezetesen az 1671-ben lefejezett *Nádasdy* Ferencz és neje *Eszterházy* Julia. A templom oltárképét 1675-ben *Kéry* György csepregi születésü magyar festő festette.

Közvetlenül a község mellett, magas hegytetőn állanak a hires lékai vár romjai. A sok urat látott és sok vihart átszenvedett várnak, mely a stájer határszélén fontos védelmi miszsziót töltött be, első okmányilag igazolható ura 1200. körül *Bana* volt, utána pedig *Chák*. Később a *Németujvári* grófok birtokába került, azután osztrák kézre jutott. Róbert Károly alatt már ismét magyar kézen van és a *Kanizsayak* bírják. A XV. században Ausztria birja, miglen Mátyás király 1483-ban vissza nem foglalja. Azután ismét Ausztriához kerül és később, a XVI. században, a Kanizsayakhoz, míg végre *Kanizsay* Orsolya révén a *Nádasdyak* birtokába jut és azoké marad 1671-ig, amikor *Lipót* király *Eszterházy* Pál nádornak adományozza, akinek utóda a vár jelenlegi tulajdonosa. Lékai vár.

AZ ESTERHÁZY-KASTÉLY LÉKÁN.

A várnak egyik még lakható és több szobából és teremből álló részében van *Huszty* Ödönnek, a kitünő ornithologusnak és a várur-herczeg magántitkárának rendkivül érdekes és ér-

tékes muzeuma, a mely műtárgyainak, régiségeinek, butorainak, természetrajzi gyüjteményeinek, stb. gazdaságánál és műbecsénél fogva egyike a legritkább és legnagyobb magángyüjteményeknek. A muzeumot, melyet messze vidékről is sokan látogatnak, egész rendszeresen kezelik és vezetik.

Létér. *Létér,* 41 házzal és 240 r. kath. vallásu, németajkú lakossal. Postája Pörgölin, távírója Léka. Határszéli község Alsó-Ausztria felé. A kőszegaspangi vasút a község határát érinteni fogja.

Liba. *Liba.* Házainak száma 64, lélekszám 405. Lakosai r. kath. és ág. ev. vallásúak és németajkúak. Postája Dobra, távírója Gyanafalva. Határában fogják elvezetni a tervezett gyanafalva-muraszombati vasutat.

Lipárt. *Lipárt* csinos magyar község a Gyöngyös patak mellett, a szombathely-rumi vasut mentén, 61 házzal és 513 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Nagy-Kajd, távírója Vép. Birtokosa a *szombathelyi káptalan.* Kath. temploma a XVII. században épült.

Lipócz *Lipócz.* Házszám 38, lélekszám 231. A lakosok horvát- és németajkúak, vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája Strém, távírója Németujvár. Birtokos gr. *Batthyány* Kristof.

Lipótfalva. *Lipótfalva,* stájerhatárszéli község, 137 házzal és 842 r. kath. és ág. ev. vallású, németajkú lakossal. Postája Kiczléd, távírója Pinkafő. A faluban azelőtt üveggyár is volt, melyet később *vashámorrá* alakították át.

Lovaszád. *Lovaszád* községben 41 ház és 215 r. kath., németajkú lakos van. Postája Pinka-Mindszent, távírója Körmend. A Csikvölgy és a Strémvölgy itt nyílik a róna felé. Földesúra a *jaáki apátság* volt.

Lödös. *Lödös,* nagy falu, 260 házzal és 1729 magyar és németajkú lakossal. Postája helyben van, távírója Felső-Eör. A község a Strém patak mellett fekszik. Lakossága igen intelligens és szorgalmas; 1826-ban már magyar iskolája volt. Birtokosok az *Erdődyek.*

Ludad. *Ludad,* magyar község, a Gyöngyös patak mellett, a szombathely-kőszegi vasut mentén. Házszám 48, lakosainak száma 318, akik vallásra nézve r. katholikusok. Postája Nagy-Csömöte, távírója Kőszeg. Kath. temploma 1868-ban épült. Földesurai az *Eszterházy* herczegek voltak.

Lukácsfa. *Lukácsfa* kis vend község, összesen 11 házzal és 61 r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája és távírója Mura-Szombat.

Lukácsháza. *Lukácsháza,* magyar község 27 házzal és 189 lakossal, akik nagyrészt r. kath. vallásúak. Vasúti megállóhely. Postája Nagy-Csömöte, távírója Kőszeg. A Gyöngyös patak mellett, a szombathely-kőszegi vasútvonal mentén fekszik. Határában számos kőkori emléket találtak. A XV. században a *Garayak* voltak a földesurai, jelenleg *Eszterházy* Pál herczeg uradalma van itt. Itt született 1784-ben *Horváth,* a kiváló orvos és tudományos író, aki a magyar tudományos akadémiának első vidéki rendes tagja volt.

Magasfok. *Magasfok,* vend község 124 házzal és 707 r. kath. vallású lakossal. Postája Felső-Szölnök, távírója Szent-Gotthárd.

Magyar-Gencs. *Magyar-Gencs,* nagy magyar falu 193 házzal, 1564 r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája helyben távírója Mező-Lak. A község a Csorna-felé tervezett vasútvonal mentén fekszik és a körjegyzőség és körorvos székhelye. Lakosai önsegélyző-szövetkezetet és takarék- és segélyegyletet tartanak fenn. Birtokosok a *Károlyi-, Radó-, Hátzky-, Hertelendy-, Kisfaludy-* és *Gömbös*-családok, akiknek itt csinos úrilakuk van. A község határában gazdag *kőbánya* van.

Magyar-Keresztes. *Magyar-Keresztes.* Házszám 58, lélekszám 310. Lakosai németajkúak, vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája Német-Keresztes, távírója Csajta. A falu a Pinkapatak mellett fekszik. Kath. temploma a XVII. századból való és kőfallal van körülvéve. A *pornói uradalamhoz* tartozott.

Magyar-Nádalla *Magyar-Nádalla* kis magyar falu 26 házzal és 193. r. kath. lakossal. Postája Horvát-Nádalla, távírója Körmend. Vasúti megállóhely. Földesurai a *Batthyány* herczegek volt.

Magyarlak. *Magyarlak,* magyar község 104 házzal és 516 r. kath. lakossal. Postája és távírója Szt.-Gotthárd.

Magyarósd, 69 házzal és 399 r. kath. és ág. ev. magyar lakossal. Postája Viszák, távírója Csákány. Ág. ev. temploma 1862-ben épült. A község közelében kolostor volt, mely a szt-gotthárdi csata alkalmával pusztult el. Magyarósd.

Málnás. Házszám 41, lélekszám 222. Lakosai r. kath. és ág. ev. vallásúak és túlnyomóan vendek. Postája és távírója Mura-Szombat. Málnás.

Malomgödör, stájerhatárszéli község 91 házzal és 632 németajkú lakossal. Postája Dobra, távírója Gyanafalva. Lakosainak nagyobb része ág. ev. vallású. A *dobrai uradalomhoz* tartozott. Malomgödör.

Máriafalva, 68 házzal és 489 németajkú r. kath., ág. ev. és ev. ref. lakossal. Postája Felső-Eőr, távírója Tarcsa. Szép góthikus kath. temploma 1469-ben épült; *Steindl* Imre tanár restaurálta. A XVI. század elején az evangélikusok és katholikusok felváltva használták. Műtörténeti szempontból a templom elsőrendü emlékeink közé tartozik. A pécsi Zsolnay-gyár készítette uj majolika fő-oltár a magyar műiparnak valóságos remeke. A község határában *barnaszénbánya* van. Máriafalva. Máriafalvi templom.

Mária-Havas stájer határszéli község. Van 62 háza és 372 németajkú r. kath. lakosa. Postája Szarvaslak, távírója Szt-Gotthárd. Mária-Havas.

Markusháza 41 házzal és 229 ág. ev. és r. kath. vallásu vend, lakossal. Postája és távírója Mura-Szombat. Körjegyzőségi székhely. Markusháza.

Marokrét, házainak száma 120, lélekszám 583. Lakosai vendek, vallásuk r. kath. Postája Felső-Szölnök, távírója Szt.-Gotthárd. Földesura a gróf *Batthyány*-család volt. Marokrét.

MAGYAR-GENCS. — KÁROLYI ENDRE URILAKA.

Mártonhely (Martyáncz), régi község, mely a XIII. század elején már virágzott. Van 66 háza és 422 vend lakosa; vallásuk r. kath. és ág. ev. Körjegyzőségi székhely. Plébániája a XIV. század elejéről való; érdekes góthikus temploma, a szentély déli oldalán levő góth betűs, egykorú felirat szerint, 1392-ben épült. A szentély ép részén láthatók *Aquila* János híres középkori festő freskói; az ablakokat régi üvegfestmények díszítik. Plébániája a XVIII. század elején az evangélikusok kezében volt. A templom kegyura gr. *Szápáry* Géza. Mártonhely.

Mátyásdomb, kis vend falu 24 házzal és 161 r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája Tót-Keresztur, távírója Csákány. Itt van a báró *Pável*-család szép és kényelmesen berendezett úrilaka. Mátyásdomb.

Megyehida, magyar község a Gyöngyös patak mellett. A házak száma 50, a lakosoké 362. Vallásuk r. kath. Postája Peczöl, távírója Sárvár. Megyehida.

Mencsér a szép Körös patak völgyben fekszik. Van 82 háza és 470 németajkú r. kath. és ág. ev. vallású lakosa. Postája Borostyánkő, távírója Léka. Mencsér.

Mérem házainak száma 49, a lakosoké 442. Lakosai horvátok és németek, vallásuk r. kath. Postája és távírója Német-Szent-Mihály. Földesura a gróf *Batthyány*-család volt. Mérem.

Merse-Belső-Vát, magyar község a Marczal-csatorna mellett, a Csorna felé vezető út mentén. 82 háza és 536 r. kath. és ág. ev. vallású lakosa Merse-Belső-Vát.

van. Postája Külső-Vát, távírója Kis-Czell. A lakosok fogyasztási szövetkezetet tartanak fenn. Földesurai a *Vidos-* és *Káldy*-családok voltak.

Meszlen *Meszlen.* 164 házzal és 687 magyar lakossal. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája helyben van, távírója Acsád. A rómaiak korából gyakran bukkannak itt leletekre, melyek közül egy faragott díszítésekkel ellátott kő a templom falába van illesztve. Kath. templomát az 1712-iki canonica visitatió is úgy említi már, hogy „a régi katholikus hívek által építtetett." Ág. ev. temploma 1786-ban épült. 1596-ban és 1599-ben a községben megyegyűlést tartottak. A község lakosai jótékony nőegyletet és olvasókört tartanak fenn. A *Meszlényi*-család innen vette nevét.

Mezővár *Mezővár,* vend község, 171 házzal és 906 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Mártonhely, távírója Muraszombat. Kath. kápolnája 1891-ben épült. Lakosai magyar olvasókört tartanak fenn.

A BÁRÓ MIKOS-KASTÉLY MIKOSDON (ZIERER VILMOS TULAJDONA).

Mikosd. *Mikosd* tulajdonképen csak puszta, de külön felemlítést érdemel, mert itt van a báró *Mikos*-féle híres kastély és park, amely jelenleg *Zierer* Vilmos

Báró Mikos-kastély. földbirtokos tulajdona. A nagyszabású kastély egyike a vármegye legszebb és legfényesebb úri lakainak. Berendezése pazar fényű és építőjének nagy műizlésére vall. Drága faragott bútorai, nagyértékű régi és újabb festményei egész vagyont képviselnek. Faragott szárnyajtóinak minden egyes kilincse külön mintázott szobrászati munka. A nagy kiterjedésű park és

Miske. a kastély fekvése elragadó szépségű. A parkbejárattal szemben, mely maga is magaslaton fekszik, magas dombtetőn emelkedik a kastély; előtte nagy kiterjedésű tó terül el, míg a kastély hátterét 200 holdas, fallal körülvett sűrű erdő képezi. A park is egyike a legszebbeknek fekvésénél és alkotásánál fogva, és szebbnél-szebb részletekben bővelkedik.

Miske, magyar község 96 házzal és 694 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Gércze és távírója Sárvár. Kath. temploma 1772-ben épült. Birtokos herczeg *Batthyány* Fülöp. Földesura *Erdődy* György gróf volt.

Molna-Szecsöd rábamenti magyar község, 76 házzal és 621 r. kath., ág. ev. és ev. ref. lakossal. Postája Egyházas-Hollós, távírója Molnári. A körjegyzőség székhelye. Molna-Szecsöd

Molnári, magyar község, a Szombathelyről N.-Kanizsa felé vezető vasútvonal mentén. Házainak száma 75, a lakosoké 638. Vallásuk r. kath., ág. ev. és ev. ref. Vasútállomás. Postája és távírója helyben van. A „Nagy-Boldogasszonyhoz“ czímzett apátság, melyet tolnai *Festetich* György gróf 1857-ben alapított, itt székel. Jelenlegi apát *Legáth* Kálmán. Itt van gróf *Kinsky* Zdenkónak nagyszabású, főuri izléssel berendezett szép kastélya, mely 1815-ben épült. A kastély körül szép park terül el. Molnári. Molnárii apátság. Kinsky-kastély.

Monyorókerék érdekes régi község, 82 házzal és 581 németajkú, r. kath. Monyorókerék.

MOLNÁRI. — GRÓF KINSKY ZDENKÓ KASTÉLYA.

és ág. ev. vallású lakossal. Postája helyben van, távírója Szombathely. A körjegyzőség és körorvos székhelye.

Itt van az *Erdődyek* híres, sok vihart átélt várkastélya, melynek egy része még lakható állapotban van és a család levéltárának egy részét foglalja magában. Erdődy-várkastély.

A várkastélyt monyorókeréki *Ellerbach* 1400-ban építette. A főkapu fölött levő chronostichon háromszor tünteti fel a vár utolsó helyreállításának évszámát, az 1772-őt. A chronosticon szövege a következő:

(AE) TERN(AE) MEMORI(AE) POS(TE)
RITATI SACRVM.
DES**OL**ATA F**VI** (**I**A) **M**BIS, PROSTRATAQ**V**E POR(TA), Q(**V**A)**LI**
TER HO**C** PATR**I**AE TR**I**ST(**I**A) FATA PROBANT. AST ME POSSESSOR
VETERAN(AE) PR(AE)F **ICI**T (AR)**C**(**IH**)EROS **I**NS**I**G(N**I**)S Q**VI** BE(NE) **D**OTAT OP**V**S.
SPES S**I**T POSTER**I**TAS ROTA **CERVVM** QVAN**D**O FAT**I**GAT NOSTRAT**I** ŚT**I**
P**I** FORT(**I**A) FA**C**TA PAR(AT) CVRIS ET SV(MP)TIBVS CO(MI)TIS ALEXANDRII ERDŐ
DII DE HAC LOCALI MONYOROKEREK·S·C·R·M·INTI
MI CONSILI· TIT·

Itt volt az ország legrégibb *nyomdáinak* egyike, melyet az Erdődyek a XVI. században rendeztek be és hosszabb ideig tartottak fenn. Erdődy Monyorókeréki nyomda.

Károly és Lipót grófok a község lakosait, illetve jobbágyaikat, már 1768-ban felszabadították a jobbágyság alól.

A község főutczáján még fennáll a pallosjog egykori emléke, a pellengér. A kath. templom 1600. körül épült. A XVII. század végén megyegyűlést tartottak a községben. A lakosok takarék- és önsegélyző-szövetkezetet tartanak fenn.

Mottolyád. *Mottolyád*, 70 házzal és 394 vend lakossal. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája Felső-Lendva, távírója Mura-Szombat.

Mura-Csermely. *Mura-Csermely*, stájer határszéli vend község, 256 r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája és távírója Mura-Szombat. Csinos kath. kápolnája 1897-ben épült.

Mura-Füzes. *Mura-Füzes*. Házszám 47, lélekszám 279. Lakosai vendek és r. kath. vallásúak. Postája Ferenczfalva, távírója Mura-Szombat.

AZ ERDŐDY-VÁRKASTÉLY MONYORÓKERÉKEN.

Mura-Petrócz. *Mura-Petrócz*, stájer határszéli vend falu, a Mura mellett. Házainak száma összesen 20, lakosaié 135. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája Ferenczfalva, távírója Muraszombat. A *muraszombati uradalomhoz* tartozott.

Mura-Szentes *Mura-Szentes*, 45 házzal és 283 vend lakossal. Vallásuk r. kath. és kevés ág. ev. Postája és távírója Muraszombat. A község a stájer határszélen fekszik.

Mura-Szombat. *Mura-Szombat* nagyközség Vasvármegyének és a muraszombati járásnak délkeleti szögletében, közel Zalavármegye és Stájerország határához fekszik. A városi jelleggel biró nagyközség székhelye a muraszombati járásnak és az egész vendek által lakott területnek legnevezetesebb helye.

Mura-Szombat multja. A hagyomány szerint Bocskay István erdélyi fejedelem idejében Muraszombat nem a mostani, hanem a szomszédos Battyánfalva község és a muraszombati temető közt elterülő emelkedettebb helyen feküdt. Ezt megerősiti, hogy a jelzett helyen szántás és ásás alkalmával gyakran kőfalak nyomára akadnak. Bocskay egyik vezére azonban, mivel a lakosság seregének ellenállott, a községet felgyújtatta és porrá égette. Ennek a XVII. század első éveiben kellett történnie, midőn a Széchy-család jobbágyai lakták Muraszombatot. Az új község azután a Szápáry-kastély körül épült fel, mintegy védelmet keresve földesuránál az esetleges megtámadtatások ellen.

Régebben sokat szenvedett a Mura kiöntéseitől, mely szabályozatlan

és szeszélyes folyó a muraszombati határt ma már megkiméli, de kiöntései most is sok kárt okoznak a szomszédos muramenti községekben.

Lakóinak száma megközeliti a 3000-et. Lassu fejlődése elszigetelt fekvésének, gyárak, ipartelepek és különösen a vasút hiányának tulajdonítható. Mura-Szombaton ez idő szerint egy római katholikus, egy lutheránus templomban és egy izraelita imaházban látják el a hivők lelki szükségleteit. A lakosok túlnyomóan vendek és magyarok.

Mura-Szombat a járási szolgabírói hivatal, járásbiróság, adóhivatal, kir. közjegyzőség székhelye; van itt csendőrörs, pénzügyőrség, járási ipartestület, van többféle egyesület, u. m. jótékony keresztény nőegylet, izraelita ifjusági és nőegylet, iparos és kereskedő ifjak önképző egylete, tűzoltó egylet, gazdasági fiókegylet, dalegylet, kaszinó és katholikus kör. Van két takarékpénztára, gőzmalma, posta- és táviró-hivatala.

A pár év előtt 25,000 frt költségen épűlt járási közkórház, a modern igényeknek mindenben megfelelően, 36 ágyra van berendezve.

A község két legnagyobb nevezetessége a katholikus templom és *Szápáry* Szápáry kastély.

MURA-SZOMBAT. — GRÓF SZÁPÁRY GÉZA KASTÉLYA.

Géza gróf régi kastélya. A nagyszabású, diszes kastély a város északnyugati végén épűlt, a Regede felé vezető út mellett s terjedelmes, szép parkjával a város legfőbb ékességét képezi.

Kiválóan szép góth-stilű rom. kath. temploma a XIV. században épült; most a kegyuraságot a gróf Szápáry-család gyakorolja.

Musznya. Házszám 52, lélekszám 203. Lakosai vendek; vallásuk ág. ev. Postája Battyánd, távírója Mura-Szombat. Musznya.

Nád községnek van 85 háza és 626 németajkú, r. kath. és ág. ev. vallású lakosa. Postája Kukmér, távírója Német-Ujvár. Birtokosok a *Batthyányak* és *Montenuovo* Alfréd herczeg. Nád.

Nádasd nagy magyar község, 207 házzal és 1403 r. kath., ág. ev. és ev. ref. lakossal. Postája helyben van, távírója Körmend. A körjegyzőség székhelye. A lakosok önsegélyző-szövetkezetet tartanak fenn. Régi plébánia; kath. templema 1730-ban állíttatott helyre, mig új csinos temploma 1890-ben épült. Kegyura *Batthyány-Strattmann* Ödön herczeg. Valaha a *Nádasdyak* voltak a földesurai, azután a *Batthyányak*. Nádasd.

Nádkút, stájer határszéli falu a Lapincs-patak mellett. A házak száma 90, a lakosoké, a kik németajkúak, 608. Vallásuk r. kath. Postája Radafalva, távírója Szt.-Gotthárd. Nádkut.

Nádorfa. *Nádorfa*, 47 házzal és 261 vend lakossal. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája Tót-Keresztur, távirója Csákány. A község házai szétszórtan feküsznek. Lakosai, mint napszámosok, távoli vidékeket járnak be.

Nagy-Asszonyfa. *Nagy-Asszonyfa* régi nemesi község. Házainak száma 47, a lakosoké 358. Népe magyar és vallása r. kath. és ág. ev. Postája Szombathely, távirója Acsád. Kath. temploma 1600 körül épült. Földesura herczeg *Eszterházy* volt.

Nagy-Csömöte. *Nagy-Csömöte* magyar község a Gyöngyös patak mellett, a szombathely-kőszegi vasútvonal mentén. Össze van építve Kis-Csömötével, de külön közigazgatási területet képez. Házszáma 69, lélekszáma 429, a kik kevés kivétellel r. katholikusok. Postája helyben van, távirója Kőszeg. Igen régi község, a mely már a XII. században szerepelt, a mikor *Chói-Mochia* gróf birtoka volt. 1433-ban Zsigmond király a *Gordovai*-családnak adományozta, de később *Ládoni* István lett a birtokosa, A *Chemetheyek* ősi fészke. A lakosok önsegélyző-egyletet tartanak fenn.

Nagy-Dolincz. *Nagy-Dolincz*, 81 házzal és 421 r. kath. vallású, vend lakossal. Postája van, távirója Szent-Gotthard. Czinteremmel körülvett kath. temploma 1757-ben épült. Földesurai a *Nádasdyak* voltak.

Nagy-Karasztos. *Nagy-Karasztos*, 29 házzal és 176 németajkú, r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája Pinka-Miske, távirója Német-Szent-Mihály.

Nagy-Köcsk. *Nagy-Köcsk* magyar község, házainak száma 58, lakosaié 303. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája Kis-Köcsk, távirója Kis-Czell A XVI. században virágzó református egyháza volt.

Nagy-Kölked. *Nagy-Kölked*, magyar község, 49 házzal és 412 magyar lakossal. Vallásuk r. kath. Postája Egyházas-Rádocz, távirója Körmend. Most építtetett a kath. hitfelekezet csinos templomot. Földesurai a *Zarka-*, *Hettyey-*, *Péchy-* és *Lukács*-családok voltak.

Nagy-Mákfa. *Nagy-Mákfa*, kis magyar falu a Csörnöcz patak mellett. Van 36 háza és 281 r. kath. lakosa. Postája és távirója Vasvár.

Nagy-Medves. *Nagy-Medves*. Házszám 133, lélekszám 698, a kik horvát és németajkúak. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája és távirója Német-Ujvár. Birtokos *Batthyány* Fülöp herczeg.

Nagy-Mizdó. *Nagy-Mizdó*, magyar község, 54 házzal és 384 r. kath. lakossal. Postája Szarvaskend, távirója Körmend. Csinos, kath. temploma 1886-ban épült. Földesurai a *Festetich* grófok voltak.

Nagy-Narda. *Nagy-Narda* házainak száma 75, a lakosoké 480, a kik mindannyian horvátajkúak és r. kath. vallásúak. Postája és távirója Torony. Plébániája 1642-ben már virágzott. Temploma régi és kőfallal van körülvéve. A *rohonczi uradalomhoz* tartozott.

Nagy-Német-Szt.-Mihály. *Nagy-Német-Szt.-Mihály* egyike a vármegye legnagyobb községeinek, 327 házzal és 2190 németajkú lakossal. Vallásuk r. kath., ág. ev. és ev. ref. A szombathely-pinkafői vasútnak egyik legélénkebb forgalmú állomása. Postája és távirója helyben van. A körjegyzőség és körorvos székhelye. Itt ömlik a Rumpód patak a Tankába. A község lakosai gerencsér-munkáikról ismeretesek és kiterjedt kereskedelmet folytatnak. Vásárjogot már 1565-ben nyertek II. Miksától; a vonatkozó okmány a község birtokában van. Lakosai magyar olvasó-kört tartanak fenn. Van takarékpénztára, önsegélyző-egylete, kaszinója és dalárdája. Plébániája 1565-ben már virágzott; mostani templomai e században épültek. A község csinos és tiszta; szép nagy főtere van, több csinos emeletes épülettel.

Nagy- és Kis-Paty. *Nagy- és Kis-Paty*, magyar község, 51 házzal és 485 lakossal. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája Meszlen, távirója Acsád. Határában vaskori sirhalom van és a rómaiak korából is gyakran bukkannak különböző leletekre. Földesuraik a herczeg *Eszterházyak* voltak.

Nagy-Pöse. *Nagy-Pöse*, a Gyöngyös patak mentén, a szombathely-kőszegi vasútvonal mellett fekvő magyar község, 25 házzal és 154 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Nagy-Csömöte, távirója Kőszeg. Határában faragott római köveket találtak. Plébániája 1560-ban már fennállott. Kegyura herczeg *Eszterházy* Pál.

NAGY-UNYOM. SÉNYI BÉLA KASTÉLYA.

Nagy-Rákos magyar község a Zala folyó mellett. Házak száma 45, lélekszám 501, vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája Őri-Szt-Péter, távírója Csákány. A körjegyzőség székhelye. 1798-ban megujitott templomának szentélye román stílű, hajója góthikus. Nagy-Rákos.

Nagy-Sitke magyar község, 110 házzal és 1019 r. k. és ág. ev. lakossal. Postája helyben van, távírója pedig Sárvár. Kath. temploma 1636-ban épült. Kegyura felsőbüki *Nagy* Sándor, kinek itt régi kastélya van. Határában római sírok is vannak. Kis- és Nagy-Sitke közt egy a török időkből származó oszlop áll, mely most mint határjel szerepel. Nagy-Sitke.

Nagy-Tilaj. Házszám 67, lélekszám 622. Lakosai magyarok, vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája és távírója Baltavár. Földesura a zalabéri *Horváth*-család volt. Nagy-Tilaj.

Nagy-Unyom a Perint patak mellett fekvő magyar község, 49 házzal és 469 r. kath., ág. ev. és ev. ref. lakossal. Postája és távírója Kis-Unyom. Kath. temploma állítólag a szombathelyi vár köveiből épült és nagyon régi. Sokan ide teszik a szombathelyi vár helyét és a falu közepén levő fúrt alagut, továbbá az a körülmény, hogy ásás vagy földhányás alkalmával gyakran bukkannak régi, czement keménységű ragasszal összerótt és terméskövekből álló falakra, ez állítást valószinűvé teszi. Itt van *Sényi* Béla földbirtokos szép, kényelmesen berendezett kastélya és csinos parkja. A kastélyt 1842 körül *Sényi* Gábor építtette. Innen nyerte a Sényi-család predikatumát is. Földesura az *Akacs*-család volt, mely innen vette előnevét. Nagy-Unyom. Sényi-kastély.

Nagy-Zsennye. *Nagy-Zsennye*, rábamenti magyar község 49 házzal és 319 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Rum, távírója Molnári. Kath. temploma 1801-ből való.

Békássy-kastély. Itt van *Békássy* István földbirtokos régi, nagyon érdekes góthikus kastélya, mely a hagyomány szerint a templomosok kolostárának épült. Tagozása, beosztása és alakja minden esetre azt bizonyitják, hogy eredeti rendeltetése nem úrilak volt. Azelőtt a báró *Sennyey-*, majd a *Bezerédj*-család tulajdonát képezte.

Nagyfalva. *Nagyfalva,* 150 házzal és 1100 németajkú, r. kath. és ág. ev. vallásu lakossal, a gráczi vasút mentén fekszik és annak egyik megállóhelye. Postája helyben van, távírója Szt-Gotthárd. Körjegyzőségi székhely. A lakosok hadastyán-egyletet tartanak fenn. A nagyfalvai régi kastélyban, az u. n. „Schlössli"-ben régente cziszterciták laktak. Plébániája 1667-ben már fennállott és templomát is akkor épitették.

Nárai. *Nárai* régi nemesi község, 152 házzal és 867 r. kath. és ág. ev. vallású, magyar lakossal. Postája és távírója Szombathely. Határában római épületnyomokra, edényekre és érmekre bukkantak. A *Nárayak* innen vették nemesi nevüket. A nárai *Szabó*-család ősi fészke.

A NAGY-ZSENNYEI BÉKÁSSY KASTÉLY.

Nemes-Csoó. *Nemes-Csoó* egyike a vármegye legrégibb községeinek, mely már az őskorban is lakott hely volt. 68 háza van és 361 ág. ev. és r. kath. vallásu magyar lakosa. Postája helyben van, távírója Kőszeg. A község határa gazdag kőkorszakbeli lelhely, de a rómaiak korából is gyakran bukkannak itt érdekes emlékekre. A községről már egy XIII. századbeli okirat is szól, mely szerint akkoriban *Choui* Márton volt a földesura. Később, az időközben alapított Puszta-Csoótól való megkülönböztetésül, a XVI. században már Nemes-Csoó nevet visel és a Choui család is 1578-ban már Nemes-Choui néven szerepel. Nemes-Csoó a reformáczió idejében, a vallási villongások alatt, fontos szereppel bírt, egyike lévén a Vasvármegye részére kijelölt két artikuláris helynek. Ref. templom. Ref. egyház tápintézettel és latin iskolával volt összekötve. Ág. ev. temploma 1784-ben épült, kath. temploma 1876-ból való.

Itt van budakeszi *Weöres* István csinos és ízlésesen berendezett urilaka és szép nagy parkja. A kastély a kőszegi hadgyakorlatok alkalmával a legmagasabb fejedelmi vendégeket látta falai közt.

A községben született 1724-ben *Gieseke* Detre Miklós, *Kőszegi* Pál lelkész fia, kinek nevét a németek ferditették el németesen. A XVIII. század 2-ik felében nagy szerepet játszott a külföldön, mint német túdós és költő.

Nemes-Dömölk. *Nemes-Dömölk* szintén egyike a legrégibb és legérdekesebb községeknek. 108 háza van és 879 ág. ev. és r. kath. vallású magyar lakosa. Postája és távírója Kis-Czell. A község a szombathely-győri vasútvonal mentén fekszik. 1895-ben épült szép *gőzmalma*, mely a kis-czelli Kemenesaljai gőzmalomrészvénytársaság tulajdona.

A hozzá tartozó *Pór-Dömölkön* alapitották a Boldogságos Szűz Máriáról czímzett Szt. Benedek-rendi apátságot 1252-ben. Ma már az apátság elhagyatott, csak romjaiban él, miután az apátság központja Kis-Czellbe helyeztetett át. Egy gazdasági major van csak a régi büszke épületek helyén; északi részén áll, szalmatetővel fedve, pajtának használva, az ősrégi templom, melyet már csak az itt-ott még ép pillérek tartanak össze. Falai belől kopottak, kopaszak; még a szentély hires „Annuntiato"-képe is kivehetetlen s csak néhány szines ruhaszegély, pár ki-kitünő gothikus betü jelzi a törmelékek között a hajdani oltár helyét. Dömölki apátság. Dömölki templom.

Nemes-Dömölknek a reformáczió alatt fontos szerepe volt; református egyháza, központja volt a kemenes-aljai reformáiczónak s mint későbbi articularis hely, Nemes-Csoó mellett egyetlen református temploma volt, a megyében, mely már a XVI. században keletkezett. Itt működtek, mint ref. lelkészek *Perlaky* Gábor, *Hrabovszky* Sámuel, *Edvi Illés* Pál, a magyar tudományos akadémia tagja és *Kiss* János, a költő. Ref. egyház.

NEMES-CSOÓ. — WEÖRES ISTVÁN URILAKA.

E község a *Dömölky*-család ősi fészke és innen nyerte predikátumát a Pick-család is. Földesurak a *Marich-, Noszlopy-, Dugovics-, Gyarmathy-, Perlaky-* és *Doktorics*-családok.

Nemes-Hollós, magyar község, 56 házzal és 349 r. kath. ág. ev. és ev. ref. vallású lakossal. Postája Egyházas-Hollós, távírója Molnári. Nemes-Hollós.

Nemes-Kis-Medves, 73 házzal és 340 németajkú, r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája és távírója Rátót. Birtokos gróf *Batthyány* Zsigmond. Nemes-Kis-Medves.

Nemes-Magasi nagy magyar község, a Csorna felé tervezett vasút mentén, 237 házzal és 1142 ág. ev. és r. kath. lakossal. Postája helyben van, távírója Kis-Czell. Lakosai köznemesek és nagy intelligentiával birnak; már 1848 előtt kaszinójuk volt. Van önsegélyző egyletük, szövetkezeti magtáruk, a legrégibb tűzoltó egyletük a vármegyében, dalárdájuk, 4 iskolát tartanak fenn; ezek közül 1 r. kath., 2 ref., 1 izr. és egy kisdedóvót. A község önként szabályozta vizeit és csapolta le mocsarait, miáltal nagy, mívelhető területet nyert. Itt van a körjegyzőség székhelye. Kath. temploma nagyon régi, ág. ev. temploma pedig 1784-ben épült és kőfallal van körülvéve A *Magassy*-család innen nyerte predikumát. Birtokosok a *Berzsenyi*- és a *Guoth*-családok. Nemes-Magasi.

Nemesd. *Nemesd.* A házak száma 38, a lakosoké 238, akik csekély kivétellel vendek. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája és távírója Mura-Szombat.

Német-Büks. *Német-Büks,* 46 házzal és 224 r. kath. vallásu, magyar és németajku lakossal. Postája Pinka-Mindszent, távirója Körmend. Földesura *Batthyány* herczeg volt.

Nemet-Csencs. *Német-Csencs* a Strém patak mellett fekvő község, 134 házzal és 824 németajkú, r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája Puszta-Szent-Mihály, távírója Német-Ujvár. Kath. temploma 1787-ben épült. Birtokosa *Batthyány* Fülöp herczeg.

Nemet-Cziklin. *Német-Cziklin,* 53 házzal és 340 németajkú lakossal. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája és távírója Vas-Vörösvár. A Drumoly patak itt ömlik a Szék patakba.

Német-Gencs. *Német-Gencs* szép nagy magyar község, 164 házzal és 1181 r. kath. és ág ev. lakossal. A Gyöngyös patak mellett, a szombathely-kőszegi vasútvonal egyik megállóhelye. Postája helyben, távírója Szombathely. A falú összes házai egyetlen hosszú utczát képeznek, melyen az országút vezet keresztül. Plébániája és egyik temploma már 1676-ban fennállott. Kegyura herczeg *Eszterházy* Pál. Szentkút nevü kápolnája nevezetes búcsujáró-hely. Vizének a néphit gyógyító erőt tulajdonít.

NÉMET-SZECSŐD. — SZAKÁCS MANÓ URILAKA.

Német-Gyirót *Német-Gyirót*, gyöngyösmenti község, 69 házzal és 351 németajkú, r. kath. vallású lakossal. Postája Pörgölin, távírója Léka vagy Felső-Pulya. Kath. temploma 1836-ban épült.

Német-Hásos, 57 házzal és 313 r. kath. és ág. v. vallású, németajkú lakossal. Postája Monyorókerék, távírója Szombathely. Birtokosa gróf *Erdődy* György.

Német-Hidegkut. *Német-Hidegkút,* stájer határszéli nagy község, 284 házzal és 1929 német-ajkú lakossal. Postája helyben van, azonban távírója Szent-Gotthárd. Lakosai r. kath. és ág. ev. vallásuak és mindegyik felekezetnek van temploma. Plébániája 1531-ben már virágzott. A kegyuri jogokat *Kottulinszky* Teodóra grófnő gyakorolja. A Rákóczy-féle felkelés idejében a községet elpusztították, de ujra felépült.

Német-Keresztes *Német-Keresztes,* pinkamenti község 77 házzal és 402 németajkú, r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája helyben van, távírója pedig Szombathely. A körjegyzőség székhelye. Plébániája és temploma már 1698-ban fennállott, de az utóbbit, mely kőfallal van körülvéve, 1780-ban átalakították.

Német Lő. *Német-Lő* házainak száma 148, lélekszáma 966. Lakosai németajkúak és r. kath. és ág. ev. vallásuak. Postája Pornó, távírója Szombathely. A község a Pinkapatak mellett fekszik. Kath. temploma, mely nem a községben, hanem attól mintegy negyedórányi távolságban áll, a XIV. században épült. Harangját IV. Béla idejéből származtatják. Kegyura gróf *Erdődy* György. A lakosok gazdasági egyletet és, már 14 év óta, tűzoltó-egyletet tartanak fenn.

Német-Sároslak. *Német-Sároslak.* Itt ömlik a Sáros patak a Pinkába. Van 161 háza és és 893 németajkú, r. kath. vallású lakosa. Postája Pinka-Mindszent, távírója Körmend. A község határában fogják elvezetni a tervezett pinka-mindszent-szombatbelyi vasútvonalat. Kath. temploma 1700 körül épült.

Nemet-Szecsöd *Német-Szecsőd* magyar község 47 házzal és 338 r. kath. és ev. ref. vallású lakossal. Itt van dr. *Szakáts* Manó földbirtokos elegáns berendezésű, diszes urilaka és szép parkja. Földesurai a *Dienes-* és *Szecsődy*-családok voltak.

Német-Szent-Grót nagy község, 153 házzal és 1029 németajkú, r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája helyben van, távírója Német-Ujvár. A községben savanyúvíz-forrás van. A lakosok önsegélyző-egyletet tartanak fenn. Itt van a körjegyzőség székhelye. Egy régi kolostornak a nyomai is láthatók itt és a plebánia levéltárában ide vonatkozó okmányok is találhatók; ugyanitt érdekes, régi könyveket és krónikaszerű feljegyzéseket is őriznek. Német-Szent-Grót.

Német-Ujvár kisközség a németujvári hegy lábánál, mely a Vasvármegyét átszelő hegyrendszerektől különvált vulkanikus kúp, hasonló a gleichenbergi hegyekhez. A községnek 2003 lakosa van, ezek közt magyar 352, német 1594, horvát 35. A lakosság túlnyomó részben katholikus, nevezetesen 1695. Kivülök még 79 evangelikus, 10 református, 219 izraelita lakik a helységben. Az aránylag nagyszámu izraelita lakosság magyarázata abban áll, hogy egyike azoknak a helyeknek, melyekben letelepedésük meg volt engedve s egyházat szervezhettek akkor, midőn például a megye székhelyén sem volt szabad letelepedniök. A községnek postaállomása van, a vasuttól azonban távol esik; legközelebbi állomása Körmend. A Ferenczrendieknek kolostoruk van itt. Német-Ujvár.

NÉMET-UJVÁR.

Nevezetessége a történetben oly nagy szerepet játszott vára, mely a hegy ormát koronázza s mely a Batthyányak birtokában van. A festői fekvésü vár részben ma is ép és lakható; nemkülönben épségben áll messzire ellátszó temploma, melynek tornyát ujabb időben átalakították. A várban rendezik a Batthyányak gazdag gyüjteményét, mely muzeum főleg hadtörténeti szempontból érdekes emlékek megtekintésre méltó kincsesháza lesz. Németujvári vár.

A vár helyén eredetileg kolostor állott. 1157-ben, II. Géza uralkodása alatt építtették az akkor Kijzen, vagy Kuzen nevet viselő hegyormon (a honnan a német Güssing nevet kapta a helység). Az építő Wolfer fiától III. Béla elvette a monostort és királyi várrá alakította át, melyet Demeter Comesnak adományozott. Majd Móricz tárnokmester lett parancsnoka s ekkor nyerte fontosságát, amennyiben feladata lett a Stájerországból történhető betörések feltartóztatása. A Németujvári grófok, főleg a tatárjárás után, rémei lettek nemcsak Vasvármegyének, de a királyoknak is, a mint azt a vármegye történetének lapjai bizonyítják; IV. Lászlónak, III. Endrének és Róbert Károlynak hatalmas ellenfelei voltak, de Róbert Károly vezére, Köcski Sándor elfoglalta Német-Ujvárt, azután két izben megtörte Németujvári András és János testvérek hatalmát, a nélkül, hogy őszinte hódolásra birta volna őket, mert megint csak megkisértették a pártütést, a miben a szomszéd Ausztria herczegei támogatták őket. 1459-ben Ujlaky Miklós erdélyi vajda tulajdonában találjuk a várat. Itt gyültek össze ez évben a Mátyás királylyal elégületlen főurak s megválasztották III. Frigyest, a ki Bées-Ujhelyen megis koronáztatá magát, s mint tudjuk, csak hosszu

harczután adtaki Mátyásnak a koronát. 1524-ben II. Lajos Ujlaky Lőrincz halála után Batthyány Ferencznek adta a várat, mely azóta állandóan a Batthyány-család kezén maradt. A Batthyányiak pártfogása mellett állítottak föl 1582-ben nyomdát a várban, mely azonban alig működött egy évtizedig. 1683-ban, Németujvár Batthyány Ádámmal és Kristóffal Tökölynek hódolt; ugyanitt gyűltek össze a vasvármegyei kuruczok. A Batthyányak azonban Bécs fölmentése és a törökök visszavonulása után csakhamar visszatértek a király pártjára. A Rákóczy-szabadságharcz alatt Batthyány Ádám örököse, Ferencz megtartotta Német-Ujvárt a királynak, noha a vasmegyei nemesség nagy része Rákóczyhoz csatlakozott.

A várba magába három kapun lehet bemenni, mig a vár udvarára érünk; innen egy negyedik kapu düledező falakon át a vár még használhatóbb részébe vezet.

Az első kapu felett e felirat olvasható:

C. C. D. B. 1572.

A várudvaron ágyu van e felirattal:

1647. C. A. D. B.

A várudvar nyugati oldalán kis szőllőkert van. A negyedik kapuhoz nagy szabad lépcső vezet. Még épen áll a várkápolna, érdekes régi oltárával és orgonájával; a nagyterem a Batthyány-család fejeinek életnagyságu képeivel. Szemben vele van a fegyverterem. A toronyban érdekes régiségeket őriznek; butorokat, edényeket, képeket. Igen érdekes Luthernek egy arczképe abból az időből, mikor a nagy reformátor Wartburgban tartózkodva szakállt viselt.

A várhegy alján áll a gróf *Draskovich*-család csinos nyaralója, Német-Ujvár mezőváros meg félkör alakjában fekszik a hegy körül.

A NÉMETUJVÁRI VÁRBÓL (ÖZV. GRÓF BATTHYÁNY BÉLÁNÉ KASTÉLYA).

Németlak. *Németlak*, 48 házzal és 358 r. kath., magyar és németajkú lakossal. Postája Nagyfalva, távírója Szent-Gotthárd. A községben *téglagyár* van.

Neudóhegy. *Neudóhegy* 98 házában 630 németajkú, r. kath. vallású lakosa van. Stájer határszéli község, melyben gróf *Herberstein* Zsigmond stájerországi birtokosnak kastélya és a vorraui Augusztinus-szerzetnek nagy pinczéje van. Birtokos herczeg *Batthyány* Fülöp. A község postája Stinácz, távírója Szent-Elek.

Niczk. *Niczk*, magyar község, 94 házzal és 660 r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája és távírója Répczelak. Itt válik külön a Kis-Rába a Rábától. A község már 1328-ban mint *„Eghazas Nyck"* szerepelt. Plebániája XIV. századbeli, mostani temploma 1786-ban épült és czinteremmel van körülvéve. A község már a XVIII. század közepén jól berendezett iskolát tartott fenn. Földesura a niczki *Niczky*-család volt, amely innen nyerte predikátumát.

Nyőgér. *Nyőgér*, 92 házzal és 648 r. kath. magyar lakossal. Postája van, de távírója Sárvár. Plébániája 1698-ban már létezett. Góthikus temploma 1741-ben épült. Lakosai a földmívelésen kívül szőllőmíveléssel is foglalkoznak. Az *ikervári uradalomhoz* tartozott.

Nyúlfalu, kis község a Strém patak mellett. A házak száma 27, lakosai horvátok és számuk 164. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája és távírója Német-Ujvár. Birtokos herczeg *Batthyány* Fülöp. Nyulfalu.

Ó-Hodász. Házszám 50, lélekszám 316. Lakosai r. kath. vallású horvátok. Postája Város-Hodász, távírója Rohoncz. A falu házai szétszórtan, hegyoldalon fekszenek. Földesura a *Batthyány*-család volt. Ó-Hódász.

Ó-Szalonak, 93 házzal és 573 németajkú, r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája és távírója Szalonak. Ó-Szalonak.

Ó-Bér, nagy falu, 205 házzal és 1300 németajkú, r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája és távírója Szent-Elek. Ó-Bér.

Olad már az őskorban is lakott hely volt. Határa gazdag kő- és vaskori lelhely és itt vonul el a római vízvezeték is. Van 103 háza és 756 r. kath. és ág. ev. vallású, magyar lakosa. Vasúti megállóhely a szombathely-pinkafői vasút mentén. Távírója helyben van, de postája Szombathely. Itt van *Ernuszt* Kelemen földbirtokos, Vasvármegye volt főispánjának és volt orsz. képviselőnek nemes ízléssel berendezett nagyszabású, kényelmes kastélya és terjedelmes, szép parkja. Olad. Ernuszt-kastély.

A GRÓF DRASKOVICH-KASTÉLY NÉMET-UJVÁROTT.

Oláh-Cziklin. Házszám 56, lélekszám 462. Lakosai horvátajkúak, vallásuk r. katholikus. Postája és távírója Vörösvár. Birtokosok az *Erdődyek.* Oláh-Cziklin

Olaszfalu, 109 házzal és 724 r. kath. vallású, németajkú lakossal. Postája Nagyfalva, távírója Szt.-Gotthárd. A *szentgotthárdi uradalomhoz* tartozott. Olaszfalu.

Oloszka, nagy magyar község 125 házzal és 941 r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája Felső-Oszkó, távírója Oszkó. Kath. temploma 1797-ben épült. Birtokosai *gr. Festetich* Taszilo és a *szombathelyi káptalan.* Oloszka

Ondód, 107 házzal és 616 magyar lakossal. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája és távírója Torony. A község határában kőkorszakbeli emlékeket találnak. Földesura a *Laky*-család volt. Ondód.

Orbánfalu házainak száma 59, lélekszáma 364. A lakosok r. kath. és ág. ev. vallásúak, németajkúak. Postája Strém, távírója Németujvár. Birtokos herczeg *Batthyány* Fülöp. Határában fogják elvezetni a tervezett körmendnémetujvári vasútvonalat. Orbánfalu.

Ostfi-Asszonyfa régi nevezetes község, 275 házzal és 1709 r. kath. és ág. ev. vallású, magyar lakossal. Vasúti állomás, posta és távíró helyben. Körjegyzőségi és körorvosi székhely. Az *Ostffyak* ősi fészke. Itt volt az Ostffyak vára is, mely a jelenlegi templom körül állott, ma azonban már csak a várárkok egy része és a vár kútja látható. A mostani templom, melyet a XVII. században alakítottak át, volt a vár-kápolna. Itt van *Ostffy* Miklós szép, Ostfi-Asszonyfa Ostffy-vár.

ERNUSZT KELEMEN KASTÉLYA OLADON.

Ostffy-kastély. kényelmes, régi kastélya is és itt őrzik az Ostffy-család levéltárának egy részét. A községben továbbá özv. *Takách* Lajosné és a *Vidos*-család csinos emeletes úrilakai is. Birtokosok az *Ostffy*- és a *Weöres*-családok. A község, az Ostffy-család és a vár történeti szerepléséről egyebütt van szó. Földesurai az említetteken kivül a *Kisfaludy*-, *Török*- és *Gömbös*-családok voltak.

Ottóháza. *Ottóháza,* vend község, 75 házzal és 489 r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája Tót-Keresztúr, távírója Csákány. A község házai szétszórtan vannak építve. Lakosai mint napszámosok, távol vidéken keresik kenyerüket.

Óvár. *Óvár* érdekes régi község a Vashegy alján, a Pinka patak és a szombathely-pinkafői vasút mentén, mely itt veszi fel magába a Hadász patakot. Házainak száma 83, lélekszáma 521, lakosai németajkúak, vallásuk r. kath. és ág. ev. Távírója helyben van, postája Sámfalva. Határa a vaskor, bronzkor és középkor gazdag lelhelyét képezi. Régi, román stilű templomában egy 1628-ból származó szép művü ezüst kelyhet őriznek. A templom körül régi, nagy és erős épület nyomai látszanak, a melyek egy Mátyáskorabeli várkastély maradványai. A község lakosai kiterjedt szőllő- és bortermelést űznek. Határában gazdag *kőbánya* van.

Ölbő. *Ölbő* régi nagy magyar község, 127 házzal és 1120 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Alsó-Szeleste, távírója Acsád. A község „*Ighazas Ilbu*“ név alatt már 1327-ben szerepel. Kath. temploma a XIII. századból való; kegyura gróf *Festetich* Andor. Földesurai a szentgyörgyi *Horváthok* voltak.

Őrállás. *Őrállás,* 158 házzal és 974 r. kath. és ág. ev. vallású németajkú lakossal. Postája helyben van és távírója Vörösvár. Birtokosok az *Erdődyek.*

Őrfalu *Őrfalu* házainak száma 49, lélekszáma 289. Lakosai vendek, vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája Tót-Keresztúr, távírója Csákány.

Őri-Szt.-Márton. *Őri-Szent-Márton,* 42 házzal és 301 németajkú, r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája és távírója Felső-Eör. Plébániája 1698-ban állíttatott vissza. Kegyura gróf *Erdődy* Gyula. Földesura az *Erdődy*-család volt.

Őri-Szt.-Péter. *Őri-Szent-Péter* régi ősnemes magyar község, 221 házzal és 1105 r. kath. ev. ref. és ág. ev. lakossal. Postája helyben van, távírója Csákány. A

Zala folyó mellett fekvő község volt hajdan az őrség főhelye. Itt van a körjegyzőség székhelye. Lakosai, kiknek egy része műszövészettel foglalkozik, takarékpénztárt is tartanak fenn. Plébániája már 1200. körül keletkezett; kath. temploma a XIV. században épült és kőfallal van körülvéve. Református egyháza a XVII. században keletkezett és temploma a mult század végén épült. Határában a rómaiak idejéből nagyobb telep volt. Van itt kisebb *szövőgyár, téglagyár* és *szikvízgyár*.

Őri-Sziget régi őrségi nemes község. Van 77 háza, lélekszám 381, akik mind magyarok. Vallásuk ág. ev. és kevés r. kath. Postája és távírója Vörösvár. Ág. ev. temploma 1825-ben épült. Őri-Sziget

AZ OSTFFY-KASTÉLY OSTFI-ASSZONYFÁN.

Özgödör, 85 házzal és 541 r. kath. vallású horvátajkú lakossal. Postája Német-Szt.-Grót, távírója Német-Ujvár. Lakosainak nagy része Alsó-Ausztriába megy napszámba. Özgödör.

Pácsony magyar község 79 házzal és 741 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Felső-Oszkó, távírója Oszkó. A község a Szombathelytől Kanizsafelé vezető vasútvonal mentén van. Birtokosa a *szombathelyi káptalan*. Pácsony.

Pálfa-Mártonfa házainak száma 102, lélekszám 765. Lakosai magyarok, vallásuk r. kath. és ág. ev. A község a Kis-Czellről Sümeg felé vezető vasútvonal egyik megállóhelye. Postája és távírója Jánosháza. Kath. temploma 1700. körül épült. Mártonfán régi kastély van, melyet a gróf *Révay*-család építtetett, mikor még e család volt a község földesura. Későbbi földesurai a *Nagy*- és *Takács*-családok voltak. Pálfa-Mártonfa.

Pálhegy, 46 házzal és 260 r. kath és ág. ev. vallású vend lakossal. Postája Bodóhegy, távírója Mura-Szombat. Pálhegy.

Pálmafa, Lendvamenti vend község, 47 házzal és 262 ev. lakossal. Postája Bodóhegy, távírója Mura-Szombat. Itt ömlik a Bodó patak a Lendvába. Pálmafa.

Pankasz

Pankasz ősnemes őrségi község, 90 házzal és 470 legnagyobb részben ev. ref. vallású, magyar lakossal. Postája Őri-Szt.-Péter, távírója Körmend. A község határában *téglagyár* van. Földesurai a *Batthyány* grófok voltak.

Pápócz.

Pápócz régi érdekes rábamenti magyar község, 196 házzal és 1333 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája helyben van, távírója Ostfi-Asszonyfa. Plébániája a Szent-István által alapított plébániákhoz tartozik és mellette már 1371-ben iskola is volt. Gelsei *Csap* Margit itt alapította 1363-ban a

Pápóczi perjelség és prépostság.

Boldogságos Szüz-Máriáról czímzett pápóczi perjelséget, a Szent-Ágoston rendi remeték számára, két évvel később pedig a pápóczi prépostságot. Itt volt gelsei Csap Margit szép kastélya, nagy halastava és az általa épített kath. templom is, melyek azonban a mohácsi vész alatt mind elpusztultak. Templomát 1783-ban ujították meg. Szép góthikus kápolna is van a községben. 1403-ban itt győzték le *Garay* és *Stibor* vajdák *Nápolyi* László seregét. A község a körjegyzőség székhelye.

Patafalva.

Patafalva, 108 házzal és 805 németajkú, r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája Vas-Körtvélyes, távírója Szt.-Gotthárd. Kath. kápolnája 1842-ben épült. Földesurai a *Batthyány* herczegek voltak.

Peczöl.

Peczöl. Gyöngyösmenti magyar község, 114 házzal és 945 r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája helyben van, távírója Sárvár. Itt ömlik a Kozár patak a Gyöngyösbe. Körjegyzőségi székhely. A lakosok katholikus olvasókört

Peczöli apátság.

tartanak fenn. A községben Szent-Benedekrendi apátság van, mely 1532. előtt a jaáki apátsággal volt egyesítve, azonban a törökök elpusztították. Javai az *Ellerbach,* később az *Erdődy*-család birtokába jutván, ez alapította a „Kisasszonyról, az angyalok királynéjáról“ czímzett jelenlegi peczöli apátságot. Kath. temploma a mult század végén épült.

Péntekfalu.

Péntekfalu magyar község, 67 házzal és 581 r. kath. vallású lakossal. Postája és távírója Sárvár, melylyel majdnem össze van építve. A község határában fogják elvezetni a Sopron-Lövő felé tervezett vasútvonalat.

Perenye.

Perenye, 115 házzal és 818 r. kath. vallású, magyar lakossal. Postája Német-Gencs, távírója Szombathely. Kath. temploma 1756-ban épült. Földesura a *Batthyány*-család volt.

Perestó.

Perestó. Lendvamenti község, 109 házzal és 605 r. kath. és ág. ev. vallású vend lakossal. Postája Szarvaslak, távírója Szt.-Gotthárd. Katholikus temploma a XVI. században épült. Kegyura gróf *Széchenyi* Tivadar Határában fogják elvezetni a tervezett gyanafalva-muraszombati vasútat.

Permise.

Permise kis vend község, 39 házzal és 207 r. kath. vallású lakossal. Postája Istvánfalu, távírója Szt.-Gotthárd.

Péterhegy.

Péterhegy, 78 házzal és 426 r. kath. és ág. ev. vallású, vend lakossal. Postája Tót-Keresztúr, távírója Mura-Szombat. Kath. temploma a XVI. században épült, evangelikus temploma uj. Itt van a körjegyzőség székhelye.

Pető-Mihályfa.

Pető-Mihályfa, régi nemesi magyar község, 65 házzal és 444 r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája Andrásfa, távírója Győrvár. Kath. temploma nagyon régi időkből való. Földesura a *Festetich*-család volt.

Petőfa.

Petőfa, 44 házzal és 225 ág. ev. vallású, vend lakossal. Postája Tót-Keresztúr, távírója Csákány.

Pinka-Mindszent.

Pinka-Mindszent, Pinkamenti magyar község, 119 házzal és 791 r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája helyben van, távírója Körmend. Itt van a körjegyzőség székhelye. Lakosai kaszinó-egyletet tartanak fenn. Plébániája 1698-ból való; temploma 1790-ben épült. A kegyúri jogokat *Mária Terézia Dorottya* főherczegnő gyakorolja. A község határában vezetik el a tervezett körmend-németújvári vasútvonalat. A *pórnói uradalomhoz* tartozott.

Pinka-Miske.

Pinka-Miske, 111 házzal és 634 r. kath. és ág. ev. vallású, németajkú lakossal. Távírója Német-Szent-Mihály, postája helyben van. A körjegyzőség székhelye. Plebániája 1654-ben már virágzott. Földesura az *Erdődy*-család volt.

Pinkafő.

Pinkafő nagyközség Vasvármegyének s egyuttal Magyarországnak is teljes éjszaknyugati végpontján fekszik, a hol Alsó-Ausztria és Stiria Magyar-

ország határai összeszögellenek. 2845 tisztán német ajku, de kifogástalanul hazafias érzelmű lakost számlál, mely kétharmadrészben róm. kath., egyharmadrészben ág. evang. vallásu.

Pinkafő környékén, a fenyvesek sürüjében és bokrai közt egész csoportozatait lehet találni a bemohosult s helyenkint izmos fákkal benőtt ősrégi római siroknak, melyek ásatások alkalmával igen érdekes leletekkel jutalmazták már nem egyszer a fáradalmat. Pinkafő multja.

Stájerország történetének irói (Mucher és Gebler) Hartberg és Friedberg környékének viszonyait festve a 10—11. századból, felemlitenek oly nevet is, melyet némi kis merészséggel Prukafeldről Pinkafeldre is át lehet idomítani. De történelmi alapossággal Pinkafőről csak az 1289-iki évből lehet szólni, midőn Pinkafő is előfordul azon 34 helység közt, melyet Albrecht osztrák herczeg Kőszeg várának bevétele után a legyőzött Henrik és Iván németujvári grófoktól elvett. Így tehát a meghódított 34 várral és községgel együtt Pinkafő is Ausztriához lett csatolva.

De miután ekként Kőszeg, Német-Ujvár, Borostyánkő, Szalonak és Sopron várainak elestével Kun Lászlónak terve szerint a tulhatalmas és zabolátlan Németujvári grófok ereje idegen kéz által meg lett törve, III. Endre király a reá szállott birodalomnak elszakított részeit ismét visszakövetelte.

RÉSZLET ROHONCZBÓL.

Albrecht látva, hogy a túlerőnek ellen nem szegülhet, a szerződést a magyar királylyal Heinburg mezőségén 1891. aug. 28-án csakugyan megkötötte. Ennek értelmében az elidegenitett határszéli részek az országhoz visszacsatoltattak, köztük Pinkafő is, de vára leromboltatott. Ezentul Pinkafő, mint Borostyánkő várának tartozéka szerepel és sokat is kellett időről-időre ezen alárendelt szerepében az előbbitől türnie, a mihez még az örökös határvillongások is járultak.

Nagy Lajos király 1346-ban Pinkafőnek többféle szabadalmat biztosított és ismét 1373. aug. 1-én János plébános és Henrik biró által felterjesztett kérelem alapján, a betörő osztrákok betöréseiből származott nyomor enyhítésére 7 évi adómentességet biztositott. Ezen kedvezményekhez járult még, hogy Kanizsay Miklós 1317-ben Pinkafőt a gyűlölt Borostyánkőtől függetlenítette, miáltal Pinkafő önálló biróságot nyert. Szabadalmak.

Erzsébet királyné alatt 1440-ben Pinkafő egyéb véghelyekkel III. Frigyesnek lőn zálogosittatott el, melyeket Pinkafővel együtt V. Lászlónak kellett ismét véres háboruk árán visszaszerezni. A Kanizsay-család 1452. körül kihalván, birtokai, s igy Pinkafő is, a királyi fiskusra szállt. Mátyás király, mint ilyeneket III. Frigyesnek elzálogosította a korona kiváltásáért s így egyebek között Pinkafő is Ausztria kötelékébe került ismét.

Pinkafő annaleseiben nevezetes az a csata, mely a város közvetlen közelében 1459. április 11-én I. Mátyás és III. Frigyes seregei közt vivatott.

1529-ben Pinkafőnek igen sokat kellett szenvednie Ibrahim portyázó seregeitől, kivált midőn délnek kanyarodva, Friedbergből Pinkafőn át Budára vonult; de még inkább 1532-ben, midőn a Kőszegtől szégyennel visszavonuló Szulejmán seregei földig lerombolták. Pinkafő akkor osztrák kamarális birtok lévén, V. Károly és I. Ferdinánd császár egy 16 mázsás és maig is használatban levő harang adományozásával iparkodtak enyhíteni a nép nyomorán.

A romjaiból fölépült városka régi szabadalmait I. Ferdinánd 1551-ben

ismét helyreállítá; majd ismét II. Miksa 1567. jul. 4-én, II. Rudolf 1580. okt. 12., II. Mátyás 1610. jan. 26-án s végül Lipót 1696. aug. 20. és szept. 9-én ismételten kiállitott okmányok alapján eme kiváltságokat részint megerősitették, részint ujabbakkal gyarapították. Ezekhez tartozott az általános vámszabadság és a pallosjog is.

A bécsi kamara a borostyánkői uradalmat s vele Pinkafőt is 1601-ben Königsberg Lajos bárónak zálogosította el 8000 forintért, kitől ismét vétel utján és tetemes tatarozások foganatositása után Königsbergi Ehrenreich Kristóf báró birtokába ment át 48,559 forintért. Kétszáz évnél tovább forgott

RÉSZLET PINKAFŐBŐL (A FŐ-UTCZA).

igy Pinkafő idegen kézen, elszakítva az anyaországtól, midőn ugyancsak Ehrenreich bárótól 1664. jul. 28-án, szabadalmainak épségben tartásával, gróf Batthyány Ádám birtokába ment át. De még a Batthyányak hatalmas keze sem volt képes Pinkafőt minden bajtól megvédeni. Már 1683-ban az ellenséges indulatú osztrák szomszédok Pinkafőt két izben is, t. i. aug. 20-án, majd ismét szept. 9-én kirabolták.

Nevezetes az a per is, mely Pinkafő és akkori ura, Batthyány Zsigmond közt keletkezett az által, hogy utóbbi a város elöljáróságával 1700. febr. 11-én egy kötelezvényt iratott alá, melynek értelmében a lakosság minden egész udvar után 12 frtot, egy fél után 6 frtot és egy negyed után 3 frtot lett köteles fizetni. Midőn ez a lakosságnak tudomására esett, felriadt és teljes erejéből tiltakozott ellene, hivatkozva ősi szabadalmaira és arra hogy az elöljáróság senkitől felhatalmazást e szerződés megkötésére nem nyert. De az uraság, hivatkozván az okmányra, erőszakhoz nyult. Az ellenszegülő polgárság közül sok 40—50 botot is kiállott, de nem fizetett. Csak 1736-ban

vetett véget eme pernek a hétszemélyes tábla, még pedig a pinkafőiek előnyére.

Említésre méltók még azon tüzesetek is, melyek Pinkafőt 1736. junius 21-én, azután ismét 1817. febr. 2-án majdnem egészen elhamvasztották. Az utóbbi gyászeset emlékére a nevezett napon maig is ünnepélyes isteni tisztelet tartatik.

Pinkafő jelene. Pinkafő lakosai kizárólag iparral foglalkoznak; a községben egyetlen földmives sem lakik. A gazdálkodás itt csak mellékes foglalkozás. Képviselve van itt minden iparág; legkiemelkedőbb mégis a *posztóipar,* mely körülbelül 60 családot foglalkoztat. Pokróczokat és futószőnyegeket most már egy 95 lóerejü gyár is készit.

Pinkafő középületei közt nevezetes a tágas és igen diszes *róm. kath. plébánia-templom,* melyet gr. Batthyány József, mint kegyur emeltetett 1786-ban nagy költséggel. Benne működött egy félszázadnál tovább *Weinhofer* József, a nagyhírű lelkipásztor, ki férfiúi erejében az ország leghíresebb egyházi szónokának tekintetett. Igen szép az *ág. ev. hitközség temploma* is. A temető kápolnáját az egykor nagy hírű Steinle mester remeke: Krisztus a keresztfán, díszíti.

Az alig 2845 lelket számláló városka 1893-ban épített a templom szomszédságában egy kétemeletes palotaszerü *róm. kath. fiu elemi iskolát*; egy *felsőbb leányiskola* is van a községben, az apáczák vezetése alatt, továbbá a négy osztályu *polgári fiuiskolának* is díszes épülete van.

Kulturtörténelmi tekintetben a *Paulai szt. Vinczéről elnevezett apáczák zárdája* bír elsőséggel, a mennyiben ez volt a ma már annyira elterjedt irgalmas apáczák első zárdája a hazában. Van e zárdában magán-kórház, gyámintézet elaggottak számára, elemi leányiskola és nőnevelde.

Pinkafő vidéke igen szép. A katlant, melyben Pinkafő meghuzódik, az 1600 m. magasságu Wechsel védi az éjszaki szelektől. A körben elterülő beláthatlan fenyvesek ereszeiben a gyümölcsfák erdei fedik helyenként a halmokat, melyek egyikére gróf Batthyány Pál, győri nagyprépost csinos kálvária-templomot emelt, melyhez a szt.-Ágoston remeték számára zárdát is épittetett. E dombról, kivált éjszaknak s keletnek ritka szép kilátás nyílik.

Pinkócz. *Pinkócz,* 97 házzal és 725 r. kath. vallású, horvátajkú lakossal. Postája Puszta-Szt-Mihály, távírója Németújvár. Határában vaskori sírhalom van.

Pinka-Határfalu. *Pinka-Határfalu* egyike ama községeknek, melyeket Stájerország birtokol ugyan, de hozzánk tartoznak. Visszacsatolása érdekében már megtették a szükséges lépéseket. A lakosok halottaikat Pinkafőn temetik el.

Pócsfalu. *Pócsfalu,* 32 házzal és 320 németajkú r. kath. vallású lakossal. Postája Nagyfalva, távírója Szent-Gotthárd. A *szent-gotthárdi* uradalomhoz tartozott.

Podgoria. *Podgoria* házainak száma 55, lélekszám 367, lakosai horvát- és németajkúak, vallásuk r. kath. Postája Bándoly, távírója Rohoncz.

Pokolfalu. *Pokolfalu,* apró község, összesen 21 házzal és 131 németajkú, r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája Pornó, távírója Szombathely. Birtokos *Lajos* bajor királyi herczeg.

Polanicz. *Polanicz,* kis horvát falu, 27 házzal és 145 r. kath. lakossal. Postája Bándoly, távírója Rohoncz. Kath. kápolnája 1829-ben épült.

Pór-Magasi. *Pór-Magasi,* magyar község, 71 házzal és 485 r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája Nemes-Magasi, távírója Kis-Czell. A Csorna felé tervezett vasútat itt vezetik el. A pápai *Eszterházy*-uradalomhoz tartozott.

Pór-Porpácz. *Pór-Porpácz,* kis magyar község, mely összesen 19 házból és 163 r. kath. vallású lakosból áll. A szombathely-pozsonyi vasútvonal itt ágazik el észak felé. Vasúti állomása, postája és távírója van. Határában vezetett el a római út egyik ága. Vaskori sírhalom is van a község határában. Földesura a *Darázs*-család volt.

Pornó.

Pornó, 98 házzal és 667 r. kath. és ág. ev. vallású németajkú lakossal. Postája helyben van, távírója Szombathely. A község a Pinka patak mellett fekszik, mely itt veszi fel magába a Pornó patakot. Hajdan virágzó apátság volt. Egyedüli emléke egy feliratos kő, mely jelenleg *Lajos* bajor főherczeg itteni uradalma gazdatiszti lakházának falába van illesztve és mely igy szól:

Pornói apátság.

JOANNES. DRASKOVITH.
DE. DRACOSTIAN. TAVERNI
CORUM. REGALIUM. IN HUN
GARIA. MAGISTER. SACRAE. CAES
REGIAE. O. MATTIS, CONSILIARUS.
ET. CUBICUARIUS. NEC. NON. CONFINIO
RUM. TRANSDANUBIANORUM
GENERALIS. ET. PRAESIDII. VYNA
RIEN. SUPREMUS. CAPITANEUS
FILIO. SUO. GEORGIO. ABBATI
PORNENSI. HOC. OPUS. FIERI
FECIT. ANNO M. D. CXII.

POTYI-PUSZTA. — A MESTERHÁZY-KASTÉLY.

Alapította *Chepan*, István nádor fia 1221-ben. 1643-ban a pornói uradalmat a jezsuiták kapták és a szent-gotthárdi apátsághoz csatoltatott, majd, a rend eltörlése után, az Eszterházy és Lichtenstein herczegek bírták. A mohácsi vész után a törökök teljesen elpusztították. Jelenlegi kath. temploma 1780-ban épűlt; a kegyúri jogokat *Mária Terézia Dorottya* főherczegnő gyakorolja.

Pósfa.

Pósfa, a szombathely-pozsonyi vasútvonal mentén fekvő magyar község, 51 házzal és 351 r. kath. lakossal. Postája és távírója Hegyfalu. Kath. temploma a XVII. század végén épűlt. A községben egy e század közepéből származó kastély van Földesurai a szentgyörgyi *Horváthok* voltak.

Potyi-puszta.

Potyi-puszta nem önálló község ugyan, mert Csehi-Mindszenthez tartozik, de azért említjük meg külön, mert itt van özv. *Mesterházy* Gyuláné szép és

kényelmesen berendezett kastélya, mely azelőtt a zalabéri *Horváthoké* volt. Mesterházy Gyula 1878-ban újra építtette. Határában, az u. n. Pénzesdombon, római sírokat, fegyverdarabokat, cserepeket és egyéb római emlékeket találnak. Mesterházy-kastély.

Pörgölin, 113 házzal és 625 németajkú, r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája van ugyan, távírója azonban Léka. Itt van a körjegyző és a körorvos székhelye. Plébániája 1660-ban már fennállott. Kegyura herczeg *Eszterházy* Pál. Pörgölin.

Pöszöny. Pinkamenti község, 79 házzal és 476 r. kath. vallású, németajkú lakossal. Postája Gyepü-Füzes, távírója Német-Szt.-Mihály. Pöszöny.

Prosznyákfa, 82 házzal és 393 r. kath., ág. ev. és ev. ref. vallású, magyar lakossal. Postája helyben van, távírója Csákány. Lakosai köznemesek. Itt van a körjegyzőség székhelye és egy a 40-es években épült kisebb kastély. A XIII. században a *Prosznyák*-család volt földesura. Prosznyákfa.

Punicz házainak száma 95, lélekszám 612. Lakosai német- és horvátajkúak, vallásuk r. kath. Postája és távírója Német-Ujvár. Kath. temploma nagyon régi és már a reformáczió előtt fennállott. Punicz.

Puszta-Radócz. A házak száma 61, lakosaié, akik mind magyarok, 429. Vallásuk r. kath., ev. ref. és ág. ev. Postája Egyházas-Radócz, távírója Körmend. Ev. ref. temploma 1861-ben épült. Puszta-Radócz.

RÁBA-HIDVÉG. — BÁRÓ SEEBACH REZSŐ KASTÉLYA.

Puszta-Szent-Mihály, 132 házzal és 1062, nagyobbára németajkú lakossal. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája helyben van, távírója Német-Ujvár. Itt van a körjegyzőség székhelye. A lakosok önsegélyző-egyesületet tartanak fenn. Plébániája 1608-ban már fennállott, jelenlegi temploma azonban 1778-ban épült. A kegyúri jogokat *Kottulinszky* Teodóra grófnő gyakorolja. A községben, mely nagy környéknek góczpontja már 1826-ban nyitottak magyar iskolát. Földesurai a *Batthyány* herczegek voltak. Puszta-Szt.-Mihály.

Püspöki, magyar község, a Rába mentén, 57 házzal és 408 r. kath., ág. ev. és ev. ref. vallásu lakossal. Postája és távírója Molnári. Birtokos a *szombathelyi püspökség.* Püspöki.

Rába-Bogyoszló, magyar falu, 100 házzal és 624, r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Felső-Paty, távírója Sárvár. A *Vajda* család innen nyerte predicátumát. Lakosai a a kocsikaskötést mint jövedelmező háziipart űzik. Rába-Bogyoszló.

Rába-Doroszló. Rábamenti magyar község a gráczi vasútvonal mentén. Házszám 38, lélekszám 261. Vallásuk r. kath. Postája és távírója Csákány. 1709-ben itt táborozott *Esterházy* Antal kurucz serege. A község határában terjedelmes *kavicsbánya* van. Földesura a *Szegedy*-család volt. Rába-Doroszló.

Rába-Füzes, a gráczi vasútvonal mentén fekvő község, 219 házzal és 1402 németajkú lakossal. Postája helyben van, távírója Szt.-Gotthárd. A körjegyzőség székhelye. Birtokosok a *Batthyány*-család és a *szent-gotthárdi apátság.* Rába-Füzes.

Rába-Gyarmat. Rábamenti magyar község, 179 házzal és 997 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája és távírója Rátót. Plébániája a XV. századból való. Birtokos a *zirczi apátság.* Rába-Gyarmat.

Rába-Hidvég, nagy magyar Rábamenti község, 171 házzal és 1479 róm. kath., Rába-Hidvég.

ág. ev. és ev. ref. lakossal. Postája helyben van, távírója Molnári. A körjegyzőség székhelye. Plébániája igen régi; templomát 1715-ben ujították meg. Hajdan vára is volt, melyet azonban a törökök 1532-ben elpusztítottak. Itt táborozott 1605-ben a császáriaknak *Bocskay* ellen inditott serege és két ütközetet látott a császári és a felkelő seregek közt. 1547-ben megyegyűlést is tar-

Seebach-kastély. tottak a községben. Itt vannak báró *Seebach* Rezső nagy emeletes kastélya és *Bertha* György csinos urilaka. Földesurai egykor a *Polányi*-család, később a *Bertha*-, *Varga*-, *Tóth*- és *Geiger*-családok voltak.

Rába-Keresztur *Rába-Keresztúr* nagy kiterjedésü község, 197 házzal és 1274 r. kath. és ág. ev. vallású, németajkú lakossal. Postája helyben van, távírója Szent-Gotthárd. A mult századbeli anyakönyvek szerint e község már akkor a vidék legnépesebb helye volt, 1100 lakossal. Postája már akkoriban virágzott és ez volt Stájerország felől az első nagy postaállomás. Plébániája és temploma 1688-ban már fennállott. Kegyura *Draskovich* Dénes gróf. Temetőjében han-

RÁBA-KOVÁCSI. — GRÓF ARZ NÁNDOR KASTÉLYA.

toltatta el *Montecuccoli* a szt.-gotthárdi csatában elesett törökök egy részét. A lakosok aggharczos-egyletet, önsegélyző-egyletet tartanak fenn; tüzoltó-egyletük is már nagyon régi. A község határában kunhalom alaku mesterséges halmok vannak, melyek még nincsenek átkutatva.

Rába-Kovácsi. *Rába-Kovácsi,* magyar község a Rába mentén, 98 házzal és 860 r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája és távírója Ikervár. Plébániája 1329-ben

Gróf Arz-kastély már fennállott. Itt van gróf *Arz* Nándor régi, főúri izléssel berendezett kényelmes kastélya, melyet még *Batthyány* primás épittetett. A Rákóczy-féle felkelés alatt *Károlyi* Sándor kurucz vezér 1704-ben elfoglalta a községet s 1709-ben innen indult *Heister* császári vezér a Szombathely körül táborozó felkelők ellen. Az *ikervári uradalomhoz* tartozott.

Rába-Kövesd. *Rába-Kövesd* kisebb falu, 24 házzal és 274 r. kath. és ág. ev. vallású, magyar lakossal. Postája Felső-Paty, távírója Sárvár. Földesura a *Végh* család volt.

Rába-Sömjén. *Rába-Sömjén,* magyar község, 54 házzal és 498 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája és távírója Sárvár. Kath temploma nagyon régi, ablakainak egy része gótikus. A *sárvári uradalomhoz* tartozott.

Széll Kálmán kastélya Rátóton.

Rába-Szent-Márton, 96 házzal és 645 németajkú r. kath. lakossal. Postája helyben van, távírója Gyanafalva. Határában fogják elvezetni a tervezett gyanafalva-muraszombati vasútvonalat. Itt van a körjegyzőség székhelye. Lakosai önsegélyző szövetkezetet tartanak fenn. Plébániája 1698-ban már virágzott; kegyurak gróf *Batthyány* Ferencz örökösei. Földesura a *Batthyány*-család volt. Rába-Szt.-Márton.

Rába-Szent-Mihály, a gráczi vasút mentén fekvő község, 87 házzal és 597 magyar és németajkú lakossal. Vallásuk r. kath. Postája és távírója Rátót. Kath. temploma 1600-ban már fennállott. Földesurai a *Batthyány*-herczegek voltak. Rába-Szt.-Mihály.

Rábort, 134 házzal és 886 r. kath. és ág. ev. vallású, németajkú lakossal. Postája Puszta-Szent-Mihály, távírója Német-Ujvár. Birtokosok a *Batthyányak*. Rábort.

Radafalva nagy német község, 189 házzal és 1683 r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája helyben van, távírója Szt.-Gotthárd. A körjegyzőség székhelye. A község a stájer határszélen, a Lapincs folyó mentén fekszik. A Rákóczy-féle felkelés alatt elpusztították, de ismét felépült. A község elején gróf *Korniss* Gáspárnénak csinos kastélya van. A *németujvári uradalomhoz* tartozott. Radafalva.

Rádócz-Kis-Ujfalu, magyar község, 35 házzal és 223 r. kath. és ev. ref. lakossal. Postája Egyházas-Rádócz, távírója Körmend. A község a gráczi vasút mentén fekszik. Rádócz-Kis-Ujfalu.

Radófalva, 68 házzal és 361 r. kath. és ág. ev. vallású, vend lakossal. Postája Felső-Lendva, távírója Szt.-Gotthárd. Radófalva.

Rákosd, határszéli község Alsó-Ausztria felé, 48 házzal és 329 r. kath. és ág. ev. vallású, németajkú lakossal. Postája és távírója Pinkafő. Lakosai a fazsindely- és sajtárkészitést mint jövedelmező házi-ipart űzik. Rákosd.

Raks, nagy falu, 167 házzal és 1102 r. kath. vallású, németajkú lakossal. Postája és távírója Gyanafalva. A község a gráczi vasút mentén fekszik. A *szent-gotthárdi* uradalomhoz tartozott. Raks.

Rátkalak, 48 házzal és 198 ág. ev. és kevés r. kath. vallású, vend lakossal. Postája Tót-Keresztúr, távírója Csákány. Rátkalak.

Rátót, magyar község, 32 házzal és 205 r. kath. vallású lakossal. Vasúti állomás, posta- és távíró helyben van. A község a gráczi vasútvonal mellett fekszik. Itt van *Széll* Kálmánnak, a kitünő államférfiunak, Magyarország volt pénzügyminiszterének szép és nemes izléssel berendezett, kényelmes ujabbkoru kastélya és parkja. Ugy a nagyszabásu kastély, mint a remek, párját rikitó növényzetü park a vármegye legszebbjei közé tartozik s nevezetessé teszik Rátótot, mely az illusztris államférfiunak kedvencz nyaralója. Közvetlenül a park mellett vezet el a vasútvonal és az állomás nehány lépésnyire van a park bejáratától. A parktól, az ellenkező oldalon, széles út választja el a majorságokat és gazdasági épületeket, ahol *Széll* Kálmán mintagazdasága és világhírü állattenyésztése van, mely immár az egész világ gazdaközönségének mintául szolgálhat és mint a német gazdák 1897. évi magyarországi tanulmányútja alkalmából, Rátóton időzve, egy német gazda megjegyezte, „az állattenyésztés tudományának a végletekig vitt, raffinált tökélye.“ A község földesurai 1848. előtt a *Széll-* és *Cseh*-családok voltak. Rátót. Széll-kastély.

Rempe-Hollós magyar község, 47 házzal és 340 r. kath.. ev. ref. és ág. ev. lakossal. Postája Egyházas-Hollós, távírója Molnári. Rempe-Hollós.

Rendek, régi község, mely már a XIV. századbeli okiratokban szerepel. Van 48 háza és 273 németajkú r, kath. és ág. ev. lakosa. Postája helyben van, távírója Kőszeg. A község a Gyöngyös patak mellett, a Kőszegtől Aspang felé tervezett vasútvonal mentén fekszik. Rendek.

Répczelak régi nagy magyar község, 134 házzal és 1025 ág. ev. és r. kath. lakossal. Van vasúti állomása, postája és távírója. A község, mely a körjegyzőség székhelye, a Répcze mellett, a szombathely-pozsonyi vasút és Répczelak.

a Parndorf felé tervezett vasútvonal mentén fekszik. Itt van szentmártoni

Radó-kastély. *Radó* Kálmánnak, a jeles államférfinak, Vasvármegye volt főispánjának és főrendiházi tagnak díszes, kiváló izléssel berendezett kastélya és mintagazdasága, mely messze földön híres és a Dunántúl intenziv gazdasági rendszeréből is kiválik. A kastély alapja Mátyás korabeli építmény; mostani alakját 1867-ben kapta. A régi épületben fogadta 1707-ben gróf *Stahremberg*, a császáriak vezére, a kőszegi küldöttséget. Van a községben egy másik kastély is, amely szintén Radó Kálmán tulajdona, de ezt gazdasági czélokra alakították át. Földesurai a *Kisfaludy* és *Barthodeiszky*-családok voltak.

Répcze-Szt.-György. *Répcze-Szent-György* répczementi magyar község, 43 házzal és 381 r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája Hegyfalu, távírója Acsád. Plébániája XIV. századbeli. Szép új kath. temploma van, mely mel-

RÉPCZELAK. — RADÓ KÁLMÁN KASTÉLYA.

Nedved-kastély. lett *Nedved* Károly földbirtokosnak szép és kényelmes berendezésü, fényes kastélya áll. Földesurai a szent-györgyi *Horváthok* voltak.

Rétállás. *Rétállás,* 71 házzal és 366 vend lakossal. Vallásuk r. kath. Postája Vas-Hidegkút, távírója Muraszombat. A község a tervezett gyanafalva-muraszombati vasútvonal mentén fekszik.

Rétfalu. *Rétfalu.* A házak száma 121, lélekszám 822. Lakosai németajkúak, vallásuk r. kath. és ág. ev. Van önsegélyző szövetkezete. Házai szétszórtan fekszenek és mindegyik kerttel van körülvéve.

Ritkaháza. *Ritkaháza,* 42 házzal és 216 r. kath. vallású, német és vend lakossal. Postája Felső-Szölnök, távírója Szt.-Gotthárd.

Rohoncz. *Rohoncz* nagyközség a magyar Alpok tövében, a mint a kőszeg-rohonczi hegyláncot nevezni szokták, terül el. Valaha nagy szerepet játszott a megyében: pezsgő életnek volt szinhely, ipara, kereskedelme virágzott, de idővel

RÉPCZE-SZENT-GYÖRGY. — NEDVED KÁROLY KASTÉLYA.

elvesztette jelentőségét s ami régi dicsőségéből megmaradt, az hatalmas még savoyai Eugén idejében épült várkastélya és, a mit századok pusztításai sem képesek megrontani, istenadta szép vidéke. A város a hegy lábánál fekszik, de egyik oldala még rátámaszkodik annak dombos nyúlványaira. Szebbnél szebb völgyek környezik, telve kristályvizü forrásokkal, csevegő patakokkal, melyeknek hűs hullámaiban villámgyorsan suhan tova a fürge, pisztráng. Fekvése.

A legszebbek és leglátogatottabbak egyike a *Faludy-völgy*, uszodával, nyári mulatóval és hegyi fürdőkkel. Nagyon szép a völgyet határoló egyik hegyorom, az u. n. Baross-kő; három hatalmas sziklatömb, mely szinte függni látszik a völgy felett és Szombathely vidéke felé pompás kilátást nyujt.

Ugyancsak a völgyet bezáró egyik hegytetőn vannak a történelemben oly sokszor emlegetett *Németujvári grófok* romba dült várának maradványai. Csak nehány falomladék mutatja a helyet, hol egykor véres csatákat vívtak s azt is benőtte már a fű és a bozót. Németujváriak vára.

Természeti szépségekben gazdag a Faludy-völgygyel párhuzamosan huzodó *Batthyány-liget* is. A várostól nyugotra, Hodász község felé terül el még egy szakadék, mely főkép abban különbözik a két előbb említettől, hogy bővelkedik hatalmas szikla-óriásokban, kiugró meredek magaslatokban.

A Faludy-völgyön, valamint a Donáth-kápolna mellett fekvő erdőségeken át vezet fel az ut a Dunántul legmagasabb fekvésü pontjához, a 883 m. magas *Irottkőhöz*. (Szálkő.) A vasmegyei turista-egyesület jelzésekkel látta el az utat, ugy, hogy bárki vezető nélkül is feljuthat oda. Nevét a csúcs attól a háznagyságu szikladarabtól nyerte, melybe e három betü: C. B. E. van bevésve, mely némelyek szerint Comes Batthyány Elemérnek olvasandó, a mi nagyon valószínű is, mert e kőszirt épen határt képez a hajdani nagy kiterjedésü Batthyány-uradalom és az Eszterházy-birtok között. A turista-egyesület csínos kilátó-tornyot építtetett rája — Árpád-torony — s a remek kilátás, mely innen Sopron- és Vasvármegyékre és az osztrák havasokra nyilik, valóban megérdemli azt a két órai utat, mely Rohonczról, árnyas erdőkön át, az Irottkőhöz vezet. Irottkő.

Rohoncz történelmi multjában a legrégibb időktől fogva az emberi Rohoncz multja.

kultura nyomaira. Gazdag bronz, vas és római korbeli leletekben. A vízvezető-csövek, melyek egykor a források vizét Savariába vezették, még a legujabb időkig megtalálhatók. Mint magyar föld először a Németujváriak alatt szerepel, kiknek Rohonczon az említett hegyi váruk volt s kik, mint az egész Dunántul korlátlan hatalmu urai, önkényük kifejtésében számos határszéli városaikra támaszkodtak.

1289-ben Albert osztrák herczeg, kinek birtokait Iván és testvérei ismételve feldúlták, a várat ostrom alá vette. Rohoncz őrsége, bízva a szerte csatangoló Iván segítségében, nyolcz napon át daczolt a legerősebb ostrommal s csak mikor látta, hogy urának segélyében nem bízhatik, adta fel szabad elvonulás feltétele mellett a várat, melynek kapitányává Albert Stubenberg Ulrikot nevezte ki.

Három évig maradt a vár német kézen, III. Endre király azt ismét visszavette és átadta a Németujváriaknak. Ezek később, Iván halála után, maguk is meghasonlottak. András, Iván unokája, Miklós nagybátyját sem kimélte, megtámadván ennek lékai és rohonczi várait, melyet Rumi Doroszló fiai síkerrel védelmeztek és ezért 1318-ban jutalomban is részesültek.

Kont Miklós nádornak egy 1328-ban kelt itéletlevele szerint Rohonczot akkor a Jaák-nemzetségbeliek, a Niczky-család ősei, bírták. A XV. század első felében a Garayaké. Garay Jób es Anna azonban 1456-ban már csak jogot formálnak e környéken fekvő birtokaikra s így nevezetesen Rohonczra is, melyet ekkor Frigyes római király tartott elfoglalva.

Még 1447-ben is Ausztriához tartozott és az 1491-ben létrejött egyezmény alapján az 1463-ki szerződés is Frigyesnek itéli oda. Osztrák kézen maradt egész 1648-ig, mikor az Ausztriához csatolt magyarországi birtokokat III. Ferdinánd visszabocsátotta.

Ekkor már a Batthyányak kezén találjuk. Bethlen Gábor 1620. október havában Rohonczon találkozik Batthyány Ferenczczel, aki amannak pártjára áll. Október 8-án itt kelt a fejedelem egy okmánya, melylyel Torony helységet oltalma alá veszi. Az 1630-ban grófi rangot nyert Batthyány Ádámnak Rohonczon állandó udvari serege volt, melylyel 1686-ban Buda visszavételénél részt vett. 1689-ben itt született Batthyány Károly, Vasvármegye örökös főispánja, horvátországi bán, Bajorországban és Belgiumban a császári hadak fővezére, továbbá 1772-ben Batthyány József gróf, Magyarország hercegprimása és biboros.

Rohonczi várkastély.

A rohonczi várkastély szabályos négyszög, négy sarkán tömör, toronyszerü kiszögeléssel, elől a főkapu felett szintén emelkedik egy torony kupolás fedélzettel.

A vár rézsútos lejtőn emelkedik, ugy, hogy mig elől meglehetős széles és mély parkozott árok huzódik, a hátsó sarok-építmény már mesterségesen készült párkányon nyugszik, impozánsul tüntetvén fel az épület hatalmas arányait. Udvara oly terjedelmes, hogy akár egy egész huszárezred kényelmesen felállítható benne. Az udvari kőkúton látható a Batthyány nemzetség czímere. Öblös pinczéjében negyvenezer akó bor fért el s e mellett még mindig megfordúlhatott benne egy hatlovas kocsi. A kastély pompás termeiben volt a többek között 1839-ig a harminczezer kötetnyi könyvtár, melyet Batthyány Gusztáv a magyar tudományos akadémiának ajándékozott.

Rohoncz jelene.

Rohoncz azelőtt népes mezőváros volt évenként öt vásárral, melyet most is megtartanak. Ipara és kereskedelme is fejlettebb volt, mint manapság. Híresek voltak és nagy kelendőségnek örvendettek a fahéjból készűlt burnót-szelenczék és a lakosság nagyban kereskedett boraival és gyümölcseivel. Míg a Batthyány grófok bírták a rohonczi uradalmat, zajos élet volt itt. Batthyány Lajos gróf nádor is itt tartózkodott egyideig s a Batthyány-családot gyakran környezték előkelő emberek, tudósok és művészek. Savoyai Eugen is, a híres hadvezér, mint a grófi család vendége, többször és huzamosan

A rohonczi várkastély.

mulatott Rohonczon. Rohoncz valamikor külön járást képezett s az ujonczozás is itt tartatott. Klauzál Gábor alatt gazdasági tanintézete is volt.

Batthyány Gusztáv a hatvanas évek végén e birtokokat mind eladta és ezzel, valamint az új politikai beosztással, meg Szombathely és Kőszeg közelsége folytán Rohoncz teljesen elvesztette poziczióját s azonfelűl a megyei katonai laktanya építése után még a katonaság is eltávozott belőle, ami teljessé tette a község hanyatlását

A lakosság száma 4143, kik majdnem kizárólag németül beszélnek, bár ujabb időben már a magyar szó sem ritka. Foglalkozásukra nézve a lakosok szőlő- és földművesek és iparosok; egyik legfőbb jövedelmi forrásukat szőlőik képezik, mert a rohonczi bor tisztán és jól kezelve a legjobb asztali borok egyike és igen tartós. Foglalkozást nyujt még a népnek a hegységekben nagy mennyiségben előforduló mész- és épületkő fejtése.

Maga a nagy kiterjedésű város háromrészre oszlik: az u. n. magyar városra, a német városra és a Táborra. A várkastély, valamint a hozzátartozó nagy uradalom most *Szájbély* Gyula orsz. képviselő tulajdona, akinek főleg állattenyésztése messze hirü; erről külömben a mezőgazdasági részben irunk bövebben. Vallás szerint van 2426 kath., 1089 ág. ev. és 628 zsidó.

A kath. templomot Batthyány Ádám gróf 1679-ben építtette szt. Katalin tiszteletére és 1732-ben Zinzendorf győri püspök szentelte fel. Az evangélikusok a hetvenes év elején építettek csinos templomot és iskolát. Van zsinagógájuk és iskolájuk az izraelitáknak is.

Van gyára is, a *Bogdán-féle leveskonzerv-gyár*, továbbá takarékpénztára és hitelszövetkezete.

Faludy Ferencznek a nagy költőnek emlékét, ki 1793. decz. 19. Rohonczon halt el, csinos márványtábla őrzi a Hauser-féle alapítványi ház falában, melynek egykor beneficiatusa volt. Rajt e sorok olvas-hatók: Faludi emlék

FALUDY FERENCZ
szül. 1704. Német-Ujvár
megh. 1779. Rohonczon.
Hanyatló korának
dicsőséggel koszorúzott írója,
a magyar nyelv
halhatatlan művésze és mestere
ez alapítványi házban
élt és dolgozott
öregbítvén saját és nemzete dicsőségét
1773—1777.
Emelte Vasvármegye lelkes közönsége.

Rónafő, vend község, 48 házzal és 277 ág. ev. vallású lakossal. Postája Battyánd, távírója Muraszombat. Lakosainak már több, mint fele elsajátította a magyar nyelvet. Rónafő

Rödön. Pinkamenti nagy falu a szombathely-pinkafői vasút mentén, 215 házzal es 1548 r. kath. és ág. ev. vallású lakossal, a kik zöldségtermelésükről nevezetesek. Postája helyben van, távírója Pinkafő. Rödön.

Rőt, érdekes régi Gyöngyös menti község A házak száma 106, lakosaié, akik német ajkúak és r. kath. és ág. ev. vallásúak, 591. Régi búcsujáróhely, melynek plébániája a XIII. században keletkezett. Híres szép templomát a protestánsok 110 évig bírták; de 1650-ben ismét visszaállíttatott. Kegyura herczeg *Eszterházy* Pál. Rőt

Az igen érdekes templom négy korszaknak az építési modorát egyesíti. Egyik ajtaja és hajója tiszta románkori, egy másik, homlokzati ajtaja és hajója góthikus, harmadik ajtaja tiszta renaissance-emlék, mely fölé később már barokk-modorú díszítés került és a templomnak ezen a részén ez a stíl dominál is. A szentély felőli homlokzati falon az 1207. évszám Röti templom.

látható, a mely időből való a templom legrégibb része. Kőszeg ostromának idejében a törökök részben feldúlták, de herczeg *Eszterházy* Pál, a templom kegyura, 1896-ban ismét felépíttette. Fából faragott Mária-képe, mely az oltárt díszíti, szintén ez időből való és mását képezi a kegyúr boldogasszonyi családi ereklyéjének.

Rumpód. *Rumpód,* 34 házzal és 243 r. kath. vallású, horvát és németajkú lakossal bír. Postája Bándoly, távírója Rohoncz. Kath. temploma e század elején épült. A községben államilag segélyezett iskola van.

Rum. *Rum,* régi rábamenti magyar község, a szombathely-rumi vasútvonal végpontja. Házainak száma 95, lakosaié 932. Vallásuk r. kath., ág. ev. és ev. ref. Vasúti állomás és posta helyben van, távírója Molnári. A körjegyzőség és körorvos székhelye. E községet a *Rumy*-család törzse 1292-ben kapta donáczióban III. Andrástól. Itt volt a Rumy család ősi várkastélya, melynek egy kis része — de ez is teljesen átalakítva — még fennáll és pedig az a rész, a melyben a tömlöczök voltak. Az elpusztult vár romjait a vízépítkezésnél használták fel. A Rumy-család földesúri jogai a XIII. századtól egész a jelen századig terjedtek. Plébániája már a XIII. században volt. Románstílű, régi templomát teljesen átalakították. Ilyen modorban épült a község határában levő Ciczelle-kápolna is, melynek harangja a XVI. századból való. Jelenlegi kegyura gróf *Széchenyi* Imre. *Bejczy* Sándor földbirtokosnak itt csinos úrilaka van.

Rumi várkastély.

RUM. — BEZERÉDJ ADORJÁN KASTÉLYA.

Bezerédj-kastély. A község mellett van *Bezerédj* Adorján szép és kényelmes emeletes kastélya, mely mögött terjedelmes erdő és fáczános terül el. Itt van még Bezerédj Adorjánnak jól berendezett *gőzmalma* és *téglagyára*. Az egész telep villanyvilágítással van ellátva. A Bezerédj-család őrzi a lefejezett *Nádasdy* Ferencz kardját.

Sal. *Sal* kerkamenti nagy vend község, hajdan mezőváros volt. 222 házzal és 1014 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Nagy-Dolincz, távírója Szt.-Gotthárd. A község házai szétszórtan fekszenek. Határában, az országút mentén, valaha kolostor volt, de ma már csak a helyét mutogatják. Földesura a gróf *Nádasdy*-család volt.

Salafa. *Salafa,* 28 házzal és 184 német és horvátajkú, r. kath. vallású lakossal. Postája Puszta-Szt.-Mihály, távírója Német-Ujvár. A község a Strém patak mellett fekszik.

Salamon. *Salamon.* Házszám 92, lélekszám 449. Lakosai vendek, vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája Battyánd, távírója Muraszombat. Lakosai a véka-, kas- és seprő-kötést háziiparszerűleg gyakorolják.

Salamonfalva. *Salamonfalva,* 36 házzal és 205 németajkú, r. kath. vallású lakossal. Postája Pörgölin, távírója Léka. Kath. temploma 1874-ben épült. Földesura *Eszterházy* herczeg volt.

Salfa, régi, nemesi magyar község 25 házzal és 182 r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája és távírója Acsád. A község a szombathely-soproni vasútvonal mentén fekszik. A salfai *Szita*-család ősi fészke, mely innen is nyerte prédikátumukat. Plébániája és temploma már 1443-ban fennállott. A község határában a rómaiak korából épületnyomok vannak. Földesurai a *Szita*- és *Goszthonyi*-családok voltak. Salfa.

Sámfalva régi község 121 házzal és 149 németajkú lakossal. Vallásuk r. kath. és ág. ev. A szombathely-pinkafői vasútvonal mellett fekszik és annak egyik megállóhelye. Posta és távíró helyben van. A Szabár patak itt ömlik a Tankába. A község határában egy *kőbánya* és több *mészégető* van. Sámfalva

Régi temploma érdekes műemléket képez. Egy része XIII. századbeli és román stílű, másik része XV. századbeli és góthikus. Architecturája és ornamentikája, miként hazánkban a csúcsíves építészet egyáltalában, nem tüntet fel nagyobb mérvű, teljes összhangban érvényesülő arányokat. A templomot erős kőfal veszi körül; az igy keletkezett templomudvarra három oldalról lépcsők vezetnek fel. Sámfalvai templom.

SÁRVÁR.

Sándorhegy, 42 házzal és 255 németajkú, r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája és távírója Németujvár. Birtokos herczeg *Batthyány* Fülöp. Sándorhegy.

Sándorvölgy. Házszám 70, lélekszám 451. Lakosai vendek, vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája Tót-Keresztur, távírója Csákány. Határában kavicsbánya van. A község házai a völgyben szétszórtan épültek. Lakosai mint napszámosok keresik kenyerüket a munkaidőben, más vidékeken. Sándorvölgy.

Sár, majdnem teljesen össze van építve Sárvárral, de mégis külön községet képez. Van 82 háza és 756 magyar lakosa. Vallása r. kath. és ág. ev. Postája és távírója Sárvár. Határában gyakran bukkannak római emlékekre. Sár.

Sárfi-Mizdó, kis magyar község 30 házzal és 197 r. kath. vallású lakossal. Postája és távírója Körmend. Sárfi-Mizdó.

Sárosszék, pinkamenti község 76 házzal és 438 németajkú, r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája Gyepü-Füzes, távírója Német-Szt-Mihály. A Szék patak itt ömlik a Pinkába. Sárosszék.

Sárvár nagyközség, a sárvári járás székhelye, 2491 magyar lakossal, akik róm. kath. és ág. ev. vallásuak. Házainak száma 285. Sárvárral egészen össze van épülve három község, melyek egyházilag és iskolailag együttvéve minden időben egy hit-, illetőleg egy iskola-községet képeztek; *Vármellék, Péntekfalu* és *Tizenháromváros.* Sárvár.

Sárvár multja. Sárvárott, mint Savaria egyik külvárosában, a rómaiaknak rendes telepük volt. Az egyik római útvonal Sárvár határát szelte át s ez a mai Tilos-erdőn keresztül, a város malma mellett, vitt Győrbe.

Róm. kath. plébániája 1385-ben már létezett. E plébániával a mohácsi vész után a *pápóczi perjelség* is összekapcsoltatott, de ezt Mária Terézia 1777-ben attól elszakítván, részben az ujonnan felállított soproni társas, részben a szombathelyi székeskáptalannak ajándékozta.

A reformáczio korában a plébánia és a templom a protestánsoktól elfoglaltatván, *Nádasdy* Ferencz által 1645 körül restauráltatott. Jelenlegi kegyúr estei *Mária Terézia Dorottya* főherczegnő, Lajos bajor kir. herczeg neje.

A honfoglaláskor a szlávoknak egyik főfészke, sárból, agyagból összecsinált, czölöpökkel, karókkal megerősített vára Sárvár helyén állhatott s valószínű, hogy Sárvárnak ezért is adták e magyar nevet. A vidék is valóságos sárfészek volt, melynek vára Sárvárott állott, mig a szomszédos Saár községe a vár környékén épült.

Sárvár székhelye volt Sárvár alsó és felső vidékének. A sárvári uradalom ma is nagy kiterjedésű, de korántsem olyan, mint volt pl. Lipót király idejében, a kinek Luxemburgban 1677. évi junius 8-án kelt és gróf Draskovich Miklóshoz és nejéhez, Nádasdy Krisztina grófnőhöz intézett adományozó levele két várat említ az uradalomhoz tartozó tömérdek mezővárossal, faluval s egyéb jogokkal. A várost régi szabadalmazó leveleiben Sárvárnak, Saár-Szigethnek és Ujszigetnek hivták.

Sárvári vár. A sok viszontagságot átélt *sárvári vár* tulajdonképen Vármellék községben van. A vár ma is jó karban tartatik; most várkastély és központját képezi az estei kir. herczegi uradalomnak.

Barna falai magasak, ablakai nagyok; az épület emeletes, világos, udvara ötszögletes. Dísztermében érdekes freskók vannak és pedig a falakon Dorfmeister Istvánéi 1769-ből: Judit Holofernes fejét levágja; Dávid legyőzi Góliátot; Delila és Sámson; Egy áldozat bemutatása (Ábrahám); Eszter; Saul királylyá kenetik; Egy nő kalapácsot tart kezében, az előtte fekvő férfi fejébe szeget akar verni A boltozaton ismeretlen festő csataképei: a kanizsai csata, 1601-ben; a győri, 1598-ban; a pápai, 1597-ben; a veszprémi, 1596-ban; a budai, 1602-ben; a tatai, 1597-ben; a sziszeki, 1593-ban.

A vár, melyet 1328 körül Ujvárnak neveztek, különösen a török háborukban nagy szerepet játszott, s hogy nagy erősség is lehetett, kitűnik Nádasdy Ferencz grófnak, Vasvármegye akkori főispánjának, 1532. évi augusztus 15-én, Nagy-Boldogasszony napján kelt, Tamás fiához intézett leveléből, mely szerint a várat a törökök minden erőlködésök daczára sem voltak képesek bevenni. Nem csoda, hisz 1700-ig csak három fahíd létezett a Sárvárt kerítő három folyóvizen; környéke posványos volt, útai rosszak, ugyannyira, hogy nedves időben csak ladikon lehetett bejárni.

A sok viszontagságokat átélt Ujvár többször elpusztult; végre az 1588-ban még fából épült várat 1615-ben Nádasdy Pál gróf a Ságh-hegyéről hordatott kőből ujra fölépittette, a mit bizonyít egy kőtábla felirata s rajta a grófi czimer, mely a vár belső részén, a bejáratnál jobb kéz felől, a falba van berakva. A késöbbi villongások, viszontagságok alatt természetesen a vár is romlásnak, pusztulásnak indult, de 1822-ben estei Ferdinánd és fia Ferencz főherczegek, mint a vár örökös urai, kijavíttatták és mostani állapotába helyezték.

A sárvári vár és Sárvár városa már a XII. és XIII. században is szerepeltek. Róbert Károly király Sárvár visszafoglalásáért a Sitkey-családnak egy falut ajándékozott. Ugyanez a király 1328. évi május hóban kelt szabadalom-levelében a saárszigethi lakosoknak nem új jogokat ad, hanem már az előbbi birtokot megerősíti. Egyébiránt a sárváriaknak a régi időkben szép és előnyös jogaik voltak, pl. bíráskodás minden polgári és bűnügyi perben, még a vérhatalmat is ide értve, mindennemű vámmentesség stb., sőt Sárvár szabad menedékhely volt. Azon időben a Jaák-nemzetség volt Sárvár ura.

Nádasdy Ferencz gróf neje, utóbb özvegye, Báthory Erzsébet, 1600-tól 1610-ig, tehát tíz éven át a sárvári várban, ezen kivül Csejtén, Bodrog-Keresztúron, Bicskén, Beczkón stb. ártatlan leányokat kínoztatott és sokat

le is gyilkoltatott. Némelyek azt állítják, hogy ő ezen leányok vérében szokott esztelen hiúságból mosakodni vagy fürdeni. Némelyik historikus igaznak tartja e vádat, mások viszont kétségbevonják.

1677. junius 8-án Sárvár felső és alsó vidékével trakostyáni gróf Draskovich Miklós és nejének adatott el, kerekszám 1.300,000 forintért. Később Sárvár tulajdonosai lettek: gr. *Szluha,* a palini *Inkey*-család, *Szily* Ádám, gróf *Palavichini,* végre az estei kir. herczegi család.

Sárvárnak már 1539-ben virágzó iskolája volt, Nádasdy Tamás gróf idejében, melyet „az jó úr nagy költségvel állított téglákból és az iskola 1535-ben elkészülvén, csakhamar nagy hírre vergődött és a legjelesebb tanárokat szerezte meg számára.“ (Erdősy Sylvester János, Dévai Biró Mátyás.)

Jelenleg egy róm. kath. alapítványi fiu-iskola áll fenn, továbbá egy, a Paulai Szt.-Vinczéről nevezett irgalmas nővérek vezetése alatt álló alapítványi leány-iskola; mindkettő modenai *Ferencz* herczegnek köszöni létét.

Sárvárnak, mint nagyközségnek, városbírói hivatala és külön jegyzője van. Díszes, emeletes városháza 1882-ben épült fel. Van itt továbbá kir. járásbíróság telekkönyvi hivatallal, kir. közjegyzőség, szolgabiróság, adóhivatal, uradalmi méntelep, magy. kir. tejgazdasági szakiskola, két takarékpénztár. Nevezetes a község mellett levő *czukorgyár* és *sajtgyár,* vizi-erőre alkalmazott *műmalma,* villamos *műmalma, eczet-, gép-* és *téglagyára.* Sárvár jelene.

SÁRVÁRI RÉSZLET.

Határában termékeny szántóföldek, rétek, szőlők és gyönyörű erdők váltják föl egymást. A város tulajdonát képező malom alatt egyesűl a Gyöngyös folyó a Rábával.

Van Sárvárott jótékony nőegylet, melynek védnöke Mária Terézia Dorottya főherczegasszony, olvasókör, könyvtár, ipartestület és kórház.

Sárvár mindig büszke volt azon körülményre, hogy, miután a Mátyás király idejében volt Hess András-féle typographia 1473-ban megszünt, egész hazánkban egyedül Sárvárott létezett az első *könyvnyomda* s ez volt hazánkban az első nyomda, mely magyar szöveget nyomatott. Ezt Nádasdy Tamás gróf 1536. körül állíttatta fel saját költségén. Ez a Nádasdy volt az, kihez Dévai Biró Mátyás 1523-ban a wittembergi egyetemről jött és a ki akkor az ujszigethi várban lakott. Sárvári nyomda.

Seé, magyar község a szombathely-pinkafői vasútvonal mentén. Házszám 56, lélekszám 362, vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája Szombathely, távírója Torony. Kath. temploma 1660-ban épült. Jelenlegi birtokosa *Ernuszt* Kelemen. Földesura a *Skerletz-* és a gróf *Széchenyi*-család volt. Seé.

Senyeháza régi őrségi nemesi község, a Kerka patak mentén, 91 házzal és 394 ev. ref., r. kath. és ág. ev. lakossal, körorvosi székhely. Lakosai magyar olvasókört tartanak fenn. Református egyháza a XVII. században keletkezett; mostani református temploma 1821-ben épült. Az ev. ref. lelkészi hivatal néhány nagyon érdekes okmányt őriz; és pedig egy IV. *László* király által 1226. április 16-án kiadott eredeti okmányt, egy másik oklevelet, Senyeháza.

melylyel I. *Rudolf* 1595-ben az őrségi lakosokat birtokaikba igtatja, egy III. *Ferdinánd* által 1648. junius 10-én kiadott okmányt, mely a nagy-rákosi, szt-péteri, kerczai és hódosi helv. hitvallású templomok visszaadására vonatkozik és végre II. *Rákóczy* Ferencznek egy, 1706. junius 7-én kelt okmányát, melylyel a neki tett szolgálatokért az őrség népét a hadi sarcz alól felmenti.

Seregélyháza. *Seregélyháza.* Gyöngyös menti magyar község a szombathely-kőszegi vasútvonal mellett. Van 29 háza és 153 r. kath. vallású lakosa. Postája Nagy-Csömöte, távírója Kőszeg.

Seregháza. *Seregháza,* régi nemesi község a Lendva patak mentén. Házainak száma 115, lélekszáma 665. Lakosai vendek és németajkúak. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája Szarvaslak, távírója Szt-Gotthárd. Határában fogják elvezetni a tervezett gyanafalva-muraszombati vasútat.

SOROK-UJFALU. — GRÓF SZÁPÁRY LÁSZLÓ KASTÉLYA.

Simonyi. *Simonyi,* nagy magyar község 311 házzal és 1781 r. kath. és ág. ev. lakossal. Az evangelikusoknak és katholikusoknak itt templomuk van és az izraelitáknak csinos imaházuk. A kath. templom 1777-ben, az ág. ev. 1785-ben és az izr. imaház 1820-ban épült. A község a szombathely-győri vasútvonal mentén fekszik és annak egyik megállóhelye. Postája helyben van, távírója Kis-Czell. Lakosai a földművelésen kivül szőlőműveléssel is foglalkoznak. Földesurai a *Hetyey-* és *Vidos*-családok voltak.

Sirovnicza. *Sirovnicza,* 85 házzal és 531 horvát és németajkú lakossal. Vallásuk r. kath. Postája és távírója Szt.-Elek. Birtokosok *Montenuovo* herczeg és *Kottulinszky* Teodóra grófnő.

Sorki-Kápolna. *Sorki-Kápolna,* magyar község a Sorok patak mentén, a Szombathelyről Nagy-Kanizsa-felé vezető vasútvonal mellett. Házszám 32, lélekszám 215, vallásuk r. kath., ág. ev. és ev. ref. Birtokosok az *Erdődyek.*

Sorki-Kisfalud. *Sorki-Kisfalud,* Sorokmenti nemesi község 43 házzal és 266 r. kath. és ág. ev. vallású, magyar lakossal. Postája Dömötöri, távírója Molnári. A *Gussich*-család innen nyerte prédikátumát.

Sorki-Polány. *Sorki-Polány* szintén a Sorok patak mellett fekszik. Házainak száma 32, lakosaié 227. Ezek magyarok és vallásuk r. kath., ág. ev. és ev. ref. Postája és távírója Kis-Unyom. Földesurai a *Polányi,* báró *Mesznil, Hugonnay* és *Mi-*

kos-családok voltak. Kath. temploma a mult század elején épült. Falában látható *Bátsmegyey* Ferencznek, 1686. előtt Vas- Zala- és Somogyvármegyék főjegyzőjének, 1686. után Vasvármegye alispánjának siremléke.

Sorki-Tótfalu. *Sorki-Tótfalu,* magyar község a Sorok patak mellett. Házainak száma 33, lélekszám 274. Vallásuk r. kath., ág. ev. és ev. ref. Határában vezet el a Szombathelyről Kanizsa felé menő vasútvonal. Földesura a báró *Mikos*-család és *Hugonnay* gróf volt. Jelenlegi birtokosa gróf *Szápáry* László.

Sorok-Ujfalu. *Sorok-Ujfalu* magyar község, 48 házzal és 531 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája és távírója Kis-Unyom. Itt veszi magába a Sorok patak a Perint patakot. Itt van gróf *Szápáry* László orsz. képviselő nagyszabású, főúri izléssel és kényelemmel berendezett uj kastélya és szép parkja. A kastélyban számos, a híres olasz *Morosini*-féle gyűjteményből származó műtárgy van. Azelőtt a községben báró *Mikos* János volt a birtokos. Szápáry-kastély.

SURÁNY. — BÁRÓ SCHILSON-KASTÉLY (ROTTERMANN ÉS PATZENHOFER TULAJDONA).

Sóshegy. *Sóshegy,* kis falu, 23 házzal és 141 németajkú, r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája és távírója Tarcsa. Birtokos gróf *Batthyány* Gusztáv. A község határában *kőbánya* van.

Sóskut. *Sóskut,* kis fűrdőhely, ásványvízforrással. Házszám 80, lélekszám 508. Lakosai horvát- és németajkúak, vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája Német-Szt.-Gróth, távírója Német-Ujvár. Fürdője már a rómaiak korában ismeretes volt. Itt van *Festetich* Judit grófnő régi kastélya, továbbá a község határában kőbánya és mészégetők. A lakosok olvasókört tartanak fenn. A XVI. században már református temploma volt. Festetich-kastély.

Sótony. *Sótony,* 121 házzal és 798 magyar lakossal. Vallásuk r. kath. Postája Nyőgér, távírója Sárvár. Kath. temploma 1874-ben épült. Lakosai a kosárkötést mint jövedelmező háziipart űzik.

Söpte. *Söpte,* magyar község, 65 házzal és 714 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája és távírója Szombathely. A körjegyzőség székhelye. Határa gazdag kőkorszakbeli lelhely. Rétszeri nevű dülőjén római telep és sánczok nyomai látszanak. A községben van a *Guary*-család csinos úrilaka. A *Söptey*-család innen kapta nemességét. Kath. temploma 1725-ben épült és kőfallal van körülvéve. Birtokosai voltak a *Kéthelyi-, Jagasich-, Szabó-* és *Nagy*-családok, földesurai a *Noszlopyak, Ughyak, Jánossyak, Csontosok* és *Hodászyak* voltak.

Stinácz. *Stinácz,* stájer határszéli nagy falu, 149 házzal és 1181 horvátajkú lakossal. Postája van, távírója Szt-Elek. Lakosai mindannyian r. katholikusok.

A körjegyzőség székhelye. Kath. temploma e század elején épült. Birtokosa herczeg *Batthyány* Fülöp.

Strém. *Strém,* 137 házzal és 762 németajkú, r. kath. vallású lakossal. Postája helyben van, távírója Német-Ujvár. A község, mely a körjegyzőség székhelye, a Strém patak mellett, a tervezett körmend-németujvári vasútvonal mentén fekszik. Birtokos a gróf *Batthyány* Kristóf.

Surány. *Surány* magyar község 48 házzal és 561 r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája Acsád, távírója Vép. A község a szombathely-soproni vasútvonal mentén fekszik és határában római sírokat, feliratos köveket és egyéb római emlékeket leltek. Itt van *Rottermann* és *Patzenhoffer* nagyszabású, szépen berendezett, kényelmes kastélya, melyet a múlt században báró

Báró Schilson-kastély. *Schilson* építtetett. Utána a gróf *Sigray*-család tulajdonába került, azután

SZARVASKEND. — SIBRIK KÁLMÁN KASTÉLYA.

következtek mint tulajdonosok: gróf *Zichy* Bódog, a *Festetich* grófok, gróf *Motesiczky,* a *Károlyi* grófok és gróf *Pálffy-Daun* Vilmos, akitől a jelenlegi tulajdonosok vásárolták meg.

Sürüháza. *Sürüháza,* 58 házzal és 363 vend lakossal. Vallásuk ág. ev. Postája Bodóhegy, távírója Muraszombat.

Szabadhegy. *Szabadhegy,* 92 házzal és 499 vend lakossal. Vallásuk ág. ev. és kevés r. kath. Postája Tót-Keresztúr, távírója Csákány. Lakosai a munkaidőben mint napszámosok, távol vidékekre vándorolnak.

Szabar. *Szabar,* 77 házzal és 424 r. kath. vallású, horvát lakossal. Postája Bándoly, távírója Rohoncz. Kath. temploma 1792-ben épült.

Szaknyér. *Szaknyér,* ősrégi nemesi község, 30 házzal és 169 magyar lakossal. Vallásuk ev. ref. Postája Viszák, távírója Csákány.

Szakonyfalu. *Szakonyfalu,* 115 házzal és 630 vend lakossal, akik valamennyien a r. kath. vallás hívei. Postája és távírója Szent-Gotthárd. Birtokosok a *zirczi czistercziták.*

Szalafő. *Szalafő* ősrégi magyar község, a Zala folyó mellett, 162 házzal és 776 ev. ref. és ág. ev. lakossal. Postája Őri-Szent-Péter, távírója Csákány. A község határában római sírok és egyébb emlékei a római kornak találhatók. *Németujvári* András és János itt ütköztek meg a XIV. század elején a zalai nemesekből álló sereggel.

SZALONAK VÁRA

SZÉCSÉNY. — EBERGÉNYI ISTVÁN KASTÉLYA.

Szalonak-Üveghuta, 40 házzal és 233 r. kath. vallású, németajkú lakossal. Postája és távírója Szalonak. Kath. temploma 1801-ben épült. Lakosainak nagy része a közeli antimon-bányában dolgozik. Szalonak-Üveghuta.

Szarvaskend, magyar község, 87 házzal és 649 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája helyben van, távírója Körmend. A körjegyzőség székhelye. Itt van szarvaskendi *Sibrik* Kálmán földbirtokos kényelmes, csinos kastélya és szép parkja, mely már a XV. század óta van a család birtokában. A kastély egyik terme ama számos díjtárgyat tartalmazza, a melyeket Sibrik Kálmán, a hírneves galamblövő, a különböző bel- és külföldi versenyeken nyert; köztük nehány nagy műértékű darab. A község a szarvaskendi Sibrik-család ősi fészke, amely innen nyerte predikátumát is. Szarvaskend. Sibrik-kastély.

Szarvaslak, Lendva menti község, 66 házzal és 413 r. kath. és ág. ev. vallású, vend és német lakossal. Postája helyben van, távírója Muraszombat. Határában fogják elvezetni a tervezett gyanafalva-muraszombati vasútvonalat. Földesurai a *Nádasdyak* voltak. Szarvaslak.

Szatta, ősrégi nemesi község, 44 házzal és 209 ev. ref. vallású magyar lakossal. Postája Őri-Szent-Péter, távírója Csákány. Szatta.

Széchényfalva lendvamenti stájer-határszéli vend község, 60 házzal és 360 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Vas-Hidegkút, távírója Muraszombat. Széchényfalva.

Széchénykút (Petáncz) muramenti, stájer határszéli község, 71 házzal és 515 r. kath. vallású vend lakossal. Postája Ferenczfalva, távírója Muraszombat. A községben ásványvízforrás és fürdő van, melyről más helyen szólunk bővebben. Széchénykut (Petáncz).

Szécsény. Gyöngyösmenti magyar község, 83 házzal és 722 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája helyben van, távírója Vép. Körjegyzőségi székhely. Plébániája a XVII. században már virágzott. A községben *Ebergényi* Istvánnak Szécsény. Ebergényi-kastély.

SZENT-ELEK.

két régi, érdekes kastélya van, melyek közül az egyik a XVI. században épült. A szombathely-rumi vasút állomása.

Szemenye. *Szemenye*, magyar község, 91 házzal és 632 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Kám, távírója Molnári. A község határában a rómaiak korából, származó emlékeket találtak. Birtokos a *modenai* herczeg.

Szent-Benedek. *Szent-Benedek*, 65 házzal és 359 r. kath. és ág. ev. vallású, vend lakossal. Postája Mártonhely, távírója Muraszombat. Itt volt hajdan a szent-benedekrendi apátság.

Szent-Bibor. *Szent-Bibor* házainak száma 102, lélekszáma 557. Lakosai vendek, vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája Mártonhely, távírója Muraszombat.

Szent-Elek. *Szent-Elek*, nagy község, 459 házzal és 2958 r. kath. és ág. ev. vallású német- és horvátajkú lakossal. Postája és távírója helyben van. A községben — mely a Strém-patak mellett fekszik — van a körjegyzőség és a körorvos székhelye. A lakosok takarékpénztárt és önsegélyző-egyletet tartanak fenn; magyar iskolájukat már 1826-ban nyitották meg. Plébániája 1618-ban állíttatott vissza és újabb temploma 1753-ban épült. Kegyúra *Kottulinszky* Teodóra grófnő. A községben egy mult századbeli Batthyány-kastély is van.

Szent-Gotthárd. *Szent-Gotthárd* nagyközség, 1800 r. kath. és ág. ev. lakossal, Vasvármegye délnyugati határán, Stiria mellett, kies vidéken fekszik.

Régi város, mely sok viszontagságon ment keresztül, különösen a török háboruk és a Rákóczy-féle felkelések alatt. Történetének gyúpontja a híres szent-gotthardi csata, mely a város alatt folyt le. Az ütközet emlékére Kuzmits Dániel [szt.-gotthárdi perjel 1841-ben emlékoszlopot állíttatott fel a csatatéren, mely magyar, franczia, német és latin nyelven a következő felírást tartalmazza:

Hamvai itt nyugvók ama
Győzhetlen hősi fiaknak,
Kik eme környéket vérökkel
megnemesíték.
A hit, s Fejedelem, s Haza
végett durva Törökkel
Harczolván, a Hont
jármától megszabadították
1664.

A SZENT-GOTTHÁRDI CSATA EMLÉKOSZLOPA.

Az utóbbi években Szent-Gotthárd rohamos fejlődést mutat és kedvező fekvésénél fogva ma már nevezetes tényező a megyében, melynek ipari központjává készül kifejlődni.

Ipari fejlődésére az impulzust az *állami dohánygyár* adta meg, mely közel ezer családnak biztosítja életfentartását. Ezt követte 1896-ban egy svájczi konzorczium által létesített *óragyár, téglagyár* és a *villamvilágitási* telep.

A város és a megye támogatásával díszes épületet emeltek az *állami gimnaziumnak*.

R. kath. temploma 1791-ben épült; ezen kivül egy régi toronynélküli, állitólag a XII. századból származó templom is van a városban, mely azonban már teljesen düledező állapotban van s magtárul használtatik.

Olvasó-egylete a vármegyében a legrégibb keletkezésü; van továbbá

jótékony nőegylete, önkéntes tüzoltó-egylete, dalárdája, korcsolyázó-egylete, torna-egylete, kerékpár-egylete.

A város a kir. járásbiróság, adóhivatal, szolgabiróság, erdőgondnokság székhelye.

Szent-Ivánfa, magyar község 35 házzal és 284 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Urai-Ujfalu, távírója Ostfi-Asszonyfa. Itt van *Bezerédj* Dénes földbirtokos szép, kényelmes és nemes ízléssel berendezett kastélya és csinos parkja. A kastélyt *Palásthy* István, I. Lipót egyik vezére, építtette a XVII. század első felében, jelenlegi alakját azonban a mostani tulajdonostól nyerte, ki itt a legbecsesebb és leggazdagabb éremgyűjtemények egyikét őrzi. A községben több régi nemesi kúria van, különösen a Palásthyak idejéből, a kiknek itt nagy kiterjedésű birtokaik voltak. Szent-Ivánfa. Palásthy-kastély.

Szent-Jakab 77 házzal és 485 r. kath. és kevés ág. ev. vallású, magyar lakossal. Postája Zala-Lövő, távírója Körmend. Földesurai a *Sigray* grófok volt. Szent-Jakab.

Szent-Katalin. Házszám 48, lélekszám 270. Lakosai horvát- és németajkúak, vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája Pornó, távírója Szombathely. Szent-Katalin.

A SZENT-GOTTHÁRDI CSATATÉR.

Szent-Kereszt-Péteri-Borotszeg egyesített magyar községek, 52 házzal és 428 r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája Nagy-Kajd, távírója Szombathely. Vasúti állomás a szombathely-rumi vasútvonal mentén. A község a Gyöngyös patak mellett fekszik. Szent-Kereszten van gróf *Sigray-Saint-Marsan* nagyszabású, szép és fényesen berendezett kastélya és remek parkja, melyet gróf *Széchenyi* János a 30-as években építtetett. A kastély később *Inkey* Sándor tulajdonába került és ettől vásárolta a jelenlegi birtokos 1877-ben és helyére a mostani szép, renaissance-modorú kastélyt építtette. Az egyesítés előtt 1554-ben Péteri községet péteri *Takáts* János kapta donáczióban I. Ferdinandtól. Földesura a *dömölki apátság* volt. Szent-Kereszt-Péteri-Borotszeg. Sigray-kastély.

Szent-Király gyöngyösmenti kis magyar község, 20 házzal és 209 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája és távírója Szombathely. Vasúti állomás a szombathely-rumi vasútvonal mentén. A község határában római épületnyomokat, feliratos köveket és egyéb római emlékeket találtak. Plébániája 1698-ban már virágzott. Kath. templomának szentélye korai góth izlésű; tympanonjában érdekes dombormű-faragvány volt. A templomot restaurálták, miáltal sokat veszített eredetiségéből. Földesura a *Skerlecz*-család volt. Szent-Király.

Szent-Kút, 54 házzal és 306 r. kath. és ág. ev. vallású, németajkú lakossal. Postája Strém, távírója Német-Ujvár. A község a Strém patak mellett fekszik. Plébániája 1698-ban már fennállott. A kegyuri jogokat özv. gróf *Batthyány* Béláné gyakorolja. Szent-Kut.

A SZENT-IVÁNFAI PALÁSTHY-KASTÉLY (BEZERÉDJ DÉNES TULAJDONA).

Szent-Lénárt.

Szent-Lénárt, magyar község, 34 házzal és 283 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Dömötöri, távírója Molnári. A körjegyzőség székhelye. Plébániája 1698-ban már virágzott. Földesurai voltak a *Poka* és a *Bertha* családok. A község a Szombathelyről N.-Kanizsa felé vezető vasútvonal mentén fekszik.

Szent-Lőrincz-Táplánfa.

Szent-Lőrincz-Táplánfa, egyesített magyar község a Gyöngyös mentén 50 házzal és 713 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája helyben van, távírója Vép. Vasuti állomás a szombathely-rumi vasútvonal mellett. Plébániája nagyon régi és 1733-ban állították helyre. Szent-Lőrinczen van gróf *Széchenyi* Jenő művészi izléssel berendezett kastélya és szép parkja. A kastélyt *Inkey* Ödön építtette; a 70-es években a gróf *Batthyányak* birtokába került, kiktől 1890-ben vásárolta meg a jelenlegi tulajdonos. A kastély termeinek belső falait a tulajdonos Emilia leánya: gróf *Erdődy* Gyuláné festményei és aquarelljei díszítik, melyek kiváló művészi tehetségről tesznek tanuságot. A csinos házi-kápolna szép oltárképét szintén gróf Erdődy Gyuláné festette. *Táplánfa* földesurai az egyesítés előtt a *Polányi-*, *Korchmáros-*, *Inkey-* és *Forster*-családok voltak; a Polányiak innen nyerték prédikatumukat is.

Széchenyi-kastély.

Itt van *Széll* Ignácz államtitkár szép és kényelmesen berendezett régi nemesi kuriája és dr. *Rosenberg* Gyula orsz. képviselő csinos berendezésű urilaka is.

Szent-Mátyás.

Szent-Mátyás, 54 házzal és 340 r. káth. és ág. ev. vallású, vend lakossal. Postája Felső-Szölnök, távírója Szent-Gotthárd. Határában fogják elvezetni a tervezett gyanafalva-muraszombati vasutat.

Szent-Miklós.

Szent-Miklós, 45 házzal és 310 r. kath. és ág. ev. vallású, németajkú lakossal. Postája és távírója Németujvár. Plébániája 1660. óta áll fenn. Jelenlegi temploma e század elején épült. Birtokos herczeg *Batthyány* Fülöp.

Szent-Miklósfa.

Szent-Miklósfa, rábamenti magyar község, 41 házzal és 342 r. kath. lakossal. Postája Pápócz, távírója Ostfi-Asszonyfa.

Szent-Péterfa.

Szent-Péterfa, pinkamenti község, 166 házzal és 1378 r. kath. és ág. ev. vallású magyar és horvát lakossal. Postája Monyorókerék, távírója Szombathely. Határában fogják elvezetni a tervezett pinka-mindszent-szombathelyi vasutat. A község határában római sírokat, feliratos köveket és egyéb

római emlékeket találtak. Plébániája és góthikus temploma a XVII. századból való. Kegyura a gróf *Erdődy*-család.

Szent-Sebestyén házainak száma 97, lélekszáma 571. Lakosai vendek, vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája Battyánd, távírója Muraszombat. Kath. temploma a XIV. századból való. „Zdrava-voda“ nevű forrását a búcsusok sűrüen látogatják. Földesurai a *Nádasdyak* és *Batthyányiak* voltak. Szent-Sebestyén

Szent-Tamás, magyar község, 30 házzal és 235 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája és távírója Molnári. Földesura a *Festetich*-család volt. Szent-Tamás.

Széplak, 90 házzal és 886 r. kath. és ág. ev. vallású magyar lakossal. Postája és távírója Baltavár. A község határában fogják elvezetni a tervezett rum—türjei vasutat. A mikosdi uradalomnak itt *gőzmalma* van. Kath. temploma a mult század végén épült. Földesura a báró *Mikos*-család volt. Széplak.

Szépúr, kis határszéli falu Alsó-Ausztria felé, összesen 15 házzal és 120 r. kath. és ág. ev. vallású, németajkú lakossal. Postája és távírója Pinkafő. Szépúr.

SIGRAY-SAINT-MARSAN-KASTÉLY SZENT-KERESZTEN.

Szerdahely, 62 házzal és 408 magyar lakossal. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája és távírója Kőszeg. A körjegyzőség székhelye. Hajdan *Zerudahely* néven szerepelt és Szent-vid várához tartozott, sőt annak egyik elővédét képezte. Régi templomának tornya az erődítvény egyik tornyából készült. Plébániája 1698-ban már fennállott. Földesura a *Batthyány*- és a *Sibrik*-család volt. Szerdahely.

Szerdahely (Mura-Szerdahely), 41 házzal és 196 magyar lakossal. Vallásuk r. kath., ág. ev. és ev. ref. Postája Prosznyákfa, távírója Csákány. Szerdahely

Szergény, magyar község, 147 házzal és 853 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája és távírója Vinár. A lakosok takarék- és segély-egyletet és önsegélyző- és fogyasztási szövetkezetet tartanak fenn. Ág. ev. temploma 1790-ben épült. Szergény.

Szombatfa (Sumetendorf), kis falu a Strém patak mentén, 26 házzal és 141 németajkú lakossal. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája Strém, távírója Németujvár. Határában fogják elvezetni a tervezett körmend-németujvári vasútvonalat. Úrtelek nevű dülőjén valamikor a Batthyányak kastélya állott, mely azonban teljesen elpusztult. Szombatfa.

Szombatfa. *Szombatfa,* magyar község, 85 házzal és 388 r. kath., ev. ref. és ág. ev. lakossal. Postája Prosznyákfa, távírója Csákány.

Szombathely. *Szombathely* rendezett tanácsú város külön van tárgyalva.

Szomorócz. *Szomorócz,* őrségi nemesi község, 46 házzal és 204 magyar lakossal. Vallásuk túlnyomóan ev. ref. Postája Kercza, távírója Szent-Gotthárd. Lakosainak egy része a fazekas ipart űzi.

Szőcze. *Szőcze,* magyar község 107 házzal és 702 r. kath., ág. ev. és ev. ref. lakossal. Postája Zala-Lővő, távírója Körmend. Szép kath. templomát a XIX. század elején restaurálták.

Szőllös. *Szőllős,* 73 házzal és 567 magyar lakossal. Vallásuk r. kath. és kevés ág. ev. Postája és távírója Szombathely. A község határában római sirokat és egyébb római emlékeket találtak. Szőllősön 1619-ben megyegyűlést is tartottak. Itt van gróf *Erdődy* Ferencz egyik mult századbeli szép kastélya.

Talapatka. *Talapatka,* magyar község, melynek lakosai r. kath. vallásúak. Házainak száma 56, lélekszám 293. Postája és távírója Szent-Gotthárd.

SZÉCHENYI JENŐ GRÓF KASTÉLYA SZT.-LŐRINCZEN.

Tana. *Tana,* gyöngyösmenti magyar község, 81 házzal és 263 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Nagy-Kajd, távírója Vép. A község a szombathely-rumi vasútvonal mentén fekszik. Itt van báró *Ambrózy* Lajos régi kastélya, melyet még az *Ivánkovich* család építtetett. E családon kivül a község földesurai a *Békássyak, Forintosok, Lipicsek* és a *Borosok* voltak.

Tarcsa. *Tarcsa,* község 81 házból és 538 németajkú r. kath. és ág. ev. lakosból áll. Postája és távírója helyben van. A község mellett levő gyógyfürdőről más helyen szólunk.

Taród-Csencs. *Taród-Csencs,* kis falu, összesen 17 házzal és 93 német- és horvátajkú lakossal. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája Puszta.-Szt.-Mihály, távírója Német-Ujvár. A község a Strém patak mentén fekszik.

Taródfa. *Taródfa,* magyar község a gráczi vasút mentén, 55 házzal és 365 r. kath. vallású lakossal. Postája Horvát-Nádalla, távírója Körmend.

Tauka. *Tauka,* 67 házzal és 404 r. kath. és ág. ev. vallású, németajkú lakossal. Postája Dobra, távírója Gyanafalva. Határában fogják elvezetni a tervezett gyanafalva-muraszombati vasútat.

Terestyénfa. *Terestyénfa,* rábamenti magyar község, 49 házzal és 328 r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája Felső-Paty, távírója Sárvár.

Tiborfa. *Tiborfa,* 103 házzal és 578 r. kath. és ág ev. vallású, vend lakossal. Postája Bodóhegy, távírója Muraszombat. Földesurai a *Batthyányak.* voltak.

Tizenháromváros. *Tizenháromváros,* gyöngyösmenti magyar község, 41 házzal és 386 r. kath. vallású lakossal. Postája és távírója Sárvár.

TÁPLÁNFA. — DR. ROSENBERG GYULA URILAKA.

Tobaj. Házszám 103, lélekszám 635. Lakosai németajkúak, vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája és távírója Német-Ujvár. Birtokos herczeg *Batthyány* Fülöp. Tobaj.

Tokorcs-Ujmihályfa magyar község a Szombathelyről Győr irányában vezető vasút mentén, 85 házzal és 444 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája és távírója Kis-Czell. Földesura a *Marisch-*, *Batthyány-* és a *Nedeczky*-család volt. Tokor Ujmihályfa.

Torony, magyar község, 51 házzal és 382 r. kath. és ág. ev. lakossal. A község a szombathely-pinkafői vasút mellett fekszik és annak egyik állomása. Posta és távíró helyben. Itt van a körjegyzőség és körorvos székhelye. A község határa kőkorszakbeli emlékekben gazdag. Voltak itt azonkívül római sírok is; a római vízvezeték szintén e község mellett vonult el. Földesura a gróf *Nitzky-* és a *Hetyey*-család volt. Torony.

Tót-Morácz, 130 házzal és 710 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Mártonhely, távírója Muraszombat. Ág. ev. temploma 1893-ban épült. Néha gróf Batthyány Lajosnak itt csinos kastélya volt. Tót-Morácz.

Tótfalu (Windischdorf), vend község, 120 házzal és 127 r. kath. lakossal Postája és távírója Szent-Gotthárd. Birtokos a gróf *Erdődy*-család. Tótfalu.

Tótfalu (Winten), 38 házzal és 199 r. kath. vallású, németajkú lakossal Postája Monyorókerék, távírója Szombathely. Határában fogják elvezetni a tervezett pinka-mindszent-szombathelyi vasútvonalat. Kath. kápolnája 1746-ban épült. Tótfalu.

Tótlak (Tót-Lak), a Hebernak hegy lejtőjén fekvő község, 159 házzal és 742 r. kath. ág. ev. és ev. ref. lakossal, akik nagyobbára magyarok Postája Nagyfalva, távírója Gyanafalva. Határában fogják elvezetni a tervezett gyanafalva-muraszombati vasútvonalat. Templomában *Aquila* János, hires középkori festő freskó-maradványai vannak. Tótlak.

Tótlak, (Windisch-Minihof), 108 házzal és 703 r. kath. és ág. ev. vallású, németajkú lakossal. Postája Rába-Keresztúr, távírója Gyanafalva. A községben a mohácsi vész előtt kolostor állott, melyet a törökök pusztítottak el. Jelenlegi kúpalaku temploma török mecset volt. Földesurai a *Szápáryak* voltak. Tótlak.

Tölgyes, 47 házzal és 289 r. kath. és ág. ev. vallású, vend lakossal. Postája és távírója Muraszombat. Tölgyes

Tömörd, régi község, 101 házzal és 731 r. kath., ág. ev. és ev. ref. magyar és horvát lakossal. Postája Nemes-Csoó, távírója Acsád. A községnek hajdan *Themerd* volt a neve. A XIV. században a kőszegi várhoz tartozott és a Garayak voltak a földesurai. A XVII. század vége felé Thököly foglaltatta el a tömördi kastélyt és birtokot. Később a Chernelek lettek a földesurak, akiknek itt két kastélyuk van; az egyik *Chernel* György cs. és kir. kamarás, orsz. képviselőé, a másik *Chernel* Antalé. Az előbbit *Chernel* György, több megye táblabírája, 1809-ben építtette a régi kastély helyén. Chernel Antal egy drágakövekkel kirakott ezüst serleget őriz, melyet Chernel György *II. Rákóczy* Ferencztől vitézségéért kapott; birtokában van a fejedelemnek egy inge is. Tömörd. Chernel-kastély.

Töttös. *Töttös.* Magyar község, 47 házzal és 305 r. kath. vallású lakossal Postája Rum, távírója Molnári.

Uj-Perint. *Uj-Perint,* Szombathelylyel majdnem teljesen összeépített magyar község, 56 házzal és 609 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája és távírója Szombathely. Földesura a *szombathelyi püspökség* volt.

Ujfalu *Ujfalu.* Pinkamenti község, 49 házzal és 301 magyar és német lakossal. Vallásuk r. kath. Postája és távírója Német-Szent-Mihály.

Ujhegy *Ujhegy,* nagy falu, 203 házzal és 1164 horvát- és németajkú lakossal. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája Puszta-Szent-Mihály, távírója Német-Ujvár.

Ujlak. *Ujlak* (Neusidl), német község, a németujvári járásban, 165 házzal és 969 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Kukmér, távírója Német-Ujvár.

Ujlak. *Ujlak,* magyar község 101 házzal és 812 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája és távírója Vasvár. Kath. temploma 1775-ben épült, tornya azon-

SZŐLLŐS. — AZ ERDŐDY-FÉLE KASTÉLY.

Ujlaki templom. ban ujabb korból való. A templom oltára fölött nagy, már fölötte megrongált vásznon jobboldalt Szent-Péter, bal oldalt Szent-Pál apostol látható a szokásos jelvényekkel. Földesurai voltak a *Bezerédj*, a *Farkas* és a *Patyi* család.

Ujtelep. *Ujtelep.* (lapincsi) 79 házzal és 606 németajkú lakossal. Vallásuk r. kath. Postája és távírója Pinkafő. A község a Lapincs folyó mellett, Alsó-Ausztria határszélén fekszik. A község határában több, mint 100 tagból álló czigánytelep van.

Ujtelep. *Ujtelep* (szalonaki) kis falu, 27 házzal és 176 németajkú r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája és távírója Szalonak.

Ujtelep. *Ujtelep* (Neustift), nagyközség, 169 házzal és 1163 r. kath. és ág. ev. vallású, németajkú lakossal. Postája helyben van, távírója Német-Ujvár.

Urai-Ujfalu. *Urai-Ujfalu,* magyar község, 98 házzal és 743 ág. ev. és r. kath. lakossal. Postája van, távírója Ostfi-Asszonyfa. Temploma 1784-ben épült és kőfallal van körülvéve. A község két nagyon érdekes, 1747-ből származó cserépkorsót őriz. 1707-ben a kurucz-csapatok táboroztak itt, hogy a császáriakat feltartóztassák és ugyan ez év végén *Bottyán* vezér is itt szállott meg táborával.

A községben két szép, régi úrilak van; az egyik *Okolicsányi* Dénesé, a másik *Nagy* Pálé. A lakosok hitelszövetkezetet tartanak fenn.

Urdomb, 103 házzal és 518 magyar és vend lakossal. Vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája Mártonhely, távírója Muraszombat. Urdomb.

Uriszék. Házszám 50, lélekszám 280. Lakosai vendek, vallásuk ág. ev. Postája Tót-Keresztúr, távírója Csákány. Uriszék.

Vághegy, stájer határszéli község, 60 házzal és 406 r. kath. és ág. ev. vallású, német- és horvátajkú lakossal. Postája Stinácz, távírója Szent-Elek. Birtokos herczeg *Batthyány* Fülöp. Vághegy.

Vágod, 79 házzal és 547 ág. ev. vallású, németajkú lakossal. Postája Gyöngyösfő, távírója Léka. Vágod.

Vámos-Család, magyar község, a szombathely-pozsonyi vasútvonal mellett, 77 házzal és 681 r. kath. és ág. ev. lakossal. Vasúti állomás és posta helyben van, távírója Ostfi-Asszonyfa. Plebániája a XIV. századból való. Mostani temploma 1791-ben épült és czinteremmel van körülvéve. Kegyurai a mult században a *Draskovich* grófok voltak, jelenleg pedig *Bezerédj* István. A Draskovich-család előtt a *Nádasdyak* voltak a földesurai. Vámos-Család.

Várhely, stájer határszéli község, 58 házzal és 349 r. kath. és ág. ev., vend lakossal. Postája és távírója Muraszombat. Várhely.

Várkesző. Rábamenti magyar község, 83 házzal és 477 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Magyar-Gencs, távírója Tót-Keresztúr. A község határában, a Rába partján, egy nagy épület romjai láthatók, melyről azt tartják, hogy valaha vár volt. Birtokosa a *győri püspökség.* Várkesző.

TÖMÖRD. — CHERNEL ANTAL URILAKA.

Vármellék, Sárvárral összeépült magyar község, 123 házzal és 1478 r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Itt van a körjegyzőség és körorvos székhelye. Postája és távírója Sárvár. Vármellék.

Város-Hodász, 146 házzal és 967 r. kath. és ág. ev. vallású, németajkú lakossal. Postája helyben van, távírója Rohoncz. Közjegyzőségi székhely. A község határában bronzkori emlékeket találtak. Kath. temploma 1796-ban épült, az ág. ev. templom pedig új. Azelőtt a Batthyányiak voltak a község földesurai és a birtok a rohonczi Batthyány-uradalomhoz tartozott. Jelenlegi birtokos *Rupprecht* Tasziló, kinek itt csinos kastélya van, mely előtt szép park és gyümölcsös terül el. A *Hodászy*-család innen vette nevét. Város-Hodász.

Város-Szalonak érdekes, régi község, 179 házzal és 1242 r. kath. és ág. ev. vallású, németajkú lakossal. Posta és távíró helyben van. A községnek vízvezetéke is van, melyet az 50-es években létesítettek. A lakosok takarékpénztárt, kisegítő-egyletet, izr. nőegyletet és községi kisdedóvót tartanak fenn. Itt lakik a körorvos is és itt van a körjegyzőség székhelye. Plebániája nagyon régi. A XVI. században a reformátusok kezére került, de 1640-ben visszaállíttatott. Kath. templomát a XV. században *Paumkircher* András, a község és a vár akkori ura építtette góth stílben, tiszta terméskőből. Ugyancsak ő építtette a pálosok zárdáját is, melynek azonban ma Város-Szalonak.

már csak a romjaiban lehet felismerni a góthikus keresztfolyosó és egy terem maradványait. Református egyháza a XVI. században keletkezett. A község régi neve Zalunuk, később Zalunak.

Szalonaki vár. Itt van a híres szalonaki vár, mely a Fehér patak völgyébe nyúló egyik sziklára épült és egyike a legszebb és legérdekesebb váraknak, a mely csaknem teljes eredetiségében maradt meg, lakható állapotban, egész a mai napig.

Első építőjének neve még nincs felderítve; XIII. századbeli okmányokban már mint *Németujvári* Henrik tulajdona szerepel. 1270-ben *Ottokár* cseh király bírja, 1289-ben *Albert* osztrák herczeg, a XV. század elején *Debrentey* Basi az ura, de 1450-ben már *Paumkirchner* András német lovag birtokában van, aki a várat restauráltatta és kibővítette A vár udvarának bal oldali falában van elhelyezve Paumkirchner András érdekes

TÖMÖRD. — CHERNEL GYÖRGY URILAKA.

reliefképe és epitáfiuma. A külső kapun a Batthyány-czímer mellett már az 1648-iki évszám olvasható, amikor a vár a *Batthyányiak* birtokába jutott előzőleg a *Kanizsayak* és az *Ujlakyak* is bírták.

A várnak és az ehhez tartozó birtok nagy részének jelenlegi tulajdonosa gróf *Batthyány* Iván, míg a másik részt, mely néhai gróf *Batthyány* Lajosnak, az első magyar miniszterelnöknek tulajdonát képezte, *Schmidt* Ferencz földbirtokos vásárolta meg.

Vasalla. *Vasalla*, magyar község, 78 házzal és 552 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Horvát-Nádalla, távirója Körmend. A község határában vezetik el a tervezett körmend-németujvári vasutvonalat. Földesura az *Erdődy* család volt.

Vas-Dobra. *Vas-Dobra*, 131 házzal és 867 r. kath. és ág. ev. vallásu, németajku lakossal. Postája helyben van, távirója Gyanafalva. Stájer határszéli község a tervezett gyanafalva-muraszombati vasútvonal mentén. Itt van a körjegyzőség székhelye. A lakosok férfi dalárdát tartanak fenn. Ág. ev. temploma 1794-ben épült. Határában várrom van, mely hajdan a Németujváriaké, később a Thurzóké volt. Földesurai a *Batthyányak* voltak.

Vas-Hidegkut. *Vas-Hidegkut*, stájer határszéli község 65 házzal és 451 r. kath. és ág ev. vallású vend lakossal. Postája van, távirója azonban Muraszombat. A községben határszéli vámot szedtek. Itt van a körjegyzőség és a körorvos.

székhelye. Kath. temploma 1754-ben épült. Földesurai a *Nádasdyak* voltak.

Vas-Korpád. *Vas-Korpád,* 70 házzal és 383 r. kath. vallásu, vend lakossal. Postája Felső-Lendva, távirója Szt.-Gotthárd.

Vas-Lak. *Vas-Lak* házainak száma 82, lélekszám 431. Lakosai vendek, vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája Battyánd, távirója Muraszombat.

URAI-UJFALU. — OKOLICSÁNYI DÉNES URILAKA.

Vas-Nyíres. Házszám 70, lélekszám 380. Lakosai r. kath. és ág. ev. vallásu vendek. Postája Battyánd, távirója Muraszombat.

Vas-Polony. *Vas-Polony,* vend község 45 házzal 242 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Battyánd, távirója Muraszombat.

Vas-Vecsés. *Vas-Vecsés,* lendvamenti község, 131 házzal és 648 r. kath. és ág. ev. vallásu, vend lakossal. Postája Szarvaslak, távirója Szt.-Gotthárd. Határában fogják elvezetni a tervezett gyanafalva-muraszombati vasútat. Kath. temploma a XVII. században épült.

Vaskut. *Vaskut,* 58 házzal és 441 r. kath. és ág. ev. vallásu, horvát- és németajku lakossal. Postája Kukmér, távirója Német-Ujvár. A községben három ásványvíz-forrás van. Határában azelőtt kb. 35 hold terjedelmű tó volt. Kath. temploma 1797-ben épült.

Vasvár. *Vasvár* Vasvármegyének alsó részén, a kis magyar sikságot délről övező Hegyhát domboldalán fekszik. Kis városka, alig 4000 lakossal, de annyira össze van forrva a vasvári járásnak sürűn egymás mellett fekvő 50 kis községével, hogy eme községek érdeke Vasvár érdekével, sorsuk Vasvár sorsával jóformán azonos és Vasvár központja, piacza, magva e 40,000 lakossal biró község-csoportnak, mely úgyszólván mindenét Vasvárott keresi és találja föl.

A városka külső utczái nagyobbrészt falusiasak. Szebb épületei a nagy templom, a hozzá épített szt. Domonkos-zárdával, mely egyszersmind a plébánia-hivatalt foglalja magában, továbbá a kath. elemi iskolák, a püspökkastélyból alakított apácza-zárda. Éghajlata igen egészséges és földje, különösen a határ északi része, rendkivül termékeny, de a Rába és Csörnöcz néha árvizzel pusztítják el a vidéket. E magaslaton vonult végig a régi Katonák-útja, melynek sorompóját képezhette a Vasvár és Győrvár között áthúzódó, még most is fennálló *római sáncz,* az egyedüli régi emlék Castrum Ferreumból, a minek Vasvárt a régi rómaiak nevezték.

Szentkut. A vár nyugati oldalán levő kies erdős völgy mélyén most feszület áll kis kápolnával s a hegy oldalából kiszökellő forrásokhoz, a híres *Szentkúthoz,* maig is áhitattal járul a nép. Nyáron át, nagyobb ünnepek alkalmával, 10 ezrével fordul meg itt tíz vármegye bucsójáró serege. Különösen érdekes a *Szentkút-völgy* a városi bucsút (Nagyasszony) megelőző éjjelen, a mikor a messze vidékekről (még Stájerból és Horvátországból is) összesereglett bucsús nép ezernyi gyertya- és lámpafénynél a szabadban tölti az éjet, csoportonként énekelve, imádkozva.

Vasvári vár. A városkának a Szentkút felé eső magaslatán állott valamikor a *vár* s nem messze ettől van a ma is *Királyhegy*-nek nevezett szőllőhegy, melyet IV. Béla király ajándékozott a Domonkos-rendnek. A kastély alatt volt a király halastava a halászházzal, melynek maradványa csak nemrég tünt el. A tó is beiszaposodott már és a rajta áthúzódó kis patak most már

VÁROS-HODÁSZ. — RUPPRECHT TASZILÓ URILAKA.

nádasok töveit füröszti. Benn a városban állott a „*vasvári ur*“ *kastélya*, melyben különösen a Könyves Kálmán uralkodása idejében élt hatalmas Ugudi alatt sok országos fontosságú ügy nyert elintézést. Ez utóbbi kastély, mely később a vasvári káptalan birtokába ment át, romjaiban most is látható; a többi épületnek már semmi nyoma sincs.

Vasvár már a rómaiak alatt fennállott; később német nép szállta meg, mely Eisenburgnak nevezte el. Sok régi római lelet van Vasvár vidékéről; a legtöbb fegyverdarabok a római sáncznál, az átvezető Katonák-útjának nyilása körül, volt található. A sáncznak e nyilását a nép *Vaskapunak* nevezi. 1119-ben Lipót osztrák herczeg, a cseh Vladiszlav herczegnek segélyével megtámadta és felégette Vasvárt. A tatárok is felkeresték és elpusztították, de IV. Béla király újra lábra állította a várost. Ő építtette a maig is fennálló belső nagy templomot, állítólag a saját elpusztult királyi kastélyának anyagából 1244-ben, megalapítván egyszersmind a Domonkos-rend zárdáját is, neki adományozva a királyi gazdaságok egy részét. Az ő emlékét hirdeti a templom belső kupoláján levő fölirat:

Domonkosok temploma.

beLa reX IIII. saCraVIt DICaVIt CVLtVI sanCtae CrVCIs.

A Stiria birtoklásáért vivott osztrák-magyar-cseh háborúk egy része is Vasvár körül folyt le. A cseh Ottokárt 1272-ben, a midőn a várat ostromolta, maga a vasvári nép verte vissza. A háborúk folytán egészen katonai jelleget öltött a város kormányzata és a vármegye székvárosa idő folytán egészen a „vasvári úr“ hatalma alá sülyedt. A nép a sok harczban el is szegényedett s mivel magán segíteni nem birt, elszéledett.

Szabad királyi város.

IV. László király azonban megmentette az elzülléstől a várost, sőt egy 1279-ben kiadott okmányával Vasvárt *szabad királyi várossá* emelte. A község birtokában maig is meglevő eredeti okirat régi magyar fordításban a következőleg hangzik:

„László, Isten kegyelméből Magyarországnak, Tótországnak, Horvátországnak, Romániának, Szerbiának, Galicziának, Lodomériának, Kun- és Bolgárországnak királya — az Krisztus minden híveinek — mostaniaknak és jövendőknek — ezen levelünk olvasóinak — idvességet kivánunk attól, az aki ád a királyoknak idvességet.

Akarjuk tudtokra adnyi mindeneknek ezen levelünk rendiben, hogy — mivel az mi Vasvári lakosaink az németeknek és egyéb ellenségeknek alájövetelek és pusztítások által megszegényedtek és igen elszéledtek, hogy azon lakosok és más szabad állapotú emberek azon helységben öszve mehessenek és azoknak száma megszaporodjék és ezáltal az mi királyi tisztességünk megnevelkedjék. Ezt a grácziát akartuk nekik adnyi és szabadságokat rendelnyi, hogy minden biráknak és kiváltképpen az Vasvári urnak itélete, birodalma és hatalma alól éppen és egyátollában ki legyenek véve, úgy tudnyi illik, hogy az Vasvári úr még azon három dolog felől is, ugy mint gyilkosság, lopás és tolvajlás felől közöttök itéletet ne tehessen, az mely dolgokban ennek előtte ő előtte tartoztak állanyi, — mivel hogy őket csak az magunk itéleti alá tartyuk, és akarjuk, hogy sem azon vasvári Ur sem más egyéb közöttök erőszakot ne tehessen. Ismét engedtük nekik, hogy birót magok közől, az kit akarnak, választhassanak, az ki őket minden törvényes állapotokban megitélhesse. Ismét engedjük, hogy ha valami pörök és törvények az vidékiek által azon lakosaink ellen indéttatnak, úgy, hogy bizonyság kivántatnék, ezen törvényes káuzák olyan bizonyságok által próbáltassanak avagy bizonyittassanak meg, kik azon vasvári szabadsággal élnek, az mint hogy azon szabadsággal ez több országunkbeli nagy városokban levő lakosok is élnek. Továbbá megengedtük, hogy semmiféle pörnek eligazéttásában bajvivás közöttök ne itéltessék; hanem akárminemű pörök és törvénykezések akárki által támodgyanak, az magok esküvésekkel az dolognak kivánsága szerént végeztessenek el, — az mint egyéb királyi városunknak szabadsága és állapottya is azon tartya. Engedtük azt is, hogy a Rába erdején szükségekre való fát vághassanak, szénát és füvet kaszálhossanak, az viznek akárminemő hasznát vehessék minden bér füzetés és háborgatás nélkül. Ismét

VASVÁR.

engedtük és engedjük, hogy azon az helyeken, az melyekben Szala és Vasvármegyékben vámot szoktak venni, azon lakosinktól semmi vám, ám akárminemő terhes szekerektől ne vétessék. Ismét rendellük és engedtük, jelentvén, hogy egyéb szabadságok artikulusiban az mi fejérvári lakosinknak szabadságokkal éljenek.

Melynek emlékezetére és örökkön való erősségere, ezen levelünket engedtük, az mi kettős pöcsétünk erejével megerősítvén. Adatott az mi szerelmes és hű vice kanczelláriusunknak Miklós mesternek keze által, Krisztus születése után ezer két száz hetven kilenczedik esztendőben, az mi országlásunknak pedig hetedik esztendéjében . . . .“

Róbert Károly király később megerősitette Vasvár kiváltságait. Az erről szóló eredeti okmány szintén meg van a város tulajdonában. 1311-ben roppant tűz pusztitotta el a várost, de csakhamar fölépült ismét. A németekkel támadt harczok megint sok esetben érintették Vasvárt. Emlékezetes a vasváriak hősi elszántsága, melylyel 1490-ben Miksa császár seregét megtámadták és elpusztították.

Még a török beözönlés idejében is sokáig megállta helyét Vasvár. Az 1575. évi törvényhozás Vasvárt még egyik legbiztosabb várnak említi és elrendeli, hogy a zalavári orsz. levéltár Vasvárra hozassék és a vasvári társaskáptalan gondozására bizassék. De már három év mulva a pozsonyi országgyülés elrendeli, hogy a társaskáptalan a Zalavárról idehozott levéltárral együtt Szombathelyre költözzék pecsétjével és jegyzőkönyveivel együtt.

És nemsokára el is pusztult Vasvár: leégette a török. Elpusztult a káptalani híres szt. Mihály-templom is a déli hegyormon. Alapjaiból még mindig fejtenek téglát és követ; egyes oszlopfejek a szombathelyi régiségtárba kerültek, az egyedüli épen maradt szt. Flórián-szobor (1401-ből) pedig a vasvári tűzoltó-egylet birtokában van. Leégett a Béla király temp-

loma is; romba dőlt egyszóval az egész város és nem is birt egyhamar lábraállani. Régi fényét soha többé vissza nem nyerte.

Megszünt a vármegye székhelye lenni s a maig is vasvár-szombathelyinek nevezett társaskáptalan örökre Szombathelyen maradt.

Vasvárra a szabadságharczok súlya is ránehezedett. 1605-ben Bocskay István egyik serege Némethy felkelő vezér parancsnoksága alatt itt ütközött meg Tilly János és Hollsteini Frigyes seregével. 1664-ben ide futott a Szt.-Gotthárdnál megvert Küprili török vezér s itt kötötte Reningerrel a hirhedt vasvári békét.

Csak a törökök kiüzetése után kezdett Vasvár újra magához térni. Gróf *Széchenyi* György győri püspök és kalocsai érsek, ki a vasvári Domon-

VÉP. — GRÓF ERDŐDY FERENCZ KASTÉLYA.

kos-rendnek elbitorolt egykori jószágát Sárkány Jánostól megvette és a rendnek visszaadta, minden igyekezetét arra fordította, hogy Vasvár régi romjaiból fölépüljön. Helyreállíttatta, megnagyobbíttatta Béla király templomát is. Emléke a templom boltozatán van megörökítve e föliratban:

DesoLataM széChénIVs restItaVIt VIgorI
prIstInIsqVe VsIbVs.

Az 1705. őszén itt táborozott Rákóczi-sereg ismét megsarczolta Vasvárt s az 1706. november 6—7-én Vasvár és Győrvár között lefolyt két napi véres csata sem maradt nyom nélkül Vasvárra. A csatában Heister császári vezér legyőzetett, elfogatott és serege szétszóratott.

Az 1809-ben itt járt franczia sereg is nagy vészt hozott a városra. Pestis ütött ki a hadseregben; Vasvár templomai és zárdája kórházakká alakíttattak át, az egész város tele volt idehurczolt beteg katonákkal. A járvány átterjedt a város lakosságára is és a pusztulás óriási volt. Még

„Magyarország Vármegyéi és Városai"

A VÖRÖSVÁRI KASTÉLY.

most is minden évben kegyelet-ünnepet tart Vasvárnak majdnem tisztán katholikus lakossága, az akkori nagy csapás fölött. Ez időtájban halt ki a *Pethő*-család is és a vasvári birtokot gróf *Festetits* György örökölte 1817-ben.

A tiszta magyar ajkú lakosság újabb időben szépen fejlődik. Van kir. járásbirósága, telekkönyve, szolgabirósága; van járási és körorvosa, postája, távirója, két takarékpénztára, ipartársulata, kaszinója és szép könyvtára. Vasvár jelene.

Vát, magyar község, 73 házzal és 766 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája van, távírója Acsád. A község határában vaskori sírhalom van. Az ugyanitt levő Szentkútnál egy régi Páloskolostor romjai láthatók. Földes- Vát.

A VÖRÖSVÁRI ERDŐDY-KASTÉLY OLDALSZÁRNYA.

urai a *Nádasdyak* voltak, azután *Wrede* Alfréd herczeg. Utolsó előtti birtokos báró *Watzdorf* Konrád volt, jelenlegi birtokosa pedig *Zierer* Vilmos, kinek itt szép kastélya van, mely körül terjedelmes park terül el. A község legrégibb földesura lukafalvi *Zarka* Miklós volt, aki 1329-ben kapta Vátot donáczióban I. Károly királytól.

Véghely, stájer határszéli község 40 házzal és 277 r. kath. vallásu vend lakossal. Postája Ferenczfalva, távírója Muraszombat. A községben *sajtgyár* van. Véghely.

Velege, 94 házzal és 592 r. kath, és ág. ev. vallású, németajku lakossal. Postája és távírója Német-Szent-Mihály. A község a szombathely-pinkafői vasut mellett fekszik. Velege

Velem, magyar község, 70 házzal és 373 r. kath. ág. ev. és ev. ref. lakossal. Postája és távírója Kőszeg. Kath. temploma, mely a Szent-Vid hegyen áll, régi góthikus építmény, mely már romlásnak indult. Belsejében freskók nyomai is láthatók. Bucsújáró hely. Velem a XIII. században, mint Szent-Vid várának tartozéka a *Németujvári* grófoké volt. Földesuraik a *Batthyányi* grófok voltak. Egyike a leggazdagabb kőkori lelhelyeknek. Velem.

Velemér.

Velemér, magyar község, 97 házzal és 419 r. kath., ev. ref. és ág. ev. lakossal. Postája Szt.-Györgyvölgye, távirója Muraszombat.

Veleméri templom.

Temploma egyike a legrégibbeknek, mely műtörténeti szempontból fölötte érdekes. A XIV. században góth stilben épült és *Aquila* János, hires egykoru festő freskóival van diszítve. Ugy a falazat, mint a fenmaradt beldíszitések, izlésben s vagyonban előkelő pártfogóra bizonyítanak. Ki volt valóban ez a pártfogó, azt ez ideig megállapítani nem sikerült. Valószinűnek véli, hogy Velemér a templom építése korában a felső-lendvai Széchy-család birtoka lehetett. Felső-lendvai Széchy Miklós bírta azon időben a muraszombati járás legnagyobb részét, Felső-Lendva és Muraszombat főhelyekkel, s 1340—1390 évig mint hadvezér, országbiró, és nádor szerepelt.

RÉSZLET A VÖRÖSVÁRI KASTÉLY BELSEJÉBŐL.

A szentélybe befalazott évszám kövét elporlasztotta az idő s csak az „*Anno*“ szót hagyta meg. A templom festésének kora azonban meg van örökitve a szentélykapu-ív déli oldalára festett Szent Anna képe alatt, íly formán M⁰ CCC⁰ LX. VII⁰ vagy 1367-ik évben, igy a templom épitési kora is, az épitési stíl, és a gót stíl fejlettségi kora után következtetve, 1350—1360 évek közé tehető.

A templom falai ezen korbeli freskóképekkel vannak befoglalva, melyek különösen a szentélyben, de még a hajó északi falán lévő képek is (leszámitva a legujabb időbeli rombolásokat) meglehetős élénkek. Ezek közt nevezetes Szent László király képe, a legérdekesebbek közé tartozik.

A freskó-képek a század első negyedében még ismeretlenek voltak, az 1820—25 évtáján kinevezett kerczai plébános még ép állapotban lévő, meszelt templomot talált Velemérben. Minthogy azonban a templomnak egyedüli híve

csak maga a plébános volt — pártfogó nélkül a templom tetőzete lassankint lefoszlott, s ekkor mosta le az eső a falak meszét, napfényre hozva a becses képeket. A veleméri freskók műértékét Rómer Flóris tanár, tudós régész fedezte fel.

1865 óta ismét fedél alatt áll a templom. 1895 évben megujíttatott, s templomi szolgálatra is kijavíttatott.

Velike, Rábamenti, stájer határszéli község 113 házzal és 681 r. kath. és kevés ág. ev. vallású, németajkú lakossal. Postája Rába-Szent-Márton, távírója Gyanafalva. A községben határszéli vámot szedtek. Velike.

Vend-Kovácsi, 35 házzal és 204 r. kath. lakossal, akik mindannyian vendek. Postája Felső-Lendva, távírója Szt.-Gotthárd. Vend-Kovácsi.

Vép nagy magyar község, 186 házzal és 2156 r. kath., ág. ev. és ev. ref. lakossal. A község a Szombathelyről Győr felé vezető vasút egyik állomása. Takarékpénztár, körjegyzőség és körorvos székhelye. Plébániája nagyon régi; temploma 1728-ban épűlt, de 1848—49-ben restaurálták és megnagyobbitották. Kegyúra monyorókeréki gróf *Erdődy* Ferencz, kinek itt nagy szabású, főúri fénynyel berendezett kastélya van, mely körül terjedelmes szép park terül el. A kastély egy része a XV. századból való, a XVIII. században kibővíttetett. Belseje, a berendezéstől eltekintve, egész muzeuma a különféle nagybecsü műkincseknek. Díszes lépcsőházát, melynek falait sgrafitto-munkák diszítik, 4 eredeti pompeji márványoszlop tartja. Családi képtára rendkivül érdekes és mintegy 250 drbból álló festménygyüjteménye, hires régi mesterek remekeiből áll. Könyvtára igen gazdag. A nagybecsü bútorok túlnyomó része a XVI. és XVII. századokból valók. A község határában római sarcophagot és egyéb emlékeket találtak. A XVI. század végén megyegyűlést is tartottak itt. Vép.

Vidorlak, 139 házzal és 745 r. kath. vallású, vend lakossal. Postája Felső-Lendva, távírója Szt.-Gotthárd. Vidorlak.

Villámos, 76 házzal és 548 németajkú, r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája Felső-Lövő, távírója Pinkafő. Itt kezdődik a szépségekben gazdag villámosi völgy. Határában valaha vár volt, de annak már a nyoma sem látszik. Villámos.

Viszák, magyar község, 74 házzal és 481 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája helyben van, távírója Csákány. Birtokos a gróf *Szapáry*-család. Földesurai a *Sigray* grófok voltak. Viszák.

Vizlendva-Szent-György, kis 103 házzal és 591 r. kath. és ág. ev., vend és német lakossal. Postája Szarvaslak, távírója Szent-Gotthárd. A körjegyzőség székhelye. Góthikus temploma a XV. században épült és belsejében fresko-maradványok láthatók. Harangja 1693-ból való. Hajdan a *Nádasdyak* voltak kegyurai, most pedig gróf *Széchenyi* Tivadar. Vizlendva-Szent-György.

Völgyes, 41 házzal és 245 r. kath. és ág. ev. vallású, vend lakossal. Postája Battyánd, távírója Muraszombat. Lakosainak fele már magyarul is beszél. Völgyes.

Völgyköz. Házszám 92, lélekszám 505. Lakosai vendek és németek, vallásuk r. kath. Postája Felső-Lendva, távírója Szt.-Gotthárd. Völgyköz.

Vönöczk, nagy magyar falu, a Parndorf felé tervezett vasutvonal mentén, 205 házzal és 1145 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája helyben van, távírója Kis-Czell. A körjegyzőség székhelye. Lakosai önsegélyző szövetkezetet tartanak fenn. Ág. ev. temploma 1796-ban épült. Földesura a *Horváth*-család volt. Vönöczk.

Vörösvágás, határszéli község Alsó-Ausztria felé, 68 házzal és 439. r. kath. és ág. ev. vallású, németajkú lakossal. Postája Borostyánkő, távírója Léka. Vörösvágás.

Vörösvár, község a Pinka mellett szombathely-pinkafői vasutvonal mentén fekszik; 133 házzal és 1014 r. kath. és ág. ev. vallású, németajkú lakossal. Vasúti állomás, posta- és távíró helyben van. A körjegyzőség székhelye. Vörösvár.

Lakosai dalegyletet tartanak fenn. A község határában gyakran találnak vaskori emlékeket. Plébániája 1688-ban már virágzott; mostani temploma 1794-ben épült. Kegyúra gróf *Erdődy* Gyula. Itt van a híres vörösvári, mór izlésben épült és gróf *Erdődy* Gyula tulajdonát képező, nagyszabásu kastély, mely arról is nevezetes, hogy itt őrzik a kastély egyik tágas toronyszobájában *II. Rákóczy* Ferencznek annak idején sokat kutatott titkos levéltárát. Itt van elhelyezve az Erdődy-család gazdag, rendezett levéltára is. A kastély, mely remek park közepén, magaslaton áll, egyike az ország legszebb épületeinek. Berendezése is fényes és igazi előkelő izlésre vall. Érdekes darabja az egyik csarnoknak egy kitömött, hatalmas oroszlán, melyet a nemrég elhunyt gróf Erdődy István sajátkezüleg lőtt. A kastély egyes termeiben vannak elhelyezve a gróf Erdődy Gyula által sajátkezüleg tervezett és faragott remek butordarabok, amelyek úgy konczepcziójuknál, mint kivitelüknélfogva a legkifejlettebb műizlésre vallanak. Itt van gróf Erdődy Gyuláné díszes festő műterme is.

Vörthegy. *Vörthegy* stájer határszéli község, a Lapincs mellett, 115 házzal és 664 r. kath., németajkú lakossal. Postája Stinácz, távírója Szent-Elek. Birtokos herczeg *Batthyány* Fülöp.

Zanat. *Zanat*, magyar község, 28 házzal és 223 r. kath. lakossal. Postája és távírója Szombathely. Kath. temploma 1888-ban épült. Földesura a *szombathelyi püspök* volt.

Zarkaház-Bádonfa. *Zarkaház-Bádonfa*, gyöngyösmenti magyar község, 41 házzal és 515 r. kath. és ág. ev. lakossal. Postája és távírója Szombathely. A községben két kastély van; az egyik az *Estei* herczegi családé és a mult századból való, a másik gróf *Festetich*-féle, az 50-es évekből. Az ősi *Zarka*-család törzshelye.

Zoltánháza. *Zoltánháza*, 70 házzal és 399. r. kath. és ág. ev. vallású, vend lakossal. Postája Bodóhegy, távírója Muraszombat.

Zsámánd. *Zsámánd* házainak száma 101, lélekszám 596. Lakosai horvátok és németek, vallásuk r. kath. és ág. ev. Postája Strém, távírója Német-Ujvár. Birtokosai herczeg *Batthyány* Fülöp és gróf *Batthyány* Zsigmond. A *németujvári uradalomhoz* tartozott.

Zsédeny. *Zsédeny*, magyar község, 43 házzal és 353. r. kath. és ág. ev. vallású lakossal. Postája és távírója Hegyfalu. A község határában vaskori sírhalom van. Itt van *Maróthy* Győző földbirtos csinos úrilaka. A falu mellett fogják elvezetni a Soprontól Lővőig tervezett vasút vonalát. Földesurai a *Chernel* és *Taar* családok voltak.

Zsidahegy. *Zsidahegy*, 155 házzal és 755 r. kath. és ág. ev. vallású, magyar és vend lakossal. Postája Martyáncz, távírója Szt.-Gotthárd.

Zsidó. *Zsidó*, magyar község, 54 házzal és 273 r. kath. vallású lakossal. Postája és távírója Szt.-Gotthárd. A *szent-gotthárdi uradalomhoz* tartozott.

„Magyarország Vármegyéi és Városai.“

„Apollo“ irodalmi és nyomdai r. t.

Szombathely.

SZOMBATHELY.

SZOMBATHELY.

Szombathely minden régisége daczára századunk utolsó évtizedeinek szülötte. Húsz ezerre tehető lakosságával, modern berendezésével, izlésesen épűlt palotáival, imponáló középületeivel, hazánk leginkább haladó városainak egyike; székhelye a vármegyének, a püspökségnek, kis koloniája a különféle hivatalbeli tisztviselőknek, tekintélyes vasúti góczpont, mely élteti iparát, fejleszti kereskedelmét, ápolja a kulturát, társadalma élénk: szóval birtokában van mindama kellékeknek, melyek egy modern várostól meg- kivánhatók.

Földrajzi helyzete: 47°14' északi szélesség, 34°17' nyugati hosszúság; emelkedése a tenger szine felett: 223·3 méter; 5306 k. hold és 218 négyszög ölnyi határát északról Olad, Kámon, Herény, Söpte és Zonath; keletről Zonath; délről Vép, Szőlős, Uj-Perint; nyugatról Nárai és Olad községek veszik körül. Fekvése.

Magát a várost észak-déli irányban két, szinte párhuzamosan haladó patak szeli át: az oladi és kámoni határból előre törtető Perint, melyet termékenyítő tavaszi kiöntései miatt hajdan Aranyos vizének neveztek, és a Gyöngyös, a régi Siboris, meg a kámoni határban lép a városba és mesterséges medrében Szőlős felé veszi útját. Sík területét nyugatra domblánczolat koszorúzza, mely nagyobb fensíkot alkotva, erdőborított talajon nyugat felé húzódik.

A várost, mely négy századon át tündökölt a római nagyság fényében, a hatalmas római birodalom bukásával csapás csapás után érte és a római uralom letüntével egész 900-ig jóformán nem volt egyéb szomorú romhalmaznál. Attila húnjai 445. körül a jól megerősített Sabariát bevették és kifosztották. Polgárai nagyobb részben Italiába menekültek. hátrahagyott Hun uralom.

Góthok, longobardok és avarok.

vagyonuk pedig a martalócz húnok, majd meg alig 10 év mulva, 455-ben a Theodemir vezérlete alatt vándorló keleti góthok birtokába jutott. A góthok pusztításával majdnem egyidőben borzasztó földrengés érte Sabariát, amely végleg megsemmisitette a klasszikus idők még fenmaradt emlékeit. A góthok rövid uralmára a longobardoké, majd az avaroké következett; az évekig elhúzódott franc-avar hadjárat végeztével együtt a frankok hatalmába került és Eginhard szerint maga Nagy Károly is megfordult a városban, midőn bajorországi téli szállására indult.

Magyar uralom

870. körül Arnulf frank király Szabariát Ditmár salzburgi érseknek adományozta s a salzburgi érsekség jogható-sága alatt állt a város még akkor is, midőn 900. táján hódító őseink e területet birtokukba vették; de 1009-ben, midőn szent István a győri püspökséget felállította, Szombathelyt is, mint egyházi birtokot, ezen püspökségnek adományozta, véget vetvén ilymódon a salzburgi érsekség egyházi jogható-ságának is.

Sok megpróbáltatás érte Szombathelyt a III. Henrik császár és Aba Samu között folyt harczok idején, de még többet szenvedett az 1242-iki,

SZOMBATHELY RÉGI KÉPE.

tatárjárás alatt, midőn, amint Bonfin a tatárjárás leirásában említi, a tatárok teljesen lerombolták. E pusztulás emlékét őrzi a hegy felett elterűlő erdőség azon része, melyet a nép vermes erdőnek nevezett el ama hagyomány után, hogy a szombathelyiek a tatárpusztítás alkalmával ezen erdőbe menekültek és itt földalatti vermekben rejtegették magukat.

Emlékezetes hely volt Szombathely városa a Cylleyek és I. Ulászló között kitört villongások idején. Cilley serege itt verte tönkre Ulászló hadát és az ellenséges felek hosszas alkudozás után itt kötötték meg a békét 1441-ben.

Alig fél század multán ismét nagy nyugtalanságot élt át a város, melynek falait Frigyes császár fiának, Miksának hadai szorongatták. Tamás győri püspök várőrsége visszaverte ugyan az ostromló német sereget, de arra már nem volt elég ereje, hogy a rövid idő mulva megszaporodott ellenséggel megküzdjön és igy Szombathely 1490-ben Miksa birtokába került.

A következő 1491-ki pozsonyi szerződés, melynek pontjai között Szombathely a maig is használatos német Steinamanger néven is említtetik, a várost visszaadta II. Ulászlónak.

Szombathely, a győri püspökség alatt

Azóta, hogy szt. István a győri püspökséget felállitotta, Szombathely a győri püspökök birtoka volt, akik közül többen gyakrabban megfordúltak sánczczal körített szombathelyi várukban, érintkeztek a város lakóival, megismerték viszonyait és számos jelét adták alattvaló hiveik iránt való gondosságuknak.

Bár a győri püspökök különféle előjogokat élveztek, melyet a püspökök, mint főkegyurak és a városi lakosok, mint alattvalók között bizonyos mérvü alárendeltséget eredményeztek, a szombathelyiek még sem voltak jobbágyak és a püspökök is, valahányszor velük érintkeztek, mindenkor a megtisztelő *polgáraink* megszólítást használták.

Goszthon János győri püspök 1525-ben kiadott szabadalomlevelében Szombathelyt az ország kulcsának és kapujának nevezi, nyilván azért, mivel Kőszeg és a szomszédos községek az említett pozsonyi szerződés értelmében még mindig Ausztriához tartoztak.

Mint *privilegizált* város többféle szabadalommal és kiváltsággal birt, melyeket a püspökök és királyok ismételve megujitottak és gyarapították. dézsmafizetést rendszerint pénzben rótták le, szabad bormérésük volt, saját kebelükből választott elöljáróság vezetése alatt, saját kebelükből választott elöljáróság vezetése alatt igazgatták a város ügyét, a városbiró a polgári ügyekben önállóan biráskodott, de a bünügyi biráskodást a várparancsnok végezte. Szabadalmaikat sokszor fenyegette veszély, különösen a mohácsi vész után, midőn Szombathely és a győri püspökség egyéb javait a Ferdinándhoz szitó Bakich Pál huszár-főkapitány saját számára lefoglalta. E veszélyt is elháritotta II. Ferdinánd kegye, ki régi szabadalmaikat megerősitvén, jogaikat visszaadta. Szabadalmai.

A város fejlődésére jelentős befolyással volt az a körülmény, hogy az 1578-iki pozsonyi országgyűlés határozata alapján a győri egyházmegye második káptalanja, *a vasvári káptalan*, a levéltárral együtt a töröktől szorongatott Vasvárról Szombathelyre helyeztetett át. A káptalan átköltözése alkalmat szolgáltatott arra, hogy a vár körül puszta tereken épületek emelkedtek, uj erőre kapott az iskola, mely Markus jezsuita igazgatása alatt a XVI. század végén virágzó állapotban volt. Vasvári káptalan átköltözése.

De a város békés fejlődése nem tartott sokáig. Némethy Gergely, Bocskay egyik vezére, 1605-ben több ezerre menő seregével megrohanta Szombathelyt, azt a várral együtt bevette. A város polgárai a vész közeledtének hírére menekültek, értékesebb tárgyaikat elrejtették, a városi levéltár iratait és a város szabadalmi okmányait a nagyobb biztosságot igérő német-ujvári várban helyezték el. De óvatosságuknak nem lett meg az óhajtott eredménye, mert egy véletlenül támadt tüzveszély a németujvári várnak épen azon épületét hamvasztotta el, melyben a városi levéltárát elhelyezték s így a város összes iratai, szabadalmi okmányai a lángok martalékává lettek. Némethy Gergely szombathelyi sikere után a sümegi várat vette ostrom alá, de a várat védő császári hadak előtt kénytelen volt visszavonulni szombathelyi szállására. Szombathelyen a pápa olasz zsoldosaival elegyedett harczba s miután azokat visszaverte, hadával Kőszeg alá vonult. Kurner uralom.

De a hajduvezért nemsokára elhagyta a hadi szerencse; a Dráva mentén a császári hadak részéről érzékeny vereséget szenvedett és az egész dunántuli rész ismét a császáriak hatalmába került. A Bocskay-hajduk levonulásának hirére a szombathelyi polgárok is visszatértek városukba, összegyűjtögették elrejtett vagyonukat, felépítették, kijavitották megrongált házaikat és uj szabadalmi okmányt kértek Napragy Demeter győri püspöktől. Ez a szabadalmi-levél jelenleg a városi levéltár legrégibb okmánya; valamint hogy a legrégibb városi jegyzőkönyv is csak az 1606-ból való. Az ezen évből kelt jegyzőkönyvek mind magyarul szerkesztvék. Szerkesztőjük a városi nótárius volt, kit a XVII. században közönségesen csak *diák* néven neveztek.

A Bocskay-felkelés után Bethlen Gábor dunántuli hadjárata, majd meg a törököktől való rémület tartotta izgatottságban a város lakóit, akikre később sok terhet rótt a II. Rákóczy Ferencznek 1703—1711. tartott felkelése. E nyolcz év alatt állandó nyugtalanságban élt a város. Majd a kuruczok, majd meg a labanczok tartották megszállva s mindegyik félnek köteles volt élelmiszert adni, ajándékokkal kedveskedni és hadisarczot fizetni.

De a polgárság szive azért állandóan a kuruczokhoz huzott és minden alkalmat megragadott, hogy Rákóczy iránt való hűségének kifejezést adjon. 1703-ban 5, a következő 1704. évben Károlyi Sándor felhivására 36 hajdut állított ki és kijelentette, hogy ha 36 hajdu nem elégséges, kész többet is állítani; jelentékeny mennyiségü zabot, szénát, kenyeret és több vágómarhát szállított a kuruczok táborába, 200 pár csizmát küldött Ocskay László kapitány csapatainak, Forgách Simon generálisnak pedig 32 forintos kocsit ajándékozott. Mindezt alig két hónap alatt és egész lelkesedéssel, de annál siránkozóbb hangon szólnak azon jegyzőkönyvi adatok, melyek az átátvonuló császári tábornokok zsarolásainak emlékét őrzik.

Szombathely a császári hadak birtokában volt 1704 augusztustól 1705 novemberig, a midőn Bottyán Heiszler tábornokot Szt-Gotthárdnál meggyőzvén, Pálffyt Szombathelyről megszalasztván, az év végére a dunántúli részeket Rákóczynak visszaszerezte. A város a következő 1706. év elején ismét a németek hatalmába került, az év végén azonban ujra a kuruczok lettek urak a területén. Andrássy Pál és Bezerédy Imre kuruczvezérek Szombathelyen szálltak táborba; a következő 1707. év elején maga Bottyán is megtelepült Szombathelyen, melynek lakói igaz örömmel fogadták, mint oly férfiut, ki a nép jogainak és javainak védelmére saját serege körében is üdvös fegyelmet gyakorolt. Bottyán alig két havi itt időzése után Pápára tette át főhadiszállását. Távozása után Rabutin vonult be Szombathelyre és azt Nehem paracsnoksága alatt főhadiszállásá tette. De nem maradhatott sokáig. Junius havában Bottyánnak seregei elől menekülnie kellett és hadaival Sopron felé vette utját. A császáriak pusztitásait megboszulandó, Bottyán felkelésre szólította fel a vidék nemességét és a közeli városok polgárait és a gyülekezés helyéül Szombathelyt tüzte ki.

Ezen felhivásra augusztus hó derekán mintegy 7000 fegyveres gyűlt össze Szombathelyen, a kikkel gyújtva és pusztítva Ausztriába tört, nagy rémületet keltvén mindenütt, különösen pedig a csendes vérű stájerek között, akik még napjainkban is borzalommal ejtik ki a kurucz nevet. Bottyán szeptember első napjaiban ismét bevonult Szombathelyre és a várost, a sebesültek és betegek menedékhelyét, különös ótalma alá vette. A bosszút bosszú követte. Bottyán ausztriai zavargásai hirére Stahremberg egész haderejével támadott Bottyánra, a ki a túlnyomó ellenség elől menekülvén, Stahremberg Szombathelyt elfoglalta és feldúlta.

A kuruczok szerencséje egyre hanyatlott és sem Eszterházy Antal, sem a gyászos véget ért vasmegyei Balogh Ádám nem állhatott többé ellen a német hadaknak, melyek 1710 augusztusában már kizárólagos uraivá lettek a dunántulnak.

Alig ért véget a kuruczok és labanczok küzdelme, melynek folyamán
1710. évi pestis a szombathelyi polgárok majd mindenökből kipusztultak, a midőn 1710. junius havában egy még irtózatosabb ellenség ütött tanyát a város falai között: a pestis vagy fekete halál, mely a következő év február végéig több mint 2000 lélektől fosztotta meg a sokat sanyargatott várost. A néptelenné lett város javai gazdátlanul, parlagon hevertek; a birtok értékét nagyon csökkentette a munkáskéz hiánya.

Az előnyös birtokszerzés nagy hatással volt főleg a közelvidék lakóira, a kik Szombathelyre költöztek, itt birtokot szereztek és letelepedtek. A beköltözött új letelepülők nagyobb részét a németajku Kőszeg, Rohoncz és Pinkafő környékéről való iparosok alkották, a kiknek száma meglehetős nagy lehetett, mivel az eddig tősgyökeres magyar város hirtelen német jelleget öltött. Ekkor keletkezett a külömbség a német és magyar mesteremberek, a német és magyar *purgerek* között; ez időtől fogva szaporodtak el a különféle német vezetéknevek, melyeknek nyomát is alig találhatni a régibb keletü jegyzőkönyvekben. De a nyelvben és szokásokban megnyilatkozó külömbség nem emelt választófalat a régi és új polgárok közé s a németajkú letelepülők csakhamar magukévá tették új otthonuk tradiczióit.

Az idő lassankint behegesztette a hosszan sajgó sebeket és az új erőre

SZOMBATHELY REND. TANÁCSU VÁROS TÉRKÉPE.

„Apollo" Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság.

Helyrajzi magyarázat:

Kogutowicz és Társa Magy. Földrajzi Intézete Budapest.

1. Püspöki palota.
2. Székesegyház.
3. Szeminárium.
4. Igazságügyi palota.
5. Pénzügyi palota.
6. Önk. tüzoltó egylet szertára.
7. Prémontrei főgymnázium.
8. Városi iskola.
9. Polgári leányiskola.
10. Plébánia.
11. Szinház.
12. Városháza.
13. Berzsenyi-szobor.
14. Kath. kör.
15. Püspöki iskola.
16. Püspöki sörház.
17. Megyeház.
18. Városi takarékpénztár.
19. Premontrei rendház.
20. Szombathelyi takarékpénztár.
21. Hungária szálló és polgári kaszinó.
22. Vasmegyei takarékpénztár.
23. Városi bérház.
24. Sabária szálló.
25. Szombathelyi ált. takarékpénztár.
26. Táviró- és postahivatal.
27. Villamos telep.
28. Bőrgyár betéti társaság.
29. Evangelikus lelkészlak.
30. Protestáns templom.
31. Perinti vendéglő.
32. Árvaház.
33. Gazdasági gépgyár.
34. Gyalogsági kaszárnya.
35. Kalvária.
36. Iskola.
37. Bőrgyár részvénytársaság.
38. Emberbaráti egylet kórháza.
39. Asztalos-munka gyár.
40. Szombathelyi tejszövetkezet.
41. Versenypálya.
42. Lovassági kórház.
43. Lovassági kaszárnya.
44. M. Á. V. műhelyei.
45. Gőzfürész.
46. Geiszt-féle gőzfürész.
47. Bábaképző intézet.
48. Gyufagyár.
49. Vasúti állomás.
50. Vasúti tiszti lakóház.
51. Berger és Geiszt gőzmalma és gőzfürdője.
52. M. Á. V. üzletvezetőség.
53. Vasmegyei kaszinó.
54. Szegényház.
55. Fürdőház.
56. Polgári gyámintézet.
57. Ferenczrendi zárda.
58. Ungár Zsigmond műmalma.
59. Szt-mártoni vendéglő.
60. Domonkosok zárdája.
61. Czementgyár.
62. Keresztény temető.
63. Izr. temető.
64. Szőkeföldi sörház és szeszgyár.
65. Mayer E. flai gazdasági gépgyára.
66. Izr. elemi iskola.
67. Tornacsarnok.
68. Fürdőház és uszoda.
69. Légszeszgyár.
70. Polgári és keresk. iskola.
71. Zsinagóga.
72. Óvoda.
73. Szt-Háromság szobor.
74. Közvágóhid.

vergődött polgárság biztos számítással tört előre a haladás utján. Kezdeményezésére és Zichy Ferencz győri püspök áldozatkészségéből 1772-ben megnyíltak a gimnázium kapui, első hirdetői annak a czivilizácziónak, mely az ósdi felfogást és a maradiságot száműzte és az új eszmék hatása alatt tért engedett az okos haladásnak. Gimnázium.

A város fejlődésére rendkivüli hatással volt Mária Terézia királynő ama ténye, hogy 1777-ben Szombathelyt az *új szombathelyi egyházmegye* székhelyévé tette és hogy a püspöki székre oly férfiut szemelt ki, a kinek bölcsessége, nemes szivjósága, és példátlan áldozatkészsége halhatatlan nevet szerzett. Szombathely püspökség.

Felsőszopori *Szily* János volt e férfiú, a szombathelyi egyházmegye első püspöke, a ki szorgos főpásztori gondjai mellett arra is talált időt és alkalmat, hogy székvárosát fejleszsze és emelje. Szily János.

Lerontatta a régi vár bástyáit, a várterület helyén felépíttette ízléses palotáját és a legvégső önmegtagadásig menő áldozatkészséggel, apostoli buzgalommal megvetette alapját annak a nagyszabású székesegyháznak, mely nagyszerűségével, keresetlen szépségével nemcsak Szombathelynek, de az egész országnak is egyik ékessége.

Ernyedetlen munkakedvét nem voltak képesek felemészteni az új egyházmegye szervezésével járó fáradalmak és, mintha csak belelátott volna a távol jövőbe, mintha csak sejtette volna, hogy a korabeli kis Szombathelyre, mely alig számlált 3000 lakost, szebb jövő vár, tanácsaival és anyagi áldozatokkal iparkodott e jövő útjait egyengetni.

A város ujjászületése elválaszthatatlan az ő emlékezetétől.

1793-ban, ugyancsak a nagy püspök sürgetésére, megnyílt a két évfolyamú *bölcseleti iskola*, mely egy nagy vidék művelt ifjuságát hozta a városba. Bölcseleti iskola.

Ezen közben érték a várost a francziák zaklatásai és a szövetséges csapatok szakadatlan átvonúlásai, melyek éveken keresztűl izgatottságban tartották a lakosságot, felemésztették élelmiszereit, elsarczolták pénzét s mármár végső szükségre juttatták, midőn a Napoleon és Ausztria között létre jött béke a kedélyeket lecsillapította, sőt nagyon megörvendeztette, mert végre megszabadúlhattak a franczia katonaságtól, mely 110 napig tartotta megszállva a várost, sok kárt és még több réműletet okozván. Francziák.

A francziák okozta bajokból még fel sem ocsúdott a polgárság, midőn 1817. tavaszán újabb és rettenetesebb csapást kellett átélnie. Borzasztó *tüzvész* támadt, melynek a város kétharmadrésze áldozatúl esett. A lakosság fele hajléktalanná lett, és hosszú időbe kerűlt, míg magát összeszedhette. 1817. évi tűzvész.

1831-ben ismét a *kolera* hozott csapást a városra. 1831. évi kolera.

1848. márczius 17-én a városház szorongásig megtelt tanácskozó termében nagy lelkesedéssel fogadták Horváth Boldizsárnak, a vármegye akkori főjegyzőjének, a szabadság alapján életbeléptetendő uj intézményekre vonatkozó 16 pontban megalkotott peticzióját, mely az ugyanazon napon tartott megyei közgyűlésen is elfogadtatván, pártolás végett az ország összes törvényhatóságainak megküldetett. 1848—49.

A márcziusi események hatása városszerte nagy lelkesedést keltett. A polgárság egy szívvel-lélekkel állott a közérdek szolgálatába. Ujjá alakította a városi önkormányzatot, egyre szaporította a nemzetőrök csapatát és mikor a felhők a szemhatáron megjelentek, messzemenő áldozatokat hozott; honvédeket toboroztatott, és ellátta azokat fegyverrel, ruhával és pénzzel.

Mindez ideig a várost megkímélte a háborúval járó félelem: de október 10-én aggodalom szállta meg a lakosságot, midőn a polgármester a nevezett napon a közgyűlésnek tudtára adta, hogy Teodorovics horvát tábornok jelentékeny seregével átlépte a megye határát.

A ki csak tehette, elrejtette értékesebb tárgyait, a gazdák az erdőbe hajtották marháikat, a városi előjáróság pedig a pénztárak és a puskaporos

toronyban levő puskapor-készlet biztos helyre való szállítására tett intézkedéseket. És, hogy a város a hirtelen meglepetésektől megóvassék, vagyis, hogy a város közönsége az ellenség közeledéséről hiteles értesítést nyerhessen, a kőszegi és csepregi utakon a város rendkivüli közgyűlése megbízásából futárokúl kiküldettek: Simon Vincze premontrei tanár és Nedvig Ferencz városi képviselő.

A nemzetőrök és a felkelők folyton a távolban tartózkodtak, de fegyvereiket nem kellett használniok, mivel a horvátok, a város lakóinak nem csekély örömére, a várost még csak nem is érintették. Ugyanezen időben több, mint 900 horvát fogoly, kik szekerekkel, lovaikkal együtt a Dráva mellett a nemzetőrök kezébe kerűltek, tartózkodott a városban. Két heti itt tartózkodásuk után, mely alatt nagyobb részt a gimnázium és liceum termeiben voltak elszállásolva, erős nemzetőr-fedezet alatt Pápára kisértettek. Deczember 10-én zsúfolásig megtelt a székesegyház. Távol vidékekről is eljöttek, hogy résztvehessenek a 44. honvéd-zászlóalj zászlószentelésének ünnepén. A felavatás előtt az ünnepélyes misét maga Balassa Gábor megyés püspök mondotta.

Deczember 28-án reggel 9 óra tájban osztrák csapatok özönlötték el a várost. Parancsnokuk Althann gróf cs. kir. alezredes maga elé hívatta a polgármestert és városbírót és kijelentvén előttük, hogy a várost katonai parancsnoksága alá vette, felhívta őket a császár és az általa ide rendelt katonai parancsnokság iránt való feltétlen engedelmességre; egyúttal eléjök tette a hódolati iratot, melynek rögtön való aláirását oly kijelentéssel követelte, hogy vonakodás esetén a várost ostromállapotba helyezi. A polgármester a városbíró a város közönségének tudtán kívűl az aláirást teljesíteni nem akarván, egy órai halasztást kértek. Ez alatt egybegyűltek a tanácsosok, képviselők és számos polgár, akik a hódolóirat felolvasása után elhatározták, hogy nagyobb veszélyek elkerűlése végett a parancsnok óhaját teljesítik.

A hódoló felirat aláirását követő napon Althann felszólította a várost, hogy a nemzetiszínű jelvények mindenünnen levétessenek és helyeikre fekete-sárga zászló tűzessék ki. Az elöljáróság engedelmeskedett és sebbel-lobbal készítette a fekete-sárga zászlókat, melyek még aznap felkerűltek a székesegyház tornyára és a középületekre.

Alig foganatosították a rendeleteket, máris minden ház meg volt rakva osztrák katonasággal. Egész csapatok jártak házról-házra, feltörték a lakásokat és elszedték a fegyvereket és, hogy az ellenállást csirájában elfojtsák, kihirdettetett a parancsnokság rendelete, melynek értelmében a legcsekélyebb zavar okozója rögtönitélő bíróság elé fog állíttatni.

Igy köszöntött be az újév, melynek első, január 4-én tartott tanácsülésén felolvastatott Rohonczi Ignácz császári biztos rendelete, mely szerint a városi tanács eddigi joghatósága továbbra is fennmarad, de a közgyűlés beszüntettetik és a közgyűlés elé tartozó ügyek ezentúl a biztos részéről kinevezendő képviselők jelenlétében szintén a tanács előtt tárgyaltatnak. A város önkormányzata ettől fogva teljesen átalakúlt; az elöljáróság, bízván a magyar seregek szerencséjében, elodázta lemondását és meghajolt az önkény hatalma előtt, mely erőszakos rendeleteivel vérig zaklatta a dölyfös osztrák katonaság őrizete alá helyezett polgárságot.

A horvát foglyoknak október 12-én Kőszegen történt meggyilkolása, melyben a megyei felkelők kaszákkal felvegyverzett soraiban állitólag szombathelyiek is részt vettek, nem maradt megboszúlatlanúl és a Vasmegyére kivetett 100,000 frt bűndíj egy jelentékeny része a városra rovatott ki, de a büntetés Balassa püspök közbenjárására, miután beigazolta, hogy Szombathely lakói a mészárlásban teljesen ártatlanok voltak, elengedtetett.

Márczius havában a katonaság elhagyta a várost, de ápril havában ismét nagyobb csapatok érkeztek és a liceum és gimnázium termeiben helyezkedtek el. Ettől az időtől fogva október haváig alig múlt el hét, hogy kisebb-nagyobb osztrák csapatok és ezredek ne vonúltak volna át a városon, mely kellő épület hiányában az úgynevezett városréten épitett sátorokban adott nekik szállást.

Egy juniusi éjjel nádorhuszárok lovagoltak végig a városon és anélkül,

Szombathely a század közepén.

hogy a csekély számú császári őrség észrevette volna őket, kiürítették a megyei pénztárt, elvitték egy császári tiszt fegyverét és tovább állottak, útközben, Hegyfaluban elfogván az osztrákok élelmiszer-szállitó szekereit is.

SZOMBATHELY. — A HORVÁTH BOLDIZSÁR-TÉR.

Míg a város a katonák kiszolgálásával volt elfoglalva, egyre kedvezőtlenebb hirek érkeztek a csaták tereiről. Elérkezett végre a világosi fegyverletétel, az ellenség kezébe került Komárom és elsötétült a magyar szabadság ege.

A világosi fegyverletétel után Szombathely is néma gyászban kesergett az idegen hatalom igája alatt, mely önállóságától megfosztotta, önkormányzatát megsemmisítette, sőt még a honfiúi sóhajt is elfojtotta. Bach-korszak.

A városházán a német szó járta, kérlelhetetlen beamterek nyomták a békés polgárokat, vizsla zsandárok kémlelték a sajgó szíveket, melyek egy évtizednél hosszabb időn keresztűl epedtek hasztalanúl az elvesztetts zabadság után.

E közben a nemzet a forradalmi politika útjáról a békés egyezkedés terére lépett és a kimerült osztrák hatalom hosszas vonakodás után, végre is elfogadta a békejobbot.

I. Ferencz József kibocsátotta az októberi diplomát és ebben, bizonyos korlátozással ugyan, visszaadta az ország régi alkotmányát. Ez esemény híre örömre hangolta a város lakosságát. Ujra divattá lett a magyar ruha, atillába öltözött kokárdás emberek hirdették a régóta nélkülözött szabadságot. A megyeház oromzatáról lehullott a kétfejü sas, mely 1849-ben került oda s az 1861. október 25-én tartott tanácsgyűlés lelkesedéssel üdvözölte az új korszak hajnalát és intézkedéseket tett a községi szervezet megváltoztatására.

De alig esett túl a kezdet nehézségein, keserű csalódásra ébred a nemzet. Az 1862. ápril 3-án tartott tanácsgyülésen már ismét a korábbi szomorú képpel találkozunk. A főispáni helytartó önkényes beavatkozásai a megváltoztatott rendszer nehézségeit csak szaporították, rendeletei pedig érzelmeiben sértegették a polgárságot. Elkobzás várt a magyar emigráczió vezetőinek arczképeire és számtalan ily képekkel díszített melltű és gyűrű került a zsandárok kezeibe.

Az 1866. év háborús mozgalmai szintén befolyásolták a városi közhangulatot. A hadkiegészítő parancsnokság ismételt megkeresésére a város 13 önkéntest toboroztatott. Minden önkéntes fejenkint 30 frt foglalót, az elindúlásig napi 1 frtot és rendes élelmezést kapott; mindez 761 frttal terhelte meg a város pénztárát.

Alig, hogy megkezdődött a háboru, nyugtalanító hírek terjedtek el a városban. A szekerek hosszú sora, megrakva sebesültekkel, vonult végig a városon, miután már nem volt hely, mely befogadhatta volna az ápolásra szorult betegeket. A város a polgári gyámoldában 12 ágyat állított fel, a polgárok közül számosan vállalkoztak egy vagy több ágynak felsze-

SZOMBATHELY. — A PAPNEVELŐ INTÉZET.

relésére de legtöbb sebesült a helyben felállított 38. számú tábori kórházban volt elszállásolva. A helytartó tanács rendeletének hatását fokozta a polgárság könyörületessége; majd minden ház hozzájárúlt a betegek élelmezéséhez.

A königgrätzi vereség után a megalázott Ausztria készséggel ajánlotta fel a pékejobbot és Deák Ferencz kiegyezési bolitikája a nemzet uralkodója között fennállott választó falat végre ledöntötte.

1867-iki kiegyezés.

1867. február 17-én kelt a királyi leirat, mely az ország alkotmányát helyreállította, február 18-án pedig már Szombathelyen volt a kerület képviselőjének, Horváth Boldizsárnak távirata, melyben szülővárosát az alkotmány visszaállításáról értesíti. A távirat óriási lelkesedést keltett városszerte, örömtől sugárzottak az arczok és az öröm hangos nyilvánúlásai voltak hallhatók mindenfelé. Az öröm és lelkesedés csak fokozódott, midőn minden oldalról megerősítést nyert a hír, hogy a magyar felelős miniszterium igazságügyi tárczájának vezetésével a város képviselője, Horvát Bolpizsár bízatott meg.

A város fejlődése.

Az alkotmány visszaállításával esik össze a város igazi és czéltudatos haladásának a kezdete. Horváth Boldizsár, a város nagy fia, a 67-es kormány igazságügyminisztere, valódi rajongással csüggött szülővárosán és ritka buzgalommal karolta fel érdekeit. Jó részben az ő hathatós pártfogásának köszönhető, hogy a hajdani kis község, mely a múlt század végén csak öt utczából és 180 házból állott, lakossága pedig alig közelítette meg a 2000-et, az utolsó évtizedekben akkora lendűletet vett és oly gyors fejlődésnek indúlt, hogy ezen szempontból kevés hazai város állhatja ki vele a versenyt.

HORVÁTH BOLDIZSÁR.

Déli vasuti vonal.

Az 1865-ben megnyilt déli vasúti vonal, mely Nagy-Kanizsán át Budapesttel és Stájerországgal hozta összeköttetésbe a várost, új teret adott a kereskedelemnek,

A szombathelyi székesegyház belseje.

fellendítette az ipart és új erőt vitt a közgazdaság különféle ágaiba. Nem csekélyebb jelentőségű volt az 1871-ben és 1872-ben megnyílott nyugati vasút, mely Szombathelyt a Dunántúlnak valóságos góczpontjává avatta. A vasutak élénk forgalma új életet öntött a városba, a mely felfogván előnyös helyzetét, ritka kitartással munkálkodott emelkedésén. Gyárak keletkeztek, az iskolák megszaporodtak, új hivatalok felállításával intelligens társadalma megnövekedett, beépült határai tágúltak, a szántóföldek talajából új városrészek, új utczák nőttek ki s népessége évről-évre gyarapodott.

Nyugoti vasut.

SZOMBATHELY. — A BARÁTOK TEMPLOMA ÉS A SABÁRIA-SZÁLLÓ.

Egyesülés Ó-Perinttel és Szt-Mártonnal.

Ez utóbbi szempontból különös fontosságú körülmény volt, hogy a várost határoló két község, Ó-Perint és Szent-Márton, 1885-ben a várossal egyesíttetett, minek következtében a városi lakosság mintegy 3000 fővel szaporodott. A polgárság jó érzéke, elöljáróinak buzgalma nyilatkozik meg azon alkotásokban, melyek a város haladását hirdetik.

A városi építő bizottság gondos és buzgó tevékenysége a czélszerűség tényezői mellett a jó izlés és kényelem tekinteteit is belevonja számításai körébe és megállapított tervezetének következetes keresztűlvitelével nemcsak az új utczák szabályos voltát biztosítja, hanem az egyes építkezések alkal-

SZOMBATHELY. — A GYÖNGYÖS-UTCZA.

mával a régi utczák vonalainak rendezésére is gondot fordít, hogy a százados mulasztások pótlásával megvesse alapját a jövő nemzedék sikeresebb tevékenységének,

Az utczák közlekedési útjai általában bazalttal, a gyalogjárók a város belső területén aszfalttal és szabályos alakú kövekkel, a külső részeken fövénynyel vannak fedve. A gyalogjárók mentén, a szélesebb utczák mindkét oldalán, gömbakácz-sorok futnak végig. Az utczák tiszták és nyáron át rendszeresen öntöztetnek. Az épületek szilárdak, téglákból építvék és cseréppel fedvék. Az újabbak egyszerüségük daczára is izlésesek, czélszerű beosztásúak: a régiebbek közül a legtöbb új külsőt nyert s csak itt-ott lehet látni egy-egy

épűletet, melynek alakja a múlt századra emlékeztet. A városon kívül a Jégverem mellett és az úgynevezett városi nagyrét területnél ligetek adnak pihenőt a szabadba vágyó közönségnek, mely kellően gondozott utakon és árnyas fasorok között teheti meg napi sétáját.

A város utczái.

Kiváló pontjai a városnak a *Horváth Boldizsár-*, *Széchenyi-* és *Batthyányi*-terek, a *Gyöngyös-*, *Berzsenyi-*, *Faludi-*, *Szily János-* és *Szél Kálmán-*, *Uj-*, *Perinti-*, *Kalvária-utczák*. Nagyobbrészt itt láthatók azon nevezetesebb épűletek, melyeknek rövid leiratát a következőkben adjuk:

Püspöki székesegyház.

SZOMBATHELY. — A SZÉKESEGYHÁZ.

A *püspöki székesegyház* a régi szombathelyi vár területén, a jelenlegi Templom-téren áll, homlokzatával kelet felé tekintve. Építése *Szily* János, az egyházmegye első püspöke alatt 1791-ben vette kezdetét és oly gyorsan haladt előre, hogy a hatalmas épűlet 1797-ben már tető alatt állott. Tervezetét Hevele Menyhért pozsonyi építész készítette és ugyanő végezte az építés felett való felügyeletet.

A püspöki irattár adatai szerint Szily püspök 1797-ig a roppant mennyiségű építő-anyagon, a művészek, mesteremberek élelmezésén stb. kivül készpénzben 192,500 frtot fordított a hatalmas épűletre. Ez összegben benfoglaltatik I. Ferencz király 20,000 frt ajándéka, a többit a püspök jövedelmei és ritka buzgalommal folytatott gyűjtései fedezték.

A nagy főpásztor nem érhette meg a templom építésének befejezését. Herzan biboros püspök idejében és ennek halálával a püspöki széknek bekövetkezett két évi üresedése alatt készűltek el a templom belsejének és homlokzatának díszítései, és még akkor sem volt teljesen kész, midőn 1806. november 9-én az Erzsébetet látogató boldogságos Szűz tiszteletére Somogyi Lipót püspök által ünnepélyesen felavattatott.

A régi olasz stílben épűlt kereszt alakú, hatalmas bazilika; hossza kivül 75 m., belül 72 m., szélessége a kereszthajóban 37 m., másutt 23 m., belső magassága 26·5 m. Dór és jón izlésű oszlopokkal ékeskedő homlokzatának déli és északi sarkán egy-egy 57 m. magas, veresrézzel fedett torony emelkedik felfelé. Az északi toronyban van elhelyezve a 2352 kg. súlyú Ist-

ván harang, a déli toronyban 4 harang van A tornyok között levő háromszögü oromzat csucsán egy, a hitet, reményt és szeretetet jelképező szoborcsoportozat, déli sarkán szt. Péter, az északin szt. Pál apostolok szobrai láthatók. Az oromzat és a négy jón oszlop között levő keskeny sávon a következő felirat örökíti meg Szily emlékét:

IOAN. SZILY PRIMVS EPPVS SABAR. MDCCXCVII.

A szélső oszlopok között levő fülkében és pedig a déliben szt. János, az északiban Mózes szobrai láthatók. A homlokzat földszinti részén három márvány lépcső vezet a három főajtóhoz, melyen át a hosszú hajóba jutunk.

A templom belseje vörös márványszínre van festve és három részből áll: a szentélyből, kereszthajóból és a hosszú hajóból, melyeket 34 veres márványnyal boritott, lábaikon és fejeiken gazdagon aranyozott korinthusi oszlop tart össze. Három márványlépcső vezet a szentélybe, melyet a kereszthajótól díszes márvány karzat választ el. A szentély mindkét oldalán vannak felállítva a diófából készült és gazdagon aranyozott stallumok. A déli oldalon levő stallumok mögött van elhelyezve a bibor- és aranyszövettel bevont mennyezetes püspöki szék, vele szemben az északi oldalon függ az olasz Riccinek szt. Pál megtérését ábrázoló művészi képe. A kereszthajó mennyezetének közepéből ereszkedik le a gyönyörü csillár.

A mennyezetet művészi kivitelű festmények díszítik. A szentély felett levő kerek boltozat festményének tárgya az angyali üdvözlet (annunciatio). A festmény négy sarkán négy szent alakja látható, melyeket 1794-ben készített Maulbertsch Antal.

A tabernaculumban őriztetik a szentkereszt azon része, melyet VII. Pius pápa ajándékozott Herzan biboros püspöknek. A sekrestye külső ajtaja felett áll Szily János első püspöknek alabastromból készűlt domborművű képe.

SZOMBATHELY — A PÜSPÖKI PALOTA.

A szentély északi oldalának hosszában van a szt. Mihály-kápolna, melynek ajtaja felett a templom építését és csinosítását befejező Somogyi Lipót püspöknek szintén alabastromból való képe látható. A kápolna boltozatán levő és Winterhalder által festett kép az utolsó itéletet, az oldalfalakon levők a szt. irás egyes történeteit ábrázolják. Az oltárképen szt. Mihály főangyal alakja látható.

Nyugati végében a szt. Mihály-kápolna és a sekrestyék alatt van a sírbolt; az utóbbi két osztályból áll, a belsőben a püspökök, a külsőben a káptalani tagok tetemei nyugszanak.

A város középpontja a hosszú, négyszögalakú *Széchenyi-tér,* melynek északi oldala a Szily János-utczában végződik. Középen áll a kétemeletes *püspöki palota,* mely keletről a Berzsenyi Dániel-utczára tekint. Széchenyi-tér. Püspöki palota

A püspöki palotát Szily János püspök építtette, valószinüleg a templomépítő Hevele tervei alapján. Az egyszerű renaissance stylben épült palota középső homlokzati tagozatának első emeleti nagy ablakjai alatt nyúlik ki a négy jón oszlop által tartott erkély, oromzatát jelképes szobrok, a Szily-család czimere és a főpapi jelvények díszítik. Az oromzat alatt levő keskeny sávon a következő felirat olvasható:

EPISCOPIUM SABARIENSE
JOANNES SZILY
PRIMUS EPISCOPUS SABARIENSIS
F. F. ANNO MDCCLXXXI.

A nagyszabású épület fődísze a tágas lépcsőház és az első emeleten levő nagy terem, melyet Dorfmeister festményei díszítenek. Nagyon szép az úgynevezett Pál-terem, a püspökök rendszerinti fogadó terme, melynek falait Szt. Pál életéből vett jelenetek képei ékesítik.

A püspöki magánkápolna aranyozott oltárán levő alabastrom feszület szintén egyik becses és érdekes látnivalója a palotának, melynek második emeleti négy nagy termét díszes és értékes könyvgyűjtemény tölti be.

SZOMBATHELY. — A GIMNÁZIUM RÉGI ÉPÜLETE.

Papnevelő intézet.

A papnevelő intézet kétemeletes épülete a püspöki palotával egyidejűleg épűlt a székesegyház északi szomszédságában. Minden díszítés nélkül való külseje egyszerűségével is emelő hatással van a szemlélőre.

Mintegy negyven helyiséget foglalnak el a növendékpapok tanúló, étkező és hálótermei, az iskolák, az elöljárók és tanárok lakásai, a könyvtár és a kápolna. Az épület balszárnyának megnyújtásával épűlt 1884-ben a díszes és tágas könyvtárterem, ugyanekkor alakíttatott át az új kápolna. Ugy a könyvtárt, mint a kápolnát Storno Ferencz polychrom festményei díszítik. Az egész épűletben a legértékesebb az egyik iskolaterem mennyezetén látható festmény, mely a négy szt. atyát ábrázolja s melyet Dorfmeister István festett 1791-ben.

Polgári leányiskola. Megyeháza.

A székesegyházzal szemben látható a *polgári leányiskola* szép kétemeletes épűlete. *A Széchenyi-tér* nyugati oldalát *Vasvármegye székháza* foglalja el, egy több ízben kibővített és ismételten modernizált nagyszabású épűlet, melynek kétemeletes homlokzata három tagozatra oszlik.

A középső tagozat oromzatán van a vármegye czímere. Az épűlet keleti részén látható a régi megyeház, mely az újjal összekapcsoltatva, mint ennek melléképűlete tűnik fel.

A díszes kapubejárat balrészén szép lépcsőházba lépünk. A kapubejáratból felvezető lépcsőn az I. emeletre jutunk, a hol a nagy tanácskozóterem az uralkodó pár, I. Ferencz, József kir. herczeg nádorispán, Batthyányi Lajos gróf, Batthyányi Fülöp herczeg, Deák Ferencz és Kossuth Lajos életnagyságú olajfestésű képeivel.

A tér keleti oldalán álló *városház és szinház* egy fedél alatt álló épületet képeznek. A nyugatra tekintő épület déli fele a városház, északi fele a szinház. Városháza és szinház.

A diszes épületnek, melyet Hausmann Alajos tervezett, homlokzata a Széchenyitérre tekint; a városháza déli oldala a belső sikátorba, a szinház északi oldala a Berzsenyiutczába esik. Lépcsőzetes és oszlopdíszítésű bejárataik előtt szépen gondozott díszkert terűl el, közepén *Berzsenyi* Dániel 2·5 magas művészi ércz-szobra. Az emeleten van a tanácskozó terem, falain az uralkodó pár, Széll Kálmán és Horváth Boldizsár képeivel. Berzsenyi-szobor.

A vasvármegyei szinház ünnepélyes megnyitása 1880. augusztus hó 19-én történt. Az épület és a berendezés körülbelül 73,000 frtba kerűlt. Szinház.

A DOMONKOSOK TEMPLOMA SZOMBATHELYEN.

A kicsiny, de díszes szinház három ajtós bejárata az előcsarnokba vezet. Az előcsarnok közepén több lépcsőfokon jutunk a nézőtérre, mely 40—50 személyt befogadó állóhelyből, a két oldalt elhelyezett és 92 ülésre beosztott padsorból és a zenekar helyiségéből áll. Az előcsarnokból jobb és baloldalon lépcsők vezetnek föl a földszinti és emeleti 20 páholyra, az erkélyszékekre, az emeleti zártszékekre és a karzatra. A nézőtéren 350 ember kényelmesen megfér.

A nézőtér nagyon izlésesen van díszítve. A boltozat közepéről számos villamos lánggal világító csillár ereszkedik le. A színpad nagysága arányban áll a nézőtérével. Az előfüggönyt, melynek közepén a lantpengető Apolló alakja látszik, Heinrich udvari festő, a szinpad diszleteit Lehman Mór készítette.

A Széchenyi-térbe torkoló *Szily János-utcza* egyike a város legszebb utczáinak. Emeletes házai közűl nem egy díszes magánépűlet ragadja meg a figyelmet, de legkiemelkedőbb pontja a *törvénykezési és fogházépület.* Szily János-utca. Törvénykezési palota.

A 60 m. széles és 160 m. hosszú telek előrészén áll az egyemeletes törvénykezési palota, melynek U alakját széles udvarok határolják, míg a szárnyak által körűlvett nagy tér a közepén elhelyezett nagy tárgyaló-terem által két, majdnem teljesen négyzetalakú udvarra oszlik. A fogház a telek nyugati részét foglalja el és a fordított T alakban épűlt háromemeletes épűletet képez.

Az épűlet három tagozatú homlokzatát párkányzat díszíti. A középen lévő, oszlopokkal ékített bejárat az előcsarnokba vezet. Innen ágaznak szét a folyosók és az emeletre vivő lépcsők. A háromemeletes fogház-épűletben 210 fogoly helyezhető el. Vannak külön szobái a betegek számára, van öt setét zárkája, egy gazdasági és két séta-udvara.

Faludi-utca. A Szily János-utcza házsorai között észak felé haladva a széles *Faludi-utczába* jutunk, melynek nyugoti vége a tágas vásártérre vezet, keleti vége az úgynevezett tizenhárom-városba nyílik.

Tizenhárom-város. A *tizenhárom várost* a Gyöngyös patak választja el a kőszegi országúttól, melynek keleti oldalán, alig 1 km.-nyire a város végétől az egész kis városnak látszó *lovassági kaszárnya* fekszik.

Lovassági kaszárnya. *A kaszárnya és a csapatkórház* 43, pavillon-rendszer szerint emelt külön épűletből áll, közepén a törzsépülettel, melytől jobbra és balra egy-egy tisztilak és egy altiszti lak van. Másodsorban következik hat legénységi lakóépűlet, ezek mögött van a 12 főistálló. Ezeken kívűl van két nagy és egy kisebb fedett lovalóhely, markotányos épűlet, börtön stb. A kaszárnya el

SZOMBATHELY. — A VASMEGYEI ÁRVAHÁZ.

van látva csatornázással és vízvezetékkel. A telek közepén van az 5800 □ öl terűletű, alagcsövezett felálló tér.

Berzsenyi Dániel-utcza. A Széchenyi-térből keletre kiágazó *Berzsenyi Dániel-utczában* feltünik a csinos Kikaker-ház és a prémontrei kanonokok két impozáns palotája. Mindkettő kétemeletes épűlet, melyek egymás mellé vannak építve műkertté berendezett közös, tágas udvarral. Az udvar északi határán, a Szily János-útczai és a kőszegi-útczai házak kertjei közé ékelve áll a város egyik legkiválóbb nevezetessége, a prémontreiek ritka fénynyel és nagy gonddal

Gimnáziumi épület. épített *főgimnáziumi épűlete.*

Az új gimnáziumi épűlet terveit Rauscher Miksa építész készítette. Kényelmes és czélszerű beosztású kétemeletes palota, mely nagyságra és szépségre bátran versenyre kelhet az ország bármelyik ilynemű épűletével. Délre eső, izlésesen díszített homlokzata a tanári székházra tekint; a többi három oldaláról a Szily János- és a Kőszegi-utcza házainak kertjeire nyílik kilátás. Északon és délről fákkal beültetett tágas udvar környezi. A termek közűl kiválik a nagy diszterem, az ez alatt levő nagy tornacsarnok, az öt ablak által világított rajzterem, a természettani szertár, a vegytani és természetrajzi gyűjtemények termei és a tanári könyvtár helyisége.

SZOMBATHELY. — VILLASOR.

A Berzsenyi Dániel-utczából a város legélénkebb pontjára, a *Horváth Boldizsár-térre* lépünk. A hosszú-ferdés alakú tér a városi kereskedés középpontja, virágzó és oly fényesen berendezett üzlethelyiségekkel, a minőkkel kevés vidéki város dicsekedhetik. Szép épületei a két emeletes Spitzer- és Rudolf-féle házak, az elegáncziával berendezett Hungária-szálló nagy, stuccodíszítésű éttermével és kávéházával, a háromemeletes városi bérház stb. A keddi és pénteki hetivásárok alkalmával e térre sereglik össze a közel vidék népessége, magával hozva az eladásra szánt élelmi szereket, gyümölcsöt és majorságot. Az öt ízben tartott országos vásároknak is e tér a középpontjuk. Horváth Boldizsár-tér.

A tér közepéből nyúlik ki a város fogadalmi emléke, a magas és szép *Szt.-Háromság szobor*, szomszédságában egy kúttal, a régibb idők *kupai kútjával*, melyhez százados tradicziók fűződnek. Szt.-Háromság-szobor. Kupai kut.

A Horváth Boldizsár-tér keleti keskenyebb oldala az ős *Gyöngyös-utczát* nyitja meg, mely mint a főpiacz kiegészítő része, a város legélénkebb utczája. Modern házainak és palotáinak földszinti részét boltok foglalják le. Déli oldalán látjuk a *Mayer testvérek gyárhelyiségeit*, a festményekkel ékes *Pollák-kávéházat* és a jó hiréről Magyarország határán túl is ismeretes *Sabaria-szállót*. Északi oldalán kiválik a két emeletes Borsics-ház, a szintén kétemeletes Mennyei-ház, a *polgári gyámintézet* régi épülete, a Gyöngyös-parton álló gőzmalom és a patakparti *Stirling-féle bőrgyár*. Gyöngyös-utcza.

A Sabaria-szálló keleti határán vonul el a *Fürdő-utcza*, a szőkeföldi sörházkerttel, a nyári mulatságok állandó helyével. Az utcza keleti oldalán a *Ferencz-rendiek* kertje húzódik el, a kert északnyugati szélén áll a kolostor és régi temploma. Fürdő-utcza. Ferencziek temploma és kolostora.

A Sabaria-szállóval szemben, a Gyöngyös-utcza északi oldalába torkollik az észak felé huzódó új *Király-utcza,* keleti sarkán a nagyságával és szépségével egyaránt meglepő kétemeletes Szakács-házzal, melynek emeleti helyiségeiben pazarfényű vendégszobákat rendezett be a szomszédos Sabaria-szálló tulajdonosa, földszinti részét pedig Kovács Jakab *Sabaria-kávéháza* foglalja el elegáns diszitésű és a legkényesebb igényeknek is megfelelő nagytermével, parkozott és árnyékos nyári helyiségével. Szomszédságában áll a *Vasmegyei Casino* palotája.

Király-utcza. Casino-palota.

A Király-utczát kelet-nyugati irányban a *Széll Kálmán-utcza* szeli át, a város legújabb és legszebb utczája. *A m. kir. államvasútak üzletvezetősége palotája* a Széll Kálmán- és Király-utczák sarkára került; e szép kétemeletes palotával szemben, az utcza északi során emelkedik *Batthyány* Iván gróf szintén kétemeletes palotája.

Széll-Kálmán-utcza. Máv. palota Batthyány-palota.

A SABARIA-KÁVÉHÁZ SZOMBATHELYEN.

A Széll Kálmán-utcza keleti vége arra a térre vezet, mely vörös téglás épületcsoportozataival a vasútak és vasutasok egész kis koloniáját alkotja.

A ma is nagy kiterjedésben épült egyszerű, de czélszerűtlen *állomás,* a tulajdonos Déli vasúttársaság helyes intézkedése következtében rövid idő múlva eltűnik, hogy egy a kényelem és czélszerüség kivánalmainak megfelelő modern állomás-épületnek adjon helyet, kiegészítve egy külön teherpályaudvarral, mely a mai köztemető mögött elterülő szántóföldekre van tervezve.

Vasuti állomás.

A Gyöngyös utczát a Gyöngyös patak választja el a *Szt. Márton-utczától*, mely 1885-ig mint önálló község a városi területen kivül állott s a várossal való egyesítése óta szemlátomást fejlődik. Falusias jellegű, apró és dísztelen házai ujjá épülnek, csinosodnak. Déli oldalának keleti végpontján áll a *Domonkos-rendiek székháza és temploma.*

Szt.-Márton-utcza. Domonkosok temploma.

A *templom* nyugotra tekintő homlokzata előtt levő nagyobb szabad téren áll *Szt. Márton kútja,* melynek vizével — a nép hite szerint — a szt. püspök édes anyját megkeresztelte.

Szt.-Márton kutja.

A homlokzaton, a templomajtó felett, a templomot építő Batthyány Erzsébet grófnő emlékét következő felirat hirdeti:

Hanc sacram aedem vovit et dicavit
Sumtibus propriis Divo Martino
Episcopo et confessori hic nato
Illustrissima Dna Dna Comitissa
Maria Elisabetha de Bottiani 1670.

E felirat felett, egy négyszögű mezőben az Erdődy-család czímere látható.

A templom három részből áll: a nagyobb középhajóból és a két kisebb oldalhajóból. A középhajó keleti végén áll a 4—4 korinthusi oszloptól környezett főoltár a szt. Háromság képével, szt. István és szt. László királyok szobraival. A főoltár jobb oldalán van a sekrestye, baloldalán szt. Márton kápolnája. A szentély előtt levő kőrácsozat mellett van balról szt. Tamás oltára, jobbra a Boldogságos Szűz oltára.

A SZOMBATHELYI FELSŐ KERESKEDELMI ISKOLA ÉPÜLETE.

A rendi székházat nagyobb kiterjedésű kert környezi; mellette van a a *köztemető*, míg a *zsidó-temető* a Temető-utczában van. Temetők.

A Széchenyi-tér déli sarkánál kezdődik a *Forró-utcza*, melynek egyik kiváló nevezetessége a *Vasmegyei elektromos művek* díszes palotája, Udvarának déli részén áll a gépház, melyben az Ikervárról jövő nagy feszültségű áram alakíttatik át a világítás és az erőátvitel czéljaira. A városban szerteszét ágazó sodronyhálózat naponkint 4000 ív- és izzólánghoz szolgáltatja az áramot, a gyárak és iparműhelyek jórésze villamos erővel váltotta fel a költségesebb emberi munkát, és a villamos áram hajtja a Kis kar-utczából kiinduló és két kilométer útjában a vasuti állomásig haladó, felső vezetékű *villamos vasutat* is. Forró-utcza. Elektromos mű. Villamos vasut.

A villamos gépház ablakaival a *Hosszu-utczára* tekint, mely a Forró- és Gyöngyös-utczákkal párhuzamosan haladva, a Fürdő-utczában végződik. Közepén átszeli az *Óvóda-utcza*, melynek keleti sorát az óvóda-épület nyitja meg. Szomszédságában áll egy vasrácscsal kerített tágas udvarban az *izraeliták új temploma*. Hosszu-utcza. Óvóda-utcza. Izraelita templom.

Kiváló ízlésű festése, valamint egész berendezése kellemes hatással van a szemlélőre. Az ú. n. bimah (emelvény) tágas helyén van a szószék és végében a frigyszekrény, mely magában foglalja a tórákat és ezek ékszereit. Felette van a terjedelmes orgona és az énekkar.

A templom déli sarkával kezdődik a *Torna-utcza*, a tornacsarnok és az izraelita elemi iskola szép épületeivel. Torna-utcza.

A BATTHYÁNY-PALOTA SZOMBATHELYEN.

A Torna- és az Óvóda-utczák metszésénél terül el a szép nyolczszögü *Batthyány-tér*, palotáival és modern házaival. A teret keresztülvágó Óvóda-utcza a *Gázgyár-utczába* vezet, elnevezve a területén levő nagyobbszabású *gázgyár* után, mely 1872 óta látja el a város közvilágítását. A gyár mögötti részen, a Gyöngyös patak jobb partján, izléses *villák sora* vonul végig; a patak balpartján terül el a nem régen még közkertül szolgált *Práter-liget*, melyet Brenner János, a liget jelenlegi tulajdonosa, gyöngyörű parkká varázsolt át. Batthyány-tér. Gázgyár-utcza. Gázgyár. Villasor.

A város nyugati része a Széchenyi-térből kinyuló *Iskola-utczával* kezdődik, mely a régi város egyik legrégibb utczájába, az élénk forgalmú *Kiskar-utczába* vezet. A derékszög alakú utcza nyugati során látható a *püspöki elemi iskola.* Renaissance stilű remek épületét Kirchmaier Károly szombathelyi építőmester tervezte.

Kiskar-utcza. Püspöki iskola.

A Perint patak hídján átlépve, a villákkal megrakott városvégi *Hegy-utczába* jutunk, melynek déli során a szombathelyi emberbaráti egylet szép és nagy *kórház*-épülete uralja a tért.

Hegy-utcza. Kórház.

A kórház mögött, déli irányban elnyúló területen, az utóbbi két évtized alatt egy egész kis külváros keletkezett rendezett utczákkal, egyszerű, de kedves külsejű alacsony házakkal. A csendes *Kálvária-*, a nagyforgalmú *Nárai-* és a lármás *Görög-utcza* kelet-nyugati irányban párhuzamosan haladnak előre, meg-megszakíttatván újabb utczákkal, melyek észak-déli irányban szintén párhuzamosan indulnak. A Kálvária-utcza egyik nevezetessége a pavillon-rendszerben épült *gyalogsági kaszárnya*; délkeleti sarkán épült az *egyesült protestáns hitközségek temploma,* homlokzatával a perinti főutcza felé, melyet a Perint folyón épített *vashíd* köt össze a Kiskar - utczával. A Perint-utcza nyugati vége délen a *Körmendi-utczába,* északon az *Árvaház-utczába* visz.

Kálvária-, Nárai- és Görög-utcza. Gyalogsági laktanya. Protestáns templom. Perinti vashid. Körmendi- és árvaház-utcza.

A SZOMBATHELYI FÜRDŐHÁZ.

Az *Árvaház-utcza* nyugati során emelkedik a második *városi községi iskola* emeletes új épülete, ezzel szemközt áll a *vármegyei árvaház* monumentális palotája, egy 4000 négyszögölet meghaladó díszes park közepén.

Városi iskola. Árvaház.

Az intézet, mely tágas park közepén áll, egy emeletes, 9 teremmel s számos apróbb helyiséggel, 1878. decz. 1-én nyittatott meg ünnepélyesen s adatott át rendeltetésének. Az árvaház a törvényhatóság által, az alispán elnöklete alatt kiküldött igazgató-választmány felügyelete alatt áll. Cselekvő vagyona ez idő szerint 292,261 frt. Az intézetben 6 osztályu fiú és leány elemi iskola rendeztetett be.

Az épület két részre oszlik: egyik fele a fiuk, másik a leányok osztályát képezi. Az emeleten középütt egy nagy díszterem, a földszinten pedig egy ugyanakkora étterem foglal helyett. Ezeken kívül van még két tágas tanterem, 6 nagy hálóterem, 2 munkaterem, 2 betegszoba, 1 ebédlő, 2 fürdőszoba; a különféle tárak és irodai helyiségek.

A Kiskar-, Perint- és Körmendi-utczákból kiindulva. a Perintpatak jobb- és balpartján több kisebb utczába lépünk, melyek mind újabb alkotások.

Bagolyvár. A város végén egy érdekes épület tűnik szemünkbe: az u. n. *Bagolyvár.* 1851-ben Zwitkovich Károly, hadbiztos építtette, a ki „Károlyvárra“ keresztelte, de a közönség Bagolyvárnak nevezte el. 1871-ben jutott vásárlás utján Sövegjártó ügyvéd birtokába. Hogy az épület nevének megfeleljen, tulajdonosa 5 mázsás vasbaglyot tétetett a homlokzatra.

A városi hatóság lelkesedésig menő buzgalommal karolja fel a város érdekeit; számot vet a jövővel és bölcs körültekintéssel egyengeti annak útjait.

A csatornahálózat továbbépítésével kapcsolatban megkezdődtek a városi vízvezeték munkálatai, a kocsi- és szekérközlekedésre szánt utaknak kikövezése városszerte foganatban van, a Nagy-kar-utcza végén monumentális betonhíd köti össze a Perint két partját, a középső hegy alatt, a Kálvária és Jégpinczéhez vezető út között levő síkterületen új park létesül, a Perint-patak medre szabályozás alá kerül, — mind ezek oly alkotások, melyek a második ezerév küszöbén e fejlődő határszéli várost a legbiztatóbb reményekkel kecsegtetik.

Emelkedésének előmozdításához nagyban hozzájárúl derék társadalma, mely válogatott intézményeivel lebilincseli és otthonossá teszi az idegent.

Kerékpár-pálya.

A sport-egylet, a lovas-laktanya szomszédságában mintaszerűen berendezett versenypályáján már annyiszor gyűjtötte össze az ország és a külföld sportembereit, megkedveltetvén velök a várost és annak lakóit.

A BAGOLYVÁR.

A dalos-egylet, a tüzoltó-egylet ünnepei is sokszor szolgáltattak alkalmat arra, hogy az idegenek fogadásában és ellátásában páratlan szivességű és rendkívül előzékeny lakosságnak ezen szép vonása kidomborodjék.

Jótékonyság és közművelődés

A jótékonyság és közművelődés terén is üdvös tevékenységet tapasztalunk. A nő-egylet, a rongyos-egylet, az emberbaráti-egylet és a többi jótékonysági egyletek és társulatok közönsége szívesen áldoz a jótékonyság oltárán; virágzik a torna-egylet, a vivó-klub, az értelmiség buzgó támogatója a vasmegyei régészeti egyletnek, mely 25 évi fennállása alatt kifejtett munkásságával és a püspöki palota földszintén elhelyezett becses gyűjteményével a hazai és külföldi tudományos körök elismerését is kivívta és különösen római emlékekben gazdag régiségtárával a városnak egy nevezetes látnivalót adott.

Régészeti egylet.

Üdülő és szórakozó helyek.

Az üdülésre és szórakozásra is bő alkalma van a lakosságnak; a Geist-féle kényelmes gőz- és kádfürdő, a Gyöngyös patak két uszodája mindig megtalálják közönségüket; vidám élet uralkodik a sport-egylet jégpályáján, a téli és nyári ünnepélyeken, mulatságokon hajnalig fárad a czigány; nagy az élénkség a vasmegyei kaszinóban, a városi kaszinóban és a kath. kör helyiségeiben. Télen a vendéglők éttermei és a fényes kávéházak, nyáron a kies fekvésű Jégpincze, a Jégverem, a regényes rózsavári csárda, a kámoni korcsma nyujtanak szórakozást.

Kiváló üdülőhelye a városnak a milléniumi park, mely a Hegy-utczából nyugat felé vonulva, hársfasorai között és bokrokkal árnyékolt útjain szivesen üdvözli az árnyékot kereső közönséget. Kellemes sétára hív az Oladig vezető Árpád-út, a hűs hegyek alja, az árnyas szőlősi-út és a város nyugati fensikját borító erdőség, mely illatos fenyvesével, ozont lehelő tölgyfáival és ruganyos pázsitjával köszönti az oda fáradó kirándulót.

„Magyarország Vármegyéi és Városai."

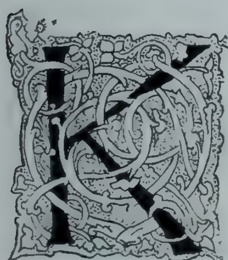
„Apollo" irodalmi és nyomdai r. t.

Kőszeg.

KŐSZEG A SIKSÁG FELŐL.

KŐSZEG.

Kőszeg város története a távol ős-korba nyúlik vissza. Igaz, hogy csak ritkaság számba megy a lelet, vagy adat, a melyre a kutató támaszkodhatik s nem is tudja ezek között magát mindig kellőképen tájékozni.

A város határában álló úgynevezett *Ó-ház*, egy 609 m. magas sziklás hegykúp adja kezünkbe a kulcsot, melynek segítségével Kőszeg homályos multjába hatolhatunk. Egy terjedelmes, áldott vidék őrszeme gyanánt helyezkedik el abba a hullámszerü hegysorba, mely a város mögött emelkedik s annak egyik leghatásosabb hátterét alkotja. Oda füződik Kőszeg legrégibb története, onnan veszi származását s kapja majd nevét is. Kőszeg az ős-korban.

Az itt talált ősrégi tárgyak (barbár utánzatu Philippeus-érem, bronzsarlók) kelta-népségek tanyájára s a hegykúp különös fekvése s tumulusszerü alakja pogány áldozó-helyre, Wodan főisten szentélyére engednek következtetni. Századokig tartott a kelták uralkodása e vidéken és a Duna medenczéjében, míg a 40-ik év körül Kr. u. a geták folytonos támadásaitól elgyengülve, helyet engednek a művelt rómaiaknak, akik figyelmessé lesznek a sajátságos helyre, az Ó-házra s azt hadászati czélra rendezik be. Védő művekkel látják el s jelző állomásává teszik a közelben fekvő Savariának. A castrum négyszögletes alakját a közel multban fedezték fel, szilárd alapján a későbbi várépités nyomaival. Ilyen őrtornyokra nagy szükségük volt a rómaiaknak, mert a barbár népek sokat háborgatták őket. Már Valerián alatt küzdöttek a vandalok ellen, kik végre is Pannonia nyugoti részében letelepedtek. Pár évvel későbben a quádok és a szarmaták dúlják fel a provinciát és utánok keletről jövet a hunok verik ki az itt lakott népeket. 445-ben a hunok, 455-ben már a keleti gótok uralták e tartományt s röviddel utánok a longobárdok. Kelták. Római uralom. Húnok és góthok.

Ez utóbbiak kivonulásával kezdődik Pannoniában egy homogénebb

A KŐSZEGI KALVÁRIA.

Avarok.

betelepítés, egységesebb államalkotás s ezzel egyidejüleg a rómaiság teljes kipusztulása vagy felolvadása. Ekkor megy végbe az avar-szláv megszállás, mely 300 évnél tovább tartott s mely, ha Laziusnak hihetünk, ujra szerephez juttatta Ó-házunkat. E történetiró ugyanis azt állítja, hogy az Ó-házon egyideig avar királyok székeltek, de hogy mely időben, nem mondja. Mikor Nagy-Károly az avarokat megtörte, engedelmével Khágán Sabária és Caruntum közt telepszik meg már keresztény avaraival. Lehet, hogy az ez időtájt okmányokban emlegetett *Castellum Guntionis* alatt az Ó-Ház értendő, s ebben laktak a már részekre szakadt Avarország egyes fejedelmei, mint Nagy Károly hűbéresei.

Frankok

Az avarok teljes eltünésével, vagyis a frank birodalom kikerekítésével, mint a keleti grófság (Ostland) tagjában, csakhamar szláv- és bajor-népség telepszik meg és adja jelét a korai kulturéletnek. A kőszegi hegyekben állott mattseei kolostor 680-ban 20 mensionyi birtokot kap, amely körülmény a kolostori életnek e vidéken való korai elterjedéséről s a föld rendes műveléséről tesz tanuságot.

Hogy Kőszeg maga, vagyis a mai város helye, akkoriban be volt telepítve, arról tanuságot tesz Arnulf német császárnak egy 888-ban kelt s a salzburgi egyház részére kiadott adomány-levele, melyben 300 népes telket és több templomot sorolván fel, megemlíti Gensi-t (Guns-Kőszeg) is az ő templomával.

Magyarok.

A beköltözködő s e vidéket is elfoglaló magyar őseink itt tehát rendezett visszonyokkal találkoztak, miket fenn is iparkodtak tartani. Kissé furcsán hangzik ugyan sokak előtt Horváth Mihálynak Anonymus nyomán koczkáztatott amaz állitása, hogy Zsolt vezér Vasvármegyében az ország határszélének védelmére várat építtetett s ennek Kőszeg nevet adott; de, ha figyelemmel olvassuk Anonymus körülirását s ismerjük az itt létezett visszonyokat, Horváth állítását elfogadhatjuk. A névadást is megérti az, a ki a hely természeti fekvésével megismerkedik s látja a szeg alakjában a földből kiálló sziklát (kő-szeg, kő-sziget), melyre a vár épűlt. Innen nyerte nevét a város is, mely, mint egyszerűbb hely, már akkor létezett s melynek régibb lakosai besenyőkkel és magyarfaju oroszokkal szaporodtak, akik a várépítésben segítettek.

Kőszeg vára.

Irott emlékeink különben csak a XIII. század első felében szólnak Kőszegről. A kath. plébániai levéltárban talált följegyzések szerint 1242-ben plébánia volt itt s IV. Béla királyunk innen vezette hadát Babenbergi Frigyes ellen, hogy rajta a sajói szerencsétlen ütközet után szenvedett sérelmekért bosszut álljon.

Németujváriak.

Kőszeg várát és tartozékait nyilvánvalóan IV. Béla király adta *Németujvári* Henriknek, ki 1263. körül, ekkor már, mint nádor, a város északnyugati szélén ma is fennálló, de már sokszor felujított várat (alsó-vár) építtette és ujabb vendégnépet szállíthatott melléje. Ez időtől fogva Kőszeg lett a Németujváriak messze kiterjedő birtokainak legerősebb pontja s az oligarcha harczainak egyik főszinhelye. V. István trónraléptével, Henriknek oka levén

az új király bosszújától tartani, a két Kőszeget (alsó és felső) többi határszéli váraival együtt Ottokár cseh király hadainak szolgáltatta át. E miatt és, mert a cseh király az udvarába menekült magyar főurak, valamint az István nénje által Prágába vitt családi kincsek kiadását megtagadta, háborúra került a dolog s Jakab mesternek és Gergely vasvármegyei főispánnak sikerült a két várból Ottokár és Németujvári Henrik hadait kiverni. A Németujváriak (Henrik és fia, Iván) az időközben trónra jutott IV. László király kegyét s ezzel együtt birtokaikat csakhamar visszanyerték, mikor azután az 1273-ban újból kitört cseh háborúban 30 ezernyi sereggel előbbi pártfogójuk, Ottokárnak seregét döntő ütközetben megverték. Csakhogy hűségük a király iránt nem volt maradandó. Többszörös felségsértést követtek el s galád merényleteiket azzal tetézték, hogy Béla királyi herczeget megölték, Endre királyi herczeget pedig összeesküdt czinkostársaikkal elraboltatták. Elkövetett gaztetteik után drávántúli birtokaikra menekülve, onnan hadat vezettek a király ellen, de ez őket a fövenyi pusztán legyőzte. A Németujvári testvéreknek 1279-ben a vasvári káptalan előtt kötött osztálylevele szerint, Kőszeg a legidősebb fiunak, a harczi vitézségben és gonoszságban egyaránt méltó Ivánnak jutott. Iván két év mulva elnyeri a nádori méltóságot s a magas kitüntetést azzal hálálja meg, hogy ismét pártütővé lesz, sőt daczolni mer a királylyal, midőn ez, őt megbüntetendő, 1284. elején egyik várát, Borostyánkőt körülzárolja. A rettenthetetlen ember ekkor a király segítségére siető osztrák hadat bekeríti, fogolylyá teszi s Albert osztrák herczeget békére kényszeríti; mire László király is távozni kénytelen. Az Alberttel kötött békét ismét csak Iván szegte meg. Ezt megsokalva, Albert erélyesen készült ellene harczra. 1289. tavaszán 15 ezernyi emberével a Németujváriak majdnem minden határszéli birtokait elvéve, magát Kőszeget szeptember végével szállotta meg. Iván személyesen védte Kőszeget s ellenfelével szemben rettenetesen kegyetlenül járt el. A többi között, hogy Albertet elrettentse a vár vívásától, 500 elfogott német harczosnak kezét, lábát vágatta le és dobatta a vívók sorai közé. De Albert, az iszonyattól még jobban felingerelve, nem tágított: a várost minden oldalról megrohanva, elfoglalta s az őrséget a lakosság nagyobb részével a várba szorította, melynek megtartását Iván nem remélvén, néhányadmagával egy alagúton megszökött (1289.)

KŐSZEG VÁROS RÉGI PECSÉTJE.

Albert a birtokába jutott városnak, mely az ostrom alatt a Ferenczrendiek kolostorával együtt leégett, felépítését és sánczfalainak kijavítását elrendelvén, a nép őrizetét Emeberg Berchtoldra bízta. Sokáig azonban nem maradt Albert Kőszeg birtokában; III. Endre 1291-ben a többi szomszédvárral együtt Kőszeg kiürítésére kényszerítette. Iván ekkor elveszített birtokainak egy részét visszakapta ugyan, de a hainburgi békének rája nézve azon sérelmes pontja miatt, mely a kőszegi felső-várnak a többi hegyi várakkal egyetemben történendő lerombolását rendelé el, újra elpártolt a királytól a trónkövetelő Martel Károly ügyéhez s a drávántúli részekben, hol szintén nagy birtokai voltak, a zavargók élére állott. A király 1292. ápril havában már maga is Dráván túl táboroz, megtörni szándékozván ellenségeinek erejét. Ez nehéz munkának látszott, mert a király inkább egyezségre lépett e pártos urakkal. Iván a hűség álczája alatt odafurakodik

Albert.

III. Endre.

a király személye mellé és foglyul ejti azt. A király csak kezesek s különböző igéretek árán szabadul a rút lelkű alattvalótól, de csakhamar boszút áll rajta. 1296-ban személyesen vezet ellene hadat, megjelen Kőszegnél és elfoglalja azt az egész vidékkel. Csak a király halála után (1301) kapják a Németujváriak megint vissza Kőszeget. Ennek azután Károly király vezérei, Köcski Sándor és Kanizsai Lőrincz vetettek végett, a kik, a király parancsára, a Németujváriak ellen fordulnak és 1327-ben négy erős várukat: Sárvárt, Német-Ujvárt és a két Kőszeget tőlök örökre elvették, ifjabb (II.) Jánost pedig a király iránt való engedelmességre szorították.

Kőszeg királyi birtok.

Kőszeg most királyi birtok lesz, melynek lakói kiváltságokat kapnak s a városra most már szebb napok következnek. Az Anjouk többször látogatnak el falai közé s szivesen töltenek benne néhány napot. Több újabb kiváltsággal is gazdagítják a várost, mely jólétében csak akkor szenved, mikor

KŐSZEG RÉGI KÉPE.

Garák.

Zsigmond király cserébe adja a Garáknak, a kik, habár szeretetüknek és hajlandóságuknak a kőszegiek iránt nem egy tanujelét adják, mégis okot szolgáltatnak a panaszra. Zsigmond veje, Albert király, Kőszeget a Rozgonyiaknak adja, halála után pedig neje, biztosítani akarván fiának a trónt, a Visegrádról elorzott koronával együtt Kőszeget, Sopront más szomszéd erősségekkel Frigyes császárnál vetette zálogba. De Ulászló jutván a trónra, Kőszeg ismét magyar kézre kerül, mikor azt a király Palóczy Simonnak és Guthi Ország Mihálynak adományozza, kik fentartják és megerősítik a városnak a Garáktól nyert szabadságait, de csak rövid ideig maradnak a város birtokában, mely visszaszáll a Garákra.

Osztrák uralom.

1445-ben Frigyes császár, felhasználva az országban támadt zavart, azon ürügy alatt, hogy Garai László, Kőszeg birtokosa megtámadta Sopront, a császár birtokát, a várost megostromolja, elfoglalja és annak vagy 80 polgárát minden előzetes kihallgatás nélkül felakasztatta. A rá következő évben azonban már kibékült a várossal s, hogy hűségét magának biztosítsa, megerősíti szabadalmait és új czimert adományoz neki.

1454. november 28-án Hunyady János időzött Kőszegen, mely ismét

magyar birtok, de már 1459-ben ujból Frigyes az úr Kőszegen, melynek elnyeréseért 1461-ben a Rozgonyiak tesznek kisérletet. Azonban csak Mátyás király tudott végezni Frigyessel, kitől Kőszeget 1482-ben visszafoglalta s szenvedett káraiért a várost 1483 évi január hó 25-én kelt szabadalomlevelével kárpótolta. Ekkor Csolnoki Albert lett az alvárnagy, ki a nagy király halála után Kőszeget könnyű szerrel átengedte Miksa császárnak. A város osztrák uralom alá került s másfél századon át az alatt maradt, csak egyházilag tartozott a győri püspök joghatósága alá. I. Mátyás.

A legnagyobb szorongattatás és egyúttal a legnagyobb dicsőség napjait 1532-ben élte Kőszeg, mikor Szulejmán szultán Bécsnek irányzott utjában azt fölkereste és megostromolta. *Jurisics* Miklós volt akkor Kőszeg kapitánya, aki a várat és a várost zálogképen bírta Ferdinánd királytól és aki a város polgárain kívül egy csapat legénynyel és asszonynéppel a török császár hatalmával sikeresen szembeállott. Az ostromot sok érdekes részletével a városi levéltárban őrzött egykoru német kézirat mondja el a leghívebben, melyet lehető hű fordításban itt közlünk: Kőszeg ostroma 1532-ben.

„Kőszeg ostroma 1532-ben.

Az örökkévaló Isten megtartja a hívőket. Az Isten nevében Amen. Az 1532-ik esztendőnek augusztus ötödik, azaz Marie Nivis (Havi-Boldogasszony) napján, mely akkor hétfőre esett, egy hatalmas török sereg vonult föl Kőszeg elé. A felvonulás ugyanezen hétfőn kezdődött és eltartott péntekig. Alatta a kőszegiek naponkint a magyar külvároson át a marhavásár-térre, egész a Gyöngyösig kivonúltak a török elé, amikor is vele gyakran összetűztek.

KŐSZEG VÁRA.

E közben egy új selyemzászló lengett a város falain kődarabok és sípok felett s onnan a legderekabban lőttek az ellenségre. De már pénteken reggel a Kőhegy-szőlők körüli mezőn sátrakat lehetett látni. Hírül vitték a városba, hogy a török császár hadnépével maga fog támadni. E hírre mindkét külváros lakossága sietve a belvárosba vette magát s a külváros házait, különösen a sánczárok körül állókat, a kapitány ur (Jurisics) parancsára felgyújtották és felégették, min a török császár nem kevéssé csodálkozott és vizsgáltatta, hogy mely részről eredt a tűz. Szombaton reggel százezer török sátrát lehetett látni a város körül álló magaslatokon egészen a felső-ház (ó-ház) tetejéig, nemkülönben minden sík téren és zeg-zúgban. E napon állíttatta fel a török ágyuit a szőlőhegyeken és az alább eső sík tereken, a vár és város ellen irányítva azokat és lövetni kezdett. A rá következő vasárnap, azaz augusztus 11-én egész naphosszat oly iszonyu lövöldözés folyt egyrészt a török, másrészt pedig a vár és város között, mintha összereroskadni akarna az ég és föld. A lövöldözés még hétfőn (12-én) is eltartott. De az ezután jövő kedden (13-án) a török rohamra indult és éjjel-nappal egyfolytában lövetett. 18 ilyen rohamot intézett a város ellen, mégis közülök csak 9 hatalmasabbat; de (Istené legyen a dicsőség) egy sem sikerült. Erre a török a körfalak aláaknázásához fogott, hogy azokat puskaporral fölvettesse. Három helyen sikerült is munkája, de ahol a törökök aláástak, ott a kőszegiek, legtöbbször ellenásással meghiúsították az ellenség szándékát, elűzték azt és magukkal hozák a városba annak szerszámait. Mindamellett mégis sikerült a töröknek egy aknát szétrobbantani, mire a fal 10 ölnyi hosszuságban összeomlott. Az így támadt résen át azután a török nagy csoportokban betörni készült. De Isten erőt adott a kőszegieknek, kik lövéseikkel visszaűzték a törököt s fát, földdel megtöltött hordókat helyeztek a rés elé. E roham $1^1/_2$ óráig tartott s alatta a török császár maga is Ibrahim pasával és királyunk követségével (?) a szőlőhegyen volt, látni akarván, miként düledeznek a falak, törnek be azokon át emberei és bánnak el a

JURISICS MIKLÓS.

keresztényekkel. Azonban Isten megoltalmazta a kőszegieket. A törökök még egyszer csomagokba kötött rőzsével akarták a sánczárkokat betemetni, de mitsem végezhettek, mert erős tüzelésnek voltak kitéve. Ezenkívül a törökök tevéken, lovak és szekerek segítségével fahasábokat hordoztak össze a sánczárkokba s a fal magasságát túlhaladó három halomba rakták. Hanem a kőszegiek éjjel lyukakat törtek a falakon s ezeken át kénnel, szurokkal és faggyuval töltött hordókat löktek a farakások közé; a hordókat azután meggyújtották és a falakon át tüzes kévéket és szalmát dobtak ki, hogy a fa tüzet fogjon és gyorsan elégjen. Midőn a törökök ezt látták, nagyon megijedtek és a fahalmok segítségével sem tudtak végezni. Hanem elcsüggedtek és végre augusztus 27. napján délután erős rohamot és 28. napján kora reggel a török császár legfelsőbb parancsára a legerősebb és leghatalmasabb rohamot intézték a város ellen, mely roham délutáni egy óráig eltartott s mely alatt néhány török zászlókkal a falakra jutott; de a keresztények Isten erejével négy zászlót elvettek tőlük, őket magukat pedig a falakról lelökdösték, megverték és leszurták.

Mikor a török a keresztényeket ilyen félelmet nem ismerő, erős szivüeknek találta, nagyon elcsüggedt s miután egész hadával 25 napon át feküdt Kőszeg előtt, állat és ember éhezett és aggságoskodott, nem is akart tovább maradni, hanem mielőtt még először csak serege szine-javát vinné, hódolatot fogadott el és békét kötött, azután még két napon át egész a harmadikig békében elvonúlt. Ami fölött a kőszegiek az Isten kegyelméből a legfelsőbbel örvendeztek és Istennek dicséretet és hálát mondottak.

Idejegyezvék a dicső várúr neve, valamint plébános, bíró és hadnagyok, akik akkor, mikor a török Kőszeget ostromolta, léteztek, negyedmesterek és parancsnokok voltak. Nevezetesen:

A vár ura Jurisics Miklós úr, lovag, ő felsége a római császár tanácsosa, Szent-Vid és Kőszeg kapitánya. Ez az úr ezután a Kőszegen véghez vitt őszinte, becsületes cselekedeteért bárói rangra emeltetett.

Álts Mihály plébános úr, sértetlen maradt.

Rempel István városbíró, egyik karján lősebet kapott.

A tizenkét tanácsos.

Negyedmesterek.

Erdős Pál
Kerszner János
Bedőcs Miklós
Lederer Mátyás } mind a négy a falakon esett el.

Schlaher András a falon beteg lett, házában meghalt.

Schwankler Pongrácz
Markhó Bálint
Plickenofen Mátyás
Günser Ulrik } ez mind a négy megsérült a falon.

Csó Mihály
Drakner István
Vörös Benedek } e háromnak mi baja sem lett.

Négy hadnagy, kiket a város választott meg:

Bedőcs András
Lederer Mátyás fent megnevezve
Schneider Márton
Kramer János } ez mind a négy elesett.

Khromoser György őrmester sértetlen maradt.

Ygl János zászló-tartó, megsérült.

Három őrmester :

Schwankler Hermann
Schmid Péter } e kettő nem sérült meg.
Schuster Erhard elesett
Forintos Mátyás tüzmester, sértetlen maradt.
Toronyőr elesett.
Sipos megsérült.

Az ostrom alkalmával Kőszeg városában szerte körőlbelül négyszáz és tizennyolcz ember veszett el és lövetett agyon.

A török császár az ő igazlelkü és lovagias törökjeit, akik Kőszeg előtt elestek, igen megsajnálta, de hogy hány maradt közülök halott, a kőszegiek nem tudják.“

Igy az egykorú német kútfő, melynek a vége kissé homályos s azért némi magyarázatra szorul. „Hódolatot fogadott és békét kötött,“ t. i. a *török* Kőszegről való elvonulása előtt. Ennek magyarázata a következő: Az aug. 27-én megkisérlett roham után Ibrahim nagyvezir császára nevében négy tekintélyes törököt küldött Jurisicshoz, hogy ezt a hely feladására bírják s ha erre nem lehetne, arra, hogy egy-egy ház után 1 frt évi adót fizessen, vagy egyszersmindenkorra 2000 magyar frtot a gyalogság parancsnokának. Jurisics, akinek katona létére feltünhetett a támadás lanyhasága és sikertelensége*, daczolni mert a túlnyomó erővel. „Adót nem fizetek olyas után, amivel nem birok, 2000 magyar forintom pedig nincsen“ — válaszolá, a mível majdnem vesztét okozta magának és a városnak. Mert a török most boszúságában a végső eszközhöz nyúlt, az utolsó és legerősebb rohamhoz. Az augusztus 28-án intézett támadás borzasztó csatazajában a város fegyvertelen népe, már halálra készen, a szt.-Jakab egyházat kerítő temetőfalak közé menekülve egetverő jajkiáltásba tört ki, nem is gyanítva, hogy ezzel menti meg magát és a várost. A török katonák ugyanis, kiket ugyis csak korbácscsal lehetett támadásra bírni, valamely közeledő segitő sereg csatakiáltásának vélvén a lármát, hanyatt-homlok visszafutottak. Ibrahim erre szorult helyzetében ismét fölvette az alkudozás elejtett fonalát, találkozóra híva fel Jurisicsot.

JURISICS-EMLÉKTÁBLA KŐSZEGEN.

„Látván szükségemet — irja Jurisics Ferdinándhoz intézett jelentésében — hogy sem lőporom, sem puskám, sem emberem, ki még kész lett volna a védelemre, s hogy lehetetlen még csak egy óráig is megállanunk a sarat, azt feleltem a küldöttnek, hogy hozzanak kisérő levelet és két híres törököt tuszul. Egy óra tellett bele, mig polgáraim és szolgáimmal a teendők iránt tanácskoztam, szivükre kötvén, hogy semmi szín alatt meg ne adják magukat, ha engem esetleg tőrbe is ejtene a török. Kimentem már most nagy vigyázva egymagam. Künn vagy ezren vártak már. Mellettem a janicsárok főparancsnoka lovagolt s Ibrahim pasa sátorába vezetett, mely közel volt a városhoz. Nagy pompa között ült ő itt. Bemutattak neki, ő fölkelt, kezet nyujtott és leültetett. Mindenek előtt azt kérdezte tőlem, ha fölépültem e már teljesen nyavalyámból, melyben már Törökországban sinylődtem.** Azután tudakozódott, ha egynél több sebet ejtettek-e rajtam és veszélyesek-e azok ?“

Ezek leirása után ekként folytatja Jurisics jelentését:

„Erre oly hangon kezdett velem Ibrahim beszélni, mintha kegyelmet eszközölt volna ki számomra uránál és a császár a várost, a várat s mindent, a mi benne van, nekem akarná ajándékozni. Fölkelvén azonban, feléje mentem, ő pedig csókra nyujtá kezét. Én tekintélyem megőrzése végett azonban csak a kabátját csókoltam meg s köszönetemet fejeztem ki. Ő

* Hadászati kutatások nyomán ujabban megállapították, hogy a török nagy ostromágyúi Eszéknél a Duna mocsarában rekedtek s azok nélkül nem bírt Kőszeggel s nem merte Bécset sem megtámadni.

** Jurisics korábban követségben járt Konstantinápolyban.

erre ujra leültetett s azt mondta: menjek el vele kézcsókra a császárhoz, aki innen nem messze van sátrában. Erre azt válaszolám, hogy tudom, mikép nagy befolyása van a császárnál s amit ő megigér valakinek, azt megadja a császár; de mivel sebeim miatt nagyon elgyengültem, engedje meg, hogy népemhez mehessek vissza a városba: Vettem észre, hogy vonakodásom s hatalmának nagyrabecsülése megelégedést keltett nála; ennélfogva kértem tőle 6—10 törököt, akik megakadályozzák a többi törökök benyomulását a várba azokon a helyeken, ahol a falak áttörvék. Ezeket magammal vinném a várba, a többit pedig parancsolja el a falak alól. Ezt helybenhagyta és megjegyezte, hogy azonnal elrendeli: keljen utra a népség azon irány felé, amerre terv szerint indulnia kell, két nap mulva amugy is odább áll az egész sereg."

A török Kőszeg alól eltakarodva, a Fertő irányában vitte seregét, de csakhamar Stájer- és Horvátországon keresztül visszasietett tartományaiba. A török elvonulásakor a városbeliek meghúzták a harangokat és a szerencsés szabadulás emlékére Kőszegen azóta is naponkint délelőtt 11 órakor harangoznak.

Jurisics Miklós.

Jurisics, kinek természetesen nagy része volt Kőszeg sikeres védelmében, nyomban a törökök elvonulása után, érdemeinek jutalmazását kérte Ferdinándtól, ki meghallgatván hű emberének többszörös előterjesztését és méltányolván hősies viseletét, *kőszegi* predikátummal a bárói rangot adományozta neki, később pedig Kőszeg várát s a mezővárost minden hozzátartozóival örök birtokul.

Privilégiumok.

A város polgárairól sem feledkezett meg Ferdinánd. Ezek példás kitartását, hűségét nevezetes kiváltságokkal jutalmazta; a megrongált falakat ujból építtette s a többi között 1533-ban kelt német kiváltságlevelében megparancsolta:

SZÉCHY MÁRIA KÉZIRÁSA.

„hogy ők (a kőszegiek) ezentúl minden házi szükségleteikhez tartozó javaikkal és áruikkal alsó-ausztriai örökös tartományainkban és ezek területein mindenütt, vizen és szárazon, husz éven át a kiváltságlevél keltétől számítva, szabadon járhatnak-kelhetnek, valamint a mi és örököseink kegyes tetszéseig minden bárhol az országban fizetendő harminczad-vám és egyéb efféle terhek alól fölmentvék."

1535-ben Ferdinánd ráparancsol a magyar megyékre és városokra, 1545-ben pedig az alsó-ausztriai tartományokra, hogy a kőszegiekkel szárazon vagy vizen vámot ne fizettessenek. Ferdinánd trónutódai sem feledkeztek meg a város fontos szolgálatairól, kiváltságait ezek is részint megujították, részint szaporították.

Kőszeg birtoklási joga, miután Jurisicsnak gyermekei nem maradtak, idővel idegen kezekre szállott.

1544-ben Ferdinándtól zálogban bírja Weispriach János, későbben ennek veje, Teuffel Kristóf, azután Jurisics fitestvéreinek gyermekei, ifjabb Jurisics Miklós és János kapták, kikre a bárói czím is átszállott.

Reformáczió.

1550-ben Kőszegen már nyoma volt a reformácziónak, mely oly rohamosan elterjedt, hogy négy évvel későbben az akkori katholikus plébános, Álts Mihály, helyét elhagyni volt kénytelen és abba helvét hitvallásu lelkész lépett, kit pár évvel későbben ágostai vallásu pap váltott fel.

Ujabb kiváltságok.

1564-ben Miksa király több kedvezményben részesíté a kőszegieket és 1565-ben megerősítette szabadalmaikat is. Ugyane király 1571-ben a megyéknek és városoknak megparancsolja, hogy a kőszegieket lakostársaiknak vétke miatt letartóztatni ne merészeljék. Rudolftól is kaptak 1578-ban, II. Mátyástól 1609-ben és II. Ferdinántól 1623-ban kiváltságokat megerősítő okleveleket.

Kurucz hadjáratok.

1605-ben már Nádasdy Tamás birja Kőszeget, ki a polgárokkal egyetértve kaput nyit Bocskay hadának. Ezért a kuruczok kivonulása után a védtelen városra tört Dorn, császári parancsnok vérlázító kegyetlenséggel és

KŐSZEG SZAB. KIR. VÁROS TÉRKÉPE.

„Apollo" Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság.

Kogutowicz és Társa Magy. Földrajzi Intézete Budapest.

Helyrajzi magyarázat:

1. Vasuti állomás.
2. Czeke-féle gőzmalom.
3. Honvéd kaszárnya.
4. Közvágóhid.
5. Betegház.
6. Katonai alreáliskola.
7. Erzsébet kisdedovó.
8. Domonkosrendi apáczák iskolája.
9. Gőzmalmi kaszárnya.
10. Hidegvízgyógyintézet.
11. Polgári gyámintézet.
12. Evang. konvent-épület.
13. „ templom.
14. Izraelita templom.
15. Albrechtinum.
16. Szolgabirói hivatal.
17. Vár.
18. Szt-Benedekrend székháza.
19. „ „ temploma.
20. „ „ algimnáziuma.
21. Városi elemi iskola.
22. Árvaház.
23. Polgári iskola.
24. Plébánia templom.
25. R. k. plébánia lak.
26. Városháza.
27. Járásbiróság.
28. Adóhivatal.
29. Posta és táviró.
30. Kőszegi takarékpénztár.
31. Jézus szt. szivéről nevezett templom.
32. Szálloda.
33. Általános takarékpénztár.
34. Temetői templom.

dulással sujtja a lakosokat. Később a kőszegi uradalmat Nádasdy Kristóf birja, majd meg ennek özvegye, Choron Margit.

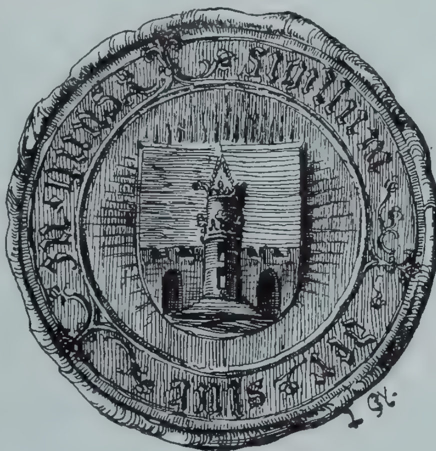
1616-ban a király Kőszeg várát uradalmával együtt, a város és az egyházak kegyuri jogának kivételével, rimaszéchi Széchy Tamásnak adja. A város lakossága ez időben a békének örvendhetett egész Bethlen Gábor fölkeléseig, mely alatt Kőszeg ismét sokat szenvedett.

Bogrády János, Bethlen soproni kapitánya 1619. évi deczember 14-én a várost megtámadja és annak külvárosait felgyujtatja. Erre Bethlennek hódolnak a kőszegiek, kik kevéssel rá ismét csak a császáriaknak nyitják meg városuk kapuit, amiért Bethlen katonái 1620-ban ujra felgyujtják és elfoglalják Kőszeget, 1621-ben pedig már ismét itt vannak a császáriak.

A Nikolsburgban megkötött békével a rend és nyugalom némiképen helyre állott s a később támadt országos mozgalmak sem igen hatottak el ide. Sőt csakhamar öröm érte Kőszeget: visszakapcsolták a magyar házához. A magyar rendeknek sokszoros sürgetésére és erre kapott biztató igéretek után III. Ferdinánd 1647. szeptember 7-én a város visszakeblezését rendelte el s királyi kegyét azzal tetézte, hogy a rákövetkező év november 6-án Kőszeget a *szabad királyi városok* sorába emelte, birtokában hagyván egyuttal a Frigyes császártól kapott s eddig használt falas-tornyos czimerének.

Visszakapcsolása Magyarországhoz.

Szabad király város.

KŐSZEG VÁROS MAI PECSÉTJE.

Kőszegnek, az ország testéhez való visszakebelezésével s szabad királyi várossá emelkedésével viszonyai is megváltoztak. Érzelmeiben, törekvéseiben, szokásaiban magyarrá lett, és bár polgárai már régtől fogva függetlenek, szabadok voltak és saját testületük, velük egyenlő polgártársaik által voltak csak kormányozhatók, itélhetők, mint szabad királyi város teljesen felszabadult minden földesuri hatalomtól és a megyei kormányzat alól is. Sajnálni való csak az, hogy a város ez időben a vallás és alkotmány miatt oly sokszor viszályok és nyomor színhelyévé lett. Minden átmenő had, ellenség vagy jóbarát zsarolja a lakosságot, mely nagyobbára mindenkivel kész tartani aszerint, amint teheti s a legkönnyebben menekűlhet tőle. Országos nagy nemzeti és hatalmi elvek helyett apró helyi kérdések érdeklik csupán s legfeljebb még a hitujitási, pártszakadási viták, templomfoglalások. E mellett az erkölcsök dolgában is hanyatlás állott be. A nép oly kicsapongásokba merült és annyira megromlott, hogy a baj orvoslása czéljából a városi tanács 1689-ben szigoru rendszabályok alkalmazását látta szükségesnek.

A következő század küszöbén felmerült harczok alatt a város bástyáit még egyszer, de most már utoljára kellett kijavítani. Rákóczy kuruczai 1704-ben a maguk részére hódították a várost, mely a szabadságharcz ideje alatt megint hol az egyik, hol a másik hadakozó féllel tartott. A hadakozások természetesen megint nagy kárral jártak a lakosokra nézve, ami a többi között kitünik az akkori városi főjegyzőnek következő emléksoraiból:

Rákóczy-felkelés.

„Anno 1707. die Junij. Délután 2 és 3 óra között jütt Generál Nehem uram ő Excja, az egész ármádiával Szombathelyről a szilfánál levő rétekre, ahol nemcsak a réteket rontották, hanem a gabonákat is lekaszálván, ugy rontották az a tájon való vetéseket. Avval nem elégedvén, a következő napon jütt föl az egész, a Gyöngyös mellett lévő mezőkön; azokat is nemcsak letaposták a lovakkal, hanem szekerekkel egynehány utakat csináltak, ugy rontották és azután kaszálták. Mely kár minémű nagy keserüségére lett légyen a szegény lakosoknak, — minden körösztény ember elgondolhatja. Az nap (jun. 6-án) ujonnan dél tájban a patak alatt való földekre és rétségre szállott, — e tájon is a gabonát lekaszálták, noha ugyan a generál erősen tiltotta, de csak nem használt. Megszállván azért, ott maradt

két napig és csak harmadnapjára, u. m. szerdán (jun. 8-ka) reggel indult vala el Sopronba. Alig ment el a német, azonnal itt volt a kuruczság."

A kuruczharczok utolsó fellobbanásának lángját is látta és érezte Kőszeg. 1710-ben, mikor Rákóczy a végső erőfeszítéseket tette a haza ügyének jobbra fordítására, Balogh Ádám merész becsapást intézett Ausztriába. Délről jövet, a Dunán való merész átkelése után felhatolt Kőszegig, a honnan, mint a villám csapott Ausztria széleire s Kőszeget is megtámadván, sikertelen ostrom után fölégette.

KŐSZEG. — RÉGI HÁZAK.

Ez isszonyú csapás volt az elszegényedett városra. És ezt a csapást nagyobbította még a terméketlen évekkel járó inség, pestis, döghalál, mely mindmegannyi baj a már úgyis megtizedelt lakosságot szerfelett megapasztotta, úgyannyira, hogy a szatmári békét közvetlenül követő években új telepítésre kellett gondolni.

Telepítések.

A Rajna vidékéről jött az uj vendégnép, melyet 1713-ban Württembergből kiköltözködő csoportok követtek, kik a város délkeleti határában földeket kapván, ott *Svábfalu* (ma Kőszegfalva) telepet alapíták. Így nyomta el újra Kőszegen a lassan meggyökeresedett magyarságot a német elem és ad még ma is derekas munkát a magyarosításra.

Francczia betörések.

Mikor a század elején a francziák elárasztották hazánk nyugoti részét s 1809. évi május havában Kőszeget is megszállották, ez év november haváig hol franczia, hol osztrák császári csapatok tartózkodtak a város falai között, ami ismét igénybe vette a polgárság vagyoni erejét.

Ferencz király Kőszegen.

Ferencz király 1818. julius 2-án, dalmácziai útjából való visszatérése alkalmával, meglátogatta a várost és a magisztrátus a királyt harminczezer főre menő embertömeg jelenlétében fogadta egy felállított diadalkapunál.

És ezzel eljutottunk ahoz az időponthoz, amikor a város falai, mint a védelemre immár elégtelenek, az enyészetnek engedtetnek át s amikor épen azok, akiknek védő pajzsul szolgáltak, emelnek ellenök kezet. A tornyokat áttörik, hogy átjárókul szolgáljanak, a falakat lebontják, hogy házfal, kerítés gyanánt szolgáljanak. Szóval, Kőszeg nyitott várossá lesz.

Mint ilyen már nem érezte meg annyira az 1848-iki szabadságharcz 1848—49.
különböző fázisait, habár ezalatt sem maradt mentes ember- és pénzáldozattól. 1848. deczember havában a várost Windischgrätz herczeg rendeletére ostromállapotba helyezték és később bűndíj-fizetéssel rémítgették. De Kőszeg megadással viselte a nyomást, melyet a világosi fegyverletétel után az egész ország érzett és tűrni volt kénytelen a hatvanas évekig.

KŐSZEG. — A FŐTÉR A PLÉBÁNIA-TEMPLOMMAL.

Az 1867-iki kiegyezéssel felhasadt ujra a szabadság hajnala és a leg- 1867.
alkotmányosabb fejedelem jogara alatt most Kőszeg is élvezi egy szabad nép jogait; iparkodik az alkotmány keretein belül, az állami élet minden terén magát a lehetőség szerint érvényesíteni s boldogulását keresni.

1893. szeptember havában érte a szerencse, hogy a király ő felségét, feje- Királyi látogatás.
delmi vendégeivel együtt, üdvözölhette s pár napig falai között látta.

1896. május havában hazafias örömmel ünnepelte meg a millenniumot, melynek emlékére története legkiválóbb helyén, az Ó-házon tornyos czimerét állíttatta és avatta fel ez év szeptember hónapjában, nagy ünnepségek között.

*

A keleti Alpoknak hazánk dunántúli részébe benyúló végágai Vas Kőszeg fekvése.
vármegye északnyugati szélén emelkednek legmagasabbra. A Dunántúl legmagasabb kúpja, az Irott-kő (valaha Szálkő, 883 m.), innen tekint vissza a szomszéd tartományokra s köszönti elszakadt társait: a Sághot, Somlyót, és a balatonmelléki bazalttetőzeteket.

A kőszegi halmon Zsolt vezértől épített Kőszeg (hegyi vár) a völgynyilások és közlekedési utak szemmeltartására a legalkalmatosabbnak bizonyult.

Érdekes pont ez, honnan a szem elé elragadóan szép panoráma tárul. Körülötte érintkezik sokszorosan árnyékolt zöldjével a hegy- és patakszelte völgy, alatta, kiterjedt látókörben, a mindegyre alacsonyodó dombhát és a dús mezőséggel megáldott síkföld. A változatos földszabás azon részében, hol a rómaiaktól szabályozott Gyöngyös a völgynyíláshoz érve, bucsút mond a hegységnek, helyezkedik el Kőszeg városa, a víz jobb partjának hosszában, a Ferrótól számított keleti hosszúság 34º 16′ 3″, illetőleg az északi szélesség 47º 22′ 5″ között, Győr, Pozsony, Bécs, Grácz városoktól majdnem egyenlő távolságnyira. Közepes magassága a tenger színe felett 274 m.

Erődítmények.

Kőszeg régebben meg volt erősítve. Két vára volt, a mai Ó-ház (ó-vár) helyén állott felső- és a lapályban épült alsó-vára, mely utóbbi mellett német bevándorlottak a XIII. század közepe táján a várost alapították, idővel falakkal és sánczárkokkal vevén körül ezt is, mint a várat. Ma már az erődítéseknek alig látszik nyoma. A felső-vár (Ó-ház) régi falrészleteit nem régen a kőszegi turista-osztály fedette fel, hogy a vándor legalább roncsait lássa az egykori hegyi erődnek; az alsóvárnak a XVII. században négyszögűvé átépült tornyai mögött, valamint az egész belvárost kerítő házabroncs között csak itt-ott látható még egy-egy részlete a sánczárkoknak és faldüledéseknek. Korábbi jelentősége a belvárosnak az erőd megszüntetésével elveszett s csupán a városház, a gimnázium és benczések temploma vonz még régiségével.

KŐSZEG. — A VÁROSKAPU.

Főtér.

A hol a közlekedés, forgalom konczentrálódik, az most a *főtér* körüli rész, a belváros és az egykori magyar külváros között. Itt van a legtöbb és legelőkelőbb üzlet; itt tartják a hetivásárokat; ez a gyülekezési helye a sétálóknak.

Plébánia-templom.

Főékessége e térnek az *új kath. plébánia-templom* korai gothstilű hatalmas épülete.

1892-ben kezdték meg a monumentális templom építését s egy év kellett csak ahhoz, hogy a templom, mely *Schöne* Lajos építész terve szerint és vezetése alatt épült, tető alá kerüljön. A 60 m. magasságú szép karcsú toronyban a többek között egy 22 métermázsa súlyú harang van.

Az egész építkezés háromhajós csarnok-templom, világosan feltüntetett kereszthajóval. Belső hossza 49·30, szélessége 17·60, legnagyobb magassága 18 méter. Már a homlokzat szemlélete is lebilincselő; ha meg az előcsarnokon áthaladva, belép az ember a főhajóba, szinte bámulat fogja el. Ott azonnal szembe ötlik a hatodik baloldali oszlopnál elhelyezett és fából készült szószék, melynek oldalait a négy evangelista domboru képei, menynyezetét pedig gothikus tornyocskák alatt a 12 apostol szobrai díszítik. Odább, a templom szentélyében, a fő- s a kereszthajó oldalán, a két mellékoltár díszlik mandula-alakú nyilásokban szentek szobraival

Szépek és izlésesek a nagy gót-ablakok. Igen szépek még a kereszt- és mellékhajók faloldalaiba illesztett domború stáczió-képek és fenséges hangú

az orgona. A monumentális épület minden felszerelésével együtt mintegy 200 ezer forintba került.

A városkörön szemlélhető kiválóbb épületek még a *Kőszegi takarékpénztár* emeletes modern épülete, mindjárt az új templomtól jobbra; az északi behajlásnál jobbra több újabb épület szomszédságában az *óvó-intézet*, odább balkéz felé a *községi polgári fiu- és leányiskola* épülete és feljebb, a nyugati elhajlásnál az *izr. templom.*

Belváros.

A *belváros* hosszú patkóalakban a városkörön belül terül el s legrégibb, valamint történetileg legnevezetesebb része Kőszegnek. Északnyugati széléhez tapad az egykori *Jurisics-vár*, mely most az Esterházy herczegeké; egy szabálytalan négyszögalakú erős épület, két idomtalan négyszögű toronynyal, sánczárkokkal és hatalmas, de már omlatag kerítőfalakkal.

Jurisics-vár.

KŐSZEG A KÁLVÁRIA FELŐL.

A vár eredeti alakjából alig maradt fenn valami. Legrégibb része, mely déli sarkán van, egy düledező gömbölyü torony. Legérdekesebb a belső udvaron látható épületfal párkányzata románkoru tagozatával.

Benczés templom.

A belváros kellő közepén áll Kőszeg egyik legrégibb épülete, az egykori plébánia, most *benczés-templom*. Ezt Garai Miklós nádor, Kőszeg egykori ura, 1403—1407 között az ő „kedves kőszegieinek" építtette, szép gothikus stílben, melyen azonban sokat rontottak.

A templom rövid, háromhajójú; oszlopai kerekek, zömökek és fejnélküliek. A templom szentélyének ablakai tagozatra nézve a jobb izlésüek közé tartoznak, az episztola oldalán a falba illesztett papi székek, valamint az ezzel szemközt levő három osztályú mennyezet a góth stílnak maradványai. Eredeti boltozatának csúcsivei kerek zárókövekbe futnak össze s ezek némelyikén a Garák kigyós czimere látható. A hitújítás előtt plébániatemplom volt, kőtoronynyal ellátva. 1554-től 1560-ig a helvét, azontúl

KŐSZEG. — A KIRÁLY-UTCZA.

1671-ig az ág. ev. hitvallásúak bírták. 1671-ben I. Lipót király rendeletére visszavétetett s 1675-ben a jezsuiták kezébe jutott. Ezek elmenetele után 1777-ig a győr-egyházmegyei világi papok, 1815-ig kegyesrendiek végezték benne az istentiszteletet. Akkor a pannonhalmi sz.-benedekrendüek kapták meg, a kik ma is tulajdonosai. A templom alatt levő elzárt sírboltban pihen *Jurisics* Miklós két gyermeke, Ádám és Anna. Ez utóbbiak sírfülkéje fölött a templom baloldali falában szép dombormüvű vörösmárvány-síremlék van elhelyezve. Általánosan elfogadott vélemény szerint a sírboltban *Széchy Mária,* a murányi Vénus is örök álmát aluszsza.

Régi plébánia-templom.

A benczések egyházától csak egy kis köz választja el a közelmultban régivé lett *városi plébánia-templomot.* Ezt 1620. körűl a kőszegi, akkoriban csekély számú katholikusok közadakozásból emeltették. 1626-ban ezt is elfoglalták a protestánsok magyar hitközségük részére, a miért legujabb időben *magyar,* ellenben a szomszéd Jakabegyházát *német* templomnak nevezték. A katholikusok kezére 1673-ban került vissza. 1678-ban lett plébánia-templommá, megkapván a Jakab-egyház minden fölszerelését, jószágát, jövedelmét és hagyományait.

Szép alakú tornyát 1725-ben bádoggal, 1770-ben pedig vörös rézzel födték be. 1805-ben a plébánia-házzal egyetemben történt tatarozásakor ereszét a szent atyák domborművü képeivel díszítették. Stil tekintetében e templom semmi különöset nem nyujt.

Városháza.

E templommal rézsút átellenben tűzfalas régi épület áll, a *városháza,* melynek egynémely részei még a XV. század derekáról maradt fenn. A gyűlésteremben vannak I. Lipót és III. Károly királyok életnagyságú, II. József császár, I. Ferencz, V. Ferdinánd és I. Ferencz József kisebb méretű képei, a jegyzői hivatalban pedig Kőszegnek 1736-ban festett képe látható. Egy emeleti nagyobb teremben a város levéltárát őrzik, melynek irományai között néhány régi kiváltságlevél, egy a török-ostromról szóló egykorú német kézirat, egy már csak foszlányokból álló sárgaszínű selyemzászló az 1532. évi megszállás idejéből s több egyéb ereklye-tárgy látható.

A KŐSZEGI ÁRVAHÁZ.

Jurisics-tér.

A városház előtt elterülő *Jurisics-tér* ószerű házain, Mária-szobrán és fedett régi kútjain kivül mi emlékezetessel sem bir. Érczszobrot az utókor Jurisicsnek Kőszegen még nem emelt. Ami a hősre emlékeztet, az a gyermekeinek sírköve, a városház falán látható czímere s a falon alkalmazott emléktábla.

A KŐSZEGI TAKARÉKPÉNZTÁR PALOTÁJA.

Kelcz-Adelffy utcza. Árvaház.

A belváros említésre méltó épülete még a *Kelcz-Adelffy-utczára* nyíló *árvaház*, amely főhomlokzatával a városkörre tekint. Homlokzatának alsó része a régi bástyafal maradéka.

Külvárosok.

Kőszegnek a korábbi időkben két külvárosa is volt, a belvárostól északkeletre eső s csupán egy utczából álló *sziget-külváros*, továbbá a délkeletre elnyúló *magyar külváros*, mely elnevezések azonban ma már nem használatosak. A *sziget*, mint utcza-név ugyan fennáll ma is, de a *Magyar-utcza*

KŐSZEG.
A KATONAI ALREÁLISKOLA.

a hozzácsatlakozó *császár-* és *uj utczával*, a millennium alkalmával, a király-látogatás emlékére, *király-utczá*-ra kereszteltettek. Király-utcza.

Más utcza-neveket is megváltoztattak ez alkalommal, jobbára nemesebb hazafiak és helybeli kiválóbb egyének neveivel cserélvén fel a régieket. Igy a belváros városház-tere *Jurisics,* a hős; a benczés-székház és vár előtt elvonuló eddig névtelen utcza *Rájnis*, a kőszegi poéta; az úri-utcza *Chernel*, a monografus; a gimnáziumtól a bálház felé vivő útcza *Széchenyi* György, a gimnázium alapitója után neveztetott el. Kiválóbb szebb utczái még a városnak: a város-kör főtéri részétől a vasutig, illetőleg az ezt a várostól elválasztó Gyöngyös folyóig hosszan elnyúló *király-utcza,* már emlitett, északnyugati részén a *Strucz-szállóval*, délkeleti elnyúlásánál pedig a *honvédkaszárnyával;* a régies szinezetü *Gyöngyös-utcza* az *ág. ev. konvent-épülettel* és a *szt. Domonkos-rendü apáczák nevelő-intézetével*; a kovács-utczából lett *Kossuth-utcza* néhány Gyöngyös-utcza Kossuth-utcza.

AZ ERZSÉBET-CASULA.

jelentősebb magánépülettel; az előbb rózsa-, most *Pallisch-utcza* az Albrechtinum nevű *szegény-intézettel* stb.

A város egész belső területén rend és kiváló tisztaság észlelhető; az utczák többnyire fasoros díszben ékeskednek és rendkivül jó benyomást gyakorolnak az idegenre. A házak legtöbbje mögött gyümölcsösök soarkoznak. A hosszú Király-utcza egyhanguságán változtat a parkos *Rudolf-tér,* a sziget-utcza ószerűségén pedig a befásított *Árpád-tér.* Az utczák tömkelegéből egymásba ömlő fasorokon kivül más beültetett sétahelyei nem igen vannak a városnak, de a hiányt pótolja egy pár gyöngyös-balparti sétahely: a *Széchenyi-tér,* a katonai alreál-iskola és a benczések kertje.

Rudolf-tér.

Árpád-tér.

Széchenyi-tér.

Nagyban emeli a város külső képét dr. *Dreiszker* József *hidegviz-gyógy-intézete,* a szép külváros délkeleti lábánál, a *kalapgyár*-épület a Gyöngyös völgy torkában s a *sörgyár* épülete az északkeleti domboldalban. Ez utóbbitól délkeletnek egy vonalban még más nagyobbszerű épület is illeszkedik a Gyöngyös balparti domboldalába: a *katonai alreáliskola* kolosszális épülete, a *kórház* s legalul a *vasuti pályaház.*

Hidegvíz-gyógy-intézet.

Kalapgyár.

Sörgyár.

Katonai alreáliskola.

Kórház.

Vasúti pálya-udvar.

Lakosok nemzetisége.

Kőszeg lakosai már a városalapításkor beköltözött németek voltak s alapjokban azok is maradtak a legujabb korig. Kőszeg is, mint minden hazai város, nemzetiségi tekintetben sokáig valami teljesen különálló egészet, valóságos szigetet képezett az államban s falain csak lassan hatolt át a magyaros szellem. Feltünő körülmény-számba megy, hogy ebben a német, bár hazafias érzelmű városban a XVII. században a magyar nyelv gyakori használatban volt; nemcsak, hogy a város, mint municzipium, a főbb hatóságokkal magyar nyelven levelezett, hanem polgárai is ügyes-bajos dolgaikban magyar beadványokkal fordultak a hatósághoz, amint ezt a fennmaradt törvényszéki és tanúvallomási jegyzőkönyvek, inventáriumok és fogalmazványok eléggé bizonyítják; sőt egyeseknek ez időből fennmaradt magánlevelezései is a magyar nyelv használatáról tanúskodnak. Ekkor tehát Kőszeg már nemzetiségileg is beleolvadt a magyar államba, melynek egyik támaszává, a vidék polgárosító középpontjává fejlődött, iskoláival és más művelődési eszközeivel befolyt a műveltség terjesztésére, a gazdasági, kereskedelmi, ipari tevékenységével, a polgárainak nyujtott nagyobb biztonsággal s ennek következtében vagyonosságával meglehetős szerepet játszott az államélet minden ágában.

A közoktatás körül már a XVI. században rendezett viszonyokkal találkozunk. Közoktatás és közművelődés.

Iskolákat állít fel a város és gondosan felügyel a tanítás menetére; tanítókat alkalmaz és gondoskodik azok illő eltartásáról. A század végén Széchenyi György győri püspök megalapítja a gimnáziumot, mely eleinte a jezsuiták, majd a piaristák s jelenleg a benczések alatt sok jeles hazafit nevel az országnak. Két szegény-intézet is létesült magánosok nagylelküségéből: 1749-ben Kelcz Imre jezsuita a ma is virágzó iskolát, valamint a másik főalapitója után elnevezett Kelcz-Adelffy árvaházat alapítá. A jelen század első felében a Pallisch-alapítványból protestáns szegény-intézet létesül, majd betegházat alapítanak; zene-egyesület, kaszinó alakul. 1556-ban megnyílik a katonai nevelő-intézet, mely ma katonai alreáliskola; Schey Fülöp Albrechtinum néven új szegény-intézetet alapít; 1862-ben dalos egyesület alakul; 1867-ben kath., majd protestáns nőegyesület; 1869-ben tüzoltó-egyesület, az első a megyében. Ujabb keletüek: a kisdedóvó-intézet, az államilag segített községi polgári fiú- és leányiskola, a temetkezési egyesület, a kereskedelmi kör, az iparos tanulók iskolája, a gimnázium segítő-egyesülete, a turista-egylet, a kath. olvasó-kör, a mükedvelők köre, a biczikli-klub.

DR. DREISZKER HIDEGVIZGYÓGYINTÉZETE KŐSZEGEN.

A városi népoktatás ügyén sokat lendítettek az 1868-ban itt letelepedett sz. Domonkos rendü nővérek, kik a kath. leányok tanítását vették át, 1874-ben tanitónőképzőt, majd felsőbb leányiskolát s ennek felhagyásával pár évvel ezelőtt kath. polgári leányiskolát nyitottak. A kath. fiuiskolát 1891-ben öt osztályúvá egészítették ki. Kőszegfalva telepen egy vegyes fiókosztályt tart fenn a város.

A protestánsoknak a városban szintén van négy osztályú vegyes népiskolájuk s az egyházkerület most felsőbb leány-iskola felállításával foglalkozik. Az államilag segített községi fiu- és leány-iskola 4—4 osztályú.

A *lakosok száma* az 1890. évi népszámlálási adatok szerint 7076, kik közül 3107 magyar, 3679 német, 140 horvát és 60 egyéb nemzetiségünek vallotta magát. Lakosok száma.

Vallásra nézve 5119 róm. kath., 1654 ágostai evangelikus, 259 izraelita és 42 egyéb vallású van a városban. Vallás.

A katholikusok plébániája régi, már a XIII. században virágzott. A reformáczió idején, 1554-től 1671-ig nem volt betöltve pappal s a lelkiekben a vidéken akkor álruhában tartózkodó szerzetesek jártak el. 1675-ben Széchenyi György győri püspök, kinek főhatósága alá akkor a kőszegi kath. plébánia tartozott, jezsuitákat küldött ki, kik 22 éven át vezették a plébánia ügyeit, míg ezek teljesitését világi papokra bizták. A plébániát, melyhez, mint fiók-községek, Kőszegfalva városi telep és Nemes-Csoó tartozik, a szombathelyi püspöki széknek 1777-ben történt felállításakor, a szombathelyi egyházmegyéhez csatolták.

A protestánsok 1554-ben szervezték uj hitközségüket s másfél századnál tovább háboritatlanul gyakorolhatták Kőszegen vallásukat. 1671-ben

KŐSZEG. — A GŐZMALMI KASZÁRNYA.

azonban királyi rendeletre, vissza kellett adniok a szt. Jakab-egyházat, majd 1673-ban a szomszéd magyar templomot és beszüntetniök az istentiszteletet. 1681-ben a szomszéd Nemes-Csóban gyűltek össze vallásgyakorlatra, mely csak 1783-ban lett ismét szabad, amikor azután a kőszegi hívek nemsokára felépítették mostani egyszerű, de szép templomukat. A hitközség, melynek Felső-László és Német-Zsidány, mint fiók-községek is tagjai, a dunántúli egyházkerülethez tartozik és önkormányzati, valamint képviseleti jogát presbiteriuma, vagy konventjük által gyakorolja.

A zsidó hitközség tagjainak száma kicsi s alig tartható vala fenn magát, ha Schey Fülöp buzgólkodása és anyagi áldozatkészsége templomhoz és iskolához nem segiti.

Művészet. A *művészetet* ápolta I. Lajos királyunk neje, kinek egyik saját hímzésü miseruháját, az úgynevezett *Erzsébet-casulát* még most is őrzi a kath. plébánia. Érdekes műemlékkel bír a kath. plébánia templom a XVI. század elejéből való gothstílü monstruitiában s egy még régibb kehelyben. A korábbi századokban különben sokat produkált Kőszeg, a mi ma ritkaság számba megy. Fegyvereket, dísztárgyakat, képeket, órákat bőviben készítettek az akkori iparosok. A csepregi születésü *Kéry* György 1690. táján Kőszegen lakott. A *zenét* is nagyon ápolták Kőszegen. Egykor híres zeneegyesületének előadásain

KŐSZEG. — A RÉGI KATH. TEMPLOM ÉS A GIMNÁZIUM.

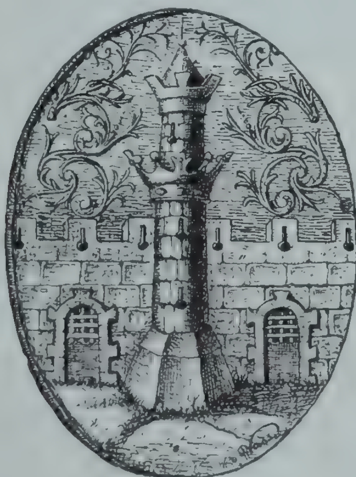
A kőszegi új plébánia-templom belseje.

Liszt Ferencz is szerepelt. A *szinművészetre* szintén nagyon korán kiterjedt a kőszegiek figyelme. Már e század elején állandó szinházat akartak berendezni a még most is fennálló és katonai raktárnak használt régi Zwingertoronyban. Az első magyar szini előadást a 20-as években Kilinyi szintársulata tartotta s azóta majdnem minden évben fordul itt meg szintársulat, az utóbbi időben kizárólag magyar. Egy híres színművészt is adott Kőszeg a hazának: *Kőszeghi* (Purth) Károly Kőszegen született.

*

A város szép változatos szabású határa főirányában keletről délnyugot felé nyulik s 8723 katasztrális holdnyi területet foglal el. Északról délfelé legnagyobb szélességében a Gyöngyös vize szeli át s jobb és balparti részre osztja. Míg nyugoti része hegyes a (Háromszög-kő 770 m. magas), addig északi és északkeleti széleit hullámzó, mérsékelt lejtésü dombok borítják és délfelé a Gyöngyös mindegyre szélesedő völgyében síkságban végződik. Hegyes részének kiválóbb, szebb pontjai a *Kálvária* (393 m.), három tornyos templommal a *Hétforrás* (424 m.), hol a viz hét, az első vezérektől elnevezett nyiláson bugyog ki a földből; a remek fekvésü *Ó-Ház* (609 m.) a város czimerét ábrázoló milleniumi toronynyal; a *stájer-házak* (525 m.) erdőkerülők lakaival; a *Hőrmann-forrás* (707 m.), hol Hőrmann városi tanácsosnak, mivel az a császáriak bevonulásakor a várfalak egy részét lángba röpíttette, Colalto cs. hadparancsnok emberei bőrét vették. Határa

A városnak és közvetlen környékének *éghajlatát* nagyrészt az osztrák és stájer havasok uralják és módosítják. Az évi közepes hőmérséklet Celsius szerint 9.47°. A havonkinti közepes hőmérséklet ez: januárban —2.24, februárban + 3.04, márcziusban + 3.84, áprilisban + 9.64, májusban 14.74, juniusban 17.74, juliusban 19.54, augusztusban 19.04, szeptemberben 14.94, októberben 9.54, novemberben 3.34, deczemberben —0.56°. Az éghajlat e szerint elég szelid. Az évi átlagos csapadékmennyiség 839 mm. Vegetácziója, kedvező fekvésénél fogva igen gazdag, habár késői fagyok annak gyakran ártanak. Legkellemesebb évszaka Kőszegnek az ősz, mely szokatlan hosszan is tart. Rendkívüli egészséges, erős, levegőjének, kedvező (délkeleti) fekvésének, a határában bőven található üde, friss kút- és forrásvizek, valamint a városban uralkodó tisztaságnak tudható be, hogy ragályos kór itt nagyon elvétve rak fészket s hogy a turista s a nyugalmat kereső szivesen látogat el ide. Éghajlat.

KŐSZEG VÁROS CZÍMERE.

DOMITIANUS EMLÉKTÁBLÁJA.

VASVÁRMEGYE ŐSTÖRTÉNETE.

LEGRÉGIBB KOR.

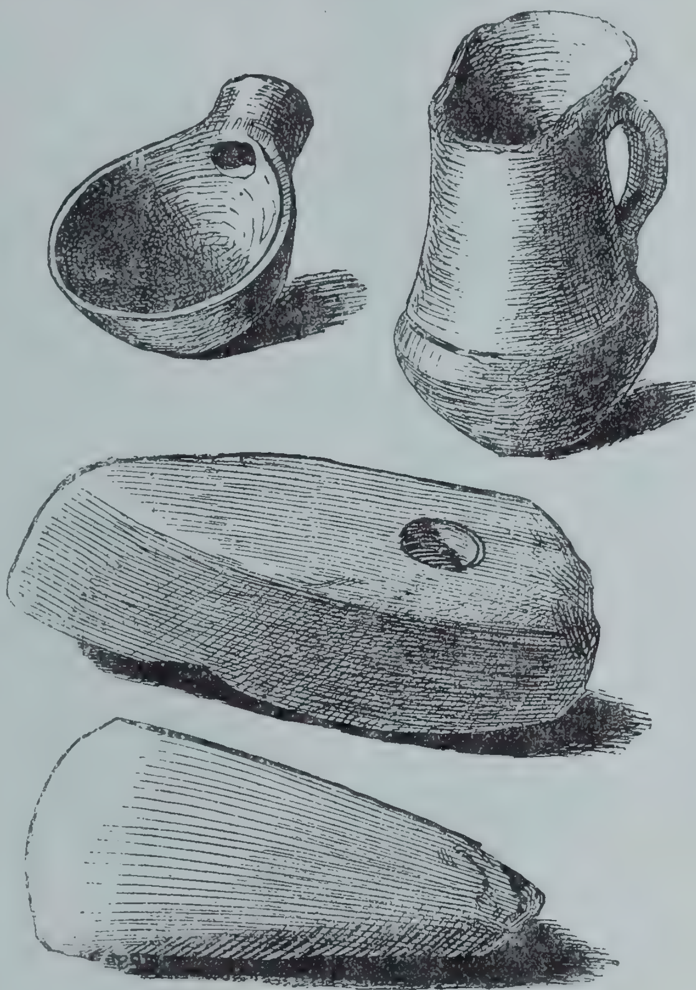
VASVÁRMEGYE hegyes-völgyes vidékével, folyókkal és patakokkal átszelt síkságaival, termékeny talajával, gazdag erdőségével, egészséges éghajlatával, a megélhetés mindazon feltételeit egyesíti magában, melyek már az ős időkben is nagy vonzó erőt gyakorolhattak az emberre és állatra egyaránt. Hogy minő népfaj ütött először tanyát e megye határai között, az egymást váltogató néptömegek minő hullámzásáról szólhatnának e földterület ezer és ezer éves rögei, ugyan ki tudná azt megmondani?

Annyi tény — ezt a véletlen felfedezések és tudatos kutatások eredményei kétségen kivül helyezik — hogy Vasvármegye előnyös helyzetét már az őskor embere is figyelemre méltatta, hogy itt élt, itt lakott s, hogy lakhelyét az emberöltők hosszú során keresztül a történeti kor hajnaláig megtartotta. A Bejczen és Szombathelyen színre került óriási mammuth-csontok, a különböző vidékeken felmerült kő- és csonteszközök megannyi biztos adatok, melyek a vármegye őskoráról, az ősállatok között élt ember e területen való tartózkodásáról hiteles tanukként szólnak.

Kőkorszak. A régibb *kőkorszakbeli* ember nyomait, kezdetleges fejlettségét hirdetik a bakonyvidéki (szt.-gaáli) tüzkőről lepattogtatott szilánkok, melyek sűrűen találhatók Szombathely, Kőszeg és Kis-Czell környékén; a hegyes vidékeken gyakoriak a megkövesült, vésett és faragott agancsdarabok. Nagyobb változatosságot mutatnak a csiszolt kőeszközök, az ujabb kőkorszak emez alkotásai, melyek a vármegye majd minden pontján előfordulnak, jeléül annak, hogy e korbeli telepekben vármegyénk épen nem volt szegény. Leggazdagabb e korbeli leletekben a Szombathelytől északnyugoti irányba eső dombvidék, a hol, különösen Olad, Ondód és Dozmat községek határában,

számos felfedett tüzelő pad, kő- és csonteszköz hirdeti a neolithkori életet. Szintén nagy mennyiségben találhatók ily tárgyak Kőszeg és Körmend vidékén, a Kemenesalján, Egervár és Andrásfa határában, továbbá a Ság-hegy környékén. A Ság-hegy lejtős oldalain nem egy nyoma tárul elénk a régi tanyáknak és síroknak, melyekben emberi és állati csontmaradványok, kőszerszámok, durva készítésű agyagedényekre akadhat a kutató. A védekezés szempontjából hasonlóan előnyös telepitvény övezte a Kőszeg és Rohoncz között elhúzódó hegylánczolatot és az ebből kiemelkedő magaslatot, a Szt. Vid-hegyet, melynek meredek oldalában az őskultura minden korszaka meghagyta a maga emlékét. Az egymást váltogató hulla- és urna-sírokban előforduló agyagedények sávos vagy kővonalos díszítései már fejlettebb izlésre vallanak, a sírokban és a lakhelyekül szolgált barlangszerű mélyedések, horpadások tájékán található változatos alakú és nagyságú orsógombok, a kovából és szerpentinből készült fejszék, vésők, kalapácsok, tűk, nyílhegyek és a különféle rendeltetésű csonttárgyak az ősembert foglalkozásai közepett tüntetik fel.

A kőeszközök legnagyobb részének anyaga a szerpentin, mely, valamint napjainkban, valószínűleg a régi multban is nagy mennyiségben volt található a regényes vidékű Borostyánkő bányáiban. Egy ily szerpentinfejsze 23 cm. hosszuságban és 8·5 cm. szélesség találtatott Sorok-majorban. Nem gyakori a föles mészkő hálósúly szintén ritkák az átfúrt kőkorongok, de sokkal gyakoriabbak az orsógombok, melyeknek több mint 30 válfaja ismeretes. Eredeti alak a Szombathelyt talált kanál, az agyagcsuprok egyik példánya, a fülesfazék, melynek öblös dudorodásán körbenfutó vonaldíszítések látszanak.

ŐSKORI KŐ- ÉS AGYAG-TÁRGYAK.

A kőkorszakra következő *rézkor* egyedüli emléke egy 21 cm. hosszú vörös rézcsákány, mely a Ság-hegy tövében találtatott, de annál több és becsesebb lelet emlékeztet a kultura azon hosszú korszakára, melyet a régészettudomány bronzkornak nevez. Rézkorszak.

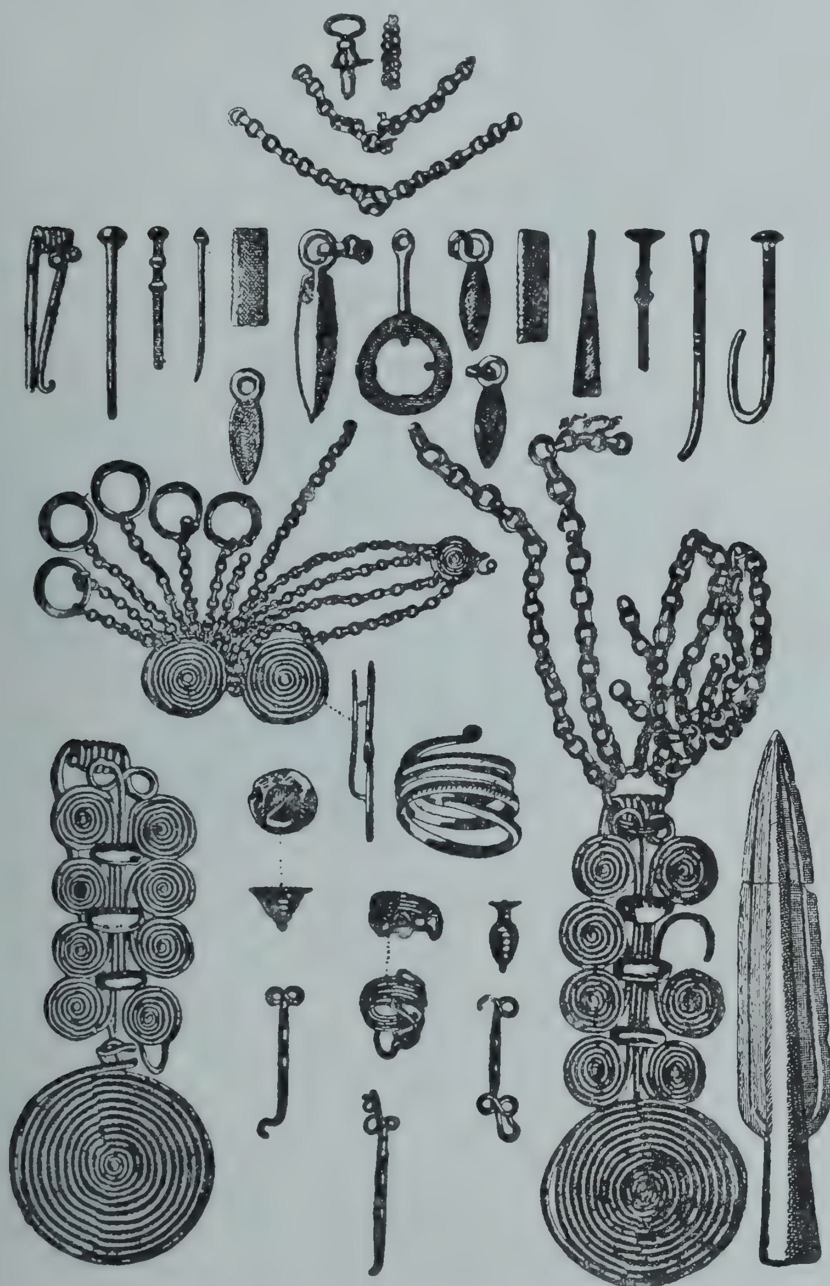
Kétségtelen, hogy e több évszázra terjedő korszakban a kő használatát sokáig nem volt képes teljesen pótolni a költséges előállítású *bronz* s innen van, hogy őskori lelőhelyeinken bronztárgyak társaságában kőeszközökre is akadunk, főkép kőfejszékre, orsógombokra stb., mint a mely eszközök olcsóságuk és főleg czélszerűség szempontjából bizvást versenyeztek a bronzból öntött szerszámokkal. A kézzel idomított és égetett agyagedények nagysága, alakja és díszítése változatos tipusokat mutat. Bronzkorszak.

RÉZ-CSÁKÁNY (LELET A SÁG-HEGYEN).

A legnagyobb agyagedénynek űrtartalma, mely eddig a megye területén előfordult, megközelíti a 40 litert; a halottak hamvait rejtő urnák külömböző nagyságúak, nagyobbrészt öblös hasúak és dúdorodott szélűek. A házi használatra, főzésre szánt apróbb fazekak, csészék rendszerint bütykökkel vannak díszítve. A legtöbb e korbeli cserépedény ott fordul elő, hol a lesímított és vörössé égett agyagtalaj a régi tüzelőhelyeket jelzi. E tüzelőhelyek vagy tüzelő-padok kiegészítő részei voltak az emberi lakásoknak; ezek lehettek a konyhák, melyeknek tüzénél sütöttek, főztek és melegedtek, ezek azok a műhelyek, melyekben a bronzot öntötték és feldolgozták. Ily öntőműhely tárult fel az említett Szt. Vid-hegy oldalán, a hol egy nagyobb kiterjedésű tüzelőpad szomszédságában több, mint 400 drb töredezett és beolvasztásra váró bronztárgy volt összehalmozva. A leletből sulyuknál fogva kiválnak a szabályos köralapú és kúpalakú lyukacsos öntőrögök többféle typust feltüntető tokos vésők érdekes példányok a lemezszelvényű sarlók a vonalas és gombos díszítésű tűk és végre a tekercses sodronyfibulák, melyek már fejlettebb izlésről tanuskodnak. Nagy számban vannak képviselve a füles és pitykés gombok, melyek, pikkelyek módjára egymásra rakva, a harczosok pánczélingét alkották, a lándzsacsúcsok, kardpengék, karikák, gyűrűk, karpereczek stb. (Velemi lelet.) Értékes lelet és szép példány a Kis-Unyomban talált karvédő tekercs. Sík vidékeken (Kemenesalja, Gyöngyös mente) is előfordulnak különböző bronzleletek, de az emberi lakások nyomait teljesen elpusztította az idő. Az eddig felfedezett bronzkori temetők is a mellett szólnak, hogy az ember szívesebben vert telepet az erdős és halmos vidékeken, mint a puszta síkságon. A halottégetés általánosabb volt, mint a halottak elföldelése; a sírok túlnyomó részben mint urnasirok találtatnak. Az apró csont- és hamu-maradványnyal megtöltött urnákat vagy egyszerűen csak a földbe vájt gödörbe helyezték el (Velem), vagy pedig kövekből épített kis fülkékbe zárták (Árokszállás) és a fülkék fölé hányt földet kisebb-nagyobb dombokká halmozták fel. De dívott a halottak elföldelése is Szombathelyen, az ördöggát nevű homokbányában, szabályosan egyenes sorban 12 sírt fedeztek fel és mindegyikben egy-egy guggoló helyzetben ülő csontvázat találtak; a velemi hegyoldalban szintén több hullasír került elő, melyekben, valamint az oladi és dozmati határban kiásott sírokban egyszerű agyagedények, bronzkarpereczek, gyűrűk, tűk stb. hevertek a csontmaradványok között.

A bronzkori ember ruházatának emlékeit hasztalanul keressük a hullasírokban. A hiúság és fényűzés szokásos jelvényeit, az ékszereket is inkább csak elszórtan színre került leletek, mint a sírok után ismerjük. Különösen

érdekesek eme szempontból a velemi öntőműhely fent érintett emlékei, melyek közül számos, a ruházathoz tartozó és ékszerül szolgáló tárgy ragadja meg figyelmünket. A hadakozás és vadászat eszközei: a fegyverek meglehetősen szerény számban képviselik bronzkori multunkat. A Vasvárott talált nyílhegy, a Patyon fölszínre került buzogány és az iván-egerszegi

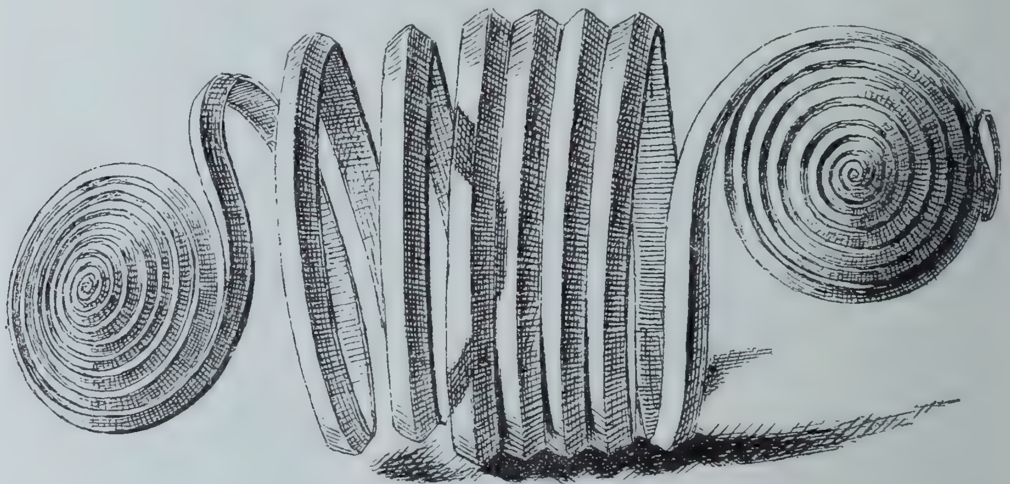

A VELEMI BRONZKORI LELETBŐL.

lándzsacsúcson kívül összes idevágó tárgyaink a velemi leletből valók. Van ezek között több kardpenge-töredék, nyíl- és lándzsahegy, számos pánczélpityke és egy rendkívül csinos, ép állapotban levő lándzsahegy, melynek szárnyait és tokját változatos idomú, pontozott és gyűrűkben tekerődző vonaldiszítések borítják. A békés foglalkozások eszközei, a földmívelés és ipar szerszámai közül számuknál és alakjuk jellemző sajátságainál fogva kiválnak a sarlók, a tokos és szárnyas vésők, a fűrészlemezek, árak és

szekerczék, melyek eléggé érthetően jelzik megyénk őslakóinak kulturális fejlettségét.

Arra a kérdésre, hogy a bronzműveltség mikor lépett fel és meddig volt uralkodó területünkön, csak hozzávetőleges válasz adható. Tárgyaink között vannak egészen egyszerűek, fejletlen typusuak, melyek tehát a bronzkultur legrégibb korszakára utalnak; vannak azután, még pedig nagyobb számban, melyek a hallstatti izlés jellemző sajátságait mutatják és a melyek e szerint a bronzműveltség azon korszakát képviselik, a midőn a déli vidékek népáramlata hazánk és így vármegyénk területén is erősebb nyomokat hagyott. A bronzkultura eme végső korszaka, úgy látszik, a Kr. előtti VI. századdal esik össze, vagyis azon korral, a midőn Livius és az ujabb történetirók szinte egyhangú tanusága szerint a különféle kelta törzsek Sigovesus vezérlete alatt Germánia felé nyomultak. A vándor kelta törzsek egyik tekintélyes része ezen alkalommal Illyricum felé vette útját, másik része pedig — mint Justinus megjegyzi — a novi Alpok tövében azon a területen telepedett le, melyet később Pannóniának hívtak. Vakmerőknek és harcziasaknak nevezi az egyik történetíró e néprajokat, melyek először

BRONZ KARVÉDŐ (KISUNYOMI LELET).

küzdöttek meg az Alpesek szédítő magaslataival és először daczoltak a tél eddig ismeretlen szigorúságával.

E kelta vándorok zömét és erejét képezték a bojok, kik leigázván Pannónia őslakóit: a pannonokat, savorokat és vindokot, tanyát ütöttek az elfoglalt területen és szakadatlan kalandozásaikkal rémületet keltettek mindenfelé.

Harczaikban már megcsendültek a vasfegyverek, melyekkel a kőparittyák és a gyér számú bronzfegyverek már alig állhatták ki a versenyt.

Az örökös harczban élő bojok vagy három századon át osztották már parancsaikat új hazájukban, midőn szertelen kincsvágyuktól elkapatva, Kr. e. a 300-ik év körül, szövetkezve a szomszéd illyr törzsekkel, Görögország felé vették utjokat, abban a túlvérmes reményben, hogy Görögország, főleg pedig a delphii templom mesés kincseivel megrakodtan fognak visszatérhetni. A Brennus vezérlete alatt utra kelt nagy tömeg, mely Diodorus tanusága szerint, a harczképes férfiakon kivül ezerekre menő nőt, kereskedőt számlált, keserű csalódásra ébredt. Megviselték az ut fáradalmai, soraikat megritkították az útközben folytatott harczok és nemcsak maguk vesztek el, hanem azok a kevesek is majdnem teljesen elpusztultak, kiket birtokuk őrzésére otthon hagytak.

A bojok ifjú hazája elnéptelenedett, művelt földjeik pusztákká lettek. S hogy ez állapot tartós lehetett s hogy az új bevándorlások csak hosszú idő mulva népesítették be a vidéket, azt abból lehet következtetni, hogy a

történetirók a bojok lakta területet sokáig csak „deserta bojorum“, a bojok pusztaságai néven említik. E pusztasághoz tartozott vármegyénk földje is a Savaria, később Sibaris nevű folyókával, mely manapság Gyöngyös név alatt futja be a vármegye egy részét. A megmaradt bojokra, araviszkokra és a velök egyesült pannonokra újabb csapást hozott a dákok betörése, kik Strabo szerint Kr. e. 45-ben nagy vérengzést és mérhetetlen pusztítást követtek el Pannonia földjén, melyet ez időtől fogva, a pannonok hegemoniája alatt, különféle törzsek birtak, míg római hatalom alá nem kerültek.

A RÓMAI URALOM KORSZAKA.

Dio Cassius szerint Octavianus, akkor még mint triumvir, Kr. e. 34-ben leigázván a japydokat, Illyria vad természetű lakóit, hogy katonáit gyakorolja és számukra könnyű szerrel eleséget szerezhessen, beütött Pannoniába és Siscia (Eszék) elfoglalása után egész Pannoniát lefegyverezte. A pannonoknak és a rómaiak ellen velük egyesült szomszéd népeknek sehogy sem volt inyükre a súlyos feltételek mellett kötött egyezség és ismételten megragadták az alkalmat, hogy a római igát magukról lerázzák. De hasztalanul: a római sasok előtt hátrálni voltak kénytelenek és Publius Silius, valamint később, Kr. e. 11-ben Tiberius könnyű szerrel lecsendesítették a háborgó vidéket, melynek erejét a dákok ismételt betörései is tetemesen gyengítették. És jóllehet Tiberius az újra meghódított terület biztosítása érdekében minden képzelhető eszközt felhasznált és a fegyverfogható férfiak nagyobb részét foglyává tevén, mégis alig másfél évtized mulva, 6—9 évvel Kr. u. újra kitört a lázadás, midőn Augustus Tiberiust az Illyricumban állomásozó legiok élén a markomanok megfékezésére küldötte. Pannonia elfoglalása.

A pannonok ugyanis e kedvező alkalmat fel akarván használni szabadságuk visszaszerzésére, a dalmátokkal és más szomszédaikkal egyesülve, hatalmas seregeket szerveztek. Betörtek Itáliába, egy részük Macedonia felé vette utját, az otthon maradtak pedig rémületbe ejtették a területükön letelepült római polgárokat, meggyilkolták a római kereskedőket, lemészárolták a veteranusokat, tűzzel-vassal pusztítottak mindent. Erejük emez utolsó megfeszítése okozta vesztüket. Augustus ugyanis értesülvén a Pannoniában történtekről Marbodussal, a markomannok fejedelmével megkötötte a békét, sereget szervezett, a mely Garmanicus és Tiberius vezérlete alatt két évi hadjárat után a Bathinus folyó mellett vivott véres ütközetben a pannonokat önkéntes meghódolásra kényszerítette.

E győzelem eredménye volt, hogy Pannonia Kr. u. 10-ben római provincziává lett. Igaz ugyan, hogy Pannonia népei ez ideig is római fenhatóság alatt állottak, Rómának adót fizettek; de alkotmányos intézményeiket megtarthatták, saját törvényeik szerint élhettek és külön fejedelmek alatt állhattak. Amint azonban területük római provinciává lett, e jogaik megszüntek: nem saját választotta fejedelmek, hanem a római helytartó kormányzata alatt állottak, quaestorok szedték az adót, praetorok szolgáltattak igazságot, egyszóval az állami és községi élet minden nyilvánulásában római minta lett az irányadó. Római provinczia.

A gyarmatosító rómaiak benépesítették az elhagyott és kopár területeket, várak, erődített helyek keletkeztek a Duna mentén, és puszta vidékeken városok (colonia, municipia) emelkedtek, utak és ezek mentén postaállomások keletkeztek, és ami a legfőbb, a Rómával való folytonos érintkezés jótékony hatással volt az őslakók erkölcseinek szelidülésére. A földművelés, melylyel eddig csak itt-ott foglalkoztak, nagyobb lendületet nyert, az ipar a római ipartermékek egyre nagyobb elterjedése és a római iparosok egyre szaporodó letelepülése következtében jelentékeny fejlődésnek indult, sőt, hogy még a művészetek is ápolásra találtak, azt az építészet, szobrászat és festészet nagyobb számmal napfényre került emlékei minden kétségen kívül helyezik.

Kedvező helyzeténél fogva, minthogy a Pannonián átfutó nagy főútnak majdnem középpontján feküdt, ilyen állomáshely — statio — volt *Sabaria*, a mai Szombathely, ámi kitünik egy érczbe vésett feliratból, melylyel bizo- Sabaria.

nyos Heliodorus, aki magát savaria statiobelinek mondja, azt hirdeti, hogy Nemesisnek igért fogadalmát beváltotta. Az ilyen statiók ló- és kocsiváltóhelyek voltak, elszállásolásra berendezett épületekkel, magtárakkal és más nyilvános- és magánépületekkel, kitéve a nagy forgalomnak, mely emelkedésüket, fejlődésüket előmozdította. A sabariai statio is csakhamar rohamos fejlődésnek indult. A legiók ismételt átvonulásaik alkalmával itt artottak pihenőt, a nyomukban járó kereskedők, felismervén vidékének előnyös helyzetét, siettek azt hasznukra fordítani, a földmívelés a letelepülőkben új munkásokat nyert, szóval az egész vidék képe megváltozott.

A kezdetben szerény statio lassankint kiterjeszté határait, lakói megszaporodtak, de tulajdonképeni városszerű teleppé csak Tiberius Claudius császár alatt lőn, aki Sabariát colonia rangra emelte, oda telepitvén a mindenkor nagy tekintélyben állott tribus Claudia családjait.

Eldöntetlen kérdés, vajjon e colonia a letelepült claudina tribus, vagy az alapító császár neve után kapta-e Colonia Claudia Sabaria (a feliratokban inkább Savaria) nevét; tény azonban, hogy e név alatt a római birodalom egész fennállása alatt virágzott és mint Felső-Pannonia fő- és székvárosa középpont volt, mely hivatva volt arra, hogy a római művelődést ápolja és minden irányban terjeszsze.

Mint római jogú colonia, melynek polgárai a római polgárok teljes jogait élvezték, sokáig egymagában állott egész Pannoniában és Rómát, az ős anyavárost egyedül képviselte az egész provinciában. Berendezése, kormányzó hatósága, vallási tisztviselői, mind római mintát mutatnak. Voltak tanácskozó helyiségei (curiae), templomai, szinháza, amphitheatruma, basilicái. Főtisztviselői voltak a consulokra emlékeztető duumviri, a senatorok szerepében decuriók foglalatoskodtak, censorai, aedilisei és quaestorai vezették a közigazgatást, a sacerdotales, flamines, augustales, pontifices és augures gondozták a római istenségek kultuszát. Kiterjedéséről biztosat nem mondhatunk, de a felmerült leletek után itélve, határozottan állítható, hogy sokkal nagyobb területet foglalt el, mint a mai Szombathely. Szombathely környéke, a közeleső falvak, főleg Isák, Nárai, Ondód, Olad, Herény, Szanat, Söpte, mindmegannyi gazdag lelőhelyei a római emlékeknek. Annyit ma is tudunk, hogy a régi colonia nem terjedt túl Szombathely város mai déli határán, a hol a régi római köztemető volt berendezve, s hogy a régi római főbb épületek a mai belső város telkein állottak.

A colonia emelkedése, virágzó állapota, népességének egyre nagyobb szaporodása jelentékeny hatással volt a közel és távoleső vidékre, a hol a rómaiság szintén nagy tért hódított. Ily módon keletkeztek a villák, apróbb telepítvények, kisebb várak és erődítések, melyek nagy számmal lehettek vármegyénk területén, mert alig van Vasvármegyének olyan pontja, hol a római uralom ne hagyott volna emléket maga után*.

A római czivilizáczió terjeszkedésében nem akadályozta meg sem a quadoknak Kr. u. 50-ben történt ismételt betörése, sem a Galba, Othó és Vitellius között kitört az egyenetlenség; de legtöbbet köszönhetett a provincia és Sabaria a Flaviusoknak, kik közül Vespasianus és fia Titus valóságos atyai gondossággal karolták fel a provieciák ügyét: új városokat alapítottak, a régieket megerősítették, csinosították stb. A történetirók, mint Svetonius és Aurelius Victor kifogyhatatlanok e császárok magasztalásában.

Titus utódja, Domitianus, uralkodása kezdetén szintén elődjei példáját követte. Jótékonyságát Sabaria is gyakrabban élvezte és háláját kőbe vésve meg is örökítette. De mivel uralma későbbi korszakában határtalan kegyetlenséggel és szertelen kapzsiságával bűnt bűnre halmozott, a senatus az összeesküvők által történt meggyilkoltatása után egy határozatával elrendelte, hogy emléke teljes megsemmisítése végett neve minden szoborról, oszlopról és emléktábláról letöröltessék. E rendelet végrehajtását bizonyítja a következő, Szombathelyen talált felirat:

* Római emlékekben gazdagabb lelőhelyek: Pinkafő, Alsó- és Felső-Eőr, Borostyánkő, Felső-Szénégető, Szalónak, Kéthely, Farkasfalva, Lödös, Vörösvár, Nánás-Szt.-Mihály, Óvár, Sámfalva, Rohoncz, Léka, Kőszeg, Velencze, Bozsok, Lukácsháza, Perenye, Herény, Kámon, Söpte, Paty, Szt.-Király, Vép, Sárvár, Kis-Czell, Körmend, Csákány, Szt.-Gotthárd, Királyfalva Német-Cziklin Rába-Hidvég, Vasvár, Szanat, Bőd, Szilvágy.

IMP . CAESAR VESPASIANI. E
. . . . AVG. PONTIF . MAX . TR.
POT . IMP . II . COS . VIII DDSIGNAT VIIII . PP.

melynek mindkét sorából a Domitianus név idővel kivétetett.

Különben vármegyénk és főleg Sabaria római lakóinak saját külön okuk is volt arra, hogy Domitianus nevére gyülölettel gondoljanak. Ugyanis, midőn Róma a quadok és markomannok ellen háborút viselt, Domitianus is Pannoniába jött és Sabariában tartózkodott. Itt tartózkodása alatt a sabariaiak közvetlen tanui voltak kegyetlenségeinek, határtalan hiuságának és kapzsiságának, melylyel összes arany- és ezüstkészletüket lefoglaltatta, csakhogy a barbárok felett nyert győzelme emlékére diadalmenetet tarthasson.

Boldogabb kor hajnala virradt fel M. Cocceus Nerva és Ulpius Trajanus uralkodása alatt. Az előbbi felmentette a sabariaiakat a súlyos adózástól, az utóbbi egy lándzsás legiót alakított a sabariabeliekből — lancearii Sabarienses — kiknek emlékét megőrizte egy Antonius Pius korabeli katonai elbocsátó-levél, mely a veszprémmegyei Öskü községben találtatott és jelenleg a bécsi császári régiségtárban őriztetik.

Aurelius Hadrianus és Antoninus Pius emlékét nagy számban található pénzeik és érmeik hirdetik, M. Aurelius alatt a markomannok ismételt betörése szorongatta Sabariát.

Helvius Pertinax meggyilkoltatása a római birodalomban nagy zavarra adott okot. A trónra áhitozók a praetorianusok és a légiók segélyéhez folyamodtak, akik a nagy birodalom különböző pontjain úgyszólván egy időben négy császárt is választottak. Ez utóbbiak közé tartozott Septimius Severus, Felső-Pannoniának Sabariában székelt praefectusa, aki megnyervén ügyeinek Mocsia, Dalmatia és Germania elöljáróit, az illyricumi, germaniai és pannoniai legiókat, magát az utóbbiak által Sabáriában császárrá kiáltatta ki. Ily módon a főhatalom birtokába jutván, a hozzászító legiók élén egymásután verte le vetélytársait és 197-ben Kr. u. már egyedüli ura volt a római birodalomnak. Utóda lett a praefecturában az igazságszerető Agnilius Sabinus proconsul, kinek Ulpianus, a neves jogtudós, kiadott munkáit ajánlotta.

Macrinus császár uralkodása alatt bizonyos Marcius Agrippa bírta a pannoniai helytartóságot, kit e méltóságban előbb Decius Triccianos, később Alexander Severus uralkodása alatt, Dio Cassius, a híres történetíró követett.

Az Alexander Severust követő császárok uralma kevés nyomot hagyott Sabaria vidékén. Gyakoriak Maximinus, a Gordianusok és Philippusok érmei és nevezetes lelet a Szombathelyen talált márvány-mellszobor, mely Traianus Deciust ábrázolja, a ki nagy népszerüségnek örvendett Pannoniában.

A szintén szerémségi születésü Probus és utódainak rövid uralkodása után Diocletionus lett a római birodalom császára, a ki a fenyegetett birodalom biztosabb megvédése czéljából, társuralkodóúl vette maga mellé Valerius Maximianust, caesarokká nevezte ki Constantius Chlorus és Galeriust és a birodalmat a kormányzás megkönnyítése végett négy részre osztatta. Pannonia, Noricum és Illyricum Galerius főhatósága alá került, akinek sürgetésére a császárok a legnagyobb kegyetlenséggel kezdték meg a keresztények üldöztetését. Egymást érték azok a császári rendeletek, melyek a keresztény templomok ledöntésére, szent könyveik megégetésére vonatkoztak. Az egyik császári parancs megfosztotta a keresztényeket hivatalaiktól, a másik pedig meghagyta, hogy mindazok a keresztények, kik a római isteneknek áldozni vonakodnak, halállal bünhődjenek.

A keresztények ellen indítandó vizsgálatok vezetésére két főbüntetőtörvényszék állíttatott fel Pannoniában, az egyik Sirmiumban, a másik, Amantius praefectus elnöklése alatt, Sabariában. Ezen utóbbi törvényszék itélte halálra Quirinust, a sisciai (eszéki) szent püspököt, kit egy nyakára kötött malomkővel a Sibaris (mai Gyöngyös) patak vizébe fullasztottak. Itt szenvedett vértanú halált két társával szt. Rutilus, szt. Iraeneus és sok más keresztény, akiknek neveit nem jegyezte fel a történelem.

Nyugalmas napokat hozott a keresztényekre Nagy Konstantin uralma, aki a sarmaták háborgásainak hírére Pannoniába jött és huzamosabban időzött Sabariában.

Nagy Konstantin idejére esik Pannoniának négy részre — Pannonia prima, Pannonia secunda, provincia Valeria és provincia Savia — felosztása, minek következtében Sabaria a Pannonia prima nevü tartomány fővárosa és a tartományi főnök (Praeses) székhelye lett.

Ezen időben érte el Sabaria virágzásának tetőpontját. Népessége megszaporodott, a tartomány fegyver- és pénztárának, élelmi készletének gondozásával megbizott közhivatalok tisztviselői és a dunamenti erődítésekből és őrállomásokból szervezett katonai csapatok számára nagyobb szabású középületek, hivatali helyiségek, oszlopcsarnokos bazilikák épültek, közfürdők és szinházak keletkeztek és az egész colonia egy kis Rómává változott át. Nagy Konstantin halála után Pannonia Prima és vele Sabaria

RÓMAI LELETEK SZOMBATHELYEN.

előbb Constans, majd, ennek rövid idő múlva bekövetkezett erőszakos halála után, Constantius uralma alá jutott, a ki a sarmaták lázongásainak lecsendesítése végett 356-ban Sabariában is megfordult.

Valentinianus halála után a rómaiság ügyére gyászos idők következtek. Hunok 377-ben a hunok elözönlötték Pannoniát. Macrinus, a provincia praefectusa, aránytalanul kevés számú légióival hasztalanul iparkodott elhárítani a veszedelmet: saját és seregének önfeláldozásával sem akadályozhatta meg a hunok folytonos előnyomulását, kik a magukkal hurczolt gótokkal és más barbár népekkel egyesülve, könnyű szerrel, minden erősebb küzdelem nélkül, foglalhatták el Pannonia nagyobb részét.

De az őrségekkel megerősített városok, mint Sirmium, Siscia és Sabaria elkerülték a hunok pusztításait és továbbra is megmaradtak a római császárok birtokában, akik erejük végső megfeszítésével csak egy fél évszázad mulva menthették meg a zsaroló és romboló hunoktól Pannoniát, mely Attila fellépésével szintén beletemetkezett a nyugatrómai birodalom sírjába.

*

Római emlékek. Az eddigi tapasztalás szerint kétszáznál több oly községe van Vasvármegyének, melyek földjéről római emléktárgyak kerültek elő. A feliratos

köveken, sírokon, pinczéken, házi eszközökön és apróbb piperetárgyakon kivül itt-ott hatalmas épületek maradványai kerültek színre, világos jeléül annak, hogy e vidékeken állandó telepek, villák, falvak állottak, melyeknek még neveit is elmosta az idők folyása.

Szinte teljes biztossággal következtethetjük, hogy Kőszeg, Vasvár, Német-Ujvár, Kis Czell, Királyfalva már a római korban is rendezett telepek voltak, de a római világnak e megyében mégis *Sabaria*, a mai Szombathely volt középpontja, melynek egykori nagyságát és jelentőségét számtalan emlék hirdeti. szinre került emlékek után itélve, határozattan állítható, hogy kiterjedése a mai Szombathely terjedelmét jóval felűlmulta, és a várost közvetlen környező községek: Nárai, Izsák, Uj-Perint, Olad, Seé, Dozmat, Kámon, Szanat, Vép, Szőllős, Hermán, Szt.-Király, stb., mint külső kiegészítő részek, szintén területéhez tartoztak. A colonia magvát a mai belső város területe alkotta, melynek talaját változatos irányokban tovahuzódó csatornahálozat szeli át; a csatornák felett kikövezett utczák vonúlnak, az utczák oldalain lakóházak és nagyobb szabású középületek falmaradványaira akadnak.

A mult század végén, midőn a fallal kerített püspöki várat lerombolták és a várterületen megkezdték a székesegyház és a püspöki palota építését, a nagy kiterjedésben végzett földmunkálatok alkalmával nagyszámu római emlékre találtak, melyek közül a becsesebb példányok ma is láthatók a püspöki palota udvarán. Épület-maradványok.

Különös figyelmet érdemelnek e tárgyak közül a hatalmas oszlopszár-töredékek, melyek a Domitianus császár tiszteletére emelt diadalkapu maradványai; tömegük és művészi kivitelük miatt egyaránt nevezetes tárgyak a domborművekkel diszített kőkoporsók, a hatalmas Hercules- és Minerva-torzók, mint a melyek első tekintetre is igazolják a régi colonia nagyságáról és fejlettségéről ránk maradt adatokat. Egy felirat a sabariai szinházról szól, melyet I. Gnorius Sabinianus, a lándzsás lovasok kiérdemült praefectusa állíttatott helyre; másik felirat egy közmagtár emlékét őrízte meg.

A föld mélyében talált falazatok, a különféle alakú és nagyságú szobor- és oszloptöredékek a legtöbb esetben az egykori római épület elhelyezkedését, beosztását is feltüntetik. Így pl. a prémontreiek uj palotája telkén egy 420 □ m. területü, szürke kovakoczkákból kirakott mozaikpadozat került szinre, melynek 28·16 m. hosszú északi oldalán 2·5—2·5 m. távolságra 12 oszlopláb állott, kétségtelen bizonyitékául annak, hogy a régi épület nevezett oldalán 12 oszlop tartotta a párkányzatot. Az alapfalak irányából, a szerteszétszort oszlop-töredékek alakjából és a beépített terület nagyságából könnyen le lehetett vonni azt a következtetést, hogy e helyen hajdanta egy hatalmas arányu és művészi alkotásu basilika állott.

Hasonló épületromokra találtak a Berzsenyi-utczában levő Kikaker-féle uj ház telkén, továbbá az iskola-utczai Mikos-féle ház udvarán.

Az utóbb említett telken felfedezett romok egy nagyobbszabásu magánház maradványai, melynek alapfalai az első tekintetre elárulják, hogy az épület hosszú négyszöget képezett, főfalai egymással párhuzamosan húzódtak északkeletről délnyugat felé. Az épület homlokzatával nyugatra tekintett, legalább e mellett szól az a körülmény, hogy a nyugati fal körül szerte-szétszórva nagyszámú, egy és ugyanazon stilusban kifaragott oszlopszártöredék hevert, maradványai talán azon oszlopcsarnoknak, melynek oszlopait a nyugoti fal tartotta.

A többi három főfal két hosszú négyszöget alkot, melyet a rajtuk keresztül vonuló keskenyebb (55—73 cm.) falak kisebb-nagyobb területü helyiségekre: folyosókra, termekre osztanak. A keleti főfal és a rajta keresztül húzódó egyik oldalfal által alkotott szögletben egy 1·8 m. mélységű és közel egy m. átmérőjü, hengeralaku téglákkal kirakott mélyedés (gyüjtő medencze?) volt látható, melynek alul nyilt oldalába három, kerek nyilású csatorna torkollott. E kis üregü és téglákkal kirakott csatornák helyzetéből könnyen meg állapítható, hogy a vizet délnyugat felől vezették az említett medenczébe arról a helyről, a hol az alább bemutatandó mozaik-padozat volt elhelyezve.

A kiásott falak csak részben tüntetik fel a régi épület alapépítményét; a ki nem ásott föld alatt egy részök keleti irányban húzódik tovább a vármegyeház épülete felé, más részük a Kossuth Lajos-utczai Szabó Ernő-féle ház kertje alatt délfelé halad előre.

A falak környékén, a már említett oszloptöredéken, néhány kisebb agyagedényen, egy bronzkarpereczen és több darab római császárkori rézpénzen kívül semmi különös

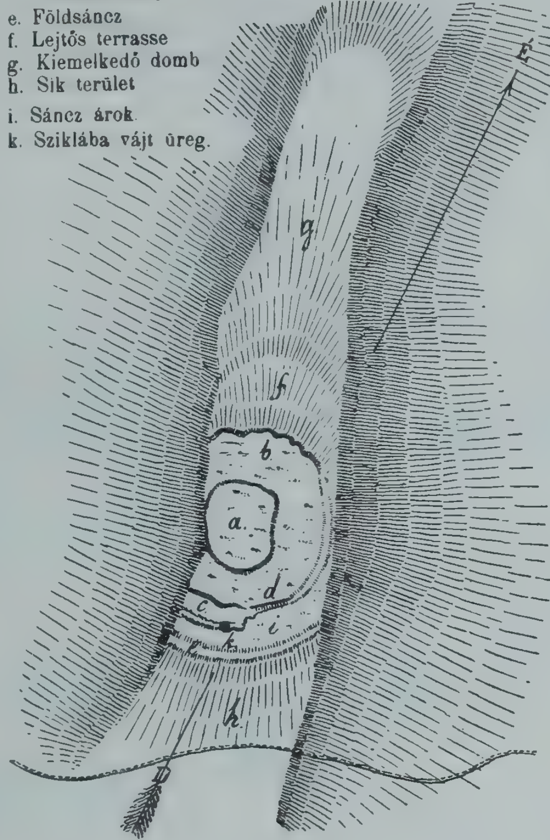
SABARIAI MOZAIK-PADLÓZAT.

apróbb leletre nem akadtak; de annál becsesebb és érdekesebb az a szines mozaiktábla, mely a régi épület délnyugati végén levő egyik nagyobb teremnek (fürdő?) padozatát alkotta s a mely mintegy 18 □ m. nagyságban terült el az 1·2 m. vastagságú felső földréteg alatt.

A nehéz munkával megmentett mozaikrészlet nagysága megközelíti a 12 □ métert; legnagyobb hosszusága 4·5 m., legnagyobb szélessége 3·2 m. Az alapjául szolgált falépítmény négy rétegből állott. A legalsó réteg 0·25 m. vastagságú mészbeton, e felett egy sor téglaburkolat, a téglaburkolaton egy durvább és egy finomabb betonréteg. Ez utóbbiba vannak beleillesztve a mozaikat alkotó, 1 cm. hosszú élü márvány-koczkák, melyek fehér, világoszöld, sötétzöld, halaványpiros, sötétvörös, aranysárga, narancssárga és sötétkék színben váltakoznak. A mozaik e nyolcz színben pompázó ornamentikájának középső és főrésze négyzet-alak, melynek oldalait piros, fehér és sötétkék színü sávokkal díszített szegélyzet határolja. A négyzet két, szemközt álló oldalához az előbb említett teljesen azonos szegélyzet által környezett egy-egy hosszú négyszög csatlakozik, melyeknek fehér színü koczkákkal kirakott mezejét sötétkék színü pontozott vonalak szabályos nyolczszögekre osztják. A nyolczszögü idomok közepén levő négyzet-alakok narancssárga színűek, a nyolczszögek érintkezésénél és szélein támadt négyzet-, illetőleg háromszög-idomok sötétvörös koczkákból készültek. A két hosszú négyszöggel határolt középső nagy négyzet belsejében egy, a négyzet oldalait érintő, vörös és sötétkék szegélyzetű körszalag fut körül. E körszalag alkotta kör középpontja körül két, párhuzamosan haladó kisebb kört látunk. A 0·7 m. átmérőjü belső kör síkját körívekből szerkesztett csillag díszíti. A csillag szárai fehér szinüek, a szárak között levő terek váltakozva sötétvörös és sötétkék színü koczkákkal vannak kirakva. A kis kört vörös és sötétkék sávok szegélyezik, a közöttük levő körgyürü egészen fehér. Ezen külső kör és a négyzet oldalait érintő körszalag között elterülő, közel 0·9 m. átmérőjü gyűrűt, középpontból futó körívek ékítik, melyek a szélsőnagy körszalaggal párhuzamosan futó kilencz, a középpont felé egyre kisebbülő körvonal által átvágattatván, a nagy körgyűrűt számos kis háromszögre — megannyi pikkelyre — osztják. A pikkelyek mindegyike ugyanazon színü koczkákból van kirakva és nyolczféle színben akként csoportositva, hogy a változatos színü körívek oly módon következnek egymásra, hogy a harmonikus színváltozat és a sűrüen egymásra következő körívek egy élénken vibráló tarka kép hatásával vannak a szemlélőre. A szélső nagy körszalag és az azt határoló négyzetoldalak között levő világos és sötét vörösszínü, háromszögalaku tereket körívekből kombinált hármas félhold-alakok töltik ki, megannyi fehér szinben.

Az ezen mozaikkal padozott terem déli szomszédságában két kisebb méretü helyiség állott, melyeknek mészbeton padozatából csak apró darabokat lehetett találni, minthogy a régi falak leomlása vagy lebontása alkalmával e padozat is nagy sérüléseket, repedéseket szenvedett.

A romok közül előkerült eme darabok különféle nagyságuak, vastagságuk 5—6 cm., simára csiszolt felületök többféle alapszínben (sárga, vörös, zöld, kék) változatos, egyenes és görbevonalú ornamentikát tüntet fel sőt egyiken-másikon a figurális diszítés nyomai is jellelhetők.

A KŐSZEGI Ó-HÁZ ALAPRAJZA.

Ha eltekintünk is a város különböző pontjain tett hasonló felfedezésektől s csak az említett két nagyobb szabásu épület maradványaira utalunk, akkor is jogosultnak fog látszani az a vélemény, mely a régi Sabaria nagyságához füződik, főleg minthogy azt egyéb jelentős körülmények is támogatják. A feliratos kövek sorai és a régi írók feljegyzései ugyanis sok oly intézmény emlékét őrzik, melyek a nagy római birodalomnak csak elsőrendű városaiban voltak feltalálhatók. Igy p. o. gyarmatvárosok politikai és közigazgatási szervezetével járó hivatalok, a katonaság, a papi testületek, a czéheknek megfelelő collegiumok, mindmegannyi bizonyitékai annak az előkelő helynek, melyet Sabaria elfoglalt.

Tisztviselők.

Feliratos köveink sorai között gyakrabban szerepelnek a világi tisztviselők nevei. Van egy emlékkövünk, melynek következő felirata szerint ugyanazon személy háromféle tisztséget viselt:

ISIDI AV(gustae)
SACR(um)
TI(berius) BARBIV(s)
TI(berii) FIL(ius) VIC(entia Domo)
VALEN(tinus)
DEC(urio) C(oloniae) C(laudiae)S(abariae)
QUAEST(or)
IVIR . . . . . .

E feliratban örökiti meg a vicentiai származásu Tiberius Barbius Valentinus, a dicső Isis istennőnek tett fogadalmát, megjegyezvén egyúttal ama hivatalokat is, melyeket viselt.

A legtöbb adót fizető decuriok közül alakitott szükebb körü tanács Sabariában, ugy látszik, hat tagot számlált, mert a feliratokon csak seviri (hat férfiu) szerepelnek. A decuriok egész testülete alkotta a felsőbb rendü tanácsot, melynek közügyekben hozott végzései a coloniára nézve egyértelmüek voltak a romai senatus határozataival. Ez a testület vezette a gyarmatváros ügyeit; felügyelt a köz és magán életre, birói és rendőri hatalmat gyakorolt. Megkülönböztető diszöltönyük volt a fehér és szélesszegélyü toga, lábbelijök hasonló volt a római senatorok sarujához.

Katonaság.

Legkisebb adat sem szól amellett, hogy Sabaria állandó őrséggel megrakott táborhely lett volna; de ha állandó katonasággal nem bírt is a legiok és veteranusok gyakrabban megfordultak falai között. A fogadalmi emlékköveken és a sirfeliratokon gyakran találkozunk katonák neveivel, a

HYPNOS-SZOBOR (SZOMBATHELYI LELET).

melyek után jogosan következtetjük, hogy az időközönkénti hadjáratok alkalmával Sabariához és vidékén sok legio megfordult. Több felirat emlékszik meg a sabariai dzsidásokról — ala contariorum Sabariensium — kik nevöket a sarmatáknál használatos contus nevü lándzsától nyerték. E lovascsapat szervezése ritka kiváltsága volt a sabariaknak, a minővel csak kevés colonia dicsekedhetett.

Feliratos emlékeink, különösen a sírfeliratok számos veteranusnak őrizték meg nevét, akik családjaik tagjaival együtt temetkeztek a közös sírba, valamint nem kevés azon feliratok száma sem, melyek a kiérdemült és szabadságolt katonák neveit hirdetik. Már pedig ebből a körülményből kitünik, hogy Sabariát csak azok választották nyugalmuk helyéül, akik ezt korábban megismerték, akik falai között, vagy legalább közel vidékén éltek.

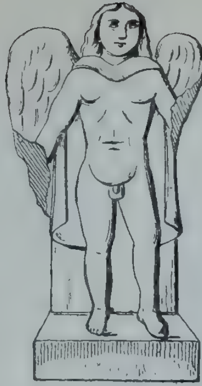
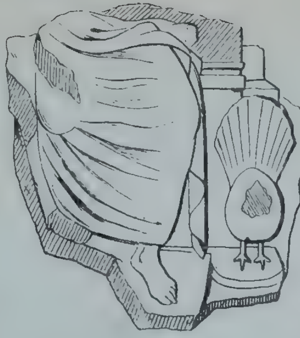
A hadi czélokra szolgált földsánczok maradványai még napjainkban is láthatók Királyfalva község határában, őrtornyok romjai emlékeztetnek a római katonaságra Rohonczon, a Ság-hegyen, a kőszegi Ó-háznál, az oladi dombokon még fel-feltünnek romjai azoknak a bástyáknak és váraknak, melyek hozzáértők állításai szerint mind a római hadi technika alkotásai.

Vallás. A római politika a vallásban birta egész erősségét, nem csuda tehát, hogy Pannoniát is csakhamar elözönlötték a görög-római istenségek. A fogadalmi oltárköveken és síriratokon az istenek és istennők egész seregével találkozunk, jeléül annak, hogy a római cultus mily gyorsan és mily nagy mértékben terjedt el a barbárok lakta vidéken.

A fogadalmi feliratokon leggyakrabban előforduló istenségek: Genius, Nemesis, Sol, Luna, Lucifera, Isis, Silvanus, Venus, Victrix, Hercules, Lares domestici, Jupiter, az alvilági istennek (dii manes) stb.

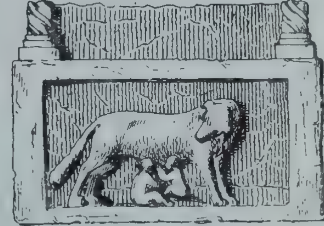
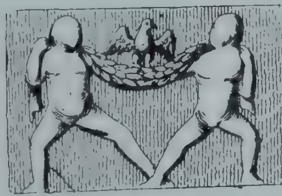
Müvészet. A fogadalom teljesüléséből fakadt hála nemcsak kövekbe vésve hirdette az istenek tiszteletét, hanem szemlélhető alakokban is megjelenítette az isteneket, ily módon is ápolván a vallási érzést, mely a legmagasztosabb eszméknek, a római mythoszok személyesítőinek művészi ábrázolására vezetett. A ránk maradt szobrászati művek nagy száma mellett úgyszólván alig van figyelemre méltó emlékünk, mely a festőművészetnek e czélra való alkalmazását hirdetné; mindössze két faltöredeken látunk mythikus jelenetet. A cserépedények figurális díszítései már nagy változatot mutatnak, de még változatosabb csoportot képeznek azok a kő- és bronz-szobrok, domborművek, melyek vármegyénk területének egykori vallási életéről szólván, egyszersmind e terület őslakóinak szellemi fejlettségéről is tanubizonyságot tesznek. Az igazi művészi értéket hasztalanul keressük ez emlékeken, melyek nagyobb részben helyi alkotások és utánzásai ama római műremekeknek, melyeket a kezdetleges műveltségü barbár eredetü lakók itt-ott láthattak és megismerhettek.

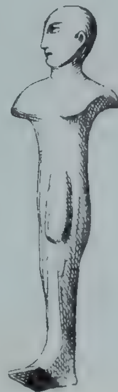
A vallási tárgyú szobrok és szobortöredékek egynémely példányának ismertetését a már korábban említett hatalmas *Minerva-torzóval* kezdjük meg, mely a mult század végén

SABARIAI SZOBRÁSZATI EMLÉKEK.

került színre a szombathelyi székesegyház alapjának kiásatásakor és a mely jelenleg a püspöki palota udvarán van felállitva. A szürke márványból faragott, fej és végtagok nélküli torzó hajdanta ülő és pedig emelkedettebb helyen ülő szobor volt. Erre vallanak hatalmas arányai. A meglevő rész magassága: 1·2 m., szélessége a vállnál: 0·64 m., a térdek felett: 0·94 m. A szobor mellét a jellemző aegis boritja, ez alól omlik alá hullámzó redőkben a tunica, melyet az emlők alatt széles öv szorit a testhez.

Szintén szombathelyi lelet a *szárnyas Victoria* márványba vésett domborművű alakja, melyet egy, a lelőhely szomszédságában talált felirat szerint Guintus Gavius Maximus és G. Torius Priscianus, a Felső-Pannonia Geniusának tiszteletére szolgáló collegium mesterei készitettek Modestus és Probus consulok idejében, vagyis 228-ban K. u.

Egy másik dombormű *szárnyas Geniust* tüntette fel; valószinüleg egy sirkő fedőlapja, mely szintén Szombathelyen került szinre.

Szombathelyi lelet az 0·15 m. magasságú dombormű-töredék, mely a pávával diszelgő *Juno* alakjára emlékeztet, *Fortuna* istennő cultusát jelzi egy alig 0·3 m. magas szobortöredék, melyen a ruharánczok már fejlettebb izlést tüntetnek fel.

Venus istennőt nyugvó helyzetben mutatja egy 0·22 m magas és 0·38 m. széles márvány-dombormű.

MERCURIUS-DOMBORMŰ (SZOMBATHELYI LELET).

A szt.-királyi templom falába van illesztve egy *sirkő-töredék* háromszögü oromzatában a sikerült gorgófővel, egy másik feliratos sirkő alsó részén látjuk *Róma symbolumát,* a Romulust és Remust szoptató farkast.

Az *Aurelia Justina sirkövének* alsó részén levő dombormű két geniust mutat, kik mint a halál nemtői, a házasság koszoruját széttépik és hajléktalanná teszik a galambot, melynek alakjában a felirat szerint a legjobb feleség és a leggondosabb anya rejtőzik.

Csontfaragványok a bunkóját czipelő Ámor és Vénus, a capitoliumi Vénus esetlen, barbár utánzata.

A kisebb-nagyobb *bronz szobrok* nehézkes kivitelüek és alig tarthatnak igényt művészi értékre. A szőlőlevéllel koszoruzott Bacchus-herma és az edénydiszitésre szolgált Bacchus álarcz, a Pannoniában nagyon tisztelt Silvanus szobrocskája, a Priapus-herma, a Mercurius- és Jupiter-szobrocska mind szombathelyi lelet.

Kedves képet mutat *Ámor és Psyche achátkőbe vésett alakja,* mely aranygyürübe foglalva szintén Szombathelyen találtatott.

Az elősorolt szobrocskákkal, töredékekkel és domborművekkel nincs kimerítve az a gyüjtemény, mely a megye területén talált római szobrászati művekből összeállítva a Vasmegyei régészeti egylet régiségtárában van elhelyezve.

A gyüjteményben több becses példány között látható, mint egyik igazán szép és művészi alkotás, a Szombathelyen talált *Hypnos-szobrocska.* Az álom istenének bronz-szob-

rocskája a képben feltüntetett nagyságban egy négy akanthuslevélből álló kehelyből emelkedik ki. Az alak előrésze meztelen. Ifju arczát és vonásait vastag patinaréteg boritja, göndör fürtjei a homlok felett üstökké domborodnak ki, jobb kezében pálmát tart, csonka balkarját kecses hajlással felfelé emeli.

A finomabb görög izlés határozott jeleivel találkozunk két, Szombathelyen talált antik szobrászati művön; az egyik egy terjedelmes reliefkép, a másik egy római paizs. Mindkettő finom, fehér mészkőből való.

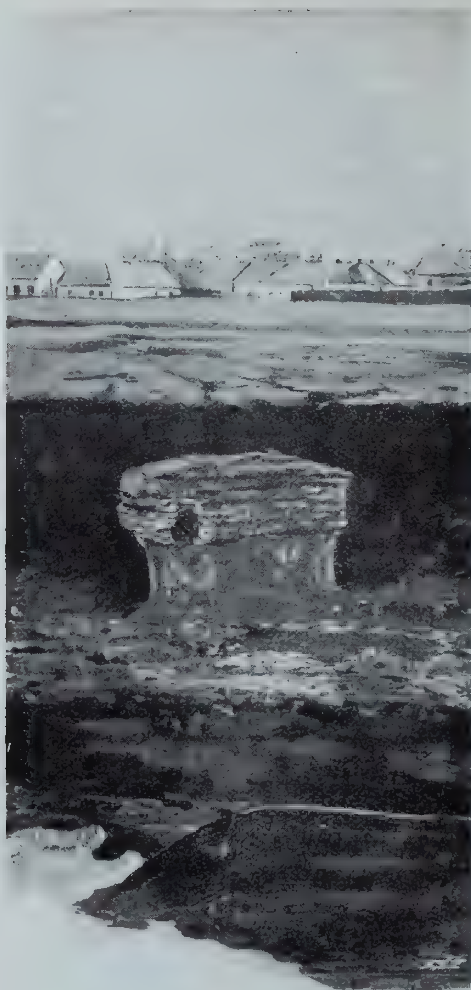

RÓMAI PAIZS (SZOMBATHELYI LELET).

A Mercurius-kép önmagát magyarázza. A 108 cm. hosszú, 58 cm. magas, 2 cm vastag négyszöget képező táblából domborodik ki a főalak 6 cm magasságig. Egy gazdag úrnőnek nincs figyermeke, nincs a ki a család nevét, talán azon nevet, melyet az ősök hosszú sora fényessé tett a római történelemben, továbbra is föntartsa. A nő buzgón imádkozik az istenekhez, kik végre is meghallgatják a nő fohászait és egy fiugyermekkel ajándékozzák meg. A nő forró vágya teljesülvén, megemlékezik az imáiban tett fogadalmáról és az isteneknek művészi kéz által egy táblát, egy képet faragtat, mely azon jelenetet ábrázolja, miként lett ő boldog anyjává.

Mercurius, a Panergos, a minden jónak adományozója, felhőkön és felhők közt sas által kisérve, előre hajló testtel nyujtja a tenyerein polyákon ülő csecsemőt a csoport főalakját képező nőnek, ki (feje és jobbkeze hiányzik) mohó vágygyal és kinyujtott karokkal siet az adományt átvenni. Mellette balra egyenesen álló nőt látunk, ki mintegy csodálkozva, kevéssé nyitott ajkakkal és kiterjesztett karokkal tekint a kis kövér gyermekre; jobbról ismét nőalakot szemlélünk ülő helyzetben, jobbja a térdei közé állított amphora fülét fogja és szintén a főcsoportra függeszti csodálkozást és örömet kifejező tekintetét. háttérbe egy tehén áll, melynek gerinczére támaszkodva széles mosolygó ábrázatú szolgáló nézi az előtérben lefolyó jelenetet.

Az egész képen a boldog megelégedettség bája ömlik el; az alakok csoportosítása olyan, hogy egyik sem zavarja a másikat, hanem kölcsönösen kiegészítik egymást. Mindegyike az alakoknak, daczára a szenvedett időviszontagságoknak, nemcsak a kivitel finomsága, az emberi alakok, tagrészek aránya, hanem és kiválólag a természetes, minden feszességtől ment testtartás által tünik ki. Az álló és ülő nő szabályosan szép arczéle, a ruházat finom redőzete, a tehénnek hátrafelé, a távlat szabályai szerint elmosodó alakja, az összes alakok könnyüdsége a hellen plastika legszebb idejére emlékeztet. Az egyetlen nem idealizált alak az egész képen a kövér gyermek, ez az egyetlen concessio, mit a görög művész a római realistikus felfogásnak tett.

RÓMAI SIR SZOMBATHELY MELLETT.

A paizs különleges római tárgy, hihetőleg valami győzelem emlékeül fogadalomból az isteneknek felajánlva. A mi ezen tárgyat oly becsessé teszi, az, hogy a paizs természetes nagyságban és vastagságban van kifaragva, nemcsak az elő-, hanem a hátlapja is. Valóságos díszpaizs, mely ép úgy meglehetett az illető adományozónál eredetiben fából készítve és érczczel bevonva.

A paizs egy hosszúkás, elől domború, hátul homorú nyolczszög. Magassága 74·5 cm., szélessége 40·0 cm., vastagsága 2 cm.; a 7 cm. magasságig domborodó paizs előlapja 7 mm, széles pálczatag által 3 fő és 4 mellék háromszögű mezőre osztatik. A 42 cm. magas középső mezőben Victoria áll ballábával egy gömbön, melyet jobb lába csak érint. Fölfelé hajtott jobbjában koszorút, lebocsátott baljában pálmaágat tart; a hiányzó fej helyén kiemelkedő részek a fejnek kevéssé jobbra való tartását mutatják. A háromoldalú mezőkben görög levéldíszlet (tökocsán és bogáncs), a két alsó és felső mezőben kiterjesztett szárnyak czikázó villámok és a szárnyakat összekötő pólya vagy tekercs látható; az egész paizsot egy 5 cm. széles anthemios-díszszel kitöltött szalag szegélyzi be.

A paizs homorú hátulsó oldalának szélein 3 cm. széles sima szalag húzódik végig; maga a' lap az érczlemez bevonatot utánzó hosszúkás négyszögeket mutatja, melyek egymástól 8 mm. széles pálczatag által választatnak el; a lemezek végei a leszorítás folytán 3—3 ránczot képeznek; 19 és 49 cm. magasságban vannak a karkötők 2—2 szeggel leerő sítve, szélességük 3 cm.; a hátulsó rész egészen simára csiszolt. Az anyag ugyanazonosságát és a kivitel egyformaságát tekintve, talán nem csalódom, ha mindkét munkát ugyanazon művész kezének tulajdonítom.

Ipar.

Hogy Sabaria a római idők alatt virágzó ipart üzőtt, arra nézve legtöbbet mondó bizonyitékok a ránk maradt irott emlékek, bélyegek, melyek az iparosoknak, iparos testületeknek — collegia — nevét is megőrizték számunkra. A vízvezeték ólom- és cserépcsövein, a sirokból kikerült mécseken, a cserépedényeken, téglákon megtaláljuk a gyárosok neveit, egy homokkőbe vésett és sarut ábrázoló dombormü a sarukészitést egy másik, márványba vésett dombormű, melyen két ökröt és egy mészáros-taglót látunk, a mészáros-ipart hirdette.

A föld mélyéből előkerült tárgyak: tűk, csattok, gyürűk, karpereczek, lánczok, csiszolt kőgyöngyök, vas- és csontkések, fejszék, sarlók, stylusok, a különféle alakú és nagyságú üveg- és cserépedények, nemcsak az iparágak sokféleségét tüntetik fel, hanem bizonyitékot szolgáltatnak az egyes iparágak fejlettségéről is.

Az ipartermékek legnagyobb részét a feltárt sirok szolgáltatták, melyek a vármegye legtöbb helyén találhatók, de legsürűbben, legnagyobb számban Szombathelyen kerülnek szinre.

Temetkezés.

A halottak eltemetése mellett azok elhamvasztása is divatos volt, bár a hullasirok sokkal gyakoribbak, mint az urnasirok. A sirok vagy egyszerűen a földbe vájt gödrök, melyekbe 6·15 $\times$ 0·32 — 0·63 $\times$ 0 37 nagyságú vastag téglalapokból készült koporsókban helyezték el a halottat, vagy boltozott üregek, melyeknek felső nyilását rendszerint egyetlen kőlappal zárták el.

A Kr. u. III. és IV. században a temetkezésekre külön területet is hasz-

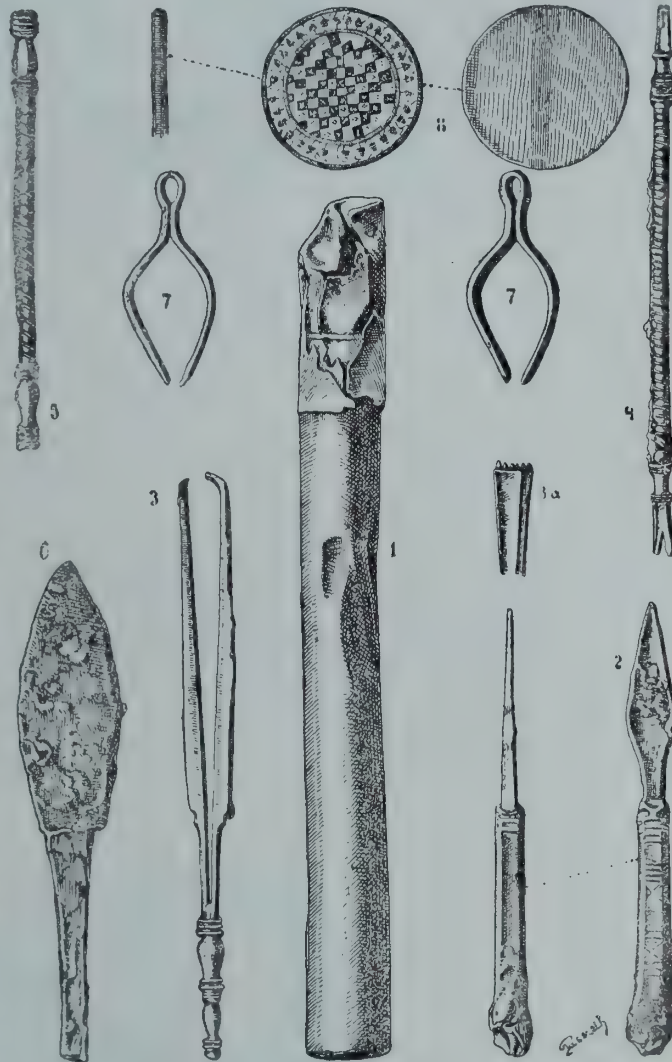
náltak, a mely több holdnyi kiterjedésben terül el a mai Szombathely déli határában és a mely napjainkban a majdnem általánossá vált *„régi római temető.“* néven ismeretes.

A legtöbb sirleletet e területen a rumi országút nyugati oldalán elterülő püspöki téglavető-telep szolgáltatja. Az e helyt feltárt szabályos sorokban elhelyezett téglakoporsók egyforma szerkezetűek, tartalmuk is majdnem mindig ugyanaz: cserépcsuprok, üvegedénykék, csattok, bronz-ékszerek, tűk, FORTIS és CRESCES bélyeggel ellátott, egy és két lyukú cserépmécsek, pénzek, stb.

A leletek ezen állandó egyformasága mellett szinte feltünő volt az a felfedezés, mely 1895. november havában számos, nem közönséges tárgygyal gyarapította a vasmegyei régiségtárat. A munkások, kik rendszerint az őszi hónapokban gyüjtik össze a téglakészitésre való földmennyiséget, a telepet körítő földsánczok lehordása közben a föld szinétől alig 0·4 mélyen egy 2 m hosszú és 1·2 m. széles, vastag terméskőlapra találtak. A földet e kőlap mellől gondosan eltakaritották és egy, minden oldalán befalazott négyszögű űrre akadtak, melynek belső terjedelme meghaladja a 2 □ métert.

A ritka jelenségben sírboltot gyanítottak, egyik oldalán lyukat vágtak és a kivágott nyiláson keresztül belsejébe hatoltak. Egy csontvázat találtak benne, arczczal dél felé fordult helyzetben. Kiemelték a porladó csontokat és a csontok között elszórva találtak különféle vasés bronztárgyakat.

A sírboltot fedő kőlapon a feliratnak semmi nyoma, de azért valószínű, hogy a sír lakója chirurgus volt. E feltevést támogatják azok a műszerek, melyeket sírjában leltek és a melyeken itt-ott még a rostjai is látszanak annak a szövött ruhának melybe a halottat beburkolták. (4. ábra 1—8.) E műszerek részben vasból, részben bronzból valók. A vastárgyakat erős rozsdaréteg boritja és rendeltetésöket sem lehet megállapítani.

RÓMAI CHIRURGUS MŰSZEREI (LELET A RUMI ORSZÁGUTON).

A bronztárgyak között van néhány eltompult műtőkés két darab görbevonaldíszű, bütykös ártartó két csiptető. Az egyiken nincs semmiféle diszítés és karjai ívalakban hajlanak egymásra a másik 13·5 cm. hosszú és gombos diszítésű fogantyújából kinyúló karjai fűrészszerűen bevágott élekben végződnek.

A lelethez tartozik egy vörös rézlemezből való, 19 cm. hosszú és 1·7 cm. átmérőjű hengercső és egy bronzból való csattkorong, mely a lelet legbecsesebb tárgya.

E fibulakorong 3 mm. vastagságú és 3·5 cm. átmérőjű körlap, melynek külső oldalát több szinű érczmozaik diszíti. A diszített oldal gyengén kiemelkedő szegélyzete és az ezzel párhuzamosan haladó piros kör között levő fehér alapszínű gyűrűben apró, zöld fenyő-

fácskák alakjai látszanak. A belső kör pirosszínű mezeje kis négyzetekre van felosztva, melyek piros és kék színben váltakozva következnek egymásra. A piros koczkák közepében kék, a kékszínű koczkák közepében fehér pontokból kirakott csillagalakok vannak elhelyezve.

A RÓMAI URALOMTÓL A MAGYAROK BEJÖVETELÉIG.

Sabariát és vele egész Vasvármegyét, mely négy századon át tündökölt a római nagyság fényében, a hatalmas római birodalom bukásával csapás csapás után érte. A nemes Claudius nemzetséggel benépesült *Colonia Sabaria*, mely annyi római császárt üdvözölt falai között, mely a római kultura nemesítő hatása alatt virágzó várossá, egy jelentékeny provinczia középpontjává küzdötte fel magát, a középkor küszöbén kietlen pusztává, szomorú romhalommá változott.

Hun uralom.

Attila húnjai 445 körül a jól megerősített Sabariát bevették és kifosztották. Polgárai nagyobb részben Itáliába menekültek, hátrahagyott vagyonuk pedig a martalócz húnok, majd meg alig 10 év mulva, 455-ben, a Theodemir vezérlete alatt vándorló keleti góthok birtokába jutott.

Sabaria pusztulása.

Sigonius történetiró feljegyzése szerint a góthok pusztításával majdnem egy időben borzasztó földrengés érte Sabariát, a mely végleg megsemmisítette a klasszikus idők még fenmaradt emlékeit. Korunk tapasztalatai, a véletlenül felmerülő leletek, kétségtelen bizonyossággal igazolják a nevezett történetíró állítását, mert az eddig felszinre került római emlékek, épületfalak, oszlop- és szobortöredékek, edények stb. egy, sőt némely helyen két méter mélységben találhatók, a mi pedig csak a városnak a földrengés okozta lesülyedésével, eltemettetésével magyarázható.

Góthok, longobardok és avarok.

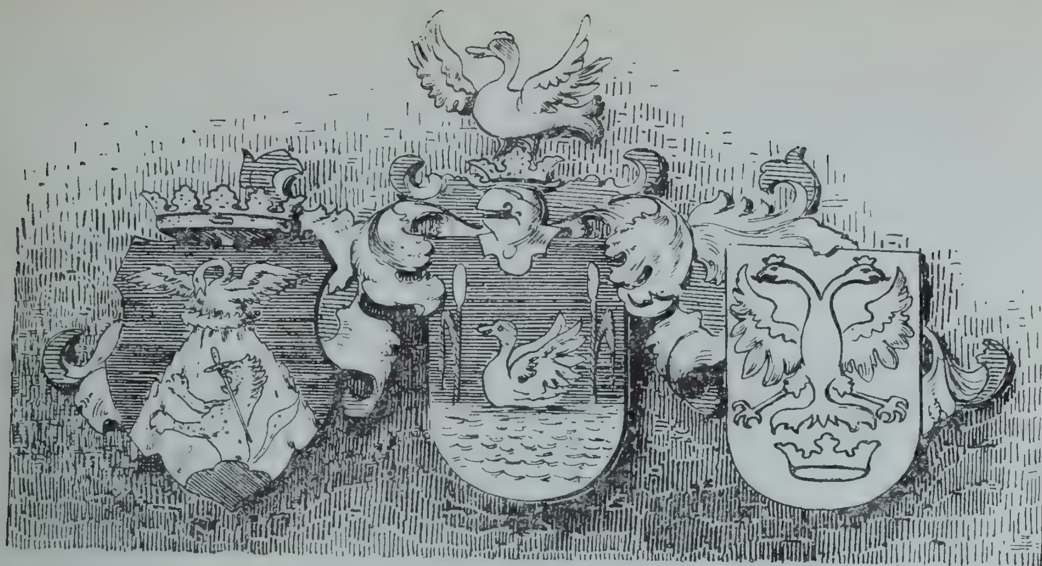
A góthok rövid uralmára a longobardoké, majd meg az avaroké következett, a kik Szaszky történetiró adatai szerint Sabariát egyik Hagan-juk (avargyűrű) középpontjává választották.

Frank uralom.

Az évekig elhúzódott franc-avar hadjárat végeztével Pannonia a frankok hatalmába került és Eginhard szerint maga Nagy Károly is megfordult Sabariában, midőn bajorországi téli szállására indult. 870 körül Pannonia egy része Szvatopluk uralma alá jutott, de Sabaria továbbra is megmaradt a frankok birtokában, a mi abból is kitünik, hogy Arnulf király Sabariát és környékét Ditmár salzburgi érseknek adományozta.

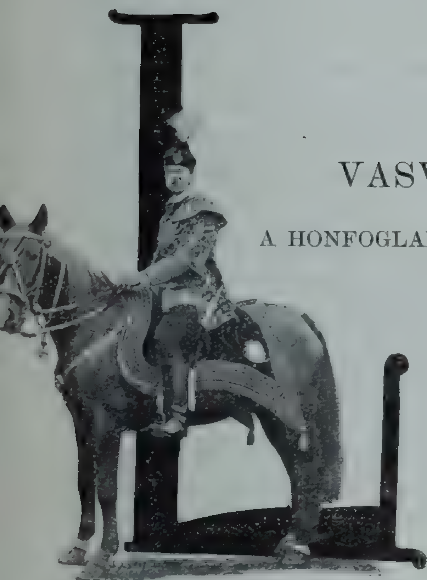
RÓMAI KORBELI TORZÓ.

BATTHYÁNY-CZÍMER. NÁDASDY-CZÍMER. SZÉCHY-CZÍMER.

VASVÁRMEGYE TÖRTÉNETE.

A HONFOGLALÁS KORÁTÓL AZ ÁRPÁDHÁZ KIHALTÁIG.

Pannónia.

Legkeletibb része a Nagy Károly alapította német-frank birodalomnak az a terület volt, melyet ma Vasvármegye foglal el. Ezen a területen egész a Rábáig az úgynevezett solitudines avarorum (avarok pusztái) terültek el; az egykori félelmetes törzs, megfogyva, Nagy Károly adófizetőjévé vált. A IX. század első felében Privina szláv herczeget uralta a mostani vármegye délkeleti része, de ő is adófizetője volt a német császároknak. A IX. század második felében Pannónia és Karintia herczege Arnulf lett, a ki a szomszéd szlávokkal már kezdettől fogva sem volt jó viszonyban. Fejedelmük, Szvatopluk 884-ben 12 napon át pusztította tartományait, azonban visszavonultában hadát a pannónok megtámadták s közülük sokat a Rába habjaiba szorítottak.

A magyarok előnyomulásának hírére Vastag Károly német császár békét kötött Szvatoplukkal, majd ismételt harczok után 894. év őszén Arnulf is kibékült Szvatopluk fiaival. Ez évben már a magyar fegyverek dúlták Pannóniát, mindazáltal rövid beütéseken kívül komolyabb veszély nem fenyegette Arnulf birtokait. A közbejött bolgár háború következtében (895.) a ma-

gyar kalandozó csapatok 896-ban látogattak el ismét Pannoniába, melynek védelmét Arnulf Braslavra bízta. Anonymus tanusága szerint, Árpád a Csepel-szigetről megindúlván seregével, azt 3 részre osztotta. Öcsöb és Öse vezérlete alatt az egyik sereg Veszprém elfoglalása után egész Vasvárig nyomult előre, ezen, még a római korból fenmaradt várat bevéve. A sereg azonban innen csakhamar visszafordult, Árpád pedig a Szt-Márton hegyén átvonulva, a Rába és Rábcza vidékének elfoglalása után egész Kőszegig nyomult előre. A krónikák és hagyományok előadását nem ellenőrizhetjük, tény azonban az, hogy a keleti frank őrgrófság 897—898-ban dőlt meg végkép, mikor a magyarok Pettaut is elfoglalták.

A kalandozások korából Vasvármegyét érdeklő emlék nem maradt reánk. A Rába termékeny völgye csakhamar oda vonzotta a betelepülőket, akik, miután a Pannóniában fenmaradt egyes falvakban levő keresztényekkel legelőször érintkeztek, a keresztény hitet és vele a nyugati czivilizácziót első sorban tanulták megismerni.

A sikertelen kalandozások után a nemzet első sorban saját védelmére fordította figyelmét. Ezen czélra igen előnyös volt Vasvármegye földrajzi fekvése. Nyugaton a Lapincs folyó alkotja százados határát az országnak, éjszakról az éjszaknyugat felé átvonuló hegylánez a III. Ottó alapította Ostmark felől jövő támadások ellen volt hivatva védelmül szolgálni. A Lapincs folyót környező erdős-völgyes dombvidék egész a Mura mentéig húzódik le, melyet csak egy helyen szakít meg a Rába folyó völgye. E folyó 130 km. hosszúságban két részre osztja a vármegyét s völgye a stájer határtól mindjobban kiszélesedik. Körmendtől egész Sopronmegyéig, másfelől a Marczal-csatornáig a kis Magyarsíkság nyúlványai ágaznak be, Körmendnél a Rába völgyét a régi Pannónia ország útja keresztezi. Különösen alkalmas volt ez a hadmenetekre, melyeken át betelepülő őseink éjszak és nyugat ellen egyaránt mint támadók és védők léphettek fel.

Magyar letelepülés.

Mely törzsekből származó családok telepedtek le Vasvármegye területére, nem tudjuk, csak gyaníthatjuk azon nemzetségekből, melyeknek a vármegye területén levő birtokairól reánk maradt legrégibb oklevelek megemlékeznek. Ezek közül többen Szt-István királysága idejében bevándorolt külföldi lovagoktól származnak. A Pese és a Nádasd nemzetségek a legelsők, melyekről a fenmaradó oklevelek megemlékeznek, majd a Geregen Osl, mely eredetileg sopronmegyei; a Lörente, Haraszt, Herény nemzetségek szerepelnek a tatárjárást megelőző időkben, a Buzád, Hahold, Győr, Héder, Hermann, Jáák nemzetségek pedig, a hagyományok szerint, betelepülő idegenektől származnak.

A letelepülés és térítés munkája közepett a magyarok ismételten betörtek Németország határszéli részeibe, mire III. Ottó, babenbergi Lipót határgróf segélyével, nemcsak, hogy visszafoglalta az elveszített határokat, hanem Sopron bevétele után Szombathelyt is megszerezte.

Géza fejedelem fiának még az évben Gizella bajor herczegnővel kötött házassága alkalmával, miután Ottó Henrik bajor herczeggel viszálykodásban élt, nehogy két tűz közé szoruljon, I. Istvánnak az elfoglalt határszéli részeket visszaadta, Szombathelyt pedig több más várossal Gizella herczegnőnek adta nászajándékul. A letelepülő magyarok az itt talált szláv-avar várakat közjavak gyanánt foglalták el, azokat a törzsfők által kormányozták, míg körülöttük a törzshöz tartozó családok telepedtek le; így a területi felosztás központjai természetszerűleg a várak voltak.

Várispánság.

Ily vár volt e megye területén az eredetileg római castrum Vasvár, a róla elnevezett várispánságból idők folyamán fejlődött ki a mai Vasvármegye.

A vármegye területén két várispánságról emlékeznek meg forrásaink:

1. *Karakó*, mely a közép Rába vidékén és a Marczal mocsarai között terült el; tartozékai az u. n. várföldek Sopron-, Veszprém- és Komárom vármegyében voltak. A vár eredetileg avar „gyűrű“ volt, mely 4 kerületre oszlott, de a tulajdonképeni vár Jánosházával keletre határos. Hatalmas földsánczai még a kuruczoknak is biztos védelmet nyujtottak. Karakó vára.

2. *Vasvár*, melynek várterülete Sopron és Zalavármegyékre terjedt ki. Vasvár.

Láthatjuk ebből, hogy a várispánságok területe, jobban mondva népessége több megyében volt szétszórva. Vasvármegyében a pozsonyi várispánságnak voltak tartozékai, ezenfelül *Ságh* szintén önálló, a királynői udvarnokok kerülete volt, de nem várispánság.

A belszervezkedés közepette Szt. István és Konrád közt a határegyenetlenség folytán háború tört ki. 1030-ban Konrád betört az országba és egészen a Rábáig hatolt, azonban Endre és Béla támadása elől nagy veszteséggel volt kénytelen visszavonulni.

SALAMON.

A Szt-István halálát követő belzavarok alkalmat adtak III. Henrik császárnak, hogy az ország ügyeibe avatkozzék. Miután a magyarok Pétert másodízben fosztották meg a tróntól, az uj fejedelmet, I. Endrét szándékozott legyőzni. A Lajta vidékén megkisérlett sikertelen beütés után Stiria felől támadt (1051. szeptember hóban), a Rába völgyétől délre eső hegyláncz alatt, Dobra táján vonult a Kerka és Zala folyók mentén a Balaton felé, a honnan Fehérvárt szándékozott elérni. A Béla vezérlete alatt álló magyarok e túlerővel szemben, anélkül, hogy csatába bocsátkoztak volna, III. Henrik serege előtt mindent elpusztítottak s így ki akarták éheztetni. Bár tervük nem sikerült, azt elérték, hogy Fehérvár sikertelen ostroma után a sereg más úton vissza tért hazájába. III. Henrik.

A német beütések és trónküzdelmek következtében fejedelmeink még nagyobb súlyt helyeztek az erődítésekre. Így épült a XI-ik században a Rába partján egy új királyi vár: *Ikervár*, a hol Salamon király Géza herczeggel az 1073-ban kötött fegyverszünet alatt tartózkodott és a karácsonyi ünnepeket is ott töltötte. A királyi várakkal együtt csakhamar büszke előőrsök gyanánt emelkednek Stiriával szemben a főúri várak is; így még a tatárjárás előtt épült *Szent-Vid*, melyet a hagyomány szerint Salamon király tanácsosa alapított 1074. körül. Lejebb épült *Német-Ujvár*, mely a legkiválóbb szerepet játsztak Vasvármegye történetében. Német-Ujvár eredetileg monostor volt, melyet a magánosan álló Kyszen hegyén emelt a Wildonból, Stiriából bevándorolt Wolfer lovag 1157-ben, II. Géza idejében. Ikervár. Szt.-Vid. Német-Ujvár.

III. Béla azonban elvette Wolfer fiától, Aënz gróftól Küzint (Güssing), mint az okiratok nevezik, és a monostorból épült királyi várat csakhamar Demeter grófnak adományozta, majd Móricz tárnokmester és testvérére bízatott e fontos vár, melynek főfeladata volt Vasvármegyét a stájer betörések ellen megvédelmezni, mint az adománylevél szövege is kifejezi, „contra insultus Teutonicorum."

Német beütések.

Ez erődítvények azonban nem akadályozták meg teljesen a német beütéseket. Ugyanis Lipót őrgróf II. István határszéli pusztításait megtorlandó, 1118-ban betört sógorával, Boržiwoy cseh herczeggel Vasmegyébe és Fürstenfeldtől a Rába völgyén átvonúlva, Körmend táján a magyar csapatokat két ízben megverte, majd Vasvár ellen fordult, az ellenálló várost ostrommal bevette, felgyujtotta és kirabolta. Miután ilyképpen hadvezéri önérzetét kielégítette, csakhamar visszafordult hazájába.

Várispánságok feloszlása

A XII. század küzdelmei közepett, de még inkább II. Endre uralkodása alatt a várföldek fosztogatás tárgyává lettek. Bőkezűen osztogatott királyi adományok következtében a várispánságok területükből mindinkább veszítenek; ezzel kezdetét veszi a várispánságok pusztulása, miáltal a vármegyei rendszer fejlődésében fordulópont áll be. Így a vasvári várispánságból II. Géza 1141-ben több várjobbágyot felszabadított; II. András a várispánság területéhez tartozó földekből nyolcz ekealjat, vagyis Urai-Ujfalu, Geresd, Csánig és V.-Család falvakat a Jaák-nemzetségnek adományozza. A várjobbágyok sem maradtak meg; elhagyott földeiket Pácson határában a király a vasvári káptalannak adományozta.

NÉMET-UJVÁR VÁRA A KÖZÉPKORBAN.

II. Endre ugyan 1221-ben a jogtalanúl elfoglalt várföldek visszaadását rendelte el, azonban az e czélból kiküldött bizottságok 1238-ban Kázmér fehérvári prépost, Hahold vasvármegyei és Pál fehérvármegyei főispánok akkor sem működtek nagy eredménynyel.

IV. Béla trónraléptekor erős kezekkel ragadta meg a kormány gyeplőjét. A főispán mellé királyi bírák jönnek Vasmegyébe is, a kik az elidegenített várföldeket visszaveszik, azonban az erélyes intézkedések daczára a várispánság folyton bomlott és már a tatárjárást megelőzőleg előtérbe lépnek a várszerkezetből alakult vármegyék.

Tatárjárás.

Batu khán hada 1242-ben a Duna jegén átjutva, a Dunántúlra is kiterjesztette pusztításait. Esztergom elpusztítása és Fejérvár sikertelen vívása után, míg az egyik rész toronyirányban ment Szlavóniába, Béla királyt felkeresendő, addig egyes rablócsordák Győrt dúlták fel, onnan a II. Frigyes által IV. Béla királytól zálogul kicsikart Vasmegyébe törtek, a virágzó Rábaközt és Szombathelyt elpusztították.

IV. Béla király a tatár-csordák kivonulása után, az ország helyreállításán fáradozva, összes igyekezetét a várintézmény megerősítésére fordította s e végből Vasvármegyében Roland nádor (1254), majd Pál pozsonyi prépost (1257), jelent meg a karakói várföldek visszaszerzésére. De a visszafoglalt

II. ENDRE.

földek nem jutottak mind a várispánságokhoz, például Urai-Ujfalut a Jaáknemzetségtől a király bírái elvették, azonban IV. Béla e földeket a domonkosoknak adta.

IV. Béla a várjobbágyság és nemesség között levő válaszfal lebontására törekedvén, ezáltal végcsapást mért a várispánságokra. A várjobbágyok fölött, II. Endre zavaros uralkodása alatt, a főispán gyakorolt joghatóságot, de most, midőn a várnép megtartja földét tulajdonul, megszűnik a válaszfal e két osztály között. Már 1248-ban egyesül a nemesek collégiuma megyénként s az 1267. évi vasmegyei itélő levél szerint, a bűnösök fenyítésére kitűzött gyűlésen együtt találjuk a nemességet a várjobbágyokkal.

Vármegyei rendszer.

Ezzel tehát létrejön *a várispánságok és megyék egyesülése*, vagyis megalakul a *vármegye;* már nem kizárólag közigazgatási magán szervezet, hanem a nemesség is részt vesz benne. A karakói várispánság ugyan fentartotta magát a XIV. század elejéig, azonban jelentősége folyton csökkent, míg végre Vasvármegyébe, az egyes várföldek pedig Veszprém és Zalavármegyébe kebeleztettek be.

Belháborúk.

Kőszeget még 1248. előtt foglalja vissza Osl comes fia Herbord; rövid idő alatt a király kezébe jut Borostyánkő vára is, melyet jutalmul Németujvári Henriknek adományoz. V. István trónra léptével kezdetüket veszik a *Vasvármegyét közel egy századon át dúlt belháborúk.*

Németujváriak.

A tatárjárás után elhatalmasodott Németujváriak, ez a vitéz, de garázda és pártütő nemzetség, a vasmegyei határvárak urai, azért, mert az atyja ellen felkelő trónörökös ellenében IV. Bélát támogatták, féltek az új király, V. István boszujától s Ottokár cseh királylyal szövetkeztek. Alig, hogy kitört a háború Ottokárral 1270-ben, az eddig viselt szlavon báni méltóságtól megfosztott Németujvári Henrik bán, a család feje, vasmegyei várait, u. m. Kőszeget, Szent-Videt, Szalonakot, Borostyánkőt, Lékát, (ez csak 1260-tól volt a család birtokában) és Kertest Ottokár kezére játszotta, maga pedig elmenekült Prágába.

A honmaradt Németujváriak ezalatt kedvök szerint dulták Vasmegyét, míg ezen évben (1270) Jakab és Osl testvérek Kőszeget a magyar király számára meghódították, Ottokár pedig a kötött béke értelmében kötelezte magát, hogy a kezére játszott várakat a királynak visszaszolgáltatja. Miután ezen kötelezettségét nemcsak, hogy nem teljesítette, de sőt a Németujváriak védelme alatt továbbra is rabolta a vármegyét, 1271-ben ujból kitört a háború.

Ottokár Sopron elfoglalása után Vasmegyébe szándékozott betörni, azonban Németujvári Iván e tervében megakadályozta. A Vasmegye éjszaki határszélén levő, patakokkal körülvett helyen majd, hogy kelepczébe nem került s egykori pártfogoltjától megszégyenítve, kudarczczal tért vissza Cseh-

országba. 1273-ban ujra kitört a harcz; Csák Máté vezérlete alatt ez év februárjában magyar és kún csapatok dulták Alsó-Ausztriát, mire viszonzásul az osztrák és cseh lovagok ezer vitézből álló serege a tavaszszal betört Magyarországba, Győr elfoglalása után egész a Rábáig nyomultak előre; útközben égetve, rabolva, elfoglalták Szombathelyt és felgyújtották Körmendet.

IV. László. Ez év őszén megfordult a koczka. A Joakim tárnokmester vezérlete alatt álló királyi hadak, egyesülve a Németujváriak 30,000 főből álló seregével, visszaszorítják Ottokár vitézeit, beveszik Szombathelyt, sőt Ausztriába is betörnek. A várak közül csak a Németujváriak által átadott Szalonakot és Borostyánkőt bírják visszaszerezni. Arra a hírre, hogy Habsburgi Rudolfot német császárrá választották, Ottokár sietve visszavonta seregeit Vasmegyéből.

Alig vonult ki a cseh sereg Vasmegyéből, máris újabb belháború ütött ki. IV. László Németujvári Henrik bánt, mivel az Ottokár elleni harczban vitézül küzdött, szlavoniai bánná, fiát pedig soproni főispánná nevezte ki, de Németujvári Henrik a kitüntetést, összes váraik visszaadását várván jutalmul, keveselte és ismét fellázadt. Ezuttal vesztére, mert serege a Fövény mellett vívott csatában szétveretett s maga is elesett.

BOROSTYÁNKŐ VÁRA A KÖZÉPKORBAN.

Fiai mindenkép méltók voltak atyjukhoz. A lázadás tradicziójához híven, Németujvári Henrik bán fiai nem nyitották ki a szalonaki vár kapuit a 1274. év deczember 1-én odavonuló királyi csapatok előtt. IV. László támadólag lépett fel, de a szintén pártütő királyi íjjászok is ellene fordulván, kénytelen volt visszavonulni. Később Ottokárral kibékülvén a király, kénytelenségből megbocsájtott nekik, mert e hatalmas családot, tekintettel az ország zavaros viszonyaira, teljesen megtörni úgy sem lehetett. Ennek daczára a Németujváriak továbbra is folytatták beütéseiket. Az elgyengült királyi hatalom kénytelen volt ezek felett szemet hunyni, sőt elhalmozza őket kitüntetésekkel és egymásután adja vissza elvesztett várait; így Borostyánkő 1277-ben Németujvári Iván, Szent-Vid 1279-ben Németujvári Miklós birtokába jut, melyhez már megelőzőleg Kőszeg, Léka és Szalonak járult.

A Németujváriak azonban, mindennek daczára, ismét fellázadtak IV. László ellen, mire a király Németujvári Ivánt 1284-ben, ujév napján, a vasmegyei Osl és Jaák nemzetségek, továbbá Borsodból a hű Ákos, Ernye bán és fia segélyével borostyánkői várában ostrom alá vette. Bár az ostrom egész február havában tartott, a természettől védett meredek sziklahegyen épült várat bevenni nem sikerült. A király kénytelen volt visszafordulni, sőt Iván még ez évben szlavoniai bánná lett.

Midőn a Németujváriak féket nem ismerő erőszakoskodását többé királyi

Albert.

hatalmával megtörni nem lehetett, végső szükségben IV. László Albert osztrák herczeggel szövetkezett saját alattvalója ellenében.

V. ISTVÁN.

Albertnek több oka volt e szövetség elfogadására. Vasvármegye végpontján, az osztrák és stájer határtól alig egy kilóméternyire fekvő Borostyánkő ura gyakori beütéseivel két tartomány közbiztonságát veszélyeztette; másrészt e várra már régebben igényt tartott. Az alkalmat felhasználva, 1286-ban stájer- és alsó-ausztriai nemességét Borostyánkő elé szólítja. Tekintélyes had gyült össze Landenberg Hermann vezérlete alatt, kihez Lipót seckaui püspök, Pruschik Ulrik, Puchheim Albert, Tellersbrunni Bertold, Lagenbach gróf, Emmersbergi Bertold, Wagenberg, Succeney, Mautel sváb és Romswag morva lovagok csatlakoztak. Iván bán ennek hirére, hogy a támadást megelőzze, egy portyázó csapat élén Ausztriába tört, Bécs-Ujhelyt felégette, a Lajta melléki falvakat pusztította, azután mint a nyíl tért vissza, hogy segélyül hívott testvérei: Miklós, Henrik és Péter csapataival egyesüljön.

A német csapatok már három napja táboroztak Borostyánkő vára alatt, mialatt Iván felszaporodott seregével bérczen-völgyön át közeledett szorongatott várának felmentésére.

Itt tünt ki a magyar harczmód, a könnyű lovasság fölénye.

A vár völgyét környező erdők rejtekéből minden oldalról előtörő lovasság tökéletesen körülzárta a szűk völgykatlanban táborozó németeket. A harczi riadóra zavarba jött nehéz fegyverzetű lovasság rendben sorakozik dandárokként. a sűrű tömegek alkalmas czélpontul szolgálnak a hajtó fegyvereknek, alig mozdulhattak, mindenünnen nyíl- és kopjazáporral fogadják őket a Németujváriak hadai, s míg a dárdákat használhatták volna, tömérdek ember és ló ment tönkre. Az összevert német csapatok vezérei nevében erre Romswag lovag fegyverszünetet kért Ivántól, a mit ő készséggel meg is adott.

Ezalatt, lovaghoz illően, felhívták Ivánt párviadalra, amit ő megtagadott és követelte a csata folytatását. A megrémültek erre újabb béketárgyalásokat ajánlottak, de Iván hajthatatlan maradt. Az osztrák, stájer és seccaui püspök zoldos csapatai kénytelenek voltak igy fegyvereiket lerakni; csupán a lovagoknak engedett Iván tisztességes elvonulást.

LÉKA VÁRA A KÖZÉPKORBAN.

A német sereg tehát le volt verve. Hátra volt még a magyar királylyal való leszámolás. Az 1286-iki rákosi gyülés végzései értelmében, a király Ivánt az erőszakkal elfoglalt várak átadására hívta fel. Midőn e rendeletnek eleget nem tett, IV. László király személyesen állott serege

élére, a kún csapatok elől azonban Németujvári Iván Szent-Vid várába zárkózott, melyet IV. László, több heti heves ostrom után 1286. november 30-án bevett. Iván még idejekorán menekült egy titkos alagúton át a biztosabb védelmet nyújtó Kőszegre, László pedig az egész országban dúló zavarok miatt, beérte e vár elfoglalásával és sietve elvonult.

Németujvári Ivánt a szerencsétlenség nem tette bölcsebbé. Kalandjait még nagyobb mértékben űzte s egy ily betörés alkalmával Landenbergi Hermannt, az alsó-ausztriai sereg vezérét is elfogta. Hasztalan küld Albert a magyar királyhoz követséget, hogy vessen véget e garázdálkodásoknak. IV. Lászlónak elég baja volt az ellene fellázadt kúnokkal, megtorlás helyett Albertnek szabad kezet engedett a Németujváriakkal szemben: végezzen vele, ahogy tud. Albert kapott is az alkalmon, egyrészt a borostyánkői kudarcz, másrészt a folytonos beütések elég okot szolgáltattak a háborura és 1289. év tavaszán Albert 15,000 főből álló seregével be is tört Vasmegyébe.

IV. LÁSZLÓ.

E túlerővel szemben Iván mitsem tehetett. Míg maga a kőszegi vár védelmére vonult, portyázó csapatai tömérdek kárt okoztak a németeknek.

Kőszeg sikertelen ostroma után Albert Rohoncz várát zárta körül. A csekély számú őrség hasztalan várta Ivánt a vár felmentésére, ez nem mert kimozdulni Kőszegről. A magára maradt vár, nyolcz napi ellenállás után, szabad elvonulás feltétele mellett megadta magát s Albert Stubenberg Ulrikot nevezte ki várparancsnoknak.

Rohonczról Szalonak alá vonultak Albert seregei, amely Rohoncz feladásának hírére csakhamar szintén megadta magát. Itt Stubenberg Henrik lett a várparancsnok.

Mivel a táborozás alatt beköszöntött a nyári évszak, a nagy melegre, de főkép a mezei munkára való tekintetből a pinkafői váracs és 34 falu elfoglalása után Albert Vasmegyéből kivonult.

Szeptember havában Albert másodszor tört be Vasmegyébe, főczélul Kőszeg elfoglalását tűzvén ki.

Hatalmas seregével szemben Iván a Borostyánkő mellett alkalmazott hadi taktikát kisérelte meg. Seregével Kőszegről kivonulva, a Szent-Vid várat környező hegyszorulatban vonta meg magát. Albert ezalatt 1289. szeptember 28-án Kőszeg alá érkezvén, másnap a vár ostromához fogott. A magára maradt város lakossága vitézül védte magát; 400 férfi, 800 asszony és gyermek hőstetteket vitt véghez. Míg a férfiak gerendákat, köveket, addig az asszonyok méhköpüket, égő fáklyákat, szurkot szórtak le az ellenségre.

Németujvári Iván Kőszeg környékén tanyázott seregével, de megütközni nem mert, mivel egyrészt a várat elég szabad tér környékezte, a mi ily hirtelen támadásra alkalmas nem lehetett, másrészt a német vezérek, okulva a borostyánkői kudarczon, előörsöket küldöttek szét minden irányban, hogy Ivánt Kőszegtől tisztességes távolban tartsák.

Eközben folyt az ostrom. Tizennégy napi küzdelem után a várőrség a várost felgyújtotta és a belső várba vonult vissza, de ebben is tömérdek kárt okoztak az ostromlók. Az elszántságot erre általános csüggedés váltotta fel. A megfogyott várnép közül sokan megszöktek, azonfelűl ragály

és éhség pusztított. Mindezen körülmények nyomása alatt Kőszeg november 1-én kaput nyitott az osztrákoknak; a városi polgárság kivonult és a várat Albert fegyveresei foglalták el.

Albert Kőszeg eleste után ez évben harmadszor jött be Vasmegyébe és Iván saslakát, Szent-Videt vette meg.

ROHONCZ VÁRA A KÖZÉPKORBAN.

III. Endre.

III. Endre trónra lépvén, a főurak befolyása következtében első feladatáúl tűzte ki az ország területi épségének helyreállítását, miért is felszólította Albertet, hogy a Németujváriaktól elfoglalt várakat adja vissza. Tagadó válasz után 80,000 főből álló magyar sereg tört be Ausztriába, mire az 1291. augusztus 26-án kötött hamburgi szerződés értelmében e várakat Albert visszaadta, azonban kikötötte azok lerombolását.

A Németujváriak, a kik eddig érthető okból III. Endrét támogatták, e szerződés hirére az Anjou trónkövetelők pártjára állanak. Míg Német-Ujvár a szerződés értelmében a magyar király kezébe jutott, addig Németujvári János hatalmába keritette Kőszeg várát, de nem sokáig, mert 1292. nyarán Madács Pál, III. Endre vezére, heves ostrom után bevette Kőszeget.

Németujvári Iván azonban 1296-ban ismét Kőszeg birtokába jut; többi várai leromboltattak. A király ez év nyarán hadat is indított ellene, de az Árpádok letünő szerencse csillaga többé az olygarchát megfékezni nem tudta.

Városi szervezet.

Mielőtt az Árpádház végszakához érnénk, a városok szervezetéről kell megemlékeznünk. Városaink közűl kitűnnek Karakó, mely még a tatárjárást megelőző időkből bírt szabadalmakkal és Körmend, melyet IV. Béla 1244-ben emelt a városi joggal bíró helységek közé, IV. László 1279-ben Vasvárt ruházza fel ujabb kiváltságokkal, a féktelen olygarchia ellenében a városi polgárokban keresvén támaszt a hanyatló királyi hatalom számára.

A városok mint nyilt helyek nehéz fegyverzetű lovasok kiállítására voltak kötelezve. Körmenden 15 telek után egy vettetett ki, mig Vasvárra és Karakóra négy telekre esett egy lovas.

NÉMETUJVÁRI IVÁN BÁN PECSÉTJE.

AZ OSZTRÁK ÉS MAGYAR VERSENGÉS KORA I. FERDINÁNDIG.

III. Endrének 1301. január 14-én bekövetkezett halálával Vasvármegyében a féktelen pusztítás tetőpontjára hágott.

A trónváltozást követő zavarokat felhasználva, a Németujváriak egymásután szerzik vissza elvesztett váraikat, hatalmuk csakhamar Vasmegye határain is túlterjed, sőt Zágrábig is érezhető volt fegyvereik súlya. A vármegyei köznemesség kénytelen-kelletlen csatlakozott hozájuk jobbágyaival, miáltal ha-

ALBERT.

Róbert-Károly.

talom és erő tekintetében ama kor másik főurával: Csák Mátéval méltán vetekedhettek. Kezdetben Venczel hívei, de még ennek életében 1304-ben Németujvári János és Henrik Ottóért mennek Bajorországba, őt leghívebben segítették, a vármegyében élvezett szabad sarczolás fejében.

Az Ottó bukása után támadt zavarok közepett a Németujváriak ismét folytatják erőszakoskodásaikat, míg végre az 1308. évi november 17-én tartott országgyülésen megjelenvén, meghódolnak Anjou Károlynak. Károly király örömmel fogadta a megtérőket, s a legnagyobb kitüntetéssel halmozta el Németujvári Ivánt, őt Kőszeg birtokában is megerősítvén.

De a királyi kegyről csakhamar megfeledkezve, 1309-ben ismét már pártot ütnek a Németujváriak Csák Máté szövetségében.

A vasmegyei birtokos nemesek, köztük Osli Lőrincz, Guthkeledi Miklós és Kőcski Sándor, megmaradtak a király hűségében, mire a Németujváriak haragja első sorban saját pártütőik ellen fordúl. Vörös Salamon hadnagyuk Nádasdi Andrást Gersén megöli, elpusztítja egykori hívük, Köcski Sándor és Aba Lőrincz mester birtokait s ez utóbbit fogságba is veti, Németujvári János pedig a király hiveit 1311-ben Vasvárott a káptalan templomába űzi s rájok gyujtja.

Németujvári Andrásnak már nem kedvezett úgy a hadi szerencse. Guthkeledi Miklós soproni főispán, midőn a stájer lovagok társaságában sopronmegyei rablókalandjaiból visszatért, seregét Kőszeg tájékán széjjelverte (1314); hasonlókép sikertelenűl ostromolta 1318-ban a szintén Németujvári nemzetségből származó Kakas Miklós tulajdonát képező Lékát és a Rumi Doroszló és fiai által védett Rohonczot.

A király hívei nem tudtak e garázdálkodásoknak véget vetni, mert a haderő az ország éjszaki részén volt a pártütők leverésénél elfoglalva. 1319-ben azonban elérkezett a leszámolás órája.

A királyi hadak Köcski Sándor vezérlete alatt elfoglalják Kőszeget, majd rövid ostrommal Német-Ujvárt veszik be, Pölöske elfoglalása után pedig a zalai nemesekből álló sereg tör Vasvármegyébe. Németujvári András és János vert hadaik élén Szalafő táján találkoznak Köcski Sándor és Amadé Miklós seregével, kinek elszánt és a Németujváriak zsarnoki ural-

mát gyülölő kis számu csapatai csakhamar szétszórják a Németujvári testvérek martalócz-hadait és erőszakosan összetoborzott jobbágyait.

A Németujváriak 1327-ben újra fellázadnak osztrák lovagok szövetségében, mire a király Köcski Sándor országbirót küldi ellenök s mig ennek csapatai beveszik Sárvárt, addig Kanizsai Lőrincz a végcsapást méri Kőszeg táján a lázadókra. Amadé Miklós hat osztrák főurat elfogott és Budára küldött, mire Németujvári János is meghódol s kiadja az alsó- és felső kőszegi vár, Sárvár és Német-Ujvár kulcsait.

Az alsó kőszegi vár, mint a király tulajdona, jövevényekkel telepíttetik meg, Sárvár parancsnoka pedig Köcski Sándor országbíró lett.

A nagynehezen helyreállított békével Vasvármegye megmenekül egyidőre a belháboruk borzalmaitól, míg Róbert Károly családi politikája ismét felkelti a lappangó elégületlenséget.

A SZENTGYÖRGYI GRÓFOK PECSÉTJE.

Németujvári Kakas János, László és Henrik 1336-ban Albert és Ottó osztrák hercegek szövetségében ismét pártot ütnek, de a megerősödött királyi hatalom csakhamar véget vet garázdálkodásaiknak.

Mielőtt a pártütés komolyabb arányokat öltött volna, Laczkfi vajda elfoglalta Lékát, nehogy azonban ez a foglalás újabb pártütésre adjon alkalmat, I. Károly király kárpótlásúl Egervárt, Fáncsikát és Keméndet adta nekik; a vármegye északnyugati sarkában épült s a Németujvári nemzetségbeli Porostyáni Iván tulajdonát képező Borostyánkőt pedig Ausztriához engedte csatolni. Úgy látszik azonban, hogy a Németujváriak az engedélylyel nem éltek, mert Nagy Lajos király rövid idő mulva mint királyi várat a Kanizsai-családnak adományozta Borostyánkőt.

Nagy Lajos uralkodásának kezdetén az ország haderejét az olasz hadjáratok kötötték le, miért is, a nyugatról jövő támadásoknak elejét veendő, a német császárral hosszabb időre békét kötött. Nagy Lajos.

Az Anjouk uralkodása alatt fejlődésnek indultak városaink is. Városok fejlődése.

I. Károly *Kőszeget* 1328-ban kiadott szabadalom-levelével a Németujváriaktól bírt összes kiváltságokban megerősítette, 1336-ban a város erősítvényeit kijavíttatta és 16 évre minden adó alól felmentette lakosait. Hasonlókép megerősítette ez évben *Vasvár* kiváltságait is.

Nagy Lajos 1351-ben a *Sárvárott* letelepült jövevényeknek ugyanoly kiváltságokat ád, mint a milyenekkel azok polgárai birtak; Kőszeg szabadalmait 1353-ban ujította meg és egyúttal megígérte, hogy e várost a korona tulajdonából ki nem adja.

Utóda Zsigmond már nem bírt ily érzékkel a városi szabadalmak iránt. Bár Kőszeget ismételten biztositja a Nagy Lajos-féle szabadalom-levél megtartásáról, és Sárvárt a harminczad alól felmenti (1387), mégis 1392-ben Kőszeg Garai Miklós birtokába jut s nem sokára Vasvár is elveszti önállóságát. Egyedül Szombathely jut önállóságra, bár az 1407. szept. 10-én kiadott szerződésben János győri püspök évi 200 frt adófizetésre köteleztetett.

Zsigmond önkényes eljárása már megelőzőleg 1397-ben nyilt elégületlenséget idézett elő Vasmegyében, melyet azonban gyorsan elnyomott és a pártütők fejét, ifjabb Laczkfy Istvánt fő- és jószágvesztésre itélvén, Léka várát 1401. február 17-én Borostyánkővel egyetemben Kanizsai János esz- Zsigmond.

tergomi érseknek, valamint testvéreinek, István királyi főajtónállónak és Miklós tárnokmesternek adományozta. A lappangó elégületlenséget nem volt képes lecsillapitani sem Zsigmond siklósi fogsága, sem a pápai országgyülés, midőn pedig Zsigmond a német trón megszerzése végett már egy évnél tovább volt távol Magyarországtól, Nápolyi László elérkezettnek tartá az időt igényei érvényesítésére.

Nápolyi László.

Az 1403. márcz. 23-án Hedrahelyen tartott értekezlet után a felkelés az egész Dunántúlra kiterjedt és csakhamar csatlakozott hozzá a vas- és zalai köznemesség nagy része is. Míg azonban ezek beérték Zsigmond híveinek, különösen Gersei Pethő János birtokainak pusztításaival, addig a Német-

LÉKA VÁRA.

ujváriak nemzetségéből leszármazott Kakas János és Rohonczy András Kőszeget sarczolták meg és portyázó csapataikkal Sopronba is elkalandoztak.

Nápolyi László késedelmeskedő eljárása rövid idő alatt azonban megtermi a maga gyümölcseit. Zsigmond király 1403. év nyarán végre megérkezvén, Pozsonyban összegyűlt hívei, a Garayak és Stibor vajda, Nápolyi Lászlónak a Dunán tervezett átkelését megakadályozandó, gyors elhatározással Győr ostromához fogtak és a várat rövid ostrom után be is vették.

Győr bevétele után Stibor vajda egész hadseregével, melyhez Egerváry Mihály sárvári várnagy, Széchy Miklós, a királyné főajtónállója, Gersei Pethő János és asszonyfai Ősli György csatlakoztak, Vas és Sopronvármegye határszélén, Sebesnél, a Rába mellett táborozó László ellen fordúl.

A királyi hadak közeledtére László magyar és olasz dandárait sietve átvonta a Rábán Pápócz felé, azonban Stibor vajda oly hirtelen és oly erővel támadja meg a felkelőket, hogy maga László is csak nagy nehezen tudott menekülni. A pápóczi vereség után Nápolyi László Dalmácziába vonult, Garay Miklós és János a menekülő felkelőket vették üldözőbe s a rohonczi várkastélyt elfoglalták.

A felkelő hadjárat ezzel Vasmegyében befejeztetett. Vilmos osztrák

herczegnek Nápolyi Lászlóval szemben tanusított magatartása következtében a közte és Zsigmond között fennállott viszony mindinkább elhidegült és 1405-ben nyilt támadásra vezetett.

Ez év őszén Kanizsay mintegy hat hétig pusztította Ausztriát, mire viszonzásúl Vilmos 1406. tavaszán Léka várát foglalta el. De nem sokáig maradt a vár birtokában, mert 1409. márczius 17-én kelt okiratában Borostyánkővel együtt ismét a Kanizsayak kezében találjuk.

Zsigmond uralkodásának végszakában, 1433-ban a *török és huszita betörések* ellen Vasmegye 500 lovas vitézt tartozott a védelmi terv értelmében kiállítani.

Az Albert halálát követő zavarok közepett az eddig élvezett békét harczi zaj váltotta fel. Erzsébet utószülött fiát Frigyes védelmébe ajánlván, Giskra rabló hadával, az elégületlen Garayakkal és Czilleivel szövetkezve, megkezdették Ulászló elleni hadműveleteiket. Hunyadiak.

Míg Hunyady János Horvátországban Garay Lászlót veri le, addig a Czilley Ulrik hadai ellen küldött alsó-lyndvai Bánffy seregét Czilley vezére Vitovec, Szombathelynél szétverte s maga Bánffy is elfogatott.

AZ ISPOTÁLYOSOK KÁPTALANTERME A LÉKAI VÁRBAN.

E hirre Ulászló személyesen vezette kis számú seregét a pártütők ellen, melyhez Rozgonyi Simon egri püspök és kanczellár, Hédervary nádor, Péter csanádi, János váradi püspökök, Ujlaky Miklós erdélyi vajda, Thallóczy Máté horvát bán, Marczaly Imre somogyi főispán, Zudar Simon, Pálóczy Simon, Guthi Országh Mihály zászlós urak csatlakoztak; a sereg elég gyorsan érkezett Körmendre, hol tábort ütöttek, mire Vitovec visszavonult.

Ulászló azonban követte őket és, Szombathelyre téve át táborát, itt töltötte a husvéti ünnepeket. Azonban Czilley Ulrik serege időközben gyarapodott, csatába bocsátkozni pedig egyik fél sem mert, Ulászló király megelégedett az elért eredménynyel és ápril 19-én a szombathelyi táborban kötött fegyverszünet csakhamar a győri békére vezetett, melyben a pártütők köteleztek magukat, hogy utószülött László érdekeit nem támogatják.

A várnai csatavesztés hirére III. Frigyes elérkezettnek látta az időt, hogy trónkövetelésével előálljon. 1445. tavaszán tekintélyes haddal betört Vasmegyébe s Kőszeget rövid ostrom után bevette és seregeinek egy részével megszállotta és mialatt a rendek Hunyadyt választották az ország kormányzójává, Frigyes Kőszegről megindította seregét november 13-án és egész Szombathelyig nyomult előre, de a környék ellenséges hangulatától mi jót sem várva seregét csöndben vissza vonta. III. Frigyes.

Miután Frigyes az álnokúl kezébe került szent koronát és az elfoglalt várakat többszöri felszólításra ki nem adta, Hunyady 1446. október 20-án hadat izent.

Húszezer főnyi sereggel indult meg a kormányzó és november 17-én

III. FRIGYES.

ért Sárvárhoz. Innen értesítette Bécs városa tanácsát jöveteléről. Táborát pár nap múlva Szombathelyre helyezte át, melynek lakossága kitörő örömmel üdvözölte.

Miután Rozgonyi Rajnáld alvezére társaságában betört Stiriába, onnan csakhamar Német-Ujhely alá vezette táborát. E hírre III. Frigyes megrettent és késznek nyilatkozott a békére, mely Carvajal bibornok közbenjárása mellett a magyar rendek követei és Czilley Ulrik közt létrejött fegyverszünet után csakhamar (1447 julius 1.) a radkersburgi békére vezetett. Némileg siettették a békekötés lebonyolítását a Vasmegye déli részén felállított magyar banderiumok. E béke értelmében Frigyes Kőszeg és Rohoncz várakat továbbra is megtartja birtokában. Úgy látszik azonban, hogy Frigyes nem érezte rabolt várait elég biztonságban, mert Kőszeg várának őrségét 1437-ben ismételten megerősíti.

A kötött béke következtében Frigyesnek csak 1459-ben nyilt ismét alkalma újabb hadi vállalkozásba bocsátkozni, mely azonban ránézve sokkal kedvezőtlenebbűl végződött.

Ez évben ugyanis Magyarország ifju királya, Hunyady Mátyás ellen az elégületlen főurak, számszerint 25-en, (Garay László, Kanizsay László, Gerebeni Vitovec János, a szlavon bán, Ujlaki Miklós erdélyi vajda, Frangepán István gróf, Frangepán Márton zeng-modrusi gróf, alsó-lyndvai Bánffy Pál, Báchy Mátyás erdélyi püspök, Paumkirchner András pozsonyi gróf, Szerdahelyi Dancs Pál, Szentgyörgyi László és György grófok, Szentgyörgyi János és Zsigmond nagyszombati kapitányok, Széchy János zalai főispán, Kanizsai Miklós, Ellerbach Bertold, Gelsei Pethő György és Miklós, Ostffy Ferencz, Gravenacker Ulrik, Szentgróthi János, Peleskei Eördögh Mihály, Mesztegnyői Szerecsén Péter, Köpcsini Kapler János) 1459. február 17-én Ujlaki Miklós erdélyi vajda várában, Német-Ujvárott gyültek össze s a magyar koronát III. Frigyesnek ajánlották fel. Mialatt azonban Frigyes magát Német-Ujhelyen megkoronáztatta, Mátyás szentmártoni Nagy Simon és Rozgonyi Miklós vezérlete alatt a felkelők ellen indult.

Első hadjárat Frigyes ellen.

Frigyes látván, hogy Magyarország megszerzése még sem megy oly könnyen, hadai szervezéséhez fogott.

Még február 24-én utasította a soproniakat, hogy katonákat küldjenek Kőszegre, a mihez az Ausztriából jött hadak csatlakozván, mintegy 5000 főnyi sereget bocsájtott Gravenecker Ulrik vezérlete alatt a felkelők rendelkezésére.

Ujlaki Miklós, felső-magyarországi pusztításaiból visszatérve, Kőszegen át 3000 lovas (közte 1500 vértes) és 4 csapat gyalogosból álló hadával Szombathelyre vonúlt és, mialatt ezen, a királyhoz hű maradt várost elpusztította, értesült, hogy Gravenacker Ulrik már a Rábáig nyomult előre. Sietve utána ment és Körmendnél el is érte. A többi felkelők is itt csatlakoztak a fősereghez, a mit annál akadálytalanabbul tehettek, mert Vasmegye éjszaki része úgyis Frigyes hatalmában volt. Nagy Simon ezalatt csapataival, útközben az elszakadt falukat elégetve, Vasmegyébe érkezett. Arra a hírre, hogy Ujlaki már Körmendnél táboroz, gyors mozdulattal elérte a Rába folyó jobb partját, Rozgonyi Miklóssal tábort üttetett (április 6) és az itt felbukkanó felkelő csapatokkal oly közeli érintkezésbe jött, hogy az összeütközés elkerülhetetlenné vált.

MÁTYÁS KIRÁLY PECSÉTJE.

Másnap, április 7-én a felkelők csatarendbe állították seregeiket. Ujlaki

a jobb szárnyon három ezer lovassal és négy csapat gyalogossal, a balszárnyon Szentgyörgyi János és Zsigmond grófok dandáraikkal, közepén 5000 német Gravenacker vezérlette alatt. Nagy Simon szintén csatarendbe állította dandárait; az első sorba a kipróbált harczosokat, hátrább az ujonczokat s a tapasztalatlanabbakat helyezte.

A harcz a balszárnyon kezdődött. Rozgonyi visszanyomja a Szentgyörgyiek csapatait, mire Ujlaki Miklós szorongatott pártosának segélyére siet, Rozgonyi Miklós azonban a menekülőket meggondolatlanúl követvén, két oldalról támadtatott meg, amivel útját a főseregtől elvágta.

A közepén Gravenacker Nagy Simonnal változó szerencsével küzdött, míg Ujlaki 1500 lovasból álló vérteseit segélyűl nem hozta. Erre megbomlott a rend. Nagy Simon, még nagyobb zavartól tartván, kiadta a jelszót a visszavonulásra, mire Gravenacker vérszemet kapott, s a magyar sereget űldözőbe venni szándékozott, e tervnek azonban Ujlaki és Szentgyörgyi ellenszegűlt.

Külömben is az engedelmességet nem ismerő Ujlaki, aki amúgy sem lelkesedett III. Frigyesért, nem tudott a német vezérrel megférni és az imént említett ellenkezése következtében majdnem kenyértörésre kerül köztük a dolog.

Míg ezek a német táborban történtek, Nagy Simon, a vereség fölött elkeseredve, azt nem a vezetés helytelenségének, hanem harczosai gyávaságának rótta fel és futár utján seregének megtizedelését kérte a fejedelemtől. Mátyás igazi fejedelemhez méltóan nem csüggedt; a vert sereget a szerencse forgandóságára hivatkozva, bátorította, Zeladin Mihály követei utján pedig Ujlaki Miklóssal alkudozásba bocsájtkozott, neki Bosznia kormányzóságát igérvén.

FEGYVERZET A NÉMETUJVÁRI VÁRBÓL.

Ujlaki Miklós meghódolt, Kanizsay László és Miklós kevéssel ezután éjnek idején megszöktek az osztrák táborból és egykori bajtársuk, Rozgonyi utján a király bocsánatát kérték. Hasonlókép átjöttek Zsigmond és János bazini grófok is, akiket Mátyás, hogy hiuságokat kielégitse, Nagy Simon mellé a lovasság vezéreinek tett meg.

Igy felkészűlve, a kémek tanácsára támadást határoztak el. ᴀpril 10—13-ika közt egyik éjjelen felfegyverezték a magyar csapatokat s szürkületkor Nagy Simon, átkelvén a Rábán, minden oldalról megtámadta a német tábort. A támadás elől az ellenség a szekérvárba vonult vissza, azonban hasztalanúl: a diadalmas magyar sereg utat tör magának s a német had erre hanyatt-homlok futásnak ered, míg a felkelők egyrésze magát kegyelemre megadja. Ezeket Nagy Simon lovasságával veszi őrizet alá, más részüket menekülés közben vágták le, az egész tábori zsákmányt pedig Zsigmond bazini gróf Budára szállította a királyhoz.

A német sereg és a felkelés mellett híven kitartó Paumkirchner András, György és László, Szentgyörgyi grófok Gravenacker Ulrik vezérlete alatt Sopront védelmezendő, a Kőszeg és Pinkafő közti hegyláncig vonúltak vissza.

Az ápril 14-én Pinkafő táján vívott ütközet végcsapást mért a felkelőkre, Nagy Simon szemben, János bazini gróf oldalt támadja az úgyis demoralizált hadat, melyet rövid küzdelem után bekerítettek. Ezzel a felkelés le volt verve. A közbejött események Mátyás figyelmét másfelé fordították és így kénytelen volt a Frigyes elleni további háború tervéről egyelőre lemondani.

De nemsokára ennek is eljött az ideje. Mátyás Ulászló és Kázmér lengyel királylyal kötött szövetsége után nyugodtan foghatott Frigyes fon-

Második hadjárat Frigyes ellen.

A BOZSÓKI VÁRKASTÉLY (SIBRIK KÁLMÁN TULAJDONA).

dorlatainak megtorlására. Frigyes külömben eléggé rászolgált erre. Azalatt, míg Mátyás másfelé volt elfoglalva, a megerősített kőszegi várból számtalan kirohanást intézett; több ízben pusztította Vasmegyét, előkelő nemeseket fogatott el: szóval eleget garázdálkodott, a vármegyei kapitányok, Széchy Miklós és Kanizsay László pedig nem tudtak rablókalandjainak gátat vetni.

A harcz 1477-ben, Mátyásnak Ausztriába való eredménytelen betörésével vette kezdetét, mire Pernitzer Ulrik, Szent-Gotthárd ura, Stájerországot pusztította, onnan visszatérve pedig Kőszeg ostromához fogott, de eredményt nem ért el.

Míg Mátyás az ország felső részén a Frigyes elleni második hadjárattal volt elfoglalva, a törökök a Száván és Dráván át Stájerországba rontottak be, s onnan Radkersburgon át egész Vasvárig pusztítva nyomúltak előre, a lakosság közül mintegy 30,000-et rablánczra fűzve. Mátyás közeledtére gyorsan visszavonúltak és az Olmütz felől érkező magyar had egy 3000 főnyi elkésett török csapaton vehetett visszatorlást.

1482-ben Mátyás Hainburg sikertelen ostroma után Sopronon át Vasmegyébe tört; jöttének hírére Rohoncz meghódolt, hasonlókép Kőszeg is kaput nyitott, melynek várnagya Batthyány Boldizsár lett. Ezzel egész Vasvármegye felszabadult Frigyes uralma alól.

Trónviszályok Mátyás halála után.

Sajnos, a béke nem tartott sokáig. A Mátyás királynak 1490. ápril havában bekövetkezett halálával beállott trónviszály közepett Miksa császár, mint a koronára igényt tartók egyike, Bécs elfoglalása után Német-Ujhelyről 1490. október 4-én 18 ezer főből, kipróbált tisztek vezetése alatt álló sereggel indult Magyarország elfoglalására.

Miután élelmet nem vitt magával, szabad pusztítást engedett katonáinak. Igy jutott Kőszeg alá, melynek várparancsnoka, Batthyány Boldizsár, kénytelen volt a várat feladni. Miksa erre, őrség hátrahagyásával, Szombathely felé tartott, míg egy kisebb csapata Rohonczot és Lékát kényszerítette meghódolásra.

MÁTYÁS KORABELI CZIMER A BOZSÓKI VÁRKASTÉLYON.

Szombathely kis város, de ama kor viszonyainak nagyon is megfelelő erődítmény volt. A várfalak árkokkal szegélyezve, hevesebb ostromot is megbírtak. Minthogy a város Miksa felszólítására nem nyitott kaput, elkezdődött az ostrom. Azonban, mivel az ostrom hosszabb időt vett volna igénybe, szerződést kötött az őrséggel, hogy szabad elvonúlás felté-

tele alatt adják fel a várat, ha 14 nap alatt segélyt a magyar királytól nem kapnak. Ez meg is történt, mire Miksa Reynherch lovagot 400 lovas és 4000 gyalogossal hátrahagyva, tovább folytatta hódító útját.

Útközben az elégületlen vasmegyei urak közül többen csatlakoztak hozzá, köztük: a Kanizsayak, Léka várának urai, a felső-lindvai Bánffyak, Ostffi László, Szentgróthi, Hajmássy László, Ellerbach István és János, Széchy Miklós. Miután Miksa ezek segélyével Körmendet és Vasvárt is hatalmába kerítette, november 8-án már Veszprémben volt, hova csekély helyőrség hátrahagyásával, a szombathelyi várparancsnok is követte.

Tamás győri püspök azonban ezalatt a tulajdonát képező szombathelyi várat visszafoglalta; katonái a német helyőrséget részint levágták, részint elfogták.

Miksa ennek hírére egy nagyobb sereggel ismét hatalmába keríti a szombathelyi várat, míg az 1491-ben VII. Ulászlóval kötött pozsonyi béke értelmében köteles volt deczember 13-ig az elfoglalt várakat, köztük Szombathelyt és Körmendet kiadni, ellenben Kőszeget, Borostyánkőt és Rohonczot megtarthatta. Léka a Kanizsay-családé lett, Szombathely pedig ismét a győri püspök kezébe jutott.

PAUMKIRCHER ANDRÁS EPITÁFIUMA A SZALONAKI VÁRBAN.

A vármegye területi épségének megsértése így a béke értelmében mintegy szentesíttetett; az udvari párt ellen ezen időben alakult nemzeti párt az 1505-iki országgyűlésen túlsúlyra jutván, a junius 24-én hozott határozat értelmében Hédervváry István Ausztriát pusztította, mire viszonzásul Miksa a következő év tavaszán, májusban betört Magyarországba és Sopron elfoglalása után, egy csapata Vasmegyébe és junius 24-én már Vaszarig nyomult előre, itt azonban a várbeliek éjjel meglepték és szétkergették őket.

Főnemesség

A Mátyás uralkodását követő belzavarok közepett csakhamar *hatalmas főnemesi osztály* fejlődött ki Vasmegyében is.

Vagyonszerzés tekintetében különben a főpapok jártak elől jó példával. II. Ulászló mindenható kanczellárja, erdődi Bakóczi Tamás esztergomi érsek, a monyorókeréki Ellerbach-család magyarországi utolsó sarjától megszerezte Monyorókerék és Körmend várakat (1499), megalapítván az Erdődy-család későbbi hatalmát, míg 1524-ben, Újlaki Lőrincz halálával, II. Lajos a németújvári várat Batthyány Ferencznek adományozta. Ezen fontos végvár a Batthyányak kezében szerepét továbbra is megtartja és a család számos kitűnő hadvezért és épp oly derék hazafit ád a hazának.

BELHARCZOK A HABSBURG-HÁZI KIRÁLYOK ALATT.

A mohácsi vész után súlyos megpróbáltatás napjai nehezedtek Vasmegyére. A király-választás zajától visszhangzó országban pártoskodás és fejetlenség ütött tanyát, a mi alkalmúl szolgált egyes kalandozóknak az ököljog visszaállítására.

MIKSA CSÁSZÁR.

A Szerbiából Magyarországba került laki Bakits Pál, a huszárok kapitánya, elfoglalta a Paksi Balázs győri püspök halálával gazdátlanúl maradt szombathelyi várat, Ferdinánd pedig tétlenűl volt ezt kénytelen nézni, nehogy hívei számát kisebbítse és az új győri püspök minden tiltakozása daczára a rabolt tulajdon átszállott örökösére, Bakits Péterre is.

Ellenkirályok.

Az ellenkirályok megválasztása után Vasvármegye 1527. márczius 17-ére Budára küldte a János király által hirdetett országgyűlésre követeit, névszerint Logody Mihályt és Septhey Ágostont, azonban csakhamar megfordúlt a koczka: Ferdinánd vezérei Szapolyait kiűzik az országból, a vármegye pedig Ferdinánd pártjára állt, a mely fordulatban nagy érdeme van Batthyány Ferencznek, a Habsburgok régi hivének s főtámaszának, a ki ezért a szalonaki vár birtokában megerősíttetett.

Török beütések.

Az ellenkirályokkal kezdetét veszik a *török beütések.*

Mikor Szulejmán Bécs ellen indúlt (1529.), egyes portyázó csapatok pusztították a Stájer határszéli várakat, különösen sokat szenvedett Borostyánkő.

A következő évben (1530.) az ellenkirályok hívei küzdenek egymás ellen. Szombathelyt ez évben Zápolya hívei szállották meg, akik betörtek a kőszegi várba és kirabolták a várost, mire Kőszeg Ferdinándhoz fordúlt segélyért, a ki Teuffel Mátyást küldi sereggel az őrség megerősítésére.

János király ügye már ekkor hanyatlóban volt, mert mig az október 30-ára hirdetett Zápolya-párti országgyűlésre nem küldött a vármegye követeket, addig az ezen évi pozsonyi országgyűlésen a Ferdinánd-párti főurak közt Batthyány Ferencz vasmegyei főispán főszerepet játszik.

Ez országgyűlés kísérletet tett az ellenkirályok között az egyesség létrehozására, de ez, miután a két ellenkirály híveit visszatartotta, sem az 1531-iki márczius 31-én Bélaváron megtartott értekezleten, melyen Batthyány Orbán és Ferencz vettek részt, sem a május 18-ára Veszprémbe hirdetett gyűlésen nem sikerült. Az 1532. ápril 21-iki pozsonyi ülésre a vármegyéből Sibrik Gergely és Ostffy László küldettek. Az ellenségeskedés ezalatt tovább folyt. Jurisics Miklós megtámadta Szombathelyt, de a várat bevennie nem sikerült, mire Bécsből kért ágyúkat az ostrom folytatására.

Azonban ebbe a tervébe beleszólt a török.

Szulejmán ugyanis 1532-ben János király szövetségében, 138,000 fegyveresből álló, útközben még 115,000 emberrel felszaporodott és három részre osztott seregével betört az országba, de Székes-Fehérvárnál váratlanúl oldalt fordúlt, úgy látszik, ismét Bécs ellen szándékozott menni. Miután Ibrahim fővezért előre küldte, a ki Pápán át julius 28-án ért Sárvárra, három napi menettávolságra a derékhaddal követte őt.

Az egyes török csapatok csakhamar meghódolásra kényszerítették az úgyis Zápolya-párti kisebb vasmegyei városokat, u. m.: Rumot, Ikervárt, Rába-Hidegvéget. Hasonlóan kaput nyitott Szombathely is. Ibrahim ide

1532. julius 31-én ért. Amint Jurisics Miklós, a *kőszegi* vár kapitánya a menekűlő földnéptől a török közeledésének hírét vette, a kapukat elzáratta, a várat, a mint az idő engedé, védelmi helyzetbe hozni igyekezett, Katzianerhez pedig futárt küldött — Kőszeg ostroma 1532-ben.

A vár védelmi helyzete a legrosszabb volt: összesen 700 fegyverforgató férfi azon pár ezer menekültből, kiket Jurisics befogadott, ezenfelűl saját költségén felfogadott 28 huszárból és 10 (Chernel szerint 18) nehéz német vasasból álló várőrség. Lőszer-készlete is igen hiányos volt. Még az ostrom előtt vett 300 arany forintért egy mázsa lőport, ez volt az egész.

Menekűltekkel és saját szolgáival védte a Ferdinánd tulajdonát képező várat egy ármádia ellen.

Kőszeg ez időben 4 részből állott, u. m.: 1. magyar, 2. német külvárosból, 3. városból és 4. várból. Miután a vár benn volt a városban,

MONYORÓKERÉK VÁRA A KÖZÉPKORRAN.

ennek elvesztése esetén a helyzet tarthatatlanná vált volna, miért is Jurisics főgondját a város megerősítésére fordította.

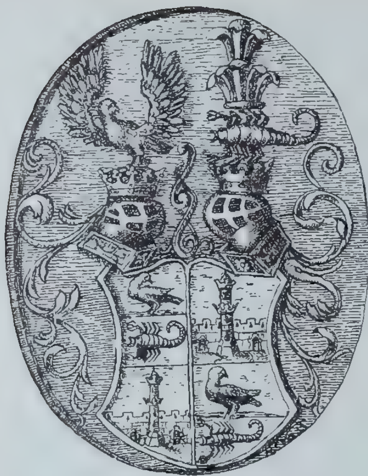
A négy napon át (hétfőtől péntekig) terjedő felvonúlás alatt a várbeliek több ízben a Gyöngyös folyóig nyomúltak előre, megnehezítve a táborozást; közben kisebb csete-paték fejlődtek köztük és a felvonúló törökök közt.

Jurisics látván, hogy a török egész hadseregével jön, az úgyis nehezen védhető két külvárost felgyújtotta és a lakosokat a belvárosba költöztette. Ibrahim szombaton, azaz 10-én nyolcz ágyút vonatott fel a várost környező szőlőkre s onnan lövöldöztetett egész napon át.

A tulajdonképeni ostrom csak másnap, 11-én, kezdődött; 12-én a harcz Szulejmán megérkezése miatt szünetelt. A szultán a 12,000 janicsárból, 20,000 spahiból, 26,000 ruméliaiból, 30,000 anatóliaiból és 15,000 tatárból álló hadsereg felett szemlét tartva, másnap 13-án általános rohamot parancsolt.

Szakadó esőben támadták meg minden oldalról a várost, kötélhágcsók segélyével mászták meg a falakat, azonban a várbeliek hősi ellenállásán tizenegy ily roham hiúsult meg.

Látván a török, hogy rohammal nem sok eredményt ér el, különféle,

JURISICS CIMERE.

a későbbi magyar vár-ostromoknál több sikerrel alkalmazott ostrom-műveletekhez folyamodott. Először a föld aláásásához fogtak és összesen 13 aknát ástak, melyeket reggel 6 órakor a gyalogosok meggyújtottak. A robbanás következtében a várfal tíz ölnyi hosszuságban bedőlt, azonban Forintos Mátyás tűzmester még idejekorán több akna felrobbanását megakadályozta, míg a bedőlt várfalat földdel töltött hordókkal s fával szórták be. Mindenünnen fanyalábokat hordtak össze és ezeket meggyújtották; köztük kénnel és szurokkal töltött hordók is voltak. Midőn ez sem vezetett sikerre, öszvér és teveháton ölfát hordtak össze, a török gyalogosok ezekre felállva kézi puskáikból lövöldöztek a várbeliekre. Azonban az igy felállított farakások közűl nehányat sikerűlt szétrombolni, míg egyet éjnek idején a várbeliek felgyújtottak, de a törökök hamar eloltották a tüzet.

Ily kétségbeesett harczok közepett múlt el másfél hét. A törökök harczi kedve lelohadt, sőt babonás félelem szállotta meg őket. Mindehhez járúlt, hogy a táborban élelemhiány és ragályos betegség támadt, miért is a török vezérek végrohamot határoztak el.

Augusztus 27. és 28-án volt legvéresebb és leghevesebb az ostrom. E napon három helyen áttörték a falat és két helyen be is tortek, azonban a várbeliektől visszaverettek.

A védők helyzete a legválságosabb volt. A 700 katonából alig volt meg a fele, azok közül is sok beteg és sebesült. Jurisics mindenütt elől küzdött, ágyui derekasan működtek, jól irányzott lövegei tömérdek kárt okoztak a törökökben, míg a török ágyugolyók inkább a falakon ütöttek rést, melyet azonban a várbeli gyermekek és asszonyok betömtek.

A férfiak a falakhoz támasztott létrákat egy erős lökéssel eltaszították, míre a sáskarajként felkúszó törökök egymás szablyáiba döltek; a nők köveket és gerendákat hánytak a felkúszókra, tehetetlen gyermekek és aggok óriási lármát csaptak a törökök megtévesztésére. Mindazonáltal nem tudták megakadályozni, hogy augusztus 27-én egy török zászlót fel ne tűzzenek, azonban úgy az ezen zászlót feltűzött törököt, mint a 28-án hasonló czélból felkúszó négy törököt a várbeliek leszúrtak.

Szulejmán szultán bosszúságát e kudarczok miatt inkább aggodalom váltotta fel, mert a Kőszegtől 18 km.-re fekvő Szombathelyen Pekry Lajos magyar-horvát dandárral táborozott, de a törökök túlerejétől való félelme miatt Körmendig vonult vissza.

Augusztus 28-án a falaknál megjelent négy török főtiszt, kik Jurisicstől a vár kulcsainak átadását kérték, aki erre azt felelte, hogy ő a római király embere s így ezt sohasem fogja tenni.

Az eredménytelenűl eltávozott békekövetség félóra múlva ismét visszatért és azt kívánta, hogy fizessen évenkint minden ház után 1 frt adót és most a gyalogság parancsnoka kértére, kinek a vár elfoglalása esetén az összes zsákmány igértetett, kárpótlásúl két ezer forintot. Jurisics erre azt mondotta, hogy a vár nem az övé, hanem uráé, két ezer forintja pedig nincs.

Alig, hogy a követség eltávozott, egy óra mulva (augusztus 28. d. u. 4 órakor) a törökök heves rohamot intéztek a vár ellen. A várbeliekből 60 katona elesett, nyolcz zászlót tűztek ki a falakra, Jurisics is megsebesűlt, azonban a várbeliek hősi ellenállásán ez a roham is megtört.

Ismét békekövetség jelent meg a kapuknál azzal, hogy Ibrahim a várparancsnokot a táborba kéreti. Jurisics, miután a várbeliekkel megigértette,

hogy a várat fel nem adják az esetben sem, ha őt valami baj érné, két török tisztet kezesűl a várba kéretett és megindult a táborba.

Ibrahim igen nyájasan fogadta, hogylétéről kérdezősködött, azután kijelenté, hogy kegyelmet eszközölt ki számára a szultánnál; csupán azt kivánja, menjen el hozzá kézcsókra.

Jurisics eszélyesen azt válaszolta, hogy nagyon el van gyöngülve, azért nem tiszteleghet. Kért továbbá 6—10 törököt, a kik megakadályozzák a janicsárok betódulását. Ibrahim ezt megtette, sőt egy kaftánt is adott neki emlékül. Ibrahim végűl a várat szerette volna látni, mely tervről Jurisics azon megjegyzéssel beszélte le, hogy nem volna képes életét a felbőszült spanyolok ellen megvédelmezni.

Eközben hírül érkezett Szulejman elhatározása is. Hódolat jeléűl ugyanis a vár fokára tíz török zászló kitűzését kívánta: ez volt az egész, a mivel egy havi ostrom után dicsvágyát kielégítette. Jurisics, tekintettel a vár helyzetére, ezt készséggel teljesítette. Azonban az e czélra kiküldött tíz janicsárt leitatva, saját török ruhába öltözött katonái által tűzette ki a lófarkokat.

SZULEJMÁN SZULTÁN.

Ez a körülmény az eddigi történetírók előadásával némikép ellentétben áll és, bár Jurisics ez utóbbi mozzanatról hallgat Ferdinándhoz intézett levelében, nem lehet okunk ezen ujabban felfedezett adatok hitelében kételkednünk. Hogy miért öltöztette fel Jurisics saját katonáit török ruhába, erre egyszerű a felelet: dícsvágyát elégítette ki az a körülmény, hogy az általa védett várba egy török sem tette be a lábát. Az már kevésbbé lényeges, hogy saját katonái egy vagy tiz török zászlót tűztek-e fel.

Jurisics úgyis mint katona, úgyis mint hazafi, egyaránt méltó helyet foglal el történelmünk legkiválóbb alakjai sorában; szinte kérdéses, hadvezéri tehetsége vagy vakmerősége volt-e nagyobb. De Kőszeg ostroma főleg a hadjárat szempontjából bír fontossággal. Jurisics Miklós.

Mialatt Szulejmán közel egy hónapon át bajlódott a jelentéktelen vár ostromával, azalatt Bécs környékén 80.000 lovasból és 30.000 gyalogosból álló hatalmas sereg gyűlt egybe tapasztalt tisztek vezetése alatt s maga V. Károly császár jelenlétében harczkészen várta a csatajelt.

Szulejmán szultán, ennek hírét vevén, gyorsan felszedte táborát; csepp

kedve sem volt hadvezéri tehetségeit ujból próbára tenni. Míg seregének egy részét a Fertő felé inditotta, addig maga Pinkafőnek tartva, Stájerországba tört és onnan pusztítva tért vissza hazájába.

Sárvár ostroma. Még Kőszeg ostroma alatt, augusztus hó 14-én egy csapat janicsár érkezett *Sárvár* alá, mely várat akkoriban Kanizsay Orsolya nászajándékaként Nádasdy Tamás bírta.

A janicsárok rögtön felgyújtották Saár falut és bősz támadást intéztek a szigeten épült vár ellen, melyet Nádasdy kapitányai, Sibrik Benedek és Kevés István vitézűl védtek. Különösen augusztus 15-én volt igen heves a roham, midőn Kevés meghalt, Sibrik pedig megsebesűlt, de az éppen ott időző Batthyány Ferencz által estefelé intézett kirohanás szétszórta a janicsárokat, mire Sárvár felszabadúlt az ostrom alól.

A török elvonulása után az Erdődy Péter Zápolya-párti főispán oltalma alatt álló Török Bálint seregeinek hatalmaskodásaitól szenvedett sokat a vármegye, mi ellen hasztalan folyamodott az 1538-iki pozsonyi országgyűléshez.

1538. országgyűlés. Egyébiránt az országgyűlés elé szép számmal adattak be a panaszok Vasmegyéből. Rothmestorfer Erasmus neje révén a szalónaki várra tart igényt, melyet Batthyány Ferencz kerített hatalmába; Sibrik György bozsoki birtokosnak szintén Batthyány Ferenczczel volt baja. A vármegye pedig a Török Bálint által elfogott Ferdinánd-párti nemesek kiadását kérte.

AZ EGERVÁRI VÁRKASTÉLY (BÁRÓ SOLYMOSSY LÁSZLÓ TULAJDONA.)

Az országgyűlés által megajánlott segély kivetése czéljából elrendelt dicalis conscriptiók 1538-tól maradtak ránk; ezek ránk nézve más tekintetben is fontosak: az 1549. évi összeírásban találkozunk először a vármegye pecsétjével (vártornyon álló, csőrében vasrudat tartó daru), míg a vármegye levéltárában csak 1610-ből maradtak fenn az első pecsétlenyomatok.

1542. országgyűlés. Az 1542-iki országgyűlésen Bakics Pál ügye kerül szóba a szombathelyi várat illetőleg, ugyanezen az országgyűlésen határoztatott el a mohácsi vész után a borsmonostori apátsághoz tartozó s a németek által elfoglalt vasmegyei birtokok visszaszerzése.

Végvidékek. Buda eleste után az ország védelmének könnyitése végett *végvidékek* szerveztetvén, Vasmegye területéből a Rábán alúl levő rész kikerekítettett s a töröktől el nem foglalt zalai részekkel egyesítve, az u. n. Kanizsa elleni végvidéket képezte 17 várral, ezer lovas és ezerkétszáz gyalogos, nagyobbrészt idegen zsoldosok őrizete alatt.

Dunántuli rendek gyűlése. Az ország belbajait azonban az általános fejetlenség közepett ezek a védintézkedések nem orvosolhatták, miért is a dunántúli rendek előbb Hídvégen (1547) jöttek öszsze, hova a vármegye Chernel Ambrust és Salamonfai Gróf Bernátot küldte. Ez ülésből a királyhoz küldöttséget menesztettek és egyben felhívták Devecseri Choron Andrást, hogy a királyi válasz ügyében Vasvárra értekezletet hívjon össze, a kétessé vált vagyonbiztonság megóvása végett pedig 400 lovas huszárt fogadtak fel, mely százanként szétosztva Vas, Sopron, Zala és Baranya vármegyékben őrködött a közbiztonság felett.

Vasvárott azonban alig gyülhettek össze, mert ez évben (1547.) augusztus 22-én Körmenden találjuk a dunántúli rendeket.

E gyűlésen első sorban a véghelyek fentartása került szóba, melyre hadi adót ajánlottak meg, továbbá elhatároztatott, hogy a nemesek és főurak birtokaikból lovasokat és gyalogosokat tartoznak kiállitani s ezek a főispán zászlója alatt szállanak táborba. Egyúttal a Szulejmánnal kötendő béke ügyében Sibrik Gergelyt és Istvánfy Pált újból Bécsbe küldték, hogy az ügy mibenállásáról tudomást szerezzenek. Ez a küldetés I. Ferdinánd királynak Batthyány Ferenczhez e tárgyban intézett megnyugtató leiratával feleslegessé vált.

Az 1550-iki országgyűlés, az ország határának megállapítására, a vármegye Kőszeg felőli részére királyi biztosúl Chernel Ambrust küldte ki. Ezen intézkedés azonban nem sokat használt, mert a birtokfoglalások ismétlődnek. Az 1567-iki országgyűlésen Jurisics Miklós kőszegi várkapitány az egyes vasmegyei nemesek között fenforgó határviszályok kiegyenlítésére küldenek biztosokat, 1574-ben pedig a Székföldének nevezett birtokok visszaadása rendeltetett el, egyszersmind kérik a rendek a királyt, hogy Zenák Ferencz kőszegi kapitányt a további birtokfoglalástól eltiltsa. Határvillongások.

BOCSKAY ISTVÁN.

Úgylátszik, ennek sem volt sok foganatja, mert az 1575. évi országgyűlés ismételten elrendeli a „Székfölde" területnek, melyen Sebeföldeszállás, Herény, Pöse, Csoó és Csemete helységek voltak, az őrségi nemesek részére való viszszaadását.

A törökök előnyomulása eközben mindinkább fenyegetőleg lépett fel a Dunántúl is. Török hódítások.

1577-ben a vármegye területén 1512 szabad és 64 hódoltsági porta volt, míg 1578-ban 1178 szabad és 256 hódoltsági. Az ez évi országgyűlésen különösen a vasmegyei rendek keltek ki hevesen, egyenesen az adó megtagadásával és behódolással fenyegetődzve. A királyi leirat erre azt válaszolta, hogy egyedül a kanizsai végvidék fenntartása a királynak évi 200,000 frtba kerűl; Ujvár (Német-Ujvár) megerősitésére az osztrák rendek 75,000 forintot ajánlottak fel, míg a többi váraknak őrséggel való ellátása nem lehetséges, sőt közülök többet le fognak rombolni.

Illésházy István a körmendi vár egy részére tartott igényt, mely várat az Erdődyek tőle elvettek. Erdődy Péter özvegye e kívánságát teljesitvén, a délvidék védelme e vár megerősítésével gyarapodott.

Az ez évi (1578.) 20. t.-cz. értelmében a vasvári káptalan, mint biztosabb helyre, a Gregorianczi Pál győri püspök által visszaszerzett és 1565-ben megerősített Szombathelyre tétetett át.

Győr elfoglalása után (1594.) Hetesi Pethe Márton győri püspök egy ideig Szombathelyre tette át székhelyét és a várat ujból megerősítette.

A század vége felé a porták száma mindinkább fogy: 1583-ban 1044 szabad és 336½ hódoltsági porta, 1596-ban 698½ szabad és 2½ hódoltsági porta iratott össze.

Miután 1594-ben Pápa is török kézre került, a sárvári vár, tekintettel a veszélyes szomszédságra, a következő évben a vármegye költségén ismét megerősíttetett, sőt 1597-ben a vármegye által Kőszeg részére megajánlott őrséget elvonták s Nádasdy Ferencz grófnak, Sárvár urának bocsátották rendelkezésére.

A következő évben Pálffy Miklós Győrt és Veszprémet visszafoglalta, mire Serdár basa a morvaországi eredménytelen betörés után 1599. október havában Pápa és Veszprém vidékén át pusztítva tért vissza Konstantinápolyba. Ezalatt Nádasdy Ferencz gróf, Kollonics és Thun gróf, nehogy a hódoltsági területről áttörjenek, lovasságaikkal gyors menetben követték, Sopronon át a sárvári várba vonultak és itt várták meg elvonulását.

Kanizsa elfoglalása után 1600-ban a török portyázók egész Vasvármegyét, sőt Stájerországot is pusztították, miért is fölmerült a szükség, hogy a vármegye déli része megerősíttessék.

Egy 1601. márcziusi kimutatás szerint a Vas és Zalavármegyékben levő végvárakban összesen 4171 főnyi őrséget tartott a király. Ebből Körmendre és Sárvárra esett 1300—1300, mint két legfontosabb helyre, Szent-Gotthárdra 700, mig Szecsődön és Hollóson 20—20, Sebesnél pedig csak tíz hajdú volt.

Bocskay-felkelés. A törökök ellen eddig folytatott védelmi intézkedéseket 1605-ben *szabadságharcz* váltja fel. Az 1604. év őszén vívott eredményes felső-magyarországi hadjárat után *Bocskay* István hajdúi a Dunántúl lobogtatták a szabadság zászlóit. Mialatt Básta vallon-gyalogságával és lovasságával Pozsonyban elsánczolta magát, a győztes Bocskay-hajdúk Némethy Gergely vezérlete alatt átkeltek a Dunán és Sopronon át 1605-ben május 22-én Vasvármegye területére léptek.

A csepregi várból intézett felhívásra Vasmegye nemessége közül csakhamar csatlakoznak Bocskay zászlóihoz Nádasdy Tamás, Sárvár ura, Hajmássy Kristóf, Salamonfai Rátky Menyhért és Horváth Bálint.

Némethy Gergely megjelent Szombathely előtt, mely vár Hetesi Pethe Márton győri püspök időközben bekövetkezett halála következtében gazdátlanul maradt. A várnagy, Thury Ferencz, kaput nyitott; ép igy Kisfaludy Imre is kénytelen volt feladni Körmendet, mert katonái felmondták neki az engedelmességet és az ostromló és várőrség egymáshoz csatlakozva, miután Némethy itt junius havában bevárta a török-tatár segédcsapatokat, a Rába völgyén át pusztítva és rabolva Stájerországba tört.

Ezalatt Batthyány a Szombathely környékén pusztító felkelőket megtámadta, vezéreiket: Szeley Jánost és Bakonyi Györgyöt, azelőtt Nádasdy csapatainak parancsnokát, elfogta és elrettentő például fejüket vétette.

Némethy Gergely visszatérvén stiriai pusztító hadjáratából, miután viszonzásul Batthyány birtokait pusztította, a körmendi várból 3 ágyút vitetett ki és ezzel indult Sopron eredménytelen ostromára.

Julius havában a felső-lyndvai Bánffyak is a fölkelőkhöz csatlakoztak.

Arra a hírre, hogy ezek egy tekintélyes sereggel törnek a Rába völgye felé, Teuffenbach várparancsnok légbe röpítette a már megelőzőleg aláaknázott szent-gotthárdi várat, maga pedig Stájerországba menekült. Ez a gyáva tette annál kevésbbé menthető, mert a fölkelők híjával voltak az ostromkészülékeknek, minélfogva sok kárt úgy sem okozhattak volna.

Eközben Kőszeg városa, mely Némethy Gergely kiáltványára, a császártól várt segély következtében rá sem hederített, a segély meg nem érkezvén, igen kényes helyzetbe jutott.

Hogy ebből kimeneküljön, a vár zálogbirtokára hivatkozva, Nádasdy Tamást kérte fel oltalmazóul. Nádasdy azonban már megelőzőleg a felkelőkhöz csatlakozván, a nála ezen czélból tisztelgő tanácsot visszautasította

azon kijelentéssel, hogy ő a kőszegi várat még akkor sem szándékszik megvédeni, ha a „császár" neki és unokáinak örök időre oda ajándékozná, „mert a német számára egy katonát sem tud kapni, míg Bocskaynak két ezer fegyverest is könnyen szerezhet."

A megrémült Kőszeg erre pünkösd vasárnapján kaput nyitott Bocskay seregei előtt és ezzel az egész vármegye a felkelők kezébe jutott.

Azonban csakhamar megfordult a koczka.

Sümeg sikertelen ostroma után Némethy, a Dráva mentét erősen megszállva találván, visszafordult Vasmegyébe. Draskovich János megelőzvén őt, lovasságának egy részét a Dráva mellett hagyva, julius 22-én Szt-Gotthárdra ért, öt nappal később Trautmannsdorf Zsigmond, a végvidék parancsnoka is oda érkezett és vele egyesülvén, miután Csákánynál még ezer főből álló

FELSŐ-LENDVA VARA.

zsoldos sereg, továbbá Batthyány Ferencz és az ifjú Zrinyi Miklós (György fia) is csatlakozott hozzája, a mintegy 11,000 főből álló sereggel Körmend és Hollós közt táborozó Némethy ellen indult, csapataival julius hó 29-én találkozott.

Trautmannsdorf azonnal támadni akart, de Batthyány Ferencz, tekintettel arra, hogy legjobb barátai a fölkelők táborában voltak, békét ajánlott, mire Nádasdy Tamás megbízásából Polányi Lőrincz és Hollósy Sándor jöttek át békekövetekként a királyi táborba.

Természetes, hogy Némethy kapva-kapott a békén, de ez csak arra szolgált, hogy csapatai kényelmesen átkeljenek a Rábán, miért is a tárgyalásokat addig húzta, halasztotta, míg ebbeli terve sikerült. Mire a németek Polányi rábahidvéghi várkastélyához értek, csak egy porfelleg jelezte a hirtelen felkerekedett felkelők csapatait, egyedül Nádasdy állapodott meg a Rába védelme alatt tatár segédhadaival s onnan Egervárba vonult vissza.

Trautmannsdorf látván, hogy a visszavonuló felkelőkkel úgy sem ütközhet meg, Szombathely felé tartott s a várat elfoglalta. Ezzel Vasmegye egész a Rábáig ismét császári kézbe került. Kőszeg várának parancsnoka, miután a császárhoz szitó polgárság támogatására úgy sem számíthatott,

kivonult a várból és a császári seregeken át szerencsésen átjutott a felkelők táborába. A magára maradt Kőszeget a császáriak szállták meg, a vár parancsnoksága pedig Dorn Farkas kapitányra bízatott, a ki kegyetlensége és kicsapongásai miatt csakhamar az egész vidék réme lett.

Mialatt Trautmannsdorf Szombathely környékén táborozott, Némethy Körmendet ismét visszafoglalta. E hírre Rindsald András, Keglevich és Batthyány katonái Blaskovich vezérlete alatt Körmend táján hirtelen megtámadták a felkelőket, negyvenet elfognak, a többi az erdőkbe menekült.

Azonban, mialatt a győztes had az óvintézkedésekről megfeledkezve elszunnyadt, az erdőből előtörő felkelők meglepik őket. Rindsald is csak nagy nehezen bírt csak megmenekülni; Blaskovich jobb karján megsebesült. A német had e kudarcz után Regedére vonult vissza.

Szeptember havában ismét egy bravúros támadás gazdagítja a felkelőhadjárat történetét. Némethy ugyanis a kanizsai törökök védelme alatt visszavonulván, hírül vette, hogy Szombathelyen a pápa által küldött mintegy ezer főnyi segédcsapat táboroz. A flórenczi Rudolphi Sándor parancsnoksága alatt álló olasz zsoldos-sereg a szombathelyi várban dőzsölt vagy kisebb csoportokban a környékbeli falvakat sarczolta.

A felkelők könnyű lovassága kisebb csoportokban félkör-alakban kelt át a Rábán, gyors mozdulattal Szombathely előtt összejött, s részint a várban, részint a nyilt városban mulatozó olaszokra tört. Az olasz zsoldosok csak akkor vették észre a környező veszélyt, midőn minden oldalról körül voltak véve. Az első támadásra Rudolphi egy nyíllövéstől találva megsebesült, erre a többiek gyorsan lóra kapnak és a hajdúktól négy zászlót elfoglalnak.

A felkelők azonban, ismerve a terep-viszonyokat, hamar összeszedik magukat. Hasztalan küldenek futárt Kőszegre segélyért, azt elfogják Kámonnál a felkelők. A kör mind összébbszorúl, a felkelő lovasság már a városba tör; hasztalan küzdenek az olasz nemesek, kénytelenek egérúton menekülni. A széjjelvert olaszok mentek, a merre láttak s annyira szétszóródtak, hogy Badenben, ahol nagynehezen összeszedték őket, alig voltak többen kétszáznál.

A felkelők pedig bevonultak Szombathelyre, az otthagyott s az egész környékről összeszedett zsákmányt elfoglalták, ezenfelül 13,000 forint zsold és 800 bolognai puska került a kezeikbe.

Ezalatt Batthyány Ferencz és Königsberg ötszáz lovasa Német-Ujvár környékén vert szét egy csapat felkelőt. Némethy Gergely nem elégedett meg a Szombathelynél vívott sikeres csatával, hanem október elején a Rába völgyén átvonulva, Stájerországba tört be, útközben felégette a császári őrséggel megrakott Körmendet, csapatai pedig egész Feldbachig pusztítottak. Thilly János, Magyar-Óvár parancsnoka, négyezer lovasból álló dandárával a stájer gyalogság és a holsteini herczeg ezer főnyi seregével október hó 20-án ellenök vonult és a fegyelemtől elszokott felkelőket Stiriából visszaszorította. De Némethy Gergely csakhamar összeszedte seregét; különben is Érsekujvár a felkelők kezébe kerülvén, bizalmuk és kitartásuk növekedett. Mialatt, a stájer betörést megakadályozandó, csapatait a határ szélére állította fel, értesült, hogy Thilly és a holsteini herczeg Rábahídvég környékén táboroz. E hírre szétszórt csapatait összeszedte és a török segédhadak által háromezerre felszaporodott seregével deczember 3-án megtámadta a sokkal nagyobb császáriakat. A császáriak a támadásról már eleve értesülvén, felkészülve fogadják a felkelőket, szétverik őket, mire a felkelő hajdúk mindenünnen visszavonulnak.

A felkelők vesztesége nagy volt, mintegy ötszázan estek el és kétszáznál többen fultak a Rábába, de a császáriak közül is kétszáznál többen estek el és igen sokan sebesültek meg a tatárok nyilaitól.

A véres rábahidvégi harcz után Thilly a hátráló hajdukat egész a török hódoltsági részekig üldözte és seregével Bécsbe vonult.

Bocskay István Némethy Gergely stájerországi betörését elitélte; különben sem értett hadviselésével egyet, meg is neheztelt rá, mire Némethy, hogy magát igazolja, előbb Ibrahim társaságában Szigetre ment, onnan felkereste Bocskayt, Nádasdy pedig családját Kanizsára követte.

Ily körülmények között köszöntött be az 1606-ik év első napja. Vasvármegyében, egynehány megszállott várat kivéve, még császáriak sem tartózkodtak. De akkor a török is beleszólt a felkelő-hadjáratba. Márczius 11-én a kanizsai bég egy tatárcsapattal megtámadta a német őrséggel megszállott Körmendet; aki nem tudott idejekorán közülök megmenekülni, azt levágták vagy elfogták. A vár lerombolásával a török beérvén, ismét visszatért Kanizsára.

A május 12-én megkezdett tárgyalások végre a korona és a nemzet között az 1606. junius 23-iki *bécsi békére* vezettek és ezzel az eseménydús fölkelő hadjárat véget ért. Bécsi béke.

A békekötés után egybegyült országgyülés a török beütések meggátlása végett a várak megerősitéséről járásonkint teljesítendő közmunka útján gondoskodott. Majd II. Mátyás a dunántúli hadak parancsnokául gróf Zrinyit és Széchy Tamást nevezte ki. Várak megerősitése.

MONYORÓKERÉK VÁRA.

Az 1613-iki országgyülés VIII. törvényczikke Sárvár, Peleske és Egervár megerősítéséről gondoskodott. Az utóbbi várat, fontosságára való tekintettel, a király birtokába akarták bocsátani.

Az 1618-ik évi országgyülésen ismét előtérbe lép a vasmegyei határrendezés ügye, mely czélból Bánffy Kristóf, Paksy Benedek, Szántóházy Ferencz, Cziráky József és Chernel István küldettek ki. Határrendezés.

Közgyüléseit ez idében a vármegye felváltva több helyen tartotta. Vas- és Sopronvármegyének egy időben közös főjegyzője volt, sőt 1619-ben Szőllősön a két vármegye együttes közgyülést tartott. Megyei közgyülés.

*

Bethlen Gábor, a cseh fölkelés hírére, részint Erdély függetlenségének, részint a protestánsok vallásgyakorlatának védelmére kardot rántott. A szeptember hóban megindított hadjárat alatt egész Felső-Magyarország hatalmába került és október 10-én már Nagy-Szombatnál táborozott. A fölkelés lángja átcsapott a Dunántúlra is, a hol a nagyszámu protestáns nemesség Bethlen-fölkelés.

GRÓF ESZTERHÁZY MIKLÓS.

csatlakozott első sorban zászlóihoz. A király hűségében egyedül Nádasdy Tamás, Zrinyi György, Eszterházy Miklós és Kőszeg városa maradtak meg. Mindazonáltal a kitört mozgalom csak deczember hóban vetett nagyobb hullámokat.

E hó 14-én a soproni őrségből ezer huszár váratlanul Kőszeg alatt termett, a megrettent várostól a vár feladását és 800 tallér hadisarczot követelve. Midőn a város az előbbit megtagadta és csak 410 tallért ajánlott fel, a huszárok parancsnoka, Bogradj János, a külvárost felgyújtotta, minek következtében 500 ház égett le. Ettől megrettenve, Kőszeg városa kaput nyitott.

Alig távoztak el ezek, 1620. januárban Eőry Zsigmond és Nitzky Ferencz 1500 lovas és gyalogosból álló haddal három hétig garázdálkodtak a városban, míg nemsokára Hajmásy Kristóf császári kapitány ezer főnyi őrséggel szállotta meg Kőszeget.

Bethlen Gábor 1620. augusztus 20-án királylyá választatván, míg seregének egy részével Alsó-Ausztriába tört, addig Haller György és Fekete Péter vezérlete alatt, mintegy 3000 főnyi sereg átjött a Dunán, Pápa bevétele után szeptember 2-ik felében Vasvármegye területére lépett és Egervárát hódította meg.

Ezalatt Sennyey Gáspár Sopronból 670 hajduval szeptember 18-án Kőszeg alá érkezett és mivel a várat Hamásy felszólítására nem adta föl, a külvárosba tört be, de azt elpusztítván, csakhamar visszavonult.

Bethlen Gábor, miután október 4-én Hainburg várát sikertelenül ostromolta, három ezer lovassal és Huszár István vezérlete alatt álló gyalogcsapataival Sopronon át Lakompakra ment, Eszterházyt azonban nem tudta elfogni a várában, mert Dampièrre felmentő hadával segélyére sietett. Erre Bethlen Gábor Kőszeg alá vonult, ahol a bécsi-franczia követ megbizottjával találkozott, hogy a kötendő béketárgyalásokra meghívja. Bethlen azonban ennek daczára Kőszeget megadásra szólította fel, Hajmásy vonakodására a külvárost felgyujtotta, majd egy portyázó csapat hátrahagyásával Szombathelyre, innen meg Rohonczra távozott.

Ezalatt Thurzó Manó Kőszegről Német-Ujvárra ment, hogy Batthyányt a csatlakozásra felhívja. Batthyány Ferencz azonnal Rohonczra sietett a fejedelem üdvözlésére; példáját csakhamar követte az egész vármegye és egymásután mutatták be hódolatukat a vármegye urai Bethlen Gábornak, aki ezután megerősödött seregével a béketárgyalások megkezdése czéljából Pozsonyba sietett, Batthyány Ferencz pedig, aki a rohonczi találkozás óta Bethlennek leglelkesebb híve lett, november 11-én Kőszeg városát zárta körül és sikerült is neki a várost Széchy Tamás özvegyének beleegyezésével és Hörmann Mihály segítségével kézrekeríteni. November 16. és 17. közti éjjelen Hörmann a felkelők seregét a várkerten át bebocsátotta, mire másnap Batthyány a városba tör, több polgárt elfogat, ezeket Német-Ujvárra szállíttatja, a város templomába menekülő Hajmásy Kristófot

lánczra verve, Bethlenhez küldi Pozsonyba, katonáinak pedig szabad zsákmányolást enged.

Batthyány azonban nem sokáig volt a város birtokában, mert Preiner tábornok azt tőle még ez évben visszafoglalta, de 1621. elején Kőszeg ismét Batthyány kezébe került,

A Bethlen által felajánlott fegyverszünet következtében a harcz egyideig szünetelt, de mert Forgách Bécsben a felajánlott fegyverszünetet azzal utasította vissza, hogy ez csak alkalmul szolgál az újabb hadi készülődésekre, a király hívei támadólag léptek fel. Colalto Eszterházy Miklóssal egyesülve, ápril 9-ike után Rohonczot, majd Körmendet térítette II. Ferdinánd hűségére, innen pedig Kőszeg ellen indult.

Batthyány a közelgő sereg hírére szalonaki várába menekült és Kőszeget Hörmann Mihály várnagyra bizta, aki, miután az ellenséges érzelmű polgársággal szemben sikerrel úgy sem működhetett, a vár légberöpítését kisérlette meg. Ez a terve meghiusulván, Kőszeg városa kaput nyitott, Hörmann

SÁRVÁR VÁRA.

pedig életével lakolt. Colalto seregének egy részét Rohonczra küldte, innen egy kisebb csapat a szalonaki várat támadta meg sikertelenül.

Batthyány, mivel Szalonakon nem érezte magát biztonságban, mialatt Colalto seregei Rohonczon táboroztak, gyorsan összeszedte a várbeli vitézeket és ezekkel németujvári sziklavárába vonult s onnan ki-ki csapva, tömérdek kárt okozott a császáriaknak; portyázó lovasai egész Kőszegig és Rohonczig száguldoztak. A kanizsai bégtől búsás zsákmány fejében nyert segédhadakkal julius hó elején a Colalto segélyére jött horvátokat meglepi, vezérüket, Malagrudisch ezredest elfogja és ezt a többi elfogottakkal együtt németujvári várába szállítja, a vezér nélkül maradt sereget pedig Stiriába űzi.

Colalto a törökök közeledtének hírére Kőszegre vonult, serege pedig a környéken levő falvakban tanyázott. Batthyány erről értesülve, reájok tör, a fiatal Zrinyi György az ágyból felkelve, csak nagynehezen tudott megmenekülni, míg a császári sereg és Batthyány fölkelői között véres utczai harcz keletkezett, s az utóbbiak hajnal felé gazdag zsákmánynyal visszavonultak.

E kudarcz után Colalto teljesen elvesztette Vasmegyét Kőszeg kivételével, Batthyány pedig, az alkalommal élve, előbb Rohonczot, azután Körmendet foglalta vissza, a császári őrséget onnan kiverte, majd Kőszeg ellen vonult és a várat egy darabig sikertelenül ostromolta, midőn a Sopronon átjövő fölkelő lovascsapat szeptember havában Kőszegnél Batthyány csapataival egyesült. De a váratlanul előtermő Eszterházy-lovasságtól érzékeny vereséget szenvedett. Batthyány tatár segédhadai egész Bécsig kalandoztak maga pedig hadi tettei szintereül Szlavoniát választotta.

Nikolsburgi béke.

Ez év utolsó napján (1621. deczember 31) létrejött *nikolsburgi béke* következtében Vasvármegye megmenekült a belháboruk borzalmaitól.

SZÉCHENYI GYÖRGY.

A következő év február havában Eszterházyt már Egervárott találjuk, hol a béke értelmében a Bethlen által elfoglalt jószágok és várak átadását intézte el.

Batthyány Ferencz még a békekötés után is folytatta a harczot és nem bizva a kegyelemben, nem is ment el a soproni országgyülésre.

Azonban sem ő, sem Bethlen második és harmadik fölkelése nem idézett elő Vasvármegyében komolyabb mozgalmakat; különben is Szalónakon 1625. szeptember 13-án bekövetkezett halálával benne a fölkelők dunántúli vezérőket vesztették.

Védekezés a törökök ellen.

A fölkelés zajának elmultával a vármegye figyelme ismét a törökök elleni védelemre szorítkozott. Az 1622-iki törvények ismételten elrendelik az egyes váraknak közmunkák útján való megerősítését.

Az 1625. évi országgyülés intézkedései között a 15-ik törvényczikk érdekel bennünket közelebbről. a mely a Rába-meder kitisztítása czéljából egy bizottságot küld ki, Szentandrássy István erdélyi püspök elnöksége alatt. A bizottság küldetésében eljárván, az 1630. évi XIV. törvényczikk a medertisztogatási munkálatokhoz biztosokul Nádasdy Pál grófot, Töttőssy Gábor kir. szem. itélőmestert és Telekesi Török Jánost rendelte ki. Ugy látszik, ezek elég hamar eljártak feladatuk teljesítésében, mert a következő országgyülés már a kitisztítási munkálatok felülvizsgálása iránt intézkedik.

A Kanizsa elleni végvidék ekkor érte el virágkorát. Mura-Szombattól elkezdve, egész Sárvárig tömérdek apró vár, közte Körmend, Vasvár és Egervár nézett farkasszemet a török szandzsák-székhelylyel. Egervárott 1629 táján 25 lovas és 50 gyalog, Sárvárott 150 lovas és 200 gyalog képezte az őrséget. E vár különben mindinkább fontos szerepre jut; 1633-ban, a jobbágyság munkájának igénybevételével, újból megerősíttetett.

Vármegyei székház.

A védelmi munkálatok közepett a vármegye nem feledkezett meg belügyeiről sem. Az 1641-ben Nádasdy Ferencz főispán elnöklete alatt tartott köz-

gyülésén elhatározta, hogy közgyüléseit a szombathelyi vár helyett saját, újonan építendő házában fogja megtartani, e terv azonban Draskovich György győri püspök ellenkezése miatt csak 1649-ben jutott a megvalósítás stádiumába ér a vármegyei főurak és főpapok bőkezűsége következtében végre 1651-ben a vármegye saját házában ülésezhetett.

ZRINYI MIKLÓS, A KÖLTŐ.

Kőszeg és Borostyánkő visszacsatolása.

Az Ausztriához csatolt megyei részek visszaszerzésére élénk mozgalom indúlt meg. Már az 1635-iki országgyűlésen elrendelt határjárásnál ez ügyben különösen Káldy Ferencz buzgólkodott, míg végre az 1647-iki országgyűlés által kiküldött bizottság eljárását siker koronázta. Kőszeg és Borostyánkő a vármegye területéhez visszacsatoltattak; Kőszeg városa az 1649-ik évi 39-ik t.-cz. értelmében követküldési joggal ruháztatott fel.

Nemesi felkelés a svédek ellen.

A svéd betörés hírére 1643-ban III-ik Ferdinánd Vasmegyében is nemesi felkelést rendelt, a vármegye urai azonban, miután a török gyakori portyázásai tömérdek kárt okoztak, kérték a királyt, hogy a nemesi felkelést a vármegyéből ki ne rendelje. Eközben Káldy Ferencz és Palásty János a vármegye alispánjai és szolgabírái segélyével szervezték a felkelést és szemlére augusztus 6-ikára a szombathelyi táborba hívták össze.

A törökök ezen készülődések közepett váratlanúl betörtek Vasmegyébe, (1643. aug. 5.) a muraszombatvidéki falukat elpusztították és felgyújtották, miért is a Batthyány grófok a III. Ferdinánd részére felajánlott katonákat saját birtokaik védelmére visszavonták. A vármegye pedig, engedve az uralkodó felszólításának, Draskovich győri püspök ellenzése daczára Patthy György, Schőber Imre és Zarka Mihály vezérlete alatt egy lovas csapatot küldött a svédek ellen. Draskovich ellenkezése fejében elérte azt, hogy a püspöki javakat a nádor lefoglaltatta és csak a vármegye közbenjárására adta azokat ismét vissza.

Nemesi felkelés a törökök ellen.

A törökök folytonos beütéseinek megakadályozására 1648. augusztus 26-ikára Szombathelyre ismét nemesi felkelést rendelt a király; az egybegyűlt nemesség felét Sárvár őrizetére küldték ki. Az 1649. évi III. t.-cz. értelmében a Dunántúl hét vármegyéjére ezer gyalogos és lovaskatona vettetett ki.

A hadjutalék arányos kivetése czéljából a vármegye junius 21-én tartott közgyűlésében Nádasdy Boldizsár és Meszlényi Benedek alispánok, Horváth János, Kisfaludy István, Palásty János, Kupriszor Márkus, Angyal György és Horváth Ferencz főjegyzőből álló bizottságot küldte ki, mely

julius 1-én Csepregen a többi vármegye küldötteivel megegyezésre jutván, 685 főnyi lovas közül Batthyány Ádám 99-et, Nádasdy Ferencz főispán 80-at volt köteles kiállítani, míg a gyalogosból Vasmegyére 50, Kőszeg városára 30 esett.

A hadak eltartásának kérdése azonban sokkal nehezebb volt, részben, mert a hódoltsági részek lakossága kétfelé volt köteles adózni, másrészt, mert az idegen zsoldos hadak tömérdek kárt okoztak a védelmükre bízott vidékeken.

A bajok eloszlatására Wesselényi nádor 1658. julius 3-ára Érsekújvárra tanácskozást hívott össze, melyen a vármegye Káldy Péter alispán vezetése alatt álló egy négy tagú küldöttséggel képviseltette magát.

Ujabb török háboruk.

KÜPRILI MEHEMET NAGYVEZÉR.

A közelgő török háború előjeleire ismét a várak megerősítése rendeltetett el; Körmendet, mivel a megelőző évben kétszer leégett, Batthyány Kristóf és Pál grófok újból felépítették. (1662.)

A harcz nem sokáig váratott magára: Lipótnak az erdélyi ügyekbe való beavatkozását Küprili mehemet, az új nagyvezér, ürügyül hozván fel, 1663-ban százezer főnyi sereggel ismét berontott Magyarországba.

E hírre a bécsi haditanács, úgy a birodalom, mint az ország védelmére nagy gyorsasággal tekintélyes sereget állított fel, ebből Zrinyi Miklósnak a Testa Piccolomini csapatból 500 lovast, 2000 Spick-gyalogost és 1000 Jacques-dragonyost bocsátott rendelkezésére. Körmendet és Vasvárt pedig a törökök szemmeltartása céljából császári őrség szállotta meg.

A dunántúli főurak, hogy birtokaikat a beütésektől megvédjék, Marczaltőnél, Vasmegye éjszakkeleti határán táborba szállottak. Névszerint: Széchényi György győri, Sennyey István veszprémi püspökök, Eszterházy Pál, Draskovich Miklós, a Nádasdy-féle csapatokkal, Eszterházy Ferencz pápai, Jakusich Péter veszprémi kapitányok, Czobor Ádám, Eszterházy Mihály. E hadakat Akács Péter és Niczky Gáspár kapitányok vezérlete alatt álló vármegyei nemesi felkelés is szaporította.

Mivel csak nyolcz-kilenczezeren voltak, Eszterházy indítványára elsánczolták a tábort és így várták a török támadást.

Ezek a készülődések mutatják, hogy a helyzet komoly volt. Vasmegye, tekintve, hogy a Bécs felé vezető útvonalban fekszik és, a szomszéd Zalamegye a kanizsai szandzsákhoz tartozott, így délről az első támadás veszélyének volt kitéve, méltán nézett aggodalommal a jövő elé. Mivel azonban a törökök figyelme első sorban Felső-Magyarországra irányúlt, Vasmegye ez évben megmenekült a beütéstől.

A SZENT-GOTTHÁRDI ÜTKÖZET.

A következő év (1664.) tavaszán Küprili Amhát nagyvezér ismét betört Magyarországba.

A császári hadak Kanizsa sikertelen ostroma után a Muraközbe nyomúltak, s az utánuk jövő nagyvezír Uj-Zerin várt vette ostrom alá. Montecuccoli védett, táborából tétlenül nézte, miként veszi be a török Zrinyi Miklós büszke várát, a teoriája szerint menthetetlen Uj-Zerin várt (július 27-én).

ESZTERHÁZY PÁL NÁDOR.

A füstölgő romhalmazból a nagyvezír július 10-én távozott Kanizsára s csakhamar követte őt a török sereg másik része is.

Erre a császári sereg tábornokai is elhatározták a visszavonúlást, melyet a Badeni őrgróf serege kezdett meg, átkelvén a Murán ezt követték a Nassaui és Kielmannsegg-gyalogezredek, majd a Sparr-féle gyalogezred, A csapatok nagy része betegen, láztól gyötörve menetelt.

A törökök ezalatt július 15-én elfoglalták Kis-Komárom várát, felgyújtották Zala-Egerszeget, onnan egy csapat Vasmegyébe tört és Egervárát gyújtotta fel. Innen azonban a nagyvezír a szertekalandozó portyázókat csakhamar visszarendelte Kanizsára, mivel a stájer határszélen lévő nagy birodalmi sereg miatt könnyü szerrel be nem üthetett. Seregét itt kipihentette, hogy egy fontosabb vár, valószínűleg Győr bevételére indúljon.

MONTECUCCOLI.

E hírre Sárvárt és Körmendet a vármegye gyorsan megerősítette s Montecuccoli is meggyorsította seregének menetét. Julius 16-án Lipót badeni őrgr. vonúl át hadával a Murán s csakhamar elérte a hódoltsági részeket. Az átkelésnél, valamint a menet irányának megválasztásában Zrinyi Miklós, mint e vidék alapos ismerője, szolgált utbaigazitással.

A birodalmi sereg Lenti váránál július hó 22-én találkozott az Olaszországon át, Radkersburg felől jövő, Coligni vezérlete alatt 26 század lovasból és gyalogságból, összesen 6000 emberből álló franczia segédhaddal, melyhez a franczia némesség szine java, köztük számos máltai lovag csatlakozott, a mihez még a brandenburgiak, mintegy kétezeren járultak. Ha hozzá vesszük Lipót badeni őrgróf seregét, mely mintegy 41.000 gyalog és 13.900 lovasból állott, a magyarok és horvátokon kívűl bátran 70.000-re tehetjük a hadsereg számát.

A kitünően felszerelt és hatásos megjelenésű franczia segédhad csatlakozása épen kapóra jött, hogy az elcsigázott, félig beteg császári seregbe kitartást, bátorságot, a magyarokba pedig bizalmat és harczi kedvet öntsön.

A török előnyomúlásának hírére, annak a Rábán való átkelését megakadályozandó, Montecuccoli Nádasdy Ferenczet már megelőző nap csekély számú magyar-horvát csapataival Körmend felé, a francziákkal való egyesülés napján pedig Coligni vezérlete alatt 1 horvát ezredet, 12 franczia és 9 birodalmi, századonkint 150 emberből álló lovas századot indított útnak. Ezenfelűl még 8 ágyút is, melyeket, minthogy a lovasság gyors menetben előre sietett, 100—100 Schack- és Görz-dragonyossal kisértetett.

Mire Nádasdy Ferencz elérte Csákányt, már Batthyány Ferencz, Német-Ujvár ura és Eszterházy Pál gróf ott táboroztak hajdúikkal. Nádasdy azonban őket otthagyva, másnap Körmendre sietett, míg Batthyány és Eszterházy Csákányban maradtak, hogy az érkező császáriaknak a Rábán való átkelésnél segédkezet nyújtsanak.

E közben a törökök is Vasvármegye területére léptek. Míg egy 15.000 spahiból álló had Vasvárt égette fel (július 24-én), egyes portyázó csapatok pedig egész Körmendig kalandoztak. Még e napon a kirendelt császári ezredek is elérték a Csörötneknél helyreállított hidat és megkezdették az átvonulást. Az átkelés nem ment minden viszály nélkül, mi a különféle nemzetiségű csapatoknál érthető is.

A SZENT-GOTTHÁRDI CSATA.

Másnap (július 25-én) a bádeni őrgróf, a ki seregével Muraszombaton és Dobrán át ért Szent-Gotthárdra, szintén Csörötnekre szándékozott előnyomúlni, de útközben egy huszár hozta a hírt, hogy e falunál nagyobb török csapat táboroz. Bár ez hihetetlennek látszott, Montecuccoli mégis megállást parancsolt. Körmendi csata

Ezalatt Nádasdy Batthyányval, a Schack-féle dragonyosokkal és a horvát gyalogezreddel Körmend alatt egy órányira egyesült, a horvát ezredet a Rába átjáróinak őrizetére hátrahagyva, gyors menetben Körmendre

vonult. A Rába átjáróinak őrizetére bízott horvát ezred egy felbukkanó török csapattal csakhamar össze is ütközött; tőlük egy zászlót elvéve, a folyón túl is üldözte őket, azonban egy nagyobb janicsár-csapat elől kénytelen volt visszatérni előbbi állásába. Még Nádasdynak e napon Körmendre érkező csapatai is sikerrel ütköztek össze egy török portyázó-haddal s tőlük nagyobb zsákmányt vettek el.

A mint másnap hajnalban (július 26) a francziák és a birodalmi hadak is Körmendre érkeztek, már messziről füstölgő falvak hirdették a török sereg zömének közeledtét. Reggel felé már kibontakoztak az egyes csapatok, közbe-közbe heves puskaropogással közeledve a Rába felé.

A német birodalmi sereg vezére, Hohenlohe, a törökök közeledtére a Rába átjáróit mindenütt katonákkal szállotta meg, amiben Batthyány, a terep-viszonyok alapos ismerője, szolgált útbaigazítással. A francziák Chateauneuf vezérlete alatt hosszú csövű puskáikból kezdtek tüzelni az ellenségre, de a fegyver nehézkes volta miatt nem sok eredménynyel. Délután két órakor a várból ágyúkkal kezdtek lövöldözni a mezőn tanyázó törökökre, a lovasságot pedig, mivel nem használhatták, Körmend szűk utczáin, egy puskalövésnyire helyezték el. E napon Eszterházy Pál gróf is Körmendre érkezett.

Estefelé kigyuladtak az őrtüzek, a csapatok erős védelmi állásba helyezkedtek.

27-ikén délelőtt egyik fél sem mozdult, déltájban azonban a törökök hirtelen felkerekedve, nagy erővel, erős puskatűz közepett, a várkapuval szemben levő hid őrizetére bízott magyar csapatra törtek, de a csakhamar megjelent franczia segédcsapatok visszaszoritották őket. Eközben megérkezett Montecuccoli is seregével.

Körmend akkor nagyon elhanyagolt állapotban volt. Az alacsony falak miatt főleg a franczia lovasság volt kitéve az ellenség pusztitó tüzének; úgy, hogy mialatt a halottakat eltakaritották s az őrséget felváltották, többen megsebesültek; maga Coligni gróf, a francziák parancsnoka is, miért is a franczia lovasság védettebb helyre rendeltetett.

A török látván, hogy minden átjáró el van foglalva, hátrálni kezdett, de még mielőtt visszavonultak volna, a nagyvezir egy utolsó támadást kisérlett meg. A város felső részén elhelyezett bádeni ezredhez küldött két csapat török lovast, de alig értek ezek a Rábához, az őrgrófsági ezred puskatüzétől megtizedelve, hátrálni voltak kénytelenek.

Ezzel végett ért a *körmendi csata,* mely ugyan hadászati szempontból nem nagy fontosságú, azonban, előcsatája lévén a Szent-Gotthárdnál vivott ütközetnek, a későbbi eseményekre lényeges befolyással bírt, mert, ha a török Körmendnél átkél a Rábán, alig emlékezhetünk meg a Szent-Gotthárd mellett kivívott győzelemről.

Mégis, hogy úgy Montecuccoli, mint a későbbi német irók ezt a csatát igen csekély jelentőségűnek tüntetik fel, vagy éppen nem méltatják figyelemre, annak kettős oka van. Ugyanis Körmendnél a vezérlet Hohenlohe kezében volt; Montecuccoli csak a későn érkezett néző szerepére volt utalva, másodsorban pedig, eltekintve pár dragonyostól, az egész csatában csakis francziák, magyarok és horvátok vettek részt.

Minthogy a Rábán az átkelés meghiusult, a törökök másnap (julius 28-án) Csákány felé vonultak. Erre Montecuccoli a báró Sporck-féle lovas ezredet a horvátokkal és a Görz-féle dragonyosokkal szintén utnak indította: ezek a folyó innenső részén gyors menetben Csákányhoz értek s a falutól egy kilométernyi távolságra tábort ütöttek. Amint ezt a törökök észrevették, szemközt szintén tábort ütöttek, közbe-közbe hevesen tüzelve a császáriakra. Csakhamar az egész császári lovasság is oda érkezett, míg a sereg többi részét csak másnapra várták.

A török azonban ezt nem várta be, mert 29-én reggel csakhamar felkerekedett, ujabb harczmodorával részint az ellenfelet szándékozott kifárasztani, részint oly átjárót keresett, melyen észrevétlenül átkelhetett volna.

Erre azonban a császáriak is felszedvén táborukat, a Rába balpartján követték a törököket, a bádeni őrgróf serege pedig, alig érkezett meg Csákányba, azonnal tovább ment a Rába parton, a Szent-Gotthárd és Csörötnek közti részen, míg a birodalmi sereg a Lapincs folyó mellett foglalt állást.

Sparr tábornagy a gyalogsággal már a megelőző nap (julius 28.) a szent-gotthárdi várszerű kolostort szállotta meg, ahova Waldeck gróf, a badeni őrgróf dandárnoka a tüzérséggel, birodalmi gyalogsággal és a Németországon át érkezett 14 uj franczia lovas századdal követte.

A beköszöntött éjjelt a török ujabb készülődésre használta fel. Az éj leple alatt egész a folyó partjáig vont 16 ágyuból 30-án déltájban elkezdtek lövöldözni és főleg a franczia ezredekben tettek kárt.

Másnap reggel a török táborát és ágyuit a szent-gotthárdi kolostort környező 3 dombra vitette fel, de minthogy a megelőző napon esett, e munkájában a járatlan utak miatt eléggé akadályozva volt. Déltájt azonban huszonkét zászlós csapat és 12 lovas csapatból álló hátvéd érkezett meg és ezek is állást foglaltak a hegyeken.

KÜPRILI AHMED NAGYVEZÉR.

Ezalatt Csörötnek táján a török egy ismételt átkelési kisérlete szenvedett hajótörést.

Délután egy erdélyi nemes és egy velenczei, a töröktől megszökve, Montecuccoli táborában jelentkeztek és hirűl hozták, hogy a nagyvezér, feladva Győr megtámadásának tervét, Mosonyon át Bécs felé készül. Montecuccoli erre egész seregét összevonta, a szent-gotthárdi kolostort már megelőzőleg kiürítette, a malomnál helyüket oly kitünően megálló francziákat és Nádasdyt pedig a további támadástól eltiltotta. A császári sereg előnyomulván, elérte a Lapincs folyót, az őrgrófsági ezredek pedig a Rába és a Lapincs összefolyásánál helyeztettek el, míg a lovasság Nagyfalvánál (Moggersdorf) foglalt állást. A falu alatt egy puskalövésnyire levő átjárónál a birodalmi had táborozott, a szent-gotthárdi malomnál álló francziákhoz még a piemonti gyalogezred és egy század lovas rendeltetett. Szent-gotthardi csata.

A török hasonlóan egész Alsó-Szölnökig húzódott félkör alakjában, Nagyfalvával pedig, szemben a Rába kanyarulatánál, sánczokat ásatott.

Montecuccoli, a mint az a különböző nemzetek hadaiból álló seregnél alkalmasabb, az úgynevezett spanyol felállítási elvet alkalmazta: mindenik főbb nemzetet külön szárnyra rendelte, hogy ezáltal minden nemzet önálló működési kört nyerve, a becsvágy, harczi vitézség minél fokozottabb mérvben működjék közre a győzelem kivívásánál.

A jobb szárnyon az összes császári ezredek, középen a birodalmi had, a balszárnyon a francziák, burgundiak és a magyar dandárok állottak.

A nevezetes ütközet előtti napon kiadott hadi parancs a következő:

1. A hadsereg fentjelzett rendben álljon fel.
2. Az egyes csapatok hatos sorban álljanak fel, még pedig 4 sor lándzsás és 2 sor muskétás; — ez utóbbiak elől.
3. Az egyes csapatok előtt 24—30 muskétás (puskás) álljon, akik, ha elsütötték puskáikat s az ellenség erősen támadna, vonúljanak vissza a legközelebbi zászlóalj mögé.
4. A muskétások, (puskások) sohase adjanak egyszerre tüzet, hanem egyszerre 1 vagy legfeljebb 2 sor lőjjön, hogy ezáltal a tüzelés folyton tartson. Mire az utolsó sor is tüzelt, arra az első sor puskáját megtöltve, ismét készen álljon.

5. Ugyanerre ügyeljen a tűzérség is.

6. Mindenki helyét szem előtt tartsa s azt el ne hagyja sem az előnyomúlás, sem a hátrálásnál, nehogy a sorok felbomoljanak.

7. Harcz közben a nehéz lovasság ne távozzék a gyalogságtól avégett, hogy az először esetleg meghátráló ellenséget üldözze, hanem az egész csatarend egy vonalban támadjon rá; ha azonban megszalad, úgy a könnyű lovasság az e czélból az egyes csapatok közt üresen hagyott tereken át törjön elő a szaladókra, nem várt ellenállás esetén pedig vonuljon ismét vissza.

8. Agyonlövetés terhe alatt tiltva van a zsákmányolás mindaddig, mig a csata egészen be nem fejeztetett és az ellenség teljesen le nem veretett.

9. Nem kell a támadó törökök lármájától félni, — az egész had gyülevésznépből és haszontalan csőcselékből áll.

10. A tartalékul hátrahagyott századok, mihelyest szükség lesz reájuk, haladéktalanúl siessenek rendeltetési helyükre.

11. Mindenki maradjon meg saját zászlója alatt. Főbelövetés terhe alatt tiltva van a podgyászkocsihoz visszavonúlni.

12. A tisztek buzdítsák katonáikat

13. A meneteknél mindenki ügyeljen helyére, azt ne változtassa meg addig, míg az ellenségre nem törnek. A menetek vagy egymásután vagy csoportokban történnek, a szerint, a mint az utak szűk volta vagy térsége megengedi.

14. A mennyiben az utak járhatók, a podgyász a csapat után szállíttatik.

Montecuccoli főeszméje, mint e hadi parancsból is kivehető, hogy a muskétásokat a lándzsásokkal összevegyítvén, a tüzelés folyton tartó és általános legyen úgy, hogy ha az ellenség lőtávolságba jön, folyton tartó sortűz fogadja.

A nagyvezér, híven a török taktikához, egy előcsapatot Stájerország felé küldött, melynek rendeltetése lett volna, hogy Gyanafalván átúszva a Rábán, oldalt támadjon. Montecuccoli azonban erről idején értesűlvén, báró Sporck altábornagyot a horvát ezreddel és a dragonyosokkal Badafalva és Raks felé indította, sőt, nehogy esetleg az ellenkező oldalról is hasonló támadásnak legyen kitéve, Nádasdyt, Eszterházy Pált és Batthyányt seregeikkel a Rába mellett menve, Körmendre küldte.

Nagy baj volt, hogy hiányzott a szükséges élelem. Zehentner élelmezési biztos, kötelességéről megfeledkezve, Gráczba távozott. A lovak már 3 napon át nem kaptak abrakot. A táborban különben is lehangoltság uralkodott s aggódva várták a hajnal pirkadását, nem igen bízva a győzelemben.

Augusztus 1-én, miután az éj csendjében a törökök tevebőrből készült tömlőkön átusztattak a Rábán, reggel 9 órakor nagy kiáltások közepett törtek Nagyfalvára.

Hohenlohe a magaslaton fekvő táborából ezt még idejekorán észrevette, s gróf Waldeck vezérlete alatt a badeni őrgróf seregéből egy gyalog és egy lovasezredet a birodalmi sereghez rendelt. Montecuccoli pedig a Schmidt-féle lovas, a nassaui és Kielmannsegg-gyalogezredeket a Rába kanyarúlatához vezényelte.

A törökök visszavonulást színleltek, mire a középen levő két frank-ezred, Bucher vezérőrnagy és Pleitner ezredes vezérlete alatt, meggondolatlanúl követi őket. Erre a már átkelt sereget mozgásba hozva, nagy kiáltás közepett tört a török a birodalmi seregre.

A török első támadása oly nagy félelmet és rettegést keltett a nagyrészt gyakorlatlan zsoldosokból álló seregben, hogy elhányva fegyvereiket, szanaszét szaladtak.

Hasztalan küzd a westfáliai ezred, kénytelen ő is a futók közé vegyűlni; hasztalan igyekszik Waldeck gróf és a holsteini herczeg a szász csapatokat rendbe hozni, még a tisztek is fejüket veszítve, hátrálnak.

Ezen zavar közben a török egész a táborkarig jut, elesik a sváb ezred parancsnoka, Fugger gróf, Pleitner, a frank ezred parancsnoka ezredével együtt felkonczoltatik, hasonlóan az alsó szász ezred is Ende ezredessel a csatatéren maradt s Durbach őrgróf is csak nagynehezen menekülhetett meg.

Montecuccoli nem ijedt meg, hanem a szétszórt birodalmi sereg védelmére a jobb szárnyról segélycsapatokat küldött. De a Rába kanyarúlatánál előre rendelt császáriak sem tanusítottak nagyobb ellenállást. Sultzbach pfaltzi gróf nem tudta a Schmidt-ezredet rohamra vinni; a 2000 lovasból álló nassaui sereg megsemmisült.

A SZENT-GOTTHÁRDI CSATA.

HOHENLOHE FARKAS GYULA.

A törökök így egészen befészkelték magukat a faluba és már csak egy pisztolylövésnyire voltak a birodalmi sereg táborától.

Montecuccoli, hogy a török egész erejével a helységre tört, Machau marquis-t küldte Colignihez segítségül. Hohenlohe parancsára von der Leiden báró és Waldeck gróf összeszedik nagy nehezen a szétszórt birodalmi sereget és ezekkel a faluba befészkelt törököket akarják kiszorítani, de ezek inkább bennégtek a házakban, semhogy megadják magukat; majd a török ismét minden erejével Waldeck gróf dandára ellen tör, ahol a lunenburgi gyalog- és a Pessi-féle őrgrófsági ezredben tett nagy kárt. Franczia zászlóaljak végre a falu melletti futó-árokból előtörve, nagy veszteség után visszaűzik a törököket.

A jobb szárnyon, a Rába kanyarulatánál levő zegzúgos területen, a császári ezredek küzdöttek változó szerencsével, míg a császári tűzérségnek a magaslatokra vont két ágyúja inkább a birodalmi seregre bocsátotta lövegeit.

A délután egy óráig tartó küzdelemnek hirtelen keletkező zivatar vetett véget, mire mindkét fél, megmaradva hadállásában, kénytelen volt a további küzdelemmel felhagyni.

A szünet alatt megtartott hadi tanácsban Montecuccoli azt kívánta, hogy, tekintettel a gyalogság kimerült voltára, sánczolják el magukat. Hohenlohe ellene nyilatkozott ennek, azt mondván, hogy, ha a Rába mint természetes sáncz nem volt képes őket megvédeni, miként fogja egy uj földhányás megoltalmazni, melyet alig tudnak békében elkészíteni. Coligni, hivatkozva fejedelme parancsára, mely seregének lehető kímélését hagyta meg, szintén a csata felhagyása mellett nyilatkozott. Hohenlohe erre azt felelte, hogy, ha holnapig időt engednek a törököknek, úgy még a hegyekből is ki fogja őket űzni, szabadon használhatja könnyű lovasságát, s akkor, úgymond, fejünk a török abrakos-tarisznyájában fog pihenni. Ez hatott és maga Coligni is hozzájárult a csata folytatásához.

Mivel azonban az időközben elállott zivatar után a törökök ismét mozogni kezdtek, így a késedelmeskedés csak veszélylyel járt volna, a vezérek azonnali támadást javasoltak.

A hadsereg újból csatarendbe állott a következő rendben:

A jobb szárnyon: La-Croy, Spick, Pio őrgróf és a Tassó-féle gyalogezredek két hadoszlopban. Ezek fedezésére a Schmidt-, Rappach- és Schneidau-dragonyosok rendeltetett ki.

A középen: A württembergi gyalogezred, mely a csata alatt védett helyen állván, nem volt kimerülve, pirkenfeldi (Birgfeld) pfalz gróf; a bajor ezred Nicola ezredes és a frank

lovasezred Zobel ezredes parancsnoksága alatt. A birodalmi sereg fenmaradó részével gróf Waldeck képezett egy dandárt, míg a többi rész van der Leiden vezérőrnagy alatt előörsül rendeltetett ki. A lüneburgi ezred két százada pedig parancsőr-szolgálatra küldetett a császári ezredekhez.

A balszárnyon: Tourenne, Lafert, Gransey és Espaigni gyalogezredek, 3 zászlóaljat

Eigentliche Abbildung und Beschreibung der remarquablen Victorie der Christl. Haupt-Armee, wider den Erbfeind, in Nider Hungarn A. 1664, den 1 Aug. N. C. erhalten.

Die beyden Haupt-Armeen der Christen und Türken, waren nun in die zweyte Woche an der Raab, welcher Fluß gleichsam die Scheidewand zwischen ihnen ware, gegeneinander gelegen, und hatten einander mit Stücken gegrüsset. Auf diesen Donner nun folgte endlich ein starker Blut-Platzregen. Freytags früh, als am 1 Augusti N. C. giengen erstlich vom Feind etliche 1000 aus, gegen den rechten Flügel, welchen die Keyserl. Armee verwahrte: welchen vom Feld-Marsch. Baron von Sporck nachgesetzt wurde, die er vor Fouragiers befunden und geschlagen. Um 9 Uhr präsentirte sich der Feind mit seiner ganzen Armee, und griffe, mit seinem bästen Fußvölkern und Reutern, den Mittlern-posto an, allwo die Reichs-Armee sich befande, denen von der Keys. Armee die nächsten Regimenter, als das Schmiedische zu Pferd, das Nassauische und Kielmanseckische zu Entsatz kamen. Sie konden aber so grossen Schwall und Uberfall des Feindes, zu malen es zum theil neugeworben Volk ware, nicht ausdauren, weiln auch die Obristen Gr. von Nassau und Schmied bald geblieben, und dannenhero das Nassauische Regiment meinst nidergehauen worden. Darauf liesse man von den Keyserlichen die Lacron-Sparr- und Tassischen zu Fuß, wie auch die Lothringische und Schneidauische zu Pferd avanciren, welche sich wohl gehalten, und den Feind bis ans Wasser zuruck getrieben: dadurch den Reichsvölkern und dem Schmiedischen Regiment, sich zu recolligiren, Zeit gegeben worden. Indessen gienge der Feind mit mehrern Völkern herüber, und setzte vom neuen an, mit solcher Furie, daß die unsern zu weichen gezwungen wurden: dannenhero die Allijrte und Französische Völker, und von den Keyserl. das Spick- und Pusche Regiment zu Fuß, wie auch das Rappachische zu Roß, secundirten. Der Feind begunte inzwischen auch posto zu fassen, und mit Laufgräben sich zu verschanzen: wie dann zugleich eine halbe Stund oberhalb sein bäste Reuterey übergangen, und eine halbe Stund unterhalb andere Reuterey sich zum Ubergang præsentiret. Bey solcher Beschaffenheit, fasste man die Resolution, mit ganzer Macht, bevor er sich verschanzen möchte, auf den Feind zugehen: da dann, auf ein gegebenes Zeichen, die Keyserl. Regimenter zu Fuß vom Spick, Pio und Tasso, und die zu Pferd, das Schneidauische, Lothring- und Rappachische auf der Rechten, die Schwäbische Reichs-Fusvölker in der Mitten, und die Französische zu Roß und Fuß (welche hierbey dapfer das ihrige gethan,) auf der linken Seiten, in Form eines halben Monds den Feind umschlossen, und mit solcher Rage und Courage auf allen Seiten angegriffen, daß er nicht allein, mit Hinterlassung vieler Todten, seinen gefassten Posto verlassen, sondern auch mit solcher force über das Wasser getrieben worden, daß alles, was nit nidergehaut, im Wasser ersoffen. Zu gleicher Zeit wurde des Feinds Reuterey vom General Sporck, seinen und dem Montecuculischen Regiment zu Pferd, glücklich geschlagen und andere Feindsparteyen, so übersetzen wollen, von den Croaten und Tragonern, auch von der übrigen Französischen Reuterey repoussiret. Der Feind hat seine jenseit stehende Stucke verlassen, da die unsrigen hinüber geschwommen, selbige vernagelt und theils ins Wasser geworfen. Das Treffen hat 7 Stunden, nämlich von 9 bis 4 Uhr Nachmittag, gewärret, und seynd viel Bassen, (darunter Kaplan Bassa,) Agen und andere vornehme Türken, wie man aus den Sammeten Röcken, auch mit Edelsteinen besetzten Säbeln, abnehmen können, samt den bästen Janitscharen, Albanesern und Spahi bey 6000 Mann geblieben. Auf unser Seiten hat es auch etliche Kriegshäupter, als General Feldzeugm. und Gen. von der Reichs-Infanterie Gr. Fugger, Obr. Pleutner vom Fränkischen Regiment, mit dem Obristen Leutenant und dem Major, die Keyserlichen Obristen Gr. von Nassau und Herr von Kielmaneck, Gr. Carl von Trautmansdorf Rittm. von der Leib-Compagnie, Rittm. Gr. von Ursenbeck vom Rappach. Regiment, und andere mehr gekostet. Gleichwol haben wir das Feld, und eine zwar etwas blutige Victorie, erhalten. Unsre Völker, haben mit sonderbarer Dapferkeit gefochten: wiewohl auch unter der Reuterey welche gewesen, so gleich Anfangs mit ihrer Pferde Füssen darein geschlagen, unterwegs etliche Dörfer, auch zum theil die Pagage geplündert, und nicht abgelassen zu fliehen, bis sie nach Grätz gelanget, da sie alle Ohren mit der Zeitung angefüllt, wiedaß das Christliche Lager totaliter ruinirt und geschlagen sey: die man dann, als eine bässere Post hernach kame, in Arrest genommen, und vielleicht einen andern mit derer etlichen wird fechten lassen, weil sie zwar Gage, aber kein Courage gehabt, mit dem Feind zufechten. Die Generals-Personen von allen Armeen, sind nie von der Walstatt kommen, haben die Notturfft conferiret, Ordre ertheilet, die Völker angeführt, und nichts an Vernunft und Dapferkeit erwinden lassen: insonderheit die zween Französische Generaln Mons. Coligni und Mons. de Fueillard, deren dieser vom Pferd gesprungen und neben der Infanterie zu Fuß gefochten. Sonsten haben die unsren viel Fahnen und Pferde, (darunter 500 Hauptpferde, und viel derselben ohne Sattel und Zeug auf 1000 Reichsthaler geschätzt werden,) 8 gute Stucke, neben noch 14, die die unsern vernagelt, und andre ansehnliche Beuten erobert: wie dann 5 Tage hernach Ihrer Keys. Maj. des Groß Veziers Leib-Standart, und des abgeleibten Fürstens Ragozi, bey einem in Sammet gekleideten erschlagenen Türken gefundener und mit dessen Namen überschriebener Säbel, præsentiret worden. Diejenigen, so in diesem Treffen der Ehre und Lehre Christi, der Keys. Maj. und der allgemeinen Christenheit, ihr Leben ritterlich aufgeopfert, die haben dorten von der Hand Jesu Christi die Krone des Lebens zu empfangen, allhier auf Erden aber haben sie ihnen selber einen Lorbeer-weeg geöffnet, welcher ihre werthe Asche mit dem Kranz eines ewigen Nachruhms krönen wird. Göttliche Allmacht sey vor diesen Sieg gepriesen, und um ferneren unüberwindlichen Beystand allerdemütigst angeflehet.

In Nürnberg, zu finden bey Jacob Sandrart, Kupferstecher.

A SZENT-GOTTHÁRDI CSATA EGYKORU KÉPE ÉS LEIRÁSA.

képezve, közvetlen a Hohenlohe fővezérlete alatt álló birodalmi sereg mellett. Fedezetül Beauvise- és Fourneau-féle lovasság 6–6 századdal a falu ellen állíttatott fel.

A küzdelmet Hohenlohe nyitja meg, kinek sikerén felbuzdulva, a franciák Feuillade gróf vezérlete alatt heves rohammal a Rábához szorítják a törököket, a császári ezredek pedig a jobb szárnyon törnek az ú. n. „Au“-ba (bokros, ingoványos földterület).

A törökök e váratlan rohamok következtében, két oldalról a folyó part-

jára szoríttatnak. Míg a bátrabbak egyideig ellenállanak, a többiek a két gázlón át igyekeznek a túlpartra jutni, azonban a megáradt folyó habjaiba vesznek. Küprili nagyvezér a visszavonulás miatt éktelen haragra lobbanva, a menekülők ellen saját ágyuit irányítja, azonban hasztalan, mert egyes merészebb franczia katonák már a túlpartra is átvonultak s az elnémult török ágyukat beszegezik vagy a vízbe dobják.

A török könnyü lovassága az ingoványos, iszapos talajban teljesen képtelen volt mozogni s örült, hogy vesztett csata árán bár, de legalább életét megmenthette.

A csata esti 8 órára befejeztetett, a török sereg zöme ezen időre már a szent-gotthárdi kolostor és Kéthely felé vonult vissza.

A török sereg színe-java ott feküdt a harcztéren: öt pasa, közte Kaplan, Janicsár és Mehemet basák, 30 aga, 5—6000 janicsár és albán hullája fedte a csatatért. A török összes veszteségét, a Rábába fúltakkal együtt, mintegy tízezerre tehetjük.

GRÓF NÁDASDY FERENCZ.

De a keresztény sereg vesztesége sem volt csekély. Az egykoru irók 3000 elesettről tesznek említést, de e szám, ha az egész seregre vonatkozik, kevés. A gróf Nassau-féle és a frank ezred tökéletesen megsemmisült, pedig ezeknek az ezredeknek mindegyike 2000—2000 emberből állott, hasonlókép az alsó szász ezred java is a csatatéren maradt és nagy veszteséget szenvedtek a svábok is. A birodalmi sereg vesztesége azon oknál fogva sem állapítható meg pontosan, mert a törökök első támadása által szétszórva, egész csapatok szöktek meg a csatatérről.

Montecuccoli mindjárt a döntő ütközet után Bécsbe küldte Massurne alezredest, hogy megvigye a győzelmi hírt. Montecuccolit kivéve, a többi vezér nem igen találta magát bele a győző szerepébe.

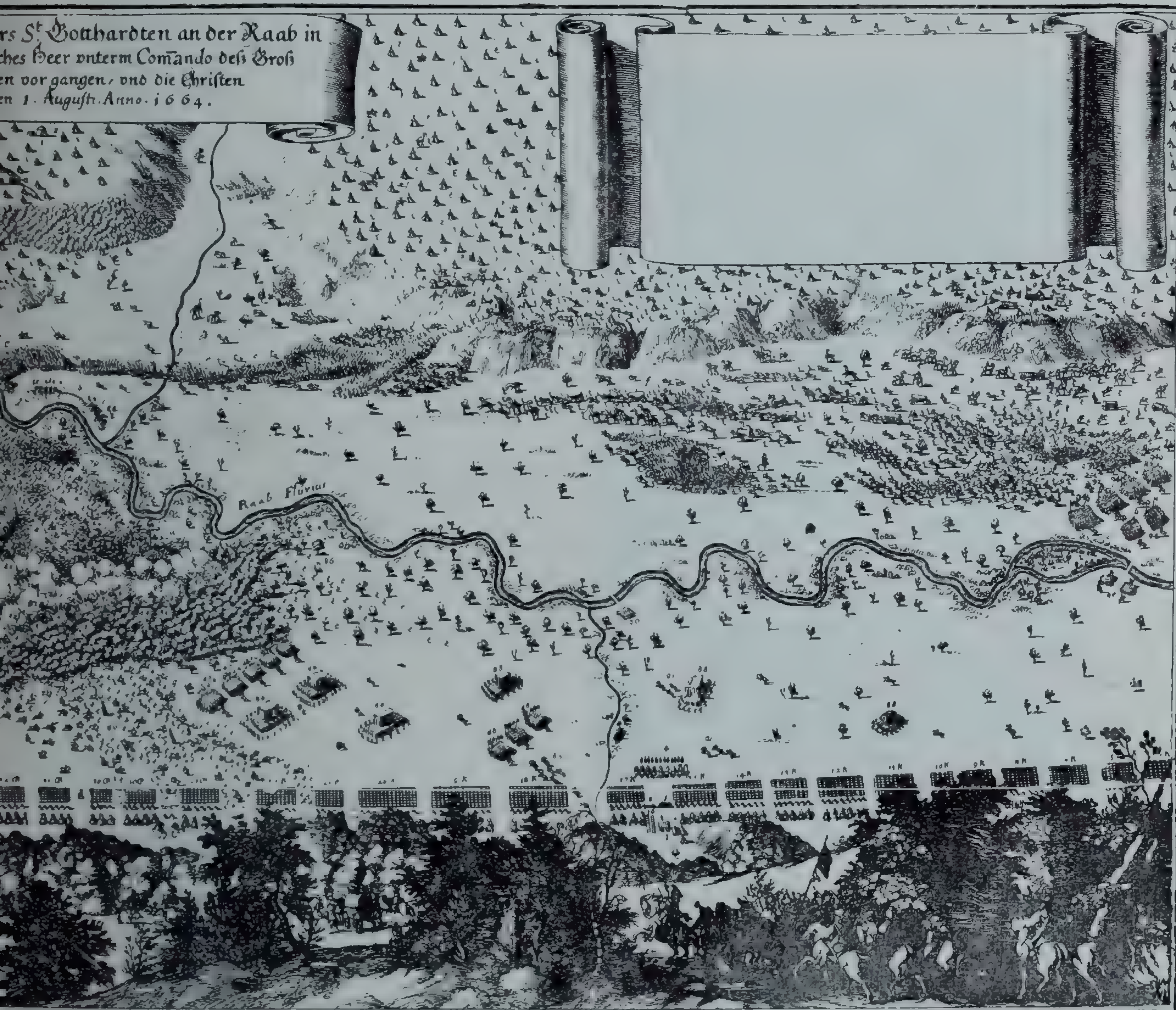
Mert nem is volt az győzelem.

A puskapor-készlet, pár font kivételével, elfogyott; a táborban kiütött járványos betegségekhez most még az éhség is járult, úgy, hogy még a tisztek sem kaptak élelmet. A folytonos esőzés az utakat élelem szállítására járhatatlanokká tette, a sereg a legnagyobb nélkülözéseknek nézett elébe. Ezért nem is fogadták el Coligni indítványát, a ki a törökök üldözését indítványozta. Hohenlohe, aki nem titkolja levelében az egész had sanyarú helyzetét, nem tekintette a szent-gotthárdi csatát döntő küzdelemnek, mert Lipót Vilmos badeni herczeg megbízásából, a német birodalmi fejedelmektől

A szent-gotthárdi

tér tereprajza.

táborozást kért elrendelni, hogy a sereget kiegészíthesse. Montecuccoli is ujabb támadástól tartott, miért is a felső-magyarországi császári hadakkal szándékozott egyesülni.

A másnap megérkező Batthyány a holtak eltakarítását teljesítette csapatai s a környékbeli jobbágyok segélyével. Ott temette el a hősöket a falun túl, a Rába folyó és a Nagyfalváról Badafalva felé vezető út által határolt térségen.

A folytonos esőzések folytán egyik fél sem tudott mozdulni; Batthyány csapatait 4-én a szent-gotthárdi hídon átküldte portyázásra, ezek egy török foglyot és több gazdátlan lovat hoztak magukkal.

Augusztus hó 5-én a törökök hirtelen felkerekedtek, mire Montecuccoli, nehogy a Rábán átkeljenek, Nádasdy grófot Eszterházyval együtt előre küldte a török szemmel tartására. Csapatához a horvát és a Görtz-féle dragonyos ezredet adta segélyül, maga pedig a császári ezredekkel hosszú menetben megindult Csákány felé. A török a folyó túlsó partján előbb Csörötneknél, majd Csákánynál állapodott meg, azonban alig mutatkoztak a folyó túlpartján Nádasdy csapatai, csakhamar felszedte táborát és Körmend felé vonult.

A LEFEJEZETT NÁDASDY KARDJA.
(Bezerédj Adorján tulajdona.)

Eközben a franczia sereg is megindult, Montecuccoli pedig seregének egy részét Körmenden és Szombathelyen, a másik részét pedig a Pinka völgyén át Kőszegre küldte, honnan Sopron felé ment.

A török sereg ezalatt elhagyta Vasmegye területét; Sümeg, majd Veszprém ellen intézett sikertelen támadást, onnan pedig Székesfehérváron át Budára vonult.

Még Körmendnél, augusztus 10-én Reminger Simon császári meghatalmazott és a nagyvezir között létrejött megállapodás a felette hátrányos *vasvári békére* vezetett, melyet Lipót szeptember 27-én megerősítvén, az annyi áldozat árán szerzett eddigi hódításairól minden kárpótlás nélkül, mondhatni veszteséggel, lemondott. Vasvári béke.

E béke, az akkoriban elhiresztelt szent-gotthárdi döntő győzelem hatása alatt, a külföldön is visszatetszést, Magyarországon pedig elkeseredést keltett és elegendő volt arra, hogy a nemzeti elégületlenség a későbbi belháborúk szülőoka legyen.

A THÖKÖLY- ÉS RÁKÓCZY-FELKELÉS.

A lappangó elégületlenséget a Wesselényi-féle összeesküvés, majd Nádasdy Ferencz lefejeztetése csak fokozta. A kemenesalja-vidéki protestáns köznemesség vallási sérelmei is hozzá járultak ehhez, ugy, hogy nemsokára a Thököly-féle mozgalmak iránt országszerte nyilvánuló rokonszenv Vasmegyében is nyilt kifejezésre jutott. Thököly-felkelés.

A kemenesaljai protestánsok ugyanis Fekete István elüzött lelkészt visszahívták, mire ez 1679. november havában visszajött Kőszegre, hol

KARA MUSZTAFA BASA NAGYVEZÉR.

nem érezvén magát biztonságban, Ostfi-Asszonyfára menekült, Ostffy Miklós kastélyába, hol védelmét 300 protestáns vállalta magára. Miután a mozgalom komolyabb arányokat öltött, a győri várban elhelyezett katonaságot küldték ki a rend helyreállítására. Fekete István védői az érkező sereg hírére megszöktek, mire az Ostfi-Asszonyfára érkező császáriak boszujokat a védtelen kastélyon töltötték, ostromágyukkal halomra lőve az egész épületet.

Bár az első felkelés szánalmas véget ért, a talajt előkészitette arra, hogy Thököly ügyét a vármegye rövid idő alatt minél hatásosabban karolja fel.

Az 1681-iki soproni országgyűlésnek a protestánsokra sérelmes határozatai csak fokozták az ingerűltséget. Ezen országgyűlés határozatai közül három érdekli a vármegyét közvetlenűl:

A 23. t.-cz. Stiria határának kiigazitására bizottságot küld ki Széchenyi Pál püspök, Eszterházy Pál, Draskovich János grófok, Telekessy István prépost, Horváth János, Bácsmegyei Ferencz és Perneszy János Vas, Zala- és Somogyvármegyék alispánjai személyében.

Az 54. t.-cz. a szombathelyiek azon panaszára, hogy gróf Széchenyi György győri püspök és kalocsai érsek őket, régi szabadalmaik daczára, békés birtokukban akadályozza, ugyancsak bizottságot küld ki.

Az 55. t.-cz. az őrségiekről szól, kiket ezen t.-cz. a Batthyány-család jobbágyainak igyekszik feltüntetni, pedig ezen eredetileg kiváltságos viszonyban álló őrállók épen ezen időben jutottak egész észrevétlenül Batthyány Kristóf befolyása és földesurasága alá.

Tököly második felkelése.

Thököly második (1682.) felkelését fényes siker koronázta: Kassa és Fülek elfoglalása után az egész felvidék hatalmába került, a kuruczok előtt az út egész Bécsig nyitva állott. Eszterházy nádor, Lipót rendíthetlen híve a veszedelmet megakadályozandó, a dunántúli főurakkal folytatott tanácskozás után 1683. január 16-án küldte szét a védelmi utasítást, mely szerint a törökök és Thököly hadai ellen a vasvármegyei főurak következő mennyiségű katonát állítanak ki:

Batthyány Kristóf	200 lovas
Zichy István	50 „
Batthyány Ferencz	30 „
„ „	50 gyalogos
Széchy Péter	25 lovas
Nádasdy István és Ferencz	10 „
„ „ „ „	10 gyalogos
Vasvár szombathelyi káptalan	10 „
„ „ „	10 lovas
Vasmegye	50 gyalogos
Batthyány Ádám	700 lovas

A Kassán egybegyült rendek ezalatt Thököly részére a szükséges hadi költséget megszavazták és, a szultán támogatását kikérendők, a portához küldöttséget menesztettek, a felvidéki és erdélyi vármegyék pedig megkezdték a fegyverkezést.

A hadikészülődésekre a bécsi kormány is mozgósitáshoz látott.

Míg lotharingiai Károly herczeg 32.000 emberből álló seregével Köpcsénynél táborozott, Batthyány Kristóf és Ádám grófok vezérlete alatt mintegy 6000 főnyi sereg Győr és Körmend közt április havában a Rába folyó balpartját szállotta meg.

Kara Musztafa nagyvezér, elbizakodott, dícsvágyó férfiú, Bécs elfoglalását tűzvén ki feladatáúl, 230.000 főnyi hadával betört Magyarországba. Junius 15-én már Dárdánál állott, honnan kiáltványt bocsátott ki Thököly érdekében, majd ennek küldöttségét fogadva, Thököly kuruczainak vezetése alatt a török portyázók Somogy és Zalavármegyéket árasztották el.

A kuruczok közeledtére Batthyány Ádám, a kire a körmendi Rába-híd őrizete volt bízva, seregeit visszavonta, maga pedig Német-Ujvárba vonult.

A vármegye nemessége nem hajlott a nádor felhívására: húzták, halasztották a felkelés kiállítását, míg végre az alispánok vezérlete alatt a nemesi felkelés a Rába átjáróinak őrizetére indult.

GRÓF ERDŐDY GYÖRGY.

A török csapatok ezalatt feltartóztatlanul vonúltak Vas és Veszprémvármegyéken át és közben Kemenesalján negyven falut felégettek. Lotharingiai Károly herczeg seregét a Dunán átszorítva, a nagyvezér julius 12-én Magyar-Óvárnál, 18-án pedig már az ausztriai széleken táborozott.

A vármegyék egymásután hódolnak meg Thököly zászlója előtt. Pápa julius 7-én kaput nyit Barkóczy Ferencz grófnak, Thököly kommisszáriusának, mire a volt várnagy utján Sopront is felhívja csatlakozásra, maga pedig Vasmegyébe jön, hogy az itteni főurakat a felkelésre megnyerje.

Barkóczy küldetése reményen felül sikerült. Egymás után lesznek Thököly híveivé: Draskovich Miklós, a sárvári vár ura, Batthyány Kristóf és Ádám grófok, Erdődy György gróf, Nádasdy Ferencz, István és Tamás (a kivégzett országbíró fiai) és Széchy Péter. Példájukat csakhamar követi a nemesség is; közte Bezerédj István, Dömölky András, Káldy Péter, Sibrik János, salamonfai Rátky Gáspár és Boldizsár, Szalay Pál. A városok közül Szombathely tüzi ki legelőbb a felkelők zászlóját.

A megrémült Kőszeg, hogy egyelőre nagyobb bajtól szabaduljon, Barkóczy seregének élelmezését vállalja el, a jezsuiták és más császári érzelmüek,

látván a helyzet tarthatatlanságát, Ausztriába menekülnek, azonban útközben Batthyány kuruczai által alaposan kifosztatnak.

Julius 19-én Kőszeg is meghódol Nagy Ferencz, Thököly bzitosa előtt s ezzel egész Vasvármegye *Thököly* híveinek hatalmába jutott. Egymásután szállítanak élelmet a bécsi török táborba julius 29-én Draskovich, a szombathelyiek, majd a kőszegiek, végül aug. 7-én a Batthyányak is.

Mig Thököly seregei, Szalai Pál vezérlete alatt, a várakban telepednek meg, addig Nagy Ferencz kurucz csapata a Lapincs folyó vidékére vonul és, miután Batthyány Kristóf által a németujvári várba hirdetett általános felkelés következtében serege számban gyarapodott, a folyó túlpartján tanyázó stájer hadat egy merész támadással visszaszorítván, Stájerországba tett portyázó kirándulást.

GRÓF KÁROLYI SÁNDOR.

Az események azonban két hét alatt óriási fordulatot vettek. Bécs városának Sobiesky által történt felmentésével a Thököly-felkelés ügye egy csapással megsemmisült. A nagyvezír eszeveszett futással keresett menedéket s előhada már másnap a Rábczánál volt.

A nyomában száguldozó császári seregek előtt egymásután hódolnak meg Thököly leghűbb emberei s a felkelés legfőbb támaszai. Szeptember 27-ikén Kőszeg fogad be császári őrséget; egymásután hódolnak meg Draskovich, aki Bécs felmentésének hírére sárvári várába zárkózott, a Batthyányak, Nádasdyak, Széchy Péter, míg a többi felkelők nagyrészt bebörtönöztettek.

Az Eszterházy közbenjárására 1684. jan. 12-én hirdetett közbocsánatra, a köznemesség nagyrésze is Lipót hűségére tér, a vármegye pedig, látva, hogy a bécsi udvar komolyan foglalkozik a *török kiveretésének* tervével, áldozatkészségét most sem tagadja meg és 1684. év végén 100 gyalogost és 100 lovast állított ki. Főuraink, közte Batthyány Ádám és Kristóf, vetekedve vesznek részt a törökök kiverésében.

A törökök kiűzése.

A török kiűzetése után azonban nem kisebb baj érte a vármegyét a zsoldos katonaság pusztitásai révén. Különösen Heister hadai adtak okot panaszra. Hiába kérte a vármegye 1686. április 18-ikán kelt feliratával a zsoldos hadsereg elvitelét, az még az előírt hat havi beszállásolási időn túl is Vasmegyében maradt. Buda bevétele után Rabatta jött seregével téli szállásra Vasmegyébe, de ezek sem viselték magokat jobban, miről a surányiak panasz-levele tanuskodik.

*

Alig rázta le a nemzet a török igát, 1703-ban ismét fegyverben állott. A *II. Rákóczy Ferencz* által kibontott zászlókat ez év őszén az egész fel-

II. Rákóczy Ferencz.

vidéken győzelem koszoruzta; vezére, Károlyi Sándor, karácsonykor már Marcheggnél táborozott.

Vasmegyében mindazonáltal semmiféle mozgalom sem volt észlelhető, csak midőn Károlyi Sándor 1704. ujév napján a somorjai táborba érkezett, a Bezerédjek (János, László és Sándor) meghívására, január 13-án Pápáról hívta a nemességet fegyverbe és a sümegi értekezlet után Vasmegyében is szervezkedett a felkelés.

Egyes kurucz kapitányok vezetése alatt száguldó kisebb lovas csapatok előtt egymásután nyitnak kaput Sárvár, Szombathely, Körmend, Felső-Lendva, majd Muraszombat, sőt még Kőszeg is meghódol.

HEYSTER SYLBERT.

Február elején, mondhatni egész Vasvármegye kardcsapás nélkül Károlyi Sándor kezébe került s míg a várak tornyán „Istenért, hazáért és a szabadságért“ jeligés zászlókat lengetett a szél, addig a vármegye nemessége egész hévvel csatlakozott a felkeléshez s Lipót hűségében egyedül Borostyánkő és Német-Ujvár vára maradt meg Vasmegyében. A vár ura, Batthyány Ádám, csak rövid idő előtt halálozott meg, az uj várúr, Batthyány Ferencz pedig nem állott egyik részre sem és bár Károlyival sürüen érintkezett, a felkelők elől menekülő nemesek nála biztos védelemre találtak. A szalonaki vár, mint Batthyány Ádám árváinak birtoka, semlegesnek nyilváníttatott.

Károlyi így jóformán az egész vármegye birtokában, a stájer határszélek ellen Borostyánkő, Szalonak és Szent-Gotthárd közti vonalon foglalt állást. Heister Sylbert, a dunántúli hadak vezére azonban az eddig elért sikerektől nem rettent vissza. Márczius 31-én kiáltványt bocsátott ki, melyben a vármegyének lakosságát különféle fenyegetések árán szándékozott Pállfy János gróf seregéhez való csatlakozásra rábírni és egyszersmind megkezdte hadműveleteit, hogy Károlyi Sándor seregét minden oldalról körülvéve, megsemmisitse.

E czélból a Herberstein vezérlete alatt álló csapatok a stájer határszélekről

Vasmegyébe törtek és egész Szalonakig nyomultak előre, míg ifjabb Heister gróf vezérlete alatt a Muraszombattal szemben levő Radkersburgnál 4000, Fürstenfeldnél pedig 6000 lovas és gyalogosból álló had volt elszállásolva. Batthyány a németujvári várat helyezte biztonságba, maga a fővezér Heister április 5-én Győrből Pápára vonult, Pálffy János gróf horvát bán pedig délről tört elő. Ugy látszott, mintha az összes hadműveletek Vasmegyében összpontosulnának.

Károlyi ügyes fordulattal kikerülte a körülzárást, de a vármegye egészen a császáriak hatalmába került.

A hadműveletek központja ezután a dunáninneni részre tétetvén át, Vasvármegye egy időre megszabadult a belháboruktól. Egyedül Kőszeget tartotta császári őrség megszállva.

Míg a szomolányi harcz után Károlyi Sándor Bécs környékét ejti rémületbe, addig az imént kuruczczá lett Forgách Csepregen át Vasmegyébe vonult be ismét és május 27-én már Lukácsházánál táborozott, innen azonban, a császáriaktól üldözve, csakhamar Győr felé tartott s Károlyit be sem várva, 18.000 főnyi serege Szemerénél Heister 11.000 rendes, begyakorolt hadával megütközött.

Részint az ügyetlen vezetés, részint a tisztek járatlansága következtében, a kuruczok junius 19-én megverettek. Forgách, megmaradt hadával Vathon átvonulva, a sárvári várban keresett menedéket. E hírre Károlyi Sándor, mint a villám csapott Ausztria határáról Vasmegyébe. Junius 20-án háromezer huszárjával Sopronon átvonúlva, másnap már Sárvárra ért; éppen jókor, hogy a Forgách ellen felizgatott tiszteket, a kik a szemere-koronczói csatavesztést árulásnak tulajdonították, lecsillapítsa. Igy Forgách csakhamar vörös és zöld kopjás hadát rendbehozva, Sárvárról Kapuvár felé tartott.

Eközben az elpártolt Hevenyessy János és Erdődy Sándor gróf buzdítására, Rabatta János gráczi várnagy 2 gyalog- és egy lovasezredével Heister hadához csatlakozandó, Fürstenfeldről betört Vasmegyébe. Szent-Gotthárdon megpihent és a környéket kezdte sarczolni.

GRÓF PÁLFFY JÁNOS.

Károlyi erről értesülvén, hogy a koronczói veszteség folytán a kurucz fegyvereken ejtett csorbát kiköszörülje, de különösen, nehogy a stájer sereg előnyomulása esetén két tűz közzé szoríttassék, gyors támadásra határozta el magát. Míg Kőszegről rendelt mozsarakkal Sárvárt helyezi biztonságba, addig nagyrészt lovasokból álló, a legvitézebb tisztek, mint: Gencsy Zsigmond, Ebeczky István, Ilosvay Imre (Dénes), Mihályffy Ferencz, Török Péter, Pikó Dömötör vezetése alatt álló seregével egy nap alatt a Rába völgyén, a Szent Gotthárd előtt fekvő Nagyfalváig száguldott s ott az éj homályában tábort ütött.

A kifáradt katonák így új erőre kelvén, julius 7-én heves rohammal támadnak Rabatta seregére. A terep éppen kedvező volt lovas-

támadásra. A falut féloldalt környező erdőfedte dombokról száguldó kurucz lovasság elől a gyalogság az első sortűz után meghátrál s mire meglepetésükből magukhoz térnek, minden oldalról körül vannak véve. A kuruczok kardcsapása elől csakhamar nagy veszteséggel megszalad az egész stájer had és maga Rabatta is csak nagy nehezen menekül meg. 1800-an estek el, 555-öt pedig a kuruczok fogtak el, ezenkívül 14 zászló, 6 ágyú és 20 hordó lőpor jutott a győzők kezébe. Károlyi Sándor a nyert zsákmánynyal Szent-Gotthárdra vonult, innen azonban csakhamar a Monyorókerékre menekült Erdődyt és Hevenyessyt keresi fel, honnan Vörösvárra megy és mindkét várat meghódítja.

A jánosházi értekezlet után Károlyi ismét a határszéleken foglal állást s még e hó 28-ika előtt betört Stiriába. Ezalatt a szövetséges franczia-bajor seregeken aratott diadal után, Heister nyugodtan fogott a felkelés leveréséhez. Első sorban a Vasmegyében táborozó kurucz sereget szándékozott megsemmisíteni s e végből Nádasdy Ferencznek, a lefejezett országbíró fiának vezérlete alatt 1500 főnyi sereget Pozsonyból Kapuváron át augusztus 4-én Szombathelyre, majd innen Sárvárra rendelt, ő maga pedig augusztus 21-én Kőszeg meghóditása után szintén Sárvárra ment.

GRÓF BATTHYÁNY ÁDÁM.

Károlyi Sándor e túlnyomó had ellen ügyes fordulattal meghátrált, mire Heister őt üldözendő, csakhamar Pápára vonult, Nádasdyt pedig Szent-Gotthárdra rendelte, hogy a környéken szétszórt kurucz-csapatokat szétverje.

Draskovich ezalatt 300 lovas- és 700 gyalogosból álló csapatával a Murán átkelt és, a Rakicsány és a Muraszombat közt portyázó kuruczokat szétverve, bevonult Muraszombatra.

Heister, a kuruczok beütései ellen Vasvármegyét biztosítandó, több várat, köztük Kőszeget, Körmendet és Sárvárt őrséggel erősítette meg, majd augusztus 25-én közbocsánatot hirdetett azon feltétellel, hogy minden nemes erszényéből 50 frtot fizessen.

De ezzel épp az ellenkezőjét érte el annak, amit akart. A nemesség, féltékenyen őrzött jogait látván megtámadva, még jobban ragaszkodott a felkelőkhöz és az 1705. év őszén ismét győzelem kisérte a kurucz fegyvereket. Noha Károlyi a Dunántúlról teljesen kiszoríttatott és a vármegye mindenütt császári őrséggel volt megszállva, mégsem tudták megakadályozni a kurucz beütéseket.

Károlyi 1705. február 4-én átkelvén a Dunán, a Bercsényi ezred vakmerő őrnagyának, Beleznay Jánosnak vezérlete alatt egy portyázó csapatot küldött Mosonyon át Vasmegyébe. Ezek bekalandozták Rohonczot és Szombathelyt, ez utóbbi helyen elfogták a labancz érzelmű szentgyörgyi Horváth Zsigmond alispánt, a kit magokkal vittek Károlyihoz a pandorfi táborba.

Károlyi most Ibrányi vezérlete alatt egy 3500 emberből álló dandárt küldött Zalába, Pállfy ellen. Ibrányi már nem küzdött szerencsével, mert Pállfy Jánosházánál ápril 1-je körül dandárát hirtelen meglepte, heves küzdelem közepett a parancsnok elesett, a többi tisztek pedig a vert haddal a Bakony rengetegeiben kerestek menedéket, hogy onnan alkalomadtán ismét előtörjenek.

Lipót halálával Eszterházy vállalkozott a békeközvetítő hálátlan szerepére, de nem sok eredménynyel. Mindazonáltal a nyár folyamán nevezetesebb hadiesemény nem fordult elő, mert, míg I. József hívei a trónváltozás következtében beállott ügyekkel, addig a fölkelők a szécsényi gyűlés előkészítésével voltak elfoglalva.

Bezerédj Imre, Rákóczy egyik vezére, a dunántuli felkelés lelke, Salamonfán október 9-én tartott esküvője után, melyet Eszterházy Gáspár gróf stájer csapataival sikertelenül törekedett szétverni, egész hévvel látott a Rábavonal védelmére. Cziráky, Benkő és Kisfaludy bomladozó csapataiknak kiegészítésére Vasmegye területét jelölték ki. Kisfaludy László november 4-én csapataival már Vasvármegyébe ment, egyelőre azonban csak toborzás czéljából.

GRÓF STARHENBERG GUIDÓ.

E készülődésekkel szemben a császáriak sem voltak tétlenek. Pállfy János gróf Kőszegen, Sárvárott, Szombathelyt és Borostyánkőn tartott erős őrséget, Heister Hannibál gróf pedig 4—5 ezer főnyi stájer és rácz hadával a határszélen táborozott.

Csakhamar megkezdődött a küzdelem. Csáky Mihály, Balogh Ádám és Ebeczky István 20 zászlóaljjal megindultak a nagyszombati táborból. Míg Csáky a Répczének tartott és időközben a Győr-Szent-Márton felől jövő Bottyánnal Sopron alatt volt egyesülendő, addig Balogh Ádám féloldalt kerülve, Kisfaludy Györgygyel egyesült volna.

Bezerédj a Rába vonalat heves rohammal megnyitja a kuruczok részére, mire a Balogh Ádám vezérlete alatt álló alsó had Kiss Gergely és Sándor László csapataival egyesülve Rába-Hídvégnél a császáriakat visszaszorítja, majd a Sopron felől érkező Csáky Mihálylyal együtt Bezerédjvel találkoznak.

Az ilykép egyesült kurucz sereg győzedelmesen haladt előre. Míg Csáky és Ebeczky Pállfyt foglalkoztatták, Török István pedig a Rába-vonalra ügyelt, Bezerédj Imre saját, továbbá Kisfaludy György, Balogh Ádám, Sándor László, Kis Gergely, Rétkey György ezredeivel és a Sennyey, Sina-féle két hajdu-ezreddel Sopron felé tartván, deczember 8-án Kőszeg alá érkeztek.

Doppelstein császári kapitány, nyilván Jurisich példája lebegvén szeme előtt, a vár feladását kérő követeket válasz helyett lelövette. A kurucz vezérek e jogtalanságon felháborodva, a város ostromához fogtak és mivel ostromszerekkel nem rendelkeztek, a két hajduezredet vezényelték ki, hogy létrákon mászsza meg a várfalakat.

Doppestein el volt határozva, a várat a levégsőkig tartani, azonban a 8—9-e közti éjjelen lángba borult a külváros, mire a polgárok annyira megijedtek, hogy eme terv lehetetlenné vált. Már a második sikertelen roham után Kisfaludy, az egész lovasságot leszállítva lovaikról, a falakhoz vezényli. A harmadik rohamra a kuruczok a városba törtek ; Doppelstein 60 zsoldossal a várba vonul, de már 10-én szabad elvonulás feltétele mellett feladja a várat.

Ezen ostromnál mintegy 200 katona és 300 fegyveres polgár veszett el, azonfelül 80 védtelen egyént a boszus kuruczok megöltek. Kőszeg így a kuruczoké lett, Kisfaludy György pedig a feltételhez híven Doppelsteint és egynehány zsoldosát a podgyászával együtt, nehogy valami bántódásuk legyen, egész Krichschlagig kisértette, mig a többi katonák a kuruczok közé léptek.

Bottyán Kapuvár és Pápa elfoglalása után Vasmegyébe sietett 's az elébe vonuló Pállfy János grófot elébb Sárvárra kergette, ez azonban innen Kisfaludy közeledtére Szombathelyre vonult és 3000 főnyi gyalogságát a városfal körül helyezvén el, lovasságával készült a kuruczokra kitörni.

HEISTER HANNIBÁL.

Bottyán Szombathelyt kikerülve váratlanul a Szent-Gotthárd vidékén táborozó Heister Hannibál seregére tört, a Kőszegről száguldó Bezerédj-lovasság 400 ráczot levágott, a többi Stiriába szaladt, Heyster pedig Szalonak várába menekült, hol a Batthyány grófok tulajdonát képező várak részére kiállitott oltalomlevél folytán biztonságban érezte magát.

E kudarcz hírére Pállfy is kivonult Szombathelyről, Bottyán pedig Borostyánkőt foglalta vissza, majd onnan a kuruczok Sopron ostromához fogtak. Mire elérkezett az év utolsó napja, egész Vasvármegye ismét a kuruczok kezébe került.

Ily helyzetben Vasvármegye szabadon nyilatkozott a confoederatio mellett. Míg a kurucz tisztek előtt Szombathelyen mutatták be a városok hódolatukat, addig Bercsényi felhívására január 17-én a kurucz sereg kiegészítése czéljából, a megajánlott és már égetővé vált hadjutalék mutattatott be és ebből a Kisfaludy György-féle lovas és Cziráky László-féle gyalogezredek egészíttettek ki. Csáky István gróf január havában Kőszegen tartózkodott, hogy a confoederált statusok vasmegyei gazdasági ügyeit rendezze s e végből egy gazdasági bizottságot alakított.

Ezen készülődések közepett a bécsi hadi tanács sem maradt tétlen s a hadműveletek leginkább a vasmegyei kurucz hadak ellen irányultak, mert ezek okozták gyakori beütéseikkel a legtöbb kárt Ausztriának.

A terv szerint Pállfy Bécs-Ujhelyről 5—6000 főnyi hadával útközben Nádasdyval egyesülve, Szombathelyen át Körmend felé volt menendő, a hol

a Heister Hannibál alatt levő, Fürstenfeld felől előtörő 3000 főnyi haddal egyesült volna.

Pállfy János gróf vezérlete alatt Ebergényi báró és Montecuccoli csapata márczius 18-án érkezett meg Kőszegre s miután Nitzky János a várost gyáván feladta, másnap már Szombathelyre vonult.

E közben a Heister és Draskovich János gróf vezérlete alatt álló horvát-rácz csapatok is betörtek, de okulván az eddigi kudarczokon, nem mertek előnyomulni, mire Pállfy, hogy az egyesülést lehetővé tegye, egész Körmendig tört előre. Azonban a Rába vonalán gyülekező kurucz sereg elvette harczi kedvét, mert márczius 24-én visszatért Szombathelyre, de még aznap felszedte táborát. Kivonulása előtt a lakosaitól üresen hagyott várost 17 helyen felgyújtva, útközben a falvakat tűzzel-vassal pusztította. Közbe-közbe Bezerédj kuruczai által szorongattatva, Csepreg felé tartott. Válaszul Pállfy vandalizmusára, Forgách a Répcze mellékéről Kis Gergelyt küldte Stíriába 3000 emberrel. A nagyrészt vasmegyei fiuk aztán szülőföldjük pusztításáért ugyanoly kegyetlenséggel egész Gráczig felégették a vidéket, búsásan visszaadva a kölcsönt.

A hadviselő felek közt április 15-én létrejött ideiglenes, majd május 8-án kötött végleges fegyverszünet következtében a fegyverzaj egy időre elnémult, de a meghiusult béketárgyalások után július végén teljes erővel indult meg ujra a küzdelem.

A béketárgyalások alatt a bécsi hadi tanács Starhenberg Guidó grófban minden tekintetben alkalmas hadvezért talált, a ki első sorban a Dunántúl visszaszerzését tűzte ki feladatául.

Míg serege Sopronba tért, Pálffy Zalában pusztított vad, fegyelmezetlen martalócz hadával, de Bottyán csapataitól üldözve, augusztus 4-én már Szent-Gotthárdon találjuk s csakhamar Stiriába vonul vissza, katonáit pedig Starhenberg seregébe osztja be, a ki ugyan nem sok hasznukat vette, mert mintegy 1500-at csakhamar visszaküldött a Szerémségbe.

Starhenberg gyorsan tért hódított. Sopron és Győr vidékén Bottyán generálist foglalkoztatta s október 20-án már Kőszegen is megjelentek előhadai, azonban ezeket a kuruczok visszaszorították.

A kurucz hadak figyelme ezáltal Vasvármegye éjszaki részére irányulván, gróf Heister Hannibál akadálytalanul vonult le 2500 horvátból és németből álló hadával a Rába völgyén s így a kuruczok két tűz közé szorultak. E hírre Bottyán Bezerédjnek és Balogh Ádámnak, e két kiváló vitéz ezredparancsnoknak, valamint az öreg Kisfaludynak meghagyta, hogy Heistert minden áron tartóztassák fel, míg ő meg nem érkezik. Bezerédj és Balogh, a vetélkedő atyafiak egész szenvedélyével törtek Heister seregére, kivel november 5-én a Győrvár és Egervár közti hegyes-völgyes területen találkoztak. Az első ágyúszóra nagy gyorsasággal jelent meg Bottyán a harcztéren, mire a kurucz sereg Heister seregét tökéletesen bekerítette; Heister seregének java a csatatéren maradt, csupán a vidék rejtekeivel ismerős 6—700 rácz menekült meg, a többit lekaszabolták a kurucz lovasok. Odaveszett az osztrákok 6 ágyuja, 22 rácz és német zászló. Az egész tábori készlet is a kuruczok kezébe került; magát a vezért Bezerédj fogta el és rántotta le a lováról.

Bezerédj a csata után még Stiriába tett egy portyázó kirándulást, majd innen Szombathely felé vonult, mire Starhenberg hadával, bár a megrongált falakat Ebergényi megerősíttette s a polgárokat sánczásásra kötelezte, még sem érezvén magát biztonságban, Kőszegre vonult vissza, hol Ebergényi báró 700 dragonyossal és 400 lovassal állomásozott.

Bezerédj közeledtének hírére a két vezér innen is jónak látta visszavonulni. Berthóty Zsigmond vezetése alatt egy csapat kurucz a németujvári várba is betört egy titkos alagúton át; itt 14 vasast levágott, onnan csakhamar Kőszeg alá érkezett, majd innen 400 huszárral Kéthelynél ütközött össze Ebergényi előhadával és 39 ló és néhány katona elvesztese árán szerencsésen átvágta magát a labanczokon.

Ebergényi egy nagyobb sereg közeledtének hírére végleg visszavonult, úgy, hogy karácsonyra egyedül Sárvár volt a császáriak kezében, ezt azonban kurucz gyalogság vette körül.

Bottyán János a győzelmeket követő (1707.) nyugalmat seregének szervezésére fordítván, január havában főhadiszállását Szombathelyre tette át, hol egész február 17-éig tartózkodott. Bezerédj ezalatt Kőszegen állomásozott, a hol Andrássy is tartózkodott.

Rabutin a Balaton felől csakhamar előnyomulván, Bottyán a Vasmegyében szétszórt kurucz csapatokat összevonta, Bezerédjt pedig Starhenberg feltartóztatására Urai-Ujfaluba rendelte. Starhenberg Sárvárig tört előre, de Bezerédj elől a várban keresett menedéket.

Rabutin a csobánczi kudarcz után, a kuruczok támadásaitól folytonosan zaklatva, Hosszu-Peresztegnél ismét betört Vasmegyébe. Balogh Ádám, Kisfaludy László és Réthey a Sárvár és Csipkerek közt elhúzódó úgynevezett „Farkaserdőbe" vonulva, gyakori kitörésekkel fárasztották a seregeket.

Ebergényi a labancz-sereggel ezalatt kivonult Sárvárról, a Ság-hegy tövéhez szállott és a kuruczok minden igyekezete daczára Rabutinnal Hosszufalunál egyesült.

Márczius 9-én már Szombathelyre tette át Rabutin és Starhenberg főhadiszállását s a fallal körülkerített városban tekintélyes hadat hagyva hátra, 4000 főnyi seregükkel Sopronba távoztak.

A megye másik oldalán jobban kedvezett a szerencse a kurucz fegyvereknek. Nehem báró az előre haladó kurucz had elől felszedte táborát és a Gyöngyös mellékén vonúlva, junius 5-én Kőszegig hátrált. Miután a város környékét elpusztította, a polgárokat megsarczolta, junius 8-án tovább vonult Sopron felé. Még az nap szállotta meg 60 lovassal pásztói Horváth István kurucz kapitány Kőszeget; majd az oda érkező Bezerédj a polgárok kérelmére a nagyobb katonai beszállásolástól felmentette a várost. Ez előzékeny bánásmód daczára azonban Kőszeg ezután is csak labancz maradt.

Ebergényi Sopronban várta be Pálffyt, a ki hatalmas sereggel közelgett a felkelők leverésére. De Bottyán sem volt rest. Míg Vasvármegye julius 16-án tartott ülésében a felkelő hadak kiegészítését rendelte el, addig ő a Rába-hidakat helyezte védelembe. Kiss Gergelyt a Lapincs vidékére rendelte, Bezerédj pedig julius 19-én Ausztriába, majd Striába ütött be s onnan gazdag zsákmánynyal tért vissza.

Rabutin és Pálffy közeledtére, Bottyán a Marczal-csatorna melletti karakói vár sánczai mögé vonult; ágyúit a sánczok hosszában állította fel, szemközt a gyalogság sorakozott.

Rabutin e biztos védelmi helyzetben nem merte megtámadni Bottyánt és boszúját Pápa felégetésével töltvén ki, Pálffyt Győr felé rendelte, maga pedig Sárvár és Körmend felé tartott, hogy e két fontos várost élelemmel lássa el, innen azonban hirtelen visszafordulva, szintén Győr felé vonult.

Bezerédj, az alkalmat felhasználva, előbb Alsó-Ausztriát pusztította, majd Sopronba tört és ott Ebergényi csapatait verte szét, szeptember 5-ére pedig ismét kőszegi főhadiszállására tért vissza.

Bottyán erélyes intézkedései következtében a Szombathelyre rendelt mezei felkelés is mind nagyobb arányokat öltött, úgy, hogy az ő serege 7000, a Bezerédjé 3000-rel növekedett. Ez uj, szabad zsákmányra összegyült hadával Ausztriát és Stiriát pusztította Bezerédj, a ki azonban arra a hirre, hogy Ebergényi Kőszeg felé közeledik, csakhamar visszatért.

E hír ugyan nem bizonyult valónak, de a gyakori ausztriai beütéseket a bécsi haditanács végre is megsokalván, az egész felsőmágyarországi hadat Bottyán ellen vezérlé. E túlerő a kuruczokat Sopronból csakhamar kiszorította. Nádasdy Ferencz ezalatt szeptember 10-én egy rácz dandárral Kőszeg alá érkezett és első haragjában az eléje siető, hódolatát bemutató bírót elfogatta. Bezerédj még idejében Szombathelyre ment, hogy itt Bottyán seregéhez csatlakozzék; vele együtt a Csepreg felől előtörő Starhenberg seregét szándékozott feltartóztatni. E helyett azonban Bottyán gyorsan a Rába-vonal mögé vonult, Bezerédjt pedig a Kemenesaljára rendelte.

Starhenberg igy akadálytalanul tört előre s miután Szombathelyt jól megsarczolta, Sárvár felé tartott, de innen is csakhamar felkerekedett, mert az árpási hídnál álló Bottyán 3500 főnyi gyalogságát megtámadni nem merte; különben is a legjobb esetben ez a karakói sánczok mögé vonult volna

vissza. Így szeptember 14-én már a répczelaki kastélyban fogadja az osztrák hadvezér a kőszegiek hódolatát; a küldöttséget Nádasdy segítségével jól lehordta és onnan Kapuvár felé vonult.

Az osztrákok visszavonulását a kuruczok nem hagyták kihasználatlanul: Bezerédj Rumnál átkelt a Rábán és Kőszeg felé tört, Bottyán pedig Benkőt a hajdúkkal Sárvár körülzárására rendelvén, miután Bezerédjvel egyesült, október 2-án Sopronmegyében, Német-Keresztúrnál fényes győzelemmel zárta le ez évi kurucz-hadjáratát.

Még a hadjárat alatt támadt torzsalkodás következtében Bottyán, miután a kurucz fegyvereknek annyi dicsőséget szerzett és elődei mulasztásait helyrepótolta, lemondott a dunántúli hadak parancsnokságáról. Helyét Eszterházy Antal gróf foglalta el, melléje béri Balogh Ádám rendeltetett, kinek alakja ezután kezd mindinkább feltünni a kuruczhadak történetében.

A beköszöntött tél a kiáradt folyókat megapasztotta s így a szükségessé vált helyőrség-változásokat és csapat-elhelyezéseket mihamarább eszközölni kellett. November 8-án már Eszterházy Antal gróf táborkara és testőrsége is Kőszegen volt.

Bezerédj egy bravuros támadással zárja le ez évi hadi tetteinek sorozatát. Ugyanis arra a hírre, hogy Pálffy 3000 német vasassal Sárvár felmentésére közeleg, hirtelen betört Alsó-Ausztriába, mire Pálffy lemond Sárvár felmentéséről és Sopron felé vonul, hogy a visszatérő Bezerédjt elfogja (november 16). Mire azonban nehéz vasasai és társzekerei Patyig jutottak, a fürge kurucz lovasság gazdag zsákmánynyal visszatérve, már Kőszegen mulatott. Bezerédj seregét ezután a Kőszeg és Szombathely közti falvakban szállásolta el, mig táborkarával és két századdal Kőszegre szállott.

A vármegye többi részét hasonlókép megszállották a kuruczok. Borostyánkőnek, Szalónaknak és Német-Ujvárnak, a Batthyány-család várainak, szemmel tartására Kisfaludy György ezredének fele rendeltetett, mig másik fele Kiss Gergely ezredével a Lapincs folyó mellékére. A szintén császári kézben levő Körmendre a Fodor és Moóri ezredek ügyeltek, míg a sárvári ostromzárat Eszterházy dragonyosai és az Alsó-Patyon elhelyezett Benkő hajdú-ezred képezte.

Igy felkészűlve köszöntött be az 1708. év. A tavaszon részint a katonák kimerültsége, részint a zord időjárás folytán, mindkét fél védelmi helyzetében maradt. Április 11-én híre terjedt, hogy a császáriak közelednek, mire Bezerédj, nem érezvén seregét elég erősnek, kivonult Kőszegről. A hír ez esetben sem bizonyúlt valónak, mert a császáriak élén Nádasdy tábornok csak május 12-én tört Kőszegre, honnan Bezerédj még idejében kivonult, egyes visszamaradt kuruczok és a bevonuló vasasok között azonban véres útczai harcz keletkezett, a kőszegi polgárok pedig az ablakból lövöldöztek az ellenségre. Rövid idő mulva Heister tábornok is megérkezett és, mig katonái a védtelen városban zsákmányoltak, addig maga elfogatta Bezerédj Imrénét és Sopronba vitette. Bezerédj nem vesztette el lélekjelenlétét. Hirtelen betört Sopronmegyébe és ott a Preini, a horvát és a Nádasdy-féle ezredeket szétverte; onnan Szombathelyre vonult vissza Eszterházy Antal seregéhez, aki ez időtájt Devecserben táborozott és összeszedte azt a 800 hajdút, kiket a vármegye köteles volt kiállítani, de ebből csak 500 érkezett meg. Ezekkel egyesülve, Kőszeg ellen tört, Heistert egész Sopronig üldözve és így Eszterházy Antal mintegy 12000 főnyi hadával egész Sopronig vonulhatott előre, de a három oldalról közelgő ellenség egyesűlését megakadályozandó, ismét Rohoncz felé tért vissza.

A létrejött fegyverszünet következtében, ez év augusztus 1-től egész a következő év január végeig, a vármegye a további hadjáratoktól egyelőre megmenekült.

A trencséni vereség és Ócskay árúlása következtében csüggedés szállotta meg a kurucz hadakat; a folytonos háború, a meddő küzdelem elkedvetlenitette a vezéreket. Igy történt azután, hogy a dunántúli hadak vitéz dan-

dárnokában, Bezerédjben az átpártolás eszméje fogamzott meg. Eddigi történetiróink szerint erre önző nagyravágyása vitte, ámde végzetes tette inkább a hitvesi szeretet kifolyásának tulajdonítható.

Mint fiatal házasnak neje császári fogságba került és két sikertelen támadás után sem szabadíthatta meg. Rokonai közbenjárására Pállfy megkezdette vele az alkudozásokat és miután ezek sikerre vezettek, Bezerédj megigérte átpártolását, mire Pálffy 1800 lovast küldött Kőszegre, hogy netán ellenálló ezredét ezekkel verhesse szét. Megelőző napon azonban, hogy a terv végrehajtatott volna, az összeesküvés kitudódott, mire szeptember 5-én a bozsoki táborból Horváth István aldandárnok egy ezred élén Kőszegre vágtatott és Kis Pál segitségével Bezerédj Imrét sógorával, Botka Ádám alezredessel és Szegedy főstrázsamesterrel együtt elfogatta. Mig Kis Pál a közelgő császáriakat verte vissza, addig Bezerédj Imrét és társait szekéren Vépre, majd onnan Vasvárra vitték, hol ideiglenesen elzárták, innen pedig Sárospatakra küldték, hol életét a hóhér bárdja alatt fejezte be.

Bezerédj összeesküvése után Kőszegről a kuruczok kivonultak, onnan Kisfaludy György dandárához Rohonczon és Eszterházynak Szécsényben táborozó seregéhez osztattak be. Miután a szombathelyi vár a védelemre alkalmatlan volt, a várfal lebontása határoztatott el és a kuruczok innen is kivonultak.

Másrészt Heister Hannibál csere utján kiszabadulván fogságából, ismét megkezdte működését és november 9-én Patynál átkelvén a Rábán, seregének egy részét Ikervárnak küldte, mig másik részével Rumnak tartott. Közbocsánatot hirdető kiáltványaira az amúgy is elcsüggedt kurucz katonaság tömegesen hazaszéledt, mig maga a békés nép között martalócz hadával mindenütt csak félelmet idézve elő, mint hódító táborozott a Rába mentén. De okulva az eddigi vereségeken, támadólag még a következő 1709. év tavaszán sem mert fellépni, sőt utóbb egészen kivonult Vasvármegyéből.

Eszterházy Antal egy kurucz csapatot Szombathely és Kőszeg közzé rendelvén, ennek következtében a Jenő főherczeg-féle és kurmainzi félezredek, melyek ápril 6-án Kőszegig nyomultak, nem mertek tovább menni, hanem ismét visszatértek Sopronba. Eszterházy Antal e hóban még Szombathelyen tartózkodott.

Az egész országban dühöngő pestis következtében a még mult év nyarán kötött fegyverszünetet csak június végén váltotta fel a császáríak betörése.

Heister tábornok a már eddig is használt vonalon junius 25-én Patyra érkezett, 29-én pedig már Rába-Kovácsiig nyomúlt előre, mig Schilling tábornok Olad felől tört Szombathelyre. A járvány által megtizedelt kurucz had, e kettős túlerővel szemben, a felkelés harczaiban annyiszor védelmet nyújtó Rába vonal mögé húzódott.

Heister azonban ez egyszer komolyan hozzáfogott, hogy Vasmegyét a kuruczoktól megtisztítsa. Mig seregét Nádasdyval Sárvárra rendelte, addig Prayner tábornokot egy dandárral a Rába völgyén Körmend felé küldte, hogy a Nehem vezérlete alatt Radkersburg felől jövő ráczokat „beljebb segítse.“ Eszterházy Antal, aki június 24-én Rába-Doroszlón volt, a Radkersburg felől betörő Nehem tábornokkal szándékozott megütközni. Ezért Somogyi vezérlete alatt egy csapatot az előnyomuló Heister feltartóztatására küldött, Balogh Ádám pedig 3 lovas ezreddel Prayner és Nehem egyesülését volt megakadályozandó. Balogh Praynernek folyton a sarkában lévén, június 26-án vele Körmend körűl meg is ütközött. A harcz eleinte nagyon kétes volt, azonban Heister megjelenése, aki a fegyverropogásra Sárvárról Körmendre vonúlt, eldöntötte a csatát, mire Balogh Ádám lovasai, magukat az ellenségen keresztűl vágva, szétfutottak.

Heister Körmendről 10000 főnyi seregével pusztítva, rabolva Sárvárra vonult, majd Szombathelyt szállotta meg. A megréműlt városi tanács, hogy

a győző kedvében járjon, annak parancsára a városban tartózkodó kurucz tisztek nejeit és családjait kiutasította. Heister, miután Körmendet és Rohonczot, valamint Szombathelyt őrséggel látta el és közben a meg nem hódoltak jószágait felégette, július végén Sümeg várának ostromára vonúlt.

Eszterházy seregével előbb Sümegre, majd innen Nemes-Dömölkre távozott, hogy megjelenése által a csüggedő Kemenesaljába új erőt öntsön. Balogh Ádám Telekesi Törökkel és Somogyival együtt Sopronmegyébe tört be, onnan előbb a kőszegi mezőn intézett egy bravuros támadást (július 24-én), majd innen Szombathelyre ütött s a várat felgyujtotta.

Eközben Heister árulás útján Sümeg birtokába jutott és ezzel a felkelők minden reményüket elvesztették. Eszterházy seregével szerencsésen átjutott a Dunán; Balogh Ádám ugyan egy ideig feltartotta még magát a Bakony rengetegeiben, de serege folyton fogyott és igy csakhamar kénytelen volt ő is Eszterházyt követni.

1709. őszén már rendes kurucz had nem volt Vasmegyében. Az aug. 7-én tartott vármegyei közgyűlésben felolvastatott a királynak közbocsánatot hirdető leirata, egyszersmind a még létező kurucz csapatok üldözésére a vármegye Zobothin János alispán indítványára 106 katona felfogadását indítványozta. Erre már nem volt nagy szükség, mert az egyes kurucz főtisztek, mint Horváth Zsigmond, Kis Gergely és Török István, labanczokká lettek, a nép pedig visszatért az eke szarvához. Ugy látszott, mintha a fölkelés Vasmegyében végleg le volna verve.

A következő év tavaszán a még mindig lappangó pestis-járvány Szombathely, Rohoncz és Kőszegen még egyre szedte áldozatait, miért is Heister seregének nagy részét Vasmegyéből kivonta.

A kuruczok a fenmaradt csapatokból 1500 lovast összeszedve, Palócsay báró vezérlete alatt, julius közepén a Dunán szerencsésen átküldöttek, hogy a Bakony védelme alatt előnyomulva, alkalmas pillanatban Alsó-Ausztria határára törjenek.

Palócsay megbetegedvén, a vezérlet béri Balogh Ádámra szállt. Időközben 3000-re felszaporodott dandárával, köztük a kurucz világ daliái, mint Borbély Gáspár, Sándor Ferencz, Pethő György és Terstyánszky István, sikerült is neki egész Sopronig előnyomulni, de a császáriak, nehogy Bécs felé törjön, seregét félkörben körülvették; előbb a Pápa felől előnyomuló Schilling, majd Salamonfánál (szeptember 26-án) Nádasdy Ferencz császári tábornok szalasztotta meg, mire Balogh Ádám Ikervárnál a még fenmaradt seregét összeszedve, Kőszegre vonult. A város nem szívesen látta a kurucz menekülteket, bár Balogh Ádám biztosította a polgárokat békés szándékáról, mindazáltal kifáradt hadának megszállását sem engedték meg, sőt egy többnyire mesterlegényekből álló csapat a kuruczokat a rohonczi út végén megtámadta s egy zászlót vett el tőlük, majd az elvonuló hadra a házakból lövöldöztek, mire a boszús kurucz vezér a várost több helyen felgyujtatta. Az nap nagy szél levén, csak növelte a tüzet, mely a város végén levő szénával telt raktáraktól csakhamar az egész városra kiterjedt és pár ház kivételével, egész Kőszeg városát elhamvasztotta. A Falkenheyn gróf parancsnoksága alatt álló vár azonban sértetlen maradt.

Balogh Ádám sietve elvonult a füstölgő városból, innen előbb a Bakonyban keresett menedéket, majd a Tolnamegyében Vörösmartnál tervezett átkelés alkalmával október 29-én elfogatott és később lefejeztetett.

Ez volt a kurucz hadjárat végepizódja Vasvármegyében.

VASVÁRMEGYE A XVIII. SZÁZADBAN.

Szatmári béke. A szatmári békével uj korszak kezdődik a vármegye történetében. A hosszas török háboruk, majd a kuruczfölkelés lezajlása után az egész Belreformok. ország érezte a *belreformok* szükségét.

E czélból III. Károly még 1715-ben népösszeirást rendelt el, sajnos azonban, erről semmi adat sem maradt reánk Vasmegyét illetőleg, ellenben

az 1720-iki *összeirás* adatai bő tájékozást nyujtanak a vármegye akkori viszonyairól. Vasvármegye négy összeiró járásra oszlott:

I Lékai uradalom.

II. Kemenesaljai kerület.

III. Battyánfalvi (rakicsáni), muraszombati, felsőlendvai és dobrai uradalmak a közbeeső nemes községekkel.

IV. Körmendi, monyorókeréki, vörösvári, pornói, apátsági, németujvári, szalonaki, borostyánkői uradalmak.

VASMEGYEI KORONAŐRZŐ BANDERISTA 1790-BEN.

E négy összeiró járás összesen 616 helységet foglalt magában; ebből egy szabad királyi város, 25 mezőváros, 127 curiális és 464 jobbágyközség, összesen 118,606 lakossal, közte 7775 volt nemes. Az egész megyében adófelosztás tekintetében 12,956 háztartás iratott össze; továbbá 351¼ porta, Kőszeg szabad királyi városban 10¾ porta.

Az 1715-iki országgyülésen elfogadott 91. t.-cz. értelmében a kereskedelem akadályául felállított temérdek *harminczad-hivatalok* eltöröltettek s a vármegye határszélén csupán Polánczon, Radafalván, és Gyanafalván, továbbá Pinkafőn szerveztettek főharminczadhivatalok, megfelelő számú fiókokkal.

III. Károly király reform-intézkedései a következő országgyülésen (1723.) még közelebbről érdekelték a vármegyét.

Mindenekelőtt a már a mohácsi vész óta húzódó *stiriai határrendezés* nyer folytatást az ez évi 17. törvényczikkel, melynek keresztülvitelére gróf Erdődy Sándor főispán elnöklete alatt egy Nagy István alnádor, Zeke István királyi itélőtábla elnök, továbbá Vas, Zala és Somogymegyék alispánjaiból álló bizottság küldetett ki.

Fontos szerep jutott a törvénykezésnek is. Ez évi 31. t.-cz. által szervezett *dunántúli kerületi tábla,* mint elsőfokú felebbviteli törvényszék, a vármegye területén Kőszegen állíttatott fel, egyelőre egy elnökkel és négy ülnökkel. Az uj biróság ünnepélyes beiktatása kálóczi Sainovics Mátyás elnöklete alatt és nagy közönség jelenlétében 1724. április hó 29-én ment végbe.

E biróság felállítása első sorban Kőszeg város emelkedését mozdította elő, másrészt a vármegyében is hatalmas forgalmat létesített, miután a dunántúli résznek majdnem összes vármegyéire kiterjesztette működését, de leginkább az ügyvédek számát szaporította. Az 1769-iki összeirás 40 ügyvédet (köztük több uradalmi ügyész) talált Vasmegyében. A kerületi tábla az 1723-iki törvényczikk által szabályzott működését egész 1785. november 17-ig folytatta.

A vármegye az *állandó katonaság* felállítása következtében szükségessé vált épületekről sem feledkezett meg. Szombathelyen a katonai parancsnokság részére szállást építtetett 1732-ben, mely „stab-ház" elnevezés alatt

Mária Terézia.

VASMEGYEI INSZURRGENS 1797-BŐL.

később alispáni lakásul szolgált, most pedig telkén az igazságügyi palota épült.

III. Károly halálával vészfelhők tornyosultak Mária Terézia trónja fölé. Míg a szomszéd fejedelmek különféle czímen igyekeztek az ifju fejedelemnő tartományaiból minél nagyobb részt kiszakítani, addig az ország rendei az 1741. május 14-ére hirdetett országgyülésre különféle sérelmekkel keltek útra. A szeptember 11-iki országgyülésen, melyen Vasvármegyét Rosty István alispán és Szvetich József képviselték, váratlan fordulat állott be. A pozsonyi vár termeiben a királynői esdeklő szózatra elhangzott „vitam et sanguinem pro rege nostro Maria Teresia“ csakhamar Vasmegyében is tettekben nyilvánult.

Inszurrekczió.

Szeptember 25-én értesíti Rosty a vármegyét a nemesi fölkelés és gyaloghad kiállítása tárgyában kiadott rendeletekről. Az ugyanezen hó 30-án megtartott vármegyei közgyülés a fölkelő nemesség vezéreül Draskovich Ádám gróf tábornokot kérte fel. Ugyanezen ülésben megválasztatott a nemesi fölkelő sereg tisztikara is a következőképpen:

Ezredes: Rosty István alispán. Alezredes: Tallián József. Őrnagy: Niczky Ádám, Kapitányok: Kiss Mihály, Nagy János, Bajáky Mihály, Ampruszter Mihály, Horváth András· Póka Gábor, Fencsák János. Hadnagyok: Koltay László, Dancsovics Mihály, Lendvay László, Bárdossy Ferencz, Csiba Mihály, Káldy György, Prosznyák János, Farkas Zsigmond. Zászlótartók: Vidos József, Gazdagh János, Horváth Boldizsár, Vörös Ferencz, Nagy Ádám, Balogh László, Eölbey Antal, Pállfy Ferencz és Simon Pál.

A nemesi fölkelésen kivül a vármegye 1322 portális lovast és, a tiszti karral együtt, 1405 gyalogost állított ki, melyek rendes ezredbe osztattak be. De a véráldozaton kivül az élelmezésről sem feledkeztek meg: Kőszegen nagy tárház nyittatott meg s Vasvármegye azon megyék közé tartozott, melyek a legtöbb gabonát és zabot ajánlották fel.

1742. január 2-án, csikorgó téli napon tartott megyei közgyülésben, végkép megalakult a nemesi fölkelő sereg, kibontotta a zászlókat, hogy azokat dicsőséges harcz után becsülettel hozza vissza.

Az ez évben kötött boroszlói béke után hazaszéledt a fölkelő sereg, az inszurrekczió feloszlása után is szolgálni óhajtók pedig az Eszterházy-ezredbe osztattak be.

1744-ben ujból fegyverbe szólíttatván a nemesség, a vármegye a szeptemberi lusztrum szerint, ezuttal 869 embert állított ki. Az ez évi hadjáratban kiváló helyet foglal el Batthyány Károly gróf, a későbbi herczeg, a ki

12,000 főnyi, nagyrészt vasmegyeiekből álló hadával 6 hétig magára hagyatva, védte Csehország határát azon kor leghíresebb hadvezére II. Frigyes ellen.

Határigazitás.

Az 1751-iki országgyűlés a stiriai országhatár kiigazítására egy ujabb bizottságot küldött ki, Batthyány Ádám gróf elnöklete alatt. Tagjai voltak: Erdődy Miklós gróf, Nagy Pál személynök, Kelcz Ádám ker. táblai ülnök, Vas- és Zalamegyék alispánjai. Úgy látszik azonban, hogy ennek a bizottságnak működését sem koronázta siker, mert az 1764—65-iki országgyülés szintén küldött ki hasonló czélból egy bizottságot, gróf Batthyány Imre elnöklete alatt.

Nemes testőrség.

A nemes testőrség felállításához a vármegye a kanczelláriától 1760. márczius 1-én leérkezett körrendeletre 4000, Kőszeg városa 150 forinttal járult.

Uj megyei székház.

A fegyverzaj elnémultával a vármegye belügyeinek intézéséhez fogott. 1771. május 6-án megtartott közgyülésében *uj székház* építését határozta el. Ez ügy a helytartótanács kifogásai miatt csak 1774-ben jutott a megvalósulás stádiumába, míglen serény munka után 1779-ben az uj székház készen állott.

GRÓF BATTHYÁNY KÁROLY.

Szombathelyi püspökség.

Mária Teréziának egyházi téren tett intézkedései közül Vasvármegyét közelebbről a *szombathelyi püspökség felállítása* érdekli. Ez a püspökség 119 plébániával a győri és zágrábi egyházmegyék területéből hasíttatott ki, első főpásztorává felső-szopori Szily János neveztetett ki, kinek ünnepélyes fölszentelése Szombathelyen augusztus 20-án ment végbe Batthyány József biboros herczegprimás által. A püspökség felállítása első sorban a vallás-erkölcsi intézmények létesítését mozdította elő, míg egyrészt Szombathely fejlődését hatalmasan előmozdította, addig a vármegyének a győri püspökkel a földesúri jogok miatt támadt egyenetlenségei véget értek.

Bajor háborúk.

A *bajor örökösödési háború* újra fegyverbe szólította a vármegyét. Az országgyülés által megszavazott 13,000 ujonczból Vasvármegyére 800, Kőszeg városára 24 esett; azonfelül a Batthyány grófok 200 huszárt, Batthyány Ádám 25 huszárt ajánlott fel. A készülődések közepett Teschenben 1779. május 13-án megkötött béke véget vetett a háborúnak.

II. József.

II. József a korona birtokába vétele után hozzá fogott nagy terve: az

egységes osztrák birodalom megvalósításához. Reformjait először az egyházi ügyekre terjesztette ki, a Mária Terézia által 1777-ben alapított szombathelyi papnevelő-intézetet beszüntette és a feloszlatott szerzetes-rendek vagyonából a plébániák számát szaporította, úgy hogy ez időben a szombathelyi egyházmegyéhez tartozó plébániák száma 150-et tett ki.

Kataszter. A központosító törekvések sikere azonban első sorban az egész ország ismeretétől fügött. II. József e czélból 1784. május elején kiadta a rendeletet Magyarország felmérésére és a nép összeirására.

Az osztrák tartományok mintájára készített összeirási ívek ellen első sorban Vasmegye szólalt fel s különösen a katonaság részvételét kifogásolták az összeirási munkálatokban. Vasmegye október 25-én késznek nyilatkozott az összeirás eszközlésére, csupán a nemesi jogok biztosítását kérte. II. József azonban a vármegye felszólalásával mitsem törődve, kijelentette, hogy szükség esetén az összeiráshoz fegyveres erőt használ.

Erre a megye urai vették az ügyet kezükbe. Az összeirás 1785. márczius 1-ével indult meg s az augusztus 16-án megtartott közgyülésből már alábbi kimutatás terjesztetett fel a helytartó- tanácshoz:

	helység	háztartás
I. Szombathelyi járás	119	7,258
II. Kemenesaljai „	77	8,128
III Körmendi „	91	6,092
IV. Tótsági „	161	5,633
V. Németujvári „	106	7,488
VI. Kőszegi „	101	8,108
Összesen	656	42,706

Birtokarány szerint 149,370 hold szántóföld, 43,056 kaszálórét és 35,474 kapásszőllő.

A porták száma Vasmegyében 301-et, Kőszeg szabad királyi városában 10-et tett ki, vagyis az 1723-ik évi összeiráshoz képest 50¹/₄-el, Kőszegen pedig ³/₄-del csökkent.

A lakosok összes száma Vasmegyében 183,212, Kőszeg városában 4997 volt.

Német nyelv. Az ez évben kiadott német nyelvű rendeletek még nagyobb forrongásba hozták a vármegyét; Miklós Mátyás felső-eőri szolgabíró ez ügyben kiadott különben egészen jelentéktelen hirdetményét izgatásnak minősítette a kanczellária s míg a szolgabíró ellen vizsgálat indúlt meg, addig Batthyány Lajos grófot II. József a főispáni állástól felmenti és helyébe ez ügy feljelentőjét, Batthyány Miksa gróf szalonaki várurat nevezte ki.

Kerületi rendszer. A megyei rendszer sehogysem fért II. József reformjai keretébe s különben is elég akadály gördült központosító törekvései elé, ezért 1785-ben eltiltotta a közgyülések tartását, egy sereg főispán letétele után az egész országot tíz kerületre osztotta; Vasvármegye az első vagyis győri kerülethez osztatott, mely Győry Ferencz gróf vezetése alatt állott.

A czentralisztikus rendszer azonban alig ért meg fél évtizedet. A sikertelen török háború csak fokozta az ez ellen nyilvánult ingerültséget s a magyar nemesség a porosz követ útján alkudozni kezdett a berlini udvarral. Az általános zavar közepett 1790. január 28-án összes rendeleteit visszavonta a „kalapos király“.

Több sem kellett a vármegyének. Lázas sietséggel döntötték romba II. József intézkedését, a házszámokat eltávolították, a felmérőket záros határidő alatt kiutasították s az eddigi felmérési munkálatokat elégették.

Már márczius 2-án összegyülnek ismét a vármegye karai és rendei s a régi vármegye visszaállításáról értesítik a kanczelláriát. Ápril 14-én Batthyányi József gróf herczegprímás-főispán elnöklete alatt megtartott közgyűlésben elhatározta a vármegye, hogy a visszaszállított korona őrzésére bandériumot küld. A bandérium a következőkből állott:

Koronaőrző bandérium.

I. Ferencz.

Erdődy Lajos gróf. Alezredesek: Rumy József, Málik Ferencz. Kapitányok: Skerlecz József, Farkas László Káldy Antal. Segédtiszt: Zarka Károly. Alhadnagyok: Şághy Imre, Grubits Simon, Kuún László, Darás János, Tevely János, Horváth Ferencz, Salamon János, Ebergény József, Zombath Ignácz, Nagy József, Szabó László, Váczy Mihály, Babos József, Vajda Imre, Szerdahelyi Ignácz, Laky Dávid, Cvitkovich Sándor, Kregár Péter, Széll Kristof, Szelestey Lajos, Hajós Tamás, Babos József, Kuma Sándor, Káldy Péter, Porpáczy Keresztély, Porpáczy József, Kemén Pál, Prosznyák József. Ezenkivül 16 lovász, 2 tárogatós és 1 kovács.

Május 17-én ismét a megyeház termeiben találjuk a vármegye rendeit. A herczeg Batthyány Lajos örökös főispán elnöklete alatt megtartott ülésen a haza iránt való hűségre megeskettették az összes jelenvoltakat, a távollevőket pedig annak záros hadáridő alatt leendő letételére felhívták s az egybehívott országgyűlésre Boross Ferencz alispánt és Ebergényi Istvánt küldték ki követekűl.

A NEMZETI TÖREKVÉSEK KORA.

Az időközben összeült országgyűlés hazánk alkotmányát emlékezetes törvényekkel biztositván, 6000 újonczot szavazott meg, melyből Vasmegyére 266, Kőszeg városára 8 vettetett ki. Még az ezen országgyűlés alatt keletkezett reform-törekvések a *franczia foradalom hatása* alatt csakhamar nagyobb hullámokat vetettek. Reform-törekvések.

Az ezen mozgalom közepett támadt Martinovics-féle összeesküvés a vármegyét sem hagyta érintetlenül. Martinovics-féle összeesküvés.

Martinovics apátnak összeesküvő társulatához sikerült megnyerni a Kőszegen tartózkodó *Sigray* Jakab gróf kerületi táblabírót, a kit a társulat egyik igazgatójává választották. Sigray gróf tulajdonkép a társulat végczéljával nem is volt tisztában, de hízelgett hiuságának a kitűntetés és csakhamar hozzáfogott, hogy a vármegyében az új eszméknek hiveket szerezzen. Bevonta a társaságba Brehm János rohonczi seborvost, Rosty János táblai jegyzőt, majd ennek testvérét, Rosty Pál földbirtokost és Szabó Imre körmendi plébánost.

Az összeesküvés nem volt hosszú életü. Még meg sem kezdhette jóformán működését, midőn Martinovicsot 1794. augusztus 1-én elfogták. E hírre Sigray gróf menekült, de a határon feltartóztatták és a vármegye alispánja elé vitték, a ki futár által értesítette a nádort. Budáról leérkezett egy császári kapitány, a ki a megye tiltakozása daczára Sigray grófot csel útján Bécsbe vitte.

Bécsben történt kihallgatásuk után, a megyék felirataira az összeesküvők pere a királyi táblához tétetett át. A deczember elején megkezdett tárgyalás alatt csakhamar elfogattak az összeesküvés többi vasmegyei tagjai is; de köztük Szabó körmendi plébános az első szembesítés alkalmával tisztázta magát, mire ugy őt, mint Rosty Jánost, Rosty Pált és Brehm Jánost a királyi tábla felmentette. A hétszemélyes tábla már nem volt ennyire elnéző. Sigray grófot halálra itélték, mely itélet rajta május 20-án (1796.) a Vérmezőn végre is hajtatott. Brehm János és Rosty János pedig Brünnbe szállíttattak, honnan csak 1799. junius 22-ikén szabadúltak ki és csupán Szabót mentették fel,

Az összeesküvés elnyomása után a megindult reform-mozgalmak elnémultak, e helyett az 1793-tól tartó *franczia hadjáratok* ujabb és ujabb áldozatot kívántak a vármegyétől. 1796-ban csupán a hadi segély megajánlása végett összehívott országgyűlésre Vajda Antal alispán és Hertelendy János főszolgabíró küldettek követekűl. Franczia hadjáratok.

A francziák elleni háborúban a vármegye közönsége áldozatkészségének nem egyszer adta fényes tanujelét. Az országgyűlés által megszavazott 50,000 újonczból Vasmegyére 1630, Kőszeg városára 40 esett, ezenkivül a hadsereg élelmezéséhez 46,000 pozsonyi mérő gabonát, 60,000 mérő zabot természetben, 62,720 mérő gabonát, 110,328 mérő zabot pénzben ajánlott meg, ezenkivül 906 vágómarhát, 543 lovat szolgáltatott.

1797. évi nemesi inszurrekczió.

1797-ben ujból kitört a háború s Napoleon a Lombardiában kivívott diadalok után már-már Bécset fenyegette. Hogy az események készületlenűl ne találják az országot, I. Ferencz király általános nemesi felkelést rendelt el, miért is április 19-ikén a szabad ég alatt megtartott közgyűlésben a vármegye rendei a felkelés szervezéséhez fogtak.

A vármegye 6 század lovast állított fel. A tisztikar választás útján a következőkép alakúlt meg:

Ezredes: Batthyány Lajos herczeg. Alezredesek: Erdődy Ferencz gróf, Vajda Antal I. alispán. Őrnagy: Gulácsi Farkas László II. alispán Tiszteletbeli őrnagy: Skerlecz József. Kapitányok: Vajda Imre, Vidos Ignácz, Bezerédj Péter, Saly Károly, Selestey József, Zelles György. Főhadnagyok: Kisfaludy György, Széll Kristóf, Szerdahelyi Ignácz, Szabó Mihály, Tevely János, Tulok Dániel. Alhadnagyok: Boda József, Illésy Ferencz, Vécsey István, Chernel György, Saly Antal, Farkas József. A gyalogság ezredese: Szápáry Vincze gróf, alezredese: Szelestey János, őrnagya: Békássy István.

A felkelő nemességen kivül a vármegye belvédelme czéljából a nép köréből 2000 gyalogost állított ki. Kőszegen pedig tábori kórház állíttatott fel. A dunáninneni és dunántúli nemesi inszurgensek előbb Vasváron meg junius 18-án Körmenden jöttek össze, a hol felettök szemlét tartottak. Innen azonban csakhamar Szombathelyre vonultak s a közben érkező visszamaradt tiszamenti felkelőkkel együtt augusztus hóban 27 vármegye inszurrekcziója táborozott a Szombathely melletti szanati mezőn.

Augusztus 16-án maga I. Ferencz király nejével Szombathelyre érkezvén, az inszurrekczio felett szemlét tartott. József nádor vezérlete alatt összesen 98 század lovas és három zászlóalj gyalogos vonult el a királyi vendégek előtt.

Még mielőtt a harcztérre mentek volna, létrejött a campoformioi béke, minek következtében az inszurrekcziot a deczember 16-án kelt királyi leirat feloszlatta s a felkelő nemesség így félesztendői táborozás után visszatért házi tűzhelyeihez.

A folyton tartó franczia háború folytán 1802-ben hadi segély megszavazása végett összehivott országgyűlésre a vármegye követekűl Vajda Antal alispánt és Káldy Sándort küldte.

Ezen országgyűlésen az adókivetés eszközlése czéljából a vármegye portáinak számát 301-ről 262-re szállították le, ugyancsak az ez évi országgyűlés Herzán Ferencz gróf szombathelyi püspök elnöklete alatt a stiriai határrendezés czéljából bizottságot küldött ki, melynek tagjai voltak: Festetich Imre gróf, Ebergényi István, ker. táblai ülnök, Boronkay József, Vas- és Zalavármegyék alispánja.

*

Az 1807-iki országgyűlés, hasonlóan a két év előttihez (1805.) csupán adót és újonczot ajánlott meg. Ez országgyűlésen a vármegye követei, Lada Ignácz és Bezerédj György, ellenzése daczára a kormány által előterjesztett 12,000 újoncz megszavaztatott, ugyancsak ismét szóba került a határigazgatás ügye s az újból kiküldött bizottság elnökévé Somogyi Lipót szombathelyi püspök rendeltetett.

A következő évi országgyűlésen Lada Ignácz helyét Vajda Antal foglalja el. Spanyolország lealázása után Napoleon mindinkább fenyegetőleg lépett fel az ország ellen. Az országgyűlés ezuttal a nemesi felkelést határozta el. Csakhamar erélyesen megindult az inszurrekczio szervezése az egész országban.

A deczember 19-én Széchenyi Ferencz adminisztrátor elnöklete alatt megtartott közgyűlésben a vármegye közönsége a nemesek összeírását és a szemlén való megjelenését határozta el.

Ujabb inszurrekczió.

1809. év február 19-ikén I. Ferencz király ama kijelentésére, hogy a béke tovább fenn nem tartható, Vajda Antal és Sigray József követek egész hévvel karolták fel a felkelés ügyet. A kiküldött avató-bizottság ernyedetlenűl működött úgy, hogy a márczius 3-án érkező József nádort

Német-Gencsnél Batthyány gróf vezérlete alatt már egy felfegyverzett nemes felkelő-csapat fogadta, ugyancsak gróf Széchenyi adminisztrátor jelentette, hogy 275 lovas és 2403 gyalogos felkelő nemes áll rendelkezésre. A nemesi felkelés pénztára 118,447 frt és 18 krral rendelkezett.

A május 1-ére összehívott közgyűlés már az egész nemesi inszurrekcziót Szombathelyen találta s május 6-án a sereg Andrássy János tábornok rendelkezésére bízatott.

Napoleon ezalatt mindinkább közeledett Bécs felé és azt május 13-án el is foglalta. E hírre a vármegye különböző községeiben elhelyezett inszurrekczió parancsot kapott az indulásra. Május 12-én indúlt Hosszú-Peresztegről a lovasság, 16-án pedig a gyalogság Erdődy gróf ezredes parancsnoksága alatt.

János főherczeg, nem tudván megakadályozni az Olaszországból jövő Eugen és Napoleon egyesülését, Stíriából vert hadával a Rába völgyén át egész Körmendig vonult vissza, mialatt Eugen Mura-Brukk és Bécs-Ujhelyen át Sopronig nyomult előre, onnan pedig Kőszegre érkezett.

Míg a győri táborból küldött inszurgens zászlóaljak János főherczeg elcsigázott seregének átvonulását fedezték, ennek megakadályozására Beauharnais Eugen a Colbert és Montbrunn-féle lovas ezredeket három ezer gyalogossal a Rába felé indította, maga pedig főseregével Kőszegen át, hol lázító kiáltványokat osztott szét, június 8-án Szombathelyre és innen a Rába felé tartott. Ezalatt Macdonald seregével mindenütt János főherczeg sarkában vonult a Rába völgyén felfelé, mig végül június 9-ikén Körmendnél foglalt állást, János főherczeg seregét, bár előnyös helyzetben volt, a Rábán át engedte kelni, maga pedig 8000 főnyi hadával toronyiránt, Pápa felé tartott, hogy János főherczegnek elébe vágjon.

Eugen alkirály eközben Szombathelyről Sárvárra, majd Karakó felé tartott. Június 10-ikén a karakói sánczok mögött felbukkant inszurgensek útját állották seregének, mire másnap a francziák heves ágyuzás után kierőszakolták az átkelést a Marczal-csatornán. Ezalatt János főherczeg, a helyett, hogy Karakónál az inszurrekczió segélyére sietett volna, szerencsésen keresztül jutott a franczia hadvonalon és 12-én Győr alá érkezett, a hol másnap este már Eugen előőrsei is felbukkantak.

A kedvezőtlen kimenetelü győri csata után valóságos franczia népvándorlás indult meg a vármegyében; a francziák az osztrák foglyokat és saját sebesültjeiket Sárvárra, majd onnan Kőszegre szállították.

Ezen átvonulás alatt Chasteler császári tábornok Granika felkelő ezredest 600 főből álló felkelő nemessel Kőszegre kémszemlére küldte, míg Veigel őrnagy a Hohenlohe-lovasezred egy osztályával július 12-én Szombathelyen vett állást, hogy az élelem szállítását a franczia hadsereg számára megakadályozza, július 14-én pedig Kőszegen termett, itt azonban egy franczia csapat megtámadta, onnan kiverte és Kőszeg várost megsarczolta.

A július 12-én Znaimban kötött fegyverszünet 2-ik pontja értelmében Vasmegyének a Rába folyóig terjedő része *franczia uralom* alá került. Franczia uralom

Mig a vármegye közönsége július 24-ikén Narbonne tábornokhoz Győrbe küldöttséget menesztett, addig Ricce dandártábornok Pozsonyból a vármegyére kivetett 1.807.058 frank és $82^{18}/_{51}$ centime hadisarcz lerovásának módozatát közölte. Ezenfelül különféle felszerelési tárgyakat, vásznat, posztót és jelentékeny mennyiségü terményt követelt.

A wagrami ütközet után de Pully tábornok 1710 emberrel szállotta meg Vasmegyét, hadosztályából a 28. számú ezred Szombathelyen, a 29. számu ezred Kőszegen, a 23. számú ezred Körmenden szállásoltatott el.

Mig a vármegye Rábán innen eső része az óriási sarcz behajtásával volt elfoglalva, addig az augusztus 28-ikára (Szombathely a francziák által volt megszállva) Kis-Czellben megtartott megyegyűlés helyzete sem volt irigylendő, mert újabban 1200 újoncz követeltetett, azonfelül a hadsereg felszerelése és a hadi segély megfizetésének kérdése is elég gondot adott az egybegyülteknek.

A visszás állapotnak az október 14-én megkötött béke vetett véget. A francziák november 20-ig kivonultak a megszállott területekről, magukkal vivén a kőszegi kórházban ápolt 2000 sebesültet is.

JÁNOS FŐHERCZEG.

November 20-ikán János főherczeg Körmendre tette át főhadiszállását.

A franczia sarcz-alapra egybegyült és a békekötés folytán feleslegessé vált összeg pedig később mint *nemesi pénztár* kezeltetett.

I. Ferencz király november 24-ikén kiadott rendeletével a felkelt nemességet hazabocsájtván, ez deczember közepén érkezett vissza Szombathelyre s a következő év (1810.) január 8-án megtartott vármegyei közgyűlés után szétoszlott.

Az 1811-iki eredménytelen országgyűlés szétoszlása után a vármegye egyideig tétlenségre volt kárhoztatva. A kormány önkényesen vetett ki ujabban 35,000 ujonczot, majd a hadi adóknak ezüst pénzben leendő megfizetését rendelte el.

Ezek a törvénytelen intézkedések azonban a vármegye ellenállásán megtörtek s az 1825. szeptember 11-re összehívott országgyűléssel szebb kor virradt az országra.

Magyarositás. Még ez országgyűlés megnyitása előtt élénk mozgalom indult meg a vármegyében *a magyar nyelv terjesztése* végett.

1820-ban sürgette a vármegye, hogy a tanítók az idegen ajkú iskolában magyarul tanítsanak és ezeknek ösztönzésére egy, a mai napig fennálló alapot létesített.

A magyar nyelv terjesztésére 1825-ben állandó bizottság létesült, melynek elnöke Dienes Ferencz, jegyzője Szegedy Sándor volt. Az 1836-ik évi november havi közgyűlésben hozott határozattal az idegen ajku iskolákban a vallásoktatást magyar nyelven rendelte megtartatni, a magyarul nem tudó tanítókat magyarul tudó segéd tartására kötelezte, magyar nyelvtanok írását határozta el, melynek nyomtatási költségeiről is gondoskodott; a felekezetek elöljáróit és a földesurakat a magyar nyelv felkarolására hívta fel. Határozatba ment továbbá, hogy a vármegye körözö levelei ezentúl magyarul állíttassanak ki, nyilvános feliratok, czímerek csak magyar felirattal engedélyeztessenek; czéh-levelek magyarul vagy magyar-német szöveggel adassanak ki. Mind oly intézkedések, melyek egyaránt jellemzik a vármegye hazafias és körültekintő gondoskodását.

1825—1848. Az 1825—27-iki országgyűlésre a vármegye követül lomnitzai Skerletz József kamarást és Nitzky János első alispánt küldötte. Ezen országgyűlés iratai között a vármegye áldozatkészségének újabb tanujeleit találjuk fel. Koronázási ajándék czímén a vármegye 262 portájára 2097, Kőszeg város portájára 80 arany vettetett ki, a nemes testőrség részére megajánlott száz ezer forintból Vasmegyére 4194 frt és 46$^1/_2$ kr., Kőszeg városra 160 frt 6$^3/_4$ kr. esett, míg a megszavazott 28,000, majd 20,000 ujoncz-jutalékhoz, a vármegye 761, illetve 544, Kőszeg város 18, illetve 12 fővel járult.

Az országgyűlés feloszlásával a közviszonyok jobbra fordulása a vármegye termeiben is kifejezést nyert. Batthyány Fülöp örökös főispán a vármegye felszólítására I. Ferencz király, József nádor, valamint saját és

atyjának arczképeit a vármegye közgyűlési terme számára lefesttette. Az ünnepélyes leleplezés az 1830. május 1-én megtartott közgyűlésen ment végbe.

A lengyel felkelés iránti rokonszenv sem hagyta közömbösen a vármegye közönségét s június hó 1-én megtartott közgyűlésében elhatározta, hogy a lengyelek érdekében feliratot intéz a koronához, a szeptember 8-ikára hirdetett országgyűlésre pedig követekül Nitzky János első alispánt és Ebergényi Benedeket küldötte ki.

Az országszerte dühöngő kolera-járvány Vasmegyében aránylag nem sok áldozatot szedett. Ennek oka, miként azt a vármegye a kir. kanczelláriához intézett feliratában kifejezte, Nitzky első alispán czéltudatos működésének tulajdonítható. Egyébiránt a földesurak, köztük Batthyány Fülöp herczeg, az óvintézkedések megtételében jó példával jártak előre.

A DEÁK-PLATÁN RÁTÓTON.

Az 1832—36. országgyűlés, melyre Ebergényi Benedek és Nitzky János, később Széll Imre küldettek követekül, első sorban a jobbágytelkek nagyságát szabályozta, a mi a későbbi örökváltságnál irányadó lett. Jobbágytelkek szabályozása.

Vasvármegyében a belső egész telki állomány egy holdban határoztatott meg, a kültelek tekintetében három osztály állíttatott fel; és pedig az első 18, a második 20, a harmadik 22 holdban, a rétekre nézve pedig, ha sarjút is ád, 6, ha keveset, 8, ha egyáltalán nem, 10 kaszálóban állapíttatott meg.

Az országgyűlés intézkedései a megyei életre közvetlen hatással voltak. Így az 1832—36. III. t.-cz. alapján a vármegye közönsége november 11-ikén megtartott közgyűlésében magyar köriratú pecsét használatát határozta el,

ezt azonban a helytartó-tanács nem hagyta jóvá, sőt a vármegye dorgálásban is részesült.

Még ez év elején vette kezdetét a vármegye székházának kibővítése; az építkezés 1848-ra készült el teljesen.

Az országgyűlés berekesztése után elfogott Lovassy László, majd Wesselényi és Kossuth ügyét is melegen felkarolta a vármegye közönsége. Lovassy szabadon bocsátása érdekében még az 1836. évi őszi közgyűlésen intézett feliratot a királyhoz, Wesselényi Miklós báró és Kossuth Lajos ügyét pedig 1837. július 3-án megtartott közgyűlésükben tárgyalták a vármegye karai és rendei. De e feliratoknak nem volt foganatjuk, sőt a Bécsbe tervezett küldöttséget a helytartó-tanács visszarendelte.

Ily viszonyok közepett ejtettek meg 1839-ben a választások. Vasvármegye az 1840-iki országgyűlésre Zarka János alispánt és Bertha Antalt küldte fel. Az ezen országgyűlésen kiváló szerepet vitt Deák Ferencz ünnepléséhez a vármegye közönsége is csatlakozott, a június 30-ikán megtartott országgyűlésből Zalavármegye rendeihez lelkes hangon írt átiratban fejezve ki tiszteletét nagynevü követe iránt.

A következő országgyűlésre (1843), a vármegye követekül Tóth Lajost és Békássy Imrét küldte. Ez utóbbi különösen tevékeny részt vett a vitákban. Az országgyűlés elején felszólalt a szent-gotthárdi apátságnak a szentkeresztitől való elválasztása és a magyar rendhez való visszacsatolása iránt.

Az 1843. évi III. t.-cz. értelmében szükséges laktanyák és beszállásolási helyek megállapitásánál a vasmegyei követek e czélra legalkalmasabb helyűl Körmendet és Sárvárt ajánlották. Ez időtájt rendszeres laktanya csak Kőszegen volt. A város egy ezredparancsnokság, egy osztály elhelyezésére vállalkozott, azonfelűl 300 hold térségű gyakorlóteret ajánlott fel. A gyalogság többi része a vármegye különböző helyein szállásoltatott el. Szombathelyen hadfogadóság, Német-Gencsen katonai kórház javasoltatott.

Ezen az országgyűlésen javaslatba hozatott, hogy tíz huszárezred Magyarországban helyeztessék el. Vasmegyére a 9-ik volt előirányozva s törzshelyűl a követek Körmendet javasolták, míg állomáshelyekül Sárvárt, Kőszeget és Ikervárt.

Az országos pénztár létesítése czéljából megszavazott összegből Vasmegyére 212 porta után 8351 frt 33 krt, Kőszeg városára 6/8 porta után 256 frt 4 krt vetettek ki, az országos ajándék czimén pedig a vármegye 11.400 forintot fizetett ezüstben.

Az 1847—48-iki utolsó rendi országgyűlésre Vasvármegye október 18-iki közgyüléséběn választotta meg követeit és megfelelő utasításokkal látta el. Követekül Szabó Miklós nagytehetségű fiatal táblabiró és Vidos József választattak meg, az előbbi korán elhunyt, az utóbbi a szabadságharczban fejtett ki élénk tevékenységet.

AZ 1848—49-IKI SZABADSÁGHARCZ.

1848. *Az 1848-iki márcziusi események* hatása csakhamar Vasmegyére is kiterjedt. Már márczius 19-ikén érkezett meg Batthyány miniszterelnök leirata, melyben a vármegyét ideiglenes nemzetőrség felállítására hívta fel. Kőszegen csakhamar szerveződtek is és elsőül a királyi tábla ügyvédei léptek be az ujonnan alakult nemzetőrségbe, mely az április 9-iki zavargások alkalmával Preiszler Antal nyugalmazott kapitány vezérlete alatt derekasan megállta helyét. A nemzetőrség csupán három havi kötelezettséggel,

első sorban a belső rend és közbiztonság védelmére állítattatott fel Vidos József vezérlete alatt.

Az aldunai és horvát mozgalmak első hírére a magyar kormány május 16-án kelt rendeletével 10 honvéd - zászlóalj felállítását rendelte el; ezek közül a 7-ik zászlóalj székhelyéül Szombathelyt tűzték ki.

Szemere Bertalan belügyminiszter leiratát a vármegye május 25-ikén megtartott közgyülésében tárgyalta. Az önkéntes honvéd-zászlóalj felállítására jelentékeny összeget szavazott meg a nemesi pénztárból, ezenfelül a lakosságot adakozásra hívta fel, a Szombathelyen megtartandó toborzásra pedig polgári biztosul Sághy Mihályt jelölte ki.

VIDOS JÓZSEF.

A toborzás csakhamar a vármegye főbb helyein, május 26-tól junius 11-ig, a legnagyobb gyorsasággal eszközöltetett.

Eközben a nemzetőrség is teljesen felkészült, zászlójukat junius 13-án avatták fel Ikervárott, Batthyány Lajos grófné védnöksége alatt, s két nappal később már a 7-ik zászlóalj tisztikarát is kinevezték.

Alig állítatott fel a 7-ik zászlóalj, a vármegye junius 19-iki közgyülésében, Vidos József inditványára, ujabb 3000 főnyi önkéntes sereg toborzását határozta el.

A képviselő-választások junius 23-án általános hadi-készülődések között folytak le. Megválasztattak:

Szombathelyen : *Horváth* Boldizsár, Kőszegen : *Bezerédj* László, Sárvárott és Kis-Czellen: *Batthyány* Lajos gróf miniszterelnök (Ez utóbbi kerületben Batthyány lemondása folytán később *Békássy* Imre választatott meg.), Rumban: *Széll* József, Körmenden: *Hettyey* Vincze, Muraszombaton: gróf *Szápáry* Antal, Szent-Gotthárdon: *Szabadfy* Sándor, Német-Ujváron: *Hetyey* István, Felső-Eőrön: *Reiszig* Alajos.

A horvátországi zavarok folytán előbb a vármegyében levő két század gyalog-katonaság és a Miklós császár nevü huszárezred első osztálya, utóbb a Vidos-féle nemzetőrsereg is a Drávához rendeltetett, a 7-ik zászlóalj pedig, julius 26-án kelt rendelettel, Veszprémbe helyeztetett át.

Jellasich készülődéseire Batthyány augusztus 15-én ujból felhívta a vármegyét, hogy a haza határának védelmére egy uj önkéntes mozgó őrsereget állítson fel, a nemzetőrség szervezésére pedig Széll József kir. biztost küldte

ki. A vármegye augusztus 23-án megtartott közgyülésében 3000 nemzetőrt ajánlott meg; a kivetés Vidos alispán elnöklete alatt egy öt tagu bizottságra bízatott és a gyorsan összetoborzott nemzetőrséget Pápára, Kosztolányi Móricz táborába küldték.

Jellasich e készülődések alatt, szeptember 1-én, beütött Magyarországba, azonban a főváros környékén szenvedett kudarcz után, csakhamar a Lajta felé igyekezett.

Ezalatt Békássy Imre kormánybiztos erélyes intézkedései következtében Szombathelynél hatalmas felkelő csapat gyült össze, mely Móga tábornok seregéhez csatlakozva, Jellasich ellen vonult, ki azonban szerencsésen elérvén a határt, a 20,000 főnyi horvát határőrséget, Teodorovics tábornok vezérlete alatt, sorsára bízta, meghagyván, hogy Vas- és Zalavármegyéken keresztül menjenek hazájukba, a hogy tudnak. Ez azonban nem ment oly könnyen, mert Jellasich közeledtének hírére, mig Batthyány Sopronban szervezte a felkelést, addig Széll József és Reiszig Alajos kormánybiztosok Vasmegyében működtek hasonló eredménynyel.

Teodorovich október hó 11-én már Horpácsnál állott, innen egy őrnagyot kezesül küldött Kőszegre, békés átvonulást kérve. Kőszeg e kívánságot nem tagadta meg, sőt az érkező horvátokat megvendégelte; mindazonáltal, az egyes horvát határőrök rakonczátlankodásait meggátolandó, a helybeli nemzetőrséget rendelték ki őrségül. Ezalatt azonban Reiszig Alajos népfelkelői egyesülvén a Vidos-féle felkelő-csapattal, Szombathely és Meszlény között félköralakban előnyomúltak, mire a horvátok felkerekedtek s Rőtön és Lékán át Stiria felé menekültek. Míg a kőszegi nemzetőrök a horvátok üldözésére siettek, addig a felkelők betörtek másnap Kőszegre s az ott maradt horvátokat konczolták fel.

A horvátok kiveretésével a vármegye lázas tevékenységgel ismét a sorozáshoz látott. Október 21-től deczember 4-ig 3000 ujoncz soroztatott, s belőlük a 44-ik és 45-ik honvédzászlóalj alakíttatott.

A sikeres összhadjárat nem termett többé babérokat a nemzeti seregeknek. Perczel Mór drávamenti táborából kimozdíttatva, deczember 22-én Körmendnél táborozott, innen Rumon és Sárváron át a Vértes-hegyekhez vonult. Ezalatt Nugent tábornok 10,000 főnyi seregével, 36 ágyúval Radkersburgból megindult Muraszombaton át és deczember 24-ikén már Körmenden táborozott. Innen Althan gróf vezérlete alatt egy csapatot Szombathelyre küldvén, kijelentette, hogy a vármegyét megszállja és kormányzata alá veszi. Ezalatt deczember 25-ikén Schaffgotsch gróf őrnagy egy szakasz lovassággal és két század gyalogsággal Kőszeget szállotta meg.

Katonai uralom. Vasvármegye ez év végével katonai uralom alá kerülvén, Rohonczy császári biztos első sorban a horvátok felkonczolását szándékozott megtorolni, azután pedig Vasmegyére 100,000 frt hadi-sarcot vetett ki, melyből 50,000 frt nagynehezen össze is gyült. Hogy nagyobb bajtól megmenekedjék a vármegye, január 18-ikán hódoló feliratot küldött Olmützbe.

1849. A sötét borút, mely Vasmegyére nehezedett, csak tavaszszal váltotta fel ismét, kis időre, a szabadság napsugára.

Budavár bevétele után a magyar sereg a határszél felé tartott, Körmendet még május elején kiürítették a császáriak, Szombathelyt hasonlóképp otthagyták, csupán egy 1200 főnyi sereg táborozott 4 ágyuval Sárvárnál s mire a Hunyadi-huszárok május 27-én Pápára érkeztek, Wyss Ferencz császári tábornok az egész vonalon a magyar sereg elé vonult. Vath tájékán szándékoztak megütközni, azonban a császáriak oldalfordulata következtében, csak junius 13-ikán Csorna és Szil-Sárkány közt verhette szét Kmetty Wyss Ferencz dandárát.

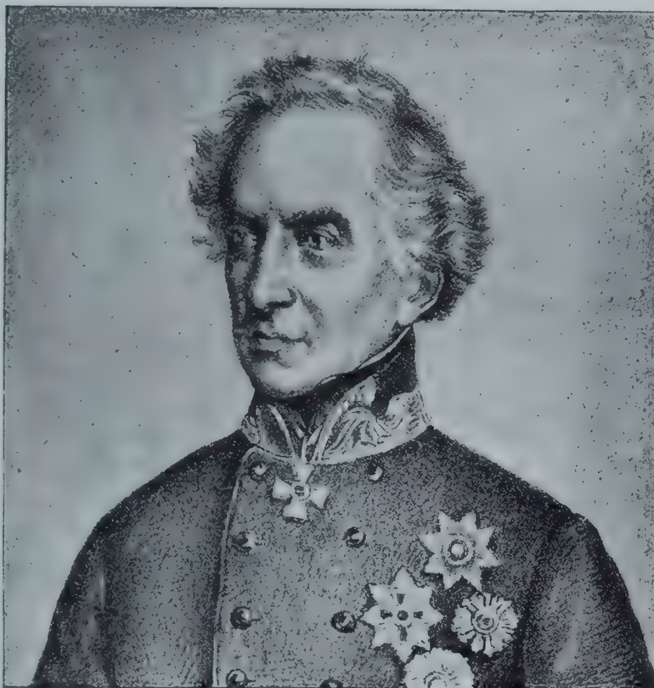
De a sikerrel megindult tavaszi hadjáratot csakhamar vereségek követték. Ivánkovich és Balogh azonban mindezzel nem törödve, hozzáláttak a felkelés szervezéséhez.

Arra nem is gondoltak a császáriak, hogy a vármegyében még ezután is lehessen sikerrel felkelést szervezni; csak midőn a mozgalmak komolyabb

arányokat öltöttek, rendelték fel a Dráva mellől Dondorf őrnagyot, a ki Zala-Lövőn és Körmenden át, julius 18-án érkezett Kőszegre.

Ezalatt Ivánkovich és Balogh Antal Szombathelyről Kis-Czellre szállították a 16,000 forint összeget tartalmazó vármegyei pénztárt, Dondorf őrnagy pedig másnap Szombathelyre vonult, ahol egy kiáltványában Ivánkovichot pártütőnek nyilvánította. Másnap már Sárvárt ejtette rémületbe, de csakhamar Kis-Czell felé nyomult előre. Útközben találkozott egy 500 főből álló magyar csapattal, de nem érezvén magát elég erősnek, bevárta Teiner őrnagyot, a ki egy gyalog és egy lovas csapattal jött. Az ötszörös túlerővel szemben a rendezetlen felkelő-csapatok csakhamar szétfutottak, mire Dondorf őrnagy bevonult Kis-Czellbe, a felkelők pedig a Bakonyban kerestek menedéket.

Ez volt a szabadságharcz utolsó epizódja. E sikertelen felkelés után a vármegye csak tétlen szemlélője volt ama nagy nemzeti harcznak, mely rövid idő mulva a világosi fegyverletétellel nyerte befejezését. Világosi fegyverletétel.

NUGENT GRÓF.

A közigazgatás egyelőre az egyes régi vármegyei tisztviselők kezében hagyatott meg, azonban kormánybiztosul 1849-ben Tóth Bálint, majd 1850-ben Zichy Herman gróf neveztetett ki.

Ez a helyzet az *alkotmány visszavonása* után csakhamar megváltozott. Bach-korszak. Az 1851. deczember 31-én kiadott pátens értelmében Magyarország öt közigazgatási kerületre osztatván, Vasvármegyét a soproni kerülethez csatolták, melynek helytartójává Zichy Herman gróf neveztetett ki.

Vasvármegye élére 1853-ban megyefőnök állíttatott Ludinich Pál személyében. Ez évben a közigazgatás teljesen osztrák mintára szerveztetett, a vármegyei táblabírák, alispánok és szolgabírák helyét nagyrészt cseh származású Comitats-Vorstand-ok, Bezirkskomissär-ek és Adjunkt-ok foglalták el, hivatalos nyelvül a német rendeltetett el. Első sorban a községi jegyzőkönyveket vizsgálták át és abból a szabadságharczra vonatkozó részeket törülték, vagy a jegyzőkönyveket meg is semmisitették.

A katonai uralom védelme alatt létrejött czentralisztikus rendszer azonban alig ért meg egy évtizedet. Folyton ujabb mozgalmak kitörésétől tartván, e tekintetben sokszor a nevetségességig menő óvintézkedéseivel a társadalmi életet teljesen békókba verte. A hivatalos rend és pontosság s egyes közigazgatási intézkedései tekintetében a Bach nevéhez fűződött abszolut rendszer európai szempontból ugyan haladást jelentett, de, nem illeszkedvén a régi rendszerhez, meg kellett buknia.

1857-ben végre elérkezettnek látták az időt, hogy az új rendszer sikereit az uralkodó előtt bemutassák. Még márczius havában vett értesülés után, a hatalom emberei lázas izgatottsággal fogtak hozzá a király méltó fogadtatásához. Az egész útvonalat, melyen az uralkodó átvonulandó volt, feldiszí-

tették, e czélra a franczia sarcz-alapból 10,000 frtot utaltak ki, ezenfelül úgy az egyeseket, mint a községeket adakozásra szólították fel. A készülődések közepett majdnem elmaradt látogatásban a vármegye csak augusztusban részesült. A király Sopronból augusztus 11-ikén érkezett 116 fogatból álló kíséretével Szombathelyre, majd innen, a feldíszített útvonalon keresztül, Körmendre utazott és Batthyány Fülöp herczeg várkastélyába szállott.

Ez évben a vármegye megyefőnökévé Bonyhády, eredetileg Perczel Gyula neveztetett ki. Ez volt a második és utolsó megyefőnök, mert az októberi diploma 1860-ban megszüntette a beamter-világ működését.

AZ AUSZTRIÁVAL VALÓ KIEGYEZÉSTŐL NAPJAINKIG.

1860–61. 1860. deczember 6-ika emlékezetes napja marad a vármegye történetének. A tizenkét évig zárva volt közgyűlési termek ajtói ismét megnyiltak a vármegye közönsége előtt. Az uj főispáni helytartó, Festetich György gróf megnyitván az űlést, csakhamar élénk eszmecsere támadt a megjelentek közt a megyei bizottmány megalakulása tekintetében. Békássy Imre, Szápáry Antal gróf és többek hozzászólása után végre megállapodtak, hogy az 1848. évi május 1-én megalakult bizottmány hivandó egybe, mely indítvány az ugyanez év deczember 14-én megtartott gyülekezetben akként módosíttatott, hogy az 1848-iki bizottmány, hiányzó tagjai számáig kiegészíttessék.

Az így megalakult bizottmány közgyűlését 1861. január 3-án tartotta meg. Gróf Festetich letevén az esküt, ősi szokás szerint, székében felemeltetett, mire a közgyűlés a tisztikar megalakításához fogott.

Alispánul báró *Mesznil* Viktor és szent-györgyi *Horváth* László, főjegyzőül *Szelestey* László választattak meg. Ugyancsak e közgyűlésen alakították meg az 1848. évi törvények értelmében a polgári és fenyítő törvényszéket.

A vármegye közönsége megmutatta, hogy hazafiság tekintetében nem marad méltatlan a 48-ikihez. Még február havában megalakult a honvédsegélyző egylet gróf Szápáry Géza elnöklete alatt, majd a májusi közgyűlésen elhatároztatott, hogy gróf Batthyány Lajos hazatérő özvegyét küldöttség fogja üdvözölni.

Az egybehívott uj országgyűlésre az 1861. márczius 16-iki választás alkalmával megválasztattak:

A szombathelyi kerületben: *Horváth* Boldizsár, mely kerületet a 48-iki országgyűlésen is képviselte, a sárváriban: *Szelestey* László megyei főjegyző, a kis-czelliben: *Horváth* Elek főbiró, a rumiban: *Bezerédj* László 1848-iki képviselő, a körmendiben: *Ivánkovich* János 48-iki kormánybiztos, a muraszombatiban: *Szápáry* Géza gróf, a szent-gotthárdiban: *Szalay* Sándor szolgabiró, a németujváriban: *Cseh* Sándor, a felső-eőriben: *Szabó* György, a kőszegiben: *Hollán* Ernő, Pétervárad volt műszaki parancsnoka.

Provizórium. Az alkotmányos korszak azonban tiszavirág életű volt. Az országgyűlés eredménytelenűl szétoszolván, az alkotmányos tisztikar lelépett s a Zichy Herman gróf főispáni helytartó élén kinevezett tisztviselők kormányozták ujból a vármegyét. Ez a provizórium 1865-ig tartott. Míg a kormány és a hatóságok forradalmi törekvésektől tartva, a legterhesebb rendőri óvintézkedéseket léptették életbe, addig a közönség minden alkalmat megragadott a nemzeti érzület nyilvánítására.

Nemcsak, hogy egyes hazafiak külföldi utazásait nem nézték jó szemmel, hanem az itthoniakra is vigyáztak, még hangverseny vagy tánczmulatságok tartását sem engedték meg s rövidre rá még az előadandó darabokat is korlátolták. Igy Reményi Edének 1863. szeptember 23-án Körmenden megtartandó hangversenye valósággal izgalomba hozta a hivatalos világot, azonban Zichy Herman gróf tapintatos eljárása következtében ez esetben a hangverseny megtartása elé nem gördült akadály.

Csakhamar ujabb események foglalkoztatták a hatóságokat. Deczember 18-ikán reggelre Szombathelyen és Kis-Czellben, bár a hatóságnak előzőleg tudomása volt róla, forradalmi kiáltványokat ragasztottak az utczasarokra.

A következő év elején az Almássy-féle összeesküvés sem hagyta érintetlenül a vármegyét. Szelestey László, a vármegye volt főjegyzője, mint szintén gyanusított, elfogatott és várfogásra itéltetett.

Ez évben Zichy Herman gróf kanczellárrá neveztetvén ki, a főispáni helytartói széket Chernel Elek foglalta el.

A következő évben nyilt meg az első vasút. A Déli vasút sopron-kanizsai ága, hosszas vajudás után, 1865. szeptember 20-ikán átadatott a közforgalomnak. Első vasut.

TEREM A KÖRMENDI VÁRKASTÉLYBAN.

A felvirradt alkotmányos élet ismét az urnához szólította a vármegyei választókat. Az 1865. november 30-án megtartott képviselői választás következőket küldte az országgyűlésre: 1865–67.

Szombathely: *Horváth* Boldizsár, Kőszeg: *Babarczy* Antal báró (választása kérvénynyel támadtatván meg, hosszas eljárás után 1867-ben megsemmisíttetett), Sárvár: *Horváth* Antal, Kis-Czell: *Horváth* Elek, Rum: *Bezerédj* László, Körmend: *Széll* József, Muraszombat: *Szápáry* Géza gróf, Szent-Gotthárd: *Szabadffy* Sándor, Német-Ujvár: *Cseh* Sándor, Felső-Eőr *Hollán* Ernő.

Ez országgyűlés alatt létrejött a korona és a nemzet közt a *kiegyezés*. Az ezt szentesítő koronázásra a rendelkezési jogát visszanyert vármegye uj alkotmányos főispáni helytartójának, Széll Józsefnek, elnöklete alatt május 1-én megtartott közgyűlésében választotta meg a vármegyei küldöttség tagjait. A koronázási ünnepélyen résztvettek a vármegyei bandériumban: Erdődy Gyula és György grófok, Kiss Gyula, Jósa Kornél, Radó Kálmán, Széll Miklós és Vidos Benő. Kiegyezés.

Társadalmi haladás.

Az alkotmányos élet fellendülése csakhamar a *társadalomra* is kiterjedt. Megyeszerte élénk mozgalom indúlt meg a Szombathelyen építendő szinház érdekében; 1868. okt. 1-ével indúlt meg az első hírlap, a „Vasmegyei Lapok“, ugyanez év okt. 21. és 22-én Kis-Czellben gazdasági kiállítás rendeztetett.

A fővárossal való közvetlen összeköttetést létesítő vasút eszméjét egész hévvel karolta fel a vármegye közönsége, Szombathely városa pedig 1868. év elején a fővárosba küldöttséget menesztett, hogy a város érdekeit az országgyülés figyelmébe ajánlja.

1869. képviselőválasztás.

1869. évi január havában kezdetét veszi a képviselő-választásra vonatkozó összeirás elkészítése. Márczius 16-án képviselőkül megválasztattak:

Horváth Boldizsár (Szombathely), Szabó Miklós (Kőszeg), Radó Kálmán (Sárvár), Horváth Elek (Kis-Czell), Bezerédj László (Rum), Szalay Sándor (Körmend), Berke József (Mura-Szombat), Széll Kálmán (Szt.-Gotthárd), Ernuszt Kelemen (Német-Ujvár), Hollán Ernő (Felső-Eör).

Vasutépítés.

A félbenmaradt *vasútépítés* terve az uj országgyülésen ismét életre kelt. 1869. tavaszán a Reichsrath foglalkozik ez ügygyel, az országgyülés pedig csakhamar letárgyalván a vasútépítésről szóló javaslatot, mely jul. hó 14-én szentesíttetett, megkezdődött az épités és 1871. évi okt. 1-én megnyílt a magyar nyugati vasút győr-szombathelyi vonala.

A törvényhatóság rendezése.

Az 1870. évi XLII. t.-cz. 91. §. értelmében a vármegye törvényhatósági bizottsága a törvényhatóság rendezése czéljából bizottságot küldött ki.

1872. képviselőválasztás.

Az 1872. junius 17-én megtartott képviselőválasztás alkalmával a vármegye választó-kerületei következőket küldték az 1872. évi országgyülésre:

Szombathely: Horváth Boldizsár, Kőszeg: Falk Miksa, Sárvár: Radó Kálmán, Kis-Czell: Horváth Elek, Rum: Istóczy Győző, Körmend: Takács Lajos, Mura-Szombat: Szápáry Géza gróf, Szent-Gotthárd: Széll Kálmán, Német-Ujvár: Ernuszt Sándor, Felső-Eör: Hollán Ernő.

1873-iki kolera.

1873. nyarán a vármegye több helyén, nevezetesen a Kemenesalján, az *ázsiai kolera* járványszerűleg lépett fel, miért is a búcsújárások eltiltattak, a vármegye tisztikara mindent elkövetett a ragály elfojtása érdekében. Ernuszt Kelemen főispán személyesen kereste fel a járványtól megszállott községeket.

1875. képviselőválasztás.

Az 1875—78. évi országgyülésre a vármegye választókerületei a következőket küldték:

Szombathely: Horváth Boldizsár, Kőszeg: Fügh Károly, Sárvár: Tulok Zsigmond, Kis-Czell: Boda József, Rum: Istóczy Győző, Körmend: Sibrik Kálmán, Mura-Szombat: Berke József, Szt.-Gotthárd: Széll Kálmán, Német-Ujvár: Ernuszt Sándor, Felső-Eör: Hollán Ernő, helyette (1876.) Ernuszt Kelemen.

Deák Ferencz halálával a vármegye febr. 1-én megtartott közgyülésében rótta le a kegyelet adóját: a nagy halott temetésén magát küldöttséggel képviseltette, a febr. 5-én tartott gyászmisén pedig testületileg vett részt.

1877. évben *Kőszeg* szabad kir. város, eddig önálló törvényhatóság, a vármegyébe bekebeleztetett. Ugyanez évben a szolgabiró-hivatalok uj szervezetet nyertek.

1878. képviselőválasztás.

A boszniai okkupáczió hatása alatt a vármegyében a képviselőválasztások 1878. augusztus 5-én tartattak meg. Megválasztattak:

Horváth Boldizár (Szombathely), Szájbély Gyula (Kőszeg), Márkus István (Sárvár), Ajkay Gyula (Kis-Czell), Istóczy Győző (Rum), Pázmándy Dénes (Körmend), Berke József (Muraszombat), Széll Kálmán (Szt.-Gotthárd), Ernuszt Sándor (Német-Ujvár), Ernuszt Kelemen (Felső-Eör).

Az 1879. ápril 21-én tartott közgyűlésből a vármegye a királyt, ezüst menyegzője ünnepén, hódoló felirattal üdvözölte; ugyanekkor elhatároztatott,

hogy az uralkodó pár arczképét a vármegye közgyűlési terme számára lefesteti.

1880-ban a magyar orvosok és természetvizsgálók aug. 24—27-én Szombathelyen tartották XXI. vándorgyűlésüket Szabó Imre szombathelyi püspök elnöklete alatt.

Ugyanekkor nyilott meg az állandó szinház, melynek felállításához a vármegye közönsége 15,000 frttal járult; a vármegye székháza jelenlegi alakjában kibővült, a gazdasági egyesület pedig sikerült mezőgazdasági kiállítást rendezett.

Az 1881. junius 24-én megtartott képviselőválasztáson megválasztattak: 1881. képviselőválasztás.

Szombathely: Horváth Boldizsár, Kőszeg: Szájbély Gyula, Sárvár: Kőnigmayer Károly, Kis-Czell: Békássy Gyula, Rum: Istóczy Győző, Körmend: Pázmándy Dénes, Mura-Szombat: Augusztich Antal, Szent-Gotthárd: Helfy Ignácz, Német-Ujvár: Rohrer Viktor, Felső-Eőr: Ernuszt Kelemen.

1882. szept. havában Kis-Czell környékén honvéd-hadgyakorlatok tartattak, mely alkalommal József főherczeg Kis-Czellben ünnepélyesen fogadtatott, (szept. 11.) majd Szombathelyt látogatta meg.

1884. év tavaszán ismét választási mozgalmaktól visszhangzott a vármegye. 1884. képviselőválasztás.
A jun. 14-én megtartott képviselő választások alkalmával megválasztattak:

Szombathely: dr. Kuncz Adolf, Kőszeg: Széll Kálmán, Sárvár: Tulok Benő, Kis-Czell: Békássy Gyula, Rum: Istóczy Győző, Körmend: báró Üchtritz Zsigmond, Mura-Szombat: gróf Széchenyi Tivadar, Szt.-Gotthárd: Fakh Károly, Német-Ujvár: Gref József (ennek lemondása után Polónyi Géza), Felső-Eőr: Ernuszt Kelemen.

A vármegye ez évi intézkedései között kiváló fontosságú a kisdedóvóknak megyeszerte való felállítása. Még 1883. folyamán szóba került ez az ügy, azonban csak akkor jutott a megvalósulás stádiumába, midőn a a vármegye közönsége e czélra 15,000 frtos alapitványt tett.

A 80-as évek közepén több irányban megindult mozgalmak a vármegye *közgazdasági viszonyainak* jelentékeny fejlődését idézték elő s Szombathely város emelkedésének alapját rakták le. Vasutak nyiltak meg ez időben a megyében, uj vasutak tervezése döntő stádiumba jutott s gyárak, kereskedő-házak létesülésével élénkült a forgalom. Közgazdasági haladás.

Az 1887—92. évi országgyülésre a választások jun. 17-én ejtettek meg. 1887. képviselőválasztás.
Megválasztattak:

Szombathely: Várady Károly. Kőszeg: Széll Kálmán. Sárvár: Barthodeiszky Imre, később Tulok Benő. Kis-Czell: Ugron Ákos. Rum: Istóczy Győző. Körmend: Szechődy Kálmán. Muraszombat: Széchenyi Tivadar gróf. Szt.-Gotthárd: Helfy Ignácz, lemondása után: Udvardy Ferencz. Német-Ujvár: Szegedy Béla. Felső-Eőr: Szájbély Gyula.

1889. szeptember 1-én az egész vármegye érdeklődése közt nyilt meg a vasmegyei *iparkiállitás;* ugyanekkor avatták fel az uj ipari és kereskedelmi polgári iskolát. Iparkiállitás.

Időközben a laktanya-építés ügyében már korábban kiküldött bizottság, az előterjesztett terveket részletesen kidolgozta s Reiszig Ede alispán 1888. ápril 18-án tette le a főépület alapkövét.

Ugyanez év decz. 16-án nyittatott meg a szombathely-pinkafői vasut.

1889. okt. hó 2-án avatták fel Szilágyi Dezső igazságügyminiszter jelenlétében az uj igazságügyi palotát.

Az 1890. év utolsó napján eszközölt *népszámlálás* a vármegye területén 390,746 lakost talált. A vármegye lakosainak száma a legutolsó 1880. népszámlálás adataihoz képest 30,435-el szaporodott. 1890. népszámlálás.

1891. nov. 8-án nyilt meg a pozsony-szombathelyi vasut.

Ez évben ünnepelte a vármegye közönsége *Radó* Kálmán 10 éves főispáni jubileumát.

1892. képviselőválasztás. Az 1892—96. évi országgyűlésre a választások január 28-án tartattak meg. Megválasztattak:

Szombathely: Baross Gábor, lemondása után Ernuszt Kelemen, Kőszeg: Szájbély Gyula, Sárvár: Förster Ottó, Kis-Czell: Ugron Ákos, Rum: Istóczy Győző, Körmend: Zichy Herman gróf, Muraszombat: Széchenyi Tivadar gróf, Szent-Gotthárd: Széll Kálmán, Német-Ujvár: Rosenberg Gyula, Felső-Eőr: Festetich Andor gróf.

Király-látogatás. Az 1893. év emlékezetes marad a vármegye évkönyveiben. Nemcsak azért, mert a legmagasabb látogatás szerencséjében részesülhetett, hanem ez év őszén tartatott ama nagy arányú hadgyakorlat, mely hivatva volt a monarhia haderejét s készültségét úgy a szövetségesek, mint a külföld előtt bemutatni.

Valóságos próba-háború volt ez Két hadsereg állott egymással szemben. Az éjszaki Schönfeld báró bécsi, a déli báró Ringelsheim gráczi hadtestparancsnok vezérlete alatt. Egyenként 70 ezer ember, 8 ezer ló és 900 ágyu. A déli hadsereg a Mura mellől feljöve, a Fertő környékéről előtörő éjszaki hadsereggel Kőszeg táján volt megütközendő.

A vármegye közönsége szeptember 15-én lelkesedéssel fogadta az uralkodót, majdnem az összes magyar miniszterek jelenlétében.

A másnap, 16-án délelőtt tartott kihallgatás során a dunántúli vármegyék, ezután a felekezetek mutatták be hódolatukat, délután érkezett meg II. Vilmos német császár, majd Albert szász király és a connaughti herczeg. Még e napon összetalálkoztak a két gyakorló fél előörsei, a déli sereg gyors előnyomulással 17-én már Szombathelyen ütötte fel főhadiszállását, innen 18-án a Kőszeg város elfoglalására elősiető éjszaki hadsereget visszanyomva, Sopron felé tört, míg végre az összeütközés harmadik napján szept. 21-én Nagy-Barom és Füles közt, a soproni határon megtartott zárgyakorlattal a monarkia seregeinek próbamérkőzése befejezést nyert.

Az 1895. szept. 17-én Kis-Czell környékén megtartott hadgyakorlatok alkalmával Vasvármegye rövid idő alatt másodszor részesült a legfelsőbb látogatás szerencséjében.

Millennium. Az ezredéves ünneplésben a vármegye méltóan vett részt. A május 9-én megtartott diszközgyűlésen a főispán és Ernuszt Kelemen országgyűlési képviselő méltatták az ünnep jelentőségét, mely után az ezredév emlékére késztett márvány-emléktábla lepleztetett le.

A vármegye minden községe az ezredév emlékére diszgyűlést tartott, az erről felvett jegyzőkönyvek a vármegye levéltárába helyeztettek el, azonfelül népünnepélyek rendezésével s ezredévi fák ültetésével fejezte ki a vármegye örömét a hon ezeréves fennállása felett.

1896. hódoló felvonulás. A junius 8-iki hódoló felvonuláson a vármegye méltóképen képviselte magát. A vármegyei bandériumban Thurn-Taxis Miksa Egon herczeg vezetése alatt a következők vettek részt: Békássy István az orsz. r. b. tagja, Bátsmegyey Imre, Chernel György, Chernel Antal zászlótartó, ifj. Czifrák János, Erdődy Sándor gróf, Ernuszt József, Hertelendy Gyula, Kiss Emil, Mesterházy Gyula, Mesterházy Jenő, ifj. Reiszig Ede, Sibrik Kálmán, ifj. Sibrik Kálmán, Széll Ödön, Tamás Jenő. Közte öten vasban, a többiek különféle diszmagyar ruhákban, ezenkivül a vármegye kiséretül 5 huszárt állitott ki.

Berzsenyi-szobor. Az ezredévi ünnepélyeket a Berzsenyi szobornak Szombathelyen decz. 8-án történt leleplezése zárta be.

1896. képviselőválasztás. Az 1896—1901. évi országgyűlésre október havában megtartott képviselőválasztások alkalkalmával megválasztattak:

Szombathely: Major Ferencz, Kőszeg: Szájbély Gyula, Sárvár: Förster Ottó, Rum: Buzáth Ferencz, Körmend: Chernel György, Muraszombat: Szápáry László gróf, Szent-Gotthárd: Széll Kálmán, Német-Ujvár: Rosenberg Gyula, Felső-Eör: Radó Kálmán.

* * *

Ezer év multja és jelene fekszik előttünk. A letelepülő magyarok által megalapított várszerkezetből fejlődött vármegye a féktelen oligarchia s kültámadások ellenében századokon át nemzeti királyaink támaszául szolgált.

Az Anjouk uralkodása után a békés fejlődést csakhamar önvédelmi harczok váltják fel és III. Frigyes fondorlatai a vármegye területi épségét jelentékenyen megcsorbítják.

Mátyás a sziléziai háboruk után visszaszerezte az elhódított vármegyei részeket. Halála után azonban ezek ismét elvesztek, míg a mohácsi vész után a két pártra szakadt ország belviszonyai a közállapotok általános sülyedését vonták maguk után.

A hódító török had először Kőszeg váránál szenvedett kudarczot.

A Bocskay hajdui által kibontott lobogókat vigan lengette nálunk is a szellő, miként lelkesedéssel csatlakozott a vármegye Bethlen hadaihoz.

A szent-gotthárdi csatát követő vasvári béke miatt támadt elégületlenség, majd a Thököly-mozgalmak ujabb bonyodalmakba sodorták a vármegyét. E sötét korszakot csak Buda várának visszafoglalása deríti fel.

Rákóczy Ferencz felkelő hadjárata számos eseménynyel gazdagitja a vármegye történetét. Önzetlenségének kiváló jeleit adta ekkor a vármegye, nemességéből pedig számos kurucz tiszt tette nevét emlékezetessé.

A szatmári békét követő korban először Mária Terézia királynő hivó szózatára állott ismét fegyverbe a vármegye nemessége.

Az inszurrekcziók ez időtől kezdve mindenkor, mint később I. Ferencz király idejében az ősi erényről méltán tettek tanuságot.

A XIX. század első felében megindult kulturális törekvéseket félbeszakította a szabadságharcz riadója, midőn a vármegye a nemzeti ügyet hagyományos érzülettel s lelkesedéssel karolta fel.

A kiegyezéssel megkezdődött korszak a vármegye közönségének uj irányt adott: most áldozatkészségét a közmivelődésnek és közgazdaság fejlesztésének szenteli.

Ezer év története gazdag fényes epizódokban; sok tanulságos, sok lélekemelő eseményt tár elénk . . . Ezer éves mult dicsőségét hirdetik az omladozó várak, az elsárgult okiratok, a vármegyei régiségtárban elhelyezett zászlók, a várkastélyokban felhalmozott hadi diadaljelek. Ezredéves multjával szemben nem csekélyebb fényt vetnek a jelenkori nagy alkotások: közművelődési alapítványok és intézetek, gazdasági és ipari alkotások, mindmegannyi bizonyítéka annak, hogy a vármegye közönsége százados hagyományként őrzi e jeligét: „pro libertate, rege et lege“.

ÁGYU A NÉMETUJVÁRI VÁRBÓL.

VASVÁRMEGYE ÖNKORMÁNYZATA ÉS KÖZIGAZGATÁSA.

Politikai történetének gazdagsága mellett Vasvármegye önkormányzati és közigazgatási története is mozgalmas, ámbár a birtokunkban levő adatok korántsem nyujtanak teljes képet a megye idevágó történetéről, mert a tizenhatodik század utolsó éveiben a megyei levéltárat nagyobb biztonság okából a törökök elől Német-Ujvárra szállították, a várban azonban tűz ütött ki és ez alkalommal a megyei levéltár is a lángok martalékává lett. Az elpusztult iratok között voltak a megye közgyűléseinek jegyzőkönyvei és általában mindazok az írott emlékek, melyek a megye beléletének megelőző történetére fényt deríthetnének.

Megyei önkormányzat.

Kétségbe nem vonható tény, hogy a vasvári várról nevezett várkerület ama legrégibb várkerületek közé tartozott, melyek már Szent-István uralkodása alatt megalakultak. Ha tehát nem adhatunk is határozott választ arra a kérdésre, hogy egyes megyékben, nevezetesen Vasvármegyében, mikor és miként fejlődött ki a várszerkezet bomlásával a nemesi vármegye és önkormányzat: elégséges támaszul szolgálnak erre nézve a magyar jogtörténetnek eléggé ismert adatai, melyek ez átalakúlást a XIII. és XIV. századok viharos éveibe helyezik.

A megyei önkormányzat hatásköre Kőszeg, Rohoncz, Borostyánkő és a szomszédos helyek, melyek másfél századon át Ausztriába voltak bekebelezve, nemkülönben az úgynevezett „Őrség“ és Sinnersdorf és Oberwaldbäuern községek kivételével, a megye egész területére terjedt ki állandóan.

Osztrak részek.

Kőszeget, Rohonczot, Borostyánkőt és a szomszédos helyeket, mint a vár-

megye történetéből tudjuk, az 1491-ik szombathelyi béke pontjai az országtól elszakítván, Ausztriához csatolták. Ez időtől fogva egészen 1647-ig a nevezett városok és községek törvénykezési ügyekben a bécsi császári törvényszék, közigazgatási ügyekben a cs. kamara fenhatósága alá tartoztak, hadi és védelmi ügyekben pedig a császári várparancsnokságoknak voltak alárendelve. Sinnersdorf és Oberwaldbäuern községek szintén a XVI. századot megelőző időben jutottak stájer fenhatóság alá. Noha a községeknek Stiriához való tartozását sem a megye, sem az ország soha el nem ismerte, és a XVII. század elejétől fogva a megye rendei minden kitelhetőt elkövettek, hogy a megyei joghatóságot felettük háborítlanúl gyakorolhassák, sőt az 1827-ben kiküldött országos bizottság 1830. augusztus 22-én itéletileg is kimondotta, hogy a két község, mint az ország tartozéka, a megyéhez visszacsatoltassék és ezt az 1843-iki legfelsőbb királyi elhatározás is elrendelte: mindennek daczára a végrehajtás a stájer rendek ellenzése folytán s a közbejött 1848/9-iki események miatt, nem volt foganatosítható s a nevezett két község a legújabb időig is az országtól elszakítva, az egyházi ügyek kivételével, idegen hatóság parancsainak engedelmeskedik.

Megyei székhely.

A legrégibb időktől fogva *Vasvár* volt a megye székhelye. Hogy mikor tették át a székhelyet *Szombathelyre*, arra határozott választ nem adhatunk; csak annyit tudunk, hogy 1560-ban a megye még Vasvárott tartotta üléseit. Valószínü, hogy a székhely áthelyezése a vasvári káptalan áthelyezésével egyidejűleg (a káptalan áthelyezését az 1578. XX. t.-cz. rendeli el), vagy valamivel később, talán 1595-ben történt. Erre vall az a körülmény, hogy a megye levéltárában 1595-től meglevő közgyűlési jegyzőkönyvek már Szombathelyen vétettek fel.

Törvényhatósági pecsét.

Ugyanily úton kell megállapítanunk azt az időpontot is, melyben a megye a *törvényhatóság pecsétjének* birtokába jutott. A királyi engedélyokmány ugyan nem maradt reánk — minden valószínűség szerint ez is a németújvári tűz alkalmával pusztult el — hanem, hogy a megye a czímeres pecséttel már Zsigmond kora óta élt, azt következtethetjük abból, hogy a megye rendei a magyar kir. udvari kanczellária 1728-iki leiratára, melyben az a megyét a pecsét és a vörösviasz használatától királyi engedély hiányában eltiltani szándékozik, azzal felelnek, hogy a megye pecséthasználási joga régibb, mint maga a kancellária: háromszáz évet, ha többet nem, meghalad. Különben pedig a megye nem vörös, hanem zöld viaszba nyomja pecsétjeit. A megyei rendek felterjesztését megerősíti az, hogy az 1610. óta fenmaradt lenyomatok immár a pecsétnyomó viseltes voltára vallanak. Az 1550. LXII. t.-cz. utasításához képest a pecsét külön ládába zárva őriztetett és csak a törvénykezés ideje alatt bocsáttatott az illető tisztviselők rendelkezésére. A régi pecsét felírata év nélkül: „*Sigillum comitatus Castriferrei*“.

Közös megyei gyülések.

Az országos védelem a *törökök beütései* ellen kevés biztonságot nyújtván a Dunántúlnak, a dunántúli megyék a XVI-ik században és a XVII-ik század elején nem egyszer jutottak abba a kényszerhelyzetbe, hogy védelmükről önmaguk voltak kénytelenek gondoskodni. Erre szolgáltak a *megyék közös gyülései*. Ilyen közös gyűléseket tartottak 1547-ben Hídvégen és Körmenden; ilyen közös gyűlései voltak Vas és Sopron vármegye rendeinek 1596-ban és 1599-ben Meszlenben s 1619. november 30-án Szőllősön. 1626-ban pedig Vas, Sopron, Zala és Veszprémmegyék Beőben tartanak közös gyűlést.

Várispánok.

A várispánok megállapitható névsora:

1108. Ügüdi, 1141—61. Lőrincz, 1193. Fulco, 1203—5. Márton, 1209. Moys, 1213. Kan nemzetségbeli Gyula, 1213. Kan nemzetségbeli Gyula, 1214. Miska 1219. Demeter, 1220. Dénes, 1222. Lőrincz, 1223. László.

Főispánok.

Főispánok :

1225. Gyula, 1225. Buzád, 1225. Pósa, 1233. Ábrahám, 1237–38. Hahold, 1240—4. Balduin, 1244. Henrik, 1247. Miklós, 1260. Hahold, 1263. Benedek, 1266. Ernyei, 1271. Budaméri Gergely, ki testvérével, Egyed tárnokmesterrel és pozsonyi főispánnal együtt Ottokár hírnököt és a pozsonyi várat a cseh királynak kézre játszotta. 1273. Amadé, 1273. Domokos és Gergely, 1274. Amadé és Fülöp, 1275. Lóránt, 1276. Móricz és István, 1277. Amadé, 1279. Hebord és Gergely, 1287. Németújvári Iván, 1144. Henrik, 1296. János, 1316. Bánffy Tamás, 1325. Köcski Sándor, 1328. Lóránt, 1330. István, 1332. Tamás, 1339. Leustach, 1340. Miklós, 1345. István, 1347., 1348. Tóth Lőrincz mester, egyúttal sopronmegyei főispán, a ki megerősíti a kőszegiek kiváltságlevelét, György vasi főispánt ugyanez évben Lajos király Avignonba küldi; mint vasi főispánt találjuk ugyancsak feljegyezve ez évről Laczkfy Istvánt, 1349. Konth Miklós, 1350. Wolfhard Ulrik, Lajos királynak olaszországi hadjárataiban a német zsoldosok vezére, a hadjárat befejezte után pedig egyike azon követeknek a pápánál, kik neki az elfoglalt országrészt visszaadják, 1351. Olivér, 1355. András, 1356. Olivér, 1366. Petheő János, 1374. 1385. Szochi Frank, Konya bán fia, 1387. Kanizsai Miklós, 1405. Kanizsai György, 1436. Gersei Petheő László és Péter, 1438. Szécsi János, a királyné étekfogó mestere, 1439. Szécsi Miklós, 1440. Szécsi János, 1441. Gersei Pethő László és Pető, 1442. Kanizsai Imre, 1452. Szécsi János, 1453. Szécsi János és Miklós, 1454. Szécsi János, 1458. Kanizsai Imre, 1460. Kanizsai Miklós és László, 1462. ugyanezek, 1469. Monyorókeréki Ellerbach Bertold, 1476. Kanizsai László, 1481. Batthyány Boldizsár, 1521. Batthyány Ferencz, 1524. Kanizsai László, 1526. Széchi Tamás, 1530. Erdődy Péter és 1534. Nádasdy Tamás. Az 1562-ben elhalt Tamás nádor után még négy Nádasdy ült Vasmegye főispáni székében. Fia, Ferencz, a vasi főispánság mellett a kir. főlovászmesteri hivatalt is viselte. Ferencznek 1604-ben bekövetkezett halálával ennek fia, a hirhedt Báthory Erzsébettől született Pál, következett a főispánságban, ki 1625-ben a grófi rangot kapta és egyúttal dunántúli főkapitány és kir. főudvarmester is volt. Pálnak fia, Ferencz, az 1671-ben kivégzett országbíró, 1635-ben követte atyját a főispánságban; ezt a hivatalát azonban nem viselte haláláig, mert 1669-ben már egyik fiát, Istvánt, találjuk a megye főispáni székében. A Nádasdyakat követték: 1671-ben Széchy Péter gróf, 1685-ben Batthyány Kristóf gróf, 1687-ben Kéry Ferencz gróf, 1701-ben Batthyány Ádám gróf, 1703-ban Erdődy István gróf, 1727-ben Batthyány Lajos gróf, a későbbi nádor és Vasmegyének első örökös főispánja.

Alispánok.

Alispánok 1595 előtt:

1338 András mester, 1356. Miklós mester, Elbee fia, 1376. Gáll Übül mester, 1381. Büki Hibardus mester, 1405. Melléthei Magyar Miklós mester, 1414. Egerváry Mihály, 1428., 1430., 1434. Thelekessy István, 1438. Szecsődy Gáspár, 1439. Nádasdi Darabos Jakab, 1439., 1440. Keresztúri János, 1444. Bődi Dénes, 1445. Ládonyi János és Rumi János, 1449., 1450. Káldi György, 1454—57. Nádasdi Darabos László, 1460. Szerdahelyi János, 1460., 1461., 1462. Polyáni Tamás, 1465. Koltai György és Sitkei Antal, 1470. Nádasdy Lajos és Egerváry Mihály, 1475—76. Válti Rákos Albert, 1478—79. Gosztonyi Venczel, 1479. Szarvaskendi Sibrik László,1481. Boldogasszonyfalvai Horváth Mihály, 1485. Parragi Miklós és rádóczi Győrffy János, 1483. Sitkei Antal, 1483—88. Polyáni János, 1500. Poliany Imre és Sitkey Zsigmond, 1515. Pelsőczi János, 1535. Szecsődy Ferencz, 1550. Jakovíts Pál, Ivánczy Péter és Zarka János, 1555. Ivánczy Péter, 1561. Ivánczy Péter, Zarka Pál és Botthka Imre, 1564. Nádasdy András, és Bécsy Gergely, 1666. Botthka Imre és Darabos Gergely, 1569—1571. Botthka Imre, Nádasdy András, 1574. Nádasdy András és Beiczy Gergely, 1577. Nádasdy András és gersei Petheő Ambrus, 1578. Botthka Imre, 1583. Táplánfalvai Polyány Farkas és Nádasdy Pál, 1584. Nádasdy Pál, 1586., 1589., 1592. Nádasdy Tamás és lukafalvai Zarka Lajos.

1595-től fogva 1848-ig a megyei önkormányzat élén a következő alispánok működtek: 1595. Nádasdy Tamás, Zichy György, 1600. Chemetey István, Kesserü István, 1601. Darabos István, Joó László, 1605. Keserü István, Szelestey Ádám, 1608. Kisfaludy Balázs és Nádasdy Tamás, 1619. Kisfaludy Balázs,

Nádasdy Tamás, 1625. Polányi Lőrincz, Kisfaludy Pál, 1632. Eördög Simon, Káldy Ferencz, 1635. Káldy Ferencz, Rajky Imre, 1636. Chemetey József, Sibrik István, Kisfaludy István (helyettes), 1641. Kisfaludy István, Horváth János szentgyörgyi, 1646. Nádasdy Balázs, Meszlényi Benedek, 1656. Káldy Péter, Niczky Boldizsár, 1659. Káldy Péter, Zarka Mihály, 1661. Káldy Péter, Török Imre, 1665. Niczky Gáspár, Enyedy János, 1672. Falussy Miklós, Vasdinnyey Sándor, 1673. Káldy Péter, Enyedy János, Niczky Gáspár, 1676. Horváth János, Báchmegyey Ferencz, 1687. Báchmegyey Ferencz, Szegedy Pál, 1696. Szegedy Pál, Szalánczy Márton, 1699. Szegedy Pál, Hevenyessy János, 1700. Hevenyessy János, Horváth Zsigmond szentgyörgyi, 1705. Horváth Zsigmond, Zobothin János, 1713. Zobothin János, Sigray József, 1717. Zobothin János, Horváth József, 1718. Zobothin János, Tallián Ádám, 1724. Tallián Ádám, Foky János, 1730. Rosty István, Neczky Zsigmond, 1735. Rosty István, 1742. Szelestey Boldizsár, Mlinarik Pál, 1746. Szelestey Boldizsár, Lippics Boldizsár, 1749. Sallér István, Zarka István, 1754. Zarka István, Boros Ferencz, 1757. Zarka István, Rosty Ferencz, 1762. Rosty Ferencz, Orosz Ignácz, 1772. Rosty Ferencz, Horváth Ferencz, 1775. Horváth Ferencz, Sibrik László, 1784. Boros Ferencz, Somogyi János, 1786. Boros Ferencz, Tallián Antal, 1788. Boros Ferencz, gróf Sigray József, 1790. Boros Ferencz, Vajda Antal, 1794. Vajda Antal, Farkas László, 1798. Vajda Antal, Farkas László, ez utóbbi helyét 1805-ben Saly Károly foglalja el, 1810. Szladovits Károly, Szabó Ignácz, 1812. Szabó Ignácz, Jelencsics János, 1816. Szabó Ignácz, Szerdahelyi Ignácz, 1828. Niczky János, Szerdahelyi Ignácz, ennek helyét azonban már ez évben Bertha Ignácz foglalja el, 1832. Niczky János, Bertha Ignácz, 1835. Bertha Ignácz, Békássy Imre, 1838. Vidos József, Zarka János, 1840. Vidos József, Tóthfalui Tóth Lajos, 1842. Békássy Imre, Széll József, 1845. Széll József, Zarka Sándor, 1848—49. Széll József, Zarka Sándor, majd Zarka Sándor, Vidos Dániel, Balogh Antal.

Az októberi diplomát követő restaurációión első alispánná Mesznil Viktor, másodalispánná Szentgyörgyi Horváth László, főjegyzővé pedig Szelestey László, a költő, választatott meg, ezek helyét azonban még ugyanazon évben Széll József első alispán, Balogh Antal másodalispán és Inkey Sándor főjegyző foglalták el, a megye adminisztrátorává pedig gróf Festetich György neveztetett ki. Az országgyűlés feloszlatása után, hogy a megyei gyűlések betiltását megelőzve, megbizatását megbizói kezébe tehesse le, a tisztikar az 1861. november 4-én tartott közgyűlésen lemondott. A főispáni helytartó néhány nappal előzte meg lemondásával a tisztikart.

*

Noha a XVI. század vége felé már Szombathely a megye székhelye, a háborús idők és más kedvezőtlen körülmények később is gyakorta kényszerítették a megye rendeit, hogy gyűléseiket egyéb helyeken, néha kisebb falvakban, tartsák meg. Ily helyek: Rohoncz, Körmend, Német-Ujvár, Kis-Czell, Vép, Meszlen, Monyorókerék, Szőllős.

Szombathelyi gyűléseit a megye a XVII. század első felében a várban, később pedig bérházakban tartotta. Tíz év telt el, mig a megye *székházra* szert tehetett. Megyei székház.

A vármegye adakozásra szólította fel főurait, egyuttal pedig a nemességre minden porta után 50 dénárt vetett ki. Elsőben is Draskovich György győri püspökhöz, mint Szombathely földesurához folyamodott, kérvén őt, hogy engedjen át részére valamelyes városi épületet, melyet állandó székháznak felhasználhat. A püspök azonban, a ki forrásaink szerint különben is gyakran háborgatta a megyét jogaiban, úgy, hogy e miatt ellene az 1647-iki pozsonyi országgyűlés vizsgálatot volt kénytelen elrendelni, nemcsak akadályozta a megye törekvését, hanem még azon vételi szerződés ellen is tiltakozott, melyet a megye időközben a Töttősy árvák gyámjával kötött. Csak 1649-ben engedte meg bizonyos, földesuri jogait biztosító feltételek alatt, hogy a vármegye Szombathelyen „a várterületen kívül, polgári házat vagy

telket vehessen, avagy épithessen." A megye nem késett az alkalmat felhasználni. 1651-ben állíttatott ki az örökbevalló levél a vármegye és Bornemissza Orsolya között, mely szerint ez utóbbi kiskoru fiának, Festetich Pálnak, telkét és kőházát 1050 frtért a megye tulajdonába bocsátja. Az ekkor vett telek és kőház képezi máig is magvát a Széchenyi-téren emelkedő vármegye házának. Az épitkezések 1775-ben kezdődtek meg és a nagy palota 1779-ben már teljesen készen állott.

Megye-gyülések. A *megye-gyülések* kétfélék voltak, úgymint nagy (congregatio generalis) és kis (congregatio particularis) gyűlések. Az előbbiek rendszerint évnegyedenkint, az utóbbiak a szükséghez képest, bármikor összehívhatók voltak. A kis gyűlések jegyzőkönyveit mindig a nagy gyűléseken hitelesítették. Szabály, hogy a kisgyüléseken csakis a kevésbbé fontos ügyek tárgyalhatók.

Az 1746. évi január 17-én tartott közgyűlésen hozott statutum értelmében oly esetben, „ha Alispány urak a Gyűlésekben akármit inditványoznának, azok csendesen kihallgattassanak, senki beszédjekbe ne vágjon, hanem minden dolgok egész mérséklettel vitattassanak." A közgyűlési ügyrendre vonatkozó egyéb intézkedései a statutumnak a következők: „Valamint mindenkinek a maga véleményét mérsékléssel előadni szabadságában áll, úgy senki a másik beszédjébe ne vágjon, annyival inkább személyeskedésre ne vetemedjék; mivel pedig minden nemesnek a vármegye gyűléseire személyesen vagy felhatalmazott által megjelenni kötelessége: ne bátorkodjék senki a jelenlevők nevében maga vélekedését erőltetni, annyival kevésbbé a köznemességet hitegetésekkel a maga véleményére vonzani, mely nem másnak, mint a közcsend és békesség felzavarásának tekintetik. Habár valaki másnak megbízó és felhatalmazó levelét a gyülekezetben előmutatja is, mindaddig annak szava és helye a tanácskozásban meg nem adatik, valameddig közmegegyezéssel a megbízott személynek a tanácskozásra alkalmatos értelmi és erkölcsi tulajdona el nem ismertetik. Az előlbocsájtottak, mint a jórend behozatala és az egyetértés, békesség és csend fentartására intézett rendelések, mindenek által szentül megtartassanak, az azokat akár részben, akár általában megszegők pedig a gyülekezet szinén az 1723-ik Törvénynek 57-ik czikke szerint büntettessenek és nyomban exequáltassanak. Miokáért szükséges, hogy a vármegye tiszti ügyésze mindenkor a gyülekezetekben jelen legyen, annak törvényes akadályoztatása esetében pedig más alkalmatos ügyvéd illendő napi járandóság fizetés mellett helyettesíttessék. A végzések az illető tisztviselők által minden késedelem nélkül foganatba hozattassanak és senki ne merészelje sem maga, sem mások által e részben azokat akadályoztatni, úgy mindenki azokat szentül megtartani köteleztetik az 1723-iki 58-ik Törvény czikkelye értelmében."

A tárgyalási nyelv 1806-ig a latin és ezen a nyelven vezették a mondott évig a jegyzőkönyveket is.

Arról a buzgóságról és kitartásról, melylyel Vasvármegye karai és rendei a közügyeket a zöld asztalnál tárgyalni szokták, fogalmat nyujthat már maga az a körülmény is, hogy szokásuk volt a megyeházát mindaddig oda nem hagyni, míg a tanácskozás az összes ügyek letárgyalásával befejezést nem nyert. Néha aztán ott ültek hétszámra, mint például 1809-ben, midőn a február 6-án megnyilt nagygyűlés még csak márczius 4-én érte el mozgalmasságának tetőfokát. E napon jelent a karok és rendek előtt József nádor, ki ez alkalommal nemcsak a saját festett arczképét ajánlotta meg a megye tanácsterme számára, de egyúttal készséggel megigérte, hogy e czélra a király arczképét is meg fogja szerezni. Az olajfestésü képeket, melyek Ferencz királyt és a nádort életnagyságban, magyar tábornoki egyenruhában tüntetik fel, a megye csak később, 1830-ban kapta meg. Ezek a képek a tanácsteremnek ma is díszéül szolgálnak. Háborús időkben megtörtént, hogy a napi ügyek felszaporodása és az elintézés sürgőssége a rendek állandó együttlétét tette volna szükségessé. Ekkora áldozatot azonban a rendektől kivánni nem lehetett. Ily esetekben tehát úgy segítettek

magukon, hogy kebelükből állandó *helyi hatóságot*, bizottságot választottak és azt a közgyűlés teljes joghatóságával ruházták fel. Az 1809-ben választott bizottság 15 tagból állt, érvényes határozat hozatalához pedig 5 tag jelenléte volt szükséges.

A *főispánok beiktatása* rendszerint nagy ünnepélyességgel és fénynyel szokott végbemenni. Az ünnepélyek díszét és fényét, a közelebbi és távolabbi megyék nemességén kivül, nem egyszer országos előkelőségek, hatalmas főurak fokozták megjelenésükkel és részvételükkel. Főispáni beiktatás.

Ősi szokás volt, hogy a beiktatás alkalmával a székében ülő főispánt, mikor az esküt már letette, a megye főszolgabírái háromszor felemelték, a karok és rendek és a jelenlevő vendégek pedig háromszoros harsogó viváttal üdvözölték.

SZÉCHY DÉNES.

A legfényesebb ünnepélyek egyike, Batthyány Ádám beiktatása alkalmával, 1762. évi augusztus 25-én folyt le Körmend várában. A beiktatásra Mária Terézia királynő a visszalépő főispánt, Batthyány Lajos nádort, a beiktatandó főispán nagynevü atyját, küldte le királyi biztosul. A megye rendei már a januári gyűlésen foglalkoztak a beiktatási ünnepély részleteivel és határozattá lőn, hogy a nemes ifjak színejavából 150 tagú lovasbandériumot alakítanak. A bandérium öt csapatra osztatott fel, minden csapat harmincz-harmincz fényes fegyverzetű lovasból állván, külön zászlók alatt. Az első csapat vezéreül Rosty Ferencz másodalispán választatott meg. A beiktatás szinhelyéül Körmend vára tüzetett ki. A közgyűlést augusztus 25-én Zarka István első alispán nyitotta meg s inditványára Hajgathó Péter nagyprépost, Szily Márton kanonok, Eszterházy Ferencz gróf, Batthyány Ferencz gróf, Erdődy József gróf, Sigray Károly báró, Festetich Pál, Inkey Gáspár, Zsidó Mihály s Forintos Gábor zalamegyei és Tallián János somogymegyei alispánokból álló küldöttség hívta meg a királyi biztost és a beiktatandó főispánt a közgyűlésre. A lovas-bandérium ezalatt katonás rendben a vár udvarán sorakozott. Amint Hajgathó nagyprépost szép magyar beszédét a nádorhoz megkezdte, a trombiták megharsantak és a mozsarak minden oldalról dörögni kezdtek. A lelkesülés mámora fogott el mindenkit és a riadó éljenzés csak akkor csillapult le, mikor a nádor elnöki székét elfoglalva, ékes magyar beszéd kiséretében előterjesztette a királyi leiratot, mely az ő királyi biztosi kiküldetésére és az új főispán kinevezésére vonatkozott. A latin szövegű királyi leirat felolvasása után ismét a nádor emelt szót, szavait részben a közgyűléshez, részben az új főispánhoz intézvén. Majd gróf Batthyány Ádám, az új főispán szólalt fel és beszéde végén letette az esküt, melyet latin nyelven a kalocsai érsek olvasott fel előtte. A riadó éljenzés lecsillapultával Csődy Pál kanonok vette át a szót, ki az új főispánt latin nyelven a megyei rendek nevében üdvözölte. Az emlékezetes ünnepélyt fényes lakoma

és játékok zárták be; részt vett bennök Grassalkovich Antal m. kir. kamarai elnök is.

Batthyány Lajos beiktatása alkalmával, 1790. ápril 14-én, Szombathely város polgársága ünnepi ruhába és fegyverbe öltözve állt sorfalat a város végén és innét díszmenetben kisérte be az új főispánt a megye székházába. A főispán az ünnepen résztvett polgárokat megvendégelte.

Fia, Fülöp, 1827. szeptember hó végén és október hó első napjain ugyancsak szokatlan fénynyel iktattatott be főispáni székébe. Az ünnepélyen Sopron, Zala, Veszprém, Győr, Trencsén, Hont, Baranya és Fehérmegyék küldöttségei osztozkodtak a vasi karok és rendek közörömében. Ez ősi, fényes ünnepélyek utolsó visszfényeként tűnik fel Radó Kálmánnak 1882. julius 10-iki beiktatása.

Megyei adminisztrátorok.

Adminisztrátorokkal a megye főispáni székében 1771-ig nem találkozunk.

GRÓF NÁDASDY TAMÁS.

1635. április 13-án Nádasdy Ferencz gróf 12 éves korában tartotta meg főispáni székfoglalóját és noha két éven át már ellenmondás nélkül állott a vármegye élén, az 1637. augusztus 10-én tartott közgyűlésen Eszterházy Miklós gróf nádor, Draskovich György gróf győri püspök, Batthyány Ádám, Czobor Imre, Csáky László és Eszterházy Imre grófok csoportjából a nádor nem épen váratlanul felemelkedett és az elégedetlenek nevében inditványozta, hogy a főispán korára való tekintettel, kérjen a vármegye adminisztrátort, a ki addig is, míg a főispán nagykorúságát eléri, a megyét helyette kormányozza. Hasztalan volt a gyermek főispán tiltakozása, ki helyett belső embere, Vittnyédy János vitte a szót, a többség az inditvány értelmében határozott, habár — eredménytelenül. A király ugyanis válaszában, hivatkozva arra, hogy gróf Nádasdy Ferencz életének 14-ik évét már elérte, főispáni esküjét az iktató közgyűlésen az ország törvényei szerint letette és a megyét két éven át az ő megelégedésére kormányozta, kijelenté a megye feliró levelére, hogy a megye kormányzatát tőle elvonni nem szándékozik, sőt akarja, hogy főispáni hivatalát és annak méltóságát továbbra is élvezze. Annyi azonban mégis történt, hogy a király a főispán tanácsadójául Lippay Gáspárt rendelte ki, meghagyván Nádasdynak, hogy a mikor kormányzati nehézségek merülnek fel, ezen érett, okos, a hazai törvényekben jártas és megyében is birtokos férfiú tanácsával éljen.

Örökös főispánság.

Az *örökös főispánság* adományozása azonban az adminisztrátori intéz-

ménynek Vasvármegyében is utat nyitott, mert, ha az örökös főispán hivatalát bármi okból nem viselhette, az adminisztrátor vagy helytartó kinevezése elkerülhetetlenné vált.

Batthyány Lajos, Magyarország kanczellárja és 1751-től fogva utolsó nemzeti nádora, harmincznégy évig kormányozta a vármegyét. Hivataláról 1762-ben mondott le és ekkor fia, ifj. Batthyány Ádám altábornagy neveztetett ki utódjává, de már 1771-ben Batthyány József gróf kalocsai érsek személyében adminisztrátor foglalja el a megye főispáni székét.

E minőségben követik őt: 1780. Batthyány Lajos herceg, 1784. Batthyány Miksa gróf, 1785. Radványi György Ferencz gróf, 1809. a muzeumalapító Széchenyi Ferencz gróf, Istvánnak atyja, 1811. Cziráky Antal gróf, 1832. ifj. Zichy Károly gróf, 1842. Czindery László, 1845. Zichy Bódog gróf.

Főtisztviselők.

A megye *főbb tisztviselői* a központban: az első és másod alispán, a fő- és aljegyzők, a fő- és alügyészek, a főorvos, a főmérnök, a főszámvevő és a főadószedő; vidéken: a kerületi, vagyis fő- és járási szolgabirák, végre az esküdtek.

Feltünő, hogy a választási elv legkésőbben tud érvényre jutni a jegyzői karral szemben. Még a mult században is volt rá eset, hogy a főispán nevezett ki jegyzőket; későbben azonban ezeket is kivétel nélkül a tisztujító széken választották. Említésre méltó, hogy a XVII. század első felében, sőt még a hatvanas években is közös jegyzőket tartanak a szomszéd vármegyék; így Vasmegye főjegyzői közül 1606-ban Szántóházy Ferencz egyuttal Sopron megye, 1661-ben mankóbüki Horváth Ferencz egyuttal Zalamegye jegyzője is. Az első főügyész, kinek nevét feljegyezve találjuk, Meszlényi Péter 1634-ből.

Politikai és törvénykezési tisztviselőkben ugyan nem szenvedett hiányt a vármegye, de annál nehezebb volt a helyzete akkor, ha arról volt szó, hogy szakértő orvost állítson a közegészségügyi szolgálat élére. Valóságos szenzáczió-számba ment tehát, midőn 1762-ben Erlinger Lajos személyében medicinae doctor ajánlkozott a megye physicus ordinariusául. A megye rendei Erlingert 1763. szeptember 27-én közakarattal csakugyan physicus ordinariussá választották, 500 frt évi fizetést biztosítván számára.

Az 1734. szeptember 30-án tartott közgyűlés azon határozatából, mely az adónak a helységektől leendő beszedését számadás terhe alatt a megye adószedőire bízza és attól az urasági perceptorokat eltiltja, sőt megszüntetésöket elrendeli, következtethetjük, hogy megelőzőleg az *adószedés* nehéz feladatát — ha nem is kizárólag — a földes uraságok magán perceptorai teljesítették. Két perceptora (adószedője) volt a megyének. Egyik a házi, másik a hadi pénztárt kezelte.

A *szolgabirák* törvényes száma a régi időben megyénkint négy volt; így volt az Vasmegyében is.

Tiszti fizetések.

Az időpontot, melyben a megye tisztviselői elsőben részesültek rendes *évi fizetésben*, megállapitani nem tudjuk; de nem vagyunk képesek meghatározni az első salláriumok mennyiségét sem. A legkorábbi adatok, melyeket a fizetésekre vonatkozólag ismerünk, egy 1773-ból fenmaradt kimutatásban foglaltaknak. Ez a kimutatás azonban nemcsak a mondott évbeli, hanem a korábbi fizetésekről is felvilágosítást nyújt annyiban, amennyiben benne a régi fizetések mellett az ezen vagy a megelőző évből származó javítások is feltüntetve vannak. A kimutatás tételei a következők:

	frt	frt
Főispán évi fizetése		1500
Első alispán évi fizetése	600	
Javítás czimén kap	100	700
Másod alispán évi fizetése		300
Főjegyző évi fizetése	400	
Javitás czímén kap	100	500
Első aljegyző évi fizetése		250
Másod ,, ,,		200
Főadószedő évi fizetése	400	

	frt	frt
Javítás czímén kap	50	450
Két segéd évi fizetése egyenkint		100
Házi pénztárnok évi fizetése	300	
Javítás czímén kap	50	350
Erdőfelügyelő évi fizetése		200
Főügyész „ „		400
Alügyész „ „		200
Főszolgabirák „ „	200	
Javítás czímén kapnak	100	300
Alszolgabirák (12) évi fizetése	50	
Javítás czímén kapnak	150	200
Víz- és útfelügyelők évi fizetése egyenkint		60
A központinak külön	40	
Háromnak külön szerződési díja	80	
Albiztosok évi fizetése egyenkint		30
Ötnek külön szerződési díja	80	
Hatnak „ „	30	
egyúttal javitás czímén kapnak	2·08	
Főorvos évi fizetése	500	
Két irnok évi fizetése egyenkint		100
A megyekatonák főnökének évi fizetése (lótartással együtt?)		150
Tizenhat megyekatona évi fizetése (lótartással együtt?) egyenkint		75
A szolgák tizedesének évi fizetése		50
Tizenkét szolgának évi fizetése egyenkint		40
Várnagy évi fizetése		50
Hóhér „ „		50

A vármegye személyi kiadása ez évben (1773.) 12043 frt 46$^1/_3$ krra rúgott. A rendes fizetésen kívül azonban voltak a tisztviselőknek mellékjövedelmeik is. Például a főjegyző külön jövedelméhez tartoztak a nemesi oklevelek kihirdetése után befolyó, az ingatlan birtokok átiratása után járó, valamint az ezekre adott kölcsönöket terhelő dijak. A biráskodási joggal felruházott tisztviselők perdíjat kaptak, természetbeli lakással bírtak az alispánok, stb. Az irnokok részére az 1802. szeptember 27-én tartott közgyűlés fejenkint 4 öl tűzifát szavaz meg. Végűl 1803. márczius 1-től fogva a tisztviselők halotti negyedben részesűltek.

Táblabirák.

A *táblabírákkal* többször találkozunk a megye statutumaiban.

Az 1724. május 22-én tartott közgyűlésén határozatot hoznak a rendek, melyben megengedik, hogy a kerületi tábla bírái egyuttal *megyei táblabíróságot* is viselhessenek; a földesurak tisztjeit azonban, ha csak ebbeli hivataloskodásukról le nem mondanak, a táblabírói czím viselésétől eltiltják. Ezt a szabályt azonban az 1791. november 7-én egybegyűlt közgyűlés oda módosítja, hogy uradalmi tisztek is kinevezhetők táblabírákká, és mint ilyenek, a reájuk bízott politikai ügyekben jogérvényesen intézkedhetnek, de, mint birák sem a polgári, sem a büntető törvényszékeken meg nem jelenhetnek és nem bíráskodhatnak.

Megyei törvényszékek.

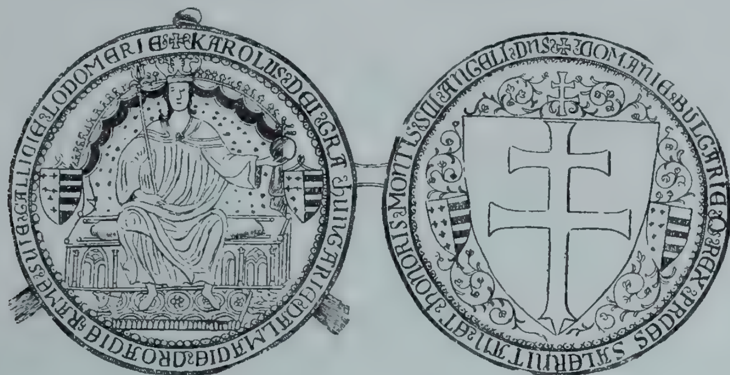
A *megyei törvényszékek* negyedévenként tartották gyűléseiket. Polgári törvényszékeken a tárgyalások 1736. előtt rendszerint négy napig tartottak, ez időtől fogva pedig egy egész hétig. Ezt a szabályt a rendek 1752. október 6-án odamódosították, hogy jövőben a törvényszékek a perek számához képest több napokig is együttartassanak. A törvényszékek tagjai voltak az alispánok, jegyzők, fő- és alszolgabírák, ügyész, esküdtek, táblabírák, a városok hites képviselői és több, a törvényben jártas felesküdött nemes.

Az itéletek rendszerint nagyon súlyosak voltak. Igy például Kőszegen 1713-ban egy Rozina nevü asszonyt ezen káromlásért: „Ich sch . . . . auf unsere Liebe Frau und auf die Catholische Kirche; ich will Lutherisch werden“, fejvesztésre itélték és az itéletet rajta végre is hajtották.

Boszorkányperekben, melyek a törvényszékeknek nem egyszer adtak munkát (a megyei törvényszék előtt 1716—1745. között, tehát 30 év alatt, nem kevesebb, mint 33 boszorkányper tárgyaltatott), az elitéltet vagy elevenen égették meg, vagy pedig előbb fejét vették, ha nő volt, illetőleg felakasztották, ha férfi volt, és csak azután égették meg. Diernthal Katalint Kőszegen 1743-ban kegyelemből csak azért fejezték le előbb, mintsem megégették volna, mivel bűnbánólag bevallotta, hogy kézfogás mellett az ördöggel szövetséget kötött és istenének imádta. A boszorkányperből vajmi nehéz volt valakinek ép bőrrel megmenekülni, mert megtörtént, hogy még az esetben is, ha a vádat bizonyítani nem lehetett, a vádlottat a költségekben elmarasztalták, azon felül pedig 100 vagy 50 pálcza — vagy korbácsütésre

itélték, hogy „szárazon még se maradjon“. Találkozunk azonban feltételes itélettel is (mint például 1716-ban Horváth Kata és Horváth Magdolna boszorkányperében), melynek értelmében az elitélt ártatlanságát bizonyos számú (ez esetben negyven) esküt tett tanukkal utólag igazolhatta.

A halálos itélet végrehajtásához szükséges hóhérral a megye maga nem mindig rendelkezett. A 18-ik század második felében Cierler Ignácz kőszegi hóhért használta.

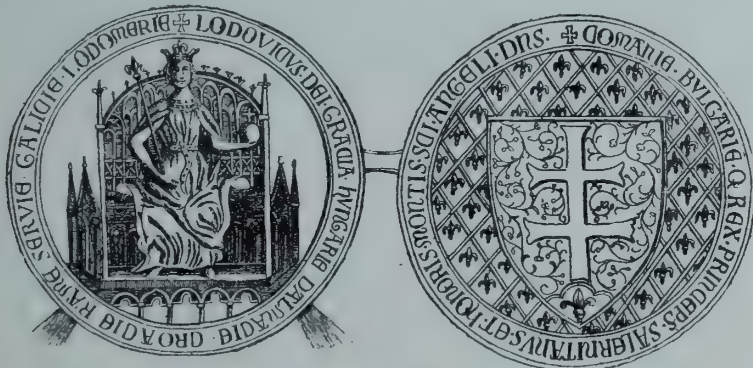
RÓBERT KÁROLY PECSÉTJE.

A peres eljárás alapjául egy 1657-ben kidolgozott és 17 szakaszból álló rendtartás szolgált. A nevezetes rendtartás mely kivételkép magyar nyelven iktattatott jegyzőkönybe, egész terjedelmében így hangzik:

1. Segítségül híván Istent, kezdessenek a Törvények szolgáltatni.

2. Melyek, hogy alkalmatosb rendben vetessenek, szükséges, hogy kik az Törvényszékhez hittel kötelesek, azok a meghirdetendő szék napjának estin az praefigált székeshelyre begyűljenek, az széknek első napján okvetlen korán jelen legyenek és tiszteknek megfeleljenek, hogy valamelyeknek jelen nem léteért a Törvényszék ne késleltessék és a begyűlt Bírák a Causansokkal együtt az heában való üdőmulatásért ne panaszolkodhassanak.

3. Az Törvénynek szollétájában Notarius uram által Series tartatik és kiki arra vigyázzon, azon kívűl haszontalan leszen, ha ki maga akarná causáját erőszakolni és az széket azzal akadályozni, minek előtte azért a Series megváratnék, ha ki Causáját felvétetni akarja, Notarius uramat keresse meg és úgy nem marad el a maga sorjából.

NAGY LAJOS PECSÉTJE.

4. Az Törvényck szollétási az széknek első napján mindenkor kezdetnek hét órakor a következő napokon hat órakor, és itéljenek dél után két óráig.

5. Hogy penigh az Törvényszék alkalmatosban szolgáltathassanak, jelessek is menynyenek végben, a Bírák a Pártok feleletít hallhassák és percipiálják, a Causansok is egymást inkább megérthessék, szükséges, hogy a Törvényházban kiki csendessen legyen, más akármi magán és külső dolgokról való beszélgetésnek békit hagyván, figyelmezzenek a Pártok feleletire, hogy kimenvén az Pártok, ha ki az proponált dologról megkérdetik, a dologhoz képest szólhasson és ne legyen szükség ismét a feleleteket repetálni, olvasni és az üdőt azzal tölteni.

6. Az a csöndesség úgy lehet job móddal, hogy a ki a Törvényszékhez nem köteles, otthon az Bírákat ne akadályozza más haszontalan beszéddel, hanem kimenjen és várja ott Causájának sorát.

7. Ha ki Törvényben ül, addig, még annak a Causának vége nem leszen, ki ne járjon, hogy magára gyanut ne hozzon.

8. Fegyverrel senki a székházhoz ne merészeljen menni.

9. Ha mikor a Pártok felelnek és kimennek, viszont a Határozatnak elvételére beszólitatnak, senki más be ne szorúljon, hanem a Principalisok Procatorokkal menjenek be, miért így is sok üdő vetetik el az ki és beszorúlással, kiben semmi haszna annak, akinek causája nem tárgyaltatik, ha nem ha csak azt tartja nyereségnek, hogy az üdő múlik és úgy talán reá nem kerülne a sor, azért alkalmatlanság és akadályok elkerülése végett az után meg nem engedtetik. Ha ki azért a vicegerrusok (alügyészek) által megintetik, nehéz néven nem veheti, mivel ezek tisztükben fognak eljárni.

10. Micsoda illendő tisztelettel és böcsülettel köllessék kinek-kinek a Bírákhoz viselni és egymás ellen, s a Causansoknak, elég végezése országunknak felőle. Ha ki vét, annak poenája feltaláltatik azon Constitutiójokban, és feő Ispány eő Nagysága követinek méltó helyét s böcsületét megadják.

11. Senki Suplicatióját, panaszát, hogy ha nem az első vött Causahoz való, ne erőszakolja, miért ennek után meg nem engedtetik, hogy e Törvényszék hasonló dolgokkal akadályoztassék. Ha kinek valami hasonló ügye vagyon, tartsa az Vármegyének gyűlésére, akkor olvastatnak meg és kinek-kinek amint az igazság hozza magával, válaszra leszen.

12. Ha ki protestatiókat, tilalmazásokat, ellen mondásokat, intéseket avagy valami hasonló dolgait proponálja avagy propénáltatja, azokat írásban vegye és propositiója adja be Notarius uramnak, hogy eő Kegyelme az Protocolomban bevezesse szállásán és a szék ne késleltessék.

13. Ha kiknek Causajok felvétetik és beszólléttatnak a határozatnak elvételére, garas Pénzekkel készen legyenek az Eskütteknek, mert addig az ítélet meg nem olvastatik, ne költessék annak Verésésejért töb üdőt veszteni, az böcsületes esküttek is heában nem ülhetnek, s ez a kicsin fáradsághok jutalma.

14. Ha ki levelet készíttet is, azon szorgalmatoskodjék, hog Notarius urammal szállásán subscribáltassa, és úgy adja be pöcsétleny, ne akadályoztassék ottben Notarius uram, s mind az egész szék Bírái annyi ideigh haszontalanúl ne üljenek.

15. Procurator (ügyvéd) uraim vigyázzanak és a körül állók is, hogy valamelyik szándékosan vagy heltelenségébűl ellenfele Causáját és noccessusát ki ne vegye, se pedig akárki levelét, ha reá nem bízatott, és nem az ő Principalissát illeti, hogy hasonló dolgokkal senkinek sérelme ne történjék, kiből az Bírák gondviseletlensége sarkaltattatnék.

16. Idézésre, megintésre stb. az Bírákat az Törvényszékbűl ki ne köldgyék, ha kinek valami hasonló dolga vagyon, az széknek egybegyűlése előtt avagy oszlása után reperáltassa.

17. Ezeket és hasonló dolgokat szem előtt tartván, a Bírák tisztöknek eleget tehetnek, a Causansok is elő vött dolgokban panasz nélkűl eljárhatnak. Kire segéllyen Isten mindnyájunkat. Amen!

II. József reformja.

A megyék 1785-ben, József reform-intézkedései következtében, autonómiájukat vesztették, megszünt a megyegyűlés, megszűntek a választott tisztviselők is. Nemcsak a hivatalos nyelv, hanem még a megye czímeres pecsétje is megváltozott és rajta a struczczal ékesített várfalat az ország czímere váltotta fel. Miután azonban a császár kevéssel halála előtt rendeleteit visszavonta, a megyék ismét visszanyerték önrendelkezési jogukat. Vasvármegye rendei 1790. márczius 2-án tartott közgyűlésükön foglalkoztak a császári leirattal és 16 pontba foglalták össze azokat az intézkedéseket, melyeket a régi rend helyreállítása czéljából életbeléptetni szükségesnek tartottak. József császár összes intézkedését semmisnek nyilvánítják, a külön bíráskodást megszüntetik és a földesurak, valamint az egyes kiváltságos helyek törvénykezési jogát és a jus gladii-t visszaállítják. A házakra erőszakosan felfestett számok eltörlését és a faluk nevét, számát, nemkülönben a földmérés állapotát feltüntető táblák kiásását elrendelik, az idegen földmérőkre vonatkozólag pedig azt határozzák, hogy azok a megye területéről nyolcz nap alatt annál inkább távozzanak, mert különben azok, kik közülök alkalmasak, katonának fogatnak el, az alkalmatlanok pedig erővel utasíttatnak ki az országból. A német nyelv használatát megszüntetik és a latin nyelv jogát visszaállítják.

Ettől fogva a megye ismét a régi latin köriratú pecsétjét használja 1837-ig. Mert, bár a rendek a tárgyalás nyelvévé már 1806-ban a magyart teszik, csak 1836. junius 13-án határozzák el, hogy a pecsét latin köriratát magyarra változtatják és ez irányban a kir. helytartótanácshoz felterjesztést intéznek. Az uj pecsét 1837. január 1-ére készült el és azt a megye használatba is vette, noha a királyi engedélyt arra csak 1838. február 8-án kapta meg.

Az 1848-iki törvényhozás intézkedéseiről alig vett tudomást a vármegye, midőn Nugent osztrák tábornok parancsából Althan gróf alezredes 1848. deczember 25-én egy mozgó csapat élén Körmendről Szombathelyig és onnan tovább nyomult s a megye nyugati részeit *katonai kormányzás* alá vette. Bach-rendszer.

A megyei bizottmány egyidőre Kis-Czellbe vonult, Kőszegen azonban az alkotmányos közgyűlés deczember 30-án véglegesen feloszlott. Az önkormányzati tevékenység ettől fogva megszűnt a megyében. Az osztrák polgári kormányrendszer behozatala után a megye a soproni közigazgatási kerülethez csatoltatott és 10 szolgabirói járásra osztatott fel.

A VÁRMEGYEHÁZA SZOMBATHELYEN.

Az *alkotmány helyreállítása* után Széll József neveztetett ki a megye főispánjává, alispánokká pedig péteri Takács Lajos és Hettyey István választattak meg. Széll József az 1870. LII. t.-cz. megalkotása után elhalt. A főispáni széken követték 1871-ben Ernuszt Kelemen, 1875-ben péteri Takács Lajos, 1882-ben Radó Kálmán és 1895-ben Reiszig Ede. Alispánok: 1871. Chernel Ferdinánd, 1877. Széll Ignácz, 1883. Reiszig Ede, akinek alispánsága alatt lépett életbe a köztörvényhatóságok rendezéséről szóló 1886. évi XXI. törvényczikk. Az ezen t.-cz. értelmében alkotott és jóváhagyást nyert szabályrendeletek alapján nyerte a vármegye jelenlegi szervezetét. Az alkotmány helyreállítása.

*

A megyei törvényhatóság székhelye Szombathely. A vármegye czímere egy várfalrész, felül rovátkákkal, a falon lövőrésekkel; a fal ormán struczmadár áll és csőrében vas (aczél) pálczikát tart.

A *törvényhatósági bizottság* tagjainak száma 600. A bizottsági tagok felének választása 69 választókerületben történik. Az egyes választókerületek Törvényhatósági bizottság.

választóinak száma 200—600 között, a választandó bizottsági tagok száma pedig a választók számarányához képest 2—7 között ingadozik. A vármegye közönsége évenként négy rendes közgyűlést tart, még pedig február, május, augusztus és deczember hónapok első hétfőjén és az azt követő napokon. Ha a megállapított napokra ünnep esik, a közgyűlés a legközelebbi napon veszi kezdetét. Az előző évi számadás a május havi, a költségvetés az augusztusi havi közgyűlésen tárgyalandó.

Járási beosztás. A vármegye 10 közigazgatási járásra oszlik. A beosztás még 1871-ben történt; a terület aránytalansága miatt azonban a mai közigazgatás igényeinek többé meg nem felel. Kőszeg sz. kir. és Szombathely r. t. városok külön közigazgatási területtel birnak.

A VÁRMEGYEHÁZ ÜLÉSTERME.

Költségvetés. A *közigazgatási és gyámhatósági szükségletekről*, valamint az ezek fedezésére szolgáló jövedelmekről az 1897. évre szerkesztett és jóváhagyott költségvetés ismertetése eléggé kimerítő tájékozást nyujt a vármegye háztartásáról. A költségvetés rovatai im ezek:

A) SZÜKSÉGLET.

I.	Tisztviselő-, segéd- és kezelőszemélyzet fizetése és lakpénze	124,595	frt	—	kr.
II.	Szolgaszemélyzet bére és lakpénze	11,400	„	—	„
III.	Szolgaszemélyzet ruházata és lótartási átalánya	1,705	„	90	„
IV.	Hivatalos helyiségek és fogházak bére	2,600	„	—	„
V.	Irodai szükségletek	13.523	„	80	„
VI.	Napidijak és útiköltségek	10,950	„	—	„
VII.	Épületek fentartása	1,132	„	—	„
VIII.	Egyéb rendszeresitett kiadások	630	„	—	„
IX.	Rabtartási költségek	520	„	—	„
X.	Előre nem látható kiadások	1,200	„	—	„
XI.	Székházépítési, esetleg házipénzt. tart. alapra	158	„	93	„
	Összesen	168,415	frt	63	kr.

Vasvármegye főtisztviselői. I.

Balogh Gyula főlevéltáros. *Bezerédj István* főjegyző.

Setter Lajos főpénztáros. *Dr. Károlyi Antal* kir. tanácsos, alispán. *Gerlits Sándor* árvaházi igazgató.

Koller Kálmán főszámvevő. *Dr. Mezihradszky Kálmán* főorvos.

B) FEDEZET.

I. Állami javadalmazás	132,793	frt	—	kr.
II. Cselekvő kamatok	1,252	„	68	„
III. Ingatlanok jövedelme	305	„	25	„
IV. Alapok járuléka	30,447	„	70	„
V. Különféle bevételek	20	„	—	„
VI. Térítmények	3,600	„	—	„
VII. Pótadó	—	„	—	„
Összesen	168,415	frt	63	kr.

A házi pénztár kezelése alatt álló alapok száma 36. Alábbi ismertetésünkben csakis a jelentősebbekre szoritkozhatván, ezeknek 1896. évi zárlati eredménye következő:

	Bevétel				Kiadás				Maradvány			
1. Árvaházi alap	13,197	frt	83	kr.	13,197	frt	83	kr.	—	frt	—	kr.
2. Betegápolási alap	65,195	„	38	„	65,195	„	38	„	—	„	—	„
3. Birság alap	2,085	„	75	„	1,675	„	05	„	1,410	„	69	„
4. Kultur alap	43,029	„	59	„	15,853	„	97	„	27,175	„	62	„
5. Ebadó alap	27,270	„	20	„	15,749	„	67	„	11,520	„	53	„
6. Előfogati alap	8,091	„	54	„	6,254	„	93	„	1,836	„	61	„
7 Erdőőri alap	6,131	„	73	„	4,189	„	—	„	1,942	„	73	„
8. Házipénztári alap	182,386	„	26	„	182,386	„	26	„	—	„	—	„
9. Jaaki templom-alap	24,906	„	24	„	—	„	—	„	24,906	„	24	„
10. Kjegyző nyugdij alap	72,300	„	61	„	3,945	„	36	„	68,355	„	25	„
11. Körorvosi pótadó alap	15,680	„	14	„	15,614	„	49	„	75	„	65	„
12. Laktanya alap	145,381	„	37	„	143,455	„	74	„	1,935	„	63	„
13. Magyar nyelv alap	1,483	„	17	„	935	„	—	„	548	„	17	„
14. Tartalékalap	9,997	„	60	„	1,447	„	15	„	8,550	„	45	„
15. Vm. nyugdíj alap	281,949	„	08	„	14,008	„	28	„	167,940	„	80	„
16. Útadó alap	340,279	„	96	„	238,279	„	96	„	102,000	„	—	„
17. Vám (határszéli) alap	8,491	„	49	„	6,414	„	30	„	2,077	„	19	„
18. Tűzrendészeti alap	3,780	„	55	„	1,801	„	20	„	1,979	„	35	„

Határszéli vámok.

A vármegye területén hét *határszéli vám* állott fenn, úgymint Kőpatak, Sinnersdorf, Alhó, Burgóhegy, Velike, Vas-Hidegkut és Kőhida községekben.

Pótadók.

A jelenleg érvényben levő *pótadók* százalékai a következők:

1. a betegápolási pótadó az egyenes állami adó után $3^{1}/_{2}$%,
2. a katonabeszállásolási pótadó a házosztály és házbéradó után $6^{7}/_{10}$%, egyéb állami adó után 3%,
3. a kulturpótadó az egyenes állami adó után 1%,
4. a körjegyzői nyugdíj-pótadónál a körjegyzői fizetések után a körjegyzők hozzájárulása 4%, a községek hozzájárulása pedig 2%,
5. az erdőgondnoki pótadó, minden kataszt. hold után $25^{1}/_{2}$ kr.,
6. az erdőőri díj pótadó, melynél minden kataszt. hold után 17 kr.,
7. az előfogati váltság, minden egyes igavonó után 10 kr. és
8. a tűzrendészeti pótadó, minden lakház után 10 kr.

Kölcsönök.

A vármegye vagyoni viszonyainak megitélésénél nem szabad figyelmen kívül hagynunk az építkezésekre és viczinális vasutakra felvett *kölcsönöket* sem, melyek azonban nemcsak a törvényhatósági háztartásra, hanem a vármegye egyéb fontos, különösen kögazdasági érdekeire is nevezetes befolyást gyakorolnak. A kölcsönök ezek:

1. a szombathelyi lovassági laktanya-építési czéljaira		
1889. évben felvétetett	1,350,000 frt	
1890. „ „	80,000 frt	1,430,000 forint,
2. a pozsony—szombathelyi h. é. vasut építési czéljaira 1891. évben felvétetett		60,000 „
3 a szombathely—rumi h. é. vasut építési czéljaira 1895. évben felvétetett		42,000 „
4. a telefonhálózat építési czéljaira 1895. évben felvétetett		20,000 „
		1,552,000 forint.

A törlesztéshez a laktanya-alapon kívül az utadóalap is hozzájárul. Az ekként törlesztett összeget, vagyis 51,945 frt 22 krt levonva, maradt 1895. év végén törlesztendő kölcsönösszeg		1,500,054 frt 78 kr.
és pedig 1. a laktanya-építési kölcsönből	1,380,115 frt 89 kr.,	
2. a pozsony—szombathelyi h. é. vasut építési kölcsönből	58,397 frt 13 kr.,	
3. a szombathely—rumi h. é. vasut építési kölcsönből	41,541 frt 76 kr.,	
4. a telefonhálózat építési kölcsönből	20,000 frt — kr.,	
	összesen:	1,500,054 frt 78 kr.

Vasvármegye főtisztviselői. II.

Somogyi József árvaszéki ülnök. *Geiger Ignácz* árvaszéki I. jegyző. *Biró István* árvaszéki ülnök.

Pogány István árvaszéki ülnök. *Bárdossy István* árvaszéki elnök. *Török Károly* árvaszéki ülnök.

Nemesi alapok. Az 1883. XV. t.-czikkel nem szabályozott, külön rendeltetéssel biró alapok kezelése a vármegye közgyűlése által választott *nemesi pénztáros* hatáskörébe tartozik, ki e külön alapok jövedelméből rendes évi fizetéssel bír.

Franczia sarczalap. Legjelentékenyebb ezek közül az összesített *franczia sarczalap*, melynek alaptőkéje jelenleg (1896. év végével) 79,727 frt 78 kr., évi bevétele pedig 9338 frt 11 kr. Rendes évi kiadásaihoz tartozik:

a) a vármegyei gazd. egylet részére	500 forint,
b) a szombathelyi emberbaráti egylet részére . .	200 forint,
c) a vármegyei irnokok ösztöndijára	50 forint,
d) a szegény honvédek segélyezésére	100 forint.

Rendkívüli kiadásai voltak az 1896. évben:

a) az ezredévi bandérium költségeire	2000 forint,
b) a vármegyei gazd. egylet millennáris költségeire	500 forint,
c) Berzsenyi szoborra	200 forint,
d) a fehér-kereszt egylet részére	100 forint.

A franczia sarczalap keletkezését az 1809-iki franczia inváziónak köszöni Ekkor történt ugyanis, hogy a Rábáig előnyomuló francziák által kivetett hadisarczot a vármegye behajtotta ugyan, hanem a francziák elvonulásával annak egyrésze kezei között maradt, másrésze pedig a hadjárat befejeztével visszatérült. De felhasználatlanul maradt a magyar hadisegély egyrésze is, s a különféle élelmiszerek, gabona, stb. eladásából befolyt vételár és egyéb készpénz összegek a megye tulajdonába menvén át, azok közhasznú czélokra, összesített franczia sarczalap czímén külön kezelés alá vétettek. 1861-ben a megye az eddig külön kezelt régi magyar nyelvalapot is a sarczalaphoz csatolta, később azonban, 1872. évben, a 128,394 frt 54 krra rugó tekintélyes alapot felosztotta úgy, hogy belőle 8255 frt 12 krt régibb és ujabb magyar nyelvalap czímen ismét elkülönített, 10,000 frtot az elaggott megyei szolgák nyugdíjalapjához csatolt, 12,000 forintot a szombathelyi kath. liczeumi épület bővítésére fordított és 4435 forintot közművelődési czélokra és a tanügy előmozdítására a megyei vallásfelekezetek részére odaajándékozott.

Magyar nyelvalap. *A magyar nyelvalap* 1896. évi alaptőkéje 40,463 frt 45 kr., évi bevétele pedig 2013 frt 56 kr. Rendes évi kiadásai:

a) a házipénztár által kezelt magyar nyelvalap részére	750 forint,
b) a vármegyei kisdedóvók részére	750 forint.

Az első összeg évenként a magyar nyelvet sikeresen tanító néptanítók és szorgalmas növendékeik jutalmazására szolgál. A tanítók részére háromféle díj létezik: egy 200 frtos, egy 150 frtos és egy 100 frtos; míg szorgalmas növendékeik hasznos magyar népiskolai tan- és olvasókönyvekkel jutalmaztatnak meg.

Deák F.-alap. A nemesi pénztárban kezelt többi alapok közül kiemelhető még a *Deák Ferencz-ösztöndíjalap,* melynek jelenlegi alaptőkéje 5537 frt 51 kr. és mely szintén az összesített franczia sarczalapból létesült 1876-ban, a *liczeumalapot* és a *megyei szolgák ösztöndíjalapját.*

*

Közrendészet. Kétségtelen, hogy a *közrendészet* korábban fejlődött ki a városi municzipiumokban, mint a megyék területén, de annak okát, hogy megyénkben közrendészeti intézkedésekre csak a XVIII. században akadunk, nem annyira ezek, mint inkább a reájuk vonatkozó adatok hiányában kell keresnünk. Ami adattal a XVII. századból rendelkezünk, az csakis Kőszeg és Szombathely városokra vonatkozik.

A mult századok viszonyai okozták, hogy korábban a megye egyik első rangú, de nehéz feladatkörét a közbiztonság sértetlen fentartása és ápolása képezte. Hogy ebbeli kötelezettségeinek annál inkább megfelelhessen, 1715. április 16-án tartott közgyűlésén kimondotta, hogy mindazok, kik az útonállók és rablók üldözését elmulasztják, vagy azokat fel nem födözik, két évig 24 frt, azután pedig 40 frt bírságban marasztalandók el. Mivel a megyének a 18-ik században külön közbiztonsági közegei még nem voltak, a gonosztevők üldözésére és elfogására a megye a katonákat használta fel. Hogy azonban ezek kiküldetésökkel nem egyszer visszaéltek, onnan következtethetjük, hogy az 1729. október 18-án tartott megyegyűlés kénytelen

Vasvármegye szolgabirói kara. I.

Takács Márton szolgabiró. *Szabó Elek* főszolgabiró. *Mészáros Ernő* szolgabiró.
Pollák Pongrácz főszolgabiró. *Nagy József* szolgabiró. *Rusa Lázár* főszolgabiró.
Molnárffy Géza főszolgabiró. *Papp Antal* főszolgabiró. *Dömötör Lajos* főszolgabiró. *Somogyi Miklós* főszolgabiró.
Bachó Vincze szolgabiró. *Bozzay Gáspár* főszolgabiró.

volt elrendelni, hogy a gonosztevők elfogására kirendelt megyei katonák azoktól semmiféle czím alatt úgynevezett *nyargaló pénzt* kizsákmányolni ne merészeljenek. Az 1801. január 12-én tartott közgyűlés arról intézkedik, hogy az elfogott gonosztevők vallatás végett elsőbben is a járási szolgabíró elé vezettessenek. Hogy pedig a megye rendei a közbiztonság legveszélyesebb elleneit a kóborló czigányokban és pásztoremberekben látták, igazolják azok az intézkedések, melyek a megye jegyzőkönyveiben ezekre vonatkozólag gyakrabban előfordulnak. Azt a buzgóságot és gondosságot azonban, melylyel a megye rendei a pásztorok részéről támadható veszélyeket elhárítani törekedtek, mi sem mutatja inkább, mint a czifra szűrökre vonatkozólag 1752-ben kibocsátott rendelete. Abból indulva ki ugyanis, hogy a tolvajlások és fosztogatások a pásztornép fényűzésével állanak kapcsolatban, a fényűzés pedig leginkább a drága, czifra szűrök viselésében nyilvánul: az 1752. szeptember 18-án tartott közgyűlésen a szűrszabók által készíttetni szokott, szegett vagy czifra szűrök viselését azok elkobzásának büntetése alatt eltiltották. Rendeletét a megye még e század harminczas éveiben is fentartotta, sőt szigorította, a mennyiben kimondotta, hogy a szűrök elkobzásán kívül azok varrói a viselőkkel egyenlő büntetésben részesíttessenek és hasonló intézkedés megtételére a szomszédos Zala, Veszprém és Sopronmegyéket is megkereste. Sopronmegye azonban az ipar elnyomását hozván fel okúl, a czifra szűrök készítését és viselését továbbra is megengedte. Utóbb Vasmegye is szelidítette rendeletét, míg végre teljesen megszüntette. Az 1818-iki közjogi rendtartás a pásztorembereket, jelesen a gulyásokat, csikósokat, juhászokat, kanászokat, valamint azok bojtárjait a puska, pisztoly és egyéb öldöklő fegyver tartásától testi büntetés alatt eltiltja, jogot adván a pandúroknak arra, hogy a náluk talált fegyvert elkobozhassák. Az erdőőrök is csak olyan puskákat használhatnak, melyek a járási szolgabíró pecsétjével vannak ellátva. Ugyancsak az 1818-iki községi rendtartás teszi ujra kötelességükké a községeknek, hogy az éjjeli őröket pontosan kiállítsák és a mulasztást elkövető elöljárókra vagy őrökre, a helységben netalán történendő rablások vagy lopások megtérítésén felül, a nemesekre 24 frt pénz-, a nem nemesekre pedig 24 pálczabüntetést szab.

Mint a fentiekből is kitetszik, a *pandúrok* ez időben már megyeszerte szervezve voltak. Az 1794. október 21-én tartott közgyűlésen külön közbiztonsági közegeknek és pedig négy biztosnak és minden biztos mellé hathat hajdúnak felállítását határozták el. A kir. helytartótanács a *hajdúk* (vagy amint a leirat mondja, drabantok) számát tizennégyre szállította le. Hanem a lovas hajdúk hiánya nemsokára érezhetővé vált. Minthogy azonban a megye a szükséges segédforrással nem rendelkezett, úgy segített magán, hogy a hajdúk vagy pandúrok számát leszállította tizenkettőre és az így nyert összeget felosztotta a többi tizenkettő között, mely fizetéstöbbletért aztán tartoztak a pandúrok maguknak lovat szerezni; azok élelmezését mindazonáltal a megye magára vállalta. Néhány évvel később az őrmesterek számát apasztották. Az egyiket közülök hadnagygyá nevezték ki, kettőnek az állását pedig beszüntették, az utóbbiak helyébe azonban egy káplári állást szerveztek. Az így nyert összeget a hadnagy, őrmester és a tizenkét pandúr között osztották meg. A pandúrok számát később fokozatosan emelték és egy 600 frt évi fizetéssel ellátott kapitány vagy főcsendbiztos vezetése alá helyezték. 1814-ben a lovas- és gyalogpandúrok száma már huszonhatra rúgott; az előbbiek számát kevés idő mulva 12, az utóbbiakét pedig 24 emberrel szaporították. Minthogy pedig megtörtént, hogy nem egy szemesebb rab a pandúrok kezei közűl kisiklott, az 1826. november 6-án tartott nagygyűlés elrendelte, hogy minden pandúr kezébe uj vasperecz, azonfelül pedig minden pandúrcsapatot vezénylő altisztébe még két póráz adassék a végett, hogy a nagyobb és veszedelmesebb rabok kezeit hátrakötözhessék.

Tüzrendészet. A *tűzrendészet* első nyomaira 1741-ben akadunk.

A mondott év október 6-án a rendek azt határozzák, hogy „a tűzi veszedelem távoztatása tekintetéből, a veszedelmes helyeken pipázó nemtelenek a helység elöljárói által az adótőkéhez fordítandó 4 forintos, a nemesek pedig az alispán által megveendő 6 forintra büntetendők." A kir. helytartótanács 1769. deczember 22-én a tűznek eltávolítása és könyebben való eloltása

Vasvármegye szolgabírói kara. II.

Kiss Elemér
muraszombati szolgabíró.
Herbst Géza
felső-eöri főszolgabíró.
Ajkay Gyula
sárvári főszolgabíró.

Ifj. Seper László
kőszegi szolgabíró.
Dr. Mesterházy Gedeon
felső-eöri szolgabíró.
Szabó Péter
kis-czelli szolgabíró.

Papp Ferencz
szombathelyi szolgabíró.
Sinkovich Elek
muraszombati szolgabíró.
Keresztury József
német-ujvári szolgabíró.

tárgyában kidolgozott utasítást küldött a megyének. A megye a 19 pontból álló utasítást vagy rendszabályt kiadta a községeknek; később azonban lényegesebb intézkedéseit maga is felhasználta az 1792. február 6-án kiadott és 1818-ban kibővített községi rendtartásban.

A jelenleg érvényben levő tűzrendészeti szabályrendelet értelmében a vármegye összes községeiben községi tűzőrség szerveztetett. A szükséges felügyeletet a tűzfelügyelők gyakorolják, a kiknek száma 30 (járásonkint 3—3).

Közegészségügy. A *közegészségügyi szolgálat* intézkedéseiről az egészségügyi részben szólunk.

Községi számadások. *A községi számadásokra* vonatkozólag az 1801. január 12-iki közgyűlés külön elhatározta, hogy esztendőnkint mind az adózó (paraszt), mind pedig a nemes községek elöljárói az illető szolgabírák által rendes számadás beadására szoríttassanak és az ilyen számadások a vármegye számvevője által vizsgálat alá vétessenek. A számadás mintája már az 1774. január 14-én tartott közgyűlésen megállapíttatott és használat végett kiadatott.

Községi biráskodás. Az 1792-iki rendtartás a *községi bíráskodásra* nézve következőleg intézkedik:

Gyakorta történnek a szomszédok közt erőszakoskodások; tudniillik valamelyiknek rétjéből némely részecske elkaszáltatik, vagy szántóföldjéből valamely darabocska elszántatik, avagy éppen a birtokosokat egymástól megkülönböztető határok és jelek rontatnak el és tétetnek semmivé: mely esetben a dolognak megtekintésére az öreg Esküdt némelyeket kiküldvén, ha a panasz a vizsgálók által valónak találtatik, a határjeleknek visszatételén és az okozott kárnak megtérítésén felül az ilyetén kárt tevő 4 forintokban, azon felül a vizsgálók napi bérének megfizetésében az elöljárók által megbüntettessék és exequáltassék. A nemesek között is szoktak gyakran pörlekedések és szidalmazások történni, melyekért talán a megsértett fél szegénysége miatt boszút nem állhat; a végett, ha akár Nemes, akár Nemtelen a másikat megverni vagy becstelen szókkal és szidalmakkal illetni bátorkodik, a sértett fél ügyét az öreg Esküdt eleibe terjesztvén, az azonnal gyűlést hirdessen és a dolgot Esküdt Embereivel megvizsgálja és kitanulja, végre környül-állásokhoz képest elintézze, s a vétkest, ha Nemes 12 forintokra (melyeknek egyik része a sértődött félé, fele pedig a község Cassájáé), ha pedig Nemtelen, a vétkes cselekedetnek mivoltához képest, pálcaütésekre (melyek mindazonáltal 12 számot felül ne haladjanak) és egyetemben a netán okozott költségek és a panaszkodó fél testi sanyarúsága megtérítésére itélje.

Községi közigazgatás. A *községi közigazgatás* jelen állapota, egyes szervezeti hiányok daczára, kielégítő. A községi költségvetésekben mutatkozó hiány fedezésére az 1894. és 1895. évekre engedélyezett összes községi pótadóknak az összes egyenes állami adókhoz viszonyított százalékmennyiségét a következő kimutatás tünteti elő:

1894. év						1895. év						
Az összes egyenes állami adó		Az összes községi pótadó		%		Az összes egyenes állami adó		Az összes községi pótadó		%	% emelkedés
frt	kr.	frt	kr.			frt	kr.	frt	kr.		
1.322,685	—	240,935	—	18·21		1.322,582	—	243,955	—	18·44	0·23

*

Vasvármegye ez időszerinti főispánja: *Reiszig* Ede, volt belügyi és kereskedelemügyi államtitkár, a III. osztályú vaskoronarend lovagja.

Tisztikar. Főispáni titkár: *Pápay* István.

Központi tisztviselők:

Alispán: dr, *Károlyi* Antal kir. tanácsos.

Főjegyző: *Bezerédj* István.

I. aljegyző: *Horváth* Dezső, tb. főjegyző.

II. „ *Pulay* Ferencz.

III. „ *Szakonyi* István.

IV. „ *Ruzsa* Béla..

V. „ *Jánossy* Gábor.

Főügyész: *Nagy* Jenő.

Főorvos: *dr. Mezihradszky* Kálmán.

Főszámvevő: *Koller* Kálmán.

Alszámvevők: *Ivány* Lajos, *Szalkay* József, *Saghy* Antal és *Geley* András.

Főlevéltáros: *Balogh* Gyula.

Főpénztáros: *Seffer* Lajos.

Ellenőr: *Szilágyi* Ferencz.

Könyvelő: *Markó* István.

Irodaigazgató: *Boross* Károly.

Árvaszéki elnök: *Bárdossy* István.

Árvaszéki ülnökök: *Ritter* József, *Szalay* Gyula, *Török* Károly, *Biró* István, *Pogány* István, *Somogyi* József és *Radányi* Emil.

Árvaszéki I. jegyző: *Geiger* Ignácz, II. jegyző *Varró* Pál.

Árvaszéki számvevők: I. *Ivány* Samu, II. *Nagy* Miklós.

Közgyám: *Tessáry* József,

Segédgyám: *Nagy* József.

Járási tisztviselők:

1. *Szombathelyi járás:*
Főszolgabiró: *Bozzay* Gáspár.
Szolgabiró: *Papp* Ferencz.
Jár. orvos: dr. *Takách* Bencze.
„ állatorvos: *Sóváry* István
„ utbiztos: *Gáspár* Gábor.

2. *Kőszegi járás:*
Főszolgabiró: *Somogyi* Miklós.
Szolgabiró: ifj. *Seper* László.
Jár. orvos: dr. *Lauringer* János
„ utbiztos: *Patonay* Sándor.

3. *Sárvári járás:*
Főszolgabiró: *Ajkay* Gyula.
Szolgabiró: *Takáts* Márton.
Jár. orvos: dr. *Strehlinger* Herman.
„ állatorvos: *Kreicha* József.
„ utbiztos: *Schmidt* János.

4. *Kiscelli járás:*
Főszolgabiró: *Jakab* Bódog.
Szolgabiró: *Szabó* Péter.
Jár. orvos: *Havassy* Béla.
„ állatorvos: *Schleifer* Kálmán.
„ utbiztosok: *Pető* János és *Forgách* Ferencz.

5. *Vasvári járás:*
Főszolgabiró: *Molnárffy* Géza.
Szolgabiró: *Bachó* Vince
Jár. orvos: dr. *Markovics* Sándor.
„ állatorvos: *Lőwi* Gábor.
„ utbiztos: *Kutassy* Ferencz.

6. *Körmendi járás:*
Főszolgabiró: *Rusa* Lázár.
Szolgabiró: *Mészáros* Ernő.
Jár. orvos: dr. *Gergő* Samu.
„ utbiztos: *Fogasi* Sándor.

7. *Muraszombati járás:*
Főszolgabiró: *Pollák* Pongrácz.
Szolgabirók: *Sinkovich* Elek és *Kiss* Elemér.
Jár. orvos: dr. *Czipóth* Zoltán.
„ állatorvos: *Fodor* Bernát.
„ utbiztosok *Tóth* Antal és *Kocsvaró* István.

8. *Szentgotthárdi járás:*
Főszolgabiró: *Papp* Antal.
Szolgabirók: *Nagy* József és *Csorna* Jenő.
Jár. orvos: dr. *Schlesinger* Ármin.
„ állatorvos: *Rechnitzer* Pál.
„ utbiztos: *Kovács* Kálmán.

9. *Németujvári járás:*
Főszolgabiró: *Dömötör* Lajos.
Szolgabiró: *Keresztury* József.
Jár. orvos: dr. *Engel* Sándor.
„ utbiztos: *Kasino* Ferencz.

10. *Felső-eőri járás:*
Főszolgabiró: *Szabó* Elek.
Szolgabirák: *Herbst* Géza és *Mesterházy* Gedeon
Jár. orvos: dr. *Hauler* Pál.
„ állatorvos: *Fischer* Miksa
„ utbiztos: *Köhler* Samu.

A SZÉCHY-CZIMER.

SZOMBATHELY KÖZIGAZGATÁSA.

SZOMBATHELY már a tizennegyedik században kiváltságos helylyé fejlődött, rendes bírói hivatala és tanácsa volt és önállóan bíráskodott saját polgárai fölött.

A város részére 1407-ben kiállított szabadalomlevélben a bírón kivül 12 esküdt és 1 hegymester említtetik. Ezen szabadalomlevél szerint a várparancsnok a lopás, rablás és gyilkosság eseteiben bíráskodott, minden más esetben függetlenül a város bírája.

A bírót régebben a győri püspök által kijelölt 4 egyén közül a város összes polgársága választotta. A választást 1742 óta szavazással döntötték el.

A beltanácsosok közül, kiket régebben esküdteknek neveztek, négyet a bíró nevezett ki, négyet a közgyűlés, négyet pedig az uj nyolcz beltanácsos választott, és pedig egy ideig (1714-ig) a község, azontúl a kültanács tagjaiból. A kültanács 24 tagból állt.

Idővel a tisztviselők száma a jegyzőkkel, a város-kapitánynyal, stb. szaporodott. A város hatósága kiterjedt a város területén birtokos nemesek vagyoni ügyeire is.

Községi rendtartás.

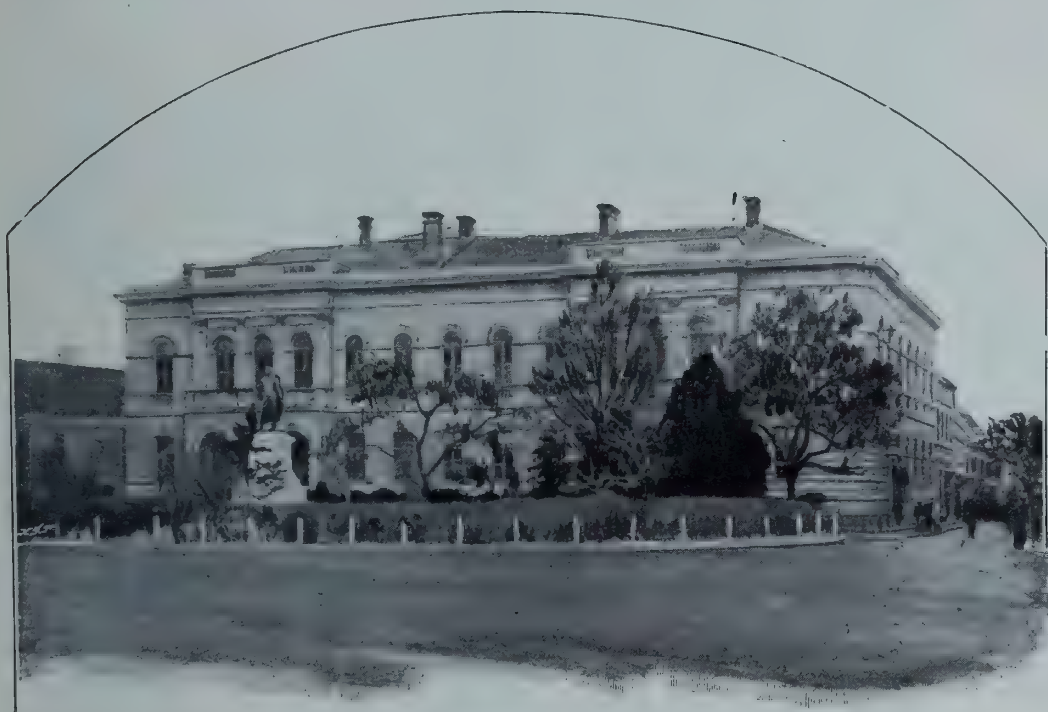
A községi közigazgatás rendszeresebb szervezésére az 1792. február 6-án tartott közgyűlésen alkotott községi rendtartásban akadunk először. A 18 pontból álló statutum később kibővítve, többször megujíttatott és kiadatott; nevezetesen 1794-ben és 1818-ban, még pedig ez utóbbi évben két ízben is.

Az 1818. junius 8-án kiadott ujítmány már 26 pontot foglal magában. A községi rendtartás szerint a nemesek közül egy öreg esküdt, a nemtelenek közül pedig egy bíró választandó. A kizárólag nemeseket illető ügyekben a nemesek közbenjöttével az öreg esküdt, a nemteleneket illetőkben pedig az utóbbiak közbejöttével a bíró jogosult intézkedni, a közös ügyek ellenben az egyetemes községi gyűléseken intézendők el, melyeket az öreg esküdt és a bíró közösen hívnak egybe. A községi gyűlésekre minden birtokos, habár nem is lakik a községben, meghívandó. Annak igazolására, hogy a határozat a megjelenésre jogosúltak többségének akaratával hozatott, a jegyzőkönyvbe a szavazók nevei egyenként beirandók, különben a határozat községi határozatnak nem tekinthető és, ha valaki a szerint cselekszik, felelősséggel azért a község nem tartozik, hanem az egyesek, kik a határozat hozatalára befolytak, avagy a szerint cselekedtek. A gyűléseken, akár személyesen, akár megbízott által, 4 forint büntetés terhe alatt minden birtokos tartozik megjelenni; a kirótt bírságösszeg a községi pénztárt illeti.

A pénzbüntetéseken kivül a községi pénztárba szolgáltatandók be a közös haszonvételek, úgy mint a mészárszék, a korcsmáltatás, makkoltatás és gubacsból bevett közös jövedelmek is, valamint a czenzusban kiadott legelők után

fizetendő bérösszegek; nem lévén tudniillik megengedhető, hogy, mint ez némely községben ez ideig szokásban volt, az „illyetén jövedelmek evésekben, ivásokban és dobzódásokban költessenek el.“ A jövedelmekről az öreg esküdt tartozik számot adni, kinek számadását a községi birtokosság vizsgálja felül.

A jövedelmek hováfordítása iránt a közgyűlés határoz. Ugy a kuriális, mint a külső haszonvételek közösek lévén, a mértékletes faizás (ide nem értvén a külső vagy vidéki birtokosokat, kik iránt a proporczió behozásáig, az erdőknek konzerválasa végett az előbbi szokást meghagyni szükéges), a marhák számához mért legeltetés és makkoltatás joga a birtokosok mindegyikét megilleti; ennélfogva mindenki, a ki őket a használatban háborgatná, minden proczesszus nélkül 4 forinttal megbüntetendő, ellenszegülés vagy makacskodás esetében pedig a költségek és okozott kár megtérítésén felül a nemesek rövid proczesszussal 12 forint pénzbüntetésre, a nemtelenek

A SZOMBATHELYI VÁROSHÁZA.

pedig ugyannannyi pálczütésre itélendők, köteles lévén mindazáltal a szolgabíró a vonatkozó iratokat végrehajtás előtt a vármegyei törvényszékhez felülvizsgálat végett bemutatni. Kimondja a szabályrendelet, hogy a község szükségletei a községi pénztárból fedeztessenek; ha azonban a község pénztárral nem bírna, a költségek a birtokosok között arányosan osztandók fel.

Jelenleg Szombathely rendezett tanácsu város, amelynek élén a polgármester áll. Rendezett tanácsu város.

A megyei bizottsági ülésekben a város jelenleg 6 tag által van képviselve; saját városi képviselő-testülete összesen 37 választott és 37 legtöbb adófizető tagot számlál.

A városi képviselő-testület végrehajtó közege minden közigazgatási önkormányzati ügyben a városi tanács, mely ezenfelül iparhatóságot is képez. Tagjai a polgármester (elnök), a rendőrkapitány, a 16 tanáczos, a főjegyző, tiszti ügyész és tiszti orvos.

A városi tisztikart képezik: a polgármester, egy fizetéses tanácsnok, egy fő- és egy aljegyző, egy ügyész, a városkapitány, a közgyám, a főorvos és a tiszti mérnök. Az árvaszék elnöke mindig a polgármester; az árvaszéki előadók száma kettő. Van ezeken kívül megfelelő segéd- és szolga-személyzet.

Költségvetés. A város évi *költségvetése* körülbelűl 210 ezer frtnyi kiadást tűntet fel, melyet a város ingatlanaiból, és egyéb jövedelmeiből befolyó összegek és 55% városi pótadó fedezik

Városi vagyon. A város *vagyona* összesen 969,023 frt 63 krra rug, melyet 284,000 frt adósság terhel.

Tisztikar. Szombathely rendezett tanácsú város tisztikara:

Polgármester és árvaszéki elnök: *Éhen* Gyula.
Tanácsnok: *Brenner* Tóbiás.
Főjegyző: *Czedera* Gyula.
Aljegyző: *Kiskos* István.
Ügyész: *Bossányi* József.
Árvaszéki előadók: *Brenner* Tóbiás és *Czedera* Gyula.
Kiadó: *Eberhardt* Géza.
Iktató: *Gyuk* Elek.
Főorvos: *Alexy* Emil dr.
Mérnök: *Müller* Ignácz.
Közgyám: *Koller* Károly.
Rendőrkapitány: *Lankovics* József.
Rendőrfelugyelő: *Sándory* Ágoston.
Rendőrfogalmazó: *Vörös* Ferencz.
Rendőrfőbiztos: *Luxander* Károly.
Tollnok: *Ki czer* József.
Bejelentési nyilvántartó: *Heimlich* Ferencz.
Számvevő: *Nyul* Lajos.
Pénztárnok; *Vizmathy* Géza.
Ellenőr: *Koller* Ödön.
Könyvelő: *Gyuk* István.
Számtiszt: *Biácsy* Lajos.
Állatorvos: *Neusiedler* Miksa.
Gazdasági felügyelő: *Baán* Lajos.

Szombathely főtisztviselői.

Éhen Gyula
polgármester.

KŐSZEG KÖZIGAZGATÁSA.

Kőszeg városa már a XIV. században részben külön helyi hatósággá fejlődött, rendes birói hivatallal és tanácscsal bírt és önállóan bíráskodott saját polgárai felett.

Szabadalmak.

Róbert Károly, I. Lajos és Mária királyok szabadalmai értelmében, a kőszegiek bírót szabadon választhattak, a ki esküdt társaival együtt *minden* bűntett felett itélt; ha azonban a helybeli bírák az itélethozatalban vagy a 12 esküdt valamely polgári peres ügyben meg nem egyezhettek, azt a soproni polgárok voltak jogosítva felülvizsgálni és eldönteni. Ahhoz, hogy az ítélet végrehajtható legyen, legalább is 7 esküdt hozzájárulása, illetőleg megegyezése volt szükséges.

Zsigmond király 1407-ben elrendelte, hogy a Kőszegen lakó polgárokat és vendégnépeket (hospites) vagyonukban, személyökben letartóztatni avagy elitélni senki ne merészelje, mivel a kőszegiek csak saját rendes birájuk és esküdtjük előtt perelhetők be.

Tanácsi szervezet.

Kőszeg város visszacsatoltatása után a közigazgatás és törvénykezés nyelvévé a magyart tette, jegyzőkönyveit ez időtől fogva magyar nyelven vezettette és ez okból német nyelvű jegyzőjét is elbocsátotta hivatalából.

Ekkor szerveztetett a belső és külső tanács is. Az előbbi a bíróból, esetleg polgármesterből s a háztulajdonosok közül választott több-kevesebb beltanácsosból állott. A bírói hivatal a rendes.

1701-ben választják az első polgármestert, aztán esetről-esetre, olyankor tudniillik, mikor a választás kir. biztos közbejötte mellett történik: végre 1843-ban a polgármesteri hivatal is rendes hivatallá lett. Néha a polgármesteri és birói hivatal egy személyben volt egyesítve, néha a kettő szétválasztva; ily esetekben a törvénykezési ügyeket a bíró, a közigazgatásiakat pedig a polgármester látta el.

A beltanácsosok száma a tizenhetedik században megállapodik, a mennyiben ettől fogva rendesen 4 titkos és 14 más tanácsos alkotja a beltanácsot. A kültanácsosok száma, kik a lakosság különböző osztályaiból hivattak meg és kiknek élén a szószóló vagy fürmender állott, nagyon különböző; húsz és hatvan között változik.

A fontosabb ügyek, melyek a város szabadalmaira, vagyonára, stb. vonatkoztak, az egész bel- és kültanács hozzájárulásával intéztettek el.

Az igazságszolgáltatási ügyekben, úgy polgári perekben, mint bűnvádi esetekben, a beltanács ítélt; az előbbi esetekben a felebbezés a tárnokszékhez volt benyujtható.

KŐSZEG VÁROS PECSÉTJE.

„Magyarország Vármegyéi és Városai."

„Apollo" irodalmi és nyomdai r. t.

Kőszeg sz. kir. város szabadalom-levele.

A pallosjogot a város I. Károly óta gyakorolta.

A tanács hatáskörébe tartozott a város fegyveres védelmének kormányzata, a fegyverviselő nép azonban a városi kapitány, illetőleg a negyedmester közvetlen parancsa alatt állott; az összes közbiztonsági ügyeket szintén a kapitány látta el.

A biró és egyéb tisztviselők, valamint a követek választása a bel- és kültanácsot illette.

Tisztujitás.

A tisztujitás Szent-György napján ment végbe, még pedig a mult század végéig évenkint, ettőlfogva pedig harmadévenkint. Ily alkalmakkor az a szokás volt divatban, hogy a városi pénztár terhére a kültanácsbeliek között fejenkint 1 pint bort és szarvas-süteményeket osztottak ki. A biró vagy polgármester megválasztását a plébánia-templom öreg harangja hirdette a

A KŐSZEGI VÁROSHÁZA.

város közönségének, mely erre ugyancsak a plébániai templomba sereglett, hogy ott az uj biró vagy polgármester eskületételének örvendező tanuja legyen. Az esküt tevő biró vagy polgármester kezébe buzogányt adtak, a városi kapitányt pedig karddal övezték körül.

Kőszeg városa követküldési jogát eléggé iparkodott kizsákmányolni, a mennyiben néha három, négy, sőt hét követet is küldött az országgyülésre, kik aztán több-kevesebb napidíjban részesültek.

Önálló törvényhatóság megszünése.

1876-ban az 1876. XX. t.-cz. 1. §-a következtében Kőszeg is osztozott több kisebb szab. kir. város sorsában: mint önálló törvényhatóság megszünt létezni s czímének megtartása mellett a vármegyébe kebeleztetett be.

A megyei bizottsági ülésekben jelenleg 6 tag által van képviselve; saját városi képviselő-testülete 34 választott és 34 legtöbb adófizető tagot számlál.

Tisztikar.

A városi tisztikart képezik: a polgármester, a városkapitány, egy jegyző, egy ügyész, egy számvevő, egy gazdasági felügyelő, egy házi-, adó-, árva- és alapítványi pénztáros, egy ellenőr, egy közgyám, egy erdőmester, egy tiszti- és egy állatorvos. A közbiztonsági közegek élén a városkapitány áll.

Kőszeg város főtisztviselői.

Szovják Hugó tiszti ügyész. *Tipka Ferencz* polgármester. *Töpfer Samu* ellenőr.
Dr. Kovács István tiszti orvos. *Porpáczy János* rendőrkapitány.

Költségvetés.

A város évi *költségvetése* körülbelül 82 ezer frtnyi kiadást tüntet fel, mely eddig a város ingatlanai-, vám- és egyéb jövedékekből befolyó összegek, valamint az egyenes királyi adó után kivetett 33—35 százalék városi adó által fedeztetett.

Kőszeg sz. kir. város tisztikara:

Polgármester és árvaszéki elnök: *Tipka* Ferencz.
Jegyző és árvaszéki előadó: *August* János.
Tiszti ügyész: *Szovják* Hugó.
Pénztáros: *Glanz* Frigyes.
Ellenőr: *Töpfer* Samu.
Számvevő: *Beke* Lajos.
Orvos és halottkém: dr. *Kovács* István.
Közig. iktató és kiadó: *Steininger* Sándor.
Árvaszéki jegyző: *Meszlényi* Károly.
Gazdasági felügyelő: *Kovács* Antal.
Gazda: *Biegner* József.
Árvaszéki ülnökök: *Machortsich* József, *Freyler* Lajos, *Binder* János, *Martinkovics* Mátyás.
Közgyám: *Kovács* Antal.
Kapitány és községi bíró: *Porpáczy* János.
Kapitányi iktató és kiadó: *Prosquill* Péter.
Városi állatorvos: *Czike* Ferencz.
Erdőmester: *Fai* Ede.

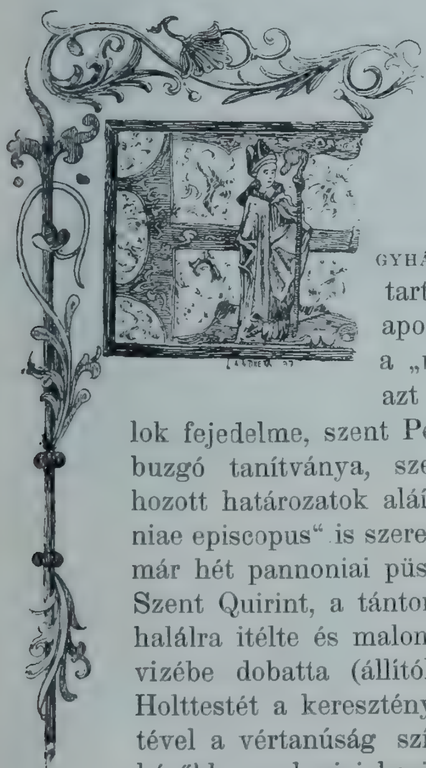
„Magyarország Vármegyéi és Városai." „Apollo" irodalmi és nyomdai r. t.

Jaáki templom.

EGERVÁRY PÜSPÖK SIREMLÉKE AZ EGERVÁRY-TEMPLOMBAN.

A RÓM. KATHOLIKUS EGYHÁZ VASVÁRMEGYÉBEN.

Római korszak.

Egyházi történetírók állítják, hogy ős Sabaria római tartományban a keresztény hitet már maguk az apostolok terjesztették. Megfordult itt szent Pál, a „nemzetek nagy apostola“, sőt Farlati Dániel azt állítja, hogy a pannóniai népeket az apostolok fejedelme, szent Péter, térítette meg, kinek segítségére volt az ő buzgó tanítványa, szent Kelemen. A híres nikeai zsinaton (325.) hozott határozatok aláírói között már a „Domnus provinciae Pannoniae episcopus“ is szerepel, sőt a 326-ban Ariminumban tartott zsinaton már hét pannoniai püspököt említenek, ezek között a sabariait is. Szent Quirint, a tántoríthatlan püspököt Amantius tartományi főnök halálra itélte és malomkövet köttetvén nyakára, a Sibaris (Gyöngyös) vizébe dobatta (állítólag a mai Sárvár közelében) 303. jun. 4-én. Holttestét a keresztények titokban fölkeresvén, az üldözés megszűntével a vértanúság színhelyén épített kápolnába helyezték, honnét később a sabariai bazilikába vitték.

Szombathelyi püspökség.

Több történetíró állítása szerint Szombathelyen már a IV. században virágzó püspökség volt. A mai szombathelyi püspökség eredetét azonban III. Károly király idejében kell keresnünk, a ki a magyarországi püspökségeket ujra akarván beosztani, Szombathely székhelylyel uj püspökséget

óhajtott felállítani, sőt az uj püspöki székre ifj. ghymesi gr. Forgách Pál pozsonyi prépost és nagyváradi kanonok ki is volt jelölve. Ebből azonban a király halála miatt egyelőre semmi sem lett, míg végre Mária Terézia, meggyőződvén arról, hogy a győri, veszprémi és zágrábi egyházmegyék kormányzása, roppant kiterjedésök miatt, igen nagy nehézségekbe ütközik, elrendelte, hogy a nevezett egyházmegyékből két uj, — a szombathelyi és a székesfehérvári — hasíttassék ki s ebbeli szándékát 1777. február 17-én

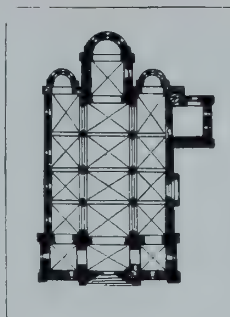

A JAÁKI TEMPLOM PORTÁLÉJA.

kiadott királyi levelével végre is hajtotta. Ennek értelmében a szombathelyi püspöki megye alkotó részei lőnek: egész Vasvármegye a győri püspökségből, Zalavármegyének egy része a veszprémi püspöki megyéből s a Murán inneni kerület Zalavármegyében a zágrábi egyházmegyéből. Az uj püspöki megyének első kormányzására *Szily János* tinnini püspök, győri prépost és kanonok hívatott meg.

Vasvár-szombathelyi káptalan.

Régi időkben a vármegye székhelye nem Szombathely, hanem *Vasvár* volt és ugyanitt székelt a győri káptalan kiegészítő részét képezett *vasvári káptalan* is. Azt állítják, hogy a szent Mihályról nevezett vasvári társas káptalant szent István első apostoli királyunk alapította, mivel azonban a káptalani

A JAÁKI TEMPLOM ALAPRAJZA.

levéltár 1311-ben a nagy tűznek martalékává lőn, alapításáról bizonyosat nem lehet mondani; annyit azonban egy a XI. század végéről való s a levéltárban levő adománylevélből megtudunk, hogy a káptalan III. Bélától Szent-Mihályfalvát és Lapsát nyerte. Zsigmond király idejében a káptalannak a préposttal együtt 12 tagja volt, e szám azonban idő folytán 6-ra, 5-re, végre 4-re olvadt.

A levéltár Vasvárott folytonosan veszélyben forogván, az 1573-ik évben Pozsonyban tartott országgyűlésnek 20. törvényczikke kimondotta, hogy: „Capitulum Castriferrei, una cum sigillo et protocollo, *Sabariam*, veluti tutiorem locum transferatur, cum ejusdem Capituli bona, citra Rabam fluvium, majori ex parte habeantur." Ennek folytán a káptalan Szombathelyre költözött. (Egyházm. Névt. 1895.) E levéltár annak idején (1647. évi 120. t.-cz.) igen híres volt, mert működési köre kiterjedt a szomszéd megyékre is, és

„mert a távol eső győri káptalanon kívül ez vala az egyetlen hiteles hely, mely a szerencsétlen mohácsi vész után szakadatlanúl és több száz éven át a veszprémi káptalan helyreállításáig (1635—85) egyedül folytatta működését." (L. u. o.)

A szombathelyi püspökség felállításával (1777.) a társaskáptalan is székeskáptalanná lett és a pápóczi perjelség javadalmaival (kemenes-szent-péteri uradalom) megadományoztatván, tagjainak száma hatra emelkedett.

AQUILA JÁNOS FALFESTMÉNYE A VELEMÉRI TEMPLOMBAN.

A székeskáptalan jelenlegi tagjai:

1. nagyprépost: Puli György pápai prelátus, sz. Benedekről cz. tereskei apát, székesegyházi főesperes; szül. Zala-Egerszegen 1825. febr 25-én.

2. Dr. Stegmüller Károly olvasó kanonok, pápai prelátus, püspöki vikárius, b. sz. Mária hegyéről cz. apát, német-újvári főesperes, papneveldei igazgató egyházmegyei főtanfelügyelő.

3. Schwarcz Mihály éneklő kanonok, sz. Jakabról cz. sümeghi apát, sárvári főesperes.

4. Dr. István Vilmos őrkanonok, cz. prépost, őrségi főesperes.

5. Ratkovics Vendel pápóczi perjel, zala-egerszegi főesperes.

6. Illés Ferencz alsó-lendvai főesperes, az egyházmegyei nyugdìj egyesület főgondnoka.

A szombathelyi püspöki megye területén létező apátságok a következők: Apátságok.

Javadalmas apátságok:

1. Kisasszonyról, az angyalok királynéjáról czímzett *peczöli apátság*, melyet eredetire nézve Szt.-Benedek-rendi apátságnak tartanak. A török uralom idejében elpusztult s javai a Segelbach, majd pedig az Erdődy grófi család birtokába kerűltek. Jelenlegi apátja dr. Déghy István vépi plébános, aranymisés. Peczöli apátság.

2. A Szent-Györgyről czímzett *jaáki apátság* a XIII. században már fennállott s országos hirű apátsági templomát 1256-ban szentelték föl. V. László 1457-ben a kegyuraságot monyorókeréki Ellerbach Bertoldnak ajándékozta a pornói apátság kegyuraságával együtt. A XVI. században a törökök elpusztították, azután világi kezekre került, míg végre az Erdődy- Jaáki apátság.

család, mint az Ellerbachok utóda, az apátságot visszaállította s most mint kegyúr adományozza. Jelenlegi apát gróf Széchényi Miklós esztergom-főegyházmegyei áldozópap, prímási titkár.

Szent-gotthárdi apátság

3. A czisztérczi rendi *szent-gotthárdi* vagy *szent-gróthi apátság* III. Béla királynak köszöni létét, ki azt 1183-ban alapította, Péter, citeauxi (cisterciumi) főapát kérelmére s a főapát még azon év folyamán a Francziaországban és saját birodalmában ekkor fennállott apátságokéval egyenlő kiváltságokban részesítette.

A szent-gotthárdi apátság területe számos faluval és majorsággal van népesítve. Hozzátartozott azelőtt Almás Zalamegyében, továbbá Szent-Iván, Saár, Boldogasszonyfalva és Monyorókerék.

A JAÁKI TEMLPOM SZENTÉLY-ZÁRADÉKA.

A monostor első keletkezésekor Szent-Gotthárd, melyet a köznép Gothónak nevezett, csekély majorság volt még. A hagyomány szerint 1664-ben sem volt itt egyéb, mint egy malom, egy kisebb erődítvény és egy hid; a Széchyek által várrá alakított nagy kolostornak pedig csak a romjai voltak meg. Az erődítvény nem volt valami várszerű, hanem csak földsánczok által körülvett castellum, egy vízvezető árokkal övezve. A kolostornak „vár" elnevezése a nép ajkán máig is fennáll. Szent-Gotthárd a török pusztítások után lassankint növekedvén, iparosok betelepedése, polgári házak emelkedése és látogatott vásárai révén jelentékeny mezővárossá vált.

Az apátság virágzása 1183—1391.

Maga az apátság időről-időre szintén gyarapodván, 1183-tól 1391-ig a magyar birodalom legtekintélyesebb apátságainak sorában díszlik. Tanusítják ezt az alapító királynak adományozása mellett azon sokszerű kiváltságok, melyekkel, mint nagygyá fejlődése elemeivel, mindjárt 1185-ben III. Lucius, 1187-ben III. Orbán pápák bulláikban kitüntették s a melyekben 1214-ben III. Incze és 1243-ban IV. Incze pápa megvédé és megerősíté azokat. Hasonló kitüntetésben részesült az alapító III. Béla után több fejedelem és főleg Nagy Lajos király részéről, ki 1347-ben

„az apátságot és annak apátjait, konventjét és jobbágyait, mint saját közvetlen védnökük a király oltalma alatt állókat, csakis az országbíró elé vagy kiket a király bírájokul rendel, idézhetőknek mondja ki."

Széchyek. 1391—1550.

A szent-gotthárdi apátság két százados virágzása után *Széchy* Jánosnak, néhai Széchy Miklós nádor fiának 1391. évi karácsony előtt az apátság és minden hozzátartozóságok fölötti védnökség jogát a maga és fivérei Frankó és Miklós, valamint örököseik és minden utódaik részére sikerült Zsigmond királytól kieszközölnie s abba, miután 1401-ben IX. Bonifácz pápa beleegyezését és megerősítését is megnyerték, György, a vasvári káptalan prépostja és borytházi Borith által 1429-ben ünnepélyesen beiktatták őket.

Az így kinyert joggal első élvezői nem éltek vissza, amennyiben a Romában megerősített adománylevél kikötése szerint a megürült apáti székbe négy hónap alatt a czisztérczi rend tagjai közül szabályszerüen megválasztott új apátot neveztek ki, hetet egymásután; nem érintve egyenlőre a

védelem örve alatt a szerzetesek belső életrendjét és javadalmait. Előtűnt azonban a rejtett czél a két Széchy Miklós utódjának, Tamásnak és a harmadik Miklósnak, valamint az ezután következett Tamásnak és Istvánnak magatartásában, kik úgy védelmezték a szent-gotthárdiakat, hogy az lőn közöttük a szerencsésebb, a ki oltalmuk elől elmenekülhetett.

Hosszas panaszokban rajzolja le Heimb, az apátság történetírója, az apátsági templom szentségtelen kipusztítását és az embertelen bánásmódot, melyben nemcsak a jobbágyok, hanem a birtok területén élő lelkészek is részeltettek. A három Széchy 30 évnél tovább bitorolta az apátság javait, a kolostorban 12—13 helyett 4—5, vagy legfeljebb 6—8 szerzetest tartván, apát nélkül, oly szigorral, hogy többen futással voltak kénytelenek hatalmaskodásuk elől menekülni.

Végre Mátyás király 1480-ban három királyi parancsot adott kí, melyekben Széchy Miklósnak tudtára adja, hogy Szent-Gotthárd kormányát és teljes jogu birtoklását Henrik apátra ruházza vissza; hogy az apátságot és annak védnöki jogát ugyanazon Henrik apátnak haladék nélkül átadja és megbizza a vasvári káptalan két tagját, hogy két világi törvényes embert is magukhoz véve, az apátság összes ingatlan és ingó javait összeírják, a Széchyektől átvegyék és Szent-Gotthárd apátjának tulajdonába visszahelyezzék. Azonban e fejedelmi közbelépés eredménytelen maradt a közbejött politikai viszonyok folytán és csak I. Ferdinánd alatt 1527-ben adta ki Széchy István tényleg az apátság birtokait és 1550-ben az apátság már a cziszterczii rendü Betha Jánosnak, Miksa király hires természettudósának adományoztatik.

A JÁAKI TEMPLOM APSIS-ZÁRADÉKA.

Betha apát kormánya alatt hívta fel I. Ferdinánd a reini apátot, hogy Szent-Gotthárdot vizsgálja meg és helyezzen oda több olyan rendtagot, kik magyarul tudnak. Betha elhunytával, 1556-ban, főleg a reini apát közbenjárására, egyik szerzetesnek, a magyar születésű Achácz Miklósnak adományoztatik az apátság, de 1557-ben már ismét Széchy Tamás leánya, Margit limbachi grófnő, gróf Salmis Miklós neje foglalja el fegyveres erővel és a Széchyek ismét hosszú éveken át birják az apátságot.

1675-ig maradt az apátság a Széchyék kezén, mely után már egyházi kezekbe került ugyan, de még mindig nem eredeti rendeltetése szerint, a jogosult czisztercziek kezére.

A szent-gotthárdi apátság súlyos viszonyai ekkor már mégis jobbra látszanak fordulni, annyiban, hogy Széchenyi György kalocsai érseknek sikerül végre, 284 év után, Szent-Gotthárdot a birtokló Széchyek utolsójától, gróf Csáky Lászlótól, I. Lipót király jóváhagyása mellett, végleg visszaváltani. Cziszterczii renden kivüli apátok.

Később gróf Kollonics Lipót biboros-érsek nyerte meg az apátságot királyi jóváhagyással és 1700. augusztus 2-án az apátság birtokába iktattatta magát, de egy hónap leteltével annak összes birtokait, Gonzales Thyrsus jezsuita rendfőnök közbenjöttével, e rendnek adományozta, minek erejénél fogva az csakhamar, Ravasz Ferencz kőszegi jezsuita-házfőnök személyében, a birtokba törvényesen be is vezettetett. Mivel ez adományozás Széchenyi Pál szent-gotthárdi apátnak és kalocsai érseknek még életében történt, ami

AZ APÁTSÁGI TEMPLOM SZENT-GOTTHÁRDON.

a hazai és kánoni jogba ütközik, az ellen óvás jelentetett be. Széchenyi Pál halálával az apátság birtokjoga továbbra is függő maradt, mert arra ugy a cziszteriták, mint — Kollonits adományozása folytán — a jezsuiták igényt formáltak. I. József 1710-ben egy harmadikra, Piláti József olmüczi kanonokra ruházta az apátságot, ami csak növelte a zavart. Midőn végre az ügyet a két érdekeltfél ismételve megsürgette, a kir. kincstár kiküldötte Majthényi Jánost, hogy az ügyet vizsgálja meg. Majthényi a törvény, igazság és lelkiismeret nevében a czisztercziek rend javára mondott itéletet, melynek végrehajtása azonban Piláti haláláig elhalasztatott. Bekövetkezett ez is, de III. Károly király 1723-ban gróf Csáky Imre kalocsai biboros-érseknek adományozta ismét Szent-Gotthárdot és csak ennek elhunytával, 1734-ben adatott vissza az apátság eredeti rendeltetésének, a midőn III. Károly király 1734. julius 29-én kelt adományozó levelében Róbert szent-kereszti czisztercita apátnak adományozza Szent-Gotthárdot. Az uj apát első tette volt, hogy birtokát az alsó-ausztriai szent-kereszti apátsággal egyesítette, azon kötelezettség mellett, hogy az anya-apátság a szent-gotthárdi apátságot terhelő adósságokat tisztázva, ott alkalmas monostort állítson s azt a rend szabványai szerint rendezze be.

Bekebelezés a szent-kereszti apátságba.

Róbert apát kezdeté meg 1740-ben a mai kolostor építését, melynek alapkövét Hauer Gellért czisztercziek rendi adminisztrátor tette le. A nagyszerü építkezés 10 évig tartott; mihelyt a keleti és nyugoti szárnyak elkészültek 1746-ban, a rendtagok, elhagyván düledező lakhelyüket, átköltöztek uj otthonukba.

A mai diszes apátsági templomot is ő kezdte építtetni, de már be nem fejezhette. Az uj templom alapkövét 1748-ban Mayr Károly szent-gotthárdi perjel és adminisztrátor tette le augusztus 16-án.

Szent-gotthárdi kolostor.

A *kolostor* a templom déli oldalához van ragasztva s csak 12 rendtagra berendezett egy emeletes épület. Az apátsági könyvtár, mely ma 6000 kötetet számlál, díszes könyvállványokkal van felszerelve, melyek, pazar aranyozásokkal ellátva, az asztalos munka remekei; mennyezete a négy tudományszak allegórikus alakjait feltüntető freskóival van díszítve. A nagy nyári ebédlő szintén pompás freskókkal van ékesítve, a boltozaton Szent-Gotthárd püspököt tüntetve fel és a kolostor rajzát, egészen az eredeti terv szerint. Oldalán van felállítva egy szószék, mely valóságos műremek. A nagy társalgóterem mennyezete mythologiai tárgyu nagy freskóval van ellátva. A könyvtár, ebédlő és társalgóterem falfestményeit Gusner Mátyás, a díszes műasztalos munkákat pedig Schrezenmayer Gáspár czisztercziek rendtagok készítették. Az apátsági díszterem falai a mennyezettől a padozatig olajfestésű óriási kartonokkal vannak bevonva Dorfmeistertől. A nyugati falon III. Béla király, az apátság és kolostor alapítója, régi magyar öltözetü országnagyokkal és az

első 13 franczia cziszterczitával van feltüntetve; a keletin Leeb Róbert apát, háttérben az ujonnan felépült kolostorral és templommal; az éjszaki oldalon a mohácsi és szent-gotthárdi ütközet, végre a déli falon az épülőfélben levő szombathelyi templom, Marián apáttal. Koll Malakiás szerint ez utóbbi kép a szombathelyi líczeum alapítását tünteti fel, melynek alapítója Marián apát volt.

A barokstílben épült *uj apátsági templomot*, mely 3000 embert képes befogadni, 1764. augusztus 7-én áldotta meg Alberik apát, melyet 1779. márczius 16-án, miután teljesen elkészült, Szily János szombathelyi püspök szentelte fel ünnepélyesen. A templom hossza 50, szélessége 13, magassága 28 méter. Ezen arányos remeknek szépsége megragadja a belépőt. Összesen 10 oltára van és pedig 6 a templomban, 1 a baloldali kápolnában, 1 a sekrestye feletti oratóriumban és 1 a kriptában, mely ujabb időben megszünt; végre a főoltár, mely Nagy Boldogasszony képével van díszítve és négy márványozott oszloppal környezve. Maga az oltár szabadon áll, kisebb oszlopokkal díszítve, a melyeknek közeit a Megváltó és a Szűz Anya szobrai, két szélét pedig két Cherub-szobor ékesíti. A szentély korlátja fekete márványból készült. A templom hajójában négy oltár van elhelyezve, nagy olajfestményekkel és aranyozásokkal díszítve; továbbá a magas és két óriási oszlop közt függő szószék. A templom hajójában egy üveg koporsóban nyugosznak, drága öltözetbe foglalva, szent Vincze vértanu csontjai, melyeket Herzán bibornok, szombathelyi püspök hozott Rómából és a templomnak ajándékozott.

Apátsági templom.

A SZENT-GOTTHÁRDI APÁTSÁGI TEMPLOM BELSEJE.

A templom magas boltozatát mindkét részről 6—6 óriási oszlop tartja a falakhoz tapadva, melyek közé benyúlva, kápolna formában díszeskednek a mellékoltárok, festett és aranyozott szép faragványokkal, két-két aranyozott fejezetű oszloppal és szentek szobraival ékesítve. A főbejárat fölött van a nagy chórus, abban 23 változatú szép nagy orgona és 20 stallum — szerzetesi karszék — művészi faragványokkal. A templom három kápolnája freskókkal van díszítve; és pedig a szentély felett szent János titkos látása a báránynyal, Dorfmeistertől, a középkúpon a diadalmaskodó anyaszentegyházat festette Gusner Mátyás, cziszterczi rendtárs, a chorus feletti kúpon pedig Dorfmeister István bécsi akademiai festő, 1784-ben festette meg gyönyörű költői felfogással a szent-gotthárdi ütközetet.

A templom éjszaki oldalán levő folyosón befalazva három márvány síremlékkő látható, melyeket akkor találtak, midőn a templom alapjait felásták. Ezek egyike Zrinyi György grófnak és nejének, Julia grófnőnek, ki Ortenburgi Ernfrid leánya volt, halálozásuk helyét és évét jelöli; a másik Darabos György, szent-gotthárdi apáté. A harmadik sírkőnek csak egy része van meg, mely két fejű sast ábrázol. (Széchy-czimer.)

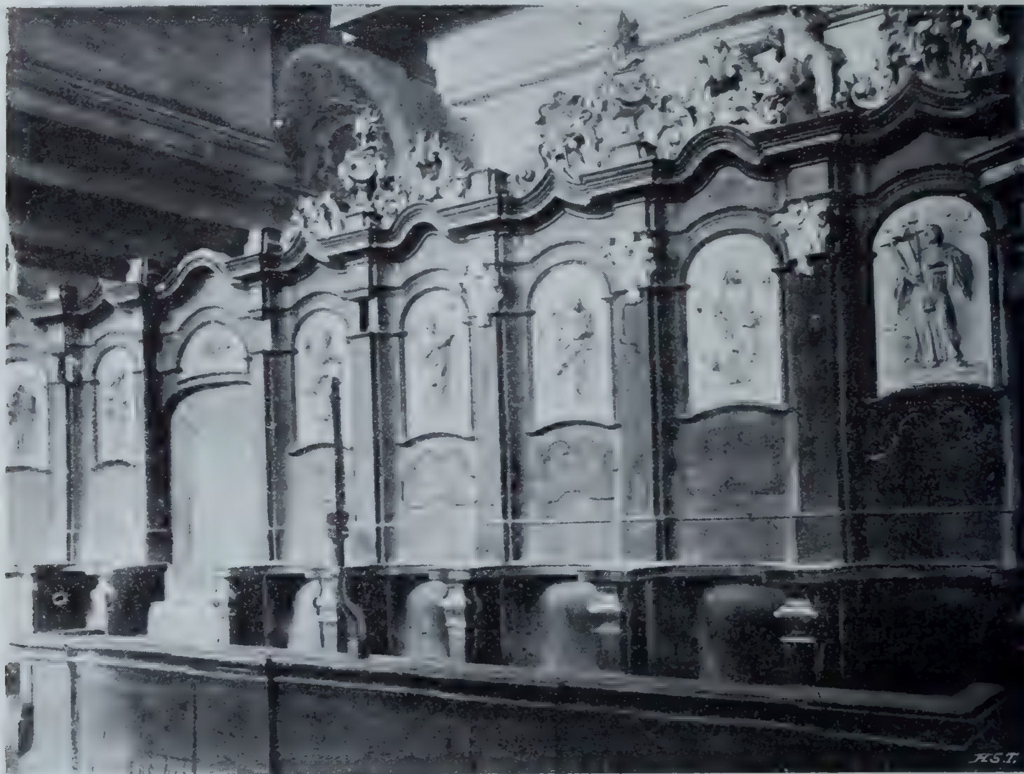
Az apátság kormányát 1824-ben Seidemann Xaver Ferencz vette át, ki Szent-Keresztnek és, visszaállítása után, Szent-Gotthárdnak első magyar apátja volt. Utódjául az apáti székbe ismét magyar ember lépett, Komáromy Ödön, akit 1841. szeptember 1-én választottak meg Szent-Kereszt és egyszers-

mind Szent-Gotthárd apátjává. Komáromy Ödön 36 éven túl kormányozván az apátságot, meghalt 1877. április 10-én és egyszersmind bezárta a szentkereszti apátságba kebelezett szent-gotthárdi apátok sorát.

Bekebelezés a zircz-pilis-pásztói apátságokba.

1877. április 10-én a vallás és közoktatásügyi miniszterium kezdeményezéséből Szent-Gotthárd a zircz-pilis-pásztói egyesített apátságokba kebeleztetett át s az egyesítés fénye az eddigi hármas apátság főpapjának, *Rezutsek* Antalnak, 1878. november 4-én szent-gotthárdi apáttá is történt kineveztetésében nyerte befejezését. És ezzel a szent-gotthárdi apátság története beleolvadt a most már négyes, *zircz-pilis-pásztó-szent-gotthárdi apátság* történetébe.

A magyar czisztercita rend e négyes apátsága ma négy főgymnáziumot lát el saját tagjaiból — az egrit, székesfehérvárit, pécsit és bajait — egyete-

RÉSZLET A SZENT-GOTTHÁRDI TEMPLOM KÓRUSÁBÓL.

meken képesített okleveles tanárokkal és viseli a fentartási költségeket; továbbá 15 plébániát tölt be képzett lelkészekkel, szintén saját tagjaiból viselvén 15 plébánián a patronátusi terheket és végül fentart Budapesten, saját rendi növendékei részére, egy tanárjelölt-szemináriumot. A rend összes személyzetének létszáma: apát 1, áldozópap 102, egyszerű fogadalmat tett növendék 14, ifjabb növendék 14, ujoncz növendék 5, összesen 136.

Dömölki apátság.

4. A Boldogságos Szűz Máriáról czimzett Szent-Benedek-rendi *dömölki* most *kis-czelli apátság* alapitásánál fogva, az úgynevezett nemzetségi kolostorok közé tartozott, a mennyiben a Kemenesalján birtokos Merse nemes családban tiszteli alapítóját. Az apátság megalapitása a XIII. század első felére esik; az apátság kegyúri jogát is hosszú időn át az alapító család gyakorolta s a kegyúr ajánlatára a győri püspök, mint felettes egyházi hatóság, szokta volt megerősíteni a konvent által választott vagy a kegyúr által egyszerűen kinevezett apátokat.

Középkori okleveleink *Demunk*, *Demenk*, *Demeulch* és *Dömölk* név alatt említik ez apátságot, mely a hitélet s a keresztény művelődés terjesztésében két-

ségkivül az egész Kemenesaljára kiterjedő jótékony hatást gyakorolt. Miként egyebütt, úgy a dömölki apátság életében is a virágzás és hanyatlás korszakai váltakozva jelentkeznek. A középkorban az apatság, a XIV. század-

A SZOMBATHELYI SZÉKESEGYHÁZ MENYEZETKÉPE.

ban élte fénykorát; mert e század első felében mint hiteles hely is szerepel, sőt apátja 1400-ban pápai megbizatásban is részesült. (Vatic. oklevélt. I. s. IV. köt. 235. l.)

Az apátság birtokai régente a jelenleginél jóval nagyobb terjedelmüek voltak. Birtokai zömét Pór-Dömölk, másképp Kis- vagy Egyházas-Dömölk képezte. Egyházas-Dömölktől jobbra és balra, egész Kocsig és Kör-

mendig terjedő vonalban feküdtek az apátság birtokai. A XV. és XVI. század folyamán az apátságnak huzamos ideig tartó pere folyt a Kocs faluban és Kis-Dömölkön lakó apátsági nemesekkel a tized- és hadpénz fize-

A SZOMBATHELYI SZÉKESEGYHÁZ MENYEZETKÉPE.

tésének megtagadása miatt. 1459-ben, végre egyezség utján, az apátság győzött, de a XVII. század folyamán ujólag kitört viszály 1643-ban a kir. curiánál az apátság vereségével végződött.

A régibb apátok közül csak néhánynak okleveles emléke maradt ránk;

igy Jakab apát (1252), János (1321), Mór (1338), Sebestény (1409), Miklós (1340—48), János (1459).

A XV. század folyamában a többi szerzetes rendekkel együtt Dömölk is hanyatlásnak indult. A korszellem kedvezőtlen iránya, a zavarteljes közállapotok s különösen a commendator-apátok rendszere féregként rágódott az apátság életfáján. Máté, a pannonhalmi főapát (1500—1534) nevéhez füződő reformtörekvés szaka sem volt képes többé uj életre kelteni a dömölki apátságot, mely a mohácsi vész után, Bálint apát idejében, hazánkkal együtt, csakhamar a sír szélére jutott.

Hogy már Bálint életében mennyire alászállott az apátság, arról a kapornoki benczés konvent oklevele is élénken (1538.) tanuskodik. E szerint Bálint

A SZENT-GOTTHÁRDI APÁTSÁGI TEMPLOM MENYEZETKÉPE.

apátnak egyetlen frátere volt, kivel együtt lakott Egyházas-Dömölkön, és a kivel évek hosszú során át úgy élt együtt, hogy voltakép azt sem lehetett tudni, hogy melyikük az igazi apát.

A zavarteljes közállapotok daczára, a dömölki apátság Baranyai Pál főapátsága idejében is be volt töltve. Baranyait azzal vádolták, hogy a dömölki apátot (1593.) elűzte volna maga mellől, pedig az 1595-ben a pozsonyi káptalan által eszközölt vallatásból kitünt, hogy az apát Pannonhalmáról saját akaratából vonult el dömölki apátságába. Mindkét apátság ez időben oly szomorú állapotba jutott, hogy egyiküknek sem volt konventje s egyáltalán rendtársa, tehát egyedül laktak kolostorukban.

II. Gyula pannonhalmi főapát a X. Leó pápa és Ulászló királytól nyert kiváltságlevelek értelmében Tolnai Máté főapátsága, tehát a XVI. század elejétől fogva az összes magyarországi Szent-Benedekrend örökös praesidense és feje lett, kinek az összes apátok hűséggel és engedelmességgel tartoztak. Ez alapon utódai, a pannonhalmi főapátok, az összes hazai ben-

A DÖMÖLKI TEMPLOM ROMJAI.

czés apátságokat tőlük függő fiókapátságok gyanánt tekintették, melyek összes érdekeinek képviselete első sorban őket illeti. A magyar kath. egyház általános hanyatlása folyamában, a protestántismus terjeszkedése, majd a katholikus részről előtérbe lépő ellenhatás korában, tőlük telhetőleg igyekszenek megmenteni a Benedek-rend számára az erőszakosan lefoglalt vagy eladományozott apátságokat s a hozzájuk tartozó birtokokat.

Fönt jelzett álláspontjuk s a jogérvényessé vált gyakorlat alapján, a XVII. század óta a dömölki apátságot is állandóan a főapátok adományozták. Az adományosok kezdetben világi papok, a XVII. század közepe óta azonban már állandóan benczéseket találunk az apáti székben. Igy váltják föl egymást Keöntheös János, őrsi prépost és soproni plébános; Dienesovich György, kinek Himmelreich főapát még tanuló korában adományozta az apátságot. de Bethlen Gábor adományozásából tényleg Vizkeleti János birta az apátságot 3 éven át; Dienesovich utóbb egyuttal győr-szt.-mártoni plébános lett s mint ilyen később a rendbe is belépett; Seifrid Imre, egyúttal pannonhalmi perjel; Győri László, pannonhalmi perjel; Diener Benedek; Pozsgay Béla; Diancsevich György; Miskolczy Bernát, ki aggkora miatt 1698-ban lemondott; Karner Egyed, 1699. óta egyuttal főapát; Csatay Jeromos.

A XVIII. század második felétől kezdve 1738-ig a dömölki apátság volt azon egyetlen szilárd pont, mely kath. részről rendületlenül ellent állott s az egész Kemenesalján nagy túlsúlyra jutott protestantizmus további terjedésének gátat vetett. E nehéz és küzdelmes időkben az apát, ki 1725-ig egyuttal tényleges plébános is volt, kezdetben jobbadán egyedül, majd (1725. óta) néhány rendtársával látta el az egész vidék kath. híveinek lelki szükségletét.

AZ APÁTSÁGI TEMPLOM KIS-CZELLBEN.

Már 1672-ben Fráter Miklós, mint vati plébános szerepel. Az 1698. évi canonica visitatió szerint a Dömölkhöz tartozó Sághon, a Zsákfához (Izsákfa) tartozó Kócson, továbbá Belső-Vaton, Mersén és Tokorcson az apátsági plébánia végzi a lelki-

pásztori teendőket. Az 1725—1737-ig terjedő időközben is Ságh, Izsákfa, Kocs, Boba, Mesteri, Simonyi, Tokorcs-Mihályfa, Sömjén, Szent-Márton, Vönöczk, Magasi, Külső-Vat, Merse, Szalók és Vinár községek kath. hívei még mind a kis-dömölki plébániához tartoznak. A kir. helytartótanács 1731. ápr. 6-iki rendelete értelmében a protestánsok csak a beczikkelyezett helyeken gyakorolhatták a nyilvános isteni tiszteletet. Ennek alapján a Csatay Jeromos apát idejében Kis-Dömölkön lakó rendtagok, u. m. Maracskó Anzelm, Lancsics Bonifácz és Mákóczy Imre, (1731—1736.) nagy és nehéz küzdelmek árán 16 szomszédos egyházat foglaltak vissza a halálos fenyegetések közt ellentálló protestánsoktól. (Panonhalmi levéltár, 1734. fasc. 79, nr. 25.) E helységek plébániáit a győri püspök 1738-ban szervezte és saját egyéneivel töltötte be, úgy, hogy ezóta az apátsági plébánia működési köre csakis Pór- vagy Kis-Dömölk és Nemes-Dömölk községekre szorítkozott az apátok kegyurasága alatt.

A KISCZELLI APÁTSÁGI TEMPLOM BELSEJE.

A régi *apátsági templom* romjai most is láthatók Pór-Dömölkön. A templom északi szomszédságában fennállott egyemeletes *kolostor* azonban már a mult század elején puszta romhalommá vált, melynek anyagát a kisczelli kolostor építéséhez használták fel. Dömölki apátsági templom és kolostor.

A csúcsíves izlésben épült apátsági templom építési ideje a XIV. századra tehető. Szentélyében az „Annuntiatiót“ ábrázoló freskó-kép egy része még most is elég tisztán látható. Déli kapuja is szép és elég ép. 1698-ban fa-toronynyal volt ellátva s maga a templom teteje zsindelyezett. Egyetlen oltára volt; a tabernaculum a templom oldalfalában volt elhelyezve. Boltíves hajója fölött több czella épült, a lelkigyakorlatokat végző vagy a világtól teljesen visszavonulni akaró rendtagok számára. Minthogy a kolostor még ismeretlen időkben romba dőlt, a rendtagok az apáttal együtt, még 1731-ben is e czellákat használták lakóhelyiségül. A templomtól keletre — haranglábakon — volt elhelyezve a templom 3 harangja.

A mióta Kis-Czell felépült, nagyon ritkán tartottak benne isteni tiszteletet. A templom előtornáczát 1787—1834-ig sírboltul használták; 1787. óta isteni tiszteletet sem tartottak többé a templomban, mely lassankint pusztulásnak indult. Polgár László jószágkormányzó 1860-ban úgy a czellákat, mint a roskatag boltívezetet leszedette, az egész templomot szalmával fedette és azóta az egész helyiség gazdasági czélokra szolgál. A templom hosszúsága 28.44 méter, szélessége 7.38, magassága pedig a czellákkal együtt vagy 8 méter lehetett. A sírboltul használt

Koptik Ottó.

A KISCZELLI MÁRIA-FOGADALMI EMLÉK.

helyiség (a torony alatt nyugatra) hossza északtól délnek értve 5.89 m., szélessége 4.25, magassága 4 m.

Jeromos apát utódja, *Koptik* Ottó, uj korszakot jelez a dömölki apátság életében; mert az ő apátsága idejében emelkedett országos hírnévre a Boldogságos Szűz csodákat mívelő szoborképe által. A kis-dömölki apátsági birtok határában megalakult Kis-Czell, ma virágzó mezőváros, de akkoron még mezőség, szintén e kegyhelyi jellegének köszöni eredetét és gyors felvirágozását.*

Koptik Ottó a stájerországi Szent-Lambertről czímzett benczés kolostor (Mária-Czell) tagja és kincstárnoka, majd a salzburgi benczés egyetemnek évek során át hírneves tanára volt. Sajghó Benedek főapát kiváló érdemei iránt való tekintetből, külföldi volta daczára, 1739-ben Koptik Ottónak adományozta a dömölki apátságot.

Koptik az apáti szék elfoglalása után első sorban oda törekedett, hogy a vezetése alatt állott mária-czelli nemesi nevelő-intézet jövőjét biztosítsa. Magyarországban, magyar benczések vezetése alatt tervezte annak felállítását, de terve meghiusult a támogatására hivatott tényezők szűkkeblüségén és részvéthiányán. Egyébiránt az általa felvetett eszme nem enyészett el nyomtalanúl; Mária-Terézia az ő eszméje alapján állította fel Bécsben a nevéről elnevezett és máig virágzó intézetet (Theresianum).

Koptik Ottót a fényes tehetség és magasfokú képzettség mellett nagy erély és mélyen érző vallásos buzgalom jellemezte. Mária-Czellből elhozta az ottani híres Boldogságos Szűz-kegyszobornak fából készített másolatát, melynek elhelyezése czéljából a kis-dömölki kolostortól keleti irányban elterülő és $^1/_4$ órányira fekvő mezőségen kis fa-kápolnát emeltetett. E kápolna a mai kolostortól északra, attól néhány méternyi távolban feküdt; előtte egy földalatti lakóhelyiséget készíttetett s ez volt kedves tartózkodási helye, hol távol a világ zajától — ima és szent elmélkedések között — töltötte ideje nagy részét, a Mária szobor előtt. Utóbb fából egy ideiglenes és földszintes kolostort is építtetett a kápolna mellett, majd a kápolnát is „Szent-Anna“ neve alatt, megnagyobbított alakban, s kőből újjáépíttette.

Koptik jámborságát és a Bold. Szűz tiszteletében kifejtett mélyen vallásos buzgalmát az égi kegy megjutalmazta azon csodák alakjában, melyek hosszú lánczolatának kezdete a kápolna mellé ásott kút történetéhez fűződik. Midőn a kutat készítették, a fölhalmozott kőrakásból véletlenségből egy súlyos kődarab zuhant le a kút mélyébe, mely a fenéken dolgozó kőmíves fejére esett, koponyacsontját megrepesztette és agyvelejét is megsértette. A csakhamar odaérkezett orvos a kőmíves halálát bizonyította. A megrémült apát erre leborult Szűz Mária szobra elé s könnyek között esedezett segedelméért. S ime, a bezúzott fejű ember, kinek halálát ugyanazon orvos később eskü alatt is bizonyítá, fölkelt, sebe begyógyult s még több éven át is folytatta mesterségét. A lezuhant kődarab, lánczra fűzve, maiglan látható a kis-czelli templom Szt.-Anna oltára előtt.

A megtörtént csodálatos eseménynek csakhamar nagy híre futamodott, mire ezeren és ezeren sereglettek ide a jámbor hívek. Szegények és gazdagok az ország főúri családjaival együtt minden irányból idesiettek, dicsőítve és magasztalva Istennek szent anyját, annál is inkább, mert a Bold. Szűz szobra előtt csakhamar egymást érték a csodás meggyógyulások. A vakok visszanyerték látásukat, a némák beszélő képességüket, a süketek hallásukat s egyéb gyógyíthatatlan betegségben szenvedők is hirtelenül és csodálatos módon meggyógyultak.

* H. Eszterházy Pál szerint a dömölki apátsági templomban már 1446-ban látható volt egy kép, mely a Bold. Szűzet ábrázolta s csodáiról igen híressé vált. E képet a XVI. század folyamán valamely jámbor szerzetes — a törökök pusztításai elől — a csallóközi Dénesd falu templomába vitte, a hová a hívek most is seregesen zarándokolnak Szűz Mária tiszteletére. (Wekerle Gottfried „Mária-czelli zarándok“.)

Gróf Zichy Ferencz, a győri megyés püspök 1745-ben két ízben is bizottságot küldött ki eme csodák megvizsgálására és a bizottság, megdönthetetlen és esküvel hitelesített tanúvallomások és orvosi bizonyítványok alapján, e csodák valódiságát állapította meg. Ezek következtében a püspök 1745. nov. hó 17-én kiadott ünnepélyes főpásztori végzésében kijelentette, hogy a szoborkép nemcsak isteni malasztokkal teljes, hanem csodákkal is tündöklő, következőleg a kegyszobor a nyilvános istentiszteletekre nemcsak kitehető, hanem ki is teendő. E főpásztori végzés 1745. évi nov. 21-én a dömölki mezőn vagy 20,000 ember jelenlétében ki is lőn hirdetve.

A CSEMPESZ-KOPÁCSI TEMPLOM.

A csodálatos gyógyulások a következő években is folyton szaporodtak. Igy történt, hogy a hivők ezrei messze földről is évről évre növekvő számban (évente 40—50,000) keresték fel a kegyhelyet, elannyira, hogy az apát által alkalmazott 25 ferenczrendi áldozó pap nem győzte végezni a gyónásra jelentkező hívek kihallgatását.

Ismeretes tény, hogy a kath. köröknek ez időben uralkodó eszméjük vala, hogy Magyarország — miként a rég letünt időkben — ismét „Mária országa“ (regnum Marianum) legyen. Kis-Czell is jelentékenyen hozzájárult ezen eszme érvényesüléséhez és térfoglalásához. Mindenfelé megalakultak és szaporodtak a Bold. Szűz tiszteletére alakult „Mária-congregatiók“, melyekben a felsőbb és alsóbb kath. társadalmi rétegeket erősen képviselve találjuk.

A föntemlített események hatása alatt és III. Károly felhívására úgy a főapát, mint Koptik Ottó már 1744-ben hozzáfogtak a most is fennálló díszes és tágas kis-czelli templom építéséhez, mely máiglan is az apátság és a plébánia templomául szolgál. A főapátság és a zarándok-hívek adományából befolyt költségen az építkezést néhány év alatt befejezték; de már a második évben az építkezés annyira előrehaladt, hogy gróf Zichy Ferencz győri püspök 1746. szept. 13-án (közel 50,000 hivő jelenlétében) a templom szentélyében ünnepélyesen elhelyezhette a kegyszobrot s ez alkalommal a gróf Erdődy-család által felajánlott, aranyból készült s drágakövekkel ékesített koronával is feldiszítette.

Ugyancsak 1745-ben kelt XIV. Benedek búcsu-engedélye is, melynek kieszközlése czéljából Koptik személyesen járt Rómában. E bulla értelmében a pápa a Kis-Czellbe zarándokló híveknek, évenkint egy napra, teljes búcsut enged a szokásos áhitatossági feltételek alatt. Kis-czelli búcsu.

A nagy arányokban épült kettős tornyú *kis-czelli apátsági templom* barokk-stilra vall. Kis-czelli apátsági templom.

A CSEMPESZ-KOPÁCSI TEMPLOM PORTÁLÉJA.

A templom belseje 50 m. hosszú és 10½ m. széles hajót képez, magas boltívezettel. A templom oldalfalainál 13 mellékoltár látható ugyanannyi fülkében. Ezek fölött karzat vonul végig, hová a choruson át lehet jutni. A mellékoltárok és e karzatok megvilágítása érdekében a templom oldalfalain és homlokzatán kettős ablaksor van alkalmazva emeletszerűen. Maga a főoltár a templom hajójának közepén áll, egy kápolnaszerü helyiségben, hol a főoltár fölött a Boldogságos Szűz felöltöztetett kegyszobra látható. A főoltár mögött van 3 sekrestye s ezek fölött az úgynevezett kincstár helyisége. Ide, valamint a főoltárnok kápolnájába — mely egyszersmind „Tárház"-nak is neveztetik — szokták elhelyezni mindama kegyeleti tárgyakat (mankók, fegyverek stb.) és értékeket, miket a Boldogságos Szűz iránt érzett hódolatból és hálából a hívek fel szoktak volt ajánlani örök emlékül. Sajnos, hogy a rend eltörültetésekor (1787.) II. József mindezen értékes és műbecscsel is biró emléktárgyakat elkoboztatta. Ma már csak az apátság visszaállítása óta összegyült emléktárgyak láthatók e helyiségekben. A gyönyörű változatú orgona 1833-ban készült; a templom belső kifestése is ujabb keletü.

Apátsági kolostor.

Az uj templom kiegészítéseül 1760—1764. évek közt felépült a mai díszes egyemeletü *kolostor* is, mire a rendtagok s velük a plébánia-hivatal is a Koptik építtette földszintes kolostorból (hová a negyvenes évek elején vonultak) átköltöztek az uj kolostorba.

A plébánia mindamellett 1790-ig még mint pór-dömölki plébánia szerepel: a Kis-Czell elnevezés csak akkor lett közkeletűvé és általános érvényre akkor emelkedett, midőn II. Lipót király a pór-dömölki határban alakult uj községet 1790-ben Kis-Czell név alatt mezővárossá emelte és különféle szabadalmakkal ellátta. Tényleg ugyan már Koptik életében a megépült új templom vált a kis-czelli plébánia anyaegyházává, a tőle ¼ órányira fekvő Pór- és Nemes-Dömölk fiókegyházakkal.

Koptik az általa kezdeményezett átalakulások befejezését nem érhette meg. Sajghó főapát évről-évre növekvő bizalmatlansággal nézte Koptik viselt dolgait és törekvéseit: végre, midőn nyilvánvalóvá lett, hogy apátságát teljesen önállóvá s a főapátságtól függetlenné akarja tenni, e törekvése megfosztotta őt minden eddigi fáradozása gyümölcseitől. A viszályos kérdés elintézése a trón elé jutott, hol Koptik ügye teljes vereséget szenvedett. Mária Terézia 1750-ben Koptikot megfosztotta apátságától s 400 frtnyi csekély évdíjjal az Ausztriában fekvő gottveihi benczés-kolostorba bekebelezte. 1755-ben bekövetkezett halála csakhamar véget vetett a jobb sorsra méltó férfiú küzdelmes életének.

Sajghó Benedek 1768-ban bekövetkezett haláláig nem is nevezett ki többé dömölki apátot, hanem kormányzókkal kezeltette az apátságot. Utódja, Somogyi Dániel főapát, Makóczy Imrét nevezte ki apáttá; ennek 1783-ban bekövetkezett halálával Nemes Gáspárt pannonhalmi perjelt, kinek apátsága idejében II. József császár 1787-ben a Szent-Benedek-rendet, tehát a dömölki apátságot is eltörülte. Ez idő óta 1802-ig, vagyis a rend visszaállításáig, a plébánia kegyura a vallásalap volt.

Az eltörlés daczára Nemes Gáspár apát ott maradt a kolostorban 1801-ben bekövetkezett haláláig. Azonfelül a még mindig nagy számmal

megjelenő búcsujárók iránt való tekintetből a kormány még több rendtárs ottmaradását is megengedte, oly módon, hogy egyikük vigye a lelkészi teendőket, a többi négy rendtag pedig a gyóntatásban, stb. segédkezzék.

A plébánia egyébiránt 1777-ig a győri megyés püspök joghatósága alá tartozott; de midőn Mária Terézia a szombathelyi püspökséget megalapította, az egész kemenesaljai esperesi kerülettel együtt, ez az apátsági plébánia is a szomhathelyi püspökséghez csatoltatott.

A visszaállítási oklevél értelmében a pannonhalmi Szent-Benedek-rendhez tartozó dömölki fiókapátság betöltési joga a főapátot illeti, ha a viszonyok megengedik. Ez esetben a főapát a rend véleményének meghallgatásával kinevezi az apátot s megerősítés végett a kormány útján felterjeszti a királyhoz.

1802-től fogva 1832-ig az apáti szék üresedésben állott; ez idő alatt az apátsági székház elöljárója vitte a lelkészi tisztet. 1832-től mindig a székház valamely tagja van a plébánosi joghatósággal felruházva, mint plébánoshelyettes (administrator). A kegyúri jog is visszaszállott az apátra. A konvent, élén a perjellel, 4—5 tagból szokott állani.

A SÁMFALVI TEMPLOM

Dömölki, azaz kisczelli apátok e században: Wekerle Gottfried (1832—1836.) Gácser Leó (1839—1856.) Getheő Dömjén (1865—1873.) Jahn Mainrád (1873—1874.) dr. Hollósy Justinián, 1874-től maiglan.

A király ő felsége az 1895. évi hadgyakorlatok alkalmával az apátsági kolostort szemelte ki lakásául; a kolostor ez alkalomból fényesen megujíttatott. Ekkor történt, hogy a biztosabb közlekedés szempontjából a kolostor előtt az utczában északra fekvő Szt.-Anna kápolna püspöki engedélylyel leromboltatott, de a királylátogatás után a kápolna mellett levő kút ismét helyreállíttatott.

Az apátság jelenlegi összes birtoka a sághegyi és somlyói szőlővel (4 hold) együtt, 569 katasztralis holdra tehető.

5. A Nagy-Boldogasszonyról czímzett *molnárii apátságot* 1857-ben tolnai Festetich György gróf alapította és a szent-tamási plébániával van összekapcsolva. Molnárii apátság.

II. *Czímzetes apátságok*:

1. A Szent-Benedekről czímzett *borchii apátság,* melynek még hollétét sem tudjuk. Borchii czimz. apátság.

2. A Boldogságos Szűz Máriáról czímzett *német-ujvárhegyi apátság,* melyet Walter gróf alapított a XII. században s azt a Szent-Benedek-rendnek adományozta. III. Béla király elfoglalta és a kolostort erősséggé alakíttatta át; IV. Béla helyette a szerzetnek 1263-ban Vágujhelyet adá, végre II. Lajos király 1525-ben Batthyány Ferencznek adományozta. Német-ujvárhegyi czimz. apátság.

3. A Szent-Margitról czímzett *pornói apátság,* melyet Chepan, vagyis Pornói czimz. apátság.

István nádornak egyetlen fia, István alapított 1221-ben. Ő ugyanis maga is cziszterczi-rendű baráttá lett és egész örökségét a szerzetnek adta. A birtok Pornó és Monyorókerék mezővárosokon kívül 13 helységből és az egész keresztesi hegységből állott. Később elpusztult, majd 1531-ben Verancz Antal nyerte el, ki két év mulva pécsi püspökké lett. A XVII. század közepén a soproni jezsuiták kapták meg, utóbb nyoma veszett.

A szombathelyi püspöki megye területén létező *prépostságok*:

Székesegyházi prépostság. 1. A *székesegyházi nagyprépostság*, a káptalannal egy eredetű.

Pápóczi prépostság. 2. A Megváltóról czímzett *pápóczi prépostság*, melyet gelsei Csap Margit, özv. Magyar Pálné alapított 1365-ben. Sok viszontagság után a győri káptalanba kebeleztetett be.

Pápóczi perjelség. 3. Ugyancsak Csap Margit alapította 1363-ban a Szent-Ágoston-rendi remeték számára a Boldogságos Szűz Máriáról czímzett *pápóczi perjelséget*. A mohácsi vész után ez is elpusztult; később a sárvári plébániával együtt adományoztatott, de 1777-ben Mária Terézia királynő ettől elszakítván, részben az ujonnan felállított soproni társas, részben a szombathelyi székeskáptalannak ajándékozta.

Szerzetesházak. *Szerzetesházak* a Szombathelyi püspöki megye területén:

A RŐTI TEMPLOM.

1. *Csorna—premontrei kanonokrend társháza Szombathelyen.* E rend Ferencz király által 1802-ben visszaállíttatván, a főgimnázium ellátása reá bizatott.

2. *Szent-Benedek-rend társháza Kőszegen.* Alapította Széchenyi György kalocsai érsek a Jézustársasági atyák részére, később a kegyesrendiek, 1815-ben pedig a benczések vették át.

3. *Ugyanazon rend* társháza *Kis-Czellben.*

4. A III. Béla király által 1183-ban alapított *cziszterczi-rend konventje Szent-Gotthárdon.*

5. A Draskovics György győri püspök által 1638-ban alapított *Szt-Domonkos-rend konventje Szombathelyen*, melyet a Batthyány és Erdődy grófi családok gazdagítottak. A zárda-templom alatt van az Erdődyek sírboltja.

6. A *Szent-Domonkos-rend társháza Vasvárott.* A kolostor és a templom IV. Béla király által alapíttatott, de a XVI. században a törökök által elpusztíttatván, 100 évnél tovább hevert, míg végre Széchenyi György kalocsai érsek mindkettőt újra fölépíttette.

7. A Kálmán győri püspök által 1360-ban alapított *Szent-Ferencz-rend konventje Szombathelyen*; tagjai a XVI. század közepén eltávozni kényszerültek, de 1630-ban Sennyey István győri püspök úgy a templomot, mint a zárdát újra építtette.

8. A Batthyány Ádám gróf által 1649-ben alapított *Szent-Ferencz-rend konventje Német-Ujvárott*, melynek templomát Püszky János győri püspök 1652-ben szentelte föl; alatta van a Batthyányak családi sírboltja.

Apácza-zárdák. *Apácza-zárdák* a szombathelyi püspöki megye területén:

1. Magyarországi boldog Margitról nevezett *Szent-Domonkos-rendi apáczák zárdája Kőszegen*, melyet a Szent-Domonkos-szerzet hozzájárulásával, a D'Azula-család adományából alapítottak 1868-ban.

2. Ugyanezen rendi apáczák zárdája *Vasvárott*, mely 1888-ban alapíttatott „Szenczy Ferencz néhai szombathelyi püspök alapítványa" czímén, s melyet 1889. évi október 15-én áldott meg Hidasy Kornél jelenlegi szombathelyi püspök.

3. A Batthyány Francziska, született Széchenyi grófnő által 1852-ben alapított *Paulai Szent-Vincze* szabályait követő irgalmas nénikék társháza *Pinkafőn.*

4. *Ugyanezen nénikék* társháza *Kőszegen.* (1853.)

5. *Ugyanazoké Sárvárott,* melyet Esztei Ferencz modenai herczeg alapított 1865-ben.

A máriafalvi templom.

6. *Ugyanazoké Lékán,* melyet Eszterházy Pálné herczegné, szül. Trautmannsdorf Mária grófnő alapított 1874-ben.

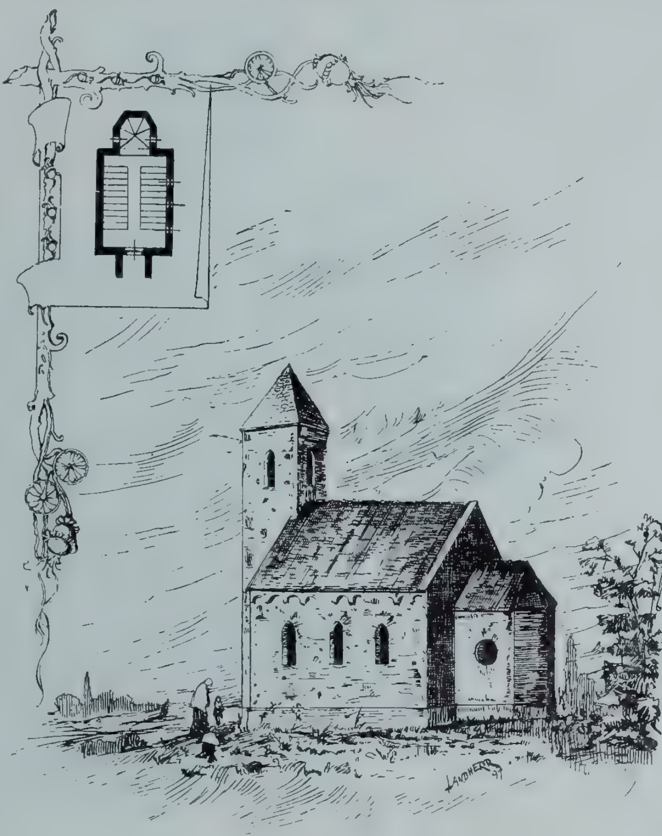
A *legsz. Üdvözitőről nevezett nővérek társháza Rohonczon.* (1877. Hauser Ádám-féle alapítvány.)

8. *Paulai Szt.-Vincze* szabályait követő irgalmas nővérek az emberbaráti egyesület kórházában *Szombathelyen.* (1891.)

9. Az *isten szeretetről czímzett nővérek társháza Kis-Czellben,* mely dr. Hollósy Jusztinián jelenlegi dömölki apát és a pannonhalmi főapátság adományából alapíttatott 1880-ban.

A szombathelyi püspöki megyében 20 alesperesi kerület van, a kath. hivők száma 415,356. Kath. vallásuak száma.

Nyelvhasználat a vallásgyakorlatban: magyar 102 plébániában, német 35-ben, horvát 3-ban, vend 9-ben, magyar és német 8-ban, magyar és horvát 2-ben, magyar és vend 8-ban, magyar, horvát és német 6-ban, magyar, német és vend 1-ben, német és horvát 12-ben, vend és német 1-ben. Istentisztelet nyelve.

A VELEMÉRI TEMPLOM.

*

A szombathelyi püspöki megye első főpásztora felső-szopori *Szily* János volt. Szily János.

Született 1735. augusztus 30-án Sopronmegye Felső-Szopor nevü községében. Iskoláit Sopronban és Győrött végezvén, hittanulmányai befejezésére Rómába küldetett, honnan 1758-ban mint római hittudor érkezett vissza. Rövid idő alatt a győri, majd a szt. Béláról nevezett droszói prépostságra és 1775-ben a tinnini püspöki méltóságra emeltetett; ugyanakkor püspökének oldalkanonokává, később segédpüspökké lőn. Felállíttatván 1777-ben a szombathelyi püspöki egyházmegye, ennek kormányzására hivatott meg. Püspöki székét 1777. augusztus 20-án foglalta el, mely emlékezetes ünnepélylyel kezdődik életének ama szaka, melyben, lehet mondani, csudadolgokat művelt. Szombathelyen a papnöveldét, a püspöki palotát, a székesegyházat építtette, a püspöki kert neki köszöni eredetét, a mostani prépostház legnagyobbrészt az ő költségén épült, több templomot megujíttatott és megnagyobbíttatott, a püspöki uradalmakat gazdasági épületekkel szerelt fel, stb. Az ő fáradozásának köszönhető, hogy a községi árvaház felépült és az alapitványi árvák Pozsonyból Kőszegre visszahozattak. Az ő közbenjárása eszközölte, hogy Szombathelyre a bölcsészeti tanfolyam is behozatott. Meghalt 1799. jan. 2-án.

Utóda gróf *Herzán* Ferencz, egy ma már kihalt cseh grófi család ivadéka lett. Herzán Ferencz.

Prágában született s tanulmányait ugyanott végezte. Rómában hallgatta a hittani előadásokat és a belé helyezett várakozásnak fényesen megfelelvén, ugyane kollégiumban tanúlmányi felügyelővé lőn. Élete 24. évében a boroszlói püspök által kanonokká, nemsokára pedig a prágai káptalan dékánjává és almádi apáttá neveztetett ki. Mária Terézia királynő, felismervén kitünő államférfiui képességét, a parmai követség vezetésével bizta meg, majd 1770-ben Ausztria részéről a római

legfelsőbb törvényszék, úgynevezett „rota" elnökévé lőn. 1770-ben val. b. t. tanácsosi rangot nyert. 1779-ben a római udvarnál teljhatalmú osztályminiszterré s a jeruzsálemi szt. keresztről cz. koronabibornokká neveztetett ki. 1780-ban Bécsbe távozott, hol II. József császártól a Szt.-István-rend nagykeresztjét és a „Protector Germaniae" czímet kapta. Midőn VI. Pius a császári kormány önkényű intézkedéseinek megszüntetése czéljából 1782-ben Bécsbe utazott, Herzán is kormányának meghagyásából kiséretéhez csatlakozott. A franczia hadak elől 1796-ban Görzbe menekűlt, anélkül azonban, hogy a császári udvarral hivatalos összeköttetése megszűnt volna. De itt sem volt maradása és a franczia hadak előnyomulása miatt a biztosabb Gráczban, majd a határos Magyarországban keresett, menedéket. 1800-ban történt Herzán gróf szombathelyi püspökké való kineveztetése. Püspöki megyéje kormányzását 1800. november 11-én tényleg átvevén, gon-

HIDASSY KORNÉL.

doskodásának főtárgyát a növendékpapság s a szegények képezék. Kormánya alatt készűltek a székesegyház szobrászati művei, Procop Fülöp bécsi művésztől. A szentélyben a püspöki szék átellenében levő, s szt. Pál megtérését ábrázoló remek olajfestmény is az ő ajándéka. Bécsben gyakran tartózkodott és e helyütt érte el a halál 1804. év junius 1-én.

Gróf Herzán biboros püspök halála után a püspöki szék 2 éven át

Somogyi Lipót üresen maradván, 1806. junius 15-én perlaki *Somogyi* Lipót Márton neveztetett ki szombathelyi megyéspüspökké.

Született 1748. november 10-én a sopronmegyei Szent-Mártonban. A bölcsészeti tanúlmányokat Bécsben és Győrött kitünő sikerrel befejezvén, a győri püspöki megye papnöveldéjébe vétetett fel. 1773-ban a győri akadémia erkölcstani székére hivatott meg, 1776-ban káptalani karkáplán, székesegyházi hitszónok s szentszéki jegyző, 1780-ban győrvárosi plébános, 1783-ban egyházmegyei titkár és ker. esperes, 1887-ben kis-mártoni plébános, 1790-ben győri székesegyházi kanonok és papnöveldei igazgatóvá, 1794-ben győr-belvárosi plébános és prépost, 1802-ben királyi táblai praelatus és országgyűlési követté lőn s 1805-ben a pápóczi prépostság is neki adományoztatott.

1806-ban hivatott meg a szombathelyi püspöki megye főpásztori székére s

főgondja odairányult, hogy a szombathelyi székesegyház befejeztessék. Az ő költségén épült 1816-ban az elaggott papok intézete s egész élete a jótékonyság szakadatlan lánczolata volt. Elhunyt 1822. február 19-én.

Utódja *Bőle* András lőn. Bőle András.

Született 1762. junius 5-én Szarvaskenden, Vasmegyében. Iskoláit Kőszegen és Sopronban, bölcsészeti tanúlmányait Győrött végezte. 1787-ben az ujonnan felállított szombathelyi papnöveldében hittanulók correpetitorává s csakhamar a papnevelő aligazgatójává s káptalani káplánná neveztetett ki. 1795-ben Szombathely város plébánosa, 1810-ben káptalani kanonok és a papnövelde igazgatójává lett, 1820-ban a gyengélkedő Somogyi Lipót püspöki helynökévé választá, 1821-ben székeskáptalani nagyprépostttá, 1822-ben pedig Somogyi halála után káptalani helynökké választatott s mint ilyen emeltetett a szombathelyi püspöki méltóságra. Meghalt 1843. junius 4-én.

Bőle Andrást a szombathelyi püspöki széken *Balassa* Gábor követte. Balassa Gábor.

Született 1783. márczius 22-én, Mentshelyen, Veszprémmegyében. A veszprémi növendékpapok sorába lépett 1799-ben s mint ilyen az akkor Nagy-Szombatban virágzó papnöveldébe küldetett, 1807-ben püspöki titkárrá lőn, 1831-ben sümegi plébánossá és kerületi alesperessé neveztetett ki, de e minőségében csak rövid ideig működött, mert 1832-ben már veszprémi kanonokká lett. 1836-ban püspöki helynök, 1838-ban a magyar udvari kanczelláriánál udvari tanácsos. Végre 1844-ben szombathelyi püspök lett, meghagyatván neki kitünő érdemeiért a kapornoki apátság is. Meghalt 1851. augusztus 11-én.

Utódjává a szombathelyi püspöki széken *Szenczy* Ferencz neveztetett ki. Szenczy Ferencz.

Született 1800. szeptember 17-én Szombathelyen. 1817-ben Somogyi püspök által a szombathelyi egyházmegye növendékpapjai közé felvétetvén, jeles tehetségei miatt a pesti központi papnöveldébe rendeltetett. 1823-ban áldozárrá szenteltetvén, a szombathelyi papnöveldében a dogmatica tanárává neveztetett ki, 1839-ben. Tanári működése mellett az irodalom terén is figyelemre méltó eredménynyel dolgozott. Méltó feltünést keltettek a valódi tudós komolyságával írt és a „Religio és Nevelés" czímű egyházi folyóiratban közölt, többnyire polemikus tartalmú czikkei, nevezetesen a „szombathelyi levelek". 1845-ben czímzetes, 1850. évben pedig valóságos kanonkoká s nemsokára püspökké neveztetett ki. A megye kormányzásában a nagynevű Szily püspök elveit akarván feleleveníteni az ujabb kor változásaihoz idomítva, 1855-ben kiadta annak „Instructio"-ját, melyben a lelkészi teendők minden ága oly kimerítően van tárgyalva, hogy azt ma is minden pap haszonnal olvassa. A magyar püspökök külön tanácskozmányaiban, de főleg a birodalmi püspöki kar együttes üléseiben bátran és lelkesen felszólalt a magyar egyház ősi jogainak és érdekeinek megóvása és fenntartása mellett. Főpásztori levelei közül kitűnik az első, melylyel papságához beköszöntött és azon szép egyházi beszéde, melyet ugyanekkor a néphez mondott, továbbá a b. szűz Mária szeplőtelen fogantatásáról szóló hitágazat kihirdetésére vonatkozó encyclica és ugyanakkor a néphez tartott remek szentbeszéde. Miután 1868-ban valóságos belső titkos tanácsossá nevezték ki, életének hátralevő napjait többnyire félrevonultan szerette tölteni. Meghalt 1869. február 19.

Szenczy Ferencz utódja a püspöki széken *Szabó Imre* lett. Szabó Imre.

Született 1817. október 10-én Békáson, Veszprémmegyében. 1831-ben végezte be a bölcsészeti tanfolyamot. Tanulmányai mellett egész lélekkel csüngött a magyar, főként az egyházi irodalom művelésén. 1837-ben áldozárrá szenteltetett, ugyanazon időben Karád mezővárosba küldetett segédlelkészi minőségben. Ezen időben, sőt korábban is már, híres volt az egyházi szónoklat terén. S midőn püspökének figyelmét költeményei által is magára vonta, az őt 1838. szeptemberben a veszprémi papnövelde felügyelőjévé és helyettes tanárrá nevezte ki. Veszprémben szónoki tehetségének kifejtésére előkelőbb tér nyílott. 1845. évben a csicsói plébániát nyerte. 1847-ben a pesti tud. egyetem hitszónokává neveztetett ki. 1850-ben a felső-iszkászi plébániát nyerte el. 1867-ben a vallás- és közoktatásügyi miniszteriumhoz az I. ügyosztály szakosztály-tanácsosává neveztetett ki. 1869-ben veszprémi kanonoknak neveztetett ki; ugyanazon évben miniszteri tanácsossá és az Akadémia a nyelv- és széptudományi osztályának tiszteletbeli tagjává lett. 1869-ben Szenczy Ferencz szombathelyi püspök utódjává lett. Egyházmegyéjét, melynek 12 éven át volt főpásztora, erélylyel, de szeretettel kormányozta. Papjait igazán szerette, mit bizonyít, hogy ő alapította a „Szent-Imréről" nevezett papi nyugdíj-intézetet. Az iskolai ügyet különös éberséggel kisérte. 1880-ban v. b. t. tanácsossá neveztetett ki. 1881. márczius 1-én meghalt.

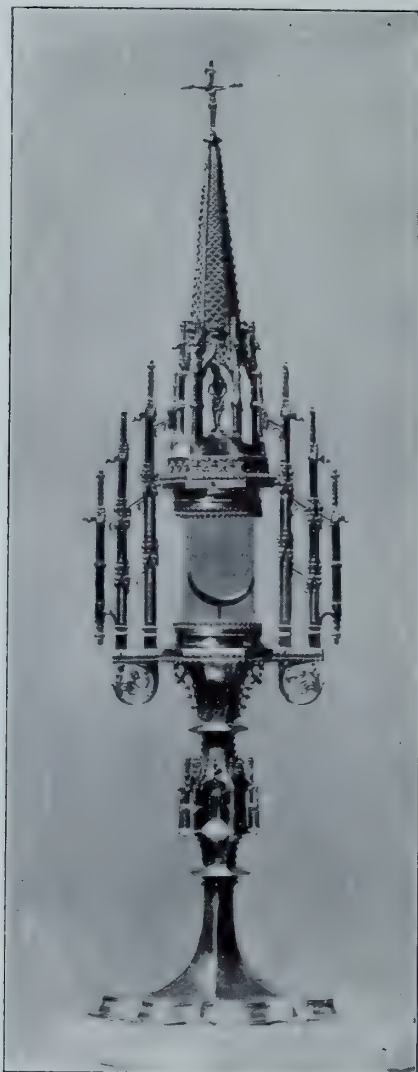
Utódja a püspöki széken *Hidassy* Kornél lett. Hidassy Kornél.

1828. junius 13-án Komáromban született, hol atyja városi tisztviselő volt. 1842-ben Nagyszombatba ment, hol a phisolophiát, 1847—1851-ig a budapesti egyetemen a theologiát végezte. 1851-ben pappá szenteltetvén, Drégely-Palánkon

működött, mint segédlelkész. Ez állásáról neveztetett ki Nagyszombatba a gimnázium tanárává, hol közel 24 évet töltött.

Tanári pályája kezdetén a gimnázium összes osztályaiban a magyar nyelvet és irodalmat adta elő. Később papnöveldei tanulmányi felügyelővé, majd lelkiigazgatóva, a convictus aligazgatójává és végül gymnasiumi igazgatóvá s ez utóbbi minőségben czímzetes kanonokká neveztetett ki.

1875-ben a vallás- és közoktatási miniszteriumba hivatott meg osztálytanácsosnak. Nemsokára valóságos esztergomi kanonokká, majd választott püspökké neveztetett ki. 1882. október 8-án pedig a szombathelyi püspöki méltóságra emeltetett és miután 1883. évi márczius 13-án megerősíttetett, ugyanazon évi május hó 3-án Simor János herczegprímás által Szombathelyen püspökké szenteltetett.

A KŐSZEGI PLÉBÁNIA-TEMPLOM SZENTSÉGTARTÓJA.

AZ ÁGOSTAI HITVALLÁSU EVANGÉLIKUS EGYHÁZ VASVÁRMEGYÉBEN.

A vasmegyei evangélikus egyházak történetéből csak foszlányok maradtak fenn. Azt tudjuk, hogy a megyének már a reformáczió elején előkelő szerep jutott, a mit az is bizonyít, hogy az első dunántúli ev. egyházkerület, melyhez — Mosony, Győr, Komárom, Esztergom kivételével — a dunántúli részek tartoztak, *vasi* egyházkerületnek neveztetett. (1574.) Reformáczió.

Földrajzi fekvésénél fogva, útjában lévén a külfölddel való közlekedésnek és sok értelmes köz- és főnemesi család birtokául szolgálván, már kora hajnalán elterjedt itt a reformáczió. A papok terjesztették, főurak és nemesek pártfogásukba vették, a nép pedig ezek után indult. Dévai *Biró* Mátyás, buzgó reformátor megkedveltette a hitjavítás tanait *Nádasdy* Tamás hatalmas főúrral, ki fiát evangélikus tanítók nevelésére bízta s terjedelmes birtokán az evangéliumot terjesztette (1522). Hasonlóképpen *Bánffy* Miklós, Zalamegye főispánja, s ennek udvari papja, *Kulcsár* György (1575), a *Szécsy-*, a németujvári *Batthyány-* és az ostfi-asszonyfai *Ostfy*-családok és mások, a hitjavítás pártfogói és terjesztői voltak.

Kőszegen, hol már 1531-ben taníttatott az evangélium, 1554-ben a városi plébános — egyik adat szerint „ismeretlen okból", másik szerint „mint nyáj nélküli pásztor" — odahagyta a várost, mire aztán a magyar ajkú protestánsok (helvét hitv.) a templomot elfoglalták. Hat év multán azonban ez a templom átment a német ajkú (ágostai h.) evangélikusok birtokába s ott is maradt 1671. május 14-ig. 1540 körül már a *Mura-Szombat* vidéki egyházak evangélikusok voltak, u. m.: Mura-Szombat, hol két pap működött, egyik a helységben, másik a várban, mint a Szécsyek udvari papja, Mártonhely, Csendlak, Szt-Benedek, Szentháromság, Szt-Ilona, Szt-György, Felső- és Alsó-Szölnök, Felső-Lendva.

Kemenes vidékén a 16-ik században virágzó gyülekezetek voltak; így Hosszú-Peresztegen *Kőmives* Dániel (1597), Nagy-Köcskön *Hegedüs* Pál (1599), Hetyén *Gazdag* István (1706), Somlón *Egri* Márton (1696) prédikátorok említtetnek. 1638-ban, midőn a törökök a három Köcsköt felégették, e veszedelem leírásában az mondatik, hogy a veszedelem idején a nagy-köcski prédikátor volt a kemenesaljai esperesség seniora. *Rohonczon* már a XVI. században létezett evang. gyülekezet, melynek lelkésze *Dragony* Gáspár volt.

A vasi egyházkerület szuperintendenseiül említtetnek: *Szegedi* (Szigethy ?) Máté 1574, *Bejthe* István 1585, *Muraközi* György sárvári lelkész 1590. körül, (Payr szerint nem volt szuperintendens.) *Klaszkovits* István 1612, *Zvonarik* Mihály 1620, *Kiss* Bertalan sárvári pred. 1625, *Amsai* Gergely nemeskéri pred. 1651, (Payr szerint 1646—1664.) *Tisztroics* György 1667. (Payr szerint 1664—1669.) Fekete István (a hitehagyott) 1669—1679. körül.

Szakadás.

A SZOMBATHELYI ÁG. EV. TEMPLOM.

A hitujítást hozzánk is nyomon követte annak árnyéka, a meghasonlás. A svájczi reformácziónak is akadtak követői és a kétféle irány egymás ellen fordult. A vita kiegyenlítése végett Nádasdy Ferencz értekezletet hívott össze Csepregre (1591. jun. 1.), melyen aztán megtörtént a szakadás. A Calvin nézeteit valló Bejthe István németujvári prédikátor a gyűlést elhagyta, Nádasdy pedig kijelentette, hogy birtokain nem tűr meg olyan papot, a ki a „concordie formulát" alá nem irja. Innét van, hogy Vas és Sopronmegye protestánsai nagy részben az ágostai hitvallású egyházban maradtak.

Ellenreformáczió.

Az *ellenreformáczió* kezdetétől II. József császárig hazánk és egyházunk története nem egyéb, mint változó szerencséjű, pusztító véres küzdelem a létért. Vasmegyének ebből is kijutott a része. A harcz a reformáczió ellen megindult. A főurak visszatértek a romai egyházba és visszatérítették jobbágyaikat is. Dragonyosok járták végig a helységeket, a prédikátorokat elűzték, a templomokat elfoglalták. Az 1662-iki országgyűlésen keservesen panaszkodnak a protestánsok éppen azon főúri családok üldözése miatt (Nádasdy, Eszterházy, Erdődy), kik egykor leghatalmasabb pártfogóik voltak.

A kőszegiek német templomát 1671. máj. 14-én vették el minden egyházi épületeikkel együtt, nemsokára 1673. november 5-én elvették a magyart, a németektől pedig azt a pajtát is, melyben templomuk elvesztése óta istentiszteleteiket tartották. A Felső-Lövő környéki templomokat 1627-ben vették el. Utóbb Sóskúton (Salzrigel) építettek az evangéliusok imaházat, de 1673-ban ettől is megfosztották őket. A megye déli részén volt fárák — a szent-benedeki, szent-háromsági, martonhelyi, stb. — állítólag egész 1730-ig az evangélikusok kezén voltak, a mikor azonban, bár némelyek fegyverrel őrizték templomukat, dragonyos lovasság foglalta el azokat s a velük járt barát azonnal misét mondott bennök.

Szelepcsényi prímás 1673. szeptember 25-re 33 protestáns lelkészt idézett a Pozsonyban összeállított bizottság elé s azokat rábirta, hogy vagy hivatalukról mondjanak le, vagy az országból költözzenek ki. A kiköltözöttek közt volt *Fekete* István kőszegi lelkész és dunántúli szuperintendens is, a ki, midőn 1769-ben visszajött, az *Ostffy*-családnál talált menedéket, melynek

ezért ostffi-asszonyfai vára katonai erővel romboltatott szét, Fekete pedig, hogy életét megmentse, később Pozsonyban, hol fogva tartatott, a kath. hitre tért („turpissimus religiorum evangelice desertor factus“) s utóbb, mint kőszegi városbíró, a protestánsok legnagyobb üldözője lett. (Pálffy-Petz szerint Fekete nem jelent meg Pozsonyban.)

A rákövetkező esztendőben Szelepcsényi minden protestáns papot és több tanítót megidézett s 250 evangélikus és 57 református jelent meg. A kik állhatatosak maradtak hitükhöz, azokat börtönre vetették, onnan pedig Olaszországba hurczolták. Ezek közül egynéhány a sárvári börtönben is sínlett egy ideig. Jobban jártak a megye déli részebeli prédikátorok, mert azokat a török nem eresztette Pozsonyba.

Az 1681-iki soproni országgyűlés Vasmegyében csupán két helyre szorítja az evangélikusokat, a hol istentiszteletet tarthatnak. De a törvény végrehajtását a közbejött háborús világ késleltette. Így, midőn Asbóth János nemeskéri prédikátor és kemenesaljai esperes 1695-ben Kemenes-Mihályfán esperességi gyűlést tartott s egyházlátogatást végzett, mit a rákövetkező évben Ács Mihály prédikátor folytatott, az ezekről szóló jegyzőkönyvek tanusága szerint a kemenesaljai evangélikusoknak mind meg voltak még a gyülekezeteik, templomaik és egyéb birtokaik (Ságon 60 hold föld, Jánosházán 26 hold és 20 szekeres rét, Szent-Mártonban 22 hold, stb). De prédikátorok már nem voltak mindenütt, mert az elűzöttek vagy elhaltak helyét nem volt, a ki betöltse. A béke helyreállta után azonban vármegyei karhatalommal elvették 1732. augusztus havában az evangélikusoktól templomaikat s minden egyházi birtokaikat, a prédikátorokat pedig 12 ezüst forint bírság mellett eltiltották minden egyházi szolgálattól. A pásztor nélkül maradt nyáj aztán a legtöbb helyen beolvadt a katholikus egyházba.

96 templomot vettek el igy Vasmegyében az evangélikusoktól. Ezek helyett nem maradt egyéb, mint az 1681. törvényben kijelölt két, úgynevezett „artikuláris“ hely: Nemes-Dömölk és Nemes-Csoó. Ám ez is csak a törvényben volt meg és ugyancsak sok küzdelembe került, míg a valóságban is meg lett a hely, a hova a templom épülhessen. Artikuláris helyek.

Nemes-Dömölkön a kemenesaljai evangélikusok 1732-ben az iskola mellé ideiglenes paplakot építettek s meghívták prédikátornak *Tót-Jágikovits* Istvánt. De a prédikátornak csak istentiszteletet volt szabad tartani és úrvacsorát kiszolgáltatni; egyéb egyházi dolgokban a plébánosokhoz kellett a híveknek fordulniok. *Ostffy* Mihály és *Vidos* Miklós, ez időben a szorongatott egyház első emberei és pártfogói, ismételve Bécsbe utazgattak és végre kieszközölték a királytól, hogy a dömölki prédikátor egyházi cselekvényeket is végezhessen (de csak lakóhelyén), valamint azt is, hogy második lelkészül *Miskey* Ádám volt szentmártoni prédikátort meghívhassák. A nyilvános isteni tiszteletet részint a deszkából épült kis imaházban, részint a paplak udvarán, sátor alatt tartották; nagy ünnepek alkalmával pedig, midőn 5000 ember is összesereglett, a templom előtti temető-téren. Ez az állapot 12 éven át, 1744-ig tartott; de már 1738-ban Ostffy Mihály és Vidos Miklós ismét Bécsben jártak, hogy a templomépítéshez alkalmas hely kijelölését kérjék. Ki is jelölte a megyei küldöttség *alkalmas* helyül a parochiális kicsiny és posványos térséget. Hiába tiltakoztak ez ellen az evangélikusok, kénytelenek voltak (1743.) a kijelölt helyen megkezdeni a templomépítést. De még ezt sem tehették békén. Az ellenfél feljelentést tett Bécsben, hogy nem a kijelölt helyre építenek. A kiküldött megyei bizottság ugyan alaptalannak találta a vádat, de az építés folytatását megtiltotta. Csak három havi szünetelés után folytathatták a munkát s 1744-ben, Advent második vasárnapján, ünnepélyesen felszentelték annyi nehéz küzdelem után a templomot, mely 38 évig messze terjedő nagy vidéknek szolgált isteni tisztelet helyéül.

A másik artikuláris gyülekezet *Nemes-Csoó* volt, mely talán félreeső, jelentéktelen voltánál fogva jelöltetett ki ezen czélra. Ide gyültek az evangélikus hívek, kivált nagyobb ünnepeken, a Répczétől le a Muráig. A kőszegi gyülekezet is ide költözött át; a magyarok egyesültek a csoói gyülekezettel, a németek meg oda helyezték el lelkészeiket (kik mindig „kőszegi lelkészeknek“ neveztettek), tanítóikat, ott tartották isteni tiszteletüket; eleinte egy nagy pajtában, utóbb azonban, 1702-ben, templomot, 1703-ban paplakot is építettek.

Türelmi parancs. II. József 1781. okt. 25-én kiadott „türelmi parancsa“ után siettek a protestánsok felhasználni a nyert szabadságot; szervezkedtek, rendezkedtek és összegyüjtötték, a mi megmaradt. Felépítették templomaikat, ugy a hogy megengedtetett; szegényesen, zárt helyeken, udvarokban vagy faluvégeken. Ez időből valók legtöbb templomaink. Az 1790—91-ik 26. t.-cz. megadta ugyan a vallásszabadságot, de ekkor már a legtöbb templom felépült.

Mai állapotok. Jelenleg a vasmegyei ág. ev. egyház három egyházmegyére oszlik. Eddig négy volt, mert Kőszeg, mint szab. kir. város, szokás szerint külön egyházmegyét képezett; az uj zsinati törvények értelmében azonban a vasi felső esperességhez csatlakozott, a hova hajdan is tartozott, a kőszegi prédikátorok lévén rendszerint ezen esperesség seniorai (esperesei).

Vasi felső egyházmegye. 1. *Vasi felső egyházmegye.* A megye éjszaknyugoti részén fekszik. 1781-ig a nemes-csoói eklézsiához tartozott. 1808-ig alkalmasint egyesülve volt a vasi közép-esperességgel, mert ennek területén is a kőszegi seniorok tartot-

A ROHONCZI ÁG. EV. TEMPLOM ÉS ISKOLA.

tak vizitácziót. Az 1787. és 1798. egyházlátogatási jegyzőkönyv Artner Honoriust, az 1808-iki Kárász Ádám kőszegi lelkészeket említi mint akkori espereseket; Toepler Sámuel alhói (1813.), Schneller Lajos János kőszegi (a 30-as évek elején), Wohlmuth Lipót rohonczi (1837.) Kirchknopf Mátyás szalonoki (1853.) Renner András alhói (1875.), Stettner Gyula felső-lövői (1881.) lelkészek. Jelenlegi felügyelő: Hrabovszky István.

Vasi közép egyházmegye. 2. *Vasi közép egyházmegye.* Vasvármegye közepén, ennek éjszaki határától hosszan lenyúlik egész a Muráig. Ugy látszik, hogy 1810-ben keletkezett az által, hogy a magyarok és vendek kiváltak a német gyülekezetekből. Erre vall az „1810. Koltán J. N. vasvármegyei középmegyében Augustana Vallást tartó Evang. Senioratusnak megyebeli gyűlése“, melyen „Néhai J. J. Kárász Ádám — kőszegi lelkész — Senior ur helyett J. J. Caneriny András Körmendi Predikátor ur Fő Seniornak választatott“. Esperesei voltak: Caneriny András körmendi (1810.), Döbröntey Lajos urai-ujfalui (1817.), Tüskés István koltai (1841.), Ráhner Máté koltai (1854.), Poszvék Sándor meszleni (1870.), Kund Sámuel répczelaki (1877. óta) lelkészek. Felügyelői: budakeszi Weörös István (1810.), Ajkay Pál (1814.), szentmártoni Radó Lajos (1843.), Takács Lajos (1861.), Káldy Gyula (1874.), jelenleg Rupprecht Tasziló.

Kemenesaljai egyházmegye. 3. *Kemenesaljai egyházmegye.* Hajdan kiterjedt Sopron, Vas, Zala és

Veszprémmegyékre; pár zalamegyei község most is hozzátartozik. Esperesei: 1800-ban említtetik Perlaky Dávid, 1803-ben Döbröntey Lajos bobai lelkész, majd Hrabovszky István nemes-dömölki, Beliczay Jónás hőgyészi, Magassy Dávid kis-somlai, Edvi Illés Pál dömölki, Tót János dömölki, Csapli István magasi, Hering János hőgyészi, Mód Lénárd simonyi, Nagy Sándor dömölki lelkészek. Felügyelői: 1800. Vidos Miklós, utóbb Gerber Mihály, 1846. körül Vidos József, majd Radó Ignácz, Berzsenyi Miklós, Boda József, Radó Dénes, Berzsenyi Dezső, Nagy János.

Népesség.

Az egyes egyházmegyék népessége következőleg oszlik meg:

	anyaegyház	leányegyház	lelkész	tanító	tanuló	lélekszam
A vasi felső esperességben:	15,	35,	15,	62,	4701,	29838
A vasi közep ,,	14,	16,	14,	30,	3294,	14855
A kemenesaljai ,,	11,	18,	11,	37,	2767,	17766
	40,	69,	40,	129,	10762,	62458
Kőszeg	1,	2,	2,	6,	328,	871
Szombathely egyesült prot. gyülekezet .	1,		1,	—	87,	662
	42,	71,	43,	135,	11177,	65991

Nyelv.

Nyelv tekintetében a felső esperesség általában német, csak az eőriszigeti gyülekezet magyar, Felső-Eőr és Kőszeg német-magyar, de a magyar nyelvet az iskolákban mindenütt tanitják. A közép esperesség felső részében magyar, alsó felében vend. A városokban, Szombathelyen, Körmenden, Sárvárott az ujra feléledt gyülekezeteket részint Vasmegye nyugoti részéből, részint a külföldről bevándorolt németek alapították meg, azért ezek egyházi nyelve is jó ideig nagyrészben német volt, az ujabbi időben azonban ezek a gyülekezetek is megmagyarosodtak. A kemenesaljai esperesség tiszta magyar.

Közművelődés

Mint mindenütt, úgy Vasmegyében is az evangélikusoknak mindig nagy gondja volt a *közművelődés* emelésére. Minden gyülekezetben népiskolát, a nevezetesebb helyeken felsőbb iskolákat, nyomdákat alapítottak. Ezek közül némelyknek emlékezete se maradt, de a melyekről tudunk, azok is szép bizonyságai elődeink tudományszeretetének. Ilyen a sárvári iskola és nyomda, a nemes-csoói tápintézettel kapcsolatos latin iskola. Német-Ujvár is egyik góczpontja volt a művelődésnek. A körmendi főiskoláról is tétetik említés. A mult század végén Kis-Somló buzgó lelkésze, Hrabovszky György, árvaházat alapított. Kőszegen a 40—50-es években jeles algimnázium volt, most pedig Felső-Lövőn vannak fontos missziót teljesítő tanintézetek.

AZ EVANGÉLIKUS REFORMÁTUS EGYHÁZ VASVÁRMEGYÉBEN.

agyon természetes, hogy kezdetben, mint mindenütt, a lutheri irány volt ismeretes Vasmegyében is. De, hogy Kálvin iránya szintén csakhamar nagyszámú követőkre talált, bizonyos abból, hogy már az 1548. és 1550-ik években hozott törvények a sacramentáriusok (így neveztettek Zwingli és Kálvin hívei) mindenünnen való elüzetését rendelték. Sőt éppen Vasvármegyére vonatkozólag adott ki a reformáczióval különben rokonszenvező Miksa király 1567. október 31-én egy rendeletet a nagyban terjedő kálvinizmus elnyomására.

A Kálvin-vallás terjedése.

A reformáczió terjedésének előmozdításában Vasvármegyében a *Nádasdy-* és *Batthyány*-családok tüntek ki. Amabból, mint a reformácziónak vezéralakja, Nádasdy Tamás válik ki, a kinél egyes reformátorok is menepéket, pártfogást, működési tért nyertek.

A reformácziót pártoló másik főuri család, a Batthyány, német-ujvári és körmendi birtokain s ezek vidékein mozdította elő a protestantizmus ügyét. Közülök, mint ilyen, Batthyány Orbán neve ismeretes először, a ki meggyőződésének mártírja is lett: Martinuzzi György, az erélyes főpap, saját szolgáját megvesztegetve, méreggel végezte ki. Különösen kivált e családból a tudományosan képzett Batthyány Boldizsár, a kinek támogatása és pártfogása mellett keletkezhetett és állhatott fenn Körmenden a tizenhatodik század második felének közepe táján létezett felsőbb iskola, melyben, ujabban felmerült adat szerint, a theologiai tudományok is taníttattak.

Szakadás az ágostaiaktól.

A protestáns vallásúak nehány évtizeden át az egész országban együtt voltak s csak a kálvini irány terjedésével s a helvét hitvallás elfogadásával fejlett ki mindinkább az ellentét, majd a szakadás. Ez a különválás legkésőbb történt meg a dunántúli részeken, így Vasmegyében is. A Csepregen 1590-ben, Nádasdy Tamás jelenlétében megtartott zsinat alkalmával dőlt el a különválás ügye.

Beythe István.

A helvét hitvallást, vagyis a kálvini irányt elfogadó párt ezután vezérét, *Beythe* István német-ujvári lelkészt választotta püspökének.

A református egyházak már a XVI., vagyis a reformáczió első századának végén nagy számmal voltak Vasvármegyében.

A XVII. század kezdetén még inkább elszaporodtak a református gyülekezetek, különösen az őrségi részen, a hol még a XVIII. század első tizedében sem volt egyetlen katholikus gyülekezet sem. S ha következtetni lehet abból, hogy a Körmendre 1629. márczius 18-ára összehivott püspökválasztó kerületi közgyülés meghivóját Vasmegyéből *Briccius* Péter unyomi, *Kanizsai* P. János német-újvári, *Szilágyi* István vépi lelkészek, mint széniorok, tehát esperesek is aláirták, azt kell mondanunk, hogy Vasmegyében a reformátusoknak a XVII. század elején nem is egy, de három egyházmegyéjök volt,

A vasmegyei reformátusság nevezetesebb helyei voltak: *Német-Ujvár*, az első tisztán református püspök Beythe István, majd püspök-utódja, Kanizsai Pálfy János székhelye és *Körmend*, hol Pathai István 1612-ben, majd Kanizsai 1629-ben választattak a kerületi közgyűlés által püspökökké.

A XVII. században országszerte megindult *reformáczió-ellenes mozgalom* a vasmegyei református egyházakat sem hagyta érintetlenül. Sőt azon körülmény folytán, hogy a fő pártfogó főuri család feje, Batthyány Ádám, 1630 táján katholizált, a legnagyobb támadásoknak voltak kitéve. Ellenreformáczió.

A KÖRMENDI ÁG. EV. TEMPLOM.

Batthyány Ádám a birtokain levő összes protestáns papoknak megparancsolta, hogy 15 nap alatt elhagyják helyeiket; ezt a tényt a templomok elfoglalása követte egymásután. 1643-ban foglaltatott vissza a körmendi, ezt követték a csákányi, szecsődi, hollósi, rádóczi, szent-lőrinczi, táplánfai, kis- és nagykajdi, poláni, kápolnásfalui, tótfalusi, kis-unyomi, ujfalui, nagyunyomi, balogfai, köveskuti, salfai, felső-surányi, bődi, iváncziь 1663-ban a felső-eőri templomok és iskolák.

Az 1714/15. évi országgyülés a protestánsok jogait a legszűkebb korlátok közé szorította, majd az 1731-ben kibocsátott Károly-féle rendeletet (Resolutio Carolina) az istentisztelet gyakorlását csupán az artikuláris helyeken engedte meg. Ilyen pedig Vasmegyében csak egy volt református részről, és ez: *Felső-Eőr.* Artikuláris hely.

Türelmi rendelet. II. József türelmi rendelete folytán aztán a még itt-ott létező hívek megkezdték újból a gyülekezetekké való szervezkedést.

Már 1783-ban Körmenden, Egyházas-Rádóczon, Őri-Szent-Péteren, Nagy-Rákoson, Kerczán, majd 1784-ben Terestyén-Szecsődön önálló anyaegyházak keletkeznek rendes lelkészekkel és templomokat és iskolákat építenek. Az anyaegyházak mellett szervezkedtek leányegyházak is.

Őrségi egyházmegye. Az egyházi szervezkedés ezen idejében a Vasmegyében levő fentebbi egyházak hatóságilag a pápai esperességhez osztattak be s annak kiegészítő részét képezték. A nagy távolság miatt azonban az érintkezés felette nehéz volt. Erre való tekintetből az 1808-ik év május 23—25. napjain Szilas-Balháson tartott egyházkerületi gyülésen az akkori püspök, *Torkos* Jakab azt indítványozta, hogy a vasmegyei gyülekezetek a szomszédos zalamegyeiekkel együtt őrségi néven külön egyházmegyévé szerveztessenek. Az indítvány elfogadtatott s a kivitellel a püspök meg is bizatott, a ki maga jött el s a Terestyén-Szecsődön szeptember 21-én tartott gyülésen befejezte az egyházmegye szervezését.

Az uj egyházmegye első esperese *Bartha* György egyházas-rádóczi lelkész, gondnokai pedig *Dienes* Ferencz táblabiró és *Chernel* György voltak. Az egyházmegye élén álló férfiak voltak: Esperesek: *Bartha* György egyházas-rádóczi, *Arany* József felső-eőri, *Fülöp* Sámuel terestyén-szecsődi, *Mozgai* Sámuel terestyén-szecsődi, *Koós* Ferencz egyházas-rádóczi, *Baki* Gábor kerczai, *Horváth* János nagy-rákosi, *Gueth* Sándor felső-eőri s ez idő szerint *Somogyi* Gyula egyházas-rádóczi lelkész. Gondnokok: *Dienes* Ferencz szecsődi, majd *Szita* János felső-eőri birtokosok s mindkettővel egyidőben *Chernel* György tömördi nagybirtokos; *Dienes* Gábor, *Chernel* Gusztáv, *Chernel* Ferdinánd, *Dienes* Lajos és jelenleg *Chernel* Antal nagybirtokosok.

Vasmegye területén ez időszerint 9 anya- és 6 leányegyház van, de egyházhatóságilag hozzá van kapcsolva 3 anya-, 1 társ- és 2 leánygyülekezet is Zalamegye széléről. A megyét összesen 12 anya-, 1 társ- és 8 leánygyülekezet alkotja, 12 lelkészi és 23 tanítói állással. A tanítói kar 23 tagból áll.

Népesség. Az egyházmegye összes *népessége* 15,165 lélek, melyből kizárólag Vasmegyére 11,085 lélek esik, a többi a Zalamegyéből kapcsolt egyházakban van.

Nyelv. A hívek, kivéve a szent-gotthárdi fiókegyházban 1896-ban letelepült, mintegy 100 svájczi reformátust, valamennyien tiszta magyarok.

A VASMEGYEI ZSIDÓ HITKÖZSÉGEK.

vasmegyei zsidók történetének első írott nyomaira a középkorban, az Árpádházi királyok alatt találunk.

Különösen a Batthyányak birtokain csoportosultak nagyobb számban zsidó családok, mert e hatalmas főurak mindig humánusan bántak velök és azért, míg pl. Szombathelyen lakniok sem volt szabad, a szomszédos Rohonczon, nagy községet alkottak és Szalonakon, Német-Ujvárott és Körmenden is nagy számban voltak. Német-Ujvár ura, Kristóf gróf, 1686. április 7-én megfenyegeti Sopron városát, hogyha az ő zsidóit nem engedi be a városba kereskedés végett, ő viszont a soproniakat fogja kitiltani az ő birtokairól:

„mert — úgymond — egyébiránt a Sidók is Jobbágy számban lévén bevétetve az országhban, ha kegyelmetek őket onnéd eltilttya, nékem is okom adatik reá, hogy kegyelmetek embereit Jószágimbul eltiltsam."

A Batthyányak birtokain kivül más helységekben nem is alakultak nagyobb községek és a XIX. század elején is csak pár zsidó család található a vármegye többi községeiben.

Vasvárott már a XIII. század első felében laktak zsidók. Egy XIII. századbeli okmány szerint a csatári apátság kegyura, Vid mester 1262-ben köteleztetett az apátságnak kárpótlásul két falut adni. O ugyanis az apátság egy bibliáját *Farkas vasvári zsidónál* $27^1/_2$ márka fejében elzálogosította. Az 1798-iki megyei összeirás szerint 1 zsidó család lakott ott, 1809-ben már 10, 1822-ben 41, jelenleg pedig 50—55.

Város-Szalonak hitközsége a XV. századból való. Mint a hagyomány mondja, a stájerországi zsidók 1496-ban, Miksa császár által eszközölt kiüzetésükkor telepedtek ott le. 1756-ben 39, 1825. táján 45, jelenleg 50 család alkotja a hitközséget.

Simonyi hitközségről csak azt tudjuk, hogy temploma és községháza többször leégett; jelenleg jelentéktelen.

Kőszegen már a XIV. században voltak zsidók. Zsigmond királynak egy 1393-ban kelt oklevele a Gara-családnak azt a kiváltságot biztosítja, hogy a városban a külföldről bárhonnan érkező zsidókat befogadhassák, őket vallási gyakorlatukban tűrhessék és megadóztathassák. A hitközség ez időtájt körülbelül 150 családdal birt, a XVIII. század végén azonban már csak 13 családból állott. A mai hitközség is igen kicsi és csak egyes bőkezü adakozóknak köszöni fennállását. 1852-ben Schey Fülöp templomot építtetett számára.

Sárvárott már a XV. század előtt laktak zsidók, de csak a XVIII. század elején alkottak hitközséget. A jelen század elején Sárvárott 1822-ben már 25, ma 50 zsidó család lakik.

Rohoncz a régi időkben a megye első és legnagyobb hitközsége volt. Elejéről okmányok adatai léteznek és Zipser Mór, a hitközség papjának feljegyzései szerint a hitközség kezdete a XVII. század elejére nyulik vissza. A rohonczi hitközség, a gazdasági viszonyok átalakulása következtében elvesztette jelentőségét.

A KŐSZEGI IZRAELITA TEMPLOM.

Német-Ujvárott a zsidók, a hagyomány szerint, a XV. századbeli stájerországi kiűzetés óta laknak. Számuk csekély.

Muraszombaton a XVIII. század elejétől laknak zsidók, kisebb számban.

Körmend zsidó hitközsége szintén a XVIII. században veszi eredetét; a hitközségnek szép temploma van.

Kis-Czellben a hitközség 1870-ben alakult meg s ma fontosságra nézve a szombathelyi után jön, mintegy 50 családdal. Díszes templommal bír.

Jánosházán a hitközség a XVIII. századból való; mostani templomát 1836-ban építette fel.

Szt.-Gotthárdon a zsidó hitközség ujabb keletű s jelentőségre nem bir szert tenni.

A *szombathelyi* hitközség, mint ilyen, csak a jelen század közepén alakult, de ma már a legelőkelőbb magyarországi zsidó hitközségek között foglal helyet. A város a zsidókat eleinte nem bocsátotta be, s ha pénzszükségből tett is olykor konczessziókat, azokat csakhamar visszavonta. 1711-ben Szombathelyen a zsidóknak csak batyuval volt szabad házalni, de boltot nyitni nem. A ki zsidót tartott, az 24 frt büntetést fizetett; csak a belső sorompón kivül engedtek három házat, hogy ott, mikor bejönnek a városba, portékájukat lerakhassák. A város 1715. április 27-iki határozata szerint:

„Minthogy a Sidók és Göröghök sok elszenvedhetlen kárt tesznek Mester Embereinknek, ne szenvedtessenek többé a városban és szállást ne adjon nekik senki büntetés terhe alatt. Ha azonban mégis meg kell őket a városban szenvedni, akkor nagy sulyos adót kell reájuk vetni.“

A SZOMBATHELYI IZRAELITA TEMPLOM.

1718-ban a város köt szerződést egy zsidóval, hogy itt üzletet tartson:

„*A sok kárvallásinkra s Városunknak szükült állapottjára nézve* itt ezen Szombatheli Városban Vasvármegyében levőben egy Bizonyos Bóltot engettünk Rohonczi Markó Névő Sidónak egy társával edgyütt, a melyben árulhasson.“

De 1719. május 9-én kimondja, „hogy töb Sidókat a Városba be nem vegyen s be sem ereszti Lakóul, vagy hogy Boltok se adattassanak nekiek.“ Még tovább is megy a város és 1815. évi november 25-én elhatározza:

„hogy az ujonnand leendő Polgárok ennek utánna a hitformulában arra is megesküdni köteleztessenek, hogy akár minő szin alatt is, zsidónak semmiféle épületet avagy helet sem árendában sem amúgy nem adnak; külömben a Polgárság számában be ne iktattassanak.“

Egy a XVIII. század végéről való városi szabályrendelet szerint:

„Hogy a Sidóknak ne legien szabad az Városon iárny, árulny, és vinny vásári napokon kívül; *mivel sérelmes károkat érzik a városi kalmárok és mester Emberek,* hogy ők untalan az Városon árúlván az vevőket magokhoz hitegetik és mindent felkapdoznak.“

A város még 1828-ban is kiköti egyik örökös zsidója fiának, ki atyja halála után itt lakhatik, hogy „a város engedelme nélkül semmiféle kereskedést, mely a Polgárság Jussához való, el ne kezdjen.“

1848-ban a következő határozatokat hozta a város:

1. hogy a zsidók f. évi Szt.-György napon túl nem csak városunkból, de a szomszéd Szt.-Márton és Perint helységektől, úgy a szőkeföldi telkekről s minden kivétel nélkül eltávolittassanak.

2. Hogy annálfogva minden ház és telekbirtokos annyiszor mennyiszer fizetendő ezer pg. frt kötés terhe alatt örökösen kötelezze magát, miként Szt.-György nap után zsidó egyént házába vagy bárminő telkére lakóul s haszonbérlőül be nem fogad, sőt az eddigleni szerződvényeket is megsemmisitve e határidőn túl házától s telkeiről haladéktalanul elutasítandja.

3. Hogy a jövőre a zsidók által üzetni szokott házalókereskedés is, a város, Perént és Szt.-Márton körében eltiltassanak, az aláírási ív tüstént megnyittatván, miután azt megyei püspök ur ő Méltósága, egy küldöttség általi fölszólítás után megkezdé, — a tanácsnak kötelességül tétetett: hogy a városi, szt.-mártoni és perinti lakosokat s hg. Batthányi Fülöp urat ő kegyelmességét, mint szőkeföldi telekbirtokost az aláírásra fölszólitsa.

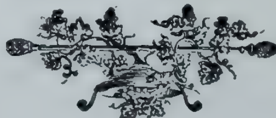
Széll József alispán és Csányi Lázló miniszteri biztos megsemmisitette ugyan a kormány nevében e határozatokat, de ez nem csökkentette a város zsidó-ellenes érzelmeit. Az 1848. évi 29. t.-cz. adta jognál fogva a zsidók tömegesen jöttek be a városba lakni és a városnak meg kellett engedni a letelepedést, ugy, hogy 1848-ban már 45 család és 33 önálló egyén, összesen 289 lélekre rúgott a szombathelyi zsidóság. E tömeges bevándorlás folytán, a rég visszafojtott düh elemi erővel tör ki a város lakosságánál és zendülésben végződött, melyről az 1848. április 5-én tartott népgyűlés a következő jelentést tárja elénk:

„A zsidó néposztály iránt a nép kebelében rég óta élő ellenszenv sőt gyülölség, melyet az 1848. 29. t.-cz., ugy a zsidók vallási és társadalmi különcz szokásaik s ingerlő önviseletük *napról-napra emeltebb fokra csigázott*, tegnap dühöngő rombolásban tört ki, melynek gátot emelni sem egyeseknek, sem a hatóságnak erejében nem állott.

A nép betört templomukba és ott pusztított, rombolt, vallási szentségeket meggyalázta, pinczéket feltörte, lakait kirabolta s nem remélt szerencsének tekinthető, hogy kisebb s nagyobb, de életveszély nélküli sebzéseken kivül a lázadásban egy élet sem esett áldozatul.“

De a viszálykodások is elmultak s csakhamar behegedtek a régi sebek: a zsidók ezentúl háborítlanul benn laknak a városban, sőt templomot és iskolát is építettek. 1870-ben a községnek egy része kivált és külön ortodox községet alakított, mely ma is fennáll. 1878-ban hozzáfogtak az uj templom építéséhez, mely 1880. augusztusban felavattatott.

Jelenleg a következő anyahitközségek állanak fenn: *Szombathely, Szent-Gotthárd, Kis-Czell, Körmend, Kőszeg. Muraszombat, Német-Ujvár, Rohoncz, Sárvár, Simonyi, Város-Szalonak, Vasvár.* Mindezek, néhány kivételével, a VIII. kongresszusi kerületet képezik.

VASVÁRMEGYE KÖZMŰVELŐDÉSE.

vármegyékről, a magyar alkotmány védbástyáiról, mint oly intézményről szól a történelem, mely a haza szabadságát és nemzeti önállóságunkat megvédelmezte. És mégis, nem ritkán az a panasz hangzik fel a mult idők felett kesergő hazafiak szivéből, hogy őseink e védbástyák között megtartották ugyan számunkra e vérrel szerzett hazát, de a nemzeti egység követelményeire nem fordítottak elég figyelmet. Elmulasztották, mikor könnyű szerrel lehetett volna tömör egységgé szilárdítani, magyarrá tenni az egész nemzetet s ez által megszerezni nemzeti jövőnk egyik főbiztosítékát.

E vád a mily súlyos, oly igaztalan. Történelmünk tanusága szerint nemzetünk a honfoglalás után azzal biztosította az általa elfoglalt területet, hogy a keresztény társadalom alapelvei szerint szervezkedett, alig fejezhette be az államszervezés nagy munkáját, máris, idegen népfajok közé beékelve, folyton ellenséges támadásoknak lett kitéve és — mint hullámverte sziget a tenger közepén — török, tatár ellen „annyi harcz között vívta ki hantjait.“ S e számra csekély, de vitéz nép évszázadokon át Európának szolgált védfalul. És, ha megszünt a harczi zaj, kezébe vette és fenn lobogtatta a művészet és tudomány zászlaját.

Még igazságtalanabb a nemzeti érzület és törekvések hiányának vádja Vasvármegyére nézve, mely a testvér törvényhatóságokkal mindenkor versenyzett, sőt azoknak élén haladott a magyar közművelődés útjain. Vasvármegye közművelődése.

Levéltári hiteles adatok igazolják, hogy már a mult század végén — hihetőleg a Bessenyei György és gárdista társai által Bécsben indított magyar irodalmi mozgalom hatása alatt — Vasvármegyében a nemzeti öntudat már erősen volt kifejlődve, s állandóan szervezett magyar nyelvterjesztő választmány munkálkodott, melynek jelentéseit és javaslatait a törvényhatósági közgyülés nagy figyelemmel tárgyalta. Magyar nyelv terjesztése

E választmány működésének és az akkori viszonyoknak megitélésére szolgáljon a következő levéltári adat:

„Az 1837-ik évi Julius hó 2-án a' honi nyelv terjesztésére ügyelő álandó Választmány. *Tekintetes Ebergényi Benedek táblabiro Ur' elnöksége alatt, Kamondy Lajos, Ernuszt József, Szabó Sándor, Bitnitz Lajos tábla, Vidos Dániel fő-, Ivánkovics János alszolgabiró, 's Hrabovszky Sigmond* jegyző Urak jelenlétében tartatott ülése alkalmával:

A' megyében létező idegen ajku iskolák, tanitók, 's tanulók állapotjárul érkezett tiszti tudósítások vétetvén vizsgálat alá, azoknak lényeges tartalmát a' következőkben kivánja a' választmány a' tekintetes rendek figyelme elé terjeszteni, ugyan is:

A' németujvári járásban

a) Kocsóczy Ferencz fő szolgabiró ur kerületében van öszvesen 18 iskola, mellyeknek tanitói közül a' római hitüek, a' németujvári mindkét águ urodalmaktul segélezést kapnak. Melly, ha bár oll föltéttel nyujtatik is nékiek, hogy növendékeiket magyarul oktassák, még is ezen ösztönnek sem mutatkoznak nevezetes szüleményei. Ezen hátra maradás egyik főb okául föl hozza a' tudósitó fő szolgabiró ur, hogy a' gyermekek az iskolákbul már Jósef napkor kimaradnak. A' 18 intézetben tanulók öszves száma 1276.

b) Széll Kristóf szolgabiró ur kerületében létez 24 iskola A' bennök foglalatoskodó oktatók közül csak kettő tud magyarul, 4 keveset ért, a' nevendékek' öszves száma 1506.

c) Tóth Pál szolgabiró ur kerületében 10 oktató közül 4 nem tud magyarul, a' többi helen némükép tanittatik a' magyar nyelv. Mutaták ezt a' szent-gotthárdi és nagyfalvai intézetekbűl bé adott próba irások; Azomban Hutter Ferencz gyanafalvi segéd tanitónak szorgalma, ki 244 tanulókat kitünő ügyességgel oktat a' honi nyelvre, említést érdemel. A' tanulók száma 678.

A' kőszegi járásban

a) Szluha Márton fő szolgabiró ur kerületében 23 oskola közül tsak 6 helen nem taníttatik a' magyar nyelv. Ezek között említendőknek vélte a' választmány a' rödönyi római hitü tanitót, ki egyuttal a takács mesterséget gyakorolni kénytelenittetik, még is a' zalonaki szinte Catholikus oktatót, ki cseh születésü lévén, még a' német nyelvben sem bir elég jártossággal. Tanul öszvösen 1837 gyermek.

b) Chernel Gusztáv szolgabiró ur kerületében 27 oskola létez, azomban ezeknek tanitóji közül csak 7, és 3 segéd képes a' hazai nyelvet tanitani. Ezek között nevezésre méltónak véli a' választmány a' felsőlői ágostai hitü oktatót, ki segédjével 250 növendék között fárodozván, ezek már hazai nyelven beszélni kezdenek. Nem halgathatja el a' választmány megilletődését, a' felett, hogy Hocharten helység gyermekei a szomszéd Stajerba és igy idegen országba kintelen naponkint vándorolni, hogy a' tanitás első elemeiben részesüljenek. A' 27 iskolában tanul 1640 gyermek. Egyébkint jelentetik, hogy a' kerületben létező tisztek már mind tudnak magyarul.

c) Tót Sándor szolgabiró ur kerületében, hol 13 iskolában 896 gyermek tanul, csak 3 oktató képes magyarul tannittani. A' méremieknek, kik a jelentő szolgabiró ur előtt tett fogadásuk következésében most magyar oktatót fogadnak, azon kérelme, mi szerint a' német szentmiháli anya oskola tanítójának edig fizetni szokott gabona adótul magokat fölmentetni kérik, eszközlendő orvoslás végett a' nemes megye közönsége elé terjesztetik. A' csémi szűk oskola ház helett tágosab épitendőnek az illető urodolom elégséges telket ajánlván, minthogy azt még edig nem tellesitté, jelentő szolgabiró urat oda véli a' választmány utasittatni, hogy az urodalmat igérete tellesíttésére szorítsa. Végre a' rohonczi, vörösvári, zalónaki, 's német szentmiháli urodalmak ellen panaszkép fölhozatik, hogy számodásaikat magyar nyelven vezetni foltonosan vonakodnak.

A' tótsági járásban:

a) Lippics Antal fő szolgabiró ur kerületében létező 7 iskolák közül kettőben nem tanítatik a' honi nyelv, ötben az irás és olvasás némüleg. A' tanulók öszves száma 465. Panaszkép említtetik, hogy gróf Batthyány Lajos és báró Jöchlinger Felix urodalmaikban a' számadások foltonosan németül vezettetnek. Szonleitner Jósef, dobrai harminczados iránt tett azon jelentésre nézve, hogy magyarul nem tud, a' választmány ugy vélekedik, hogy ő Fölsége a' nevezett harminczadosnak az 1830-iki 8-ik törvény czikkely parancsa szerint tellesítendő elmozdittása végett megkérendő.

b) Agustich Sándor szolgabiró ur kerületében 9 tanitó oktat 547 gyermeket, kik mindnyájan tudnak, és némellyek tehetségök szerint tanitanak is magyarul. Emlittetik ezek között különösen a' puczinczi Ágostai hitüek tanittója (Lulik János) kinek 130 tanitványai között a' magyar nyelv már anyira haladott, hogy tanulmányaikat azon adák elől. Jelentő szolgabiró ur felette szükségesnek vélné tágas járásában még legalább is 3 tanító intézetnek fölállittását, vagy legalább mig ez történnék, megrendelni, hogy a' gyermekek minden vallási külömbség nélkül, mindig a' legközelebbi iskolába köteleztessenek járni, 's igy nem kellene 2. 3. órányira fáradozniok, az után, a' mit helben, vagy legalább fölette közel fellelhetnek."

Ugyanezen választmány javaslata alapján a vármegye közgyülése 1837. julius 3-án elhatározta, hogy

„a választmány munkálkodásaihoz szükséges tőkealapot, illetőleg a megye közönsége is mélyen érezvén ennek szükségét, hogy e nagy nemzeti tárgy minél gyorsabb lépésekkel

haladhasson, minden nemesi teleptül, egy akarattal s ellenmondás nélkül 48 ezüst krajczárok rendeltettek fizettetni."

Az 1833. évi ápril 15-én tartott közgyűlésen Kossóczi Ferencz főszolgabíró bejelentette, hogy gróf Zichy Károly főispáni helytartó a németujvári és szent-gotthárdi járások idegen ajkú községeiben a magyar nyelvet sikeresen oktató róm. kath. néptanítók számára 10,000 ezüst forintból álló alapítványt tett.

Igy működött Vasmegye közszelleme a magyar nemzeti mívelődés terén e század első felében 1848-ig. És, a mint ismét megnyiltak a vármegyék termei s a nemzet visszanyerte önrendelkezési jogát: Vasvármegye közönsége, elődeinek nyomdokain haladva, lelkesedéssel, sőt fokozottabb erővel rendszeresen kezdett működni a nemzeti nyelv és mívelődés ügyében. Nagyrészt a törvényhatóság kezdeményezése és vezetése mellett egymásután keletkeztek hazafias alapítványok, egyesületek és közintézetek, melyek az összes társadalmi tényezők támogatása mellett büszkén hirdetik a nemzeti eszme diadalát.

Vasvármegye már több, mint 50 évvel ezelőtt közmívelődési adót vetett ki s több rendbeli alapítványt tett a népoktatás, különösen a magyar nyelv terjesztésére.

Magyar nyelvi bizottság.

A magyar nyelvet idegen ajkú községekben sikerrel oktató néptanítók működésének megbirálására a törvényhatóság állandó bizottságot szervezett, mely az általa kijelölt iskolákat évenkint meglátogatja s a magyar nyelv tanításában magukat kitüntető néptanítók közt az e czélra rendelt alapból évenkint 800—1000 frtot oszt ki s ezenfelül a jó előmenetelt tanusító tanulókat is jutalmakban részesíti.

Deák-alapítvány.

1872-ben a törvényhatóság 8255 frtból álló Deák Ferencz ösztöndíj-alapítványt tett, melynek évi kamatai vasvármegyei születésű és illetőségű oly szegény ifjúnak adatnak, ki az érettségi vizsgát jó sikerrel tette le s a budapesti egyetemen rendes hallgatóul felvétetett.

Árvaház.

1878-ban épült 100 növendékre Vasvármegye árvaháza, melynek több mint 100,000 frtnyi építési költsége és 240,000 frt alaptőkéje részint az árvapénztár tartalékalapjából, részint lelkes adományokból gyült egybe.

Szinház.

1880-ban szinte Vasvármegye kezdeményezésére Szombathelyen állandó magyar szinház épült, mely a színművészet hatalmával áll a nemzeti ügy szolgálatában. A szinháznak legnagyobb részt közadakozásokból fedezett 76,000 frtnyi építési költségéhez a megyei törvényhatóság 15,000 frttal járult.

Kisdedóvó-egylet.

1883-ban megalakult a vasvármegyei kisdedóvó egylet, melyet a törvényhatóság 750 frt évi segélyben részesít. Az egyesület működése következtében Muraszombat, Szt.-Gotthárd, Rohoncz, Borostyánkő, Város-Szalónak nem magyar ajkú községekben kisdedóvodák keletkeztek és virágzó állapotban vannak.

Közmívelődési pótadó.

De hatalmas lépést tett Vasvármegye a kisdedóvók felállítása s a magyar közmívelődés terén 1893-ban, midőn elhatározta, hogy közmívelődési czélokra s nevezetesen kisdedóvók és gyermekmenhelyek felállítására 1% pótadót vet ki, minek következtében e hazafias czélra évenként mintegy 15,000 frt összeggel rendelkezik.

Ezen idő óta magyar kisdedóvók létesültek, leginkább vármegyei támogatás mellett: Vas-Hidegkúton, Mártonhelyen, Barkóczon, Szt.-Eleken, Német-Ujvárott, Gyanafalván, Radafalván, Német-Lőn, Csémben, Nagy-Nardán, Felső-Eőrött, melyeknek szaporítása és fejlesztése a törvényhatóság kisdedóvó-egyleti választmányának feladatát képezi. A kisdedóvók létesítésére és fentartására szolgáló alap jelenleg 50,698 frt tőkéből áll.

Középiskolák.

A vármegye közállapotainak emelése és a közmívelődés tekintetében nagy szolgálatra lesznek a vármegye területén létező középiskolák.

Szombathelyen van VIII. osztályú főgimnázium és róm. kath. papnevelő, Kőszegen IV. osztályú algimnázium, Felső-Lövőn VI. osztályú gimnázium és ág. evang. tanítóképző és Szt.-Gotthárdon VI. osztályú gimnázium. Sajnos, hogy állami tanítóképző Szombathelyen mindeddig nem létesült, erre pedig itt országos szempontból nagy szükség volna.

Kereskedelmi iskola.

1887. szeptember 1-én megnyilt a szombathelyi ipari és kereskedelmi iskola, melynek berendezését és felszerelését örök időkre Vasvármegye közönsége vállalta magára s ez által a hazai ipart és kereskedelmet, mint a nemzeti lét egyik alaptényezőjét, kiváló figyelemben és támogatásban részesítette.

Gazdasági egylet.

Vasvármegye gazdasági egyesülete, mely a 60-as évek elején alakult s melynek ma már 4000 tagja van, évenkint ezreket fordít a hazai mezőgazdaság különböző ágainak emelésére és működésével országszerte ismeretes nagy eredményeket ért el.

Régészeti egylet.

A vasvármegyei régészeti egylet, mely a 70-es évek elején néhai Szabó Imre püspök lelkes támogatása mellett jött létre, főleg római leletekben gazdag régiségtárt alapított, mely Szombathelyen a püspökvárban van elhelyezve.

A felsorolt adatok eléggé bizonyítják, hogy Vasvármegye társadalma, az egyházi és világi hatóságok lelkes támogatása mellett, a hazai közmívelődés terén minden időben mily áldozatkészséget tanusított és mily rendszeres és tapintatos eljárást fejtett ki. Ennek köszönhetjük, hogy vármegyénk 400,000 lakosa közül ma már több, mint a fele a magyart vallja anyanyelvének s, hogy e vármegye idegen ajkú lakossága az állam nyelvének elsajátítására nemcsak fogékony és hajlandó, hanem azt szükségesnek és hazafiui kötelességnek is tekinti.

VASVÁRMEGYE KÖZOKTATÁSÜGYE.

NÉPOKTATÁS.

középkori népnevelés iskolája tudvalevőleg a templom volt; tananyagát a keresztény hit igazságainak és szertartásainak népszerű magyarázata képezte: ez volt az ugynevezett fárai iskolázás. Szent-István elrendelte, hogy minden tiz községnek legyen plébánia-temploma. Ezen templomok mellett bizonyosan voltak iskolák is, ámbár történeti emlékeink ilyeneket gyéren említenek. Hazánkban a *legrégibb ilyen iskola Vasvármegye Pápócz községében volt.*

Fárai iskolázás.

A XIII., XIV., XV. és XVI. században számos plébánia alapíttatott, melyeknek legnagyobb része iskolával is bírt: így a *XIII.* században *Kőszeg*, *Egyházas-Szecsőd, Rúm, Őri-Szent-Péter, Vasvár, Mura-Szombat, Sámfalva;* a *XIV.* században: *Léka, Rőth, Rába-Kovácsi, Felső-Paty, Niczk, Ölbő, Répcze-Szt.-György, Sárvár, Vámos-Család, Káld, Kercza, Velemér, Mártonhely;* a *XV.* században: *Gyarmat;* a *XVI.* században: *Nagy-Pőse, Tömörd, Kethely, Német-Szt.-Mihály, Szalonak, Német-Hideykút, Kertes, Gyanafalva, Ikervár* és *Kenyeri.*

A plébániák mellett különösen a monostorok voltak nevezetes gyúpontjai a nemzeti művelődés terjesztésének. Ilyenek voltak: az 1183-ban III. Béla király alapította czisztercita kolostor *Szent-Gotthárdon;* a *jáki* Márton gróf által alapított benczés kolostor *Jaákon*; a IV. Béla király által *Vasvárott* alapított Domonkos rendű, az 1360-ban Kálmán győri püspök által Szombathelyen alapított Szent Ferencz rendű és *Lékán* 1336-ban a Szent Ferenczrendüeké.

Ezek a szerzetesrendek, a hány kolostorral, ugyanannyi templommal, iskolával és könyvtárral bírtak. A monostorokban lakó szerzetesek voltak a XIII., XIV. s a XV. századokban a népnek oktatói és művelői; mígnem a XVI. és XVII. századokban, a török dúlás idejében, a monostorok nagy része szerzetes lakóikkal együtt elpusztúlt.

A közoktatásügyi állapotok a XVI. században Vasvármegyében is szomorú képet mutattak. A mohácsi vész után megszünt minden forrás, melyből a népnevelés életerőt meríthetett volna. A fárai iskolázás elhanyagoltatott, a zárdák, templomok, iskolák romban hevertek, az oktatással foglalkozó papság sorai megritkultak és ehez járultak még a vallási villongások is.

Mohácsi vész.

A vallási harcz azonban nemhogy megsemmisítőleg hatott volna a közművelődésre; ellenkezőleg megtermékenyítette a meglazúlt szellemi és

Reformáczió.

erkölcsi életet. A protestánsok vallási érdekből iskolákat létesítettek, és ebben a katholikusok is versenyre keltek velük.

Sárvárott a protestánsok könyvnyomtatót állítottak fel, mely, a vallási érdekek mellett, a nemzeti irodalmi nyelvet is ápolta, a vasvármegyei főesperes pedig az 1611-iki nagyszombati zsinat értelmében sorra vizsgálja s katholikus iskolákat, hogy az esetleges hiányokat felderítse és pótolja. A protestánsoknál a papok kezdetben egyuttal tanítók; a katholikusoknál már szerepelnek iskolamesterek (ludimagistri), mi a főesperességi vizsgálatokból tűnik ki. Ezen vizsgálatok iratai sok tekintetben nagyon érdekesek; így pl. az 1627-iki canonica visitatioból kitűnik, hogy a *felső-szölnöki* iskolamester jövedelme (Proventus Rectoris):

„Mind a három faluból egyaránt az mesternek minden háztól Esztendőn által tartoznak egy-egy kenyérrel. Item, az halot temetéstől jár egy pint bor, egy czipó kenyér, egy pecsenye. Item, mikor halotnak harangozz, jár d. 4".

Kazó István vasvármegyei főesperes vizsgálata szerint 1693-ban például még *Vasvárott* sem volt iskola. Hajdan az iskola a Szent-Mihály templom alatti völgyben állott, melynek azonban ekkor már nyoma sem volt. *Felső-Eőrött* iskolaház nincsen. A telek ugyan megvan és az iskola felépítése a plébániabeli híveket illetné, de azok ezt nem akarjak teljesíteni, azt vetvén fel okúl, hogy igen kevesen vannak. A tanító, ki egyúttal harangozó is, a plébánián lakik s ugyanott nyer élelmezést. *Sárvárnak* van kőből épített tágas iskolája, a templom közelében, délről nyugatra építve és egész kényelemmel ellátva.

A DOMONKOSOK TEMPLOMA ÉS ZÁRDÁJA VASVÁROTT.

Gróf Batthyányi József apátkanonok és vasvármegyei főesperesnek 1754-ben tett vizsgálata szerint *Kőszegen* két tanító volt: magyar és német. Érdekes megemlíteni, hogy a gyermekek közül azok, kik írni is tanultak, 1/4 évre 25 dénár helyett 30 dénárt, a számolni tanulók pedig 50 dénár tandíjat fizettek. *Szombathelyen* is volt ez időben magyar és német iskola s ezenkívül külön leányiskola nőtanítóval. A canonica visitatio szerint a magyar iskola oly szük, hogy a gyermekeket nem fogadhatja be.

Pedig van — ugymond — az iskolának az uradalom által megváltott 70 hold földje, melyből a tanító (kinek temetésért járt 25 dénár, colledából 1/3, minden olvasó gyermektől 25 d., a declinálóktól szűnnapokon egy tojás és só; aratáskor 5 dénár, vagy egy csibe. A püspöktől van 30 frtja, 6 köböl buzája, 6 köböl rozsa a kisebbik köböllel, 28 holdat bír. Miután pedig a többi Kiss Dániel akkori szombathelyi plébános által a templomi zenészek között kiosztatott, a mikitetszik a kiosztási nyugtákból, körülményes informálás végett feterjesztés teendő a püspök úr ő kegyelmességének.

Mura-Szombat iskolája, melyhez Korong, Rakicsán, Lukasócz, Vesesicza és Csernerócz községek tartoztak, fából van építve; jó iskolák voltak továbbá *Niczken, Csánigon* és *Sárvárott.*

Ratio educationis.

Az 1777-ben Mária Terézia királynő által kiadott „Ratio educationis" czímű iskolai szervezet alapján Vasvármegyében is megindultak az iskolai reformok. *Szombathelyen* és *Kőszegen* 1780-ban, *Szent-Gotthárdon* 1789-ben állítottak fel *„nemzeti tanodát"* s a városi és falusi katholikus iskolák is a „*Ratio*" értelmében szerveztettek.

De a „Ratio" nem sokat változtatott a régi rendszeren. A protestánsok — hivatkozva autonómiájukra — tiltakoztak az ellen s távol tudták maguktól

tartani az állami befolyást. Így azután a Ratio intézkedése közvetlenül csak a kath. tanügyet érintették. A szándékolt eredmény azonban itt sem mutatkozott, mert nem volt a vármegyében egyetlen tanítóképzésre feljogosított tanintézet sem, az iskolafentartók pedig nem sokat törődtek tanítójuk képzettségével. Ennélfogva a legtöbb helyen, különösen a nemzetiségi vidékeken, minden a régiben maradt.

Nagyobb lendületet nyert Vasvármegye népoktatása a XIX. század elején akkor, midőn a törvényhatóság 1820-ban és a következő években elrendelte, hogy az 1791. évi XVI., az 1792. évi VII. és az 1805. évi IV. t.-cz. értelmében a hazai nyelv oktatása a közönséges tudományok közé soroztassék. E czélból tekintélyes alapot is létesített, melyből azon tanítók, kik a magyar nyelv tanításában kitünnek, jutalmat nyernek. Magyar nyelvtanulás.

A vármegyei tanügy érdekében nagyfontosságú munkát végzett a magyar nyelv terjesztésére kiküldött választmány.

A SÁRVÁRI KATH. NÉPISKOLA.

Az 1825. április 10-én tartott közgyűlés a járási szolgabírákat utasította, hogy a német, horvát és vandalus (vend) helységek iskoláit haladéktalanul fálogassák meg és tegyenek jelentést a gyermekeknek a magyar nyelvben tett előmeneteléről.

Egyidejűleg a tanítók utasíttattak a magyar nyelvnek haladék nélkül való tanítására; meghagyatván nekik, hogy, ha maguk magyarúl nem tudnak, a jövő iskolai esztendőre oly segédet fogadjanak, „ki a magyar nyelvet jól tudja és tanítsa s a tanitványokat az isteni tudományban ezen nyelven oktassa".

Ugyancsak utasíttattak a szolgabírák, hogy a hol a mesterek fizetése, avagy az iskolai épületek elégtelensége miatt akadályok merűlnének fel, a lelkészekkel egyetértőleg a patronusokat a megkívántató segedelemre serkentsék.

Battyhány Fülöp herczeg, Vasvármegye örökös főispánja megkerestetett, hogy a németségi vidéken levő mesterek közűl csak azokat részesítse segélyben, kik a magyar nyelv tanításában kitűnnek.

A magyar királyi helytartó tanácshoz kérvény nyújtatott be az iránt, hogy a falusi és városi alsóbb — vagyis u. n. ***trivialis iskolákban*** megkivántató magyar-tót és magyar-horvát tankönyveket a ***„magyar universitas"*** által olcsón adassa ki; utasítván egyidejűleg a szolgabírákat, hogy a német tartományokból behozott könyveket konfiskálják. A horvát-magyar tankönyvek megírására a szombathelyi professzorok vállalkoztak.

1837. julius 3-án Vasvármegye közgyűléséből utasíttattak a szolgabírák, hogy a kerületükben működő tanítóknak szigorúan meghagyják, hogy *a fárájokban levő 7—11 éves gyermekeket egyfolytában $^{3}/_{4}$ évig oktassák,* csak a legszorgosabb mezei munka idejében engedvén nekik 3 hónapi szünetet; továbbá, hogy a tandíjat negyedévenként beszedjék, a tanúlók lajstromát, a tanév megkezdését és a vizsgálatnak határnapját — a plébános, vagy predikatorok által is aláírva — a szolgabíróknak benyújtsák.

A PÜSPÖKI ISKOLA SZOMBATHELYEN.

Végül a népoktatás előmozdításához szükséges tőke létesítését illetőleg egyhangú lelkesedéssel kimondatott, hogy minden nemesi telek erre a czélra 48 ezüst krajczárokat tartozik fizetni.

Ezen közgyűlési határozat következtében Vasvármegye közönsége kérvényt intézett a nádorhoz és a helytartótanácshoz, hogy a vallásoktatást az iskolai tanúlmányoktól egészen különítse el s rendelje el, hogy a falusi gyermekek — tekintettel arra a körülményre, hogy azok az évszakok viszontagságai között gyakorta egészségük és életük nem csekély veszélyeztetésével több órányira kénytelenek naponként vándorolni, hogy az oktatás elemeiben részesüljenek — valláskülönbség nélkül, mindenkor a legközelebbi iskolába járni köteleztessenek.

A helytartótanács a fentebbi kérelemnek helyt adott, azzal a kikötéssel, hogy az illető plébános, kinek tudta nélkül az evangelikus tanítónak római hitüek gyermekeit oktatás alá venni nem szabad, mindenkor értesítendő.

Népnevelési alap.

A népnevelés fejlesztése érdekében *Horváth* György táblabiró 1845-ben 500 váltó forintos alapitványt tett, melynek kamatait azon tanító kapja, ki magát különösen a magyar nyelv tanításában tünteti ki. Ezen alapitvány ma már összesen 15,000 frtból áll s a nemesi pénztárban kezeltetik.

Felső-lövői tanintézetek.

1845. május 13-ikán avatták fel *Felső-Lövőn* a mai hírneves tanintézetek azon legrégibb épületét, melynek alapját *Wimmer* Gottlieb Ágost felső-lövői ev. lelkész vetette meg. Ő gondoskodott arról, hogy a vidék iskolái jól képzett tanítókat kaphassanak, hosszas fáradozás után az első *tanítóképzőt* alapítván meg Vasvármegyében. Elemi iskoláját háromosztályú mintaiskolává bővítette és abban három tanítót alkalmazott. A tanitóképzőbe, mely az országban az első protestáns tanítóképző volt, 12 fiatal embert vett fel, hogy azokat 4 év alatt tanítókká képezze. Csakkamar középiskola is keletkezett Felső-Lövőn, miáltal az intézetnek czélja részben az lett, hogy az ország minden részéből idesereglő ifjúság itt a német nyelvet sajátíthassa el. E két czélhoz újabb időben harmadiknak csatlakozik: magyar szellemben működni és a magyar nyelvet is kellőképen ápolni, úgy, hogy a felső-lövői tanintézetek legujabban a magyarság egyik erős várává lettek.

*

A szabadságharcz lezajlása után a magyar iskolaügyet ujra Bécsből dirigálták, a kiegyezés után azonban megváltoztak a viszonyok, 1867-ben báró *Eötvös* József ismét a közoktatásügyi kormány élére került és a legujabb időkig kiható reformokban, az 1868. évi XXXVIII. t.-cz.-ben, melynek magvát már 1848-ban elvetette, értékesítette gazdag tapasztalait. Ez a törvény óriási lendületet adott Vasvármegye tanügyének is. Nyomában mindenfelé iskolákat állítottak hitfelekezetek, társulatok, egyesek, községek és az állam. Jelenkor.

Szombathelyen 1869-ben az elemi iskola községivé tétetik és 1870-ben az egyházmegye felügyelete alól a megalakúlt iskolaszék felügyelete alá kerűl. Még ugyanazon év november havában *Szabó* Imre megyés püspök új katholikus tanintézetet alapít, mely 1872. október 1-én nyittatott meg. Ugyancsak 1872-ben alapíttatott a *Lakner nővérek* magán leánynevelő intézete is, mely nyilvánossági jogot nyert. 1876-ban nyilt meg a *polgári leányiskola*, 1886-ban a *polgári és felső kereskedelmi iskola* és még ugyanez évben lépett életbe a *megyei árvaházi iskolákban* is a beltanítás. Elemi iskolák.

A *kőszegi* r. kath. elemi iskolákat a város, mint kegyúr alapította. 1868-ig főelemi iskola volt. 1870-ig együtt voltak a leányiskolák is a fiúiskolákkal férfi tanítók vezetése alatt. Ekkor a város a leányiskolákat átadta az itt letelepedett domonkosrendi szerzetes nővéreknek. Az evangelikus vallásuak szintén 6 fiú-, 6 leány- és 1 nyelvészeti osztályból álló elemi iskolával gondoskodnak gyermekeik neveltetéséről. Iskolájuk 1843-ban épült. A város és a takarékpénztár áldozatkészségéből létesült 1876ban a községi *polgári iskola*, Adamecz Terézia pedig 1874-ben nyolcz osztályú, tápintézettel összekapcsolt *nő-nevelőt* állított.

A PINKAFŐI KATH. NÉPISKOLA.

A két városon kívül is, a nagyobb községekben egymás után keletkeztek községi népiskolák; így *Sárvárott, Kis-Czellben, Mura-Szombaton, Szent-Gotthárdon*, stb.

Az első állami elemi iskola 1873-ban *Mura-Szombaton* állíttatott fel Trefort minisztersége alatt, a melyet gyors egymásutánban követték a többiek, különösen a nemzetiségi vidékeken, a horvátok, vendek és hienczek lakta részeken. Állami elemi iskolák.

Vasvármegye azt sem tévesztette sohasem szem elől, hogy a nemzeti fejlődésnek legbiztosabb alapja és tényezője a kisdednevelés. E fontos okból a vármegye területén különböző helyeken — többnyire az idegen ajkú lakosság között — magyar kisdedóvókat létesített, melyeknek támogatására, valamint ujaknak létesítésére 1883-ban „Vasvármegyei kisdedóvó-egylet" czím alatt Szombathely székhelylyel társulatot szerveztett. Van a vármegyében ez idő szerint összesen 24 kisdedóvó; ezek közül legrégibb a *szombathelyi*, mely már 1840-ben alapíttatott. Kisdednevelés.

A népoktatási törvény hatályba lépte után Vasvármegye élére népiskolai tanfelügyelő állíttatott, szerveztetett a megyei iskolai tanács, a községekben pedig megalakultak az iskolaszékek. A vármegyének eddigi *tanfelügyelői* mind kiváló férfiak voltak. Tanfelügyelők.

SZABÓ IMRE PÜSPÖK.

Első tanfelügyelője volt az ősnemes vasmegyei családból származott *Szelestey* László, a költő. 1871-ben a németujvári kerület országgyülési képviselővé választotta s mint ilyen 1873-ban bekövetkezett haláláig, a tanfelügyelői tisztet is viselte. Utána következett *Mennyey* József és *Rill* József. 1891-ben ezek helyét *Halász* Ferencz foglalta el, kit a vármegye már előbb, mikor itt, mint segédtanfelügyelő működött, ismert.

Hogy Vasmegye népoktatásügye ma az első helyen áll az országban, az nagy részben az ő érdeme. A tanfelügyelő mellett a segédtanfelügyelők gárdája is mind oly jeles erőkből állott, kik közül nem egy tett ma már országos hírnévre szert. Ilyenek voltak: *Ballagi* Károly, *Libertényi* Gusztáv, *Szabó* Károly, *Zagrovszky* Gyula, *Halász* Ferencz, *Szabó* Géza, *Cserenyei* Imre, *Mosdóssy* Imre, *Romanecz* Béla és jelenleg *Ősi* Vendel.

Tanító-egyesületek.

Vasvármegyében ma hét *tanító-egyesület* van, ú. m. az általános, a muraszombati járásköri, a római katholikus, a vasi alsó-, vasi felső-, vasi közép- ág. ev. és az őrségi református.

Tankötelesek száma.

Vasvármegyében 77,966 tanköteles gyermek van, vagyis az egész lakosságnak 19·5%-a. A tanköteleseknek 96·75%-a jár iskolába és pedig *elemi*: *iskolába* jár 6—12 éves fiú 28,462, leány 27,528; *ismétlőbe:* 13—15 éves fiú 12,262, leány 9713; *ipariskolába:* 1579; *alsófokú kereskedelmibe:* 95; *polgári iskolába:* 409 fiu, 411 leány; *felső kereskedelmibe:* 105; *középipariskolába:* 9—15 éves: 682. Mindössze 74,347.

Tanintézetek és tanítók száma.

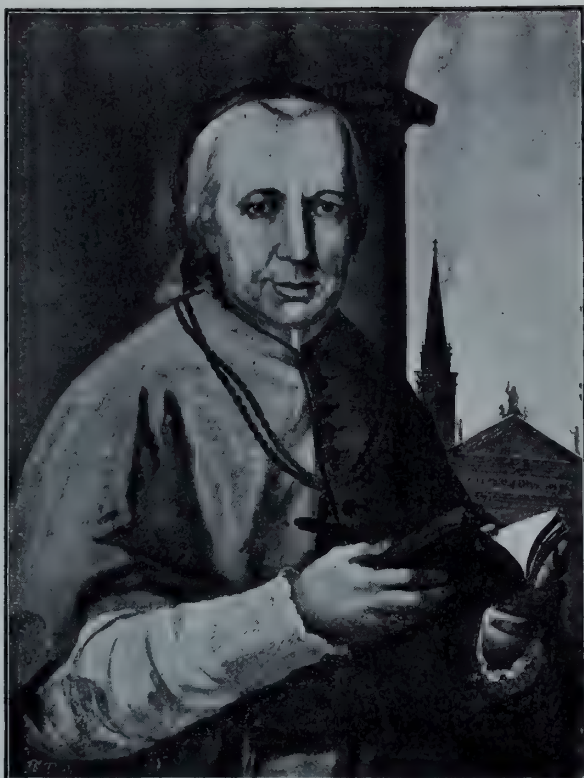
Van a vármegyében összesen 543 népoktatási tanintézet 700 tanítóval. Ez iskolák közül jellegre nézve: *állami* 27, *községi* 26, *r. kath.* 308, *ref.* 15, *ág. ev.* 104, *izr.* 12, *magán* 2, *árvaházi* 1, *állami polgári* 1, *községi polgári* 2, *r. kath. polgári* 1, *r. kath. tanítónőképezde* 1, *ág. ev. tanítóképezde:* 1, *alsófokú kereskedelmi iskola* 4, *ipariskola* 12, *kisdedóvó* 24, összesen 543. A 700 tanító között van 690 képesített, 10 nem képesített. Egy rendes tanítónak fizetése átlag 441 frt 71 kr., a segédtanítóé 338 frt 55 kr. Az iskolák évi jövedelme kitesz összesen 422,946 frtot, a kiadás ugyanannyi.

KÖZÉPISKOLÁK.

A népoktatás ügyének fejlesztése mellett Vasvármegye közönsége gondott fordított a középiskolai oktatásra is és hogy ebbeli törekvései nem maradtak sikertelenek, azt mutatja iskoláinak magas fejlettsége és folyvást szaporodó száma.

Szombathelyi főgimnázium.

A középiskolák között első helyen áll a *szombathelyi kir. kath. főgimnázium*, mely még 1768-ban állíttatott fel *Zichy* Ferencz gróf győri püspök, a város akkori kegyura segélyével. A nagylelkű főpap saját szombathelyi várának telkén, a mai Iskola-utcza sarkán emeltette a maig is fennálló emeletes iskolaépületet s a tervezett 4 grammatikális osztályt a humaniorák 2 osztályával toldotta meg és ezen osztályok tanárait a sajátjából fizette.

SZILY JÁNOS PÜSPÖK.

A tanítás 1773. november havában vette kezdetét s a gimnázium első tanárai a Szt.-Ferencz-rend atyái voltak. II. József alatt a tanárok fizetését teljesen az állam vállalta magára s ekkor kapta a gimnázium, mint teljesen állami intézet „a kir. gimnázium“ czímet, melyet, a katholikus mellett, a mai napig is megtartott. II. József halála után az uj tanterv elkészítéseig a Mária Terézia-féle tanrendszer helyeztetett vissza s a tanítás nyelve a latin lett ismét. Az így átalakúlt kir. gimnáziumban Szt.-Ferencz-rendiek és világiak vegyest tanítottak, s az intézet az 1793-ban felállított liczeummal közös igazgató alatt állott egész az 1808/9. tanévig, midőn a hat osztályú gimnázium vezetése a csorna-prémontrei kanonok-rend kezébe került. A liczeum alapítását Vasvármegye rendeinek buzgólkodása eredményezte. A vasmegyei rendek 1793. junius 3-án tartott gyűlésükön *Szily* János szombathelyi püspök indítványára elhatározták, hogy Szombathelyen *bölcsészeti tudományos intézetet* fognak felállítani. Egyuttal elhatározták azt is, hogy az iskolaépület közadakozás útján való felallítását, fölszerelését, valamint az intézeti igazgatónak és szolgáknak fizetését magukra vállalják, ezenfelül megkeresik a szentkereszti czisztercita apátot, hogy rendje tagjai közűl az intézet számára 4 tanárt, vagy ilyenek hiányában évi 2000 frtot adjon. Miután *Reutter* Marian szt.-kereszti apát, 1793. augusztus 1-én kelt alapító levelével, a kért évi 2000 frtot biztosította és még ugyanezen évben leérkezett az intézet fölállítására a királyi megerősítő okirat, a bölcsészeti előadások 1793. november havában megkezdettek, rossz, normális iskolahelyiségekben és 1796. elején már tető alatt állt az iskola saját épülete is. A liczeum és gimnázium az 1794/5. tanévtől kezdve az 1808/9. tanévig egy igazgató alatt állottak.

Az 1806/7. tanévben lépett életbe az uj rendszer, melynek értelmében a gimnáziumi oktatás 6 évfolyamra osztatott be. A gimnázium az 1808/9. tanévvel a csorna-prémontrei kanonokok vezetése alá került s a gimnáziumnál eddig működött tanárok helyét a csorna-premontreiek foglalták el.

A gimnázium és a liczeum között a közös igazgatóban nyilvánúló eddigi közösség így megszűnvén, a két tanintézet ezentúl külön igazgató és tanári kar vezetése alatt folytatta egymástól függetlenűl munkásságát 1850-ig.

A csornai prépost a gimnázium épűletet tetemes költséggel átalakíttatta és 50,000 frtért megvette a rendtagok számára lakásul gróf Batthyány Károly házát. 1850-hen *Szenczy* Imre prémontrei tanár lett a liceum igazgatója is és ez idő óta a két külön álló tanintézet *főgimnázium* név alatt és később nyolcz osztályúvá különíttetvén, állandóan a prémontreiek igazgatása és vezetése alá került. Jelenlegi igazgatója dr. *Edelmann* Sebő.

A vármegye 1871-ben a liczeális épűlet emeletére egy második emeletet

építtetett. De az átalakítások csak hangosabban követelték egy zajtalan és egészséges helyen felállítandó, a modern követelményeknek teljesen megfelelő épületnek szükségességét. A kormány sürgette, a megye és város óhajtotta, a csornai praelátusnak, dr. Kuncz Adolfnak akarata és nemes erélye pedig létesítette azt.

Kőfalvi Vidor igazgató javaslatára elhatározta a rend praelátusa, hogy az úri-utczában, a prémontrei székházzal szomszédos Hübner-féle házat veszi meg hosszan kinyúló kertjével. 1894. szeptember 18-án szenteltetett fel az új főgimnáziumi díszes palota.

Méltó büszkeségét képezi az intézetnek a tanári könyvtár, melyben 6240 mű van 11,321 kötetben. Az összes könyvállomány értéke 25,295 frtra tehető. A természettani és vegytani szertár, a class. philologiai múzeum és a mechanikai műhelylyel kapcsolatban az ország elsőrangú múzeumai között foglal helyett.

A főgimnáziumban a premontrei igazgatón kivül 10 prémontrei, 1 egyházmegyei és 3 világi tanár működik. A tanulók száma évenként 400—450 között váltakozik.

A főgimnázium és liczeum igazgatói és tanárai, részint az irodalom és a tanítás terén, részint a közügyek terén mindig elismerésre méltó munkásságot fejtettek ki. Ilyenek voltak az 1850. év előtti időkben: *Czuppon* György, *Bittnicz*

A SZOMBATHELYI KIR. KATH. FŐGIMNÁZIUM.

Lajos, *Kresznerics* Ferencz, *Stegmüller* Károly, szombathelyi kanonokok, egyházmegyei áldozárok, *Árvay* Gergely, *Laky* Demeter, *Pintér* Endre, *Simon* Vincze, *Szenczy* Imre, *Uzsay* Ágoston, csorna-prémontrei kanonokok, *Czinke* Ferencz, *Horváth* József, *Kulcsár* István világi tanárok. A későbbi évekből: dr. *Pauer* Imre, dr. *Kuncz* Adolf, *Névy* László, dr. *Lipp* Vilmos, dr. *Csuday* Jenő, *Kőfalvi* Vidor, a jelenben pedig: dr. *Edelmann* Sebő, dr. *Dallos* József, *Kárpáti* Kelemen, dr. *Markovits* Arnold és *Horváth* Gellért prémontrei tanárok.

Kőszegi gimnázium.

A kőszegi Pannonhalmi Szt.-Benedekrendi gimnázium terve már Pázmány Péter korából való, aki 1626-ban akart már Kőszegen jezsuita-kollégiumot létesíteni, de a kollégium csak 1675-ben létesült, Széchenyi érsek áldozatkészsége folytán s 1677-ben megnyilt a kollégium négy első osztálya.

A jezsuiták vezetése alatt állott iskola főtantárgya a latin nyelv volt; három grammaticalis és egy syntaxis-osztálylyal, a humanitás- (nálunk poézis) osztályban az ékesszólástan és a görög és latin irók művei tanittattak.

A jezsuiták pápai és királyi rendeletre szétoszlattatván, a kőszegi iskola tanárok nélkül állott egyideig, majd a kőszegi plébános neveztetett igazgatójává (1773.) s egyházi téren maradt továbbra is, az eddigi rendszertelen oktatast azonban csakamar (1777.) a piaristák czéltudatos vezetése váltja fel.

A Mária Terézia által kiadott „Ratio educatonis“ alapján az iskola ekkor teljesen ujjászerveztetett s három nyelvtani és két gimnáziumi osztályt létesítettek az iskola új vezetői. I. Ferencz uj tanulmányi rendelete folytán később a nyelvtani osztály mellett humanista és bölcseleti osztályokat létesitettek a piaristák, a két gimnáziumi osztály helyett s ez a tanítási rendszer fennmaradt 1848-ig.

A jelenleg négy osztályú gimnázium ma is a Szent-Benedek-rendiek vezetése alatt áll, a akik város támogatása mellett teljesen modern alapokon vezetik az intézetet. A tanári kar benczésekből és világiakból áll; jelenlegi igazgatója Horváth Mátyás. Az iskolának saját könyvtára, természettani és természetrajzi szertára van.

A *szombathelyi államilag segélyezett községi polgári és felső kereskedelmi iskola* alapítása *Varasdy* Károly volt polgármester nevével van szoros kapcsolatban s az ő buzgólkodásának eredménye, hogy a város polgársága, a megye segítségével, 1886-ban már megnyithatta az új tanintézetet, mlg az iskola díszes épűlete 1887-ben szenteltetett fel. Szombathelyi polgári és felső keresk. iskola.

A tanintézet három forrásból nyeri tehát fenntartását: a város, részben, mint erkölcsi testület, részben, mint magán-polgárok összesége, állította fel a mintegy 56,000 frt értéket képviselő emeletes iskolaházat. Ugyancsak a város, mint erkölcsi testület évenként közel 1000 frttal járul a dologi szükségletekhez. A vármegye 13,000 frtot fordított felszerelésekre és irodai szükségletekre. Az állam fizeti a tanerőket, a mi jelenleg évenként 15,000 frtot tesz ki.

Az eredeti terv szerint az intézet hármas irányban fejlődött 1893-ig. Ekkor ugyanis a faipari tanműhelyt felsőbb rendelettel beszüntették, a vasipari tanműhelyt pedig fel sem állították. Ugyanekkor szűnt meg, a helyi hatóság és az iskolafentartó város ajánlatára, a polgári iskola V. és VI. osztálya is és ezen idő óta az iskola csak a czímben kifejezett kettős irányban munkálkodik. A kereskedelmi iskola

A FELSŐ-LÖVŐI INTERNÁTUS.

1895. augusztus hóban uj szervezetet kapott, a mikor czíme is „felső kereskedelmi iskolá"-ra változott.

Az intézet szertárai taneszközökkel kellőképen el vannak látva.

A polgári és felső kereskedelmi iskola tanártestülete *Seemann* Gábor igazgatóval és a hitoktatókkal együtt 18 tagot számlál. A tanulók 420—450

A *felső-lövői ág. ev. gimnázium, reáliskola és tanítóképző- és nevelőintézet* Wimmer Gottlieb Ágost felső-lövői ág. ev. lelkésznek köszöni létét. Ő vetette meg ez intézetek alapját az ott létesített elemi iskolával, melyhez csakhamar tanítóképző, később pedig a gimnázium és reáliskola járult. Felső-lövői tanítóképző, reáliskola és gimnázium.

Wimmer 1845-ben alapította az első tanintézetet Felső Lövőn, melyet gyors egymásutánban követték a többiek s Felső-Lövő ma már valóságos iskola-város, német mintára, három nagy tanintézettel, internátussal s párját ritkító egészséges fekvésénél fogva valóban alkalmas arra, hogy idővel magyar Wittenbergává váljék.

A tanintézetek egy iskolai bizottság felügyelete alatt állanak, melynek a vasi felső ev. egyházmegye esperese az egyházi, az egyházmegye felügyelője a világi elnöke. A gimnnáium hat osztályú s most buzgólkodnak nyolcz osztályúvá kibővítésén; a reáliskola négy osztályú. A tanítóképző két előkészítő osztályból és négy évfolyamból áll; a negyedik évfolyam alatt a növendékek mint segédtanítók küldetnek ki az egyházmegye iskoláiba.

A tanintézetek mellett internátus és több gazdag szertár és gyüjtemény van, továbbá terjedelmes faiskola és méhes.

Az intézetek első igazgatója *Wimmer* G. Gusztáv, a nagytehetségű lelkész, az iskolák alapítója volt, ki mint 10 éves árva fiú jött magyar iskolákba s 1818-ban lett Felső-Lövőn ev. lelkész. Jelenlegi igazgató *Höllig* Károly, helyettese *Ebenspanger* János; előbbi mint pedagógiai, utóbbi mint földrajzi író jeles. A tanítóképző főnöke *Ebenspanger* János.

A *szent-gotthárdi m. kir. állami gimnáziumot* a vallás- és közoktatásügyi ministerium 1893-ban állítatta fel. Szent-gotthardi gimnázium.

Teljes ellátásáról az állam gondoskodik, csakis az iskolaépület felállítását, felszerelését és évi 1000 frtnyi segély nyujtását vállalta magára Szt.-Gotthárd községe, míg Vasvármegye tíz évre évi 800 frttal segélyezi. Az 1896/7. tanévvel a gimnázium IV. osztálya is megnyilt. Beiratkozott az intézetbe 119 tanuló, kiknek oktatásával *Kutrucz* Rezső id. igazgató vezetése mellett 4 rendes, 2 helyettes tanár, 3 hitoktató és 1 bejáró tanító foglalkozik.

Az intézet a millenáris iskolai évet már az uj, palotaszerű 2 emeletes épületében töltötte.

A SZENT-GOTTHÁRDI ÁLLAMI GIMNÁZIUM.

TUDOMÁNY ÉS IRODALOM VASVÁRMEGYÉBEN.

Vasvármegyének a magyar kultura fejlesztésében rendkivüli érdemei vannak. E jobbára idegen nemzetségektől lakott határszéli megye nemcsak mindenkor védbástyája volt a magyarságnak, hanem már a nemzeti szellem ébredésének első korszakában úgyszólván vezérszerepet játszott, és a megye szülöttei anyagi és szellemi kincseikkel egyaránt részt vettek a magyar tudomány és irodalom úttörő és alapvető nehéz munkájában.

A nagyműveltségü és tudománykedvelő *Nádasdyak* és *Batthyányak* udvarában tudós és költő mindenkor gazdag pártfogásra, a megyében pedig minden igazi tehetség vendégszerető menedékre és kész segítségre talált.

Ilyen körülmények között nem csoda, ha a mai magyar mívelődésnek is nem egy forrását leljük meg Vasmegyében. Itt jelent meg hazánkban az *első nyomtatott magyar könyv,* Erdősi *Magyar Nyelvtana ;* innen indult nagy térítő útjára, a reformáczió szolgálatában, az *első teljes magyar Ujtestamentum ;* itt került ki a sajtó alól az *első nagy botanika,* mely a magyarországi növényeket először ismertette meg a külfölddel és a sárvári nyomdában látott napvilágot *Magyari* könyve, mely a protestantizmus és katholiczizmusnak egy századig tartó és az egész korszak irodalmát jellemző, hatalmas hitvitáját felidézte.

Az első öntudatos magyar nyelvujító, *Faludy,* e megyében született és valamint a magyar deákos iskolának megalapítója, *Rajnis,* úgy ez iránynak legtehetségesebb mívelője, a legnagyobb magyar klasszikus verselő és ódaköltő, *Berzsenyi,* a romlásnak indult magyarságnak leghatalmasabb ostorozója is e megyének a fia.

A pedagógiai irodalom terén is a kezdés dicsőségének babérja a vasmegyei *Bezerédj* Amáliát illeti, kinek *Flóri könyve* az első ifjusági mű hazánkban és a Néptanitók Lapja szerkesztője, *Környei* János is e vármegye szülötte.

CODEXEK.

Már a könyvnyomtatás előtt is részt vett e megye az irodalom fejlesztésében, minek bizonyságai a könyvtárakban található nagy számú becses codexek, melyek majdnem mindegyikének keletkezéséhez Vasvármegye nagy meczenásainak, a németujvári Batthyányaknak neve fűződik.

Batthyány-misekönyv és Magyar Naptár.

E korból egyike legnevezetesebb nyelvemlékeinknek a *Batthyány-Misekönyv* és *Magyar Naptára*, melyet *Fáncsi Antal* deák, Batthyány Boldizsár kőszegi kapitány számára készitett 1489-ben.

E misekönyvnek különösen magyar naptára rendkivül fontos, nemcsak régiségénél fogva, hanem, mert benne a régi magyar onomastikonnak, azaz a tárgyak szerint csoportosított szavaknak oly gazdag gyüjteménye maradt ránk, a milyent régi nyelvemlékeink között ritkán találunk. Főkép a keresztnevek régi magyar formáit illetőleg szolgáltat megbecsülhetetlen adatokat.

Azonkivül a codexnek lapszéli magyar jegyzetei is nagyon becsesek. A misekönyv és Naptár a magyar nemzeti muzeum tulajdona.

A BATTHYÁNY-MISEKÖNYV EGY LAPJA.

Keszthelyi codex.

Nem kevésbbé fontos a *keszthelyi codex*, melynek írója a kézirat 450. lapján azt mondja:

„Et sic est finis huius operis per me gregorium de welykee ꝛc. In lewka 1. 5. 2. 2. Inceptum fuit hoc psalte ium in vigilia Jacobi Appostoli et finitum. In festo omnium Sanctorum domini.“

Miből kitűnik, hogy a codex írója Velikei Gergely, ki a psalteriumot Lékán 1522-ben, julius 24-én kezdte és november 1-én végezte be. Velikei életéről semmit sem tudunk. Valószínű, hogy pap volt és zsoltárkönyvét apáczák számára írta.

A teljes és hibátlan codex zsoltárokat, néhány himnuszt és imádságokat tartalmaz. Gondos munka és látszik, hogy írója törekedett azt tőle telhetőleg díszessé tenni.

A codex a XVI. század vége felé Batthyány Boldizsár gróf tulajdona volt, mig hosszas vándorlás után végre a Festetichek keszthelyi könyvtárába jutott.

KÖNYVNYOMTATÁS.

Vasmegye tulajdonképen a XVI. században, a magyar könyvnyomtatás megalapításának korában, emelkedik rendkivüli jelentőségre az irodalom terén.

A XVI. század elején a külföldi egyetemeket látogató magyar ifjak tudvalevőleg nemcsak a protestantizmus eszméit, hanem a könyvnyomtatás mesterségének ismeretét is elhozták hazánkba. Az első könyvsajtót Magyarországon *Hess* András állította fel Budán 1473-ban, mely azonban csak nagyon rövid ideig állott fenn és csak latin nyelvű munkákat adott ki.

Kiſſ Azzon hawa

viii	c	Zenth peter vasa zakadasa napia
xvi	d	
v	e	Zenth yſtwan protomartel ohlusse lelch nap
	ff	
xiii	g	Hawy Bodogh Azzon napia
ii	A	Vrunak zyne valtozatya napia
	b	Zenth Affia Azzon napia
x	c	Zenth Cyriakus martel napia
	d	vigilia
xviii	e	Zenth lerinth martel napia
vii	ff	
	g	Zenth Kalara Azzon napia
xv	A	Zenth Ypolth martel napia
iiii	b	vigilia
	c	Nagy Azzon napia
xii	d	
i	e	Zenth lerinth octavaya
	ff	
ix	g	
	A	Zenth yſtwan kiral napia
xvii	b	
vi	c	Nagy Azzon octavaya : Ewz
	d	vigilia
xiiii	e	Zenth Bertalam apaſtal napia
iii	ff	
	g	
xi	A	
	b	Zenth Agoſton doctor napia
	c	Zenth Janos Baptiſta napa vagy fe nap
xix	d	
viii	e	Zenth pal piſpek napia

A Batthyány-misekönyv Magyar Naptárának tizedik lapja.

Sárvári nyomda.

A *Hontér* János által Brassóban 1534-ben alapított nyomda már sokkal nagyobb jelentőségű volt ugyan, de ennek sajtója alól csak görög, német és latin munkák kerültek ki. Igy tehát a vasmegyei, *Sárvár melletti Új-Szigeten, 1536-ban állított sajtó*, mely először nyomtatott *magyar* nyelvű műveket hazánkban, *mondható az első magyar nyomdának.*

E nyomdát, mely kiadványainál fogva oly kimagasló és jelentékeny szerepet játszott a protestantizmus terjesztésében és a magyar tudomány megalapításában, *Nádasdy* Tamás horvátországi bán, országbíró, majd Magyarország nádora és Sárvár ura, alapította, ki Bolognában és Rómában tanulván, tudományosan képzett ember és a reformácziónak egyik legbuzgóbb apostola volt. A reformáczió érdekében tett nagy munkássága a külföldi reformátorok figyelmét is annyira magára vonta, hogy maga *Melanchton* is, több hozzá intézett levélben, dicséretekkel halmozza el és két hitbuzgó magyar ifjút, *Dévai Biró* Mátyást és *Erdősi Sylvester* Jánost, ajánlotta pártfogásába, a kiket ennek következtében már 1535. vége felé Sárvárott is találunk.

Erdősi Sylvester János.

Erdősi, vagy mint magát írni szokta, *Joannes Sylvester Pannonius*, egyike kora legrokonszenvesebb alakjainak. A wittenbergi egyetemen Nádasdy Tamás költségén tanult és, midőn az uj hithez való tántoríthatlan ragaszkodása miatt üldöztetett, e nagylelkű és bőkezű meczenás udvarában talált menedéket, a hol sokat hányt-vetett, viszontagságos életének legboldogabb napjait élte. Első ízben tanító, majd a Nádasdyak udvari papja lett, a mely minőségben nagy írói munkásságot fejtett ki. Itt írta 1537-ben az *első magyar nyelvtant* és fordította az egész *uj testamentumot* 1541-ben, mely munka nemcsak arról nevezetes, hogy az első teljesen protestáns szellemű biblia-fordítás, hanem benne találjuk arról is, hogy az első magyar distichonokat, az Uj testamentomnak „*Az Magyar Nipnek Ki Ezt Olvassa*" czímű előszavában.

A sárvári nyomdának első kezelője *Sylvester* János volt; de Nádasdy látván, hogy Erdősi bibliája nagyon lassan készül, hazahivatta Krakkóból *Abády* Benedeket, ki az ottani egyetemen a teológiát hallgatta és *Vietor* Jánosnak nyomdájában a könyvnyomtatás mesterségét tanulta.

Abády Benedek.

Abády a magyar nyomdászat első igazi úttörője, a ki mesterségét kitűnően értette. Mielőtt a biblia folytatásának nyomásához fogott volna, újra átnézte a már kész részeket, kijavította a sajtóhibákat és az egészet saját rendszere szerint ujra nyomatta. A sajtója alól kikerült könyvek arról nevezetesek, hogy majdnem teljesen mentek a sajtóhibáktól.

Abády rövid ideig tartózkodott Sárvárott és 1543-ban már ismét a wittenbergi egyetem hallgatói között találjuk. Az ő távoztával a sárvári nyomda működése is megszünt. Az ország fontos ügyei Nádasdy figyelmét és tevékenységét is más irányba

AZ ORSZÁGOK=
BAN VALO SOC ROM=
LASOKNAC OKAIRÓL, ES AZOK=
BOL VALÓ MEG SZABADVLASNAC ÍO=
modgiáról, moſtan vyonnan irattatot, es ſoc bölts
embereknec iráſokból ſzereztetet haſz=
nos könyuetske.

MAGYARI ISTVÁN SARVÁRI
Prædicátor által.

Pſalmo LXXXI. verſ: XIII.

Vaiba az én népem halgatot volna engemet, és az Iſrael az én vtaimban iárt volna, niluán ſemmié töttem volna az ö ellenſégeket, és az ö háborgatoi ellen, fel emeltem volna az en kezemet.

NIOMTÁTTATOT SARVÁRAT,
az Author költſégéuel.

MÁNLIVS IÁNOS ÁLTAL.
ANNO M. D. CII.

MAGYARI ISTVÁN MUNKÁJÁNAK CZÍMLAPJA.

terelték és az általa alapított nyomda valószínűleg a dunántúli török harczok alatt elpusztult.

A hazára és a reformáczióra ezután következő válságos időkben állandó nyomda nem igen létesülhetett az országban. Vándornyomdászaink majd itt, majd ott ütik fel műhelyüket. E kóborló nyomdászok között a legtöbb viszontagsággal

Manlius János. kellett megküzdenie *Manlius* Jánosnak, a sárvári nyomda harmadik vezetőjének. Eredeti nevén *Hans Manuel*, 1582-ben jött Laibachból Magyarországba, hol a *Batthyány* Boldizsár által bírt *Német-Ujváron* telepedett le. Itt négy munkát nyomtatott. 1587-ben Monyorókerékre, majd 1592-ben Német-Siczre ment, honnan már 1594-ben ismét Németujvárra, 1598-ban Kereszturra, végre 1600-ban Sárvárra volt kénytelen a folytonos zaklatás és üldözés miatt működését áttenni. Ezután nyoma vész.

Sárvárott a Nádasdy-féle nyomda megszünése után csak 58 évvel létesült a második és utolsó könyvsajtó, mely szintén csak rövid ideig állott fenn. Itt jelent meg a Wittenbergában tanult nagy polemikusnak, a később Nádasdy Ferencz udvari papjából evangelikus esperessé lett *Magyari* Istvánnak munkája: *„Az országokban való sok romlásoknak okairól“* cz. műve 1602-ben, mely először hirdeti fontosabb és magasabb szempontból a reformáczió eszméit és először köti össze a vallási meggyőződést a nemzeti eszmével. E támadásra felel *Forgách* nyitrai püspök felszólítására a fiatal

Magyari István. *Pázmány* Péter, megírván első polemikus munkáját *„Felelet a Magyari István: Az ország romlásának okairól írt könyvére“*.

A sárvári sajtó nyomtatványai közül az *első korszakból* két munka maradt fenn:

A sárvári sajtó termékei.

1. *Grammatica Ungaro-Latina in usum puerorum recens, scripta Joanne Sylvestro Pannonio authore* stb Neanesi 1539, die 14 Juny.

Összesen 46 levél. A többi h ányzik. A czímlapot fametszetű díszítmény veszi körül, a lap balján Nádasdy Tamás grófnak, jobbra nejének, Kanizsay Orsolyának czímere. Egyetlen példánya a M. N. Múzeum tulajdona.

2. *Uy testamentum Mag'ar n'elven mellet az Görög es Diak n'elvből uyonnon fordytonk oz Mágar nipnek Keresztén' hütben valo eppülesire.* Uyszigethben Abadi Benedek nomta wala. 1.5 4.1 esztendőben. E könyv 18 példányban van meg.

A nyomda *második korszakában* 4 mű látott itt napvilágot.

1. *Az iol es boldogul valo meghalasnak tudomanyárul irattatott kézbéli könyvecske* 1600.

2 *Az Orszagokban való soc Romlasoknac okairol es azokbol valo megszabadolasnak io modgiaról* stb. Magyari István Sarvari Praedicátor által. 1602.

3. *Az Igaz ania szentegyhazról* stb. Eszterházy Tamás és Kürti Istvántól. 1602. és

4. Szikszai Fabricius Vasul *latin-magyar szótárnak* 5. kiadása.

Német-ujvári nyomda.

Manlius János 1582-ben a *Batthyány Boldizsár* tulajdonát képező Német-Ujvárott ütötte fel vándor-nyomdáját, hol két évig tartózkodván, eltávozik, majd 1585-ben ismét visszajön és itt marad 1597-ig. Ezen idő alatt 7 munkát nyomatott:

Német-ujvári sajtó termékei.

Beythe Istvánnak 5 művét,

Beythe András: Fives Könüv-ét, 1595.

Heltay Gáspár: Szaz Fabola-ját, 1596.

Monyoró-keréki nyomda.

A *monyorókeréki* nyomda 1587-től 1592-ig állott fenn; vezetője szintén Manlius volt. 5 év alatt 7 munkát bocsátott ki, melyek közül nevezetesebbek:

FALUDI FERENCZ.

Uy Testamentū
Magár nielwen mellet
az Görög es Diak nielwböl
vyonnan fordijtank az
Magár nipnec Kerestyen
hitben valo epülesere.

Sylvester János „Uj testamentum"-ának czimlapja.

Newe Zeitung aus Ungern, 1587. Egyike az első Magyarországban nyomtatott röpiveknek. A monyorókeréki sajtó termékei.

Hasznos Es fölötte sziksegés könyv az Isten fiainak ez ütet félő hiveknek lelki vigasztalasokra es testi epöletökre szereztetöt *Frankovith Gergely* D által. Melyben sok rendbéli betegségek ellen való orvosságok is be vannak irva, melyeket Isten az ő nagy is io voltabul es aiandékabul Emböröknek egessegekre rendölt. Ecclesiast 38. Tiszteld az oruost az sziksegert. 1588. Esztendőben. Nyomtatott Monyorokereken Manlius Janos által.

Egyetlen példánya, mely fametszetekkel van ellátva, az Akadémia könyvtárában van. Ránk nézve becses azért, mert sok növény régi magyar nevét őrizte meg.

Salamon és Markalf históriája 1591. (Fametszettel.)

Az Aesopus Életéröl stb. 1592. *Laskay János.*

FALUDI FERENCZ LAKÓHÁZA ROHONCZON.

Tinodi Sebestyén. Buda városának veszedelméről és Török Bálint fogságáról való Historia 1592.

Manlius Monyorókeréken sem tartózkodhatott sokáig és már 1592-ben *Német-Siczen* (Német-Lövő) találjuk, hol 1592-től 1594-ig 7 munkát nyomatott. Fontosabbak: Német-lövői nyomda.

Heltai Gáspár: Vigasztaló könyvetske. 1593. A nemet-lövöi sajtó termékei.

Balassa Bálint: Beteg lelkeknek való füves kertecske.

Newe Zeitung Vnd Wundergeschiecht stb. *Gedruckt zu Schützing in Hungern, bei Hansen Männel. Anno 1593.* — 31 lapra terjedő röpiv.

Manlius távoztával Vasvármegyének 40 évig nincs nyomdája. Csak 1652-ben üti fel ismét *Kőszegen* vándor-sajtóját *Wechelius* András, a kiről azonban csak annyit tudunk, hogy itt egy naptárt készített, melyet a városi tanácsnak ajánlott. Ez időtől 135 évig Vasvármegye területén nem találunk nyomdát. Kőszegi nyomda.

Csak 1787-ben van Vasvármegyének ismét könyvsajtója, melyet a soproni *Siess* Antal állított fel Szombathelyen, a papnevelő-intézet épületében. Kiadványai közűl legnevezetesebb a *Kulcsár* István által sajtó alá rendezett *Törökországi levelek*, *Mikes Kelementől* 1794-ben. 1806-ban *Perger* Ferencz vette át e nyomdát, mely 1846-ban *Bertalanffy* Imre tulajdonába került, ki az általa kiadott hazafias dalokért, különösen a *Kossuth Lajos imádságának* kinyomatása miatt, 1848-ban börtönre is ítéltetett. E nyomda 1874. óta *Bertalanffy* József tulajdona. A második nyomdát Szombathelyen *Seiler* Henrik állította fel 1872-ben, a harmadikat a *Gábriel és Poszlavszky* czég 1883-ban. *Kőszegen* a második nyomda 1836-ban létesűlt, melynek alapítója *Reichard* Károly. Ennek megszűnte után *Bertalanffy* Imre állít itt is nyomdát. Ezenkívül vannak még nyomdák *Körmenden, Muraszombaton, Sárváron, Kis-Czellben, Szent-Gotthárdon*, stb. Újabb nyomdák.

KÖLTÉSZET, SZÉPIRODALOM.

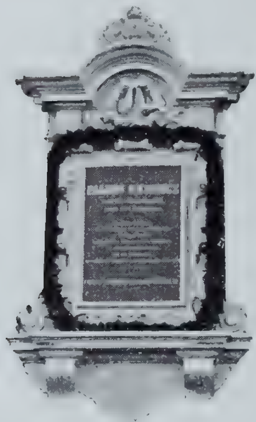
Hogy e megyének irodalmunk fejlesztése körül szerzett érdemei milyen jelentékenyek, annak ékesen szóló bizonyítéka a megye fényes írói és tudósgárdája, a melynek nevezetesebb tagjait az alábbiakban közöljük.

Kunits Ferencz. Született Német-Cziklinben 1697-ben. Tanár, később kassai iskola-igazgató. Több latin munkát írt. Magyar nyelven legnevezetesebb *Szedetziás* czímű szomorújátéka. (Jezsuita dráma, olaszból átdolgozva.) Kunits Ferencz

Bezerédj Imre. Híres kurucz tábornok, akit 1708-ban, Pálffyval folytatott titkos alkudozásai miatt, Sárospatakon lefejeztek. Thaly gyűjteményéből ismerjük „*Halálra készülő ének*"-ét, mely egyike a legszebb kuruczdaloknak. Bezerédj Imre.

Faludi Ferencz. *Faludi Ferencz.* Szül. 1704. április 1-én, Német-Ujvárott. 16 éves korában a jezsuita-rendbe lépett, melynek a rend feloszlatásáig tagja maradt. Próbaéveit Bécsben töltötte, a bölcsészetet Gráczban végezte. Tanított Pécsett, Pozsonyban, majd a bécsi és gráczi theologián és később Linczben. 1741-től Rómában, a Szt.-Péter templomban 5 évig mint magyar gyóntató működött. Később Bécsben a Terézianum aligazgatója, majd a nagyszombati akadémia nyomdájának, később pedig a kőszegi rendháznak és kollégiumnak igazgatója lett. Szerzetének eltöröltetése után Rohonczra vonult vissza, hol csendes munkálkodásban töltve életét, 1779. decz. 18-án halt meg.

Faludi, mint Toldi nevezé, „a magyar próza újjáteremtője és uj lirai költészetünk atyja“, egyike irodalmunk legmunkásabb és tiszteletre legméltóbb alakjainak. Már fiatalabb korában írt világi költeményeket, egyházi énekeket és pásztorkölteményeket, de tulajdonképen csak római, nyugodt hivatala idejében adta magát igazán az írásra. Itt ismerkedett meg az angol jezsuitának, *Dorell*-nek, akkor nagyon olvasott erkölcsi irányú műveivel, melyeket 1748-ban a *Nemes Ember* és *Nemes Asszony* czímmel olaszból magyarra fordított. 1750-ben a spanyol *Gratianus*-nak *A bölcs és figyelmes udvari ember* czímű munkáját fordította le szintén olaszból. Ugyanekkor írta *Constantinus Porphyrogenitus* cz. drámáját és fordította a *Caesar Aegyptus földén* cz. színművet. Húsz évi hallgatás után, pozsonyi könyvtárnoksága alatt, adta magyar nyelven a *Gratianus*-féle aforizma-gyűjtemény második és harmadik századát, *Dorell*-tól a *Nemes Urfit.* Rohonczon készült a *Bölcs ember* 1778-ban és a *Téli éjtszakák*, melyeket németből fordított. Verseit halála után Révai adta ki *Faludi Ferencz költeményes maradványai* cz. alatt 1786-ban.

A FALUDI-EMLÉKTÁBLA ROHONCZON.

Faludi a versben és a prózában is az első *öntudatos ujító és sztilista*, ki törekedett az eredetit mind tartalmilag, mind formailag híven, de magyarosan is visszaadni. Nyelve tőzsgyökeres magyar, de a mellett tele van uj szólásokkal és szókkal, melyeket sohasem képez, vagy csinál erőszakosan. Ujításainak nagy része (figyelem, hitel, ellenfél, udvariasság, stb.) megmaradt az irodalomban is. Mint költő inkább lírikus; azonkívűl nagy előszeretettel művelte az idillt és a pásztoréneket is.

Giseke. *Giseke Nikolaus Dietrich.* Szül. 1724. ápr. 2-án, Nemes-Csoón. 1745-ben a lipcsei egyetemen a theologiát hallgatta. 1748-ban Hannoverbe, majd Braunschweigba ment, hol a híres Jeruzsálemnek lett nevelője, a kinek tragikus végű életét Goethe: „Werthers Leiden“ cz. regényében dolgozta fel. 1753-ban Trautensteinban lelkész, később Sonderhausenban szuperintendens lett, a hol 1765-ben meghalt. Írt egyházi dalokat, odákat, meséket, episztolákat, melyeket összegyűjtve Chr. Gärtner adott ki 1767-ben. Egy *Der Jüngling* cz. folyóiratot is szerkesztett.

Rajnis József. *Rajnis József.* Szül. 1741. jun. 4-én, Kőszegen 1757-ben a jezsuita-rendbe lépett, mely Leobenbe küldte, hol először próbált magyar nyelven klasszikus mértékre verselni. Hazájába visszatérvén, különböző helyeken tanárkodott, míg 1784-ben Győrött az akadémiai templom felügyelője lett. 1781-ben adta ki a *„Magyar Helikonra vezető kalauz“-át, azaz a magyar versszerzésnek reguláit*, melyhez példákul maga készített verseket. A költemények értéke nem nagy, de nevezetessé teszi e munkát azon körülmény, hogy kiinduló pontja lett azon nagy prozódiai tollharcznak, melybe első sorban a megtámadott Baróti Szabó Dávid, majd Ráth Mátyás, Révai és Bacsányi is belevonatván, egyrészt a közönség érdeklődését felkeltette a költészet iránt, másrészt pedig prozódiánknak és a magyar szórendnek nem egy zavaros kérdését tisztázta. Ellenei támadására, 1789-ben felelt a Vergil Eklogaihoz csatolt *A kőszegi poetának mentő írásá*-ban, majd *Apulejus tüköré*-ben. Mint a keszthelyi „Georgikon“ igazgatója 1811. aug. 10-én halt meg. Becses műfordítása *Vergilius Georgikonja.*

Mint költő nem nagy jelentőségű. Legszebb versei egy *Pásztori dala*, Szily János szombathelyi püspökhöz, (1775.) mely költői nyelvezetével és jó trocheusaival tűnik ki.

BERZSENYI DÁNIEL.

Berzsenyi Dániel. Nemcsak a magyar, de a világirodalomnak is egyik legnagyobb ódaköltője. Szül. Egyházas-Hetyén, 1776. május 7-én. Régi nemesi család ivadéka. A gyenge testalkatú fiút atyja csak későn fogta a tanulásra, de már maga korán mesélt neki a görög és római történelem nagy alakjairól. Tizennégy éves korában került a soproni liczeumba, hol kezdetben jól tanult, de az eleven véralkatú fiú hamar megunta a tanulást és atyja, az alsó négy osztálynak elvégzése után, kivette az iskolából. Később ujra próbát tett vele, de a már 18 éves tüzesvérű ifjú sehogy sem tudott az iskola szigorú fegyelméhez szokni. különféle deákcsinyei és kihágásai miatt atyjának rossz jelentéseket küldtek róla ő tehát az év végén haza vitte és a gazdaságba fogta. Soproni iskolázásának eredménye volt a német nyelv ismerete és a magyar nyelvnek és irodalomnak lelkeszeretete, melyet Kis János és az általa alapított Soproni Magyar Társaság ébresztettek fel benne. A latin nyelvet inkább hallásból tanulta meg. Már ekkor szerette olvasgatni a római költőket, valamint az akkori divatos német írók munkáit. Berzsenyi Dániel.

A fiában csalódott, de különben is rideg természetű apa fiával nem soká fért össze. Az öreg Berzsenyi minden áron elakarta fojtani az ifjúban lobogó költői tüzet és őt minden tekintetben szoros korlátok közé fogta. Ebből gyakori és heves összeütközések támadtak az apa és fiú között. Berzsenyi azután a gazdaságtól ellopott éjjeli időben olvasta kedvencz költőit, Matthisont, az antik Horatiust, a gyengéd Kis Jánost, a klasszikus Virágot és a történelmet. Ezen időre, 1795—1799. közé esnek első versei, melyek még nagyobbrészt Matthisson hatására mutatnak. Az atyjával történt gyakori surlódások következtében 1798-ban különvált tőle, majd a következő évben dukai *Takács* Zsuzsannát nőül vevén, ennek jószágára, Sömjénbe költözött, hol életének legboldogabb éveit töltötte.

BERZSENYI SZOBRA SZOMBATHELYEN.

Itt lepte meg verselgetés közben *Kis* János, a ki pár versét elkérvén, azokat *Kazinczynak* küldötte. Kazinczy bámulattal olvasta a költeményeket és nagy jövőt jósolt a fiatal költőnek. Ez időtől kezdve (1803—1808) Berzsenyi csöndesen munkálkodott s anyagilag is annyira rendbe jött, hogy elzálogosított birtokát, Niklát is kiválthatta, a hova most családjával együtt költözött, Nikláról küldte el már egy kötetre felszaporodott verseit Kisnek, a kinél azokat Kazinczy meglátta és elkérte.

Kazinczy elolvasván a költeményeket, vállalkozott azoknak kiadására. Ez időtől Berzsenyi Kazinczyval 1815-ig állandó levelezésben állt és levelei, művészi szerkezetükkel, keresetlenségükkel és hangulatukkal annyira kiválók, hogy azok levélirodalmunknak mindig díszét fogják képezni.

Költeményei a pesti és a székesfehérvári kath. növendékpapság költségén, *Berzsenyi Dániel versei* czím alatt, jelentek meg. A hazaszeretetet oly magasztos

BERZSENYI SZÜLŐHÁZA EGYHÁZAS-HETYÉN.

fenséggel és megrendítő erővel senki sem fejezte ki eddig úgy, mint Berzsenyi. A *Romlásnak indult* . . . és egyéb hazafias költeményei oly időszerűek voltak, lantja annyira eltalálta az akkori idők hangulatát, hogy egyszerre a nemesség és a művelt osztály kedvencz költője lett.

1816-ban verseinek második kiadása jelent meg. Ez időtől kezdve már kevesebbet írt. 1816-ban beteg lett, életkedvét elveszté és búskomorságba esett. Ekkor jelent meg a „Tudományos Gyüjtemény“ 1817. évi VII. kötetében Kölcsey bírálata verseiről, melynek egyoldalú és szigorú kritikáját rosszakaratú támadásnak vélte, a mi rendkívül elkeserítette és még betegebbé tette. Most esztétikai tanulmányokba fogott, hogy Kölcsey bírálatát minél alaposabban megczáfolhassa és 1825-ben közölte a „Tudományos Gyüjtemény“-ben ellenbírálatát *Észrevételek Kölcsey recensiojára* czímen, melyben Kölcsey kifogásait igyekszik megczáfolni.

Ebből nagy irodalmi vita keletkezett, melybe Berzsenyi ismét a *„Versformákról“* czímű értekezésével szólt bele. Verset ezután már keveset írt. Utolsó költeménye volt a Majláth János gróghoz írt óda 1830-ban.

Széchenyi fellépése nagy hatással volt reá. Munkakedve ujra visszatért, mit fokozott még az a körülmény is, hogy az Akadémia 1830-ban első vidéki fizetéses rendes taggá választotta. Ekkor ismét felveszi tollát és szorgalmasan ír bírálatokat, esztétikai értekezéseket, kritikát, levelezéseket, stb. 1833-ban egy nagyobb munkája, a *Poetai harmonistica* jelenik meg, melyben esztétikai nézeteit fejtegeti, a német esztétika befolyása alatt. *Széchenyi „Hitel“*-ének befolyása alatt írta *„A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairó“* cz. művét 1833-ban. Fellobbant munkakedve azonban nem sokáig tartott. Régi baja erőt vett rajta és 1836. febr. 14-én szélütés vetett véget életének.

Vasmegye 1876-ban nagy ünneppel ülte meg születésének százados évfordulóját, emléktáblával jelölve meg szülőházát, 1896-ban pedig érczbe öntött szobrát állították fel Szombathelyen.

Horváth József Elek. Szül. 1784. Szombathelyen. 1829-ben a kaposvári kir. kath. gimnázium tanára lett. Értekezései a *„Tud. Gyüjtemény“*-ben jelentek meg Költeményei többnyire alkalmiak. A magyar tudós társaság 1883-ban levelező taggá választotta. Horváth József Elek.

Dukai Takács Judit. Szül. 1795. jul. 9-én, Dukán. Kis János, majd Ányos költeményeivel megismerkedvén, ezektől sajátította el azon borongó, elégiai hangulatot, mely később is költészetének alapvonása. Költeményei már kéziratban Vas- és a szomszédos megyékben ismeretessé tették nevét és a nevezetesebb irók is jóindulatú bátorítással fogadták a „magyar Saphot.“ 1817-ben Wesselényi, Döbrentey és Pataki, Berzsenyinél való időzésök alkalmával, Judithoz is ellátogattak, és ők adták neki a „Malvina“ nevet, melyet a költőnő ezután írói nevéül használt. Dukai Takács Judit.

A legnagyobb hatást Berzsenyi Dániel tette reá, a kivel unokanénje, Takács Zsuzsánna, B. neje révén rokonságban volt. Kazinczynak elküldvén négy

BERZSENYI LAKÓHÁZA KEMENES-SÖMJÉNBEN.

versét, ez buzdítja őt, hogy kövesse „a természet által neki felnyittatott szentséges poétai ösvényt.“

1818-ban férjhez ment *Göndöcz* Ferenczhez, a kivel ennek jószágára, Felső-Patyra költözött, hol boldog családi életet élt. Ezután már keveset írt. Költeményei, melyek ez időben megjelentek, többnyire a családi békéről és boldogságról énekelnek. 1829-ben leányát, 1831-ben pedig férjét vesztette el. 1833-ban *Patthy* István ügyvéddel lépett uj házasságra. Ekkor írta „Az én sorsom“ czímű szép költeményét. 1836-ban ápr. 15-én Sopronban, tüdővészben meghalt.

Szenczy Imre. *Szenczy Imre.* Szül. 1879. jul. 8-án. Szombathelyen. Iskoláit elvégezvén, Keszthelyen, majd Szombathelyen tanárkodott; mindkét gimnáziumnak később igazgatója lett. 1858-ban a csorna-prém. kanonokok főpapjáúl választatott és mint ilyen halt is meg 1860. nov. 2-án.

DUKAI TAKÁCS JUDIT.

Szenczy nagy tudományos és irodalmi munkásságot fejtett ki. Már mint tanár dolgozott a „Tudománytár“-ba, „Athaeneum“-ba, „Figyelmező“-be. A latin klasszikusok fordításával tünt ki. Julius Caesar: *Gallus háború-ja,* Tacitus *Agricola-ja* és *Évkönyvei* és Quintilianus *Utasításai az ékesszólásra* fordításai nevét csakhamar ismeretessé tették és az Akadémia tagjai közé választotta. A Kisfaludy-társaság megbízásából lefordította *Tacitus C. Cornelius históriájának 5 könyvét.* (Szombathely, 1856.)

Zádor-Stettner György. *Zádor-Stettner György.* Szül. 1799. jul. 3-án. Dukán. Tanult Kőszegen, Pápán és Győrött, a jogot Budapesten hallgatta, 1832-ben a pápai kollegiumban tanár, 1848-ban a pesti váltótörvényszéknél előadó és sok évi hivataloskodás után, 1861-ben, a hétszemélyes táblánál bíró lett. Meghalt 1866. aug. 17-én.

Vörösmartyval, Bajzával, Bártfayval, Toldival és a többi ifjú írókkal jó barátságban állott és *Fenyéri Gyula* név alatt nagy irodalmi munkásságot fejtett ki. Az akkori folyóiratok számos szépirodalmi dolgozatot, kritikát és verset közöltek tőle. Részt vett Toldi *„Handbuch der ungarischen Poesie“* cz. munkájának szerkesztésében. Kresznevics *„Magyar szótárának“* kiadásában is közremunkálkodott, valamint ő fordította az *„Ezeregy Éjszaka“* 2., 5., 7. és 8. füzetjeit is. Jogi munkáinak száma is nagy és nem csekély érdeme a jogi műszavak magyarosítása is. Az Akadémia 1831-ben levelező, majd 1832-ben rendes tagjául választotta.

Bezerédj Amália. *Bezerédj Amália.* Szül. 1804. ápr. 15-én, Szt.-Ivánfán. 1821-ben házasságra lépett Bezerédj István országgyűlési képviselővel. Meghalt 1837-ben.

Ő az első, ki hazánkban a gyermekirodalommal foglalkozik és általában a kisdedóvásnak nálunk első úttörője. Írt több költeményt és egyetlen leánya, Flóri számára írt egy könyvet, *„Flóri könyve“* czím alatt, mely eddig 10 kiadást ért és ma is kedves olvasókönyv. Ezenkívűl megjelentek tőle: *„Földessy esték“* (Buda 1840.) *„Novellen und Erzählungen.“* (Pest 1840.)

Kunoss Endre. *Kunoss Endre.* Szül. 1810. Egyházas-Hetyén. A bölcsészetet és jogot Győrőtt és Pesten hallgatta, és később a Zichy- és Batthyány-családoknál nevelősködött. Ezen korra esik pedagógiai munkája: *Alapvonalak a honi nevelésköréből.* Később nyelvészeti dolgokkal is foglalkozott, melyeknek eredménye *„Gyalulat“* és *„Szófüzér“* czímű munkái. (1834—43. négy kiadás), azaz idegen nyelvekből kölcsönzött meghonosult magyar szavaknak gyüjteménye. Megyéje táblabírái sorába emelte és később 1000 frtnyi kölcsönt szavazott meg neki *„Természet“* cz. folyóiratának megindítására. Utóbb Pesten telepedett le, hol, mint ügyvéd és kir. táblai ügyész működött és a *„Jelenkor“* munkatársa, a *„Hirnök“* segédszerkesztője és a Császár által szerkesztett *„Világ“* tárczairója volt. A 40-es évek elején Batthyányi Zsigmond és Zichy György grófokat képviselte a pozsonyi országgyűlésen. 1845-ben betegsége miatt a fehérmegyei Kálozdra vonult, a hol jan. 22-én meghalt.

SZELESTEY LÁSZLÓ.

Kunoss az Athenaeum körének egyik legjelesebb lirikusa, a gyengéd érzelmek és édes bánkódások költője. További munkái: *„Dalfüzér“* Pozsony 1840. és *Versei* 1843. A *Honi törvénytudomány* Pest 1818. *Dajkakönyv* Buda 1842. 43. *Selymészet kézikönyve*. Pest 1843.

Mindössze két kötet költeményt írt, de ezek közűl néhányat, mint a: *„Kitárom reszkető karom“* . . . *„Képeddel alszom el“* stb., még ma is énekelnek.

Szelestey László.

Szelestey László. Szül. Urai-Ujfaluban, 1821. szept. 14-én, Iskoláit Kőszegen, Sopronban, Szombathelyen és Győrött végezte és 1844-ben ügyvédi oklevelet szerzett, de teljesen az irodalomnak és a közéletnek szentelte tevékenységét. Első költeménye 1848-ban jelent meg a „Társalkodó“-ban, melyet azután több követett. 1855-ben Budapestre költözött és megindította a *„Szépirodalmi Közlöny“* cz. lapot, mely az akkori fiatal költők eszméinek orgánuma volt. 1861-ben Vasmegye főjegyzője, majd orsz. képviselő lett. Meghalt 1875-ben.

Szelestey 1841-ben megjelent *Érzelem virágok* versei még Császár édeskés, olvadozó nyelvén vannak írva, de már 1852-ben megjelent *Összes költeményei*-n Vörösmarty szónokias és Petőfi hazafias verseinek befolyása látszik. 1853-ban a *Kemenesi czimbalmot*, 1854-ben a *Falu pacsirtáját* adja ki, melyekben már a paloczkodó Lisznyai követője. 1856-ban *Tündér világ* cz. alatt ujabb költeményei jelentek meg és egy *Hunyady Mátyás* cz. hőskölteményen dolgozott, míg 1859-ben a *Pásztorórákat* adta ki. Ezen műveivel már inkább a leiró és elbeszélő költészet terére lép. 1864-ben, az Almássy mozgalomban való részvéte miatt, fogságot szenvedett, a melynek emlékeit *A rab álmai* cz. költeményeiben irta meg. Egyes költeményei, mint a *„Balatonon jár a hajó“* *„Ez az én szeretőm, ez a csinos barna“* *„Ez az utcza végig sáros“*, stb. még ma is élnek a nép ajkán.

Kemenes Ferencz.

Kemenes Ferencz. Szül. 1829. szept. 20-án, Bögötén. Iskoláit Kőszegen végezvén, a piarista rendbe lépett. Végigküzdötte a szabadságharczot és fogságba került. Onnan szabadon bocsátva, hazatért és tanulmányait folytatta. 1855-ben pappá szenteltetett, 1870-ben kanonok lett. Már fiatal korában irogatott verseket, melyeknek egy része az 50-es években a *„Családi Lapok“*-ban látott napvilágot. Két kötet költemény jelent meg tőle, 1860-ban és 1891-ben, melyek az igaz hazafiságot és a vallásos áhítatot hirdetik.

BEZERÉDJ AMÁLIA.

Giegler József. Szül. 1822. febr. 5. Szombathelyen. Tanulmányai végezte után Rohonczon, majd Borostyánkőn lett plébános. Meghalt 1878.

A „Honművész“-ben, „Athenaeum“-ban, „Regélő“-ben megjelent könnyed stilű, ügyes czikkei által csakhamar magára vonta az akkori irók figyelmét. Utóbb a „Honderű“ rendes munkatársa lett. *„Petrarca áldása“* cz. beszélye pályadíjat nyert 1845-ben.

Ezenkívül irt több novellát, értekezést stb.

Vida József. *Vida József.* Szül. 1833. Körmenden. Középiskoláit Szombathelyen végezte, jogot Pesten hallgatott, később az egri liczeumban vállalt tanszéket. Egerben szerkesztette az „*Eger*“ czímű lapot. 1872-ben a kassai jogakadémián lett tanár, a hol 1876-ban meghalt. Verseinek gyűjteményét *Nemzeti Koszorú* czím alatt adta ki 1860-ban.

Torkos László. *Torkos László.* Szül. 1839. október 2-án, Kőszegen. Tanulmányait részint Magyarországon, részint a hallei egyetemen végezvén, 1862-ben a budapesti ág. ev. főgimnáziumnak, 1877. óta pedig az állami felsőbb leányiskolának tanára.

Első munkája „*Az ifjú küzdelmei*“ cz. dramatizált allegória, melyet Arany János ajánlatára a Kisfaludy-társaság dicséretre méltatott. Ezen időtől kezdve rendes munkatársa volt a „*Borsszem Jankó*“-nak, Szana Tamás „*Figyelő*“-jének és a „*Magyar Szemlé*“-nek. Első versei Arany „*Szépirodalmi Figyelő*“-jében és „*Koszorú*“-jában jelentek meg.

TORKOS LÁSZLÓ.

Torkos, mint lirikus, egyike modern költőink jelesebbjeinek, ki inkább a szelíd, gyöngéd érzelmek lantosa. Formákban változatos, nyelvezete könnyed. A drámában is tett kisértetet és *Hármas Szövetség* czímű vígjátéka a Nemzeti szinházban, *A lejtőn* czímű drámája és *A hivatalvadász* czímű vígjátéka pedig vidéki szinpadokon adattak elő.

Nagyszámú művei közül nevezetesebbek az említetteken kívül: *Esti órák*, *Költemények*, *Kígyóbőr* (regés szinmű), *Újabb költemények*, *A nők hódolata* (drámai allegória), *Jó és rossz napokból* (költeménykötet). Ezenkívül írt sok elbeszélést, rajzot, értekezést és számos tankönyvet. A Petőfi társaság 1875-ben tagjául választotta.

Istóczy Győző. *Istóczy Győző.* Született 1842. Szt.-Keresztén. Tanulmányait Szombathelyen, Bécsben és Pesten végezvén, Vasmegye aljegyzője, 1872-ben a vasvári járás szolgabirája és a rumi kerület képviselője lett. Ilyen minőségben alapította az antisémita pártot és szerkesztette az antisémita irányú *Füstölő* czímű humoros néplapot, továbbá tizenkét röpiratot is írt.

Balogh János. *Balogh János.* Született Senyefán. Valóságos népköltő volt, a ki, papirszeletekre nyomtatott munkáival, gyakran megfordult Szombathely és környékének birtokosainál. 1860. körül halt meg. Írt filozófiai értekezéseket latin nyelven és politikai verseket. A 48-as évek hatása alatt irta „*Három*“ cz. művét: I. Forradalom. II. Lélek szabadsága. III. Lélek halhatatlansága. (1848. Zala-Egerszeg.)

Rákosi Jenő. *Rákosi Jenő.* Szül. 1842. nov. 12-én, Acsádon. Iskoláit Kőszegen és Sopronban végezte, hol barátaival az addigi német önképzőkör helyébe, magyar önképzőkört alapított. Családja időközben elszegényedvén, kénytelen volt a tanulással felhagyni és Lengyeltótiba ment, hol Perlaki József gyermekeinek nevelője és gazdasági gyakornok lett, majd 1860-ban Öreglakra, Jankovich József birtokára ment irnoknak.

Költői tehetsége korán megnyilatkozott. Már mint nevelő is irt kisebb színdarabokat műkedvelők számára és már ekkor nagy tervek foglalkoztatták elméjét. Azért csakhamar felhagyott a gazdálkodással és Pestre jött, hol érettségit tett és jogot hallgatott.

Ezen időben kezdett dolgozni *Aesopus*-án és szorgalmasan tanulmányozta az angol irodalmat, főleg Shakespearet. Aesopusa 1866-ban a Nemzeti Színházban nagy sikert aratván, Kemény Zsigmond meghívta őt a „*Pesti Napló*“-hoz, hol kezdetben a „Bécsi dolgok“ czímű rovatot vezette, majd vezérczikkeket irt. Tevékeny részt vett a „Borsszem Jankó“ alapításában is és jóízű humorral fűszerezett dolgozataival nagyban hozzájárult ahoz, hogy e folyóirat a közönségnek kedvencz lapja lett. A Kisfaludy-társaságban „Szép Ilonka“ cz. drámai költeményével foglalta el székét.

1869—75-ig a „*Reform*“-ot szerkesztette, a mikor is a Népszínháznak, a

melynek létesítése körül rendkivüli érdemei vannak, első igazgatójáúl választatott. E minőségben majdnem emberi erőt meghaladó munkásságot és buzgalmat fejtett ki. A népszinháznak társulatot szervezett, repertoárt teremtett és megalapította annak jövőjét. E hivatalát 1881-ig viselte, a mikor Csukásival megalapította a „*Budapesti Hirlap*"-ot, a melynek irányát ő szabta meg és a mely máig is a nemzeti eszmének leghívebb kifejezője és hírlapjaink között kiváló szerepet játszik.

1892-ben az Akadémia levelező-tagjául választotta, 1896-ban pedig érdemei elismeréséül „mindszenti" előnévvel a magyar nemességet kapta.

1896-ban megindította az „*Esti Ujság*"-ot.

RÁKOSI JENŐ.

Rákosi egyike a jelenkor legnagyobb publiczistáinak és legkedveltebb drámairóinak. Mint hirlapiró, a nemzeti eszmének legigazibb képviselője s legfáradhatlanabb bajnoka és mint szinházi igazgatót is ez az eszme vezette s sikerült is neki jó magyar előadásokkal a német színház közönségét elhódítani. A hirlapirás terén egész hirlapirói gárdát nevelt és mindenkor meleg pártfogója és buzdítója az igazi fiatal tehetségnek.

Mint drámairó is uj iránynak úttörője lett. Aesopusa még ma is megtartotta vonzó erejét, kaczagtató frisseségét. A Szigligetinek színi hatásra, népszerűségre és csakis az érdekességre törekvő drámái ellenében, ő a költői hatásnak, a képzelet szabadságának, a ragyogó költői fantáziának szószólója. Szigligeti dialógusait nála lendületes dikczió váltja fel. Kerül egyáltalában minden régi sablont és mintegy keresni látszik a merész, mély lélektani feladatokat. Számos drámái közül kitűnnek: „Szerelem iskolája", „Endre és Johanna", „Királynék harcza", „Az ezredév története", mely utóbbit az 1896. évi ezredéves ünnep alkalmára irta. Népszínművei: „Ripacsos Pista dolmánya", „Éjjel az erdőn" és különösen „Magdolna" (paraszt tragédia) szép sikerrel adatnak ma is a Népszínházban, valamint több operettje is: a „Tempefői", „Titilla hadnagy" stb. annak idején számos telt házat csinált. Lefordította Aischylos Perzsáit és Shakespeare négy darabját. Van egy esztetikai munkája is a „*Tragikumról*".

Márkus István. Szül. 1847. aug. 14-én, Szombathelyen. Az igazságügy minisztériumban mint fogalmazó, majd mint min. titkár működött; 1875-ben Ferencz József királyt dalmácziai útjában mint magyar levelező kisérte, a török-szerb háborúban pedig mint harcztéri tudósító vett részt. Meghalt 1880. augusztus 24-én. Márkus István.

Márkus István, mint politikus, különösen tartalmilag és formailag művészi szónoklataival tünt fel. Mint publiczista, eleven tolla, magvas és mégis könnyed czikkei által nagy sikereket ért el. *Törökországi képek* cz. alatt törökországi utazását és tapasztalatait ismerteti nagyon vonzó modorban.

Márkus Miklós. Szül. 1849-ben, meghalt 1882. ápril 1-én, 32 éves korában. Márkus Miklós. Költeményei különböző szépirodalmi lapokban láttak napvilágot. Írt ügyes novellákat. A Kisfaludy-társaság Molière egyik vígjátékának fordítását adta ki tőle. Közreműködött Buckle *Anglia művelődéstörténete* cz. művének fordításában.

Wittinger Antal. Szül. 1850. szept. 8-án, Török-Bálinton. Középiskolai tanulmányai Wittinger Antal. bevégzésével a tanítói pályára lépett. Mint középiskolai okleveles tornatanító, a közoktatásügyi miniszter megbizásából tanítói torna-tanfolyamot vezetvén, a tornászatról irt röpiratot. 1873. elején Székesfehérvárra került. 1875-ben a kőszegi elemi, 1876-ban a polgári iskolához került. 1886-ban a „*Kőszeg és Vidéke*" czímű hetilap szerkesztője lett. 1890-ben „*Kőszeg városa és környéke*" czímű egykötetes munkáját irta. A „Magyarország Vármegyéi és Városai" III. kötete részére ő irta meg a *Kőszeg szab. kir. városra* és *Kőszeg város közigazgatására* vonatkozó részeket.

Márkus József. *Márkus József.* Született 1852. augusztus 16-án, Szombathelyen. Iskoláit Szombathelyen és Budapesten végezvén, hirlapirói működése csakhamar feltűnést keltett, 1875-ben a fővárosnál fogalmazó-gyakornok lett, 1879-ben tanácsjegyző és úgy tapintatos, megnyerő modora, mint széleskörű ismeretei következtében gyorsan emelkedett. 1894-ben alpolgármesterré, 1896-ban polgármesterré, 1897. október 25-én főpolgármesterré választatott. A főváros adminisztrácziójának reformálásában és Budapest fejlődésének minden mozzanatában jelentékeny szerepet játszik. Munkatársa volt 1870-ben a „*Reform*"-nak, és 1873—75-ig a „*Nemzeti Hirlap*"-nak, hol a fővárosi ügyek rovatát vezette.

Éhen Gyula. *Éhen Gyula.* Született 1853. nov. 23-án, Szőllősön. Tanulmányai végezte után Szombathelyen, mint ügyvéd, tevékeny részt vett a megyei és városi közéletben s 1895-ben Szombathely polgármesterévé választották meg. Három évig volt lapszerkesztő; írt azonkívűl színműveket is, melyek közűl a *Gróf Lipót* és az *Örvény felé* czíműek nyomtatásban is megjelentek és nehány szinpadon elő is adattak. *Régi dalaimból* (1889.) és *Elfeledt dalok* cz. (1893.) két költemény-kötetét a kritika igen kedvező fogadtatásban részesítette. A *Modern város* cz. műve egy hivatása magaslatán álló szakember alapos munkája: az ezt követő emlékirata *Szombathely város csatornázása* tárgyában, a községi közigazgatási ügyekben alaposan képzett szakember, jól átgondolt munkája. Éhen Gyula polgármesterségével uj éra kezdődött Szombathely fejlődésében s nevéhez máris sok hasznos kezdeményezés és üdvös ujítás fűződik.

Kőváry-Kaffehr Béla *Kőváry-Kaffehr Béla.* Szül. 1855. szept. 25. Kürtösön, Somogymegyében. A hirlapirás terén 1873-tól kezdve működik. Irodalmi munkásságát a „*Vasárnapi Ujság*" hasábjain kezdte meg, török műfordításokkal. Lefordította Kiáni, Sémi, Mohammed, Zümbüllerzade, Baki és Tepi Efendi számos versét. Munkatársa volt *Abafi* Lajos „*Figyelő*"-jének s számos czikket irt az „Egyetértés" és „Pesti Napló" hasábjain. 1886-ban felelős szerkesztője lett a „*Dunántúl*"- nak s 1889-ben megalapította a „*Vasvármegyé*"-t s azt mai napig szerkeszti. 1896-ban „*Eisenburg*" czím alatt hazafias irányu német lapot indított. Önálló munkái: *Utazásom Törökországban, Szerbiában és a görög szigeteken. Göcseji népdalok. Költemények. Verőfényes napok.* (Humoreszkek). *Vasvármegye Berzsenyinek.* (Emlékkönyv).

Fülöp József. *Fülöp József*, körmendi ev. ref. lelkész már pápai tanuló korában fellépett a „*Vasárnapi Ujság*"-ban Czuczornak egy ismeretlen költeményét közölve és ismertetve. Ez idő óta számos czikk, ismertetés, tanulmány és költemény jelent meg tőle protestáns egyházi és iskolai lapokban. Jelenleg szerkesztője a „Rábavidék"-nek.

Önálló művei: *Bibliai elmélkedések vasárnap délutánra. — Alkalmi beszédek márcz. 15-re. — Millenniumi ünnepi beszéd és imák.* Megirta a „Magyarország Vármegyei és Városai" III. köt. Vasvármegyét tárgyaló részben az *ev. ref. egyház történetét.*

Kovács Antal. *Kováts Antal.* Született Szombathelyen, 1862. márczius 2-án. 1878-ban a kegyes tanitórend kötelékébe lépett és 1888-ban tanári oklevelet nyert. Jelenleg a kecs-r. k. gimnázium tanára. Irodalmi foglalkozását korán kezdette meg a „Vasmegyei Közlöny" és „Nyitramegyei Közlöny" cz. vidéki és a „Társadalom" czímű fővárosi lapban. A magyar igeidők cz. dolgozatai egyetemi pályadíjat nyert. Ezenkívül irt számos értekezést, hirlapi czikket és költeményt.

NYELVÉSZET ÉS CLASSICA-PHILOGOGIA.

A hazai nyelv mívelése érdekében vivott küzdelemben is élénk részt vett e megye és, bár többnyire idegen hangzású, de a leghazafiasabb érzelemtől áthatott derék férfiait ott találjuk mindig, a hol a nemzeti nyelv érvényre emeléséről van szó.

Fabchich József. *Fabchich József.* Szül. 1753. márcz. 13-án, Kőszegen, hol tanulmányait kezdte és Győrött folytatta. A győri gimnáziumban 22 éven át tanította a nyelvtant. Révaival, Rajnissal és Kazinczival jó barátságban volt. Meghalt 1809-ben.

Páratlan lelkesedéssel hirdette a hazaszeretetet, igazi elragadtatással szólt a magyar nyelv szépségeiről és tettel és szóval, röpiratokban izgatott a magyarság mellett. Legnagyobb érdemeket a *nyelvészet* és *csillagászat* terén szerzett. Szorgalommal gyűjtötte az elavult és a tájszavakat. E mellett szenvedélyes nyelvujító volt és nagy merészséggel alkotott uj szavakat. A magyar tudós társaság, melynek felállítása érdekében ő is írt egy röpiratot, tagjául jelölte. A görög költőket, *Pindarust*, *Anakreont*, *Saphot*, valamint *Aeschylost*, *Sophoklost* is ő adta magyarul. Ezeken kívül számos kézirata maradt fenn.

Kresznerics Ferencz. Szül. 1766. Iváncon. Iskoláit Szombathelyt, Sopronban és Pozsonyban elvégezvén, a szombathelyi gimnáziumban 19 évig a matematika tanára volt. 1812-ben Ságra költözött, hol mint plébános működött élete végéig. Kresznerics Ferencz.

Mint *törvénytudó* és *nyelvész* nevezetes; munkásságának elismeréseül az Akadémia tiszteletb. tagjává választotta. Művei tudományos folyóiratokban jelentek meg és azokban kiválóan a műszókról és gyökérfejtésről értekezik: *Magyar szótár gyökérrenddel*, melyet az akadémia jutalommal tüntetett ki. (Buda 1881.)

Kéziratban maradt: *Magyar nyelvkönyv. 5 köt.* közmondás-gyűjteménynyel.

Guzmics Izidor (László). Szül. Vámos Családon 1786. Tanulmányait Kőszegen, Szombathelyen, Sopronban, Pannonhalmán és Pesten végezte. Írói működése barátságba fűzte Kazinczy Ferenczczel, a kinek minden tekintetben hű követője és társa maradt 1832-ben Bakonybélre apáttá nevezték ki, 1838-ban pedig az Akadémia választotta meg tiszteleti tagjának. Meghalt 1839-ben. Guzmics Izidor.

Guzmics mint *teológus*, *nyelvész*, *esztétikus* és *műfordító* jelentékeny helyet foglal el az irodalomban. Önálló munkái közül nevezetesebbek: *A boldog atya*, erkölcsi dráma 3 felv. *Révai Miklós pályája.* (1830.)

Kiváló szeretettel foglalkozott a görög nyelvvel is. Ebbeli tanulmányainak eredménye több összehasonlító nyelvtudományi értekezése

Azonkívül lefordította *Sophokles Oedipusát* és *Euripides Iphigeniáját.* 1840. Ő indította meg a később oly nagy fontosságúvá vált *Egyházi Tár* cz. folyóiratot.

Szalay Imre. Szül. 1787-ben, Szombathelyen. 1824-ben a pesti egyetem tanára, 1834-ben veszprémi kanonok. Az akadémia levelező, rendes és tiszteletbeli tagja lett. Szalay Imre.

Munkái: *A magyar nyelvtudomány rövid foglalatja* (1829.). *Magyar egyházi beszédek gyűjteménye* 1833—47. (11. kötet.) *Mi a legjobb rész?* 1829. *Az arany kor.* 1830.

Bitnicz Lajos. Szül. Jaákon 1790-ben. 1812-ben a szombathelyi liczeumban a matézis, majd a magy. nyelv és irodalom tanára lett. 1847-ben kanonok és 1868-ban czímzetes püspök. Az akadémia matematikai osztályának első vidéki rendes és 1847-től tiszteletbeli tagja volt. Bitnicz Lajos.

Kiváló *természettudós*, *matematikus* és *régész*. *A Szombathely melletti római sírokban talált régiségekről* cz. értekezése a külföldön is elismerésre talált. A boroszlói tud. társaság 1825-ben levelező tagjául választotta. Esztétikai, régészeti stb czikkeivel az akkori folyóiratok majdnem minden számában találkozunk. Mint nyelvész is nagy munkásságot fejtett ki és *A magyar nyelvbeli előadás tudománya* czimü műve a Marczibányi jutalomban részesült. (1827.) Másik nyelvészeti munkája: *Magyar nyelvtudomány.* 2 rész. (Pest 1837.) Mathematikai művei latin nyelven jelentek meg.

Haas Mihály. Szül. 1810. Pinkafőn. 1858-ban szatmári püspök lett. Különösen mint paedagogiai író tűnt ki. Nagyon sok értekezést írt a „*Tanügyi Lapok*“-ba. Nagyobb műve: „*Baranya ismertetése*“ Haas Mihály.

Nagy János. Szül. Szombathelyen, 1809. márcz. 30. Tanulmányait ugyanitt és Pesten végezte, hol különösen a keleti nyelveket tanúlmányozta. A pesti egyetem félszázados ünnepére arab nyelven írt üdvözlő költeményt, mely az első arab nyelvű nyomtatás hazánkban. Több helyen tanárkodván, 1836-ban a papnevelő-intézet tanúlmányi igazgatója lett. 33 éven keresztül volt a keleti nyelvek és bibliai tanúlmányok tanára. 1834-ben jelent meg *A magyar nyelv szóalkotó s módosító ragjainak nyelvtudományi vizsgálata* és 1838-ban *Tiszta magyar gyökök* cz. munkái, melyek következtében az akadémia egymásután levelező, rendes, majd 1876-ban tiszteleti taggá választotta. Vörösmarty és Czuczorral *A magyar nyelv rendszere* kidolgozásában is nagy szerepe volt. Meghalt mint czímzetes apát 1885. ápr. 21. Nagy János.

A keleti nyelvek tanulmányozásából folyt munkája: *Gammatica linguae hungaricae cum parallelismo inter arameeam, habraeam, arabieam et hungaricam ducto*, (Pest 1832), melyben a keleti nyelvek analógiájával magyarázza a magyar nyelvtant. 1884-ben *Hierolexicon polymathicum latino hungaricum* egyházi, műszótár. (1845)

Piry Cirjék. *Piry Cirjék.* Szül. 1810-ben Püspökiben. Iskoláit Kőszegen, Pozsonyban és Esztergomban végezte. 1833-ban ferenczrendi áldozópappá szenteltetett. Több helyett tanárkodván, mint ilyen 1842-ben az érsekujvári zárdai könyvtár rendezése közben találta meg az *Érsekujvári kodexet*, melyet egy ideig *Piry-kódex*-nek is neveztek.

1863-ban a szt-Ferenczrendi szerzet tartományi főnöke lett. Irt több alkalmi verset, teológiai munkát és szent beszédet. Van egy értekezése a tájszavakról az Akadémia 1855-iki Értesítőjében.

Gyurits Antal. *Gyurits Antal.* Szül. 1819. máj. 23-án, Szombathelyen. *A gyorsirásról elméleti és gyakorlati tekintetben* cz. művet írta, később leginkább a görög és latin filológiával foglalkozott. Nevezetesebb művei: *Virgil pásztori dalai. Virgil Aeneise. Róma és Loretti. Az ember és a teremtés.*

Malmossi Károly. *Malmossi Károly.* Szül. 1848. márcz. 5-én, Alsó-Lövőn. 1875-ben a tanárképző iskolának tanára, 1885-ben a pozsonyi gimnázium igazgatója lett.

Munkái: *Latin nyelvtan és olvasókönyv*, kiadta továbbá: Sallustiust, Liviust és Horatiust. 1883—84-ben szerkesztője volt a *Tanáregyesületi Közlönynek.*

WIMMER GOTTLIEB ÁGOST.

PEDAGÓGIA.

A pedagógiai irodalom terén kitűntek.

Wimmer Gottlieb Ágost. *Wimmer Gottlieb Ágost.* Szül. 1792. aug. 20. Bécsben. Mint 10 éves fiu jött Magyarországba, a hol sok nélkülözések között végezte iskoláit. A teológiát részint Sopronban, részint a külföldön hallgatta. 1818-ban Felső-Lövőre hivták káplánnak, hol fél év mulva pappá választották Erélyes fellépése által itt sok ellenséget szerzett, kik végre 1833-ban arra kényszerítették, hogy F.-Lövőt elhagyva, Modorra menjen lelkésznek, de 2 év mulva már visszahivatott.

Hogy német hitsorsosai számára magyar érzelmű tanítókat képezzen, 1845-ben F.-Lövőn tanitóképezdét nyitott, melyhez alreáliskolát és algimnáziumot is csatolt. A szabadságharcz kitörésekor bibliák czímén Angolországból fegyvereket hozatott s maga is mint a nemzetőrök parancsnoka működött közre. Kossuth Lajos lelkes szózatát németre fordította s ezt a Vasvármegye 1848. október 3-án hozott határozatával 10,000 példányban a nép közt szétosztatni rendelte. Nem csoda, hogy a bécsi kormány utóbb katonaságot küldött Felső-Lövőre, hogy Wimmert elfogassa. De ez egy ideig Felső-Lövőn és Kukméron rejtőzve, utóbb álruhában a határon átmehetett és Francziaországon át Amerikába bujdosott. Onnan visszatért Németországba és Brémában kapott szerény lelkészi hivatalt. 1863-ban kegyelmet nyert és visszatért, de csak Bécsig jöhetett, ott beteg lett s 1863. május 12-én meghalt. Emlékét Lövőn és környékén nagy tiszteletben tartják; arczképét megfestették és egy az ő nevét viselő alapítványt gyüjtöttek, s emlékszobor felállításán is fáradoznak. Irt sok iskolakönyvet, különösen kitünő földrajzi munkákat német nyelven. Nagy érdeme a felső-lövői tanintézetek megalapítása.

Szilassy János. *Szilassy János.* Szül. 1795. jan. 7-én, Bögötén. Középiskoláit Szombathelyen, a bölcsészetet Pesten hallgatta. 1819-ben a szombathelyi papnöveldében tanár, 1830-ban az Akadémia levelező tagja; 1835-ben egyetemi tanár és 1851-ben nagyváradi kanonok lett. Meghalt 1859-ben.

Szilassy nagy ismerője volt a keleti nyelveknek. Számos hittani, neveléstani és bölcsészeti dolgozatai különféle folyóiratokbán jelentek meg. Legnevezetesebb önálló munkái: *Miként lehetne a nevelést hazánkban előmozdítani és mintegy nemzetiebbé lenni? — A nevelés tudománya* (1832). — *Kresznerics élete* (1872), — *Az ember iránya*, — *A lelki pásztorság tudománya.* — *Philosophiai tanulmányok* (1856).

Beél Fidél. Szül. 1807-ben, Székesfehérvárott. 1855--63-ban a kőszegi benczés háznak főnöke és a gimnázium igazgatója volt. Meghalt 1863. Fábián Ambrus.

Írt számos tudományos, szépirodalmi és pedagógiai czikket. Nevezetesebb munkái: *Költészeti képek* (2 köt. 1837—38.), *Guzmics Izidor életrajza, Alapnézetek a nevelés és leendő nevelő s tanítóról.* Az Akadémiának levelezőtagja volt. Beél Fidél.

Fábián Ambrus. Szül. 1809. Bozzaiban. Irt erkölcsi elbeszéléseket és kath. egyházi történeti kézikönyveket.

Huszár Károly. Szül. 1824. ápr. 23-án, Keszthelyen. Iskoláit Szombathelyen és Tatán végezvén, székesfehérvári hittanár, majd püspöki széktartó és szentszéki jegyző, püspöki titkár, 1892-ben pedig prépost. Huszár Károly.

Nagyon termékeny és jó tollú pedagógiai író. Munkatársa a „Religió"-nak, „Kath. Néplap"-nak, „Magyar Állam"-nak és a „Budapesti Hirlap"-nak. Írt pedagógiai értekezéseket, tankönyveket, erkölcsi és ifjusági elbeszéléseket, egyházi beszédeket, kath. ének- és imakönyveket, melyek közül az *Őrangyal* czímű kilencz kiadást ért. Önálló munkáinak száma 42, melyek közül különösen az ifjuság és nép számára írt hiterkölcsi elbeszélései nagyon jól találják el a nép nyelvének egyszerű hangját.

Környei János. Szül. 1831. nov. 14-én, Mura-Petróczon. Tanult Kőszegen és Szombathelyen. Részt vett a szabadságharczban. 1850-ben Pesten az orvosi, majd a jogi pályán próbált jövőt alapítani, de ezeket félbehagyván, hírlapíró, majd Fehérvárott tanár és 1861-ben városi főjegyző lett. 1862-ben az aradi *Alföld* cz. politikai lapot szerkesztette, míg Eötvös a *Néptanítók Lapja* első szerkesztőjének hívta meg. 1869-ben tanfelügyelővé neveztetett ki. Meghalt Budán, 1870. ápr. 19. Környei János.

Főmunkássága a pedagógiai irodalom terére esik. Nevezetesebbek számos művei közül: *Tanügyi reformok* 1861. *A szív életéből* 1867. *Az iskola társadalmi jelentőségében* 1868. *A népiskolai törvény életbeléptetésének fontosabb tárgyairól.* 1870.

Ezeken kívül sok tankönyvet is írt. Szépirodalmi művei a *„Családi Lapok"*-ban és Vachotnak *„A nagy világ képekben"* cz. folyóiratában jelentek meg. A *„Viszhang"*-nak, *„Magyar Sajtó"*-nak, *„Magyar Néplap"*-nak segédszerkesztője volt.

Németh Antal. Szül. Beiczen, 1838. jan. 17-én. Középiskolai tanulmányainak elvégzése után a tanári pályára lépett és 1864-ben a pozsonyi gimnázium rendes tanára, 1878-ban a győri tankerület főigazgatója és mint ilyen, kir. tanácsos lett. Írt magyarul és németül pedagógiai értekezéseket, tankönyveket, stb. Szerkesztője volt a *„Pozsonyvidéki Lapok"*-nak. Önálló művei: *A pozsonyi elemi iskolák, Etwas über unser Schulwesen, Socrates, Az érzelmek és azok nevelése, Iránydolgozatok társadalmi kérdésekről, Mikor remélhetjük népnevelésünk előmenetét.* Írt több szótárt és lefordította németből a *„Kairói lázadás"* cz. tört. elbeszélést. Németh Antal.

Ebenspanger János. Szül. 1845. máj. 3. Kukméron. 1863—72-ig részint mint tanító, részint, mint nevelő működött. 1872-ben Németországban volt tanulmányúton; innen visszatérve, 1877-ben a felső-lövői tanintézetek tanára, később igazgatója lett. Ebenspanger János.

Ebenspanger a pedagógiai irodalom terén igen nagy munkásságot fejt ki és annak minden irányát szolgálja. A *Paedagógiai Plutarch* számára ő írta a *Kehr Károly, Luther, Wimmer* és *Weber* életrajzát. Az összes hazai és külföldi pedagógiai folyóiratoknak, több vidéki és fővárosi lapnak állandó munkatársa. Azonkívül írt számos program-értekezést, költeményt és tankönyvet. Mint ethnografus is jeles; a hienczeknek egyik legalaposabb ismerője, a melyről számos megjelent tudományos dolgozata tanúskodik.

Írt egy történeti beszélyt is a nép számára, *Szeget szeggel* czímen. Szerkesztője az *Ungarische Volksschule* cz. lapnak 1879—80. és folytatásának, a magyar és német nyelvű *Népiskola — Volksschule*-nak 1889.

Megirta a „Magyarország Vármegyéi és Városai" III. kötetében *Vasvármegye hegy és vizrajzát* és *Felső-Lővő ismertetését.*

Frim Jakab. Szül. 1852. május 1-én Körmenden; alapítója az első hülyenevelő- és ápoló-intézetnek; több röpiratot és tanulmányt irt a hülyék oktatásáról. Frim Jakab.

Frim Antal. Szül. 1855. Körmenden. Jó nevű pedagógus, kinek különösen a siketnémák oktatása terén nagy érdemei vannak. Frim Antal.

Kurz Sámuel. Szül. 1843-ban F.-Lövőn. Nagy számú pedagógiai munkáiban a külföldi szakfolyóiratokban a hazai tanügyet ismerteti. Legujabb műve: *Wimmer G.-nek, a f.-lövői ev. lelkésznek életrajza.* Budapest, 1895. Kurz Sámuel.

BÖLCSÉSZET ÉS ESZTÉTIKA.

Szép János.

Szép János. A mult század végén Szombathelyen a „széptudományok ifjabbik tanítója" volt. Írt egy retorikát: „*Notitia artis oratoriae veteris et novae*". Ő írt először *esztetikát magyar nyelven*, 1794-ben, Szerdahelyi „Imago aesthetices" czímű latin műve után, melyben igyekszik a szakkifejezések magyarosítására.

PALOTAI-PURGSTALLER JÓZSEF.

Palotai-Purgstaller József.

Palotai Purgstaller József. Szül. 1807. junius 26-án. Kegyesrendi pap volt és tanárkodott, többek közt Váczon, Budán, majd Kanizsán, hol igazgató lett. 1848-ban az egyetemen a bölcseleti tanszékét nyerte el és ugyanezen évben rendjének főnökévé választatott. A forradalom után hazafiassága miatt hivatalát, sőt szabadságát is elvesztette, 1858-ban rendje másodszor is főnökké választotta.

Kiválólaga bölcsészetet művelte. Fő-művét, a *Bölcsészettörténet*-et az Akadémia 100 aranynyal jutalmazta és 1853-ban őt rendes tagjává választotta. 1865-ben a bécsi egyetemnek lett tiszteleti tagja.

Első bölcselet-tudományi értekezései a Frankenburg-féle „*Életképek*"-ben láttak napvilágot. Az említett főművén kívül nevezetesebb munkái még: *Propyleumok a társasági filozófiához.* 1843. *Filozófiai propedeutika.* 1851. *Szépészet.* 1852.

HITTUDOMÁNY.

Batthyány Ignácz gróf.

Batthyány Ignácz gróf. Szül. 1741. junius 30-án, Német-Ujvárott. Tanult Nagy-Szombatban, Rómában; 1780-ban erdélyi püspök és titkos tanácsos lett. Egész életén át előmozdítója, pártfogója minden szép, nagy és nemes törekvésnek a tudomány és irodalom terén. Erdélyben egy tudományos társaságot akart alapítani, de ezen eszméről Mártonfy József leheszélvén őt, az erre szánt pénzen Gyulafehérvárott gazdag könyvtárt, csillagvizsgálót és könyvnyomdát alapított. Meghalt 1798. november 17-én.

Számos latin nyelven megjelent munkái közűl a legnevezetesebbek: *Leges ecclesiasticae Hungariae*, 1785. 3 kötet. A magyar egyháztörténet összefoglalása. *Acta et Scripta S. Gerardi*, 1790., mely Szt.-Gellért hittudományi és filozófiai iratait tárgyalja. Számos munkája kéziratban maradt.

Asboth János.

Ásboth János. Szül. 1768. deczember 13-án, Nemes-Csoón. Tanulmányait Sopronban és Göttingában végezte, hol 1791-ben „*Commentatio de interpretatione codicis sacri, ad communia omnes libros interpretandi principia revocata*" czímű művével emlékérmet nyert.

Több helyen tanároskodott, végre gróf Festetich György a keszthelyi Georgiconba, a gazdászati tudományok tanszékére hívta meg, mely intézetnek később igazgatója is lett. 1820-ban a magy. udvari kamara, a bácsmegyei koronauradalmak kormányzójává nevezték ki Zomborba, hol 1823. junius 19-én meghalt. Tagja volt a stájerországi és göttingiai tudós társaságnak. Írt sok alkalmi költeményt, természettudományi, gazdászati és hittani értekezést latin és német nyelven.

Szaniszló Ferencz.

Szaniszló Ferencz. Szül. 1792. augusztus 2-án, Szombathelyen. Tanúlmányait ugyanitt, Pesten és Bécsben végezte, hol magyar egyházi beszédei a legmagasabb körökben is figyelmet keltettek. 1830-ban hittanár a pesti egyetemen, majd nagyváradi kanonok, nagyváradi püspök és belső titkos tanácsos. Meghalt 1869-ben Bécsben.

Művei: *Doctrina Religionis Romano Catholicae in usum Acadaemicae Juventutis*, 1832. Megalapítója és 2 éven át szerkesztője volt az „*Egyházi tudósítások*" czimű folyóiratnak.

Kollarich Joakim. Szül. 1720. Peresztszegen. Paulinus pap és író. Írt teológiai és történeti műveket. Legnevezetesebbek: *Philothea, azaz ájtatós útra vezérlő* (Nagy-Szombat 1764.) *Cepeléni Györgynek élete és halála* 1770. Kollarich Joakim.

Ozoly Flórián. Szül. 1683. Szombathelyen. Ferenczrendi pap, 1724-ben a rend kormánytanácsosa lett. Meghalt 1755. Budán. Műve: *Jóreménységnek hajócskája.* (Buda 1743.) Ezenkívül két fordítása is van. Ozoly Flórián.

Nagy Benedek. Evang. tanító volt, szül. Kőszegen. Munkája: *Pázmány Péter pironsági.* (Keresztúr, 1615.) polemikus mű. Nagy Benedek.

SZENCZY FERENCZ.

Mándli Miklós. Szül. Vépen. Teológiai író. *Téli gyümölcsök* czím alatt adta ki hitszónoklatait. Meghalt 1867. Mándli Miklós.

Szenczy Ferencz. Szül. 1800. szept. 17. Szombathelyen. 1823-ban áldozó pap, majd a szombathelyi papnevelőintézetben a dogmatika tanára, 1850-ben kanonok s nemsokára szombathelyi püspök lett. Szenczy Ferencz.

Az irodalom terén figyelemre méltó eredménynyel dolgozott s tudós komolysággal irt, a *„Religió és Nevelés“*-ben közölt czikkei és tanulmányai, különösen a „Szombathelyi levelek“, méltó feltünést keltettek. Egyházi beszédei is igen szépek.

TŐRTÉNELEM ÉS FÖLDRAJZ.

Hevenesi Gábor. Szül. 1656. Vasvármegyében. Iskoláit Sopronban és a külföldön végezte és mint a Pázmáneum igazgatója halt meg Bécsben, 1715-ben. Hevenesi Gábor.

Sok egyházi munkát írt. Az egyetemi könyvtárban őrzik 128 kötetre menő oklevél és emlékirat-gyűjteményét, mely a hazai történetírás egyik legnevezetesebb kútforrása.

Batthyány Alajos gróf.

HORVÁTH SÁNDOR PIUSZ.

Batthyány Alajos gróf. Szül. 1730. 1750-ben a jezsuita szerzetbe lépett, majd katona lett és Mária Terézia idejében fő-asztalnoki méltóságot viselt. Meghalt 1818.

Irt magyar, német és latin munkákat: *„Ad amicam aurem autori operis hungarici cujus titulus. Magyar és Erdélyországnak rövid ismerete.“* 1790. *„Tausend und ein Irrthum des Verfassers der ungarischen Irrthümer.“* 1791.

Batthyány József gróf.

Batthyányi József gróf. Bibornok, herczegprimás, szül. Rohonczon, 1727. Sok latin munkát írt. Életrajzát l. „Vasvármegye jeles férfiai“ között.

Batthyány Vincze gróf.

Batthyány Vincze gróf. Szül. 1772. Belső titkos tanácsos, az udvari kamara alelnöke, beutazta egész Európát és utazásait német nyelven, természetes, vonzó előadásban írta le, melyek később magyar fordításban is megjelentek 1818-ban. Életrajza a „Magyarország Vármegyéi és Városai“ II. kötetében.

Horváth Zsigmond.

Horváth Zsigmond. Szül. Nagy-Köcskön, 1782-ben. Sopronban, Jénában és Weimarban végezte tanulmányait. 1804-ben Csöngén prédikátor, majd Zalavármegye táblabírája és esperes lett. Meghalt Kővágó-Örsön 1845.

Különös szeretettel írt utazási munkákat; azonkívül vannak pedagógiai és nyelvészeti munkái nagy számmal. Az Akadémia *Tájszótárát* sok balatonvidéki szóval gazdagította. Művei: *Cooknak egy angol hajóskapitánynak a föld körül való utazása,* (Németből Pest. 1810., *Amerikának haszonnal való ismertetése.* (Győr, 1813.) *Gróf Macartheynek Chinába tett követségbeli utazása.* (Pest, 1818.) *Mecrmannak utazása. Elmederítő, szívképző s charakter-festő történetek és adatok füzére. 2 köt.* (Pest, 1840.) *Népnevelési és oktatási rendszer* cz. kéziratban lévő munkáját az Akadémia adta ki.

Orosz József.

Orosz József. Szül. 1790-ben, Kőszegen. Alaposan képzett, jó tollú író volt. Résztvett a szabadságharczban, a melynek leveretése után menekülni volt kénytelen; így jutott Francziaországba, a hol oly nyomorral küzdött, hogy 1851-ben Versaillesban agyonlőtte magát.

Leginkább mint hirlapíró működött. 1837-ben alapította a híres *„Hírnök“* cz. lapot Pozsonyban és ennek melléklapját a *„Századunk“*-at, melyben ő közölt először tudósításokat a megyei mozgalmakról. 1834-ben szerkeszté a *Fillértár* cz. ismeretterjesztő képes heti lapot Pozsonyban, 1836-ig. Művei: *Ungarns gesetzgebender Körper auf dem Reichstage zu Pressburg im Jahre 1830.* (Lipcse 1831.) — *Gróf Széchenyi István mint iró.* (Pozsony). Ezeken kívül van több, a pozsonyi országgyűlésekről szóló munkája van.

Horváth Sándor Piusz.

Horváth Sándor Piusz. Szül. 1819. febr. 12-én, Szombathelyen. Kegyes rendi áldozó-pap és tanár, 1885. óta a rendnek kormánysegédje és pénztárnoka. Kitűnő szónok. Tanárkodása alatt Tatán és Temesvárott házfőnök és igazgató, volt.

Számos költeményt és értekezést írt a *„Religió“*-ba és más lapokba, de tudományos munkálkodásának főérdemét földrajzi művei képezik, melyekkel geográfiai irodalmunknak uttörője lett. Ő irta első nagyobb földrajzi tankönyveinket. Munkái: *Magyarország ismertetése*: I. Erdély fejedelemsége. II. Dalmáczia. III. Gácsország. IV. Europai Törökország és V. Görögország rövid leírása 1847—48. *Magyarország és a hozzátartozó Szlavónország ismertetése.* Pedagógiai és tört. czikkeket is írt.

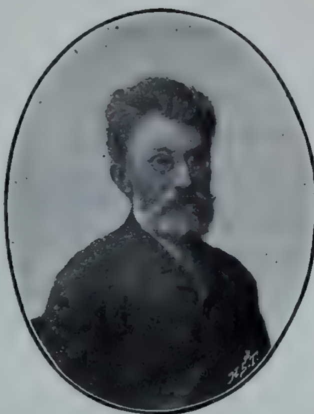
Chernel Kálmán.

Chernel Kálmán. Szül. 1822. ápr. 6-án, Kőszegen. Tanult Szombathelyen és Pozsonyban. Az ügyvédi vizsgát letevén, Sopronmegyének aljegyzője lett. Résztvett a szabadságharczban, a mely után a történelmi és növénytani tanulmányokra adta magát. Érdemeinek elismeréseül szülővárosa díszpolgárának választotta. Alapító tagja volt a magy. történelmi társulatnak.

Mint író munkatársa volt minden nevezetesebb szépirodalmi, politikai és szaklapnak. A *„Vasárnapi Ujság“*-nak 1863—84-ben történeti czikkeket írt. Azonkívül a

külföldi és hazai természetrajzi és vadász-szaklapokat látta el közleményekkel. *„Kőszeg és Vidéké“*-ben megírta *Visszaemlékezéseit 1848—49-re* és *Életpályám történetét.* (1886., 23. tárczaczikk.)

Főmunkája: *Kőszeg sz. kir. város jelene és multja.* (Szombathely 1878.), mely egyike a legjelesebb monografiáknak. Kéziratban hagyta 5 kötetre terjedő emlékiratait „Életpályám története“ czimen.

CHERNEL KÁLMÁN.

Marczali Mihály.

Marczali Mihály. A hires történetíró atyja, szül. 1824-ben Szalónakon. Felsőbb tanulmányait a prágai egyetemen végezvén, Marczaliban rabbinak választották. 1889-ben halt meg.

Nevezetesebb munkái: *Gyászbeszéd Széchenyi fölött* 1860. — *Gyászbeszéd Deák Ferencz fölött* 1876. — *Fegyvereink ellenségeink ellen*, mely 1882-ben két kiadást ért.

Péchy Imre.

Péchy Imre. Szül. 1832. szept. 25-én, Nagy-Kölkeden. 1872-ben az állami kataszteri térképészeti osztálynak, később pedig az államnyomdának lett vezetője. Domborművű térképei a párisi és velenczei földrajzi kiállításokon a legmagasabb kitüntetést nyerték el, miért a párisi Académie National tagjául választotta.

Fáradhatatlan tevékenysége, sokoldalú szakavatottsága és kiváló műérzéke az államnyomdát galvanoplasztikai, fotomechanikai, réz- és fénynyomdai reprodukczióinak pompás kivitele által nemcsak az ország, hanem a külföldnek is egyik legkiválóbb műintézetévé tette. Munkái: *Budapest és környéke oro- és hidrografiai térképe.* — *A Balaton medrének és környékének dombormüve*, mely a kiállításon általános feltünést keltett.

Balogh Gyula.

Balogh Gyula. Szül. 1837. május 20-án, Halásziban. Tanult Pápán, Kőszegen és Szombathelyen, hol már az irodalommal foglalkozott. A jogot Pesten hallgatta. 1863—67-ig aljegyző, 1884-ben Vasvármegye al-levéltárosa lett, majd 1889-ben főlevéltárossá nevezték ki. E minőségében nagy érdemeket szerzett a vármegye és Szombathely városa levéltárának rendezése körül.

Balogh irodalmi munkássága igen sokoldalu s különösen történeti munkái figyelemreméltók, a szétszórtan megjelent dolgozataiban foglalt adathalmaz pedig valósággal megbecsülhetetlen. 1870-ben kiadta *Költemények* és 1879-ben *Ujabb költemények* czímű versgyüjteményeit. Irodalmi munkásságának nagyságát legjobban mutatják a következő adatok: Munkatársa volt a *„Magyar Néplap“*-nak, Vas Gereben *„Kétgarasos Ujság“*-jának, Vajda János *„Nővilág“*-jának, a *„Pesti Hölgydivatlap“*-nak, Lauka *„Ördög Napló“*-jának, Kemény Zsigmond *„Pesti Napló“*-jának, Balázs Frigyes *„Füles Bagoly“*-ának, az *„1848“*-nak, a *„Fővárosi Lapok“*-nak, az *„Ország Világ“*-nak, a *„Vasárnapi Ujság“*-nak, a *„Pesti Hirlap“*-nak, stb. Szerkesztette 1867—1884-ig a *„Vasmegyei Lapok“*-at, 1880-ban rövid ideig a *„Sopronmegyei Közlöny“*-t. Ezenkívül irt történelmi műveket, tárczákat, verseket és Heine dalaiból is sokat fordított. A „Magyarország Vármegyéi és Városai“ III. kötete számára ő irta az *Őrség* részt.

Önálló nagyobb művei: *Clio szolgálatában.* — *Vasvármegye nemes családjai.* — *Vasvármegye honvédsége.* — *Az 1809. évi insurrectio.* — *Vasmegye székházának története.* — *Vasvármegye*, vázlat a monográfiához.

Kunc Adolf.

Kunc Adolf. Szül. Sálon, 1841. decz. 18-án. Iskoláit Keszthelyen és Szombathelyen végezvén, tanár, majd igazgató lett. 1884-ben Szombathely orsz. képviselője és a csornai prémontrei rend prelátusa, 1893. óta a rend főhelynöke. A tudomány, nevelés, irodalom és közügyek iránt mindenkor a legnagyobb áldozatkészséget tanusította. Szombathelyen 300,000 frttal uj főgimnáziumot és rendházat építtetett. Önálló műve: *Szombathely monografiája.* (Szombathely 1880—94.)

Hüberth Károly.

Hüberth Károly. Szül. Kőszegen, 1855. jun. 9-én. Tanulmányai végeztével Kőszegen a postahivatal főnöke, később Budapesten a főpostahivatal főnöke lett. Két évig szerkesztette a *„Posta-Közlöny“*-t.

Nagyobb önálló munkája: *A postaintézet Magyarországon*, mely a postaintézmény fejlődésének történetét adja; uttörő alapos munka.

Ifj. Reiszig Ede. *Ifj. dr. Reiszig Ede.* Szül. 1873. Szombathelyen. Heraldikai, genealógiai és történeti tanulmányai a „*Turul*“-ban, „*Történeti Tár*“-ban és más folyóiratokban jelentek meg; egyik szerkesztője a *Magyarország Vármegyéi és Városai* III., Vasvármegyét tárgyaló kötetének, melybe a *Vasvármegye története* és a *Vasvármegye nemes családai* czimű részeket is ő irta.

Kovács S. János. *Kovács S. János* tanár megirta *A könyvnyomtatás története Vasmvgyében* czímü művet. Van ezenkivül több értekezése.

TERMÉSZET-TUDOMÁNYOK.

Horváth Ker. János. *Horváth Ker. János.* Szül. Kőszegen 1732. jul. 13-án. A nagy-szombati, budai, később a pesti egyetemen a természettant és mechanikát adta elő. 1790-ben a göttingai tudományos társaság tagja lett. Meghalt 1799-ben. Számos természettudományi és mechanikai munkát írt.

Káldy Ádám. *Káldy Ádám.* Szül. 1765. Kéthelyen. Mint ágostai barát, majd világi pap működött Ausztriában.

Írt csillagászati és kozmogoniai értekezéseket német nyelven. Legnagyobb műve: *Unser Sonnensystem nach mathematisch-physikalischen und chemischen Grundsätzen bearbeitet.* Bécs, 1820.

Gamauf Gottlieb Teofil. *Gamauf Gottlieb Teophil.* Szül. 1772. jan. 13-án, Kőszegen. A soproni ág. ev. egyház lelkésze, majd esperes volt. Meghalt 1841. Írt földrajzi, teólogiai és természettud. műveket német nyelven.

Főmunkája: *Erinnerung aus Lichtenbergs Vorlesungen über Erzlebens Anfangsgründe der Naturlehre.* Bécs, Trieszt, 1808—14.

KUNC ADOLF.

Horváth József. *Horváth József.* Szül. 1794. febr. 1-én, Lukácsházán. Előbb kegyesrendi pap volt, később bölcsészet-tudor lett és szépirodalommal foglalkozott, majd az orvosi pályára lépett és Pesten és Kőszegen orvosi gyakorlatot folytatván, 1829-ben Hontvármegye főorvosává nevezték ki. Meghalt 1849. máj. 13.

Nagy érdemeket szerzett számos gyógyászati mű fordításával, melyek közül legnevezetesebb *Plinius természettudományi encyclopediájának* fordítása, melyből 20 könyvet elvégzett. Nagy szolgálatot tett az orvosi műszavak és tájszók gyűjtése által is. Az akadémia rendes tagja volt.

Gothárd Jenő. *Herényi Gothárd Jenő.* Szül. 1857. Herényben. Iskoláit Szombathelyen és Bécsben végezte. Kiváló csillagász, kinek különösen az üstökösök szpektroszkópiai vizsgálata körül nagy érdemei vannak és tudományos fotográfiáival feltünést keltett a külföldön is. Érdemei elismeréseül a Royal Astronomical Society és a magyar tudományos akadémia tagjául választotta.

Tudományos értekezései a hazai és külföldi: (német, angol olasz, amerikai stb.) szaklapokban jelentek meg. Értekezéseinek száma igen nagy, ezek közül felsoroljuk a következőket: *Astrophisikai megfigyelések a herényi observatoriumban.* (Értekezések a mathem. tud. köréből 1882., 1883., 1884., 1890.) — *Egy uj spektroskop,* 1883. — *Az ujabbkori csillagászat módszerei és megfigyelés módjai,* 1886. — *A fotográfia.* — *Spektralfotográfiai tanulmányok,* 1891. — *Nova Aurigae spektruma,* 1892. stb.

Gothárd Sándor. *Herényi Gothárd Sándor.* Szül. 1859. Herényben. Tanulmányait Szombathelyen, Pesten és Bécsben végezte. Kezdetben ő is a bátyja herényi observatóriumában csillagászattal foglalkozott, de később a gazdászati pályára lépett és mint gyakorlati mezőgazda és mezőgazdasági iró szerzett magának nevet.

A kőszegi levéltárban őrzött biblia első lapja.

Nevezetesebb csillagászati munkája: *Adatok Jupiter és Mars bolygók phisikájához*, 1884.

Számos gazdászati művei közül jelentékenyebbek: *Néhány cultivator ismertetése*, stb. Szombathely, 1885. — *A sorvetőgépek birálatának elvei*, 1887. — *Cséplőgépek és azok kezelése*, 1888. — *Takarmányrépa*, 1890. — *A műtrágyák alkalmazása*, 1893. — *A városi hulladékok értékesitése*, 1891. — Szerkeszti a „*Vasvármegyei Gazdasági egyesület Értesitőjé*"-t és a „*Magyar Gazdák Lapjá*"-t.

Lóky Béla, matematikus és fizikus, született Egyházas-Terestyénben 1872. febr. 3-án. A kegyes tanítórendbe lépett, 1896-ban tanári oklevelet nyert és 1895-től a kolozsvári r. k. főgimnázium tanára. Lóky Béla.

Irt számos értekezést, melyek közül nevezetesebbek: *A quadratikus alakok általános elmélete az orthogonalis substitutiókkal kapcsolatban.* — *A fudktionál-determinánsok elmélete és alkalmazása.* — *Az électromos potenliál mérésére használt electrométerek és mérési módszerek*, különös tekintettel a quadranselektrométerekre. — *A log (x+y) funktlóban tartalmazolt sebességi potentialissal biró leketséges incompressibilis folyadékmozgdsről.* — *A négy adott síkot érintő gömbök sugarai és a köztük fennálló metrikus relatiók.*

TERMÉSZETRAJZ.

Clusius Károly. (*Charle de l'Écluse.*) A XVI. század legnagyobb füvésze. II. Miksa császár Bécsbe hívta, a hol több magyar főúrral és tudóssal, köztük Beythe Istvánnal és Batthyány Boldizsár gróffal, ismerkedett meg. Az utóbbi főúr Magyarországba hívta őt és Clusius, a meghívásnak engedve, gyakran volt Német-Ujvárott a Batthyány grófok szívesen látott vendége. Clusius Károly.

Munkássága ránk nézve rendkívül érdekes és fontos, mert ő ismerteti a tudományos Európa előtt legelőször hazánk növényeit a következő művekben: „*Stirpium nomenclator Pannonicus*" és „*Rariorum aliquot otirpium per Pannoniam*" 1584. E munka 500-nál több magyar növényt ismertet. „*Rariorum plantarum historia*", műve első a mely a hazánkban található mérges és ehető gombákról szól.

Beythe András. Szül. 1564. Sárvárott. Batthyány Ferencz gróf nevelője, majd udvari papja volt Német-Ujvárott. Beythe András.

Munkája: *Fives könüv, fíveknek és fáknac nevökről, természetökről és hasznokrúl.* Német-Ujvár, 1595. — 270 növénynek nem természetrajzi leirását adja, hanem inkább orvosi hatásukat és alkalmazási módjukat ismerteti.

Beythe István. Szül. 1532. Német-Ujvárott. 1565-ben Sárvárott tanár, 1574-ben Sopronvárott magyar pap volt. Calvin vallásáról az ágostaira térvén, 1582-ben Batthyány Boldizsár udvari papja, 1585-ben pedig szuperintendens lett. Miután ellenfelei sok kellemetlenséget okoztak neki, 1595-ben lemondott a püspökségről. Meghalt 1612. máj. 3-án. Beythe István.

Nagyon sok egyházi munkát írt, de legtöbb érdemet a magyar növényszavak és nevek gyűjtése által szerzett. Clusiusnak magyarországi utazásaiban nagy segítségére volt és annak *Stirpium nomenclator Pannonicus* czímű munkáját magyar szöveggel kiadta. E munka a *magyar növénytan első próbája* és 300 növényfajt ismertet.

A protestantizmusnak is egyik úttörője volt hazánkban. Nevezetesebb teológiai művei: *Kátéja*, *Agendája*, *Postillája* (1584.) *Confessio fidei* cz. műve stb.

Dr. Waisbecker Antal, Vasvármegye tb. főorvosa és nyug. járásorvos, jeles botanikus és flórista, született Kőszegen 1835. január 29. Egyetemi tanulmányait Bécsben végezte, ahol 1858-ban orvostudori oklevelet szerzett. 1861-ben Kőszeg városa tiszti orvosává választotta, mely állást 1871-ig viselte; ekkor a vármegye tiszteletbeli főorvosává és a kőszegi járás orvosává neveztetett ki; utóbbi állást 1894-ig viselte. Dr. Waisbecker Antal.

Szorgalmasan kutatta Kőszeg vidékének flóráját; 1882-ben kiadta „*Kőszeg és vidékének edényes növényei*" czímű munkáját; 1891-ben ennek második javított és bővített kiadásában, támaszkodva dr. Borbás Vinczének 1887-ben megjelent „Vasmegye növénytani földrajza és flórája" czímű munkájára, kimerítően ismertette „*Kőszeg vidékének flóráját*", összesen 2098 növényfajt sorolván fel, melyek közül 510 Kőszeg vidékére nézve, sőt ezek közül 421 egész Vasvármegye flórájára nézve is uj növény. Kisebb florisztikai közleményei a „*Természettudományi Közlöny*"-ben és az *Oesterreichische Botanische Zeitschrift*"-ban jelentek meg.

Számos uj, eddig teljesen ismeretlen növényalakot is talált, melyeket részint más szakférfiak hozzájárulásával, részint maga el is nevezett, igy: Carex Fritschii

Waisb., Viola commutata Waisb., Viola tristicha Waisb., Potentilla Ginsiensis Waisb., Rubus Borbasiellus Waisb., Rubus richothecus Waisb., Rubus Rötensis Waisb., Rubus lasiaxon Borb. et Waisb., Rubus porphyropetalus Borb. et Waisb., Mentha Steffeciana Borb. et Waisb., Mentha globifera Waisb. et Borb., stb.

Dr. Waisbecker ezenkívül munkatársa a Kerner-féle nagy *Flora austro-hungarica exsiccata*-nak, melyben több általa felállított uj növényfajt közölt eredeti szárított példányokban.

Chernel István. *Chernel István.* Szül. 1865. máj. 31. Kőszegen. Jogi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, de, mivel már gyermekkorától fogva nagy hajlama volt a természetvizsgálatra, a jogi pályát csakhamar odahagyta és teljesen a természetbúvárlatra, különösen a madarak életének, sajátságainak stb. tanulmányozására adta magát.

Az irodalomban először a *„Vadászlap“*-ban lépett fel 1881-ben és azóta számos folyóiratnak és több hazai és külföldi szaklapnak munkatársa. Az ezekben megjelent czikkei közül nevezetesebb a „Magyar könyvszemlé“-ben megjelent: *A magyar ornithologia bibliografiája 1655—1888-ig.* A II. nemzetközi ornith. kongresszus magyar bizottságának ő volt főtitkárja.

A fertő és velenczei tavak madárfaunájának kutatása alatt szerzett 250 drbot számláló gyüjteményét a Nemzeti múzeumnak ajándékozta. Az azóta szerzett, különösen Magyarországból való madárgyüjteménye 1500 drbot tesz. A „Magyarország Vármegyéi és Városai“ III. kötetének *ornitológiai* fejezetét is ő irta.

A második nemzetközi ornith. kongresszus után Herman Ottó által alapított „Magyar ornith. központ“-nak tevékeny munkása s ez intézet levelező tagja, a madárvándorlás állandó megfigyelője. Számos czikket irt ennek *„Aquila“* cz. közlönyébe s megvetette az előbbi intézetben a „Magyar madarak gyomor- és begytartalom gyűjteményét“, mely 1000-nél több madár táplálkozási viszonyaira s igy gazdasági jelentőségére vet világot. Ez a gyüjtés annak a munkálatnak kifolyása, melylyel 1897. elején a földmivelésügyi miniszter megbízta, t. i. az ornith. központ kiadásában megjelenő nagyszabású *„Magyarország madarai, különös tekintettel hasznos és káros voltukra“* czímü, színes táblákkal gazdagon ellátott nagyszabásu mű.

RÉGÉSZET.

Lakner Endre. *Lakner Endre.* Szül. 1842. okt. 12. Szombathelyen. Meghalt 1872. Előszeretettel foglalkozott a régészettel és az *„Archeologiai Értesítő“*-be sok Vasmegyét érdeklő értekezést írt.

Kárpáti Kelemen. *Kárpáti Kelemen.* Szül. 1859. aug. 4. Rába-Szt-Mártonban. Tanulmányait Szombathelyen, a teológiát Győrött és a budapesti tud. egyetemen végezte. Ugyanitt 1887-ben a classica-philologiából tanári vizsgálatot tett. 1883 óta tanár a szombathelyi kir. kath. főgimnáziumban.

Irodalmi működését jelzik a helyi lapokban közzétett czikkei; régészeti tanulmányokat, ismertetéseket közölt az *„Archeologiai Értesítő“* számaiban és a Vasmegyei régészeti egylet *„Évkönyvei“*-ben, mely utóbbiakat, mint az egylet titkára, hét év óta szerkeszti.

Részt vett 1893-ban a magyar tanárok görögországi útjában, és ő irta a *„Görögföldön“* czímű műben az *„Olympia multja és jelene“* tanulmányt. Megírta *„A szombathelyi r. kath. főgimnázium történetét 1772—1893.“* és *„Szombathely rend. tan. város monografiájá“-nak* II. részét, valamint a „Magyarország Vármegyéi és Városai“ III. kötetében *Szombathely város leírását* és *Vasvármegye őskorát.*

JOGTUDOMÁNY.

Nádasdy Ferencz gróf. *Nádasdy Ferencz gróf.* 1633-ban Vasmegye főispánja, 1664-ben országbíró. 1658-ban kiadott egy *magyar törvénygyüjteményt,* azonkivül írt egy munkát: *Mausoleum Pot. Regum. Hung.* 1664-ben.

Sztrokay Antal. *Sztrokay Antal.* Szül. 1780. decz. 20. Salfán. Iskoláit Sopronban és Pesten végezte. Baján, majd Pesten ügyvédeskedett. Meghalt 1850. jul. 9.

Mint szépíró fordításai által nevezetes. Lefordította Lucanus *Pharsaliáját* stb. Legnagyobb érdemei azonban a jogtudományi irodalom terén vannak. *Zsidó jog* cz. munkája nagy becsének elismeréseül az Akadémia rendes tagnak választotta. Hálájának jeléül a Sztrokay-féle alapítványt létesítette. Részt vett a *törvénytudományi szótár* szerkesztésében is.

Horváth Boldizsár életrajzát más helyen közöljük. Mély érzelmű bölcseleti költeményei és elbeszélései a *Regélő*-ben jelentek meg 1839—41-ben, később a *Vasárnapi Ujság*-ban és a *Magyar Szalon*-ban. Horváth Boldizsár.

Kiváló jogi munkáinak száma nagy; gyönyörű vezérczikkei pedig mindig keresett és a legolvasottabb dolgozatai voltak a hatvanas évek lapjainak.

Mint szónoknak beszédeit művészi forma, praktikus felfogás és mégis a mindennapiasságon felülemelkedő ideális eszmemenet, magyaros gondolkodás és nyelv jellemzik.

Bezerédj László. Szül. 1815-ben. A kőszegi és rumi kerület orsz. képviselője volt; meghalt 1871. Bezerédj László.

Jeles publiczista és szónok. Írt leveleket, könyvismertetéseket a *Társalkodó*-ba, a *Budapesti Szemlé*-be és a *Gazdasági Lapok*-ba. Munkája: *Értekezés az oldalágú rokonok örökösödéséről régibb törvényeink szerint.* Pest, 1834., magyar és latin nyelven.

Szabó Miklós életrajzi adatait más helyen hozzuk. A jogi irodalom terén élénk munkásságot fejtett ki értekezéseivel, czikkeivel. Mint kodifikátor a büntető-perrendtartás megalkotásában szerzett érdemeket. Szabó Miklós.

Székely Ferencz. Szül. Szombathelyen, 1842. márcz. 11-én. Jogi tanulmányait Pesten végezte s 1867-ben belépett az igazságügyminiszteriumba; 1871-ben főügyész-helyettes, 1890-ben curiai biró lett. Mint kiváló jogi iró ismeretes; czikke a *Pesti Napló*-ban és a jogi lapokban jelentek meg. Székely Ferencz.

Önálló művei: *„A kir. főügyészségek területi szétosztásának tervezete“.* — *„A maros-vásárhelyi kir. főügyészség felügyelete alá tartozó fogházak 1872—86-iki állapotáról.“*

Somogyi József. Szül. 1860. márcz. 20. Szombathelyen. Tanulmányait elvégezvén, vármegyei szolgálatba lépett és 1896-ban árvaszéki ülnök lett. Írt számos jogtudományi értekezést, munkatársa volt a nyolczvanas években a *Magyarország és a Nagy világ*-nak és több más fővárosi és vidéki lapban jelentek meg tőle tárczaczikkek és elbeszélések. 1885-ben szerkesztője volt a *Dunántúl*-nak. Somogyi József.

Önálló művei: *A jogfolytonosság eszméje és a jog fejlődése,* Szombathely 1889. — *A közigazgatási bíráskodás alapelvei,* Szombathely 1889. — *A gyámsági jog természete.* 1891. Szépirodalmi és történeti művek: *Áldozatok. Elbeszélések,* Szombathely, 1892. — *Trenk Frigyes kalandos élete.* Budapest, 1896. A „Magyarország vármegyéi és városai“ III. kötetében *Vasvármegye* és *Szombathely közigazgatását* irta meg.

ORVOSI TUDOMÁNY.

Heisler György. Gyakorló orvos Szombathelyen, 1791-ben. Munkája: *Mi jobb, a természetes, vagy a mesterséges himlőzés?* Pozsony. Heisler György.

Giber Ede. Szül. 1840. Körmenden. A kolozsvári orvosi egyetem tanára volt. Meghalt 1891. A bőrbetegségekben külföldön is elismert kiváló szaktekintély volt. Orvostudományi műveinek száma nagy. Giber Ede.

IDEGEN IRÓK.

Nem Vasvármegyében született, de Vasvármegyében élt és működött írók:

Rómer Flóris Ferencz archeológus, nagyváradi apátkanonok, az Akadémia tagja. 1815-ben Kőszegen volt tanár. Vasmegyei kutatásainak eredménye számos czikk a szaklapokban. Rómer Flóris.

Lipp Vilmos Rómer Flórissal együtt kutatta Szombathely régi római emlékeit. Kutatásai közben egy népvándorlási temetőt talált, melyről tanulmányt írt. Vasvármegyére vonatkozó művei: *Attila és a népvándorlás, Az ötvös műipar Pannoniában.* Lipp Vilmos.

Inkey Béla. Számos geológiai dolgozatot írt, főleg a Dunántúl és Vasvármegye geológiájáról s a „Magyarország Vármegyéi és Városai“ III. kötete számára megírta *Vasvármegye geológiáját.* 1885. óta az Akadémia levelező tagja. Inkey Béla.

Hollósy Jusztinián. Benczés pap, 1874. óta dömölki apát. Előszeretettel foglalkozott a csillagászattal. Művei közül legnevezetesebbek: *Népszerű csillagászat.* 1864. az Akadémia által jutalmazott pályamű. — *A távcsők történelmének vázlata* 1864—65. *A naprendszer égi testeinek legősiebb fejlődéséről* 1874. Hollósy Jusztinián.

Barabás György sárvári igazgató-tanító, Vasmegye közoktatásügyének és a népnevelésnek egyik legszorgalmasabb munkása. A pedagógiai szaklapokban szá- Barabás György.

mos czikke jelent meg. 1880-ban „*Tanügyi Közlöny*“ czímmel Szombathelyen lapot indított, melynek szerkesztője volt. Önálló művei: *Földrajz a didaktika elvei szerint* 1885., — *Vasmegye földrajza* 1884—96:

Szűcs László. *Szűcs László* senyeházi evang. lelkész a „*Vasvármegye*“ és a „*Dunántúli Protestáns lap*“ munkatársa, megírta a *senyeházi ev. ref. egyház történetét* és kiadta az *Őrség történetére vonatkozó adatokat.*

Laszczik Bernárd. *Laszczik Bernárd* szent-gotthárdi perjel megirta *a szent-gotthárdi apátság történetét* önálló munkában s a „Magyarország Vármegyéi és Városai“ III. kötetében is.

Villányi Szaniszló. *Villányi Szaniszló* szent-benedek-rendi pap, tanár, *a dömölki apátság történetét* irta meg a Szent-Benedek-rendről megjelent nagy munkában s a „Magyarország Vármegyéi és Városai“ III. kötetében.

Borbás Vincze *Borbás Vincze* egyetemi m. tanár, Vasvármegye flórájának tanulmányozása körül szerzett nagy érdemeket s 1887-ben ezeknek eredményekép *Vasvármegye növénytani földrajza és flórája* czímű művét adta ki. A „Magyarország Vármegyéi és Városai“ számára ő irta meg *Vasvármegye flóráját.*

Jablonowsky József. *Jablonowsky József* tanár, a m. kir. rovartani állomás igazgatója, hosszabb időt töltött a megyében s annak zoológiai viszonyairól több tanulmányt tett közzé, valamint a „Magyarország Vármegyéi és Városai“ III. kötete számára megirta *Vasvármegye zoológiáját.*

HIRLAPOK.

Hirlapok. Vasvármegyében a könyvnyomtatással együtt kezdődik és fejlődik a hírlapirodalom és a magyar hírlapirás kezdetei is Vasvármegyébe nyúlnak vissza. *Manlius* János monyorokeréki nyomdájából került ki egyike az első magyarországi *röpíveknek*, „*Newe Zeitung aus Ungern*“ czímmel 1587-ben. A másik 1593-ban jelent meg ugyancsak Manlius sajtójában „*Newe Zeitung Vnd Wundergeschiecht*“ stb. czím alatt. A nyomdászattal lépést tart a hírlapirodalom, és így újságot Vasvármegyében ismét csak akkor találunk, midőn a könyvnyomtatás is uj lendűletnek indul.

1867-ben indul meg Szombathelyen *Balogh* Gyula szerkesztésében a „*Vasmegyei Lapok*“ cz. társadalmi hetilap, mely 1882. óta mint politikai, szabadelvűpárti ujság, hetenkint kétszer jelent meg. Szerkesztői voltak 1884—92-ig *Bertalanffy* József, a mikor *Éhen* Gyula vette át a lap vezetését; 1893 óta ismét Bertalanffy szerkesztette s 1895-ben a „*Vasvármegyé*“-vel egyesült.

A „*Vasmegyei Hirdető*“ vegyes tartalmú hetilap, 1872. deczember 1-én keletkezett. Szerkesztette és kiadta magyar-német szöveggel *Seiler* Henrik. Megszűnt már a 3. számnál.

Ennek folytatása volt a „*Vasmegyei Figyelő*“ vegyes tartalmú hetilap, melyet előbb *Ruzsa* Kálmán, majd *Stirling* és később *Práger* József szerkesztettek. Megindúlt 1873-ban. Négy évfolyamot élt.

Helyébe lépett a „*Vasmegyei Közlöny*“, mely *Lipp* Vilmos szerkesztése alatt keletkezett 1877. január 1-én. Később *Török* Ernő szerkesztette. Fennállott 1887-ig.

Nagyon rövid ideig élt a *Horváth* Gyula szerkesztésében 1875-ben megjelent „*Vas*“ czímű hetilap is.

E lapok mellett hosszabb vagy rövidebb ideig fennállottak még: „*Eisenburger Nachrichten*“ közgazdasági és társadalmi hetilap, melyet 5 évi fennállása alatt *Práger* József, *Roder* Adolf és *Seiler* Henrik szerkesztettek. Az „*Anzeiger*“, a „*Jenseits der Donau*“, a „*Tanügyi Értesítő*“, a „*Vasvármegyei Tanügy*“ és a „*Szombathelyi Lapok*“, melyek már mind megszüntek.

1878-ban indított meg *Horváth* Gyula „*Zuhany*“ czímen egy élczlapot, mely 2 évig állott fenn.

Ennek megszünte után 3 évvel, 1883-ban próbálkozott *Ruzsa* Kálmán a „*Herkó Páter*“ élczlappal, de ez is néhány hónap mulva megszünt.

Legtovább tartotta fenn magát az 1882-ben *Kun* Samu szerkesztésében megindúlt „*Torma*“ élczlap, mely 10 évig állott fenn.

Jelenleg a megyében a következő hírlapok léteznek:

A „*Dunántúl*“ cz. hetilap, melyet 1882-ben *Ruzsa* Kálmán és *Politzer* Zsigmond alapítottak függetlenségi párti programmal. Későbbi szerkesztésében résztvettek: Sarkadi Elemér, Somogyi József, Altai Henrik, Kőváry-Kaffehr Béla, dr. Köles-

völgyi J., Seress Imre, dr. Baracs Henrik, ifj. Pázmándy Dénes, Geszner Henrik. Jelenlegi szerkesztője és kiadója *Gábriel* József.

E lappal egy időben keletkezett a szintén függetlenségi párti „*Volksfreund*" cz. német hetilap, *Sarkadi* Elemér szerkesztése alatt, kitől *Marcziányi* György, majd *Magyar* Ármin kezébe ment át. 1887. óta *Gábriel* József szerkeszti.

Az 1889-ben „*Vasvármegye*" czímmel megindult szabadelvű politikai, társadalmi és közgazdasági hetilapnak szerkesztője kezdettől fogva *Kőváry-Kaffehr* Béla.

1896-ban indúlt meg a „*Szombathelyi Ujság*", szerkesztője *Császár* József.

1897-ben „*Eisenburg*" czim alatt *Kőváry-Kaffehr* Béla és *Füredi* Mór németnyelvü, szabadelvü lapot inditott.

Az „*Egyesületi Értesítő*", gazdasági havilap, mely a Vasvármegyei gazdasági egylet közlönye. Keletkezett 1879-ben *Bertha* György és dr. *Stirling* József szerkesztésében. Jelenlegi szerkesztői: *Gotthard* Sándor és *Röszler* Károly.

A szombathelyi kerékpáros egyesületek közlönye, a „*Magyar Kerékpáros*", 1893-ban indult meg dr. *Korchmáros* Kálmán és dr. *Huszár* Pál szerkesztésében. Megjelen havonkint kétszer.

Egerváry Gyula, az Országos vadász-egylet titkára, szerkeszti a „*Verseny-Lap*"-ot.

A „*Vasmegyei Tüzrendészeti Közlöny*", havi lap, melyet *Bezerédj* Adorján és *Barabás* István szerkesztenek.

A felsorolt hírlapok mind *Szombathelyen* jelennek meg.

Ezeken kívül a következő hírlapok adatnak még ki a megye területén:

„*Günser Anzeiger*", megindúlt 1873-ban *Kőszegen*, Feigl Frigyes kiadásában és szerkesztése alatt.

„*Kőszeg és Vidéke*" cz. hetilap 1881-ben keletkezett és a Leitner-féle nyomdában jelent meg *Ribiczey* Aladár szerkesztésében. Jelenleg *Wittinger* Antal szerkeszti.

A „*Günser Zeitung*" megindúlt 1882-ben. Szerkesztője *Feigl* Gyula.

„*Muraszombat és Vidéke*", melyet *Wilfinger* Károly szerkeszt.

Felső-Eőrön *Schodisch* Károly szerkeszti az „*Oberwarther Sonntags-Zeitung*"-ot.

Körmenden *Fülöp* József és *Rábai* Zsigmond szerkesztése alatt jelenik meg a „*Rábavidék*".

Szent-Gotthárdon *Halmi* Gyula szerkeszti a „*Szentgotthárd*"-ot.

KÖNYVTÁRAK.

A Batthyány grófokról nem csak azt tudjuk, hogy nagy pártfogói voltak az íróknak és tudósoknak, hanem *Batthyány* Boldizsárról felfegyezték azt is, hogy ő volt egyike az első magyar könyvgyűjtőknek.

Tényleg Vasvármegye legrégibb és legnevezetesebb könyvgyüjteménye, a *német-ujvári Ferenczrendi zárda könyvtára,* Batthány Boldizsár hagyatékából keletkezett. E könyvtár 1664-ben alapíttatott és 4349 német, olasz, angol és horvát nyelven írt kötetet tartalmaz. 34 darab igen becses kézirata közül legfontosabb egy 1470-ből származó 384 levelű codex, mely közönségesen *Német-ujvári Glosszák* név alatt ismeretes. Kiváltképen becsessé teszi e glosszákat az a körülmény, hogy nemcsak egyes szavakat, hanem gyakran egész *magyar* mondatokat találunk benne, melyek régi magyar nyelvünk ismeretére sok fontos adatot tartottak fenn. Nyilvános könyvtárak.

A régiségre második, de a *szombathelyi* könyvtárak között az első helyet foglalja a szombathelyi *szt. Ferenczrendiek könyvtára*, mely 1633-ban keletkezett. Tartalmaz 2118 kötetet, melyek között 24 régi magyar könyv, 1 incunabulum és 9 kötet kézirat van.

A Domokos-rendiek szombathelyi könyvtára 1638-ban alapíttatott; 2050 művet tartalmaz 4000 kötetben, közöttük 10 régi magyar könyvet.

A szt.-gotthárdi apátság könyvtára 1740-ben keletkezett; a benne található munkák száma 19,310 mű, összesen 50,000 kötet.

A *szombathelyi székesegyházi papnövelde könyvtára* 4700 műben, 11,200 kötetet számlál. E könyvtárnak díszét képezik 60 drb XV. századbeli ősnyomtatványon és 15 drb codexen kivül, Faludynak és Rajnisnak több kézirata.

A *püspöki könyvtárnak* Herzán Ferencz vetette meg alapját, a kinek gyönyörü kötésü könyvei valóságos remekei a könyvdíszítésnek. Tartalmaz 9000 kötetet és 500 füzetet, közöttük 34 drb XV., XVI. századbeli idegen, 5 drb magyar nyelvű ősnyomtatványt, 5 kötet kéziratot, 25 kötet térképet.

A *szombathelyi prémontrei tanári kar könyvtára* 11,500 kötetből és 1600 füzetből álló gyűjtemény. 18 ősnyomtatványt is tartalmaz.

A *városi közkönyvtár* 3500 kötetet számlál.

A *szombathelyi főgimnáziumi könyvtár* 1200 kötetet tartalmaz.

A *nemes-dömölki kemenesaljai espereség könyvtára* Kis-Czellben, mely 1742-ben keletkezett, 660 drbot számlál.

Kőszeg város könyvtára a levéltárral együtt kapcsolatban 1810-ben létesült. Tartalma 4300 drbban több incunabulum, 200 kézirat, 10 térkép.

A *felső-lövői ev ref. gimnázium tanári könyvtára* 8000 kötetet tartalmaz.

A *szt.-Benedekrend könyvtára* Kőszegen 6000 kötetet számlál, melyek között egy ősnyomtatvány van. Ez *Turóczi Krónikája,* mely 1488-ban Augsburgban Feger Theobald által nyomatott. A krónikához Rogerius mester „Carmen miserabile“ czímű műve van csatolva. Van ezenkivül 200 kézirat és 10 térkép.

A *lékai plébánia könyvtárában* 474 drb könyv található.

A *rohonczi községi könyvtár* 1164, túlnyomólag német művet tartalmaz.

Társulati könyvtárak.

Könyvtárai vannak még a következő társulatoknak:

Felső-eőri olvasó-egylet 763, *csöngei ev. olvasó-egylet* 2557, *sárvári olvasókör* 100, *meszlényi olvasókör* 120, *kis-czelli olvasókör* 583, *jánosházi Berzsenyi kör* 294, *jánosházi társaskör* 294, *jánosházi polgári kör* 250, *bobai olvasókör* 920, *vépi olvasóegylet* 100, *szent-gotthárdi olvasókör* 500 drb.

Magán-könyvtárak

Vasvármegyében magánkönyvtárak is aránylag elég szép számmal vannak. Legelső sorban említést érdemel a *Batthyány-Strattman herczeg* hitbizományi könyvtár, Körmenden, mely 6400 drbot tartalmaz. Ezek között 225 drb incunabulum és 50 kötet kézirat van.

Nemes Ferencz könyvtára Körmenden, 3658 drb, 20 kötet kézirat, 85 térkép, 40 rézmetszet.

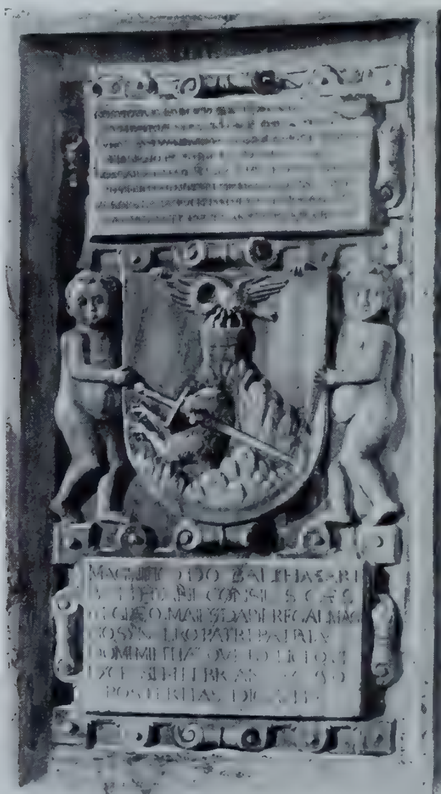
Chernel Kálmán könyvtára Kőszegen, 3000 drb.

Rőthy István könyvtára Szombathelyen, 1800 drb., 2 kötet kézirat, 8 drb. XVI. századbeli könyv.

Gotthard Sándor és Jenő könyvtára Herényben, 1300 drb.

Inkey-féle könyvtár Kőszegen, 1200 drb.

A vasvármegyei magán- és közkönyvtárakban 100,300 darab található, mely számból a 34 közkönyvtárra 80,000 drb esik.

BATTHYÁNY BOLDIZSÁR SIREMLÉKE NÉMET-UJVÁROTT.

SZINHÁZ ÉS ZENE VASVÁRMEGYÉBEN.

XVII. század közepe óta Vasvármegyében letelepedett jezsuita-renddel az iskolai szini előadások divatja is bevonult a vármegye falai közé. Biztos adataink vannak arra nézve, hogy a szombathelyi és kőszegi jezsuita a főiskolák ifjusága már a XVIII. század elején adott elő iskolai drámákat, még pedig nemcsak, mint rendesen szokás volt, latin és magyar, hanem néha német, sőt franczia nyelven is. Megemlítésre méltó, hogy ezen előadásra került drámák között az egyik hexameterekben van írva, a mi eléggé jellemző az akkori iskolai drámák szerzőinek a drámáról alkotott fogalmára nézve. A vármegye szülöttei, *Kunits* és *Faludi*, maguk is irtak ilyen iskolai drámákat.

Iskolai drámák.

Mig azonban nálunk csak a nevelésnek egy segédeszközeként, az iskolákban szerepelt és fejlődött a dráma, azalatt a külföldön már a mult század közepén magas fokon állott a színművészet és a nagyobb európai városokban gyakran megfordult főuraink megkedvelvén ezen művészetet, magyarországi kastélyaikban színpadokat állítottak fel, a melyek számára azután olasz és német szintársulatokat szerződtettek, hogy otthon is élvezhessék előadásaikat. Így tudjuk, hogy *Batthyány* gróf 1788-ban, *rohonczi* kastélyában építtetett szinházat, melyben egy olasz színtársulat hosszabb időn át mulattatta a meghivott főúri közönségét az akkor divatos komoly és víg operák előadásával. A *Batthyányak körmendi* kastélyában szintén volt teljesen felszerelt szinház, a melyben több külföldi szintársulat játszott.

Rohonczi szinház.

Körmendi szinház.

Az első *nyilvános* színi előadás a megyében Szombathelyen tartatott 1813-ban, a midőn, az ezen évben árvíz által sújtott lakosság felsegélyezésére, egy bizonyos *Straule* Fülöp tánczvigalommal egybekötött *komédiát* rendezett. E *komédia* valószínűleg csak műkedvelői előadás volt.

Első nyilvános szini előadás.

1818-ban egy kóbor színésztársaság ütötte fel Szombathelyen tanyáját és több napon át tartott a Szarvas vendéglőben előadásokat, a melyek azonban inkább lehettek bűvészi mutatványok, mint drámák.

Ezen időben azonban már a hivatott magyar szinészek tábora is megszaporodott és 8—10 kisebb-nagyobb társulat járta be az országot, majd itt, majd ott ütve fel rövidebb vagy hosszabb időre Thalia sátorát. Ezeknek egyik legjobbika volt az *Erdélyországi énekes-társaság,* a mely 1819-ben *Kilényi* Dávid vezetése alatt jött Szombathelyre, hol a Szarvas vendéglő nagytermében, két hónapon át mulattatta a város közönségét.

Vándor színtársulatok.

Ez volt az első művészi magaslaton álló, szervezett magyar szintársulat Vasvármegyében. Tagjai között ott találjuk a híres alakítót, *Láng* Ádámot, a kitünő előadót és a külföldön is babérokat aratott opera-énekest, *Pály* Eleket, *Szentpéterit, Etsedi* Jozefát stb. Ezeken kívül még *Dériné* is fellépett itt ez évben, mint „vendég-énekesné".

E vándor szintársulatok előadásai az egész országban felébresztették az érdeklődést a színészet iránt és lassankint általánossá vált a nézet, hogy a magyar színészet a nemzeti nyelv „pallérozásának" egyik leghatalmasabb eszköze. Így történt, hogy midőn a Pesten felállítandó magyar színház terve, részint a német színházak irigysége, részint a helytartótanács ellenkezése miatt, dugába dőlt, a pesti színészek ismét több társaságba álltak össze és a megyékhez fordultak támogatásért.

KŐSZEGHI KÁROLY.

Dunántúli színi szövetkezet

Azon vármegyék között, a melyek nemcsak megmentették a színészetet az elpusztulástól, hanem meleg érdeklődésük és pártfogásuk által a magyar színészet ügyét lassankint diadalra is juttatták, találjuk Vasvármegyét is. E vármegye nemcsak anyagilag segítette már elejétől fogva a színügyet (a pesti állandó színház építéséhez 768 frttal, a balatonfüredihez később 1000 frttal járult), hanem a magyar színészetnek ezen szomorú, viszontagságos idejében egy jó gondolattal akart a magyar színjáték ügyén lendíteni azáltal, hogy felvetette a vidéki színi kerületek alakításának eszméjét. E czélból felszólította a szomszédos Zala, Veszprém, Győr, Somogy és Sopronmegyéket egy színi szövetkezet alapitására, melynek czélja volna, hogy az ezen vármegyék területén működő színtársulatot közösen, minden anyagi és szellemi eszközökkel gyámolítaná.

Bár a megyének e nemes törekvése egyelőre nem vezetett a kívánt czélhoz, de Vasvármegye hű maradt az eszméhez és *Kilényinek* játszó-társaságát, a mely 1824-ben Szombathelyen és Kőszegen ismét előadásokat tartott; nemcsak anyagilag segélyezte, hanem a megyéből való távoztakor Komáromvármegyének is, a hova a társulat innen költözött, melegen pártfogásába ajánlotta.

Nagyobb lendületet vett a színi szövetkezet eszméje akkor, midőn *Komlóssy* Ferencz a fehérvári társulat igazgatója, 1828-ban Szombathelyre jött. *Komlóssy* és *Tóth* István társasága Vasvármegye több városában akart előadásokat tartani és azért a társigazgatók vállalkozásuk támogatására a megyéhez folyamodtak és egyszersmind kérelmet intéztek Vasvármegye karaihoz és rendeihez, hogy engedtessék meg nekik a „*Vasmegyei színjátszó-társaság*" czím használata.

Dunántúli szintársulat.

Vasvármegyének 1828. szept. 15-én tartott közgyűlése Komlóssy kérelmét oly értelemben teljesítette, hogy a fentemlített szomszédos megyék hozzájárulásával Komlóssynak megengedte, hogy társulata a „*Dunántúli színtársulat*" czímet használhassa. Majd a megyének okt. 9-iki közgyűlésén *Kisfaludy* Sándor lépett fel a balatonfüredi színház ügyében, indítványára a közgyűlés ajánlatba hozta, hogy a „Dunántúli színtársulat"-ot, a kormányzási, kegyúri stb. jogok gyakorlása fejében, mindegyik megye évenként 1200 frttal segélyezze.

Most még nagyobb lelkesedéssel karolták fel a vármegye karai és

rendei a színi szövetkezetek ügyét, a melynek megvalósításán különösen szegedi *Szegedy* Károly, *Jagasits* Ignácz táblabírók és *Vidos* József buzgólkodtak. A mozgalom így mind nagyobb hullámokat vert. A megalakult színügyi választmány a főurakat szólította fel az adakozásra, a megyei tisztviselők pedig járásukban gyüjtöttek adományokat a színtársulatok segélyezésére és így az ügy lassankint annyira haladt, hogy a vármegyék 1831. május 25-én Kis-Czellben közös tanácskozásra gyültek össze.

E közös tanácskozás elhatározta, hogy a megyék területén működő szintársulat gyámolítására 24,000 frtnyi alaptőke gyüjtessék és egyszersmind meghatározta, hogy a szövetkezett vármegyék mindegyikében az évnek mely hónapjaiban tartsa a szintársulat előadásait. Igy a színi évad Vasvármegyében a márczius és április hónapokra esett volna.

E közgyülést *Batthyány* Fülöp főispán 300 ezüstforinttal segélyezte, később pedig 1832-ben, a körmendi kastélyban lévő szinház ruhatárát és kellékeit is átengedte a megyének.

Bár a színi szövetkezet eszméje, daczára Vasvármegye lelkes buzgalmának nem vállhatott ez időben ténynyé, de e mozgalom felébresztette a megye közönségének érdeklődését a szinészet iránt és most már gyakran jelennek meg Thalia papjai a megye területén, hol mindig támogatásra és pártolásra találnak.

SZILÁGYI ARABELLA (mint «Szilágyi Erzsébet»).

Első állandó szinház Szombathelyen.

Az első hajlék, mely Vasvármegyében a magyar szinészet muzsájának befogadására emeltetett, *Szombathelyen* a *Rumi*-utcában, a Holzheim-féle ház tágas udvarán épült, deszkából, 1850-ben. E szinkör 14 évig állott fenn és benne *Pázmán* Mihály szintársulata játszott először. A 60-as évek elején azonban már a rozzant szinkör nem volt alkalmas a szinházlátogató közönség befogadására és azért egy, a magyar szinművészet iránt érdeklődő lelkes társaság, a melynek élén *Mezei* Antal megyei irodaigazgató és *Horváth* Boldizsár, akkor szombathelyi ügyvéd, állottak, felvetették egy állandó szinház építésének eszméjét, a mely eszmének a társadalom minden rétegében a legnemesebb buzgósággal igyekeztek híveket szerezni. Azonban, daczára, hogy a szinügy e lelkes barátainak felhívásai a közönségnél élénk viszhangra találtak és a hazafias czélra elég jelentékeny összeg gyült egybe,

mégis egyelőre nem volt több elérhető, minthogy a Rumi- és Hosszú-utczák sarkán lévő, részint a tulajdonosok által ajándékozott, részint az összegyült pénzből megvásárolt 1032 négyszögöl telken egy új nyári szinkör állítatott fel.

Az állandó szinház építésének eszméje azonban nem aludt el és midőn az építendő új városház számára a Széchenyi-téri telek megvétetett, az ezen időtájt megalakúlt uj szinházi választmány ismét felébresztette az állandó szinház tervét és lázas tevékenységet fejtett ki ennek megvalósítása érdekében. Ez nemes buzgólkodás eredménye lett, hogy már 1877-ben a szinház építésének költségei együtt voltak. Ekkor a választmány azon ajánlattal állott elő, hogy a városház számára kijelölt telek 166 négyszögöllel megnagyobbíttatván, e telekre a városházzal egy fedél alatt a szinház is felépíttessék. Ezen ajánlatot Szombathely városának 1877. deczember 29-én tartott közgyülése elfogadta és az építést 1879-ben meg is kezdte.

Az uj szinház 1880-ban elkészülvén, még ugyanezen év augusztus 19-én *Beödy* Gábor szinháztársulata megnyitotta. A megnyitó előadáson *Csikynek* a *Proletárok* czímű darabjában *Márkus* Emilia és *Prielle* Kornélia is szerepeltek.

Vasmegyei szinház-egylet. Ez idő óta évenkint tartanak a téli évad alatt előadásokat Szombathely városának állandó szinházában, a melynek fenntartásáról, vagyonáról stb., valamint a szinészek erkölcsi és anyagi támogatásáról a *Vasmegyei Szinház-Egyesület* és a *Vasvármegyei Szinpártoló-Egyesület* gondoskodnak.

Vasmegyei szinpártoló-egyesület.

Vasvármegye nemcsak pártolója volt mindenkor a szinjátékoknak, hanem adott is néhány oly kiváló erőt a magyar szinművészetnek, a melyek annak mindenkor fényt és díszt fognak kölcsönözni.

Zeneművészet. Vasvármegyében a zeneművészet is mindig élénk művelésben és pártfogásban részesült. A megyének majdnem minden nagyobb városában van dalosegylet, sőt néhol zeneiskola is. A hazai daltársulatok között, keletkezésére nézve, a szombathelyi a negyedik.

*

A Vasmegyében született színészek, zeneművészek és zeneszerzők közül nevezetesebbek:

Kőszeghy Károly. *Kőszeghi Károly* operaénekes szül. Kőszegen, 1819-ben, hol atyja, *Purt* István, az ág. ev. iskolának tanitója volt. Tulajdonképen a theologiai pályára készűlt és Sopronból Bécsbe ment, hol theologiai tanulmányait bevégezni akarta. Itt azonban szép, erőteljes hangja és zenei tehetsége több hangversenyen feltünést keltett, mig végre egy bécsi műpártolóval és zenebaráttal, *Leitner* tábornokkal megismerkedvén, ez őt *Mayer* Karolina operaénekesnőnek ajánlotta. Ennek, valamint *Weinkopf* énektanárnak vezetése alatt hangját kiképezvén a szini pályára lépett. Majd, midőn egy alkalommal *Bartay* Antal, a nemzeti szinház akkori vezetője őt énekelni hallotta, ez nagy tehetségét azonnal felismerte és őt 1844-ben a Nemzeti Szinházhoz szerződtette, a hol Mozart „*Varázsfuvólá*"-jában *Sarastro* szerepében a közönséget szép hangjával elragadta. Ez időtől kezdve 40 évig volt e szinháznak, valamint később a m. kir. operának.

Sucher József. *Sucher József* karmester, szül. Döbörön, 1843. november 23. A jogi pályára készült, de később a zenében képezte ki magát. 1888. óta a berlini operánál van alkalmazva. Egyike a legkitünőbb karmestereknek és különösen, mint *Wagner-dirigens*, kiváló.

Hoós János. *Hoós János* zenetanár, szül. Sárváron 1838-ban. Irt több népdal-gyűjteményt. Szerkesztette az „*Eredeti Magyar Daltár*"-t (1887—90.) és a „*Kis Művész*"-t (1890). Több népszínműhöz zenét írt. „*Putifárné*" cz. operettje Kolozsvárott jelentékeny sikert ért el. Dalai meghaladják a százat.

Benkő Henrik. *Benkő Henrik* szül. 1858-ban Körmenden. 1885-ben a budapesti nemzeti zenede tanára lett, 1887. óta pedig az opera másodkarmestere. Zenedei tanár korában írta „*Összhangzattan*"-át. Van több figyelemre méltó kompozicziója is.

Szilágyi Arabella. *Szilágyi Arabella* operaénekesnő, szül. Sárváron 1863-ban. Színi tanúlmányait a budapesti színiképezdében elvégezvén, Bécsbe ment, hol *Csillag* Róza énekművésznő iskolájában képezte hangját. Visszatérvén a fővárosba, a Nemzeti színházhoz nyert szerződést Itt a „*Travita*"-ban lépett fel, amikor is a közönséget egyszerre meghódította. Tiszta csengésü mezzoszoprán hangjának hatását nem kevésbbé emeli feltűnő szép megjelenése és kitűnő drámai alakító tehetsége, a mely tulajdonságok következtében, különösen a wágneri operák primadonnai

szerepeinek ő egyik leghivatottabb személyesítője és legkitünőbb alakítója. Legnagyobb diadalait mint *Brunhilda* aratta. Azonkívűl kitünő alakításai: *A navarrai lány, Donna Anna, Vivian „Merlin"*-ben, *Hunyadi Erzsébet* és *Sába királynője*, mely utóbbinak alakítása a jelen volt szerzőt is elragadta.

Somogyi Mór zongoraművész, kezdetben a kereskedői pályára készült, de korán kifejlett zenei tehetsége miatt szülei a bécsi zenedébe adták. Tanulmányai végeztével Szombathelyen hoszszabb ideig zenetanítással foglalkozott, midőn 1883-ban a budapesti „Harmonia" által kitűzött zenemű-pályázaton három kompozicziója pályadijat nyert. Ekkor állandóan a fővárosba költözött, hol több hangversenyen játéka úgy a sajtó, mint a közönség részéről is osztatlan méltatásban és tetszésben részesült. Azóta az ország egyik legismertebb zongoraművésze, ki hazánknak majdnem minden nagyobb városában nagy sikereket ért el kifejezésteljes szép játékával. Jelenleg az általa alapitott magán-zenekonzervatórium igazgatója Budapesten. Somogyi Mór.

MÁRKUS EMILIA (A „CHARITAS"-BAN.)

Márkus Emilia drámai szinésznő, szül. Szombathelyen, 1862-ben. Nővére a korán elhunyt Márkus Istvánnak és Miklósnak, a kiknek nagy tehetségében osztozott. Mint gyermek-leány, (a kit a szinésziskolába sem akartak fölvenni fiatalsága miatt) már 1876-ban feltünést keltett Julia szerepében s valamennyi műbiráló a jövő nagy szinésznőjét üdvözölte benne. Hamar beváltotta a hozzáfűzött reményeket s gyorsan emelkedett a Nemzeti szinház első erői közé. A középfaju dráma és a ma divatos polgári hősnők alakjaiban, melyeknek realitása és sok apró jellemvonása különösen aprólékos figyelmet követel, teremt gyakran nagyszerűt, de mindig valami különöst, a hagyományoktól eltérő eredetiséget. E mellett azonban a történeti, főleg az epedő, szenvedő, kisebb lelki harczot ábrázoló női alakok is hivatott ábrázolóra lelnek benne. Kitünő szerepei ma is Shakespare Juliája, Opheliája, továbbá Csiky darabjainak fiatal, drámai hősnői, Thurán Anna, Margit a Faustban, Claire a Vasgyárosban, Francillon, Gauthier Margit, stb. Márkus Emilia.

KEMENESALJAI UDVARHÁZ.

VASVÁRMEGYE NÉPE.

MAGYAROK.

asvármegye egész keleti felét, a Rába két partján, a magyarság foglalja el. A magyar lakosság zömének határa ott végződik, a hol körülbelül a magasabb hegyvidék váltja föl a rónát és halmos vidéket; ámbár a magyar birtoklás első századaiból eredő telepek a hegyek közt is fennmaradtak. Ezek az úgynevezett Őrség egyes községei. A magyarság ezenkívül két öblözettel benyomul az idegen ajkuaktól megszállott hegység közé is, nevezetesen a Rábavölgyén, Szt.-Gotthárdig és a Muraszögön. Ez a jelenség, valamint az a körülmény, hogy az őrségi községek egy része csak idővel, a viszonyok által gyámolított idegen áramlat nyomása alatt, veszítette el magyar jellegét, a mit az illető községek eredeti magyar neve is bizonyít: megczáfolja azt, mintha a magyarság csak a sík vidékeken szeretne megtelepedni. Sőt a hegyes vidéken lakó magyar ember is, legyen az a székely vagy a dunántúli hegyes vidékek lakója, akár, mint más idegen ajkú, nehezen szokik meg a rónaságon. A kedvezőbb megélhetési feltételek természetesen első sorban a folyók völgyébe s a termékenyebb lapályos tájakra édesgették a települőket, a mint ujabb időben is tapasztaljuk, hogy a tótság és oláhság leszáll a hegyekről s tért foglal a síkon, a hol termékenyebb földet talál. De az bizonyos, és ezt Vasvármegye magyarsága is tanusítja, hogy a síkon hamarabb megy végbe az idegenajkuak beolvadása a magyarságba, különösen, ha a magyarosodás proczesszusát az arra hívatott tényezők is előmozdítják.

A magyarság elhelyezkedése.

Ennek tárgyi oka kézzel fogható. A hegység nem csak gyakran alkalmat ád, de szükségképen meg is teremti az elszigeteltséget. Nehezebb a nyelvszigetek természetes határainak megbontása, holott e határok a lapályosabb, vagy szelíden halmos vidékeken észrevétlenűl egybefolynak s

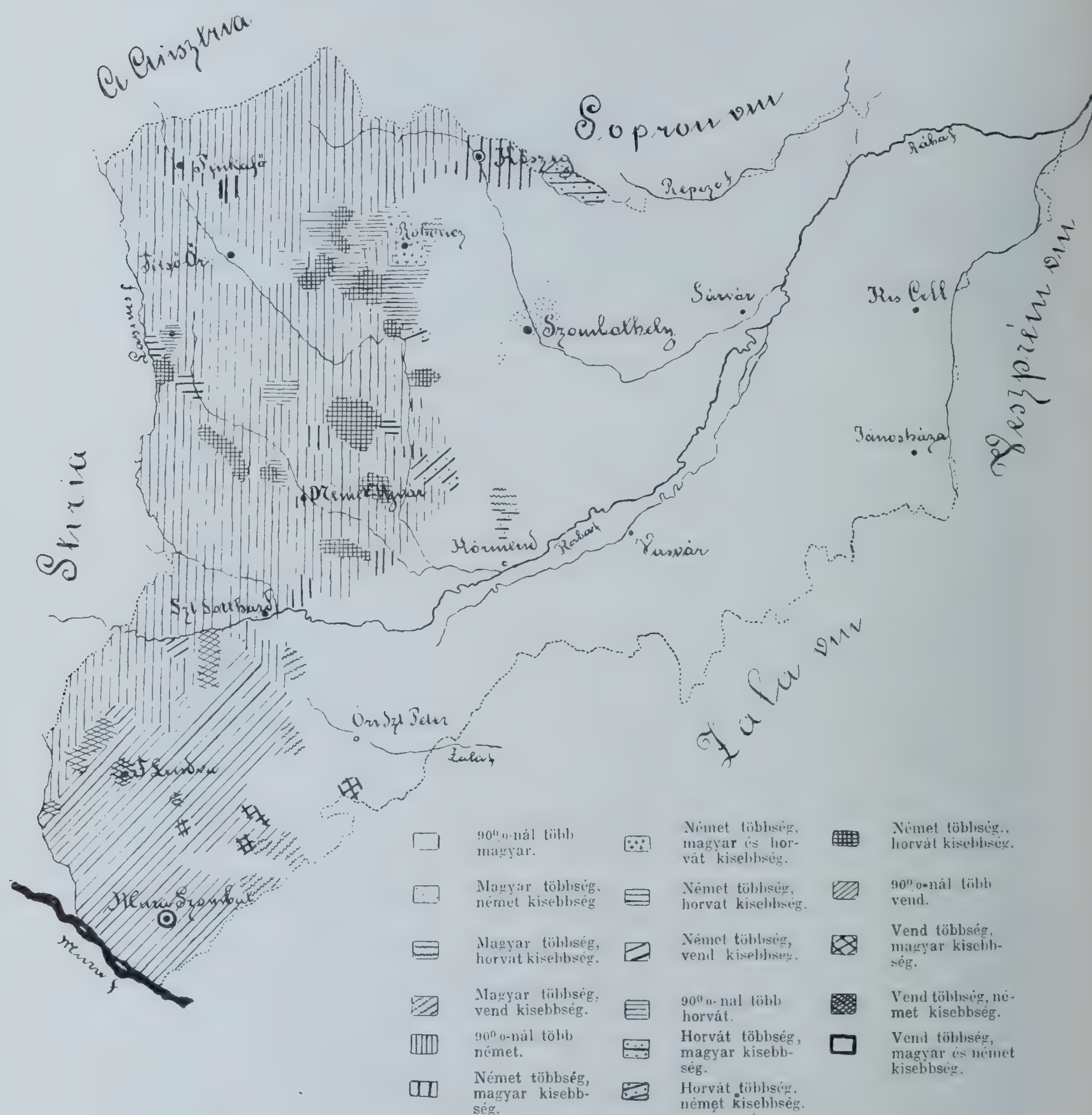
megkönnyítik a sűrűbb, úgyszólván mindennapos érintkezést. Az uralkodó magyar faj, nemcsak kultúrájának felsőbbségével, hanem a hazánkban tapasztalható szerencsésebb szaporodási viszonyainál fogva is, erősebb hatással van az idegenre, főleg ott, a hol beolvasztó képességét a betelepült idegenajkúaknál jobb anyagi helyzete is növeli. Éppen azért leggyöngébb hatást bírt kifejteni, mint azt a népesség szaporodásának statisztikai képeiből is látjuk, a német elemre, mely anyagilag rendezettebb viszonyok közt él, a kultúrának viszonylag magas fokán áll s e mellett éppen Vasvármegyében, mint határszéli vármegyében, egy nagy német zömmel állandó érintkezésben van, s minthogy azzal megértetheti magát, munkájával még anyagi fenntartásának eszközeit is részben annak körében keresi és találja meg. Ellenben a törzsökétől elszakadt horvát és vend, főleg ez utóbbi, mely közvetlenebb rokont egyáltalán nem talál, a magyarok társaságában rövid idő alatt magyarrá lesz.

Vasvármegye magyar lakossága, nyelve után ítélve, határozottan olyan néptörzs maradványa, mely a honfoglaláskor települt itt meg és századokon át kemény állhatatossággal megőrizte nyelve sajátságait. Annál jelentősebb ez, mert tipusa a fajkeveredés számtalan árnyalatát mutatja. Ismeretes és bebizonyított dolog az, hogy az öröklékenység törvényénél fogva legmaradandóbbak a faj külső képének jellegző vonásai, melyek egész sor nemzedéken át sem mosódnak el teljesen. Vasvármegye területén, főleg pedig azon a lapályosabb részén, melyen ma a magyarság zöme egy tömegben lakik, a népvándorlást megelőző időktől fogva különböző népek települtek meg, melyek sem el nem vándoroltak, sem teljesen meg nem semmisültek, kivált nem a magyar hódítás után, hanem vagy beolvadtak az államalkotó új népbe, vagy valószínűleg csak elfogadták ennek nyelvét, részben szokásait is, valamint a hódítók is átvették a meghódoltak nyelvkincsének bizonyos mennyiségét, megkedvelték s magukévá tették némely szokásaikat, melyek nyomait még ma is föllelhetjük. Nagyszámú alig lehetett az itt talált lakosság, mert aránylag kevés idegen eredetű helység nevével találkozunk, nem úgy, mint nem messze délre, a Balaton zalai oldalán, a hol sűrűn követik egymást a szláv eredetű községnevek. Az egykori szláv népességnek emlékét inkább egyes táj- és határrészek tartják fönn, mint például a Kemenes dombhullám, melynek köves, kavicsos szerkezete azonnal ráutal nevének szláv eredetére (Kamen). Eredete.

Később a német invázió, a horvátok betelepítése, ujabb német, sőt tót jövevények megszállása bontogatta időnkint a magyarság sorait; de, mintha egy-egy beszakadt néptöredék ujabb életre serkentette volna, csakhamar felszívta és a maga javára és gyarapítására használta az idegen vért. Szerencsés körülménynek mondhatjuk minden bizonynyal, hogy sem a török hódítás nem bírt Vasváron túl állandósulni, noha elégszer pusztítottak itt a török seregek, sem a szabadságharczok, melyeknek számos epizódja zajlott le Vasvármegye síkjain, nem dúltak oly erősen, hogy miattuk elnéptelenedett volna, mely esetben itt is nagyobb számú német telepítvény keletkezik: mindazáltal eleget szenvedett és fogyott itt is a magyarság, hogy csodálatos erejűnek dicsérjük szívósságát, melylyel a maga fenmaradásának biztosításán kívül a közéje települt idegen ajkúakra is rányomta beszédmódjának és érzületének bélyegét. Nyelvéhez való szívós ragaszkodása, melyet az iskolai egyszabásúság sem gyöngíthetett, a leghatározottabb az összes dunántúli csoportok között. Sajátosságához való ragaszkodása átháramlik az urakra is, a kiknek pedig lenne módjuk annak elhagyására a hosszabb iskolázás Idegen települések.

folytán. A vasmegyei embert mindenkoron megfogjuk különböztetni, teljesen soha át nem alakúló kiejtésének és szóalakjainak eredetiségéről, mely ősiségének legjobb bizonyítéka.

Pedig a vasmegyei magyar nép más tekintetben sem a czivilizáczióval, sem az idegen szokásokkal és divatokkal szemben nem tanusít szilárd állhatatósságot. A milyen fogékony a műveltség eszközeinek megértése és alkalmazása iránt, épp úgy szívesen utánozza a maga szokásai, viselete

VASVÁRMEGYE NEMZETISÉGI TÉRKÉPE.

eredetiségének rovására az úri népet, kiváltképen pedig a városiakat. Nagyobb város nincs ugyan a megye területén, de annál több a kis város, melyek mindegyikének volt bizonyos fontosságú szerepe a közelmúltban s ma is lépést igyekeznek tartani a haladó korral; ott vannak ezenkívűl a szomszéd megyék közel eső nagyobb városai, melyek a határtól csak pár óranyira lévén, szintén állandó hatással vannak a népre, végre nem tagadhatjuk el a közeli Ausztria, első sorban Stíria befolyását sem, melyet elég

alkalmuk van a határmenti s a megye kövein túl is elvándorló megyebeli németeknek a magyarokkal közvetíteni.

A *művelődés* iránt való fogékonyság, midőn egy részről az eredeti külsőségek sajnálatos elhagyására viszi őket, másrészt a felvilágosodás és polgárosúltság útján növeli értelmességüket, szelídebbé alakítja át jellemüket, gondolkozásmódjukat. A vasmegyei magyarok jellemének alapja különben is bizonyos szembeötlő józanság, mely ment a nagyobb szenvedélyességtől, vagy mélyebb alattomosságtól. A józanság, egyszerűség, természetesség, mely lelkükben megnyilatkozik, kifejezésre lel építészeti módjukban és ruházatukban is. Szorgalmas munkások általában, kik maguk is tulajdon birtokában lévén, tiszteletben tudják tartani a tulajdonjogot. Legendás rablóik voltak nekik is; de a leghíresebbjük, Sobri Jóska, valóságos lovag, az ideális betyárvilág megtestesűlt alakja, a ki egyetlen orgyilkosságot vagy rablógyilkosságot sem követett el. Az ő rablóikat a szabadság szeretete vagy a könnyelműség vitte az erdők rejtekébe s nem a kincsvágy. Verekedés ma is megesik duhajkodás közben, vagy a búcsukon, de annak az oka rendszerint a virtuskodás, mely nem egyedűl a magyar nép sajátsága, hanem az általános emberi természet megnyilatkozása. Művelődés.

A szabadságszeretet, mely Rákóczy szabadságharczának csak úgy, mint az 1848—49-iki szabadságharcznak erős segítséget nyujtott, melyért sok vasmegyei vérzett, egészen a mai napig, kevés kivétellel, a politikai téren is következetes állhatatosságban nyilatkozik. A nép szabadságszeretete mély vallásossággal párosul. Bele van gyökerezve lelkébe a vallásosság, bármelyik felekezethez tartozzék. A kisczelli, vasvár-szentkúti stb. búcsukra tömegesen tódúl a nép évről-évre, szembeszállva a fáradsággal, az időjárás és élelmezés viszontagságaival.

A vallás szertartásainak hű teljesítése a mult hagyományainak folytatása. Régi, nagyszerű templomok és becses egyházak romjainak nagy száma beszél az itteni magyar nép őseinek vallásosságáról. Ezt a hagyományt a hitujítás alkalmával áttért protestánsok is megőrizték, s ez az egyházaik irányában kifejtett áldozatkészségükben nyilatkozik. A Kemenesalján följegyeztük azt a régi szép szokást, mely azonban a mostohábbra vált anyagi viszonyok között már el-elmarad, hogy a reformátusoknál keresztelésekkor vagy névnapokon szokás volt nagyobb adományokat felajánlani vagy gyüjteni egyházi és iskolai czélra; nem egy templom, vagy iskola köszönte létrejöttét ilyen alkalmi ajándékok felgyülemlésének. Vallásosság.

A nép *külső faji jellegét* illetőleg termetük középszerü, általában 160—165 czentiméter magas, inkább ösztövér, mint köpczös; általában brachikephalok; a férfiak feje és arcza kerekebb, mint a nőké, a kiké inkább tojásdad; az arcz színe rendszerint barna, a férfiaké úgy, mint a nőké; hajuk merev, szálas, gesztenyebarna (a nők közt több a szőke); szemük nagyrészt széles mandolametszetü, nagy és nyílt, általában barna, de gyakori a kék szem is, mig a szürke és sárga már ritkábban, elvétve fordul elő. A nők ösztövér termetük, rendszerint kemény, merev vonású arczuk miatt legnagyobbrészt nem szépek; legalább olyan kecses arczidomokat, mint a Tisza mentén vagy a Kis-Alföld csallóközi és sopronmegyei részében, (Csorna és Kapuvár vidékén) nem igen találhatunk. Külső faji jelleg.

Találhatunk azonban sok csinos és kecses arczú leányt nagyobb számmal is egyes községekben. Jóllehet az itteni magyarok nem végeznek oly nehéz munkát, mint a hegyvidéki lakók, mégis hamar öregszik arczuk s az aránylag fiatal egyének is, a férfiak úgy, mint a nők, koravén külsővel ejtik tévedésbe azt, a ki korukat arczukról akarná leolvasni.

Ez általános kép mellett természetesen már a számos esetben történt fajkeveredés miatt is majd minden helységben találunk kivételeket. Egyes egészen elmagyarosodott vagy a magyarosodás végfolyamatában levő községben különösen szembeötlik a termet eltérő magassága vagy az arcz fakóbb, a haj szőke, a szem savószínű, kék vagy szürke szine. A szőke haj a leggyakrabban mutatkozó eltérés; ritkább a Kemenesalján, mint a vármegye középrészén, a Rába balpartjától a hegyvidékig. A hol a horvátokkal keveredtek a magyarok, ott magasabb a termetük; a hol pedig germán telepítések történtek a múlt században, ott általában magas termetű, szőke hajú, kék szemü a nép; de a nők itt is alacsonyabbak.

Az itteni magyar nép, a mint említettük, általában komoly, túlságosan is józan és egyszerű, úgy mulatságaiban, mint öltözködésében, valamint lakásának berendezésében.

A VASVÁR-SZENTKÚTI BÚCSUJÁRÓHELY.

Építkezés.

A városi hatás, valamint a felvilágosodás terjedése, mely már számol az egészségügyi követelményekkel, nem marad befolyás nélkül ujabb *építkezésében;* de nem mondhatjuk, hogy egészen a legújabb időkig egészséges lakást épített volna magának. Általános volt a tömés vagy vertfal, fecskerakás és a borona vagy cserényfal is, nem mintha mindig a szükség kényszerítette volna őket az építésmódra, hanem, mert kényelmesebb volt a munka. A szükség talán inkább az árvízjárta helyeken tette megmagyarázhatóvá a kevésbbé szilárd épületek emelését, mint a szabályozatlan és gyakori kiöntésnek kitett Rába völgyében. A vert fal olcsó, kéznél levő anyagból, kevés munkaerővel hamar elkészűl, azért nem is oly nagy kár, ha elsodorja vagy megrongálja a víz. Ellenben a köves vagy égethető agyagot termelő helyeken már régen megkezdhették volna a szilárdabb építkezést, ha a megszokottság konzervativizmusa vagy a könnyebb munkáról való lemondás megengedte volna. Valószínű különben, hogy a kevésbbé szilárd épületeket azért emelték, mert a két századnál tovább tartó

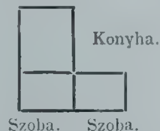
háborúskodások miatt sem idejük nem volt a szilárdabb építési módra, sem nem mertek állandóbban építeni, attól való féltükben, hogy az ellenség által történt rombolások helyrehozhatatlan csapással sújtják őket. Ujabban általánossá vált a téglából, cserépfödélre vett építésmód.

A háztető még az uj épületeknél is megmaradt régi alakjában, melynek ősét a sátrakban kereshetjük. A födélszerkezet prizmatikus, elől és hátúl ferdén levágva. Csúcsfal a régi épűleteknél egyáltalában nincsen, ha itt-ott elvétve akad, akkor is félüstökre, csonkán van hagyva. E miatt a padlás nem lehet szellős, mint az ablaknyílással ellátott csúcsfalas építésmódnál. A füstös konyha is még sok helyen megmaradt; noha az ujabb építési és tűzrendészeti szabályok erélyes alkalmazása következtében most már sűrűn épülnek a cserépfödeles, kéményes házak. A tüzelleni védekezés okából épitenek ujabb időben úgy, hogy az egyes épűletrészeket tüzfallal választják el egymástól.

A házak ugyanis, melyek a telek hosszával párhuzamosan építvék, akképen vannak beosztva, hogy a pajtán (csűrön) kívűl, mely itt elmaradhatatlan, úgy a lakó, mint a gazdasági helyiségek egy födél alatt, egyhosszában vannak építve. A ház homloka az utczára néz, egy vagy két ablakkal. Elől van a szoba, melybe a konyhán át jutunk, a konyha után következik a kamara, erre az istálló, majd a szín, melyekbe az udvarról vezet ajtó. A módosabbak több községben ma már két szobát is építenek, mely esetben a konyha két szoba közé kerúl, úgy hogy az egyik szoba az útcza felől esik, a másik, a hátulsó szoba pedig, melybe a konyhából lehet belépni, vagy külön bejárat van az udvar felől, az udvarra néző kis ablakával.

A fedés módja a zsuptetőnél a vármegye egész keleti részében sima; az üstök szintén simán levágott. Ellenben nyugot felé, a hol a szláv lakossággal való érintkezés kezdődik, vagy a hol a magyar lakosság együtt lakik a szláv fajú lakossággal, már a garádos fedés részleteivel is találkozunk. Igy Szombathelytől délre menve a Rába felső völgyébe, egyre sűrűbben bukkannak elő ennek a fedésmódnak jelei; kezdetben csak elvétve, a háztető lefutó élein, átmenetileg, majd sűrűbb, czifrább alkalmazásban is, a hogy a szláv befolyás növekszik; de annyira kizárólag garádos fedést, mint a felvidéken, nem találunk.

Az épületrészek bejáratát a tetőnek körülbelül egy méternyíre vagy még kurtábbra szabott eresz (isztergye) védi, mely a legtöbb esetben a nyitott tornácznak tetejét képezi, a hol tornácz van, ott kisebb ajtó nyílik belőle az utczára. Szombathely szomszédságában, például Oladon és Söptén, már szögben hajtott házakat is találunk, mely esetben két szoba néz az utczára, ilyen formán:

A konyha után következnek a gazdasági épületrészek, szintén ugyanazon födél alatt; míg a pajta külön az udvar végében, a telekre keresztben áll. A két szobás házak, melyek nem éppen csak jobb módra, hanem haladottabb műveltségre is mutatnak, mert az egészségügyi közetelményeket számba veszik, leginkább szaporodnak a vármegye góczpontján, Szombathely körül; ellenben gyérebbek a Kemenesalján s a vármegye délkeleti szögletében. Terjed lassankint az a szokás is, hogy az istállókat és szineket elválasztják a lakóházaktól és különállónak építik. A városi befolyást szembeötlőn észrevehetjük például a Kis-Czellel szomszédos Dömölkön, a hol az ujabb házak zárt, ablakos folyosóval épülnek, a régebbi nyitott tornáczos házak helyett.

Az épületen általában nem alkalmaznak semmiféle diszítést, még a meszelt diszítés is ritka. A házak mind sima fehérre vannak meszelve. Egyes városi kőművesek itt-ott csinálnak a habarcsból figurális, vagy vonalas diszítményt, de ehhez a nép izlésének semmi köze sincs. Leginkább

még a helylyel-közzel találkozó csúcsfalon van diszítés; a városban látott ornamentika halvány utánzása.

Lakás-berendezés. Benn a szobában ugyanazt az elrendezést találjuk, mely általánosan feltalálható a magyar népnél. Az ajtóval szemben, a sarokban, áll a nagy tölgyfaasztal; előtte a pad, faragott székek, mellette áll a ládás szekrény, (sublót), néhol álló szekrény (almáriom), rajta a díszesebb edények, üvegek, poharak, melyeket közönségesen nem használnak, hanem csakis vendégségek alkalmával. A szoba másik sarkában a zöld kemencze (kályha) vonalában áll a magasra vetett egy vagy két ágy, ebben a leány kelengyéjéhez tartozó ágyneműt is őrzik. A butorzatot az elmaradhatatlan láda egészíti ki, melyben a gunyát, (felső-ruhát) és a fehér-ruhát (fehérneműt) tartják. A konyhában áll a konyhaszekrény (almáriom), vizes pad a vizes dézsáknak, edénypad, vagyis edényes állvány a főzőedény számára.

A ház telkét kapu zárja el az utczától. A míg jobban keletre, például Veszprémvármegyében, még inkább azonban Zalában igen sok házat, sőt egész községeket találunk kapu nélkűl, vagy csupán kapunak nevezett durván épített bejárattal, kapufa nélkül: Vasvármegyében nincs község, melynek házai el nem volnának látva kapuval. Ez rendesen egész egyszerű, hevederes deszkakapu, kőből készült, vagy fa kapulábbal. Gyakran akadunk rácsos kapura is, de a bálványos kapuk nagyon ritkák. A kapu mellett nyílik a kis ajtó, mely a tornáczra vezet. A ház népe ezt használja bejárásúl, mert a nagy kaput rendes körülmények közt zárva tartják. A kapuk felett vagy a ház falán faragott alakok, például szentek szobrainak alkalmazása, bár túlnyomóan katholikus a nép, egyáltalában nem szokásos.

A vasmegyei magyar nép általában igen tiszta; háza elejét, udvarát, főleg vasárnap s ünnepek előtt, gondosan feltakarítja. A fehérre meszelt, ragyogó tiszta házak igen jó benyomást tesznek szemünkre. Sajátságos azonban, hogy a tisztasággal párosultan kevés gondot fordítanak a ház elejének, vagy környezetének virágos ágyakkal való diszítésére. Alig találunk egyik-másik ház előtt néhány árva mályva, vagy bársonyvirágcsoportot és szegfüágyat, itt-ott egy rózsafát, vagy violabokrot. A gyümölcsfára azonban már nagy gondot fordítanak. Vasmegye különben is régtől fogva híres gyümölcstermelésének gazdagságáról, s a mennyiben ezen a téren késlekedtek volna a magyarok, jó mesterekre találtak a megyebeli németekben. Az utczák és utak befásítása nagy mértékben haladt s a sűrűn álló községek, melyek mind lombos szigetként emelkednek ki a zöld mezőkből, az utakat szegélyző fasorokkal és a csinos erdőkkel egybefolyva, egész parkos külsőt adnak a megye földjének.

Nagyon eltérő az építkezés formája és anyaga a Muraszögében, néhány régi ős községben, a hol már nem csak az idegen fajú nép, mely közé századok óta be van ékelve, hanem a természeti viszonyok különbözősége is befolyással van az elszigetelt magyarság szokásaira. A szent-gotthárdi járás magyar községeiben s az Őri-Szt.-Péternél benyúló magyar félszigetben még mindig járja a fa- és vályogházak építése, találunk azonban már erre is téglaházakat. A faházakat rendszerint zsuppal födik, még pedig garádosan, mint a felvidéken; ámde azzal a különbséggel, hogy a prizma alakú tetőt, mint egyebütt Vasvármegyében, oromzatosan vágják le; az üstökös csúcsfalat nem ismerik. Szalafőn is nagyrészt fa pótolja a ház falát; de itt sima fedést használnak. A ház alakja derékszögben van törve; a gazdasági épületek a régi házaknál egy tető alá vannak véve a lakóhelyiségekkel; az ujabb épületeknél már külön választják a lakóhelyiséget a gazdasági épületektől. Ugyanígy van Kerczán, a hol a régibb épületeknél szintén derékszögben építették a szobához és konyhához az istállót; de most már az istálló még az ól külön épül. Az eresz, mely a pitart (tornáczot) fedi, körülbelül egy méternyire ugrik ki.

Kút majd minden ház udvarán van, vagy a ház előtt az utczán, mert a vármegye földjének geológiai szerkezete általában kedvező a talaj alatti víz feltárására. A hegyes vidéken a sok apró csorgót használja fel a lakosság. Az ereket vagy kávás kutakban, vagy egyszerűen csak földbe mélyesztett hordókban gyüjtik össze; a síkon gémes és kávás kutakat váltakozva látunk. Kezdik itt-ott a szivatytyús kutakat is használni, de költségesebb volta miatt

csak gyéren, az igen jó módúak, a kik már az urakkal tartják a versenyt. A hol nem kell mélyre ásni, így leginkább a folyók völgyeinek laposabb részén fekvő községekben, a kávás kutakat kedvelik leginkább.

A házakat sűrűn építik egymás mellé. A házsorok általában egyenesek és a párvonalas házsorokat elég széles utczák választják el.

A nép *ruházatát* illetőleg az általában megállapítható közös formákon kívül, mint azt mindenfelé tapasztalhatjuk, számos eltérésre találunk; úgyszólván falunkint, vagy legalább községcsoportonkint, kisebb tájankint. Hazánknak kevés olyan része van, hol a városi hatás oly gyors, közvetlen és széleskörű lenne, mint Vasvármegyében. Talán még z alföldi városok is jobban megőrzik a népviselet sajátságait, mint a mily mértékben az Vasvármegye falvaiban eltünik s a városiak divatjának sablonjához idomul. Pozsony, Kolozsvár, Kassa nem hatnak oly közvetlenül legközelebbi szomszédságuk lakóinak viselkedésére, mint Vasmegyében a sokkal jelentéktelenebb járási czentrumok, mint Körmend, Sárvár, sőt még Kis-Czell is. Különösen a nők hagyják el régi viseletüket, a minek részben az is az oka, hogy a városból a falura visszakerült cselédek már nehezen mondanak le a felkapott ruhadarabokról. A kis városokban meg általános a nép leányai közt az úri asszonyok öltözködésének utánzata, csak hogy tökéletlenebb formában. Ruházatukban a nők a legnagyobb egyszerüséget keresik. Szövetül még mindig sűrűn vásárolják a kékfestő szöveteket, valamint azokat az olcsóbb gyártmányokat, melyekkel emberemlékezet óta, hasonló gyáraink hiányában, az osztrák gyárak látják el népünket. Ha bizonyos dolgok miatt érdemesek a gáncsolásra, akkor e miatt bizonyára. Csakhogy ez a százados szokás minden magyar asszonynak közös szokása. A fehérneműn kívül semmiféle házi szőttest nem készít a magyar asszony, Vasvármegyében csakúgy nem, mint másutt; ebben a tekintetben megegyezik a némettel, holott a tót, szerb és oláh asszony a maga szőtte és hímezte anyagból készíti a ruháit, sőt a tót és a székely asszony még az uráét is. De másrészt a vasvármegyei parasztleányokon, néhány helyet kivéve, nem látjuk azt a selymes fényűzést, a mit a nagy Alföldön vagy a Duna mellékén fejtenek ki még a kevésbbé módosak is.

Ruházat.

KEMENESALJAI MAGYAR PARASZTOK.

A *férfiak ruhája* az idegen nyelvhatárok felé kezd alkalmazkodni az idegen fajuak szokásához; tért hódít a németes szabású felső kabát, a bugyogó, pantalló. Általában a kék, fekete vagy barna posztó-ruhát viselik, nyáron szürke czérnaszövet-ruhát; munkanapon nyáron a magyar szabású nadrág helyet gatyát hordanak. A férfiak viselete általában a nem testhez álló dolmány, dolmány helyett zeke is, lajbi (mellény), magyar nadrág, vagy a hol meghonosodott, a pantalló; dologtevő nap síma csizmát viselnek tehénbőrből, ünnepen ránczos szárút. Fejükön nyáron keskeny karimás kalapot, télen báránybőr sipkát viselnek; sok faluban a finomabb asztrakán

sipkát. Felöltőjük sokféle; majdnem falunkint változó. Leggyakoribb a bekecs, ritkább a guba, ellenben tért hódít a hosszú téli kabát, melyet mexikánernak is hívnak, azután a csuklyás köpönyeg; az öregek pedig birkaprémmel bélelt bundát hordanak.

A szűr már gyéren fordul elő, néhol egyáltalában nem viselik. Inkább a pásztoremberek élnek vele. A meglevők is általában dísztelenek, csak ritkán vannak piros szegélylyel vagy virággal kivarrva.

Mielőtt még a természetes átalakulás vitte volna rá a nép nagy részét arra, hogy a czifra szűrt lassan-lassan mellőzze, a már régtől fogva használt bekecs és bunda kedvéért: hatósági rendelet is beleavatkozott a czifra szűr pusztításába. A megyei jegyzőkönyvekben meg van örökítve annak egyik oka, hogy miért nem találjuk a magyar népnek ezt az öltözeti különlegességét oly általános elterjedettségében és díszében, mint akár a szomszéd vármegyékben. A vármegye erőszakosan beleavatkozott abba, hogy minő ruhát legyen szabad az embereknek viselniök. A mult század közepén ugyanis Vasvármegye megtiltotta a czifra szűr viselését s a kinek birtokában a közigazgatási hatóságok ilyet találtak, irgalmatlanul elkobozták s a legjobb esetben a díszt lefejtve, valósággal parasztul adták vissza tulajdonosának, ha ugyan visszaadták. Ez a rendelet, hol szigorubban, hol enyhébben alkalmazva, majd száz évig volt érvényben s abból a tévesen felfogott erkölcsi indító okból adták ki, hogy a pásztoremberek fényűzésének korlátozásával sikerül a gyakran előforduló tolvajlásokat megszüntetni vagy korlátozni. Mert gyakran megesett, hogy a hiú, vagy a leányok szemében hivalkodni akaró legények igaztalan úton is igyekeztek hozzájutni az ékes ruhadarabnak anyagi erejüket felülmúló árához. Ámde a szándék kudarczot vallott, mert a szűrök elkobzása éppen nem javította meg a nép erkölcsét; megjavították később a jogegyenlőség elvén alapuló törvények, az igazságszolgáltatás javulása és az általános művelődés emelése. Ellenben a rendeletnek megmaradt egy másik, éppen nem örvendetes eredménye, hogy a magyar népviselet diszítményeinek motívumai Vasvármegyében részben elenyésztek, ami annál sajnálatosabb, mert ugyanakkor az idegen, főleg pedig a városokban meggyökerezett nemzetközi divat is gyors rombolással pusztítja a nép eredeti viseletét.

A városi hatást természetesen legjobban tapasztalhatjuk Szombathely környékén, a hol nem egy községben már úgyszólván teljesen kivetkőzött a nép eredeti ruhájából, még pedig nem mindig a czélszerüség és a külcsín előnyére. A nép ruházatát ugyanis nem szabad felületesen olyan szempontból tekintenünk, mint a polgárosult osztályét, mely a legtöbbször feltűnési vágyból vagy hanyag nemtörődömségből, néha csak az egyetemes utánzás kényszere alatt olyan öltözetet hord, mely sem nem czélszerű, sem nem kényelmes. A nép életkörűlményeinek és lakásviszonyainak szempontjából például éppen nem mondhatjuk haladásnak azt, hogy ma már a falusi nők télvíz idején is, ott a hol az agyagos talaj majd hogy tengelyig nem érő sarat ád, könnyű czipőt hordanak csizma helyett.

Szombathely szomszédságában, Jaákon, a férfiak is már pantallót, nyáron pedig a pantallóhoz czipőt viselnek ünnepnapon. Télen felöltőül prémes kabát járja. A régi szokás még hadakozik az újjal, mert a dolmányt és magyar nadrágot dologtevő napokon még viselik, az öregek a kék és fekete színhez ragaszkodnak; de a fiatalok már a tarkább színekkel közelednek a városias viselethez. A pásztor emberek közt még megőrízték az egyszerű szűrt is, mely esős időben nekik legczélszerűbb. A módosabb jaáki parasztasszonyok ma már általában finomabb kelméből varrják ruhájukat, elhagyták a kurta szoknyát s hosszú, elég bő szoknyát, ehhez joplit (zubbonyt) viselnek. Nyáron szövetczipőt hordanak, télen bőrczipőt. Felső öltönyűl a némettektől ellesett krispin-féle mentét vagy kis bundát. A pantallót máshol is megtaláljuk, így Szőllősön is.

A dolmányt kiszorító németszabású kabát, melynek nevét is egyszerűen átvették, s *rokk*-nak mondják, erősen meghonosodott a Szombathelyhez közel fekvő falvakban, Szőllősön, Szent-Királyon, Surányban, Zarkaházán, Csatáron (a hol horváttal vegyesen lakik a magyarság), Nagy-Unyomban, Nagy-Asszonyfán. Még inkább hódít a hosszú téli kabát, téli

VASVÁRMEGYEI NÉPVISELETEK.

Tomordi horvátok.

Muraszombatvidéki vendek

rokk, vagy mexikáner, melyet hol a bekecscsel felváltva, vagy a bekecset már egészen elhagyva, hol pedig a köpenyeggel vegyest viselik. Ilyen téli kabátot hordanak Zarkaházán, Szécsényben, Tanán, Uj-Perinten, Nagy-Asszonyfán (a hol ráruházták a dómány nevet), Német-Gencsen.

A régi viseletről a városi divatra átmenő viselettel a Rába-völgyén végig találkozunk. Kethelyen csupán kabátot viselnek; Rába Gyarmaton éppen olyan köpenyeget, mint a Szentgotthárd-környéki németek, sőt már az esernyővel is megbarátkoztak; Körmend vidékén, Vasallán szintén a közönséges téli kabátot hordják; Viszákon szintén hosszúszabású kabátot, de itt még a dolmányt is hosszúra szabatják, a szűr pedig majdnem egészen megszűnt, csupán még a díszítetlen guba maradt fenn néhány példányban, de ünnepnapon vagy parádéra már egyáltalában nem használják. Ugyanezt tapasztaljuk Molna-Szecsődön, Csákányban, a hol csak a cselédség visel fekete gubát szűr gyanánt. Lejebb a Rába-völgyén, még mindig megtaláljuk ezt az idegen divatot, bár megjelen itt-ott a szűr is. Rába-Hidvégen szintén nincs, Mákfán is még a kabát foglalja el helyét, nemkülönben Vasvárott is, de már Molnáriban, Püspökiben a kivarrás nélküli szür jártas; velè együtt a bekecs és bunda. Néha a szomszéd községek is merőben eltérnek egymástól; Sorki-Kisfaludon nem használják a szűrt, Sorki-Polányban már igen, de minden kivarrás nélkül. Rumban és környékén szintén a kabát honosodott meg, ellenben Kámon még él a szűr, még pedig pirossal és kékkel kivarrva s használják mellette a bekecset is. A kámi férfiak posztódolmánya, mellénye (lajbija) és nadrágja fekete.

Az alsó Rába-völgyön, Sárvár körül és Sárváron túl, már kevésbbé látjuk az idegen divat hatását. Ikerváron téli ruhául a sötét-szürke csuklyás köpönyeget, Patyon a bunda mellett szintén a köpönyeget viselik; ámde Peczölön még általános az egyszerű szűr, szintúgy Répczelakon, a hol esős időben hordják, a módosabbak finomabb szűrposztóból, a szegényebbek durvább abaposztóból; de Vámoscsaládon már csak neve maradt meg a szűrnek, mert anyaga is, szabása is nagyrészt megváltozott, sajátképen nem más, mint hosszú kabát.

A Kemenesalján változatosabb a férfiak ruházata. Ujlakon, mely azonban félig-meddig a Rába-völgyéhez is számítható, viselik a rokkot, köpönyeget, bekecset, de a szűrt is, mely barna, piros kivarrással. Andrásfán férfiak barna czérnaszövetből varratják a ruhájukat, téli felöltőjük a bekecs. Boba környékén szürke és barna posztóból készül a férfiak ruházata; Pálfa-Mártonfán használatos a suba, Bobán, Kocson a bunda és a köpeny; szűrt itt nem hordanak. Kis-Köcskön, Nagy-Köcskön kivételesen még szűr is előfordúl, de kivarrás nélkül; a dolmány, nadrág barna és fekete posztóból készül. Ságon ünnepnap sötét, fekete ruhát, hétköznap szürke ruhát viselnek; télen hordják a ködment, bundát, szűrt is. Dukán, Karakón, Kis-Somlyón, Keresztúron sötétkék és fekete ruhát viselnek a férfiak; a szűr általános, piros kivarrással. Ellenben Kis-Czell közvetlen szomszédságában, Dömölkön, egészen kiveszett a régi viselet, még csak a dolmány maradt meg hírmondónak, de ezt is kiszorítja már a kabát, a magyar nadrágot pedig a pantalló. Kis-Czelltől északra, Magyar-Gencsen, Kemenes-Hőgyészen, Kemenes-Szt-Péteren, Várkeszőn, stb. a mellény ötlik szemünkbe eredetiségével; sötét kék vagy barna posztóból készül s ki van varrva czifrán piros, sárga, kék és zöld selyemmel; a gomblyuk felváltva, az egyik pirosan, a másik zölden, stb. van kivarrva, a mi elég groteszk viselet. A dolmány sötétkék posztó Téli felöltőűl a bekecs mellett a szűrt is használják. A közeli Vönöczkön ellenben már nincs szűr.

A Kemenes déli részén az úgynevezett Hegyháton, ezt a tarkaságot nagyrészt szürkeség váltja föl. A barna és fekete szín mellett túlnyomóan a szürke szín uralkodik itt a férfiak viseletében. Széplakon a piros posztós kivarrású szűr még becsben áll; Nagy-Tilajban a birkabőr-bélléses barna parasztbunda a rendes téli felső, Oloszkán fekete szűrt hordanak, míg a dolmány és nadrág rendesen szürke, épp így Pácsonyban, Kozmafán, Alsó- és Felső-Oszkón, a hol szürke bekecs a téli felső öltöny. Baltavárott és Kis-Béren szintén viselik a bekecsen kívül a piros posztódíszes fehér szűrt. Pető-Mihályfán, Alsó-Telekesen szürke, Karátföldön, Boldogasszonyfán barna a férfiak ruhája.

A Mura szögében előforduló magyar szigeteken, így Mura-Szombatban már teljesen elhagyták a nemzeti viseletet; Veleméren, Prosznyákfán is csak romjai vannak már meg; a kabát itt is meghonosodott, télen szintén kabátot hordanak, melyet a vagyonosabbak kibéleltetnek, a szegények ellenben csak egyszerűen viselik.

A *nők* viseletéről már megemlitettük, hogy mennyire rabjai ma már a internaczionális divatnak. Hiába keressük a bodros ujju ingvállt, a szalaggal befont és ékesített varkocsot, mely valamikor minden leánynak büszkesége volt, a pitykés vagy zsinóros derekat, mely annyira csinosította termetüket: az utánzás járványa megtévesztette, régi izlésüket s azt hiszik, hogy a félszegűl utánzott dudoros ujj különb a régi festői viseletnél. Egyszerűségük már nem is egyszerűség, hanem kiáltó sivárság.

A rendes ruházat a következő: nem bő és elég hosszú, sima szoknya, *rékli* (testhez álló zubbony) vagy *röppencs* (bő zubbony, dudoros ujjakkal, mely olyan, mintha repülne, miért is itt röppencsnek, a Felső-Tiszavidéken szállókának nevezik), vagy totya, ezen belül rejtőzködik a polgárjogot nyert fűző, melyet a városiak után ők is *mídernek* neveznek. Hogy általában czipőt viselnek, azt már emlitettük. Harisnyájukat, mint a Dunántúl általában, *kapczának* hívják; télen például magasszáru kapczát húznak a lábukra. Hajukat fésűre, kontyba szedve hordják; fejüket a leányok is *keszkenővel* kötik be, rendes még a nyakravaló selyem vagy más szövetből szabott kendő; ezenkívül hűvös időben nagykendőt kötnek át vállukon. Felöltőül különböző fajta kabátokat, réklit, köpenyt, krispint viselnek. Megmaradt nevében és alakjában a *píntö* (pendel), azaz alsószoknya és az *ümög* (ing), mely nem szokott mindenütt egyforma szabású lenni, mert vannak községek, a hol alig ér derékig, mintha voltaképen a pendely volna az alsó része. Megmaradt még a népnek az a régi szokása, hogy szoknyának és réklinek, főleg hétköznapokon, a kékfestő szövetet vagy a kartont vásárolja; e mellett azonban a finomabb kelme sem hiányzik a háztartásból. A fehérneműt kizárólag a maguk fonta fonálból szövetik. Valamint nem sokat adnak ruházkodásukban a külső csínra s feltünést legfölebb a helylyel-közel előforduló rikító színekkel keltenek, míg csipkét csak néhány helyen, himzést, kivarrást vagy egyéb ékítést sehol sem találunk ruhadíszítésűl: úgy nem adnak úgyszólván semmit sem a női hiúság kivánta egyéb ékesítésekre: ékszerekre, gyöngyre stb. Ebben a tekintetben általában a józan egyszerűség mintaképei.

Természetesen a részletekben sok apró eltérést, de néhol igen érdekes különleges szokást is találunk. Szombathely szomszédságában, Oladon, Ondódon, Asszonyfán már szeret czifrálkodni az asszonynép. Ondódon piros és kék csipkével díszíti ruháját; a duplaelejü, színváltó derekat viseli, vagyis blúzt; függővel, üveggyöngygyel ékeskedik, Oladon még gránát-gyöngysort is aggat a nyakába. Ugyanígy ékesítik magukat a seéi leányok és asszonyok. Kisasszonyfán piros kivarrással díszítik a ruhát; ékszerűl fehér vagy sárga gyöngy ezüst kereszttel szolgál; függővel is ékesgetik magukat.

A felső Rába-völgyben Kethelyen, a szent-gotthárdi járás német lakossága nyelvének hatása alatt állván, az egyes ruhadarabok elnevezésében sem menekülhet e hatás alól. A szoknyát *kittle*-nek hívják; a derék magyaros kiejtéssel *puruszli.* Az élénk színt, nevezetesen a pirosat szeretik; ruhájukat piros csipkével diszítik. Ékszerül csupán sárgaréz vagy imitált gyűrűt használnak, épp úgy Kerczán, Domonkosfán, Veleméren; e helyeken azonban már csak a fiatalabb asszonyok és a leányok hordják az élénkebb szinü ruhát, melyet fodrokkal csinosítnak. Rába-Gyarmaton szintén alkalmazzák a csipkét, de fehéret.

Jóval cifrábbak a viszákiak. Ifju korukban a menyecskék tetszetősek, de szépségüket korán elvesztvén, mintha ennek tudatában lennének, úgy igyekeznek a maguk csinosítgatásával pótolni korán eltünő szépségüket. Virágos kivarással, zsinórral, szines gombbal ékesítik a ruhát, melynek szinéűl nyáron a feltünőbb világos árnyalatokat, a pirosat, kéket, fehéret választják, nyakukra gyöngyöt fűznek. Csákányban, Vasallán, Rába-Mindszenten szeretik a rikító színeket; Mindszenten finomabb szövetből, kasmirból, selyemből varrják ruhájukat.

A Rába völgyén északnak haladva, ritkul az élénk színek kedvelése s

általánosabb lesz a sötétkék, barna, az elevenebb színek közül is a tarkázott szövetek használata. Rába-Hidvégen a fehér és kék szín az uralkodó; Molnáriban már a sötétkék, barna és fekete, szintúgy Püspökiben, Szent-Tamáson, Kámban; itt-ott azonban nyaranta a fiatalabb nők a tarka, de nem rikító alapszínü kartonszoknyát és reklit hordják. Bizonyos takarékossági ösztön is jelentkezik ebben a szokásban, mert a sötétszínü szövetekből kevesebb fogy. Patyon, Jákfán, Ölbőn, Rába-Doroszlón is sötétes, barna színü a női ruha, de már az ide valók némi himzéssel igyekeznek változatosabbá tenni a komor szín egyhanguságát; sőt az ékszereket sem mellőzik, arany és ezüst karperecet, meg függőt aggatnak magukra.

A Hegyháton általánosan a rikító szín, főleg a piros és a piros-tarka dívik; közben azonban több helyen a sötétkék szín az uralkodó, mint Hegyhát-Szt.-Péteren, Pető-Mihályfán, Baltaváron és Bögötén egyáltalában a sötét színt kedvelik, még a tarkában is.

A Kemenesalján különböző szokásokat figyelhetünk meg a nők ruházkodását illetőleg. Magyar-Gencsen és Kemenes-Hőgyészen szintén általában sötétkék ruhát viselnek ugyan az asszonyok, de a leányok a legtarkább színeket keresik; meg van továbbá az a különös szokásuk, hogy az asszonyok télen nagyon szeretik viselni az ibolyaszínű nagykendőket. Alig van asszony, a ki nem ezzel burkolná be magát. Kétféle szabású derekat viselnek, melyet az általános vasmegyei elnevezéstől eltérőleg neveznek. A téli testhez álló derekat *bajkónak* hívják, a nyárit a többi vasmegyeivel együtt réklinek, ellenben a bluz neve náluk nem röppencs, hanem *repülő*. Ruhájuk színét bizonyos ünnepekhez is kötik. Karácsonykor piros posztó, a Mária-ünnepeken fehér, husvétkor kék, husvéthétfőn barna ruhában mennek a templomba. A modern divat már ide is befészkelte ugyan magát, de itt lassabban hódít tért. Nemes-Magasiban a barna és zöld szín az uralkodó. Dömölkön, melyről már említettük, hogy a modern városias viseletnek nyitott ajtót, minden asszony és leány télen-nyáron keztyűt hord. Kis-Somlyón és környékén a tarka viseletet ádventben és böjtben határozottan a fekete szín váltja fel. Itt tehát a vallási motivumnak éppen olyan irányítását tapasztaljuk, mint a Magyar-Gencs tájékabeli népnél.

A nép belső életében még nagyobb a változás. *Jelleme* a jogegyenlőség és a modern iskolázás hatása alatt szelidebbé, simábbá lett ugyan, de egyszersmind daczosabbá és anyagiasabbá is. A megváltozott mezőgazdasági, birtokjogi és pénzviszonyok, az új állami élet követelményei, melyek a kisbirtokosokra nagy terhet róttak és rónak, fölkeltették a népben a vagyonszerzés, magában véve becsülendő, de nem mindig nemes vágyát, kiölik belőle a régi magyar szívességet s önzővé, haszonlesővé teszik. Meginog itt-ott az az erénye, melylyel őseinek földjéhez ragaszkodott s nem mindig a megélhetés szükségétől űzetve, hanem spekuláczióból is eladja földjét, hogy Szlavoniában olcsóbban többet vásároljon. A míg a német ajkúak Ausztria felé huzódnak, ámde jobbára ideiglenes tartózkodásra; a magyarok inkább Horvát-Szlavonországba veszik utjokat. Jellem.

A magasabb kultura, mely azonban mindeddig a nyelven kívül kevés súlyt helyezett a nemzeti szellemű haladásra, a helyett, hogy az értelmi és jellembeli fejlesztés mellett igyekezett volna konzerválni a nemzeti sajátosságokat, inkább koptatta és irtotta azokat. Így sok régi szép szokásnak, melyeknek csupán külsőségét s néha fattyúhajtásait mérlegelték, de nagy lelki jelentőségüket nem, ma már csak romjaival találkozunk. Pedig nemzeti, sőt nem ritkán erkölcsi szempontból éppen nem közömbös az, hogy sívár, anyagias gondolkozású népet nevelünk-e, vagy olyant, mely megőrzi fogékonyságát az eszményiség iránt, a mi nélkül nagy nemzeti jelentőségű mozzanatokban hiába akarjuk lelkesedésre indítani. Pedig, mint rámutattunk, a vasmegyei magyarság fajszeretete erős és szívós; megvan az a képessége, hogy a maga képére idomítsa át a vele érintkező idegen fajokat. Éppen Népszokások.

azért sajnálhatjuk ama szokásainak elhagyogatását, melyek eszejárásának eredetiségét fejezték ki, életének költői zománczot, az anyagi fáradalmak alatt eléggé megviselt lelkének enyhűlést, könnyebb szárnyalást adhattak. Ilyenek voltak valaha az egyes ünnepnapokhoz kötött szokásai és mulatságai. Ezek rendre kivesznek életéből, ellenben annál nagyobb szerepet játszik szórakozásai közt a korcsma és a városi „uri“ szokás szerint rendezett tánczmulatság.

Mennyegző. Legköltőibb és leginkább nyomot hagyó mozzanat volna életében *házassága*. A vele járó mennyegzői szertartások azonban a legtöbb vidéken már egészen elvesztették régi zamatjukat és bájukat; sőt igen sok községben, mint a városi urak a lakodalmas ebédre, úgy mennek ők is esküvő után a korcsmába. Igaz, hogy azután elvonulnak még a lakodalmas házhoz is vacsorára; de itt is puszta tánczczal vagy zeneszóval fejezik be mulatságukat, elfelejtve mindazt a mély jelentőségű czeremoniát, melylyel elődeik oly kedvessé, meghatóvá, sőt magasztossá tudták tenni életüknek ez elhatározó napját.

Valaha persze a legények korán házasodhattak, azoknak a keveseknek kivételével, a kikre a katonasor esett s a kiket úgyszólván erőszakkal czipeltek el. Az általános védkötelezettség fennállása óta azonban, a katonai kötelezettség teljesítése előtt, ha csak nem külön engedélylyel, ami sok utánjárásba kerül és csak kivételes esetekben történhetik, nem szabad a legénynek megházasodnia. Ennek az időnek legkedvezőbb határa pedig a huszonnegyedik esztendő. S tényleg 25 éves korukon alul ma már alig házasodnak, leginkább pedig a 25—30 év között s, minthogy rendesen már katonaságuk előtt megvolt kiszemelt mátkájuk, a kivel szorosabb ismeretségbe léptek, a leánykérés szertartása is nagyrészt üres formasággá lett, a mennyegző gyakran nemkülönben. A naiv pajkosság és a derült néphumor már alig-alig csillan föl a lakodalmakon; a hol még megvan egy s más eredetiség, azokat érdemesnek tartjuk külön megemlíteni.

A vőfély-mondókákat kezdik egyes helyeken úri módu felköszöntők pótolni; a legtöbb helyen azonban egyáltalában megszünt a jó kedvre hangoló szavalás. Rögtönző elmés ifjak nem igen találkoznak; s úgy látszik, a népköltészet eme fajával a tanítók sem törődtek semmit sem, hogy a már műveltebb és bizonyára kényesebbé lett, sőt újságra vágyó népben annak szeretetét új, modern köntösű költeményekkel fenntartsák: a ponyván penészedő régi vőfélyrigmusok pedig minden vonzó erejüket elvesztették s kikoptak a lakodalmas házakból.

A lakodalom csak egy napig tart a vasvármegyei magyarságnál, úgy mint általában Dunántúl; ritkaság, hogy két napig tartson, mint Kerczán s Rába-Gyarmaton s még néhány helyen kivételesen; az Alföldön s a Tisza vidékén szokásos hérészt itt csak kevés helyen ismerik. Kézfogókon a jegykendőadás a mennyasszony és a jegypénzadás a vőlegény részéről szokásos itt is.

Egyike azoknak a helységeknek, melyekben a mennyegzői szokások még legtöbb eredetiségükben maradtak fenn, Olad, Seén és a szomszéd községek. Esküvőre czigányzenével vonul az egy héttel előbb meghívott s felcziczomázott násznép, a násznagyok felbokrétázott bottal, a vőfély szintén bokrétásan, a nyoszolyó-leányok, a kiket a Dunántúl *nyoszorú*-leánynak hívnak, koszorúsan s az úton rímes rikkantásokkal mulattatják egymást:

Sárga virág, sárga sás,
Édes anyám megbocsáss.

Esik eső, csak úgy szakad,
Egy legénynek szíve hasad.

Sárga zsinór, sárga nyereg,
A kocsisunk de sziép gyerek.

Az esküvő után hasonló rikkantások közt vonul a násznép a leányos házhoz, például:

Fehér galamb száll a házra,
Új mennyecske száll a házba.

A násznép tánczczal kurtítja meg a várakozást, míg az ebéd elkészül. Mikor a tálalás megkezdődik, a vőfély felpántlikázott botjával megáll az ajtóban s rákezdi:

„Hajjunk szót, uraim! Egy-két szóm vóna kegyelmetekhez: ha engedelmet adnak belépésemhez.“

Erre kezdi a betanult mondókát ilyetén kiejtéssel:

Mikor az Isten Ádámot terëmtëttö,
A szent házosságot még akkor szerveztö,
Ádámnak egy ódala csontyát kivëttö,
Melből Éva asszonyt mellé készitëttö.
Maga vót a vőfény, az egek királla,
Mint szent Mózesnak hirës istoriájo,
Ezt mindenki iértsë és bámú'va csodájjo,
Mer' ez szent rëndëlésö az egek urának,
Mer' páratlan iéletët kevesën tartának.
De jobb pajtás, të is meg në házosoggyál,
Mer' köll az asszonnak szita, rosta, kanál,
Azt akarná mindiég, akár ökröt hajtaná';
Még ott is vakarod, a hol nem is viszkët,
Mikor az asszon il dologra késztët;
Huzd Bandi koma, vigan had legyenëk.

Az első tálat behozva, egyik kezéből egy fazekat ejt a földre; a következő ételeket, valamint a bort is betanult rigmusokkal dicsérve hozza be. Megmaradt itt is a szokás, a minek fenntartásáról a főző asszony is gondoskodik a maga érdekében, hogy a lakoma végén bekötött kézzel bevezetteti magát s pénzt gyűjt megégett kezének gyógyítására. Czigányzene mellett tánczczal fejeződik be a lakodalom, éjfélkor vagy virradatkor, a hogy kedvük tartja s a lábuk bírja.

Jaákon már a korcsmába megy a násznép, pár pohár borra, azután megy a leányos házhoz mulatni; de a vőfély nem igen erőlteti meg magát, minthogy ujat mondani nem tud, betanult versekkel. Szt.-Kereszten, Szt.-Királyon, Szőllősön, Zarkaházán, Perinten, Náraiban ugyanígy cselekesznek: ezeken a helyeken már egyáltalában megszűntek a vőfélymondókák. Zanaton megteszik azt a tréfát, hogy meglánczolják a vendéghívót, ha mulatság közben elalszik, a mi hamar megtörténhetik, mert a fáradság, bor és a hosszúra nyúlt mulatozás könnyen leveri a lábáról. Váton a vacsora után pénzt szednek „bölcsőkötőre“, s ez a szokás sokfelé megvan, nemkülönben az is, hogy vacsora végeztével, mielőtt a tánczhoz fognának, a vőfélyek a nyoszolyó-leányokkal együtt söprik ki, versenyt serénykedve, a szobát.

Az Őrség egyik főhelyén, Felső-Eörön, a hol már sok szokást hagytak el a lakosok az idegen környezet hatása alatt, a verses vőfélyköszöntők még divatosok; de itt sem minden háznál; megmaradt ez a rohonczi magyaroknál, valamint a kőszegi járás magyar helységeiben is.

A Rába völgyéből Kerczát és Rába-Gyarmatot már említettük, hogy ott két napig is mulatnak. Viszákon szintén, a hol első nap a leányos háznál mulatnak az esküvő után, még pedig reggelig, azután elviszik az uj menyecskét a vőlegény házához s ott van a reggeli, meg az ebéd, mely czigányzene mellett belenyúlik az éjszakába is. Ámde a legtöbb háznál már meglehetős szűkre szorították a lakmározást. A vőfélyköszöntők még járják. Itt két vőfély, két násznagy, ugyanannyi nyoszolyó-asszony és nyoszolyóleány kiséri a mennyasszonyt.

Kéthelyen csak násznagyot választanak kettőt (kérőt s kiadót), de a többiből csak egyet hívnak. A vendéghívót sereghajtónak nevezik. Esküvőremenet a nyoszolyó-leány mondja a rikkantásokat:

Pipafödél, piparéz,
Minden ember minket néz,
Tyuhaj!

A ki minket nem dicsér,
Pokóba legyen gerencsér,
Tyuhaj!

Piros rózsa levele,
A kocsmába bé vele!

Még szélesebb kedvük van, mely már kicsapongássá fajul, Pinka-Mindszenten, a hol az utczán is tánczolnak a lakodalmasok, az asszonyok meg literes borosüvegekkel keverednek a tánczba s azokkal serkentik a mulatókat. Az utczára való kitánczolás azelőtt szokásban volt a felvidéken.

A míg a vőfélymondókákat a felső Rábavölgyén sürűbben föllelhetjük, lejjebb már úgyszólván teljesen kivesztek. Rába-Hidvégtől északnak menve, általában csak egyszerű vacsora követi az esküvőt, czigányzenével. Nem csak csárdást tánczolnak már, hanem a polka is meghonosodott náluk; ugyanakkor, a mikor a többi lakodalmi szokás mind elvesztette régi fényét.

Kámonban még hallani a vőfélymondókákat, de Ikervárott már megint nem, szintúgy nem a föllebb fekvő községekben. Ellenben már errefelé is elharapózott az a szokás, hogy esküvő után meglátogatják a korcsmát.

Ritkúl a vőfélyköszöntő a Kemenesalján is, de, mint a népélet minden jelenségében, a lakodalmi szokások megőrzésében is a Kemenesalja a legkonzervativabb.

Hegyhát-Szt.-Mártonban az a szokás, hogy a legény nem kérő útján, hanem maga kéri meg a leányt. A hivatalos kézfogó szombati napon szokott történni, a mikor már egybegyülnek a nyoszolyók, vőfélyek, atyafiak a leányos háznál. Még czigányt is hívnak. Eljegyzéskor tisztába hozzák a pénzbeli dolgokat is és a vőlegénynek előre kikötik a mennyasszony várható örökségét. Az esküvő vasárnap van, a lakodalom vasárnap este. Erre a vendéghívó hívja meg a rokonságot. A vendéghívó bokrétát tűz kalapjára s kurjongatva köszönt be minden házhoz, a hová vendéghíni küldötték. Minde házakban szalagot kötnek bokrétájára. A lakodalom a leányos háznál kezdődik ugyan, de még az éjjel átmennek a mulatók a vőlegény házába s ott folytatják a mulatságot reggelig.

Bögötén a mennyegző napján az ebédet adják a mennyasszony házánál s este 9 órakor átmennek a vendágek a vőlegény házába, a hol vacsorálnak és mulatnak reggelig. Kozmafán a mennyasszony házánál ebéddel várják az esküvőről visszatérőket s nyomban ebéd után megkezdődik a csárdás. A vőfélymondókák itt rögtönzöttek szoktak lenni.

Boldogasszonyfán, melynek nincs plébániája, kocsin megy a násznép az anyaközség templomába. Az úton kalácsdarabokat hajigálnak és szintén rímes kurjantásokkal mulatnak. Ilyenek:

Ez az utcza tekervényes,
Mennyasszonyunk igen ékes.

Sárga csikó, piros gyerek,
Vőlegényünk derék gyerek.

Mennyasszonyunk sem utolsó,
Szeme-szája szép, mosolygó.
Heere tyu, tyu, tyu!

Itt azonban a ponyván vett verseket szokták a vőfélyek eldarálni, valamint a legtöbb szomszédos községben is.

Keresztelés. A *keresztelési* ozsonna, azaz paszita rendszerint csöndesen, a komaasszonyok és a legközelebbi atyafiak társaságában megy végbe, csak ritka helyen tartanak nagyobb vendégséget. Nagyobb paszita többnyire a reformátusoknál szokott lenni, a kik több komát hívnak. A komaasszonyok nagy kas (a vasvármegyeiek és bakonyvidékiek nyelvén *véka*) süteményt, kalácsot, pereczet és egy tyukot vagy kakast visznek, azonkívül az újszülöttnek egy-

két forintot, néhány méter vásznat vagy ruhaszövetet ajándékoznak. Ezt az ajándékot *korozsmának* hívják. A komatál mindenütt szokásban van.

A keresztnév választása nem kevéssé fontos. Mert Vasvármegyében ma is általános az a szokás, hogy az egyenlő nevű családok tagjainak megkülönböztetése végett, nem igen adnak mellékneveket, hanem az apja keresztnevét teszik a fiú keresztnevéhez. Kis Mihálynak István fiát például Mihály Csicsának nevezik, hogy megkülönböztessék Kis Jánosnak Csicsa fiától. Néha, midőn még több egyenlő nevű ember közt kell különbséget tenni, még az öregapa nevét is odabiggyesztik, például a Kapornaki Mihály István fiának Sándor fiát Mihá-Istók-Sándornak nevezik. Már Veszprémmegyében, például Szent-Gálon, melynek lakosai szintén ősi magyar származásúak, sőt az első századok óta nemesek is, mellékneveket adnak az illetőnek, mint például Bum-bum Tamás Benjamin. (Mivel, hogy több Tamás Benjamin van.) Vasvármegyében az ilyen, sokszor gúnyos melléknév nem járatos.

A *halotti tor* általában fenntartotta magát, de többnyire igen csöndesen megy végbe. Néhol az ismerősök a temetés után a korcsmában gyűlnek össze egy kis italra; más helyeken a halottas házhoz térnek vissza, a hol egy pohár bor mellett megemlékezvén a halottról, csakhamar ki-ki hazamegy. Nagyobb eszem-iszommal járó tor sehol sincsen. Halotti tor.

Az *ünnepi szokások* közül a gyermekeknél a Betlehemjárás, a Három király körmenete, apró szentekkor a korbácsolás (*suprázás*), néhány helységben az újévi *regülés*, itt-ott a pünkösdi királynő körülhordozása tartotta fenn magát; húsvétkor a katholikusoknál a hús, kalács és tojásszentelés, egyáltalában pedig a piros tojás osztogatása maradt fenn. A húsvéti öntözést általában nem ismerik. Megtartják az arató-ünnepet is; de régi mozgalmassága és vidorsága nélkül. Többnyire a szérűre hozatnak czigányt s ott megtánczoltatják a marokszedő lányokat. Ünnepi szokások.

Az uj esztendei *regülés* abból áll, hogy a leányok összeállva, elmennek házról-házra énekelni, s ezért minden házban ajándékot kapnak, csak úgy, mint az angyal fiai karácsonykor, vagy a csillaggal járó gyermekek Három királyok napján. Pünkösdi királynőnek a kicsi, 4—6 éves leánykák választanak ki egy hasonló korú leányt, a kit felvirágoznak s úgy járják be vele a házakat, a hol szintén ajándékot kapnak.

Van azután három nap, melynek megülése a régi pogány hit maradványára utal, vagy a vallásos érzésnek a babonával való keveredését mutatja. Ilyen az a több helyen uralkodó szokás, hogy *Szt.-György*-napján felvirágozzák a kaput, vagy betüskézik az ablakot, hogy a boszorkány be ne jőjjön rajta. Ilyen a Szentivánéji tűzrakás, mely a megye délnyugati részében szokásos, a hol a szlávokkal és a stájerországiakkal érintkezhetik sűrűbben a nép. Szombathely környékén több faluban seprüt égetnek Szent-Iván éjszakáján, a mivel szintén a boszorkányokat akarják elűzni.

Általánosabb, úgyszólván még az egész megye magyarságánál fenntartotta magát a *Luczázás*. Nem csupán azok a babonák, melyek Lucza-napjához vannak kötve, s melyekkel az eladó lányok igyekeznek jós jeleket kapni; hanem a Lucza-napi körmenetek is. A Kemenesalján Lucza-napján 10—14 éves gyermekek szalmacsutakkal járnak házról-házra, leülnek a szobaajtóba s a következő versikéket mondogatják:

Lucza, Lucza, kity-koty,
A mit adtok, elveszem.
Lucza, Lucza, kity-koty,
Olyan hosszú kalbászuk legyen, mint a nyomórud.
Lucza, Lucza, kity-koty,
Annyi csibejék legyen, mint az égen a csillag.
Lucza, Lucza, kity-koty.

Ének közben a csutakból szalmát hintenek az ajtóba. Távoztukkor a gazdaasszony összeszedi a szalmát s a kotlós tyukok alá teszi, hogy sok csibéje keljen ki.

Babonák. A *babona* már csak árnyaiban él. Főleg az iskolázott fiatalsághagyogatja el, de azért maradványaival elégszer találkozunk még.

A babonás hittel párosul a javasasszony kuruzsolásában való bizalom is, melyet még mindig nem irthatott ki teljesen az orvosok működése.

Hiszik sokfelé a lélek visszatérését is.

Ép így hiszik még sokfelé a boszorkányokat s mint föntebb felhoztuk, bizonyos napokon babonás cselekvésekkel igyekeznek őket távol tartani, mint Kethelyen Szt-György napkor virággal. A Kemenesalja több községében (Magyar-Gencs, Kemenes-Hőgyész, K.-Szt-Péter, Várkesző) ezen a napon tüskét tesznek az ajtóba s az ablakokba, hogy a boszorkányok be ne jöhessenek. Kis-Unyomban az istálló ablakait tüskézik be. Oloczkán a boszorkányok ellen nyirfaággal tüzdelik körül a ház környékét.

Általános a hit, hogy pénteken semmit sem szabad kezdeni, mert az szerencsétlenül fog végződni.

Holdújuláskor nem jó zsuppolni, mert bizonyosan megrothad a szalma. (Olad, Seé, Szt-Király.)

De nem jó újhold idején trágyázni sem. Épp így nem szabad holdújuláskor az aratásba fogni. (Szt-Kereszt, Szt-Király.)

A Szt-Iván éjén elégetett seprű csutkáját a káposzta közé teszik, hogy meg ne férgesedjék. (Kis-Unyom.)

Az igézés, szemmelverés tartja magát a köztudatban. Ennek különben meg van a maga valószerű alapja; csakhogy a nép valami rossz szellem tényének tartja azt, a mit ma a hipnotizmus tüneményeiből megmagyarázhatunk. A tehenek megrontását szintén többfelé tartják.

A boszorkányok és rossz szellemek hivésével függ össze az a hit is, hogy a viharokat, jégesőt egy gonosz szellem, garabonciás diák hozza, a ki a harangozótól elriad. Azért még mindig vannak falvak, a hol a felhő elé harangoznak. (Nárai.)

Rokon a boszorkányokkal a Ludvércz (lidércz) meg a tüzes ember. (Ujlak, Baltavár, Kisbér.)

Karácsonykor az országszerte ismert babonák közül többet megőriztek itt is. Czipőt dobálnak a leányok, háttal az ajtónak fordúlva, hogy a czipő orrának állásából megjósolhasák maguknak, férjhez mennek-e még abban az évben. Midőn éjféli misére mennek, furkós botokat tesznek egy kapusarokba. Visszajövet megnézik a botokat. A kiét elvitték, az férjhez megy. (Magyar-Gencs, Várkesző.) Karácsony este kell készen lennie a Lucza-széknek is, melyen Lucza-napjától fogva minden nap készítenek valamit. Ez általánosan elterjedt szokás az egész megyében. Lucza-napján nem szabad varrni, mert különben nem tojnak a tyukok; ezen a napon eladni vagy elajándékozni sem szabad semmit, mert elviszik a háztól a szerencsét. (Ság.)

Kemenes-Szt-Péter határában van egy domb, melyet állítólag a törökök hordtak össze. Nagypénteken éjjel 12 órakor láng veti ott föl magát. A ki meglátja s hamarosan olvasót dob rá, ezüst pénz marad a láng helyén. De ha elkáromkodja magát ijedtében, akkor a pénz eltünik.

Ha a butor pattog, valaki meghal. (Ujlak.)

Ha a gazda meghal, a barmokat kifelé fordítják. (Búcsu.)

A halottakat nem szabad a határon keresztül vinni, mert elveri a jég a határt.

Tojást tyúk alá nem jó kölcsön adni, mer elviszik a szerencsét (Ság.)

Ha a lúd fölmegy a kazalra, tűz lesz. (Ság.)

A kutya vonítása tüzet jósol. (Kemenesalja,)

Ha tűz üt ki, a babonás asszony, hogy elháríthassa a saját házától a veszedelmet, ruháját felkapva, meztelenen háttal fordúl a lángoknak. Viszaigyeszti (ijeszti) a tüzet. (Kis-Somlyó.)

Nyul fut át az útunkon; baj ér bennünket. (Kemenesalja.)

Ha idegennel lépnek be az istállóba, kiköpnek a tehén előtt, hogy az idegen meg ne verje szemével a tehenet. (Kis-Somlyó.)

A tehén tejét, mig el nincs szürve, nem jó kiadni a házból, mert megromlik a tehén. (Viszák.)

Kihajtás előtt tojást rak az istálló elé a pásztor, hogy a legelőn baj ne érje a jószágot. A borjut is ezért le szokás köpködni. (Kis-Unyom.)

Ha a füle vagy foga fáj valakinek, alattomban a harang kötelékéből lopnak egy darabot, s azzal füstölik meg a fájós testrészt. (Kis-Somlyó.)

Kedden és pénteken nem jó szapulni, mert sok féreg lesz a háznál. (Viszák.)

Ujpénteken nem jó meszelni.

Karácsony és újév közt nem jó sem varrni sem fonni.

A néphumornak és fantáziának szintén csak kevés nyilvánulását találjuk néhány közmondásban és mondában. A magánosan álló Ság hegy különben az egyetlen nagyobb emelkedés egészen az Alpesek lábáig, melynek ködbe burkolózó titokzatossága, bazaltos szikláinak regényessége tárgyul szolgálhat a képzelődés költői szüleményeinek. A nyugoti hegyvidéket pedig idegenek lepték el. Néphumor.

De eredeti *dal* sem igen terem ezen a földön, a mi annál különösebb, mert az alföldi magyarság meg gazdag lirai érrel dicsekedhetik. Pedig dalolni szeret a vasmegyei magyar nép; mint láttuk, a gyermekek is dallal ünneplik a karácsonyt, újévet, három-királyok napját, pünkösdöt; dallal térnek haza az aratók, dal koronázza az arató és a szüreti ünnepet. Csakhogy dalaik majd mind kölcsönzöttek; illetőleg a régieket felejtik s az új műdalokat kapják föl, sőt a divatos énekes szinművek dalai is elterjednek köztük. Népköltészet.

Vasvármegye magyarságának dalkészlete a mellett a föltevés mellett látszik bizonyítani, mely még nem volt ugyan megállapítható, de melyet már többen vallnak, a kik a népdalok eredetét kutatják, hogy sajátképeni népdal alig terem, az ismert népdalok mind névtelen költők (tanítók, papok s vándorpoéták) művei, melyeket réges-régen eltanult a nép s hosszú idők mulva a gyűjtők (csak félszázad óta foglalkoznak nálunk a gyűjtéssel) meglelvén a gazdag kincset, azt a nép eredeti tulajdonának tartották s más meggyőződés vagy bizonyíték hijában, ma is annak tartjuk.

Bizonyos, hogy a következő dal, melyet Oladon énekelnek, nem népies eredetü:

Meg fogom a napokat számlálni,
Móta fogok hozzád rózsám járni,
A hány csillag van az égen,
Annyiszor jutsz eszembe nékem.

Ismert dolog különben, hogy a nép, a hogy eszébe jutnak az egyes elkapott verssorok vagy dallamok, több különböző dalból is szokott egyberóni nótákat; hol koptatja, hol szaporítja, hol összekeveri, átidomítja a melódiákat és a különböző szövegeket. Néhány roncsot adhatunk csupán ezekből. Így Oladról:

Kis kertemben, tererere . . .
Aratják a zabot;
Rakják az asztagot.
Közepébe, sej, huj,
Rászállott a gólya,
Gyere rózsám, tererere . . .
Taníts meg egy csókra.

Egészen uj időre valló helyi termék, de szintén csak változat, a Savanyu Józsi (1884—1885.) románcza Ikervárról:

Savanyu Józsi de hires betyár vót,
Grófok, bárók udvarán megfordút;
Réme vót a Bakonságnak,
A bakonyi pusztaságnak fia vót.

Hej Vasmegye, Zalamegye határgya,
De miég Sopron vármegyét is bejárta.
Ezer forint vót kitüzve fejiére,
Még se' kerűt a vármegye keziére.

Ilyen interpolált, idomított változat a következő is:

Az Ikervár szép helen van,
Mer a kastié' közepin van;
Tetejébe aran' csipke,
Rászállott a bús gerlicze.

A nép nyelve.

Minden egyes dialektusban, mely hazánk területén békességesen megosztozva, hűségesen megőrzi hagyományait, nyelvünk egy-egy eltérő fejlődését, avagy fejlődésének más-más fokát látjuk, mely a közös magyar nyelv természetét más-más oldaláról világítja meg, hellyel-közzel régibb állapotát tartotta fönn, vagy pedig a továbbfejlődés jeleit tanúsitja. Vasmegye a szomszéd Sopronmegyével együtt, Balassa fölosztása szerint, *rábavidéki nyelvjárást* beszéli, mely az ősrégi, hetési, göcseji és alsó-zalai nyelvjárásokkal együtt a *nyugati nyelvjárás-területté* foglalható össze.

A vasmegyei nyelvjárás szigorúan elkülöníti a nyílt hangú *e*-től a zárt hangú *ë*-t, pl. ebben a szóban: *embër* kétféle hangot ejt, nem mond sem *ember*-t, mint a debreczeniek, sem *ömbör*-t. mint a szegediek. Van azonban sok olyan szó, melyben ezt a zárt hangot *ö*-nek ejti, pl. *vörös, sör, söpör.* Az írott nyelv hosszú *é* hangjának szintén kétféle az ejtése, pl. *iélës* (éles) és *ílet* (élet), *iég*, eget, *íg*, éget, bár e megkülönböztetés nem olyan pontos, mint Sopronmegyében; Vasban az *í* helyén is ejtenek néha *ié*-t, a mi zalai hatásnak látszik. Ugyancsak zalaias sajátság, hogy a névelőt a vasmegyei, kivált a hegyháti ember, *e*, *ez* alakban szereti ejteni, pl. eladom *e* lovamat, tëdd *ez* ablakhoz, *a* lovamot és *az* ablakba helyett.

Nem szereti e nyelvjárás a hosszu magánhangzókat és rövid lesz nála az *i, u, ü,* pl. *hir, sir, viz. hus, husz, ut, tüz, szüz.* Csak *é, ó, ö* helyet ejt néha hosszú *í, ú, ű* hangot, pl. *íl, lú, kű*, valamint *ol, öl* szótag helyet is *ú, ű-t* pl. *porúnyi* (porolni), *pörűnyi* (pörölni). Hosszú *í* van a *hí* (padlás) szóban is, de ez, úgy látszik, *hé* helyett van, vagy a *hiu* összevonása. Többnyire azonban kettős hangot ejt az *é, ó, ő* helyett, valamint az *l* elhagyásával az *el, al, ol, öl* szótagokban is, pl. *kiéz* (kéz), *suó* (só) *rüőf* (rőf), *iémënt* (elment), *uóma* (alma), *vuót* (volt), *füőd* (föld), *küő* (kell).

A magánhangzók (*í, ú*), hosszúságát igen gyakran mássalhangzós nyujtás (kettőzés) pótolja, pl. tanító helyett *tanittó*, nyitni helyett *nyittani*, gyúlad helyett *gyullad.* Egyebekben is szereti a kettőzést, pl. *pappiros*, *függe*, *rokkony*, *mezzüő* (mező); de már az eső Vasban *esüő*, a szőlő *szüőlüő.* Továbbá az erre-arra névmásban a mássalhangzós nyújtást magánhangzós nyújtásként diftongus váltja föl: *iére, uóra.* A hosszú *é* néha megrövidül, pl. *ehës* (éhes), *mëgehül* (megéhezik), *cserelés* (cserélés), már inkább zalaias a *mesz* (mész).

Sajátságos túladunaiasság, a mi a vasmegyei nyelvben is megvan, hogy az *á* hang maga után nem tűr meg *a*-t, hanem *o*-ra változtatja, pl. *káso* (kása), *táblo* (tábla), *árvo* (árva), *várto* (várta), de az az *o* a továbbképzésben és ragozásban megint *á*-vá nyúlik, pl. *kásájo, tábláro, árván.* Ritkább az olyan példa, mint *kokas* (kakas). Sopronmegyében *Kokas* családnevűl is járja.

A nyilt *e* hang helyett is zártabb *ë*-t ejtenek a szó végén, pl. *feketë, kezë, kípë* (képe), avagy *ö* pl. *könyvö* (könyve), *fülö* (füle), néha *i* pl. *körti* (körte), valamint a ragozásban *kezin, könyvit.* Az *i* helyett néha zártabb *ü* hangzik, pl. *ünmög, üngöt* (ing, inget), *szüvö* (szive). Az *o* helyett néha *u, durung, hun* (hol).

A birtokos személyragok, valamint az igeragok többes 3. személyében az *ok,-ëk* alakot használják, pl. *velëk* (valök, velük). *tëgyëk* (tegyük). *várgyok* (várjuk); néha egy fokkal nyíltabbá lett az ilyenekben *könyvenk* (könyvünk). A tyuk helyet *tik*, lyuk helyett *lik* járja.

Igen élénk a mássalhangzók egymásra hatása, még a *v* is változtat a hangszínezeten, pl. *Vazsvár* (Vasvár), *id van* (itt van), *od van* (ott van), avagy a *v* módosúl át, *f*-fé, pl. *ötfen* (ötfen), *hatfan* (hatfan). A *j* az előtte levő mássalhangzó természete szerint *gy* vagy *ty* lesz, pl. *dobgya* (dobja), *fog-gya* (fogja), *raktya* (rakja). *kaluptya* (kalapja). *r* után is *gy*-t ejtenek:

borgyu (borju), *akargya* (akarja), *irgyam* (irjam). Vannak ilyen példák is: *öreg-gyebb* (öregebb), *müveltyebb* (műveltebb.) Szó elején *j* helyett *gy* hangzik egyebekben: *gyiég* (jég) *g*: *giércze* (jércze).

Nem ismeri a nyelvjárás az *ly* hangot helyette, valamint *lj* helyett is *l* vagy *ll* hangot ejt, pl. *helës* (helyes), *Károl, illen, ollan, millen, halla* (hallja), *íllënny* (éljen). Az *ny* mássalhangzó előtt átváltozik *n*-né, *m*-mé, pl. *asszonyom, asszonnak, asszomba*; megfordítva az *n*-ből könnyen lesz *ny*, pl. *szappan, szappanyos, csinyál,* ülni helyett *ünyi,* írni helyett *irnyi,* sőt *irnya.*

A magánhangzók egymásra hatása érvényesűl a mély és magas hangok összekerűlésekor, pl. *nepestig* (napestig), *dölögtívüő* nap eologtévő), *sehun* (sehol). Még inkább megvan ez az idegen szavakban pl. *bankéton, októbërban, salugátëros, kadétok.* Másrészt azonban a göcseji hatás nyílvánúl a -vel ragnak mélyhangú szavakban megtartásában, pl. *villável, bottel, goluóvel* (golyóval).

Más vidékek nyelvjárásához hasonlóan kerülik a mássalhangzók torlódását, pl. *kerbe* (kertbe), *horhat* (hordhat). A magánhangzók összekerítését összevonással simítjuk el, pl. *utczczajtuó* (utcza-ajtó), *konyhajtuó, kátt, kátoz* (kiált, kiáltoz); de másrészt kilökik két magánhangzó közűl a *v* mássalhangzót, pl. *üeg* (üveg), avagy *j*-vel pótolják, pl. *füjjet* (füvet), *h*-val, pl. *bihal* (bival), *föhiény* (fösvény).

Az azzal-ezzel névmás mindig *avval, evvel,* illetőleg *avvuó, evvié* alakban járja.

Szereti a vasmegyei nyelvjárás a bővebb vagy teljesebb szóalakokat, pl. *májájo* (mája). *hangyál* (hangya), *kágyula* (kagyló), *epërgye* (eper). Teljesebb alakjával föltűnik egy gyakran hallható szavunk ragozása; *tányiérat, tányiérak,* tányért. tányérok helyett. Ide csatolhatjuk a vissza régies *visszha* alakját. A birtokos *é* képző is teljesebb, pl. így kérdik: *Kiejé ezëk az ökrök? E Pikejé* (a Pické.)

E feleletben még egy sajátság is nyílvánúl; nevek előtt szeretik a névelőt, pl. *a* Pista *az* Örzsi, *a* Széchenyi.

A *kell* igéhez hozzáadják a személyragokat, tehát *el köllök mennyi, el köllöttem küdenyi*).

A vasvármegyei ember erősen ragaszkodik nyelvjárásához. Ha más vidékre kerül is, nem egy könnyen felejti el honi kiejtését.

HIENCZEK.

Hienczeknek nevezik Vas, Sopron és Mosonvármegyék azon németajkú lakosságát, a melynek nyelve, sajátságainál fogva, úgyszólván külön dialektikust képez az összes német nyelvjárások között és a mely nép maga is, szokásaira és gondolkozásmódjára nézve, eltér a hazánkban és az azon kívül élő többi német népfajoktól. A magyarországi hienczek száma körülbelűl 300,000, a kiknek a zöme (125,000). Vasvármegye területén, a kőszegi, felső-eőri, körmendi, németujvári és a szt.-gotthárdi járásban tartózkodik, hegyes, dombos vidéken, melyet „Pugläte-Welt“-nek (púpos, görbe-világ) neveznek. Hienczek elhelyezkedése.

A hienczek eredetéről még eddig nincsenek teljesen megbizható adataink. Valószinűleg utódai azon bajor és frank telepítvényeseknek, a kiket Nagy Károly költöztetett 803. év körül az általa meghódított avar területre, azaz, a mai Magyarország dunántúli részére, hogy ott a mívelődést és kereszténységet terjeszszék. Ezek közé később szláv és avar elemek is olvadtak, majd a XV. században, midőn az országnak ez a része egyes osztrák és német főnemesek és herczegek birtokába került, ezek is számos német jobbágy-családot telepítettek magyarországi jószágaikra, a kikhez még a reformáczió után, a protestánsok üldöztetése idejében, az Ausztriából, különösen Stájerországból ide menekülő protestáns német családok csatlakoztak. Eredete.

Hogy mikor ragadt rájuk a hiencz név és hogy mit jelent azt nem

sikerült eddig kideríteni. Legvalószínűbb az a föltevés, mely a hienczek elnevezését *Henriktől* (1228—1274) Kőszeg városának megalapítójától, származtatja, a ki különösen e vidék fölött uralkodott és a kinek alattvalói magukat *hienczek*-nek, vagy *heanczok*-nak, azaz Henrik népének nevezték. (A Heinrich név rövidített alakja Heinz, Hinz).

Hiencz nyelv.

A hienczek *nyelve* bár rokonságban van a bajor nyelvjárással, de ettől, valamint a szomszéd osztrák-stájer népnyelvtől is annyira különbözik, hogy akár külön dialektusnak tekinthető.

A hiencz nyelv legjellemzőbb sajátságai: 1. A magánhangzókat megnyújtja, sőt szereti azokat diftongussá változtatni, pl.: *Vooda,* (Vater) *Kauch,* (Koch) *Beischof* (Bischof) *Waocha* (Woche), *spoarn* (sparen) *A guet's Woat, find a guat's Oat* (Ein guter Wort, findet ein gutes Ort). 2. Az u helyett *ui* kettős hangzót használ, pl: *Guid'n Muoring Muida* (Guten Morgen Mutter), *Krui* (Krug), *huischt'n* (husten). 3. Jellemző az *es* semleges névmás különös alakja a *si*, melyet különösen személytelen igék mellett használ, pl: *si regnet* (es regnet) *si schneibt*, *si plaschelt* (es pläschert).

SZENT-GOTTHÁRD-VIDÉKI HIENCZ HÁZ.

A hienczek nyelvjárása különben nem egységes és majdnem községenként eltéréseket mutat. Igy a vasvármegyei hienczek nyelvében is a szerint, a mint az *a* hanggal bánnak, három-féle megkülönböztetést lehet tenni. E szavakat pl: Haar (haj, len), Bart (szakáll), Wart (őr), Garten (kert), Németujvár és Kukmér vidékén úgy ejtik, hogy az *a* elé egy zárt *o*-t tesznek, pl: *Hoar Poat, Woat, Goat'n.* Felső-Lövőn az *a* elé zárt *u*-t tesznek, pl: *Huar, Puart, Wuart, Guart'n.* Alhó vidékén a zárt *o*-t az *a* után teszik, pl: *Haor, Paort, Waort, Gaort'n.*

Ó-német nyelvmaradványok.

A hiencz nyelvben nem csak sok ősrégi német szóra találunk, hanem e nyelvjárás és a hiencz népszokások az ó-német mitológiának is számos maradványát tartották fenn. Igy a hét napjait a hienczek a következő nevekkel jelölik: *Sunnti, Maorti, Jarti, Mitti, Pfinsti, Frati* és *Saonsti.* A kedd neve *Jarti, Irita. Jar, Ero, Ir, Tyr,* vagy *Zin*, az ősgermánoknál a nap, később a szerelem, majd a háború istene volt. A csütörtök *Pfinsti. Pfins*-nek nevezik a hienczek *Thonart,* vagy *Thort* az égiháború istenét (Donnerstag). A pünkösd ünnepet is az ő tiszteletére nevezték el, és ennek előestéjén, a hiencz legények ma is hosszú ostorokkal pattogtatnak. Thonar szolgájának *Loki*-nak emlékét hirdeti az a szokás, hogy azt a legényt, a ki pünkösd reggelén a legkésőbben kel fel, *Pfingstluken*-nek csúfolják.

Magyar nyelvátvételek.

Felemlítésre érdemes, hogy a hiencz nyelvbe ma már körülbelűl 100 *magyar* szó olvadt be; így pl., a hitvány „*hitwanig*“ alakban mindenfelé használatos. Elég érdekesnek találjuk itt közölni a következő hiencz szókat:

Mi ihr, *ehs* ihr, *enger* euer, *eng* — euch, *Mi* wir. *eppäs* vielleicht, *tänch* soeben. *hiertz, hiertzeten* · jetzt, *ent, doent*, *iän* drüben, *toni* weg, *aft* — dann, *päs* bei, *awi* hinab, *tuäri* durch stb.

A nép külseje.

A hiencz férfiak többnyire magas, szálas, csontos, néha épen délczeg alakok; hajzatuk feketés, szakálluk gyér, szemük többnyire barna. A leányok is jobbára csinosak, fürgék és elmések, de úgy a férfiak, mint a nők hamar vénülnek.

Mostoha életkörülményei a hiencz népet lelkileg is befolyásolták. Rendszerint bizalmatlan, ravasz, néha gúnyolódó, pörlekedő és zárkozott természetű, de másrészt sok vándorlásából folyó világlátottsága révén gazdag tapasztalatokat szerez és így nem elfogúlt semmi iránt; mindenütt és mindenkor alkalmazkodó, szerény igényü, józan, munkás, értelmes és istenfélő nép, a mely a műveltségnek aránylag magas fokán áll. A rohonczi nép a legtöbbet olvas Vasmegyében. Népiskolái kitünőek. Jelleme.

A hiencz, bár szívósan ragaszkodik nemzetiségéhez és nyelvéhez, jó hazafi, a ki magát magyarnak vallja és szivesen tanúl magyarul. Hazafiság.

Ruházatuk nem mutat érdekesebb sajátosságokat.

A férfiak ruházata sötét, többnyire kék színű, rövid szabású kabát *(Janker)*, hasonló színű, rövid, sűrű ólompitykés, vagy ezüstgombokkal kivarrt mellény *(Wams, Leibl)* és magasszáru csizmába gyűrt, testhez álló bőr, vagy kékposztó nadrág. Fejüket kerek tetejü, oldalt felhajtott széles karimáju nemezkalap *(Huit)* fedi. A férfiak többnyire borotválkoznak, bajuszt inkább csak az idegenbe munkára járó iparosok növesztenek. A hiencz nők minden diszítés nélküli, többnyire szintén sötétkék rövid kis kabátot (*Jankerl, Sunntajankerl*), vagy testhez álló fűzős derekat *(Spenzer, Bonschurl)* és hosszú ránczos szoknyát (*Kittl*) viselnek. Fejükön kendőt hordanak *(Tiachl)* és általában fűzős czipőben (*Schuich*) járnak.

A rendesen csinos és tiszta *lakás* a hienczek szerény igényeihez mérten, egyszerű és nem nagy. Házikóik hajdan fából épültek, de ma már többnyire kőből vagy téglából vannak építve és rendszerint az egész épület hossznégyszöget képez egy fedél alatt. A hiencz ház.

A ház oromfalával az utcza felé áll, a hova 2 ablak néz, melyek mellett a kicsiny, azután a nagy kapú vezet a házba. A kis ajtó többnyire oszlopos folyosóra (*Gräd'n*) nyílik, honnan egy ajtón át a konyhába jutunk. Innen az utcza felé rendesen két szoba van, a konyhából jobbra pedig egy szoba, vagy kamra (*Kitting*), utána az istálló, melyhez a csűr (*Stad'l*) van építve. Ez utóbbi helyiségeket erős tűzfal választja el a lakosztályoktól. A trágyadomb vagy fakávás gödör az udvar közepén szokott lenni. A tetőzet rendesen fazsindely vagy cserép, zsuptető ma már kevés található.

Diszítést a hiencz-házon nem igen látunk. Néha az ablakok körül leveleket vagy szőllőt, a falakra pedig ritkán verseket is festenek (Alhó, felső-eőri járás). Régibb házaknál nyoma van a vakolatból csinált diszítésnek is.

A hiencz-szoba bútorzata diófa-asztal fiókkal (*Brodlade*), két oldalt kényelmes támlás-pad, a falon tálas. A nagy kályhát pad veszi körül (*Ofenbank*), a mely mellett a magasra vetett ágyak állanak. Kiegészítik a bútorzatot a fiókos szekrény, a tarkára mázolt lábas-ruhaláda (*Gwand-Truhe*) és székek. A mestergerenda (*Durizuh'*) és a menyezet közé dugdosott rudakra (*Stangeln*) ruháikat szokták aggatni. A jobbmódú hiencznél már fénymázos bútorokat, polczos szekrényt, sőt pamlagot is találhatni *(Német-Lő)*.

A hiencz nép, bár elég világlátott és tapasztalt, azért mégis hisz a *babonában* és lakóhelyének elszigetelt voltánál fogva, nemcsak nyelvében, hanem szokásaiban is nem egy érdekes maradványát tartotta fenn az ősi pogány életnek és néphitnek. Babonák.

Ilyen germán hitregei maradvány emlékét őrzi még a hiencz anyának, rossz, sokat rívó fiát ijesztgető ezen versikéje: *„Biabl, schau, schau, do kimpt da Wauwau!"* mely utóbbi kifejezés alatt a német mythológia főalakjának, *Wodan*-nak neve maradt fenn a hienczeknél. Pogányszokások maradványa még a fatuskó-húzás is *(Blockziehen)*, t. i. a hol az egész farsangon át nem volt lakodalom, házasságkötés, ott egy feleziírázott fatuskóra ültetik a falunak legöregebb agglegényét, kit jóltartanak borral és farsang hétfőjének délutánján végig húzzák a falunak utczáin. Ilyen még a husvéti hegyi tűz is.

A babonák és népszokások különben vidékenkint eltérők. Az alább felsoroltak Kőszeg, Rohoncz és Jobbágyi vidékén honosak leginkább.

Az *ujszülött gyermeket* langyos vízben (labelt's Wasser) füröszlik, a melybe előbb pár csepp tejet vegyítettek, vagy egy zsákocska buzakorpát tartottak; ezáltal a gyermeknek lágy, puha bőre lesz.

Mielőtt a gyermeket a keresztelőre viszik, egy krajczárt vagy egy darab kenyeret tesznek a vánkosa alá, hogy gazdag legyen. A keresztelő után a leánycsecsemőt méhkasba teszik, hogy sok kérője legyen. Szoptatás közben az anyának nem szabad sem ennie, sem innia, különben a gyermek felébred, valahányszor az anya eszik. Ha a gyermek ijedős (schrocklich), egy szentelt kövecskét kötnek a nyaka köré (Schrockensteindl). Hogy a csecsemő hamar megtanúljon beszélni, vakarcsot tesznek a fejére. Ha a csecsemőt eső éri, szeplős, ha a szájára ütnek, fogfájós lesz; ha első húseledelül madárhúst kap, jó hangú lesz a gyermek. Hogy mindig vidám legyen, farsangkor választják el a gyermeket, hogy piros-pozsgás legyen, szt. Jánoskor, mikor a cseresznye érik. A gyermek fájós szemeit forrás- vagy patak-vizzel mossák; de a vizet úgy kell meríteni, hogy az edényt a viz folyása irányába tartsuk. Ha egy leány három hónapos kora

ROHONCZ-VIDÉKI HIENCZ HÁZAK.

előtt hal meg, azt egy leány, ha idősebb volt: két vagy négy legény viszi a temetőbe.

Ha a legény azt akarja, hogy a leány szeresse, annak olyan almát ad enni, a melyet a legény a hóna alatt tartott. A mely leány jövendőbelijét látni akarja, az Tamás-napjának estéjén *(reichi Nocht)*, mielőtt ágyba fekszik, a következő idézést mondja: *„Bedstaffel i tritt di', Heiliger Thomas, i' bitt' di', lass mi(r) mei' He(r)zallerliebsten erscheinen"*, azután vánkosa alá teszi apjának, bátyjának vagy egy férfi ismerősének valami ruhadarabját és akkor álmában megjelen neki jövendőbelije. Ha a leány mosás közben leönti ruháját, részeges urat kap. Ha a lakodalom napján havazik, akkor a házaspár gazdag lesz, ha esik, az asszony sokat fog sírni, ha pedig borús az idő, úgy sokat fog bosszankodni az asszony.

Népszokások. A legények rendesen 18 éves korukban kezdenek a leányhoz járni. A legény megkopogtatja a leány ablakát *(fensterlu)*, mire a leány kijön hozzá. Ha azonban a legény szándéka komoly, akkor a házhoz jár és miután a leánnyal megegyezett, elküldi ennek szüleihez a kérőt (*Bedmann, Bit'lmann*) leánykérőbe *(Bittlschaft)*. A vagyoni kérdés rendbehozása (*Gwissmachen)* után, az eljegyzési lakoma következik, a mely különböző ártatlan tréfák között megy végbe, mint pl. hogy a menyasszonyt elrejtik és egy másik leányt mutatnak be menyasszony gyanánt. A szegényebb menyasszonyok a lakodalom előtt a szomszéd faluba és annak környékére járnak kéregetni *(Hoar sammel, bedeln)*: *„um ä bisl a Hoar* (Flachs = len), *oder ä*

gschimpälts Göld". A lakodalom előtti napon néhol a vőlegény menyasszonyának egy pár czipőt, ez pedig vőlegényének viszont egy inget küld.

A *lakodalmi szertartások*, tréfák és szokások nem nagyon térnek el a magyarokéitól. Ha a menyasszony más faluba megy férjhez, akkor a legénynek előbb ki kell őt váltani. A menyasszony falujabeli legények t. i. a templom ajtaja elé két fácskát állítanak, ezeket egy szalaggal összekötik és középük egy asztalt helyeznek, a melyen bor és néhány pohár áll. A vőlegényt és menyasszonyt megkinálják borral, ezek isznak és egy bizonyos pénzösszeget tesznek az asztalra. Evvel a leány ki van váltva és eltávozhat a faluból.

A lakoma későn kezdődik és az ételeket itt is, különböző bohókás mondások között, a vőfélyek hordják fel. Komját vidékén az asztalfőre, az első tálba tojáshéjat, eleven madarat, házinyulat stb. tesznek, a tálat letakarják és csak miután az egyik kiváncsi vendég a tál tartalmáról meggyőződött és kinevették, viszik azt el és hordják fel az ételt. Az első tálat néhol földre ejtik, hogy a vendégek nevessenek.

Mig a vendégek az asztalnál ülnek, az első vőfély a házfőtől a menyasszonyt tánczra kéri, a ki azonban az új asszonyt csak sok tréfás mondás és könyörgés után adja ki. Ezután a legény egy pohár bort vesz a kezébe és így szól a menyasszonyhoz fordulva:

„Ich habe ein Glas Wein, der ist gewachsen zwischen Sonn- und Mondenschein; der ist so klar und fein, dass er durch der Jungfer Braut ihre fünf Finger durchscheint, und wenn die Jungfer Braut von mir einen Trunk annehmen möchte, dann wüsste ich, dass ich ihr nicht zu schlecht bin."

Mikor aztán a menyasszony a pohár után nyul, a vőfély visszakapja azt és kalapját az asztalra téve, így folytatja mondókáját:

„Ist die Braut krank, so steigt sie über die Bank. Ist die Braut frisch, so steigt sie über den Tisch. Ist sie aber frisch wohl bei gutem Muth, so steigt sie über meinen schwarzbraunen Federhut."

Mire a menyasszonynak ügyesen az asztalon át kell jönnie, hogy a vőfélylyel az első tánczot járhassa. A lakzi végén következik a koszorútáncz *(Kranzelabtanzen)*. A vőfély pálczájával a menyasszony asztalához megy, kéri a menyasszony koszorúját, mit a pálczára kötnek. A koszorút a vőfély most — mindig tréfás mondókák kiséretében — háromszor megmutatja a menyasszonynak és harmadszor beszédét igy végzi:

„Kranzerl weg und Häuberl her,
Jungfrau g'west und nimmermehr.
Wenn du auch kein' Jungfrau bist,
So bist du doch ein Weiberl,
Und ist auch gleich das Kranzerl weg,
So bleibt dir doch das Häuberl." (Komját vidékéről.)

A hienczek gonosz szellemei a Trud, Hegst (Hex), Fschaukerl, Rawuzel és a Tragerl. Ha idegen jön az istállóba, ki kell köpni, nehogy a marha kárt valljon. Ha február 2-án, gyertyaszentelő boldogasszony napján, olyan idő van, hogy a káposzta a tűz fölött felforr, míg a tűz mellett megfagy (*v'rau suin, und hint' gfruin*), akkor jó év lesz. Mikor a gazda először hajt ki, minden ökör mögött keresztet vet.

Husvétkor a legények a mezőkön tüzet gyujtanak és ezt „Osterlammbraten"-nak nevezik. Flórián napján nem szabad a konyhába vizet vinni, mert nagyon sok légy lesz egész évben. A Mikulás itt csak ijeszti a gyermekeket, de nem hoz nekik semmit; e helyett deczember 13-án, Lúczia napján, a *Lutzelfrau* vagy *Pudlfrau* lepi meg a gyermekeket mindenféle édességekkel. A ki tavaszszal először piros lepkét lát, az az egész évben egészséges, a ki sárgát, az beteg lesz. Esti harangszó után nem szabad tejet adni, vizet kiönteni és a házban vagy a ház előtt söpörni. Ha jégesőtől félnek, a boronát, tüskéit felfelé fordítva, lefektetik az udvarra. A gazda, ha árpát vet, kavicsot vesz a szájába, hogy a madarak a vetést ne bántsák.

Ha a borjut elválasztják és az istállóból kiviszik, azt a hátával előre kell tolni; a kis borjut 8 napig idegennek nem szabad látni. Ha január 25-ikén szép idő van, sok borju lesz. A holdat a gyermekek holdnagyapónak (*Maon-Neinl),* a napot nagyanyónak (*Sunn-Nandl)* nevezik. A betegre ráolvasnak (*aouspreichn*), pl. ha valaki meg van babonázva, erősen ránéznek és azt mondják: a rossz szemek láttak, most látnak a jó szemek is, stb.

Népköltészet. A hienczek a ***népköltészetet*** is eléggé művelik. Dalaik többnyire tréfásak.

Közmondások. ***Közmondásaikból*** és példabeszédeikből álljanak itt mutatványul a következők:

A jede Krukker (Ofenkrücke — szénvonó) hat ihr'n Stül. — Kloane Kinder treten af'd Schooss, grosse af's Herz. — Speibete — bleibete. (Az a csecsemő, a mely hány, megmarad.) — Ä fingerlanger Mann is a ä Mann. — Ä fühle Wengerl is ä Mengerl. (Sok kicsiny sokra megy.) — Hochzät gehn und Gvatterschaft stehn is an Ehr, aber den Peidl macht's leer. (Lakodalomba menni és komának lenni nagy tisztelet, de kiüríti az erszényt.) — Das Madl wiä's Haus, de Bue wiä d' Faust, is no de Bua meä. (Ha a leány akkora, mint egy ház, a legény pedig akkora, mint az öklöm, mégis nagyobb a legény.)

Tájszólások. Érdekesek a tájszólások:

Geh nach Sintersdorf in die Kaibelschul. Ä dudelt si' an, dass ä pfnecht. Ä had was gspant (geahnt). Is dei angschirrt; autan wiä Haubenstock; hergegen tuit se si patzen und geht so gstatzt, wie de Hahn im Petersiel. Ödög aschtá (ördög adta)! hebts nit an? Ä a' drahte (pfiffige = ravasz), ä angriäte (empfindlich = érzékeny), a Tapnachi (Nachtapper = a ki mindig későn jön), ä granpachtiger (sovány), schiäch (utálatos, rút, vad.) Gametzn (ásítni), kluich (takarékos), fiänzeln (gúnyolni), reän (sirni), strixnen (kötéllel ütni) stb.

HORVÁTOK.

A horvátok elhelyezkedése. Vasvármegye észak-nyugati részeiben, egyes községekben német vagy magyar ajkú községek közé ékelve él körülbelűl 20.000 horvát ajkú nép.

Származásuk. A hagyomány szerint vagy a XV. század végén, vagy a XVI. században telepíttették be őket. Ősi hazájuk a Balkán félszigeten volt, a honnan a törökök elől menekültek.

Hogy a horvátok a Balkán melyik tartományából telepedtek át, azt ma már bajos volna meghatározni. Hogy nem ugyanazon helyről jöttek azt a nyelv járási eltérések igazolják.

A Rohoncz vidékiek „stó"-val, a Német-Ujvár vidékiek „csó"-val beszélnek. A bándoli azt mondja *vidio* szom — a szomszédos községekben pedig a „vidil szom" járja. Az előbbiek így kérdik: *sto delo?* az utóbbiak: *cso delás.* Unikumot képeznek a stinácziak, kik nem mondják: ja *szom,* hanem *ja szu.*

Az ó-hodásziakat és Bándod vidékieket az ottani németek *„waserkroat"*-oknak nevezik. Ismerve az ottani német-ajkúak kiejtési modorát ebből nem nehéz azt következtetni, hogy a *„wosner"* tulajdonképen *„Boszner"*-t jelent, az az, hogy a nép meggyőződése szerint, az azon vidéki horvátok Boszniából származnak. A Szt.-Elek vidékiek magukat szintén Boszníából származtatják. A csémi, csajtai, nardai, inczédi horvátok talán Herczegovinából vagy Ó-Szerbiából, vagy a szomszédos tartományok valamelyikéből származhattak. Az okkupáczió óta a Boszniában és Herczegovinában megfordult horvát ajkú katonák azt állítják, hogy az ottani lakosokkal egymást tökéletesen megértették.

A vasmegyei horvátokat valószinűleg a Batthyányiak telepítették be, legalább erről tanuskodik az a körülmény, hogy legszámosabban az egykoron és részben még ma is a Batthyányiak tulajdonát képező uradalmakban élnek, Rohoncz, Körmend és Német-Ujvár vidéken.

Hogy a betelepedtek száma mekkora volt, nem tudjuk, de hogy az uj hazában jól érezték magukat, bizonyítja elszaporodásuk. Stináczon csak 10 régi családnevet találunk, tehát az ide teteleplűtek száma legföllebb 40—60 személyből állhatott, s ma számuk már meghaladja az 1200-at.

Beolvadás. Vannak egészen tiszta horvátajkú községek, mint például: Csém, Inczéd, Nagy-Narda, Bándol stb. Némely községekben a németajkúakkal ve-

„Apollo" irodalmi és nyomdai részvénytársaság.

VASVÁRMEGYEI NÉPVISELETEK.

[illegible]-vidéki magyarok. Hiencz leany Borostyánkő vidékéről.

gyest élnek, például Szt.-Elek, Sóskút, stb. Számos községben vagy egészen beleolvadtak a velök lakó vagy őket környező német vagy magyar ajkú elembe, vagy a beolvadás az erősebb és műveltebb osztályok erejénél fogva már csak rövid idő kérdése. Rohonczon a mult század végén még horvát plébánia is volt, az úgynevezett magyar várost, (Ungermarkt) horvátok lakták, ma már csak a hagyomány beszél horvátságukról, mert tökéletesen beleolvadtak a német elembe. Ugyanez történt Szt.-Mihályon és más községekben is, melyekben csak a sok: „ics, vics“ végzetű családnév tanuskodik arról, hogy a mostani lakósok ősei egykoron horvátok voltak.

Azokon a vidékeken, hol a magyar elem volt túlsúlyban, a horvátok a magyar elembe olvadtak bele, mint ez történt Bozsokon, Horvát-Nádallán, Kölkeden, stb.

A beolvadási folyamat még ma is egyre tart s a németek által lakott vidékeken a horvátság száma folyvást apad; így Szt.-Eleken, hol ezelőtt 50 évvel a horvátok a lakosság $^2/_3$-át képezték, ma már alig van $^1/_3$-a és nincs egyetlen felnőtt horvát sem, aki a német nyelvet folyékonyan ne beszélné. Más községek örvendetesen haladnak a magyarosodásban, például: Narda, Csém, Csajta, Tömörd, stb. és biztosan remélhető, hogy pár évtized alatt e községek lakói az iskolák közreműködésével nemcsak szívben, de nyelvben is magyarok lesznek.

Sajátságos a stináczinál, hogyha németül vagy magyarul beszél, a „h“ betűt soha sem hangoztatja, ami aztán sokszor furcsa értelemzavart okoz. Például a heilig — eilig, hund — und, Hundert, undert stb. hol a szó elején „h“ betű nincs és a szó hangzóval kezdődik, ott meg „h“ betűt hangoztatnak. A magyar *ház*-áz; meghalt-megalt stb. Ez a stináczi speczialitás, mely a többi horvát-ajkúaknál nem fordul elő. A horvátok az idegen nyelvekben általában a v. hangot rendesen *b*.-nek mondják: bo. (wo) barum (warum) stb.

A vasmegyei horvátok *nyelve* mai napig is oly fejletlen állapotban van, mint volt ezelőtt századokkal. A mely tárgyra vagy dologra nem volt ősi hazájában megfelelő szava és kifejezése, azt egyszerűen kölcsön vette a magyar vagy a német nyelvből. A horvátok nyelve.

A magyar vidékeken lakó horvátok között e szavak járják: goszpodin szolgabirov, goszpodin járásbirov, telekkönyv, árvaszék, stb. A német vidékeken pedig: goszpodin Stulrichter, Bezirks-Richter, Steueramt, Waisenamt, Grundbuch, stb. Beszéd közben gyakran előfordul, hogy, ha egyik oly kifejezést használ, melyet a másik nem ért meg — ezt német szóval magyarázza meg neki. Ez történik sokszor az iskolákban és a szószéken is. Magyar és német átvételek.

A szt-elekiek beszédje csak úgy hemzseg a németből átvett szavaktól, melyeknek azonban horvátos véget adnak. Például: ja szom ausbleibala; auszlaszszala; ja sze neg spaszam; ni szam neidaszti; ni szom neugirig, stb. Ezekre van ugyan megfelelő horvát kifejezés is, de megszokás folytán szívesebben használják a németből átvett és horvát végzésű szavakat.

A vasmegyei horvátok irodalmi tápláléka csak az ima- és iskola könyvekből áll, de ezek is legnagyobb részben a győri egyházmegyéből kerülnek ki. Van ezenfelül néhány egyházias szellemű könyvük is, melyek a régibb időben kerültek ki sajtó alól péld. a Szentek élete, az Ó- és uj szövetség bő kivonata stb. Nemcsak Vasmegyében, de még Sopronmegyében sem jelenik meg semmiféle ujság, vagy folyóirat horvát nyelven. Ujabb időben Kismartonban Nakovics tanító szerkesztése mellett egy horvát nyelvü naptárt adnak ki. Irodalom.

A *népköltészet* alig képes néhány dalt felmutatni — az is rendesen selejtes tartalmu. Az ifjuság, ha dalol, német vagy magyar dallamra készült szöveget használ. Megtörténik, hogy a dalt az eredeti német vagy magyar szöveggel dalolják. Az isteni szolgálatnál, temetéseknél használt énekek, a dallam megtartása mellett német vagy magyar eredetiből fordítvák, de vannak régi horvát egyházi énekek is, melyeket egyik-másik kántor szerkesztett össze és tán a dallamot is maga komponálta. Népköltészet.

A két alábbi költemény valószínűleg az ősi hazából származik.

„Prik devet deszet csernik gorh Prik devet deszet hladnik vodh Vszaka kita me sviknula, Jos sze niszom plokala! Vtaka kopla ne s krajnula, Josz sze niszom plokala . . .	Kilenczven sötét hegyen át Kilenczven hűs vízen át. Minden ágocska megcsapott, És még sem sírtam. Minden csepp meg áztatott — És még sem sírtam . . .)
„Proczuivla je hruska zelana, Pod njom jn voda ledená — Na vodi je trava zelena Na travi je ruzsa zumena."	(Kivirágzott a zöld körtefa, Jéghideg viz van alatta, A víz felett zöldelő fű, A fűben piros rózsácska.)

Népviselet. A stináczi leányok *viselete* igen hasonlít a magyar nép viseletéhez. A vasmegyei horvátok ruházkodása általában véve magyaros, a stájer határszélen egészen németes.

A férfiak ruházata rendesen németes bugyogó, nyáron szűk gatya és mellény, melyen nagy fehér gombok vannak sűrűen. Régente e gombok ezüstből voltak, most ólomból valók. A kabát rövid és német szabású; a gazdagabbak és a kereskedők, kecske- vagy birkabőr- nadrágot viselnek. Az eredeti bosnyákhoz hasonló viselet legjobban tarja magát Stináczon. Itt a nők rövid, bodros fehér ingujjat viselnek, de csak vasár- és ünnepnapokon vagy lakodalmak alkalmával és rövid, bő szoknyát, melynek alapszíne rendesen sötét, továbbá magas sarkú patkós kordován csizmát. Viseletükhöz oly szívósan ragaszkodnak, hogy ha valamelyik leány például Stájerországban szolgálván, elhagyná ruháját, még csak szóba sem állnak vele, míg a hosszú ruhát le nem veti. Gúnyosan mondják és mutatnak reá: nézd ezt a stájer leányt. (vidis tu stájerku!) Nagyobb ünnepeken az asszonyok és leányok hófehér kendőt kötnek a fejökre. A fejkendőt soha sem szegik be.

Házasság. A német-ujvárvidéki horvát legény már korán kiválasztja jövendőbelijét, sokszor már 16—18 éves korában s viszonyt köt vele, mindaddig, míg a legény a törvény értelmében nem nősűlhet. Ezt egyáltalában rendben levőnek tartják, a mit nem itélnek el és ez a szokás semmit sem változtat azért a házassági szokások megtartásán.

Mikor elérkezik a törvényes házasság ideje, a legény a felkért kérőkkel elmegy a leányos házhoz, aztán a kérők ékes beszédben, sokszor pattogó rigmusokban előadják jövetelük czélját. Némely községben a kérők megérkezésekor a leány átfut legközelebbi nőrokonaihoz, azok véleményét kikérendő: vajjon hozzá menjen-e a kérdéses legényhez? Persze ez csak formalitás.

Ha a leányt a szülők odaigérik, akkor elkezdődik az alkudozás, hogy t. i. a szülők mit és mennyit adnak a leánynyal? Ez sokszor mélyen bele nyúlik az éjszakába; ekkor már az elfogyasztott bor hatása mutatkozni kezd és engedékenyebb hangulatba hozza az alkúdozó feleket. Egyik is enged, a másik is, és végre létre jön az egyezség. Ennek megtörténte után, rendesen szombaton este vagy vasárnap reggel, a jegyesek elmennek a lelkészhez, a szükséges tanúk és néha az örömszülők kiséretében

A nászidő tartama alatt a legény bokrétás kalapot visel, az ara ezen idő alatt nem igen dolgozik, tisztán öltözködik és némely községben naponkint eljár a misére vőlegénye kiséretében, ki mise után haza kiséri. A ruhát illető szükséges bevásárlásokra együtt mennek a közelebbi nagyobb községbe, ez alkalommal persze egy kis ivás is történik. Több községben az a szokás, hogy esküvőt megelőzőleg 8—14 nappal a vőlegény vagy menyasszony szülei házánál előlakodalmat tartanak, mely alig külömbözik az esküvőt követő lakodalomtól s a zene, tánez, evés-ivás rendesen másnap reggelig eltart.

Az esküvő napján, mely hétfőn, de leginkább szerdán történik és pedig mise közben, a menyasszony díszesen öltözködve, zöld koszorúval fején lép az oltárhoz; több községben az ara nyakáról térdig érő fehér finom $^1/_4$ m. széles szövet lóg alá, mely hasonlit a lelkészek által használni szokott vélumhoz. A rohonczvidéki horvátok jegygyűrűiket megáldatják és azt kölcsönösen elcserélik, de a németujvárvidékiek ezt nem teszik a lelkész minden rábeszélése daczára sem. Az esküvő végeztével a násznépet a templomból kiléptekor zeneszóval fogadják, a fiatalság azonnal tánczra perdűl — sár vagy hó nem akadály — és aztán tánczolva, kúrjongatva, dalolva vonnlnak a lakodalmas házhoz.

Ebéd nincs, csak késő este vacsora, mely sokszor éjfélen túlra is elhúzódik. A vacsoránál az ifjú házaspár az asztalfőn egymás mellett ül, egy tányérból eszi azt, a mit nyoszolyó asszony a tálból eléjük rak, mert nekik maguknak a tálból sajátkezűleg kivenni semmit sem szabad. Az ételek fölhordása előtt az egyik vőfély üres tállal kezében megáll a küszöbön és nagy beszédet kezd, mikor megindúl, szándékosan megbotlik és végig terűl a szoba közepén, a tál pedig darabokra törik. Az ételek felhordása közti időszakot dalolással és egyhelyben ugrálva töltik ki.

Rohoncz vidékén a nyoszolyó leányok felállanak a padra, a borral telt üvegpoharat fejükre teszik és bár ugrálnak, jobbra-balra hajladoznak, de oly ügyesen, hogy a pohár nem esik le fejükről és tartalma sem locsolódik szét.

Rohoncz vidéken szokás az is, hogy ebéd közben a fiatal asszony minden vendégének egy-egy zsebkendőt ajándékoz. A vőfély elkezdi: ta mlada sznaha prikazsuje te malidar ovomu ter onamu gospodinu vivat! Erre a zenészek túst húznak, vagy fujnak és az ajándékozás mindaddig folytatódik, míg a készletből tart.. Később a „mlada sznaha“ részére gyüjtenek adományokat, viszonzásul az ajándékozott zsebkendőkért s így bizony többször megtörténik, hogy 20 kros kendőért 1 frtot is fizetnek. Lakoma végén bevezetik a szakácsnét, mint egyebütt a magyaroknál is, ki egy szurkos vénbanyának van felöltözve s rongyokkal betekert kezében a levesmerő kanállal, követeli a fájdalompénzt, hogy főzés közben úgy összeégette kezeit, hogy tán örökös nyomorék marad. Ha a vendég nem akarja észre venni, a kanállal megveri az asztalt, még hangosabban rikácsolva: „rodi Bozse, rodi.

Rohoncz vidékén az is szokás, hogy éjfél tájban letánczolják a menyasszonyi koszorút, de ez más vidéken lakó horvátok között nincs meg, mert ez német szokás.

VENDEK.

Magyaroszág délnyugati sarkán, Vasvármegye délnyugati és Zalavármegye nyugati szögletében élnek a vendek, magukat „szlovén“-nek nevezik. A szomszéd magyarok tótoknak vagy bömhéczeknek nevezik őket, magát a vendlakta vidéket Tótságnak. Számuk összesen 70,000.

A vendek elhelyezkedése.

A vendek lakta terület nyugati határa csak geografiai (stájer—magyar), de nem egyuttal etnográfiai is. Ez a határ Széchenyikuttól (Petáncz) északnyugatra ér a Murához, mely folyó azután Koótig a Muraköztől választja el őket. Zalamegye délkeleti részén a vendség határa Koót, Hotticza, Zorkoháza (Nedelicza) Turnisa, Dobronak községek érintésével halad északi irányba. A felsorolt községek még vend lakosságúak. Északon átvágja a Dobrai hegyek Goliczáig nyuló ágát, befogja Kebelét és a Kebele-patak mentén vonul Vasmegye határáig. A Kebele völgye alkotja itt az északkeleti határt. Vasmegye szélétől kiindulva, a határ Prosznyákfától Alsó-Szölnökig (a Rába völgyében) húzott északnyugati irányú vonal lenne, a melytől keletre is esik még egy-két vend község. Az északnyugati határt Szölnöktől Gedőudvarig gondolt egyenes vonal alkotja. E határ mentén németekkel érintkezik a vend nép, az északkeleti mentén magyarsággal, délnyugaton a muraköziekkel, nyugati határa mentén stájer rokonaival. Vasmegyében a vendség területének határa nagyjában megegyez a muraszombati járás határával.

Származásuk.

A vend nép a szláv népfajnak egyik főága a történelem. A hatodik századtól fogva ismeri a szlávokat, mint önálló népfajt; addig majd germán, majd hún vagy másfajú népeket uraltak. Különösen az avar uralom hozta a szláv nápeket inkább nyugat felé, annak hanyatlása pedig dél felé.

Kezdetben a szlávok Európa északkeleti vidékét, már részben az Elbától, de leginkább az Odera és a Visztulától keletre, föl a balti tengerig lakták. Három főágra osztották őket, u. m. a *baltokra*, *a szlovénekre* és *vendekre*, melyek mindegyikéhez ismét több apró nép tartozott. Országalkotólag a vend népek léptek fel elsőknek.

A vend név valósziműleg régi lakóhelyükről maradt rájuk, mely a mai Brandenburg volt s melynek partjait mosta a Balti-tenger, régi néven „sinus Venedicus".

Különféleképen vélekednek a történetírók a vend-szlávoknak a Mura, Dráva és Száva közé első átköltözése idejéről; leghitelesebbnek látszik azok vélekedése, kik azt az Atilla birodalmának szétoszlása után való időre határozzák.

VEND PARASZT.

A fentebb leírt, vendek lakta területet, a VI. század végén az Itáliába költözött longobardok után, az avarokkal nyugati Pannoniába települt vendszlávok (szlovének, windek) lepték el. Ezeknek utódai a zala- és vasmegyei vendek; a vasmegyehegyvidéken a goričancik (fennlakók, hegyen lakók), a muramenti síkon a dolincik (lenn lakók, síkon lakók) vagy revencik.

A nép külseje.

A vend izmos, erős faj. Bár legtöbb közöttük a középtermetű, sok a nyulánk, a síkon meg épen a magas.

Fejük tojásdadalakú, arczuk sima, nem csontos, szemük élénk, legtöbbször kékszínü, hajuk szőke vagy barna, arczszínük sárgás, de barna is. A nőknél gyakori a pisze orr. A férfiak, különösen az öregebbek, sem bajuszt, sem szakállt nem viselnek. A fiatalabb nemzedék azonban már szereti a bajuszt. A vend nők, mint a délszláv nők általában, szépek, különösen a síkon lakók. A szépség üdesége azonban nem tartós; a menyecskék gyorsan hervadnak; a szép öreg asszony ritka közöttük.

Jelleme.

A vend paraszt eszes, tanúlni vágyó, ravasz, önző. Nem leleményes, de a mások jó gondolatát felismeri, megérti s igyekszik saját hasznára fordítani. Idegenek iránt zárkózott, bizalmatlan. Érzékeny kedélyű, vallásos nép, házi életében békés és mindenekfölött szorgalmas. A közegészségi viszonyok nem a legjobbak. A hegyvidékiek szegényes táplálkozásuk miatt szenvednek, a síkon lakóknál pedig a vizenyős talajra való építkezés rossz hatása látszik. A Mura mellett fekvő falvak lakosai között, különösen Zalamegyében, sok a golyvás.

Viselete.

A népviselet az ötvenes, hatvanas évek óta egészen megváltozott. A szűr, a régi báránybőr-ködmen, nagy, széles karímáju kalap és sarú már kimentek a divatból a férfiaknál; épen úgy megváltak a nők a pártától és régi egyszerű főkötőtől, valamint a fehér szoknyától és ugyanolyan vászonkabátkától, mely fölé hidegben az úgynevezett *zobon*-t (zubbony) huzták.

A ruházat most már részben alá van vetve a divatnak, s leginkább a szomszédos stájer és német népviselet hódít. Magyarszabású öltönyt nem viselnek. Ünnepen sötétszínü posztókabátot hordanak, de a vend legény

sokat ad a czifra csizmára is, a mely préselt szárú és legtöbbször szines czérnával kivarrott.

A nők ruházata elég csínos. Régen jellemző volt ünnepnapon az abrosz-forma lepedő, nagykendőnek használva, a mit különben a hegybéli szegényebb vend asszonyok ma is viselnek. Ugy az asszonyoknak, mint a leányoknak hosszú, tarkázott, felül ránczba szedett szoknyájuk van.

A leányok ünnepnapon tarka, élénk színes selyem fejkendőket és piros vagy kék kötényeket viselnek, a mit színes szalaggal kötnek derekukhoz. Köznapon egyszerűen tarkázott, ünnepnapon színes kelméből készűlt kabátkát hordanak, mely fölé télen a leányok színes nagyobb pamutkendőt, az asszonyok pedig egyszerű nagykendőt kötnek. A fiatal nők tetszés szerint fésülködnek, összefont hajukat fejük köré tekerve. Lábbelijük leggyakrabban csinos, czifra czipő, de télen, különösen az asszonyoknál, csizma.

Télen a nők és a férfiak a hideg ellen térdig érő s testhez símuló fekete báránybőr-bundát, ugynevezett kozi-t használták, mely ma már az olcsóbb posztónak engedett helyet.

A vend ház.

Házaikat legnagyobbrészt derékszögalakban építik, úgy, hogy a derékszög egyik szára a szoba ablakaival az utczára néz. Az anyag, melyből építenek, a fa, fecskesár, vagy tégla. Különösen fecskesárból nagyon ügyesen raknak falakat.

VEND LEÁNYOK.

Az utczára néz a lakószoba, melynek ajtaja a gyakran oszlopos pitvarba nyílik. A szegényebb vend egy szobában huzzameg magát, a vagyonosabbnak kettő, néha három szobája is van. A szoba mellett van a sötét, kormos konyha, melyből sok helyen, ma már azonban nagyobbára csak a régi házaknál, az ajtón át megy ki a füst, nem lévén kémény a házon. A konyha mellett van a kamara. A derékszög másik szárában van az istálló és végül a pajta zárja be az épületet.

Kicsiny, homályos szobáik meglehetősen tele vannak rakva egyszerű, kényelmetlen bútoraikkal s óriási kályhájukkal. Egy-két fenyőfa-ágy, festetlen vagy virágos, a tetőig megrakva tarka ágyneművel; az egyik szobasarokba állított asztal, néhány szék és láda minden butoruk. Az asztal két oldala mellett állnak, fal felől, a padok. A hol kell, bölcső vagy bölcsőnek használt teknő és rokka szaporítja az ingóságot; télen a szövőszéket is beállítják az asszonyok. A tarka-barkát kedvelő vend szivesen aggatja tele szobája falait üvegre festett szent képekkel, színes papirból fűzött koszorúcskákkal. Mintegy diszítésül szolgál az ajtó mögött, a falra akasztott tálas. A termetes kályha nagyon kedves bútora a vendnek. Azon szárítja terményeit, mellette hever éjszakán át családjának valamelyik tagja, a körülte futó padkákon rövidíti, tökmag, hántás közben, meséjével a téli esték unalmas hosszúságát. A szobák legtöbbször agyagos földűek s csak újabban terjed a deszkapadlók divatja. A falakat kívül-belül tiszta fehérre meszelik; kívül a fal alsó részét két arasznyi szélességű fekete, kék vagy sárga szalaggal szegik be, mire a vend leány és asszony kedvvel festeget apró virágokat.

A ház fedele zsup, ujabban azonban nagyobbára cserép-zsíndelylyel fedik házaikat. Az utczára néző homlokzat czifrán deszkázott; egy-egy kereszt a deszkába faragva vagy Szent-Flórián festett képe áll a deszkázat közepén, a szegélyző deszkán a tulajdonos neve s az építés ideje nem ritkán szintén a deszkába faragva.

Az épület körül és mögött terül el a gyepes telek gazdag gyümölcsösével. Az udvart sövénynyel vagy léczczel kerítik. Lécz vagy fonott vesszőkapujok legtöbbször kis kereken jár; az ajtó helyen gyakran átlépő hágcsót alkalmaznak. Kis virágos kert tarkázza a ház elejét, melyben az ablakok alatt levő padkán többször láthatni néhány méhkast.

Családi élet.

A vendek *családi élete* patriarchális, de e rendszer bomladozása már

nagyon észrevehető. A patriarchális élet maradványa az a némely helyen ma is dívó szokás, hogy, ha valamelyik zsúpoltatni akar, egyszerűen kihirdeti a faluban. Erre minden ház elé kiteszi gazdája a zsupot, melyet azután a zsupoltató összehord. Máskor egy másikon segitenek hasonló módon.

Keresztelő.

Keresztelés alkalmával a vend is szeretett ünnepelni; ma már egyre egyszerűbben megy végbe ez is.

A régi néphitnek nagy szerepe jut ilyenkor. Már esküvő után, mielőtt a mennyasszony a házba lép, anyja vagy más asszony egy tojást és egy gombolyag czérnát vesz kezébe. A pitvarnál a czérnát a mennyasszony elé gördíti, a tojást pedig a földre teszi. A mennyasszony jobb lábával a tojásra lép s eltöri; a mily könnyen eltörte, oly könnyen fog szülni. A betegágyas asszony szobájában egy kis darab kenyeret és bort tesznek az asztalra. Az asztalnak nem szabad üresen állania, hogy a születendő gyermekhez a rosszaság ne férhessen. Az ujszülött gyermeket gyakran vánkosba takarva, az asztal alá fektetik, hogy kövér legyen. A kereszteléssel csak akkor sietnek, ha a gyermek beteges, de, ha egészséges, akkor bevárják anyjának felépülését, hogy ő is részt vehessen a keresztelési lakomán (krstitje).

VEND HÁZAK ŐRFALU VIDÉKÉN.

Halálozás.

A *halálozás,* a túlvilágba jutás, még bővebb anyagot ád a babonás hitnek.

Ha a gazda vagy a gazdasszony meghal, mikor a szobából kiviszik, a házbeliek közül valaki kiszalad s az istállóból a marhákat kiereszti, a kamarában a magnak hagyott gabonát megkeveri, hogy a marhák egészségesek maradjanak, a termés meg bő legyen. A temetésről visszatérve, az otthon maradt házbeliek kisietnek, hogy a hazaérkezőket ők lássák először; ellenkező esetben a halott látogatásától tarthatnak. A halottvivők egy fazék vízben megmossák s fehér ruhával megtörlik kezeiket, a fazekat aztán a sírásó a házra dobja. A halottvivő szekérből a kereket kiszedik s három napig a halottas háznál hagyják, azután is csak lopva viszik haza. Halotti tort már nem igen szoktak tartani. Az éjjeli virrasztás idősebb halottaknál még dívik, evés, ivás mellett: ez alkalomra való énekek zengedezésével rövidítik a szomorúság idejét. Néhol a szemfedőnek szükséges sötét színü kendőt még életében maga vásárolja meg a vend. Temetés után, különösen a hegylakóknál, az özvegygyé lett vend asszony három-négy napon át reggel-este kiáll a ház elé és az egész község hallatára siratja elhunyt férjét.

Lakodalom.

A *lakodalmak* is egyszerüsödnek. A frigykötést a szülők rendezik a rokonsággal s az ő akaratuk dönt. Szépségre, csínosságra nem ügyelve, csupán dolgosságra való tekintettel szemelik ki fiuk számára a leányt, vagy leányuk számára a legényt, mindig vigyázva, hogy vagyoni tekintetben is egymáshoz illők legyenek.

A leány-kérés előleges tudakozódás után esik meg. A leányt a leendő násznagyok kérik meg a legény kiséretében. A kérést elintézni a starisina

(kérő) dolga. Igenlő válasz esetében a kézfogó és lakodalom idejét is mindjárt meghatározzák. A kézfogás is a pap előtt történik s víg mulatozás nélkül ritkán esik meg, különösen, ha nem a parochiális faluba valók s útközben csárda, korcsma van. A lakodalmi vendégeket a pozvač (vendéghívó) hívja meg. Kalapját, vagy kemény papírból czukorsüveg alakra készült sapkáját színes szalagocskákkal, csinált virágokkal diszítik föl; derekát, vállát, mellét teletűzdelik színes, tarka keszkenőkkel; nem ritkán a csizmájára csengőket is akasztanak. Oldalán két kulacs lóg; az egyikben bor van, a másikban köleskása. A kit meg akar tréfálni, először a köleskásával kinálja meg s csak, ha lépre ment, kinálja meg borral, hogy igyék az uj pár egészségére.

A luteránus vendek vendéghívója, betérve a meghívandó házába, fölolvassa a divatos mennyegzői verseket, mire megvendégelik s megajándékozzák pénzzel. A pozvač szerepe a hívogatással nem szűnik meg, a lakodalomban is ő az intéző ember s arra van hívatva, hogy tréfáival a vendégeket mulattassa.

VEND VENDÉGHIVOGATÓ.

A lakodalmat, a mennyire vagyoni helyzetük engedi, a vendek is nagy pompával szeretik megtartani. Az esküvő vasárnapra való, hogy lássa az egybegyült hívő sereg. Az Isten házába díszesen kiöltözködve, többnyire gyalog, zeneszó mellett, nagy kurjongatással, tánczolva ér el a menet. A vendégeknek majdnem mindegyike egy-egy üveg bort visz magával az útra. A lakodalmak jó részét vallási szertartások foglalják el. Több helyen szokásos menyasszonytréfa kerül sorra. A lakomatöbb napig szokott eltartani; elsőbben a menyasszony, azután a vőlegény házánál.

A vend nép *babonás,* de a művelődés haladtával, a mi természetes is, a babona folyvást kevesbedik, különösen a fiataloknál. Babonák.

Ha a gyermeke megbetegszik: a szem ártott neki, megigézték. A beteg gyermeket azután mosdatják, fürösztik, hogy kigyógyuljon. Mosdatják állataikat is. Van elég kuruzsló vén asszony, ki az ilyen mosdóvizek készítéséhez különösen ért. Ha a vend tehene véres tejet ad: nyomban gyanúsít valamely boszorkánynak tartott öreg asszonyt, mert az rontotta meg. Ha az égen felhők tornyosulnak s káros esőtől tartanak: „felhő elé“ harangoznak és pemetet, kenyérsütő lapátot, szénavonót, meg egy egész kalácskenyeret tesznek ki az esőre, hogy megóvják terményeiket a jégesőtől. A mocsárlég illó tűzét lidérczek gyujtják. Éjjelenkint boszorkányok süvítenek át a levegőn. A boszorkányoktól s kivált azok rontó erejétől fél a vend; azért szt. György napján nyárfa ágakat tüzdel ablakába, kapujának fonása közé. Gazdasági babona is sok van. A többek között gyümölcsfái ágára őszszel és télen kukoriczacsutát helyez, jelezve azt az óhajtását, hogy gazdag legyen a gyümölcstermése, mint a kukoricza tusán bőségesen szokott lenni a szem. Mielőtt a befogott lovakat vagy ökröket elindítaná, az ostorral keresztet von kétszer elébök a földre, ezen szavakkal: „Jézus pomagaj!“ (Jézus segélj meg!)

Népköltészetének termékei alig ismeretesek. Feltűnő világi dalaik csekély száma; a meglevők közül is sok stájeri rokonaiktól került hozzájuk. Népköltészet.

Dalaiknak főtárgya a szerelem s ezzel egyenlő rangban a vallás. Mig

nyugati rokonaik lakhelyük természeti szépségeit is bevonják dalaik tárgyai körébe, addig a magyarországiaknál még hátterül is ritkán szerepel a természet s inkább csak az nyer benne helyet, a mi az egyszerű vidékre is költészetet varázsol, például a madár, a vend dalok kedves állata, a kukovicza (kakuk), a žunica (sárga rigó), a golubica (galamb). Egy két szép balladájuk, románczuk is van.

Nagy mennyiségben találhatók búcsuztató énekek, melyek többnyire sok versszakból állók és kevés külömbséggel egy kaptafára készültek. Valamint ezekben a búcsuztatókban, úgy általában a vend népköltés minden termékében kedvesen csendül meg a vallásos hang. Világi dalaik kevés volta, de meg jámbor ájtatoskodásra való hajlandóságuk az oka, hogy egyházi énekeiket nagyon szeretik énekelni. Éneklik a mezőn, kender- és lentörésnél, a falú végére épített kenderszárító kemenczék körül, korán reggel és későn este. A vasvármegyei luteránus vend (goričanec), kit földjének szegénysége kényszeríti, hogy nyáron Somogyba, Zalába vagy Szlavóniába szerződjék aratónak, pihenő vasárnapokon a zsoltárok hangján buzdul föl. Vendjeink, mint buzgó búcsujárók, a szomszéd Stájerország szlovén lakóitól sok éneket hoznak, melyeket csakhamar átalakítanak.

A magyarországi nemzetiségek közül kevés ismeri úgy a magyar népdalokat, mint a vend. Az arató goričanec a magyar vidékekről, a zalai vend, kinek szőlője mesgyés a magyaréval, szomszédjától hamar eltanulja a magyar nótát versével együtt, vagy maga költ a dallamhoz szöveget.

A *zenén* kivül a *táncz* az, a miért rendkivül lelkesül a vend. Ha jól akar mulatni, tánczol, még pedig ügyesen. Legkedvesebb tánczuk a stájer dreher (keringő), de szeretik a csárdást is. Táncz közben pereg a legények ajkán a tánczszó s a vend dalok nótafarka: drajlilirajlamdrajlamlója! Ha táncz közben párjától el akar válni a tánczos, előbb más tánczost keres neki; egyszerűen letenni annyi volna, mint a leányt megszégyeníteni.

A vend rendkívül szorgalmas s a foglalkozások egész seregét űzi, de erős munkája mellett kevéssel beéri. Élelme a lehető legegyszerűbb s egy csöppet sem változatos. Kukoriczalisztből főzött úgynevezett *gánicza;* prosza, burgonya, köles és hajdinakása, káposzta, tej a főeledelök. A szegény hegyvidéken, de még a vagyonosabb síkon is a kukoricza tusáját (kocenya) összetörik s belekeverik a kenyérbe. Sajátságos tésztaféle ételük a *gibanica* és a *krapca.*

Iskolára szívesen költ, gyermekeit örömest és rendesen járatja iskolába. Tanítóját tiszteli, becsüli. Ha tovább tanúl a vend fiú, legtöbbször a papi vagy tanítói pályára lép. Általában véve derék, szorgalmas, jó magyar hazafi az a hetvenezer vend, mely Vasmegyében, mint a régi Pannonia szlovén lakosságának maradéka, él.

POGÁNY-MAGYAR ÖV A IX – X. SZÁZADBÓL.

VASVÁRMEGYE TÁRSADALMA.

milyen változatos a megye helyrajzi, néprajzi és nyelvi alakulása, ép oly változatokban mutatkozik a vármegyei lakosok társadalmi élete. A kemenesaljai síkság birtokosai máskép élnek és dolgoznak, mint a pinkafői vagy a Kőszeg vidéki polgárok, más az eszmeviláguk s mások a czéljaik is, mikor a társas életet szolgálják. Beleszól e külömbségek előidézésébe a faji jelleg, a vérmérséklet is.

A német Vereinsmaier szeretettel csügg egyletén, beviszi abba kedélyét s családi életét; a magyar vidéken szinte közteher számba megy az egyleti élet s az általános jót más úton iparkodnak megszerezni. A társadalmon e külömbség meglátszik, az osztrák és stájer befolyás alatt állók tömörebb körületet alkotnak, a magyarok társas élete több tagosultságot mutat.

A magyaroknál is, egyes osztályokban, megtalálhatjuk az összetartozás érzését. Különösen a régibb időben szinte egy családot képezett az egész Kemenesalja, de az uj földesurak zárkózott természete ide is behozta a ridegséget s itt is, épp úgy, mint Szombathelyen, lassankint megalakulnak a néposztályokon belül is az apró körök. Ezek azután alig terjednek messzebb mint egy-egy utczára s egy-két családra. Ilyen körök nemcsak a *bugák,* hanem a *purgerok*, a *paraszti emberek* és a *cselédemberek* között is megalakul. A valódi buga ép úgy *jött-ment*-nek nevezi a más vidékről ide helyezett tisztviselőt, mint a purger az ide települt gyárost. Az urasági kocsis pedig a földmívest *csak* parasztnak mondja. Szóval az eltorzított arisztokratikus jelleg erős kifejezésre jut a vasmegyei társadalmon.

De e tagosultság daczára a hazafias és humánus ügyek tömör sorokba tudják állítani a legkülömbözőbb elemeket. Valahányszor a nemzeti érzés és a jótékonyság szava szólal meg, elsimulnak az ellentétek: a vagyon és származás nem akadály többé, hogy karöltve siessenek a czél irányában.

Kedvező befolyással van a társadalomra a kifejlődött sportélet. A különféle klubbokat egyesíti a vasmegyei sport-egylet, melynek pályája s játszó tere találkozó helye nem egy társadalmi körnek. Hasonló hatást gyakorolnak a kaszinók is.

A vármegyében, a társadalmi élet tagosultsága mellett, elég nagy számban alakultak egyletek.

Tüzoltó egylet ez ideig 170 alakult. Legrégibb a pinkafői (alakult 1871.) és a szombathelyi (1872). **Egyesületek.**

Kaszinó és olvasókör 76 van a megyében. Legrégibb a szent-gotthárdi, mely 1845-ben és a kőszegi kaszinó-egylet, mely 1858-ban alakult; továbbá a körmendi (1860). Legtekintélyesebb a Vasmegyei kaszinó-egylet (1886), melynek fényesen berendezett termeiben a megye előkelősége találkozik. Nevezetesebb még a szombathelyi városikaszinó (alakult 1895) a sárvári olvasókör (1870), a kis-czelli olvasó-egylet (1875) és kaszinó (1889) a muraszombati kaszinó egylet (1875), a vasvári olvasókör (1876). a felő-eöri olvasókör (1886), a rumi kaszinó (1893) a felső-lövői társaskör (1874) a német-szent-mihályi magyar olvasókör (1887), a német-ujvári olvasókör (1878), stb.

A *zene- és dal-egyletek* között a legrégibb a kőszegi zene-egylet (1840), a szombathelyi dalárda (1850), a pinkafői dalegylet (1864), a kőszegi dalárda (1872), a sárvári dalárda egylet (1874) és az ostfi-asszonyfai dalárda (1874).

Jótékonysági egyletek szintén nagy számban alakultak a megyében Szombathelyen, a polgári gyámolda (1862) elszegényedett polgárok menhelye, városi kezelés alatt áll, a szombathelyi jótékony nőegylet (1870), a szombathelyi izr. nőegylet (1881), az emberbaráti egylet (1876), mely betegek ápolására alakult s modern kórháza az egyedüli a városban. Kőszegen: a kath. nőegylet (1867), a betegházi egyesület (1879), az ev. jótékony nőegylet (1867). Jánosházán: az izr. nőegylet (1873), Sárvárott: az zr. nőegylet (1882), a jótékony nőegylet (1883), az iparos ifjuság segély-egylete (1871). Vasvárott: az izr. nőegylet (1886). Körmenden: a jótékony nőegylet (1874), kereskedők és iparosok emberbaráti egylete (1885).

Aggharczos-egyletek főleg a német anyanyelvü községekben alakultak. A legrégibb a királyfalvai (1874), a rába-keresztúri (1874) és a nagyfalvai (1875). Szombathelyen 1884-ben alakult.

Kisdedóvó egyesület alakult Szombathelyen kettő: a kisdedovó intézet (1840), a gyermekkert-egylet (1877), Kőszegen a kisdedovó-egyesület (1869), Nemes és Porgamosiban kisdedovó intézet (1878). Muraszombaton kisdedovóda-egylet (1888), Város-Szalonakon ovodaegylet (1893).

Szépitő egylet van Szombathelyen (1885) és Pinkafőn (1885).

AZ ŐRSÉG.

Alig van Vasvármegyének érdekesebb történeti multtal bíró területrésze, mint az, melyet „Őrség“ név alatt ismerünk. Régi okmányokban „Eőrségh“, „Őrségi tartomány“, „a szent korona peculiuma“ néven fordul elő s már I. Mátyás király alatt nemesi területnek („districtus nobilitarius“) mondták.

Az Őrség a vármegye délnyugati részén egy, nyugatról keletnek 19·22 és északról délnek 12·25 kilométernyi területen fekszik s 18 község határát foglalja magában. Egykor államot képezett az államban, amennyiben külön elöljárókkal, külön szervezeti szabályokkal bírt s a 18 község egy összetartozó kormányzati területet képezett s csak bizonyos esetekben ismerte a vármegyét fölöttes hatóságának.

Az Őrség története ott kezdődik, amikor Árpád, a honalkotó, hadait e vidékre vezeti. Mikor őseink az országnak ezt a részét meghódították, itt azonnal telepítvényeket szerveztek, hogy azoknak lakói az ország nyugati határát védelmezzék, miért is e telepítvényesek őrállóknak neveztettek és szabadalmakkal láttattak el. Őrségi terület.

A legrégibb okmány, mely az „Őrség“ szervezetéről bővebb részleteket nyujt, István király szabadalomlevele 1270-ből. Szt.-István szabadalomlevele.

Ez oklevelet a monorósdi (Mogyorósd?) őrállók nyerték s ebből tudjuk meg, hogy az Őrség legfőbb elöljárója őrnagynak vagy ispánnak hivatott, míg emberei őrállóknak neveztettek. Az őrnagy alatt áll 18 község által választott 12 esküdt s ezek az őrnagygyal képezték az őrség bírósági és közigazgatási hatóságot. Őrségi szervezet.

Az őrnagy évenként minden egy-egy egész helytől egy ludat, négy tyukot, egy birkát, húsz kenyeret, egy akó sört és öt köböl gabonát kapott tiszti járuléka fejében. A köbölnek három hüvelykes tenyérnek kellett lenni. Ha az őrnagy utazott, csak ellátásra volt igénye, de egyéb adót nem szedhetett. Az őrnagy nem volt feljogosítva, hogy helyettest tartson, de, ha a kerületből távol volt, egy őrálló végezte az őrnagy dolgait. Ha az őrnagy keveredett perbe alattvalóival, ő maga nem bíráskodhatott, hanem tartozott ügyét Vasvármegye alispánja elé vinni.

Peres ügyekben a következő rendelkezések állottak fenn:

Ha egy egész helység vagy egy egész major indította a pert, perdíj fejében 10 forintot fizetett.

Ha valaki személye szerint idéztetett, a perdíj egy márka, vagyis 4 forint erejéig, 40 pénz volt. Ha pedig a per állománya a 4 forintot meghaladta, a perdíj is aránylagosan emelkedett.

Ha valaki a bíró előtt megsértett valakit, 2½ forintot fizetett. Ha a sértés karddal, nyíllal vagy késsel történt, a büntetés 10 frtra emelkedett. Ha pedig a sértést halál követte, tartozott a sértő a meghalt örököseinek 40 frt vérdíjt s a temetési költségeket s azon felül a biró díjait is fizetni.

Oly tett esetén, mely valamely községnek romlására vagy szabadságvesztésére szolgált volna, az ispánnak minden hely két pénzt fizetett.

A királyi adó porták és nem füst szerint volt fizetendő s az őrállók annak is csak a felét tartoztak fizetni. Vámot és harminczadot csak az fizetett, aki rendes kereskedést űzött.

A föld tulajdonjoga nem volt az egyes családoknál örökös és földbirtokot mindazok szerezhettek, akik az őrállók között letelepedtek. Örökösödési törvényük az őrállóknak a következő volt:

A magtalanul elhaltnak ingatlan javaiban a férfi rokonok örökösödtek s ily esetben az őrnagy azon javakat el nem foglalhatta. Az ingóságokból — a szolgák és szolgálók kivételével — egy rész az őrnagyot illette.

Férfi rokonok nem létében a feleség és leánygyermek minden vagyon felét, másik felét pedig az őrnagy örökölte. Ha pedig leánygyermek sem volt, az őrnagy a vagyonnak ⅔-át kapta s csak ⅓ illette az özvegyet.

Ha az őrnagy az őrállók kötelékéből kilépett, pénzt az őrállóktól nem követelhetett, hacsak erre a királytól különös engedelmet nem nyert.

Az őrállók szabadalma volt az is, hogy királyi szükségletek fedezésére, hadak tartására, csak akkor tartoztak segélylyel járúlni, ha erre nézve a követelők királyi parancsolatot tudtak felmutatni.

Ha az ország nemesei őrállókkal állottak perben, tanukul nem csupán magukhoz hasonló nemeseket, de az őrállók nemzetségéből s az azokhoz hasonló állapotuakból is tartoztak állítani.

Ha az őrnagy a jószágos várjobbágyok közül való volt, egy évig a várjobbágyok kötelékéből kioldatott.

Azon nemesek, kik a „Ridegov" véghelyen laktak, tartoztak minden majorból tiz-tiz gyalogost adni az őrállók közé, kik aztán a határt Zalavármegyétől Lug helyig őrízni és oltalmazni tartoztak.

Az Őrség pecsétje

Az őrállók, mint hatóság, két pecséttel éltek. Volt egy nagyobb pecsétjük és egy kisebb.

A nagyobb pecsét: ovalis alak, közepén szent Péter apostol a kulcsokkal.

A kisebbik pecsét szinte egy ovalis, középen egy egyfejű sas, mely egyik körmében kardot, a másikban egy zászlót tart. Felirata, a mennyire kivehető, ez: „Speculari terre de Orsigh." (Őrség földje vigyázóinak pecsétje.)

István királynak 1270-ben kelt szabadalom-levelét Péntek Gergely és Csács Péter konorosdi őrállók kérelmére Rudolf király 1329-ben megerősítette.

IV. László adomány-levele.

IV. László 1280-ban kelt adomány-levelében felemlíti, hogy az őrségiek azon időtől fogva, mikor a magyarok e hazába jöttek, saját fegyverükkel és költségeiken az ország nyugati határát őrzik és oltalmazzák.

Az *adományos községek* ezen okmányban a következőleg sorsoltatnak fel: Szalafő, Eőri-Szent-Péter, Ispánk, Külső-Rákos, Zakmer (Szaknyér), Belső-Rákos, Pankasz, Szata, Kerkás-Kápolna, Bajánháza, Senyeháza, Dávidháza, Kotormán, Hodos, Kapornak, Kercza, Szomoróczi és Bükalja.

Az *adományt nyert családok* pedig a következők: Theöreő Péter, Cseörgeő András, Lanó János, Bartha Mihály, Thamaskó Márton, Balog György, László János, Pap András, Zsoldos Ferencz, Bekes György, Apáthy György, Benkeő János, Keserü Ferencz, Paszkontza Mihály, Balla János, Farkas Péter, Kálmán András, Liska Bálint, Thót Benedek, Szabó János, Kovács Ferencz, Apáthy Miklós, Kulcsár Péter, Kosa István, Gergosh Mihály, Lanó Tamás, Cigán Mátyás, Galambos János, Babos Pál, Veörös István, Batha Mihály, Nemes Bálint, Harc Péter, Baraska György, Sohár János, Bitha Péter, Fodor András, Bedők József, Szobor Dániel, Pap Ferencz, Sáska István, Guba Márton, Anthal János, Baxa Péter, Kovács Gergely, Orbán László, Jancse Samu, Németh Péter, Berkes György, Horváth Miklós, Szabó István, Benkeő Ferencz, Tóth István, Gaál András, Asok Miklós, Orbán Mihály, Berkes István, Krisa György, Völgyi Miklós, Imre János, Ferenczi

Péter, Krisa János, Baján Miklós, Csipán István, Keöme György, Gieörky Samu, Imre Ferencz, Csipán János, Illés István, Bocskay György, Sania Mihály, Róka Péter, Biró János, Janoskó Ferencz, Jankó Mihály, Dávid István, Tüske Márton, Keömé Pál, Jencse Miklós, Eőr Samu, Ábrahám János, Farkas Mihály, Keömé Ábrahám, Forgián Péter, Zabó Imre, Thót Ferencz, Lukács György, Dávid János, Büky Sándor, Kardos János, Pongrácz Mihály, Zabó Ferencz, Németh Miklós, Keömé Gergely, Cigán Péter, Szép Samu, Kapornaky István, Pongrácz Márton és Szép György.

Az elősorolt családok közül nem egynek ivadékai ma is élnek az Őrség említett 18 községében.

Uj adomány-levelet nyertek az őrségiek 1536-ban I. Ferdinándtól és 1595-ben II. Rudolftól. II. Rákóczy Ferencz 1706-ban hadiszolgálataikért minden köztehertől felmenté őket. I. Ferdinánd és II. Rudolf adomány-levelei.

Az Őrség főhelye *Őri-Szent-Péter* volt. Erődített hely, melynek élén a kapitány állott. Az Őrség főhelye.

Kiváltságos helyzetükben az őrségiek hosszú időn át zavartalanul éltek, de a tizenhetedik század második fele küzdelmes napokat hozott rájuk. A Batthyány grófok szemet vetettek az Őrségre s oly vélekedésnek adtak nyilvánulást, mintha az őrségiek jobbágyaik volnának, ennélfogva úti dolgok elvégezésére akarták őket hajlítani. A szabadalmas őrállók minden erővel védelmezték régi jogaikat. Hosszú, elkeseredett küzdelem támadt ebből, melynek csak századunk átalakító szelleme vetett véget. Szóhagyomány és peres iratok a következőleg ismertetik ama napokat s az őrségiek védekezését a grófi család támadásai ellen: Az Őrség és a Batthyányak.

Az Őrség a Horvátországban ez időben kitört zavargások alkalmával 10 gyalogost állított a Murához, a határ őrizetére. Mikor azonban a horvát zavargások lecsendesültek, a 10 gyalogost Bécsbe rendelték szolgálattétel végett. Itt találkozott velük Batthyány Kristóf gróf, ez időben a dunántúli hadak tábornoka s midőn hazajött, magához hivatta az őrségiek előkelőit s azt mondá nekik: a bécsi út sokba kerül; ha beleegyeznének, ő talán kinyerhetné ő felségétől, hogy a 10-en csak Német-Ujvárra mennének kapú-állani. Az őrségiek szivesen fogadták az ajánlatot. A bécsi út alól azután fel is mentették és Német-Ujvárott teljesitettek várőrségi szolgálatot.

Ujabb zavarok alkalmával, midőn az őrségi községek idegen hadak által pusztíttatnának, a gróf viszontszolgálat fejében segélyt igért nekik. Az őrségi községek ki is állítottak hat ekét káposzta és répa földek szántására s az uradalom oly jól tartotta őket borral, hogy alig tudtak haza menni.

Azután egy más alkalommal gyalogmunkásokat kért az uradalom. Megkapta azokat is és a gyalogmunkások is oly jó borban részesültek, mint a kik szántani voltak.

Ez ideig nem lévén az uradalomnak az Őrségben bormérése, ajánlatot tett az őrállóknak, hogy majd méret ő közöttük bort, mert hiszen az Őrségben nincsenek „valami derekas szőllők". S az uradalom évenként mintegy hat hordó bort mért ki az őrségiek között.

Majd aratókat, kapásokat állítottak, s mindannyiszor kitünően megvendégeltettek.

Lám, jó dolgotok vagyon botunk alatt — mondá a gróf, s az őrségiek is úgy találták, s mikor azt mondták nekik, hogy: „Lám, ti sem lehettek el malom és híd nélkül," készségesen járultak az uradalmi híd és malom csinálásához.

Igy rákapatták őket az úr dolgára, s ez aztán egészen úzussá változott.

Batthyány Kristóf halála után Ferencz gróf értesülvén arról, hogy az őrségiek vonakodnak úr dolgára menni, s szabadalom-levelükre hivatkoznak, izent az őrségieknek, hogy hoznák magukkal szabadalom-leveleiket, hadd lássa azt ő is.

Az őrségi elöljáróság, a szabadalom-levéllel a tarisznyában, büszkén állított be a grófi kastélyba, hol nagyúri módra megvendégeltettek. Folyt a bor, s az elöljárók hálálkodva, a legvidámabb hangulatban hagyták oda a

kastélyt, de mily nagy lett ijedelmük, mikor útközben azt vették észre, hogy a szabadalom-levelet sehol sem találják. Alig mertek haza menni. Azt azonban elhatározták, hogy a levél elvesztét otthon nem fogják elbeszélni. Ezután mindegyre sűrűbben ébredtek az őrségiek oly napokra, a mikor robotra, úr dolgára parancsolták őket.

Batthyány Ferencz gróf a vonakodók közül tizenkettőt magához rendelt s megparancsolta nekik: adjanak magukról nyilatkozatot, hogy engedelmeskedni fognak. Ezt ők megtagadták, mire az uraság hajdukat küldött rájuk, kik valóságos hadjáratot viseltek az Őrség ellen. Haláleset is fordult elő, számosat még elfogtak s börtönbe vetették.

Az őrségiek ismételve a királyhoz, majd az országgyüléshez folyamodtak, de fáradozásaiknak kivánt sikerét nem látták. Nyertek ugyan 1678-ban a királytól oltalom levelet, de ez mit sem változtatott sorsukon.

Az Őrség a Batthyányak alatt.

Az 1681. évi LV. törvényczikk egyenesen kimondta, hogy a Batthyány-család jövőre is folytonos jogával élhessen az őrségiek ellen. 1691-ben az Őrség 18 községe, mint jobbágyság, Batthyány Ferencz és Batthyány Zsigmond grófok között oszlott meg.

1691. május 13-án közösen kiadott instrukcziójukban azt mondják, hogy az elöljárók „mindkettőnek részéről való jobbágyság között, egyetértve oda való ispánukkal, tegyenek törvényt, de csak 12 forintig,“ azonfölül a német-ujvári, vagy a csákányi úriszék itélt.

A felebbezés is a német-ujvári vagy a csákányi úriszék elé történhetett. Bűnügyekben az Őrség elöljárósága nem itélt. Utasíttattak, hogy a polgári pereket egy jegyzőkönyvbe írják össze és helybenhagyás végett terjeszszék az uraság elé! Az őrnagy évenként Szent-György-napkor választatott, az egyik évben Ferencz s a másikban Zsigmond gróf részéről. Az őrnagy mellett most is 12 esküdt polgár működött, 6 Ferencz, 6 Zsigmond részéről. Joghatóságuk kiterjedt mindkét gróf jobbágyaira. Az őrnagynak az uradalmi robot véghezviteléhez semmi köze sem volt, az iránt a gazdatiszt intézkedett.

1695. szeptember 12-én a Batthyányak az alispán és a nádasdi iroda jegyzője előtt nyilatkozatot vettek az őrségiektől, hogy abbanhagyván az eddigi viszáskodásokat, teljesen alávetik magukat a Batthyány-családnak. De hogy ez nem ment csakúgy szépszerivel, kitünik abból, hogy az őrségiek ezentúl is folytatták kérelmezéseiket úgy a trón zsámolyánál, mint az országgyülés előtt.

1832-ben az erségiek aziránt járultak az országgyüléshez, hogy a mennyiben az 1681. évi LV. törvényczikk az Őrséget az actoratustól elzárná, az a törvényczikk akként változtattassék meg, hogy az Őrségnek, a kir. fiskus pártfogása mellett a peres kereset megengedtessék.

A per azután meg is indult, megindult és folyt évek során át, az itéletet azonban olyan biró hozta meg benne, a milyen eddig csak egy volt: 1848.

A TÖRVÉNYKEZÉS VASVÁRMEGYÉBEN.

Vasvármegyében, különösen pedig ennek székhelyén, Szombathelyen, az ötvenes és hatvanas években élénk jogi élet fejlődött ki, melynek központját a visszaállított alkotmányos aera első igazságügyminisztere, Horváth Boldizsár és a kir. Curiának jelenlegi elnöke, Szabó Miklós képezték. Jogéletünk ezen büszkeségei ez időben ügyvédi gyakorlatot folytattak Szombathelyen s az általuk meghonosított iránynak képviselői most is a jogi élet vezetői között foglalnak helyet a megyében.

De a jogi élet iránti élénk fogékonyságot már a XVII. században nagyon is feltünő módon demonstrálta a vármegye, a midőn az akkori viszonyok között az országgyülések épen a jogi törvényhozást elhanyagolták. Vasvármegye, nem elégedvén meg az akkori perrendtartással, úgy segített magán, hogy egy 17 pontból álló, az akkori viszonyokat nagyjában felölelő *saját perrendtartást* alkotott s megelégedett azzal, hogy ezen perrendtartást a főispán elé terjesztve, jóváhagyatta s a vármegye rendei által jegyzőkönyvbe iktatta. Vasvármegye levéltára tartalmazza ezen megyei kodifikácziót, mely, ha nem is tekintendő törvényesnek, mégis, legalább részlegesen orvosolta azon bajokat, melyeket jogszolgáltatásunk a zavaros idők, vagy az országgyülés tartását megakadályozó önkényű kormányok folytán elszenvedni volt kénytelen. Az 1657-ben, tehát 240 évvel ezelőtt hozott perrendtartás szakaszai nagyobb terjedelműek, mint a modern törvényeknek szakaszai, de ez érthető, ha azt látjuk, hogy 17 szakaszba szorították a már akkor is elég sokoldalú perlekedés formáit. Megyei perrendtartás.

A vasvármegyei mult századbeli jogi életnek nem épen fénypontja a nagyszámú *boszorkányperek*. Noha igaz, hogy az emberiség műveletlenségének és tanulatlanságának szomorú kinövései ez irányban egész Európában ülték orgiáikat s a boszorkányok existencziájában az akkor is legműveltebb Németországban épúgy hittek, mint a még félvad Oroszországban, mégis ijesztő nagynak kell tartanunk a Vasvármegyében folytatott boszorkánypereket, mert 1716-tól 1846-ig 33 boszorkányper tárgyaltatott le s valószinű, hogy a vádlottak ugyanannyiszor itéltettek tűzhalálra. Boszorkányperek.

*

Az igazságszolgáltatásnak a közigazgatástól történt elválasztásával, vagyis 1872. január 1-én, Vasvármegye *két törvényszéket* kapott; a nagyobb kiterjedésű *szombathelyit*, mely hét politikai járást és ugyanannyi járásbiróságot foglalt magában és a *szent-gotthárdi* törvényszéket, mely három járásbiróságból Megyei törvényszékek.

Szombathelyi törvényszék.

DR. LAKY KRISTÓF.

(szent-gotthárdi, német-ujvári és muraszombati) állott. Ez utóbbi törvényszéket azonban már rövid idejű működés után, 1876-ban feloszlatták, illetve a szombathelyi kir. törvényszékbe bekeblezték.

A *szombathelyi kir. törvényszék* a kir. táblák deczentralizácziójáig sajtó és esküdtszéki hatáskörrel is bírt és kiterjedt a szombathelyi, soproni, zalaegerszegi, győri, veszprémi és nagy-kanizsai törvényszékek területére.

A vármegye jogszolgáltatását a szombathelyi kir. törvényszék elnöke és 10 birája és a 10 kir. járásbiróságnak 11 járásbirája és 18 albirája végzi, a megfelelő jegyzői és segédszemélyzettel. Egy törvényszéki és egy járásbiró a kir. táblai birói czímet és jelleget is nyerte. Az összes járásbiróságok telekkönyvi hatósággal vannak felruházva, kivéve a központi járásbiróságot.

A *polgári jogszolgáltatás* minden ága, úgy a törvényszék, mint a járásbiróságok kebelében, rendkívüli mértékben növekedett az utolsó tiz évben.

A *büntető rész*, noha némi emelkedést mutat, jóval elmarad a polgári pereknél megállapítható emelkedéstől. Míg 1886-ban az összes polgári beadványok 11,600-ra rugtak, addig 1896-ban a polgári beadványok száma 14,450-re emelkedett; a büntető iktató 1886-ban 6203 számot, az 1896-iki bűnügyi iktató pedig 6691 számot tüntet fel.

Az *összes törvényszéki beadványok* 1896-ben 28,780 számot mutatnak, az 1886. évi 22,596 szám ellenében. A szaporulat tehát 10 év alatt felülmulja a korábbi állapotot egy harmaddal.

A *járásbiróságok* összes beadványainak száma 1886-ban 94,488 volt, míg 1896-ban ez a szám 50%-kal emelkedett és 147,653 számot mutat. A 10 járásbiróság közül a legerősebb a szent-gotthárdi 19,849 számmal, a leggyengébb a sárvári 10,877 számmal.

A szombathelyi kir. törvényszék 1890-ben kapta meg diszes *állandó otthonát*, mely a kir. járásbiróság és ügyészséget is magában foglalja.

Az uj törvényszéki épületnek fölötte sikerült részét képezi a teljesen modern *törvényszéki fogház*, mely összesen 217 rabot fogadhat be. Az átlagos létszám 170—180 rab. Jelenleg 160 férfi és 16 női rab lakja a fogházat. A fogház 3 emeletes épület, kizárólag száraz, egészséges és világos helyiségekkel. Egyedül a konyha, mosószobák és munkatermek vannak földalatti helyiségekben elhelyezve, de ezek is szárazak és egészségesek. Míg a női rabok kizárólag a mosással és háziteendőkkel foglalkoznak, a férfi rabok nagyobb része, egy vállalkozó vezetése alatt, ipari kosárkötés és sodronyágybetét munkákkal foglalkozik.

EREDITS FERENCZ.

Törvényszéki elnökök.

A szervezés óta a kir. törvényszék a negyedik elnök vezetése alatt áll. Míg az

első kettő előrehaladott korban nyugalomba vonult, a harmadik elnök, *Zsitvay* Leó, 4 évi ittléte után, a budapesti büntető törvényszék vezetésével lett megbízva.

A törvényszék mostani vezetője ondódi és niczkilaki dr. *Laky* Kristóf.

Dr. Laky Kristóf.

Ondódi és niczkilaki dr. *Laky* Kristóf cs. és kir. kamarás, kir. curiai biró, a szombathelyi kir. törvényszék elnöke, szül. Ondódon, Vasvármegyében, 1841. ápril 26-án. A jogot Pesten végezte s az ügyvédi oklevél elnyerése után 1866-ban ügyvédi gyakorlatot folytatott, de már 1867-ben szolgabiróvá választatott, míg 1870-ben sajtóügyi vizsgálóbiró és az ideiglenes vegyes biróságnál szavazó biró lett. 1872-ben balassa-gyarmati, majd nagykanizsai kir. ügyészszé kineveztetvén, itt működött 1882-ig, a midőn a veszprémi, 1891-ben pedig a szombathelyi kir. törvényszék elnökére neveztetett ki. Már 1892-ben, tehát a legelső törvényszéki elnökök között, kapta meg a curiai birói rangot.

BÁRDOSSY LÁSZLÓ.

Ügyvédi kamara.

Az ügyvédi kamara elnöke *Eredits* Ferencz.

Eredits Ferencz.

Eredits Ferencz kir. tanácsos, szül. 1840. szeptember 29-én Csénye vasvármegyei községben. A jogot Pesten végezte s már 1867-ben megyei alügyész, majd városi alügyész lett, de ügyvédi irodájának növekvésével állásáról kénytelen volt lemondani. Eredics Ferencz már ezen időben, de különösen 1875-ben Szombathely városa és Vasvármegye politikai és társadalmi életének vezérférfiai körében foglalt helyet és a közügyek terén szerzett érdemeiért 1885-ben kir. tanácsossá neveztetett ki. Volt városi tanácsos és 1875. év óta Vasvármegye közigazgatási bizottságának tagja. Az ügyvédi kamarának alakulásakor titkárává és 9 év után helyettes-elnökévé, ezelőtt 4 évvel pedig Szabó László kir. tanácsos lemondása után a kamara elnökévé választatott.

Kir. ügyészség.

A szombathelyi kir. ügyészség élén *Bárdossy* László áll.

Bárdossy László.

Bárdosi *Bárdossy* László 1897. év óta szombathelyi kir. ügyész, szül. Szombathelyen 1856-ban. Tanulmányait Szombathelyen és Budapesten végezte. 1885-ben kir. aljárásbiró lett Sárvárott, de már 1887-ben a szombathelyi kir. ügyészséghez alügyészszé, majd ügyészszé neveztetett ki. Bárdossy László három alügyészszel a Kozma Sándor által inaugurált irányban viszi a teendőket és a megye társadalmi életében is vezérszerepet játszik.

VASVÁRMEGYE EGÉSZSÉGÜGYE.

Egészségügyről Vasvármegyében a XVI. századig semmi adatunk sincs. Szombathely határán a mult évben egy római sirra akadtak, melyben, a talált eszközök után itélve, a régi Sabariának egyik sebésze nyugodott, életében használt kedves műszereivel, de ez, mint a honfoglalás előtti időszakra eső adat, tárgyunk keretén kivül esik.

XVI. század. A XVI. századra vonatkozó gyér adatok is azt bizonyítják, hogy Vasvármegyében tanult orvosokban nagy hiány volt. Oka ennek abban található, hogy ifjaink, a kik külföldi egyetemekről hazakerültek, nagyobb városokban telepedtek le. Sopron és Pozsonyvármegyékben például voltak már neves orvosok, a kik aztán Vasvármegyében is kiterjedt praxist folytattak. Arról, hogy a nép orvoshoz juthasson, szó alig lehetett, mikor még *Nádasdy* Tamás nádor családja is nagyon érezte az orvos hiányát, mint az a nádor és neje leveleiből kitűnik.

Gáspár doktor, a család orvosa, Pozsonyban lakott s innen járt le Sárvárra, valahányszor a nádor családjának vagy hozzátartozóinak orvosra volt szükségük. Gáspár orvos látogatásai alkalmával huzamosabb ideig időzött Sárvárott; legalább ez látszik a nádor egyik levelének azon utasitásából, hogy „az doktornak add meg immár tikját, lúdját. Az doktorhoz mindjárást vessenek egy inast, ki szolgáljon neki, míg ott leszen“.

A XVI. század legnagyobb réme volt a pestis. Ha valakin „kelevény költ“, mindjárt a pestistől féltek. Városokban és falvakban egyaránt pusztított e vész az emberek közt. A pestissel szemben Vasvármegyében is úgy védekeztek, mint másutt. A házakat íremmel és fenyővel füstölték, a pestises helyről érkezett levelet eczettel gőzölték meg, a levélhordónak, illetőleg küldönccznek pedig tiltva volt az urak között tartózkodni. A nagy urak házai el voltak látva házi-gyógytárral és, ha valaki a majorokban megbetegedett, ide folyamodtak első sorban orvosságért.

Nádasdy, aki Bécsben nagy beteg volt és ott a császárnak három fődoktora gyógyitotta, egy ízben pedig tizenegy doktor és négy sebész vette körül „mintegy hóhérok“, — azt iratja, mint lábbadozó, nejének, hogy azonnal haza indulna, ha „ott patikák és doktorok volnának“.

Mindezekből az tünik ki, hogy az egész megyében nem volt orvos. Csak a papok foglalkoztak gyógyítással, akik előszeretettel tanulmányozták a botanikát és a növények gyógyító hatását. Ilyen pap lehetett Joannes *Betha* czisterczita, ki 1550 és 1556 között Szt.-Gotthárdon működött s mint „Maxi-
Beythe András. milian király physikusa“ említtetik. Ilyen lehetett *Beythe* András németujvári predikátor. Beythe András egy népszerű orvosi könyvet is adott ki, melyben főleg az egyes növények gyógyhatásáról ír terjedelmesen. (L. „Tudomány és irodalom.“)

A legrégibb ismert magyar orvosi könyvet, *Frankovith* György soproni orvos művét, Vasmegyében, Monyorókeréken nyomták. Frankovith György Sopronban lakott, de orvosi gyakorlata Vasvármegyére is kiterjedt. Ő voltaképen nem volt orvos; doktorságát egy borbélynál kezdte, de azért — mint magáról írja — „igen szent, írást értő doktor isten által és természettudó orvos". Könyvének teljes czíme ez: Frankovith György.

„Hasznos és fölötte szikseges könyv,
az isten fiainak es oetet feloe híveknek
lelki vigaztalasokra es testi epoeletoekre
szereztetet
Francovith Gergely D. által,
Melyben sok rendbéli betegségoek ellen valo orvosságok is be vannak írva, mellyeket Isten az oe nagy io voltábul es aiandekábul Emboeroeknek egessegekre rendoeelt.
Ecclesiast: 38. Tizteld azt orvost az sziksegert. 1588. Esztendoeben".
„Nyomtatott Monyorokereken. Manlius János által".

E könyvnek egyetlen példánya ismeretes, mely a m. tud. Akademia tulajdona. 220 negyedrétü lapból áll, több, az orvosi tudománynyal semmi összefüggésben sem álló bibliai képpel tarkítva, csak egyetlen képe ábrázol egy betegnek ütőerét tapogató orvost. Az előszó után következő fejezet „Francovith Gergely tudomanyarul veteködése neminemü két Doctorokkal" czímet visel. Ebben két meg nem nevezett kartársával vitatkozik, kik szerinte irigykednek reá. Egy pár hosszadalmas imádság után következik a könyv orvosi része, melyből elég legyen az általa feltalált és „szörzött" orvosság: a „*Serapium kenyet*" felemlítése, mely 32 féle betegség ellen használ s 123 féle fűnek gyökeréből, leveléből vagy virágából, azonkívül különböző hájakból, olajakból s állati hulladékokból készül. (L. „Tudomány és irodalom.)

A XVII. században sem találunk jobb állapotokat és semmi tudomásunk sincs arról, hogy még e században is lett volna orvos a megyében. XVII. század.

A pestis folyton szedi áldozatait, a mi a helytartó-tanácsot arra indítja, hogy az Ausztriában fennálló intézkedéseket Vasmegyében is életbe léptesse. Ez intézkedések valóban erélyesek. Kijelöltetnek az egész megyében a közlekedési ntak s ezeken kívül bárhol, bárhová közlekedni nem szabad. Aki pedig ez ellen vét, személyre való tekintet nélkül letartóztatandó. Meghagyatik továbbá, hogy tilalmas helyekre figyelmeztetésül mindenütt akasztófák állíttassanak. (1691). Minthogy pedig a megyében nem volt orvos, egy *Walner* Ferencz nevű philosophiae és medicinae doktort küldött le a bécsi kormány. Az orvos fizetését a megye több ízben megtagadta s évekig halogatta, mig végre a helytartó-tanács egy erélyes leiratával behajtatni parancsolta.

Az első gyógyszertár létesítése a XVII. századra esik. 1671-ben állíttatott fel az első gyógyszertár Kőszegen, mely akkori diszes faragványos berendezésével, köröskörül padszerű űlőhelyekkel, maig is fennáll.

A XVIII. század elején a Rákóczy-féle felkelés alatt Szombathely a kurucz sebesültek állandó menedék- és ápoló-helye volt. A többszörös német megszállások alatt a város a kuruczok sebészeti és ápoló-szereit, sőt betegeit is mindig eltitkolta, miért is Bottyán 1707. szeptember 3-án kiadott iratában a várost, mint a sebesültek és betegek menedékhelyét, különös oltalma alá vette. XVIII. század.

1710-ben a pestis elementáris erővel tört ki az egész megyében. Szombathely is hiába védekezett a ragály behurczolása ellen. Hiába szabott 12 frt büntetést a város mindazokra, kik fertőzött helységekkel vagy emberekkel érintkeznek, hiába rendelte el, hogy naponként mindenki isteni szolgálatra menjen, könyörögni, hogy Isten a várost a csapástól megmentse: jun. 1-én Szombathelyen is megjelent a fekete halál. A város nem maradt tétlen, a veszedelem ellen különböző intézkedéseket tett. Akkor már voltak orvosok is és ezek mellé: „Az a fürdős legény és borbélyok nyolc nyolc napigh azoknak gyógyitására a kiken van (a pestís) rendeltetnek". Szt.-Mártonban két házat Lazarétumnak rendeztek be és gr. Nádasdy Ferencz generális rendeletére a betegeket mind ide vitték ki. Amde a rettenetes betegség rohamosan terjedt a városban. Julius 13-án eltiltattak a templomi összejövetelek is és az isteni szolgálatot ezentúl naponként a piaczon szabad ég alatt tartották meg. Ekkor történt, hogy *Vargyasi* András szombathelyi plébános 1710. évi pestis.

elmenekült a pestis elől, ott hagyván híveit. Egy napon 30—35 elhalálozás volt. 1711. febr. 23-ig tartott a járvány és ezen 1 $^{3}/_{4}$ év alatt a város lakóiból 2000-nél többet ragadott el.

Megyei főorvos. A XVIII. század első éveiben már nyomait találjuk a *megyei főorvosi intézménynek*, a mennyiben *Gensel* János Ádám (szül. 1677-ben Sopronban) német- és olaszországi egyetemeken tanulmányait bevégezve, 1703-ban mint orvostudor hazajött és az Esterházyak családi orvosa s egyszersmind Vas és Sopronvármegye főorvosa lett. A városok közül Kőszeg jár legelől; 1702-ben már orvost fogadott.

Az 1747-iki összeírás szerint Kőszegen ekkor már 3 sebész működött, továbbá egy rendes és egy kisegítő bába, holott Szombathelyen még mindig nem lakott orvos vagy sebész.

Végre 1762-ben: *Erlinger* Lajos orvos, a megye fizikusául ajánlkozott. A vármegyei rendek kapva-kaptak az ajánlaton és 1762. szept. 27-én meg is választották a vármegye főorvosává. Azonnal aláírattak vele egy 12 pontból álló utasítást, mely az uj főorvos kötelességeit szabta meg.

A KIS-CZELLI KÓRHÁZ.

Ezen utasítás szerint a főorvos állandóan Szombathelyen, mint a vármegye székhelyén tartozott lakni és dolgait úgy intézni, hogy különösen gyűlések alkalmával mindíg ott legyen. Évi fizetése 500 frt volt. A szegényeket — akár nemesek, akár nemtelenek — ingyen tartozott gyógykezelni. Másokkal szemben se csigázza fel az orvosi díjakat, sőt vagyontalanabb betegektől köteles élelmi szereket is elfogadni díjazás fejében. Járvány alkalmával nem szabad magát kimélnie, sőt, ha ily pusztító betegségek a szomszédos vármegyékben mutatkoznának, tartozik a helyszinére menni s a bajt tanulmányozván, itthon az ellen javaslatát megtenni. Ily kirándulások alkalmával külön díjazásban nem részesül, de előfogatot kap. A tetembontást ingyen végzi, de a segédkező chirurgus a vármegye pénztárából díjaztatik. A vármegyét gyakran ne hagyja el és, ha ez épen elkerülhetlenül szükséges, három napon túl ne maradjon, ekkor pedig gondoskodjék róla, hogy betegeit távolléte alatt tapasztaltabb chirurgusok vagy gyógyszerészek gondozzák. Ha súlyos betege van, folytonosan mellette tartózkodjék. Kötelessége a főorvosnak gondoskodni arról, hogy a gyógyszertárak a szükséges orvosi szerekkel el legyenek látva, senkit se biztasson, hogy azokat ebből vagy amabból a gyógyszertárból hozassa. Kevésbbé vagyonos betegek részére, jól teszi, ha házi orvosságot rendel. A gyógyszertárakat évenként köteles megvizsgálni. Köteles a főorvos nem csak tanult és okleveles felcsereket maga mellett megtűrni, de azokat is, akik jártasságukról előtte és a hatósági megbizott előtt tanuságot tesznek. Ezeknek s a bábáknak — ha a szükség úgy kívánja, — nagyobb városokban alkalmazást és utasítást nyujt. Végre a hűséges és buzgó működést ajánlja az uj phizikus figyelmébe.

A XVIII. század utolsó évtizedeiben örvendetes lendületet nyer az egészségügy. Szaporodnak az orvosok és szaporodnak a gyógyszertárak.

A budapesti egyetem megnyitása után többen iratkoznak be az orvosi

anfolyamra. Gyógyszertárak állíttatnak fel: Szombathelyen, Kőszegen, Pinkafőn, Sárvárott Rohonczon.

A vármegye két jeles fia az orvosi pályán ez időben nevet is szerzett magának. Az egyik *Molnár* Ádám (szül. 1716., Terestyénfán), aki, mint az oláh vajda udvari orvosa, 16 éven át tartózkodott Bukarestben s több munkájában ismertette Románia természeti viszonyait és az ott uralkodó betegségeket. A másik *Tolnay* Sándor, (szül. 1747., Nagy-Csömötén), aki 1786/87-ben a pesti egyetemre az állatorvostan tanárává neveztetett ki.

A XIX. század elején még mindig sokféle járvány pusztított, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a megye figyelmét fokozottabb mértékben az egészségügyi viszonyok javitására terelje. A helytartó-tanács leiratait a vármegye mindig behatóan tárgyalta, az azokban levő intézkedések keresztülvitelét illetőleg pedig mindenkor kikérte a vármegye főorvosának véleményét; intézkedéseket tett, hogy a népet fenyegetni kezdő éhinség elkerültessék és minden, az orvosi tudomány terén felmerült ujabb vívmányt siettek meghonosítani, így a himlőoltást, mely a század első éveiben már rendszeresen végeztetett. XIX. század.

A SZOMBATHELYI BÁBAKÉPZŐ-INTÉZET.

Az orvosi személyzet száma azonban még mindig nem volt megfelelő. Egy főorvoson és egy másodorvoson kívül, főleg sebészek végezték az egészségügyi teendőket. Az orvoshiány a katonaságnál is igen nagy volt, úgy, hogy az orvosokat több ízben felszólították, hogy lépjenek a katona-orvosi pályára.

1834-ben a vármegye sebészi kerületeinek ujabb felosztása iránt ad be indítványt *Schwester* Károly m. főorvos. E szerint a vármegye 6 sebészi kerületre osztatik a következőleg: Sebészi kerületek.

1. *Szombathelyi* kerület, 100 helységgel. Fősebész: *Balogh Ferencz*. 2. *Kemenesaljai* kerület, 79 helységgel. Sebész: *Neumann Miksa*. 3. *Körmendi* kerület, 93 helységgel. Sebész: *Simon János*. 4. *Tóthsági* kerület, 154 helységgel. Sebész: *Várallyai Pál*. 5. *Kőszegi* kerület, 97 helységgel. Sebész: *Hoffer Ferencz*. 6. *Németujvári* kerület, 98 helységgel. Sebész: *Frank Ferencz*.

A sebészeket menten utasítással is ellátja a főorvos.

Az utasítás első öt pontja a betegekkel szemben tanusítandó eljárást írja körül, kik közül az adózókat ingyen tartozik gyógykezelni, „más szegény embernek pedig felebaráti szeretetből, mely legfényesebb erény, úgyis főképpen az orvosi személyektől kivántatik) ingyen segitséget nyújtani kész legyen". Azontúl kötelességévé teszi a sebésznek az egészségügyi személyzet nyilvántartását; a védhimlő-oltás terjesztését; a ragályos betegségek bejelentését; a bonczolást, melyre az agyon-verettetés esetén kívül a vármegye orvosai is meghivassanak. Ahol gyógyszertár van, ott a sebésznek gyógyszereket tartani nem szabad. Végre „ajánltatik a maga jó viselet és mindenekben a pontos eljárás".

A megyei kisebb központokban is kezdenek ekkor már sebészek letelepedni és egyes városok maguk is gondoskodnak orvosról. Német-Ujváron 1816-ban telepedik le egy sebész, Pinkafőn már azelőtt volt orvos, 1830. körül már Vasváron, Simonyiban, Urai-Ujfaluban és Jánosházán is van orvos, kik maguk készitette gyógyszerekkel gyógyítják a betegeket.

A gyógyszertárak is folyton szaporodnak a megyében. 1803-ban Körmenden állítanak fel gyógytárt, azután Kis-Czellben, Német-Ujváron, Szt.-Gotthárdon, Város-Szalonokon, Mura-Szombaton, Jánosházán, Vasváron). A többi gyógyszertár keletkezése mind a 80-as és 90-es évekre esik.

Halottkémlés. A *halottkémlési* intézménynyel 1848-ban találkozunk először Szombathelyen. A halottkémlő orvos fizetése ekkor 50 forintban állapíttatott meg; kötelessége volt ezenkívül a városi rabok gyógykezelése és a piacz élelmi czikkeinek megvizsgálása.

Járványok. A *himlő* állandó vendége volt a vármegyének és hol itt, hol ott lépett fel járvány alakjában. Később, úgy az oltási eljárás, valamint a közegészségi intézmények javulása folytán, a járvány mind ritkább lett.

A *tifusz* szintén kiterjedt járvány alakjában mutatkozott több ízben. Vasváron és környékén 1806-ban különösen nagy mértékben lépett fel, úgy, hogy a kormány leküldte *Schrand* Ferencz országos főorvost a járvány tanulmányozása és elfojtása végett, azonban ő maga is megkapta a betegséget és belehalt Vasvárott.

A XIX. század huszas éveiben rendkívül elterjedt az egész vármegyében a *bujakór*, mindkét nembeli lakósok között, úgy, hogy talán egy község sem maradt ment tőle. E betegség annyira terjedt, hogy méltán magára vonta az egész ország figyelmét. A kormánynak 1826-ban és 1827-ben küldött leiratára, melyben a betegek kikutatását és azoknak gyógyítását, a negyedévenként való jelentéstételt, valamint a dajkaságba menő nők szigoru megvizsgálását tette a megyei orvosok kötelességévé, Szalay Imre II. orvos egy memorandumot adott be, melyben nézeteit és indítványait kifejti e tárgyban.

Szalay nagy nehézséget lát a vizsgálat kivitelében, „mert önként szeméremből nem jelentkeznek, kényszervizsgálatot pedig valjon lehet-e tenni az illetők be'eegyezése nélkül?, mert ez, mig egyfelől a szemérmet sérti, másfelől rosz hírbe is keveri az illetőt. Erre, ha meg kell lenni, a megyétől segedelmet kér, mert ezt az orvos hatásköréhez tartozónak nem tartja. Továbbá hely sincs, hová a betegeknek bizonyult egyéneket és az önként jelentkezőket elhelyezni tudnák". Még egy akadály, mely az oly nagymérvüvé fajult járvány elfojtása elé gördül, az, hogy épen ezen betegek nem szeretnek orvoshoz fordulni, hanem inkább „Vén Asszonyok, Gyepü Mesterek és egyéb Tudósok neve alatt főkép esmeretes, de tudatlan Emberek által gyógyíttatják magukat". Indítványai összegezve a következők: Minden faluban közhírré tétessék, miszerint a megyei orvosok mindenkit minden dijazás nélkül tartoznak gyógykezelni; mindenkinek büntetés mellett megtiltatik magát u. n. tudósok által gyógyíttatni; minden u. n. tudós — „melyekkel ezen T. N. Vrgye különösen bővelkedik" — a gyógyítástól testi fenyíték büntetése mellett eltiltassék. Felkérendők továbbá a lelkészek, hogy a népet oktassák különösen arra, hogy orvosi segélyt keressenek s egyszersmind arra is figyelmeztessék, hogy az orvosok a betegek titkait ép úgy nem árulhatják el, mint a papok a gyónás titkait. Minthogy pedig eredményt csak az elkülönítéstől várhatni egy intézet felállítását indítványozza, egyelőre két szoba kibérlésével.

Sok áldozatot szedett a *veszettség* is. A főorvos 1821. márcz. 14-én jelenti, hogy egy veszett kutya 8 embert mart meg, kiket azonnal gyógykezelés alá vettek.

1836-ban a *kolera* dühöngött. *Schwester* Károly és *Schmalkovits* Mihály megyei orvosok rövid utasítást adtak ki, hogy „mit kellessék tenni megbetegedéseknél" az orvos megérkezéseig és ezt a megye 1200 példányban kinyomattu és szétosztatni rendelte. Kolera-járvány volt 1849-ben is.

Kisebb és rövid ideig tartó járványok nem egyszer látogatták meg Vasvármegyének minden községét, különösen kanyaró, vörheny és difteritisz.

Egészségügyi beosztás. A megye tíz járása jelenleg *34 egészségügyi körre* van beosztva s ezekben működik 10 járásorvos és 31 körorvos. Szombathelyen és Kőszegen egy-egy városi orvos áll a közegészségügy élén. Külön orvost tart még Kis-Czell Körmend és Sárvár.

A *halottkémlést* 25 orvos s 427 képesített halottkém végzi.

Okleveles *bábája* a megyének 81 van.

Kórházak. *Kórháza* van a megyének 9. Ezek közül a muraszombati 33, a kisczelli 40 és a német-ujvári 20 ágygyal közkórházak. A magánkórházak a következők: körmendi (20 ágy), kőszegi (35 ágy), pinkafői (20 ágy), sárvári (10 ágy), szent-gotthárdi (14 ágy). szombathelyi (40 ágy). A szombathelyi kivételével mind községi kórház.

A legelső kórház a megyében a szombathelyi emberbaráti egylet kórháza volt, mely 1829-ben nyilt meg. Utána a pinkafői kórház a legrégibb. 1841-ben gr. *Batthyány* Miklós értesíti az alispánt, hogy házi orvosa, dr. *Stör*

József szemorvosi jeles tudományát az ezen megyebeli szerencsétlen vakok javára kivánván fordítani, Német-Ujvárott kórházat alapít a saját költségén. A többi kórház mind ujabb keletü.

A *közfürdők* mind az utolsó évtizedek intézményei. Érdekes Szalay Imre főorvosnak a *füstferdője.* Szalay 1817-ben közzé tesz egy tudósítá-st, amelyben megírja, hogy a saját költségén állitott fel egy „Füstferdő"-t, melyet még 1792-ben talált fel Galès párisi orvos. Közfürdők.

„Ez igen hasznos mindennemü sönnyedékben, tüzes orbánczban, viszketegségben, koszban, roszul használt kénesős szereknek szerencsétlen hagyományaiban, nyak körül való göcsörtös daganatokban stb. Egy ferdés tesz 6, 5, 4 forintot Bétsi pénzbets szerént".

Kőszegen van dr. Dreiszker József *vizgyógyintézete*, mely a kies fekvésű város egyik legszebb pontján, közvetlenül a Kalvária-hegy alatt fekszik. A fürdő-intézet, melyet a m. kir. miniszterium engedélye alapján tart fenn a tulajdonos, dr. *Dreiszker* József, díszes, emeletes épület, melyet szép park vesz körül. Az intézet minden kényelemmel be van rendezve s gyógymódja is kipróbált: a módositott Prisnitz-féle vízgyógyeljárás, melyhez ujabban a Kneipp-kúra járult, továbbá ligno-sulfit belégzési gyógymód, villanyosság, massage, gyógytornászat és diaetetikai eljárás.

Szombathelyen a *Berger és Geiszt-féle* kitünően berendezett *gőzfürdő* szolgálja a közönség érdekeit.

A DREISZKER-FÉLE KŐSZEGI HIDEGVIZGYÓGYINTÉZET.

VASVÁRMEGYE GYÓGYFÜRDŐI ÉS GYÓGYVIZEI.

TARCSA.

Tarcsa-fürdő.

A megye észak-nyugoti részén, csak néhány órányira a stájer határtól 347 méternyire a tenger színe felett fekszik, Tarcsa-fürdő, a hasonnevű kis falu közvetlen közelében, Felső-Eör vasúti állomástól félóráuyira.

A fürdő mindig a gróf Batthyány-család birtokában volt. Egy Regensburgban 1621-ben megjelent „Scaturgio salutis, per Joannem Mühlbergerum“

TARCSA FŰRDŐ. — A KAROLINA-VILLA.

czímű könyv tartalmazza azt a szónoklatot, melyet egy hernalsi evang. lelkész a gyimótfalvi kastélyban a fürdő ünnepélyes megnyitása alkalmával 1620-ban tartott. Ez év tekinthető tehát a fürdő keletkezési idejének, a mikor a felbugyogó források által táplált tó kúttá alakíttatott át.

1621-ben, midőn a fürdőt ünnepélyesen megnyitották, mindössze az

ú. n. ó-kastély és nehány fakunyhó állott a már szintén lerombolt ú. n. „hosszú-ház“ helyén. 1796-ban már több épület emelkedett, köztük egy vendéglő, és környékük parkká alakíttatott át. Ekkor kezdett a fürdő virágzásnak indulni és ez évben volt először fürdőorvosa is. 1830 körüli években az akkori tulajdonos gróf *Batthyány* Kázmér a fürdőt bérbe adta. A bérlő sok költséggel jó karba helyezte, gondos ápolás alá vette úgy, hogy ekkor messze földről is tömegesen látogatták. Ez az idő volt Tarcsa fénykora. Ez időtől fogva folyvást hanyatlott és a pusztulás és elhagyottság képét mutatta, míg a rohamos hanyatlásnak a 60-as években uj tulajdonosa, gróf *Batthyány* Ferencz útját nem állta.

Tarcsa egészen uj fürdővé alakíttatott át ekkor; felépült az uj kastély, a kis kastély, a svájczi ház és a fürdőház.

1890-ben a fürdőt vízvezetékkel és csatornázással látták el, a fürdőket gőzfütésre rendezték be s az ujonnan épült fürdőházban a vaslápfürdők is alkalmazásba hozattak. Ez évben épült még egy vendéglő és egy nyaraló. Ugyanekkor furatott a *„Ferencz-forrás“*.

A MÁRIA-VILLA TARCSÁN.

1895-ben tüntek el a régi Tarcsának még fenmaradt emlékei: az u. n. „hosszú-ház“ és az „ó-kastély“ s épült helyettük egy emeletes és minden kényelemmel ellátott lakóház, uj étterem és fedett sétány s az egész fürdőt villamos világítással látták el.

Ez Tarcsának mai képe. Festőien szép, középnagyságú hegyektől környezett völgyben, modern berendezésű, kényelmes lakóházakkal, tetszetős külsejű villákkal, parkokkal, pezsgő élettel. Tarcsa női fürdő. Éghajlata enyhe, levegője egészséges.

Dr. *Thomas* Lajos volt fürdőorvosnak az 1885-ik évi meteorológiai feljegyzései szerint a havi középszám volt:

	Léghömérsék	Viszonylagos légnedvesség	Ózon
Májusban	11·6° C	83%	5.9 fok
Juniusban	18·0° C.	71%	6·1 „
Juliusban	19·8° C.	68%	6·2 „
Augusztusban	17·0° C.	79%	6·0 „
Szeptemberben	14·4° C.	82%	5·2 „

Tarcsa gyógyvizeit sokszor és sokan vegyelemezték; legutóbb 1892-ben dr. Lengyel Béla budapesti egy. tnr. Az ő vegyelemzése szerint 1 kilogramm víz tartalmaz:

	Károly-forrás	Ferencz-forrás	Miksa pezsgő-forrás
Natrium chlorid ($NaCl$)	0·5314	0·0979	0·5762
Natrium jodid (NaJ)	0·0002	nyomok	0·0002
Natrium sulphát (Na_2SO_4)	0·5290	0·1179	0·6761
Kalium sulphát K_2SO_4	0·0859	0·0177	0·0941
Natrium borat $NaBo_2$	0·0720	0·0110	0·0728
Calcium phosphat $Ca_3(PO_4)_2$	0·0005	nyomok	0·0017
Natrium hydrocarbonat $NaHCO_3$	1·3117	0·1680	1·2713
Lithium hydrocarbonat $LiHCO_3$	0·0116	nyomok	0·0058
Calcium hydrocarbonat $Ca(HCO_3)_2$	1·8766	0·7597	1·6498
Magnesium hydrocarbonat $Mg(HCO_3)_2$	0·7447	0·4281	0·8424
Vas hydrocarbonat $Fe(HCO_3)_2$	0·0211	0·0727	0·0302
Mangan hydrocarbonat $Mn(HCO_3)_2$	0·0031	nyomok	0·0014
Aluminium hydroxid $Al_2(OH)_6$	0·0029	nyomok	0·0029
Kovasav H_3SiO_2	0·0700	0·0583	0·0737
Összesen	5·2607	1·7313	5·2986
Szabad szénsav CO_2	2·4541	1·7419	2·3483
Szabad szénsav köbcentiméterben	1248	884	1194
Hőfok	11·7C.	10·9C.	12·0C.

Ezek szerint a *Károly-forrás* a szénsavdús sós savanyú vizek közé tartozik, a *Ferencz-forrás* szénsavdús vasas, míg a *Miksa-forrás* a glaubersós

TARCSA FÜRDŐ. — A KÁROLY-FORRÁS.

szénsavas vasas vizek közé sorolandó. E három forrás vizét használják ivókurára.

A többi öt forrás vize részint sós savanyú és sulfatos (régi Miksa-forrás), részint földes savanyú (a két Bassin-forrás), részint vasas vizek (Réi-forrás és Gábor-forrás).

A fürdőt szükvérűségnél, gyomor-bélhurutnál, aranyérnél, idegbántalmaknál, női bajoknál s a légző szervek hurutjánál használják s különösen az utolsó években igen erősen látogatják. Míg 1875-ben összesen 461 volt az állandó vendégek száma, 1885-ben 449, 1895-ben már 1016.

A fürdő jelenlegi orvosa és igazgatója dr. *Rhorer* Aladár nőorvos.

SÓSKÚT.

Sóskut. Bájos és földtani tekintetben is érdekes kis völgyben fekszik Sóskút, Német-Ujvártól 5·2 kilométernyire, közel a stájer határhoz. Vasuti állomása a 16 kilométernyire fekvő Szt.-Gotthárd. A források közelében talált római régiségek arra engednek következtetni, hogy a forrásokat már a rómaiak is ismerték és használták. Körülbelül 100 év előtt lettek újra figyelmessé e források gyógyerejére és ez idő óta használtatnak részint ivó-, részint fürdőgyógymódra.

1825-ben Mittermayer gyógyszerész vegyelemezte az egyik forrás vizét és felhivta arra Festetich grófnő, akkori tulajdonosnak figyelmét, mint oly vízre, mely megérdemli a gondozást. A tulajdonos grófnő ekkor építtetett egy fürdőházat és nehány lakást fürdővendégek számára.

SZÉCHENYI-KÚT (PETANCZ).

A fürdőnek három forrása van, melyek közül csak az egyik, a *Mariska-forrás* használtatik ivásra; a *római*, vagy *Imre-forrás* a fürdőket látja el.

Ujabban 1884-ben dr. *Godeffroy* bécsi tanár vegyelemezte a forrásokat.

A Mariska-forrás vizének hőmérséke 11·0° C., fajsúlya 1·0036. A szilárd alkatrészek mennyisége 4·6219, szabadszénsav 1·3398 gramm egy literben. Legfőbb alkatrészei: kétszer szénsavas mész 0·8813, kétszer szénsavas magnesium 0·3968, kétszer szénsavas natrium 2·0451, kétszer szénsavas vasoxydul 0·0289, konyhasó 1·1750, kovasav 0·0310.

Ezen vegyelemzés szerint Sóskut az égvényes sósvizekhez tartozik.

A víz, mint ivóvíz, igen tiszta, kellemes és üditő. A fürdő igen alkalmas azoknak, a kik a zavartalan csendet szeretik.

SZÉCHENYI-KÚT.

Az ország határán, a Mura folyó partján fakad a petánczi savanyúvíz 190 m. magasságban. Csak 15 év óta van forgalomban és elterjedt nem csak a közeli megyékben, de a külföldön is. A Dunántúlnak kedvelt savanyúvize; de sokat visznek ki Stíriába Alsó-Ausztriába, Karintiába, Isztriába és Olaszországba. Széchenyi-kút.

A vizet kizárólag a 40 méter mély Széchenyi-kút szolgáltatja és évenként mintegy 1.000,000 palaczk kerül töltés alá. A víz hőfoka 9° C. A vizet dr. *Weil* Hugó Bécsben 1882-ben vegyelemezte. Szerinte egy liter tartalma:

	gramm
Kétszer szénsavas natrium	4·8812
Kétszer szénsavas mész	1·0605
Kétszer szénsavas magnesium	0·4028
Kétszer szénsavas lithium	0·0349
Konyhasó	0·7281
Kénsavas natrium	0·1145
Kovasav	0·0818
Összesen	7 3038
Szabad szénsav	3·2128

A petánczi Széchenyi-kút vize az égvényes savanyú vizek közé tartozik, sőt nagyobb mennyiségű chlornatrium (konyhasó) tartalmánál fogva megközelíti az égvényes sós vizeket.

SÓSKUT.

A SÁRVÁRI HERCZEGI URADALOM MÉNTELEPE.

VASVÁRMEGYE MEZŐGAZDASÁGA ÉS ÁLLATTENYÉSZTÉSE.

VASVÁRMEGYE a mezőgazdasági kultura tekintetében egyike Magyarország legelőrehaladottabb részeinek. Az az általános jelenség, hogy hazánk nyugoti része, a mely közvetlenül érintkezett a nyugateurópai kulturával s a mely közelebbről kapta annak szellemi és anyagi erőforrásait, az ország többi részét erősen megelőzte a fejlődés minden irányában, Vasvármegyében a legpregnánsabbul nyilatkozik. Bár küzdve a helyenként nem eléggé kedvező éghajlati és talaj-viszonyokkal, a mezőgazdaságban úgy a nagy, mint a közép- és kisbirtokosoknál oly intenzivitás és szakszerüség fejlődött ki, a mely minden gazdasági kiállításon s minden alkalommal, a hol a mezőgazdasági produkczió bemutatásáról volt szó, Vasvármegyének az első helyet biztosította.

Gazdálkodási rendszer.

A kisbirtokosok, a földmívelő parasztság gazdasági üzeme általában, szakított a régibb, primitívebb formákkal. Az országszerte s még a vármegyével szomszédos vidékeken is nagyobb mérvben dívó nyomásos gazdálkodás Vasvármegyéből kivonult az intenzívebb gazdálkodási módok meghonosodása folytán. A Gyöngyös és Sorok mentén például mag- és takarmány-termeléssel foglalkozó, jól kezelt parasztgazdaságokat találunk. A felső-eöri és kőszegi járások kisgazdái az állattenyésztésben és gyümölcstermelésben tünnek ki; a lapincsvölgyi községekben komlót, a Pinkavölgyében pedig lent termelnek a parasztok. A közép- és nagybirtokosok gazdaságai között pedig sok van olyan, a melyek vagy általában, vagy pedig a mezőgazdasági produkczió egyes speciális ágai terén, mintaként, országszerte ismeretesek.

Talajviszonyok.

A vármegye nyugotról Stájerországgal, éjszakról Alsó-Ausztriával és Sopronvármegyével határos. Nyugoti és éjszaki határvonalát csaknem derékszögü háromszög átlójaként a zala- és veszprémvármegyei határvonal köti össze. A háromszög keleti csúcsosodó része 200 méteren alul levő mély sík-

ság, a melyet a Kemenesalja 500 méter emelkedést meg nem haladó, keskenyen délnyugotról éjszakkelet felé húzódó dombvidéke szeli át. Többi része általában 500 méteren alól levő dombvidék, csak az éjszaknyugoti csúcsban emelkednek 500 métert meghaladó hegyek s a déli csücske (Muraszombat környéke) képez megint mély síkságot.

A vármegyének gazdag vízhálózata van. Főfolyója, a Rába, gyüjti össze a vármegye számos kisebb vízfolyásának legnagyobb részét. Úgy sík, mint dombos vidékét számos kisebb vízfolyás szeli, a melyek éltető erejét érzi a földmívelés. Vízhálózat.

Összes, 547,491 hektárnyi területből, mindössze 21,871 hektár nem terem. Ennek is túlnyomó nagy része az utakra, utczákra és vízfolyásokra esik. Szántóföld 264,957, kert 6655, rét 55,848, legelő 38,917, szőlő 4837, erdő 154,406 hektár van Vasvármegyében. Talaja, a mély síkságú részen, a Rába mentén, alluviál völgy-talaj, az ettől nyugotra eső sík részen homokos, egyébként általában kötött, agyagos, legnagyobb részt sok erővel biró, bár némely helyütt a kavicsos feltalaj, hasonló altalajjal, meglehetős gyenge tere a vegetácziónak. Termőföld.

ISTÁLLÓ A SÁRVÁRI HERCZEGI URADALOMBAN.

A birtok-megoszlás elég kedvező. A korlátolt forgalmú birtokok az összes területnek csupán 17%-át, a szántóföldeknek pedig csak 8·69%-át teszik s összesen 97,982 hektárra terjednek, a miből 23,029 hold szántóföld. Ha tekintetbe vesszük, hogy a Duna jobbparti vidékén fekvő vármegyékben a korlátolt forgalmú (állami, hitbizományi, egyházi, községi, stb.) birtokok az összes területnek átlag 33%-át veszik igénybe, mely szám például Sopronvármegyében 45%-ra emelkedik, Vasvármegye helyzetét e tekintetben is kedvezőnek kell mondanunk s még fokozódik ez a benyomás az által, hogy mintegy 40,024 hektár a községek és közbirtokosságok tulajdonában van, vagy oly irányok között, a melyek mellett szükség esetén a kötött birtok a legkönnyebben válik egyéni tulajdonná. Birtok-megoszlás.

A 390,371 főre menő összes népességből 102,009 lélek foglalkozik mezőgazdasággal = 26·13%. Tisztán mezőgazdasági napszám-munkából 27,309 ember élt az 1890-iki népszámláláskor. Az őstermeléssel foglalkozók közül 252,273 esett kereső számba. E szerint egy-egy munkaképes kézre alig esik egy hektár, ha az erdő- és terméketlen területet leszámítjuk. Ez az összes Mezőgazdasággal foglalkozók száma.

magyar vármegyék között körülbelül a legkedvezőbb arány, a mi a munkások és a művelendő terület között megállapítható.

Munkás-viszonyok.

A munkás-viszonyok általában kielégítők; a munkás kap munkát, a munkaadó munkást. A felső-eöri járásból a munkások egy része kora tavasztól őszig Ausztriába megy át munkára. A kis-czelli járásban a napszámkereset nem jelentékeny, mert a kisbirtokosok, a kiké túlnyomólag a föld, csak sürgős munka idején vesznek napszámost és a nagybirtokos állandó cselédségével dolgoztat. A muraszombati járásból sokan Szlavóniába és Stiriába mennek át dolgozni. Csupán a szent-gotthárdi járásban van néha munkásszükség; aratáskor a szomszéd vend nép jön át részes munkára.

A nyári férfi-napszám vidékenként 75 és 110 kr. között van, a női napszám 48—66 kr. ellátás nélkül; ellátással körülbelül 30%-kal kevesebb a pénzbeli bér. Télen általában csaknem felére szállanak a munkabérek. A munkásnép között elégedetlenség nem fordult elő, mert elegendő keresete van s nagy a száma az állandó gazdasági munkásoknak.

Hőmérséklet.

A kőszegi megfigyelő-állomás 1891—95-re szóló adatai szerint a közép hőmérséklet januárban 4·40 C., a csapadék 61 mm., áprilisban + 9·8 C., illetve 97 mm., juliusban + 19·4 C., illetve 121 mm., novemberben + 10·7 C., illetve 79 mm. Ezen átlagoktól természetesen jelentékeny az eltérés, különösen a hőmérsék minimuma és maximuma tekintetében. A magyarországi klimát különösen jellemző nagy szélsőségek azonban nem érvényesülnek a vármegyében úgy, mint például az ország középső nagy medenczéjében.

Elemi károk.

Az elemi csapások által okozott kár, a mely 10 évi átlagban körülbelől 800—1100 hektár termésére terjed ki az utolsó időkben, jelentékeny ugyan, de nem emelkedik túl a Duna jobbparti vidék általános átlagán s ezen körülbelől 0·4—0·5%-ra menő kárpótlása a haladott gazdasági üzem folytán nagyobb sikerrel szokott történni, mint az ország bármely más vidékén.

Termelési ágak.

Vasvármegye mezőgazdasági termelése igen sokoldalú. A nagyobb gazdaságokban nagy számú állatállomány, műtrágya és gazdasági gépek segélyével magas színvonalon álló kultúra folyik. A vármegye intelligens gazdaközönsége elöljár a termelési kisérletekben. Ezek a viszonyok teszik érthetővé az alábbi részletes adatokat s azt, hogy az ország összes vármegyéi között itt a legkisebb az ugarterület, a szántóföldnek csak mintegy 2·63 százaléka.

A kalászos termények között a fősúly a *buzára* és *rozsra* esik; az előbbivel évenkint átlag 65—67.000, az utóbbival 56—58.000 hold földet művelnek be. Az *árpa-* és *zab*-termelésre együtt 50—53,000 hektár esik, mely a két termény között csaknem egyenlően oszlik meg. Valamennyi terményből a legnagyobb átlag-termések Vasvármegye területén vannak. Az 1894-iki középtermésű esztendőben hektáronként 18·9 hl. búza, 18·98 hl. rozs, 22·73 hl. árpa, 29·97 hl. zab termett. Ezt vehetjük átlagos középtermésül, mely jó aratás esetén 15—20%-kal emelkedik, rossz aratás esetén ugyanannyival leszáll, azonban mindenkor egy szinen vagy fölötte marad még a Duna jobb parti többi jó mívelésű vármegyék átlagának is.

A *repcze*-termelés, mint általában az ország egész területén, az utóbbi években uralkodó alacsony árak, de főleg ezen terménynek elhatalmasodott rovar ellenségei folytán visszament s csak mintegy 20—250 hektárt vesz igénybe.

A *kölest* és *tatárkát* csakis a dombvidék parasztbirtokosai termelik, az előbbit körülbelől 1000—1000, az utóbbit 4000—4300 hektáron.

A *tengerit* mintegy 12—13,000 hektáron termelik.

A *burgonya*-termelés területre és hozamra nézve is számottevő. Mintegy 13,000 hektárnyi terület van a burgonya-termelésnek szánva s különö-

sen a kisbirtokosok gazdaságában egyike a jelentékenyebb termelési ágaknak.

A *bab*, *borsó* és *lencse* inkább csak kertileg, vagy pedig takarmányul műveltetik. Mint gazdasági jövedelemforrás, egyik hüvelyesnek a termelése sem jön számba.

Az intenziv gazdálkodási üzemek, a nagy állatállománynak természetes föltétele és következménye a bő *takarmány*-termelés. Ezen terményekkel a következő nagyságú területek műveltetnek be, kerekszámokban:

Magbükköny	1,400	hektár
Takarmányrépa	6,000	„
Luczerna, lóhere	15,000	„
Bükkönykeverék	8,000	„
Réti széna	41,000	„

A hektáronként való átlag-termés, középeredményű években: magbükkönynél 9—10 métermázsa, takarmányrépa 180—200 mm., luczerna, lóhere 35 mm., bükkönykeverék 30—32 mm., réti széna 68—72 mm. Ezek

RADÓ KÁLMÁN RÉPCZELAKI URADALMÁNAK GAZDASÁGI UDVARA.

a számok fogalmat adnak Vasvármegye takarmány-termeléséről, a mely különben az egész mezőgazdasági művelés alatt álló terület jelentékeny részét teszi. Meg kell még említenünk, hogy a tarló növények közül meglehetősen el van terjedve a tarlórépa és csibehúr termelése.

A jelentékenyebb *kereskedelmi növények* közül egyedül a dohány nem szerepel egyáltalán Vasvármegye gazdaságaiban. A kendertermelés is csak mintegy 350—380, a len körülbelől 8—900 hektárt vesz igénybe. A czukorrépatermelés azonban, a mely már közel 2700 hektáron űzetik, nagyobb mérvű s 240 métermázsát meghaladó közepes átlag-terméseinél jelentékeny gazdasági jövedelem-forrást képez. A stájer határszélen komló-termeléssel is foglalkoznak, ujabban a nemes fűztermelés is tért hódít.

Ma már általánosan tudott és elismert körülmény, hogy Vasvármegye *állattenyésztése* hazánkban a legmagasabb színvonalra emelkedettek közé tartozik. Sőt, ha tekintetbe vesszük a vármegyében levő számos első rangú pepinériát, a parasztság kezén levő anyag kiváló értékét, Vasvármegye a szarvasmarha-tenyésztés terén hazánk összes vidékei között az első helyen áll; a ló-, sertés- és juhtenyésztés terén pedig legalább is elsők közé tartozik. Állattenyésztés.

Míg az ország többi vármegyéiben úgyszólván teljesen az állami ménállománynak a vármegyébe kihelyezett egyedeire támaszkodva folyt a *lótenyésztés*, tehát, különösen az utóbbi két évtizedben, az állam által megszabott irányban haladt; Vasvármegyében, a népies tenyésztésben egy speciális, hidegvérű ló tájfajta, a *muraközi ló* képződött ki, a mely a szomszédos ausztriai alpesi hegyvidék anyagából vette eredetét s a muraközi tenyésztők kezén szerencsés vérkeverés és tenyésztési eljárás folytán ma oly hidegvérű lótájfajtává fejlődött, a melynek produktumai keresettek kez-

denek lenni. A tenyésztés okszerű irányitása és vezetése mellett a muraközi ló szép helyet fog magának kivívni hazai lótenyésztésünkben. Az ujabb időben a vármegyei gazdasági egyesület és a földmívelésügyi miniszterium is gondjaiba vette a muraközi lótenyésztést s az anyag okszerű fejlesztésében támogatja a tenyésztőket.

A vármegye melegvérü lótenyésztése szintén a kellő magaslaton áll, Az állam 17 fedeztető állomást tart fenn a vármegyében 42 ménnel, melyek közül 13 angol fajta, 7 bonius, 1 norfolki és 21 nóri. Magántenyésztőkné 63 mén kapott engedélyt a köztenyésztésre való használatra az 1896. év folyamán. Évenként közel négyezer kanczát visznek a ménállományhoz. A lótenyésztés főiránya a gazdasági lovak előállitása; a verseny- és luxus-lovak terjesztésére berendezett nagyobb tenyészetek nincsenek.

Vasvármegye gazdái a legkétségtelenebb és legnagyobb sikereket a *szarvasmarha-tenyésztés* terén érték el. Három, négy évtized előtt még a nem

SZÉLL KÁLMÁN HÉRAHÁZAI URADALMÁNAK ISTÁLLÓJA.

épen nagy eredménynyel tenyésztett magyar fajta és a szomszéd külföldi államokból bekerült satnya idegen fajta szarvasmarha töltötte meg úgy a nagyobb birtokosok, mint a parasztság istállóit. A vármegye állatállományának, különös, vagy épen nemes jellege nem volt.

A most uralkodó piros-tarka, — a legtöbb rokonságot a bernivel mutató — kiváló marhaállomány kifejlődése egyaránt tulajdonitható a nagybirtokosok által már régebben kezdeményezett nemes nyugati fajta tenyésztésnek, mint a lakosság kiváló érzékének a marhatenyésztés iránt.

Rohonczon körülbelől a 30-as évekre visszamenőleg reámutathatunk egy a mai szines marhához sokban hasonló fajtára. Ugyanis 1838-ban, akkor a Batthyányok tulajdonát képező rohonczi uradalomba piros tarka berni marha importáltatott. Ezen fajta bikáit használták a kis gazdák is saját, részben alacsony barna vagy zsemlyesárga szinű, részben pedig magyar fajtáju teheneik fedezésére. Lassanként mindinkább szélesbült azon öv, melyen belül piros tarka bikákat használtak fedezésre és hova tovább nagyobb területen kezdett terjedni a piros tarka faj.

A nagy- és közép-birtokosokat a tisztavérü piros tarka hegyi fajta tenyészetek fejlesztésében a kormány is támogatta, fölhasználva a birtokosok

érdeklődését arra, hogy a népies terjesztés czéljaira átveendő tenyészanyagot szolgáltató pepineriákat létesítsen, illetve azokat szaporítsa.

Ma Vasvármegyében oly tiszta vérü simmenthali tenyészetek vannak, a minőket az ország más vidékén alig találhatunk. A *Széll* Kálmán rátót-héreházi tenyészete a szó szoros értelmében világhírü s produktumai páratlan mérvben keresettek és értékesek. A *Radó* Kálmán répczelaki, a *Reissig* Alajos kámoni, a *Szájbély* Gyula rohonczi, a herényi *Gothard* Sándor herényi, a *sárvári uradalom* uj-majori, a *Szegedy* György acsádi, a *Chernel* Antal tömördi, a *Békássy* István zsenyei, a *Reissig* Ede kis-unyomi, a *Zathureczky* Géza koltai, a szombathelyi püspökség *sorki* tenyészetei az országban első helyen állanak. A félvér és ennél magasabb vérü simmenthali tenyészetek száma is igen nagy.

Vasvármegye szarvasmarha-állománya 142,053 darabra rug, a miből 10,185 darabb magyar fajta. A német-ujvári, szent-gotthárdi, muraszombati és felső-eöri jurátokban már ugyszólván nincs is magyar marha és a kőszegiben és körmendiben is csak 277, illetve 463 darabot talált az 1895-iki állatszámlálás. A Rábától keletre eső járásokban van a magyar marha-állomány zöme; minthogy azonban a községek már itt is kizárólag berni-simmenthali bikákat tartanak, pár év alatt az egész megye szarvasmarha-tenyésztése egyöntetü leend.

A vármegye állattenyésztésének ilyetén fejlődésében igen sok része volt a Vasvármegyei gazdasági egyesületnek, a mely 18 év alatt 570 drb. tenyészbikát osztott ki, összesen 130,000 forint értékben a községi kis tenyésztők használatára. Az egyesület úgy ezen tevékenységével, mint az időközönként rendezett állatdijazásokkal, a tenyésztési szakértelem terjesztésével, nagyban elősegítette a népies tenyésztés okszerü és egyöntetü fejlődését.

A *juh-tenyésztés*, mely egykor a vármegye keleti részén, az ugynevezett „Kemenesalján“ nagy arányokban folyt, ma hanyatlóban van s a legtöbb birtokos egészen fölhagyott vele.

A *sertéstenyésztés* ujabban megint lábra kap, s különösen a hússertés, még pedig a fehér yorkshire-fajta erősen, kezd terjedni.

A *baromfi-tenyésztés*, mint jövedelmi forrás, még alig játszik szerepet, de a gazdasági egyesület által kirendszeresen osztott nemes tenyészanyag befolyása alatt ez is erősen fejlődőben van.

A juh-, sertés és baromfi-tenyésztés tekintetében elmondottak nem jelentik korántsem, hogy ezek a tenyésztési ágak abszolute el lennének hanyagolva, mert az általában haladott gazdasági állapotok között ezek is vannak oly jók, mint az ország más vidékén. Hogy kiváló dolgok e téren nincsenek, igen könnyen érthetővé lesz, ha folgondoljuk, hogy a kiválóan kedvező körülmények között folyó szarvasmarha-tenyésztés mellett a többi állattenyésztési ágak nagyobb jelentőségre természetszerüleg alig emelkedhetnek.

A *méh-tenyésztéssel* szintén foglalkozik a nép, de a többi termelési ág mellett ez nem jelentékeny.

A vármegye talaja és éghajlati viszonyai a *gyümölcstermelésre* igen kedvezők. Minden községben vannak is gyümölcsösök. A gyümölcsfa előszeretettel való tenyésztésével és ápolásával a lakosság már közel egy évszázad óta foglalkozik s különösen körte és almában kiváló eredményeket ért el. Gyümölcstermelés.

A *szőlőművelés* mintegy 4837 hektár területet vesz igénybe. A filloxeravész még nem hatalmasodott el, mert a 371 szőlőtermelő község közül csupán kettőben van megállapítva a filloxera föllépése. Ez a körülmény, bár a szőlő, mint főjövedelmi forrás a vármegye egy vidékén sem szerepel, nagyobb jelentőséget ad a vasvármegyei szőlészetnek is. Szőlőművelés.

Híres szőlőhegye a vármegyének csak egy van, a *Ság* hegység, a melyet a Somlyó-hegy ikertestvérének mondanak a szakértők. Nagyobb összefüggő szőlőterületek a Vashegyen s a Kőszegtől Rohonczig vonuló hegyoldalon, valamint a muraszombati járás „Tótság“ nevű vidékén találhatók. A vármegyében középtermésű esztendőkben 12—15,000 hektoliter bor terem.

Birtok-árak. A haladott gazdasági viszonyok között természetesen igen értékes a földbirtok. A kis birtokoknak holdját a jobb vidékeken 600—700 frtjával, a közép- és nagybirtokokét 200—350 frtjával veszik az utóbbi években, de a magasabb árak is gyakoriak.

Szakoktatás. Az intézetszerü gazdasági szakoktatást a vármegyében a sárvári tejgazdasági szakiskola képviseli, a melyet *Lajos* bajor herczeg uradalmán a földmívelési kormány tart fenn, s a mely nagyobb tejgazdasági vállalatok részére üzletvezetőket és kisebb üzemekben is használható szakmunkásokat képez ki.

Gazdasági egylet. A gazdasági szakismeretek terjesztésével intenzive foglalkozik a *Vasmegyei*

„GOLIÁTH“ MÉNLÓ. (A BALTAVÁRI URADALOMBÓL.)

gazdasági egyesület, népszerű szakkiadványai, gyakorlati útmutatásai, kiállításai és díjazásai által.

A vármegyei gazdasági egyesület úgy tevékenysége, mint elért eredményeire nézve az ország első szaktestületei közé tartozik. Még 1840-ben alakult, főleg a gyümölcstermelés emelésére. 1861-ben és 1878-ban ujra alakult s mostani fontos pozicziója tulajdonképen az utóbbi évtől kezdődik.

Tevékenységét a földmívelésnek úgyszólván minden ágazatára kiterjesztette. Ezért birja is a gazdaközönség érdeklődését és rokonszenvét. Az 1895-ik évben 4561 tagja volt és vagyona pedig közel 50,000 forintra rugott. Föntart egy 5 holdas amerikai szőlőtelepet, Szombathelyen a vetőmagvak, műtrágyák, lótakarók, permetező eszközök és agyagokra központi raktárt, a mely dolgokat tagjai részére közvetíti. Kézi raktárai vannak a kis-czelli, csákányi és szent-gotthárdi vasúti állomásokon. Időközönként cseléd-jutalmazásokat, tejelő versenyeket, állatdíjazásokat, szántás- és eke-versenyeket, gyümölcskiállításokat rendez. Jutalmazza a községi faiskola-kezelőket. Legintenzivebb müködést az állattenyésztés terén fejt ki, a miről fennebb már szólottunk.

Az egyesület első alakulásában Hegedüs Sándor, Iván György, Kiczelstein Imre, Neuprauer György, Reissig Alajos, Schenk Ferencz, Sényi Béla,

Simon Antal, Stallner Ferencz, Taschler József, Turkovits János, Zanelli Ferencz, Zauner János, az 1878-iki ujjáalakulásában pedig gróf Batthyány Károly, herczeg Eszterházy Pál, gróf Erdődy István, herczeg Batthyány Ödön, gróf Festetich Dénes, gróf Pálffy-Daun Vilmos, Simon Vincze csornai prépost, Szabó Imre püspök, Vasvármegye törvényhatósága és a zirczi apátság szent-gotthárdi uradalma vitték a főszerepet. Jelenleg *Radó* Kálmán valóságos belső titkos tanácsos áll az élén, a kinek tevékenysége különben főtényezője volt az egyesület elismerten nagy fölvirágzásának.

*

Vasvármegye mezőgazdaságát általában a középnagyságú gazdaságok uralják s a nagy gazdaságokban való túltengés e megyében nem tapasztal-

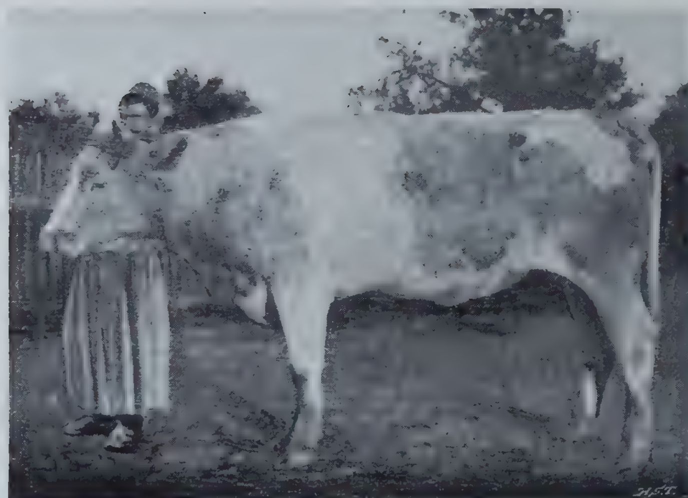
„VÉP" MÉNLÓ (A SÁGI URADALOMBÓL).

ható, de azért a középbirtokok mellett a kisbirtokok száma sem kevés.

A vármegye nevezetesebb gazdaságainak ismertetését az alábbiakban adjuk:

Acsádi gazdaság. Szegedy Béla és György tulajdona. 8000 hold. (Ezenkivül Zala, Somogy, Komárom és Szabolcsvármegyékben). Intenziv gazdaság, mely a rendes üzemágakon kivül nagyszabású repcze- és czukorrépa-termeléssel is foglalkozik. Siementhali fajtájú szarvasmarha-tenyésztése is jelentékeny. Erdészeti üzem: 40 éves forda. Eladási piaczok: Bécs és Szombathely. Átlagos haszonbér e vidéken: 10—15 frt. Napszám-árak: férfiak 60—100 kr., nők 40—80 kr.

Baltavári uradalom. Herczeg Thurn-Taxis Miksa Egon tulajdona. Összterület 3000 hold. (Ezenkivül Aradmegyében). Intenziv gazdaság czukorrépa-, lóhere- és luczerna-termeléssel, telivér és félvér lótenyésztéssel. Ezenkivül nagy arányú juhtenyésztést is űz az uradalom (állomány 1000 drb.) és kis-jenői fajtájú sertéstenyésztést. Jelentékeny erdészeti üzem (tüzifa, tölgyfa és gubacs). 16 hold szőllő, továbbá két kőre járó vizi malom is tartozik az uradalomhoz. Eladási piaczok: Szombathely, Sopron, Bécs, hova gabnaneműeken kivül juh, sertés, gyümölcs és

A HÉRAHÁZAI URADALMI TENYÉSZETBŐL.

fa szállíttatik. Átlagos földhaszonbér e vidéken: 10 frt. Napszám: férfiak 40—80 kr., nők 35—50 kr.

Bogáti gazdaság. Festetich Kálmán gróf tulajdona. 800 hold. (Ezenkivül Somogymegyében.) Intenziv gazdaság superphosfát, chilisalétrom és Thomas salak-trágyázással. Mag- és lóhere-termelés. Vegyes nyugati fajtájú szarvasmarha-tenyésztés. Erdészeti üzem: 50 éves forda. Eladási piacz: Szombathely.

Borostyánkői gazdaság. Almássy Ede tulajdona. 1600 magyar hold. (Ezenkivül Jász-N.-Kún-Szolnok és Nógrád vármegyékben.) A gabnatermelésen kívül nagy arányú gyümölcs-tenyésztés. Erdészeti üzem: 80 éves forda, épületfa-eladás. Eladási piacz: Felső-Eőr.

Bögötei gazdaság. Horváth Miklós tulajdona. 1800 hold, ezenkivül gróf Batthyány Ervin uradalmából 3000 holdas bérlet. Intenziv gazdaság; műtrágyázás kisérletképen. Mag-, lóhere-, luczerna-, bükköny- és mohar-termelés. Kiterjedt gyümölcskertészet, faiskola, amerikai szőlőtelep. Lótenyésztés: angol félvérfaj. Szilaj gulya. Merinói juhászat (2000 drb.). Jelentékeny pulyka-tenyésztés és tojáskivitel (30,000 drb. évenként.) Erdészeti üzem: 100 éves forda; termények: tüzifa-, szerszámfa- és épületfa. Téglaégetés. Eladási piacz: Szombathely. A gazdaság 30 év óta használ aratógépeket. Napszám: férfiak 50—110 kr., nők 25—80 krig.

Csákányi uradalom. Batthyány Iván gróf tulajdona. 11,375 magyar hold. Szerfelett váltakozó, általában kötött agyag-talajjal biró gazdaság, műtrágyázással. Lótenyésztés: arabs félvér, igáslovak: muraközi faj. Szarvasmarha: részben tisztavérű simmenthali, részben simmenthali-berni keresztezés. Tejtermelés évente 50,000 liter, mely Szombathelyen, a tejszövetkezetben értékesíttetik. Erdészeti üzem: 3000 hold. Tüzifa-, épületfa- és főleg dongafa-termelés. Eladási piaczok: Szombathely és Körmend. Átlagos földhaszonbér e vidéken 6 frt 50 kr. Napszám-árak: férfi 80—100, nő 50—80 kr.

Hegyfalui uradalom. Széchenyi Gábor gróf tulajdona. Bérlő: Glaszner Károly. Intenziv gazdaság, szuperphosfát- és chilisalétrom-műtrágyázással. Czukorrépa-termelés. Berni, siemmenthali és magyar fajú tehenészet, félvér-ménes. Eladási piacz: Sopron. Átlagos földhaszonbér: kicsinyben 20—30 frt, nagyban 11—16 frt holdanként.

Herényi gazdaság. Gothard Sándor tulajdona. Kitünő talajú, intenziv gazdaság, mely mintaszerű az egész Dunántúl; műtrágyázással (hazánkban egyedül álló városi hulladék és közvágóhidi marhavér-trágyázási rendszer), modern gépekkel. Gabona-, mag- és takarmány-termelés, kereskedelmi növények, őszi borsó- és takarmányrépa-termelés. Válogatott marha-tenyésztés; telivér simmenthali törzstehenészet. A gazdaság országszerte minta-gazdaságnak van elismerve. Eladási piacok: Szombathely, Budapest.

Héraházai uradalom, Széll Kálmán tulajdona. Homokos és agyag, televénytalaj. Mag és takarmány-növény termelés. Az egész gazdaság minden 4-ik évben áttrágyáztatik. Próbatermelés a kalászos növényekkel, részint a növénytermelési állomástól, részint a gazdaság által beszerzett fajtákkal. Állattenyésztés: tiszta telivér simmenthali tehenészet, melynek híre az ország határain túl terjed. A rátótival együtt egy egészet képez és mintegy 200 darabból áll. A tulajdonos Simmenthalban, nem sajnálva a költséget és fáradságot, a legjobb tenyészanyagból szerezte be tenyésztésének alapját, czélúl tűzve ki magának, a tökély lehető legmagasabb fokára emelni tenyészetét és minta-tenyészetet létesíteni, mely lehetőleg felülmúlja tökélyben az eredeti állatokat. A rendszeres tenyésztés minden eszközének felhasználásával ezt a czélt el is érte s a tökély legmagasabb fokára emelte tenyészetét. Közbámulat tárgyát képezi a kiváló arányú, abszolút tökéletes és nagy testalkat, az erős és mégis nemes csontozat és a nagy nemesség. A rendkívüli nagy testsúly és testméretek egyesítve vannak szépséggel és nemességgel, amellett a

nyáj teljesen kiegyenlített *egy* jelleggel bír. A tejelési képesség is kitünő; nem ritka eset, hogy vannak kiváló egyedek, melyeknek tejelési képessége évenként az 5000 litert is meghaladja.

Az 1890-iki bécsi általános kiállításon a tenyészet 18 drbból álló csoportja az első díjat, diszokmányt mint legfőbb díjat kapta. Az 1891. áprilisi hóban Budapesten rendezett tenyészmarha-kiállításon 24 drbból álló csoportja, a csoport kiállításra kitűzött első nagy tenyészdíjat nyerte. Az 1896-iki ezredéves állatkiállításon 50 drbból álló csoporttal szerepelt a gazdaság, de mivel a tulajdonos ezen csoport-kiállításnál a biráló bizottságnak elnöke volt, a kiállított csoport versenyen kívül állott. Azonban ezen igazán szép csoport-kiállítás általános bámulat tárgya volt. Ő felsége is érdekkel és elismeréssel szemlélte végig, a kormány pedig két kiváló állatot, a Rátót I. nevü bikát és az Urnő II. nevű üszőt a muzeum számára Vastagh György művész által szoborba öntette. De az elragadtatást, melyet ezen tenyésztés keltett, legjobban a német gazdák sürgönye fejezi ki, melyet

„HÉRA“ TENYÉSZBIKA A HÉRAHÁZAI URADALOMBÓL.

a tenyészetnek 1897-ben Magyarországon tett tanulmányút alkalmával történt megszemlélése után intéztek a tulajdonoshoz és a melyben kijelentik, hogy az állomány a tenyésztés művészetének páratlan mesterművét képezi. Eladási piacz: Szombathely. Napszám: férfiak 60—120 kr., nők 40—60 kr., Átlagos földhaszonbér e vidéken: 14—15 frt magyar holdanként.

Hermáni uradalom. Szegedy-Ensch Károly báró hitbizománya. Hozzátartozik Köveskút, Kajd, Kis-Asszonyfa. Összterület 3600 hold. (Ezenkivül Somogymegyében 6000 hold.) Intenziv gazdaság, mag- és takarmány-termeléssel, gépkulturával és műtrágyázással. Siementhali tehenészet, juhászat, somogyi lovak. Nagy sajttermelés. Konyhakertészet. Eladási piaczok: Szombathely, Grácz, Nagy-Kanizsa.

Ikervári uradalom. Gróf Batthyány Lajos tulajdona. (Hozzátartozik Sárvár, Rába-Kovácsi és Sótony). Összterület 5600 hold. Intenzív gazdaság. Mag-, takarmány- és czukorrépa-termelés, nagyarányú kosárfűz-termelés. Az uradalomhoz nagy electromos erővel hajtott malom tartozik. 1200 hold erdő. Eladási piaczok: Szombathely és Sárvár.

Jakabházai gazdaság. Korniss Emil gróf tulajdona. Hozzátartozik Felső- és Alsó-Rőnök és Sándorhegy. 1400 hold. (Ezenkívül Zala és Biharmegyében) komló- és repcze-termelés, szarvasmarha-tenyésztés (vegyes berni, hollandi és siemmenthali.) Gazdasági ipar: tégla- s cserépgyártás. Kisebbszerű szőllő-mívelés.

Eladási piaczok: Szt.-Gotthárd, Győr és Bécs. Napszám-árak e vidéken: férfiak 40—80, nők 30—45 kr.

Jánosházai uradalom. Erdődy Ferencz gróf hitbizománya. 11.900 hold. (Ezenkivül Vasmegyében Vép, Szőllős, Monyorókerék és Somlóvár. Más megyékben: Nyitra, Veszprém, Krassó-Szörény és Varasdmegyében.) Mag- és takarmány-termelés, here, bükköny, luczerna, czukorrépa. Marhatenyésztés: siemmenthali keverék. Lótenyésztés. Tejgazdaság napi 600 kg. tejtermeléssel, mely sajttá dolgoztatik fel. Juhtenyésztés (5000 drb merinó-keverék) és sertéstenyésztés (mangalicza). Erdészet: tüzi- és szerszámfa. 2 vizimalom 4 kőre.

Káldi gazdaság. Maróthy László tulajdona. Hozzátartozik Nagy-Sitke és Kanata-puszta. 3000 hold. Intenzív gazdaság, lóhere- és luczerna-termeléssel és nagyarányú szarvasmarha-tenyésztéssel. Vadászat 3200 holdon: szarvas, őz és vaddisznóra. Eladási piaczok: Sárvár, Kis-Czell. Átlagos földhaszonbér 16—20, nagyban 5—8 frt. Átlagos napszám: férfiak 40—100, nők 30—70 krig.

A RÁTÓTI URADALMI TENYÉSZETBŐL.

Kámi gazdaság. Bezerédj István tulajdona. Hozzátartozik Ujlak, István-major, Jeli-major s részben Vámos-család. 2700 hold. Bérbe van adva.

Kámoni gazdaság. Reiszig Alajos tulajdona. Intenzív gazdaság kitünő minőségü termő földön. Mag-, takarmánynövény- és czukorrépa-termelés. Különösen kiváló árpa-termelés, melyet az 1884. évi bécsi kiállításon díszoklevéllel tüntettek ki. Siementhali tehenészet. Lipiczai és Nonius-fajta lótenyésztés. Nagyarányú gyümölcskertészet, különösen szép őszi baraczk- és dinnye-termelés. Eladási piaczok: Bécs, Szombathely, Grácz. Átlagos földhaszonbér 16—18 frt magyar, 20—25 frt kat. holdanként.

Kemenes-mihályfai gazdaság. Id. Vidos József tulajdona. Hozzátartozik Tokorcs, Csönge s Urai-Ujfalu. 1255 hold. Mag-, takarmány-, czukorrépa- és fümagkeverék-termelés. Nagy arányu gyümölcskertészet. Merinói juhtenyésztés (700 db.) Eladási piacz: Kis-Czell.

Kenyerii uradalom. Gr. Cziráky Béla tulajdona. Mag- és takarmány-termelés és nagyarányu állattenyésztés. (juh- és sertés) Eladási piacz: Szombathely, Bécs.

Körmendi uradalom. Herczeg Batthyány-Strattmann Ödön hitbizományi uradalma Hozzátartozik Nádasd, Horvát-Nádalla. Jól kezelt bérgazdaság, igen váltakozó talajjal. Siementhali faju szarvasmarha- és bivaly-tehenészet. A csikótenyésztés két irányban üzetik: nehéz igás lovak tenyésztése, muraközi tájfaj, Nóri

ménekkel fedezve és félvér kocsiló-tenyésztés. Kis-jenői és yorkshirei fajtáju sertéstenyésztés. Lud- és ludmáj-kivitel Stiria felé. Eladási piaczok: Bécs, Grácz, Szombathely és Körmend.

Muraszombati uradalom. Gróf Szápáry Géza tulajdona. Hozzátartozik Halmos, Véghely és Barkócz. Összterület 3400 hold. Mag- és takarmány-termelés. Hollandi marhatenyésztés. Rendszeres erdőmívelés.

Német-ujvári Batthyány-uradalom. Gróf Batthyány Béláné tulajdona. Összterület 8618 hold. Ebből 1300 hold bérbe van adva, a többi saját üzemben. Hozzátartozik; Gasztony és Kerkás-Kápolna, összesen 14 major. Czukorrépa- és len-termelés. Nagyarányu gyümölcskertészet. Siementhali és berni szarvasmarhatenyésztés; a tejtermékek a szombathelyi tejszövetkezet utján értékesittetnek. A vashegyi, strémi és szt-kuti szőllők, melyek jó bort terem. Eladási piacz: Grácz és Szombathely. Átlagos napszám: férfiak 40—80 kr, nők 20—50 kr. Haszonbér e vidéken holdanként 6—8 frt.

Német-ujvári gróf Draskovich-féle hitbizományi uradalom. Gróf Draskovich Pál hitbizománya. Hozzátartozik: Német-Szent-Gróth, Péteri, Kolosvár és Kukmér. Összterület 5700 hold. Legnagyobb része erdőbirtok; nagyobb mennyiségü szántóföld csak a n.-ujvári éspéterii birtokoknál. Mag- és takarmány-termelés komlótermelés.

Patyi gazdaság. Id. Nagy Sándor gazdasága. Hozzátartozik Hetye, Felső-Mesteri, Pálfa, Kis- és Nagy-Sitke. (Ezenkivül Veszprém és Zalamegyében). Összterület 8135 hold, ebből Sitkén 3059 hold erdő. Magtermelés és állattenyésztés.

Potyi gazdaság. Mesterházy Gyula örököseinek tulajdona, 2000 m. hold, 3 majorral. Intenziv gazdaság répa-, mag-, lóhere- és lucerna-termeléssel. Juhtenyésztés. Faiskola. Nagy vadterület szarvas, őz, nyul, fáczány és fogolyra. Átlagos napszám-árak: férfiaknak 25—70 kr, nőknek 30—50 kr. Haszonbér 6—8 frt holdanként.

Puszta-kemenesi gazdaság. Eszterházy Sándor gróf tulajdona. Magtermelés műtrágyázással. Szarvasmarha-tenyésztés. Félvér lótenyésztés. Gyümölcs és szőllő. (részben csemege, legnagyobb részben vörös-bor szőllő) Erdészet: uj ültetés 80 éves fordára. Napszámár 40—80 kr., földhaszonbér magyar holdankint 5 frt.

Rába-hidvégi gazdaság. Bertha György tulajdona. (Hozzátartozik Vasvár.) Intenziv gazdaság czukorrépa-termeléssel. Félvér vasmegyei tájfaj szarvasmarha- és yorkshirei sertéstenyésztés. Nagy gyümölcskertészet (kitünő almafajok). Átlagos napszám: férfiaknak 40—80 kr., Átlagos földhaszonbér e vidéken 12 frt holdanként.

Rába-kovácsi uradalom. Arz Nándor gróf tulajdona. 1000 magyar hold. Intenziv gazdaság magtermeléssel, siementhali tehenészettel. Vadtenyésztés és halászat a Rába folyón. Eladási piacz: Szombathely.

Rátóti uradalom. Széll Kálmán tulajdona. Erős, vizet át nem eresztő agyagtalajon. Az egész gazdaság 4 évenkint lesz áttrágyázva. Főleg buza- és takarmánytermelés. állattenyésztése hires: tiszta siemmenthali tehenészet, össze van kötve a héraházi tenyésztéssel. Fenyves erdőkkel körülvett legelői az állattenyésztésre felette kedvezőek; az éghajlati viszonyok hasonlítanak a svájczi vidékekéhez. Szép dísz kertészet. Eladási piaczok: Szombathely és Grácz. (L. fennebb: Héraházi uradalom.)

Répczelaki uradalom. Radó Kálmán tulajdona. Összterület 1700 hold. Nagyarányu mag- és takarmány-termelés. Czukorrépa-termelés. Gyümölcskertészet. Siemmenthali fajta szarvasmarha-, félvérló- és hazai kondor sertés-tenyésztés. Különösen szép tisztafaju marhatenyésztése (importált fajbikákkal fedezve) híres és több kiállításon első dijakat nyert. Három köves malom a Répczén. Átlagos napszám: férfiaknak 40 krtól 1 frtig, nőknek 30—50 krig. Átlagos földhaszonbér: 12—13 frt holdanként.

Répcze-szt-györgyi gazdaság. Nedved Károly tulajdona. Belterjesen kezelt gazdaság, mag- és takarmány-termeléssel. Szarvasmarha-, ló- és sertés-tenyésztéssel.

Rohonczi uradalom. Szájbély Gyula tulajdona. Mag- és takarmány-termelés, nagyarányú marha-tenyésztéssel. Angol félvér lótenyésztés. Nagy tejtermelés. Erdészeti üzem.

Rumi gazdaság. Széchényi Imre gróf bérgazdasága. Bérlő: Bejczy Sándor. 1400 hold. Váltógazdaság műtrágyázással. Mag, takarmány, mák, czukorrépa és hollandi fehérköles-termelés. Lótenyésztés: nóri faj, fésüs rábaközi juh s yorkshirei sertés-tenyésztés, állandó göbölyhízlalás. Erdészeti üzem 400 holdon: kéreghántás. Napszám-árak férfiak: 60—110 kr. Átlagos földhaszonbér: 14 frt holdanként.

Rum-haraszti gazdaság. Bezerédj Adorján tulajdona. 554 hold. (Ezenkivül Zalában.) Váltógazdaság, cukorrépa termeléssel, ló-, szarvasmarha- és juhtenyésztéssel. Fáczán-tenyésztés. Eladási piacz: Szombathely.

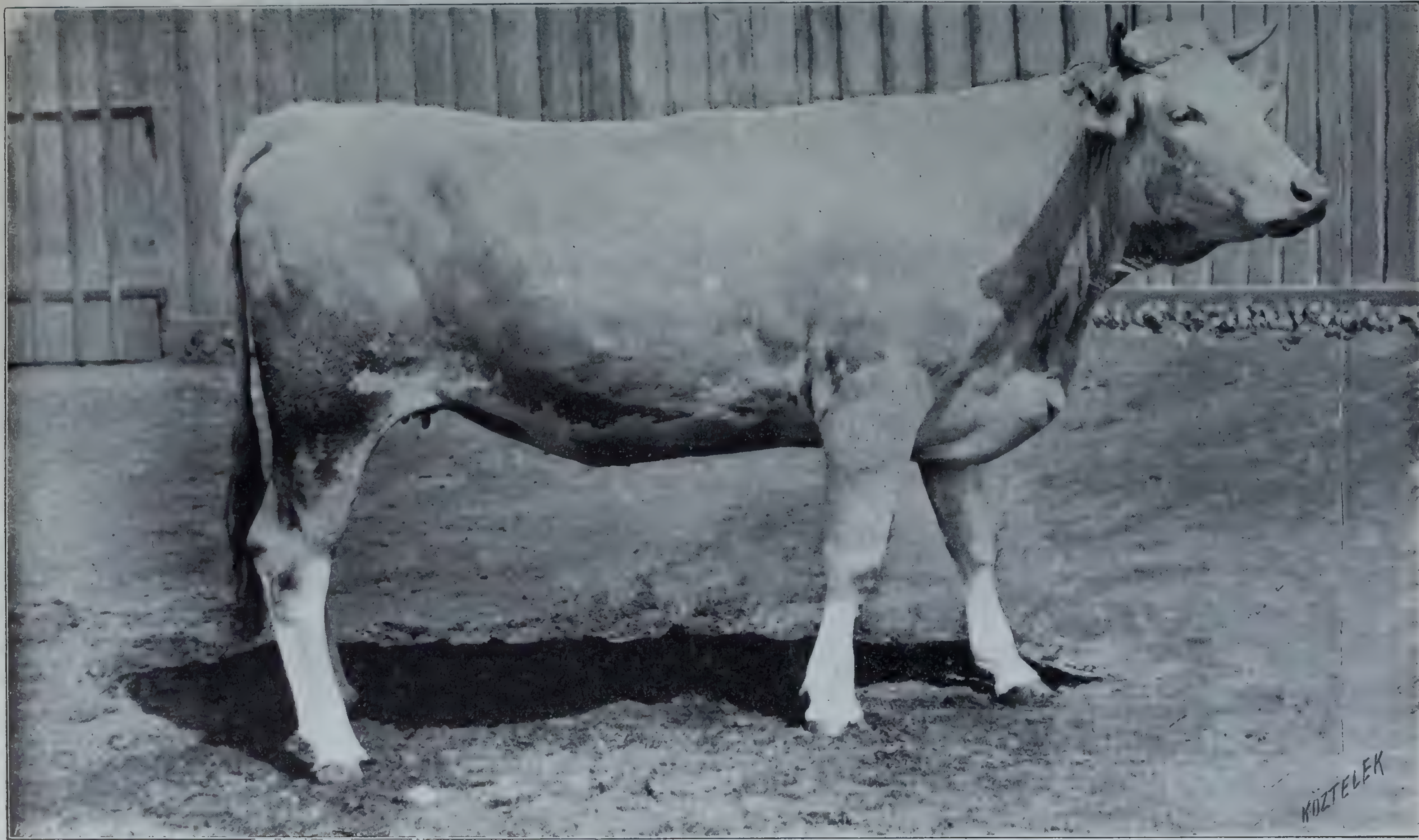
Sárvári uradalom. Lajos bajor kir. herczeg tulajdona. Belterjesen mívelt s kezelt gazdaság, mag-, takarmány-, növény- és czukorrépa-termeléssel. Gőzeke-Eul-

A rátóti uradalmi tenyészetből.

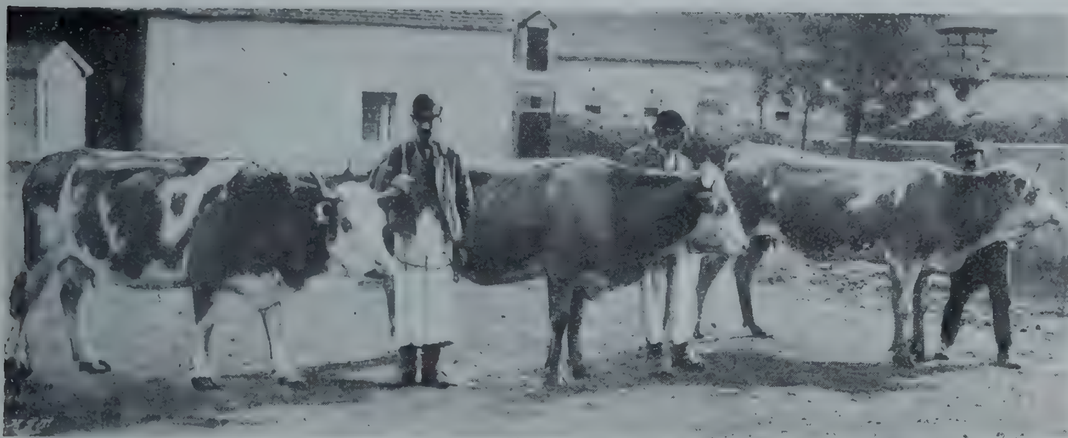
A rátóti uradalmi tenyészetből.

A héraházi uradalmi tenyészetből.

tura. Angol félvér ménes. Pinzgaui, allgaui és siementhali tehenészet. Yorkshirei sertés tenyésztés. Tej-hulladékokkal való hízlalás. Romadur sajt-késztés. Rendszeres erdészeti üzem.

Soroki uradalom. A szombathelyi püspökség tulajdona. Összterület 1959 hold. Jól kezelt gazdaság, mag- és takarmánynövény-termeléssel. Kosárfűz-termelés 60 holdon. Bivaly tehenészet. Lótenyésztés: nehéz nóri fajta. Magyar faju birka- és sertéstenyésztés. Baromfiak közül pulykatenyésztés. Konyhakertészet és méhészet.

A RÉPCZELAKI URADALMI TENYÉSZETBŐL.

Erdészeti termékek: épület-, szerszám- s tűzifa. — Átlagos napszám: férfiak 40 krtól 80 krig, nők: 30 krtól 60 krig. Átlagos haszonbér 9 frt magyar holdanként. Eladási piacz: Szombathely.

Sorok-ujfalui gazdaság. Gróf Szápáry László tulajdona. Összterület 2541 hold. Jól kezelt bérgazdaság. — Czukorrépa-, takarmány- és mag-termeléssel. Vasmegyei tájfajta s siementhali tehenészet. Sertés-tenyésztés.

Surányi gazdaság. Rottermann Hartig és Patzenhofer Konrád tulajdona. Hozzátartozik: Bőd, Szilvágy, Paty, Puszta, Nemes-Csó, Benkeha — 5000 hold. Kitünő talajjal biró rendszeres és jól kezelt gazdaság, czukorrépa-, sör-, árpa- és takarmány-növénytermeléssel. Műtrágya rendszeresen használtatik: különösen czukorrépa alá. Eladási piacz czukorrépára: a saját czukorgyárak, árpára: Belgium és Bajorország, a többi kalászosokra: Bécs. Átlagos földhaszonbér 16 frt. holdanként. Napszámárak: férfiak 35 krtól 1 frtig. Nők: 25 krtól 55 krig.

Szelestei gazdaság. Festetich Andor gróf hitbizománya. Hozzátartozik Ölbő Felső- és Alsó-Szeleste. Összterület 5200 hold. Intenziv gazgaság, mag- és takarmány-termeléssel, marhatenyésztéssel.

Szt.-eleki gazdaság. Gr. Kottulinsky Béláné tulajdona. Hozzátartozik Rábort, Puszta-Szt.-Mihály, Német-Csencs. Összterület 8730 hold. Nagyrészt erdőbirtok. Takarmány- és magtermelés. Nagyarányu állattenyésztés. Erdészet.

Szentivánfai gazdaság. Bezerédj Dénes tulajdona. 1500 hold. Váltógazdaság

A RÉPCZELAKI URADALMI TENYÉSZETBŐL.

A ROHONCZI URADALMI TENYÉSZETBŐL.

műtrágyázással. Mag- és takarmánytermelés, gyümölcskertészet, szarvasmarhatenyésztés (magyar faj). Erdészeti üzem. Vadászat 4000 holdon, szarvas, őz és apró vadra.

Szécsenyi gazdaság. Ebergényi István tulajdona. Bérgazdaság: 1437 hold. Lóhere, luczerna, kevés timotheus és sok zabos-bükköny. Czukorrépát nagyban a sárvári gyárnak, takarmányrépát saját szükségletre termel. Szarvasmarha: simen-

A ROHONCZI URADALMI TENYÉSZETBŐL.

thali és bonyhádi faju. Lovak: közönséges kancza lovak, állami telivér-ménekkel fedezve. Juhok; fésüs gyapjusok. Nagy konyhakertészetre. Gyümölcsöse igen kiterjedt és termékei a szombathelyi, budapesti piaczra, sőt Tolna-, Baranya- és Somogymegyékbe is szállittatnak. A Gyöngyös folyón műmalom.

Város-hodászi gazdaság. Rupprecht Tasziló tulajdona. 1700 hold. Intensiv gazdaság, mag- és takarmánytermelés, nagy arányú gyümölcs- és konyhakertészet,

méhészet, faiskola. Szarvasmarha-tenyésztés: félvér faj, 250 liter napi tejtermék, vaj- és sajtkészítés. Vadászat őz-, fogoly- és nyúlra, pisztráng-halászat. A gazdasághoz tartozik egy téglaégető s egy fűrészmalom. Eladási piacz: Szombathely, Kőszeg. Napszám férfiak: 50—110 kr. Átlagos földhaszonbér 9 frt holdanként.

Város-szalónaki uradalom. Batthyány Iván gróf tulajnona. 3000 hold. Váltógazdaság superphosfát- és chili-salétrom-műtrágyázással. Siementhali tehenészet; tejtermék 100 liter naponként. Erdészeti üzem 1500 holdon. Eladási piacz Szombathely és Felső-Eör. Napszám átlag férfiak: 50—120 kr. kr.-ig. Átlagos földhaszonbér 8—12 frt holdanként.

Vasvári uradalom. Festetich Tasziló tulajdona. Bérlő: Meller Henrik. Hozzátartozik: N.-Mákfa, Kis-Mákfa, Gerse, Pethő-Mihályfa, Péterfa, Oloszka, Győrvár, Ujlak, Alsó-Csikó. Összterület 12,000 hold. Mag, takarmány és czukorrépa-termelés. Lótenyésztés: muraközi faj. Juhtenyésztés, fésüs gyapjas fajta 6200 drb. Gazdasági ipar: téglavetés, 4 vízi s 1 gőzmalom. Gabna-kivitel Francziaországba és Svájczba. Állatkivitel Bécsbe.

Váthi gazdaság. Zierer Vilmos tulajdona. 2462 hold. Hozzátartozik Mikosd 2606 hold, melyből 1026 hold erdőbirtok. Rendszeresen kezelt, váltakozó talajjal biró nagy gazdaságok. Czukorrépa- mag- és takarmánytermelés.

Vépi uradalom. Erdődy Ferencz gróf hitbizománya. Hozzátartozik Bakófa, Peczöl és Szőllős. (Ezenkívül Vasmegyében Jánosháza, Ság, Somlóvár, Monyorókerék. Más megyékben: Nyitra, Veszprém, Varasd, Karszó-Szörény.) Összterület 10,000 hold. Változó talajjal biró, jól kezelt, belterjesen mívelt gazdaság. Főleg mag-, czukorrépa- és takarmánynövény-termelés. Angol telivér és félvér ménes. Marhatenyésztés: fél-siementhali, kuhlandi és magyar szőke faj (1200 drb). Tejgazdaság. Sertéstenyésztés. Juhtenyésztés: negretti és angol faj (3200 drb). Erdészet: 100 és 80 éves fordra (tölgy, cser, gyertyán és fenyő).

A ROHONCZI URADALMI TENYÉSZETBŐL.

VASVÁRMEGYE ERDÉSZETE.

VASVÁRMEGYÉBEN 265,278 hold, vagyis az összterületnek 28%-a, erdővel van borítva. E területek fatenyészeti, valamint földrajzi szempontból öt főcsoportba oszthatók; és pedig:

Erdő-vidékek.

1. *Rohoncz, Borostyánkő és Pinkafő erdővidéke.* Ez erdők az Alpesekből kiágazó magas és középhegységeket borítják; a kőszegi és felső-eöri járásokban terülnek el. Fő faneme az erdei fenyő, a bükk, a kocsános, kocsántalan és csertölgy, a lúcz- és jegenyefenyő. Meglehetős mennyiségben fordul még elő a nyir, nyár, éger és szórványosan a vörösfenyő, gyertyán, kőris, szil, juhar, akácz és fűz. Éghajlata mérsékelt hűvös; a szél okozta károk, bár ritkábban, de mégis előfordulnak. Az egyes fanemek mind jó növéssel birnak s jó minőségüknél fogva meglehetősen keresettek.

2. A kőszegi járás többi része, *Léka és Szénégető bükkös vidéke,* az előbb tárgyalt vidék észak felé hajló szomszédságában, az Alpesekből kiágazó magasabb hegyvidéken és a középhegységeken terül el. Uralkodó fanemek a bükk és erdei fenyő; nagyobb mennyiségben előfordulnak csoportonkint és elegyesen a kocsános és kocsántalan tölgy, a lúcz-, jegenye- és vörösfenyő is; szórványosan az éger, szil, kőris, nyár, nyir, füz, juhar és hárs. Északnyugati éghajlati kitettségénél fogva éghajlata mérsékelt hűvös; a szél okozta károk már gyakoriabbak. Az egyes fanemek, különösen a bükk és fenyőfélék, kitünő növekvéssel birnak.

3. A vármegye délnyugati részét, a szent-gotthárdi, német-ujvári, muraszombati járásokat egészen, a körmendi járásnak „Őrség" néven ismert vidékét és a szombathelyi járás német ajkú vidékét, a közép- és előhegységeket borító erdőket „*Iváncz*" *erdővidékéhez* sorozzuk, mely magában foglalja az itt elősorolt járásoknak „Őrség", „Tótság" és „Németség" néven ismert erdővidékeit. Ezen a vidéken az erdei fenyő már annyira uralkodó, hogy el lehet mondani, miszerint az egész országban ezen a vidéken és a vele szomszédos Zalavármegye göcseji részletén, az erdei fenyő a legnagyobb mennyiségben van elterjedve. Egyébb fanemek, mint a kocsános, kocsántalan és csertölgy, bükk, gyertyán, szil, kőris, éger, nyár, nyír, alárendelten, a lúcz- és vörösfenyő csak szórványosan fordulnak elő. Éghajlata mérsékelt, szelid s kevésbé szélsőséges; szélokozta károk csak ritkább esetekben észlelhetők, a korai és kései fagyok azonban a völgyekben meglehetős gyakoriak. Az egyes fanemek, különösen az erdei fenyő, kitünő növéssel birnak, úgy, hogy a buja talajon, különösen a szombathelyi járásban, Pornó vidékén, erős növésénél fogva (néha 0·5 cm. vastag évgyűrűvel) technikai czélokra nem is alkalmas, mert nem tartós és nagyon könnyen törik, miért is ezt köznyelven „répafenyőnek" nevezik. Azonban általában véve a 3. pont alatt leírt vidék erdei fenyő-állabjai is kitünő épületfát szolgáltatnak.

4. A *Rába-mente erdővidéke,* mely magában foglalja a körmendi, vasvári, sárvári, szombathelyi és kis-czelli járások tölgyesekkel borított sík vidékeit a Rába folyó mentén. A Rába-menténck fő fanemei a kocsános tölgy és gyertyán; meglehetős mennyiségben fordulnak elő a kocsántalan és cser-

tölgy, éger, szil, nyár; szórványosan találhatók még az erdei fenyő, kőris, juhar, akácz, nyír, fűz és hárs. Éghajlata általában szelíd, széldöntések nem fordulnak elő, a korai és kései fagyok is csak ritkább esetekben észlelhetők. Az egyes fanemek jó növéssel birnak; különösen a kocsános tölgy dongakészítésre kitünően alkalmas fát szolgáltat.

5. *A Hegyhát és Farkaserdő vidéke* a körmendi, vasvári és sárvári járásokban elterülő erdővidék, a Vasvármegye délkeleti részén levő dombokat és előhegységeket borítja. Itt a nyír a század elején uralkodó kocsános, kocsántalan és csertölgyet és bükköt már majdnem teljesen kiszorította. Ezen fanemeken kivül előfordulnak még meglehetős mennyiségben az akácz, gyertyán és szórványosan az erdei és fekete fenyő, továbbá a nyár, füz, szil, juhar és hárs. Éghajlata szelíd, helyenkint enyhe, meleg; bortermő vidék. Széldöntések, valamint korai és kései fagyok csak ritkább esetekben fordulnak elő. Az egyes fanemek növése ezen a vidéken már igen változó, a talaj minősége szerint.

Erdő-terület.

Vasvármegye 265,278 kat. holdnyi összes erdőterületéből magashegységen (600 méteren felűl) tenyészik 26,528 kat. hold (10%) középhegységen (200—600 méter magasságban) tenyészik 198,958 kat. hold (75%) síkságon, dombos vidéken és előhegységen (200 méter magasságig) 39,792 kat. hold (15%). Feltétlen erdőtalajon álló erdő van 96,317 kat. hold, mely szántóföld, rét, legelő vagy szőllőművelésre állandóan nem alkalmas; a többi 168,961 kat. hold erdő nem feltétlen erdőtalajon áll.

Fanemek.

Az összes erdőterületből a kocsános, kocsántalan és csertölgy 64,296 kat. holdat, vagyis 25%-át borítja az összterületnek; egyéb lombfák, ugymind a bükk, gyertyán, nyir, füz, nyár, éger, kőris, szil, juhar, akácz és hárs 69,392 kat. holdat, az összterület 26%-át; az erdei, fekete, lúcz, jegenye és vörös fenyő pedig 131,590 kat. holdat, tehát az összterület 49%-át.

Állami és magán erdők.

Ezen erdőségekből az 1879. évi XXXI. t.-cz. 17. §. szakasza alá tartozó erdők kiterjedése 64,944 kat. hold, vagyis 24%; a többi 200,334 kat. hold, tehát az összterület 76%-a, magántulajdont képez.

Erdőbirtokosok.

Nagyobb erdőbirtokosok Vasvármegyében:

10,000 holdon felüli erdőbirtokos Vasvármegyében nincsen.

5,000 holdon felüli erdőbirtokosok: Herczeg Eszterházy Miklós, Lajos bajor kir. herczeg, gróf Erdődy Ferencz, gróf Batthyány Ferencz, gróf Festetich Tasziló, gróf Kottulinszky Teodóra, gróf Batthyány Iván, gróf Erdődy Lajos.

1000 holdon felüli erdőbirtokosok: Szent-gotthárdi apátság, id. Nagy Sándor, özv. gróf Draskovich Pálné, herczeg Batthyány-Strattman Ödön, Kőszeg városa, gróf Sigray-örökösök, gróf Erdődy István, Rechnitzer Salamon, gróf Cziráky Béla, gróf Batthyány Kristóf, Schmied Ferencz, gróf Batthyány József, Thurn-Taxis Miksa herczeg, gróf Szápáry László, Vasvár-szombathelyi káptalan, Bezerédj István, báró Solymosy László, Schoklics Adolf, Ziehrer Vilmos, gróf Széchenyi Imre.

Üzemek.

Az 1879. évi XXXI. t.-cz. 17. §-a alá tartozó erdők a földmivelésügyi miniszterium által jóváhagyott üzemtervek szerint kezeltetnek. A magántulajdonban levő nagyobb erdőbirtokok tulajdonosai erdeiket szintén többnyire rendszeres gazdasági üzemterv szerint kezeltetik. A fenyőerdők szálerdő-üzemmódban, a tölgyeseknek 80%-ka szintén szálerdő-üzemben kezeltetik; mig a bükk és egyéb lombfaerdőknek csak mintegy 20%-ával alkalmaztatik a szálerdő-, a többi 80%-ánál pedig a sarj-erdő-üzem.

A Vasvármegye területén lévő erdőkben a gazdálkodás, fennálló viszonyainak kénytelenségéből kifolyólag, általában külterjes lévén, igen természetes, hogy a korábbi időben csak ennek megfelelően történt a gazdálkodás; ehez képest aztán az erdők felujulása többnyire a természetre bizatván, leginkább csak a természetes úton való felújítás alkalmaztatott, úgy hogy az erdőművelés országos érdekű foganatosítása az utóbbi időkig, különösen a községek és kisebb magánbirtokosok kezén lévő erdőknél, nem csak hogy teljesen el lett hanyagolva, de a vágások megengedett nagymérvű legeltetése még a fatenyészetet is megrontotta.

Ujabban azonban Vasvármegye erdei legnagyobb részében a legeltetési elő- és utótilalmak szigorú betartása útján a természetes felujulás biztosítva van. A feltétlen erdőtalajon álló és állami felügyelet alatt lévő erdőkben a belterjesebb erdőgazdálkodás a rendszeres gazdasági üzemtervekben kifejtett elvek szerint történik és az erdők rendes felujítása többnyire mesterséges úton eszközöltetik.

A mesterséges erdősítési módok közül az éghajlati és talajviszonyoknak, továbbá a birtokosok érdekeinek tekintetbe vétele mellett, leggyakrabban a csemete-ültetés és a tölgymakkrakás útján való erdősítés, továbbá a tölgyeseknek és akáczosoknak arra alkalmas talajon mezőgazdasági használat útján való telepítése alkalmaztatik.

Szombathelyi erdőfelügyelőség.

Az országban levő 20 királyi *erdőfelügyelőség* közül egy Vasvármegye székhelyén, Szombathelyen van; ennek ellátását egy kir. erdőfelügyelő és egy kir. alerdőfelügyelő végzi. Ez erdőfelügyelőség hatásköre Sopron, Vas és Zalavármegyékre, továbbá Sopron sz. kir. városra terjed ki. A felügyelete alá tartozó erdők összes kiterjedése 634,864 kat. hold; ebből a Vasvármegyében lévő erdők kiterjedése 265,278 kat. hold.

M. kir. erdőhivatal és m. kir. erdőgondnokságok.

Vasvármegye állami kezelésbe átvett saját (községi) erdei az ugyancsak állami kezelésbe átvett zalavármegyei községi erdőkkel együtt egy *erdőhivatal* felügyelete alatt állanak. Az erdőhivatal székhelye Zala-Egerszeg, hatásköre alá tartozik a zalavármegyei 4 magy. kir. erdőgondnokságon kivül a Vasvármegyében szervezett 3 magy. kir. erdőgondnokság is, Szombathely, Körmend és Szent-Gotthárd székhelylyel.

A szombathelyi m. kir. erdőgondnokság kiterjed a szombathelyi, kőszegi és felső-eőri járásokban fekvő állami kezelésbe átvett erdőbirtokokra.

A körmendi m. kir. erdőgondnokság kiterjed a körmendi, vasvári, sárvári és kis-czelli járásokban állami kezelésbe átvett erdőbirtokokra.

A szent-gotthárdi m. kir. erdőgondnokság kiterjed a szent-gotthárdi, németujvári és muraszombati járásokban állami kezelésbe átvett erdőbirtokokra.

Öszefoglalás erdőgondnokságok szerint:

	Az erdőbirtokok száma	összes kiterjedése kat. hold	Fakészlet tömör	évi fahozam köbméter
Szombathelyi m. kir. erdőgondnokság	169	11856	697500	15603
Körmendi m. kir. erdőgondnokság	106	9540	314511	9202
Szt-gotthárdi m. kir erdőgondnokság	204	7097	422852	10350
Összesen . . .	479	28493	1434863	35155

Az erdők kihasználása.

Az erdők kihasználása 1848-ig, illetve az urbéri viszony megszüntéig, igen korlátolt volt, főleg a legeltetés, makkoltatás és vidékenkint az alomgyűjtés útján nyerhető jövedelemre s kevés kivétellel inkább csak a helyi építkezésekre és a tüzelésre szükséges fa vágatására szoritkozott; csak mikor a vasútak építése mind ujabb, meg ujabb területeket vont a világpiacz kötelékébe, a birtokosok a nehéz helyzet közt kinálkozó alkalmak szerint törekedtek az addig értéktelennek tartott erdőkből minél több pénzt nyerhetni, nem gondolva arra, hogy későbbi években is legyen mit eladni. A vásárra dobott fa értékét az erdőbirtokosok legtöbbnyire nem is ismerték, mert szakszerű becslésekről szó sem volt, és mert nagyobb terjedelmü erdeik után még a legnyomottabb árak mellett is addig nem várt összegeket kaphattak és igy óriási mérvű eladásokat eszközöltek.

Ezen értékesítések helyenkint csak olyformán eszközöltettek, hogy a fakereskedő csak az általa termelt tiszta árú után fizetett s így a legszebb fák s azoknak legjobb részei lettek első sorban mindig kiválogatva. Ez okozta aztán, hogy némely vidéknek gyönyörű egyenletes fenyvesei és tölgyesei helyett most összemarczangolt kinézésű, számos korfokozattal biró, gyérzárlatú erdei vagy elkopárosodott silány legelői vannak csak.

Ujabban azonban többnyire tőármelletti eladás utján történik az értékesítés, de még mindig igen kevés azon erdőbirtokosok száma, kik erdőbirtokukból az évi fatermést házi kezelés utján, választékok szerint feldolgozva, mint kereskedésre alkalmas kész árúczikket termelné évi fahozamát.

Az állami kezelésben levő községi, egyházi testületek és személyek,

volt urbéres közbirtokossági stb. tulajdonát képező erdők kisebb kiterjedésüek lévén, az évi fahozam a birtokosok saját szükségleteire használtatik föl. S ezen birtokosok közül csak igen kevés azok száma, kik eladás utján is, értékesíthetnek valamint évi fatermésükből.

Csakis a kisebb magánbirtokosoknál van elterjedve, hogy erdei fatermésüket választékok szerint feldolgozva hozzák a forgalomba, mint az Őrség vidéke erdei fenyőből termelt épületfáját, Pinkafő és Felső-Eőr vidéke pedig erdei fenyő, továbbá lucz- és jegenyefenyőből termelt fürészárúját.

A favágás leginkább télen, egész a késő tavasz beálltáig eszközöltetik. Oly vidék, hol a népnek tisztán az erdei famunka lenne kereseti forrása, Vasvármegyében nincs.

A fa kiszállítása az erdőből Vasvármegyében csakis tengelyen történik. Vízi szállítás, csusztatás vagy ergettyű eddig berendezve egyáltalán nincs.

A makkoltatás és gubacs-szedés, a tölgyesek erős kihasználása és az utóbbi rossz makktermő évek folytán, már igen csekély jövedelmet nyújt s a makk, többnyire összegyüjtve, inkább csak erdősítési czélokra használtatik föl.

Korábban *egyébb erdei famagvak* gyüjtésére épen nem gondoltak; ujabban azonban, mióta Körmenden Leitner János magpergető-gyára felállíttatott, a fenyő-toboz élénk keresetnek örvendvén, ennek gyűjtése is meglehetős jövedelmet nyújt. Ezenkivül most már egyébb erdei famagvak is elég jól értékesíthetők s összegyűjtésük ma már meglehetős népszerűségnek örvend.

A fakereskedés meglehetős élénknek mondható, mert a mellett, hogy kicsiben igen sokan foglalkoznak vele, Vasvármegyében több nagyobb tőkével biró fakereskedő is van, kik e téren többen első rangú helyet foglalnak el. A fakereskedés legélénkebb Fiume felé a dongakivitellel és Ausztria felé a parkettárúval. Ezenkivül az épületfa-kereskedés is meglehetős virágzásnak örvend. Fakereskedés.

A vármegyében van *37 füerészmű,* melyek közül 3 parkett-gyártásra is be van rendezve. Van még *1 gyufagyár, 2 gazdasági eszközöket készítő műhely, 20 szénégető.*

VASVÁRMEGYE VADÁSZATI VISZONYAI.

Magyarországnak ama vármegyéi között, a melyeknek minden irányban fejlett közgazdasági és kultuviszonyai a legnagyobb mértékben leköthetik az idegen figyelmét, Vasvármegye bizonyára egyike a legelsőknek.

Igy a vadászat is hazánknak talán egyik vármegyéjében sem emelkedett olyan magas szinvonalra és kiváló jelentőségre, mint Vasmegyében. Értem ez alatt azt a gazdagságot, a melyet a vármegye jól gondozott vadászterületei, különösen a hasznos piaczi vadakban bírnak, mely, mig egyfelől az évi lövésben nem megvetendő gazdasági jövedelmet nyujt, másfelől nap-nap mellett fontosabb szerepre van hivatva közélelmezési szempontból.

Vadtenyésztési felosztás.

Vasmegye vadászati és vadtenyésztési tekintetből egymástól minden tekintetben eltérő négy részre osztható.

1. A *sikság* Szombathely vidékétől keletnek elterülve, a Moson, Győr és Komárom vármegyei, ugynevezett felföldi siksággal egyesülve, a Vértes aljáig huzódik. Határait nyugatról és észak felől az úgynevezett soproni hegycsoport, tulajdonképpen a Lajta-hegység délnek irányuló alacsony kiágazásai képezik, melyeken a Gyöngyös derékszögben tör keresztül, kelet felől a felföldi nagy sikságba szakad, dél felől pedig a Rába képezi ha tárát. A síkságnak terepképződés tekintetéből három érdekes pontja van. Egyik a soproni hegycsoportból Kőszeg és Pereszlény között a sikságba belenyuló, majd gyors hanyatlással a Répczéig terjedő keskeny domblánczolat. A második a Répcze mentén, körülbelül Kemény-Egerszeg táján leginkább kiemelkedő s keletnek lejtő kemenesaljai fensík. A harmadik a Sorok-Ujfalu tájékán kiemelkedő s a Rába felé, délnek néző fensík, mely a Rába mentén Szent-Gotthárdon keresztül, jobbára széles völgyet képezve, a stájer határig terjed.

2. A *Pinka völgye* Sopronmegye határától délnek a Rábáig terjed, a Lajtahegység déli kiágazása és a stájer határ között.

3. A *Tótság* a Rába folyó, továbbá Stájerország és Zalamegye között fekszik; keleti határát — hogy egy félig-meddig megközelitő irányt említsünk — talán egy Körmendtől egyenesen délnek gondolt vonal képezi.

4. A *Hegyhát* a vármegyének a Rába folyó, a Tótság, továbbá Zala és Veszprémmegyék közötti részét képezi.

A vadászati viszonyok e vármegyében ma sokkal kedvezőbbek, mindazelőtt bár az erdők nagyon megfogytak. A vadászat szakszerü kezelése és a vadak gondozása mellett, nemcsak az őzállomány szaporodott el mindenfelé, de a Farkas-erdőben, a káldi, bögötei, gyertyáni, tacskándi és a sitkei, valamint az ezekkel kapcsolatos erdőkben ez idő szerint már fővad

is van, még pedig olyan számban, hogy bizonyos időszakokban 40—50 darabot is látnak ott egy-egy falkába verődve.

A negyvenes években s az ötvenes évek elején még híre sem volt a *szarvasnak* a Hegyháton és ezek kétségkivül a gróf Festetics-féle zalai uradalmakból és a sümeg-vidéki erdőkből váltottak oda. A Farkas-erdőben tehát ez idő szerint a fővad állandóan megtelepedett, de, mint többé-kevésbbé váltó vad, előfordul az ezzel kapcsolatos összes nagyobb erdőkben is, a melyek a zalai határra dőlnek. S előfordul végre, még pedig igen szép és nagy állományban, a gróf Cziráky Béla kenyeri-kecskédi uradalmához tartozó erdőkben is, a hol bekerített vadaskertben, szakszerü gondozásban és megfelelő óvásban részesül. Vadak.

Az *őz* a vármegye erdőségeiben mindenütt tenyészik s helyenkint gazdag állománya van. A minősége azonban nem elsőrendü; sem agancsra, sem testi fejlettségre. Ez utóbbi tekintetben még legjobbak a vármegye északi és északkeleti határhegységeiben előforduló őzek, a melyek már a jó közepes átlag-súlyt megütik. De az agancsozat itt is gyenge közepes.

Vasvármegye vadászati szempontból különösen excellál a mezei vadászatban *nyúlra, fáczánra* és *fogolyra*, úgy, hogy e tekintetben kevés párja van az országban, mert nemcsak a régtől fogva szakszerüen kezelt uradalmakban, de úgyszólván az összes községi határokban, különösen a Gyöngyös és a Rába mellékén, továbbá a Kemenesalján, gazdagon tenyészik főleg a nyúl és a fogoly. A kedvező geológiai és éghajlati viszonyok, nemkülönben a vadállomány fejlesztése érdekében a vármegye és az egyes uradalmak részéről hozott áldozatok emelték Vasvármegyében a vadászatot mai magas színvonalára; ennek következménye ujabban az is, hogy a legkeresettebb piaczi vadunk, a fáczán, az egész vármegyében elszaporodott s ez idő szerint ott már úgyszólván mindenütt vadon tenyészik. Kevés vármegyében van annyi jól kezelt fáczános, mint Vasmegyében; a fogoly pedig helyenkint annyi, hogy 2—3 vadász, pár órai kimenetre 100 drbot könnyen aggatóra füzhet, még a községi bérterületeken is, a nyúlvadászat pedig helyenkint waggonszámra fizet a téli körvadászatokon.

Az érdekes vadak közül első helyen kell felsorolnunk az *erdei szalonkát*, mely kedvező idényben nagy számban szokta felkeresni a vármegyének úgyszólván összes erdőségeit, de különösen a „Hegyhát“ vágásait és az ú. n. „Őrség“ fenyveseit s azokban állandóan költ is.

Az erdei tyúkfélék közül a vármegye északi és északnyugoti határhegységeiben előfordul a *császármadár*, de csak igen jelentéktelen számban; ellenben a *siketfajd* az utóbbi időben állandó tanyát ütött a vármegye ugyanezen részének hegységi erdeiben, még pedig igen nagy számban. Különösen Felső-Eör és Pinkafő vidékén vannak a legjobb állandó dürgési helyei, de a Lékától a vármegye nyugati határáig húzódó hegylánczolatban kisebb-nagyobb számban mindenütt előfordul.

Ez utóbbi vidéknek helyenkint egészen havasi jellege teszi ezt érthetővé, valamint azt is, hogy mintegy 15 évvel ezelőtt a rohonczi hegyekben *zergét* is lőttek.

A nagyobb dúvadak közül egyedül a *farkas* szokott nagyobb teleken egy-egy eltévedt példányban mutatkozni, de ez a régibb időben is csak nagy ritkán történt s csakis olyankor, ha a Száva befagyott s azon könnyű szerrel átkóborolhattak Szlavóniából. A *szárnyas ragadozó madarak* sem fordulnak elő túl nagy számban. Hanem *róka*, kivált a Hegyháton és az úgynevezett Őrségben, továbbá a vármegye északi és északnyugati erdős hegységeiben, elég bőven van. A *vaddisznó*, mely annak előtte Vasmegyében csak nagy ritkaságképen jelent meg néha-néha a Farkas-erdőben, ez időszerint már állandóan megtelepedettnek tekinthető s a sárvári uradalomhoz tartozó erdőségekben az utóbbi időben évről-évre lőnek néhány darabot, ép úgy, mint *üregi nyulakat*, a melyekből mutatónak egy-kettő már szintén áttelepedett a szomszéd vármegyékből.

A vármegye évi vadlövését csak megközelítő becslés alapján lehetne megállapitani, mivel teljesen megbizható statisztikai adatok e tekintetben nem állnak rendelkezésre. Egyedüli adatainkat e tekintetben csakis a Évi vadlövés.

„Vadászlap" közleményei és a kir. erdőfelügyelőségek kimutatásai szolgálnak, azonban mindkettő nagyon hiányos.

Az erdőfelügyelőségek által összegyüjtött adatok szerint Vasvármegyének 951,091 kat. holdat tevő földterületén lövetett:

	1885.	1895.	Utolsó 10 év átlaga
		darab	
Hasznos vad:			
Szarvas	2	6	5
Őz	260	253	253
Mezei nyúl	14,126	23,444	18.623
Siketfajd	3	6	5
Császármadár	1	6	11
Fáczán	1,073	2,183	2,064
Fogoly	22,824	13,389	19,345
Fürj	2,858	3,022	3,758
Haris	130	136	147
Vadlúd	9	8	13
Vadkacsa	593	360	399
Tuzok	—	32	14
Erdei szalonka	1,016	847	771
Mocsári „	153	110	118
Vadgalamb	232	295	293
Különféle hasznos	346	691	818
Összesen	43,626	44,788	46,657
Kártékony vad:			
Vaddisznó	1	—	—
Üregi nyúl	—	223	39
Borz	61	49	35
Vidra	13	17	9
Vadmacska	8	31	17
Róka	698	510	476
Nyest	33	86	36
Görény	136	200	161
Mennyét	895	794	705
Különféle emlős	601	350	319
Sas és keselyü	253	130	154
Sólyom, kánya, ölyv, vércse	3,652	2,256	2,849
Bagoly	219	264	261
Varjú, szarka	5,307	7,036	4,690
Különféle szárnyas	872	193	528
Kóbor eb és macska	1,864	1,329	1,518
Összesen	14,613	13,468	11,797
Hasznos és kártékonyvad összesen	58,239	58,256	58,454

A SPORT VASVÁRMEGYÉBEN.

Szombathelyt a sportvilág is a magyar sport empóriumának tartja; és nem alap nélkül. Alig van része hazánknak, hol a sport különböző faja, de főkép az úgynevezett ember-sport oly tág teret hódított volna, mint Vasvármegyében s különösen Szombathelyen. Sport-egyletek.

Az alkotmány ujraszületésekor alakították meg az első társadalmi szövetkezetet Szombathelyen, mely a sportnak legtöbb nemét kultiválja, a *Torna-egyletet.*

A torna-egylet alapszabályait 1868. április 18-án hagyta jóvá a belügyminiszter; tehát 5 évvel későbben alakult, mint a budapesti Nemzeti tornaegylet. Csarnoka 1000 □-öl területén épült. Az építési költség alig haladta meg a 33,000 frtot; az iparosok úgyszólván haszon nélkül dolgoztak. A csarnok középterme 245·33 □-méter. A torna-egylet keretében alakult meg a *Vívókör.*

A szombathelyi sportegyletek közül korra a *Korcsolyázó-egylet* következik, mely 1877-ben alakult,

A sportéletnek igazi lendületet a kerékpár-sport adta meg s nemcsak a megyében, de az egész országban a kerékpár-kultusz felvirágoztatása körül nagy részük van a szombathelyieknek.

A *Pannonia* kerékpáros-egylet 1892-ben alakult s már az első évben dicsőséget szerzett a gráczi versenyen a magyar dresznek.

A *Savaria* kiczikli-klub 1893-ban alakult.

A *szombathelyi kerékpáros-egylet* 1895-ben alakult.

A két első egylet 1893-ban közösen alakította meg a *Vasvármegyei sport-egyletet.*

Már az első évben elkészült ez uj szövetségnek az országban páratlanul álló *kerékpáros versenypályája* s a következő évben felépítették nagy költséggel az atlétika majd minden nemét szolgáló sporttelepet. A kerékpáros pálya a városi parkban fekszik, 400 méter hosszú, a czéloldalon 8, egyebütt 7 méter széles; a fordulóknál a legnagyobb magassága 1·85 méter. Burkolata sámfalvi mészkő-zuzalék és kátrányréteg. Modern technikai konstrukcziója, átmeneti görbéivel, a legjobb pályák egyikévé tette. Kerékpáros versenypálya.

A *Vasmegyei sport-egylet* kerékpár-versenyeit a külföld a legjobb nevű magyar versenynek tartja.

A kerékpárversenyen kívül rendez egyéb atlétikai versenyeket (futás, diszkosz- és súlydobás, ugrás, stb.) s nem egy országos és világrekordot állított fel. Galamblövőversenyei találkozói a leghíresebb galamblövészeknek.

A szombathelyi kerékpárosok száma 320; támogatásuk mellett indult meg Szombathelyen a *„Magyar Kerékpáros"* czímű sportlap.

A megyében kerékpáros-egyletek vannak még *Körmenden* (*Vasparipa-egylet,* alakult 1789-ben), *Kőszegen* (*Kőszegi Bicicli-Club,* alakult 1893-ban, *Szent-Gotthárdon* (*Kerékpáros-egylet,* alakult 1894-ben.)

A *lovas-sport*, jóllehet több megyei sportférfi mutathat fel eredményt a fővárosi és külföldi turfon, jelentéktelen s a huszárezred versenyein kívül a Szombathelyen megtartott versenyek kísérletszámba mennek.

Nagy eredménynyel dolgoznak a *túrista-egyletek*. A Magyar túrista-egylet kőszegi és vasvármegyei osztálya 1887-ben alakult a Kárpát-egyesület vasvármegyei osztályából. A két osztály állította fel az írottkői kilátó-tornyot, a kőszegi osztály pedig az ó-házi túrista-lakot és kilátót.

Az *atlétikai klubbok közül* említést érdemel a *körmendi*. (Alakult 1884-ben.)

Lövész-egyletek alakultak *Felső-Eőrött* (1871.,) *Monyorókeréken* (1876.) és *Német-Ujvárott* (1887.) E sport főleg a német-ajkúak között hódít tért.

A SZOMBATHELYI KERÉKPÁROS VERSENYPÁLYA.

A BÁNYÁSZAT ÉS KOHÁSZAT VASVÁRMEGYÉBEN.

AGYARORSZÁG dunántúli részén, különösen pedíg Vasvármegye földjén, a bányászatnak vajmi szűk tere van, és ha a szalonaki antimonércz-telepet mint országos speczialitást nem tekintjük, bányászatunk ismertetésével röviden végezhetnénk, annál is inkább, mert barnaszén-bányáinkat is csak mostanában tárták fel.

A *szalonaki antimónbánya* országos speczialitás. Még csak egy hasonló bánya és kohó van Beszterczebánya mellett, de ez alig termel nyolczadrész annyi antimónt, mint ez, sőt a *mileschaui* bánya (Csehország) sem produkál félannyit, mint a szalonaki. Német- és Oroszországban egyáltalán nincs antimon; csupán Angliában és Japánban van. Antimónbányászat.

A telep *Város-Szalonak* mellett, a Fehérpatak völgyében van s 44 holdnyi területet foglal el. Hivatalos neve a legközelebbi falutól származtatva: „*Bányai Antimonművek*“, tulajdonosa a *Miller J. M. és társa* bécsi czég.

Az úgynevezett *Rohonczi palahegység* hatalmas phyllit-tömzs; e tömzsnek nyugoti szélén kisebb chlorit- és mészcsillámpala-padok vannak beágyazva s e padokban fordulnak elő az antimónércz-telepek. A chlorit és mészcsillámpala közt egy réteg grafit-pala húzódik, melynek vastagsága 10 czentimétertől 20 méterig váltakozik. Mindazon helyeken, a hol az ércz-menet a grafit-palával találkozik, ez utóbbi 2—20 méternyire jobbra és balra antimonittal van impregnálva és főképen ez az anyag szolgál a bányászat és kohászat czéljaira. Az antimonit-menet helyenkint 2—3 részre törik a grafit-palában s e megtörések helyén gazdagabb érczfelhalmozódások vannak.

Az *antimoniton* ($Sb_2 S_3$) kívül, mely antimónnak és kénnek vegyülete, az említett mészcsillámpallában egy másik fajta ércz is előfordul, az *antimon-okker* (Stibith, $H_2 Sb_2 O_4$), mely a kén hiányánál s oxygen-tartalmánál fogva kohászatra különösen alkalmas. Ezen keresett érczek mellett találnak még piritet, kvarczot és mészpátot, sőt a gazdagabb halmozódásokban kevés czinóbert is, a mit azonban nem használnak. Úgy az antimónércz, mint a pirit, igen csekély mennyiségű aranyat és ezüstöt is tartalmaz, de ezeknek kiválasztása sem fizeti ki magát. A szépen kifejlődött antimonit-kristályok igen ritkák; az ércz főképen szemcsés, tömött tömegekben fordul elő.

A bányászatot a Fehérpatak völgyének úgy keleti, mint nyugati lejtőjén űzik. Az előbbi helyen van öt tárna és két akna, mig az utóbbin három tárnát és három aknát művelnek.

A bányatelepen a művelést a XVII. században kezdték meg, akkor azonban csak réztartalmú piritet termeltek. A szomszédos *Bánya* község alapítását az akkori bányaművelésnek köszöni, de ebből a korból bővebb adatok még sem maradtak. Egyetlen tanuja e mult epochának a bányai temető tornyában levő kis harang, mely az 1672. évszámot viseli. Alaposnak látszik az a föltevés, hogy a mintegy húsz esztendőre terjedő bányaüzem után

hosszú szünet következett s csak a XVIII. század közepén kezdték ismét a réztermelést. Ekkor, mikép a fenmaradt belső építményekből, halmokból és salakmaradványokból következtetni lehet, a bányaüzem meglehetős terjedelmű volt. Ez időtájban derítették fel az antimóntelepeket. A réz-salak maradvány alatt ugyanis csurgató edények cserepeit és nyers antimón maradványait lehet lelni.

A XVIII. század végén s a XIX. század elején a bányászat ismét szünetelt. Csak az 50-es évek végén került ismét a bánya *Donbrawa* Károly montanista, volt honvédtiszt kutatásai folytán ujabb üzembe. Ő azonban kezdetleges eszközeivel, szegényes berendezésével, csak igen kis mértékben űzhette az antimóntermelést,

1859. junius táján Donbrawától *Körmendy* József Eduárd vette át a telepet és 1860. deczember 14-én egy uj antimón-érczmezőt nyitott meg. Azonban Körmendynek sem volt megfelelő tőkéje, hogy az üzemet nagyban folytathatta volna. Mindazonáltal ő már tett kísérletet arra, hogy a menetekben előforduló érczet tárnák útján hozza napvilágra s a kiolvasztást nyilt fatűzön eszközölte. Nehány kisebb épületet is emelt a telepen. A termelt

A BÁNYAI ANTIMÓNMŰVEK.

kevés antimón crudum eladása által Körmendy a bécsi *Miller és társa* nagykereskedőházzal jövén érintkezésbe, innen anyagi támogatást kapott. Ekkor a bányaüzemet tisztító készülékel, szállító gépekkel és olvasztókemenczével látta el. Ez a befektetés azonban nem felelt meg a várakozásnak. 1876-ban a telep csődbe jutott s 1878-ban a Miller czég, mint főhitelező, vette azt tulajdonába. Ez időtől kezdődik a bányaművek raczionális kezelése. 1878. őszén ugyanis a beomlott tárnákat ujra megnyitották s a következő éven már antimón crudumot produkáltak. 1881-ben uj érczítisztítót építettek s 1874-ben uj olvasztókemenczét, mely befektetések 250.000 forintot emésztettek fel. Később még három uj bányamezőt nyitottak meg s ma már az antimon-termelés nagyobb arányokban s a legjobb módszerek felhasználásával történik.

A fentiek szerint a bánya és kohó csak mintegy húsz esztendő óta van rendszeres művelés alatt s ez idő alatt indult óriási fejlődésnek.

A bányászat körül foglalkozik 105 férfi, a tisztító műveknél 24 férfi, 28 nő, 2 gyermek, a kohóknál 40 férfi, 1 nő; összesen 200 személy. Valamennyi a közeli falvakból való. A munkások felügyeletére 3 felvigyázó van alkalmazva. Van munkás-társláda, mely a munkásoknak ingyen orvosi kezelést, gyógyszert, betegápolási dijat, temetési költséget s egyéb támogatást ad. A tiszti személyzethez tartoznak: az igazgató, a bányamérnök (egy-

szersmind chemikus), a rétegmester (egyszersmind bányaüzemvezető), a könyvelő és a bányaorvos.

A bányai antimón-művekről adott ismertetésünk hiányos volna, ha a nyers kőzetnek illetőleg érczneк fizikai és vegyi feldolgozásáról nem szólanánk. E két rendbeli proczeszszust annál helyénvalóbbnak látjuk — habár röviden is — megmagyarázni, mert egyfelől az antimón, mint kevésbbé ismeretes fém szinállapotban való előállításának módja mindenkit érdekelhet, másfelől és főképen pedig azért, mert az antimón-művekben oly hazai különlegességgel van dolgunk, a melynek teljes monográfiáját adni érdemes.

A fizikai feldolgozás. A bányából kikerülő ércztartalmú nyers kőzet főtömege, mint már említettük, grafitpala, melynek csak 11—12%-a antimónércz. Ezt az érczet az évente ásott mintegy 50—53000 mmázsa nyers kőzetből a *tisztítóban* választják ki. A tisztító felszerelése a következő: 84 m² tűzfelületű gőzkazán, egy 24 s egy 12 lóerejű gőzgép, mosódob, 2 válogató asztal, 1 szortírozó készülék, 1 kőtörő, 1 hengerzúzó, 2 felhúzóhészülék, 2 ülepítőgép, 1 aprító gép, 4 Rittinger-féle és 2 salzburgi iszapoló, 1 korong- és 1 golyósmalom, 1 fúrógép, 1 esztergapad, 1 végtelen fűrész, 1 vízszivattyú, 1 asztalosműhely, 1 reservoire, különböző raktárak.

Az anyagot legelőbb a mosódobban bányavízzel mossák, aztán a szemek nagysága szerint osztályozzák, végre a választógépen és iszapolón fajsúly szerint tovább szortírozzák. Ezen műveletekkel egy év alatt a következő mennyiségű, fajtájú és fémtartalmú produktumokat állítják elő:

3600 mm.	ülepített érczdara	45 %	antimonnal
1000 „	választott ércz	40 „	„
2800 „	érczíszap	30—35 „	„
3400 „	oxidércz	30 „	„
1500 „	oxid-választott ércz	52—60 „	„
1100 „	„ hulladék	16 „	„

13400 mm. összesen, mely érczmennyiség egy része előbb a pörkölőbe, más része direkt a kohóba kerül, a mennyiben az oxidércz chemiailag, de mechanikai tisztítás dolgában is egyszerűbb kezelésre alkalmas. A mosóvízből lerakodott homokos és törmelékes részeket, mint a meddő kőzet hulladékát, útjavításra fordítják.

Az ércz vegyi feldolgozása. Az érczből kétféle produktumot nyernek: antimon *regulust* (tiszta) és antimon *crudumot* (nem tiszta). A regulus előállítására szolgáló kohóművek a következők: 3 pörkölő kemencze, 1 Pilz-féle aknakemencze, 2 raffináló lángkemencze, 1 próbakemencze, 1 tégelykemencze, 12 kamrás pörkölő, 2 fúvó, 1 kőtörő, 1 korongmalom, 1 laboratorium, meg az ide tartozó szárító kamrák, raktárak, bognárműhely, kőszén- és kokszpajta, reservoire, mészkemencze.

A kéntartalmú ércz legnagyobb részét a kéntelenítés czéljából előbb pörkölik s nyers és oxid-érczekkel valamint a salakképző mész, fluorit, súlypát és fémvas adalékokkal továbbá kőszénnel és kokszszal az aknakemenczében nyers *fémmé* olvasztják. Ilyet termelnek évente mintegy:

5200 mm. I. minőségűt 80 % antimon, 16 % vas 3 % kéntartalommal.
500 „ II. „ 75 „ „ 18 „ „ 7 „ „ „

Mindkét produktum a raffináló kemenczébe jut; ezeken kívűl termelnek még körülbelől 250 mm. III. minőségűt 54 % antimon, 33 % vas, 12 % kéntartalommal, mely ismét az aknakemenczébe jut vissza.

Ezen műveletnél kapnak évente 12850 mm. salakot, melyet utczakövezésre fordítanak és 1650 mm. kénsavat 10 % antimónnal, mely pörkölés alá kerül és aztán visszajut az aknakemenczébe.

Az I. és II. minőségű nyers fém a vastól való megszabadítás czéljából nyers érczczel és glaubersóval keverve, a raffináló lángkemenczébe kerül, a hol 97% antimónt tartalmazó produktummá olvad. Az e közben keletkező tisztítósalak kénsavból és 6—7% antimónból áll, azért újra pörkölik s aknakemenczébe teszik.

A 97 %-os fém végre egy másik lángkemenczébe jut, az ugynevezett *csillagolvasztásra*. A még benne levő vasat nyers ércz hozzáadásával vonják el. A kénsavból álló salakot az olvadt tömegről lehúzzák s a folyós fémet szakajtóalakú vagy qudratikus öntöttvas csészékbe kimerítik, a hol mihamar megmerevűl, kivéve czipó vagy koczka alakú s felülete sugaras strukturát mutat. Ez az *antimon regulus*. Egy-egy regulus súlya 15 kg. A lepény alakúakat 330 kg. súlylyal uj hordókba, a koczkaalakúakat 160 kgmjával ferslógokba csomagolják s úgy küldik piaczra.

Az *antimon crudum* gyártására gazdagabb tartalmú választott érczet és gorombább szemű érczdarát használnak. Ezt a gyártást a *csurgató kohóban* végzik, melynek berendezése egy körkemenczéből, fazekasműhelyből, égető kemenczéből és fáskamrából áll. Az

érczet csurgató folyamatnak vetik alá akkép, hogy átlyukgatott fenekű agyagtégelyekbe teszik, mely tégelyek mindenikét külön agyag felfogókra helyezve, a kemenczébe rakják s veres izzásig hevítik. Igy a tiszta kénantimon (crudum) az alsó felfogóba folyik. Kihűlés után az edényeket széjjeltörik s az antimon crudum darabokat, melyek 4—6 kg. súlyuak s a virágcseréphez hasonló felfogó edény alakját vették fel, 500 kg,-jával petroleumos hordókba csomagolják. Egy részét azonban finomra őrölve mint *ma·haport* szintén petroleumos hordókban küldik kereskedésbe. A crudum sztruktúrája igen szép-kristályos. Megemlítendő még, hogy a csurgató kemenczét fával fűtik s hogy az elhasznált edényeket a fazekas műhely pótolja.

A feldolgozásra kerülő nyers érczet mindenekelőtt vegyileg pontosan meg kell vizsgálni, mert fémtartalmától függ az adalékok mennyiségének meghatározása. S az analyzis még azért is fontos, hogy a többi, az érczben foglalt fertőző alkatrész, mint kovasav, mész, agyag, vasoxíd, magnézia, stb. mennyiségét is ismerjék, mivel e fertőzmények a kohászati eljárást módosítják.

A tiszta antimón meghatározására, a finomra tört érczből mintegy 0·5 grammot királyvízben hevítés mellett feloldanak, borkősavnak vízbeli oldatával összehozzák, filtrálják s a filtrátba kéniydrogéngázt vezetnek. A csapadék *antimón-ötös sulphid* ($Sb_2 S_5$) lesz, mely vegyület a nyers ércz minden antimónját magában foglalja: Ezt a vegyületet filteren összegyüjtik, kimossák, megszárítják aztán porczellánedénybe téve, szensaváramban hevítik, miáltal antimonitté $Sb_2 S_3$) változik. Ezt megmérik s a súlyból a fémantimón-tartalom egyszerű aránynyal könnyen kiszámítható. Pörkölt vagy oxidtartalmú érczeket szénsavas alkáliákkal (szóda, hamuzsir) való összeolvasztás által lehet oldható vegyületekké tenni (chem. felnyitás).

Az antimónt vassal, ónnal, és ólommal ötvözve *csapágyfémnek*; ónnal, ólommal, czinkkel, rézzel, nikkellel *britaniafémnek;* ólommal *betűfémnek;* kénantimón alakjában a svéd gyujtók fejében, valamint tűzijátékoknál a fehér láng előidézésére; borkővel *hánytatónak;* chlórvegyületéből czinkkel kicsapva mint finom por *vasbronznak;* magában *marhapornak* használják; ezenkívűl festéknek.

A bányai antimon regulus ára 100 kgkint 30 frt, crudum darabos 21 frt, őrölt 23 frt. Az európai antimón árát most a *Japánból* beözönlő termékek leszorították. Mivel Magyarországon antimónipar nincsen, azért a bányai produktum mind külföldre megy, legnagyobb részben Bécsbe és Triesztbe, Németországba, hol főképen magyar antimont dolgoznak fel.

A bányai antimóművek évi fémtermelését mutatja az alábbi kimutatás, mely az 1879—1896. évek összes termeléséről nyujt áttekintést.

Év	Antimon regulus mmázsa		Antimon crudum darabos; mmázsa		Antimon crudum őrölt mmázsa	
1879			458	400		
1880			1700	450		
1881			2278	130		
1882			2096	260		
1883			1983	550		
1884	28	118	1285	450	41	270
1885	1518	91·	1159	570	—	
1886	1480	675	929	945	118	255
1887	2076	120	93	750	186	555
1888	2259	335	599	775	179	860
1889	2662	590	502	580	152	885
1890	2701	305	681	975	128	125
1891	2834	015	466	680	103	185
1892	3048	915	260	585	122	070
1893	3226	560	273	025	111	·70
1894	3450	550	300	150	102	405
1895	4053	320	334	515	199	860
1896	4424	945	181	290	250	510

Szénbányászat. *A szénbányák* közül első sorban felemlítendő a Pinkafő vidékén levő *buglóczi* barnaszénbánya. Ennek széntelepe a neogén-képződmény *tengeri emeletének* (mediterran) alsó homok- és felső agyagrétegei közé van ágyalva s 3 km. hosszú, 300 m. széles és átlag 5 m. vastag testű. A szén minőségre nézve a *duxi* (Csehország) szénhez legközelebb áll s kilogrammja 3600 hőegységet (caloria) képes kifejteni. Szine sötét, szövete tömött. Ezt a bányát 1859-ben nyitották meg a Károly-tárnával s a felhozott szén hasznosítása végett a bánya völgyében (Thalheim) üveggyárat alapítottak, de ez szállitási nehézségek miatt 1870-ben megszünt. 1890-ben a szombathely-pinkafői vasút kiépülvén, a bányát ujból megnyitották. Az 1894-ben a bányák ki-

használására alakult „*Charbonnages de Thalheim limited*“ részvénytársaság 1897-ben komolyan hozzáfogott a bánya kihasználásához és a pinkafői állomástól Buglóczig mintegy 4—5 km. hosszú drótkötélpályát építtetett, mely a szén szállítására szolgál.

Másik szénbányánk, az *ercsenyei*, Gyanafalva község közelében van s az „*Első magyar-stiriai kőszénbánya-társulat*“ tulajdona. A telep a Rába és Lappincs folyók közt elterülő hegységben, 75 km²-nyi földön, Ercsenye, Kristány, Raks és Badafalva községek határait érinti. Vastagsága 0·50—1·00 méter. A szén szine barna, a fa rostossága kivehető rajta (lignit). Van benne viz 25—30%, kén 1·5—2%, hamu 20—25% s csak a többi része szén, a mi az anyag selejtessége mellett bizonyít. Caloriája 2800—3000. Mivel a szén a hegy lábától 15—20 m. magasságban fordúl elő s igy bányavíz alig van és mert az összes szén vizszintes tárnaművetéssel napvilágra volna hozható, azért a bányászatnak nem sok nehézséggel kellene küzdeni. Ez előnyös viszonyokkal azonban szemben áll a szénréteget fedő homok nagy lazasága, ugy, hogy csak erős támasztófák alkalmazása mellett lehetne a tárnában dolgozni, továbbá a réteg vékonysága s az anyag selejtes volta. Ezért a termelés nem fizeti ki magát s az üzem pang, sőt szünetel. Az előállítás ugyanis mmázsánkint 20—25 krba kerül s a darabos szén ára helyben csak 40 kr., a középszénné 25 kr. s a daraszéné 20 kr. A bányától a gyanafalvi vasúti állomásig 6·3 kméter hosszú keskenyvágányú lóvasút vezet, ez a vasút azonban, mivel oly kevés szenet vájnak, hogy a környékbeli fogyasztók szükségletét sem bírják kielégíteni, szállítás hiányában teljesen elhanyagolt, rossz állapotba jutott.

Elhanyagolt szénbányák vannak még *Máriafalván* és *Kukméron*, de ezek soha sem voltak rendszeres művelés alatt.

Szerpentin bányázat.

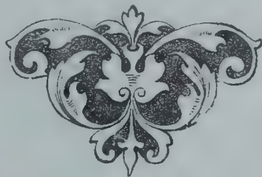
Borostyánkőn kitűnő *szerpentint* fejtenek, melyből pompás disztárgyakat faragnak és esztergálnak.

Mészégető.

Mészégetők vannak Sámfalván, Sóskúton és kisebbek a rohonczi hegyekben.

Kőbányák.

A *kőbányák* közül megemlítendő a *sósheggi, sámfalvai, óvári* és *drumolyi*.

A SZOMBATHELYI VASUTI ÁLLOMÁS·

A KÖZLEKEDÉSÜGY VASVÁRMEGYÉBEN,

VASÚTAK.

ma körülmény, hogy Szombathely pályaudvarából hét irányban indulnak ki vonatok, illusztrálja azt a nagy fejlődést, melyet Vasvármegyében a vasuti közlekedésügy felmutatni képes.

Ezek a vasútvonalak a következők:

Vasutak a megye területén.

A cs. kir. szab. déli vasúttársaság bécs-sopron-szombathely-nagy-kanizsa-prágerhof-trieszti fővonala, mely már 1849. előtt építés alatt állott, de amíg a *bécs-soproni vonal* már 1847. augusztus 1-én a közforgalomnak átadatott, addig a *sopron-szombathely-nagy-kanizsai vonal* építése csak 1865-ben volt befejezhető s ugyanez év szeptember 1-én meg is nyittatott.

E vonalba Szombathely akkor még csak mint lényegtelen, kis közbeeső állomás volt beiktatva, s csekély személyzettel, csekély forgalommal birt. Így 1866. évben a forgalom a következő volt: feladás 5893 utas, 606 drb. málha, 256 drb. gyorsárú, 28,723 drb. teherárú, 3000 drb. élő állat; leadás: 6086 utas, 701 drb. gyorsárú, 61,030 drb. teherárú, 2130 drb. élő állat.

A 60-as évek végén a magyar nyugoti vasút *győr-gráczi vonalának* építése alkalmából a déli és nyugoti vasutak igazgatóságai közt létrejött egyezség alapján, a déli vasút kötelezte magát a szolgálat ellátására, minek folytán szükségessé vált a pályaudvar tetemes megnagyobbítása, úgy, hogy midőn e vasútvonal 1871. október 1-én (Győr és Szombathely közt) megnyilt, Szombathelyt már mint csatlakozási forgalomra berendezett nagy állomást találjuk. A nyugoti vasút szombathely-gyanafalvai része csak 1872. szeptember 1-én nyilt meg.

1883. augusztus 15-én megnyittatott a déli vasút üzemében lévő *szombathely-kőszegi vonal*; 1988. deczember 17-én a *szombathely-pinkafői vasút*. 1891. november 9-én nyilt meg a *szombathely-pozsonyi vonal*, mely főleg stratégiai szempontból bir fontossággal. 1894. deczember 10-én végre átadatott a közforgalomnak a *szombathely-rumi vonal* s ez egyelőre befejezi Vasmegye vasuti hálózatának rohamos fejlődését. Ez utóbbi vonalak a magy. kir. államvasutak kezelése alatt állanak. Tervbe van még véve a *körmend-németujvári* vonal, mely már engedélyezve van; a *kis-czell-fertő-szent-miklósi*, mely már épül; a *kőszeg-aspangi* nyomjelzése megtörtént, úgyszintén a *kis-czell-marczaltőinek* is. Előmunkálati engedély van még a *rum-türjei*, a *rum-sárvár-sopron-lövői*, az *alsó-lendva-radkersburgi*, a *német-szt.-mihály-tarcsai* vonalakra és tervbe van véve a *szombathely-pinka-mindszenti* és a *gyanafalva-muraszombati* vonal.

A magyar nyugoti vasút 1870-ben épített *vasuti műhelye* annak idején a 181·6 km. győr-fehringi és 123·3 km. kis-czell-székesfehérvári vonalok szolgálatát lévén hivatva ellátni, csak annak megfelelőleg rendeztetett be, midőn azonban a magyar nyugoti vasút 1889. május 1-én állami kezelésbe vétetett, a műhelynek megfelelő kibővítése is megtörtént s ma már a volt nyugoti vonalakon kivül az összes dunántúli helyi érdekű vasutak, sőt a régi magyar államvasuti vonalak egy részének mozdony- és kocsiállagát javítani és fentartani van hivatva. Van ezenfelül még Szombathelyen nagyszabású ***fütőház, anyagszertár és mérnöki osztály.*** Vasuti műhely.

Hogy Szombathely állomáss jelenlegi forgalmát ismertessük, ideiktatjuk az 1896. év forgalmi adatait: Vasuti állomások forgalma.

Személy	indulás volt	332,299
	érkezés	319,092
Podgyász	feladás	8,535 mm.
	leadás	8,733 „
Gyorsáru	feladás	17,188 „
	leadás	13,254 „
Teherárú	feladás	687,434 „
	leadás	1.022,177 „
Lovak	**feladás leadás**	1,915 drb.
Egyéb élő	„ „	12,204 „

A szombathelyí állomás teherárú forgalmának főbb tételei voltak a *feladásban:*

búza 135.000, árpa 42,000, czukorrépa 57,000, szalma 6000, természetes trágya 9000, gazdasági gépek 9000, tégla 12,000, őrlemények 12.000, tej 3300 métermázsa; lőtt vad 6000 drb. Az állomásra érkező tömegárúk közül a legnagyobb tételek voltak: tűzifa 42,300, épűletfa 21,000, gabona 16,000, terméskő 42,000, kőolaj 5000, czukor 6000, széna 4000, répaszelet 30,000, csontszén 15,000, tej 36,000, sör 12,500, bor 5000, szén 61,000 métermázsa.

A déli vaspályáról átment a m. kir. államvasutakra:

nyersvas 20,000, vasárú 20,000, papír 15,000, répatörköly 40,000, czement 15,000, czukor 10,000, műtrágya 10,000 métermázsa.

Viszont az államvasutakról átment a déli vaspályára:

tűzifa 61,000, búza 54,500, czukorrépa 210,000, szén 180,000 métermázsa, szarvasmarha 75 kocsi, baromfi és tojás 250 kocsirakománynyal.

A kis-czell-gyanafalvai vonalon legnagyobb forgalmú állomások: *Sárvár*, *Körmend* és *Kis-Czell.*

Vasmegyének Szombathely után legnagyobb állomása *Kis-Czell*, a győr-gráczi vonalon, elágazási állomása a székesfehérvári fővonalnak, valamint a boba-ukk-tapolczai, illetőleg boba-ukk-zala-egerszeg-csáktornyai vonalnak. Kis-Czell úgy üzemi, mint stratégiai szempontból egyik legfontosabb állomása a m. kir. államvasutak nyugoti vonalainak.

Kis-Czellen feladatott: búza 22,000, rozs 7200, árpa 12,900, burgonya 6000, czukorrépa 1500, bazaltkő 20,000, tégla 15,00, szalma 5000 métermázsa, továbbá 2500 drb. hízott juh, 1000 szarvasmarha, 96000 csirke stb. A leadás a feladáshoz viszonyítva jelentéktelen; legnagyobb tétel a szén 12,000, a liszt 10,000 métermázsával. A többi czikk mind e mennyiségen alúl van.

A gabona és kapás-növények, burgonya és czukorrépa, továbbá az épűletfa általában a többi állomásoknak is főforgalmi czikkük.

Sárvár, Szombathelyen kívül valamennyi állomás közt a legjelentékenyebb a feladó- és leadó-állomás. A feladott árúk főbbjei: búza és rozs 11,700, árpa 38,000, czukorrépa 70,000, répaszelet 300,000, bab 3000, szalma 5000, czukor 10,000. mésziszap 100,000 métermázsa; a leadott árúk főbbjei: szén 80,000, czukorrépa 650,000, mészkő 40,000, tégla 10,000, szén 80,000 métermázsa. A fogyasztásra szolgáló czikkek, a lakosság aránylag csekély volta miatt, csak kis mennyiségben szerepelnek: annál nagyobb mennyiségben kerülnek leadásra mint láttuk, a czukorgyártáshoz szükséges nyers anyagok.

Vépen is jelentékeny a czukorrépa feladása; nevezetesen 40,000 mmázsa; búza 4,300, árpa 5000 mmázsa kerül elszállításra; a leadásnál fontos a répaszelet, 15,000 mm.

Kis-Unyomban búza 12,000, czukorrépa 4500, fenyő-tűzifa 11,500 mm. adatik föl. A leadás főbb tárgyai: tűzifa 2800, répaszelet 2000, tégla és kavics 2700 mm.

Körmend állomáson a gabona és az őrlemények szerepelnek leginkább a feladásban. Búza 54,500, őrlemény 78,000, szalma 10,000, tűzifa 10,000, donga 4200, mm. Az elszállított

A SZOMBATHELYI ÜZLETVEZETŐSÉG PALOTÁJA.

árúk legnagyobb részt Ausztriába mennek. A leadott árúk közt: búza 21,100, tengeri 8500, só 14,000, szén 16,400, vasárúk 4800 mész 4500, fenyőtoboz 17,000, őrlemények 3500, sör 2600, kőolaj 2700, kézműárúk 4800 mmázsa.

Csákányon a tűzifa szerepel első helyen, 60000 mm. mennyiséggel; feladatott ezenkivül nagyobb mennyiségü búza 7000, dorong- és hánytfa 4000, talpfa 25,000 mm.

Szt.-Gotthárdon feladatott: búza 15,000 mm. alma 1500, friss sertéshús 5500, tojás és baromfi 5000, fenyőtoboz 7200, gerenda 5000 mm., süldő 3500 drb., tej 52,000 liter. A leadás legfőbb tétele a nyers dohány 1500 mmázsával.

Gyanafalván gabona 12,000, bab 3000 őrlemény 5000, gyümölcs 2000, tojás 21,000, tűzifa 4300, talpbőr 1500 mm. adatott föl. A leadás főbb tételei: őrlemeny 2500, só 1000, bor 12,500, nyersbőr 1000 mmázsa.

A *szombathely-pinkafői* h. é. vasút főbb állomásai: Rohoncz, Német-Szt.-Mihály, Vörösvár, Felső-Eör, Pinkafő.

Rohoncz. Főárúja a feladásban a fa, tűzifa 60,000, épűletfa 10,000 mmázsa.

Német-Szt.-Mihály. A feladott árúi közt: talpfa 6500, donga 15,000, fémautimon 3000 mm. Tehén és borju 2000 drb. A leadott árúk közt: szén 15,000, foly- és súlypát 2400, gabona 5000, kőolaj 2100 mm.

Felső-Eör állomásán az épűletfa és az alma szerepel első helyen a feladott árúk közt. Épűletfa 290,660, alma 47,870 mm. adatott föl; őrölt fenyőkéreg 8000, marhazsir 4300, tojás 2400 mm., marha 2230, sertés 5540, lőtt vad 1800 drb. Leadatott: liszt 18,000 rozs, 3000, árpa 4200, só 5000, czukor 3500, bor 26,500, pálinka 2800, kézműárú 13,500, sör 6100, vasárú 8200, műtrágya 5600 mm.

Pinkafőn feladatott: alma 8000, épűletfa 75,350, deszka 15,700, törzsökfa 17,500, tűzifa 13,500, pokrócz és posztó 2000, hordó és üres edény 4500. mm. A leadásban legnagyobb éttelek: bor 2500, só 2450, szén 4600, liszt 3000 mm.

Szombathelyi üzletvezetőség.

A dunántúli vonalak szaporodása folytán Szombathelyen *üzletvezetőséget* is létesített a m. kir. államvasutak, mely a győr-fehringi, kis-czell-fehérvári, szombathely-pozsonyi, szombathely-pinkafői, szombathely-rumi, boba-csáktornyai, csáktornya-zágrábi, ukk-tapolczai, türje-balaton-szent-györgyi, kisfalud-zala-szent-iváni, varasd-gombovcei, istok-krapinai, győr-veszprémi, veszprém-dombovári és székesfehérvár-paksi vonalakat kezeli. Az üzletvezetőség működését 1895. november 1-én kezdte meg.

Pottyondy Gusztáv.

Az üzletvezetőség élén *Pottyondy* Gusztáv üzletvezető áll; kivüle 5 osztályfőnök, 60 hivatalnok (mérnök) és 10 altiszt alkotják a főszemélyzetet.

POSTA, TÁVIRÓ ÉS TELEFON.

Posta, táviró, telefon.

Szombathelyen, a vármegye székhelyén, a posta és táviró egyesítve, egy főnök vezetése alatt áll. A *szombathelyi főposta* forgalma az utóbbi 4 évben a következő volt:

	darab
Közönséges levél érkezés	1.050,000
Ajánlott levél feladás és érkezés	100,000
Pénzes „ „ „	25,000
Postai utalvány „ „ „	120,000
Postatakarék befizetés	8,000
„ kifizetés	1,000

Táviró-hivatal 16 távirda-vonalon évi átlagos 50—60 ezer drb. táviratot közvetít.

Ugyanezen hivatal képezi központját a *telefon*-hálózatnak, melynek ez idő szerint Szombathelyen 125 előfizetője van.

Vasmegyében jelenleg 145 postahivatal van, melyből csupán 4 van a

kincstár birtokában. Magántáviratok felvételére a vasuti állomások vannak felhatalmazva.

POTTYONDY GUSZTÁV.

KÖZUTAK.

Közutak.

Vasvármegye geográfikus fekvésénél fogva, mint országunk nyugotra eső egyik határmegyéje, már a középkorban is nagy szerepet játszott a stájer és az ausztriai tartományokkal való kereskedés közvetítésében és, mint ilyen, még a római imperátorok idejéből átvett, nagy gonddal és költséggel épített műutak birtokában volt.

Római útak.

Igen becses adataink vannak azokról az utakról, melyeket mintegy 1900 évvel ezelőtt a római légiók az akkori Pannoniában építettek. A rómaiak ugyanis Pannoniában mindig csak katonai szempontból mérlegelték az irány fontosságát és ez alapon készítették kitünő utaikat; a kereskedelmi szempont náluk háttérbe szorult és jobbára a vízi utak utakkal érte be. Az utak szerkezetökre és állandóságra nézve olyanok voltak, amilyen a mai napig is fenntartott nagyhírű Via Appia. Hogy mily nagy gonddal tartották fenn azokat, eléggé tanusítja azon körülmény, hogy az utak építése kizárólag a légióbeli katonák feladata volt. Ezáltal nemcsak a lakosság volt megkimélve a nálunk még most is dívó közmunka kötelezettségtől, hanem az utak katonailag fegyelmezett személyzet szigorú felügyelete alatt állottak.

Vasvármegye székvárosából, a hajdani Colonia Claudia Savariából az utak öt felé ágaztak el. Ezek az utak nemcsak a városokat, hanem nagyfontosságú katonai telepeket és állandó táborokat is érintettek, melyek a roppant nagy kiterjedésű birodalomnak az ellenséges szomszéd-népek ellen való megvédésére szolgáltak.

A rómaiak útjaikat a legrövidebb egyenes vonalban vezették, az utak mentén pedig hengeres alakú kőoszlopokat alkalmaztak, a melyekkel az illető építő császárok nevét és a távolságot jelezték. A jelzés NP — rövidítve (millepassus) 1000 duplalépést jelentett valamely várostól, pl. Aquincum, Bregetio (Szőny) Carnuntum Petronell, városoktól. Hazánkban talált ilyen mérföldmutatók több példányban láthatók a nemzeti muzeumban.

A római adminisztráczió nemcsak jó utak fentartásáról gondoskodott, hanem arról is, hogy az utazó közönség vagy a katonaság kényelme is biztosítva legyen E czélból bizonyos távolságra a várostól állami költségen vendégfogadókat és postaállomásokat épített, hol az utasok részére lovak, szamarak, ökrök a hozzá való szekerekkel rendelkezésre állottak.

Az öt fővonal a római imperátorok idejében a következő volt (Bubics Ede értekezése, 1875):

I. Savaria—Celeia—Aquileia. (Szombathely—Cili—Aquileia).
II. Savaria—Scarabantia—Vindobona. (Szombathely—Sopron—Bécs).
III. Savaria—Arrabona. (Szombathely—Győr).
IV. Savaria—Sopianae—Mursa—Sirmium. (Szombathely—Pécs—Eszék—Mitrovicza).
V. Savaria—Carnuntum. (Szombathely—Petronell).

A *Savaria—Aquilea* közti út közvetítette a forgalmat a római birodalom belsejéből egészen Bécsig, mely Eszék felé a Dunához vezetett.

A *Savaria—Scarabantia—Vindobona* közötti út az előbbinek folytatását képezvén, Scarabantiánál elágazik és halad tovább Carnuntumig.

A *Savaria—Arrabona* közötti út Brigetes és onnan Aquincum felé közvetített.

A *Savaria—Mursa* közötti út szintén fontos közlekedő vonala volt a római birodalomnak, mely Savariát Byzantiummal kötötte össze.

Végre a *Savaria—Carnuntum* közti útvonal a Galliával való összeköttetést biztosította.

Az *aquileiai útvonal* főbb helyeit s távolságait az Itenerarium Antonini így adja elő:

Iter a Poetovine (Pettau) Carunutum	MP.	CLXXIII.
Halicano (Muraszerdahely)	„	XXXI.
Salle (Zala-Lövő)	„	XXX.
Savaria	„	XXXI.
Scarabantia	„	XXXIV.
Carnuntum	„	XXXVIII.

Ezek a hosszszámítások, az elősorolt helyekre vonatkoztatva, a mai számításokkal csaknem megegyeznek. Zala-Lövőn át az út Katafa és Körmenden át Szombathelyre vezetett; a katafai határba mai nap is látható nyomok vannak. Szombathelytől tovább Eszék felé az út eltér a mai kőszegi iránytól és Ludadon és Nemes-Csoón át egyenes irányban Sopronba vezetett.

A *Savaria—Mursa* közti utat Reichard szerint az Itinerarium Antonini így adja elő.

Ulmos (Banovecz)	MP.	XXVI
Cibalis (Vinkovecz)	„	XXXIV.
Mursa (Eszék)	„	XXII.
Antianis (?)	„	XXIV.
Sopianis (Pécs)	„	XXX.
Limusa (Gálosfa)	„	XXII.
Sclans (Szentséges)	„	XVI
Valió (Kiskomàrom)	„	XXVIII.
Mogetiana (Szt.-Gróth)	„	XXX.
Savaria	„	XXXVI.

A *szombathely-veszprém-székesfehérvári* út, mely a dunamelléki főútig vitt, a Tabula Pentengeriana és a Kiepert-féle térképen így kezdődik:

Carmuntum (Petronell)	MP.	–
Ulmo (?)	„	XIV.
Scarabantìa	„	XXX.
Savaria	„	XXXIII.
Arrabone (Sárvár)	„	XX.
Vicesinum (Veszprém)	„	XLIII.
Voconcium (Palota)	„	XV.
Cimbriana (Sz.-Fehérvár)	„	XXV.

Az *Aquincumba vezető út* Mestrianán (talán Mesteri ?) ment át, érintve Nemes-Tacskándot, hol az országútnak egyes részei a mostani időkig teljes épségben megmaradtak.

A *Brigetióba vezető út* Arrabonán át ment a fényes középületekkel tündöklő Savariába.

Schoenvissner István (Antiquitatum et historiae Sabariensis ab origine usque praesens tempus, libri novem, Pest 1791.) művében a *Pannonia superior útjait* a következőkben adja elő:

Az első út, mely Szombathelyen átment, kiindúlt Sirmiumból és Sopianaen át Trierig ment. Az egész út hossza 337 római mértföld (egy római mfld 1478 méter) mely egyes részeiben a következőleg oszlik meg:

Sirmium– Cibalis (Vinkovcze) .	70	r. mfld.
Cibalis—Mursa	22	„ „
Mursa—Sopianis	54	„ „
Sopianis—Savaria	132	„ „
Savaria—Scarabantia . . .	34	„ „
Scarabantia—Vindobona . .	34	„ „

Antoninus „Itinerariumában" a Szombathely—Bécs közti távolságot 88 r. mfldre teszi. Oka a kettő közti eltérésnek abban rejlik, hogy hosszabb és rövidebb katonai utak voltak e két fontos központ között.

Egy másik út: a *Pretorione-Baden* Főbb pontjai voltak: Baden, Sopron, Szombathely, Körmend, Radkersburg, Pettau.

Baden—Szombathelyig . .	93	r. mfld.
Szombathelytől – Körmendig	20	„ „

Harmadik útnak ugyancsak Schoenvissner a következő utat jegyezte fel: *Pvetovio-Carnuntum;* a következő állomásokkal: Pettau, Regede, Zalavár, Szombathely. Sopron, Petronell. Megjegyzem, hogy Petronell (Pozsony mellett) egy híres s katonailag igen fontos római erőd volt. A negyedik

út volt, ugyane följegyzések szerint: *Varasd, Körmend, Szombathely, Sopron, Bruck, Petronell.*

Két út van még hátra, melyek Szombathelyből indúltak ki; mindkettő katonai út volt és a Duna felé vezettek, ahol a római légiók állomásoztak:

I. *Szombathely—Csepreg—Csorna—Győr—Szőny.* Schoenvissner elmondja, hogy az ő idejében (1791) két út vezetett Győrre és pedig:

1. Körmend, Vasvár, Türje, Sümeg, Salamon, Pápa, Téth, Győr.
2. Szanat, Szeleste, Niczk, Egyed, Szarkavár, Ménfő, Győr.

II. A *Savaria—Aquincum* hasonlóan, mint Antoninus „Itinerariumában" Mesterin át (a Sághhegy közelében) Zala-Egerszeg, Tapolcza, Eskü, Velencze, Ó-Budára vezetett Schoenvissner idejében ettől eltérőleg a következő iránya volt az útnak: Szombathely, Körmend, Vasvár, Zalabér, Sümeg, Tapolcza, Nagy-Vázsony, Veszprém, Palota, Fehérvár, Velencze, Mártonvásár, Tétény, Buda.

Ez volt a helyzet a rómaiak alatt. A középkorból kevés följegyezni valónk van és, adatok híján, kénytelenek vagyunk évszázadokat átugrani. Középkor.

Az 1790. évből rendelkezésünkre álló térkepen látjuk, hogy a római időkből fenmaradt útirányok nagyjában akkor is fennállottak, csakhogy most már természetesen nem egyedül a katonai, hanem a kereskedelmi szempont is irányadó volt; mihez képest az utakat három főcsoportba osztották, u. m.: Via publica, Via postalis és Via commercialis. XVIII. század.

Via publicának csak egy utat találunk a térképen megjelölve: a *szombathely-rum-baltavár-zalabéri,* de föltehető, hogy a *szombathely-körmend-fürstenfeldi* út is az volt, tekintettel arra, hogy a szomszéd Stájerország már abban az időben élénk forgalmat nyújtott.

Via postalis (posta-utak) voltak: a „*Keőszöghi Pósta út Szombathelyig*", mely:

„tészen 7400 ölet, u. m.: Lukácsházy Határban 810 öl, — Kis-Csömöte 300 — Nagy-Csömöteiben 609 — Ludady 919 — Seregélyházy és Besenyeiben 542 — Apátiba 464 — Gencsi 1784 — Herinyiben 372 — Kámoniban 922 — Szombathelyiben 678 ölet. Ennek tsinálására s Helyes karban fentartására az alább kitett Helyiségek Dikaikhoz képest való felosztással ekképpen rendeltettek.:"

További pósta-út volt a *körmend-zalalövői, körmend-vasvári* és *körmend-iváncz-regedei.*

Ezek után következnek a *commercialis utak,* u. m.: Szombathely-N.-Szt.-Mihály, N.-Szt.-Mihály-Felső-Eőr, F.-Eőr-Pinkafő, Bucsu-Rohoncz, Kőszeg-Rohoncz, Szt.-Gotthárd-Regede, Körmend-Német-Ujvár, Szombathely-Szt.-Elek, Svábfalu-Felső-Szelestye, Szombathely-Győr, Sárvár-Vath-Merse, Sárvár-Jánosháza, Kis-Czell-Ostffi-Asszonyfa, Ostffi-Asszonyfa-Urai-Ujfalu, Magyar-Gencs.-Várkesző, Sárvár-Zádony, Szombathely-Kám, Rum-Rábahidvég, Besfa-Rohoncz, Szt.-Gotthárd-Gyanafalva, Felső-Eőr-Tarcsa és Borostyánkő-Kőszeg.

Amint látjuk, már 150 évvel ezelőtt is a vármegye nagy gonddal állította össze útjait, melyek az akkori kimutatások szerint 332.800 ölet, vagyis 630 kilométert tettek, a mai 1100 kilométerrel szemben.

A hidakat és műtárgyakat a XVIII. század végén, illetve még 1808—1815. körül az illető községek építették fel oly anyagból, amilyen éppen található volt határukban, volt légyen az kő vagy fa.

A jelen század 50-es éveiben, midőn az abszolút kormányzat főfigyelmét a kereskedelem előmozdítására fordította, Vasvármegye útjai fokozatos kiépítés alá jutván, a műtárgyak, ú. m.: hidak, átereszek, árkok és úttest tartozékai bizonyos szabványok és előírások szerint létesültek és azok közül legnagyobbrészt a mai napig is kitünő objektumok maradtak fenn. Jelen állapot.

Az abszolút kormányzat idejében az útakat három csoportra osztották, u. m.: állami, megyei és községi útakra.

Ezen beosztás, fő elveiben, ma is fennáll és csak néhány alcsoport járul hozzá: u. i. az 1890. I. t.-cz. a következő beosztást írja elő: 1. Állami közútak. 2. Törvényhatósági közútak. 3. Vasúti állomásokhoz vezető közútak. 4. Községi közlekedési (viczinális) közútak. 5. Községi közdüllő-útak és 6. Vámútak.

Állami közutak a megye területén.

Vasvármegyének összesen 3 állami közútja van, ú. m.: a *pozsony-varasdi, budapest-gráczi* és *szombathely-pinkafői*. Ezeknek összes hossza 205·948 km.

A *pozsony-varasdi út* a kőszegi határban kezdődik e megyében és ott Kőszeg sz. kir. város 7·382 km. hosszban vámszedést gyakorol, de egyúttal kötelezve is van az útat jó karban tartani. Ezen út csak csekély lejtéssel halad Szombathely felé és azon átvonulva, Körmendnek irányul s onnan Zalavármegye határáig, Zala-Lövő felé. Nagyobb műtárgyai a körmendi Rába-hid, mely 75 m. hosszú, továbbá az u. n. csörnöczi hidak, melyek a Rába árterébe eső csörnöczi erek áthidalását közvetítik. A kincstár erre az útra évente átlag 8000 frtot költ, csakis födanyag előállítására, melyből az útpálya fenntartatik.

A *budapest-gráczi állami közút* összes hossza 82·374 km.; kezdetét veszi Zalamegye határánál Baltavár és Zalabér között és Baltavár, Csehi és Oszkó kies dombozatokkal váltakozó vidékén halad Vasvárra, onnan hirtelen lejtéssel a Rába völgyébe, Rába-Hidvégnek és a Rábán át folytatását nyeri Egyházas és Hidas-Hollós, Szecsőd és Körmenden, a pozsony-varasdi útat átszelve, egészen a radafalvi és stájer fürstenfeldi határig. Ez az út is mindenütt termékeny vidéket érint. Nevezetesebb műtárgyai ezen közútnak a Rába-Hidvégen levő két Rába-hid, Horvát-Nádallán a Pinkahid és Radafalván a lapincsi vámhid.

A harmadik állami közút a *szombathely-pinkafői út*, melynek összes hossza 58·871 km. Szombathelyből kiindulva Vasvármegyének legregényesebb vidékét érinti és Inczéd, Nagy-Német-Szt.-Mihályon, Vörösváron át Felső-Eőrre halad; onnan pedig Pinkafő határszéli városba. Ez az út folytatását képezi a Hartberg és Friedberg felé vezető stájer útnak.

Törvényhatósági utak.

Törvényhatósági útat, a vármegye össszesen 48 szakaszon 1020 km. hosszúságban tart fenn. Az útak az 1890. évi I. t.-cz. értelmében kivetett 8% pótadóból befolyó jövedelemből tartatnak fenn és ezen fentartási költségek évenkint — beleértve a kezelési költségeket is — mintegy 250.000 frtra rúgnak.

Műtárgyak.

A műtárgyak, melyek 2000-en felül vannak, kitünő karban tartatnak és ezeknek évenkint való újraépítésére és fenntartására átlag 40—50.000 frt fordíttatik.

A SÁRVÁRI CZUKORGYÁR.

AZ IPAR, KERESKEDELEM ÉS HITELÜGY VASVÁRMEGYÉBEN.

Közgazdasági jelentőség.

Gyorsabb fellendülést az ország kevés részének közgazdasága mutathat fel, mint Vasvármegyéé. Pedig Vasvármegye, természeti fekvésénél fogva, kiválóan a földmívelésre lévén utalva, ipara és kereskedelme a multban igen csekély jelentőségü volt s a jelenben sem állítható párhuzamba az ország ama részeinek iparával és kereskedelmével, melyek helyzetüknél fogva ezen gazdasági ágak nagyobb szorgalommal való kultiválására vannak utalva. Ha azonban a dunántúli részt különválasztva vesszük figyelembe, Vasvármegyét a dunántúli megyék közt az ipar és kereskedelem tekintetében, ha nem is az első, de mindenesetre jelentékeny hely illeti meg. A multban az osztrák örökös tartományokkal való szomszédságánál fogva kétségkívül nem kis szerepe volt e megye egyes jelentékenyebb városainak amaz élénk forgalom közvetitésében, mely Magyarország mezőgazdasági terményeit Ausztriába, főleg Stájerországba eljutatta s viszont az osztrák iparczikkek Magyarországban való elterjesztését közvetítette.

Szinte látni véljük, hogy ama transverzális uton, mely Győrtől egész a Dráva mentéig az ország határszélén huzódott, miként haladnak a gabonával megterhelt járművek Stájerország felé s miként jönnek ugyanazon az úton a nehéz társzekerek, melyek a külföldi piaczok produktumait Magyarországba szállították. E tranzitó-forgalmat, természetesen, csak részben közvetítették Vasvármegye lakosai, de mindenesetre egyik közvetítőjévé váltak amaz ipari fejlettségnek, melyet e megye nagyobb városai, jelesül Szombathely, Kőszeg, Vasvár, Pinkafő, stb. már a XV. században felmutatnak.

IPAR.

Czéhrendszer.

Ami első sorban az ipar helyzetét illeti, az e megyében is a czéhrendszer hatályos közreműködésében gyökerezett.

Szombathely városa már 1407-ben nyert szabadalmat *ipari kiváltságok és jogok* engedélyezésére, mely azonban kezdetben csak a korcsmáltatási jogra terjedt ki, később azonban a város feljogosíttatott *czéhszabályok* jóváhagyására is. E jog azonban hosszú ideig korlátolt volt, a mennyiben a város kegyura, a győri püspök, fentartotta magának a város által kiadott szabadalmak és engedélyek approbálását. Igy 1633-ban a város felfolyamodott ifj. Draskovich János akkori győri püspökhöz, hogy a városnak a czéh-privilégiumok osztogatása tekintetében önálló jogot engedélyezzen, ami meg is történt, de később e jog gyakran megnyirbáltatott.

Az *első czéhlevelet* Szombathely városa 1604. január 28-án a szabó-czéh részére állította ki, melyet augusztus 10-én Hetesi Pethe Márton kalocsai érsek hagyott jóvá. E czéhlevél a bevezetés és záradék latin szövegétől eltekintve magyar nyelven van szerkesztve s nyelvészeti szempontból is érdekes okmány, a mennyiben az akkori körülményekhez képest tiszta magyarsággal van fogalmazva. De érdekes azért is, mert világot vet az akkori iparosok erkölcsi és vallási életére. Például: határoztatott, hogy „ha nőtlen férfi vétetik fel a mesterek közé, egy év alatt megnősülni tartozik, ha pedig valamely mester után fiatal özvegy vagy felnőtt leányárva

RÉSZLET A SÁRVÁRI CZUKORGYÁRBÓL.

maradt vissza, azok illő férjhez adásáról a czéh gondoskodik.“ A czéhlevél kizárással sujtja, tehát kenyérkeresetektől fosztja meg azon mestereket, akik a rájok bizott posztóból ellopnak, avagy avatatlan posztóból készítenek ruhát.

Fontosabb királyi privilégiumokkal, nevezetesen egyedárusági és árumegállítási joggal a megye egyik városa sem bírt s részben ennek tulajdonítható, hogy Vasvármegye ipara és kereskedelme a középkorban nem emelkedhetett ama nívóra, melyen az ipart és kereskedelmet védő és előmozdító királyi szabadalmakkal ellátott városok bírtak. Ennek daczára a megye egyes városai, nevezetesen Kőszeg, nemzetközi jelentőségre emelkedett a külföldi iparcikkek behozatala és a belföldi termékek kivitele tekintetében, amennyiben a Bécsből Velencze felé vezető, Bécsujhelyt, Sopront, Kőszeget, Körmendet, Pettaut, stb. érintő főút egyik állomás-helye volt és, mint ilyen, felvette s tovább adta a külföldi forgalmat.

Kiviteli tilalmak, árlimitácziók.

A megye szintén nem fejtett ki az ipar előmozdítása érdekében oly buzgalmat, mely annak nagyobb lendületet adhatott volna s megelégedett egyes iparczikkek kivitelének tilalmazásával és a szokásos árszabások időnkénti megállapításával, mely a fogyasztó-közönséget a czéhrendszerből folyó ársigázások ellen megvédte.

1688. junius 16-án a megye a *nyers marhabőrnek külső tartományokba való kivitelét* az áru elkobzásának terhe alatt tilalmazza.

1724. május 22-én tartott a megye közgyűlésében elrendeli, hogy a mesteremberek műveikre nézve megállapított árszabály áthágása miatt cserében portékájuktól megfosztassanak és hogy a *keresztények* mindennemü szerek megvételében a zsidók előtt elsőbbséggel bírjanak.

1749. október 1-i közgyűlés: „*A mértéknek egyforma megtartására* nézve jövendőre az egész megyében szinte a tavaszi gabona is lecsapott mértékkel adatni elhatároztatik."

1756. február 22-i közgyűlés: „Mindennemü szerek, melyek a *pozsonyi mértéktől* különböző mértékkel adatnak vagy vétetnek, elfoglaltatni rendeltetnek."

Az árszabály, melyre az 1724. május 22-iki határozat vonatkozik, kiterjed a többek között a csizmadiákra, német vargákra, váltómíves szabókra, kalapcsinálókra, keztyűcsinálókra, üvegesekre, asztalosokra és lakatosokra. Nevezetesebb tételei: 1724-iki árszabály.

A csizmadiákra vonatkozólag: egy pár legöregebb csizma 1 frt 75 denár, (5 denár számitott 3 krajczárt, vagyis egy garast), kisebb kordován csizma 1 frt 25 denár, asszonynak való kordován csizma 1 frt, öregebb kordovánból való czipelés 50 denár, legöregebb kocsisnak való fekete csizma 1 frt 70 denár, szattyánból való asszony-csizma 85 denár, legöregebb csizmának fejelésétül 55 denár. karmafinból vagy más jóféle fekete bőrbül való deli-csizma 1 frt 25 denár, egy pár karmafin-csizma selyem zsinórral 3 frt.

A német vargákra vonatkozólag: egy pár asszonynak való, kordovánból vagy más jóféle fekete bőrből való czipelés 85 denár, legjobb és föstött bőrbül való czipelés 1 frt, egy pár, asszonynak való pantofli 85 denár, kilencz-tiz esztendős leánykáknak való czipelés 50 denár.

A váltómíves szabókra vonatkozólag: egy selyem posztóból való dolmánnak varrásátúl 75 denár, egy selyem posztó mente varrásátul 60 denár, bélelt nadrágtól 30 denár, közönséges posztóbul szolgarendnek való dolmántul 40 denár, mentétül 35 denár, egy posztóval bélelt kalpagtól 12 denár, egy főasszonynak való prémes váltul 1 frt, közönséges váltul halcsonttal 60 denár, anélkül 28 denár, egy főrendnek való csipkével meghányt-bélelt szoknyátul 50 denár, egy köpönyegvarrástul 25 denár, német köpönyegvarrástul prém nélkül 50 denár, prémmel 60 denár.

A kalapcsinálókra vonatkozólag: a legjobb gyapjuból csinált kalap béléssel és zsinórral együtt 1 frt 40 denár, alább való 1 frt.

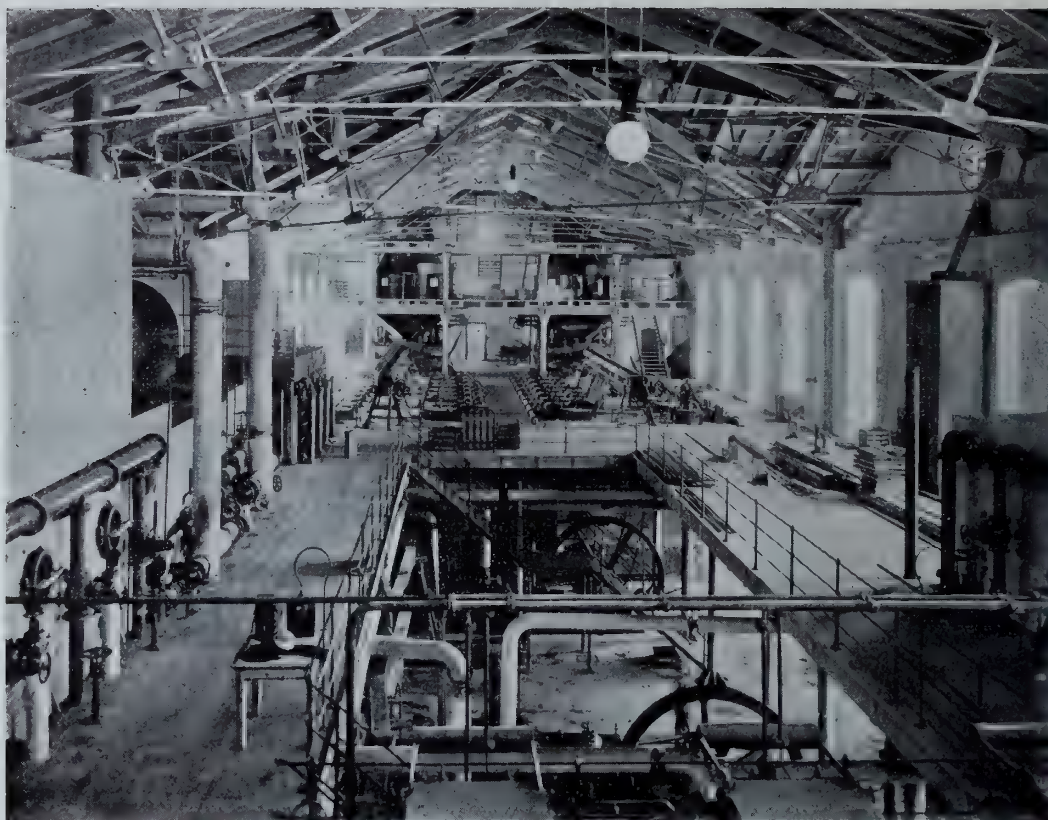
A keztyűcsinálókra vonatkozólag: egy pár szarvasbőrből fonott keztyű, melyet maga ád a mester, dupla anglúsi varrással 80 denár, csupán a varratásért 40 denár, bak erős bőrbül való pár keztyü 70 denár.

Az üvegesekre vonatkozólag: egy közönséges pintes palaczk 20 denár, egy itczés palaczk srauffal együtt 10 denár.

Az asztalosokra vonatkozólag: két embere való közfödeles föstött ágy 2 frt 25 denár, egy embernek való födeles föstött ágy 1 frt 50 denár, két emberre való födetlen föstött ágy 1 frt, egy emberre való hasonló ágy 70 denár, egy föstött öreg koporsó tunbával 2 frt, paraszt öreg koporsó 1 frt, egy föstött bölcső 1 frt 55 denár, egy föstött öreg láda fiókostul 70 denár, diófából való karszék 24 denár, ha napszámra valamely uraságnál dolgoznak, minden napra rendeltetik, ha enni nem adnak 30 denár, ha pedig enni adnak, 20 denár.

A lakatosokra vonatkozólag: egy ajtóra való dupla fekete pléh, hozzátartozandó sarokkal együtt és heveder fölszegezésével 2 frt 25 denár, egyes pléhtül, hasonló eszközzel, mind fölszegezésével együtt 1 frt 50 denár, egy pár csizmapatkolástul simán 10 denár, magas sarku patkolástul pallérozva 12 denár, egy pár sarkantyuért és fölveréseért 18 denár, egy pár ólmos kengyelvasért, az öregért 45 denár, kisebb 35 denár, kocsislónak való ólmos lánczos zablátul 60 denár, magyar fejérvári zablától 35 denár, darabos vagy csillagos zabláért 30 denár, kalányos zabláért ólmossan 20 denár és fekete zabláért 11 denár.

A limitáló vármegye azonban kénytelen volt tapasztalni, hogy, kellő végrehajtás hiányában, az iparosmesterek a hivatalos árszabályokon minden nagyobb lelkiismeretfurdalás nélkül túlteszik magukat. Ebből a tapasztalásból indult ki tehát, midőn az 1813. november 3-án tartott közgyűlésen elrendelte, hogy „a limitationak végrehajtását a tisztviselői hatalomnak fentartásával ennekutána a járásbeli vagy, amennyiben azok elegendők nem volnának, böcsületből szolgáló és minden járásban az illető szolgabiró urak által kinevezendő esküdtek eszközöljék, oly meghagyással, hogy azok a limitationak megszegőit járásaikban a törvénynek, jelesen az 1659. LXXI. törvényczikknek szoros értelme szerint a 12 forinton alul lévő műveknek

RÉSZLETEK A SÁRVÁRI CZUKORGYÁRBÓL.

és portékáknak elfoglalásával, az 12 forintokon felül érőkre nézve pedig 12 forintoknak megvételével büntessék."

Nem kevesebb gondot és fáradságot okozott a malomipar rendezése és a molnároknak fékentartása. 1759. márczius 17-én a megye arra kötelezi a kőszegi uradalomhoz tartozó német-gencsi molnárokat, hogy szegődjenek a Gyöngyös vizén levő molnárok czéhegyesületébe, a melybe czéhpénzfizetés nélkül befogadandók, 1761. február 16-án tartott közgyűlésen a molnár-czéhgyülekezetek alkalmával gyakoroltatni szokott azon embertelen bánásmódot, hogy a czéhmester bizonyos, evégre készült eszközzel, a mestertársakat majd halálig verette, 100 frt büntetés terhe alatt eltiltja. Az 1763. szeptember 5-én tartott közgyűlés határozata értelmében azon molnárok, kik alattomos csalfa mesterkéléssel malmaiknak fejét előbbi helyzetüknél feljebb emelik, annyiszor amennyiszer 50 pálczával büntettetni rendeltetnek.

Czéhek szabályozása.

A XVIII. század elején már több intézkedéssel találkozunk a czéhek szabályozása tekintetében. Igy Szombathely városának 1711-iki közgyűlése elrendelte, hogy a czéhbe belépő ebéd vagy reggelire 16 frtot, ezenkívül 70 frtot tartozik fizetni, mely utóbbi összegből a városi bírót és tanácsosokat

A SZENT-GOTTHÁRDI ÓRAGYÁR.

az ebéden való megjelenés helyett 10—10 frt illeti meg, a többit pedig a czéh tagjai maguk közt feloszthatják.

1712-ben a pestis az iparosok számát is jelentékenyen leapasztotta, annyira, hogy Szombathelyen az asztalosok közül csak egy maradt életben.

Szombathely városa nagy erélylyel védte a czéhbeliek érdekeit s a többek közt 1716-ban azon határozatot alkotta, hogy a város lakosai csak czéhbeli mestereknél dolgoztathatnak s aki ez ellen vét, 4 rénes frt büntetést fizet, viszont azonban a czéheknek sem volt szabad tagul mást felvenni, mint aki a tanács által a város polgárává felavattatott.

Kőszegen, mely város iparosai és kereskedői még I. Lajos király idejéből származó, a későbbi uralkodók által többször megujított vámmentességi jogot élveztek, a czéh-rendszer már a XVI. században szintén ki volt fejlődve s a város szabadalmai alapján, a czéh-szabályokat a városi közgyűlés hagyta jóvá. Azonban Kőszegen a mesterjogot nem a czéhek, hanem a városi tanács osztogatott olykép, hogy megbírálta a mesterjogért folyamodó képességeit és előéletét, őt, ha a polgárjogot már elnyerte, mesterré avatta s csak ennek megtörténtével lehetett az illetőt bizonyos díj lefizetése után a czéhbe felvenni. 1742-ben, akkori feljegyzések szerint, Kőszegen következő iparosok voltak: szűrszabó 23, tímár 6, asztalos 7, gombkötő 10, német varga 12, szíjgyártó 4, csizmadia 39, váltómíves (szabó) 25, bodnár 6, lakatos 7, kovács 4.

A czéhek a következő nevezetesebb emlékeket hagyták hátra: a gombkötő-czéh pecsétje 1641-ből, a mészáros-czéh kelyhe 1714-ből, a vépi kovácsczéh pecsétje 1633-ból, a körmendi csizmadia-czéh korsója 1750-ből, a szabari csizmadia-czéh korsója 1735-ből stb.

Posztóipar.

1787-ben királyi rendelettel oly egyének küldettek Vasvármegye városaiba is, a kik a népet, különösen a gyermekeket, a gyapjú-fonásban ingyen oktatták. Vasvármegyében ez intézkedés már előkészített talajra talált, a mennyiben Pinkafőn és Kőszegen a posztókészítés akkor már meglehetős fejlettségnek örvendett, valószinű azonban, hogy az a magas fokú fejlettség, melyet ezen iparág különösen Pinkafőn később elért, a fenti intézkedés eredménye volt.

A XVIII. század második és a XIX. század első felében Vasvármegye ipara lényegesebb fejlődést nem mutat, sőt némi gyengülés jeleivel találkozunk, a mennyiben az osztrák iparczikkek importját látjuk kifejlődni, mely a határmegye iparosainak veszélyes versenytársául lépett fel. A czéhek meggyengültek, a mesterek száma fogyott s a szombathelyi, kőszegi, körmendi iparosok, kik korábban a szomszéd megyékben tartott vásárokat is felkeresték, többnyire már csak a helyi szükséglet szűk körében fejtettek ki tevékenységet. Még az ötvenes években sem mutat az ipar lényegesebb fejlődést, habár már ekkor a *gyáripar* fejlődésének is mutatkoznak némi nyomai.

RÉSZLET A SZENT-GOTTHÁRDI ÓRAGYÁRBÓL.

Gyáripari fejlődés.

Ekkor már a posztószövés a megye több pontján, de különösen Pinkafőn és Kőszegen, jelentőségteljes és jól jövedelmező iparággá vált és gyárszerűleg üzetett.

Kőszegen, 1844-ben, részvényvállalati alapon nagyszabású *posztógyár* alapíttatott, de az igazgatásnál és művezetésnél szakképzettséggel nem biró egyének alkalmaztatván, a gyár folyvást veszteséggel dolgozott. Ehhez járult, hogy a vállalat 1849-ben a magyar papírjegyek bevonása folytán jelentékeny károkat szenvedett, mely okokból néhány évi pangó működés után 1850-ben megszünt s épületei gőzmalommá és fürdőkké alakíttattak át, de néhány év mulva ez a vállalat is csődbe jutott s az épület ma kaszárnyául szolgál.

A *söripart főleg Kőszegen* és *Szombathelyen* betelepült német lakosok gyakorolták, de a helyi szükségletnek is alig voltak képesek megfelelni.

Csak a hatvanas évek derekán, a déli vasút sopron-kanizsai vonalának megnyíltával, nyert nagyobb lendületet a megye több városának ipara, de különösen Szombathely város emelkedett ki e tekintetben a megye többi pontjai közül s ipari tekintetben is nemcsak Vasvármegye, de a Dunántúl egyik legjelentékenyebb városává küzdötte fel magát.

Vasvármegye a *soproni kereskedelmi és iparkamara* területéhez tartozott és tartozik s kivált addig, mig e kamara területe nem korlátoltatott, e részről a vasvármegyei ipar csak csekély támogatásban részesült és úgyszólván

teljesen önerejére volt utalva. A fejlődésre nézve kedvező körülmények azonban nem hiányoztak; mind több és több vasútvonal vezettetett a megyén keresztül, a megye vagyonos lakossága számos iparczikknek biztositott kelendőséget, de a közlekedési eszközök alkalmas volta már a szomszéd megyék lakosait is bevonta Vasvármegye ipari piaczai körébe. A gyáripar is sietett felkeresni e megye nyers-terményekben és vízi erőkben gazdag pontjait, ezek sorából azonban leginkább Szombathely vált ki, mely az utóbbi évek folyamán jelentékeny ipari góczponttá fejlődött.

A fontosabb iparágak és ipartelepek mai képét a következőkben mutatjuk be:

Első helyen áll a *mezőgazdasági gép-ipar*, melynek fogyasztási területe hazánk határain túl terjed s a külföldi versenynyel szemben magának előkelő pozícziót vívott ki. A *Szombathelyen* levő két nagyobb gyáron kívül kisebb gazdasági gépgyárak vannak még *Sárvárott* és *Körmenden*. Meg kell emlitenünk még a m. kir. államvasutak szombathelyi műhelyét is, mely 2—300 munkást foglalkoztat. Gépipar.

A *Mayer E. fiai czég gazdasági gépgyára, vas- és fémöntődéje Szombathelyen,* e szakmában az ország elsőrangu ipartelepei közé sorakozik és versenyképesség tekintetében kiváló helyet foglal el. Mayer Emil, Ede és Károly alapították 1875-ben. A gazdasági gépek gyártásán kívül malomberendezéseket is gyárt és üzeme a vas- és fémöntésre is kiterjed. A gyár tulajdonképen két telepből áll: az egyik a városban van, a másik pedig a városon kivül. A két telep együtt 38.000 □ m. területet foglal el és 17 épületből áll. A hajtóerőt egy 30 lóerejű stabil gőzgép és egy 10 lóerejű locomobil szolgáltatja. A gyár átlag 300 munkást foglalkoztat; Magyarországon kivül az osztrák tartományokba, sőt Oroszországba, Romániába, Szerbiába és Bulgáriába is van kivitele. A gyár számos kiállításon és versenyen elsőrendü kitüntetéseket nyert.

MAYER E. FIAI GÉPGYÁRA SZOMBATHELYEN (A VASUT MELLETT.)

Pohl E. és fiai gazdasági gépgyára Szombathelyen 1856-ban alapíttatott. A gyár területe 1570 □ öl és 11 épületből áll, melyekben átlag 100 munkás dolgozik. Hajtó erő egy 20 lóerejü gőzgép. E czég szintén egyike a legversenyképesebb vidéki gyáraknak.

A *czementgyártás* különösen Szombathelyen örvend nagy virágzásnak. Czementgyártás. *Szombathelyen* 3 gyár foglalkozik e nemü tárgyak előállításával, melyek közül többen a külföldi kiállításokon is kitüntetésekben részesültek. E nemü vállalatok még *Körmenden. Köszegen, Rohonczon, Pinkafőn* és *Kis-Czellben* vannak, melyek czementáru-pordukcziója évenkint körülbelül 600,000 drb czement-tárgy.

Deutsch testvérek és társa czementárú-gyárát Szombathelyen 1883-ban Deutsch Henrik alapította. A telep 1350 □ ölnyi területen 7 épületből áll. A munkások száma átlag 16, miután ez az iparág nagy munkaerőt nem igényel. Mint erőgép egy hidraulikus sajtó van alkalmazásban. A gyár évenkint 100 vaggon czementet képes feldolgozni. Köszörü- és kaszaköveket is gyárt.

Az *agyag- és téglaipar* Szombathely rohamos fejlődése következtében szép lendületet vett. *Szombathelyen* 6 nagy körkemencze van, melyeknek termelési képessége évenkint 20 millió tégla. Azonkivül a vármegye minden nagyobb helyén van körkemencze s majdnem minden faluban van téglaszín. Agyag- és tégla-ipar.

Brenner János 1886-ban alapított *körkemenczéje Szombathelyen*, faltéglákat és cserépzsindelyt állit elő. A telep 21,800 □ öl területet foglal el és 10 épületből áll. A munkások száma 45; ezek közt 15 női munkás van. A gyár termelési képessége a hat havi üzemidő alatt egy millió tégla. Vasvármegyén kivül a szomszéd vármegyékbe is szállítja gyártmányait.

Wälder Alajos két *Szombathelyi* körkemenczéje közül az egyik 1888-ban, a másik 1894-ben épült. A telepek 68,000 □ öl területet foglalnak el és 18 épületből állanak, melyekben 100 munkás nyer foglalkozást. E gyárak a közönséges téglán kívül iszapolt fa- és burkolati téglát is állítanak elő, helyi fogyasztásra. Termelőképesség 6 hó alatt 4 millió.

A „Szombathelyi téglagyár"-at a Fischer és Faludi czég 1894-ben alapította *Szombathelyen.* A telep területe 11,220 □ öl és 10 épületből áll. A munkások száma 40. Termelőképessége 6 hó alatt körülbelül 1 millió.

Az Első szt.-gotthárdi téglogyár részvénytársaság telepének termelőképessége, a szokásos évi munkaidő alatt, $1^1/_2$ millió darab. Az üzem nemcsak a közönséges fali téglára, hanem fedőcserépre, préselt, párkány- és kövezet-téglára is kiter-

MAYER E. FIAI GÉPGYÁRA SZOMBATHELYEN (VÁROSI GYÁR).

jed és a községen és környéken kivül Stájerországban is van piacza. A társaság alaptőkéje 20,000 frt.

Bezerédj Adorján nagybirtokosnak Rum-Haraszton van *téglagyára*, melyet 1894-ben építtetett. A téglagyár préselt téglát és zsindelyt állít elő és 8000 téglát képes naponta késziteni.

Faipar. A megye dúsgazdag erdői és a közlekedési eszközök fejlettsége következtében tekintélyes *faiparral* bír. *Szombathelyen* van 5 gőzfürész, azonkivül *Pinkafőn, Kőszegen, Lékán,* stb. vannak gőzfürészek, a melyek nagymennyiségü műfát, épületfát és parkettet késziteneк. E cikkekben a kivitel egész nyugoti Európára kiterjed.

Wolf Jakab és társa fürésztelepe Szombathelyen csupán deszkák előállításával foglalkozik. 3000 □ m.-nyi területet foglal el, melyen két épület áll, ahol 20 munkás dolgozik. A hajtóerő egy 40 lóerejü gőzgép. A fürésztelepet évenkint 400 vaggon fát képes feldolgozni.

Geiszt Lajos 1893-ban alapította *gőzfürészét Szombathelyen.* Ez a vármegye legnagyobb és legversenyképesebb gőzfürésze. A telep 6000 □ öl területet foglal el, 5 épületből áll és 35 munkással dolgozik. A hajtó erőt egy 50 lóerejü gőzgép szolgáltatja. E gőzfürész évenkint 700 vaggon metszett anyagot képes előállítani és piacza nagyon kiterjedt.

Holczheim Kálmán szombathelyi ablak-, ajtó- és butorgyára több mint 7000 □ m.-nyi területen van és 10 épületből áll. Hajtóerő egy 20 lóerejü gőzgép. A munkások száma átlag 30, akik évenkint 40,000 frt értekü árut képesek előállítani,

A *bőripar* a nyers anyagok s a produkczió kitünősége következtében igen jelentékeny. *Szombathelyen* van 3 bőrgyár, melyeknek termékei Németországban, Ausztriában, Stiriában és Horvátországban nyernek elhelyezést s kitünő keresletnek örvendenek. Kisebb bőrgyárak vannak még: *Sárvárott, Kőszegen* és *Pinkafőn.* Bőripar.

A *Grünwald J. fia szombathelyi bőripari betéti társaság* és a *Szombathelyi börgyár-részvénytársaság* együtt évenkint kb. 10,000 darab bőrt munkálnak meg és dolgoznak fel. E gyárak a modern technika követelményeinek megfelelően vannak berendezve és versenyképességük az elsőrendü ipartelepek sorába helyezi őket. A *Szombathelyi bőrgyár-részvénytársaság* alaptőkéje 81.600 frt, tartalékalapja 17.602 frt, 1896. évi nyeresége 8023 frt.

A *szövő-ipar* a megyében ősrégi. Legjelentékenyebb a *pinkafői* pokrócz- és szűrposztógyár, mely a bécsi kiállításon nagy figyelem és kitüntetés tárgyát képezte, valamint a *lékai* darócz-, illetve pokrócz- és posztógyár Termékeiknek összege 250,000 méter. Van egy kisebb *mű-szövőde* is Körmenden. A *len- és kenderfonás,* valamint *szövés* a megye őrségi kerületének községeiben üzetik háziiparképpen s nagymennyiségü közönséges lenvásznat állítanak elő. Fonó- és szövőipar.

BEZERÉDJ ADORJÁN TÉGLAGYÁRA RUM-HARASZTON.

Putsch Sándor pokrócz-, daróczposztó- és gyapjuárú-gyára Pinkafőn egyike Magyarország legnagyobb és legversenyképesebb vállalatainak e szakmában. A mintaszerüen berendezett és kitünő vezetés alatt álló gyárat a jelenlegi tulajdonos 1878-ban alapította. A telep nyolcz épületből áll. Mint hajtó erő, a 20 lóerejü vizi erőn kivül egy 75 lóerejü gőzgép van alkalmazásban. A munkások száma körülbelül 80. A gyár évi termelőképessége 7000 vég pokrócz, ami 50,000 párnak felel meg. Mint különlegességet úgynevezett „montán-takarókat" gyárt; hegyi vidékre különösen alkalmas lótakarók. Az árúknak Magyarországon kívül Ausztriában és Romániában is jó piaczuk van. A gyár a legjobb rendszerü, a legkitünőbb gépekkel felszerelve.

Nagyon tekintélyes a megye mezőgazdasági termékekben való gazdagsága folytán a *malomipar.* A gőzmalmok közül többen, mint a *szombathelyi, sárvári, körmendi, kis-czelli, rumi* és *kőszegi,* a malomipar terén kiváló jelentőséggel birnak, kitünő termékeik nemcsak nálunk, hanem a külföldön is keresettek. Kisebb jelentőségűek a *jánosházi, orbánfalvi* és *répczelaki* gőzmalmok. Azonkívül minden községben van egy kisebb jelentőségü malom, melyek a belszükségletet fedezi. Malomipar.

A *Berger és Geiszt czég mű- és gőzmalmát* 1875-ben Horváth János alapította *Szombathelyen.* 1891-ben Berger Zsigmond tulajdonába ment át, 1893-ban pedig megalakult a jelenlegi czég, mely egyszersmind a mintaszerüen berendezett és a legkényesebb igényeknek megfelelő *gőz- és kádfürdőt* is építtette. A telep területe 3600 □ öl és 8 épületből áll. Vizi hajtóerőben 10 lóerő és azonkívül egy 50 lóerejü gőzgép áll rendelkezésükre. A munkások száma 18, az évi produkczió 200 vaggon.

Ungár Zsigmond „Püspök-hengermalma" Szombathelyen, egyike az ország legrégibb vidéki műmalmainak. 1821-ben építtette perlaki *Somogyi* Lipót püspök és innen nyerte „Püspök-malom" elnevezését. A jelenlegi tulajdonos 1891-ben alakíttatta át, azonban az átalakítási munkálatok még nincsenek teljesen befejezve. A malom jelenleg 1400 □ m. területre van szorítva és 4 épületből áll. Vizi erőben 30 lóerő áll rendelkezésére és azonkivül egy 80 lóerejü gőzgép. A munkások száma 18, termelési képesség évenkint 35,000 mmázsa, mely árunak Magyarországon kívül Ausztriában és Stájerországban is van piacza.

Az *„Ella" elektromos mümalmot Sárvárott* 1897-ben nyitották meg. A magas őrlésü malomban 5 hengerszék és 3 őrlőjárat van 150 mm. napi munkaképességgel. A síkmalomban 3 hengerszék és 4 őrlőjárat van 50 mm. munkaképességgel. A malom hajtó erejét 3 elektromótor szolgáltatja, összesen 130 lóerővel. A villamos áramot a malom az 5 kilométernyi távolságban fekvő ikervári turbina-telepről nyeri.

Bezerédj Adorján rúm-haraszti gőzmalma 1895-ben létesült s napi termelő-képessége 250 mm. Hajtó-erő egy 60 lóerejü gőzgép. A munkások száma 50.

A *Kemenesaljai gőzmalom részvénytársaság (Kis-Czell)* gőzmalma Dömölkön van

(Kis-Czell mellett) s egyike a nagyobb hasonnemü vállalatoknak. A malom 1894-ben helyeztetett üzembe. A társaság alaptőkéje 80.000 frt, 1896. évi nyeresége 7189 frtvolt.

Az *élelmi szereket előállító gyárak* között nagy jelentőségü a *Vasmegyei czukorgyár részvénytársaság* czukorgyára *Sárvárott*, mely 1895. végén kezdte meg üzemét. E vállalat hazánk czukorgyárai között elsőrangu helyet foglal s a vármegye gazdasági visszonyaira nézve rendkívül jó hatással bír.

Czukoripar.

A *Vasvármegyei czukorgyár részvénytársaság* székhelye Budapesten van, a gyár maga Sárvárott. A részvénytársaság elnöke *Hatvany*-Deutsch József, az igazgatóság élén Hatvany-Deutsch Béla, Hatvany-Deutsch Sándor, Hatvany-Deutsch Károly, Koppely Géza és Dorner Károly állanak. Az alaptőke 750,000 forint. A társaság 1894-ben alakúlt s a gyár már a rákövetkező év szept. 23-án üzembe hozatott. 11 kazánnal s 700 lóerővel bír. Naponkint 80—90 ezer mm. répát dolgozik fel, melynek 10%-a lesz czukorrá. Munkaidő: 100 nap szünet nélkül, éjjel-nappal. A gyárnak saját villanytelepe van, de legközelebb a világítást az Ikervárott létesített vizmű- és elektromos telepről fogja kapni. Van továbbá saját iparvágánya és kórháza. A gyártelep 33 kat. holdat foglal el a Rába mellett, 1/4 órányira a várostól, Péntekfalu határában. Átlag 500 munkást foglalkoztat (üzemidőben); a tisztviselők és az állandó alkalmazottak száma 35.

A BERGER ÉS GEISZT-FÉLE GŐZMALOM ÉS GEISZT LAJOS GŐZFÜRÉSZE SZOMBATHELYEN.

Konzervgyártás.

A *Bogdány-féle első osztrák-magyar rántott-leves-anyaggyár Rohonczon* a hadsereg számára rántott-leves konzervet készit, még pedig nemcsak Ausztria-Magyarország, hanem Németország számára is. A gyár területe körülbelől 2300 □ m. és hat épületből áll. Hajtóerő egy 10 lóerejü gőzgép, a munkások nagyobb része nő és számuk átlag 22. A gyár naponként 10,000 kg. konzervet képes előállítani.

Körmenden Leitner János pótkávégyártáshoz szükséges félgyártmányokat állít elő, amennyiben nagyban üzi a *czikória- és répa-aszalást*, mely terményekből a mult évben körülbelől 70 vaggon-rakományt szárított. E czikket az osztrák pótkávégyárosok vásárolják.

Sajtgyártás.

A *sajtgyártás* az utolsó években szintén figyelemre méltó lendületet vett a vármegyében. Sajtgyárak vannak *Sárvárott* a herczegi uradalomban, gróf Erdődy Ferencz *jánosházai* uradalmában, *Muraszombaton* gróf Szápáry Géza uradalmában, továbbá *Kemény-Egerszegen*, ahol a répczevölgyi tejszövetkezet gyárt nagyobb mennyiségü sajtot.

Szesz és szeszes italok gyártása.

A *szeszipar* és *szeszes italok gyártása* szintén jelentékeny iparággá fejlődött az utolsó évtizedekben, főleg *Szombathelyen* és *Kőszegen*. Van egy jelentékeny mezőgazdasági szeszgyár *Keléden*, a *jaáki* szeszgyár pedig nem régen

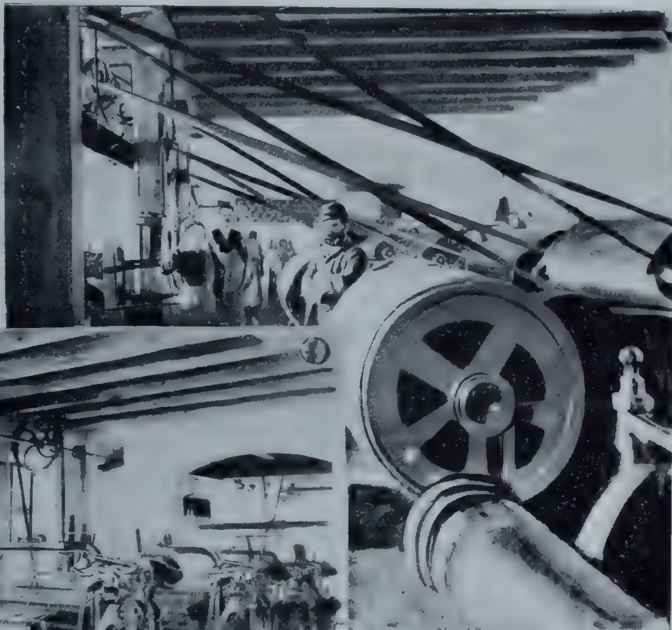
kezdte meg működését. Azonkívül van számos kisebb szeszfőző. *Szombathelyen* 3 szép forgalmú *eczetgyár* van, továbbá *Körmenden* és *Sárváron* 1—1. Az általuk felhasznált szeszmennyiség: 1024.98 hl.

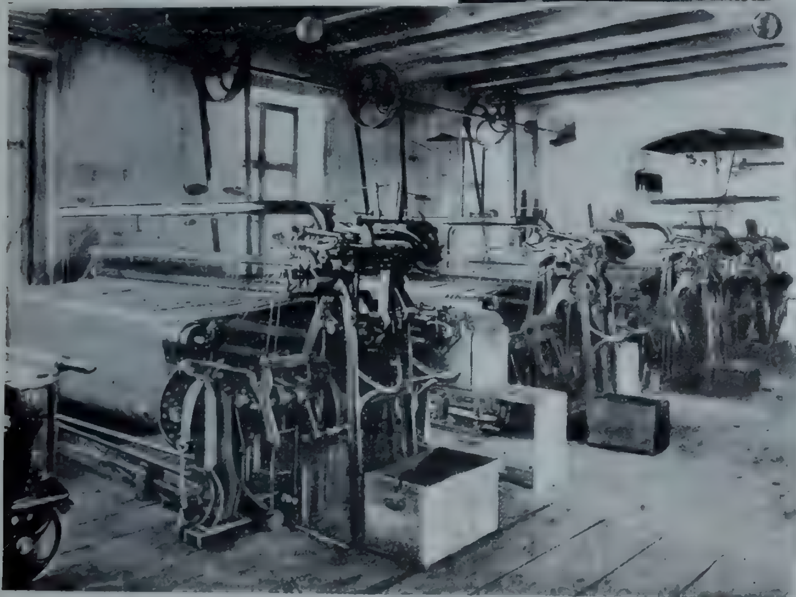
Hoffmann Samu fiai szombathelyi eczet- és szeszgyára, egy szabadalmazott készitési mód szerint dolgozik. A telep területe 500 □ m. és 6 épületből áll. Évi termelőképesség 3600 hektoliter.

Guttman L. J. eczet- és szeszgyára 1845-ben alapíttatott. A gyár területe 500 □ m. és 2 épületből áll. Hajtóerő egy 3 lóerejü villamos dinamógép. Évi termelőképesség 10,000 hektoliter eczet, melynek Ausztriában is van piacza.

A *Kőszegi serfőzde részvenytársag* 1895-ben alakúlt. Hajtóerő egy 16 lóerejü fekvő gőzgép és egy 8 lóerejü dinamó-mótor. Termelőképessége évenkint 8000 hektoliter. A társaság készítményeit a város és a vármegye határain túl is kedvelik.

Kirbisch Ferencz muraszombati rum- és likörgyár- 1873-ban keletkezett s 1893. óta a czégnek *Vaslakon* is van fiók-gyártelepe. Gyárt, a különböző pálinkanemeken kívül, sósborszeszt, gyümölcslikőröket, eczetet, aszalt és konzervált gyümölcsöt. A termelés nagysága az évenkénti gyümölcstermléstől függ.

RÉSZLETEK A PINKAFŐI POKRÓCZGYÁRBÓL.

A *vegyészeti ipar* képviselői a megyében:

Vegyészeti ipar.

Mayer Mór gyufagyára, mely 1869-ben alapíttatott *Szombathelyen*. A gyár 650 □ m. területen fekszik és 3 épületből áll. A munkások száma 55, akiknek nagyobb része nőkből áll. A czég Ausztriában is talál piaczokat gyártmánya számára.

Engel I. L. fiai szombathelyi szappangyára a következő szappannemeket állítja elő nagyobb mértékben: színszappant, gyanta-szappant, fehér „Sabaria"-szappant, sárga házi szappant, kókuszolaj-szappant, mandula-szappant, gliczerin-szappant és borotváló-szappant, mely utóbbi czikk a gyár különlegessége.

Leitner János gőz-magpergető-gyára Körmenden egyedüli a nemében hazánkban; a különféle magok kikészitését űzi.

Óragyártás.

Óragyártással egy szent-gotthárdi gyár foglalkozik a megyében, mely ez iparczikket az országban egyedül állítja elő gyárszerüen.

A *szent-gotthardi Első magyar óragyárrészvény társaság* fényes és mintaszerűen berendezett telepét 1896-ban alapíttották. A gyár területe 2600 □ öl és két díszes épületből áll. A telep villamos erőre és villamos világitással van berendezve. A munkások száma 300; ezek között mintegy 100 női alkalmazott. E nagyszabású gyár évenkint körülbelől 66,000 zsebórát képes gyártani. A gyár vezetése kiváló szakemberek kezében van és úgy ez, mint ama körülmény, hogy

a telepen a modern technika minden vívmánya alkalmazva van, kétségtelenné teszik, hogy e czég nemsokára ki fogja szorítani a külföldi óragyárak gyártmányait. A társaságot svájczi tőkepénzesek alapitották; alaptőkéje 350,000 frt.

Dohánygyár egy van a megyében: a szent-gotthárdi.

Dohánygyár. *A szt.-gotthárdi m. kir. dohánygyárat* 1895-ben építették. Ugy ez, mint az óragyár valóságos áldása a vidéknek, mert itt is körülbelől 400, nagyobbára nőimunkás van alkalmazva. E gyár kezdetben leginkább rövid szivarok előállításával foglalkozott, hogy munkásait ez olcsó szivarok készitése által gyakoroltassa be a finomabb szivar-fajok gyártásába. A gyár fennállásának első évében 6.500,000 drb szivart állított elő.

Vasipar. A *vasipart* a megyében csupán egy kisebb jelentőségü vashámor képviseli; a *fémipar* terén az antimon-gyártás emelkedik ki. (L. „Bányászat és Kóhászat.")

Fuith Károly felső-eöri vashámora ma már a hámoriparnak egyetlen képviselője Vasvármegyében. Gyárt ásót, kapát és fejszét. E hámor valaha virágzó ipartelep volt, de a nagy verseny szűk körre szorította üzemét.

UNGAR S. PÜSPÖK-HENGERMALMA SZOMBATHELYEN.

A *Miller J. M. és társa czég antimón-gyára* egyik érdekes különlegessége Vasvármegyének. A gyárat Körmendy József Ede alapította 1865-ben, de nem rendelkezvén az intenzív üzemhez szükséges megfelelő tőkével, a telep a jelenlegi tulajdonosok kezeibe került, kik nagy szakértelemmel és megfelelő tőkével, virágzó ipartelepet teremtettek itt. A gyártási ág: antimón crudum és antimónregulus. A telep 5 m. holdnyi területet foglal el és 25 épületből áll. A hajtóerőt három gőzgép szolgáltatja, összesen 42 lóerőre. A munkások száma 200. Termelési képesség 3600 mm. antimón regulus és 500 mm. antimon crudum. A gyártmányoknak hazánkban csak Pozsony a piacza, de kivitel Ausztrián kívül Német-, Orosz-, Olasz- és Törökországba is van. A gyár szakképzett vezető igazgatója *Rochata* Károly.

Szombathelyen a világosságot a légszesztársulat produkálja.

Légszeszgyár. *A Szombathelyi légszeszvilágitási társulat* 1873-ban keletkezett, alaptőkéje 100,000 frt, igazgatója *Brenner* József. A gyár 3000 □ ölnyi területen 4 épületből áll és csőhálózata 20 kilóméternyi tekintélyes hossztávolságot tesz. Szombathely tudvalevőleg egyike az ország legjobban világított vidéki városainak, ami a vezetés kitünőségét és a telep nagy üzemképességét bizonyítja.

Elektromos művek. Nagy fellendülésnek néz eléje a megye, különösen Szombathely és Sárvár gyár- és kézműiparának fellendülése az *ikervári elektromos művek*

űzembe helyezése folytán, mely nagyszabásu vállalat Szombathely, Sárvár és vidékének szolgáltatja az elektromos erőt és világitást, de üzemét fokozotosan az egész Dúnántulra ki szándékozik terjeszteni.

A Vasmegyei elektromos művek részvénytársaság 1895-ben alakult 1 millió frt alaptőkével, *Szombathely* székhelylyel. Telepe és üzemberendezése Magyarországban egyedül áll a maga nemében. A villamos áramvezeték hossza 66 kilométer. E vezeték 9 mm. átmérőjü elektrolitikus vörösrézsodronyból áll és Szombathely, Sárvár és Ikervár községeket köti össze, villamos világitás és erőátvitel czéljából.

BEZERÉDJ ADORJÁN GŐZMALMA RUM-HARASZTON.

A vízduzzasztó-mű Ikervárnál van. E czélra felhasználták a Rába két kanyarulatát, melyeket átvágással kötöttek össze és a duzzasztógátat az így nyert uj mederben alkalmazták keresztben. A fölösleges víz a gát koronája fölött és a két-ajtós zsilipen át a Rábába ömlik. A Rába vize a saját medrében duzzasztatik és a három nyilású beeresztő zsilipen át a műcsatornába ömlik.

A műcsatorna-fenék 158.27, a rendes vízszin 160.27 magasságnyira fekszik a tenger szine fölött. A felső vizet vezető műcsatorna hossza a turbina-állomásig 5080 méter. A víz a 23-as hektométerig ásott mederben folyik és innen két gát közt a terepmagasságu mederbe ömlik. A víztükör 20 méternyi szélessége mellett a rendes vízállás mindenütt 2 méter, úgy, hogy a turbinák hajtásához másodperczenkint 20 m³ vízmennyiséget szolgáltat.

A turbina-állomás Ikervár közelében van. A csatorna-fenék 157.63, a víztükör 159.63 magasságban fekszik a tenger színe fölött. A Rábából levezetett víz a műcsatornán át folyik a turbinákhoz. A mű 5 turbinába van berendezve, egyelőre azonban csak 3 turbina van felszerelve. Minden turbina hajtó ereje 4250 l. másodperczenkénti vízmennyiség felhasználásával 300 lóerőnek felel meg, úgy, hogy jelenleg 900 lóerő áll rendelkezésre.

A turbinák (Jouval-rendszer, actialis injectióval) vízszintes tengelylyel vannak szerkesztve és 7.55 m. esésnél és perczenként 180 fordulatu gyorsaságnál, lendkerék nélkül, egyenkint két közvetlenül kapcsolt, hatsarku egyenáramu dinamógépet hajtanak. Mindegyik dinamó perczenkénti 180 fordulattal, egy 65 Ampéres, 1500 Volt alatti feszültséggel bíró áramot állít elő. A 3 csoport generátorai egymás után vannak kapcsolva és csupán egy áramkörön dolgoznak, mely a villamos energiát Szombathelynek, Sárvárnak, Ikervárnak és az áramkörbe eső községeknek és gazdasági telepeknek szolgáltatja.

A 3 csoport teljes megterhelésénél az összes feszültség a kiinduló állomásnál 9000 Volt-ra rúg, mig az áram intenzitása állandóan megtartja a 65 Ampéres-t. Ez az állandó áram látja el a transzformátorok motorait, valamint az ipari motorokat. A soros-kapcsolásu motorok gyorsaságát a sebesség-szabályozók teszik egyenletessé és állandóvá. A turbina-állomás világitási csoportja egy nagyfeszültségü motorból áll, mely az első delejes áramkörbe van kapcsolva és 30 Ampére és 110 Volt feszültségü dinamót hajt.

A felső víz a turbinákon át a 3520 m. hosszú alsó csatornába folyik és innen a Rábába. A turbinák által fel nem használt víz a szabad zógó fölött az alsó csatornába folyik.

A SZOMBATHELYI LÉGSZESZGYÁR.

A villamos áramot a

turbina-állomás generatorai a fővezetéken át a központokba, u. m. Szombathelyre, Sárvárra és Ikervárra vezetik, ahol a soros-kapcsolású motorokat táplálja. E magas feszültségü motorok a másodlagos egyenáramú generátorokat hajtják, melyek a Raffard-féle rendszer szerint közvetlenül vannak kapcsolva és a 150 Volt feszültségre redukált áramot az osztóvezetéken át (hármas vezetékü rendszer) a fogyasztókhoz vezeti. Ez osztóvezetékek Ikerváron és Sárváron a föld fölött, Szombathelyen a föld fölött és alatt vannak vezetve.

Az üzem teljes biztosítása czéljából a szombathelyi központban egy körülbelül 200 indikált lóerejü gőzgép állíttatott fel, a hozzávaló kazánteleppel együtt.

A kezdeményezés érdeme gróf Batthyány Lajos ikervári nagybirtokos, orsz. képviselőé, ki herényi Gothard Jenő és Edelmann Sebő kiváló szaktudósaink és dr. Károlyi Antal alispán közreműködésével valósította meg e nagyszabású és messze földön egyedül álló művet.

Kisipar. *A kis, illetve kézmüipar* az utóbbi évek folyamán szép fejlődésnek indúlt. Nagyobb kézműipar a Szombathelynek, Körmendnek, Kőszegenek, Sárvárnak és Kis-Czellnek van. Jelentékeny számmal vannak e városokban mű-

A VASMEGYEI ELEKTROMOS MŰVEK IKERVÁRI VIZDUZZASZTÓ-MŰVE.

asztalosok, műlakatosok, szíjgyártók, szabók, czipészek, kiknek izléses, szép munkái előkelő kiállitásokon részesültek kitüntetésekben.

Ipari népesség. Az 1890. népszámlálás adatai szerint *Vasvármegye ipari népessége* a következő:

Tulajdonképeni iparral foglalkozik 17.569 férfi és 1349 nő, élvezeti és személyes szolgálati iparral 1647 férfi, 1666 nő, vándor-iparral 37 férfi, 4 nő, háziiparral 320 férfi és 67 nő, összesen 196.23 férfi és 3086 nő. Ezek között önálló vállalkozó 8367 férfi és 173 nő. Az iparűző lakosság a megye népességének 5·82 %-át teszi, tehát megközeliti Sopronvármegyét, melynek iparűző lakossága 6·43 % és elhagyja Somogyvármegyét 4·74 és Zalavármegyét 4·37 %-ra emelkedő iparűző lakosságával. A megye két legnagyobb iparos városában az iparűző lakosok száma: Szombathelyen 2316 férfi és 391 nő, Kőszegen 1041 férfi és 140 nő.

Husznál több ipari munkást 1890-ben a következő iparvállalatok foglalkoztattak:

egy ács	22	munkást
egy bőrgyáros	35	„
három épitész	20—30	„
két „	50—60	„

egy gépgyár	114	munkást
egy gyapjufonó	20	„
egy „	60	„
egy gyufagyár	35	„
egy malom	25	„
egy „	32	„
két téglagyár	20—20	„
egy „	43	„
egy vasuti műhely	178	„

Az iparosok fent kimutatott létszáma az egyes iparcsoportok szerint következőleg oszlik meg:

ács	862	késes	6
ágy és paplan-készítő	7	keztyűs	3
aranyozó	8	kocsigyártó	14
aranymüves	9	kocsis	1390
arczképfestő	2	kőfaragó	171
asztalos	1218	kőmüves	1795
bádogos	76	könyvkötő	32
béltisztító	2	könyvnyomdász	68
bognár	491	kötélgyártó	60
bőrgyártó	44	kötszerész	2
conserv-készítő	1	kövező	1
cserepező	161	kútmester	4
csizmadia	1025	lakatos	359
czementgyártó	8	légszeszgyártó	6
czipész	2596	malomiparnál	1088
czukrász	28	mészáros	406
czukorka-készítő	13	mézeskelácsos	63
dohánygyártásnál	868	nyerges	88
enyvgyártó	6	órás	48
építészetnél	405	orgona-késztő	7
esernyő-gyártó	2	pamutfonó	47
esztergályos	91	papirgyártó	3
fametsző	1	pék	418
fazekas	231	posztó-nyíró	6
fegyvermüves	2	pótkávégyártó	16
fémárú-gyártó	16	reszelővágó	8
fényező	3	rézműves	6
fényképész	14	rézöntő	2
fésűs	19	ruhafestő	24
gépész	206	sajtkészítő	5
gombkötő	8	sajtos	3
gőzfűrészet	7	serfőző	2
gyapjufonál-szövő	306	szabó (férfi)	1558
gyertya- és szappangyártó	76	„ (nő)	163
gyufagyártó	36	szerkovács	4
halász	5	szeszgyártó	5
hangszerkészítő	1	szíjgyártó	75
harangöntő	2	szíkvizgyártó	10
hentes	86	szitakötő	43
kádár	259	szobafestő	76
kalapos	112	szűcs	37
kályhás	12	szűrszabó	12
kaptafa-készítő	2	takács	675
kárpitos	25	téglagyártó	292
kosárfúró	5	tímár	109
kátránygyártó	5	üveggyártó	81
kefekötő	20	vasgyártó	11
kéményseprő	72	vasúti jav. műh. szakmunkás	178
kékfestő	35	zongora-készitő	1
kertész	123		

Nem szükség mondanunk, hogy ezen kimutatás a népszámlálás óta lefolyt hét év alatt jelentékenyen, és pedig a megye iparának fejlődése szempontjából előnyösen változott meg. Egyes iparágakat, különösen a gyáriparban, ma kétszer-háromszor annyi egyén képvisel, uj iparágak keletkeztek s csak azok hanyatlottak Vasvármegyében is, melyeket a megváltozott viszonyok lassanként mindenütt leszoritanak a küzdtérről.

1887. évi vasmegyei iparkiállítás.

Az iparfejlesztésnek jelentékenyebb tényezője volt az *1887. évi vasmegyei iparkiállítás*, mely Szombathelyen a közép kereskedelmi és ipariskola uj épületének tornacsarnokában tartatott meg. A kiállitás eszméjét

Varasdy Károly akkori polgármester penditette meg, hozzá csatlakoztak az iparosok legjobbjai, kik a vármegye és város közönségétől támogatva, a kiállítás eszméjének testet adtak. A vasmegyei iparkiállítás a vidéki kiállítások egyik legszebbikének mondható.

Ipari társulás.

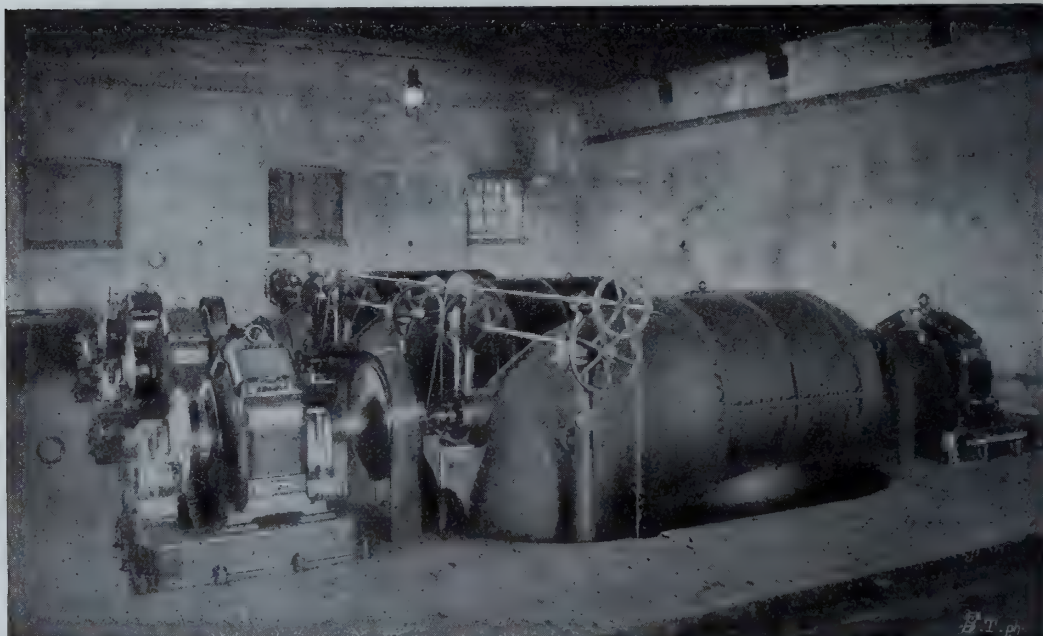
Az *ipari társulás* a megyében még kezdetleges állapotában van s az ipartestületek működésében konczentrálódik.

Ipari szakoktatás.

Az *ipari szakoktatás* már fejlettebb; minden városban van alsófokú ipariskola, Szombathelyen pedig az államilag segélyezett ipari és felső-kereskedelmi iskola áll a nagyobb szabású ipari szakoktatás szolgálatában.

KERESKEDELEM.

Már a bevezető sorokban vázoltuk ama körülményeket, melyek Vasvármegye kereskedelmi viszonyaira irányadó befolyást gyakoroltak. A mező-

RÉSZLET A VASMEGYEI ELEKTROMOS MŰVEKBŐL.

Főbb kereskedelmi ágak

gazdasági termelés egyik jelentékeny színtere lévén Vasvármegye, a kereskedelem is ennek támogatására irányult és főleg mezőgazdasági termények adásvételének közvetitésére terjedt ki. Gabona-kereskedéssel a megye csaknem minden pontján foglalkoztak, míg a bor- és fakereskedés góczpontja Kőszeg volt, melynek kereskedő lakosai Sopronyon és Pozsonyon át időnként jelentékeny mennyiségü bort szállítottak Németország és Lengyelország felé s a szállítás tekintetében úgy ezen, mint több más czikkre nézve a középkorban többféle kiváltságokat nyertek királyainktól.

Belkereskedés

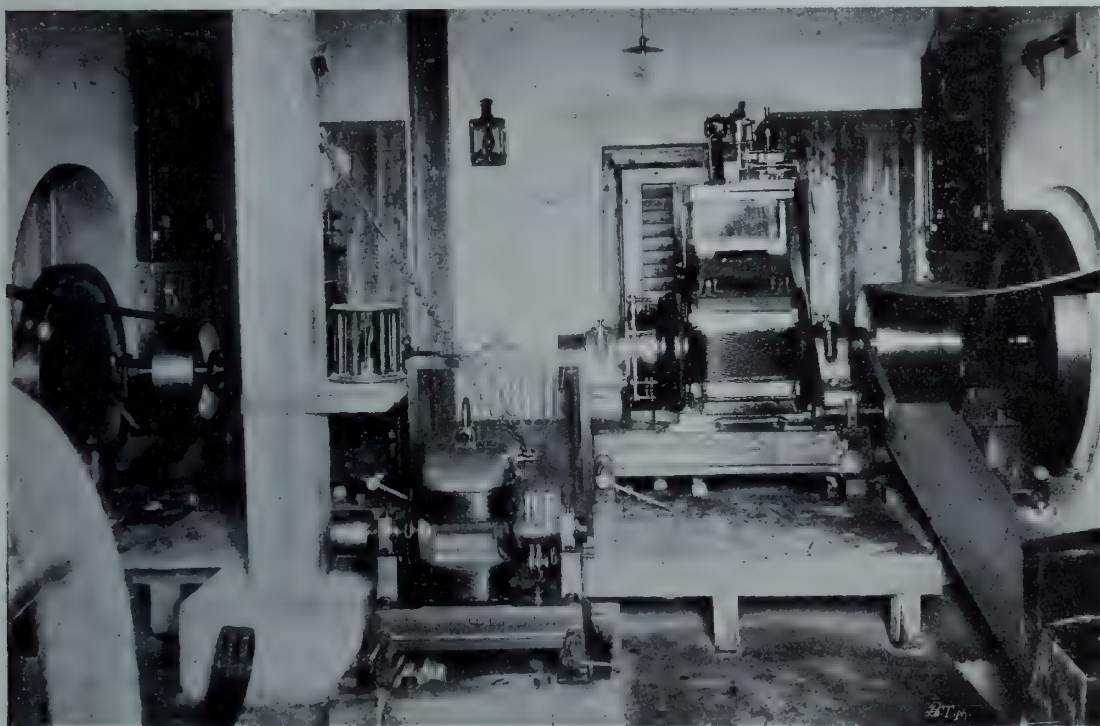
A *belkereskedés* szűk körre szorítkozott; közvetitette a külföldről behozott árúk elhelyezését, egyebekben pedig kénytelen volt az iparüzőkkel versenyre kelni, kik szintén boltokban és sátorokban árusították készítményeiket s féltékenyen őrködtek a fölött, hogy a kalmárok a verseny teréről le ne szorítsák őket.

Czéhrendszer.

Idegen kereskedők letelepedése felette meg volt nehezítve; a városokban a kalmárok szintén czéhszerű testületekké szervezkedtek, a városoktól szabadalmakat vívtak ki maguknak, melyek közt az volt a legjelentékenyebb,

hogy idegen származású kalmár csak a grémium engedélyével telepedhetett le s nyithatott üzletet, de ezen engedély megadása a polgárjog előzetes megszerzéséhez volt kötve. Igy például 1687-ben Szombathely czéhmesterei és kalmárai a városi közgyűléshez kérvényt intéztek a városban házaló izraelita kalmárok ellen, mire a város a zsidó kereskedőket területéről kitiltotta s csak vásárok alkalmával engedte meg nekik az adás-vételt.

Általában a megye minden városában akadályokat görditettek a helyi hatóságok a zsidó kereskedők letelepedése elé s csak szükségből türték meg ezek üzleti müködését. Az 1712-iki pestis alkalmával például Szombathely kalmárai majdnem mindnyájan elhaltak, minél fogva a városban a kereskedelmi forgalom jóformán szünetelt. Ennek daczára csak 1718-ban engedte meg a város egy rohonczi származású *Marko* nevü zsidó kereskedőnek a letelepedést, azonban felette súlyos feltételek mellett; nevezetesen nem volt szabad fele- Zsidó kereskedők.

RÉSZLETEK A VASMEGYEI ELEKTROMOS MŰVEKBŐL.

ségét és gyermekeit Szombatbelyre hozni, boltját vasár- és ünnepnapokon egész nap köteles volt zárva tartani, oly árút, melyet a városban lakó czéhbeli emberek készitenek, árúsitania nem volt szabad, végül ügyes-bajos dolgaiban vagy vétség elkövetése esetén a rohonczi zsidó biróhoz nem fordulhatott, hanem Szombathely város biráját tartozott illetékesnek elismerni. 1772-ben azonban a város teljesen megtiltotta a zsidóknak a bolt-nyitást s mivel ennek daczára mégis boltokat kezeltek s a városi iparosokkal versenyre léptek, 1736-ban a városi közgyülés az összes zsidó kalmárokat kiutasította a város területéről. Hasonló eljárást követett Kőszeg városa is és a zsidó kalmárok e városokban csak a XIX. század derekán nyertek letelepülési és üzletnyitási jogot.

A kereskedelmi árúk árát épp úgy, mint az iparczikkek árait, koronként a megyehatóság, illetve a szabadalmas városokban a városi hatóság limitálta s az *árszabás* áthágóit szigorúan büntette. 1802-ben a franczia háború folytán Magyarország gabona-készletei és marha-állománya az ínséggel küzdő Ausztriába vitetvén ki, a termények ára rendkivül magasra Árlimitáczió.

emelkedett, Szombathely városa ekkor a lényegesebb termények árát, az általános drágaságnak megfelelően, következőleg limitálta:

egy pozsonyi mérő	buza	6	frt 50	kr.
„ „ „	rozs	6	„ 45	„
„ „ „	árpa	5	„ 18	„
„ „ „	zab	3	„ 18	„
„ „ „	kukoricza	5	„ 51	„
egy bécsi font	marhahus	—	„ 7	„
„ „ „	borjuhus	—	„ 8	„
„ „ „	gyertya	—	„ 24	„
„ „ „	szappan		„ 24	„
„ „ „	tojás	—	„ 4	„

Kereskedelmi fejlődés.

A XIX. század derekán az általános fellendülés Vasvármegye kereskedelmét is emelte, mely úgy a Dunántúl, valamint a szomszéd osztrák tartományokban mind távolabb piaczokra terjesztette ki üzletkörét, de csakis a nyers termények forgalmának közvetitése tekintetében. A megye összes

Szombathely fejlődése.

városai közül ekkor már Szombathely állott első helyen s ennek a piaczán folytak le ama népes vásárok, melyeken távol vidékek lakosai cserélték ki árúikat, noha Kőszeg és Körmend vásárai is elég jelentékenyek voltak.

Az 1857—59. években a szombathelyi piaczon a következő forgalom volt: Buza 38,000 mérő, rozs 30,000 mérő, árpa 18,000 mérő, zab 13,000 mérő, tengeri 2000 mérő, összesen 101,000 mérő gabona, 315,000 frt értékben. 1859-ben 3000 drb ökör és tinó, 2500 drb tehén hajtatott a szombathelyi piaczra; az ökrök ára átlag 77 frt volt, a teheneké 43 frt. Hizlalt sertés késő őszszel és télen körülbelül 1000 darab hajtatott fel, fontszám 18—24 krért.

Szombathely volt lerakodó helye az erdődús Vasvármegye, valamint Stájerhon *fatermékeinek.* Tüzifa évenkint körülbelül 225—340 ezer osztrák öl hozatott forgalomba. Hetenkint 400 szekér deszka, 70—80 szekér épületfa, 50—60 fuvar lécz és 20—25 fuvar zsindely hozatott Szombathely piaczára.

A hatvanas években Vasmegye kereskedelme jelentékeny ingadozásokat tüntet fel. 1860-ban a franczia sovány termés következtében egy időre lábra kapott gabona-export némi élénkséget idézett elő, a pénz értéke is javulást mutat fel.

Vasvármegye főkereskedelmi czikke ez időben is a gabona volt. Szombathely jelentősége azonban a budapest-prágerhofi, valamint a bécs-győri vasutvonalak kiépítése folytán tetemesen csökkent; a kereskedelem fejlődését akadályozta a bécsujhely-kanizsai vonal építésének oly hosszú évek során való elhalasztása. Szombathely és Kőszeg rovására óriási módon növekszik *Kemenes-Hőgyész* jelentősége ugy Győrhöz, mint az ország ekkori legnagyobb gabona-emporiumához való közelsége miatt. Az előbb jobbára a szombathelyi piaczra hozott gabonát most egyedül a győri kereskedők vásárolják össze.

A helyzet lényegesen előnyös megváltozása 1865-ben következett be, midőn a déli vasut sopron-kanizsai vonala a forgalomnak átadatott. Habár e vasút rég óhajtott kiépülése az egész megye gazdasági helyzetének lényeges javulását idézte elő, mégis különösen Szombathely ipara és kereskedelme lendült fel a vasúti összeköttetés létesülése következtében. Egyszerre látjuk eltünni az előbb sokkal jelentékenyebb Kőszeg és Kemenes-Hőgyész kereskedelmét, sőt még Sopron is megérzi ennek hatását s Szombathely lakossága rövid idő mulva megkétszereződött.

Az uj alkotmányos élet hajnala ily talajt talált Vasvármegyében a

Jelen állapot.

kereskedelem terén s talán felesleges mondanunk, hogy az ország életműködésének felpezsdülése e megyében is emeltyűjévé vált a kereskedelemnek. A forgalom felélénkült, a kereskedők száma szaporodott s az alkotmányos úton alkotott üdvös törvények e megyében is előmozdították a kereskedelem fejlődését. Sajnálni lehet azonban, hogy Vasvármegyének az ország fővárosától távol fekvése s a vasúti összeköttetések alakulása következtében e

megye behozatali kereskedelme inkább Bécs, mint Budapest felé gravitál s az osztrák iparczikkek nagy tömegének biztosít kelendőséget.

1872-ben a győr-kis-czelli és a székesfehérvár-gráczi vasutak a forgalomnak átadatván, a megye egyre több pontja vonatott be a kereskedelmi tevékenység körébe. Így *Kis-Czell* és *Sárvár*, melyek azelőtt e tekintetben alig tarthattak igényt a felemlítésre, most aránylag gyorsan emelkedtek ki s különösen Kis-Czell kereskedelmi szepontból is virágzó góczponttá küzdötte fel magát s megvetette szép jövőt igérő fejlődése alapját.

Az 1873-iki pénzügyi és gazdasági válság a megyét és különösen a Bécscsel szoros üzleti összeköttetésben állott Szombathelyt érzékenyen sujtotta. Egy pénzintézet és több kereskedő merült el a bukás örvényében és a válság sokáig nyomot hagyott maga után.

A nyolczvanas évek elején a marha- és sertéskereskedés nyert az eddiginél nagyobb fellendülést, míg a jelen évtized a fakereskedés fellendülésé-

A SÁRVÁRI I. TAKARÉKPÉNZTÁR HÁZA.

vel köszöntött be. 1889-ben a szombathely-pinkafői, majd 1891-ben a pozsony-szombathelyi vasutak megnyittatván, Szombathely városa nyolcz irányban elágazó vasuti hálózatnak vált középpontjává.

Vasvármegye kereskedelmének *jelen* helyzetét röviden a következőkben vázoljuk:

Gabonakereskedés.

Legjelentékenyebb ágazata a kereskedelemnek ma is a *gabonakereskedés*, mely Alsó- és Felső-Ausztriába, Stájerbe, sőt Svájczba és Németországba is közvetíti a megye és a szomszédos vídékek mezőgazdasági terményeit. Legjelentékenyebb gabonapiaczai a megyének Szombathely, Kis-Czell, Sárvár, Körmend és Molnári.

Borkereskedés.

A *borkereskedés* vesztett ugyan régi jelentőségéből, de még ma is élénknek mondható s főleg a soproni, zalai és baranyai borok forgalmát közvetíti, ami évenként mintegy 60—70 ezer hektolitert tesz ki.

Állatkereskedés.

Az *állatkereskedés* az ujabb időkben nyert lendületet; középponja Szombathely, de Kis-Czell és Körmend vásárai is nagy forgalmúak. A megye piaczán éven át mintegy 90—120 ezer darab szarvasmarha kerül eladásra. A ló-, sertés- és baromfikereskedés szintén jelentékeny és egyre fejlődik.

Fakereskedés.

A *fakereskedés* régibb idő óta állandóan virágzik és fejlődik; főtelepei a kereskedés ezen ágának Szombathely, Csákány, Pinkafő és Felső-Eőr. Az évi forgalom tüzifában mintegy 300,000, épületfában 600,000, dongafában 160,000 mm.

Egyéb kereskedelmi ágak.

A *füszer-, gyarmat-, rövid-, kézmű-, vas-, üveg-, edény- stb. kereskedés* a jólétben élő lakosság fogyasztó képességének felel meg. Szombathely, Kőszeg, Körmend, Sárvár, Kis-Czell gazdagon felszerelt üzletekkel birnak, melyek jelentékeny forgalmat érnek el s több nagyobb czég a detáil-üzlet mellett a nagykereskedést is gyakorolja.

Kereskedők száma.

A megye *kereskedéssel foglalkozó lakossága* az 1890-iki népösszeirás adatai szerint a következő:

	Férfi	Nő
Önálló	1099	145
Üzletvezelő	73	1
Családi kisegitő	46	520
Segéd	402	9
Tanoncz	181	—
Munkás	8	5
Napszámos	9	2
Szolga	141	8
Összesen	1959 férfi,	690 nő.

E szám a lakosság 0·3 százalékának felel meg.

A megye két jelentékenyebb kereskedő városának kereskedéssel foglalkozó népessége a következő:

	Férfi	Nő	Összesen
Szombathely	482	97	579
Kőszeg	133	23	156

A kereskedés elágazásai szerint volt:

Agyagárú	40	Bél	4
Ásványvíz	1	Bor	21
Baromfi	9	Bőr	53
Butor	8	Marha	47
Cser	1	Műszaki szer	1
Csont	3	Ócska árú	2
Díszmű	7	Papir	1
Divatárú	30	Posztó	14
Dohány	19	Ruha	9
Ékszer	2	Sertés	45
Élelmiszer	3	Sörkereskedés	3
Épit. anyag	14	Szatócs	663
Fa	39	Szállító	7
Fűszer	566	Szénkereskedés	2
Gabona	101	Szűcs-árú	8
Gyümölcs	6	Tojás	9
Juh	1	Toll	3
Kézmű- és rövidárú	245	Varrógép	3
Könyv	11	Vas	75
Liszt	44	Vegyi szer	2
Só	9	Vegyes	429
Mag	2		

Kereskedelmi szakoktatás.

A kereskedelmi szakoktatás csak az ujabb időben emelkedett magasabb színvonalra. Alsófokú kereskedelmi iskolák Szombathelyen és Kőszegen vannak, a többi nagyobb helyeken a kereskedő és iparos osztály közösen tart fenn szakiskolát. Szombathelyen több év óta áll fenn és szép eredménynyel működik a polgári iskolával kapcsolatos, államilag segélyezett közép-, illetve most már felső kereskedelmi iskola. Két év előtt pedig a városi iskolaszék buzgólkodása folytán szépen látogatott női kereskedelmi tanfolyam nyilt meg, Az *önképzést* Szombathelyen 1884-ben alakult „Kereskedő ifjak önképző- és betegsegélyző-egylete“ mozdítja elő. Az egylet jelenleg 120 tagot számlál s 2000 frt értéket meghaladó vagyona van.

Soproni kereskedelmi és iparkamara.

Vasmegye a *soproni kereskedelmi és iparkamara* területéhez tartozik, mely körülmény e nagy megye iparának és kereskedelmének fejlődése szempontjából nem lévén előnyös, 1895-ben az érdekelt kereskedők és iparosok memorandumot intéztek a kereskedelemügyi miniszterhez a végett, hogy Vas- és Zalamegyék területe részére, Szombathely székhelylyel, külön kereskedelmi és iparkamara állítassék fel. E kérelem, mely a két megye vitális érdekét érinti, eddig nem nyert elintézést.

PÉNZ- ÉS HITELÜGY.

Vasvármegye iparának és kereskedelmének haladásával, csak a legujabb időkben, a 70-es és 80-as években, fejlődött ki hitelintézeti hálózata. Legrégibb pénzintézete a Kőszegi takarékpénztár, mely 1844-ben alakult,; utána csak 1865-ben létesült ismét pénzintézet: a Vas-zalamegyei első takarékpénztár Körmenden, melyet 1867-ben a Szombathelyi takarékpénztár követett. 1869-ben ismét két pénzintézet létesült, 1870-ben 1, 1871-ben 1, 1872-ben 5, 1873-ban 3, 1876-ben 2, 1880-ban 1, 1882-ben 2, 1891-ben 1, 1892-ben 1, 1893-ban 2, 1894-ben 4, 1895-ben 1, 1896-ban 2, 1897-ben 1. A megyében összesen 38 részvénytársulati pénzintézet (bank és takarékpénztár), továbbá 35 hitelszövetkezet van. A 38 részvénytársulati hitelintézet összes alaptőkéje 1.917,500 frt, összes tartalékainak összege 757,852 frt, a betétek összege kerek számban 26.700,000 frt. A szövetkezetek kisebb jelentőségűek s alig egy-kettő éri el a részvénytársulati pénzintézetek átlagos forgalmát; az általuk kezelt betétek 3 millió, részjegytőkéjük összege 120.000 frtra becsülhető. Pénzintézetek.

Alhón kisebb szövetkezet áll fenn.

Barkóczon kisebb hitelszövetkezet van.

Battyándon kisebb szövetkezet áll fenn.

Borostyánkő. Hitelszövetkezete van.

Csánig. Szövetkezetét a község alapitotta.

Peczölön hitelszövetkezet áll fenn.

Csörötneken szintén hitelszövetkezet működik.

Egerváron hitelszövetkezet áll fenn.

Felső-Lövőn Felső-lövői önsegélyző-egylet mint szövetkezet czég alatt nagyobb szövetkezet áll fenn, melynek részjegy-tőkéje 82,565 frtra, nyeresége évi 10,000 forintra emelkedik. A szövetkezet 82,000 forintnyi kölcsönt adott ki s 8000 forint értékpapir-tárczával is bír.

Felső-Eőrött három részvénytársulati pénzintézet van, melyek között a legrégibb az 1872-ben alakult *Felső-eőri takarékpénztár.* Alaptőkéje 60,000 frt (600 drb 100 frtos részvény). Az intézet egyike a legerősebbeknek; betéteinek összege eléri az 1 millió forintot, a kiadott jelzálogkölcsönök összege kerek 1/2 millió frt, a váltó-tárcza 440,000 frt, az értékpapir-tárcza 50,000 frt. A nyereség az utolsó években 2000—2500 frt között ingadozik s az osztalék évek óta 15 1/2%. Az igazgatóság élén Schaffer Endre áll. — A másik két pénzintézet 1894-ben alakult. A *Felső-eőri általános takarékpénztár részvénytársaság* alaptőkéje 30,000 frt (600 drb 50 frtos részvény), a betétek összege 53,000 frton felül van. Az intézet által kiadott kölcsönök összege 114,000 frt. Az intézet kisebb visszleszámitolási hitelt is vesz igénybe. Nyeresége 1896-ban 2092 frt volt, az osztalék 6%. — A *Felső-eőri járási takarékpénztár részvénytársaság* alaptőkéje szintén 30,000 frt (300 drb 100 frtos részvény), a betétek 122,639, a kiadott kölcsönök 66,000 frtra rugnak s a váltótárcza kerek 100,000 frt. Nyeresége 1896-ban 2791 frt volt, az osztalék 5%.

Guáron kisebb szövetkezetet tartanak fenn a lakosok; úgyszintén *Halmoson* is.

Jaákon egy nagyobb szövetkezet áll fenn *Jaáki önsegélyző-egylet mint szövetkezet* czég alatt.

Jánosházán két részvénytársulati pénzintézet és egy nagyobb szövetkezet van. A legrégibb az 1873-ban alakult *Jánosházi takarékpénztár*, melynek alaptőkéje 17,500 frt (500 drb 35 frtos részvény). Az intézet, melynek élén Krása Manó elnök és vezérigazgató áll, 17,500 frt alaptőkéje mellett 24,341 frt tartalékalappal bír s betéteinek összege majdnem eléri a 300,000 frtot. A váltótárcza 350,000, a jelzálogkölcsönök összege 30,000 frtra rug s az intézet 60—80,000 frt visszleszámitolási hitelt is vesz igénybe. Az évi nyereségek 5500—6500 frt közt ingadoztak s az osztalék 5—6 1/2% volt az utolsó években. Az intézet sokat áldozott köz- és jótékonyczélokra is és hivatalnokai számára nyugdíjalapot gyüjt. — A másik intézet *Jánosháza vidéki takarékpénztár részvénytársaság* czég alatt 1896-ban alakult. Alaptőkéje 25,000 frt (500 drb 50 frtos részvény), a betétek 75,091, a váltótárcza 225,000, a jelzálog-kölcsönök összege 30,402 frtra rug. Az intézet 150,000 frt hitelt is vesz igénybe; nyeresége az előző évben 2868 frt volt. — A *Jánosházai első önsegélyző szövetkezet* befizetett üzletrészeinek összege 40,222 frt, a betétek 84,783, a kiadott kölcsönök 125,320 frtra rugnak.

Kemenes-Szent-Péteren hitelszövetkezetet tartanak fenn a lakosok.

A KIS-CZELLI TAKARÉKPÉNZTÁR HÁZA KIS-CZELLBEN.

Kis-Czellben három részvénytársulati pénzintézet igyekszik a város és nagy környékének növekvő hitelforgalmi igényeit kielégíteni. A legrégibb ezek között a *Kis-czelli takarékpénztár*, mely 1869-ben alakult s hosszas működése alatt a bizalomban megerősödött, mit mutatnak mérlegeredményei, melyek szerint az intézet 50,000 frt alaptőke (250 drb 200 frtos részvény), mellett ma már 39,885 frt tartalékkal és 8000 frt nyugdíjalappal bír s betéteinek összege meghaladja az 1 millió forintot. Az intézet által kiadott kölcsönök is jelentékenyek; váltóra majdnem 1 millió frtot, jelzálogra 200,000 frton felül, kötvényekre 70,000 frtot adott ki. Az intézet segélyegyletet is tart fenn, melynek befizetései 60,000 frtot, kölcsönei 138,000 frtot tesznek ki. Az igénybe vett hitel 375,000 frt volt 1896. végén. A takarékpénztárnak díszes háza is van. A nyereség eléri az évi 9—10,000 frtot, melyből 10—11% osztalékot kapnak a részvényesek. Az intézet, melynek élén dr. Havassy Béla elnök-igazgató áll, jótékonyczélra is nagy összegeket áldoz. — Utána legfontosabb a *Kemenesaljai közgazdasági hitelbank részvénytársaság*, mely 1893-ban alakult. Alaptőkéje 100,000 frt (1000 drb 100 frtos részvény) s tartalékalapja is majdnem a 20,000 frtot éri el. Az igazgatóság, melynek élén Háczky Sándor elnök, dr. Berzsenyi Jenő alelnök és Lengyel Mór igazgató állanak, gyors felvirágozásra juttatta az intézetet, ugy, hogy a fiatal takarékpénztár ma már áldásdús működését minden tekintetben érezhetővé tette az egész Kemenesalján, úgyis, mint bő hitelforrás, úgyis, mint fontos tényező az iparvállalatok alapítása terén. Az intézet ugyanis rövid fennállása alatt létrehozta a Kis-czelli lakházépítő részvénytársaságot, mely, bár csak rövid ideig állott fenn, jelentékeny mérvben hozzájárúl Kis-Czell fejlődéséhez; megalapította továbbá a Kemenesaljai gőzmalom részvénytársaságot, mely a nagy vidék legnagyobb e nemű vállalata. Az intézetnél elhelyezett betétek a 380,000 frtot meghaladják s ezenkivül 175,000 frt idegen pénzzel is dolgozik, úgy, hogy váltókra több mint ½ millió frtot, jelzálogra kerek 100,000 frtot, egyéb biztosítékokra 25,000 frtot adhatott kölcsön 1896. végén. Az intézet nyeresége 7—8000 frt közt ingadozik s osztalék 7%. — A *Kemenesaljai takarékpénztár részvénytársaság* 1889-ben alakult. Alaptőkéje 20,000 frt (400 drb 50 forintos részvény), a takarékalapok 10,000, a betétek 485,000 frtra rugnak. A váltótárcza 1896. végén 235,000 frtot tett ki, jelzálogra 100,000 frtot, folyó-számlára 180,000 frtot adott ki a takarékpénztár s emellett 17,000 frtnyi értékpapir-tárczával is bir. Az utolsó évek nyeresége 5000 frton felül van; az osztalék 12—13%. Az igazgatóság élén Hollósy Jusztinián elnök és Bisiczky Ödön vezérigazgató állanak.

Körmenden három részvénytársulati pénzintézet van. A *Vas-zalamegyei első takarékpénztár Körmenden* ezek közt a legidősebb, mely intézet Vasmegye összes pénzintézetei között úgy korra, mint forgalmának nagyságára nézve ma is előkelő helyet foglal el. Az intézet, mely 1865-ben alapíttatott, működését nemcsak Körmendre és közvetlen környezetére, hanem az egész vármegyére, sőt a szomszéd megyékre is kiterjesztette; fióktelepeket tartott fenn a megye főbb pontjain s közreműködött uj pénzintézetek létesítésében is. Alaptőkéje 100,000 frt (1250 drb 80 frtos részvény), az osztalék az utolsó években 8—5 frt között ingadozott. Az igazgatóság élén Josa Kornél és Ajkay Sándor elnökök és Udvary Ferencz vezérigazgató állanak, akiknek czéltudatos működése emelte az intézetet szerény kezdetből arra a tekintélyes polczra, melyet ma elfoglal. A 100,000 frt alaptőke mellett az intézet 56,239 frt tartalék- és 25,302 frt nyugdíj-alappal bír, amihez 365,000 frt takarékbetét, 170,000 frt kisbirtokosok földhitelintézete-kölcsön és 100,000 forinton felüli visszleszámitolási hitel járul. A váltótárcza ezzel szemben 300,000 frt, a

jelzálog- és előlegkölcsönök összege 167,000 frt; a törlesztéses jelzálogkölcsön 170,000 frtra rúg. Az intézetnek 117,000 frtra becsült ingatlana is van. Az évi nyereségek 6—8000 irtot tesznek ki, melyből az intézet az évek során jelentékeny összeget fordított jótékonyczélokra, 25 éves fennállása alkalmából alapítványokat tett s alkalmazottjai számára 25,000 frtos nyugdíjalapot létesített. — A második 1871-ben alapított intézet a *Körmendi takarékpénztár,* mely 30,000 frt alaptőkéje mellett (300 drb 100 frtos részvény), ma már 50,000 frton felüli tartalékalappal bír. A betétek 877,000 frtot, a visszleszámitolási hitel 40,000 frtot tesznek ki; ezzel szemben a kiadott váltó- és egyéb kölcsönök összege eléri az 1 millió frtot. A takarékpénztár 60,000 frt értékpapir-tárczával és 18,000 frtra becsült ingatlannal is bír; segélyegyletet is tart fenn. Vezérigazgatója Babos István, helyettes igazgatója Rosenbaum Zsigmond. — A *Körmendi általános takarékpénztár részvénytársaság* a legfiatalabb intézet; 1895-ben alakúlt. Az alaptőke 50,000 frt (500 drb 100 frtos részvény), melyből azonban csak 50% van befizetve. A betétek összege 125,000 frt; a váltótárcza 240,000, a többi kölcsönök összege 21,000 frt. Az évi nyereség megközeliti a 6000 frtot, melyből a részvényesek 8½% osztalékot kaptak. Az igazgatóság élén dr. Szakács Manó és Grünbaum Béla állanak.

Kőszegen van Vasvármegye legrégibb pénzintézete, a *Kőszegi takarékpénztár,* mely 1844-ben alakult s forgalomra úgy, mint gazdagságra nézve Vasmegyének ma is egyik legelőkelóbb hitel-orgánuma. A forradalom előtti idők kezdeményezése ma már életerős tölgygyé erősödött, mely megtartotta az elődök szolid üzleti elveit, a részvénytársulati alap daczára fő-czéljának a közérdeket tekintve s igyekszik a kereskedelem és ipar igényeit olcsón kielégiteni, a nép hitel-szükségletén lehetőleg segiteni, másrészt pedig biztos megőrzője nagy vidéke megtakaritott filléreinek. Az intézet alaptőkéje ma már 120,000 frt (1200 drb részv.) s hasonló összegre rúg a rendes tartalékalap, mely mellett 59,000 frtnyi rendkívüli tartalék, 45,000 frtnyi nyugdíjalap és 45,000 frtnyi egyéb alap mutatja a takarékpénztár gazdagságát. A betétek majdnem elérik a 4½ millió frtot s az intézet igyekszik úgy saját, mint rendelkezésre álló idegen tőkéit lehető jól elhelyezni, 365,000 frtot fektetve értékpapirokba, 4.100,000 frton felüli összeget kölcsönökbe, közel 200,000 frtot váltókba, 160,000 frtot pedig idegen pénzintézeteknél kamatoztat. Az intézet évi nyeresége ma már meghaladja a 70,000 frtot, melyből 160%-os osztalékot fizet ki, évente jelentékeny összegeket fordít jótékonyczélra, alapítványokat tesz kulturális és közművelődési czélokra s nem egy, a város fejlődését előmozdító intézmény létesitéséhez járult hozzá áldozatkészségével. A takarékpénztár élén Pötzelberger Károly elnök-igazgató és Lauringer János alelnök állanak. A takarékpénztár helyiségei saját díszes palotájában vannak. — A második kőszegi pénzintézet a *Kőszegi általános takarékpénztár,* mely 1876-ban alapíttatott; alaptőkéje 25,000 frt (500 drb 50 frtos részv.). Ez intézet is már körülbelül 23,000 frt tartalékkal s 10,000 frtos nyugdíjalappal bír; betétjei meghaladják a 600,000 frtot, a kiadott kölcsönök összege pedig 60,000 frton felül áll. Igazgatója Riedl József, aligazgatója Seybold Kálmán.

Kukméron önsegélyző-szövetkezet áll fenn.

Magyar-Gencsen két hitelszövetkezet (*Magyar-gencs-hőgyészi önsegélyző-egylet* és *Magyar-gencsi takarék- és segély-egylet*) van, melyek mindegyike jelentékenynek mondható; üzletrészeik 40,000 frtra rúgnak s összesen mintegy 300,000 frt betétet kezelnek.

Monyorókeréken a *Pinkavölgyi takarék- és önsegélyző-szövetkezet* részjegytőkéje meghaladja a 60,000 frtot; a betétek összege 114,000 frt.

Muraszombaton két részvénytársulati pénzintézet van. A *Muraszombati takarékpénztár részvénytársaság* 1873-ban alakult; alaptőkéje 30,000 frt (150 drb 200 frtos részv.), mely mellett 32,000 frt tartalékja van. A betétek összege 672,000 frt, a kiadott kölcsönöké közel 800,000 frt. A nyereség 17—18,000 frt, az osztalék az utolsó 6 évben állandóan 25 frt. Vezérigazgató Pintér Géza. — *A Délvasmegyei takarékpénztár részvénytársaság* 1894-ben alakult, alaptőkéje 50,000 frt (500 drb 100 frtos részvény). A betétek összege 210,000 frt, a kiadott kölcsönöké 370,000 frt. A nyereség évente 10,000 frt körül ingadozik, az osztalék 8%. Elnöke Czipott Zoltán dr., igazgató, Olajos Sándor.

Nemes-Magasin hitelszövetkezet áll fenn, melynek befizetett üzletrészei 56,000 frtra rúgnak.

Német-Szent-Gróthon kisebb hitelszövetkezet van

Német-Ujvárott két részvénytársulati takarékpénztár van. A *Németujvári takarékpénztár mint részvénytársulat* 1876-ban létesült, alaptőkéje 30,000 frt, (600 drb 50 frtos részvény), mely mellett 15,000 frt tartalék van. A betét 400,000 frt, a kiadott kölcsönök majdnem hasonló összegre rúgnak. A nyereség évente 7—8000 frt, az osztalék 14—16%. Igazgató Laybold János. — A *Német-ujvári takarék és hitelpénztár részvénytársaság* 1894-ben alakult; alaptőkéje 20,000 frt, (400 drb 50 frtos részvény). A betétek összege kerek 100,000 frt, a kiadott kölcsönöké 135,000 frt. A 3000 frtra

rúgó nyereségből 10% osztalék jut a részvényeseknek. — Ezenkivűl egy hitelszövetkezet is áll fenn a községben *Német-Ujvár és környéke önsegélyző egylet mint szövetkezet* czég alatt.

Német-Szt-Mihályon egy pénzintézet van, a *Német-szent-mihályi takarékpénztár részvénytársulat.* 1872-ben alakult s alaptőkéje 30,000 frt (300 drb 100 frtos részvény) tartalékalapja 22,500 frt. Betét 475,000 frt, kiadott kölcsönök 485,000 frt, nyereség 6500 frt, osztalék 12%.

Pápóczon hitelszövetkezet van.

Pinkafőn két részvénytársulati takarékpénztár van. A *Pinkafői községi hitelpénztár* 1872-ben alakult. Alaptőkéje 30,000 frt (300 drb. 100 frtos részvény). A betétek meghaladják a 800,000 frtot, a kiadott kölcsönök összege majdnem ugyanannyi. A nyereség 7—8000 frt közt ingadozik. — A *Pinkafői takarékpénztár* 1870-ben létesült, alaptőkéje szintén 30,000 frt (300 drb 100 frtos részvény), mely mellett 47,000 frtos tartalékalapja van az intézetnek. A betétek összege 600,000 frt, a kiadott kölcsönöké 625,000 frt. A nyereség 7000 frt körül van, az osztalék 15—16%. A takarékpénztár élén *Putsch* Sándor áll, mint elnök és vezérigazgató. — Kisebb jelentőségű a *Pinkafői kisegítő-egylet mint szövetkezet.*

A SZOMBATHELYI TAKARÉKPÉNZTÁR HÁZA.

Puszta-Szt-Mihályon hitelszövetkezetet tartanak fenn a lakosok.

Rába-Keresztúron szintén hitelszövetkezet van, valamint *Rába-Szt-Mártonban* is.

Rohonczon egy takarékpénztár áll fenn *Rohonczi takarékpénztár* czég alatt, 15,000 frt alaptőkével, (300 drb 50 frtos részvény), mely mellett közel 25,000 frtnyi tartalékja is van az intézetnek. Betét 300.000 frt, kiadott kölcsönök 300,000 frt, értékpapir-tárcza 20,000 frt, nyereség 4800 frt, osztalék 16%. — Ezenkivül a községben van hitelszövetkezet is, *Rohoncz és vidéke első önsegélyző szövetkezete* czég alatt.

Sárvárott két takarékpénztár van. A *Sárvári első takarékpénztár* 1869-ben alakult s alaptőkéje 60,000 frt, (300 drb 200 frtos részvény), míg tartalékai 60.000 frtnál többet tesznek ki s 21,000 frtos nyugdijalapja is van. A betétek 1,215.000 frt, melyből az intézet váltótárczába 370,000, jelzálog-kölcsönökbe 770,000, ingatlanokba 90,000, értékpapirba 15,000 frtot fektetett s 10,000 frtot más pénzintézeteknél helyezett el. A gazdag pénzintézet nyereségei is jelentékenyek s a 18—19,000 frtnyi évi haszonból sokat fordít jótékonyczélokra és ezenkivül 15—17½%-os kamatozást nyujt a részvényeseknek. Az igazgatóság élén Szegedy Béla és Hafenscher Károly igazgatók állanak. — A *Sárvárvidéki takarékpénztár* 1872 ben létesült. Alaptőkéje 40,000 frt, (400 drb 100 frtos részvény), tartalékalapja 25,000 frt. 200,000 frtnyi betét-állománya mellett 100—125,000 frt visszleszámítolási hitelt vesz igénybe, mig kintlevőségei: váltótárcza 267,000 frt, jelzálogkölcsönök 36,000 frt, kötvénykölcsönök 32,000 frt. Nyeresége évente 8000 frton felül van, osztaléka 9—10%. A takarékpénztár elnöke Kárik Ferencz.

Város-Szalonak. A *Város-szalonaki takarékpénztár részvénytársaság* 1882-ben alakult, alaptőkéje 30,000 frt (600 drb 500 frtos részvény). Az intézet már hosszú idő óta 14% osztalékot fizet részvényeseinek s gazdag vidéke folytán 414,295 betéttel bír. Az intézet kölcsönökben mintegy 450,000 frtot adott ki.

Szent-Elek. A *Szent-eleki takarékpénztár részvénytársaság* 1891-ben alakult 18,000 frt alaptőkével (600 drb 30 frtos részvény) s rövid fennállás alatt máris szsp forgalmat ért el, úgy, hogy ma már kerek 20% osztalékot fizethet ki részvényeseinek. A betétek összege 147,914 frt, a kiadott kölcsönöké 154,000 frt. - Szent-Eleken ezenkivül *Szent-Elek község és környéke önsegélyző egylete* czég alatt kisebb szövetkezet is áll fenn.

Szent-Gotthárdon három pénzintézet van. A legrégibb ezek között az 1871-ben alakult *Szent-gotthárdi takarékpénztár mint részvénytársaság*, mely 300,000 frt alaptőke (300 drb 100 frtos részvény) 32,000 frt tartalékkal s 1 millión felüli betétállománynyal bír. A váltótárcza 167,000 frt, a jelzálogkölcsönök összege 880,000 frt, az egyéb kölcsönöké 53,000 frt. Jelentékeny évi nyereségei folytán (11—12,000 frt) ma már 26%-os osztalékot adhat részvényeseinek. Az intézet élén Hambek Alajos elnök, Friedrich Jakab alelnök áll. — 1882-ben alakult a *Rába-lapincsvölgyi takarékpénztár részvénytársaság* 60,000 frt alaptőkével (600 drb 100 frtos részvény). A betétek 160,000 frtot tesznek ki, a kiadott kölcsönök összege 270,000 frt. A takarékpénztár mintegy 100,000 frt visszleszámítolási hitelt is vesz igénybe; évi nyeresége 4000 frtról 2500 frtra apadt s osztaléka is 8—9%-ról 1896-ban 5%-ra hanyatlott. — A *Szent-gotthárdi általános takarékpénztár részvénytársaság* ujabb (1892. évi) alapítás. Alaptőkéje 60,000 frt (300 drb 200 frtos részvény), melyből azonban csak 18.000 frt van befizetve. Tartaléka 8500 frt, betéteinek összege 600,000 frt. A takarékpénztár 1896. végén 600,000 frton felül adott ki váltó- és törlesztéses kölcsönöket. Az évi nyereség 8—9000 frt, az osztalék 10%. Elnök Wollinger Károly, titkárügyész dr. Lipp Ferencz. — Ezenkívül egy hitelszövetkezet is van a községben, a *Szent-Gotthárd és vidéke első polgari önsegelyző szövetkezet.*

Szergényben hitelszövetkezet áll fenn.

Szombathelyen, mint a megye kereskedelmének és iparának góczpontján, találjuk a legnagyobb és legerősebb pénzintézeteket, melyek nagyrészt ujabb alkotátások ugyan, de máris minden tekintetben túlszárnyalták a többi megyebeli pénzintézeteket s működésüket az egész megyére, sőt azon túl is kiterjesztik. Legrégibb az 1867-ben alakult *Szombathelyi takarékpénztár részvénytársaság*, mely egyszersmind a leggazdagabb és legnagyobb forgalmú is. Az intézet, melynek élén mindig a megye vezérlő férfiai állottak, 120,000 frt alaptőkével (600 drb 200 frtos részv.), bír, de tartalékalapja is majdnem ily magas és betéteinek összege 3·2 millió frtot meghalad. Az intézet 1896. végén jelzálogkölcsönökbe 2.107,279, váltótárczába 893,366, lombard-kölcsönökbe 10,220, ingatlanokba 97,999, értékpapirokba 366,291 frtot fektetett s évi nyeresége 46,353 frt volt, melyből 50 frt (25%) osztalékot fizetett az előző évek 15—20%-os osztaléka után. A takarékpénztár élén Szabó László vezérigazgató és Nigsty József aligazgató áll. Az intézet hivatalnokai számára 60,000 frtos nyugdíj-alapot alkotott; helyiségei saját házában vannak. — 1872-ben alakult a *Szombathelyi általános takarékpénztár*, melynek alaptőkéje 60,000 frt (600 drb 100 frtos részv.), a tartalékalap pedig 75,000 frton felül áll. A betétek immármeghaladják a 1½ millió frtot, melyhez körülbelül 100,000 frt takarékegyleti betét járul, a takarékpénztár által saját kebelében alkotott takarékegylet révén. Az intézet által kiadott jelzálogkölcsönök összege több, mint 1 millió frt, a kötvénykölcsönöké 132,000, a lombardé 81,000 frt; ezenkívül váltóra 538,000, folyó-számlára 55,000 frt hitelt engedélyezett. Az évi nyereségek folyton emelkedést mutatnak s 1896-ban elérték a 28,000 frtot; az osztalék lassankint 20%-ig emelkedett. A takarékpénztár, melynek élén Reiszig Alajos elnök, Zimmermann Károly alelnök, továbbá Eredits Ferencz titkár és ügyész állanak, hivatalnokai számára 25,000 frtos nyugdíjalapot létesített s jelentékeny összegeket fordított jótékonyczélra is. — A *Vasmegyei takarékpénztár részvénytársaság* 1885-ben alakult; alaptőkéje 34,000 frt (340 drb 100 frtos részvény 65%-kal befizetve.) Az alapítás érdeme az intézet elnökéé Egerváry Miklósé. Az intézet alelnöke Rőthy István, főkönyvelője Kiss Zoltán. A takarékpénztár egyike az erősebb pénzintézeteknek; betétállománya közel 1 millió frt, a kiadott kölcsönök összege pedig váltókra 361,000 frt, jelzálogra 370,000 frt. Az évi nyereség 14—15,000 frt, az osztalék 10%. — A *Szombathely városi takarékpénztár részvénytársaság* 1893-ban alakult 60,000 frt alaptőkével (300 drb 200 frtos részvény), melyből azonban csak 18,000 forint van befizetve, ifj. Udvardy Ferencz igazgatása alatt áll. Betéteinek összege 317,000 frt, a kiadott kölcsönöké 300,000 frt. Az évi nyereség 1300 frt, az 1895/96. évi osztalék 7 frt volt. — A legujabb alapítás a *Mezőgazdasági takarék- és hitelbank részvénytársaság,* mely 1897-ben létesült s alaptőkéje 250,000 frt (2500 drb 100 frtos részvény). Elnök herényi Gothard Sándor,

A VASMEGYEI TAKARÉKPÉNZTÁR HÁZA.

alelnökei dr. Ernuszt József és Hatvany-Deutsch Béla, ügyvivő igazgató Teleki Ignácz. — *Tiszti egylet szövetkezet* czég alatt ezenkivül hitelszövetkezet is áll fenn a városban, melyet hivatalnokok tartanak fen.

Urai-Ujfalun községi hitelszövetkezet van.

Vasvár. A *Hegyháti takarékpénztár részvénytársaság* 1873-ban alakult 25,000 frt alaptőkével (500 drb 50 frtos részvény), melyhez 13,000 frt tartalékalapot gyüjtött. A betétek összege 211,000 frt, a kiadott kölcsönöké 289,000 frt. Az évi nyereség mintegy 10,000 frt, az évi osztalék 14%. — 1896-ban két új pénzintézet is alakult, a *Vasvárjárási népbank részvénytársaság* és a *Vasvári takarékpénztár részvénytársaság.* Az előbbi 30,000, az utóbbi 40.000 frt alaptőkével.

Vép. A *Vepi takarékpénztár részvénytársaság* 1896. évi alapítás. Részvénytőke 30.000 frt (300 drb 100 frtos részvény), melyből y7.000 frt van befizetve; betéteinek összege 16.000 frt, a kiadott kölcsönöké 30,000 frt.

Vönöczkön két hitelszövetkezet áll fenn.

Rétfalun hitelszövetkezetet tartanak fenn a lakosok.

A KEMENESALJAI HITELBANK HÁZA KIS-CZELLBEN.

A NÉMET-UJVÁRI VÁRHEGY.

VASVÁRMEGYE FÖLDTANI VISZONYAI.

SZÜKSÉGES, hogy Vasmegye talaja földtani szerkezetének megérthetése végett a megye határain tulmenve, szélesebb pillantást vessünk azon nagy geológiai tartományra, vagy jobban mondva, arra a két földtani egységre, melyeknek kis részét a leirandó terület képezi. Mert éppen ez teszi oly érdekessé Vasmegye területét, hogy egyik része még az Alpok óriási hegyrendszerének szélére esik, míg a másik része a nagy magyar neogén medencze szélső övének egy töredékét képezi: szóval, átmeneti területtel van dolgunk, melyen két lényegesen különböző földtani alakulás érintkezik és feltünteti legérdekesebb vonásainak némelyikét. Az osztrák Alpok közép-tengelye, egy nyugatról keletre huzódó magas hegylánez, melynek hófödte bérczeit a *kristályos-palák* gyűrődött és feltolódott rétegei alkotják. Ebben az úgynevezett Tauern-hegységben a geológusok kétféle pala-képletet különböztetnek meg: a közbenső, illetőleg legalsó rétegek kőzetei, teljesen *kristályos-palák*, vagyis olyanok, melyeknek egyes alkotó ásványelemei tökéletesen külön váltak és puszta szemmel látható kristályegyedeket képeznek. Ilyenek a *gneisz* (főkép azon nagyszerü változat, melyet a bécsi geologusok „Central-Gneiss“-nek neveznek), a *csillámpala*, a *kristá-*

Palaképletek

lyos mészkő és különféle *amphibolos palák*. Ezekre a rétegekre, úgy az északi, mint a déli oldalon, félig vagy nem tisztán kristályos palák rakódnak, melyek nyilván fiatalabbak és a metamorfizmus csekélyebb fokát érték el; egyes alkotó ásványaikat a puszta szem csak ritkán és nehezen külömbözteti meg, a kristályok inkább elmosódva, egymásba olvadva, vagyis még nem tisztán különválasztva jelentkeznek: ilyenek az *agyag-csillámpala*, a *chlorit* és *talkpala*, a *mész-csillámpala*, stb.

Ha mindezen palák vonulatát nyugatról kelet felé követjük, azt látjuk, hogy a palahegység Grácztól nyugatra, Köflach tájékán, két ágra szakad. Az egyik ág észak-keleti irányban Bécs-Ujhelyig huzódik, messzebb a Lajtahegységben ujra előbukkan és Dévény-Pozsony környékén, a Duna két partján, ujra fellépvén, a Kárpátok kezdetéhez csatlakozik. Ez ágnak egy része az úgynevezett Wechsel-Rosalia hegység, melynek egyes nyúlványai Magyarország területébe, tüzetesen Vas- és Sopronmegye határaiba is behatolnak. A középhegység másik ága dél-kelet felé kanyarodik és Marburgnál az úgynevezett Bacher-hegységgel látszólag végződik, de földalatti folytatását egyes feltárások a horvát- és szlavónországi hegységekben jelölik, sőt, tovább menve, Szerbián és a Bánságon át, a Kárpátok déli végével hozzák kapcsolatba.

A két ág által képezett sarokban, Gráecznál, a devon-képlet mészkő- és palarétegei jókora területet foglalnak el, mely orográfiai tekintetben a középhegység lánczolatával olvad össze. Nyugat felé ezen képlet folytatását, már csak Vasmegye területén találjuk, a hol egyes szigetszerü előbukkanásokban jelentkezik.

Magyar medencze.

Az Alpoknak eme két ága egyesűlve a Kárpátok nagy ivével, egy tágas sülyedési területnek, a nagy magyar medenczének keretét képezi. A harmadkor üledékes képletei, melyek ezt a medenczét kezdetben kitöltötték, később, a diluvium lerakodmányai alatt nagyrészt eltűntek, úgy, hogy jelenleg csak a medencze szélein és annak belsejében egyes szigetszerű helységek körül hozzáférhetők. Eszerint a magyar medencze diluviális területét a neogén képleteknek csaknem szakadatlan öve környezi és ez öv nyugoti részéhez tartozik az úgynevezett gráczi öböl és ezzel együtt Vasmegye nyugoti része is. Azonban a megye határába esik még az átmenet ezen neogén talaju dombos vidékből a diluvial medencze rónaságába, úgy, hogy a megye keleti része nagyobbára már az utóbbihoz számitandó.

Diluviális terület.

A mondottak után Vasmegye területét földtani szempontból következőképen oszthatjuk be: A megye északnyugati részében kimagasló *kőszeg-borostyánkői hegység* az Alpok középtengelyének függeléke; az *egyes palaszigetek* (Gyepü-Füzes, Német-Ujvár és Szerdicza vidékén) a gráczi devon folytatásaként tekintendők; a megye *nyugati vidéke* a gráczi öböl neogén kitöltéséhez csatlakozik és ezzel együtt a magyar medencze harmadkori szegélyképződményeknek legnyugatibb részét képezi; ellenben a megye keleti oldalán ennek a medenczének diluviális kitöltése veszi kezdetét.

Terület felosztása.

Ettől a földtani szerkezettől függ szorosan és szükségképen a vidék földrajzi alakulata és domborzata. Az ős-palák területe a megye legmagasabb hegyvidékét képezi; ettől délre, hol a laza neogén képlet uralkodik, számos folyóviz által mélyen felszántott dombvidék terül el, melynek átlagos magassága kelet és dél felé mindinkább csökken és így fokozatosan átvezet a keleti diluviális területre, mely egészben a rónaság jellegét viseli.

Kristalyos palák.

1. A *tökéletesen kristályos palák* a Wechsel-Rosália-hegység főzöméből három helyen csapnak át Vasmegye területére, u. m. a Villámosi völgy körül a

három ország (Magyarország, Stájer és Ausztria) határán, másodszor Dreihüttennél, honnan Borostyánkő határa körül félkör alakban a Reitbergig vonulnak, harmadszor egy kis darabon Kőpatak falunál. Ez a képlet a következő kőzetekből áll:

a) *Gneisz*, különféle változatokban. Itt találjuk azt a szép gránit szövetü gneiszt, a melynek, mint az Alpok középső részében uralkodó kőzetnek „Central-Gneiss" nevet adtak; itt a közönséges csillám-gneiszt, továbbá ama potogin-gneisz nevü kőzetet, mely tudvalevőleg a Mont-Blanc tömegét is képezi. A gneisz egyes rétegei gránátot, mások turmalint tartalmaznak. Ásványcsoportjába gyakran hol chlorit, hol amphibol vegyűl és egyes rétegek valóságos amphibol-gneiszszé változtak át; az utóbbi kőzet gránát hozzájárulása által szép eklogit-palává lesz, minőt különösen Kőpataknál találunk. Gneisz.

b) *Csillámpala*, mely az előbbi kőzetekkel, fokozatos átmenetek által, szorosan összefügg, de egészben ezen képlettag főzömét képezi. Sok helyen gránát-tartalmu. Csillámpala.

Mindezek a kőzetek tetemesen zavart helyzetű, elvetődött és gyűrődött rétegekben lépnek fel; a rétegek főhajlása (dőlése) dél és dél-kelet felé lejt.

2. A *félig kristályos palák* csoportja Vasmegyében szintén három különvált területen lép föl; az első Borostyánkő vidékén van, hol ezek a palák közvetlen a teljesen kristályos palák fölé rakódnak; a második legnagyobb terület egy ellipszis alakú hegytömeget képez Kőszeg, Léka, Tarcsa és Rohoncz helységek között: ebben találjuk a megye legmagasabb csúcsát, az 564 öl magas Irottkő nevü hegyet. Végre ezen kőzeteknek legkisebb feltárása Gyepű-Füzestől Csatárig terjed. Félig kristályos palák.

Mind a három területen főleg négyféle palát lehet megkülönböztetni, serúgymint: agyag-csillámpalát, vagyis phyllitet, chlorit-palát, serpentint és pentin-palát és végre mész-csillámpalát. Egészen alárendelten egyes helyeken találunk még kristályos mészkövet, dolomitot, steatit-palát és grafitospalát.

a) Legnagyobb elterjedésben fordul elő az *agyag-csillámpalla* (phyllit), friss állapotban, sötétszürke, selyemfényü kőzet, mely igen vékony lapokra hasad és könnyen elmállván, sárgás agyagot képez. Mint alárendelt módosulatok a steatit-pala és graphitos pala állanak vele kapcsolatban. Számos fehér kvarcz-erek hatják át ezen palákat s ezek szolgáltatták a hajdan itt virágzott üveggyártás főanyagát. Agyag-csillámpala.

b) A *chlorit-pala* (vagy *zöld-pala*) szürkés zöld szinű, keményebb kőzet, mely vastagabb és tartósabb táblákban lévén fejthető, a vidéken mint építő- és kövező anyag szolgál. A kőzet főleg csak kvarczból és chloritnemű silikátokból áll, de ezen ásványok keveréke oly sűrű, hogy az egyes alkotó részek puszta szemmel ki nem vehetők. Zöld pala.

c) A chlorit-palából kémiai átváltozás folytán keletkezett a *serpentinpala* s a *tiszta serpentin*, az átmenetek mindenütt észrevehetők és ezen szoros petrographiai és tektonikai kapcsolat kétségtelenné teszi a serpentines kőzeteknek ezen metamorph eredetét. A serpentin-pala e szerint összekötő tag a tiszta chlorit-pala és a vaskos serpentin között. Ez utóbbi sok válfajban mutatkozik, melyek között legnevezetesebb az úgynevezett nemes serpentin, Borostyánkő vidékén, t. i. azon serpentin faj, mely ritka szép szinénél és áttetszőségénél fogva, kisebb műtárgyak készítésére alkalmas. Szerpentin.

d) A *mész-csillámpalának* fő alkotó része a szénsavas mész, mig a timföld, kovasav és egyéb elemek apró csillámpikkelyek, helyenkint aktinolith-tűk és más ásványok alakjában különváltak benne. A tisztább rétegek helyenkint szép kristályos mészkővé, másutt dolomittá váltak. Mész-csillámpala.

A mész-csillámpala nem foglal el nagyobb összefüggő területet, hanem a phyllit-rétegekben, leginkább pedig a phyllit és a chlorit-pala között többékevésbbé vastag rétegeket, vagy lencsealaku telepeket képez.

A felsorolt négy kőzetfaj képezi tehát a félig kristályos palák csoportját, vagyis az alpesi palatakarónak képviselőjét Vasmegye területén. Az egész rétegcsoport szerkezetében a természet hegyalkotó működésének igen érdekes példáját szemlélhetjük.

A kőszeg-tarcsai hegyhát egy óriási kőhullámhoz hasonló, melyben a rétegek általános dőlése délnyugat felé mutat; de a részletekben vizsgálva

a dőlési és csapási irányok annyi és oly hirtelen változásait találjuk, hogy ama hatalmas oldalnyomásnak, mely ezt a réteg tömeget összegyurta, ránczokba vetette és a mélységből kiemelte, lépten-nyomon kézzel fogható jeleit ismerjük fel. A mechanikai zavargásokkal a föld gyomrában hathatósan müködő vegyi folyamatok jártak és ezeknek jeleit leginkább oly helyeken találjuk, hol különféle anyagu palarétegek egymással érintkeznek és többszörösen váltakoznak. Ily pontokon a mész-csillámpala, majd durva szemű csillámos mészszé alakul át, majd különféle ásványoknak szép kristályait tartalmazza; a chloritpala serpentinbe megy át és ezen átváltozásban szép magnetitek, pirit- és vascsillám-kristályok képződnek, a hol pedig az átalakulás teljesen befejeződött, a vaskos serpentin, melynek állományában tudvalevőleg a viz is tetemesen szerepel, mintegy feldudorodva kiemelkedik és a szomszéd rétegek zavarodását még növeli. Gyakorlati szempontból azonban a vegyi folyamatok legfontosabb következménye volt az e csoport közeteiben véghez ment érczképződés; ezen alapszik Vasmegyének a mult időben ugy, mint a jelenben nem jelentéktelen *érczbányászata*. Ugyanis kétféle érczfekvőhelyeket ismerünk az ifjabb pala-csoport területein: pirittelepek, vagy helyesebben mondva sűrű pirit-impregnácziók a chloritpala némely rétegeiben fordulnak elő és régebben Rettenbach, Borostyánkő, Redschlag, Bánya és Glashütten tájékán élénk bányászat tárgyát képezték. Az ércz itt általában csak vaskovand (pirit); csak a Redschlag mellett levő telepről van biztos tudomásunk, hogy a kénes vas mellett rézérczek is fordulnak elő. Az érczfekhelyek második neme mai nap nagyobb fontossággal bír, a mennyiben egy még jelenleg is virágzó bányaművelés alapját képezi: gazdag antimonitfekhelyek léteznek Ujtelep, Gáborfalva és Szénégető tájékán, nemkülönben Malternél közvetlenül az ország határán túl, Ausztriában. E fekhelyek részben telérek, részben a telérekkel összefüggő teleptömzsök, lencsealakú ércztömegek a kisérő impregnácziókkal, melyek leginkább a fedő chloritpala és a fekű, mészcsillámpala között grafitos palában fordulnak elő; a telérek, bár az egész réteg-összleten áthatolnak, szintén csak a grafitos palában és ritkán még a mészpalában is érczesek. Mindezen fekvőhelyek főércze az antimonit ; czinober csak jelentéktelen mennyiségben van, mig pirit természetesen itt sem hiányzik. Helyenkint az antimonit után pseudomorph stiblith, antimon-oxyd, képződött, például Szénégetőnél.

Érczfekvések.

Antimonit.

A két palacsoport, habár egymástól, mint régibb és fiatalabb képződmény, tisztán külön választhatók, együttvéve egy összetartozó egységes képlet képviselői és a szerves maradványok teljes hiányánál fogva a földtani képletsorozat legalsó fokához, az azói képletekhez számitandók.

Stratigraphiai helyzetük csupán azt tanusítja, hogy e rétegek Vasvármegye területén a devon, az Alpokban pedig a silur képletnél is idősebbek. Mindamellett az imént használt jelzést — azói vagyis élettelen kor — nem úgy értelmezzük, mintha egészen biztosan akarnók kifejezni, hogy e rétegek képződése a szerves élet kezdetét is megelőzte volna földünkön; de, ha voltak is akkor élő lények, és ha azoknak hullái be is rakódtak valaha a rétegek anyagába, annyi bizonyos, hogy minden nyomuk rég eltünt azon tetemes belső átalakulás folytán, mely az egyszerű tengeri űledékből kristályos palakőzeteket hozott létre. De nemcsak, hogy e palaképlet első képződésének idejét a bizonytalanság homálya fedi: azt sem határozhatjuk meg pontosan, mikor gyűrődtek e nagy palaerdők és mikor emelkedett e hegység eredeti szintája fölé. Ott, a hol a devoni képződmények rakódnak a kristályos palákra, nevezetesen Sámfalvánál, világosan látjuk, hogy a devon kor a szóban forgó palákat már zavart helyzetben es átváltozott anyagi minőségben találta. És viszont a neogén lerakodások mai elterjedése azt tanusítja, hogy legalább a kőszegi és borostyánkői hegyek a neogen tenger szine fölött kimagasló szigeteket képeztek; arról azonban, hogy a devontól neogénig terjedő roppant időszakban mi volt a palaképlet geologiai sorsa: mi sem ad nekünk felvilágositást.

Egyről azonban némi biztossággal nyilatkozhatunk: t. i. hogy a palaképlet nemcsak mostan hozzáférhető területére szoritkozik, hanem a harmadkori és diluviális lerakodások vastag takarója alatt, az egész gráczi öböl alapját képezi. Ezt mutatják nemcsak az egyes szigetszerű előbukka-

nások, mint például a gyepű-füzesi palasziget, hanem még távolabb helyen is bizonyítják a neogén korbeli vulkáni működés terményei, a bazalttufák; mert egyes pontokon, így Tobajnál és Gleichenberg környékén, a kitörés alkalmával a mélységből oly kőzetdarabok is hozattak napfényre, melyek minőségükre nézve a nevezett palákkal teljesen összevágnak.

*

A palaképlet emelkedésének koráról szólván, említettem, hogy a félig kristályos palákra egy helyre *devoni* képletek telepednek. Ez tehát Vasmegye területén a legrégibb képlet, melynek korát a kövület-leletek segítségével biztosan megállapíthatjuk. Devon képlet.

Dr. Hoffmann Károlyé az érdem, hogy 1874-ben Sámfalvánál azon mészkőben és dolomitban, mely agyagpala kiséretében a chloritpala fölött nyugszik, valamint a Hohensteinmais hegy mészkövében is apró kövületeket talált, melyek Toula bécsi geologus meghatározásai szerint a közép-devonra vallanak. E szerencsés lelet világossá tette azon agyagpalák, mészkövek és dolomitok állását, melyek a neogén takaró alól több ponton, nevezetesen:

A SZALONAKI HEGYEK.

Gyepűfüzes, Német-Ujvár és Serdicza tájékain előbukkannak; mindezekben a gráczi ismeretes devon-terület folytatására kell ismernünk, és az egyenes vonal, melyben mindezen előfordulások észak-keletről, dél-nyugat felé sorakoznak, bizonyosan egy hatalmas elvetődés törésszélét jelöli. A devoni kőzetek darabjait szintén a tobaji bazalttufában találjuk,

A vasmegyei devon annál érdekesebb, mivel egyrészt az egyedüli hely Magyarország egész területén, hol ez az ősi képlet biztosan ki van mutatva, másrészt mivel némileg útmutatóul szolgál, merre keresendő a gráczi devon folytatása és netalán kapcsolata a morvaországi egykoru képlettel.

A devon-korra következő megmérhetetlen hosszú földtani korszakok, egész a *neogén*-korig, állandó vagy inkább látható nyomok hátrahagyása nélkül vonúltak el Vasmegye területe fölött. A carbonkor, a dyas, a trias, jura, kréta, de még a eocaen is megyénk rétegsorozatában nem hagytak képviselőket, vagy azért, mivel ez a vidék az alatt az egész idő alatt a viz szine fölött állott, vagy, a mi hihetőbb, mivel az egyik, vagy a másik korszak itteni képződményei részben újra elpusztultak, részben a

mélységbe sülyedvén, az ujabbkori lerakodások vastag takarója által elfedve, hozzáférhetetlenekké váltak.

Vasmegye rétegsorába ennélfogva a devonra mindjárt a neogén-képlet három tagban következik.

Neogén-kor.

A most látható viszonyokból itélve, úgy látszik, hogy mind az Alpok és Kárpátok hegyrendszerének, mind a magyar alföld medenczéjének alapvonásai már a harmadkor közepe előtt kezdettek némileg a talaj domborzatában előlépni; ez időben tehát az Alpok középvonulata már az emlitett két ágra szakadt és így a gráczi öböl alaprajza már megvolt.

E szerint a neogénkor kezdetével Vasmegye területe egy tágas tengeri öbölnek része vala, melyben talán egyes kis szigetek, a mai kőszegi hegység csúcsai és előfokok, mint a borostyánkői hegyek, az egyetemes viztükröt megszakították. Számos folyó és patak rohanhatott le a magas parti hegyekről; a sebes vizek magukkal ragadták a palahegyek törmelékét, melynek guritott és koptatott darabjai a sekély partviz alá sülyedvén, csakhamar hatalmas conglomerat-padokat képeztek. Igy keletkezett az a képlet, melyet most mint a megye neogén-képletének legalsó tagját ismerünk. Hogy ez nyilván partképződmény és rohamos hegypatakok műve, bizonyítja a görgetegek tetemes nagysága, az állatmaradványok teljes hiánya és a finomabb anyagú rétegekben itt-ott betelepedett vékony barnaszénrétegek és növényfoszlányok, csekély maradékai a partszélek csendesebb helyein tenyészett vegetácziónak.

Sinnersdorfi konglomerat

Ez a képlet, melyet dr. Hoffmann *sinnersdorfi konglomerátnak* nevez, a megye területén Sinnersdorftól Kirchschlagig nyomozható, mindenütt közvetlenül az alaphegységre rátelepedve. A szerves maradékok hiánya mellett annak bizonyítékát, hogy ez a lerakodás a neogénkorba, még pedig annak első szakaszába, a mediterranba tartozik, dr. Hoffmann a települési viszonyokra alapítja, ahogy azok messze Sopronmegyében jelentkeznek.

Ebben a korszakban a gráczi öböl vize összefüggésben volt azzal a nagy dél-európai tengerrel, melynek maradéka a mai Földközi tenger és melynek állatvilága egyenes elődje az utóbbiban jelenleg élő faunának.

Felső mediterrán rétegek.

A konglomerát képződés után csendesebb üledéki folyamatok következtek és azon rétegek képződtek, melyeket felső mediterrán-névvel jelölünk.

Ez a képlet ma már csak csekély kiterjedésben látható *Pinkafő* és *Schreibersdorf* tájékán; homokos, agyagos rétegeiben némely jelleges mediterran kövületet találunk, nevezetesen helyenkint, a mediterran tengerben annyira honos, Lithothamnium nevű mészalgák, valóságos mészkőpadokat képeznek; Schreibersdorf mellett azonkivül egy, még nem régen kiaknázott széntelepet is tartalmaz.

Az idők folyamában a nagy kontinentális ingadozások változást idéztek elő vidékünk földrajzi viszonyaiban is; a délkeleti alpesi ág kifejlődése folytán a déli tengerrel való összefüggés megszűnt, és a gráczi öböl már most az éjszakra és keletre terjedő tengerek részét képezte. A természeti viszonyok változtatásával a tengeri állatvilág is tetemes átalakúlást szenvedett: sok állatfaj kipusztúlt, mások egészen módosúltak, és a keleti tengerből, melynek vize csekélyebb sótartalommal bírt, uj fajok vándoroltak be. Beállott tehát a kor, melynek lerakodásait, földrajzi elterjedésük szerint,

Szármát emelet.

szármát emeletnek nevezzük.

A mint azelőtt a mediterrán, úgy most a szármát tenger vízei kétségkivűl a megye egész területét elborították, némely alacsony palasziget kivételével; lerakodmányai a megelőző kor ülledékei fölé telepedtek, egységes takarót képezvén a tenger fenekén. Mai nap azonban ezen szármát

képlet rétegei aránylag csak csekély kiterjedésben lépnek a külszinre, és pedig csupán a régi partok és szigetek közelében. Egyik feltárása a megye éjszaki vidékén látható Kroisbachtól kezdve Pinkafőn és Máriafalván át Lékáig és Pörgelinig. E vonluatnak csekély félbeszakitása Grodnó és Vágod között bizonyosan csak a későbbi denudáczió eredménye, és így nem kételkedhetünk, hogy a kőszeg-tarcsai hegység és a szárazföld között akkor is még keskeny tengerszoros volt. A tarcsai palasziget déli szélén is, Drumolytól Bandolyig, találjuk a szármát kornak közvetlenül a palára rátelepedett rétegeit. Végre a megye déli részében, Tót-Szt.-Györgynél, az ottani devonképlet szomszédságában a szármátkor szintén hagyott nyomokat.

Mindezen előfordúlások nagyobbára laza anyagú agyag- és homokrétegekből állnak; vannak azonban benne kemény mészkőpadok is, melyek rendesen a szármát kövületeknek gazdag lelhelyei; ilyeneket találunk Tót-Szt.-György, Szottina és Kelcz táján. Használható és tényleg művelés alá fogott barnaszén-telepeket tartalmaz ez a képlet Máriafalva és Pubendorf vidékein. A szármát rétegek, eltekintve nehány helyi zavargásoktól, mindenütt még vízszintes helyzetben vannak, csak ott, hol közvetlenül az alaphegységen nyugosznak, van a rétegeknek csekély lejtjük a medencze belseje felé.

A *vasmegyei szármát-képlet* faunája meglehetős gazdag, habár a kövület lelhelyek aránylag ritkák. A Tót-Szt.-György vidékbeli mészkőben Cizek már 1860-ban több mint [illegible]0 állatfajt különböztetett meg, később pedig dr. Hoffmann az északi területen, Willersdorf és Máriafalva között, még szép növénylenyomatokat is fedezett fel.

A lassú kontinentális emelkedés, mely nálunk az egész neogén korszakot jellemzi, végre a magyar medenczének és a gráczi öbölnek szabad összefüggését a tengerrel végkép szakitotta: nagy beltenger keletkezett, melyet a beömlő folyók víztömegei lassankint édes vízi tóvá változtattak.

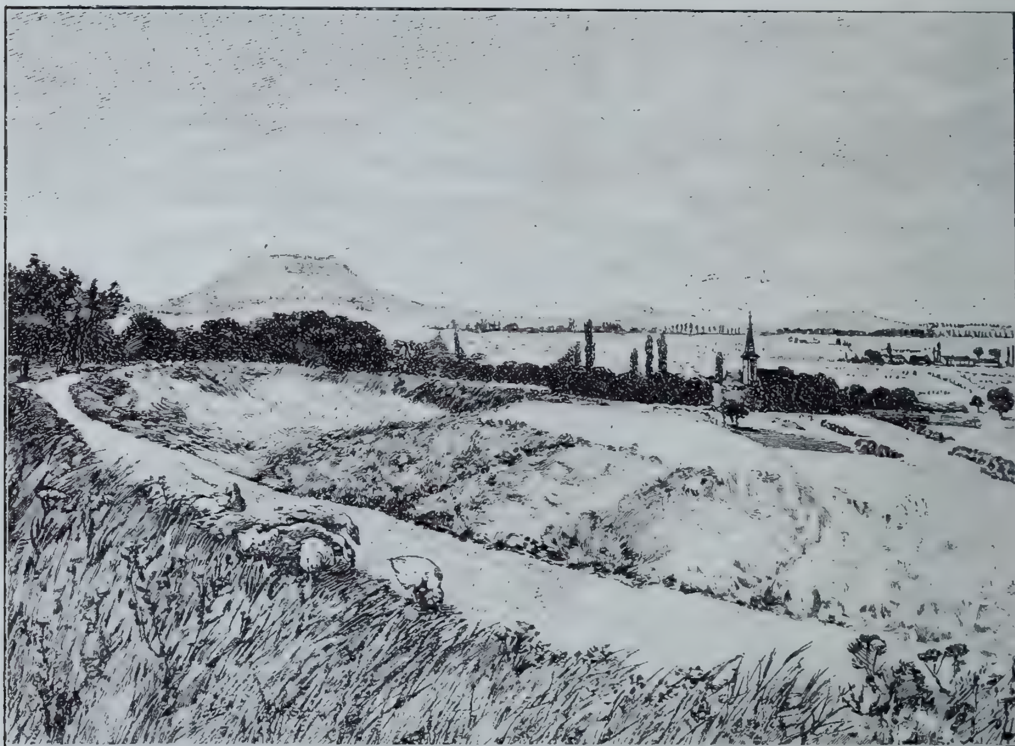
Congeria-képlet

Pannon képlet.

Ezen új átalakúlás, mely természetesen ismét a vízi állatvilág gyökeres változását vonta maga után, egy új földtani képlet keletkezésében nyeri kifejezését. A legjellemzőbb kagylónemétől a neogén e harmadik emelete a Congeria-képlet nevét nyerte. Kissé tágasabb értelemben, azaz hozzászámitom a közvetlen reá következő rétegeket is, a magyar geologusok czélszerűnek találták, az egész képletre új nevet, t. i. a pannoniai képlet nevet alkalmazni. Ily értelemben a pannoniai emelethez számítjuk mindazon agyagos, homokos és kavicsos lerakodmányokat, melyek úgy a mediterrán, mint e szármát rétegeket elfedve a megye legnagyobb részében, kivált a nyugati felében, a mai napi altalajt képezik és oly vidékeken is, hol a későbbi kor hordaléka bevágásokban mindenütt előtűnnek. E képlet alsó része mindenütt a sekély édesvízi (talán még kissé sótartalmú) tóban való lerakodás jellegét viseli; ebben a képlékeny agyag és a finom homok uralkodik és sok helyen a mocsári növényzet maradványai, mint csekély vastagságú lignittelepek mutatkoznak. A magasabb rétegek már inkább a sebesebb mozgásban levő víz hatását mutatják: durvább homok- és kavicslerakodások, a folyóvízi lerakodásokat jellemző minőséggel, arról tanúskodnak, hogy a tóból lassankint szárazföld lett, melyet számos folyó szelt át. A dolgok ezen állapota fokozatos átmenetet képez a negyedik korszakba, t. i. a diluvium idejébe. De mielőtt erre áttérnék, szükséges még a pannonemelet érdekes állatvilágára, nemkülönben ezen kor vulkáni tüneményeire egy pillantást vetnünk. Az alsórendü állatvilág maradékait e rétegekben elég ritkán, alig három-négy helyen sikerült találni. Stegersbach, Vörösvár,

Drumoly és még egy-két pont kagyló- és csigahéjakat szolgáltattak, melyek között a congeria- és cardium-fajok a leggyakoriabbak. Ha ezen állatmaradványok, e képlet felismerésére jó szolgálatot tettek, nagyobb és általánosabb érdeket költöttek azon nagy emlős állatok csontmaradékai, melyek a hatvanas évek elején *Baltaváron* fedeztettek fel.

Egy régen kiveszett állatvilág, melyben mégis a mai fajok őseire ismerünk, tárul fel itt előttünk és ha ezen nyomok segítségével képzeletünk vissza akarja varázsolni e vidék harmadkori lakóit, benépesítheti az édesvízi tó mocsáros partjait a Dinotherium és Rhinoceros lomha alakjaival, a ligeteket legelő Antilopokkal és Hipparionokkal, az örökzöld tölgy és kámforfa erdőket turkáló vaddisznókkal; megmutatja nekünk e békés állatok

A KEMENESALJA ÉS A SÁG-HEGY.

rettenetes ellenségét is, a Machairodus cultridens nevü hatalmas ragadozót és a Hyaena hypparionum üvöltő falkáit. Mert mindezen állatfajok csonttöredékeit tartalmazza a baltavári agyagtelep, mely e lelet következtében oly fontosságra és hírnévre tett szert, mint kortársai, a görögországi Pikerni és a német Eppelsheim miocen lelhelyei.

A neogénkornak ezen utolsó szaka még azért is felette nevezetes megyénk geologiájára nézve, hogy a vulkáni erő, mely mindeddig e vidéken még nem nyílvánúlt, a congéria-agyag lerakodása után rögtön fölelevenedett és számos ponton nagyszerü kitörésekben nyílvánúlván, új domb és hegyalakokat hozott létre.

Vulkáni szigetek.

Vasmegye két gyönyörü és érdekes *vulkáni terület* között fekszik: keleten a déli Bakony, nyugaton pedig a gleichenbergi vidék bazalthegyei tekintenek át a megye határán és mind a két területnek előőrsei ezen határokon belül oly számosak és oly közel lépnek egymáshoz, hogy valóságos kapcsolatot létesítenek e két egykorú vulkáni központ között.

A délbakonyi területhez tartozik mindenekelőtt a Nagy-Somlyó méltó párja, a szabályos alakú *Ságh-hegy*, melynek váralakú nagy basalt (anamesit-) tömege durvaszemű dolerit-ereket tartalmaz, míg túfa-koszorujának egy része az északi lejtőn még látható; ettől délre a *Kis-Somlyó* magaslik ki, csinos bazalt kúppal és tökéletes túfa-koszorújával; nyugatra pedig Miske és Sitke között ugyanilyen tufának gyönyörü képződménye van, t. i. egy szabályszerűen gyűrűalakú dombsáncz, mely, habár a belsejét kitöltő vizet már mesterségesen lecsapolták, egész szerkezetében hű hasonmása a Róma vidéki és az eifeli híres vulkáni kerek tavaknak. Ide tartoznak még egyéb túfaképződmények, úgymint a Herczeghegy Sitkénél és egy szintén gyűrűalakú, de alacsony túfadomb Magasinál, stb.

Azon számos kisebb-nagyobb túfa-képződmények közül, melyek, mint a gleichenbergi bazaltterület szélső tagjai, Vasmegye délnyugati részét díszitik, csak hármat akarunk névszerint felsorolni: Dobránál egy igen érdekes kis bazalt-tuskó mutatkozik, melyet a túfarétegek, mint egy felhajtott gallér, fognak körül, a túfában pedig nemcsak szép Olivin-bombák, hanem nagy szármát agyagrögök is foglaltatnak. Tobajnál van egy kis túfadomb, melynek kőzete igen szép olivin- és még érdekesebb amphibolbombákat, de azonkivül még az áttört kőzetrétegeknek mindenféle példányait, u. m. gneiszt, choritpalát, devon mészkövet és egyéb töredékeket tartalmaz. A harmadik nevezetesség a *német-ujvári* meredek várdomb, mely lapos tetejével és mindenfelől a közepe felé hajló túfarétegeivel az ismeretes Riegersburg és Karpfenstein érdekes vulkáni képződményeihez hasonlít.

Mindezen vulkáni képződmények egy és ugyanazon rövid időszakban keletkeztek, t. i. a congeria-agyag lerakodása után. A mint ezután a nagy víztükör, mely fölé a nagyobb vulkáni hegyek csúcsai kimagaslottak, végkép eltűnt, a vulkáni működés is megszűnt. Vidékünkön ekkor indult meg a folyóvizek nagyobbszerü munkája. A terület általános lejtése keletnek lévén, a stájerországi magaslatokról jövő számtalan folyó és patak kezdte a megye nyugati részét átszelni és a laza talajú vidéket szeszélyes dombhullámokká kifaragni. Kelet felé a patakok mindinkább folyókká egyesülvén, lassúbb folyásukban az elragadott törmelék, kavics és homok fokonként ismét lerakódott, minek folytán a vizek, maguk töltvén be a medrüket szünet nélkül, hol erre, hol arra tértek el, főleg pedig, a jobb partok erősebb megtámadása következtében, délre és keletre mozdultak. Igy magyarázható meg a folyóvízi ülledéknek széles elterjedése és a homok-, kavics- és agyagnak sajátszerü eloszlása megyénk keleti részében.

E lerakodási folyamatok alatt bekövetkezett már azon gyökeres változás, mely a földtani időszámításban a harmadkor befejezését és a negyedkor, vagyis az u. n. diluvium kezdetét jelöli. Vasmegyében az átmenet oly Diluvium. fokozatos volt, azaz a lerakodás viszonyaiban oly csekély lehetett a változás, hogy az időhatár nem nyert világos kifejezést az ülledékek minőségében. Mindamellett az Elephas primigenius, a híres Mammuth csontmaradékai, melyek nehány évvel ezelőtt Bejcz falunál oly helyzetben találtattak, hogy az emlitett kavicsos folyólerakodásokból való származásuk kétséget sem szenvedhet, bizonyítják, hogy ezen képlet, legalább nagy részben, a diluvium-korszak szülöttje.

A diluvium egyik legjellegesebb képlete a *lösz*, melynek nagy elter- Lösz. jedése hazánk területén a mezei gazdaság oly fontos tényezője, Vasmegyének keleti részében csak egyes foltokban mutatkozik a folyólerakodmányokra rátelepedve.

Ha helyes Richthofen lösz-elmélete, mely szerint ez a finom anyagú képlet tisztán szárazföldi lerakodás, azaz a szél és esővíz hordta porfelhalmozása, akkor fel kell tennünk, hogy a folytonos emelkedés és egyéb geologiai okok következtében a megyének eddig még álló és folyóvizekben bővelkedő vidéke fokonkint száraz éghajlatú sivataggá vált, minőt most még az ázsiai felföld roppant területén találunk.

És ezzel elértük azt a korszakot, melyből a tudományos kutatás az emberi nem létezésének legrégibb bizonyitékait nyerte. Az évezredek hosszú sora vonúlt még el megyénk fölött, míg a diluvialkor sivataggá, azzá a szép termékeny országgá vált, melyet ma hazánknak nevezünk és míg az őskor vad mammuth vadászó csapatjaiból a mai polgárosodott nemzedék fejlődött. Itt azonban a geologia feladatának határán állván, a régészetnek és a történelemnek engedjük át a tért.

VASVÁRMEGYE ÁLLATVILÁGA.

MAGYARORSZÁG dunántúli része, kivált a szomszéd osztrák országokkal határos megyék, állattani tekintetben majdnem egészen ismeretlenek. Az igaz, hogy akad itt ott egy lelkes természetbúvár, a ki vidékének állatvilágából egy kis kört behatóbb tanulmány tárgyává tesz s adataival gazdagítja ismereteinket, de viszonyítva ahhoz a nagy anyaghoz, a mely még feltáratlanul hever, ez elenyészően csekély. S ezt a csekélységet leginkább akkor érezzük, a mikor arról van szó, hogy hű képét adjuk egy olyan vidéknek, mely föld- és vízrajzi fekvésénél, domborzati viszonyainál fogva az ország legérdekesebb tájaihoz tartozik.

Néhány szórványos adaton kívül alig tudjuk, hogy Vasvármegyében mi él. Pedig egyrészt a szomszédos havasok elágazásaiban, a borostyánkői, a német-ujvári és dobrai hegységekben, másrászt a Rába folyó völgyében bizonyára olyan változatos és gazdag állatvilággal találkoznánk, a minővel kevés vármegyénk bir.

Sajnos azonban, hogy ilyen természetbúvárunk csak kevés van. S így, mídőn Vasvármegye állatvilágának képét akarom adni, eleve is ki kell jelentenem, hogy e kép hiányos. Magam Vasvármegye vidékét jól ismerem; egyes vidékein magam is gyüjtöttem s így ismerem annak gazdag állatvilágát is. Ezenkivül becses adatokat nyujt Kunc Adolf dr. 1880-ban Szombathely állatvilágáról, továbbá Chernel Kálmán.

EMLŐSÖK.

Emlösök.

A fontosabb emlősök, Kunc Adolf[1] szerint, a domesztikált állatok kivételével, a következők:

Vespertilio noctula, auritus, pipistrellus, murinus.

Erinaceus europaeus, Sorex fodiens, Crossopus araneus, Talpa europaea.

Sciurus vulgaris, Spermophilus citillus, Myoxus glis, Mus musculus, agrarius, sylvaticus, decumanus, Arvicola arvalis, Lepus timidus Cricetus frumentarius[2]

Meles taxus, Mustella putorius, vulgaris, herminea, foina, Lutra vulgaris, Canis vulpes, Felis cattus.

Cervus capreolus, Cervus elaphus, Sus scrof a.[3]

[1] Szombathely monographiája. Szombathely 1880. p. 18.

[2] A hörcsögöt Kunc nem említi, magam 1897-ben több helyen láttam. Kártékony is volt.

[3] Kunc i. h. nem említi, a mennyiben Szombathely közelében nincs is.

MADARAK.

Madarak.

Vasvármegye madárvilágának élő alakjait és fajait vizsgálva, helyi faunánkban valami rendkivülien érdekes vonást nem találunk, hanem azt a képet, mely a palearktikus régió középeurópai részét jellemzi.

Ha az eddig megyénkben észlelt madárfajokat szembeállitjuk a Magyarország avifaunájában szereplőkkel, ilyen arány kerül ki:

		Vasmegyében:	Magyarországban:
I. rend	bukók	5 faj,	9 faj.
II. „	hosszúszárnyuak	5 „	21 „
III. „	uszók	1 „	5 „
IV. „	fogazottcsőrüek	15 „	31 „
V. „	futók	26 „	53 „
VI. „	lábalók	8 „	13 „
VII. „	turbékolók	3 „	4 „
VIII. „	kaparók	6 „	7 „
IX. „	ragadozók	35 „	47 „
X. „	kúszók	9 „	10 „
XI. „	üldögélők	4 „	4 „
XII. „	repkedők	2 „	3 „
XIII. „	éneklők	93 „	125 „
		212 faj.	327 faj.

Azt látjuk tehát, hogy az országos madárfauna fajai nálunk mintegy $^2/_3$ részben szerepelnek; legkevésbbé a vizi, mocsári és futómadarak rendje van képviselve.

A *vizi madarak* előfordulásait illetőleg a Rábának és vidékének jut a főszerep. Azelőtt a Marczal szabálytalan folyása, kiöntései, mocsárvidéke vonzották ide e madárfajokat, nem csak költözködéskor, hanem állandó fészkelésre. A Marczalmenti vízi vadászatok híresek voltak, faj és egyed szerint is számos madár élt a pozsványság vadon, kulturát nem érő birodalmában. Ma ennek csak emléke él, mert a szabályozás, csatornázás megfékezte a vadvizet, a mocsár, láp eltűnt, kiszáradt s a nádasok helyén televény földet túr fel az ekevas.

A megyében nagyobb állóviz, tóság nincsen, csak apró pocsolyák, vizállások. Legjelentékenyebb ezek közt a sokszor 30 holdnál is terjedelmesebb *„tömördi tó."* A tóvidék hiánya, a mocsarak elapadása okozza, hogy azok a vizi és mocsári madarak, melyek jegyzékünkben előkerülnek, nagyrészt mind csak vonulásközben fordultak meg nálunk, mig e rendekből itt fészkelő, szaporító fajok csak kis számban akadnak.

Leginkább jellemző Vasvármegyében az *éneklő madarak* rendje, a kaparók, kúszók, üldögélők, repkedők rendje s a ragadozók némely nemei. Egyedekben legszámosabbak a galambok, foglyok, gébicsek, sármányok, szürkevarjak, czinkék, pacsirták, stb. Kőszeg vidékén a legjellemzőbb madárfajok: a kerti vörösfark (Ruticilla phoenicuros), zöld csicsörke (Serinus), sordély (Emberiza calandra), vasgáborján (Lanius collurio), nyaktekercs (Jynx).

Mielőtt a megye madárfaunájának jegyzékét adnám, előre kivánom még bocsájtani, hogy ez enumeráczió első a maga nemében s azért természetszerüleg fogyatékos és hiányos, már csak azért is, mert nem készült egyenesen erre szentelt kutatások alapján, hanem ugy, a mint e sorok írója az adatokat esetleg kapta és gyűjtötte. Vasvármegyében az ornitológia különben is most kezd csak fejlődésnek indulni s a kutatás e téren mindeddig csak azokra a lépésekre szoritkozott, melyeket e czikk írójának boldogult atyja, *Chernel* Kálmán s majd, az ő példáját követve, ő maga is, megtettek.

Azonban annak daczára, hogy az ujabb ornitológiai mozgalmak nálunk csak pár éve fakadtak, már is nevezetes eredményeket mutatnak föl, melyek nem is szorosan a megyei madártant, hanem az egész palaearktikus régió madárvilágát érintik.

Ezt az eredményt a *gyüjtemények* keletkezése tanusítja. Igy *Lékán*, a régi várban találjuk *Huszty* Ödön herczegi titkár gazdag madár-gyüjteményét, mely igen jól (Hodek által) preparált példányokban szinte egész Magyarország madárfaunáját felöleli s igen gazdag Vas-, Sopronmegye madárfajainak bizonyitó példányaiban. Számos ritkaságai között kettő van, a *Pteroclurus exustus* — ganga-tyuk — mely az egyedüli Európában elejtett s meglevő példány (lövetett 1863. aug. havában Szanyban, Sopronm.), nemkülönben az *Ardea bubulcus* — mezei gém — mely csak néhány példányban került eddig hazánkban

puskavégre, de egyébb honi gyűjteményeinkből hiányzik. A lékai ♂ darab Temes-Kubinban lövetett 1885. jun. 3-án. Huszty gyüjteménye az ország legszebb, legértékesebb magánmadárgyűjteményei közé tartozik s közel 1000 darabot számlál.

Tisztán tudományos bőrgyűjtemény Kőszegen a palaearktikus madárfajokból s főleg honi példányokból, az e czik irójának tulajdonában levő, mely 1400 darabot tesz s a fajok klimatikus változásait nagyobb sorozatokban világítja meg.

Almássy György madárgyűjteménye hasonló irányzat alapján növekszik, mint ez, és részben *Borostyánkő* várában van; körülbelül szintén 1000 darabnál többet ölel föl.

Magángyűjteménye van még *Molnár* Lajosnak *Molna-Szecsődön* és pedig minden világrész fajai közül.

Úgy ő, mint *Stettner* Markó *(Felső-Lövőn)* is közreműködnek a madártan gyarapitásában.

A jegyzékben használt rendszer, kevés változtatással, *Reichenow* által szerkesztett, a latin nevek pedig a II. nemzetközi ornit. kongresszus által elfogadott szabályok betartásával vannak alkalmazva, vagyis a prioritás elve szerint.

I. rend. Urinatores. — Bukók.

1. *Urinator arcticus* L. Sarki búvár. Rendkívüli átvonuló. 1870. decz. 14-én Üveghután (Huszty Ödön lékai gyüjteménye), egy másik példány Vörösváron, egy harmadik Egyházas-Szecsődön lövetett.

2. *Urinator septentrionalis* L. Északi búvár. 1894-ben Molna-Szecsődnél (a Rábán).

3. *Colymbus cristatus* L. Nagy vöcsök. Ritka, esetleg költő. Molna-Szecsődnél a Csömösz patakon 1892. márczius 27-én.

4. *Colymbus nigricollis* Brehm. Feketenyaku vöcsök. Ritka. A tömördi tóban fészkelve találtam.

5. *Colymbus fluviatilis* Tunst. Kis vöcsök. Kiöntéseken, ereken, tócsákon itt-ott fészkel, költözködéskor gyakoribb. 1893. szeptember 20-án Egyházas-Hollóson ♂ lövetett.

II. rend. Longipennes. — Hosszúszárnyúak.

6. *Larus fuscus* L. Heringsirály. Egy izben, 1893. márcziusában, a molna-szecsődi lápos mezőn lövetett. Igen ritka vendég.

7. *Larus ridibundus* L. Kaczagó sirály. Költözködéskor többször. Láttam a Gyöngyösnél, tömördi tónál, a Rábánál

8. *Sterna hirundo* L. Küszvágó halászcsér. Átvonuló, a Rábánál többször.

9. *Sterna minuta* L. Kis halászcsér. Vonulás közben a Rábánál. 1894. augusztus 11-én Molna-Szecsődön lövetett.

10. *Hydrochelidon nigra* L. Kormosczerkó. Átvonuláskor néha. Rába-Kövesden 1895. év tavaszán lövetett.

III. rend. Steganopodes. — Uszók.

11. *Phalacrocorax carbo* L. Kárakatna. 1880-ban a rohonczi réteken lövetett.

IV. rend. Lammellirostres. — Fogazottcsőrüek.

12. *Mergus merganser* L. Nagy búvárkacsa. 188?. őszén Kis-Czell vidékéről kaptam egy ♀-t; 1895. február 12-én Hidas-Hollósnál lövetett ♂. A jégment Rábán télen néha előfordul.

13. *Cygnus olor* Gm. Hattyú. 1892. deczember 21-én Molna-Szecsődnél a Rábán.

14. *Fuligula fuligula* L. Búbosrécze. 1894. április 11-én ♂ és ♀ Molna-Szecsődnél lövetett.

15. *Fuligula ferina* L. Vörösfejü récze, barátrécze. Átvonuló. Kőszegen 1887-ben lövetett; a Rábánál is többször.

16. *Fuligula nyroca* Güld. Czigányrécze. Gyakoribb, fészkel is.

17. *Fuligula clangula* L. Kerczerécze. Késő őszszel és kora tavaszszal. Molna-Szecsődön a Rábán lövetett 1894. márczius 17-én ♂ és ♀.

18. *Anas boschas* L. Öregrécze, tőkerécze. Gyakori, főleg a Rábánál, de egyéb mocsaras tájon is. Télen a jégment patakokon. Legközönségesebb az itt költő réczék között.

19. *Anas strepera* L. Kendermagos récze. Ritka átvonuló.

20. *Anas penelope* L. Fütyölő récze. Ritka átvonuló. Láttam Kőszegen s a tömördi tóban.

21. *Anas querquedula* L. Böjti récze. Gyakori itt-ott költ is, igy a Marczal mellékén, tömördi tóban.

22. *Anas crecca* L. Csörgő récze. Átvonulásközben gyakori.

23. *Spatula clypeata* L. Kanalas récze. Ritka átvonuló. A Rábánál lőtték.

24. *Dafila acuta* L. Fáczányfarku récze. Ritka átvonuló. 1894. tavaszán Körmenden lövetett.

25. *Anser anser* L. Nagy vadlúd. Átvonuláskor gyakran.
26. *Anser segetum* Gm. Vetési lud. Késő őszszel, sokszor télen is és tavaszszal nagy csapatokban a vetésekre száll.

V. rend. Cursores. — Futók.

27. *Charadrius pluvialis* L. Sárgapettyes lile. Átvonulás közben, főleg őszszel. Kőszegen 1875-ben, Szombathelyen 1888. október 18-án lövetett; utóbbi gyüjteményemben van.
28. *Charadrius morinellus* L. Havasililе. Ősszel néha a mezőkön, kukoriczában. Körmenden 1894. május 11-én ♂ lövetett.
29. *Charadrius curonicus* L. Köz. juhászka. Átvonuláskor gyakrabban a Rábánál s egyébb alkalmas; előbbinél költ is.
30. *Charadrius hiaticola* L. Nagy juhászka. Átvonuló, Kőszegen láttam egy izben. Ritkább, mint előbbi. 1895. május 7-én Molna-Szecsődön lövetett.
31. *Vanellus vanellus* L. Bébicz. Minden alkalmas területen közönséges költő.
32. *Oedicnemus oedicnemus* L. Ugartyuk. A „Cseren" egyesek költenek. Kőszegen a 60-as években került egy, mely gyüjteményemben van. 1884. novemberben Szombathelyen lövetett, 1885. ápr. 11-én a Kemenesaljáról kaptam, 1893. augusztus 21-én Hidas-Hollósnál, 1894. októberben Város-Hodásznál is puskavégre jött 1 drb. Rendesen a reznekkel tévesztik össze.
33. *Tringa alpina* L. Feketehasú széki szalonka. Átvonulásban néha a Rába homokos, kavicsos szigetkéin.
34. *Totanus glareola* L. Pöttyös czankó, tyütyüke. A Marczal és Rába mentén költözködéskor különösen többször előkerűl; vizenyős, iszapos tájakon, tócsáknál is.
35. *Totanus ochropus* L. Fehérfarkú czankó, molnár-czigány-fecske sneff. Közönségesebb előbbinél. Tömörd, Csönge, Kőszeg, Sennye, Högyész vidékén láttam és lőttem, főleg vonulásban. Molna-Szecsőd, Rába-Hidvég táján is előfordul.
36. *Totanus totanus* L. Vöröslábú czankó, fütyülő sneff. Vonuláson gyakrabban, mint fészkelő ritkább.
37. *Totanus hypoleucus* L. Billegető, trillázó, fehérhasu vizí sneff, tiszaisneff. Kőszegen egy izben a Gyöngyösnél, többször a Rábánál. Költ is itt.
38. *Machetes pugnax* L. Veszekedő-, galléros sneff, pajzsmadár. Átvonulóban néha. A 70-es években a kőszegi alsó réteken egy tojó lövetett.
39. *Numenius arcuatus* L. Nagy szélkiáltó, póling, grizer. Átvonulásban gyakori, főleg ősszel a Marczal és Rába mentén, mezőkön, tarlókon, réteken csapatokban. Kőszegen, Tömördön is többször láttam.
40. *Gallinago major* Gm. Nagy sárszalonka. Átvonulásban egyesek, régebben több: főleg a Marczal nedves rétjein.
41. *Gallinago gallinago* L. Sárszalonka. Átvonuláskor mocsaras helyeken elég gyakori.
42. *Gallinago gallinula* L. Kis sárszalonka. Átvonulásban, ritkább.
43. *Scolopax rusticula* L. Erdei szalonka. Egyes párok minden évben fészkelnek itt, nemcsak hegyi, de láperdőkben is. Vonúlás idején némely évben számos. Az Őrségben, Lendva vidékén igen szép eredménynyel vadásszák s főleg ősszel néhány száz drb. is lövetik, pl. Vörösvárott. Léka és Kőszeg vidékén is, főleg a mult évtizedekben, igen jó szalonkázó helyek voltak.
44. *Grus grus* L. Daru. 1892. ápril 25-én ♂ lövetett Molna-Szecsődön; igen ritka átvonuló.
45. *Otis tarda* L. Nagy túzok. A „Cseren", rendesen költ. Lövetett a szombathelyi „nagymezőn" is s egy elbágyadt; télen Lukácsházánál, Kőszeg szomszédságában, élve fogatott, 1893. decz. 28-án. ♂ Rába-Hidvégnél lövetett.
46. *Otis tetrax* L. Reznek. Ritka. Néha a „Cseren", Tömördön is előfordúlt. 1862-ben Kőszegen, 1894. júl. 12. ♂ fiat. Rába-Hidvégen lövetett.
47. *Crex crex* L. Haris. Rendes, gyakori költő. Nedves években különösen számos.
48. *Rallus aquaticus* L. Viziquat. Mocsaras helyeken költő. Vonulásban több felé; lövetett Kőszegen is; Molna Szecsődön 1895. ápr. 26-án.
49. *Ortygometra porzana* L. Pöttyös vízi csibe. Tócsáknál, mocsaras helyeinken költ. Vonulásban sok felé, erdőkben lévő pocsolyáknál is. Tömördön lőttem, Kőszegen is többször lövetett.
50. *Ortygometra parva* Scop. Kis vízi csibe. Mocsaras vidékeinken költ, vonuláskor más helyeken is, kisebb pocsolyáknál, nedves réteken. 1893. augusztus 29. ♂ Molna-Szecsődön lövetett, 1895.
51. *Gallinula chloropus* L. Zöld lábú hóda, vízi tyúk. Tavaknál. A tömördi tóban költve találtam; Molna-Szecsődnél is költ.
52. *Fulica atra* L. Szárcsa. Tavakon, holt vízágakon költ. Tömördön, Csöngén fészkelve találtam. Vonulás alatt kisebb vízállásokon is.

VI. rend. Gressores. — Lábalók.

53. *Ciconia nigra* L. Fekete gólya. Átvonulóban. Répcze-Szent-György vidékén a 70-es évek végén lövetett 1 db., mely kitömve Kőszegen van, Kaysrahl Károly ny. erdőmester birtokában. A tömördi tónál is többször mutatkozott. *Nádasdon* a tölgyerdő közepén levő nagyobb mocsárban 1892. ápr. 22-én ♂ lövetett.
54. *Ciconia ciconia* L. Gólya. Néhol, a sik helyeken, közönséges fészkelő. Kőszegen csak vonuláskor.

55. *Nycticorax nycticorax* L. Vak varjú. Átvonuló, ritka.
56. *Botaurus stellaris* L Bölömbika. Nádasokban, igy a tömördi tóban láttam.
57. *Ardetta minuta* L. Kis gém. Vonuláskor több felé, igy Felső-Lövőnél, Lékánál lőtték. A Rábánál költ.
58. *Ardea cinerea* L. Szürke gém. Mocsaras helyeken gyakran előkerül, a Rába vidékén költ is.
59. *Ardea purpurea* L. Vörös gém. Ritkább. 1885-ben és 1893-ban Felső-Lövön előfordult.
60. *Ardea alba* L. Lábas kócsag. 1894. aug. 11-én Rúmon a Rábánál egy fiatal ♂ lövetett. Igen ritka.

VII. rend. Gyrantes. — Turbékolók.

61. *Columba oenas* L. Vadgalamb. Közönséges költő.
62. *Columba palumbus* L. Örvösgalamb. Gyakori költő.
63. *Turtur turtur* L. Gerlicze. Igen közönséges.
Aratás után mindezek a galambfajoknagyszámban a repczeföldeken, mezőkön.

VIII. rend. Rasores. — Kaparók.

64. *Phasianus colchicus* L. Fáczány. Tenyésztve, de elvadulva is számos helyen előfordul.
65. *Perdix perdix* L. Fogoly. Igen gyakori. A Kemenesalja, főleg Kis-Czell és Ostffi-Asszonyfa vidéke, az ország legjobb foglyászó helyei közé tartozik.
66. *Coturnix coturnix* L Fürj. Közönséges mindenfelé.
67. *Tetrao urogallus* L. Siketfajd. Még 15—20 év előtt ritkaság volt; ujabban folyton jobban s jobban szaporodik s terjed Stiria és Alsó-Ausztria felől úgy, hogy a kőszegi hegységben is akad már. Felső-Eör vidékén rendes állomány van s dürgés alatt rendszeresen vadásszák. Város-Hodászon, Rohonczon, Lékán, Borostyánkőn s a környékbeli hegyi- és a dombhátakat boritó erdőkben évenként fészkel annyira, hogy pár év alatt itt is rendes állományra van kilátás. Lékán dürgésben 1894. évben lövetett az első.
68. *Tetrao tetrix* L. Nyirfajd. Nemes-Csoó határában 1836-ban az u. n. „csoói nyiresben" lövetett egy kakas, 1858-ban Kőszegen a „Klausen" erdőrészben ismét egy. 1880-ban Üveghután elejtett példány Huszty gyüjteményében Lékán van. Azóta is egyesek mutatkoztak a megye északnyugati hegységeiben és erdőterületén, de olyan rendes beterjedés, mint a siketfajdnál, nem észlelhető e fajnál.
69. *Tetrao bonasia sylvestris Brehm.* Császármadár. Szintén terjedőben és szaporódóban az északnyugati erdőterületen és hegyvidéken. Rohoncz körül, Lékán, Őrségben több fészekalj évenként Kőszegen 1883-ban lövetett az „alsó erdőben." 1873-ban a czáki nyiresben. Hámorban 1878, 1886-ban 1—1 db, A.-Szénégetőnél 1887-ben esett 1 db, melyek a lékai vár gyüjteményében vannak; 1895-ből pedig Bozsokról került egy gyüjteményembe.

IX. rend. Raptatores. — Ragadozók.

70. *Vultur monachus* L. Barna, barát v. csuklyás keselyü. Léka és Kőszeg közt a 60-as években idetévedt példányt egy pásztorfiú botjával vert agyon. Annyira jól volt lakva, hogy tehetetlenségében nem menekülhetett.
71. *Gyps fulvus* (Grm.) Fakó keselyű. Szt.-Eleken 1878. körül lövetett. Ez a példány a felső-lövői intézet muzeumában van.
72. *Circus pygargus* L. Hamvas rétihéja. Átvonulóban gyakori. Lőttem Kőszegen.
73. *Circus cyaneus* L. Fehér rétihéja. Gyakori főleg átvonulóban.
74. *Circus aeriginosus* L. Nádi, tavi kánya. Közönséges, mocsárvidékeken ritkán költ is.
75. *Astur palumbarius* L. Galambász héja. Gyakori, sok helyen fészkel.
76. *Accipiter nisus* L. Verebész v. karvaly. Igen közönséges költőmadár.
77. *Milvus milvus* L. Villásfarku v. vörös kánya. Ritkább; átvonuláskor esetleg fészkelve is. 1895. aug. 21-én Kőszegen láttam.
78. *Milvus migrans* L. Barna kánya. Ritka, vonuláskor néha.
79. *Pernis apivorus* L. Darázs ölyv. Átvonuláskor, esetleg fészkel is. Kőszegen 1886-ban láttam. 1890. augusztus 21-én Hámorban lövött példány Huszty Ödön lékai gyüjteményében.
80. *Pandion haliaëtus* L. Halászsas, ráró. 1870-ben Kőszeg mellett a Gyöngyös vizénél lövetett, mely Lakatos Károly gyüjteményébe került, Szegedre. 1893. junius 9-én ♂ Nádasdon lövetett.
81. *Haliaëtus albicilla* L. Fehérfarku réti sas. Kóborlás közben ritkán elvetődik megyénkbe.
82 *Circaëtus gallicus* Gm. Kígyászó sas. A 70-es években a csömötei erdőben (Kőszeg és Szombathely közt) egy alig repülős hím lövetett, mely valószínűleg a közelben kelt ki.[1] 1890. juniusban Üveghután lövött példány Huszty Ö. gyüjteményében.
83. *Buteo buteo* L. Közönséges ölyv, tyúkölő kánya. Gyakori fészkelő.
84. *Archibuteo lagopus* Brünn. Gatyás ölyv. Télen át, késő őszszel és tavaszszal gyakori.

[1] Lakatos Károly: Magyarország nappali orvmadarai. 73. lap.

85. *Aquila chrysaëtus fulvus* L. Szirti sas. Ritka vendég. 1862-ben a kőszegi „felső-erdőben" lövetett. (Kőszeg jelene és múltja cz. műben az *Aquila melanaëtus* fajhoz van véve, a mi tévedés).

86. *Aquila melanaëtus* L Parlagi, kurtafarkú vagy fehérvállú sas. Lakatos Károly írja idézett művében, hogy egy ízben a Kőszegtől északkeletre eső láperdőben fészkét atlálta. 1885-banDoroszló határában lövetett.

87. *Aquila orientalic* Cab. Keleti sas. Báró Wildburg kapott az utóbbi években a megye területén lőtt példányt. Ez a ritka sas-faj hazánkból alig pár példány alapján ismeretes csak.

88. *Aquila clanga* Pall. Fekete sas. Többször előfordúl s ritkább fészkelőink közé tartozik. Léka körűl 1895. julius havában láttam.

89. *Aquila maculata* Gm. Békászó sas, rozsdás sas. A rőti erdőben a 40-es években lövetett, e példány a kőszegi kath. gymn. gyűjteményében áll. Többször előkerűl a megyében; 1891. ápr. 12 Nádasdon lövetett.

90 *Aquila pennata* Gm. Kis sas. A szombathelyi nagy erdőben Lakatos Károly a mult évtizedekben fészkelve találta.

91. *Falco peregrinus* Tunnst. Hegyesszárnyú v. vándorsólyom. Átvonuláskor többször előkerűl. Lövetett 1898. febr. 11-én ♂ Körmendnél; fészkelve is található. Lakatos Károly 1869-ben a kőszegi „alsó-erdőben" két ìzben találta költve.[1]

92. *Falco aesalon* Tunnst. Kis sólyom. Télen át elég gyakori.

93. *Falco subbuteo* L. Herjóka, kaba sólyom. Közönséges, fészkelve is.

94. *Cerchneis cenchris* Naum. Fehérkörmű vércse. Tömördön a tótól északnak fekvő régi fákból álló községi erdőben 8—10 párban fészkel. Aratás után máshol is, mint pl. a kőszegi alsó réteken.

95. *Cerchneis tinnunculus* L. Vörös vércse. Igen közönséges fészkelő.

96. *Cerchneis vespertinus* L. Kék vércse, vöröslábú vércse. 1895. ápr. 21-én ♂ lövetett a Rábánál Molna-Szecsődön

97. *Bubo bubo* L. Buhú. Kámonban 1875-ben lövött példány Huszty Ödön lékai gyűjteményében.

98. *Asio otus* L. Erdei fülesbagoly. Igen közönséges

99. *Asio accipitrinus* Pall. Nádi bagoly. Átvonuláskor mezőkön, nádasokban, füves irtásokon igen gyakori.

100. *Pisorhina scops* L. Füleskuvik. Felső-Lövőn fészkel; innét két példány gyűjteményemben.

101. *Syrnium aluco* L. Erdei bagoly. Igen közönséges fészkelő. Előfordúl szürke és rozsdavörös tollváltozatban.

102. *Nyctale tengmalmi* Gm. Gatyás kuvik. Egy ízben a kőszegi „alsó-erdőben" talál tam egy párt fészkelve.

103. *Glaucidium noctuum* Retz. Halálmadár. Igen közönséges.

104. *Strix flammea* L. Gyöngybagoly. Közönséges.

X. rend. Scansores. — Kúszók.

105. *Cuculus canorus* L. Kakuk. Közönséges.

106. *Iynx torquilla* L. Nyaktekerő. Közönséges fészkelő.

107. *Dryocopus martius* L. Fekete harkály. A fenyves és bükkállománya hegyi erdőkben meglehetős gyakori fészkelő.

108. *Dendrocopus major* L. Nagy tarka harkály. Közönséges fészkelő.

109. *Dendrocopus leuconotus* Bechst. Fehérhátú harkály. Velemben a 60-as években lövetett.

110. *Dendrocopus medius* L. Közép harkály. Meglehetős gyakori fészkelő.

111. *Dendrocopus minor* L. Kis harkály. Meglehetős gyakori fészkelő.

112. *Picus canus* L. Szürke harkály. Elég gyakori fészkelő

113. *Picus viridis* L. Zöld harkály. Közönséges fészkelő.

XI. rend. Insessores. — Üldögélők.

114. *Alcedo ispida* L. Jégmadár. Egyszer Kőszegnél a Gyöngyös partjában fészkelve találtam. A Rábánál is költ (Molna-Szecsőd, Sennye.) Télen gyakrabban látható a folyóvizeknél.

115. *Merops apiaster* L. Gyurgyóka törökfecske. A 60-as években az alsó Rábánál lövetett.

116. *Upupa epops* L. Babuta. Igen közönséges fészkelő.

117. *Coracias garrula* L. Zöldkánya. Igen közönséges fészkelő.

XII. rend. Strisores. — Repkedők.

118. *Caprimulgus europaeus* L. Lappantyú, álomfilkó. Közönséges fészkelő, vágásokban főleg.

119. *Micropus apus* L. Vijjogó, fali fecske Régi váraknál számosan fészkel, így Borostyánkőn, Német-Ujváron, Lékán, stb.

[1] Levélbeli közlés.

XIII. rend. Oscines. – Éneklők.

120. *Clivicola riparia* L. Parti fecske. A Rába vidékén, költ is.

121. *Hirundo rustica* L. Füstös fecske. Igen közönséges fészkelő. Előfordúl a rozsda vöröshasu válfaj is: *Hirundo rustica pagorum Brehm.*

122. *Chelidonaria urbica* L. Molnár fecske Igen közönséges fészkelő.

123. *Ampelis garrula* L. Selyemfark, csonttollú madár. Bizonyos években télen jelenik meg. Lövetett *Lékán* 1894 febr. 15 ♀ ♂ 1893 jan. 1. Hámorban és jan. 20-án Lékán, látták Vépen. 1894. decz 8. megkerült, 1893. febr. 17. ♂ ♀ *Molna-Szecsődön* is.

124. *Muscicapa grisola* L Szürke légykapó. Közönséges fészkelő.

125. *Muscicapa atricapilla* L. Feketehátú légykapó. Atvonúlóban gyakori.

126. *Muscicapa collaris* Bechst. Örvös légykapó. Gyakori fészkelő.

127. *Muscicapa parva* Bechst. Kis légykapó. Kőszegnél a „Hétkút"-nál egy-két pár fészkel. Lékán gyakoribb a „Pálforrás" fölött elterűlő bükkerdőben. Hallottam Borostyánkőnél is. Gyűjteményemben ♀ Kőszeg 1893 máj. 7.; lékai példányok: 1893 aug. 27. 4 db. (2. ♂ 2♀) Huszty Ödön gyűjteményében.

128. *Lanius excubitor* L. Nagy szarka gábor. Télen egyesek mutatkoznak; köztük néha a keleti válfaj: *Lanius excubitor major* is akad.

129. *Lanius minor* L. Kis szarka gábor. Közönséges fészkelő.

130. *Lanius senator* L Vörösfejű gébics. A tömördi tó északi részén fekvő, legeltetett régi fákból álló községi erdőben 1894 jun. 22-én találtam fészkét fiatalokkal. Itt azonkívűl még 3—4 párt láttam és lőttem is néhány drbot. Svábfalu és Nemes-Csoó, valamint Paty és Meszlen között szintén láttam e madárfajt. 1894 jun. 9. ♂ Hidas-Hollósnál is lövetett.

131. *Lanius collurio* L. Vasfejű gábor, tövisszúró gébics. Igen közönséges fészkelő.

132. *Corvus cornix* L. Szürke varjú. Nálunk a varjúkat *kányáknak* hívják. Igen közönséges fészkelő. 1896. szept. elején a *fekete fajtát* (corone) is lőttem Kőszegen s azóta is láttam néhányat; előbbi az első hiteles magyar példány.

133. *Corvus frugilegus* L. Vetési varjú. Télen nagy csapatokban.

134. *Colaeus monedula* L. Csóka. Közönséges fészkelő.

135. *Pica pica* L. Szarka Igen közönséges fészkelő.

136. *Garrulus glandarius* L. Szajkó, Mátyás-madár. Igen gyakori fészkelő.

137 *Nucifraga caryocatactes* L. Mogyoró-, vagy fenyvesszajkó. Ritka. 1889 nov. 3 Hámornál Léka vidékén lövetett, 1882. szeptemberben Kőszegnél; 1893 ápr. 8-án ♂ a döbörhegyi nyíresben, 1895. szept elején Lékánál és Borostyánkő vidékén gyakrabban látták. 1896. febr. 6 és 21-én láttam 1—1 drbot Kőszegen a felsőerdőben.

138. *Oriolus ariolus* L. Sárgarigó. Igen közönséges fészkelő.

139. *Sturnus vulgaris* L. Seregély. Közönséges fészkelő, őszszel nagy csapatok.

140. *Passer domesticus* L. Házi veréb. Igen gyakori fészkelő.

141. *Passer montanus* L. Mezei veréb. Igen gyakori fészkelő.

142. *Coccothraustes coccothraustes* L. Megyvágó, magnyitó. Gyakori fészkelő.

143. *Fringilla montifringilla.* L. Fenyőpinty Télen sokszor nagy számban.

144. *Fringilla coelebs* L. Pintyőke. Közönséges, mindenfelé fészkelő.

145. *Ligurius chloris* L. Zöldike. Közönséges fészkelő.

146. *Acanthis linaria* L. Zsezse, csicsörke. Ritka téli vendég. 1879-ben és 1890. január 6-án láttam Kőszeg vidékén 1—1 példányt. 1893/4 telén ezernyi csapatokban novembertől márczius közepéig. Köztük számos *Acanthis linaria holbölli* Brhm. válfaj; továbbá néhány *Acanthis hornemanni exilipes* Cones, mely válfajból eddig csak egy honi példány volt ismeretes; nemkülönben 2 drb. *Acanthis linaria rufescens* Vieill. Mindezekből Kőszegen gyűjtöttem. Ez utolsó évi jelentkezés az egész megyére, sőt országra kiterjedt. 1895/6. telén szintén megjelent, de sokkal kisebb számban.

147. *Acanthis cannabina* L. Kendericze. Gyakori költő.

148. *Chrysomitris spinus* L. Csíz. Őszszel, télen, tavaszszal az éger fákon gyakori.

149. *Carduelis elegans* Steph. Tengelicz. Közönséges, mindenfelé költő.

150. *Serinus hortulanus* Koch. Csicsörke. Igen gyakori költő, Kőszeg vidékén főleg számos.

151. *Pyrrhula pyrrhula europea* Vieill. Süvöltő pirók, gimpli. Télen közönséges; köztük a *Pyrrhula pyrrhula major* Brehm északi válfaj is.

152. *Loxia curvirostra* L. Keresztcsőr. Esetleg költ az észak-nyugoti fenyveserdőkben, a hegyek közt; Lékán többször lövetett. 1895 jun. 17 ♂ ♀ Molna-Szecsődön.

153. *Calcarius nivalis* L. Hósármány. Néha télen. Lékán 1893. januárban; 1894, febr. 7. ♂ ♀ Hidas-Hollóson lövetett.

154. *Emberiza calandra* L. Sordély. }
155 *Emberiza citrinella* L. Sármány. } Igen gyakori fészkelők.

156. *Emberiza schoenicla* L. Nádi sármány. Ritkább fészkelő; csakis mocsaras, nádas helyeken.

157. *Anthus campestris* L. Parlagi pipiske. Nem éppen gyakori fészkelő. 1895. májusban Kőszegnél láttam; 1895. jun. 11-én ♂ ♂ Molna-Szecsődön, 1895. aug. 6-án Tömördön lövetett.

158. *Anthus trivialis* L. Erdei pipiske. Elég gyakori fészkelő, főleg az északnyugati részeken.

159. *Anthus pratensis* L. Réti pipiske. Átvonulásban nagy csapatokban.

160. *Motacilla alba* L. Barázda billegető. Igen gyakori fészkelő.

161. *Motacilla boarula* Penn. Hegyi billegető. Ritkább fészkelő. Kőszegen egy ízben a vár falában költött. Télen patakok- és folyóknál egyesek, a jégment helyeken.

162. *Motacilla flava* L. Sárga billegető. Főleg a délkeleti részeken gyakori és fészkelő is.
163. *Alauda cristata* L. Búbos pityer v. pacsirta. Igen közönséges fészkelő, állandó madarunk.
164. *Alauda arborea* L. Erdei pacsirta. Ritkább fészkelő, Borostyánkőnél, Kőszegnél.
165. *Alauda arvensis* L. Mezei pacsirta. Igen közönséges fészkelő mindenfelé.
166. *Tichodroma muraria* L. Hajnalmadár. Néha őszszel, tél-elő idején. Kőszegen 1879-ben a várfalon láttam. Lékán, 1894-ben késő őszszel 3 drb lövetett a régi váron.
167. *Certhia familiaris* L. Közönséges fészkelő. Előfordul a *Certhia familiaris brachydactyla* C. L. Brehm. válfaj is.
168. *Sitta europaea caesia* Wolf. Czinke harkály, csuszka. Közönséges költő.
169. *Parus major* L. Szén-czinke. Igen közönséges költő.
170. *Parus ater* L Fenyves-czinke. Fenyves erdőkben közönséges költő.
171. *Parus palustris* L. Barát-czinke. Ez a fajkör megyénkben két formában fordul elő u. m.: *Parus palustris communis* Baldenst., mely inkább a síkságot és dombos helyeket lakja, azután a *Parus palustris montanus* Baldenst., mely a kőszegi hegység magasabb pontjain fordul elő. Előbbi közönséges, utóbbi ritka s télen, kora tavaszszal, mutatkozik
172. *Parus coeruleus* L. Kék czinke. Igen közönséges fészkelő.
173. *Parus cristatus* L. Búbos czinke Fenyves erdőinkben gyakori fészkelő.
174. *Aegithalus caudatus* L Hosszúfarkú czinke. Gyakori fészkelő. Előfordul az *Aegithalus caudata roseus* Blyth. válfaj is.
175. *Reniza pendulinus* L. Függő czinke, a Rábamelléki ligetekben néhol költ Szombathelynél a „Mézestónál“ látták.
176. *Troglodytes troglodytes* L. Ökörszem. Gyakori fészkelő.
177. *Accentor modularis* L. Szürke begy. Ritkább költő, vonuláson gyakrabban.
178. *Sylvia nisoria* Bchst. Sárgaszemű poszáta. Egyes helyeken rendes fészkelő; például Kőszegen, Molna-Szecsődön.
179. *Sylvia Hortensis* Bchst. Kerti poszáta. Nem éppen gyakori; legtöbb a Rába ligeteiben, angol kertekben.
180. *Sylvia sylvia* L. Közönséges poszáta. Igen közönséges fészkelő.
181. *Sylvia curruca* L. Sövénybujó poszáta Igen közönséges költő.
182. *Sylvia atricapilla* L. Barát-, papfülemile. Igen közönséges fészkelő.
183. *Acrocephalus arundinaceus* L. Nádi rigó. Nádasokban gyakori fészkelő Előfordul az *Asrocephalus arundinaceus minor* Ch. h. Brhm válfaj is Molna-Szecsődön.
184. *Acrocephalus streperus* Viell. Közönséges nádi poszáta. Mocsaras helyeken, nádasokban fészkelő. Vonuláskor gyakoribb.
185. *Acrocephalus palustris* Bchst. Mocsári poszáta. Nedves helyeken, füzes berkekben fészkelő Vonuláskor luczernában, bükkönyben, kenderben.
186. *Calamodus schoenobaenus* L. Foltos nádi poszáta. Mocsaraknál, közönséges fészkelő. Költözködéskor igen számos a luczerna-, kender- és bükköny-vetésben.
187. *Calamodus aquaticus* Gm. Csíkos nádi poszáta. Vonuláson néha a bükkönyben, luczernásban.
188. *Locustella fluviatilis* Wolf. Berki pirregő poszáta. Átvonulásban 1894. május hóban Kőszegen láttam A Rábánál költ és a ligetekben. Molna-Szecsődön 1894. junius 2-án ♂ lövetett.
189. *Locustella naevia* Bold. Réti pirregő poszáta Nedves réteken, esetleg költ. Átvonulásban bükkönyben, vetett kukoriczában gyakori.
190. *Hypolais hipolais* L. Sárga poszáta. Angol kertekben, ligetekben gyakori költő
191. *Phylloscopus sibilator* Bchst. Zöld füzike. Lombos erdőkben, nagyobb kertekben közönséges költő.
192. *Phylloscopus trochilus* L. Fitiszmadár. Ligetekben, erdőkben, közönséges költő.
193. *Phylloscopus acredula* L. Kis füzike. Gyakori költő.
194. *Regulus ignicapillus* Brhm. Aranyos pipőke. Átvonulóban ritka.
195. *Regulus cristatus* Viell. Sárga pipőke. Átvonulásban gyakori.
196 *Turdus torquatus alpestris* Brhm. Örvösrigó. Vonuláskor néha a fenyves-rigók társaságában.
197. *Turdus merula* L. Fekete rigó. Közönséges fészkelő.
198. *Turdus pilaris* L. Fenyőrigó. Őszszel, télen és tavaszszal. Az Őrségben, Kőszeg vidékén nagy mennyiségben fogják lépvesszővel és lószőrhurokkal.
199. *Turdus viscivorns* L. Léprigó. Főleg vonulásban gyakori.
200. *Turdus iliacus* L Boros rigó Átvonulásban gyakori.
201. *Turdus musicus* L Húros rigó. Közönséges fészkelő.
202. *Monticola saxatilis* L. Kövi rigó. 1888 máj. 30-án Hámornál lövetett. Kőszegen 1883-ban és 1884-ben a vár árkában álló régi falakban költött, de azóta elmaradt.
203. *Cinclus cinclus albicollis* Viell. Vizi rigó, buvár rigó. Télen a Gyöngyös pataknál többször.
204. *Saxicola oenanthe* L Hantmadár, földi szarka. Közönséges fészkelő.
205. *Pratincola rubetra* L. Kukoriczamadár, vörösfarkú csaláncsúcs. Közönséges fészkelő. Vonulásban kukoriczákban, kenderföldeken számos.
206. *Pratincola rubicola* L. Feketetorkú csaláncsúcs. Szőlők mentén, közönséges fészkelő.
207. *Ruticilla titis* L. Házi vörösfark. Közönséges fészkelő, épületekben, főleg a nyugoti és északi részeken.
208. *Ruticilla phoenicura* L. Kerti vörösfark. Igen gyakori fészkelő.
209. *Erithacus rubeculus* L. Vörösbegy. Igen gyakori fészkelő.
210. *Cyanecula cyanecula* Wolf. Kékbegy. Vonulásban egy ízben Kőszeg vidékén látták.
211. *Daulias luscinia* L. Fülemile. Igen gyakori költő ligetes helyeken, kertekben stb.
212. *Daulias philomela* Bchst. Nagy fülemile. Ritka, néhányszor Kőszegen, Lékán átvonulásban előkerült.

HÜLLŐK.

Hüllők.

Testudo graeca.
Tropidonotus natrix, murinus.
Coluber Aesculapii (flavescens).
Lacerta viridis, muralis, agilis.
Anguis fragilis.

KÉTÉLTŰEK.

Kétéltüek.

Hyla arborea (viridis), Rana esculenta, temporaria, Pelobates fuscus, Bombinator igneus, Bufo cinereus, variabilis (viridis).

Salamandra maculata, Triton cristatus, taeniatus.

HALAK.

Halak.

A halaknak alanti jegyzéke tulajdonképen azokat a halakat tartalmazza, melyeket a Rába folyónak torkolatában Herman Ottó gyűjtött; tehát nem mondható, hogy ezek szükségképpen Vasvármegyében is előfordulnak. Ezt a jegyzéket azonban azért vettem föl. hogy kímutassam a Rába folyónak halgazdagságát. A Rábában van 29 faj, a Dunában 41, a Tiszában 34, a Zagyvában 32, a Kőrösben 29; a többi folyónk halfajainak száma ez utóbbi számon alul marad. Kunc Szombathelyre csak 5 fajt mutat ki.[1]

Első helyen áll a 10—15 kilónyi sulyt elérő *ponty*, a *csuka*, mely a Rábában 8—10 kilóig megnő, a *harcsa*, melynél nem ritka a 60 kilós példány, a *baráthal* (orsóhal, Züngel), valamint rokona *sügér* (vargahal), továbbá a 4—5 kilót elérő lágyuszonyú *lapota* (lepényhal) és a harcsához hasonló pénzetlen *mennyhal*, mely 1—2 kilóig megnő.

A Rábában legszámosabb a *fehérhal*, a *márna*, a *nagyfejü ponty* és a *balina* (fehér ponty).

A Rábának azon részeiben, melyek holtvizekkel állanak összefüggésben áradás vagy levezetés következtében, találhatjuk az izletes *czompót*, melynek apró, sárga pikkelyei nyálkás réteggel borítvák, meg a *kárászt*, melynek húsa majdnem olyan jó, mint a pontyé. E két lágyuszonyú halfaj a pontyfélékhez számíttatik s 1—2 kilogrammig megnőnek.

A holt vizekből még átlátogat a Rábába, az úgynevezett *pirosszemű hal* (Rothängel) piros szemeivel s vérpiros uszonyaival.

A Rába, mint egészséges folyóvíz, a haltenyésztésre felette alkalmas folyó volna, ha szabályozva lenne. A halnak természetében van, hogy a nagy folyókból odamegy vissza ivni, a hol maga is ivatott, mi azonban a malomgátak miatt nem történhetik meg. Megyénkben igy a haltenyésztésre úgyszólván semmi gondot sem fordítanak.

A halak jegyzéke a következő:

Perca fluviatilis, Lucioperca sandra, volgensis, Aspro vulgaris, zingel. Acerina cernua, schraitzeri, Lota vulgaris (Kunc), Cyprinus carpio (K.), Carassius vulgaris, Tinca vulgaris (K.), Barbus fluviatilis (K.), Gobio fluviatilis (K), Rhodeus amarus, Abramis Brama, sapa, Pelecus cultratus, Alburnus lucidus, Aspius rapax, Scardinus erythrophthalmus, Leuciscus rutillus, Idus melanotus, Squalius dobula, Chondrostoma nasus, Cobitis fossilis, Esox lucius, Silurus glanis, Acipenser ruthenus.

MOLLUSZKÁK.

Molluszkák.

Helix pomatia, nemoralis, hortensis, arbustorum, fruticum, adspersa, incarnata.
Arion hortensis, ater.
Limax agrestis, hortensis, maximus, Bulimus radiatus, Clausilia similis, bidens. Pupa frumentum.
Planorbis corneus, Limnaeus stagnalis.
Unio pictorum, Anodonta cygnea.

ROVAROK.

Rovarok.

a) Hártyás szárnyúak:
Bombus terrestris, lapidarius, muscorum, agrorum, Xylocapa violacea.
Megachile pyrina, centuncularis. argentata.
Andrena parvula, variabilis, Eumenes pomiformis.
Vespa vulgaris, crabro, Bembex bidentata, affinis.
Sphex fera, bicolor. Ammophila campestris Philanthus triangulum Tachites obsoletus.
Pompilius viaticus, trivialis, 4 punctatus.
Chrysis ignita, integrella, Formica herculeana, rufa, Myrmica rubida.
Ichneumon nigritarsis, fabricator, luctatorius.

[1] Hermann Ottó: A magyar halászat könyve. II. kötet, 1887. 644. l.

Cynips folii, Rhodites rosae.

Athalia spinarum. Nematus ventricosus, aucupariae, Sirex gigas, spectrum, Cephus pygmaeus.

b) Lepkék:

Papilio machaon, podalirius, Parnassius apollo, Aporia crataegi, Pieris brassicae, rapae, napi.

Colias hyale, chrysotheme, myrmidone.

Thecla betulae, spini, ilicis, quercus rubi.

Polyommatus virgaureae. Thersamon, phlaeas.

Lycaena aegon, adonis, coridon, dorylas, daphnis, admetus, damon, orion, arcas.

Nemeobius lucina.

Apatura iris, ilia, Vanessa prorsa, egea, urticae, L-album, io, antiopa, atalanta, cardui, Melitaea trivia.

Argynnis aphirape, euphrosyne, latoma, aglaja, niobe, hecate, adippe, paphia.

Erebia medusa, medea, gea. Satyrus ternione dryas (phaedra).

Pararge megaera, Cenonympha iphis, pamphilus.

Spilothyrus alceae (malvarum).

Hesperia sylvanus, comma. Acherontia atropos. Sphinx convolvuli, ligustri, pinastri, euphorbiae, elpenor. Smerinthus tiliae, populi, ocellatus. Pterogon proserpina (oenotherae), Macroglossa fuciformis, bombyliformis. Sesia tipuliformis, tabaniformis, Thyris fenestrella.

Zygaena achilleae, angelicae, filipendulae, Lythosia depressa, Nemeophila plantaginis.

Arctia purpurata, aulica, Spilosoma urticae, mendica.

Hepialus humuli. Cossus ligniperda, Zeuzera pirina.

Psyche clavellina.

Ocneria dispar, Leucoma salicis, Porthesia chrysorrhoea, Cnethocampa processionea, Bombyx neustria, trifolii, quercus, rubi.

Lasiocampa pini, tremulifolia (betulifolia), Endromis versicolora, Saturnia piri, spini. Aglia tau, Harpya vinula, erminea, Uropus ulmi.

Notodonta ziczac, trimacula var. dodonea, Drynobia velitaris, Pygera anastnomosis.

Asphalia diluta, flavicornis.

Clidia geographica, Acronycta aceris, tridens, psi, euphorbiae, rumicis.

Agrotis linogrisea, segetum, triangulum, festiva, praecox, occulta.

Mamestra oleracea, genistae. Luperina virens. Hadena porphyrea (satura); Dipterygia scabriuscula (pinastri). Trachea atriplicis.

Plusia triplasia, consona, gamma.

Catocala fraxini, elocata, sponsa. Toxocampa lusoria. Hypena rostralis.

Geometra papilionaria.

Acidalia rufaria, Abraxas (Zerene) grossulariata, adustata. Selenia lunaria, Hybernia aurantiaria. Boarmia punctularia, Lygris prunata. Cidaria ocellata, hastata.

Asopia farinalis, Botys nubilalis, Crambus pascuellus, Tortrix crataegana, Carpocapsa pomonella, Tinea granella, pellionella, sarcitella, crinella, Platyptilia (Pterophorus) ochrodactyla.

c) Legyek:

Hypoderma bovis, Gastrus equi, Sarcophaga carnaria, Musca domestica, vomitoria, caesar, ludifica. Scatophaga stercoraria, Spilographa cerasi, Anthrax morio, Tabanus bovinus, Tipula pratensis, Culex pipiens, Hypobosca equina, Pulex irritans, canis, felis.

d) Bogarak:

Cicindela campestris, hybrida, littoralis, sylvicola, dilacerata, sinuata.

Elaphrus riparius, Mophron limbatum, Procrustes coriaceus, Carabus morbillosus, auratus, gemmatus, granulatus, nemoralis, nodulosus, arvensis, Ulrichi, sylvestris, Rothi, glabratus.

Calosoma sycophanta, inquisitor, reticulatum, Brachinus crepitans, explodens, Callistus lunatus, Chlaenius agrorum, Calathus cisteloides, Anchomenus marginatus, Omaseus vulgaris, Abax striola, paralellus, ovalis. Molops elatus, terricola. Amara trivialis, Zabrus gibbus, incrassatus, Ophonus obscurus, Harpalus ruficornis, calceatus, serripes, aeneus, Stenolophus elegans, meridianus, Trechus minutus, Bembidium quadrimaculatum, punctulatum, adustum, pusillum, Hydroporus geminus, picipes, Laccophilus minutus, variegatus, Colymbetes fuscus, notatus, Ilybius fuliginosus, Agabus maculatus, abreviatus, Dytiscus latissimus, marginalis, Acilius sulcatus, Gyrinus natator, mergus, Hydrophilus piceus, Homalota nigrita, Tachinus rufipes, Staphylinus caesareus, lutarius, maxillosus, olens, similis, tetracarinatus, Philontus aeneus, debilis, tenuis, fulvipes, Xantholinus linearis, Oxitelus tetracarimatus, Silpha carinata, quadripunctata, atrata, thoracica, laevigata, obscura, Necrophorus humator, mortuorum, vespillo, vestigator, fossor, Trichopteryx sericans, Platysoma depressum, Hister corvinus, quadrimaculatus, inaequalis, unicolor, fimetarius, stercorarius, sinuatus, Nitidula aenea, Dermestes lardarius, laniarius, Seminolus gigas, pilula, Morychus nitens, Lucanus cervus, Dorcus paralellopipedus, Platycerus carabeoides, Gymnopleurus mopsus, Copris lunaris, Onitis furcifer, Ontophagus taurus, Coenobite, Schreberi, ovatus, Oniticellus flavipes, pallipes, Aphodius erraticus, fossor, fimetarius, granarius, limbatus, luridus, Odontaeus armiger, Geotrupes silvaticus, vernalis, stercorarius, Lethrus cephalothes, Hoplia farinosa, argentea, Homaloplia ruricola, Polyphylla fullo, Anoxia pilosa, Rhizotrogus assimilis, maculicornis, aequinoctialis, solstitialis, Melolontha vulgaris, Anisoplia bromicola, Phyllopertha campestris, Anomala aurata, oblonga, vitis, Oryctes nasicornis, Oxythyrea stictica, Cetonia squalida, hirtella, viridis, marmorata, speciosissima, aenea, metallica, aurata, Gnorimus nobilis, Acmaeodera sp. Capnodis tenebricosa, Perotis lugubris, Dicera alni, Ancylocheira rustica, punctata, Calcophora mariana, Anthaxia nitidula, quadripunctata, Coroebus elatus, Agrilus viridis, augustulus, biguttatus, Melasis buprestoides,

Lacon murinus, Corymbites tesselatus, Diacanthus latus, aeneus, Athous niger, vittatus, rubens, Adrastus pusillus, Synaptus filiformis, Elater sanguineus, obscurus, hirtus, segetis, Cardiophorus rufipes, Eros minutus, Lampyris noctiluca, Telephorus lividus, dispar, Malachius aeneus, geniculatus, pulicarius, bipustulatus, Henicopus hirtus (pilosus), Byturus fumatus, Clerus mutillarius, formicarius, Ptinus ornatus, fur, Trichodes apiarius, Apate capucina, Gnaptor spinimanus, Blaps mortisaga, similis, Opatrum verrucosum (granigerum); Diaperis boleti, Tenebrio molitor, Helops convexus, lanipes, Cistella fulvipes, Omophlus brevicollis, Lissodema 4-pustulatum Notoxus trifasciatus, Anthicus humilis, Pyrochroa coccinea. Mordella fasciata, aculeata, Meloe proscarabaeus, brevicollis, violaceus, Mylabris variabilis, crocata, Lytta vesicatoria, Epicauta verticalis, Zonitis mutica, Sparedrus testaceus, Oedemera flavipes, Anoncodes ustulata, Bruchus pisi, ater, Brachytarsus varius, Platyrrhynus latirostris, Anthribus albinus, Apoderus coryli, Attelabus curculionoides, Rhynchites hungaricus, aeneovirens, betulae, auratus, coeruleocephalus, Apion haematodes, onopordi, pisi, Tanimecus palliatus, Sitones inops, Mesagroecus obscurus, Chlorophanus viridis, gibbosus, graminicola, Polydrusus flavipes, Metallites marginatus, Cleonus marmoratus, sulcirostris, obliquus, cinereus, alternans, Alophus trigutatus, Liophloeus nubilus, Molytes glabratus, Phytonomus punctatus, variabilis, Phyllobius pomonae, oblongus, sinuatus, Peritelus leucogrammus, Otiorrhynchus mastix, pulverulentus var., periscelis, bisulcatus, planatus, ligustici, Lixus augustatus, pollinosus, Larinus sturnus, Erirrhinus variegatus, villosulus, festucae, vorax, Balaninus nucum, turbatus, crux, Tychius tomentosus, sparsutus, quinque punctatus, Baridius picicornis (abrotani), Crypthorrhynchus lapathi, Coeliodes subrufus, Acalles denticollis, Ceuthorrhynchus quadridens, sulcicollis, Poophagus sisymbrii, Cionus scrophulariae, thapsi, Sphaenophorus piceus, Cossonus linearis, Rhyncolus chloropus, Hylesinus fraxini, vittatus, Scolytus pruni, rugulosus, Crypturgus pusillus, Bostrychus retusus, typographus, Platypus cilindrus, Spondylis buprestoides, Ergates faber, Prionus coriarius, Cerambyx heros, miles, cerdo, Rosalia alpina, Aromia moschata, Callidium clavipes, violaceum, sanguineum, rufipes, variabile, Hylotrupes bajulus, Tetropium luridum, Asemum striatum, Criocephalus rusticus, Clytus detritus, floralis, verbasci, arcuatus, trifasciatus, Dorcadion morio, fulvum, rufipes, lineatum, Scopolii, Morimus tristis, Lamia textor, Monochammus sartor, sutor, Acanthoderes varius, Astynomus aedilis, Liopus nebulosus, Pogonochaerus pilosus, Anaesthetis testacea, Saperda populnea, punctata, tremulea, Oboerea oculata, erythrocephala, Agapanthia angusticollis, Phytoecia rufimana, virens, Necydalis minor, Rhamnusium salicis, Rhagium mordax, inquisitor, indagator, Toxotus cursor, meridianus, dispar, Pachyta 6-maculata, collaris, Strangalia armata, attenuata, nigra, 7-punctata, Anoplodera rufipes. Grammoptera laevis, Donacia sagittariae, discolor, thalassina, impressa, nigra, Lema merdigera, melanopus, asparagi, Labidostomis tridentata, longimana, Lochmaea longipes, Clythra quadripunctata, leviuscula, Gynandrophthalma cyanea, Coptocephala quadrimaculata, Chrysopus praeciosus, Cryptocephalus coloratus, lobatus, marginatus, variabilis, quadriguttatus, bipunctatus, lineatus, Timarcha laevigatus, Lina collaris, cuprea, populi, tremulae, Entomoscelis dorsalis, Gonioctena 6-punctata, rufipes, Gastrophysa polygoni, raphani, Plagiodera armoraciae, Chrysomela staphylea, senecionis, haemoptera, sanguinolenta, limbata, marginata, fastuosa, Adimonia tanaceti, rustica, Phyllobrotica quadrimaculata, Luperus circumfusus, Haltica ferruginea, oleracea, nemorum, rufipes, Psylliodes affinis, Cassida vibex, margaritacea, nebulosa, Triplax rufipes, Adonia mutabilis, Harmonia impustulata, Coccinella 7-punctata, bipunctata, 5-punctata, Calvia 14-punctata, 10-guttata, Halyzia 17-guttata, propylea, 14-punctata, Chilocorus bipustulatus, Coccidula scutellata, Lithophilus connatus, Endomichus coccineus.

e) *Poloskák:*

Pentatoma rufipes, baccarum, nigricornis, Lygaeus equestri saxatilis, militaris, familiaris, Pyrrhocoris apterus, Cimex lectularius, Capsus trifasciatus, Hydrometra paludum, Nepa cinerea, Ranatra linearis, Naucoris cimicoides, Aphis rosae, Schizoneura lanigera.

f) *Reczés szárnyú rovarok:*

Myrmeleon formicarius, Chrysopa vulgaris, pera, Panorpla communis, Sialis lustaria, Phryganca grandis, Limnophilus rhombicus,

g) *Szitakötőfélék:*

Agrion virgo, pulla, Libellula quadrimaculata, depressa, Aeschna grandis, Ephemera vulgata, lactea, longicauda, Perla viridis.

h) *Egyenes szárnyúak*:

Blatta Germanica, Periplaneta orientalis, Forficula auricularis, Gryllus demesticus, campertris, Oecanthus pellucens, Gryllotalpa vulgaris, Locusta viridissima, Decticus verrucivorus.

i) *Sertefarkú rovarok:*

Lepisma sacharina, Smynthurus luteus.

ARACHNOIDEA.

Az itt fölsorolt pókok saját gyüjtésemet képezik: Pókok.

Chelifer cancroides, Phalangium opilio.

Leptorchestes berolinensis, Heliophanus auratus, Epiblemum zebraneum, Marptusa muscosa, Dendryphantes rudis, nidicolens, Ergane arcuata, Lycosa lugubris, paludicola. Tarentula trabalis, solitaria, Trochosa terricola, Pisaura mirabilis, Thomisus albus, tigrinus, Pistius truncatus, Misumena vatia, tricuspidata, Synaema globosum, Xysticus bifasciatus, lateralis, striatipes, Oxyptila praticola, Philodromus dispar, Collinus, aureolus et subsp. marmoratus Kulc. Tibellus parallelus, Cyclosa conica, Epeira augulata, omoeda, diademata, marmorea (forma priscipalis), pyramidata, quadrata, cucurbitina, Redii, sclopotaria, patagiata, adianta, diodia, Meta segmentata, Tetragnatha obtusa, Hyptiotes paraduxus, Dictyna viri-

dissima, Amaurobius claustrarius, ferox, fenestralis, Theridium lineatum, sisyphium, formosum, ovatum, Teutana grossa, Asagena phalerata, Drapetisca socialis, Linyphia montana, triangularis, clathrata. Lepthyphantes leprosus, tenuis, Henricae, Erigone dentipalpis, Brachycentrum elongatum.

Tegenaria domestica, Clubione holoserica, Agalena labyrinthica, Salticus scenicus (?).
Bdella longicornis, Ixodes ricinus, Acarus siro. Sarcoptes scabiei, canis, felis.

Százlábuak.

SZÁZLÁBUAK.

Lithobius forficatus, Geophilus subterraneus, Julus sabulosus.

Rákok.

RÁKOK.

Astacus fluviatilis, Oniscus murarius.

Férgek.

FÉRGEK.

Lumbricus terrestris, Hirudo officinalis Aulacostomum nigrescens.
Ascaris lumbriooides, marginata.
Trania solium, plicata.

RÉSZLET A CSÁKÁNYI PARKBÓL.

VASVÁRMEGYE NÖVÉNYGEOGRÁFIAI VISZONYAI.

ASVÁRMEGYE, hazánknak egyik nagyobb megyeterülete, nem olyan terjedelmes és tagozódott ugyan, hogy növényzeti ismeretéből az általános növénygeográfia részére sok és nevezetes igazságokat elvonhatnánk ; de részleteit tekintve, mint három flóra-vidéknek összeszögellő tere, továbbá termőhelyeinek és növényformáczióinak változatossága, végre talajának és sziklafajainak, kivált palás és szerpentines hegyeinek sajátszerű növényzete annyira kiemeli, hogy nem csak hazánk növénygeografiájának és flórájának érdemes kiegészítője, hanem kiváló növényfajai ismertetése és növénygeográfiai különösségei útján a növénytan tudományában is számottevőleg szerepel, botanikai tanulmányra pedig igen sok növényt szolgáltatott.

Növényzetét tekintve Vasvármegye, a comitatus Castriferrei, jó régen ismert vármegye. Flórájának egy részét és gombáit már a XVI. században a kornak botanikus vezércsillaga, *Clusius*[1] ismertette, tehát már ezen az úton is híres forrásmunkákhoz szolgáltatott tetemes anyagot. Itt keletkezett Beythe István segítségével a Stirpium nomenclator Pannonicus (1583); itt írta Beythe András Fives Könyvét (1595.) De Vasvármegye növényzetének ismertetésével később se maradt hátra, hazánknak kiváló botanikusai (Kitaibel, Sadler, Woloszczak, Szenczy Imre, stb.) kutatták és ismertették, végre kimerítő, összefoglaló munka tárja elénk e megye növényzetének ismeretét. *Waisbecker* Antal és *Piers* Vilmos most is buzgólkodnak a flóra tovább kutatásán.

[1] Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam . . . observatorum historia. Antwerpiae 1583.

Terünk nem engedi, hogy Vasmegye növénytani irodalmát is bővebben fejtegessük és a speciálisabban érdeklődőket az összefoglaló munkákra utaljuk.[1] De hangoztatjuk azt, hogy hazánk növénytani ismerete a megyék, városok és egyes természetes vidék növényzetének ismertetéséből épül fel. Az ilyen helyeken speciális növénygeográfiai esetek, speciális florisztikai vagy szisztematikai sajátságok nyilatkoznak meg, melyek más megyék vidékével meghányva-vetve, tüntetik ki az országnak igazi természeti sajátságait. A megyék, városok vagy vidékek flórájának külön ismertetése, továbbá azért is kivánatos, mert czéljára a speciális sajátságokat jobban kikutathatjuk, bővebben is ismertethetjük, mint a mennyi épen az egész országot ismertető mű keretébe beleférne. Mint az irodalmi nyelv, meg a grammatika szabályain kivül is vannak majd minden magyar vidéknek nyelvsajátságai, melyeket külön gyüjtenünk szükséges, épp ilyen speciális ismeretet nyujt a hazai tudománynak, különösen a földrajznak, meg a botanikának, a vidék florisztikai sajátságainak kimerítő kipuhatolása.

Vasvármegye flóráját itt az utolsó fűszálig nem tárgyalhatjuk, hanem növényzeti viszonyait a vezérnövények nyomán lehetőleg olyan módon ismertetjük, hogy az érdeklődő megérthesse és a továbbkutatásnak alapul szolgálhasson. A jellemző növények legnagyobb részét a maguk helyén megemlítjük, csak a nem jellemzők vagy közönségesek maradnak említés nélkül

Ismertetjük tehát Vasvármegyét: előbb 1. mint a természetes flóravidék tagját, 2. termőhelyei alapján, 3. sziklanemei alapján, végre 4. a viritás különösségeire vetünk pillantást.

VASVÁRMEGYE, MINT A TERMÉSZETES FLÓRAVIDÉK TAGJA.

Három flóratag összeszögellése.

Vasvármegye, épp úgy, mint egész hazánk, a tengerpart kivételével, általában a keleti földségnek (kontinens) vagy Európa és Szibéria erdős vidékének kis darabja. Ez a nagy növénygeográfiai terület azonban az Atlanti-Oczeánnak, franczia és angol partjától kezdve, Európán és Ázsián át a Csendes-Oczeánig, tetemesen tagosodik, természetesebb területein más-más jellemű növényzete, a növényzetnek más-más fizikai életföltétele van, úgy, hogy a keleti földség erdős vidéke külön-külön flóra-vidékre vagy tagra válik. Vasvármegye e nagy térséghez képest kis terület, de azért növénygeográfiailag még sem egységes flóra, hanem növényzetének megalakulását és tagosulását tekintve, a magyar föld három természetszerű vidékének, három természetes flóravidékének tagja, illetőleg találkozó helye.

Nagyobb része a *nórikumi hegyvidék flórájához* tartozik, ezt északkeletről meg a Rába déli folyása mentén a *magyarföldi pusztai vegetáczió* környezi, végre a megye déli része az *illír flóra*-taggal olvad össze.

A hegyes részén havasvidéki vonások, kisebb darabján, a keleti síkon, meg a szomszéd halomlánczolaton, délkeleti növények, a legdélibb részén

[1] Irodalom:

Borbás Vincze Vasvármegye növényföldrajza és flórája (Szombathely, 1887., kiadta a Vasmegyei gazdasági egyesület. 100 aranynyal jutalmazott munka. 1—395 l.

Azóta megjelent a megyéről:

Waisbecker, Uj növénynem hazánkban, Pótfüzetek a Term. Tud. Közlönyhöz, 1890. 142—43. l. — Kőszeg és vidékének edényes növényei. Kőszeg, 1891. 1—70. l. — Néhány érdekesebb ibolya, Term. Tud Közlöny, 1893. 495. l. — Zur Flora des Eisenburger Comitates, Oesterr. Bot. Zeitschrift, 1891. évf. 278—79., 298—300 l., 1893. évf. 281—82., 317—19., 354—57., 1895. évf. 109—11., 143—45. l., 1897. évf. 4—9. l. — Ueber die Büschelhaare der Potentillen u. o. 1892. 263—5. l.

Márton József, Ujabb adatok Vasvármegye flórájához, Természetrajzi Füzetek XVI., 1893. 34—39. l.

Piers V., Nachtrag zu Dr. Vincenz v. Borbás: Geographia atque enumeratio plantarum Comitatus Castriferrei, Osterr. Botan. Zeitschrift, 1890. 243—46. l.

Borbás V., Magyarország növényföldrajza, Pallas Nagy Lexikon, XII. köt. 78—82. l. — Az északi *Erigeron Droebachensis* Kőszegen. Term. Tud. Közl., 1896. évf. 159. l.

pedig oly növényfajok uralkodnak, melyeket, mint az illir flórának tagjait, Horvátország hegyvidékéről ismerünk.

Őskori befüvesedés.

A Vütöm, meg a borostyánkői hegység, mint az Alpes óriási hegyrendszerének keleti nyulványa, a geológia harmadkorának közepe előtt kezdett kidomborodni s a neogén kor elején, mint sziget és előfok meredt ki az ős víztükörből. Ezeket a szigethegyeket az anyahegységből már az őskorban sajátszerű flóra kezdte benépesíteni; olyan flóra alakult rajta, a melynek maradéka a mai havasaljai vegetáczió. A körülfogó neogén tengerben vizi növényzet élt, a mint pedig a keleti alacsonyabb vidék és völgyei is végre kiszáradtak, a hegyről a norikumi növények ereszkedtek le. A Sághegyen, mint a neogén tenger szigetén, már magyarföldi vagy délkeleti növények kezdettek megfészkelődni, míg végre a keleti alacsonyabb vidéket, mint megfelelőbb helyet, a délkeleti növények füvesítettek be, a keleti részén pedig (a Marczal mocsarai), a süppedős földön a tavi vegetácziónak nevezetes formácziói és fajai maradtak fel, a melyeknek nagy részét a lecsapolással csak napjainkban pusztították el. A megye déli részére a horvát felföldről vándoroltak délibb növények.

A megye vegetácziója.

Vasvármegye vegetácziója tehát nevezetes összetétel és vegyülék. Mint havasvidéki területet a fenyveseknek, a zöld égerfának, a csermely-cziprusnak (Myricaria Germanica L.), a hamvasfehér füznek (Salix incana) s több havasvidéki növénynek az alacsonyabb vidékre való lebocsátkozása, tehát havasvidéki elemeknek kisebb tengerszinti magasságban való sereges megjelenése, továbbá terjedelmes erikás mezők, néhol sásos vagy kisebb narduszos és arnikás gyepszőnyeg, az erdőknek tavaszszal feltetsző szempervirencziája, a menták, potentillák, rózsák és szedrek fajainak jelentékeny fajbeli tagosulása, — mint a délkeleti flóra kisebb darabját a cserfa és szelid gesztenye-erdők és egynémely pusztai növény, végre a nem nagyon távol eső mediterrán flórából a liliomos mezők (Asphodelus) s néhány déli, különösen illír növény tüntetik ki.

Vasmegye vegetácziójának középpontja tehát a Nóri-havason van, nem a más hegyrendszerhez tartozó Kárpáton, éghajlatát is java részben az osztrák és stájer havasok határozzák meg.

Havasvidéki vonások.

A Nóri havasoknak magyar hegyhullámai és keleti őrsei 1000 méternyire nem emelkednek a tenger szine fölé, sőt nagyobb része alacsonyabb marad. Teljes havasi vagy havasaljai flóra tehát a Noricum e hegyfoszlányain már nem pompázhatik, de a növénytakaróban gyakran még az alacsonyabb vidéken is nevezetes havasvidéki vonások jelenkeznek. A megye földje, különösen az alacsonyabb hegyeken, meg a domblánczon jó kavicsos. A Pilis, Vértes, Bakony, meg a zalai hegyek, továbbá a kis magyar Alföld a Marczal mocsaraival Vasvármegyét a magyar haza szivétől, a haza dombos vidékétől és a nagy Alföld rónaságától, tehát azoktól a területektől választják el, a hol az ország flórája a legeredetibb s ezek az orográfiai gátak a keleti és délkeleti növények tovább terjedésének utjába állnak.

A hegyek és síkság emelte ezen korlátok, a stájer és osztrák havasok között a zordonabb klima és a soványabb talaj természetesen sok melegebbföldi növénynek nincs ínyére; a havastetői növények nagy része ellenben, ezen a nem nagyon magas vidéken, élete föltételeit nem kapja meg, nem sok bir alkalmazkodni itt az uralkodó sajátságos, gyakran éles ellentétekhez.

A keleti és havasi növények nagy részének hijával, melyek hazánk flórájának legszebb színét kölcsönzik, a haza közép és délkeleti részének dombvidékén díszlő és Erdély mezőségét diszítő érdekes és jellemzetes vegetáczió nélkül, Vasvármegyében, a havasi és délkeleti növényzet közt, külön vegetáczió támadt, melyben sok a havasaljai elem, kiváló a fenyves, sőt a szomszéd flórákból belekerült tarkaság is élénkíti; de azért Vasvármegye flórája, általánosságban, nagyon változatosnak nem mondható. De a részletekben Vasvármegye a haza növényföldrajzában és flórájában méltán kitünik s a magyar flórának már azért is nevezetes kiegészítő része, mert a Kárpátok vegetáczióitól eltérő Nóri havasoknak legnagyobb emelkedése s a szubalpin vegetácziónak legnagyobb terjedelme Vasvármegyében van az országban.

Hogy ennek a vidéknek növényzete nem annyira keveredett, részint a

hüvösebb vidéktől, részint a nagyváltozatosságú vegetácziót nem tápláló palasziklától és kavicstól, valamint az emelkedettebb vidéktől ered, a hol sok mindenféle növény össze-vissza nem hurczolódik, vagy, ha némelyik oda jut is, a melegebb és hosszabb nyárhoz szokott keletibb vagy délibb polgár nem bír ott boldogulni.

A flóra keveredetlensége.

Vasvármegye flórájának bizonyos fokú szegénysége és keveredetlensége általában természete e vidéknek s tovább éjszak felé is folytatódik. *Woloszczak* a bécsi Zool. Bot. Gesellsch. évkönyvében (1872., 660. l.) szintén kijelenti, hogy Alsó-Ausztriának délkeleti palavidékén, a Wechsel alhavast is beleszámítva, meglehetős kevés a növényfajok száma. A mit továbbá az 1873. évf. 540. l. kiemel, hogy az *Anemone nemorosa* töméntelen, a *Cardamine amara, Petasites albus, Arabidopsis, Chrysosplenium* és *Adoxa,* melyek másfelé inkább helyenként nőnek, ott pedig gyakoriak, továbbá, hogy ott némely növény egészen hiányzik vagy megritkúl (*Hepatica, Primula off.*), megyénkre szintén

RÉSZLET A GYEPÜ-FÜZESI PARKBÓL.

jellemző. Dél felé jobban megélénkül a vegetáczió, de nem mondhatnók, hogy túl a Dunán egész Horvátországig vagy akár Zágrábig nagyon változatos lenne.

Vasvármegye flórájának nem nagy gazdagsága nem abból magyarázandó, mintha a megye nem lenne pontosan átkutatva, hanem természetes gátakból. A megyének nagy részét, más-más természetű tájait, több ízben bejártam s a kutatás itt általában nem jár nagyobb nehézségekkel. Az egyik falu végéről már látjuk a másikat. Sok helyen a hegyen és az erdőben is van ház s így a növények termőhelyeit is pontosabban megjelölhetjük.

Míg a ritkább növények vasmegyei termőhelyével a haza nyugati flórájának ismerete meglehetősen kiegészül, más részről — jellemző növényein kívül — a közönségesek elterjedésében is sok tanulságos példát látunk: melyik itt ritka, vagy melyik közönséges nem juthat el ide valami természetes ok következtében. A közönségesebb fajok is a nóri klima alatt, majd szinök változatossága, majd virágzásuk idejének különösségei által költik fel az érdeket. Feltünő pl. itt a különben fehér virágú ernyősek gyakori piros virága.

A növényfajok nem nagy gazdagságán kívül feltünő az is, hogy a fajok nagy része sereges megjelenésével, masszájával sem imponál. Ez az oka, hogy a kevesebb számú individiumból sokféle formáczió (szövetkezet) se támadhat.

Formácziók.

Az erdőn (az ericetummal) és mocsári formácziókon kívül, melyeket tüzetesebben leirunk, más formáczió nem sok van.

Ilyen a *Bromus formácziója* Borostyánkő mellett;

az *egynyáriak formácziója* Győrvár és Vasvár körül; ezekhez lehet számítani a *Jasione formáczióját* is, mely helyenként száraz kopár mezőkön töméntelen számban, csapatosan jelenik meg, ép úgy, mint Verőcze- és Belovármegyék homokos pusztaságain;

az *Equisetumok* csapatja Dömölk sós árkaiban;

a *Stipa capillatae* a Ságon;

a *Pteris*-é több helyen, gyakran a *Calluna*-val;

az *Asphodelus albus* a sitkei erdőben *Calluna*-val vegyülve, vagy e nélkül, roppant számmal (mint néhol a *Verbascumok*), oly csinos szövetkezetben díszlik, hogy méltán Attica liliomos mezői jutnak emlékezetünkbe.

A VÁRMEGYE FLÓRÁJÁNAK ÖSSZETEVŐ RÉSZEI.

A megyei flóra összetevő részei

Kelet- és Nyugot-Európa más jellemű flórájának találkozó helye, valamint a magyar flórának ebből származó nevezetessége és ritkasága a Duna derekának medenczéjében van; ettől Vasvármegye már jó távolra esik, tőle természetes korlátok választják el. A vegetáczió Vasvármegyében határozottan nyugatibb szinű és jellemű, a norikumi növényzet itt az uralkodó. Ez a Flora Norica (flora subalpina v. praealpina) határozott ellentét a haza közép, déli és keleti részével s ellenkező viszonyok és más növénypolgárok különböztetik meg tőle.

Azonban a megye halmos, hegyes és sík vidékén, az északi erdős és palás, a déli kavicsos és vízöntözte keleti tagjain a más-más geológiai formáczió, a tengerszinétől mért magasság, a különböző termőhely szerint helyenkint a vegetáczió is másféle a megyének mintegy 1650 virágzó növényfaj alkotta flórája többféle elemből keveredik.

Ilyen főképen a *havasvölgyi* (5·9%) a *nyugoti* (4·96%) *északi, keleti* (5·9%) *déli*, különösen *mediterrán* (5·44) és a meghonosodott *idegen elemek* (0·672%).

Hogy melyik igazán havasvölgyi, nyugoti, északi stb. faj és összetevő elem, meghatározni gyakran bajos vagy alig lehet, mert több, néhol jellemzőn föllépő növény földrajzi elterjedése korlátlan és a jó föld másutt is táplálja. Ugyanaz a faj több természetes flórának is lehet kirovó tagja, bizonyos növény pedig rendesen a síkságig leszáll *(Juncus Alpinus)* és viszont innen a havasig fölemelkedik (*Sesleria varia*). A felsorolandó tájak növényei hazájának azt tekintjük, a hol leggyakrabban terem, a honnan leginkább szétterjed, a hol tehát vegetatiói központjuk lehet. E növények tehát a megnevezett vidék valamelyikén uralkodók.

A NORIKUMI V. HAVASALJI FLÓRAVIDÉK (NYUGATI TIPUSOK. SPECIES NORICAE.)

Havasaljai flóravidék.

A nórikumi flóravidék a megyében a legnagyobb terjedelmű, s vegetácziója is a legváltozatosabb. A Dunántúlnak itt van a legnagyobb emelkedése, a Vütöm-hegycsoportban [1] a *Szálkő* v. *Irottkő*, de az emelkedés havasi magasságig még sem mereszkedik, ezért kiváló havasi vegetatiója sincs, hanem tölgy-, gesztenye- és bükk-erdőktől, valamint fenyvestől és hegyvidéki növényzettől zöldellik. Csak itt-ott jelennek meg magasabb hegyvidéki vagy éppen havasi növények, mint a melyek ott vagy az ősrégi vegetáczióból maradhattak fenn, vagy természetes úton-módon ujabban jutottak oda és a megfelelő körülmények között természetszerűen gyarapodnak. Minthogy az

[1] Ennek a hegycsoportnak, mely akár a megye közép részéről, akár a Pinka felső völgyéből nézőnek szépen kidomborodik, kell, hogy a magyar vidéken magyarok használta neve legyen, mert a magyar nép *Geschriebener Stein*-nak (Irottkő) bizonyosan nem mondja. Az én kérdésemre a felső-eőri magyarok *Vütöm*-nek mondották, talán a szt. Vitus kápolnájáról, mely Velem fölött mintegy 560 méter magasságban emelkedik s mely az utast messziről köszönti s a búcsúzót sokáig szemmel kíséri. Magát a Geschriebener Stein csúcsát egy velemi magyar nekem *Szálkő*-nek mondotta. Tanácsosabb lenne a geográfiai neveket is a nép szájából gyűjteni, mint könnyebb módon a Gschriebener Stein-t magyarra Irottkőnek fordítani. A jó magyar hamarább *Betüskő*-nek mondaná.

Alpes havasi növényzete a Kárpátokétól sok tekintetben különböző, a vasmegyei hegyek növényzete is határozott ellentéte hazánk egyéb bérczi növényzetének, valamint a vegetáczió egyéb körülményei is merőben ellenkeznek más vidékünkével. E vidék flórájának valamennyi sajátsága a keleti Alpes flóravidékének élénkebb vonásait tűkrözi vissza.

A nórikumi flóravidék jellemzői Vasvármegyében a fenyvesek a dombokon és a hegyvidéken.

Másik jellemző formáczió a gesztenye-erdő. A favegetáczió kiváló tagja a májusfa (*Prunus* (*Padus* L.), a zöld égerfa kis faalakja. Jellemző lenne az aranyzápor is, ha Bozsok, Kalaposkövén valóban vad lenne. Jellemző bokorja a csermelyciprus, sok rózsa- és szederfaj, az apró cserjékből a Cytisus supinus, Genista Hungarica, G. Germanica és a Calluna vulgaris.

A havasaljai flóravidék növényzetében határozottabban havasi és kiválóan norikumi elemeket (species alpinas atque noricae) különböztetünk meg.

A havasaljai elemek (*Palantae Subalpinae v. Praealpinae*).

Stájer és osztrák havasi növények.

Vasmegye flórájának havasi polgárai nem az Alpesek jeges részeiről vagy teteiről erednek, hanem inkább olyanok, melyek a havasok völgyeit vagy a havasaljai régiót lakják, melyek tehát hazánknak a havasok hatásától független hegyein, pl. a Mátrában, még a tetőn se nőnek.

Vasmegye völgyeihez az osztrák és stájer havasok közel vannak, a folyók nagyobb része is innen ered. Ez a havasvölgyi növények leereszkedésének természetes oka és útja. A túrista érdeklődése kivált e növények után irányúl a megyében.

A Vütöm-csoportban a havasi vonások könnyen felismerhetők. A havasvölgyi növény aránylag elegendő, de egymástól szabálytalanul elszaggatva terem, több egész magánosan kis helyre szorítkozik. Csekély számú példánya van: a *Tofieldia* a szalónaki Üveghutánál, a *Botrychium, Asplenium viride, Aspidium Lonchitis,*[1] *Cardamine trifolia* Kőszegen, *a Rosa pendulina* eltérései *Velem Hosszú völgyében,* a *Willemetia stipitata* Jacq. csak az Eszterházyak Üveghutájánál, a *Heracleum elegans* Jacq. Kőpataknál, *Centaurea Pseudophrygia* Pinkafőnél és Borostyánkő körül, a *Circaea intermedia, Epilobium Dodonaei* Szalónakon, az *Arnica* és *Thesium alpinum* Felső-Szénégető mellett, a *Cirsium platyonychinum* Wallr., a *Typha minima*, a *Juncus alpinus* a Kemenesalján. Csak

Borostyánkő havasi növényei.

Borostyánkő hegyein van: (*Carex ornithopoda, Goodyera,* Gentiana aestiva, *Polygala amara, Polyg. Chamaebuxus, Thesium tenuifolium Crepis praemorsa* var. *leiophylla, Alnus viridis, Phyteuma Austriacum,* Caltha alpina, zergeboglár, *Pirola minor, Gentiana Austriaca, Thlaspi alpestre, Th. umbrosum, Thlaspi Goesingense, Galium anisophyllum, Alchemilla montana.* Itt a postaút mellé ültetett piros berkenye is a felső erdőbe varázsol). Még Kőszeg környékén van

Kőszeg havasi növényei.

némileg több havasi együtt, de a termőhelyük itt is különbözik és távolabbra esik: *Galium Tiroliense, Caltha alpina,* zergeboglár (*Trollius*), *Thlaspi alpestre, Arnica, Doronicum Austriacum, Eriophorum alpinum, Pirolák, Vacciniumok, V. Myrtillus* var. *leucocarpum* Dum. (Rőt), *Goodyera, Lycopodium clavatum, L. complanatum, Calamagrostis pyramidalis, Anthriscus nitida, Cineraria Clusii* (*Hosszúvölgy*), *C. aurantiaca, Carex canescens, Pleurospermum, Blechnum Spicant, Cardamine trifolia, Valeriana tripteris, Aspidium Braunii* (Gószvölgy Hámor mellett), Kőszeg környékén,

A Wechsel-havas.

A közellevő Wechsel növényzete ép oly kevésféle, nem is nagyon havasi jellegű. Innen ereszkedett le Vasmegyébe az *Arnica,* a jegenye-fenyő, mely ott szebben tenyészik, a fehér sáfrány, a *Cetraria Islandica*, a *Cladonia rangiferina* var. *alpestris,* a *Lycopodium clavatum, Equisetum silvaticum,* talán a *Thesiumok,* meg a *Nardus* is. A Wechsel-csoport völgyeiből való a *Centaurea Pseudophrygia* és *Struthiopteris* a Pinka völgyében. Sajátságos, hogy *Lonicera nigra,* tiszafa, *Coronilla Emerus* Vasmegyében nincs, ellenben Sorok vidékén a havasi *Racomitriam lanuginosum* nevezetes.

A havasvölgyi növények szabálytalan elszóródásának egyik sajátságos megnyilatkozása az e megyében, hogy az alpesi jelleg nem a megye legma-

[1] Mostanában kiirtották.

Részlet az ikervári parkból.

gasabb tetőin mutatkozik, hanem inkább a völgyekben, a hegyek tövében (Kőszeg) vagy a síkon. Túl a Dunának legmagasabb, Szálkő vagy Irottkő nevű csúcsán a fehércsikú fenyő, *Thlaspi alpestre, Ajuga reptans* var. *alpina, Anthriscus nitida* Wahlenb., *(A. alpestris, Wimm.* et *Grab.)*, a piros bodzán és a berkenyén kivül nincs más havasi vonás, sőt ez is, valamint a Szarvashegy *Allium ursinum*-a inkább csak magasabb hegyre, mint havasra vall. Mind a kettő tetejét erdő, földjét faharaszt borítja, növényzete kevés, nem valami kiváló. A Szálkő lékai kivágott oldalán magas burján telepedett meg. A borostyánkői Kienhegy teteje alpesek módjára kopasz, de alpesi növényzete nincs, legfeljebb néhány magas hegyi pázsitféléje: *Calamagrostis pyramidalis, Koeleria cristata, Avena planiculmis.* A borostyánkői havasaljai virágok a tetők lejtőin vagy aljában nőnek. Alacsonyabb helyek.

Több a havasvölgyi növény a kőszegi erdőkben, sőt a gesztenyésekben is: *Cineraria aurantiaca, Cirsium Erisithales*; a zergeboglár *(Trollius Europaeus)* pedig, melyet a túrista a magasabb havasi völgyből szokott hozni, bőségben az alsó réteken, tehát a síkság szélén nő, Kőszegtől kezdve Bozsok és Rohonczon át Város-Hodászig. A változékonyabb természetü fajok ily alacsony vidékre leereszkedvén, fajbeli jellegük is változik, mint a *Thlaspi alpestre* fajtáé, az *Avena planiculmis*-é, a *Potentilla alpestris*-ből (*Hall. fil.*) pedig a borostyánkői szerpentinen *P. serpentini* és *P. pseudoserpentini* lett.

A *Typha minima* és a *Juncus Alpinus* legmesszebbre és legmélyebbre ereszkedett le a Kemenesaljáig; mélyebbre, mint a zergeboglár. Ily havasi szökevény a Mura síkján is van.

A havas hatása némely faj nagyobb virágával (*Campanula patula* var. *maioriflora, Pyrethrum corymbosum* var. *macrocephalum Waisb., Heracleum macranthum*), valamint kopasz termetével (*Crepis praemorsa* var. *leiophylla, Circaea Lutetiana* var. *subglabra, C. intermedia, Leontodon Danubialis*,[1] melyet melegebb tájakon a *Leontodon hispidus* helyettesít, *Sorbus aucuparia* var. *alpestris)* is nyilatkozik.

Nagyság szerint tekintve a havasvölgyi származékot, legfeltünőbbek: Havasi alakok.

1. az egytűs fenyvek,
2. a cserjék, még pedig és kiváltképen a zöld éger, a *Salix incana* és *Myricaria* a Muránál, a *Rosa pendulina* Velem Hosszúvölgyében.
3. a félcserje: az *Epilobium Dodonaei*,
4. az említett *fűnemüek*.

A fenyveken kivül leggyakoribb a zöld égerfa, melynek eltörpült alakja havasaink tetején nő, de Sinnersdorf mellett nagyságra nézve a másik két égerfával vetélkedik s az antimon bányánál már a keritésbe is került.

Nem havasi származék, hanem a magasabb vidék lakója itt a három piros-gyümölcsü cserje: a piros bodza, a berkenye és a málnaszeder, melyek az erdők egyhangúságát élénkíteni, komorságát legyőzni törekszenek, a vad egres, *Vacciniumok*, a fűnemüek közül pedig a *Gentiana asclepiadea, Melandrynm dioicum, Spiraea Aruncus* vagy tündérfürt, *Prenanthes, Pirolák, Cherophyllum aureum, Cher. Cicutaria, Alchemilla vulgaris. Phegopt. polypodioides, Aspidium dilatatum, Aspidium montanum, Galium rotundifolium, Crepis paludosa, Picris crepoides,, Carlina acaulis, Festuca amethystina, Cirsium eriophorum, Senecio rivularis, Phyteuma spicatum, Verbascum Thapsus, Melampyrum silvaticum, Hypericum quadrangulum, Rubus saxatilis, Lunaria rediviva* var. *macropoda*, stb. Hegyi növények.

A folyók hatása (Influxus fluviorum).

Vasmegye magasabb tetőin a havasalji vagy e csúcsot jellemző növény csekély; a tetők növényzete az alacsonyabb vidékétől tetemesen nem különbözik, ezért a patak a Vütöm csúcsairól nevezetesebb növényt nem ragadhat le a völgybe. Fölismerhetőbb azonban az osztrák meg a stájer hegyek hatása, melyek Vasmegye jó részét lehűtik, folyóvizeik is megyénkben hömpölygenek. Folyok hatása.

Hogy a havasaljai növény megyénkben oly egyenetlenül elszórt, egyenesen a Stájerországból érkező folyók az okozói.

[1]) Pl. a Karszton is jelzi a magasságot.

Legfeltünőbb a Mura, Gyöngyös és a Rába hatása.

Mivel a zergeboglár a kőszegi hegyeken nem terem, Kőszeg alatt pedig a síkon töméntelen, hihető, hogy a Gyöngyös vízáramával jutott valamikor ide.

Kis- és Nagy-Barkócz alatt, ott, a hol a Mura a stájer határon a partot össze-vissza, szigetkékre szaggatja, áradmányokon gyakori a *Salix incana* és a csermelyeziprus (*Myricaria Germanica*), mint Pozsony tájékán; kétségkivül a stájer havasok völgyeiből sodorta a víz ide.[1] Az átokhínár (*Elodea Canadensis*) hamarább a vízi madár révén jutott ide. Viz hozta ide az *Arabis arenosa, Juncus alpinus* magvait és a struczharaszt spóráit, mert ezek a szomszéd hegyeken nem nőnek. Az *Erechtites, Stenactis* és *Solidago Canadensis* azonban lehet, hogy más úton jutott ide, az első hihetőleg botanikus kertből.

Szent-Gotthárd mellett a *Peltaria alliacea,* a Rába partján, itt-ott a meder oldalán (padnal) és a szakadékain nő a *Geranium phoeummal.* Mind a kettő a Rába sodrával került ide, nem természetes helyen nő. A *Peltaria* a Rábának mindkét partján nő s addig elég gyakori, míg a Lapincs bele nem ömlik. Ezen túl csak a jobb parton láttam.

Hogy a havasról leszálló polgár nálunk az alacsonyabb vidéken kevésbbé maradhat fel, mint Bajorország síkján, ennek oka az, hogy a havasi növény meleg vidékünkön kevésbbé boldogúl, mint amott.

Nyugati (Nóri) tipusok (Plantae noricae).

A havasalji elemeken kivül norikumi vagy nyugatibb növények főleg azokat tartjuk, melyek a Nóri-hegyeken s a magyar hazában leginkább csak Zala-, Vas- és Sopronmegyék hegy- és dombvidékein teremnek, vagy itt gyakoriabbak, melyeket tehát a *kárpátvidéki* flórához számítani már azért sem lehet, mert a haza közép vagy keleti részeiben hozzájuk hasonló, de tőlük jól megkülönböztethető fajtestvérük él.

Minthogy a nevezetesebb délkeleti növénypolgároknak csak kevése tapod e megye földjére, természetes, hogy a flóra összetételében a nyugat felé lakók s Nóricumból valók jobban szembetünnek.

Austriacus-fajok. Az a sok növény, mely Vasvármegyében *Austriacus* fajnevet visel (*Anthemis, Verbascum, Galium, Gentiana, Roripa, Acer, Pinus, Quercus, Rosa, Pleurospermum, Viola)* azt hirdethetné, hogy külön *ausztriai elemek* is vannak. Ez a név azonban csalékony, mert pl. az *Anthemis Austriaca Jcq.*, valamint az *Inula* és *Iris Germanica*, *Lavatera Thuringiaca* is messzibb terjed délkeletnek, mint Bécstől nyugat felé, avagy Németország területén. Az ily nevet a florisztikai fejlődés még a növénygeográfiai ismeretek szunnyadása, főleg a megnevezendő növény messzebb terjedésének ismeretlen volta magyarázza meg. A florisztika Ausztriában és hazánkban előbb teljesedett, mint délkelet felé (a hol vidéki geográfiai nevet szintén kaphatott volna), azért több s inkább délkeleti, mint ausztriai növényt osztrák és magyar botanikus nevezett meg. A híres *Jacquin* Miklós József a „*Flora Austriaca*" czímü képes munkájában vidékének növényzetét csinosan rajzolta le. Némely képe szakasztott olyan, mintha rajzaihoz épen Vasvármegyéből kapta volna a növényeket *(Thalictrum nigricans, Th. elatum).*

Az *Austriacus* nevü vagy *Jacquin* megnevezte növények földrajzilag tehát nagyobbrészt olyanok, melyek délkeleten s hazánkban hemzsegnek, de elterjedésüknek délnyugati határát Ausztriában érik el. *Neilreich*[2] szerint Alsó-Austria se önálló növénygeográfiai tag, hanem három különböző flóra darabja: a cseh őshegységé, Noricum alpesi vegetácziójáé és Magyarországé.

Ezeket a növényeket tehát nórikumi vagy nyugati elemeknek nem tekinthetjük. Azonban Vasvármegye hegyein és dombjain, mint a *Flora*
Jellemző növények Vasmegyében. *subalpina* darabján, vannak idevaló jellemzetes növények. Nagyobb növénycsoportokat említve: ilyenek a gombák, melyeket *Clusius* korán és korához mérten kellő tudományossággal ismertetett, a pázsit- és sásfélék, a fészkes-

[1] A csermelyciprus a Cserna folyó áramával Orsova alá, hazánk belföldjének csaknem a legalacsonyabb terére is leereszkedett. (*Borbás V.* Havasvölgyi bokor a magyar haza legalacsonyab pontján. (Erdész. Lapok 1886).

[2] Fl. Nieder-Oesterr. CII.

virágzatúak, a csengetyüke- és ragadványfélék, az ajakosak, tátogatók, ernyősek, boglárkafélék, keresztesek, szegfü-, mályva- és rózsafélék, meg a vitorlásvirágúak, Gazdagabb vagy nevezetesebb növénygénusz itt a csenkesz, zab-égerfa, *Thesium*, a fűzfa, *Cirsium*, búzavirág, *Senecio*, *Hieracium*, *Gentiana* menta, kakukfű, *Galeopsis*, tüdőfű, *Veronica*, *Euphrasia*, *Thalictrum*, *Thlaspi*, *Epilobium*, szeder, *Potentilla*, *Poterium*, *Genista*, lednek stb. Ritka helynek (Pozsony, N.-Podrágy, Zágráb, stb.) van olyan változatos szeder-flórája, mint a szombathelyi és kőszegi hegyeknek. Ezen kivül e vidék Rubusainak nagy része olyan, a minő másutt nincs, vagy eltérő formájával terem itt. Hozzájárúl a rózsa, Potentilla menta, Odontites, stb. önálló fajbeli tagosúlása, úgy, hogy a vasvármegyei hegység önálló növényzeti központnak tekintendő. A mediterrán meg a balkáni flórával szemben a fenyőfa *(Abies)*, korpafű, *Blechnum*,

VÖRÖSVÁRI PARKRÉSZLET.

Nardus, csarab, *Pirola*, *Vaccinium* és *Arnica* is jellemzetesen lép fel, a mint *Kerner* [1] kitünteti.

A Flora norica saját növényei.

Részenként tekintve elegendő számú itt az olyan növény, a mely Vasvármegyére, tehát a *Flora Noricára* nézve is jobbadán jellemző, mert, legalább mostani tudomásunk szerint, a *Noricum*-nak keletre hanyatló vidékéről kelet felé tovább nem igen terjed, a kárpátvidéki flórával nem keveredik.

Jelentéktelenebb alakokat (edényes virágtalanok), színbeli eltéréseket nem tekintve, melyek az ország kebelében s kelet felé is teremhetnek, de idáig talán fel nem jegyezték, az ellenkező természeti viszonyok és alakító hatás bizonyságai itt a következők:

Avena planiculmis var. microstachya Borb.
Avena pratensis var. macrostachya Borb.
Sesleria varia var. angustifolia
Festuca pseudo-ovina var. subpruinosa.
Festuca pallens var. minoriflora.
Koeleria cristata L. (K. ciliata Kern.) var. pubiculmis Hack.
Melica nutans var. paniculata.
Carex Fritschii Waisb. Kőszegen.

[1] Az Osztrák-magyar monarchia irásban és képben. Bevezető kötet. 222. l.

Alnus viridis var. demissorum.
Knautia arvensis var. dipsacoides.
Centaurea Scabiosa var. sublucida, C. extranea G. Beck (Kőszeg), C. Castriferrei Borb. et Waisb.[1]
Cirsium Castriferrei Borb.
C. erisithaloides Hut. (C. Waisbeckeri Simk.)
Gentiana castenetorum.
Menthák, köztük M. Kuncii, M. Sencyana, M. Hollósyana, M. globiflora, M. Waisbeckeri, M. Piersiana, M. Steffekiana Borb.
Oryganum vulgare var. chlorophyllum.
Thymusok, közte Th. Castriferrei, Th. Radói,
Galeopsis flavescens.
Stachys silvatica var. pycnotricha (var. tomentosa Waisb).
Veronica Kovácsii.
Euphrasia Roskoviana var. minoriflora, E. perincisa.
Odontites macrocarpa.
Heracleum macranthum.
Sempervivum adenophorum.
Thalictrum litorale, Th. subsphaerocarpum.
Ranunculus Frieseanus var. napelloides, — Caltha rostrata.
Helleborus dumetorum.
Viola stichotricha, V. commutata, V. castanetorum, V. leucoceras.
Thlaspi Goesingense var. cochleatum, var. truncatum, Thlaspi alpestre var. stenopetalum, var demissorum, Th. umbrosum Waisb. (Th. montanum var. obordatum. G. Beck ?)
Tilia suberiocarpa.
Malva Alcea var. subtrichocarpa.
Erodium cicutarium var. adenotrichum.
Epilobium hybridjai és alakjai, köztük E. pycnotrichum, E. Radói (E. super-collinum × Lamyi) Borb., E. Borbásianum Hausskn. (E. roseo-adnatum).
Circaea Lutetiana var. subglabra.
Rózsák, mint egészen, vagy csak az országra nézve ujak, köztük Rosa victoria Hungarorum R. Kuncii R. Zalana, stb.
Szedrek, köztük Rubus Hunfalvyanorum, R. Berthae, R. Frehi, R. Haynaldianus, R. Clusii, R. Kőfalvyanus, R. Styriacus, R. Borbásiellus, R. porphyropetatus, R. Salisburgensis Focke (R. Ginsiensis Waisb.), R. peracanthus Borb. et Waisb., R trichomorus Borb. et Waisb., R. appendiculatus, R. lasiaxon Borb. et Waisb. Több szeder alakja a R. Salisburgensishez húz.
Potentillák, köztük P. serpentini Borb., P. Sadleri Rchb., P. Ginsiensis Waisb. (P. arenaria × glandulifera), P. Castriferrei Borb. et Waisb. (P. permista Waisb.; P. rubens × glandulifera: Vörösvágás), P. pseudoserpentini, (P. serpentini × glandulifera), és P. lancifolia Waisb., Borostyánkő körül.
Lathyrus silvestris var. lineifolius. Ezek nagyobb részének, legalább máig, Noricum a szülőföldje, nyugotibb magyarföldi (endemicus) növényeknek tekintendők. Egyikét-másikát 1887. óta Beck Günther bécsi tanár jelezte Alsó-Ausztria flórájából.[2]

Ritkabb növények.

De vannak Vssmegyének régibb magyarföldi növényei is. Ilyenek az Echium Schifferi, mely 1828-tól ott máig is változatlanul fentartotta kisvirágú tipusát, továbbá:

Pulmonaria Styriaca Kern., melyet eddig csak a közel Stájerból ismertünk.
Az Althaea micrantha Wiesb., idáig Zalából.
Majdnem magyarföldiek, s a hazában másutt is teremnek:
Knautia Pannonica (Jacq.)
Scabiosa Banatica (Serb., Bosn., Roman, Austria.)
Genista Hungarica.
E megyéből nevezték meg legelőször az Asplenium Forsteri-t. Itt ütött az Erechtites meg az Elodea (átokhínár) legelőször tanyát, mely azóta tovább is terjedt az országban.

Máshonnan ismeretes, de hazánkban csak Vasmegyében, vagy talán még a szomszéd Zala- és Sopron-, valamint Pozsonymegyében termő növények (jelentéktelenebb alakokon kivül):

Az Orobus tuberosus (horvát Kőrös), Asplenium adulterinum Carex caespitosa (Belovár megyében), Vulpia sciuroides, Ornithogalum sphaerocarpum, a Chlorocrepis v. Hieracium staticefolium, H. permacrotichum, Galium Parisiense, G. Anglicum, G. silvaticum, Cirsium Siegertii, C. praemorsum, rózsák (R. collina, R. superba) és szedrek, köztök merevsarjúak is, Thesium tenuifolium, Equisetum fluviatile var. polystachyum, Pirola umbellata (Barlangliget körül is), Nuphar minus, Thlaspi Goesingense, Polygala Chamaebuxus (Sopron is), Viola Kerneri Wiesb. (Budán), Scleranthus intermedius, Silene vulgaris var. carneiflora, Barbarea stricta (Erdély), Achillea Ptarmica var. linearis, Cerastium pumilum (nem a C. obscurum), Cytisus supinus.

Ezek a megyének legjellemzőbb ritkaságai, melyeket kelet felé (legalább, a mint most tudjuk), a kis magyar Alföld a magyar haza szivétől elszakaszt.

[1] S. preudophrygia × stenolepis. Jobban hasonlit a C. stenolepishez, de a virág fészke szélesebb, rountjai pedig egészen szétterpeduek, az egész függelék hátrahajlik, a pikkelyeket elfödi. Andhodiis dense congestis, foliis subtus canercentibus, denticulatis Centaureae stenolepi similior differt anthodiis latioribus, fimbriis patentirrimis, appendicibus omnino reflexis, squamas occultantibus.
[2] Flora von Nieder-Österreich 1890—93.

Ez az elszakadás, ez az elzárás annyira megy, hogy bizonyos nyugatibb vagy Austriacus nevü tipusoknak a haza keleti és déli részein helyettesitő testvéreik élnek. Ilyenek Vasmegyében: — másutt az országban: Helyettesitő fajok.

Az Ornith. sphaerocarpum.	O. brevistylum az ország közép részében.
Equisetum variegatum.	E. ramosissimum alakjai.
Carex caespitosa L.	C. Dacica Heuff.
Avena pratensis var. macrostachya.	A. pratensis var. subdecurrens (Buda).
Juncus acutiflorus.	J. Rochelianus.
Polygonum Bistorta.	P. Schurii (Erdély).
Knautia Pannonica (Kn. dipsacifolia Waisb., non Schott, nec Host).	Kn. silvatica.
Galium silvaticum L.	G. Schultesii.
G. Parisiense és G. Anglicum.	G. tenuissimum M. Bieb.
Cirsium platyonychinum C. eriophorum.	C. decussatum.
Vinca minor.	V. herbacea.
Achillea Ptarmica.	A cartilaginea.
Thymus subcitratus.	Th. montanus.
Gentiana Austriaca, G. castanetorum.	G. chloraefolia, G. oblongifolia és G. depauperata, G. Fátrae.
Primula officinalis.	P. Pannonica Kern. pro parte.
Pleurospermum Austriacum.	P. Austr. var. pubescens (Erdély).
Sempervivum adenophorum.	S. hirtum.
Herniaria hirsuta.	H. incana.
Thalictrum nigricans.	Th. flavum, már a Marcal vidékén.
Viola castanetorum.	V. elatior.
V. Austriaca.	V. suavis.
Stellaria nemorum.	S. Reichenbachii Wierzb. (Krassó-Szörény).
Dianthus Carthusianosum és var.	Délkeleten különböző fajok: D. Banaticus (Heuff.), stb.
Potentilla rupestris.	P. Beniczkyi.
Linum flavum.	L. Tauricum.
Dictamus albus L.	D. levistylus Borb.
Onobrychis sativa.	O. arenaria.
Genista nervata.	G. ovata.
Melilotus paluster.	M. macrorrhizus.
M. coeruleus.	M. procumbens.
Cardamine amara.	C. Opizii.

Ellenben némely testvérfaj, mely néhol mint egymást helyettesitő lép fel, Vasmegyében egymással találkozik. Ilyen a Rokon fajok találkozása.

Sesleria coerulea süppedős réten.	S. varia, mészsziklákon.
Hieracium barbatum, H. Dinaricum.	H. racemosum.
Viola Stagnina (V commutatum.)	V. pumila.
Sagina subulata.	S. procumbens.
Cerastium brachypetalum	C. Tauricum.
C. pumilum.	C. obscurum.
Dianthus Carthusianorum.	D. Pontederae.
Epilobium adnatum.	E. Lamyi.
Poterium polygamum.	P. dictyocarpum.
Crataegus monogyna.	C. calycina.
Anthyllis Vulneraria.	A. polyphylla.
Cytisus supinus.	C. serotinus Kit.
Genista tinctoria, G. elatior	G. Hungarica.
Vicia tenuifolia.	V. Cracca.
V. villosa.	V. glabrescens.
Centaurea Pseudophrygia.	C. stenolepis.
C. Rhenana.	C. Biebersteinii.
Hieracium Sabaudum.	H. boreale.
Odontites macrocarpa.	O. serotina Lam.
Ranunculus Sardous.	R. Sard. var. Mediterraneus.
Scirpus silvaticus.	S. radicans.
Koeleria cristata.	K. gracilis.
Glyceria plicata.	Gl. fluitans.
Rumex silvester.	R. obtusifolius.
Betonica officinalis.	B. Danica.

A helyettesítő fajok váltakozó elterjedése a megye határán belűl is jelezve van, pl.:

a Galeopsis canescens inkább délfelé, a *G. Ladanum* inkább éjszak felé nő;

a Glyceria picata inkább az éjszaki hegyek közt nő, a *Gl. fluitans* egyebütt a megyében

A Galium Anglicum, délen.	G. Parisiense, éjszak felé.
Leontodon hispidus „	L. Danubialis „ „
Typha Shutleworthii „	T. latifolia „ „
Muscari tenuiflorum, délkeleten.	M. comosum, egyebütt.
Glechoma hirsuta, „	G. heder. villosa Kőszeg.

Ritkább növények.

Eltérő jellegre vall az is, hogy a felsoroltakon kívül más növények ritkaságai Vasmegyének, mint a haza belsejének. Ilyenek:

Asplenium Germanium, Equisetum variegatum, E. hiemale, E. Schleicheri, Festuca fallax, F. amethystina, Lolium remotum, Cirsium rivulare és más aszott-hybridok. Glyceria plicata, Carex diandra, D. brizoides, C. pilulifera, C. elongata, C. canescens, C. Goudenowii, Luzula pilosa, Empipactis varians, Salix rubra, S. aurita, Achillea Ptarmica, Senecio rivularis, S. nemorensis, Crepis capillaris, Hieracium sessiliflorum, Galium rotundifolium, Pulmonaria angustifolia, Melampyrum commutatum, Pinguicula, Moenchia, Bunias Erucago, Typha minima, T. Shuttleuworthii, Sieglingia, Filago apiculata, Myosotis caespitosa, M. versicolor, Omphalodes scorpioides, Cuscuta Trifolii, C. breviflora, Verbascum rubiginosum, V. intermedium, Pyxidaria, Orobanche loricata, O. minor, Heleocharis ovata, Scirpus radicans, Vicia dumetorum, Papaver Argemone, Agrimonia proce a, Hypericum humifusum, Genista sagitalis, G. Germanica, Prunus Padus, Geranium dissectum, G. molle, Epilobium obscurum Potentilla rupestris, Tysselinum, Cicuta, Silaus flavescens Bernh., Scandix pecten Veneris, Allium carinatum, Aspidium montanum, Sparganium simplex, Cypripedium, Hieracium tridentatum, Camelina dentata, Calluna, Carlina acaulis, Cerastium silvaticum, Holcus mollis, Nardus, Tunica, Pirolák, Vacciniumok, Rosa repens, Stellaria nemorum, Alchemilla valgoris, Scleranthus perennis, Betula pendula Roth stb.

Ellenben a középmagyarországi közönségesekből ritka itt:

Bupleurum falcatum, B. rotundifolium, Cerastium semidecandrum, Arabis arenosa, A. Turrita, Ranunc. Lingua, Lathyrus pratensis, Setaria verticillata, Bromus serotinus, Triticum caninum, Cytisus Ratisbonensis, Cynodon. — Más e megyében az ubiquisták java része is: Carex vesicaria, C. pallescens, Majanthemum, Anthoxanthum, Holcus lanatus, Anemone nemorosa, Ranunculus auricomus, Primula acaulis, Veronica Persica, Bellis,Ara bidopsis, Galium silvestre, G. silvatium, Hypochaeris radicata, Cardamine Hayneana, Adoxa, Myosotis sparsiflom, Astrantia, Pimpinella magna, Cerastium arvense, Dianthus Carthusianorum, D. deltoides, Spergula arvensis, Rhinanthus minor., Geranium palustre, Jasione, Epilobium roseum, Potentilla atba stb.

KELETI VAGY PUSZTAI VEGETÁCZIÓ (CIVES ORIENTALES).

Keleti vagy pusztai vegetáczió.

A havasaljai és nórikumi növényzet a hegység aljában megszűnik s itt, a sik részen, részint a völgyekben, a neogén földrétegen, a keleti vagy magyar vegetáczió diszlett. Díszlett mondom, mert Vasvármegyénck azt a területét, hol valaha ez az érdekes vegetáczió volt, ma már szántják-vetik, még a hegy lejtőit is szőllőnek kapálták föl, úgy, hogy az eredeti szép vegetáczió legnagyobbrészt elpusztúlt s csak a mesgyén, elhagyott helyen, vagy a Sághegy tetején győződünk meg róla, hogy itt a keleti flórának hazánkban nyugat felé húzódó. de itt szétoszladozó területén vagyunk. Ez az alacsony és melegebb vidék a havasalji növényeknek már nem kedvez, megalakúl a határ s a Kemenes síkja és Vasvármegye keleti részének egyébb alacsonyabb vidéke kitárúl a magyar növények befogadására.

A keleti vagy magyarföldi növényeknek Vasvármegyében való összesereglésére két út nyílik: a Balaton melléke felől, meg a kis magyar Alföldről, leginkább Győrvármegye felől. A Balaton mellékén azonban a magyarföldi vegetáczió tetemesen foszladozott, azért Budapest felől a kis Alföldön át, melynek Vasvármegye síksága a legdélibb darabját alkotja, szabadabb közlekedése van a magyarföldi növényeknek Vasvármegye alacsonyabb vidékével.

A pusztai flóra tehát a Vötöm és a Bakony között mélyre benyujtja karját Nórikum flórájának területébe s itt kiváltképen a Kemenesalja volt egykori tanyája. A Sághegyen a délkeleti vegetácziónak ma is nevezetes szigetkéje ékeskedik, a hol a puszta árvalányhaj a kis-czelli búcsujáróknak ép oly kedves virága és magával vitt emléke, mint a havasok vidékén vagy a turistáknak a havasszépe (Rhododendron) vagy a havasi hófehérke.

A pusztai flóra határa.

Ellenben földrajzilag nagyon nevezetes, hogy Európának éjszaknyugati és délkeleti vegetáczióját szelő vonala Vasvármegyében a havasaljai és a magyarföldi flóra-tag határán húzódik, valamint az is, hogy nyugat felé a magyarföldi vegetáczió hamarább megszünik, mint Ausztriában, mert a Cserlánez, hol a kiváló magyar flóra már fogyatékán van (Hercseg), vagy majdnem megszünik, több, mint egy szélességi fokkal van délre s talán épen egy hosszúsági fokkal jobban keletre, mint Tulln Ausztriában, a meddig a magyarföldi vegetáczió nyugatra és éjszakra kiterjeszkedik, de e határkövön túl tovább nem terjed. Ez a flóraválasztó-vonal hazánk nyugati részén nagyon görbe, s a Bakony éjszakkeleti részétől a Nóri hegység keleti hullámain húzódik az Alpesek déli karimája felé. A Fekete-tengertől a Duna men-

tén, Bécs és Tulln felé, a délkeleti növények útja szabadabb, nem gördül eléjök annyi legyőzhetetlen akadály, olyan kiáltó klímai ellentét, mint Vasvármegyében.

Fehérvármegye Sárrétje, a Marczal terjedelmes mocsara, a Bakony zordonabb klímája és bükkerdősége a magyarföldi növények terjedése elé erős gátként nehezedik s a keleti, délkeleti növényekkel már maga a Bakony belseje se dicsekedhetik. A bükkerdőnek más a vegetácziója, mely az éghajlat és vegetáczió különböző viszonyaival győzelmesen lép a melegebb vidék növényvándorai elé. E növények elterjedése a Dunántúl délibb részein sem sokkal könnyebb, a más hegyrendszerhez tartozó hegyeken és dombhullámokon keresztül, sőt ezeknek a jobb földhöz szokott növényeknek Vasmegye déli részének sovány kavicstalaja sem lehet nagyon ínyére. Az egész vasvármegyei Noricum havasaljai éghajlata s a növényzet életének más természetű viszonyai mereven ellenállnak a kárpátvidéki növények idejutásának.

RÉSZLET A RÁTÓTI PARKBÓL.

A keleti flóra szétfoszladozása.

Az elterjedés gátjának nagyságát jelzi például az, hogy Vasvármegyében nincs *Achillea Neilreichii* (sem *A. nobilis*), *Sisymbrium Columnae*, *Carduus crispus* és a *Heliotropium Europaeum*, az *Aster Pannonicus*, a *Hibiscus ternatus*, *Teucrium Botrys*, a ragadós *Setaria verticillata*, az *Astragalus Onobrychis*, a *Lycopsis* és *Lactuca saligna* fajokból, melyek Közép-Magyarországban az előbbiekkel együtt egyáltalában nem ritkák, csak néhány szálat találtam a megyében. A *Caucalis dauciodes*, *Asperugo*, *Lappula Myosotis*, *Chondrilla*, *Scabiosa suaveolens* is elég ritka. Ezek tehát a délibb jellegű flóra szétfoszladozását jelzik.

Ép ily szembeszökő a mocsári növények hiányossága, melyeknek elterjedése általában jobban meg van könnyítve. Ezeknek sok és másutt közönségese itt ritka vagy nagyon el van szórva. A *Lythrum virgatum* egy szálig hiányzik, pedig Csorna vidékén már láttam. Kőszegen, a hol a vegetáczió a megyében a leggazdagabb, nincs *Butomus*, *Sium*, *Heleocharis acicularis*, *Sagittaria*, *Glyceria ayuatica*, *Scirpus lacustris*. A *Lycopus exaltatus* is csak kevés helyen nő, a *Cirsium brachycephalum*, mely a magyar síkságoknak

majdnem bennszülött növénye, a Kemenesalján és Sárvárnál még gyakori, de tovább nyugat felé nem nő. Általában legtöbb a mocsári a növény Kemenesalján, de legtöbb itt a délkeleti ritkaság is.

A magyar haza nagyszerű és bámulatos növényzetének, mely nevezetesebb elemeit tekintve, majd a déli orosz steppeével, majd meg a Földközi tenger partvidékeével közös; annak a sajátságos természetü homoknak, mely az Alföldön néhol oly termékeny; melynek, főleg, ha nem szántják-vetik, a vegetácziója olyan sajátságos, más vidékétől olyan eltérő, még a futó homokon is (temesi homokpuszták), végre a síkságot körülfogó erdőtlen dombok jellemző magyar flórájának Vasvármegye nem otthona. Kemenesaljától nyugatnak a mezőket kavicstenger alkotja, nemsokára a havasok hatása is érezhetőbb, úgy, hogy a Vasvármegyéig eljutott melegföldi növények legnagyobb részének a Kemenesalján kell meghúzódnia, a Rába völgyében már fogyatékán van és hirtelen megszűnik. A délkeleti növények tehát, pl. Pestvármegyéből, nem egyenes irányban, hanem kerülő úton jutottak Vasvármegyébe. Az *Anthemis Ruthenica*, *Veronica Persica*, *Lathyrus Aphaca*,

RÉSZLET A ROHONCZI PARKBÓL.

Asperula arvensis, stb., lehet, hogy vetőmaggal, más irányból került ide. A Vütöm déli tövében (Kőszeg és Rohoncz közt) még felismerhető a délkeleti jelleg, de csak aVütömben; tovább hirtelen megszünik.

A magyar földségi vagy pusztasági növény kiváltképen a síkon terjedvén, főjellege épen az erdőtlenség. A keleti fák közül különben itt nő a *Tilia Hazslinszkyana* var. *suberiocarpa,* a cserfa, a sima szilfa, a török meggy, a hólyagmogyoró vagy szerencsedió, a bibircsós kecskerágó, a bangitafa (Viburnum Lantana), a törpe cserjékből az apró rózsa (Rosa Austriaca Cr.), több rekettye és zánotfaj, a rozmaringfűz, stb., a fűneműek közül pedig kiválóan az árvalányhaj.

Jellemző magyar növények és helyettesítőik.

Azon keleti vagy délkeleti növényekhez képest, melyek még a kis Alföldnek a Duna mellékén, a Fertő tava s a bécsi török sánczok körül ismeretesek, Vasvármegyében a délkeletiek száma talán kevesebb, formáczióba a *Stipa capilallata* kivételével nem igen egyesülnek.

Ilyenek:	Helyettesítői másutt:
Stipa pennata St. capillata.	St. Grafiana, St. eriocaulis.
Hierochloa australis.	H. repens.
Festuca sulcata, F. Dalmatica.	F. durinscula.
F. amethystina L.	F. Tátrae.
F. pallens Host.	F. Pannonica.

Gagea pusilla.	
Veratrum nigrum.	
Carex Michelii.	C. Crevicollis.
Convallaria latifolia.	
Iris variegata.	
Thypha Shuttleworthii.	T. latifolia.
Pinus nigra.	P. Laricio, P. Pallasiana.
Atriplex Tataricum.	
A. oblongifolium.	
Scabiosa Banatica.	Sc. Columbaria.
Cephalaria Transsilvanica.	C. Allionii Kern.
Knautia Pannonica.	K. silvatica.
Polygonum Hungaricum.	P. Persicaria.
Rumex silvester.	R. obtusifolius ; itt találkoznak.
Inula Oculus Christi.	I. montana L.
I. ensifolia, I. Germanica.	I. Germ. var. Caucasica.
Anthemis Rhuthenica.	
A. Austriaca.	A. brachyceutros.
Aster Bessarabicus.	A. Amellus.
Achillea Pannonica	
Artemesia Pontica.	
A. scoparia.	
Chamaemelum tenuifolium Kit.	
Centaurea stenolepis.	C. Pseudophrygia, stb.
C. Biebersteinii.	C. Rhenana, C. paniculata, C. maculosa.
Cirsium brachycephalum (majdnem magyarföldi, Austr., Serb.).	C. palustre ; találkozás.
C. Borbásii.	
C. Tataricum.	
C. Pannonicum.	
Scorzonera parviflora.	
Taraxacum leptocephalum.	T. tenuifolium.
T. corniculatum.	T. laevigatum.
Hieracium echioides.	H. albo-ciner., H. setigerum.
H. tenuifolium.	H. Sabaudum ; találkozás.
H. sessiliflorum.	H. racemosum ; találkozás.
Crepis rhoeadifolia, C. setosa.	C. foetida, Cr. setosa var. glabrata.
Tragopogon Orientalis.	T. pratensis.
Podospermum Jacquiniarum.	P. canum.
Sonchus uliginosus M. B	S. arventis ; találkozás.
Galium Austriacum Jcq.	G. anisophillum.
Adenophora infundibuliformis	A. setulosa ; Horvátország.
Viburnum Lantana.	
Echium rubrum.	
Onosma arenarium.	O fallax.
Pulmonaria mollissima.	P. tuberosa.
Veronica orchidea.	V. spicata.
V. foliosa.	V. spuria.
V. Persica.	V. agrestis.
Verbascum Austriacum.	V. Chaixii, V. orientale.
V. rubiginosum.	
Melampyrum barbatum.	M. ciliasum.
Linaria genistifolia	L. Italica.
Salvia dumetorum.	S. pratensis ; találkozás.
Marrubium peregrinum.	
M. remotum.	M. praecox.
Thymus subcitratus.	Th. Chamaedrys, T. montanus.
T. glabrescens.	
T. Marchallianus.	
Nepeta Pannonica.	N. violacea és N. nuda.
Glechoma hirsuta.	G. hederaaea var. villosa.
Anthriscus trichosperma.	A. Cerefolium
Bifora radians.	B. testiculata.
Saxifraga bulbifera.	S. granulata.
Loranthus Europaeus.	
Orlaya grandiflora.	O daucorlaya Murb.
Ranunculus Illyricus.	
R. (Ficaria) calthaefolius	Ficaria grandiflora Rob.
Thalictrum elatum.	Th. Mucronatum.
Th litorale, Th. nigricans.	Th. exaltatum.
Pulsatilla grandis.	P. vulgaris.
Pulsatilla nigricans.	P. pratensis.
Helleborus dumetorum.	H. viridis, H. purpurascens.
Nigella arvensis var. trachycarpa.	A tő-alak.
Hesperis runcinata.	H. matronalis, H. inodora.
Erysimum canescens.	E. Banaticum.
Sysimbrium Sinapistrum.	

Camelina macrocarpa.	C. dentata (találkozás).
Peltaria alliacea.	
Sinapis arv. var. orientalis.	
Roripa Austriaca.	
Alyssum saxatile	A. Orientale
Viola ambigua.	V. Thomasianna (Helv.).
Dianthus collinus.	D. Seguieri.
Cerastium silvaticum.	
C. brachypetalum var. Tauricum.	
Hibiscus ternatus.	H. trionum.
Althaea micrantha.	A. Taurinensis.
Evonymus verrucosus.	
Hypericum barbatum.	H. Calabricum.
Dictamnus albus.	D. Hispanicus.
Polygala amara.	
P. amarella.	
Euphorbia polychroma.	E. epithymoides L. (E. fragifera Jan).
E. lucida.	
E. virgata.	E. Tommasiniana Istria, E. praeorientalis (E. virgata var. orientalis Boiss., non L.)
Euphorbia villosa var. glabrifolia.	E. procera.
Mercurialis ovata.	
Linum hirsutum	L. glabrescens
Rosa uncinella.	R. dumetorum.
R. Kosinsciana.	R. Andegavensis.
R. frutetorum.	R. coriifolia, R. psammophila.
Dorycnium sericeum.	D. suffrutic. és D. decembens, Gallia.
Genista Hungarica (magyarföldi).	
G. elatior.	G. tinctoria
Vicia Pannonica.	V. striata
V. sordida.	V. grandiflora.
V. Biebersteinii.	
Anthyllis polyphylla.	A. Vulneraria, A. affinis, stb.
Melilotus paluster.	M. macrhisus.

ILLÍR FLÓRATAG VAGY DÉLI ÉS MEDITERRÁN ELEMEK.

Illír növények.

Az illír átmenő flóravidéknek egyes növénye magasan felterjed a megyébe, de a megye legdélibb részén a hegység egyenesen illír-jellegü flórával hanyatlik a Mura völgyébe. Legjobban jelzi azt a *Genista nervata* Kit. (*S. lasiocarpa* Spach), a Rosa repens sereges tenyészete, valamint a fák derekán íszalagoskodó *Lonicera Caprifolium*. Minthogy az illír flóra Vasvármegyében kisebb terjedelmü, a másik két flórával szemben itt csak a horvát és dalmát felvidéken uralkodó flórának inkább csak a végződése van és számos nevezetes faja és növénye nem érinti Vasvármegye flórája területét.

Azon választó vonal tekintetbe vételével, melyet *Kerner*[1] Európa éjszaknyugata és délkeletje között vont, mely Vasvármegyében is a havasalji meg a magyarföldi flórát választja el; délkeleti és déli növény között határt szabni bajosabb, *Neilreich* nem is választja külön. Mi e különválasztással azt akarjuk jelőlni, hogy vannak pl. mediterrán növények, a melyek kelet felé a kontinensen nem nőnek, továbbá, hogy azok, melyeket a megelőző szakaszban elősoroltunk, inkább keleti eredetet, hazát jelölnek, s Ausztria határán túl nem, vagy messze nem terjednek. Ellenben az itt felsorolandó növények általában Európa déli vidékein teremnek, délnyugat felé a spanyol félszigeten is; délen vagy a mediterrán flórában van elterjedésöknek és tagosulásuknak középpontja, s innen kevesebb vegyül más természetes flórába. *(Ostrya, Qüercus Ilex, Acer Monspessulanum, Eryngium amethystinum* stb.). Magyarország kedvező klímája és fekvése folytán több déli és mediterrán elemmel dicsekszik s még Vasvármegyébe is jutott belőle.

Karszt-képződmény.

Kerner[2] a Bakonyban említ Karszt-féle képződményt. Lehet, hogy Vasvármegyét is a köves talaj kapcsolja össze a Karszt némely jelenségével. Ez a megye jó leereszkedik dél felé, a zalai völgyes hegyek pedig nem gátolják némely déli növénynek idejutását, ha itt léte talán nem is az ősidőből való. Nevezetes e tekintetben a *Tunica*, mely Somló-Vásárhelytől nem hatott

[1] Pflanzenleben der Donauländer 92. l.
[2] Bakonyer Wald 3. l.

tovább nyugatra, de dél felől mégis eljutott a Mura vidékére. Legkitünőbb déli jelenségek a *Liliaceák,* főleg az *Asphodelus. Malvaceák, Papilionaceák* és a szelíd gesztenye; a déli lóherék teljes hiánya ellenben nagyon érezhető.

Vasvármegyének déli, mediterrán jellegű növényei a következők: Déli növények és helyettesitőik.

Equisetum ramossimum.	helyette néhol E. variegatum.
Setaria ambigua.	S. verticillata (találkozás).
Danthonia provincialis, Borostyánkő körül.	
Molinia litoralis.	M arund., M. coerulea.
M serotina.	
Eragrostis maior, Czák körül.	E. minor (találkozás).
Aira ambigua.	Aira capillaris.
Juncus Tenageia (Sz.-Léránt).	J. sphaerocarpus.
Lolium Italicum.	L. Gaudini Parl.
Ornithog. collinum.	O. umbellatum.
O. sphaerocarpum.	O. pyramidale. O. brevistylum
Allium sphaerocephalum	
A. flavum.	
Hemerocallis flava.	H fulva
Asphodelus albus.	A. microcarpus.
Muscari botryoides	M. Kerneri March.
M. racemosum.	M. neglectum.
Tamus communis.	
Orchis tridentata.	O. cummutata Tod.
O. saccigera	O. maculata.
Quercus Austriaca	Qu. Cerris
Qu. lanuginosa.	} más alakok is.
Qu, crispata.	
Castanea sativa	
Galium Obornyanum (Kőszeg).	G. erectum és más fajták.
Scabiosa suaveolens.	Sc. silenifolia.
Scabiosa agrestis.	
Succisa australis.	Sc. Columbaria, Sc. mollis.
Micropus erectus.	
Achillea lanata, A. setacea.	
Xeranthemum annuum.	
Centaur. axillaris.	C. montana, C. mollis.
C. nigrescens.	C. Transalpina, C nigrescens megalolepis.
Echinops paniculatus.	E. commutatus Juratz.
Scorzonera purpurea.	S. rosea.
Helminthia echioides.	
Carlina intermedia.	C. Nebrodensis.
Lactuca saligna.	L. angustam.
Crepis capillaris L.	C neglecta.
Specularia Spec. var. cordifolia.	S. hybrida.
Galium Pedemontanum.	G. Sieberi Tausch.
Campanula Bononiensis.	C. Tauscheri Kern.
Lonicera Caprifolium, mint déli iszalagcserje.	L. Etrusca
Hyssopus officinalis.	H. pilifer Gris, a horvát tengerparton.
Menthák, melyek a litorális alakokkal egyeznek meg.	M. Sieberi.
Salvia Aethiopis.	
Calamintha intermedia.	C. officinalis, C. menthaefolia.
Melissa officinalis.	
Teucrium Botrys.	
Melittis Melissphyllum	M. albida (Fiume).
Heliotropium Europaeum.	H. tenuiflorum.
Lithosperm. purpureo-coeruleum.	
Antirrhinum maius.	A. latifolium.
Orobanche rubens.	O. Buekiana.
Cuscuta breviflora.	
Odontites linifolia.	O. lutea.
Bupleurum affine, incl. var. sparso Simk. (longiradiato Wettst.)	B. glaucocarpum Borb.
Sandix pecten Veneris.	Sc. australis.
Fumaria prehensilis	
Draba praecox.	D. verna (találkozás).
Bunias Erucago.	B. macropterum Rchb. (Carlopago).
Lepidium graminifolium.	
Erysimum Pannonicum.	E. strictum.
Lychnis Coronaria.	L. flos jovis.
Moenchia Mantica.	M. Bulgarica.
Dianthus barbatus.	D. compactus, havasokon.
Alsine viscidula Thuill	A. tenuifolia
Silene Gallica.	S. quinquevulnera.
Malva Alcea	M. moschata.

Ephorbia Gerardiana.	
Euphorbia dulcis.	E. Sturii, E. Nicaeensis.
Euphorbia angulata, E verrucosa.	E. carniolica.
Poterim polygamum.	P. dyctyocarpum (találkozás).
Rosa repens var.	R. arvensis.
R. Kuncii, a Stylosák közül.	R. Haynaldiana.
R. Karstiana.	R. tomentosa, stb.
Genista nervata.	G. ovata.
Medicago minima.	M. longisete, M. elongata.
Lathyrus Aphaca.	L. affinis Guss. (Istria).
Tetragonolobus siliquosus.	T. maritimus.
Astragalus Onobrychis.	A. Rochelianus.
Dorycnium herbaceum.	D. intermedium.
Vicia striata.	V. Pannonica (találkozás).

ÉSZAKI POLGÁROK (PLANTAE BOREALES).

Északi növények.

Vasmegye a hidegebb éjszaktól jó messzire esik, mégis flórájában elég kirívó északi növényre ismerünk. Ezek alig észrevétlenül, vagy a vidék növényzete közé keverednek, vagy pedig a havasalji vidéken, mint sziget-

A MURASZOMBATI PARKBÓL.

kék vagy északi formácziók tünnek ki. De ezért vidékünket az éjszaki vagy baltmelléki flórával semminemű természetes összefüggésbe hozni nem akarjuk, mert egy része ezeknek a növényeknek természetes úton juthatott ide, az Erigeron Droebachensis könnyű pehelybóbitájával. Lehet, hogy némelyik északvidéki formáczió megfészkelődése a geológiai korszakokból ered, de némelyik a Havasaljáról is könnyen ide juthatott, mert az északi növények Európában dél felé a maguknak megfelelő analóg helyet leginkább a havasvidéken találják meg s innen ereszkedhettek le Vasvármegyébe. Viszont a Hieracium boreale, meg a H. Sabandum hamarább a délibb vidékről jutott Skandináviába.

Az északi polgárokat különben szorosan különválasztani bajos, mert a baltmelléki flóra nagyterjedelmű és többtagú s mert sok növény, mely az északi mezők lakosa, a délvidék havas vidékein is otthon és jellemző lehet (Prunus Padus, Nardus, izlandi zuzmó, Lycopodium complanatum, Arnica, stb.). Az északiak közül említendő a fenyves, a magyar keleti színű flóra élénk ellentéte, az ericetum, vacciniumos és pirolás erdőtalaj a szederfajok sokfélesége: Rubus suberectus, R. Wahlbergi, stb., de más szeder itt inkább átalakúlva, mint helyettesítő faj (species varia)

jelenik meg (R. appendiculatus Portenschl). Északi eredetű a rénzuzmó, a Carex Goodenowii, C. caespitosa, C. canescens, C. Buekii és más sás, a Polygonum Bistorta, a Hierac. tridentatum, a Potentilla Wiemanniana, Barbarea stricta, stb. Az északibb tőzegmoha ingoványának a viszonyok, főleg a kavicstalaj nem kedvezők, Pinkafő és Villámos körül kevés pusztuló tőzegmohat a harmati fű (Drosera rotuandifolia) jellemzi.

MEGHONOSODOTT ELEMEK (PLANTAE ADVENTICIAE).

A termesztett növényeken kívül a meghonosodott növénypolgárok száma nem nagy, de némelyik individuuma annyira szapora és sereges, hogy méltán támad az a gondolat, mintha itt tősgyökeres polgár lenne. Ilyen a Veronica Persica, Solanum miniatum, Orlaya, Spergula arvensis és Sp. maxima, Erigeron Canadensis, Robinia vagy koronafa, a hazánkban először itt lelt átokhinár, a Stenactis, az Oxalis stricta, gazos helyen meg a vetésben, az Althaea micrantha, talán mint kerti szökevény, az Oenothera biennis, Silybum Marianum, Trifolium incarnatum, Rudbeckia laciniata, Solidago Canadensis, Rosa cinnamomea, Xanthium spinosum, vagyis a szerbtövis, de itt nem érezhető csapás. Szálonként látható az Anchusa Italica, Geranium Pyrenaicum, Setaria ambigua, Eragrostis maior, Lycopsis, stb. Legnevezetesebb vándor az Erechtites, melyet Zágráb után itt találtunk először Európa flórájában. A Lepidium graminifolium a római gyarmat behurczolása. Az Agrimonia procera, talán a Galium Parisiense is, ujabb keletű. Meghonosodott elemek.

*

Ezen összetevő és jellemző elemek eloszlására végre még azt jegyezzük meg, hogy a melléknevök (havasaljai, délkeleti, stb.) jelölte helyen belül meglehetősen el vannak szórva, csak a délkeleti elemek csoportosulnak Kemenesalján s itt a fatenyészet délkeleti klímajelzőivel találkoznak, tehát a megye legenyhébb klimáját is kijelölik. A többi elem elszórtságával vagy sereges megjelenésével egyes helyet ily módon nem jellemez.

TERMŐ HELYEK (LOCA NATALIA).

Az említett flóratagokon belül a vegetáczió korántsem mindenütt egyenlő, hanem épen a termőhelyek szerint alakul, tarkul, változik és tetemesebben vagy jelentéktelenebbül különbözik egymástól. Bizonyos természetes helyen a növényzetből sajátságos szövetkezet (formáczió) támad. Ezt a termőhelyek szerint ismertetjük. A különbséget itt leginkább a föld nedvessége és szárazsága okozza, ezért előbb a száraz talajú termőhelyekről (erdő, vágás, szőllő, rét, legelő stb.), azután a mocsaras vidékről szólunk. Termő helyek.

Az erdők (Silvae) és a magasság erdőövei.

Vasmegyének erdeje elegendő. Sok helyt nemcsak tűzre és épületre' de mint deszka és zsindely, kereskedésre is jut és a gubacs-termés, makkoltatás, hamuzsír- és szekérkenőcs-gyártás, valamint a szénégetés nem megvetendő ága a lakosok és uradalmak jövedelmének. A magasabb és terjedelmesebb hegységben az erdők szebbek, sűrűbbek, a keleti halmokon (sitkei, szelestei, Farkas erdő) ritkásak. A tótsági járásnak sok erdeje volna, kivált fenyvese, de a sovány földben a fa nagyra nem nőhet, sőt idő előtt elgörbül s megvénhed.[1] Erdők.

Erdészeti szempontból nevezetes itt a fenyveknek keverése a lombos fákkal, pl. Vép és Sárvár között, alacsonyabb vidéken is, a mi az erdőnek sajátságos külsőt és kellemet kölcsönöz.[2] A sok szép erdődísztől a megye vidéke szép és egészséges.

A vasvármegyei erdők jellege az, hogy alkotó- vagy keverékrészei olyan fák (fenyvek, szelíd gesztenye, nyír, fürtös meggy [Prunus Padus]), melyek oly magasságban (a tenger színe fölött), mint Vasvármegyében, másutt a

[1] Fényes i. h. 133–34.

[2] Somogymegyében is a répafenyő, tölgygyel, cser- bálványfa- és akácz-csipkefával vegyest.

lombos erdőkbe be nem keverednek. Jellemző továbbá, hogy az erdők fái egész természetesen, maguktól is nagyon keverednek.

Legfőbb oka ennek az, hogy a fenyő a Nóri-havasokból oly alacsony területekre ereszkedik le, a minőre sehol másutt az országban, a szomszéd nyugati határmegyéken kivül. Lehat pl. egész a Rába völgyébe (Badafalva és a szent-gotthárdi Vártető közt, Rádócz és Körmend közt, a Pinus silvesstris), egész a hegyek tövéig a kis Alföldre, olyan helyre, a hol különben a tölgy uralkodnék. A fenyves tehát itt a lombos erdők terjedelmét meglehetősen korlátozza. E vidéknek a tenger színéhez mért magassága azonban nem akkora, hogy a havasaljai magasságban uralkodó tiszta fenyő alkotta regio abietina a megyében kiképződhetnék, azért a Nóri-oldalról ide természetesen leereszkedő fenyő az alacsonyabb helyeken majd a bükkel, majd a tölgygyel keveredik, vagy ennek kellett hátrálni a hatalmasabb tűlevelű előtt, a fenyőknek kedvezőbb talajról.

Ez zavarhatta meg Vasmegyében a fák tenyészetének a magasság szokott övei szerint való elrendezkedését, mert helyenkint az erdő a hegyek aljától kezdve nem tölgy, mint másutt az országban, hanem mindjárt a fenyő. Bár néhol a fáknak a tető felé való sorakozásában van bizonyos rend, pl. Kőszegen a szőllő felett szelíd gesztenye, azután fentebb tölgy és bükk alkotja az erdőt, az Irottkő teteje felé pedig már az Abies Picea nagyobb számú a bikk között; de az erdőalkotó fák ily övek szerint másutt már a vidék nem tetemes magassága következtében sem szövetkezhetnek, sőt a fenyves sok helyen épen a bikk öve alá ereszkedik.

Élénk vonása Vasvármegye erdőtenyésztésének továbbá a gesztenyés és a nyíres.

A fás növényzet, mint a zordonabb vagy enyhébb klíma képmása.

Erdei tenyészet.

A megye zordonabb vagy enyhébb éghajlatának leghívebb képmása itt az erdőtenyészet, mert a fák a vidék tájképének, fiziognómiájának másutt is ezek a legélesebb vonásai.

Vasmegyében nagy a fenyves uradalma, ami a hidegebb klímának, valamint a fák évi életműködése rövidebb tartamának kifejezője. A zöld égerfa itt a fenyves, valamint a lombos fák övébe is mélyen leereszkedik, az a törpe bokor, a mely különben a havas csúcsának lakosa. Vasmegye völgyeiben — mintegy kiszabadulván a havastető törpítő hatása alól — középszerű, egész jókora bokor vagy fácska.

Az évenként lombváltó erdők alkotója a mocsár- és muzsdaly-tölgy (Quercus Robur et Quercus sessiliflora), a nyírfa (Betula verrucosa), meg a bükk, melyek a hegyes vidéken vagy a kavicsos erdőtalajon (nyír) uralkodnak, mint általában éjszakibb és hidegebb éghajlatnak képmásai.

A szelid gesztenyével, melynek szép öve van e megyében, *Grisebach* a bükk-klíma nyugati, franczia övét tünteti ki.

A csertölgy (Qu. Austriaca) a megye északi részeibe is felhat, de inkább a délkeleti részen alkot erdőt pl. a Cser-en. A csertölgy vagy cserfa a bükk-klíma egyik enyhébb tagjának természetes kifejezője[1], azé a vidéké, mely délkelet felé a Morva mezejétől és a Kárpátoktól fogva a Balkán vonaláig, a Feketetenger-mellék sivatagáig és Podoliáig terjed. Ezt nevezi Grisebach[1] a *bükk-klima délkeleti övének*, Kerner[2] *balkáni facies*-nek vagy *pontusi flórá-*

A csertölgy magyar öve.

nak[3], magam a *csertölgy magyar övének*[4]. Az éghajlat ez övének képmása, a cserfa, Vasvármegyében elég jellemzetes, de annak a számos kísérő növénynek, mely ezt az övet délkelet felé sajátságosan kitünteti, legeslegnagyobb része a cserfával már nem jut ide. Errefelé tehát a cserfa klímai jelentősége már oszladozó félben van.

A pelyhes tölgynek és alakjainak csak apróbb, bokoralakú példái nőnek e megyében, de csak a délkeleti bazalt kúpokon. Ez a tölgy is klímai határ-

[1] *Grisebach*: Vegetation der Erde I. 99. l.
[2] *Hann, Hochstetter* és *Pokorny*: Allgemeine Erdkunde 518. l.
[3] Az osztrák-magyar monarchia írásban és képekben. Bezezető kötet 205. l.
[4] *Thomé* növénytanának II. kiad. 308. és III. kiadás 224. l.

Részlet az ikervári parkból.

érték vagyis határjelző. Kerner[1] t. i. Európában *havasi, balti, déli* és *mediterrán* természetes flórákat különböztetvén meg, a melegebb *„flora australis"-ra* (déli) egyik sajátságképen a pelyheslevelü tölgyek uralkodását is ráruházza. Ez a néhány alacsony Quercus lanuginosa (pelyhes tölgy) és Quercus crispata (bodros tölgy) tehát világosan kijelöli itt, hol a megye legszelídebb tájéka s ez valóban nem csak a tapasztalással, az ismert enyhébb viszonyokkal, de a déli és délkeleti vegetácziónak nagyobb változatosságával (még a cserjék közt is: Viburnum Lantana, Evonymus verrucosus; Katafánál a Staphylea is), meg a jó bortermeléssel (Ságh, Kis-Somló, Hercseg) is összevág. A Kemenesalja főleg délkeleti jellemű növényeivel vetélkedik Vasmegye más helyeivel, de Kőszeg végre a fajok számával mégis győz a délkeleti ritkaságok nélkül is, mert Kőszegen a termőhely (nagyobbb erdők, magasabb hegy stb) többféle és változatosabb, mint Kemenesalja rónaságán. Ennek növényritkaságai nem bírják ellensúlyozni Kőszeg flórájának fajait, melyek számát közönségesebb növények is gyarapítják.

Az Őrség melegebb völgyeiben a hosszú makk-kocsányos mocsárfa (Quercus hiemalis Stev.) ép oly jellemzően lép fel, mint a nagy magyar Alföldön, meg a környező dombos vidék erdeiben.

Hogy a klíma különbségeinek a fűnemű növények közt is vannak ily hű kifejezői, a növényzet havasi és délkeleti jellegéből és gyakran a tőszomszédságában megnyilatkozó éles ellentétekből láthatni. Rohoncz és Bozsok közt pl. a meleg szöllőlejtőkön déli, délkeleti növények is díszlenek (Linaria genistifolia, Erysimum odoratum, Fumaria prehensilis, stb.), valamivel beljebb pedig a hegyek völgyeiben a havasi Alnus viridis, Thlaspi alpestre, stb. didereg. Az apróbb és nagyon fel nem tünő növényeket elhallgatva, csak a szöllőtermelést és a hidegebb éghajlathoz szokott néhány termesztett növényt hozzuk itt még elő, mint olyat, mely a megye tenyészetének kevésféleségével vagy keveredettségével, az éghajlatnak zordonabb vagy enyhébb fokaival s a növényzet évi életfolyásának rövidebb vagy hosszabb tartamával szintén meglehetősen egybevág, tehát ezeknek hasonlóképen klímajelzője. Klíma.

A megye éjszaki részén (Pinkafő, Borostyánkő, stb.) szőllőt nem termesztenek, ellenben a rozson, árpán és zabon kivül komlót ültetnek. A tatárkát vagy pohánkát, főleg rozs után, másodszor gyakran vetik, lent is eleget termesztenek. Erre a növényzet elég egynemű és kevésféle, csak néhol (Pinkafő, Borostyánkő) játszik némileg a havasalji szinbe.

A megye középtájain, pl. a Vas- és Csád-hegyen, Szombathely, Rohonés Kczőszeg körül, már szőllőt termesztenek, s a növényzet erre többféle, változatosabb, mint feljebb, pl. Tarcsa és Felső-Lövő vídékén.

A megye déli részén, a Tótságban a rossz talaj változtat a dolgon; de azért jó bor itt is terem. A szt.-gotthárdi csatamező fölött emelkedő Vártető vörös bora jóhírű, valamint délkeleten Gősfa hegyéé is, a sághi és kissomlai bor pedig olyan jó, mint a veszprémi somlai. *Itt a szöllőnek éghajlati jelzősége összeesik a pelyhes tölgyével.* E helyek vegetácziója, a kedvezőn fekvő Kőszegét is ideszámítva, a megye többi helyéhez képest a leggazdagabb; szelídebb klímájuknál, délkeleti fekvésüknél és jobb fekete földjüknél fogva sok oly növényük van, mely e megyében másutt sehol sem terem. A haza gazdag flórájának egyes foszlánya és délkeleti színének halavány árnyéklata még itt látszik meg e megyében.

Ezeket mind összevéve, Vasmegye kicsiben a bükk-klimának mind a három övét magában foglalja: a *szelid gesztenyéét,* a *fenyőét* és a *csertölgyét.* Legnagyobb terjedelmű a fenyő-öv.

A GESZTENYÉS (CASTANETUM.)[2]

A szelíd gesztenye alkotta erdők kisebb terjedelműek, mint a fenyvesek, mindazonáltal a vasvármegyei erdőknek ép oly kiváló érdeket és jellemet kölcsönöznek. Gesztenyés.

Az Alpeseknek a mediterrán flórába való hanyatlása, meg a Nóri-hava-

[1] Abhängigkeit der Pflanzengestallt von Klima und Boden. Innsbruck 1869. p. 21.
[2] Erdészeti Lapok, 1885. évi 142—60. l.

soknak házánkba lebocsátkozó keleti ősei között az a nevezetes analógia, hogy az Alpesek déli lánczolatairól a szelíd gesztenye vezet be az örökzöld vidékre [1] (regio sempervirens); szintúgy a Vütöm is szelíd gesztenyével hanyatlik Rohoncz, Kőszeg és Rőt között a kis magyar Alföld dombhullámai felé. A Vütömnek e délkeleti sarkán a jóféle gesztenyefa (Castanea sativa Mill.) a szőllővel meg gyümölcsfákkal ép oly oltalomra talál, mint a havasok tövében.

A Castanea sativa szúrósan fogas leveleinek erősebb szövete, élénkebb zöld színe és nagyobb fénye az örökzöld növények tulajdonságaira emlékeztet. Barkája tengelyének merevsége, le nem konyulása, általában keményebb szervezete is igazi otthonába, a mediterrán flóra keleti tájaira vezet bennünket, a hol hasonló levelű rokonai élnek: a Quercus castaneifolia, Qu. Aegilops stb. Szúrós burokja is, a melyben a gesztenye-makk hármával szokott pihenni, a mediterrán vidék tenyészeti viszonyaival és gyakori szúrós alakjaival függ össze. A délkeleti flórában a tölgylevél öblei elsimulnak, karéjuk rövid marad és tőrhegyű. Ennek a tüneménynek felel meg a szelíd gesztenyefa levele is. A mediterrán flóra határát csak nyugaton lépi át jelentékenyen, kelet felé a földségen ültetett.

A szelíd gesztenye Vasvármegye fatenyészetében el nem hallgatható nevezetességre vergődött. A mediterrán flórában is van meghonosított fa, mely most a vidék fiziognómiai tájképén élesen kitünik, mint a czitrom- és narancserdők, a selyem-eperfa, a gránátalma, babér, stb. Ép ilyen Vasvármegyében a Castanea, ha valaki eredetileg ültetettnek akarja gondolni.

A gesztenyés, Rohoncz és Rőt között, mint ritkás erdő bocsátkozik a tölgyerdő öve alá s a tölgy a szőllőtermelés közt jó széles övet alkot.

A kőszegi gesztenyések kiterjedése:

1. Elend-gesztenyés: 8 hold és 679 □-öl.
2. Hinterleiten: 12,396 □-öl.
3. Gern-gesztenyés: 1163 □-öl.
4. Pukel (nem Pugl)-gesztenyés: 15 hold és 59 □-öl.
5. Kindspergl-gesztenyés: 7 hold és 1119 □-öl.
6. Kurze Klangl-gesztenyés: 8 hold és 1291 □-öl.
7. Schneiderberg-gesztenyés: 8 hold és 66 □-öl. (Freh szerint.) Talaja homokkal vegyült agyagos föld.

A kőszegi gesztenyefák hatalmas nagyok, egész óriások, évenkint bőven teremnek. Kőszeg „Eichberg“-gesztenyésében van egy óriás gesztenyefa is, melynek kerülete a töve körül 8—10 méter. Ágai oly hatalmasak, mint egy-egy nagy vén fatörzs. E fa élő tanuja, hogy a gesztenye itt régtől fogva tenyészik.[3]

A kőszegiek levéltárában a gesztenye ültetésének idejéről, hallomás szerint, nincs semmi adat. A ki azonban itt és a horvát, meg a szlavón tartományban a gesztenyefának szép erdeit látta, természetszerűleg fölébred benne az a gondolat, hogy itt a jóféle gesztenye vadon terem. Minthogy a gesztenyének Európában éjszak felé való ültetéséről följegyzések tanuskodnak, nem állíthatom kétségtelenül, hogy a szelíd gesztenye Kőszeg körül eredetileg vadon terem; de a tenyészete itt egészen természetes s meggyőzőnek látszik, hogy hazánk nyugati és délnyugati vidékein ősidőtől fogva természetszerűen nő vadon. Mert:

1. De Candolle szerint [2] a jóféle gesztenye az éjszaki szélesség 45. fokáig eredetileg vadon nő. Kőszeg vidékén, a 47. foktól éjszakra, mintegy $^1/_3{}^0$-on, e határtól még nem nagyon messze vagyunk, s a 45°-tól Kőszegig és Sopronmegyéig, a horvát- és szlavón tartományon át a szelíd gesztenyének természetes elterjedése nincs megszakadva. Az elterjedés vonala tehát itt, mint nem mindenütt egyenes, feljebb emelkedett.

[1] Grisebach: Vegetation der Erde I. k. 306. l.

[2] Geogr. Botan. 688.

[3] A kőszegi gesztenye-óriást Chernel Kálmán a „Vasárnapi Ujság“ 1864. évfolyamának 27. számában 264. lapján ismerteti. Itt ez ősfa termetének képe is látható. Velem határában még óriásabb (15 méter kerületű) gesztenyefa volt, de ma csak emléke él.

2. Kőszeg lejtői, a zágrábi és szlavóniai hegységek, az Alpesek hegyrendszeréhez tartoznak. Ha az Alpesektől nyugatra, Francziaországban és dél felé, Svájcz déli részén és Olaszországban a szelid gesztenye ősisége nem kétes, akkor kelet felé, a Nóri havasok keleti örsein se lehet ilyen. Nálunk eredetiségét azért érheti gyanú, mert hazánkban kelet felé, más hegyrendszeren a szelíd gesztenye nem eredeti, hanem ültetett. Ámde a Nóri havasok magyarországi hullámain általában más a viszony, más a fatenyészet, mint kelet felé.

3. A szelíd gesztenyét itt mindenütt fiziognómiai testvére, a cserfa kiséri. Cserfáink levele is olyan jellemű, mint a gesztenyefáé; hajtásain a levelek alsó színének fehérsége olyan, mint a Castanea sativa var. discoloré. A szelíd gesztenye tehát nem egészen árván szakadt, nem minden rokonság nélkül tenyészik országunkban és Vasvármegyében.

4. Nemcsak a szelíd gesztenye, hanem, cserjék is (Lonicera Caprifolium, Coronilla Emerus, Genista lasiocarpa stb), valamint egész sereg fűnemű, déli vagy mediterrán növény terjed a Dunántúl bizonyos pontjáig, de a Dunát nem lepi át. (Colchicum Bertolonii, Trigonella gladiata, Inula spiraeifolia stb).

5. Az ültetett idegen fának gyakran makacs szaporátlansága elárulja, hogy az idegen földön gyarapodni nem szeret (fügefa, trombitafa, eczetfa, orgonafa az északibb megyékben). Ellenben a jó gesztenye hazánk nyugati és délnyugati részeiben szemlátomást magától gyarapodik, csemetéit az erdőkben, emberi hajléktól messze találni, pl. a Stadelbergen Szottina mellett. A gesztenyét továbbá Kőszeg vidékén az evetke és varjú szokta széthurcolni és szaporitani.

6. Azért, hogy Nagy Károly a Rajna vidékén a gesztenyeültetést rendelettel sürgette, ebből nem következik, hogy nálunk már akkorában és még régebben a szelid gesztenye vadon ne nőtt volna.

E természetes viszonyok figyelemre méltatásából kiderül, hogy az Alpesek tövét dél felől is, nyugat és kelet felől is, a szelid gesztenye-erdő övezi, tehát Vasmegye s hazánk nyugati vármegyéi földje nevezetes növénygeográfiai jellemet szolgáltat.

A gesztenyések aljnövényzetét gazdagnak mondhatjuk A Monte Maggiore és Sesztina gesztenyésének (Zágráb) egyes vonásait itt is felismerjük, minők a Calluna-, Cytisus- és Genista-bokrok, Melamyrumok stb. Emitt természetesen több a déli növény, míg a Vütöm gesztenyéseiben inkább közép- és nyugat-európai növények uralkodnak. Nevezetes növénye a magasabb vidéki Cineraria aurantiaca, a Cirsium Erisithales, a Gentiana és a Viola castanetorum. Gesztenyések aljnövényzete.

A kőszegi gesztenyés alját már április kezdetén tarka virágszőnyeg vonja be. Ilyenkor még mindössze nem sokféle a növényfaj, de némelyik seregesen virágzik és nagy számával dominál. Ilyen a lila Orobus tuberosus, többféle sás, ibolya, kékvirágú tüdőfű, főképen a Pulmonaria angustifolia, a Genista pilosa, mely a földre heveredve sárga virágaival nagy darab földet eltakar. Itt a Cardamine pratensis, amott meg az Anemone nemorosa alkot a zöld gyepszőnyegen fehér foltokat.

Május végén még nagyobb a tarkaság, ekkor már cserjés virágzói is jobban akadnak (kutyafa, Genista germanica, G. sagittalis, Cytisus supinus, C nigricans), magasabb kórói is virágba borúlnak. Most díszlik itt a Valeriana collina, Pimpinella magna, Pastinaca, Spiraea Aruncus és S. Ulmaria discolor, Phyteuma spicatum, Cynanchum laxum, Scorzonera humilis, a Melampyrum commutatum rajai, Veronica Chamaedrys, Potentilla alba, Listera, Carex pallescens, Myosotis palustris, Platanthera, Luzula cuprina, Aira flexuosa, Chaerophyllum aromaticum, Holcus lanatus, Fragaria vesca, elatior, Aspidium montanum, Prenanthes, Hieracium silvaticum, Leontodon hastilis, Melica nutans, Bromus mollis, gyöngyvirág, Avena pubescens, Galeobdolon, Silene vulgaris, Alliaria, Melittis, Geramium sanguineum, phoeum, Euphorbiák, Orobanche gracilis.

A doroszlai, czáki, szerdahelyi és velemi lejtők szintén ritkás gesztenyéssel hanyatlanak, földjöket mint hegyi rétet meglehetős egyforma vegetatió takarja: Clematis recta, Hieracium Pilosella, Genista sagittalis, Alopecurus és Poa pratensis, Holcus lanatus, Ornithogalum collinum, Vicia tenuifolia, V. lathyroides, V. sepium, Carex pallescens, C. Michelii, Orchis Morio, O. ustulata, Platanthera, Listera, Draba verna, Lathyrus pratensis, platyphyllos. Myosotis hispida, Luzula campestris, L. angustifolia, Linum catharticum, Pyrethrum corymbosum, Galium vernum, G. boreale, G. silvaticum, Inula hirta angustata, Peucedanum Oreoselinum, Achillea collina, Cynanchum Vincetoxicum, Campanula, patula, C, persici-

folia, Briza media, Cytisus nigricans, Milium, Brachypodium pinnatium, Polygala vulgaris, Asperula galioides, Digitalis grandiflora, Euphorbia és Betula verrucosa, Orobus niger, Orobanche Epithymum, Ervum hirsutum, Gnaphalium dioicum, Ranunculus lanuginosus, R. bulbosus, Erigeron acer, Trifolium mont., T. alpestre, T. pratense, Rumex Acetosa, R. crispus, Avena pubescens var. glabresens, A. pratensis, Stachys recta, Melittis, Dactylis, Majanthemum, Seseli glaucum, Aspidium, filix mas, Athyrium, Gymnadenia conopsea, Verbascum phoeniceum, Crepis praemorsa, C. biennis. Solidago, Leucanthemum vulgare. Dianthus Carthusianorum, Potentilla alba, P. recta, P. Tormentilla, Knautia arvensis, Kn. Pannonica, Stellaria graminea, S. holostea, Hypochaeris radicata, H. maculata, Cornus sanguinea, Rosa dumalis, Turritis, Sanicula, Veronica officinalis, V. serpyllifolia, Pulsatilla nigricans, stb.

Julius végén a gesztenyések dísze Kőszegen a Centaurea stenolepis, Laserp latifolium, L. pruthenicum, a Succisa glabrata, Hieracium Bauhini, Prunella és Digitalis grandiflora, Epilob. montanum, Astrantia, Thesium Linophyllum, Sanguisorba, Pyrethrum corymbosum, Trifolium montanum, Plantago lanceolata, Anthericum ramosum, 2 Brachypodium, Campan. Trachelium, C. glomerata, Heracleum, Peucedanum Cervaria, Serratula, Selinum Carvifolia stb.

A FENYVES (PINETUM).

Fenyves.

Vasmegyében a fenyő a hegyen, a halomlánczon, sőt a lapályos tájon is az erdei lombos fák közé keveredik vagy egészen a helyét foglalja el s az erdőtenyészet zöld életét télen át is hirdeti. Magyarországban, ily alacsony vidéken, talán egy megyében sincs annyi fenyő, mint Vasmegyében. Nagy területeket borít el; sűrű, zárt, helyenkint egészen keveredetlen erdeje van, mindjárt az első lépésnél, melyet pl. a Rába völgyében a hegyre teszünk. A fenyveseknek itt jellemző, sajátos magyar nevük is van.

A két tűs répafenyő és az egy tűs jegenye vagy keresztes fenyő (Abies excelsa) a leggyakoribb a megyében.

Az utóbbi a havasaljai vidéken, a bükk felső határán túl szokott erdőt (regio abietina) alkotni. Az ilyen vidék völgyeibe is alászáll, de a rónaságon, a dombos vagy akkora magasságú hegyeken, mint pl. a Mátra vagy a Pilis, melyek a havasok hatásától függetlenek, természetszerűen, eredetileg nem nő, hacsak az erdész nem ülteti és gondját nem viseli.

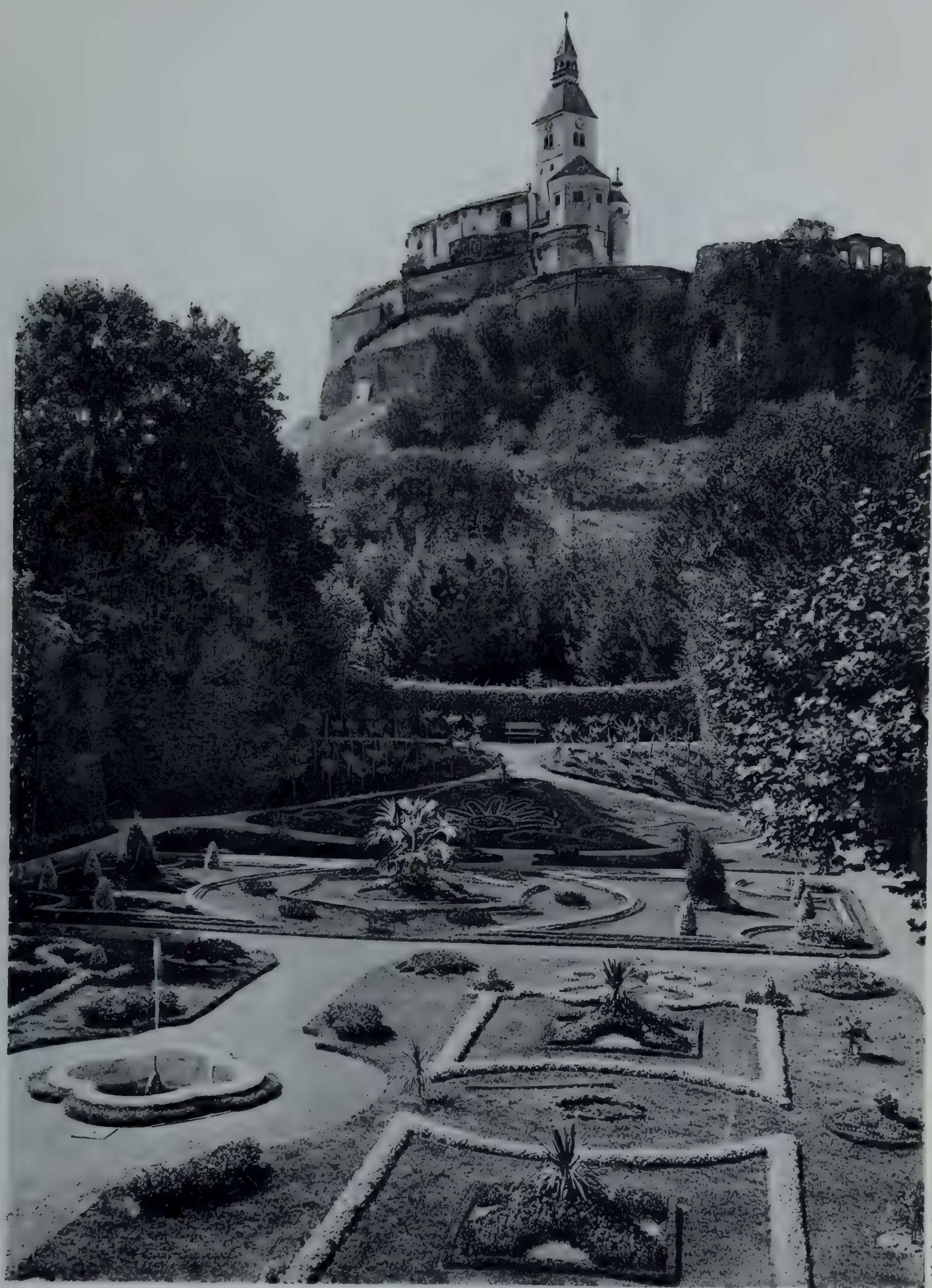
A Pinus silvestris (répafenyő vagy búrfa) eredeti tenyészete hazánkban még korlátoltabb. Ez a most említett hegyeken, a Nagy-Tátrán, a Bakonyban, a Mecseken, a Vértesben, sem azon a hegyeken nem nő, melyek a kis magyar és a nagy Alföld vízválasztói.[1] Nem nő az egész Nagy-Alföldön s hazánknak szlavóniai részében, legfeljebb termesztik. Bánságban is ritkaság. Az ily nagyobb összefüggő erdő, Willkomm[2] szerint, a Kárpátok lánlolatán s az Adria övén is ritka.

Grisebach[3] a répafenyő életének külső körülményeiből nem tudja megfejteni, miért nem terem a Nagy-Alföldön, a hol a talaj, melyben mélyen verhet gyökeret, valamint az éghajlat tulajdonsága (nagyobb fényszükséglet) nemcsak, hogy nem kellő, de nagyon is kedvezőnek látszik.[4] Galiciától — Grisebach szerint — csak a Magas-Tátra tövéig terjed s ezt Willkomm helyesebben még az észak-német területhez számítja. A Nagy-Fátrában, Turócz- és Liptóvármegyékben elég gyakori. Erdélyben csak helyenként jutott a P. silvestris az erdők felső övébe. Mivel hazánkat csaknem szakadatlanúl a Kárpátok koszorúja fogja körül, Grisebach[5] azt, hogy a P. silvestris az ország belsejében eredetileg vadon nem terem, be nem fejezett vándorlásnak tulajdonítja: a Kárpátok lánczolatát Galicziából nem bírta áthágni s így a nagy magyar Alföldre természetes úton el nem juthatott.

Ezeket a kitérőleg említett tapasztalatokat figyelembe véve, szembeszökő a répa és a jegenye fenyőnek nagy bősége Vasmegyében. Ezek ide más úton, nem a Kárpátokon át, jutottak.

Mivel az ország belsejében a P. silvestris eredetileg vadon nem terem, ellenben mint ültetvény sok helyen a lombhullató fák közé keveredik (pl.

[1] Kerner: Das Pilis-Vértes Gebirge 21. l. — Neilreich: Aufzählung etc. 73—74. l. Wahlenberg: Flora Carpatorum principalium 310. l.
[2] Forstl. Flora II. kiad. 204. l.
[3] Vegetation der Erde I. 137. l.
[4] Kerner (Donauländ. 51. l.) szerint a száraz klíma árt neki.
[5] Vegetation der Erde I. 137. l.

„Magyarország Vármegyei es Városai.“ „Apollo“ irodalmi és nyomdai r. t.

Német-Ujvár.

Ipoly-Litkén, Nógrádmegyében), könnyen támadhat az a gondolat, hogy a fenyő Vasmegyében is erdőgazdasági érdekből vegyült a tölgy és bükkerdejébe s a lombhullató fákat helyenként nagyobb területekről nyom nélkül szorította le. De ez a gondolat nem teljesülhet, ha e két fenyőnek e megyebeli rengeteg számát, terjedelmét és természetes tenyésztését vizsgáljuk, sőt más nevezetesebb természetes ok: a fenyvesek eredeti kisérő növényzete, a más rendszerhez tartozó hegység és domb vegetácziójának eltérő viszonyai, más havasvidéki növénynek egész a síkságra való leereszkedése is ellene mond, hogy itt a fenyő nem vadon nőne.

Fenyvesek aljnövényzete.

A vasmegyei alacsony hegyek fenyveseinek aljnövényzete t. i. szintoly kevés, ép úgy nincs tarka gyepszőnyege, mint a bükk határán túl zöldelő regio abietina-nak s földje is ép oly meddő és puszta, a minő a havasaljai fenyveseké.

ASPLENIUM CUNEIFOLIUM VIV.

Itt-ott zöldel fel benne valamely Pirola, a télizöld Vinca minor, ibolyák, főleg a Viola silvestris és a tüdőfűvek; itt-ott lézeng egy-egy Hieracium, Sieglingia, a vézna Aira capillaris és Aira caryophyllea, Carex pallescens, Anthericum ramosum, a Tormentilla vagy az Agrostis vulgaris alkot benne vékony gyepet. Aránylag gyakorabb a Melampyrum, főleg a M. commutatum, keskeny és széles levelü alakja.

A fenyvesek cserjéi leginkább a répa és jegenyefenyő csemetéi, a gyalogfenyő, itt-ott egy-egy égerfa, fagyal, Salix caprea, S. aurita, ritkábban a S. cinerea, kökény, nyír, fürtös meggy vagy májusfa (Tarcsa és Szalónak közt), vörösgyürü, alacsony szederbokrok a Rubus villicaulis rokonságából, néhol a sóskabokor, piros berkenye, galagonya, piros bodza vagy a málna piros gyümölcse alkotnémi élénkséget. A kevés virágzó fűnemű, valamint a félcserjés növény is többnyire ugyanaz, mint a havasalji fenyvesekben. Közös mindakettővel a Melampyrum, Hieracium silvaticum és H. vulgatum, a Tormentilla, Agrostis vulgaris.

Seregesen lépnek fel a vasmegyei erdőkben a fenyvesbogyók (Vaccinium), a pirolák és a csarab (Calluna) s a fenyvesek külsejéhez és sajátságához majd télizöld (Vaccinium Vitis Idaea, Genista sagittalis, Daphne Cneorum, Polygala Chamaeb, Pirola umbellata), majd még tűforma leveleikkel alkalmazkodnak pl. a szalmavirágú Calluna, itt az Ericaceák egyetlen képviselője.

A fűneműek közül is keveredik a fenyvesek aljnövényzetébe télizöld lombozatú, s rajtok még fel nem tünő virágjoknál fogva is szintén az a komorság honol, mint a fenyveken. Ilyen pl. a Luzula pilosa, Carex pendula. Majd élénkebb virágaival is merészkedik feltünni a télizöld, mint a kunrépa v. Cyclamen, Vinca minor, Pirola umbellata. Más kisérőnek a levele vastagabb (Sanicula), vagy a tűalak felé közeledik: Lycopodium clavatum, Nardus, Galium silvestre, G. Austriacum, Campanula rotundifolia, vagy a

levélfogai mintegy tűalakúan hegyesednek ki: Euphrasia stricta, E. perincisa, Astrantia maior.

Hogy a fenyves Vasvármegyében őseredetű, rengeteg száma, meg a külsejében hozzá hasonló eredeti aljnövényzeten kivül még a talaj, valamint a fenyves nagy életrevalósága is erős tanúbizonysága.

A répafenyő az egyenletesen ázott földet, meg a nagyon ködös levegőt nem szereti, s törékeny gallyait a nagy hó a hegyen nagyon elnyomorgatná. Ellenkezők: kedvezőbbek a körülmények Vasvármegyében. Azon a verőfényes helyeken, a hol e fenyő itt gyakori, megkapja a kellő napfényt, bővében van a laza, a vizet átengedő száraz homokos agyagtalaj is, melynek a feneke tartósan nedves.

Neilreich szerint[1] a P. silvestris Alsó-Ausztriában a jegenye fenyő után a legközönségesebb fa. Tenyészetének ott uralkodó föltétele a vasvármegyeiekkel nagyobb részt megegyezik. Ott is homokos területen, harmadkori dombon, homokkő-, mész- és palahegyen nő és részint tiszta erdő, részint pedig a bükkös, tölgyes és feketekérgű fenyőerdő keveréke, de 1000 méternél feljebb nem emelkedik. Alsó-Ausztriából és Stájerországból tehát természetszerűen ereszkedett le a szomszéd Vasvármegyébe.

Eredetiségét bizonyítja szaporasága és gyarapodása is. A mint a nép, a vasvármegyei fenyők életének szemtanuja, állítja, az elhagyott helyet 3—4 esztendő alatt a fenyőcsemete egészen ellepi és benépesíti, zászlós magvait a szél messzire széthordozván.

A fenyvek vasmegyei alacsonyabb termőhelyét tehát úgy foghatjuk fel, hogy a Nóri havasok fenyveseinek hazánk nyugati részében van utolsó állomása, azaz a Nóri havasok végső domb- és hegyfoszlányain van természetes leereszkedésüknek délkeleti határa, ép úgy, mint a Kárpátok fenyveseinek legdélibb nyulványai Selmeczbánya mellett.[2]

A vasmegyei répafenyő tenyészetével különben egészen analog a Pinus silvestris élete a turóczmegyei hegysík szélén levő fenyesben (Stubnya).

A fenyves Vasvármegye alacsonyabb hegyeinek kavicstalajára egyenes jótétemény; e nélkül a hegyi kavics erdőtlen, puszta maradna. Ezért itt a fenyves a levegőnek, valamint lassanként a talajnak megjavítására is igen hasznos.

Vasvármegye általában más hegység tagja, más itt a vegetáczió föltétele és képe, mint az ország más hasonló magas hegyein. Ennek leghívebb kifejezője a fenyves az alacsonyabb hegyvidéken.

A Bakonyban Rómer szerint[3] régebben Fenyőfő és Rátót körül sok sűrű fenyves volt, Rátóton egy düllőt ma is fenyősnek hínak. Kerner szerint[4] őseredeti, magas törzsű fenyő[5] ma már nem nő itt, de az ország belsejének hegyein sem. A Bakony flórájában az alpesi jellegnek semmi vagy csak alig észrevehető a nyoma. Nincs itt ericacea, se fenyvesbogyó egy szál sem, se Tofieldia, se Polygala Chamaebuxus, se zöld égerfa, de a Mecseken, a Pilis és Vértes hegycsoportban, valamint a nagy és kis Alföld vízválasztó hegylánczain, ezeken kivül Pirola se terem.

Ezekkel szemben Vasvármegye tájképén a fenyves élesen kitünő jelleg. Az ericaceákat meg az északi erikás mezőket (ericetum) a Calluna vulgaris vagyis csarab sok ezre képviseli; a Vaccinium és Pirola faja elég gyakori és a tenyészete jellemzetes; van télizöld-lombú és sárgavirágú Polygalája és Tofieldiája is. Ezen felül a havasi jellem, meg a szempervirenczia, kivált a Vütöm flórájában, félreismerhetetlen, a fenyvesen, valamint a kisérő növényeken kivül is.

Ha tehát a havasalj füvei és cserjéi Vasvármegye alacsonyabb helyeire leereszkednek s itt mint a havasi zöld égerfa is gyakoriak; a nóri fenyvesnek e dombvidéken való őseredetiségén sincs mit csodálkoznunk. Hogy ily rengeteg helyekről a történet idejében az eredeti lombhullató fákat kiirtották s helyökbe fenyveket ültettek volna, úgy hiszem, nyoma és hagyománya kétségtelenül maradt volna.

[1] Flora von Nieder-Oesterreich 228. l.
[2] Hunfalvy l. c. III. 624. l.
[3] Rómer Fl.: A Bakony 9. l.
[4] Kerner: Das Pilis-Vértes-Gebirge 21. l. és Der Bakonyer Wald 9. l.
[5] A burókát nem számítjuk ide.

A kis magyar Alföld tehát növényzetére nézve is nevezetesen eltérő két területet szakít el egymástól: Noricum fenyvesét meg a Bakony bükkösét, a Kis-Kárpátokon kívül.

A nagyszámú Pinus silvestris és Abies excelsán kivül a többi fenyő aránylag ritka. A sima, fehércsíkú, gyantás vagy szurkos fenyőből (Abies Picea) szép erdő van Gyöngyösfő felett, Borostyánkő felé. A Szálkő körül a bükkel osztozik s már-már fölébe keveredik a széleslombú bükk hatalmának.

A feketekérgű fenyő (Pinus nigra Arn., P. nigricans Host, P. Austriaca) ritkább. Alsó-Szénégető és Gáborfalva közt sziklákon láttam. Talán valamivel gyakoriabb a rozmaringfenyő (Larix Europaea) csemetéje és alacsony fácskája a hegyesebb vidéken, de lehet ültették.

Az uralkodó P. silvestris és az Abies excelsa földrajzi elterjedésében valami szabályosság alig van. Kisebb-nagyobb darabon egyik vagy a másik alkot erdőt, másutt találkozik, különböző helyen és különböző magasságban összevissza keveredik, úgy, hogy elterjedésök útját-módját felismerni nem egy könnyen lehet. Néhol talán az erdész vegyítette. Hogy a lombos fával vegyest nő, az is oka lehet, hogy a vidék nem oly magas, a hol akár a búrfa vagy répafenyő, akár a jegenye fenyő a tetők felé az elterjedés felső határát elérhetné. A felső határtól mind a kettő jóval lentebb marad e megyében.

Hogy a répafenyő különben alacsonyabb helyen nő, mint a jegenye fenyő, abból láthatni, hogy a megye éjszakibb, hegyes tájain az Abies excelsa, dél felé pedig a Pinus silvestris kerül gyakrabban szemünk elé, magában vagy a jegenye fenyővel vegyest.

A fenyves virágzó aljnövényzete mindenütt kevés. Az elősorolt jellemzőkön kivül még csak néhányát említünk példaképen. Igy Lángszál (Langzeil) répafenyő erdejében Scorzonera humilis, Hypochaeris radicata, Galium verum, G. Mollugo, G. vernum, Pyrethrum corymbosum, Peucedanum Oreoselinum, Calluna, Rosa Austriaca, Orobus niger, Melompyrum commutatum, Brachypodium pinnatum, Silene inflata, Carex silvatica, pallescens, Festuca elatior, Betonica, Hypericum hirsutum, Campanula persicifolia, Salvia glutinosa, Trifolium medium, T. montan., Geum urbanum, Tormentilla; — *Tarcsán*: Stachys silvatica, Gentiana Pneumonanthe, Cirsium arvense var. horridum, C. palustre, Potentilla alba, Ajuga reptans, Primula acaulis, Luzula pilosa; — *Bükkösd* és *Felső-Eőr* közt az éjszaki rénzuzmó (Cladonia rangiferina), Leontododon hlastilis, L. autumnalis, Veronica officinalis; — *Alsó-Lövő* mellett Sedum Bologniense, Genista elatior stb., a fenyőerdők szélein mohák a korpafűvel, fenyvesbogyó, Rosa Austriaca, Campanula patula, Peucedanum Oreoselinum, P. carvifolium, Trifolium medium, Cytisus supinus, Geniszták stb. nőnek.

A LOMBOS ERDŐ (SILVAE FRONDOSAE).

Vasvármegyében, a pelyhes tölgy kivételével, más három tölgyünk, a gyertyánfa (pl. Léka magasabb hegyein), a nyírfa és a bükk alkot tiszta lombos erdőt. A gősfai hegyen rezgő nyárfaliget van. Ezekkel az erdőkkel kisebb-nagyobb darabon gyakran fenyves váltakozik, de a fenyő a tölgy közé is keveredik. Lombos erdők.

A lombváltó tölgyek úgy osztoznak, hogy a mocsártölgy (Quercus Robur. L.) az alacsonyabb tájon vagy a síkon (Sághfalu, Taródháza) uralkodik; a délibb völgyekben, pl. Sennyeházán, ezenkivül még a Quercus hiemalis vagy a mocsárfának hosszú kocsános alakja is nő. A kavicsos hegyháton nyírfa, a keleti halomlánczolatokon cserfa az erdő, ezért a Kemenesalja mellett húzódó láncznak „Cser“ a népies neve. A magasabb vidéken inkább a Quercus sessiliflora terem. Legmagasabb helyen a Kienhegyen láttam, de itt bokor és meddő marad.

Az alacsonyabb tájon a lombos fák osztakozása határozottabb. Magasabb vidéken az erdőalkotó fák — a Rábától délre a fenyvesek is — látszólag szabálytalanul váltakoznak egymással. Igy pl. a Rába völgyéből Német-Ujvár felé a legmagasabb hágón a Quercus sessiliflora meg a bükk, tovább és feljebb Lángszálnál már a répafenyő meg a nyírfa uralkodik. Bükkösd és Felső-Eőr közt a legmagasabb ponton (a szekérút mellett) répa- és jegenye fenyő nő. Egyebütt az erdő vegyes: feljebb a Quercus sessiliflora, kevés bükk és nyírfa, lentebb inkább a cser és mocsártölgy, meg a gyertyánfa terem.

Leggazdagabb és legváltozatosabb az erdő Kőszegen. Itt alsónak és felsőnek nevezik. Az alsó a várostól keletre, a dombos vidéken 2900 négy-

szög hold, a felső erdő a hegyen, a Szálkő felé 2104 négyszög hold, de itt a szomszéd-községek erdei vele összeszögellvén (Dreieckstein), hatalmas erdővidék támad. Az alsó erdő fája a Quercus Robur és Quercus sessiliflora, a répafenyő, boróka, nyír pirolás aljnövényzettel, a felsőé tölgy, bükk, kőris és fehércsíkú fenyő, kevesebb más keverékrészen kívül.

A tölgyes (*Quercetum*).

Tölgyerdők.

Legvegyesebb a tölgyerdő, ahová sok helyen a bükk is leereszkedik. Az erdőt nem alkotó keverékfák a mogyoró, fekete bodza, juhar, rezgő nyárfa, vad cseresnyefa, majd, egész a Szálkő tetejéig, a hársfa, szil, alma- és körtefa, kőris, nyírfa, Salix caprea, fenyő, sőt helyenként a rozmaringfenyő is. Erdei pataknál égerfa (Alnus glutinosa, A. incana, pubescens), füzfa, sőt a Prunus Padus is a tölgyesbe vegyül. Ez az utóbbi hazánkban vadon csak az északi megyékben nő (Zólyom-Brézó, Stubnya fürdő).

Az erdő szélén vagy az erdők koronája alatt a cserjes vagy cseplye alkotórésze: a kecskerágó, fagyal, Daphne Mezereum vagy farkashárs, galagonya, szederfaj, köztök merevsarjas csoportbeli is, a Rubus suberectus, vörösgyürű, kökény, sóskabokor, varjútövis, kutyafa, rózsabokrok nyugatibb typusokkal, barkóczafa, boróka, vizes helyeken a kányafa (Viburnum Opulus). A szelíd gesztenyének, meg a gyöngyvirágfának (Padus, mind a kettő Lángszálnál, amaz Szottina mellett is) az erdőben bokor-alakja nő, mint másutt nem látható erdei elem. A lisztes berkenye ritka.

A megye délkeleti részein a bokrok száma több és szelidebb klimát jelez (Viburnum Lantana, bibircsós kecskerágó, stb.).

A vadszőllő Sárvár és Sömjén közt fut dísznek a fára. Más iszalag (felfutó) ritka, a Clematis Vitalba inkább gáton nő; Muraszombat mellett a Lonicera Caprifolium kanyarog a tölgy derekán

Az apróbb cserjékből törpe rózsa és törpe meggy, Cytisus- és Genistabokrok uralkodnak, de inkább éjszaki, nyugati és délibb fajok, mint a hazánk közép- és délkeleti részét kitüntető alakok. Ilyen a Genista sagittalis, de még inkább a G. Germanica, az itt is sokformájú G. tinctoria a G. Hungaricával, mely tovább a haza belsejében is terjed. A megye déli részén a G. nervata a vezérbokor. A Cystisus supinus és C. nigricans mindenfelé gyakori, a C. Ratisbonensis csak kevés helyen és inkább az erdők nyilt helyein nő.

Lombos erdők aljnövényzete.

A lombos erdők fűnemű aljnövényzete elég változatos; Kőszegen, Borostyánkő és Pinkafő közül havasaljai polgárok is vegyülnek bele.

Kitüntetőbb polgárai pl. a Hierochloa australis, Festuca amethystina, Aspidium montanum, Equisetum silvatium, Carex pilosa, Majanthemum, turbánliliom, Cephalanterák, Cyclamen vagy kunrépa[1] (gyakori turistavirág a hegyes vidéken), Salvia glutinosa, Phyteuma spicatum, Prenanthes, Galium silvaticum, Peucedanum carvifolium, Pimpin. magna, Vicia dumetorum, Oxalis Acetosella, Anemone nemorosa. — A *seéi* erdőben, Szombathely mellett, május végén bükk és muzsdalytölgy alatt Anthoxanthum, Bromus mollis, Poa pratensis P. annua, P. triv., Carum, Hieracium Lactuella, Trifolium Schreberi, Tr. procumbens, Tr. alpestre, Reseda luteola, Linum catharticum, Dianthus Armeria, Cynoglossum officinale, Luzula campestris, L. pilosa, Lactuca muralis, Campan. patula, Epilobium adnatum, E. montanum, Veronica Chamaedrys, V. officinalis, V. serpyllifolia, V. Teucrium, Lychnis Viscaria, Helleborus dumetorum, Vicia sepium, V. pisiformis, Ranunculus polyanthemos, R. auricomus, R. lanuginosus, Hypericum hirsutum, perforatum, montanum, földepe, Stellaria graminea, St. holostea, Cerastium triviale, Veratrum nigrum, Cladonia, furcata, Aira caespitosa, Verbena officinalis, Clinopodium vulgare, Phleum pratense, Galeobdolon, Clematis erecta, Cardamine Hayneana, Astragalus glycyphyllos, Orobus vernus, Silene nutans, Primula acaulis, Pulmonaria obscura, Potentilla rubens, P. Tormentilla, P. reptans, P. macrotoma, Agrimonia. eupatoria, Fragaria vesca, F. moschata, Peucedanum carvifolium, turbánliliom, Anemone nemorosa, A. silvestris, Euphorbia Cyparissias, E. helioscopia, Galium silvaticum, G. vernum, Polygonum Convolvulus, Viola hirta, V. mirabilis, Glechoma hederacea, földi bodza, Alliaria, Asarum, Turritis, Isopyrum, Convallaria multiflora, Stachys Germanica, Salvia glutinosa, Dipsacus laciniatus, Knautia Pannonica, Melittis, Leucanthemum vulgare, Cirsium arvense var. horridum és vestium, Scrofularia Ehrharti, Carex hirta, C. muricata, C. nemorosa, C. pallescens, C. praecox Schreb., Cytis. supinus, Tussilago, Moeringia, Mercurialis perennis, a fás növények közül pedig a kányafa, az enyves égerfa, a kisebb levelű hársfa, fodorjuhar, Rubus Berthae, mogyorófa, fagyal, vörösgyürű Crategus monog. és Cr. stenosepala, barkafa, Betula pendula, körtefa, gyertyánfa, Genista Germanica, G. sagittalis. —

[1] Hihetőleg sajtóhiba; valószínűleg *kanrépa*.

MENTHA WAISBECKERI BORB.

GENTIANA CASTE-
NATORUM BORB.

ROSA VICTORIA HUNGARORUM.

POTENTILLA SERPENTINI BORB.

POTENTILLA PSEUDOSERPENTINI WAISB.

Scé és Olad között a gyertyánfa-erdőben töméntelen a Helleborus dumetorum, Hypericum tetrapterum Epilobum hirsutum, Solanum Dulcamara, Thalictrum elatum.

A kavicsos, sovány erdőtalaj gyakori pázsitja az Agrostis vulgaris, meg az Aira caryophyllea.

Rába-Füzes és Szent-Gotthárd közt a Rábavölgy kisebb gyertyán-erdejében Glyceria aquatica, Aspidium filix mas. var. crenatum, Geranium phoeum, Galium verum, Epilobium montanum, Cardamine impatiens, Carex remota, leporina, Festuca pratensis, Poa trivialis, Aegopodium, Ervum hirsutum, Vicia sepium látható.

A bükkös (*Fagetum*) *és a nyíres* (*Betuletum*).

Bükkösök.

Tiszta bükkerdő leginkább a megye magasabb tájain (Kőszeg, Léka, Kalteneck, Borostyánkő, Pinkafő stb.) van, de a bükknek több-kevesebb száma, mint vegyülék, egyebütt is gyakori. A bükkös növényzete sokkal kevesebb mint a tölgyesé. Gyakoribb bokrai piros gyümölcsükről tünnek ki: piros bodza, berkenye, málna, Daphne Mezerum, az egres és egyéb ritkább szederbokor.

Bükkösök aljnövényzete.

Nevezetesebb fűneműje néhány magas pázsit: Festuca montana, F. silvatica, Calamagrostis pyramidalis, Luzula angustifolia, továbbá Veratrum nigrum, Origan. vulgare var. chlorophyllum, Gentiana asclepiadea, Senecio nemorensis, S. Fuchsii, Galium rotundifolium, Vicia cassubica, Thlaspi alpestre, Dentariák, Aconitum Vulp., a viz mentén Petasites albus, Carex pendula, C. remota, Cardamine amara, Anthriscus nitida.

Nyíresek.

A nyírnek helyenként, főleg fenyvesben, a pelyhes-levelű (B. alba) faja is nő, de gyakoribb a B. pendula Roth. Ez részint keverékrésze más erdőnek, részint önálló ritkás legelő-erdő, pl. Baba és Hetye közt, a szelestei erdő R.-Szt.-György felé, Vasvár, továbbá az oszkói és győrvári állomások között, stb. A nyírtalaj rendesen kopár, kavicsos, néha csaknem olyan, mint a deszka; növényzete igen csekély. Gyakran a csarab vagy a boróka ezrei sereglenek benne nehány szál ibolyával.

Nyíresek aljnövényzete.

A vágás (*Silva ceedua*).

Vágás.

A vágás növényzete nagyon vegyes.

Borostyánkő lejtőin töméntelen szederbokor lepi el. Itt vannak továbbá rózsa- és nyírbokrok, Alnus viridis, a nagyobbik csanál, Epilobiumok, főleg az E. angustifolium, Origanum, Clinopodium, Digitalis ambigua, Betonica, piros virágú Angelica silvestris, Epipactis latifolia fajtái, Brachypodiumok, Avena pratensis, Nardus, Senecio Fuchsii, S. viscosus, S. silvaticus, Hieracium Pilosella, H. Lactucella, Galeopsisok, Euphrasiák, Polytrichumok, Galium rotundifolium, G. silvestre, Poa nemoralis, P. annua, Aspidium filix mas, Cynosurus cristatus, Moeringia trinervia, Bromus secalinus, bürök, Hypochaeris radicata, Polygonum minus, P. lapathifolium, Luzula pilosa, Vaccinum Myrtillus, Lysimachia punctata, Leontodon autumnalis, Cirsium palustre, C. arvense var. horridum, Spergula, rezgő nyárfa, Carex silvatica, Sanguisorba, Lappa tom., Pyrethr. corymb., Torilis infesta, Lepigon. rubr., Melamp. commutatum, piros berkenye, Verbascum Thapsus, V. phlomoides, Astragalus glycyphyllos, Vicia Cracca, V. dumetorum, Valeriana officinalis, Veronica officinalis, V. Chamaedrys, Petasites officinalis, Sedum Bologniense, Linaria vulgaris, Gnaphalium dioicum, G. silvaticum, Papaver Rhoeas, Convolvulus arvensis, barkafa, mogyoró-, gyertyán- és bükksarj, Sonchus asper, S. oleraceus, Chenopodium glaucum, Ch. Bonus Henricus, Glechoma hederacea, egybibés galagonya, borjúpázsit, Melilotus officinalis, M. albus, Carduus acanthoides, Trifolium aureum, T. hybridum, Artemisia Absinthium, Rumex crispus, R. conglomeratus, Erigeron acer, E. Canadensis, Ranunculus lanuginosus, Mentha Brittingeri, Triticicum repens, fodorjuhar, Hypericum hirsutum, Lactuca muralis, Stellaria graminea.

Rátót mellett Circaea Lutetiana, Aspidium spinulosum, A. filix mas, Cerastium silvaticum, Euphorbia stricta, Brachypodium silvaticum, mogyorófa, Prunus Padus, Athyrium filix foemina, Filago apiculata, Pulmonaria officinalis, Festuca gigantea, Cirsium palustro, C. lanceolatum, Cucubalus, Trifolium medium, T. agrarium, Torilis Anthriscus, Poa fertilis, Rosa dumalis, Verbascum Blattaria, V. Thapsus, Galeopsis Ladanum, G. speciosa, Epilobium adnatum stb.

A lombos erdők örökzöld növényzete (*Sempervirentia*).

Lombosok örökzöld növényzete.

A kőszegi erdőkben az aljazat zöld ruhája is felébreszti a figyelmet. Ezt nemcsak a fakadó rügyek és kisarjadzó fűneműek okozzák, hanem főképen az, hogy több cserje és fűnemű növény levele kitelel, valamint az, hogy ez erdőnek télizöld lakosai is vannak.

Télizöld cserje itt a boróka, a borostyán, a csarab, a fagyöngy, a Vaccinium Vitis Idaea, Daphne Cneorum, Genista sagittalis, Pirolák; Borostyánkő

mellett a Polygala Chamaebuxus, továbbá Clusius bislingua-ja, vagy Affenblatt-ja és a Ruscus Hypoglossum is itt említhető, Szalónak erdeiből.

Télizöld fűneműek a Cyclamen, Lusula pilosa, Vinca minor, Asarum, Hepatica (Lékán), a Helleborus, meg a Pulmonariák meddő tőlombja, a Dicranum- és Polytrichum-mohák sűrű gyepe, a Lycopodium clavatum és complanatum (korpafű) szétmászó szára. Télizöld fűneműek.

Ellenben ujig megőrzi tavalyi lombozatát a Rubus bifrons, R. Haynaldianus, R. discolor, R. hirtus, feltünő szépen a fagyalnak több bokra, a Genista Germanica, Rosa Austriaca, a fűneműek közül pedig egyes harasztfajok (Aspidium spinulosum, Asplenium Forsteri, A. Trichomanes, továbbá a Viola alba, Polygala amara, Euphorbia amygdaloides, Potentilla rubens, Festuca montana, F. silvatica, Carex pendula) és sok más pázsitlevél. Telelő lombúak.

Mivel az elősoroltak némelyike az erdőben seregesen terem, a tavaszi szempervirenczia lombfakadás előtt is nagyon szembetünő. Az erdőnek ez a szempervirencziája a havasaljak sajátja; itt mindenesetre összefügg ez a fenyvesek éghajlatával is. Kerner az alföldi róna erdeinek tavaszi élettelen szinét a hegyi és havasalji erdőkével, melyek tavasz elején még zöldelnek, egyenesen szembeállítja. Alföldünk erdeje kikelet elején valóban egészen élettelen. A mohaszőnyeg benne ritkaság, a fának, cserjének és fűnek nincs télizöld vagy kitelelő lombja, a cserjék később fakadnak, midőn már a tavasz éjjeli fagya ritkulni kezd.[1] A nyári lomb tehát csak ott telel ki, a hol a tengeri klima érezhető; Alföldünknek földségi (kontinentális) éghajlata alatt nem.

Megemlítem itt Dömölk vizes medenczéinek kitelelő Equisetum-flóráját is (E. hiemale, E. Schleicheri, E. variegatum, E. ramosissimum), sajátságos szürke-zöld szinével.

Végre a szempervirenczián kívül a Populus tremula (Vártető) és Oxalis Acetosella (Irottkő) leveleinek variegácziója is nevezetes.

ERIKÁS MEZŐK (ERICETUM), VACCINIUMOS ÉS PIROLÁS ERDŐTALAJ.

Ez alatt a csarab vagyis Calluna (régen Erica), a Vaccinium Myrtillus (fekete fenyvesbogyó) és Pirolák (kivált a P. rotundifolia) töméntelenségével benőtt nagy területeket értjük. A fenyvesbogyó (oláh szóval áfonya, szlávul boronica) meg a Pirola, rendesen az erdők talaján sereglik össze. Az ericetum ezen kívül a száraz kavicsos mezőn, dombon és legelőn is, s itt nem ritkán az ölyv-haraszt (Pteris) mezőivel váltakozik vagy vele keveredik; fellép a gesztenyésben, de uralkodik a nyíresben és fenyvesben is. Leggyakoribb az éjszaki lejtőn, még a sovány kavicstalajon, de másutt is oly gyakori, hogy kevés vagy talán egy növény se borít el nagyobb területet Vasmegyében, mint a czipruslevelű és szép ametisztszinű, szalmavirágú, csarab. Csarab, fenyvesbogyó, pirola.

Ez a nevezetes formáczió hazánkban az észak- és középnémet ericetumot képviseli, de hazánkban az Ericák fogytán, a Calluna egymagában nem bír oly változatosságot teremteni, mint a baltvidéki Erikák nagyobb száma. Csarabos mezőink növényzete általában kevés, többnyire olyan, a mely sovány talajjal is megelégszik.

A sitkei cserfa-erdőben az ericetum növénye május 21-én a Polygala vulgaris, Viola canina var. ericetorum és más ibolya, Ornithogalum collinum (böv.), Hieracium Lactucella, Potentilla rubens, P. Tormentilla, P. argentea, Orchis Morio, Galium Pedemontanum, Saxifraga bulbifera, Carex pallescens, Rhinanthus minor, végre az Asphodelus gyönyörű szálai. Lékán a boróka is közé vegyül, Dombhát vidékén pedig kisebb-nagyobb Nardus-gyep váltakozik vele. Néhol az Arnica szép sárga virága magaslik ki belőle. A Budilegelőn Rohonczon az ericetum nyírves közt van, s benne rózsaszínű virágok tünnek ki: Erythraea Centaur., Asperula cynanchica, továbbá az Agrostis vulgaris, Potentilla alba és Genista-bokrok. Az Ericetum növényei.

A csarabot a jószág nem bántja. A Vaccinium gyümölcsét szedik és árulják. Az Ericetum jó földben csapás, de Vasvármegye sovány talaján

[1] Pflanzenleben der Donauländer 42. l.

a kavics meztelenségét befödözi s természetes feladatot teljesít. A jó anyatermészet mindenről gondoskodik.

RÉT ÉS LEGELŐ (PRATUM ET PASCUUM).

Rét és legelő. A rét és legelő elterjedése a megyében nem nagyon egyenletes. Legjobb a rét és legelő a magyarok rónás vidékein: a Kemenesalján, a Rába és Egervár völgyében, meg a Hegyháton, pl. Ivánez körül. A Répcze mellékén kevesebb ugyan a legelő, de a kaszáló a legjobb s a legzsírosabb széna terem rajta. A rét a nagyobb folyók s patakok mentén (Pinka, Gyöngyös, stb.) is kövér, de a német-ujvári és kőszegi járásban a legelő, meg a rét szűkében van, a jószág a kemény erdőtalajon keveset talál, mert száraz tűlevelek és fenyőtoboz hevernek rajta. Itt a termesztett takarmány nagyon elkelő. Sok helyen a kisebb terjedelmű rét is elég sovány és nem sokféle rajta a fű. A Tótság nagy részében majd semmi legelő vincs, rétje is kevés és kis zápor is hamar elsöpri vagy beiszapolja.

A KÖRMENDI HERCZEGI PARK BEJÁRATA.

Réti füvek. Általában csaknem mindenütt és meglehetős seregesen fellépő növény a vasmegyei szárazabb réten: a kakasczímer (Rhinanthus minor), a borjúpázsit, selyemperje (Holcus lanatus), lóhere (Trifolium pratense, T. repens, T. procumbens; nedvesen és szárazon), Polygala vulgaris, rendesen kék virággal, Poa pratensis, Briza media, Tragopogon Orientalis, Bromus mollis, Alopecurus pratensis, Cerastium triviale, Lychnis flos cuculi, Campanula patula, Sanguisorba, Lotus corniculatus, Linum catharticum.

Kis-Czell és Ságh község közt május 19-én Medicago lupulina, Tetragonolobus, Polygala comosa, Poa trivialis, Fragaria viridis, Lepidium campestre, Colchicum autumnale, Potentilla rubens, Rumex crispus, R. Acetosa, R. Acetosella, Succisa pratensis, Verbasc. phoeniceum, Leontodon hispidus, Odontites maprocarca, Ranunculus polyanthemos, Hypericum perforatum, Thesium Linophyllon, Cerastium brachypetalum, Ornithogalum umbellatum, O. collinum, Ajuga Genevensis, Carex Oederi, C. hirtaeformis, C. distans, C. praecox Schreb., Festuca elatior, Dactylis, Avena pubescens és var. glabrescens, Saxifraga bulbifera, Serratula, Viola stagnina, Cerinthe minor, Silene vulgaris, Inula salicina, Lithospermum arvense, Stachys recta, Lathyrus pratensis. Szombathely és Szőllős mellékén a rétek vegetácziója alig eltérő.

Muraszombat mellett a Potentilla supina, Colchicum autumnale, Selinum carvifolium, Trifolium Schreberi, Prunella alba, Leontododon autumnalis,

Lolium perenne, Phleum pratense, Euphrasia Rostkov., Salvia dumetorum, S. pratensis, Ranunculus Sardous var. Mediterraneus, Thymus subcitratus, Moenchia, Centaurea Jacea, Polygala comosa, Dianthus Carthusianorum, D. deltoides, Crepis setosa, Medicago falcata, Inula Britannica és Agrostis vulgaris, a réti fű.)

Hegyi réteken általában uralkodó a Dianthus deltoides, Prunella grandiflora, Orchis Morio. Felső-Szénégető mellett, a Fehércsárda felé eső lejtőn, május végén: Arnica, Melittis, Cynosurus, Tormentilla, Plantago media, P. lanceolata var. sphaerostachya, Polygala vulgaris, Genista sagittalis, G. pilosa, Gymnadenia conopsea, Hypochaeris radicata, H. maculata, Linum catharticum, Campanula patula, Hieracium Bauhini, H. Lactucella, H. Pilosella, Alchemilla montana, Trifolium montanum, T. pratense, Gnaphalium dioicum, Lotus croniculatus, L. villosus, Poterium Guestphalicum, Rhinanthus minor, Knautia arvensis, Calluna, Thesium alpinum, Platanthera, Orchis Morio, O. ustulata, O. latifolia, Salvia verticillata, Briza, Nardus, Phyteuma orbiculare, Carum, Rumex Acetosa, Anthoxanthum, Funaria hygrometrica, Holcus lanatus, Galium vernum, Sanguisorba, Coronilla varia, Lychnis Viscaria, Fragaria moschata, Vicia sepium, Silene nutans, Ranuncus acer, R. polyanthemos, Anthyllis polyphylla, Viola canina var. ericetorum virít. Hegyi rétek.

A kőszegi Gubahegy legelőin: Rumex multifidus, Verbena officinalis, Betula pendula, Galium verum, G. vernum, Hieracium Pilosella, H. Lactucella, Myosotis arvensis, Chenopodium polyspermum var. cymosum, Leucanthemum vulgare, Trifolium pratense, T. repens, T. arvense, T. Schreberi, Medicago lupulina, a két Xanthium, de ritka, Lolium perenne, Aira fexuosa, A. caryophyllea, Leontodon hastilis, Malva rotundifolia, M. silvestris, Centaurea Rhenana, Cerastium triviale, Plantago maior, P. media, P. sphaerostachya, Polycnemum arvense, Senecio vulgaris, Potentilla Tormentilla, P. argentea, Verbasc. Blattaria, V. phoeniceum, Marrubium vulgare, Anthoxanthum, Bellis, Matricaria, eltörpült Juniperus communis, Cirsium lanceolatum, Gnaphalium dioicum, Genista pilosa, Scleranthus annuus, Prunella alba, Carlina vulgaris, Crepis capillaris, Gypsophila muralis, Agrostis vulgaris, Pulegium, Polygonum aviculare, P. minus, Veronica officinalis, Viola ericetorum, Sagina procumbens, Lotus corniculatus, Solanum nigrum, Filago arvensis, F. montana, F. apiculata. A száraz mezők vegyes növényzetében elterjedt és jellemző a Crepis capillaris, Peucedanum Oreoselinum.

Felső-Szénégető körül julius 5-én buzavirág, konkoly, Neslia, Capsella, Anthemis arvensis, Sherardia, Euphorbia helioscopia, Antirrhinum Orontium, Polygonum Convolvulus, Pteris aquilina var. lanuginosa, Leontodon autumnalis, a két Scleranthus, Triticum repens var. Vaillantianum, Knautia arvensis var. pinnatifida, Salvia glutinosa, Melampyrum arvense, Origanum vulgare, Clinopodium, Lysimachia verticillata, Avena pubescens, Vicia Cracca var. latifolia, V. sativa, Agrostis vulgaris, A. spica venti, Poa annua, Tussilago, Raphanus Raphanistrum var. concolor, Brassica Rapa, Potentilla reptans, Stellaria graminea, Sonchus arvensis, Ervum hirsutum, Erythraea Centaurium, Senecio Jacobea, Lolium perenne, Eragrostis pilosa, Bromus secalinus, Valerianella dentata, Veronica Persica, Stachys palustris, St. silvatica, Clematis Vitalba, Campanula patula, C. rapunculoides, Phleum pratense, Astragalus glycyphyllos stb. látható.

Alsó-Szénégető mellett továbbá Salix purpurea, Cerast. triviale, Arenaria serpyllifolia, Trifolium ochroleucum, Crepis tectorum, Gnaphalium silvaticum, Veronica spicata, V. officinalis, Vicia sepium, Linum catharticum, Rumex conglomeratus, Camelina silvestris, Nepeta cataria, Sagina procumbens, Tragopogon Orientalis, Marrubium vulgare, Juncus articulatus, Holcus lanatus, Lathyrus tuberosus, Festuca rubra, Senecio vulgaris, Phleum phalaroides, Silene nutans, Brachypodium pinnatum a mezők és parlagi növényei.

VETÉS, TARLÓ ÉS GAZOS HELY (SEGES ANTE ET POST MESSIM, FLORA RUDERALIS).

Vasmegye a területhez képest nagyon népes és mezőgazdasága igen előhaladott. A soványabb talaj is mindenfelé a szorgalmas és gondos kéz nyomát

Gyom. hirdeti. A vetés tiszta, nem füves, annál kevésbé gazos. A gyom kevés. A pipacs, konkoly és búzavirág, mely egyebütt nagy tábláját tarkítja a vetésnek, Vasvármegyében általában nem gyakori; seregesen sehol sem láttam. Az aszott se veri fel a vetést.

Vetésbeli füvek. A vetés közönségesebb kisérője a Sinapis arvensis, Raphanus Raphanistrum (főleg a Kemenesalján), Veronica arvensis, V. Persica, Euphorbia Esula, E. exigua, Papaver Rhoeas, Lithospermum arvense, Antirrhinum Orontium, Linaria vulgaris, L. minor, Melampyrum arvense, 2 Anagallis, szarkaláb, Ranunculus Sardous var Mediterraneus, a kék búzavirág, Thlaspi arvense, az Alchemilla arvensis, Scleranth. annuus, Arenaria serpyllifolia, Sherardia, Calamintha villosa, a Neslia (a Vütömben), konkoly, Camelina silvestris, Spergula, Lathyrus tuberosus, Viola arvensis, Ervum hirsutum, Convolvulus arvensis, Valerianella dentata, V. rimosa, Melilotus officinalis, Vicia glabrescens, Myosotis arvensis, sőt helyenként az amerikai Oxalis stricta is.

Ezeken kivül a Kemenesalján meg a megye délkeleti részén gyakori a Papaver Argemone pipacs, de kisebb virágaival a vetést meg nem pirosítja, Kis-Czell mellett a Vicia Pannonica, Geranium pusillum, Camelina sativa, Crepis setosa, C. tectorum, Stellaria graminea, Szombathelyen Alchemilla arvensis, Matricaria, Oxalis stricta, Kőszegen Asperula arvensis, Lathyrus Aphaca, L. Nissolia, Specularia, Bifora, Ranunculus arvensis és var. tuberculatus, Viola Kitaibeliana, Galium tricorne, Geranium pusillum, *Muraszombat* és Nagy-Barkócz közt Allium vineale, Galium Anglicum, Bunias Erucago, Hypericum perforatum, Cerastium glomeratum, Anthemis arvensis, Erigeron Canadensis, Borostyánkő mellett Galium Aparine és G. infestum, Centaurea Rhenana, C. Scabiosa, Lolium temulentum, Stachys palustris, Galeopsis Tetrahit, Knautia arvensis, Tarcsatető (Sulzriegel) mellett Lepidium campestre, Scutellaria hastifolia, Alchemilla, Ranunc. tuberculatus, Vasvár mellett Galium tricorne, Agrostemma Githago és var. anomala, Caucalis daucoides, Nigella, Ranunculus tuberculatus, R. polyanthemos, Cerinthe minor., Cirsium arvense, Scutellaria hastifolia, Agrostis spica venti, Szarvaslakon Specularia Speculum, Felső-Szénégetőn Silene Gallica, Lángszálhegyi vetéseiben Gallium Parisiense, Phleum pratense, Poa annua, Inula Britannica, Ranunculus arvensis, Brassica Rapa gazol, *Lékán* a Chamaemelum tenuifolium említendő.

Tarlók füvei. Tarlóban Sárvár és Sömjén között az Euphorbia Esula, E. falcata var. pseudoerythrosperma, E. exigua, E. platyphyllos, Cerinthe, Melandryum noctiflorum, Diplotaxis muralis, Sherardia flore albo, Stachys annua, Geranium pusillum, Scutellaria hastifolia, Lolium temulentum, Pastinaca, Daucus, Erysimum cheiranthoides, Lappula echinata, Reseda lutea, Sonchus asper, S. oleraceus, S. arvensis, Chenopodium polyspermum, Aethusa, Veronica Persica, Senecio vulgaris, 2 Anagallis, Linaria spuria, L. Elatine, Galeopsis canescenc (augusztus), Dömölk mellett Hieracium glaucescens Bess. (H. Magyarium N. P.), Hibiscus, Euphorb. falcata, Lolium perenne, Adonis aestivalis, Lappula echinata, Raphanus Raphanistrum, Atriplex patula, Ajuga Chamaepitys, Salvia verticillata, Nigella, Antirrhinum Orontium, Linaria Elatine, L. minor, Galeopsis canescens, G. Ladanum, Panicum sanguinale, Mercurialis annua, Polygonum Convolvulus, a Sághegy alatt Passerina, Rumpótnál Asperula arvensis fl. albo, Barátmajor mellett Lathyrus Aphaca, Pinkafőnél Hypericum humifusum, Equisetum silvaticum, Tarcsa mellett Vicia sordida, Polygonum Convolvulus, Stachys palustris, Geranium columbinum, Galeopsis Ladanum, Euphorbia Esula, E. virgata, Galium Aparine látható.

A len társnövényei. Lenre nézve a Lángszál (Langzeil) és Német-Ujvár közt levő vetést említem meg, melyben a Lolium linicolum és L. temulentum uralkodik, közéjök pedig Euphorbia exigua, Veronica arvensis, Spergula, Stellaria media, Poa compressa, Chenopodium polyspermum, Polygonum minus, Borostyánkő mellett Sherardia, Vogelia, Fumaria officinalis, Kalteneck mellett pedig az utóbbiakon kivül Camelina dentata, C. macrocarpa, Lolium linicolum, Galeopsis versicolor és G. flavescens vegyül. A lent különben igen tisztán tartják, gyomlálják, legfeljebb a len közt élő Camelina dentatát lehet közte találni, pl. Alsó-Eőr, Vörösvár, Rőt és Pinkafő mellett. Ság falu határában, mindjárt Kis-Czell mellett, a len közt a lenfojtó vadócz 1882. juliusban nagyon elhatalmasodott.

A földnek gondos művelése és minden talpalatnyi földnek felhasználása a gazos helyek vegetácziójának nem hagy helyet. Nagyobb tábla elhagyott, szemetes vagy gazos helyet, mint másutt, e megyében nem látni; a flora ruderalis legfeljebb az utak keskeny szegélyét követi és csak kevés faj alkotja. A Solanaceák fajainak általában kevés individuuma van itt, sőt a Hyoscyamus (beléndfű) és Datura (maszlag) se gyakori, rendesen szálonként nő; kevés a szerb tövis. A köves talaj kétségtelenül gátja a kövér földet kedvelő ruderalis flóra bujaságának. A Chenopodeaceák fajai elszórva nőnek, de sehol sem töméntelenül, sehol sem nőnek oly magasra, mint egyebütt a jó földben. A paréj (Amarantus retroflexus), csanál, Reseda lutea, romkedvelő ajakosak, mályvafélék és keresztesek, ernyős, csucsorkaféle is ritkák, rompemetét (Chaiturus) Kőszegen csak ujabban találták, a fehér pemetefű pedig csak a megye délkeleti részén nő. A ruderalis flóra több tagja egyáltalában nincs Vasvármegyében, a mi, mint a keveredetlenségnek bizonyos foka, nevezetes. Gazos helyek.

Kis-Czell körül nő a Leonurus, Marrubium vulgare, Malva silvestris, Hyoscyamus, Urtica urens, Borostyánkő mellett Verbena officinalis, Chenopodium urbicum, Ch. Vulvaria, Leonurus, Malva borealis, Marrubium vulgare, Rohonczon Chenop. murale, Anthriscus vulgaris, Atriplex roseum, Pinkafőnél Amaranthus viridis, Euphorbia Peplus, Chenop. bonus Henricus, Verbascum phlomoides, Roripa palustris, R.-Keresztúr mellett Ballota, Xanthium strumarium, Chenop. urbicum, Erysimum cheiranthoides a flóra ruderalis tagja, Káld mellett a pemetefüveken kivül a litoralis flórában gyakori Lepidium graminifolium nő a házak körül. Gazoló füvek

TERMELT NÖVÉNYEK (PLANTAE CULTAE).

Buzát és rozsot a megyének majdnem minden táján termesztenek, de nem egyforma mennyiséget és minőséget; a Tótságban ritkaság, a hegyek erdős helyein nincs. Legjobb a búza-vetés az első és második klasszisba sorozott vidéken. Az árpa is gyakori, de leginkább a rónán lakó magyar, meg a muravölgyi vindus termeszti. Zabból a német-újvári és kőszegi járás termeszt többet. Ezt Kogel és Vörösvágás közt emelkedő helyen láttam legfentebb helyen. Tengerit a síkságon és melegebb völgyekben ültetnek (Vép, Ikervár, a Lapincs és Mura mellett); a német-újvári járásban már kevesebb, a kőszegiben még kevesebb vagy csekély. Az ázalék (bab, borsó, stb.) mindenütt jó. Termelt növények.

Tatárka (hajdina, pohánka) kisebb-nagyobb darabon mindenütt nő, a német, horvát és vend nép igen szereti. Emennek a hajdina-pogácsa úgyszólván csemegéje. A pinkavölgyi mezőket augusztus hónapban mindenfelé a tatárka virágai díszitik, mely, mint másodvetés, a rozsot követi. Aratás után Kőszegen sok a fehér vagy tarló-répa. Gotthárdon a Setaria Italica meg a S. Germanica muhart vetik, Körmenden kávépótléknak a kék Lupinus angustifoliust termesztik (kávéborsó). Bagolyborsót (Cicer arietinum) Vecsicslovácz mellett láttam.

A kölest leginkább a Mura völgye termeli; burgonyát mindenütt ültetnek, a legtöbbet a német és horvát vidéken. Kender nagyjában csak annyi terem, a mennyi a házi szükségletet fedezi, de a len gyakoribb, főleg a Pinka völgyében, Felső- és Alsó-Eőr, Vörösvár, Jobbágyi, Felső-Lővő, Eőri-Sziget, Röt, Pinkafő, továbbá Kalteneck és Ságh mellett.

A komlót a stájer határon Szent-Gotthárd, Alsó-Eőr, Pinkafő mellett termesztik; mák Borostyánkő körűl terem. A dohány nem sok, de jó a jánosházait, szent-gotthárdit és nagyfalvit (Mogersdorf) dícsérik. Mivel a fölöstömi (Fürstenfeld) dohánygyár közel van, a Nicotiana is jól jövedelmez.

Gyümölcs a megyében jó is, sok is terem. Igen szép a gyümölcs a Ság-hegyen, Szombathely, Kőszeg körűl, stb. A nyugati terméketlenebb járások a gyümölcsfát kettőztetett szorgalommal ápolják s a gyümölcsöt a magyar rónaságon gabonáért árulják. A vendnek legjobban termesztik a szilvát s belőle édes és erős szilvaszeszt főznek. A hegyek alját náluk a szilvafa egészen ellepi. Gesztenyét is több helyen termesztenek. Kőszegen az olaszéval vetélkedő maróni is terem s megérdemli, hogy magyar maróninak nevezzük.

A cseresznyét Győrbe is szállítják. Szép gyümölcs terem a Kis-Somlón, meg, a Körmendtől délre eső szőllők közt is. Fenyves bogyó (Vaccinium) főleg a Vütöm-hegycsoportban terem sok, A megyében sok szép urasági kert is van: pl. Körmenden, Ivánczon, Gyepű-Füzesen, Rátóton, Rohonczon, Vépen, Ikervárott, Apáthin, Herényben, stb.

A MOCSARAK VEGETÁCZIÓJA (VEGETATIO LOCORUM PALUSTRIUM).

Mocsarak.

Vasmegyében a dombos és hegyes vidéken nagyobb mocsár vagy tó, a hol önálló és jellemző növényzet alakulhatna, nincsen. Itt-ott, pl. Sárvár és Asszonyfa között, Sennyeházán, Sárvár és Kis-Sitke közt, az erdőben van kisebb, egészen tisztavizű medence, mintegy esővíz-tartó vagy vízálló, de sekély; feneke, valamint a partja is, kemény, kavicsos, azért sem benne, sem körülötte nincs sok növény, sőt nyáron, mint pl. a Vasvár fölött levő hegyi pocsolya, egészen kiszárad vagy a sarában heverésző sertés minden növényzetét elpusztitja.[1] Itt-ott nyújtódzik a víz tükrén egy-egy Potamogeton natans nevű hínár, a parton az Eupatorium, de nádasból, gyékényből és sásból, Phalaris arundinaceából, Agrostis stoloniferából stb. szövetkezett sűrű, terjedelmes és magas növénytakaró vagy nincs, vagy csak jelentéktelen, általában a kavicsos, dombos vidéken, meg a hegyen, a mocsári vegetáczió nagyon korlátozott. Élénkebb mégis, kivált tavaszszal az a hely, hol a talaj felső rétégét a csermely vize mintegy eláztatja, pl. a kőszegi stájer-házaknál, vagy Fehér-csárda és Felső-Szénégető között, a Szt-Vitushegy tövébben, vagy a hol a kaszáló talaja nagyobb darabon állandóan süppedős, pl. Bozsok mellett.

Mocsári vegetáczió.

Különösebb mocsári flórát Vasmegyében a folyók és patakok mentén, tehát a völgyekben lelünk. Ezek vidéke sok helyt még most is nagyon mocsaras, bár a folyók szabályozása sokat kiszárított, sok mocsári vegetácziót elpusztitott, a Marczal és Hőgyész ingovány-vidékének eredetiségét pedig csaknem egészen megsemmisítette.

Legmocsarasabb a Marczal, Csörnösz és a Rába melléke, mely utóbbi a megyét szélességében egészen áthasítja. A Mura vidéke is igen érdekes, de a megyének csak kis csücskét érinti. A Pinka és Gyöngyös mente nem igen mocsaras, ; szép rét és füzes vagy égeres szegélyzi mind a két oldalról.

Vasmegye folyói mellékén az iszapos, turfás és szikes tavak vagy mocsarak közül, csak a két első van. Szikes iszapja igen kevés. Mint általában a magyar haza alacsony vidékein, a mocsár itt sem mély fenekü.

Mocsári növényképletek.

A mocsári növényképletekből Vasvármegyében többé-kevésbbé jellemzetesen a következők láthatók:

1. A vizi vagy viztükri növények.
2. A nádas.
3. A tőzeges rét (Flachtorfmoor).
4. A zsombék.
5. Égeres és füzes.
6. Süppedős rétek.

A VIZ ÉS FOLYÓK MELLÉKE (RIPAE)

Vizi növényzet.

Vízi növény a hegyes vidéken kevés, a folyók mentén és elmocsarosodott helyeken gyakoribb. Kőszeg vidékének kiadott flóráiból látható, mily kevéstagú ott a tavi vegetatió.

A folyók vagy tavak mellett a kardoslevelű alakok uralkodnak s ezeknek itt oly tagjai is vannak, melyek egyebütt az országban ritkábbak, mint a Scirpus radicans, Sparganium simplex, Typha Shutleworthii, melyek-

[1] Benne áprilisban Ranunculus paucistamineus-t találtam. Junius 8-án Carex vesicaria C. leporina, Ranunc. Flammula, Peplis, Galium palustre, Elatine Alsinastrum, Juncus conglomeratus. Bükkösd és Felső-Eőr közt egy kiszáradt pocsolya fenekén: Achillea Ptarmica, Scutellaria galericulata, Filipendula Ulmaria discolor, Sonchus arvensis, Galium uliginosum Poa annua, Rumex obtusifolius, Lythrum, Salicaria, Cirsium palustre, Glyceria plicata, Epilobium obscurum (augusztus) látható.

hez még az itt szintén gyakori Salix rubra cserjét is hozzászámíthatjuk. A kardalaknak legtöbb tagja van a sziromtalan egyszíküek sorából. Gyakori a Thalictrum nigricans merev és hosszú levélsallangjaival.

Vasvár és Molnári közt viz partján nő a Sagittaria, Butomus, Typha lati- és angustifolia, Oenanthe Phellandrium, Glyceria aquatica, G. fluitans, Iris Pseudo-acorus, Phalaris arundinacea, Stachys palustris, kőrisfa, Sparganium ramosum, Scirpus radicans, Salix cinerea, S. rubra (junius); — Kis-Czell mellett a Rumex Hydrolapathum is, — Körmenden a Scirpus lacustris, S. maritimus, Alisma Plantago, Heleocharis acicularis, Carex vulpina, C. pallescens, C. hirta, C. vesicaria, C. leporina, Potentilla anserina, Solanum Dulcamara, Valeriana officinalis.

Felső-Eőr fölött, a Pinka mellett, junius elején: struczharaszt, Athyrium filix foemina var. multident., Phalaris arundinacea, Veronica serpyllifolia, V. arvensis, Stellaria graminea, S. media, Carex hirta, C. Goudenowii, C. vulpina, Rumex Acetosa, R. Acetosella, Hypochaeris radicata, Tanacetum és Polygala vulgaris, Vicia segetalis, V. sepium, V. Cracca, Ervum hirsutum, Rhinanthus minor, Ranunculus Flammula, Roripa palustris, R. silvestris, ritka, Orchis Morio, Hypericum perforatum, Arabidopsis, Barbarea stricta, Prunus Padus, Salix triandra, S. purpurea, Symphytum officinale, Cirsium oleraceum, Aegopodium, Scrofularia nodosa, Lamium purpureum, L. maculatum, Hier. Pilosella, Equisetum arvense, Trifolium montanum, Bromus inermis, Phleum phalaroides, Holcus lanatus, Alopecurus pratentis, Peucedenum Oreoselinum, Galium Mollugo, G. silvestre, G. palustre, Malva Alcea, augusztus közepén pedig Achilleák, Epilobiumok, Centaurea Pseudophrygia, Heracleumok, Polygonum tomentosum, Scorzonera humilis, Succisa glabrata stb. Erre tehát az előbbi vizparti vegetáczió megfogyatkozik vagy egészen elenyészik és inkább a hegyi rét növényzete uralkodik.

Tarcsa és Gyimótfalva közt a csermely mentén Ranunculus Flamula, Solanum Dulcamara, Epilobium parviflorum, E. roseum, E. hirsutum, Salix triandra, S. purpurea, Thalictrum nigricans, Filipendula Ulm. discolor, Aegopodium, fagyal, Lysimachia vulgaris, Sanguisorba, Pimpinella magna, Trifolium repens, Hypericum tetrapterum, H. perforatum, Aira caespitosa, Symphytum officinale, Holcus lanatus, Juncus glaucus, Leontodon hastilis, Anthriscus silvestris, nád, Phalaris arundinacea, stb., nő.

Csermelyek mellett, a Rába völgyében, Menthák, vad rizs, Bidens cernua, Hypericum tetrapterum uralkodik.

Iszapos helyeken, pl. a Lapincs hidjánál Szent-Gotthárd mellett, egy szélesebb gödörben Alopecurus geniculatus, Gnaphal. uliginosum, Polygonumok, Heleocharis acicularis, H. palustris és var. arenaria Sond., Scirpus radicans, Sparganium simplex, Euphrasia Rostkoviana, Potentilla reptans, Poa fertilis, Verónica scutellata, Pyxidaria, Valerianella rimosa, Glyceria aquatica, Myosotis palustris, Arenaria serpyllifolia, Roripa Austriaca, R. palustris, Medicagoc falcata, Lysimachia nummularia, L. vulgaris, Carex leporina, C. hirta, hirtaeformis C. vesicaria, Alisma Plantago, Gypsophila muralis, Galium infestum, Heleocharis ovata, stb.; kis helyen nád is.

A VIRÍTÁS.

Vasvármegye lapályos, dombos és havasaljai vidékein a vegetáczió életfolyása és a virítás ideje különböző. A síkon hét hónapot számíthatunk, a mennyi alatt a különböző növény egymást követve tarka lepelt sző a föld fölé. A Ságh-hegy április elején már egészen virágba borúlt, s virágzó gyepszőnyege még szeptemberben is elég eleven, tarka és többféle fajból szövött, még a kungorgó árva lányhaj is közte lobogtatja fehér bokrétáját. Kőszeg gesztenyése április első felében már szintén szép virágos, de a felsőbb erdők Szempervirenssel kevert barna gyeptakarója kikeletkor lassabban élénkül, míg a Szálkő tetején a vegetáczió ekkor még csaknem egészen szunnyad, csak kevés frissebb, már virágzó példával találkozunk. Növényzet ébredése és tartóssága.

Ily álomban ringó a vegetáczió április elején Borostyánkő körül, általában a megye éjszaknyugoti szögletén, azért ezt, az arra lakók tanácsára, tavaszkor fel sem kerestem. Ily magasabb pontokon tehát a vegetáczió évi életfolyta 4—5 hónap.

A Rába völgyében, különösen az erdőkben, jobban késik a növényzet, mint a Kemenesalján és Kőszeg alacsonyabb vidékén, de a szt.-gotthárdi Vártető vegetácziója augusztus második felében még elég eleven. A vegetáczió pihenése tehát gyakran öt hónap, a magasabb vidéken pedig hét-nyolcz hónapig is eltarthat.

A nyár rendes esővel jár, nincs esőtlen időszak, mint a mediterrán flórában vagy a száraz sivatagon, azért a fák nyári nyugodalmat nem tartanak. A rét nyáron is, őszszel is zöldel. A meztelenszárú kökörcsinekkel, fehér sáfránynyal, tőzikével és hóvirággal ébredő kikeletet a Karszt-vidék Asphodelusai, a havasvidék Arnikái, fenyvesbogyói, a tengerszemek harmat-

füve (Drosera) követi, míg végre a ruhátlan s már augusztus elején is előbúvó kikiricscsel szeptember-október folyamán a növényzet téli nyugalomba merül. A délkeleti részen annak az őszi flórának, a mely pl. Budapest körül s az Alföldön ismeretes, sok tagja soká virít: az Erigeron serotinus, Hieracium boreale, Scabiosa suaveolens, Aster Bessarabicus, stb., a gösfai hegyen.

Virágzási időszakok.

A meleg mindenütt annyi, hogy a szálas fák még a legzordonabb vidéken is befejezhetik életmunkájukat, erdő tehát mindenfelé, a Kemenesalja síkján is van, de a Marczal vidéke az erdőnek nem kedvező, süppedős talaj.

Részenként tekintve Vasvármegye vegetácziójának virágzásbeli sorozatát, sok benne a figyelemre méltó. Egy-egy községnek különböző termőhelyén érdekesen lehetne a nyílásbeli különbséget összeállítani. Ott a helyszinén a különbségnek fizikai okát is könnyebben fel lehetne ismerni vagy ki lehetne puhatolni. A fenológiai vizsgálat, ha a növényzetnek s a természeti viszonyoknak pontos ismerője egy helyen végzi s azután hasonlítja össze más vidékével, a melyre vagy ő maga, vagy hasonló pontos vizsgáló volt figyelemmel, természetesen szép eredményre vezethet. De tekintetbe véve széles Magyarországnak nagyon különböző természetü vidékeit, a hol, tapasztalás szerint, egész külön fajta vagy egész más faj helyettesítheti egy másik vidéknek ugyanazon a néven emlegetett, de csak hasonló növényét; tekintetbe véve egy határnak is különböző termőhelyét, a hol ugyanaz a növény szokás szerint, más-más időben virágzik; végre tekintve a sok észlelő individualitását, s hogy egyike-másika csak egy-két növénynek tudja valahonnan (néha még hibásan) a nevét, stb.: könnyen átlátható, hogy én a számításokba mélyedt fenológiát miért kerülöm. Igy egy fenológiai észleletben a Thlaspi perfoliatum, igazán a Th. alpestre volt s Erdély edényes növényzetének elősorolásában is olvasni ily „nevezetes“ fenológiai szinonímot. Az ilyen téves följegyzésekre alapított összehasonlítás és következtetés értéktelenségét tovább derítgetni nem szükséges.

Hogy Vasvármegye időjárása java részben a stájer és osztrák havasoktól függ, ennek vonása több helyen élénken nyilatkozik meg; az erdőknek tavaszi szempervirencziája is innen ered. Oly kiáltó ellentét azonban sem az időjárásban, sem a növények virításában nincs, mint pl. az Alföldön vagy a mediterrán flórában.

A növények ébredése, a virágzásnak megindúlta, pompázása és hervadása, a gyümölcsök érése évfolytán általában egyenletes és szembetünően nem tér el széles hazánknak más hasonló fekvésű helyeiétől. A vegetáczió késedelménél a virágzó szőnyegtakarón különbségül jobban kiválik az egyszerűbbség, hogy sok növény, melyet hazánk keletibb részein mint gyakori színvegyüléket megszoktunk, Vasvármegye flórájában általában nem terem. A megye déli szöglete jól lenyúlik délre s itt már az a délibb színű flóra kifejlődhetnék, a mely pl. Baranya, Verőcze, Pozsega, Varasd, Kőrös és Belovármegyék mezeit tarkítja, ha Vasvármegye déli része a stájer hegyekhez nem esnék oly közel.

Tavaszi lombfakadás.

Tavaszszal az erdei fák lombosodásának késedelme Kemenesalja rónaságán, Ság falunál szembetűnőbb, mint a hegyes vidékeken. Itt április 3-án a fák rügyei pihennek. Szombathelyen április 5-én a tölgy és nyír már barkás, a mogyoró levele fakad, 2—4 cm. hosszú, Kőszeg pedig, hol az erdő talaja melegebb és nedvesebb, nemcsak növényzetének gazdagságával, hanem tavaszkor még a flóra kora ébredésével is kitűnik. A lombos fa szépen fakad s jelentékeny hegymagasságban is barkát hány. A gyümölcsfa szépen virágzik s a virító cseresznyefa felkísér csaknem a Szálkő tetejéig. Kőszeg a Vütöm délkeleti sarkán jól védett lejtő alján fekszik s szőllei közt a Trifolium pocumbens. Potentilla rupestris, Silene nutans, Myosotis silvatica, az egres és ribizke már április elején virágzásuk teljével hirdetik a kedvező viszonyokat. Kőszegen, Kitaibel kézirata szerint (1660 quart. lat.), Kittel már januárban is talált virágzó Viola odoratát, februárban pedig Chrysosplenium alternifoliumot. Itt február végén és márczius elején az időjárás gyakran annyira megenyhül, hogy a növényzet a meleg hatására a szokottnál elevenebb életre fakad, mint az 1863-ik évben, a mikor február

hó végével az összes tenyészet annyira megindult, hogy márczius közepén a baraczkfák általában, némely védettebb helyen már a körtefák is, virágzottak, a kert nemesebb rózsabokrai pedig leveleket hajtottak.[1] De helyenként, pl. Kőszegen is, a lég- és hőmérséklet, főleg kikeletkor, hirtelen megváltozik s a fagy a növényzetet megviselheti.

Az az általános tapasztalás, hogy a dombos vidéken ugyanaz a faj korábban virágzik, mint magasabb hegyen, a Viola canina var. ericetorum példájában nyilatkozik. Ez a Rába völgyében április első felében javában virít, Felső-Szénégető mellett még május 31-én is elég van belőle. Az Eriophorumok a megye alacsonyabb vidékein ápril elején, Vörösvágás és Kőpataka között junius elsején virítanak legjobban. A Thlaspi alpestre lent Kőszegen április elején gyümölcsözött, a Szálkövön ekkor még híre sem volt; itt május végén virít és gyümölcsöz más késedelmező virággal együtt. Ellenben a havasokról ide leszálló polgárok, melyek ott fenn jobban kénytelenek késni, lent már korábban virágzanak; így a Gentiana aestiva Vörösvágás körül május elején (9-én) virít.

1882. május végén Kőszegen az előbb bőven virágzó zergeboglár nyíló virágát már alig leltem, a Doronicum Austriacum, Arnica, Thesium alpinum ellenben ekkor javában virít, a Senecio auranticus hozzá fog a virágzáshoz, a Polygala Chamaebuxusnak a nyilt Ökörgerinczen máj. 30. virágját már nem láttam, de bentebb az erdőben, az út mentén, Borostyánkő felé, még virágzott. Ellenben az Epilobium Dodonaei meg a Circaea intermedia Szalónak hidegebb völgyeiben augusztus elejéig késik.

Április elején a mocsarak élete meglehetősen szunnyad, pl. a turfás helyeké a Rába völgyében. A legtöbb helyen a Ranunculus paucistamineus mutat életjelet, virágzik, vagy a füzek barkái nyujtózkodnak, Dömölk mellett pedig a kitelelő szárú Equisetumok gyümölcsöznek. A Taraxacum paludosum Hottonia stb. Vasvárnál a virágzásnak haladását jelenti. (April 14.) Mocsáriak késedelme.

Mivel az 1881—82. év telén hó nem volt, a tavaszt pedig eső nem frissítette, lehet, hogy más esztendőkhöz képest volt nagyobb eltérés is. Korai volt a Potentilla brachyloba virágzása, meg a Genista Germanica nyíló bimbója április 15-én az asszonyfai állomásnál.

A Colchicum vernale Hoffm., az öszi kikiricsnek tavaszi, virágos és leveles alakja, Kőszegen több évben jelenkezik.

Május második fele meglehetősen virágos, Szombathely és Kőszeg körül már a Rubusok is nyílnak. A Typha minima, Chlorocrepis, Fumaria prehensilis javában virít, a pirolák bimbóznak, sietteti. Junius elején az északi részen a rózsák virága pompázik.

1880. junius elején a Potamogeton crispus, a sulyom meg a fehér tündérrózsa (Nymphaea), a mint Clusius mondja, már bőven gyümölcsözött. Julius 10-én a Mura mellett a Typha Shutleworthii őszbe boruló buzogányai könnyen elárulják, hogy a T. latifoliától különböző növény. Az Alföldön (Ujszász, Ujvidék) buzogánya már május végén vagy junius elején szétfoszladozik. Juliusban a Sághon a Geranium lucidum, augusztus elején Rohonczon a Chlorocrepis és Thymus spathulatus, augusztus közepén a Hercsegen a Fumaria prehensilis másod izben virágzik. Az Equisetum Telmateia var. serotinum a kőszegi Őzforrásnál julius végén másodízben hozott kalászt. A Cytisus supinus Szombathelyett augusztus végén, var. macrotrichus-a FelsőEőr körül augusztus 8-án másodizben csoportos virágzattal virít. Juniusban és augusztusban kevesebb az eltérés, a havatlan tél és esőtlen tavasz zavarai (ha voltak) elsimultak. A kora tavaszi Primula acaulis junius elején Tarcsán még virágzott. De itt augusztus első felében másodízben is virágzott. Forster kézirata szerint szeptemberben is ismétli a másodnyílást. Másodvirágzás.

A füzfák közül a Salix amygdalina és S. triandra[1] több helyen (Mura, Felső-Eőr) juliusban és augusztusban másodszor virít, sőt augusztusban a S. auritának azon termős vesszei is, melyeket április elején Csákány mellett megvagdaltam, uj barkát viseltek. Kis-Czell árkaiban a Marczal felé a S. rosmarinifolia másodízben[2] gyümölcsözik. Ennek a fűzbokrocskának a

[1] Ez Kerner szerint (Zool. Bot. Geselsch. 1860. 194. l.) másod izben nem virágzanék.
[2] Erdész. Lap. 1887. 233—38. l.

kemenesaljiai nyár elegendő hosszú, hogy gyümölcsöt évenkint kétszer érlelhessen. A Colchicum autumnale Rohoncz völgyében (Nussgraben) augusztus 3-án kezd nyílni.

A Cornus sanguinea (vörösgyűrű) a Cseren már augusztusban, Kőszegen szeptember elején nyílott másodízben.

A Ságh-hegy szemptember elején díszét több másodszor virágzó vagy soká nyíló növénynek (Stipa capillata) köszöni: Pulsatilla grandis, Hieracium echioides, Salvia nemorosa L. var. albiflora, de több általában késő virágzója is van: Diplachne serotina, Aster Bessarabicus. Szergény mellett a Carex Oederi érlel gyümölcsöt másodízben.

Szeptember elején Kőszegen a Caltha hoz másodvirágokat s a savanyú eperfának még láttam a gyümölcsét. Legnevezetesebb itt a Pirola rotundifolia másodvirágzása, 1882. szeptember elején. Némely termőjéből már gyümölcs kezdett fejlődni; lehet, hogy a hosszú, enyhe őszön meg is érett.

Évszakbeli másformaság.

Az évszakbeli másformaságnak (saisondimorfismus) is megvannak jellemző példái a megyében: a Gentiana castanetorum Kőszeg gesztenyesében, az Euphrasia Kerneri u. i., az Odontites serotina, meg az Erigeron serotinus az őszi flórából. A Gentiana Austriaca Vörösvágás rétjén jul. 28-án virít. Az Odontites verna eltérő rokon faja Vörösvágás körül juliusban virít (O. rubra var. macrocarpa Waisl. Őszi alakja Gősfa körül szept. elején gyümölcsözik.

Végre 1883. október 1-én Freh Alfonz Vörösvágás határában a Polygala Chamaebuxust lelte virággal és bimbóval. Mivel e törpe cserje másodvirágait már többen látták, a Vaccinium Vitis Idaea, Erica verticillata, Daphne Cneorum meg a Pirola rotundifolia másodvirágait is tekintetbe véve, lehetséges, hogy másodvirágzásuk összefügg a levelek szempervirencziájával. Ugyanekkor itt a Potentilla Szerpentini is másodszor nyílott. Grisebach szerint a narancs a mediterrán-flórában egész esztendőn át virágozhatik és gyümölcsözhet, ha megfelelő talaja elegendő nedves. Ugyanez a ritka jelenség mutatkozik nálunk ezeken a másodszor virító télizöld lombú növényeken.

IDŐJÁRÁSI VISZONYOK VASVÁRMEGYÉBEN.

ASVÁRMEGYE legnagyobb részének s különösen nyugoti és északnyugoti részének időjárását az Alpesek szabályozzák. A hegyvidék, magas fekvésnél fogva, már önmagában is zordonabb klimájú a sík vidékeknél, de még jobban előmozdítja ezt az a körülmény, hogy az Alpesek felett fekvő légnyomási maximum, kapcsolatban a nagy magyar Alföld relative alacsony légnyomásával, uralkodó széllé az északit teszi, ami jelentékenyen csökkenti a hőmérsékletet, kivált a melegebb időszakban.

Az Alpesek nyúlványai az esőzési viszonyokat is jelentékenyen befolyásolják. Az esővel terhes felhőknek útját állják az északnyugatról délkeletre húzódó hegygerinczek, amiért is a csapadék sokkal bővebb itt, mint a keleti, lapályosabb vidékeken.

Tisztán az Alpesek befolyásának tulajdonítható tehát, hogy Vasvármegye, illetőleg ennek nyugoti nagyobb felének időjárása sokban elüt hazánk többi, ugyanilyen földrajzi szélesség alatt fekvő vidékeitől.

Az egész vármegyére kiterjedő rendszeres és hosszabb idejű meteorológiai feljegyzésekkel nem rendelkezünk; legjobban van mégis képviselve az északnyugoti hegyvidék, aho Szombathely, Herény, Kőszeg, Borostyánkő, Máriafalva, Felső-Lövő, Tarcsa egyaránt többé-kevésbbé hosszú észlelési sorozattal dicsekedhetnek, míg keleten csak Kis-Czell s délen Körmend és Szent-Gotthárd jegyezték hosszabb-rövidebb ideig az időjárást.

Hogy a vármegye időjárási viszonyairól a rendelkezésünkre álló feljegyzések alapján lehető hű képet adhassunk, a felsorolt állomások közül feldolgoztuk és közreadjuk Kőszeg, Tarcsa, Herény, továbbá Kis-Czell, Körmend és Szent-Gotthárd meteorológiai észlelési adatait.

Ami a *hőmérsékleti viszonyokat* általában illeti, *a hőmérséklet keletről nyugot, illetve észak-nyugot felé fokozatosan sülyed.* Míg ugyanis Kis-Czellen még a 10 C°-os évi izzóterma megy át, addig északnyugatról kiindulva a megye közepén át Szent-Gotthárdon a 9°-os, Tarcsán át pedig már a 8 C°-os évi izzóterma halad keresztűl. Eszerint az évi középhőmérsékletben a legkeletibb és a legnyugotibb vidékek között 2 egész foknyi jelentékeny külömbség mutatkozik. Ugyanekkora a külömbség a januáriusi átlagokban is; Kis-Czellen át a —2 C°-os, Tarcsán át pedig a —4 C°-os januári izzóterma halad, nemkülömben a juliusiakban, amidőn is Kis-Czell körülbelül a 21 C°-os, Tarcsa pedig a 19 C°-os izzóterma útjába esik. Hőmérséklet.

A hőmérsékletnek ez a csökkenése a hegyvidék felé egész természetes és, amennyire az átlagokból is látható, elég jelentékeny.

Könnyebb áttekintés kedvéért ideigtatjuk állomásaink évi, januári és juliusi több évi hőmérsékleti átlagait, felemlítve az állomások tengerszín feletti magasságot méterekben, úgyszintén az időközt, amelyben azok észleltettek.

A hőmérséklet évi, téli és nyári átlagos értékei.

Észlelő állomás	Tengerszin feletti magasság	Észlelési időköz	Hőmérséklet C°		
			Év	január	julius
Kőszeg . . .	280 m.	1882—96 = 15 év	9.1	—2.8	20.0
Tarcsa . . .	350 „	1886—96 = 11 év	8.0	—4.4	19.0
Herény . . .	228 „	1884—94 = 11 év	9.3	—3.3	20.5
Kis-Czell . . .	137 „	1876—85 = 10 év	10.1	—1.9	21.1
Körmend . . .	190 „	1876—85 = 10 év	8.8	—2.7	19.6
Szt.-Gotthárd .	232 „	1878—85 = 8 év	9.0	—3.6	19.9

Mindegyik állomáson a leghidegebb a január és legmelegebb a julius, 0° alatt van a havi átlagos hőmérséklet mind a hat állomáson deczemberben, ugyancsak 0° alatt van Kőszegen, Tarcsán és Herényben februárban is, míg a másik három állomáson a februári havi középhőmérséklet már 0° fölé emelkedik.

Érdemesnek tartjuk még külön is megemlíteni, hogy Kőszegen a hőmérséklet normális menete 20 évi (1871—90.) megfigyelés alapján a következő:

jan.	febr.	márcz.	ápr.	máj.	jun.	jul.	aug.	szept.	okt.	nov.	decz.	Év.
—1.6	—0.2	4.1	10.0	14.2	18.1	*20.6*	19.6	15.3	9.6	3.6	—1.1	9.3

Ezután ideigtatjuk még a hőmérsékletnek reggeli (7 óra), déli (2 óra) és esti (9 óra) átlagértékeit is, valamint a hőmérséklet szélső értékeit, vagyis a legnagyobb és legkisebb értékeket, amelyek a fentemlített időköz alatt az egyes állomásokon észleltettek:

A hőmérséklet átlagos értékei, maximuma és minimuma az észlelési terminusokban.

Észlelő állomás	Hőmérséklet C°			A hőmérséklet	
	7 ó. reg.	2 ó. d. e.	9 ó. este	maximuma	minimuma
Kőszegen . . .	6.7	12.2	7.9	34.3 1892. aug. 18.	—20.1 1892. jan. 20.
Tarcsa . . .	5.9	12.1	6.0	32.8 1894. jul. 25.	—22.8 1892. jan. 22.
Herény . . .	7.0	12.9	8.1	34.6 1892. aug. 18.	—21.8 1890. decz. 29.
Kis-Czell . . .	7.3	14.1	9.0	36.3 1876. aug. 5.	—22.0 1879. decz. 11.
Körmend . . .	6.1	12.4	8.0	32.4 1883. jul. 14.	—22.8 1879. decz. 11.
Szt.-Gotthárd .	6.4	13.3	7.4	34.2 1879. jul. 2.	—26.6 1879. decz. 9.

A hőmérséklet felsorolt szélső értékei a délutáni, illetve reggeli termin-észlelések eredményei, tehát nem abszolút maximumok és minimumok; a valódi maximum ezeknél rendszerint valamivel nagyobb, a minimum pedig valamivel kisebb.

A HERÉNYI CSILLAGVIZSGÁLÓ.

Csapadék.

A másik fontos elem a *csapadék*.

Ha ritkának itéltük a megfigyelő hálózatot a hőmérséklet eloszlásának pontos megállapítására, még inkább annak kell mondanunk, ha a csapadék területi eloszlásáról kell megbizható véleményt mondanunk. A csapadék eloszlására ugyanis úgy a tengerszínfeletti magasság, valamint, a hegyvidéken, a hegygerinczek húzódási iránya s még számos

lokális körülmény egyaránt nagy befolyással lehet, módosíthatja annak úgy mennyiségét, mint alakját és gyakoriságát.

Teljesebb hálózat hiányában azonban itt is be kell érnünk a meglevővel. *Raum* Oszkár legközelebb megjelenendő izohiéta-térképéből, amely az évi összes csapadékmennyiségek területi eloszlását tünteti fel hazánkban azt a tanúságot merítjük, hogy *a vármegye túlnyomó részén 700—800 milliméter közt van az egész éven át esett — átlagos — csapadékmennyiség.* Csupán a megye északnyugati sarka, s valószinüleg annak egész legnyugotibb része mutat fel 800 m/m-en felüli évi átlagos csapadék-kvantumot, míg a keleti részek, a sík vidék, 700 m/m alatt maradnak.

A csapadék évi eloszlásánál tehát ugyanazzal a jelenséggel találkozunk, mint a hőmérsékletnél, t. i. a szóban forgó meteorológiai elemnek keletről nyugot felé, való változásával; ugyanis a csapadék mennyisége növekszik, amidőn a hegyvidék felé haladunk.

Ideigtatjuk állomásaink évi átlagos csapadék-összegeit, valamint a csapadékos napok számát (kiemelve a havas napokat), úgyszintén az egyes helyeken az említett észlelési időközben egy 24 óra alatt esett legnagyobb csapadékmennyiségeket.

A csapadék évi átlagos összege, a csapadékos napok átlagos száma egy évben s a csapadék maximuma.

Észlelő állomás	Évi átlagos csapadék összeg	Napok száma		A csapadék maximuma egy 24 óra alatt.	
		csap.-al	hóval		
Kőszeg . . .	843 m/m	115	23	70 m/m	1896. jun. 20. 1889. máj. 11.
Tarcsa . . .	706 „	134	35	58 „	1888. jun. 9.
Herény .	700 „	89	15	59 „	1891. jun. 5.
Kis-Czell . . .	635 „	97	14	65 „	1882. jul. 28.
Körmend . . .	861 „	113	19	68 „	1880. szept. 11.
Szt.-Gotthárd . .	818 „	(87)	(13)	(56) „	1880. szept. 11.

Megjegyezzük, hogy a csapadék évi átlagos összege, valamint a csapadékos napok átagos száma Kőszegen 24 évi (1872—95), Herényben pedig 13 évi (1883—95) megfigyelés útján nyeretett.

A fenti táblázatból, a már említetteken kivül, azt a tanúságot nyerjük, hogy a csapadék gyakorisága is növekszik, amint a hegyvidék felé közeledünk, valamint a havas napok száma is jóval nagyobb, mint a vármegye alacsonyabb fekvésű részein. Az egy 24 óra alatt esett maximális csapadékmennyiség a feldolgozott időközben nem haladja meg sehol a 70 millimétert.

Hogy a csapadékösszegek és a csapadékos napok évi periodusáról is képet nyerjünk, ideigtatjuk Kőszeg 24 évi havi átlagos csapadékösszegeit, valamint a csapadékos napok átlagos számát minden egyes hónapról, amint azok *Raum* O., illetve dr. H. *Anderko* A. számításai alapján nyerettek:

jan.	febr.	márcz.	ápr	máj.	jun.	jul	aug.	szept.	okt.	nov.	decz.	Év
35	*32*	47	73	88	*104*	97	91	*71*	*96*	59	50	843 m/m
6	*6*	8	11	12	*13*	12	11	*10*	*11*	8	8	116 nap

Láthatjuk, hogy a csapadék évi periódusában a főmaximum juniusra s a főminimum februárra esik, továbbá egy másod-maximum októberben, egy másod-minimum pedig szeptemberben ismerhető fel. A csapadék gyakoriságában ugyanez a periodiczitás mutatkozik, úgy, hogy azt mondhatjuk, hogy Kőszegen átlag junusban esik a legtöbb eső és e hóban egyúttal leggyakoribb az eső, viszont februárban esik átlag a legkevesebb csapadék és legritkább a csapadék.

Nem lesz érdektelen felemlíteni, hogy az év külömböző hónapjaiban mekkora volt a legnagyobb csapadékösszeg a 24 év folyamán Kőszegen s hogy mely évben esett az a maximális csapadék-kvantum:

1891	1873	1876	1894	1887	1886	1882	1885	1884	1884	1887	1874	1884
jan.	febr.	márcz.	ápr.	máj.	jun.	jul.	aug.	szept.	okt.	nov.	decz.	Év.
110	111	*99*	147	159	*213*	204	162	*149*	*229*	139	180	1113 m/m

Minden esetre érdekes, hogy a periodiczitás a csapadék-maximumokban is mutatkozik, amiből azonban nem szabad messzebbre menő következtetést vonnunk.

Légnedvesség.

Elhagyván a levegő abszolút nedvességére és a páranyomásra vonatkozó adatokat, alább a százalékokban kifejezett *légnedvesség*-átlagokat közöljük és pedig a termin-megfigyelések átlagait, az évi átlagot s a maximumot és minimumot az évi periodusból, mindig a már említett időközről értvén az átlagokat.

A légnedvesség átlagos értékei %-okban.

Észlelő állomás	Legnedvesség %			Évi átlag	Maximum	Minimum
	7 ó. reg.	2 ó. d. u.	9 ó. este			
Kőszeg . . .	82	64	80	76	86 decz.	67 ápr.
Tarcsa . . .	87	68	88	81	87 okt. nov.	73 ápr.
Herény . . .	82	66	82	77	86 nov.	67 ápr.

A táblázatból hiányzik Kis-Czell, Körmend és Szt-Gotthárd; ezeknek idevonatkozó megfigyelései részint hiányosak, részint megbízhatatlanok.

Látjuk, hogy a levegő nedvessége reggel és este az észlelési terminusban körülbelül egyforma és közel 20%-al nagyobb, mint a kora délutáni órákban. Maximuma a késő őszre, illetve a tél elejére esik, minimuma pedig — ami elég különös — a szeszélyes áprilisra. Egyébként a légnedvesség évi periodusában mind három állomásnál mutatkozik egy kis juniusi maximum, ami a csapadék juniusi maximumával karöltve járó jelenség.

A három állomás megfigyeléseiből a légnedvesség területi eloszlását már nem itélhetjük meg, ahhoz több állomás volna szükséges.

Felhőzet.

Áttérve a felhőzetre, itt is kiemeljük, hogy a borulat külömböző foka becslés útján állapíttatik meg a 0—10-es skálában, oly formán, hogy 0 egészen derült, 5 félig borult és 10 egészen borult eget jelent. A felhőzet átlagos értékeit, maximumát és minimumát az évi periodusban az alábbi táblázat tartalmazza.

A felhőzet évi átlagos értékei; maximuma és minimuma az évi periodusban.

Észlelő állomás	A felhőzet (0—10 skála)		
	Évi átlag	maximuma	minimuma
Kőszeg . .	5.3	6.5 nov. decz.	4.3 aug.
Tarcsa . . .	5.2	6.6 nov.	3.8 aug.
Herény . . .	6.0	7.4 nov.	4.4 aug.
Kis-Czell . . .	.	h i á n y o s	
Körmend . . .	5.1	6.3 nov. decz.	3.9 aug.
Szt.-Gotthárd . .	5.4	7.0 nov.	4.3 jul.

A borulat évi átlagos foka az 5-öt többnyire csak néhány tizeddel haladja meg s egyedül Herényben éri el a 6-ot, azaz *az ég* (az évi átlagban) *valamivel több, mint félig borult*. Legfelhősebb hónap a november s legderültebb az augusztus.

Szél.

A *szélviszonyokat* illetőleg *Hegyfoky* Kabos (A szél iránya a magyar szt. korona országaiban) közli az alábbi, egyedül rendelkezésre álló adatokat:

A szél uralkodó iránya az évben.

Észlelő állomás	Észlelési időköz	Szélirányok napokban kifejezve								
		É.	Ék.	K.	Dk.	D.	Dny.	Ny.	Ény.	Csend
Kőszeg . .	1876—85	*118*	11	3	26	*58*	47	3	34	65
Tarcsa . . .	1885—89	*64*	50	9	14	*55*	39	12	34	88
Herény . . .	1883—89	*65*	5	2	2	*37*	27	13	9	205
Kis-Czell . . .	187[illegible]—85	*136*	10	5	6	71	*80*	14	27	16
Körmend . . .	1876—85	*58*	21	23	12	*78*	26	16	6	125
Szt.-Gotthárd . .	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.

A számok napokat jelentenek, úgy, hogy egy-egy vízszintes sor összege mindig 365, t. i. a hány nap van az évben.

A táblázat azt az érdekes tanúságot szolgáltatja, hogy az állomások túlnyomó részén az északi szél a határozottan domináló az évben, amelyre

mindjárt a déli következik; csupán Körmend tesz e tekintetben kivételt, ahol a déli szél foglalja el az első helyet s erre következik az északi.

Az egyes évszakokat illetőleg, ami az északi csoportosításokban leginkább szembetünik, ez azon sajátság, hogy a Bakony vidékén minden évszakban egyaránt az északi szél az első, a déli a második helyet foglalja el. Erre nézve az okot részint a nyugaton levő Alpesekben kereshetjük, részint abban, hogy e vidéken a völgyek többnyire észak-déli irányúak. Miként a Mátra és a Hegyalja alatt nyugoti és keleti szelek viszik a főszerepet, úgy az Alpesek keleti oldalán északi és déli szél-nek kell uralkodnia.

A szélerősség becslés szerint való megállapítása nem igen szolgáltat összehasonlítható eredményeket, annyira függ ez az egyéni megítéléstől. Látjuk

A HERÉNYI CSILLAGVIZSGÁLÓBÓL.

ezt a szélcsendes napok számából is amiért is a szélerősségével nem is foglalkozunk részletesen. Csak annyit említünk még meg, hogy Tarcsán 43, Körmenden 33 a viharos napok átlagosszáma az évben.

Itt van helyén, hogy a külömben első helyet érdemlő meteorologiai elemről, a *légnyomásról* megemlékezzünk. *Róna* Zsigmondnak a légnyomás területi eloszlását feltüntető térképeiből amelyek 30 évi, (1861—90.) megfigyelés alapján készültek arról győződhetünk meg, hogy az évi eloszlásban a vármegye a tőle délnyugotra, Az Alpesek fölött fekvő légnyomási maximum határán fekszik, innét északkeletre kissé emelkedik, délkelet felé pedig fokozatosan csökken a légnyomás. Légnyomás.

A légnyomás téli (januári) eloszlásaugyanezt a képet mutatja, csakhogy még nagyobb határozottsággal, amennyiben a maximum sokkal erősebben domborodik ki, mint az évi eloszlásban. A nyári (juliusi) eloszlásban pedig sokkal laposabb nyugoti maximum mellett a légnyomás lassan csökken nyugotról kelet felé.

Az uralkodó északi szél minden esetre a légnyomás ez elhelyezkedésében leli első sorban magyarázatát.

A légnyomás 0 C° hőmérsékletre redukált 30 évi átlagos értéke Kőszegen (279.98 m. tengerszínfeletti magasságban) 737·13 mm.; tengerszínre redukált értéke pedig 762·5 mm. (a januáré 766·2, a juliusé 761·2 ugyancsak tengerszínre redukálva). A főmaximum az évi periódusban januárra (739·61 mm.), a főminimum pedig áprilisra (734·78) esik, egy másodrendű maximum szeptemberben s egy másodminimum novemberben ismerhető fel.

Zivatarok. A zivataros napok száma Kőszegen 29, Herényben 29, Tarcsán 35 évente; Kis-Czell, Körmend és Szt-Gotthárd nem figyelték meg rendszeresen a zivatarokat. Egyébként Vasvármegye s különösen észak-nyugoti része egyike hazánk zivatarokban leggazdagabb vidékeinek. Ami az égi háborúk évi periódusát illeti, Kőszeg zivatarfeljegyzései arról tanuskodnak, hogy leggyakoribb a zivatar juniusban, erre julius következik, legkisebb pedig természetesen a téli hónapokban. A napi periódusban a legtöbb zivatar d. u. 4—5 óra közt tör ki (ugyancsak Kőszegen), a legkevesebb pedig a reggeli órákban. A zivatarok húzódási irányát még Kőszeg is csak hézagosan jegyezte, ezen hiányos feljegyzések szerint legtöbbnyire észak-nyugatról jönnének a zivatarok, majd az északi és a délnyugoti irány következnék mint leggyakoribb húzódási irány. A kőszegi észlelő véleménye azonban az, hogy a délnyugoti irány a domináló.

Villámcsapások. Az egész országban Vasvármegyében van a legtöbb villámcsapás okozta tűzkár. 1890—94-ig terjedő öt év alatt nem kevesebb mint 107 ilyen kár jelentetett be hivatalosan.

Jégesők. A jégesők gyakoriságát már bajosabb megállapítani. A jégesős napok átlagos száma az évben 1 és 3 között ingadozik; vannak azonban évek, amikor 6-szor is fordúlt elő jégverés.

*

A meteorológia multja Vasmegyében. A m. kir. meteorológiai intézet évkönyveinek I. kötetében dr. *Schenzl* Guido az intézet volt érdemes igazgatója egybeállitja mindazon állomásokat, ahol már az intézet megalapítása (1870) előtt is folytak rendszeres meteorológiai megfigyelések. Eszerint Vasvármegyében észleltek: *Felső-Lövőn* 1857—70-ig és pedig 1857—61-ig dr. *Rothe* Károly tanár, 1862—69-ig Rothe Lajos tanár s 1870-ben *Neubauer* János tanító. A Rothe Károly tanár által az evang. tanodában véghezvitt észleletek a legjobbak és legtökéletesebbek közé tartoznak, melyek eddig Magyarországon nyilvánosságra jutottak. Az eredmények a bécsi központi intézet évkönyvein kívül külön értekezésekben is közzététettek. Azon szorgalomról, amelyet az észlelő úr tárgyára fordított, legjobban tanuskodik az a körülmény, hogy 1857 s 1858-ban naponkéntháromszor, 1859-beu és 1860-ban pedig XVIII órától (regg. 6 óra) X óráig (este 10 óra) minden órában (tehát naponkint 17-szer); 1861-ben és 1863-ban naponként ötször, 1862-ben és 1864-ben naponkint 9-szer történtek a feljegyzések."

Rohonczon 1868—71. okt.-ig *Kayszrál* Károly erdőmester észlelte, aki is Kőszegre távozván, ott folytatta a megfigyeléseket.

Szombathelyen 1864—67-ben *Németh* Ferencz tanító, 1868-ban ugyanő és *Kunc* Adolf tanár, 1869-ben pedig az utóbbi egyedül vezette a megfigyeléseket.

A m. kir. orsz. meteorológiai intézet megalapítása után a következő helyeken folytak s részben folynak meteorológiai megfigyelések:

Kőszegen 1871. okt.-tól 1881-ig bezárólag *Kayszrál* Károly erdőmester, innentől fogva napjainkig *Michaelis* Izidor ev. lelkész észlel.

Borostyánkőn 1876-bau és 1877-ben *Szakmáry* József főgimn. tanár, 1878-ban *Angerbauer* József plébános és *Schuch* Mihály tanító, 1879-től 1888-ig pedig az utóbb egyedül vezette a megfigyeléseket, amidőn is *Máriafalvára* távozván, ott észlel napjainkig.

Szomhathelyen 1873-ban és 1874-ben dr. *Kunc* Adolf tanár észlelt, 1876—1880-ig *Rezsőffy* Ggörgy tanár, 1881-ben *Edelmanu* Sebő és *Stronszky* Ágost tanárok, 1882-ben csak az utóbbi, 1883—85-ben pedig ismét Edelmann Sebő végezte a megfigyeléseket.

Kis-Czellen 1874—1879-ig *Veinel* János gépész-felügyelő észlelt, innen 1886-ig sűrűn változtak az észlelők (Bajza L., Paupier S. és Perényi S.)

Szt-Gotthárdon 1875-ben és 1876-ban *Lewanderszky* Frigyes cziszt. áldozár, 1878—

83-ban báró *Roszner,* 1884—85-ben *Mezey* Miksa cziszterczita áldozár, 1886-ban pedig egy jószágigazgatóság észlelt.

Körmenden 1876—86-ig *Turcsányi* Aladár ev. lelkész az észlelő.

Herényben 1883-tól napjainkig *Gothard* Jenő asztrofizikai obszervatóriuma észlel.

Tarcsán 1885-től napjainkig *Tribl* Ferencz tanító végezi a megfigyeléseket.

Végül *Muraszombatban* 1885—88-ban *Metzger* az észlelő.

A legjobb észlelési sorozatok Felső-Lövő, Kőszeg, Borostyánkő, Máriafalva, Tarcsa és Herény sorozatai, míg a többiek részint hézagosak, részint már a gyakran változó észlelők miatt sem elég egyöntetüek.

A legujabb időben (1896-ban) Alhó, Felső-Szölnök, Német-Szt-Mihály, Német-Ujvár, Szent-Elek, Szent-Gotthárd és Muraszombat szereltettek fel csapadékmérővel.

VASVÁRMEGYE NEMES CSALÁDAI.

Mint hazánk nagy részében, a Vasvármegye területén letelepedett nemzetségekről is, Árpádházi királyaink uralkodásának első századában csupán a hagyományok emlékeznek meg. A XII. század második feléből, még inkább a XIII. század elejéről, vagyis a tatárjárás előtti korból fennmaradt oklevelekből, bár elég bő tájékozást nyerünk ama kor birtokviszonyai felől, az egyes családok eredetére vonatkozólag nem bírunk biztos adatokkal s e tekintetben ismét a hagyományok és krónikák előadásaira vagyunk utalva, másrészről pedig zavarólag hat az a körülmény, hogy a Szent István és későbbi királyaink alatt betelepült jövevények uj hazájukban a letelepedési helyről vették nevüket s a fenmaradt oklevelek már mint vasmegyei birtokosokról emlékeznek meg róluk.

Közelebbről nem tudjuk meghatározni, hogy a honfoglalók mely törzsébe tartozó nemzetségek települtek le először a vármegye területén. Erre vonatkozólag egyedül az őrségi hagyomny szól, mely szerint az ottani őrállók *Öcsöb* és *Öse* kiséretében levő törzsektől származtak volna.

Öcsöb és Öse nemzetsége.

A külföldről jött jövevények leginkább a határszéli vármegyéket választották ki telepedésük helyéül. Vasmegye nyugati részén, a stájer határszélen, Wolfer comes a Küszyn-i (német-ujvári) hegyen favárat és barátkolostort épített, majd 1157-ben a kusyni apátságot alapította; tőle és testvéreitől, Henriktől és Hedriktől, a Héder-nemzetség vette eredetét, innen származtak a középkor rettenhetlen lovagjai, a Németujváriak, kikről a vármegye történetében már bővebben megemlékeztünk.

Héder-nemzetség.

Ettől délre, ugyancsak a stájer határ mellett egy másik jövevény nemzetség letelepüléséről értesülünk egy 1192-ben kiadott oklevélből. Ugyanis ez évben Buzád-Hahold nembeli Hahold comes megveszi Iván comes fiától, Páristól, 80 márkáért Lyndvát (Felső-Lendva) és a zalavármegyei Fenetiit. Ezen, a wartburgi kerületből származott nemzettség csakhamar kiterjedt Vasmegyében. Házasság útján Buzád fia, Buzád megszerzi 1227-ben néhai Sol

Hahold nemzetség.

Kőszeg a XVII. század végén.

Comes birtokát: Iváncsot, Almádot és Choakyt (Csákány?). Haholt hasonnevű fia, a ki Vasvármegye főispánja volt, 1236-ban János fiától, Gagántól, 214 márkáért Lyndvát ismételten megszerzi. A nemzetségek itt letelepedett ágából származtak a XIV. században az alsó-lyndvai Bánffyak.

A vármegye dombvidékének végén, a Rába völgye által határolt területen, találjuk II. Endre uralkodása alatt Jaák földjén a Wenczelintől származott Hebed, máskép Jaák (Gyák)-nemzetséget, mely ide Somogyból telepedett volt le, minthogy Kupa vezér leveretése után annak tetemes birtokait kapta meg. 1205-ben Szelestét nyeri az ezen nemzetségből származott Soda (Mike), 1221-ben pedig ugyancsak II. András Jaák a nb. Topoz, Jaku, Ebad, Touna, Gergely és Pousának érdemeik elismeréseül a vasvári Uraj nevű (mai Urai-Ujfalu) földet adományozza s még ez évben szerzi meg a család a vasmegyei Köröselő nevű birtokot Jovane comes fiaitól. Jaák-nemzetség.

A FELSŐ-LENDVAI VÁR UDVARA.

A Hermann-nemzetség, a mely a krónikák szerint Nürnbergből származott, 1226-ban tünik fel először; valószínűleg a Gyöngyös folyó mellékén telepedett le. Hermann-nemzetség.

Az eredetileg magyar Nádasd-nemzetséggel, bár kétségtelen, hogy sokkal régibb származású, okleveleinkben csak 1233-ban találkozunk először, mint Nádasd és Sár birtokosával. Valószínűleg ebből a nemzetségből származik ama Pethő (talán azonos az 1233. évi oklevélben említett Pethenáddal), ki Mizdó ispánnal egyetemben Vasvárt a tatár beütés ellen megvédelmezte. Nádasd-nemzetség.

A tatárjárást megelőző időből még a következő nemzetségekkel találkozunk a vármegye területén: Egyéb nemzetségek a tatárjárás előtt.

Pese vagy Pésa, 1221-ben fordul elő a Jaák-nemzetségnek Uraiba történt statuálásánál, mint Pesa (Pöse) helységbeli birtokos. Csörötneki Csörnök fia, István, 1205-ben kapta adományul Lapsa pusztát, a mai Szecsődöt s ezzel megalapítója lesz a Szechődy-családnak, végül a hatalmas Csák-nemzetség Ugodi birtokához Kemenesaljáról nagyobb terület és több falu tartozott.

A tatárjárás megszűntével uj korszak kezdődik a vármegyének családtörténetében. Tatárjárás után korszak.

A Herény-nembeli Bana fia Párisnak, eredetileg vasvári várjobbágyoknak (már megelőzőleg csere útján szerezték meg Senye földét 1256 ban)

V. István 1259-ben Káldot adja s ezzel megalapítja a századokon át virágzó Káldy-családot. A család 1282-ben Gulácsot szerzi meg, 1293-ban ősi birtokát, Kámont váltja vissza.

Hermánok. A Hermán-nemzetség birtokait a IV. Béla király által adományozott Szalók földjével szaporítja, a mihez 1273-ban Sár birtok egyharmadát, 1274-ben Lapsa-pusztát, 1277-ben Herény helységet és 1280-ban Hídvéget, ez utóbbit királyi adomány útján, szerzik meg. 1281-ben az említetteken kívül még Bessenyő, Hermán, Kölked és Bogát pusztákon osztozkodnak.

Németujváriak. A Héder-nemzetségből leszármazott Németujváriak ekkor jutnak legfőbb hatalomra és gazdagságra. 1279-ben a vasvári káptalan előtt megtartott osztály alkalmával Henrik bán fiai közül János a következő birtokokat nyeri: Borostvánkő, Kőszeg, Doroszló, Guár, Ablánch, Pereszteg, Kuneche, Tuskánd, Pulad; Miklós pedig a Szent-Vid, Bozsok, Szerdahely, Czák, Velem, Gosztony, Envyd, Karala, Styplek és Thunze nevű birtokokat. Birtok-

A NÉMET-UJVÁRI KINCSEKBŐL.

csere útján megszerzik Semjént (1287.) és Egervárát (1288.). Hatalmukat mi sem mutatja inkább, mint az, hogy híveiknek birtokokat adományoztak; igy Miklós nádor Doroszló nevű hivének az asszonyfalvi vár birtokát adja, a kiben a Rumy-család törzsatyját keressük.

Nádasdyak. A Nádasd-nemzetségből legelőször a nádasdi Darabos-család válik ki a század végén. Birtokaik az ugynevezett „Hegyháton" terültek el, köztük Morácz, Lánka, Belmura és Sár fordulnak elő az 1265-iki osztályban. Ezekhez 1272-ben Monyoródot és Gecsét szerzi meg Chapó fia, András; majd Hodászi (1273.) és Döröcske (1278.), Halogy-Tótlak (1291,) kerül a nemzetség birtokába. A Buzád-Hahold-nemzetség birtokai egy részét, hatalmaskodásai miatt, a Jaák-nemzetségnek volt kénytelen átengedni; 1267-ben még Niczk birtokában volt, 1268-ban azonban egyezség útján Sukorodi Kenéznek és Izsépnek adják. Utóbb 1297-ben Hahold fia, István borsodi főispán, királyi adomány útján Belmurát szerzi meg, 1299-ben pedig az Ochuz bánnal kötött birtokcsere folytán, 14 zalamegyei falu birtokába jut.

Jaákok. A Jaák-nemzetségből leszármazott Ebed fiait IV. Béla 1267-ben Niczk birtokába rendeli beiktatni, de ezen, eredetileg a Buzád-nemzetség tulajdonát képező birtok egyharmadát csak a következő évben kapják meg, több rába-

menti birtokkal egyetemben, három Jaák-nembeli megöletése fejében. A nemzetség mindinkább kiterjedt és számos ágra szakadt. Még a tatárjárást megelőző időből különvált Chkwna ágából származnak a Szelesteyek; Ebed ágából veszik eredetüket a Nitzky- és Kemény-családok, a melyeknek birtokai a Répcze és a Kőrös között terültek el. IV. László a Németujváriak foglalása ellen megvédi őket és 1273-ban a Battyán földtért adja a sitkei Jaákoknak (innen származnak a Sitkeyek), majd 1273-ban Inczédet, Rába-Szt-Mihályt, 1274-ben Kovácsit, 1278-ban Thazárt. Ezenkívül birtokukban találjuk még Béljákot, Kőröselőt, Semjént, Gyöngyösfőt és Uj-Gidet.

A NÉMET-UJVÁRI KINCSEKBŐL.

A gyakori birtokcsere folytán ujabb nemzetségek települtek le a vármegye területén. 1255-ben találkozunk először Geregen fiával, Barabás comessel, ki Kőrösmegyéből Sári-Szék fiával, Pállal, kötött birtokcsere folytán Fancska, Középfalu, Gekynus, Pozva és Pincze birtokába jutott. Ez a Barabás a letelepülési hely egyik földterét nemzetségi nevéről nevezte el, úgy, hogy később Gyeregye helység ősi helynek tekintetett. Ujabb nemzetségek a XIII. században. Gyeregen-nemzetség.

IV. László a Guthkeled-nemzetségből származott Omodénak 1275-ben Lindva várát adományozta, aki megalapítja a felső-lyndvai Bánffy-családot. Felső-lyndvai Bánffyak.

V. István 1272-ben Osl bán fiainak, az Ostffy-család őseinek, az Alcsep nevű birtokot, 1283-ban IV. László király Buruzthot adományozza, 1276-ban pedig Beled comes, a Viczayak őse, Keczel helységre nyer adományt, melyet azonban a király a következő évben elcserél. Ostffyak. Viczayak.

Az Árpádház kihaltával támadt belzavarok lecsillapítása után I. Károly király az északról jövő támadások ellen törekedett a vármegyét biztosítani. E végből már a XIII. században Borostyánkő és Német-Ujvár között letelepített és megelőzőleg is szabadalmakkal bírt határőröket 1327-ben a királyi nemes szolgák sorába emelte és Miklós ispán vezetése alatt egy területre összevonta. Ezeknek az őröknek az utódai (65 külön nevű család) 1582. február 28-án Rudolf királytól Alsó- és Felső-Eőrre adományt nyertek. Ezen adománylevélben a következő családok vannak felsorolva: Felső- és Alsó-Eör családai.

1. Ádám, 2. Adorján, 3. Alberth, 4. Andorkó, 5. Balás, 9. Balla, 7. Barthomej, 8 Becsker, 9. Beökeös, 10. Benkő, 11. Bertha, 12. Berthók, 13. Dongó, 14. Eördögh, 15. Fábián 16. Fajt, 17. Farkas, 18. Filep, 19. Finta, 20. Folta, 21. Gáll, 22. Gángol, 23. Geörögh, 24. Gerötz, 25. Hágen, 26. Hegedős, 27. Hegyi, 28. Heöbök, 29. Imre, 30. Jáky, 31. Jost, 32, Kántor, 33. Kázmér, 34. Kelemen, 35. Kiss (másképp Steft), 36. Kondor, 37. Kollár, 38. Leeb 39. Magyar, 40. Merth, 41. Miklós, 42. Müer, 43. Nagy, 44. Orbán, 45. Oswalth, 46. Otth, 47. Pajor, 48. Pált, 49. Patyi, 50. Pongrácz, 51. Pyerker, 52. Seyper, 53. Simon, 54. Siskó, 55. Stelcser, 56. Steft, 57. Thisba, 58. Tóth, 59. Török, 60. Tornyos, 61. Varga, 62. Vas, 63. Zabó, 64. Zámbó, 65. Zarka.

Az adománylevél 1611. február 16-án ujból megerősíttetett.

Az Anjouk uralkodása alatt családtörténetünkben két nevezetes mozzanat észlelhető. Ez időtájt válnak ki az egyes ágak az ősi nemzetségből és családnevet vesznek fel; továbbá a nemesség Róbert Károly, Nagy Lajos, de főleg a Zsigmond király által adományozott czímerekkel ezen időtájt kezdett élni. Vegyesházbeli királyok.

E tekintetben kivételt képeznek egyes hatalmas főurak, mint a Németujváriak, kik már az Árpádházi királyok idejében használtak, külföldi példák után, czímert.

Birtokváltozások a XIV. században.

A birtokviszonyok tekintetében hasonlókép jelentékeny változásokat tapasztalhatunk.

Károly uralkodásának első éveiben a Németujváriak pusztításaitól szenvedett a vármegye. Számos, erőszakkal elfoglalt jószágot, mint a Buzád-Hahold-nemzetségtől Lyndvát, a királyi hatalom szerezte vissza. 1323-ban az e nemzetségből leszármazott alsó-lyndvai Bánffy Miklósnak a hozzátartozó Barkócz, Petrócz és Iváncz birtokokkal egyetemben. A család ekkor mindjobban lehuzódik Zalavármegyébe, hol századokon át virágzott.

A Geregen-nemzetség megszerzi Egervárát, melyre 1302-ben Venczeltől nyer adománylevelet; 1325-ben Gyeregye és Tancska birtokok ura. Az e nemzetségből leszármazott Egerváry-család fényben és vagyonban mindegyre növekszik. Már a XIV. század közepén kiváló férfiakat adott a vármegyének. Egerváry György 1349-ben Vasvármegye főispánja és I. Lajos követe

SZEGEDY-ENSCH KÁROLY BÁRÓ KASTÉLYA HERMÁNBAN.

Egerváry Mihály és Benedek alispánja volt (1363). Majd 1379-ben Németujvári-Kakas Miklós fia, Henrik, ellen perelnek, ki birtokaikat elfoglalta.

A Németujváriak hatalomban mindinkább hanyatlanak, 1314-ben Sár birtokukat adják el Bertalan vasvári birónak, Németujvári Miklós tisztjének, a ki ez évben még Kölkedet szerzi meg a Haraszt-nemzetségtől, majd 1326-ban a Békén nevű birtokot.

A Németujvári-nemzetség a XIV. században két főágra oszlik, az egyik a Szekcsői Herczeg-család, mely egészen a XVI. század elejéig élt, a másik a Tamássi-ág, mely elszakadt Vasmegyéből.

1348-ban a nemzetség másik ágából leszármazott Hédervary-család nyert pallos-jogot birtokaira, de, úgy látszik, később vasvármegyei birtokait elvesztette, mert midőn 1437-ben a Hédervary- és a szekcsői Herczeg-családok javait összeirták, tömérdek birtokaik közt nem találunk vasmegyeit.

Hasonlóan eltünik a Haraszt-nemzetség, továbbá a Guthkeled nb. felső-lyndvai Bánffyaknak is nyoma vész. Ez utóbbiak 1323-ban még megveszik Ivánczot a Buzád-nemzetségtől, de 1347-ben már a Balogh-génuszból származott Széchy Miklóst találjuk Felső-Lendva birtokában, honnan az ág előnevét vette.

A Nádasd-nemzetség több ágra oszlik. Ezek közül a Mákfai ág, Deregne

és Kis-Kócs, Mihályfölde és Ivanócz birtokosa. (1314.) Ez ágból vette eredetét a nádasdi Darabos-család, melynek tagjai Nádasdon kívül Zalában is birtokosok voltak.

A Pethő-ágat, melyből a gersei Pethő-család származik, 1312-ben Szindaföld birtokában találjuk.

Ez utóbbi, a királyhoz hű család szintén ki volt téve a Németujváriak erőszakosságának. Csapó unokáját, gersei Pethő Lászlót Henrik bán megölette, testvérét pedig a gersei templomba űzve, azt reá gyujtotta. Az egész családból csupán Margit, férjezett Magyar Pálné, maradt fenn, a kinek a király 1332-ben az összes birtokokat adományozta, Magyar Pálné azonban birtokait 1360-ban az Ágoston-rendnek hagyományozta.

A Csapó másik fiától származott Pethő-család hosszú időn át virágzott, számos kiváló férfiút adván a hazának, mint azt később látni fogjuk. A tulajdonképeni Nádasdi-ágból származott Nádasdy-családot 1347-ben Petáncz

A HERMÁNI KASTÉLY MŰKINCSEIBŐL.

birtokában találjuk, innen a család birtokai jóformán az egész vend vidékre kiterjedtek.

A Káldy-család 1312-ben Sár birtokát rokonának Köcsky Sándornak engedte át. Ezen kiváló férfiú után maradt családról nem bírunk tudomással. A Káldy-család ellenben folyton gyarapodott.

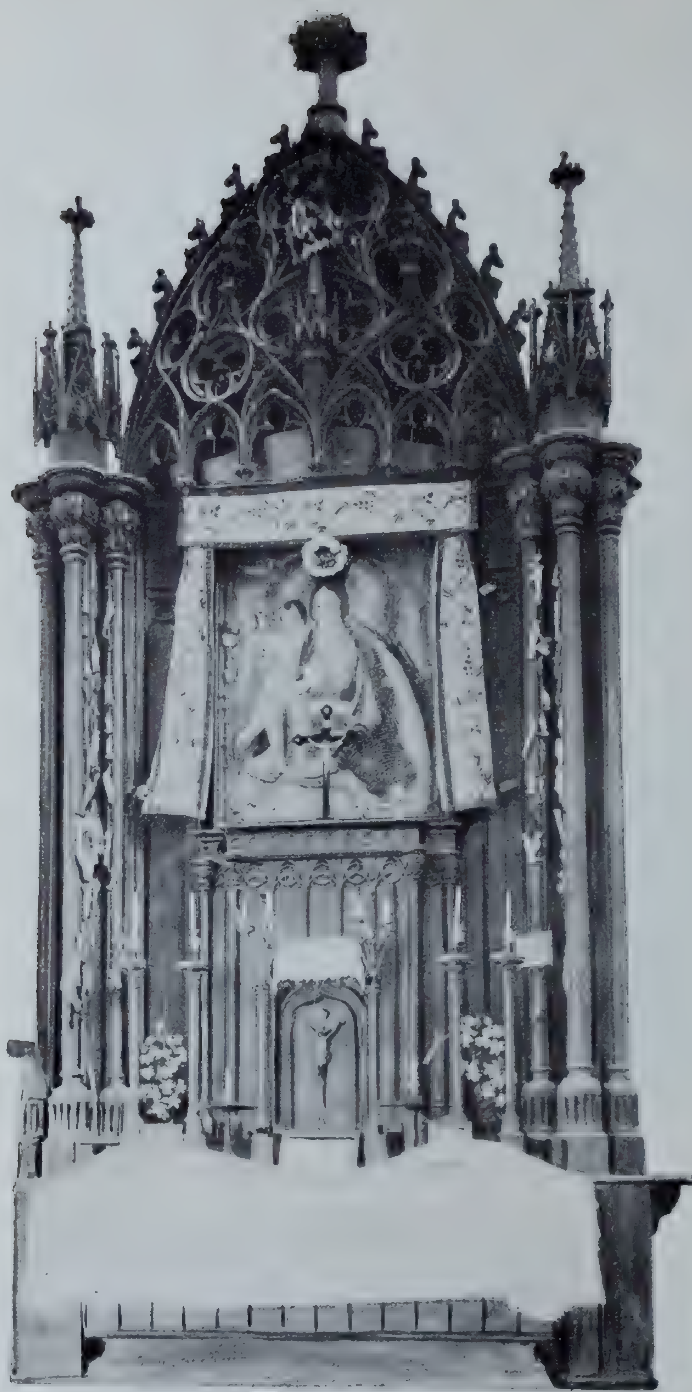
1313-ban Káld és Herény, 1317-ben Gyeli (Jeli major), Kamanati (Kám?) birtokában találjuk. 1347-ben megveszik Gulácsot, 1368-ban pedig Kám és Nádszeg felett egyezkednek.

A Hermán-nemzetségből származott Polányi-család Rendek és Polyán birtokosa.

1350-ben a Pese-nemzetség kihalt. Birtokait 1374-ben gulácsi Vörös Péter és János szerezték meg.

A Jaák-nemzetség két tagja: Nagy Márton a jaáki, Chépán bán pedig a pornói apátságot alapítja 1325-ben. Az Ebed törzséből leszármazott Nitzky-családot Kovácsi (Rába-Kovácsi), Niczk, Egerszeg, (Kemény-Egerszeg) és Thazár, majd Domonya-Sebeföld birtokában találjuk.

A Sitkeyek 1327-ben Véged és 1347-ben Battyán helységre nyernek adományt, a Kemény-család Gyóró birtokában erősíttetik meg 1350-ben.

FARAGOTT OLTÁR A NÉMET-UJVÁRI VÁRKÁPOLNÁBAN.

Az Osl-nemzetségből leszármazott Ostffy-család 1346-ban osztozik Asszonyfalva (mai Ostfi-Asszonyfa) birtokában, Hőgyészt 1345-ben Lajos király adományozza Ostffy Domokos, macsói bánnak és veszprémi főispánnak. Mindszent és Nárain kivül Sopron, Valkó és Baranyamegyében voltak birtokai.

Ezen nemzetség csornai ágából származott Kanizsai István zágrábi püspök, a szalonaki vár birtokosa, melyért Lajos király 1371-ben több falut adott cserébe.

A Peduri-család a Gyöngyös mentén volt birtokos (1348).

Ellerbach.

Nagy Lajos király uralkodása alatt uj családok telepednek le Vasvármegyébe. Ellerbach Konrád, a ki a nápolyi hadjáratban vett részt, megszerzi Kerekit, máskép Monyorókeréket és erre 1357-ben nyer megerősítést a királytól. Családja másfél századon át virágzott.

Lőrente-nemzetség.

A Lőrente-nemzetségből származott Esseg-váry-család házasság útján jut Szilvágy és Albér birtokába, míg a másik ág, a Bezerédjek, csak később telepednek le Vasmegyében.

Zsigmond birtok-adományozásai.

Zsigmond király uralkodása alatt változás áll be a vármegyei családok történetében. Több izben intézett felkelések leveretése után az elkobzott javakat híveinek szétosztotta, a mi számos uj családot hozott Vasmegyébe.

Garai Miklós és János 1392-ben Kőszeget kapták Zsigmondtól a Ráczországban bírt váraikért cserébe, 1404-ben Rohonczot s ezt megelőzőleg Sár birtokát szerezték meg Gencsi Benedektől.

Egerváry Mihály sárvári várnagy és Vasmegye alispánja, Nápolyi László beütése alkalmával tanusított hűsége fejében, számos zalai birtokot nyer adományúl. Ettől kezdve a család fényben és hatalomban egyre növekszik s Egerváry László († 1495.) horvát-szlavón bánnal, a család gazdagsága tetőpontját éri el. Tizenhárom vármegyében fekvő birtokai, halála után nagy-

részt a Kanizsay-családra szállottak s ezzel a család lehanyatlott; ősi birtokát, Gyeregyét, is elzálogositotta. XV. század.

Gersei Pethő János és Tamás, a hűtlenségbe esett Körmendi János Olaszka, Kovácsi és Olaszfalu birtokait nyerik 1403-ban, László és Pető Vasvármegye alispánjai s Dénes, kilencz falu birtokosa, 1404-ben a Répcze mellékén fekvő falukat, 1438-ban pedig Vasvárt nyerik a királytól; Pethő Miklós 1479-ben Kölked birtokába jut.

A Nádasdyak 1414-ben Mákfa, Ivanócz, Nádasd és számos vend falura nyernek donácziót; birtokaik Felső-Lendva, Mura-Szombat és Körmend között terültek el, a hol a nádasdi Darabos-család Szőcsét birta.

Az Ostffyak ez időben pereltek a Fraknói grófokkal, 1407-ben kapták Guárt, azonfelül birtokaikat az 1407 és 1412 évi donáczió, Jánosháza, Karakó, Nagy-Saágh, Pereszteg és nyolcz más faluval gyarapította.

BATTHYÁNY-FÉLE NÁSFA.

Kanizsay János esztergomi érsek és testvérei 1401-ben Borostyánkőt és Lékát kapták a hozzátartozó falvakkal, majd 1464-ben a döbrentei Himfyek hűtlensége folytán elvett Káld és Gulacs helységeket.

A nemesség közűl a XV. században, következő családok virágzanak: Bogáty, Bucsay, (1516) Byllei (1462) Deák, Gerzsenyi, Rádóczi, Györgyfi (1495) Hermáni s az e nemzetségből származó Baldon (1434) Hermán, Tilaj, Tömörd, Marcelfalva, Kajd, Vajdafalva és Szt-György Benedek birtokában. Káldy Herény, Senye birtokosai. (E családból származott kis-nádai Benedek- és Füztői-család II. Ulászlótól 1512-ben az ősi birtokokra uj adományt nyer.) Bedegi Nagy, Pogány, Rumy, Szecsődy, (Szécsőd, Kajd, Kukmér, Csernök és Cséke birtokában) Sibrik, Szarvaskend birtokosa, Szász, Szép, Eötvös, Terjék, Jánosfa birtokosa, Taródfalu, Lapsa puszta birtokában.

Az adó alá eső telek ez idő tájt 4500—5000 közt váltakozott. Az 1494. évi segedelemből a főurak vasmegyei birtokaira következő összeg esett:

Paumkirchner György (Szalonak) 937 frt, Ujlaky (Német-Ujvár) 468 frt, Elderbach (Monyorókerék) 407 frt, Kanizsai (az Egerváry-birtok után) 207 frt, Kinizsy Pál 174 frt, a somlói vár tartozékai után.

Az 1495. évi segedelemből: Széchy-család, Felső-Lendva 228, Kinizsy Pál 250, győri püspök 200 (Szombathely és Ujfalu), egri püspök (családi birtokai után) 52, Pogány-család 40 frt.

Közvetlenül a mohácsi vész előtt a Batthyány- és Erdödy-család letelepedését a vármegye történetében már ismertettük. Batthyányak és Erdődyek.

A mohácsi vészt követő kor birtokviszonyairól a dikális konskripcziók nyujtanak adatokat s különösen az 1548-ik évi összeírás igen tanulságos. A mohácsi vész után.

A régi családok jóformán mind eltüntek vagy elszegényedtek; helyüket beköltözött és uj családok foglalják el. Az egész vend vidék, Muraszombattól Dobráig és Velemérig, a Rába völgye Gyanafalvától Gyarmatig, ama kor dúsgazdag földesuráé, Thurzó Eleké volt; kiterjedt birtokaihoz hozzá tartozott a szent-gotthárdi, dobrai uradalom, továbbá a Hegyháton Győrvár, Boldogasszonyfalva és Hodász, összesen 51 falu. Batthyány Ferencz birtokai a Rába folyó balpartján terültek el; Radafalvától egész Körmendig, illetve Hollósig 48 falu ura volt. és ezenkívűl övé volt a szent-eleki uradalom s a német-ujvári vár és uradalom.

Erdődy Pétert 45 falu uralta s birtokai a Pinka völgyén s a Gyöngyös mellékén terűltek el. Közte: Vörösvár, Felső-Fűzes (Gyepű-Fűzes), Monyorókerék, Vép, Szőllős máig is a család birtokában vannak, ezenfelűl Bogát, Csákány, Ják, Porpácz és Rádócz is az övé volt.

Az Erdődy- és Batthyány-birtokok közzé Pukhamár Longiusnak, a szalonaki vár urának 30 faluja ékelődött be. Nagy-Nardán kívűl Kukmér, Kertes és Komjátot is birta.

Nádasdy Tamás sárvári, lékai, ikervári birtokaihoz 18 jobbágy-község tartozott, a család gazdagságban csak ezután emelkedett. A nemesség közűl Polányi Ferencz, a Gyöngyös és Rába mentén 13 falút bírt, közte Hidvégh, Hermán, Molnári és Táplánfa.

Utána következnek: Szelestey 10, nádasdi Darabos 8, laki Bakich és Goszthonyi 5—5, Hashágyi, Nádasdy, gersei Pethő, Rumy, Sibrik, Sennyey,

A NÉMET-UJVÁRI DRASKOVICH-KASTÉLYBÓL.

Tharródy 4—4, továbbá Marrus (karádföldi), Nitzky és Zalay (a vend vidéken) 3—3, végűl a nagy-unyomi Akács-Fodor-, Károlyi-, Prosznyák-, Szentléránti- és Zarka-családok és Csáky István és Farkas Miklós 2—2 falúval.

Az egyháziak közűl a pornói apát 5, a vasvári káptalan 2 falu földesura volt, 5 pedig teljesen elpusztult és üresen állott. Az említett családokon kívül az 1548. évi összeírás a következőket sorolja föl:

Byxy, Bornemissza, Büky (Péteriben), Csencsi, Demjén, Dénesfalvi, Egerváry, Erdély, Gálfy, (Petánczon), Herényi, Heésy (Prosznyákfán), Herre, Horváth, Jajtai (Csömöte), Jakabházy, Káldy, Kisfaludy, Logody, Mester, Mestery, Pogány, Saali, Sárkány, (Dozmat) Sárffy, Soós, Soóskúthy (Kis-Csajtha), Szajkó (Métnek), Szalay (Köveskút) Szechődy, Telekessy, Török, Tulok, Zámbó, Zichy (Vát).

XVI. század második fele.

Családtörténeti szempontból tán egy korszak sem tüntet fel oly hullámzást, mint a XVI. század második fele. A törökök folytonos előnyomulása folytán elűzött földesurak mindenféle eszközökkel igyekeztek elveszett birtokaikat ujabb szerzésekkel pótolni. Ama kor zavaros politikai és társadalmi viszonyai különösen alkalmasak voltak e czélra. Erőszakos foglalások terén főuraink jártak elő példájukkal, de más részről a köznemesség közül is sokan emelkedtek fel ez úton a hatalmasok közé.

Enyingi Török Bálint számos birtokot foglalt el, közte Szécsényt, Csázt, Csehit, Acsádot, Köveskutot és Mindszentet, melyekhez Török Ferencz 1567-ben Péczel és Megyehidát vette zálogba Zrinyi Györgytől. E birtokok házasság útján a telekesi Török-család birtokába jutottak, mely ezáltal a leggazdagabb köznemesi családok közé emelkedett.

Erdődy Péter gróf 1546-ban elzálogosítja Veresvárt Nádasdy Tamásnak s nejének, majd 1549-ben a vendvidéki birtokaik miatt támad perük a Széchy-családdal, míglen 1553-ban Zrinyi Miklós Monyorókerék és a hozzátartozó 33 falu birtokába jut s ezzel kezdetét veszi a Zrinyi- és Erdődy-család közt fél századon át tartott birtokper. A Zrinyiek sem maradnak meg az egész Erdődy-vagyon birtokában. Vérthessy György 1564-ben erőszakos támadást intéz Monyorókerék ellen, Vörösvárt pedig Zrinyi György 1567-ben Széchy Margitnak és férjének zálogosítja el.

Az Erdődyek birtokaik nagy részét elvesztik, 1595-ben Körmendet adják

A KÖRMENDI VÁRKASTÉLYBÓL.

el Kaszaházy-Joó Jánosnak s csak 1613-ban szerzi vissza az összes ősi birtokokat Erdődy Tamás bán.

A Batthyányak e korban emelkednek legnagyobb hatalomra, úgy, hogy a vármegyei portákból $^1/_3$-ad rész ezen család birtokában volt. Az összes birtokokra 1575-ben Batthyány Boldizsár uj donácziót nyert.

A Nádasdy-család ifjabb ága a főrangú családok közt foglal helyet, míg a nádasdi és a vendvidéki ág hanyatlik. Nádasdy Márton halálával 1591-ben birtokai szétosztattak, miáltal utódai a kisebb birtokosok közé kerültek.

1567-ben Miksa császár Somlyó, Miske, Pápócz s több kemenesaljai falut szebeni Farkas Péternek, Vizkeleti másként Ferenczi Jakabnak és Szörcsöky Benedeknek adományozott, de az ezen birtokokra igényt tartó Sitkey-, Csoron-, Ostffy-, Mestery-családok, a pápóczi perjel s Széchy Margit tiltakozása következtében nem sokáig maradtak e faluk birtokában.

Az 1582-ik dikális konskripczió a vármegyében $1132^3/_4$ szabad és $344^3/_4$ hódoltsági portát talált; ezek a vármegye főurai s birtokos családai közt következőkép oszlanak meg:

Batthyány Boldizsár (Német-Ujvár, Szalónak, Csákány, Rohoncz)	415	porta
Poppel László (Dobra, F. Lendva, Mura-Szombat $\frac{1}{2}$)	$121\frac{1}{2}$	"
Gróf Gyula (Mura-Szombat)	$93\frac{1}{2}$	"
Szent-gotthárdi apát	$84\frac{1}{2}$	"
Zrinyi György gróf (Vép Monyorókerék)	$76\frac{1}{2}$	"
Nádasdy Ferencz és Kristóf gróf özvegye	$66\frac{1}{4}$	"
török, Telekesi (Szécsény, Acsád)	48	"
Ostffy (Hőgyész-Mindszent)	40	"
Csoron (Jánosháza, Pereszteg)	$38\frac{1}{2}$	"
Győri püspök	37	"
Vasvári káptalan	$33\frac{1}{2}$	"
Polányi	22	"
Pethő (Vasvár)	$21\frac{1}{2}$	"
Darabos, nádasdi	$18\frac{3}{4}$	"
Erdődy gróf (Körmend)	$18\frac{1}{2}$	"
Pornói apát	$14\frac{1}{2}$	"
Nádasdy (Petáncz)	$13\frac{1}{4}$	"
Rumy	$13\frac{1}{2}$	"
Sitkey	12	"
Ládonyi (Magyar-Gencs)	10	"
Bakacs (Martonfalva)	9	"

A BATTHYÁNY-OBELISZK KÖRMENDEN.

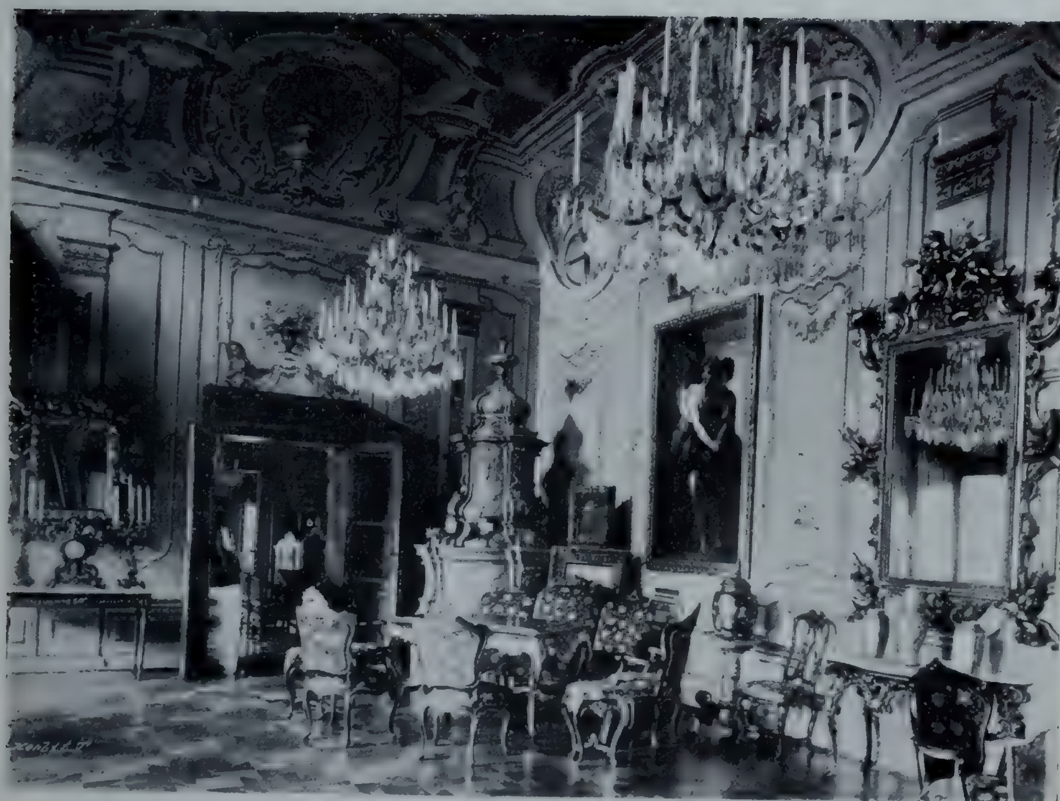
Továbbá a Káldy, Nitzky, Tharródi- és Szelestey-családok $7\frac{1}{2}$, a pápóczi prépost 7, Ivánczy $6\frac{3}{4}$ Pálásthy $6\frac{1}{2}$, Síbrik $6\frac{1}{2}$, Szecsődy 6, Goszthony $5\frac{1}{2}$, Bothka, a jáki apát, Zarka 5—5 Sennyey, $4\frac{1}{2}$, a dömölki apát, Megyery, Zámbó 4—4, Akacs, Sárffy $3\frac{3}{4}$, Dánielffy, Pathy, Szentiványi $3\frac{1}{2}$—$3\frac{1}{2}$, Debreczeny, Kisfaludy, Sárkány 3—3, Bád (Gosztony), Csányi, Esseghváry, Győrffy $2\frac{1}{2}$—$2\frac{1}{2}$, Chernel, Jánossy, Károly, Kelédy, Kemény, Szent-Mártoni, Sallér, Wérthesy (Nagy-Szőllős) 2—2, Csáfford, Egerváry, Erdélyi, Hegyi, Guary, Prosznyák, Tulok, Wragovics, Zalay $1\frac{1}{2}$—$1\frac{1}{2}$ portával birtak.

Az említetteknél kívül kisebb birtokosokként a következő családok szerepelnek: Ankeraither (Vajdafalva), Ányós, Barkolczy, Beiczy (Bucsu), Beréndy, Csery (Poty), Csencsy, Csemetey, Dömölky, Eördögh (Hetye), Eölbey, Farkas (S.-Ujfalu), Fáncsy, Hertelendy, Hetyei, Hollóssy, Horváth, (Csemete), Kaszaházy, Joó, Inthay, Kávássy, Kesserü, Kövér (Musznya), Kövessy (Rátót) Kuskóczy, Kutassy, Laky, Lénárthy, Lóránt (Olad), Malacsi, Mestely, Nádallyay, Pálffy, (F.-Rönök), Rayky (Torony), Rudnay, Seöber (Csemete), Szép (Porony), Szalay (Korong), Szabadkai, Tekenyey (K.-Szt.-Márton), Thék, Ujlaky (Domaföld), Uky, Zekóczy.

XVII. század. A XVII. század első felében virágzó családokról és birtokviszonyokról az 1626 és 1648. évi összeírások nyujtanak tájékozást. Az 1626-iki összeírás szerint a Batthyány-család 238 portával bírt, a Széchyek (Felső-Lendva) 63-at, az Erdődyek 49-et, a Nádasdyak $36\frac{1}{2}$ portát bírtak. A többi birtokosok javára a következőket találjuk feljegyezve (a családnév után zárjelbe tett helységnév a főbirtokhelyet jelöli):

Choron (Jánosháza)	20	porta.
Vasvári káptalan	9	"
Török (Szécsény)	$8\frac{1}{2}$	"
Kisfaludy (Lak, Magyar-Gencs)	$5\frac{1}{2}$	"

A MURASZOMBATI SZÁPÁRY-KASTÉLYBÓL.

Hoslvei György	5 1/2 porta
Rumy család	4 1/2 „
Cziráky „ (Kenyeri)	3 1/2 „
Bakacs „ (Mártonfalva)	2 1/2 „
Káldy „	2 „
Sibrik „	2 „
Nádasdi Darabos család	2 „
Nádasdy (nemes ág)	1 1/2 „
Gersei Pethő-család (Vasvár)	1 1/2 „
Nitzky (Petrócz)	1 „
Sennyey	1 1/2 „
Szelestey	1 1/2 „

Az 1648. évi összeírás szerint főuraink közűl Batthyány Ádám 262, Batthyány Borbála 23, az Erdődyek 68, Nádasdy Ferencz 49 1/2, Széchy Dénes és Tamás 39, Csáky László 33 portával bírtak. Ezenkívül a Choron-család 22, a Török-család 12, a Kisfaludyak 9, Bakács, Cziráky, Rumy, Sibrik, Viczay 4—4, Deseő (Tömörd) 3, Ivánczy 2, Balogh, Gorup (Olad) 1 1/2, nádasdi Darabos, Hertelendi (Rátót), Malakócsy, gersei Pethő, Sennyey, Zrinyi Miklós (Puczinecz és Hidegkut) 1—1.

ÖZV. BATTHYÁNY BÉLÁNÉ KASTÉLYÁBÓL, NÉMET-UJVÁROTT.

Eszterházyak. A XVII. század második felében mélyreható változás áll be a vármegyei családok történetében. Nádasdy Ferencz országbíró elkobzott javai közül Lékát, Klastronnal és Kereszttúrral, valamint a hozzá tartozó 36 más bírtokkal egyetemben, 1676-ban Eszterházy Pál gróf, a későbbi herczeg, veszi meg a fiskustól 200,000 frtért s e birtokok 1695-ben az akkor alapított családi hitbizományhoz csatoltattak. Ugyanekkor a sárvári uradalom Széchenyi György esztergomi érsek birtokába ment s azt 1678-ban testvérének, Lőrincznek adta; a család ezekhez még Szent-György és Egervárát szerezte meg 33.000 frtért s ezenfelül 1687-ben királyi adományt nyert.

Szápáryak. A Szápáry-család 1687-ben szerezte meg Kéry Ferencztől és neje, Széchy Juliánnától, az egykori Széchy-birtokot, Mura-Szombatot.

Az Orczy-család peregyezés útján kerül hozzánk 1698-ban, Szegedy Pál alispán pedig Acsádra és Köveskútra nyer adományt.

A kurucz-világ lezajlása után Ebergényi László tábornok az ősei által XVIII. század. örökölt birtokait számos ujabb donáczióval gyarapítja. A XVIII. század folyamán nagy vagyonra tesznek szert a szentgyörgyi Horváthok is; számos birtokot szerez a Horvátországból jött Skerlecz-család; a Sigrayak 1728-ban bárói, 1787-ben grófi rangra emelkednek, úgyszintén Mária Terézia alatt a Festetich- és a Sennyey-családok is. A század vége felé az Inkeyek megveszik a sárvári uradalmat.

AZ IKERVÁRI BATTHYÁNY-KASTÉLYBÓL.

FESTETICH ANDOR GRÓF KASTÉLYA SZELESTÉN.

Uradalmak.

A CSÁKÁNYI KASTÉLY MŰKINCSEIBŐL.

A jobbágyság felszabadulása előtt Vasvármegyében 33 uradalom volt, ezek közül 11-et: a német-ujvárit, körmendit, rohonczit, szalónakit, dobrait, borostyánkőit, ikervárit, miskeit, pinkafőit, csákányit, rakicsányit, Muraszombat egy részével, a Batthyány-család herczegi és grófi ága bírta, az Erdődyek a mai napig is bírják a gyepü-füzesit, a jánosházit, a monyorókerékit, vépit és a vörösvárit. Estei Ferencz főherczeg a sárvárit és pornóit, a többi családok közül a Nádasdy grófok a felső-lendvait, herczeg Eszterházy a kőszegit, a Festetich grófok a baltavárit és vasvárit, gróf Szápáry a muraszombati felét, gróf Somogyi a ságit, gróf Cziráky a kenyeriit, gróf Széchenyi az egervárit, gróf Sigray az ivánczit és báró Sennyey a rába-szentmihályit.

A jobbágyság felszabadítása után megváltozott birtokviszonyok folytán az egyes családok, vagyonuknak utódaik számára való biztosítása czéljából hitbizományokat létesítettek. Ezen hitbizományok jelenlegi haszonélvezői: Draskovich Pál gr. (1887), Erdődy Tamás gróf, Erdődy Ferencz gróf (1872), Festetich Andor gróf (1876), Festetich Kálmán gróf (1870), Festetich Imre gróf (1877), Szegedy-Ensch Károly báró (1886). (A név után zárjelbe tett évszám az alpítási évet jelöli.) Ezelőtt még két hitbizomány alakult; az egyiket Batthyány Lajos nádor alapította 1746-ban s jelenleg Batthyány-Strattmann Ödön herczeg a haszonélvezője; a másikat Festetich Pál gróf létesítette 1765-ben; haszonélvezője Festetich Tasziló gróf.

Hitbizományok.

*

Alább közöljük a vármegyei családokat, különös tekintettel azokra, melyek a földesúri jogok tényleges birtokában voltak: [1]

Acsády. *Acsády.* Eredetileg veszprémmegyei család. Adománylevelét 1573-ban kapta az acsádi részbirtokra. Nemes-Dömölkön volt birtokos, nemességét vármegyénkben 1750-ben igazolta. Egyik családtag, Ádám, veszprémi püspök volt; † 1748-ban. (B.)

Ajkay. *Ajkay.* Ajka-nemzetségből származik. Eredetileg veszprémmegyei. Alsó-Szilvágyon, Lakon és Pösén volt birtokos. Czímer: kék mezőben zöld talajon lovagló, veres öltözetű vitéz, felemelt jobbjában aranykeresztes markolatú kardot tart. Sisakdísz: nyilt, fekete szárnyak közt, repülésre kész galamb.

Akacs. *Akacs.* Nagyunyomi Akacs, máskép Lóránt Jakab, nagyunyomi birtokossal 1548-ban találkozunk először. A család Kis- és Nagy-Unyom, Köveskút, Kertes és Salfa községekben volt birtokos, melyekre 1555-ben nyert királyi adományt, a 70-es években halt ki.

Ambrózy. *Ambrózy.* Törzsgyökeres vasmegyei család. Ambrózy Gergely és testvérei 1610. julius 15-én nyertek czimeres nemes levelet. A család Jákfán volt birtokos. Utóbb átszakadt Nógrádba, mely ágból A. Lajos helytartósági tanácsos gyermekei 1838-ban bárói rangra emeltettek. Ez az ág vissza tért és jelenleg Tanán birtokos.

Ányós. *Ányós.* 1511-ben Kecskés-Szent-Márton birtokosa. Á. György 1565-től 1578-ig egervári kapitány. A család nemességét 1763-ban igazolta. Kis-Unyomban és Balogfalván volt birtokos.

[1] A családnevek után zárójelbe tett „B." Balogh Gyula „Vasvármegye nemes családait" „N. I." Nagy Iván „Magyarország családai" czímű művét jelzi meg forrás gyanánt.

BOGÁTI FESTETICH-KASTÉLYBÓL.

A VÉPI KASTÉLYBÓL.

BAKACS.

Babolcsay. *Babolcsay.* A család nevével a XVI. század végétől, egész a jelen század elejéig találkozunk vármegyénkben. (B.)

Babos. *Babos.* Régi vármegyei család, melynek tagjai már a XVII-ik században közhivatalt viseltek. Nemességét 1763-ban igazolta.

Bajáky. *Bajáky.* B. Mátyás és György 1677-ben kaptak czímeres nemes levelet. A család Kámban volt birtokos, a múlt század végén kihalt. Czímer: négyelt paizs 1. 4. kék mezejében, zöld téren álló darú arany golyót tart felemelt jobb lábával, 2. 3. veres mezőben fehér egyszarvú, szarván zöld koszorúval. Sisakdísz: nyilt fekete sasszárny közt növő pálmát tartó kék mezü félkar.

Bakacs. *Bakacs.* (Szentgyörgyvölgyi.) B. Sándor 1525-ben Somogymegyében nyert királyi donácziót. A mohácsi ütközetben lovát Bánffy Jánosnak adta, a ki ezért hálából baltavári birtokát adta neki. 1622-ben unokája részére adományozott czímerben ez a jelenet van megörökítve.

Balogh, bődi. *Balogh.* (Bődi.) B. Bálint 1561-ben nyer uj adománylevelet Nádasdy Tamás nádortól a bődi javakra. A XVI. század derekán már sürűn szerepel e család. Czímeres levelét 1628-ban II. Ferdinánd adományozta. Czímer: vörös paizsban három arany koronával rakott ezüst haránt pólya, felül arany naptól, alul arany csillagtól kisérve. Sisakdísz: hat természetes sastoll közül fél babérkoszorús sárga oroszlán emelkedik ki. Jobbjában piros fehér zászlót tart. (B.)

Balogh, béri. *Balogh.* (Béri.) Régi vasmegyei család. 1598-ban Töttöst, Nagy-Tilajt szerzik, később Hermánt és Kis-Szőllőst. A XVII. század elején találkozunk először a béri előnévvel. B. Ferencz kapornaki kapitány Muraszombatot és Deklésenyt szerezte meg. Ezen helyek egyikében született béri Balogh Ádám kurucz dandárnok, a ki Tolnamegyébe költözött. Czímer: négy részre osztott paizs: 1., 2., 3. udvarában két farkú oroszlán első jobb lábával kardot tart. A 4-ik udvarban három rózsa. (Daróczy Zoltán közlése szerint 3 levágott török fő.) Sisakdísz: kardot tartó kettős farkú oroszlán.

Ezenkívül előfordulnak még a következő Balogh-családok: csempeszházai, baloghfalvai, mankóbükki.

Bárdossy. *Bárdossy.* Már a XVII. században virágzott Csempeszházán, Kisasszonyfán, Guárban volt birtokos. B. Mihály 1718-ban nyert adományt a bárdosi részbirtokra. Czímer: a paizsban királyi korona, ezen egy könyöklő kar karddal. Sisakdísz: növekvő férfi, jobbjában kardot tart. (B.)

Barthodeiczky. *Barthodeiczky.* Eredetileg morva nemes. 1782-ben nyerte a salamonfai és rátki előnevet és a Rátky czímert. Ősi czímer: ezüst paizsban három ezüst dülénnyel rakott két haránt pólya. Sisakdísz: zárt szárny, rajta a paizsalak.

Bátsmegyey. *Bátsmegyei.* A család Páris bácsmegyei falútól vette előnevét. Onnan köl- tözött 1583-ban Vasmegyébe. 1592-ben több vend faluban szerzett birtokot. Birtokos volt Sorki-Ujfalun, Kis- és Nagy-Unyomban, Nagy-Kölkeden, Gasztonyban, Alsó-Rönökön, Koltán, Markusóczon. Czímer: két farkú oroszlán, jobb előlábával görbe kardot, baljában levágott török főt tart.

Batthyány. *Batthyány.* Az Örs-nemzetségből származik. Egyenes őse György, a kővágó-örsi ágból (1392.), a ki később Batthyány helységet nyerte. Vasmegyében a család Mátyás király alatt telepedett le. B. Boldizsár 1484-ben kőszegi várnagy, 1489-ben főispán, 1524-ben nyeri Német-Ujvárt. Tán alig van család, mely a vármegye későbbi történetével oly szoros kapcsolatban áll, mint a Batthyányak. B. Ferencz zászlós úr a mohácsi csatában 3000 lovas s 1000 gyalog hadával vett részt. Kristóf † 1570. pohárnok, Boldizsár † 1588. főasztalnok, (neje Zrinyi Dóra, a szigeti hős leánya), több diadalt aratott a törökökön. A XVII. században kiváló szerepett játszottak: Ferencz a Bethlen-féle felkelés alkalmával és Ádám † 1703., ki Budavár ostrománál tünt ki s

HERMÁN GÉNUSZ.

BAKÓFA. — GRÓF ERDŐDY FERENCZ KASTÉLYA.

Kanizsát foglalta vissza. A XVIII. században Károly, ki a hétéves háborúban szerzett hervadhatlan babérokat, herczegi rangra emelkedett, Lajos ország nádor s József bíboros prímássá lőn, a jelen században pedig az első magyar miniszterelnök, Lajos gróf. Rangemelések: B. Ferencz és fiai 1628-ban bárói, B. Ádám 1630-ban grófi rangra emeltetnek, B. Károly elsőszülöttségi örökösödéssel birodalmi herczeggé lesz 1764-ben. Czímer (1481.): a paizs kék mezejében magasan kiemelkedő szikla tetején gödény fészkel, a szikla üregéből oroszlán emelkedik, szájában pallost tartva. Jelmondat: „Quisque suae fortunae faber." Takaró nincs. A későbbi rangemeléseknél a czímer nem változik, csupán a herczegi czímer bővült öt sisakkal és paizs-tartókkal.

Békássy. Régi veszprémmegyei család. 1347-ben találjuk Békás birtokában, B. Gergely és fiai 1417-ben nyertek Zsigmond királytól czímerlevelet. Vasmegyébe a XVIII. század második felében telepedik le, tagjai közül többen közhivatalokat viseltek. Ősi czímer: kék mezőben fekvő szarvas, nyakán koronával; csőrös sisak, nyitott sasszárny közt növő szarvas. Jelenlegi czímer: veres mezőben, zöld halmon nyugvó koronán, balra forduló pánczélos kar kardot tart. Sisakdísz: három rózsa zöld száron. Békássy.

Benkő. A család a XVI. században tünik fel. Nemességét 1763-ban igazolta. Benkő.

Bernáth. Eredetileg zemplénvármegyei család. B. Gáspár és György 1658-ban nyernek czímeres nemeslevelet. Ezeknek utóda György, 1754-ben birodalmi lovagi rangot nyer. Vas- és Zalavármegyében számos birtokot szerzett. A család vasmegyei ága 1830-ban halt ki. Bernáth.

Bertha. Egyike azon 64 nemes családnak, melyek 1582-ben nyertek Felső-Eőr helységre királyi adományt. A család jelenleg Rába-Hidvéghen birtokos. Czímer: kék mezőben zöld téren álló, vörös ruhába öltöztetett magyar vitez, jobbjában kivont karddal, felül csillag és félholdtól kisérve. Sisakdísz: kardot tartó pánczélos kar. Bertha

Berzsenyi. (Egyházas-berzsenyi.) Már az Árpádok korában szerepelt. Régi okmányai elveszvén, I. Ferdinánd 1559-ben megerősítette a Csáfford-Eriderneg, Nagy-Berzseny és Kis-Berzseny birtokokra vonatkozó adományokat. A család Vasmegyében Sömjént, Hetyét és Csáffordot bírta. E családból származik B. Dániel, a költő és Lénárd 1848—49. honvéd ezredes. Czímer: paizs kék udvarában zöld halmon fekvő szarvas, azon egy arany griff kiterjesztett szárnyakkal, jobb előlábával a szarvas agancsába kapaszkodva. Sisakdísz: növő szarvas. A család czímerül oroszlánt és griffet is használ. Berzsenyi.

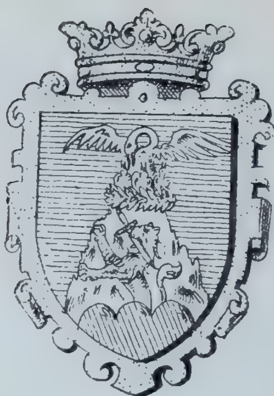

BATTHYÁNY (HERCZEGI).

Bezerédj. A Lőrenthe-nemzetségből származik. Czímerlevelét 1430-ban adományozta Zsigmond király Bezerédj János és Zsigmond részére. A család számos kiváló férfiút adott a vármegyének. Birtokai Vasmegyében, Vámos-Család Szent-Ivánfa, Kám, Rum és Zsenye. Czímer: balra dült, veres és kékben osztott paizs, melyben fél arany oroszlán, szájában három ágú korbácsot tart. Sisakdísz: paizsalak. Bezerédj.

Boda. A XVII. században tünik föl. Hőgyészen, Rádoczon, Vönöczkön és több más helyen volt birtokos. Nemességét 1763-ban igazolta. (B.) Boda.

Boros. (Rákosi). Régi család. B. Bálint Boros

BATTHYÁNY (GRÓFI).

BERTHA.

1593. mint gosztonyi, nagy- és kis-rákosi birtokos nyer adományt. A család az említett helyeken kívül Magyarósdon, Kemenes-Szent-Mártonban és Táplánfán volt birtokos. Czímer: vörös mezőben, zöld halmon álló gém. Sisakdísz: vörös ruhába öltözött nő jobbjában zöld ágat, baljában három kalászt tart.

Bottka. *Bottka.* (Szántói és széplaki.) Eredetét Bottka mestertől veszi, a ki Nagy Lajos király idejében élt. 1414-ben Széplak, Balozsai és Kopács birtokában találjuk a családot. A XVIII. században Szentkirályon volt birtokos.

Chernel. *Chernel.* Eredetét Mixe mestertől és ennek fiától veszik, akik IV. Béla alatt a karakói várjobbágyság alól felmentetvén, Gólya-Damonyán (Chernelháza) 2 eke alá való földtért nyertek. 1575-ben és 1610-ben ismételve nyer a család Sédenyre és Szt-Péterre adománylevelet. Egy ága szent-jakabi előnévvel a XV. században virágzott, 1482-ben Ch. Péter Sal-ra királyi nyert adományt. Kiváló szerepet játszott e családból Ch. György, I. Rákóczy György meghitt embere. A család mai napig számos kiváló férfiut adott a hazának s vármegyének; jelenleg Tömördön és Zsédenyben birtokos. Czímer: Paizs kék udvarában hátsó lábán ágaskodó fehér ló, szájában kardot tartva. Sisakdísz: a paizsalak növekvőn. (N. I.)

Chorin. *Choron.* (Devecseri.) Veszprém- és Zalamegyéből származott hozzánk. Gergely zalai alispán 1478-ban. András főispán 1564-ben megszerezte Jánosházát. A család a XVII. században a vármegye leggazdagabb nemesei közé tartozott; számos birtoka a Nádasdyakra szállott. Czímer: paizs udvarában balra haladó szarvas, azon egy kis állat. Sisakdísz: 5 strucztoll.

Csemety. *Csemetey.* (Csemetei és Ládonyi.) A XVI. században tűnik fel. Apátin kivűl Sopronvármegyében volt birtokos. Cs. István 1599 élelmezési biztos, 1597—1601. Vasvármegye követe, utóbb alispánja, gyilkosság áldozata lőn. A XVII. század elején Seregélyházán volt e család birtokos; később egészen eltünik. (B.)

Cseh. *Cseh*, Cs. Ádám 1720-ban III. Károly királytól nyert czímerlevelet Szentgotthárdi János és Lendvai Miklóssal egyetemben. A család nemességét 1763-ban igazolta. Czimer: kék mezőben zöld halmon fekvő, sárkányon álló koronás két farkú arany oroszlán veres zászlót tart s azon 2 arany csillag, felül jobbról befelé fordult holdsarlótól, balról csillagtól kisérve.

Cziraky. *Cziráky.* (Cziráki és dénesfalvi.) A Vezekén-ynemzetségből származik, első ismert őse Póka v. Pál 1247ben. Ennek fiától, Páltól veszi a család eredetét. A Cz. nevet a XIV. század végén veszik fel, a sopronmegyei hasonnevű helység után. Vasmegyébe a XV. század folyamán telepedtek. Birtokaik: Rum és Kenyeri. Rangemelések: Cz. Mózes kir. személynök, korának legnagyobb törvénytudója 1620-ban bárói, József 1723. február 21-én grófi rangot nyer. Czímer: paizs kék mezejében zöld dombon álló természetes színű farkas, előlábával veres zászlót tartva, melyen félhold és csillag ragyog.

BERZSENYI (ŐSI.)

BERZSENYI (UJ).

Darabos. *Darabos.* (Nádasdi.) Eredetét a bevezetésben ismertettük. A XVI. és XVII. században a család több tagja fontos köztisztségeket viselt; a század végén fiágban magvaszakadt. Czímer: paizs udvarán két nádszál közt balra haladó vadrécze.

Darázs. *Darázs.* (Darázs-porpácsi.) E névvel először

BEZERÉDJ.

a XVII. században találkozunk; D.-Porpácson birtokos. (B.)

CHERNEL.

Derecskey. Ősrégi család. 1515-ben mint Gerse és Karádfölde birtokosát, a XVII. században Kemenes-Szt-Mártonban találjuk a családot. 1844-ben halt ki. Derecskey.

Dese. A család nemességét 1763-ban igazolta, mely alkalommal a királyi könyvbe bevezettetett. Czímer: pajzs udvarában zöld halmon álló magyar vitéz jobbjában kivont kardot tart, melyre levágott török fő van tűzve (színjelzés nélkül). Sisakdísz: paizsalak. Dese.

Deseő. A XVI. század végén találkozunk e családdal. Nemességét 1763-ban igazolta. Deseő.

Dienes. Nemességét 1763-ban igazolta. Német-Szecsődön volt birtokos. Dienes.

Dömölky. A Choron családból veszi eredetét a XVI. század végén Bödön, Rába-Szt-Mihályon volt birtokos. A mult század közepén tünik le. Dömölky.

Draskovich. (Trakostyáni.) Eredetét Dalmatiából és Boszniából veszi. D. Gáspár, I. Ferdinánd tanácsosa, 1567-ben bárói, D. János 1635-ben grófi rangra emelkedik. A XVII. század folyamán költözött Vasmegyébe, jelenleg a német-ujvári uradalom felét birja. Czímer: kétszer hosszában, kétszer vizszintesen osztott paizs középső udvarában veres mezőben 3-as zöld halmon levő koronából emelkedő első lábával golyót tartó arany griff. 1. 9. udvar zöld mezőben arany leveles koronán álló veres oroszlán felemelt első jobb lábával kivont kardot tart. 2. 4. arany mezőben koronás fekete sas. 3. 7. Veres mezőben arany leveles koronából felfelé nyuló meghajlott pánczélos kar görbe kardot és nyílat markol, felette félhold és 6 szögü csillag ragyog. 6—8 kék mezőben álló arany griff. 3 sisak. I. veres oroszlán (paizsalak) II. egyfejű koronás sas. III. pánczélos kar. Draskovich.

Dugovich. Czímeres nemes levelét D. György és testvére 1674-ben nyerték. Czímer: paizs kék udvarában zöld téren arany korona, azon két felfelé álló virágzó buzakalász, a kalász felett egy arany csillag. Sisadísz: növő két farku oroszlán előlábával 2 virágzó buzakalászt tart. Simonyiban volt birtokos. Dugovich.

Ebergényi. (Ebergényi és alsó-telekesi.) Nevét Ebergény pusztától veszi, melynek békés birtokában 1381-ben fordul elő. Az Ebergényi- és Telekesi- család között vérségi viszony volt; egyik tagja, András, 1506-ban Telekesinek is neveztetik. Ezen András fiától, Istvántól veszi eredetét az Ebergényi-család. E. László huszárezredes 1700-ban bárói rangra emelkedett, családja vagyonát nagyban gyarapította. Nevezetes tagjai: István, az 1792-iki és Benedek, az 1832—33-iki országgyülés követei. Ősi czímer, melyet E. Farkas 1560-ban nyert: paizs két udvarában zöld halmon álló oszlop körül két kigyó tekerődzik, az oszlopon korona, rajta gödény, melynek feje felett rózsa látható. Sisakdísz: gödény. Ebergényi.

Egerváry. A család származását a bevezető részben ismertettük. A XV. században E. László horvát-szlavon-dalmát bán, tárnokmester, a család fényét legnagyobb fokra emelte. Jelenleg Dömötörin birtokos. A család tagjai közül az említetteken kívül kiválóbb szerepet játszottak: E. György, Vasvármegye főispánja (1349.); E. Mihály, Vasvármegye alispánja (1365.); E. Miklós, Vasvármegye alispánja (1382.); E. Mihály, sárvári castellanus (1402.), később alispán; E. István, alispán (1407.); Egerváry.

CHORON.

EBERGÉNYI (ŐSI).

EGERVÁRY.

E. Mihály, zalamegyei alispán (1456.); E. Imre, kir. főajtónálló-mester (1462.); E. Bereczk tinnini felsz. püspök (1514), kinek siremléke az egervári templomban látható. Czímer: kék mezőben koronán nyugvó pánczélos kar égerfalombot tart. Sisakdísz: pánczélos kar kivont kardot markol, melyre török fő van tűzve.

Eőlbey. *Eőlbey.* Ősi fészke Kis-Eölbő, hol a családot már XVI. század második felében találjuk. A XVII. században Surányban és Urai-Ujfalun volt birtokos; a család több tagja katonai pályán tünt ki. (B.)

Eördögh. *Eördögh.* (Pölöskei.) E névvel legelőször 1459-ben találkozunk a Mátyás elleni összeesküvés alkalmával. István 1513. Vasvármegye alispánja volt. A XVI. században Hidvégen, Molnáriban és Andrásfán volt birtokos. Nevezetes szerepet játszott E. Simon, a dunántuli hadak kapitánya (1625). Czímer (színjelzés nélkül): griff felemelt jobbjában lángoló szívet tart. Sisakdísz: növő griff.

Eörsy. *Eörsy.* (Kővágó-Eörsi.) A XVII. században tünik fel. Náraiban maig is birtokos. Czímer: paizs kék mezejében két egymás felé forduló griff, előlábaikkal egy felfelé álló kardot ragadnak. Sisakdísz: nyitott sasszárny közt növő veres ruhás magyar vitéz, jobbjában kardot markol.

Erdődy. *Erdődy.* Bakócz Tamás és testvérei 1489-ben erősíttetnek meg nemességükben. A testvérek közül Miklós fia, Péter, Bakócz Tamás bibornok vasmegyei birtokait: Körmendet, Monyorókeréket, Vörösvárt, kapja meg. (1517.) Tőle származnak az Erdődyek. II. Ulászló 1511. nov. 25-én grófi rangra emeli őket. 1565-ben Erdődy Péter horvát bán és gyermekei birodalmi grófok lesznek. 1580-ban II. Rudolf czimerbővítést adományoz. Tagjai közül nevezetes szerepet játszottak koruk történetében: E. Péter jelen volt a mohácsi csatában, később Zápolya, majd Ferdinánd pártján találjuk. E. Tamás hat ízben fényes diadalt aratott a törökökön, 1584-ben horvát bán, 1616-ban tárnokmester lett. Kristóf 1620-ban, a Bocskay-féle felkelés alkalmával, II. Rudolf biztosa. György előbb Tököly híve, majd Lipót hűségére tér és mint országbiró fejezi be életét 1614-ben. E. István (1813—1896) főlovászmester. A család Monyorókeréket és Vörösvárt a mai napig megtartotta. Czímer: négyelt paizs kék közép paizszsal, melyben zöld halmon arany felkerékből természetes színű szarvas nő ki. 1. 4. udvar vörös mezejében két ezüst pólya, a 2-ik arany mezőben kiterjesztett szárnyu koronázott fekete sas, a 3-ik aranymezőben rovatkos fehér várfal, közepén kiugró kerek toronynyal. 3 sisak, középső dísze a paizsbeli sas, jobb oldalt czölöpösen állított hajlított pánczélos kar, markában vörös fehér vörös lobogó, balrészen hasonló kar, függőlegesen tartott karral.

BAKÓCZ.

Ernuszt. *Ernuszt* E. József 1834-ben nyert adományt Gerdovchák községre. A család azelőtt Dozmaton, jelenleg Oladon birtokos.

Farkas. *Farkas.* (Gulácsi.) Nemessége 1763-ban igazoltatott, egykor kiterjedt vagyonos család, mely Senyefán volt birtokos.

Festetich. *Festetich.* A turopoljei nemesi kerületből származik. Vasvármegyében már a XVII. században telepedett le. F. József tábornagy 1749-ben, F. Pál, a magyar kir. kincstár alelnöke, 1766-ban grófi rangot nyert. Czímer: paizs kék mezejében koronán szemközt álló két oroszlán, első jobb lábaikban kivont kardot tartva. Sisakdísz: gólya felemelt jobb lábában golyót tart.

Finta. *Finta.* XVII. század közepétől egész a jelen század elejéig a Kemenesalján volt birtokos.

Geiger. *Geiger.* (Jobbágyi.) A család czímeres nemes levelét 1595-ben nyerte. Döbör-hegyen, Jobbágyi-

ERDŐDY.

ban, Rába-Hidvégen, Andrásfalván és Dénesfalván volt birtokos, melyre 1722-ben nyertek nádori donácziót.

Gall. (Alsó-szilvágyi.) Czímeres nemes levelét 1625-ben nyerte Gall Tamás, a ki Váton volt birtokos. A család egy ága Somogymegyébe, másik ága Sopronmegyébe költözött. Gall.

Geszthy. A század elején Balogfán volt földesúr. Geszthy.

Gindl. A század elején Héreházán volt földesúr. Czímer: vért kék mezejében hármas szikla, közepén levő koronából növő római korbeli alak, jobbjában 3 kalászt tart, melyen egy madár ül, baljában paizsot tartva. Sisakdísz: nyitott sasszárny közt növő paizsalak. Gindl.

Gludovácz. Gludovácz Mátyás, János és István 1706-ban nyertek czímeres nemes levelet. A család Keléden volt birtokos. Czímer: kék mezőben kardot és koszorút tartó leopárd. Sisakdísz: paizsalak. Gludovácz.

FESTETICH.

Gombos. Nemességét 1763-ban igazolta. Karádföldén és Sárfi-Mizdón volt birtokos. Gombos.

Gorup. Varasdvármegyéből származott. G. Ferencz novii püspök testvére, János, 1648-ban királyi dikator, Kámon és Olad birtokosa volt, később a Szajki pusztát birta. Czímer: 4 részre osztott paizs. Első és 4-ik udvarában pánczélos vitéz jobbjában dárdát tart, a 2. és 3. udvar fehér és vörösben nyolczszor koczkázott. Sisakdísz: koronából növő dárdát tartó pánczélos vitéz. Gorup.

NÁDASDI DARABOS

Goszthonyi. A család a Szelesteiektől származik, a kik Gosztonyt és Köves-Szarvat már V. István adományából bírták. Egyenes őse Szelestei Miklós fia, Gergely, ki 1563-tól kezdve használja önállóan a Goszthonyi nevet. A család 1467-ben nyert Mátyás királytól czímerlevelet, melyet Ulászló Goszthonyi János pécsi, később győri püspöknek 1508-ban megujít. Tagjai közül Bálint 1512-ben Vasvármegye alispánja volt. Czímer: kék mezőben arany koronából kiemelkedő vörös ruhás kar, markában ezüst kürtöt tart. Sisakdísz: paizsalak. Goszthonyi.

Gothard. A család 1715. julius 15-én nyert czímeres nemes levelet. Egyházashetyét és Herényt bírja. Czímer: kék udvarban zöld téren szaladó szarvas, melynek szájában szalag, annak végén könyv és kulcs lóg. Gothard.

Gömbös. A család nevével a mult században találkozunk először. Kemenesalján volt birtokuk. Gömbös.

Guary. (Guari és felső-szelestei.) Az ősi Szelestei családból vált ki, egyenes őse Szelestei Miklós fia, Ferencz, a ki 1563-ban szerepel e néven. A család Guarban, Felső-Szelestén és több más helyen volt birtokos. Guary.

Gueth. G. Kristóf és rokonai 1597-ben nyertek czímeres nemesi levelet. A család nemességét ujólag 1763-ban igazolta. Gueth.

Györfy. A Babay-családból származik, mely család 1418-ban Zsigmond királytól nyert czímeres nemes levelet. Balogfán bírt földesúri joggal. Györfy.

Hertelendy. (Hertelendi és vindornyalaki.) Eredetileg zalamegyei család. Fenmaradt oklevelek szerint 1524-ben Vindornya, vagy Pusztalaki pusztát bírták. Tagjai Vasvármegyében a XVI. század folyamán köztisztségeket viseltek. Birtokos volt e család Gasztonyban, Alsó-Mesteriben és Rátóton. Hertelendy.

Hettyey. (Makkos-hetyei). Már a XV. században virágzott. H. István 1467-ben a király parancsára Felső-Hetye birtokába iktattatott be. 1559-ben Makkos-Hetyére kapott a család adományt, majd Tokorcsra nyert 1603-ban H. Bálint visszahelyezési rendeletet. A család jelenleg Kis-Kölkeden birtokos. Czímer: kék mezőben zöld talajon fehér lovon vágtató veres ruhába öltözött magyar vitéz, jobbjában kivont kardot, baljában török főt tart. Sisakdísz: növekvő veres ruhás magyar vitéz, jobbjában görbe kardot, baljában üstökénél törökfőt tart. Hettyey.

HETTYEY.

HORVÁTH, SZENT-GYÖRGYI.

Hevenyessy. *Hevenyessy.* (Kis-hevesi.) A XVII. században tűnik fel Vasvármegyében, mint Szécsény birtokosa. Tagjai közül nevezetes szerepet játszott H. János alispán, utóbb itélőmester. A család a XVIII. század végén halt ki. Czímer (színjelzés nélkül): paizs udvarán zöld halmon felugró egyszarvú.

Hodászy. *Hodászy.* Czímeres nemes levelet H. András kapta 1558-ban. A család Kis-Unyomban, Jaákon, Perenyén és Söptén volt birtokos. (B.)

Hollóssy. *Hollóssy.* A XV. század közepén Lapsa puszta birtokában találjuk. A XVI—XVII. században egyes tagjai a közpályán működtek.

Horváth, bessenyey. *Horváth.* (Bessenyei.) Előnevét egy, ma már elpusztult községtől vette, melyre a család 1562-ben nádori donácziót nyert.

Horváth, mankóbükki. *Horváth* (Mankó-bükki), e névvel a XVII. század folyamán találkozunk. H. Ferencz 1640—48-ban Vasvármegye főjegyzője, utóbb három vármegye hites jegyzője volt.

Horváth, szentgyörgyi. *Horváth.* (Szent-györgyi.) Régi család. H. István 1631-ben szerezte a szentgyörgyi kuriát; ettől kezdve gazdagságban folyton gyarapodott. H. Zsigmond 1790—96-ban követ, majd Békésvármegye főispánja, ismertté tette családja nevét. Fiai közül Zsigmond 1810-ben nevét Hugonnayra változtatta és grófi rangot nyert, míg második fia, Antal, lovasezredes, Mária Terézia-rend vitéze, bárói rangra emelkedett 1803-ban. Törzsczímer: paizs kék udvarában kettősfarkú arany oroszlán, első jobb lábával kivont pallost tartva. Sisakdísz: vörösmezü férfikar kivont kardot tart.

Inkey. *Inkey.* (Pallini.) Eredetileg Inkei Lóránt, mely család már a XV. században virágzott. I. János légrádi kapitány 1721-ben nyert adományt Pallin helységre, ekkor vette fel a család a pallini Inkey nevet. Vasvármegyébe I. Boldizsár (1726—1792.) telepedett le, megvevén a Szluha-családtól a sárvári uradalmat. I. Ede ezredes 1856-ban bárói rangot nyert, családot azonban nem hagyott hátra. Czímer: paizs kék udvarában hármas zöld halmon ágaskodó koronás oroszlán jobb előlábával buzogányt, másikkal levágott török főt tart. Sisakdísz: kiterjesztett sasszárny közt buzogányt tartó pánczéloskar.

Istóczy. *Istóczy.* (Pölöskefői.) 1538-ban már virágzott; Istócztól, egy Kanizsához közeli elpusztult falutól, vette nevét. Czímerlevelet I. Lukács 1575-ben nyerte. A család Dömötöriben birtokos. Czímer: kék mezőben zöld halmon álló griff jobb előlábával 3 rózsát tart. Sisakdísz: növő griff.

Ivánkovich. *Ivánkovich.* Czímeres nemes levelet I. Balázs 1643. október 31-én nyert. E családból származik I. János 1848-iki kormánybiztos. Tanán volt birtokos.

Jankovich. *Jankovics.* E névvel a XVI. században találkozunk. Pál Vasvármegye alispánja volt, később a család több helyen volt földesúr.

Jelencsich. *Jelencsich.* A czímerlevelet J. Miklós kapta 1715-ben. A család Péteriben volt birtokos.

Joó. *Joó.* (Kaszaházi.) Eredetileg zalavármegyei család. J. János 1587-től királyi személynök, 1595-ben szerezte meg Körmendet, mely vár birtokában 1605-ig volt. László 1602-ben alispáni tisztet viselt. E családból Miklós 1645-ben bárói rangra emelkedett.

Jósa. *Jósa.* (Nagy-bányai.) A család 1688-ban nyert czímerlevelet; Puszta-Csóban volt birtokos. Czímer: paizs kék mezejében zöld halmon fehér lovon vágtatóvörös ruhás vitéz, jobbjában kivont kardot, baljában veresfehér zászlót tart. Sisakdísz: galamb csőrében olajfaággal.

Káldy. *Káldy.* A Herény-nemzetségből származik. Egyenes őse Bana, aki 1256-ban lép fel. Birtokviszonyait a bevezetésben ismertettük. Tagjai közül a XVII. században kiváló szerepet játszottak K. Ambrus 1630. alispán és követ. Ferencz 1635—47. és Péter 1649—62. országgyűlési követek. A család fiágban kihalt. Czímer: osztott paizs, felül haladó oroszlán, alul két búzakéve. Sisakdísz: szarvak közt koronából növő koronás hajadon lobogó hajjal, jobbjában kardot tart, balját csipőre teszi.

KÁLDY.

Kamondy. *Kámondy.* Czimeres nemes levelét K. János

1610-ben hirdettette ki. A család Sömjén községben bírt földesuri joggal.

KISFALUDY.

Kámony. *Kámony.* Valószinűleg a Herény-nemzetségből származik. Első nyomaira a mohácsi vész utáni dikális konskripcziókban akadunk. A Bottka-, Káldy- és Meszlényi-családokkal birta együtt Kámont és Söptét. A XVIII. század első felében magvaszakadt.

Károlyi. *Károlyi.* E névvel először a XVI. században találkozunk. Azelőtt Felső-Patyon, jelenleg Magyar-Gencsen birtokos.

Kávássy. *Kávássy.* A XVI. században virágzó család, mely még azon században letünt a közszereplés teréről.

Kemény. *Kemény.* (Kemény-egerszegi). A Jaák-nemzetségből származik, nevét Kemény-Egerszeg helységtől vette, mely a jelen század elejéig volt a család birtokában.

Kéry. *Kéry.* (Ipoly-kéri) Hontvármegyéből származó grófi család. Mikor telepedett le a család, biztosan nem határozható meg. K. Ferencz 1668-ban a Potyi-pusztát birta. Hasonnevü fia 1687-ben Vasvármegye főispáni székében ült; ennek fiával, Ádámmal, a család magvaszakadt. (1715.) Rangemelések: János és fiai 1642-ben bárói, 1654-ben grófi rangot nyernek.

Kesserü. *Kesserü.* (Szerdahelyi). A XVI. században tünik fel. Döbörhegyen, Derecskén és Domonkosfán volt birtokos.

Kéthelyi. *Kéthelyi.* Jó, máskép Zitósáti Bertalan deák de Kéthely 1565-ben kapott czimeres nemes levelet. A tőle származott család Váthon, Alsó-Szilvágyon, Söptén, Bödön, Tanán volt birtokos. (B.)

Kisfaludy. *Kisfaludy.* A Chák-nemzetségből származik, nevét a sopronmegyei Kisfalud helységtől vette. Zsigmond királytól a Sárvár várához tartozó Csánig és R.-Lakra nyert adományt, mely falvak századokon át birtokában voltak. Czimeres levelet K. András, Rumy Doroszló familiárisa és testvérei 1419-ben kapták. Czímer: paizs fehér mezejében 3 fekete halmon aranynyal fegyverzett holló, kiterjesztett szárnyakkal, jobb karmában fején felül nyúló arany keresztet tart. Sisakdísz: 3 strucztoll.

Koltay. *Koltay.* Legelső nyomaira a XVI. században akadunk. Nagy-Mákfán volt birtokos.

Korcsmáros. *Korcsmáros.* Czimeres nemes levelet K. János és gyermekei 1680-ban nyertek. A család Táplánfán s a XVIII. században Kis-Unyomban volt birtokos.

Kósa. *Kósa.* K. György nemes levelét 1651-ben hirdettette ki. 1722-ben nyert palatinális donácziót Nemesnép zalavármegyei községben egy részbirtokra. (B.)

Köcsky. *Köcsky.* A XIII. században virágzott. Nevét Kis-Köcsk kemenesaljai helységtől veszi. Az e családból származott K. Sándor országbíró, a Káldy- és gersei Pethő-családokkal volt rokon. Hogy az 1595—1750. közt szereplő Köcskyek, valamint azon Köcsky István, aki nemességét 1763-ban igazolta, minő összeköttetésben állanak e családdal, adatok hiányában nem állapitható meg.

Laky. *Laky* (Niczkilaki és ondódi). E névvel legelőször 1677-ben találkozunk. Ondódon volt birtokos és onnan is vette előnevét. Czímer: gyűrűből lecsüngő vadászkürt felül, balról hatágú csillagtól kisérve. Sisakdísz: balrafordult hálászhálót tartó növekvő meztelen női alak.

Lippics. *Lippics* (Koronghi). Legkorábban 1632-ben említtetik. A család tagjai közül többen viseltek közhivatalt, köztük Antal és Boldizsár 1749-ben alispánok voltak. (B.)

LAKY.

Liszty. *Liszty báró.* Eredetileg nagyszebeni patríczius család, 1595-ben már mint báró szerepel. A Kemenesalján volt birtokos. E családból származik L. László, aki életét hóhérbárd alatt végezte.

Magassy. *Magassy.* A XV. század elején tűnik föl. M. László 1427-ben Vasvármegye főispánja volt és Zsigmond királytól Magassi községre adományt nyert.

Maróthy. *Maróthy.* Első ismert őse M. Mihály 1597 ben pápai várkapitány volt. Meszlényben és Csomaházán volt birtokos, jelenleg Zsédenyben.

Mecséry. *Mecséry.* E névvel a XVII. században találkozunk M. Imre nemes-hollósi birtokos és körmendi várkapitány volt. A család elszármazott ágából való a bárói család (1806.) csóri előnévvel.

Meggyessy. *Meggyessy.* Ősi fészke Meggyes község, a hol 1595-ben birtokosok voltak.

Megyery. *Megyery.* (Vasmegyei). Legelső nyomaira a XVI. század végén akadunk. Tagjai közül többen köztisztséget viseltek. Czímer: Vörös mezőben a csuklón felül nyíllal átszúrt pánczélos kar kardot markol. Sisakdísz: pajzsalak.

Mesterházy. *Mesterházy.* (Mesterházi). Eredetileg Westerházi s a sopronmegyei Westerházáról vagy később Mesterházáról ered. Czímeres levelét, mely még a régi nevén nevezi, Mesterházy Bálint deák 1436-ban kapta Zsigmond királytól. A XVII. században Mesteriben birtokosok.

Meszlényi. *Meszlényi.* Ősi vasmegyei család. A czímeres levelet Meszlényi Benedek 1569-ben nyerte. Egyik ága Guar helységben volt birtokos és ezzel az előnévvel

MESZLÉNYI.

NÁDASDY.

NITZKY ŐSI.

élt. Ezenkivül Meszlenyt (a honnan származott), Péterhegyet birta. A család később Fehérmegyébe származott át. Czímer: kék mezőben hármas zöld halom közepén emelkedő fa, rajta egy galamb. Sisakdísz: növő oroszlán, jobbjában kivont kardot tart.

Mestery. *Mestery.* Eredetét Alsó- és Felső-Mesteri községekből veszi, a hol a XVI. század végén volt birtokos.

Mesznil. *Mesznil báró.* Mesznil József és gyermekei 1790-ben nyertek indigenátust. A család Bakófán volt birtokos s Koltán és Sorki-Polányon bírt földesúri joggal. Czímer: négyelt paizs 1—4. veres udvarában 4 fehér pólya, a másodikon 1—1 hatszögű veres csillag. A 2—3. veres mezőben természetes sas, széttérjesztett szárnyakkal. Két sisak: I. nyitott sasszárny közt veres csillag, II. Növő sas. Paizstartók: két koronás arany-oroszlán.

Mikos *Mikos* (Taródházi), Svájczból származik. Karintiában birt inkolatussal. Mikos László 1825-ben nyert bárói rangot. Czímer: négyelt paizs 1—4. arany mezőben mór fej, 2—3.-ban kék mezőben fehér griff. Két sisak: I. Kék ruhába öltözött szűz, leeresztett hajjal, jobbjában kardot, baljában vörös szívet tart. II. Növő griff. Paizstartók: leopárd, b. egyszarvú.

Miskey. *Miskey.* (Hahóti). Törzsökös vasmegyei család; Hahótról származik, majd Kis-Unyomban volt birtokos. Czímer: veres mezőben, hármas zöld halmon ágaskodó oroszlán; jobbjában kivont kardot, baljában három rózsát tart. Sisakdisz: növő paizsalak.

Mogyoróssy. *Mogyoróssy.* Mogyoróssy János 1637. junius 24-ikén nyert czímeres levelet. A család Benkeházán és Kis-Patyon volt birtokos, később Veszprém, Győr, majd Békésvármegyébe költözött.

Móricz, guári. *Móricz* (Guári) Régi család, mely Guárban és Gyanón volt földesúr; e század elején kihalt.

Nádasdy. *Nádasdy.* A Nádasd-nemzetségből származik; eredetét a bevezető részben ismertettük. Egyenes őse Csopon comes, a XIII. században. Nádasdy László Hunyady János idejében védte Vasvármegyét Frigyes ellenében. Nádasdy Ferencz 1492-ben pánczélos lovasezred kapitánya. Ettől származott Tamás főhadvezér, horvát bán; 1554-ben nádor, kj nejétől, Kanizsay Orsolyától, óriási vagyont örökölt. Későbbi korban szereplő tagjai: Pál, Vasvármegye főispánja (1604.), dunántuli rész főkapi- (1622.); ennek fia tánya Ferencz 1633-ban főispán, országbíró, a lefejeztetett 1671-ben; ennek egyik fia Ferencz lovastábornok, alapította a felső-lendvai hitbizományt; hasonnevü fia (szül. 1708.) Mária Teréziának tett nagy szolgálatokat, huszárezred-parancsnok, 1756-ban horvát bán volt másik fia, László, csanádi püspök lett 1710-ben. Rangemelések: Tamás 1553-ban bárói, Pál vasi főispán 1625-ben grófi rangot nyert. Czímer: paizs kék udvarában két nád szál közt zsombékon álló vadkacsa, széttérjesztett szárnyakkal, nyakát fölfelé tartja. Sisakdísz: álló kacsa.

Nagy (Felső-eőri). Egyike azon családoknak, melyek 1582-ben Felső-Eőrre adományt nyertek. Czímer: osztott paizs, felső veres udvarában arany oroszlán, alsó kék udvarában két hatszögü csillag között álló vörös rózsa. Sisakdísz: növő oroszlán jobbjában kardot markol. Nagy, felső-eőri

Nagy (Mesterházi). Sopronból származott át. A XVIII. században Vidosfán birtokos volt, nemességét 1782-ben igazolta. Nagy, mesterházi.

Nagy (Vasvári). 1690-ben nyert czímeres nemes levelet. Ezenkivül előfordulnak még felső-büki Nagy- és táplánfai Nagy-családok. Nagy, vasvári.

Nemes. Nemes Péter és társai 1574-ben nyertek adománylevelet a nagyrákosi birtokrészre. A család a mult században is ott volt birtokos, Nemes, másként Fölnagy elnevezés alatt. Nemességét 1763-ban igazolta. Nemes.

Nitzky. A Jaák-nemzetségből szarmazik. A XIV. század elején szerzi meg az Ebed törzséből származó András és Jakab Nitzket, a honnan a család e nevet vette, ezt 1395-ben veszi föl János mester. Rangemelés: 1765-ben Nitzky Kristóf hétszemélynök, később országbíró grófi rangot nyer. Ősi czímer: paizs fekete udvarban zöld téren ágaskodó kettős farkú koronás oroszlán, első jobb lábával kivont kardot tartva. Sisakdísz: növő pajzsalak. Nitzky.

Okolicsányi. (Okolicsnai). Okolicsna liptóvármegyei helységből származik s eredetét IV. Béla királyig viszi vissza. Vasvármegyébe az Orczy-családdal kötött házasság folytán telepedett le a mult század második felében. Urai-Ujfaluban birtokos. Czímer: Kék mezőben leveles koronán nyugvó pánczélos kar kardot markol, melyre török fő van tűzve, felül jobbról csillagtól, balról félholdtól kisérve. Sisakdísz: pánczélos kar. Okolicsányi.

Orczy. Somogyvármegyéből származik; első nyomaira 1428-ban akadunk. A török hódítás folytán mindinkább feljebb huzódtak. 1591-ben Söptén vesznek szántóföldeket, majd 1610-ben ugyancsak Söptén nemesi kuriát. A család tagjai közül Gergely 1611—36-ig a vasmegyei nemesek kapitánya volt, György 1686-ban a bandérium tagja, István (előbb kurucz) 1736-ban bárói rangra emeltetett, vele a bárói ág kiköltözött a vármegyéből, míg az egyik nemesi ág 1881-ig virágzott, mikor is magva szakadt. A család Nemes-Csoóban, Kis-Pösén, Surányban s Nagy- és Kis-Csömötén volt birtokos. Ősi czímer: paizs kék udvarában hátsó lábán álló két farkú arany-oroszlán, előlábával kardot tartva. Sisakdísz: növekvő veres ruhás magyar vitéz, jobbjában kardot markol, melyre török fő van tűzve. Orczy.

Oswald. Egyike azon családoknak, melyek 1582-ben II. Rudolf királytól Felső-Eör helységre adományt nyertek, mely 1611. febr. 11-én megujíttatott. Oswald.

Ostffy. Az Osl-nemzetségből származik egy törzsből a Kanizsaiakkal. Eredetét a bevezető részben ismertettük. Egyenes őse az Osl ispántól (élt a XII. század második felében) leszármazott; Ferencz soproni és vasi főispán (1376—1428.). Ostffy.

OSTFFY.

PETHŐ.

POLÁNYI.

Tőle erednek az asszonyfai Ostffyak. A család mai napig virágzik, ősi birtoka Ostffi-Asszonyfa. Nemzetségi czímer: szárnyas sasláb. Czímer: kék (fekete) mezőben koronás zöld 3-as halmon nyugvó veres saskarom szárnynyal. Sisakdísz: szárnyas saskarom.

Paal. (Felső-eöri.) 1582-ben Felső-Eörre nyert adományt 64 más különnevü család dal egyetemben. Egy ága Tolnavármegyébe származott. Paal.

Palásthy. Már a tatárjárást megelőző időkben virágzott, II. András királytól nyert kiváltságlevelet. Czímerlevelét 1421-ben nyerte, mely 1745-ben megbővíttetett. Birtokos volt Szent-Ivánfán és Urai-Ujfaluban. Palásthy.

Pászthory.

OSL GÉNUSZ

Pászthory. Eredetileg sopronvármegyei, Felső-Pászthoriból és Egyházasfalváról származik. Vasmegyében a XVIII. század elején találkozunk e családdal. Meszlenyben, Szent-Királyon, majd Kis-asszonyfán s jelenleg Hegyhát-Móráczon birtokos. (B.)

Pechych. *Pechych.* Czímeres nemeslevelet P. Gergely kapta 1610-ben. Szecsődön, Koltán, Osikón, Sárfi-Mizdón s több hegyhátvidéki községben voltak birtokosok. (B.)

Perényi. *Perényi báró.* Eredetileg Abaujvármegyéből való. III. András király idejében nyerte Perény helységet Dobos Orbán, tőle származnak a Perényiek. (N. I.)

Perneszy. *Perneszy* (Osztopáni). Somogyvármegyéből származik, 1518-ban már virágzott. P. Miklós II. Lajos király mellé tanácsadóul rendeltetett. Vasmegyében a XVI. sz. végén telepedett le a család s valószínűleg Szt.-Mártont (Hegyhát-Szent-Márton) birta.

Pethő. *Pethő.* (Gersei). Eredetét a bevezetésben ismertettük. Egyenes őse Csopon comes dédunokája: Gersei János (1394.). Nevezetes tagjai: János Vasvármegye főispánja (1438)., a ki Vasvárra Zsigmond királytól uj adományt kapott. Miklós Zala és Vasvármegye főispánja. János udvarmester II. Ulászlótól 1507-ben czímerbővítést nyert. Az armálisra a czímer felé, a király trónján van lefestve, mellette két oldalt gyermekei állanak. Hasonnevű fia főpohárnok s Sopronvármegye főispánja, 1549-ben bárói rangra emelkedett, s az alsóausztriai főurak rendjébe felvétetett. Későbbi rangemelések: Pethő László főkapitány 1659-ben bárói, Zsigmond 1666-ban s János 1706-ban grófi rangot nyernek. A család 1766-ban halt ki. Czímer: 4 részre osztott vért, 1. veres udvarában befelé fordúlt, az osztási vonalból növekvő koronás arany oroszlán; 2. kék udvarban nádas vizen récze úszik; 3. szintén kék udvarban arany félhold szarvaival felfelé fordul, felette 2 csillag ragyog; 4. veres udvarban arany sárkány áll. Két sisak, mindeniken zárt szárny.

Pogány. *Pogány.* (Csébi). Zalavármegyei család; eredetét a IV. Béla király idejében élt Herczeg nevű „nobilis de Enyereh"-től nyeri. Utóda Miklós 1326-ban nyert czímerlevelet I. Károly királytól. A Pogány nevet először István (1396-ban) használja. Maradékai 1400-ban részt követelnek Monyorókerékből, mely akkor a Salamon nemzetségé volt. P. Imre 1461-ben Pathudot (Pácsod) váltotta vissza Szalay Lászlótól, több zalamegyei falúval egyetemben. A család egyik, Mármarosvármegyébe átszármazott ága jelenleg is virágzik. Czímer: paizs kék mezejében arany sólyom kiterjesztett szárnyakkal, csőrében zöld galyat, szárnya alatt arany lóherét tart. (N. I.)

Polányi. *Polányi.* (Polányi és táplánfalvi.) A Hermán-nemzetségből származik. 1438—39-ben találkozunk P. Gáspár sárvári várnagygyal. Tamás 1462-ben Vasvármegye alispánja. A csajád 1486-ban Hidvégh (Rába-Hidvégh) birtokába jut s a XVI. században nagy vagyonra tesz szert, tagjai közül többen ültek a vármegye főtisztviselői székében. Jákfán, Balogfán, Kis-Asszonyfán, Andrásfán és Táplánfán volt birtokos. Czímer: a paizs oldalt közepéből induló s felső keretéig érő befelé hajló ék alatt hármas halmon koronán álló sas, jobb lábával pálmaágat tartva. A két felső sarokban egy-egy liliom. Sisakdísz: nyitott sasszárny közt koronán álló sas.

Pongrácz. *Pongrácz.* (Alsó-eőri.) Egyike azon családoknak, melyeknek 1327-ben nyert adománylevelét II. Rudolf 1582-ben Alsó-Eőrre megerősítette. A család 1750-ben nyert nemesi bizonyítványt s egy ága Veszprémvármegyébe származott. Czímer: paizs kék mezejében zöld halmon álló kétfarkú oroszlán, jobb előlábával pálmaágat tart. Sisakdísz: növő oroszlán.

Poppel. *Poppel.* (báró.) Lobkovitzi Poppel László (1572—82.) trencséni várparancsnok, majd a szécsi-szigeti váracs tulajdonosa, házasság után jutott Győrvár és Boldogasszonyfalva birtokába. 1583-ban Radafalvát szerezte meg. Családja a XVII. század közepéig virágzott Vasvármegyében. P. Éva Batthyány Ferencz neje volt.

Pyerker. *Pyerker.* (Felső-eőri.) Egyike azon 64 családnak, melyek Felső-Eőr helységre adományt nyertek. Ebből a családból származott P. László egri érsek.

Radó. *Radó.* (Szentmártoni.) Eredetét I. András és I. Béla király idejében élt Radó nádortól származtatják. Szentmártoni előnevét 1502. óta használja. A XVI. században Győr, Sopron és Veszprémvármegyék birtokosai közt szerepel. Radó Péter 1619-ben czímerlevelet nyert II. Ferdinánd királytól. Vasvármegyébe R. István telepedett

ROSTY.

le, a ki Kemenes-Szt.-Márton községre 1725-ben nyert adományt. Később Niczken, majd Magyar-Gencsen és Répcze-Lakon birtokos. A család tagjai közül többen viseltek közhivatalt, jelesül R. Kálmán volt Vasvármegye főispánja, val. b. titk. tanácsos. (B.)

RUMY.

Reiszig. Tűringiából származik. R. Lajos Keresztély huszárkapitány és később (1812—13.) spanyol ezredes 1836. évi XLII. t.-cz nyert indigenátust. Rezneken, Saálon, Pór-Szombatban, Jaákon, jelenleg Kámonban és Kis-Unyomban birtokos. Reiszig.

Reittermayer. R. József győri lakos 1795-ben nyert czímeres nemeslevelet. Reittermayer.

Rohrer. Rohrer István József 1700-ban I. Lipót királytól nyert czímeres nemes levelet. Sopronvármegyéből származik, honnan a mult század végén költözött Vasvármegyébe. (B.) Rohrer.

Rosty. (Barkóczi.). A XV. században akadunk első nyomaira. Rosty Miklós 1459-ben Ujlakitól a Vasmegyében fekvő Haduperget kapta adományul. Időközben a család sok viszontagságon ment keresztül. Ősi birtokait elvesztette, s azokat csak R. Miklós 1630-ban kezdte visszaszerezni; 1632-ben nyert czímerlevelet, régi nemességének igazolása mellett. Fia, János, pereivel nem boldogulván, a Batthyány-családtól birtokokat vett. R. István a Batthyány árvák gondozója 1692-ben e tiszttől felmentetvén, megszerezte a Saukovich-féle vagyont (Nagy- és Kis-Barkócz, Muraszombat, Korong, stb.), és birtokait folyton gyarapította. 1695-ben Barkóczra nyert donácziót. Czímer: kék mezőben zöld téren ágaskodó egyszarvú, a paizs bal felső s jobb alsó sarkában csillag. Sisakdísz: ágaskodó egyszarvú. Rosty.

Rumy (Rába-doroszlói és rumi). Eredetéről már a bevezetésben megemlékeztünk. Rumy Doroszló 1292-ben III. Andrástól nyerte Rum földjét. R. János pedig I. Lajos királytól a Rába folyó vámszedési jogát. Doroszló és Pál Zsigmond király idejében alpohárnokmesterek, Péter 1533. és Farkas 1558-ban alispánok. Lukács 1571-ben, Mihály 1608-ban a vármegye követei. A család e század második felében halt ki. Balozsaiban, Kis-Somlyón s több más helyen volt birtokos. Czimer: a paizs veres mezejében pánczélos könyöklő kar ezüst serleget tart, felül középen hatágú arany csillagtól kisérve. Sisakdísz: paizsalak, csillag nélkül. Rumy.

Rusa (Sághi). R. Jakab 1582-ben nyert czímeres nemes levelet. Meszlenben, Eőri-Szigeten, Jobbágyiban laktak. Czimer: paizs kék mezejében veres mezű kar görbe kardot markol, felette arany csillag s ezüst félhold ragyog. Sisakdísz: paizsalak. Rusa.

Saághy (Sághi). S. Kalianus fiai szolga-győri várjobbágyok, 1279-ben Kun László által a királyi szolgák sorába emeltettek. II. Ferdinánd 1631-ben czímeres levelet ád Sághy Ferencznek. A család Sághon, Nemes-Csoóban s jelenleg Kámonban birtokos. (B.) Saághy.

Sallér. (Jakabházi) E névvel a XVI. században találkozunk. A század elején, a Rosty-családdal egyetemben, Kis-Aszonyfa, Jakabház, Csempesz-Kopács és Gödör helységeknek volt földesura. Sallér.

Sarlay. Eredetileg trencsénvármegyei család. S. János czímeres levelét 1622-ben hirdette ki. A család a XVIII. század második felében telepedett le Kőszegen. Csempesz-Kopácson, Vathon és ezenkívül Sopronmegyében is birtokos. Sarlay.

Seiper. Egyike azon családoknak, melyek 1582-ben Felső-Eőr helységre adományt nyertek. Kis-Pösén birtokos. Seiper.

Sennyey (báró). Ősi vasvármegyei család; nevét Nagy- és Kis-Zsennye községtől veszi. Első ismert őse Gels comes, ennek dédunokája Pál (1562—70.) s Ferencz (1549—60.) lékai, sárvári és kapuvári várkapitány kiváló szerepet játszottak a XVI. században. Kiváló tagjai: Pongrácz erdélyi kanczellár, a ki 1606-ban bárói rangra emelkedett, Gáspár kapitány (1629.) István győri és veszprémi püspök (1686.). A család idővel Zemplén, Ung és Szabolcsvármegyékbe költözött; egyik ága 1767-ben grófi rangra emelkedett. A főág a jelen század közepéig megmaradt Sennye birtokában. Ősi czímer (szinjelzés nélkül): leveles koronából növő szarvas. Sennyey.

SENNYEY.

Sényi. (Nagy-unyomi). Czímeres nemes levelet S. István 1807-ben szerzett. Ennek fia Gábor kir. tanácsos 1863-ban „Nagy-Unyomi“ előnevet, czímerbővítést nyert. A család jelenleg Nagy-Unyomban birtokos. (B.) Sényi.

Sibrik. (Szarvaskendi). Első ismert őse S. Péter (1471.), Mátyás király kapitánya, már Szarvaskend birtokában volt, hol a család mai napig is birtokos. Nevezetes tagjai: László (1505.) Vasvármegye követe; Osvát kir. kamarai tanácsos (1523.) György (1585.) nagyváradi várkapitány. István 1637-ben követ. Miklós kurucz ezredes s Rákóczy „Aulae praefectusa“ (1711.) Sibrik.

Birtokai Bozsok és Hegyhát-Sál, ezenkívül 1554-ben Alsó-Telekest bírta. Czímer: (jelenlegi): paizs kék mezején ké egymás felé forduló koronás arany kétfarkú oroszlán felemelt jobb előlábaikban kardot tartanak, melyre török fő van tűzve. Sisakdísz: kardot tartó növő oroszlán.

Sigray. *Sigray.* (Alsó- és felső-surányi.) Szepes vármegye Sigre nevű falujából veszi eredetét; 1272-ben tűnik fel először. Vasvármegyébe S. János stomfai kapitány 1647-ben telepedett s Felső-Surányt nyerte adományul, a melyhez később az ivánczi uradalmat szerezték. Rangemelések: Sigray József 1725-ben, János aranysarkantyús vitéz

SIBRIK.

SZÁPÁRY.

SZEGEDY, BÁRÓI.

1728-ban bárói, Károly, Somogymegye főispánja és hétszemélynök, 1787-ben grófi rangot nyernek. Bárói czímer: veres és kékben négyelt paizs, sárkánytól kerített kék középpaizszsal, melyben két egymással keresztbe helyezett veres mezű kar egy-egy aranyhalat tart, felül jobbra ezüst félholdtól, balra arany csillagtól kísérve. 1., 4. egyszarvú, 2., 3. kettős farkú arany oroszlán. Két sisak: I. nyitott fekete sasszárny között hegyével felfelé álló pallos, rajta arany korona. II. bombát tartó arany oroszlán. Paizstartók: két fehér agár, nyakukon aranyláncczal.

Simon. *Simon.* A czímeres nemes levelet Simon Antal és testvérei 1565-ben nyerték. Alsó-Telekesen birtokos.

Sitkey. *Sitkey.* Ősrégi vasmegyei család. Eredetét a bevezető részben ismertettük. Egyenes őse Chépán de Sitke (1290.) S. Mihály Gyalókai Jánossal 1418-ban czímert nyert Zsigmond királytól. A XVI. században S. György szerepel mint Vasvármegye követe, s Gergely Vasvármegye alispánja A család fiágban Györgygyel a XVII. század végén halt ki. Czímer: bal felé dőlt paizs veres mezejében 3 águ boglárban végződő arany korona, két végén szemben álló zöld harkály a középső boglárt csipkedi. Sisakdísz: pajzsalak.

Skerlecz. *Skerlecz.* (Lomniczai) Zágrábvármegye Lomnicza helységéből ered. III. Ferdinánd S. Pálnak és testvéreinek 1638-ban adott czimeres nemes levelet, melyhez 1765-ben nyertek czímerbővítést. A család Vasvármegyébe a XVIII. században költözött, Bogát, Bádonfa, Kis-Seé és Szt.-Király községekben bírt földesuri jogokkal. S. Károly 1857-ben bárói rangra emeltetett. Czímer: négyelt paizs, 1., 4. kékben két repülő pacsirtával rakott ezüst haránt pólya; 2., 3. ezüst és veresbon koczkázott. Sisakdísz: nyitott sasszárny közt repülő pacsirta.

Somogyi. *Somogyi.* (Meggyesi) A czímeres nemes levelet 1628-ban S. Pál és György testvérek kapták. Rangemelés: S. János alkanczellár 1816-ban grófi rangot nyert. A grófi ág birta a saághi uradalmat. Czímer: hasított paizs, elől veresben, zöld halmon álló követ tartó darú, hátúl kék mezőben zöld halmon álló koronás arany oroszlán, első jobb lábával kivont kardot tart. Sisakdísz: növő oroszlán.

Somogyi, somogyvári. *Somogyi.* (Somogyvári) Somogyvári Péter Deák 1559. szeptember 13-án gyermekeivel együtt czimeres nemes levelet nyert. Eredetileg Somogyvárról származik; nevét a XVII. század közepén változtatta át Somogyira. (B.)

Spissich. *Spissich.* (Jáprai) A czimeres nemesi levelet S. Miklós és rokonai 1503-ban nyerték II. Ulászló királytól. A család a XVI. sz. folyamán szakadt Vasvármegyébe, mint az Erdődy-grófok udvari emberei. Czímere az olasz renaissance hatása alatt keletkezett: kék mezőben egy czitrom-sárga sárkány küzd egy sötét-sárga koronás

oroszlánnal, köztük egy tök fekszik. Sisakdísz nincs. Takarók: világos és sötétsárga kékkel.

Stettner. A czimeres levelet 1697-ben S. Pál kapta. Ezen családból származott S. Máté királyi jogügyigazgató, aki 1824-ben a makoshetyei előnevet nyerte. Stettner.

Szabó. A czimeres nemes levelet Sz. János szerezte, aki 1685-ben mint a Batthyány-család inspektora, Rohonczon telepedett meg. A család tagjai közül Sz. Kálmán a kis-kölkedi előnevet nyerte. Azelőtt Kis-Kölkeden, jelenleg Bucsúban birtokos. (B.) Szabó.

Szabó (Nárai) Náraiból származik, mely javakra Sz. Márton 1746-ban nyert uj nádori adományt. Ezen családból származik Sz. Miklós a Cúria elnöke. (B.) Azon Szabó családbeliek között, kiknek nemessége 1763-ban igazoltatott, előfordul egy iklódi előnévvel. Szabó (nárai).

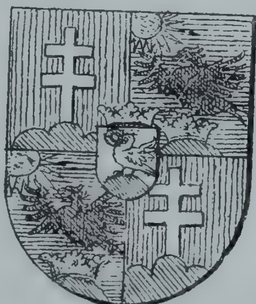
Szalay. Sz. családbeliek Vasvármegyében több helyen fordulnak elő. Nemességüket 1763., 1801. és 1804-ben igazolták. Avend vidéken, Felső-Eőrött, Jákfán voltak birtokosok. A kis-kámoni Szalayak Baloghfát birták. Szalay.

Szápáry (Szécsi-szigeti, mura-szombati), Veszprémvármegye Szápár községétől veszi nevét. Első ismert őse Sz. György 1560. körül élt; ennek fia, István, Győrvármegyébe származott. A család fényének alapját Sz. Péter vetette meg. A Csákvár melletti ütközetben (1657.) elfogatván, 4 évig sanyargott, míglen 22,000 aranyért kiváltották a török fogságból, ezután Mosonyban lett alispán, majd 1687-ben Kéry Ferencz gróf és neje, Széchy Júliától megvette a muraszombati uradalmat Marcziáncz mezővárossal s a hozzátartozó 40 falu és 4 pusztával s ezzel Vasvármegye első földesurai közé lépett. 1688-ban ezen birtokokra kir. adományt, 1690-ben „Muraszombat örökös ura" czímet nyerte. Rangemelés: Sz. Péter és Miklós 1722-ben grófi rangot nyernek. Kiváló tagjai: Sz. Péter, Mária Terézia tábornoka, József († 1822.) mosonyi főispán, Antal előbb képviselő (1848.), majd főlovászmester, Géza fiumei kormányzó és főudvarmester. Czímer: kék mezőben 3-as szikla középsőjén arany koronából kiemelkedő fehér talárba öltözött hajadon, vörös övvel, hosszú szőke hajjal, jobb kezében kivont kardot, baljában rózsát tart. Felette félhold s csillag ragyog. Sisakdísz: paizsalak. (N. I.) Szápáry.

Széchenyi. (Sárvári és felsővidéki gróf.) Ősi fészke Nógrádvármegye, hol a XVII. század közepéig volt birtokos. A család fényét Sz. György pécsi püspök (1644.) majd esztergomi érsek s primás (1685.) és Pál kalocsai érsek (1696) alapította meg. Sz. György 1678-ban megvevén a sárvári uradalmat, azt Lőrincz testvérének adta, ezáltal a család vasvármegyei birtokos lett. A vett birtokokat királyi adomány gyarapította. Sz. György 1687-ben hadi érdemei elismeréseül Egervárát és Peleskét kapta, 1697-ben pedig grófi rangra emeltetett. A sárvári és felsővidéki előnevet Sz. Ferencz gróf, Vasvármegye adminisztrátora szerezte, ki nevét a nemzeti muzeum alapításával tette halhatatlanná. Czímer: 4 részre osztott paizs 1., 4. udvarában veres mezőben, hármas zöld halom közepén fehér kettős Széchenyi.

SZÉLL.

SZÉCHENYI.

SZLUHA.

kereszt áll. 2., 3. égszínű udvar alján drágaköves koronából természetes színű sas száll a nap felé. Középen: kék mezőben zöld halmon szétterjesztett szárnyakkal fehér galamb áll, piros csőrében zöld koszorút tart.

Széchy. A Balogh-nemzetségből származik, törzshelye a gömörvármegyei Rima-Szécs, honnan Sz. Miklós fia, Péter főispán az 1333-iki osztály alkalmával Felső-Lendva várát kapta, melyhez 1393-ban Lentiért és Ujvárért cserében Körmend járult. A Péter által megalapított felső-lendvai ág számos kiváló férfiut adott a hazának. Jelesül: Miklós nádor (1384), ennek hasonnevű fia tárnokmester (1409), Dénes Széchy.

TALLIÁN.

esztergomi érsek (1465), Miklós főlovászmester (1469), János zalai főispán (1459.), Tamás Vasvármegye főispánja a mohácsi csatatéren esett el, neje Székely Magdolna, utóbb Thurzó Elekhez ment nőül. Sz. Istvánnal (1535) magvaszakadt a felső-lendvai ágnak, így a birtokok a rima-szécsi ágra szállottak, mely ág egész 1685-ig virágzott. Czímer: koronán álló kétfejű sas.

Szechődy. *Szechődy.* Ősrégi vasvármegyei család. Eredetét a bevezetésben ismertettük. Az 1288-iki osztály alkalmával a család Szecsőd, Kajd, Kukmér, Seik és Csörötnek birtokában volt. 1417-ben Szecsőd és Kis-Kajd részére uj adománylevelet, 1418-ban pedig Sz. Demeter, Dávid, János és István Zsigmond királytól czímerlevelet nyernek. Ettől kezdve a család birtokait folyton gyarapítja. Sz. Gáspár Vasvármegye alispánja (1438), Ferencz (1535—37) alispán, Péter és Ozvald a kisvépi surányi és váthi javakba helyeztetnek vissza. (1543.) Sz. Benedek 1684-ben Mihályfán vett jobbágytelket. A törökök elleni küzdelemben több tagja vett részt. István a lentii vár kapitánya volt (1560—1570), Máté Szigetvárnál esett el, István pedig (1662.) török fogságba esett, honnan magát kiváltván, 1691-bena csákányi váracs kapitányságában találjuk. Ősi czímer: ezüst és veresben rovátkosan haránt osztott, balra dült paizsban felül és alúl rózsa van, váltakozó színekben. Sisakdísz: nyitott szárny, jobbról ezüst, balról veres, egy-egy váltakozó színű rózsával rakva.

Szegedy. *Szegedy.* (Mező-szegedi.) A családra vonatkozó eddig ismert első okmány 1464-ból való, melyben I. Mátyás király Sz. Ferencznek adományozta Lapis-Telek sárosvármegyei birtokot. Majd Szegedy Márton és András 1597-ben Mikla és Bolyár soltvármegyei jószágokra nyernek adományt. Sz. Ferencz kassai hadbiró 1646-ban nyert Ferdinand királytól donácziót Inke, Visonta és Sand somogymegyei birtokokra, miáltal a család a Dunántul telepedett meg. Vasmegyébe Sz. Pál (1687.) alispán költözött, a ki 1691-ben szerezte Acsád és Köveskutot a telekesi Török-családtól, melyre 1698-ban nyert kir. adományt. Fia Antal, Mária Terézia alatt alezredességig emelkedett Későbbi kiváló tagjai: László (1750—60.) a ker. tábla ülnöke, Ferencz (1815—19.) Zalavármegye alispánja, inszurgens kapitány, Szabolcsvármegye főispáni helytartója s hétszemélynök. Jelenleg két ágra szakadt; a báróira, mely a hermáni hítbizományt birja s a nemesi ágra, mely több megyében birtokos. Ősi czímer: paizs kék udvarában felfelé szálló veressel fegyverzett koronás barna sas jobblábával jogart, baljával kardot tart. Sisakdísz: paizsalak, Bárói czímer: osztott paizs, felül az ősi czímer, alúl haránt ezüst pólyával osztott mezőben, fönt veresben lépő kettősfarkú arany oroszlán, lent kékben lebegő fészken ülő pelikán fiait táplálja. Két sisak: I. koronás barna sas, jobblábában jogart, balban kardot tart; takarók: kék-arany. II. Növő arany oroszlán; takarók: vörös-arany.

Szelestey. *Szelestey.* A Jaák-nemzetségből származik, eredetét a bevezetésben ismertettük. 1366-ban Sz. Miklós királyi ember. A család az ősi nemzetségi javakat hosszu időig birta. A XVI. század folyamán két család vált ki belőle. Sz. Ferencztől származnak a Guariak, Gergelytől a Gosztonyiak. Tagjai közül többen viseltek köztisztséget: Sz. Ádám 1605-ben, Boldizsár 1712-ben alispán. Az 1797-ki nemesi felkelésben 4 tagja vett részt. Ujabb időben kiváló szerepet játszott Sz. László, a költő, főjegyző és képviselő. Utolsó fisarja 1893-ban halt el. Czímer: paizs kék mezejében zöld téren álló kettős farkú arany oroszlán első jobblábával kivont kardot tart, melyre turbános török fő van tüzve Sisakdísz: paizsalak.

TELEKESI, TÖRÖK.

Széll. *Széll.* (Dukai és szent-györgyvölgyi.) 1639-ben nyert czímeres nemeslevelet Sz. György. A család Bucsuban, Táplánfán, Rátóton s Gosztonyban birtokos. Tagjai közül kiemeljük a következőket: Imre országgyülési követ (1836—45.), később hétszemélynök, József 1848-ban képviselő, kormánybiztos, főispán, fiai: Kálmán volt pénzügyminiszter, Ignácz belügyi államtitkár.

Szép. *Szép.* Régi család. Sz. Miklós 1447-ben Vasvár-

megye követe a budai országgyülésen. A család Szentgyörgyvölgyén és Szentivánfán volt birtokos. A vármegye levéltári adatai 1577-ben Sz. Gáspáról s 1649-ben Sz. Ferenczről emlékeznek meg. A XVIII, sz. folyamán hasonnevüek közül többen igazolták nemességöket.

Szita. (Salfai.) Sz. Bálint 1587-ben nyert czímeres nemeslevelt, mely Sopronban hirdettetett ki, utóbb Salfára nyert adományt. Nemességét 1763-ban igazolta. Czímer: kék udvarban hátsó lábán álló arany griff. Sisakdísz: növő griff. Szita.

Szluha. (Verbói és ikladi, gróf.) Sz. Márton 1593-ban nyert czimeres nemeslevet Vasmegyében. A család nevével 1733-ban találkozunk először; tagjai közül Ferencz 1763-ban bárói, fia György 1746-ban grófi rangra emelkedik. Ikladi előnevét 1728-ban kapta a család. Czímer. paizs kék mezejében zöld halmon jobbfelé haladó három liliomot tartó barna medve. Sisakdísz: növő paizsalak. Szluha.

VIDOS.

Szvetich (Nemes-ságodi) Zalamegyei eredetű. Kis- és Nagy-Kajdon birt földesuri joggal. Szvetich.

Takács. (Péteri.) T. János 1554-ben nyert adománylevelet a péteri birtokra I. Ferdinandtól. A család eredetileg Zalavármegyéből származott, egy ága Győrmegyébe költözött s a téthi előnévvel élt. Azelőtt Ostffi-Asszonyfán, jelenleg Répcze-Szemerén birtokos. Takács.

Takách. (Dukai.) A czímeres levelet T. Márton és testvérei nyerték 1638-ban. A család Sopronvármegyéből Beledről, származott, jelenleg Dukán birtokos. Takách.

Tallián. (Vizeki.) Sopronvármegye Vizek községéből származott. Az idők viharai közepett családi iratai elveszvén, T. Jánosnak nemességét Mátyás király 1610-ben megerősitette. A család két ágra szakadt: a pestvármegyei és somogyi ágra. Nemeslevele 1611-ben hirdettetett ki Vasmegyében. Tagjai közül István 1672-ben a vármegye főjegyzője, Ádám 1718-ban az alispáni székben ült, József 1741-ben a megyei inszurrekczió ezredese, Antal 1786-ban alispán. A család több gyöngyösmenti faluban birt földesuri joggal. Czímer: kék mezőben zöld halmon álló veres ruhás vitéz, mellvérttel s sisakkal, jobbjában veres keresztes fehér zászlót tart. Sisakdísz: fehér, veres keresztes zászló. Tallián.

Tarródy. (Tarródi és német-szecsődi.) Tarródfalvi Imre, László és Péter V. László királytól 1456-ban nyertek uj adományt Tarródfalvára (ma Tarródfa), mely azelőtt Lapsa-pusztának neveztetett. A család már előbb bírta Tarródházát is és ezen két faluról vette nevét. A XVI. században német-szecsődi T. Bertalannal találkozunk. 1623-ban T. Mátyás, mint csapatvezér védte Lakompak várát Bethlen seregei ellenében. Egy ága Hevesvármegyébe származott. Czímer: kék mezőben zöld halmon fehér szírtre kapaszkodó fekete bakkecske. Sisakdísz: növő bakkecske. Tarródy.

Tegyey. A család őse Elesláb Péter deák, aki a nádori itélőmestertől Tegye veszprémvármegyei helységet nyerte, mely adományt Ulászló király 1443-ban erősíti meg. Innen veszi fel a Tegyey nevet. Idővel Vasmegyében Felső-Mesteriben telepszik meg s jelenleg is virágzik. (B.) Tegyey.

Tevely. Eredetileg veszprémmegyei. T. György 1640-ben Asszonyfa egy részére nyer kir. donácziót. A XVIII. században Iván-Egerszegen, majd Herényben bírt földesúri joggal. Tevely.

Thelekessy. Ősi család; 1282-ben már Gulács birtokában találjuk. A XV. században István a vármegye alispáni székében ült. A XVI. században kiváló szerepet játszott T. Imre, György fia, ki anyja, Debréthei Katalin, után vette fel a debréthei előnevet. 23 éves korában részt vett a mohácsi ütközetben, majd Ferdinánd pártjára állt. Kassai főkapitány lett s utóbb bárói rangra emelkedett. Az általa alapított debréthei ág 1600-ban halt ki. A másik ág Csömötén volt birtokos; ebből származott T. István (1610.) veszprémi püspök és egy másik István egri püspök. (1699.) — T. Imre czímere: veres mezőben fekete sas, jobb lábával egyenes kardot, a ballal passziókeresztet s ez alatt török fejet tart. Thelekessy.

Thulmon. T. Mihály és György 1658-ban nyertek hadiérdemeik jutalmául czímeres nemes levelet. A család Kőszegen, Sopronban telepedett le, majd a Thelekesi-Török Magdolnával való házasság utján Th. Mihály tetemes vagyont szerzett. Ezen felül Somogyban volt birtokos. Thulmon.

ZARKA.

Tormássy. *Tormássy.* T. Gergely és testvérei 1633-ban nyertek czimeres nemes levelet, mely Szombathelyen 1634-ben hirdettetett ki. A család idők folyamán Pest, Krassó, Baranya és Nógrád megyékbe telepedett. Czímer: paizs kék udvarában 3-as kőszírt középsőjén fészkében ülő és fiait vérével tápláló gődény. A kőszírtre kigyó tekerődzik. Sisakdísz: paizsalak.

Török I. *Török.* I. T. Mihály több nemes-csoói lakossal egyetemben 1720-ban adományt nyert e helységre. Ezen családból származott T. Ignácz honvédtábornok, († 1849. okt. 6.)

Török II. *Török.* (Telekesi.) Ősrégi család; Telekesen volt birtokos. Egy 1615-ben kiadott oklevél szerint Telekes, mint ősi birtoka szerepel. A törökök előnyomulása következtében T. Benedek elüzetett Telekesről s Nyitravármegyébe költözött, míg János Sopronvármegyébe menekült, majd 1629-ben nyert adománylevelet és az enyingi Török-család czímerét. Neje, szül. Gersei Pethő Margit az utolsó Enyingi Török özvegye volt. Családja a XVII. század közepén Jánosházát, Szécsényt, Somlyót bírta. Ezen ág 1722-ben T. Istvánnal kihalt, míg a Nyitrába költözött ág máig is virágzik Pozsonymegyében. Ősi czímer: paizs kék mezejében fehér lovon ülő veres ruhás vitéz jobb kezében kardot, baljában levágott török főt tart. 1629-ben adományozott czímer: koronás fejü kigyó által kerített vörös udvarban arany koronából kiemelkedő s balra forduló növekvő medve szájában kardot tart, felül jobbra befelé fordúlt ezüst holdsarlótól balra, hatágú arany cstlagtól kisérve. Sisakdísz: a vitéz növekvőn.

SPISSICH.

Töttössy. *Töttössy.* Ősi fészke Töttös, hol a XVII. század elején birtokos volt. Tagjai közül Ferencz sárvári várnagy (1677.) és István (1809.) inszurgens tiszt.

Tulok. *Tulok.* (Posfalvai.) Első nyomaira a XVI. század első évtizedében akadunk. Bésfán, Szent-Királyon, utóbb Nagy-Csömötén volt birtokos. A XVII. század folyamán veszi fel a pósfalvai előnevet. Tagjai közül Ferencz 1689-ben bárói rangra emeltetett, a vend vidéken Tissinán és Szkakóczon volt birtokos. A nemesi ág maig is virágzik. Czímer: paizs 1—4. veres mezejében 3-as zöld halmon álló kettős fehér kereszt, 2—3. kék mezőben álló gödény, amint fiait táplálja. Sisakdísz: növő oroszlán, jobbjában kivont kardot, baljában zöld koszorút tart.

Udvardy. *Udvardy.* A század elején Kámonban bírt földesuri joggal.

Ughy. *Ughy.* E névvel a mult század első felében találkozunk, Keresztúron lakott, majd Söptén volt birtokos.

Ujlaky. *Ujlaky.* Vasvármegyében két Ujlaky család volt birtokos. Az egyik a Chák-nemzetségből származott s többek közt Kenézt bírta, 1364. előtt kihalt. Ezen család birtokait a Héder-nemzetségből származott Konth Miklós főpohárnok (1355-ben vasvármegyei főispán) nyerte, aki családja nevét Ujlak (Illok) váráról vette. A XV. század folyamán nevezetes szerepet játszott U. Miklósról a történelemben emlékeztünk meg. 1524-ben fiágban kihalt.

Uy. *Uy.* Uy Péter és családja 1659-ben nyert czimeres nemes levelet. A család Rába-Kovácsiban volt birtokos.

Vajda. *Vajda.* (Rába-bogyoszlói.) Régi család, 1648-ban már R.-Bogyoszlóban volt birtokos. Ezen időtől kezdve egész a jelen századig majd minden fisarja viselt vármegyei tisztséget. Közte Antal kir. tan. 1792-ben másod, 1799-ben első alispán.

Vecsey. *Vecsey.* (Vecse-böröllő-izsákfalvi.) Hunyady Mátyás király idejében bírta a veszprémmegyei Vecsét, honnan a család nevét vette. 1476-ban adományt nyert Böröllő-pusztára. V. Simon 1594-ben megszerezte Izsákfát, mi által a család vasvármegyei birtokos lett, hol a XVIII. század végeig lakott.

Végh. *Végh.* (Verebi.) Fehérmegyéből származik, R.-Kövesden birtokos.

Weörös. *Weörös.* (Budakeszi.) W. Mihály 1638-ban nyert czímeres nemes levelet. Eredetileg sopronvármegyei, honnan a XVIII. század elején költözött Kemény-Egerszegre s Urai-Ujfaluba. 1720-ban a nemes-csoói rész birtokra donácziót nyert, jelenleg is ott birtokos. (B.)

Vidos. *Vidos.* (Koltai.) Ősrégi család. Eredetét azon Zsörkön lakó vasvári várjobbágyoktól veszi, kiket V. István 1272-ben nemesitett. Névszerint: Heyma, Hegus, István, Beycha, Gálos, Vidus, Imre és Teodol. Itt említett Vidus-tól veszi a család nevét és eredetét. Utódai Kisfaludon, Kemenes-Mihályfán és Csehiben voltak birtokosok. 1697-ben az eredeti okmány átiratott Vidos Zsigmond és János részére. A család tagjai közül többen viseltek közhivatalt s vettek részt a nemesi inszurrekcziókban. Kiváló helyet foglal el: V. József 1838-ban alispán, követ, majd nem-

zetőrségi őrnagy s felkelő hadparancsnok. Czímer: paizs kék mezejében 3-as zöld halmon álló arany oroszlán, jobb előlábával görbe kardot tart, melyre török fő van tűzve. Sisakdísz: növő oroszlán. Vörös.

Vörös, másképp Kovács. A család nemességét 1798-ban igazolta. Zanathy.

Zanathy. Zanathy János, ki 1602. márcz. 22-én nyert czímeres nemes levelet, Szanath községből származott. A család különféle helyeken, Dömötöriben, Körmenden, Baloghfán, Kis-Unyomban és Szanathon tartózkodott, majd a XVIII. század végén Szatmármegyébe költözött. (N. I.)

Zarka (Felső-eőri.) Egyike azon 64 családnak, melyek 1582-ben és 1611-ben Felső-Eőr helységre nyert adományt. Zarka, felső-eőri.

Zarka. (Lukafalvi.) Ősi család, már a XIII. században szerepel. Péter fia Miklós, aki 1329-ben I. Károlytól Valt (ma Váth) és Sármásd nevű helységeket kapta, már Zarkának neveztetik. Hasonnevű fia 1397-ben a karakói szerzet birtokait nyerte adományúl, előnevét Peczölről irta. 1403-ban Zich és Hermánról irták előnevöket, még Zarka Adorján is 1515-ben, ennek utódai azonban már Lukafalváról, mely község, úgy látszik, ekkor került birtokukba. Z. Lajos Vasvármegye alispánja Hidvéghen is bírt. A XVII—XVIII. sz. folyamán többen viselnek tagjai közül közhivatalt. A század első felében Z. János tette nevét ismertté, 1847-ben kir. személynök lett s mint a semmitőszéki osztály elnöke halt meg 1856-ban Kis-Kölkeden; Sándor Vasvármegye alispánja volt (1848.) Czímer: kékben és veresben haránt osztott paizsban felül az osztási vonalon lépő koronás arany oroszlán emelt jobb karmában fehér rózsát tart, alul fatörzsön fehér szarka ül. Sisakdísz: előlábával kardot tartó növő arany griff, ezen egy levágott török fő. Zarka, lukafalvi.

Záborsky. Eredetileg turóczmegyei család, mely IV. Bélától nyert Záborra adományt. Tagjai a XVIII. század elején telepedtek le Kemenesaljára. Czímer: kék mezőben zöld térből kiemelkedő zöld fa, jobbról egy veres ruhába öltözött férfiú, veres kalpaggal, balfelől álló ezüst medvébe döfi lándzsáját. Sisakdísz: vörös ruhás lándzsás férfiu. Záborsky.

ZRINYI.

Zámbó. Egyike azon törzsökös családoknak, melyek még I. Károly idejében nyertek adományt Felső-Eörre, mely 1582-ben s 1611-ben megujíttatott. Egy ága még a XIV. században Mezőlakra költözött, 1592-ben halt ki. Ezen ágból származott Z. Miklós pozsonyi gróf és tárnokmester (1384—87.) és István alispán Veszprémben (1517.) Másik ága a XVI. század folyamán Erdélybe szakadt. Czímer: paizs színjelzés nélküli udvarában könyöklő kar kivont kardot tart, melyre levágott török fő van tűzve. (N. I.) Zámbó.

Zántóházy. (Damonyai) A XVI—XVII. század folyamán szerepelt, XVIII. század elején kihalt. E családból származott Z. Ferencz 1695—1613. Sopron- és Vasvármegyébe, 1623-ban Vasvármegyébe jegyzője. Zántóházy.

Zathureczky. (Záturcsai). Turóczvármegye legrégibb adományos családja; törzse 1255-ben kapta Vendég helységet. A család átjött a Dunántúlra, nemesi bizonyítványát 1841-ben hirdették ki Vasvármegyében. Zathureczky.

Zichy. (Zichi és vásonkeői gróf). Eredete a mondák világában vész el. Első ismert őse Szajki Gál, a ki Zich somogymegyei és Zajk zalavármegyei helységeket bírta 1270-ben. Ennek unokája 1361—78-ban szerepelt. A család 1548-ban nyert ujabb adományt Szajk birtokra, több más zalai és somogyi faluval egyetemben. Hihetőleg ezután telepedett Vasvármegyébe. I. György 1580—91-ig mosonyi, 1595-ben vasvármegyei alispán volt. Az ide letelepült család tagjai közül többen viseltek közhivatalt, nevezetesen Benedek 1622-ben szolgabíró, 1630-ban követ, utóbb alispán, Mihály 1623-ban szolgabíró, 1632-ben főszolgabíró. Tőlük veszi eredetét a nemesi ág, míg legidősebbik fiától: Páltól (1598—1638. veszprémi kapitány és győri attábornok) a grófi ág, miután ennek fia, I. István kamaraelnök 1655-ben bárói, 1679-ben grófi rangra emeltetett és mint tárnokmester fejezte be életét. A virágzó grófi ágból kitünik Károly, a vedrődi ágból (1785) Vasvármegye főispáni helytartója; Bódog, a vázsonyi ágból, 1848-ig szintén főispáni helytartó; Herman 1861-ben főispáni helytartó és kanczellár. Czímer: paizs kék udvarában arany koronából kiemelkedő szarvas-agancs között egyenlő ágú ezüst kereszt. Sisakdísz: pajzsalak. Zichy.

Zobothin. (Muraszombati). A XVII. század végén akadunk első nyomaira, a vend vidékén volt birtokos. Z. János (1705—1724.) Vasvármegye alispánja. Zobothin.

Zombath. Szabó, másképp Z. György és testvére 1621. deczember 22-ikén nyertek czímeres nemes levelet. A mult század közepén még Senyefán volt birtokos, onnan átköltözött Győr- és Veszprémvármegyékbe. Zombath.

Zongor. *Zongor.* Z. Mátyás 1560-ban I. Ferdinándtól Puszta-Bődre nyert adományt. Czímeres levelét Z. György 1718-ban nyerte. Czímer: kék mezőben zöld téren fehér lovon vágtató vörös ruhás vitéz, jobbjában buzogányt tart. Sisakdísz: koronából növő vörös ruhás vitéz, jobbjában vörös zászlóval.

Zrinyi. *Zrinyi.* (Brebiri, gróf, zerinvari). II. Andrástól a Kerka vizétől egész a Záráig terjedő földterületet nyerte a család Brebir várával, egyszersmind Brebirvármegye urává lett. Z. Miklós az akkori főurak példájára erőszakkal elfoglalta a monyorókeréki uradalmat és báró Rosenberg Évával 1564. szeptember 21-én ott tartotta esküvőjét. Fia, György, Vépen mint főtárnokmester halt el (1603.) Az Erdődyek hosszú per után visszaszerezték a monyorókeréki uradalmat, miáltal a család vasvármegyei birtokait elvesztette, csupán a vend vidéki falukban bírtak, a csáktornyai uradalomhoz tartozó kisebb mennyiségü portát. A család 1628-ban grófi rangra emelkedett. Czímer (gróf Zrinyi Miklós czímere): hasított pajzs, jobbról: kék mezőben rovátkos várfal, középen kiszögellő rovátkos toronynyal, balról: vörös mezőben két arany sasszárny. Sisakdísz; koronából növő balra fordúlt arany griff Jelige: „Sors bona nihil aliud".

Zúgó. *Zúgó.* Z. Lukács és gyermekei 1610-ben nyertek czímeres nemes levelet. Czímer: kék udvarban, zöld téren természetes színű agganesos, álló szarvas homlokában nyíl lőve. A zárt sisak koronájából növő szarvas. (B.)

CZÍMER A SÁMFALVI TEMPLOMBÓL.

VASVÁRMEGYE KIVÁLÓ FÉRFIAI.

ASVÁRMEGYE gazdag kiváló férfiakban. Országos hírű nevek szerepelnek eseményekben fölötte gazdag historiájában, mely kicsiben is igazolja azt a nézetet, a mire ezer esztendős nemzeti történelmünk tanít és a mit ellenségeink tagadni szeretnének: hogy a maroknyi magyar nemzet, a germán és a szláv faj közé ékelve, rendkivüli intellektuális erejével, államalkotó képességével — daczolva a viharos ezredévnek viszontagságaival — fenntudta tartani vezérlő szerepét, államiságát; megőrizé egyéniségét és megfogja tartani magyarnak e hazát, míg az ősök nyomdokain halad az utód: — az idők végeiglen.

A vármegye kimagasló fiai sorában helyet kér elsőül *Köcski Sándor* (Alexander de Kuchk). Ősrégi vasvármegyei családnak ivadéka, kinek elődei már első királyaink korában szerepelnek. A család hírét-nevét hősünk, Köcski Sándor, teszi országossá Róbert Károly királyunk alatt, mikor is tehetsége, munkássága, urához való hűsége és hazafisága az országbírói méltóságot szerzi vala meg számára. Mint Vasvármegye főispánja, 1325—1327-ig visz fontos szerepet. Élete folyásáról vajmi kevés adat maradt reánk, annyit említ róla krónikánk csupán — eleget éppen, hogy nagyjaink sorában tiszteljük emlékét — hogy bírta a vármegye, a nemzet és királya bizalmát s ura, királya védelmében halt hősi halált. Köcski Sándor.

Batthyány Boldizsár a nagynevű német-ujvári Batthyány-családnak, mely a honfoglaló Örs vezértől veszi eredetét, vármegyénk főispánjai sorában első tagja. 1481-ben foglalja el Vasvármegye főispáni székét s kilencz évig viseli tisztét közmegelégedésre. Meghitt embere II. Ulászló királynak, bizalmas barátja a hős Hunyady Jánosnak s Mátyás és Beatrix királyné előtt is fölötte kedvelt egyéniség. Jajcza és Bosznia bánja, Kőszeg várának bátor védője 1490-ben. Inkább katona, mint a vármegye embere; mint főispánt, az örökös harczok el-el szólítják a zöld asztal mellől, a mi ideje azonban marad, azt a gondjaira bizott vármegyének szenteli. A honszerző ősök véréből való kiváló főúr meghalt 1520-ban. Batthyány Boldizsár.

Minden tekintetben méltó utóda a főispáni méltóságban fia, *Batthyány Ferencz*, a tárnok- és főpohárnokmesteri méltóságok viselője. Szereplése Batthyány Ferencz.

idejére esik a szomorú emlékű mohácsi vész. Ebben az ütközetben maga vezette 3000 emberrel küzd halálmegvetéssel s még a magyar sereg ingadozása, bomladozása se csüggeszti vala el: uj meg uj rohamra vezeti csüggedő, fáradt katonáit, miglen a török sereg rémítő rohama — az általános zürzavar között — menekülésre kényszeríti őt is. 1554-ben a személye iránt megnyilatkozó fényes bizalom az ország legelső méltóságába, a nádori székbe emeli, de az elaggott főúr kénytelen kitérni a ragyogó állás fénye, terhei elől.

Erdődy Péter. *Erdődy Péter* a híres esztergomi primás, Bakacs Tamás, családjából ered. Első használja az Erdődy nevet (Erdewdj de Eberaw). A magyar mágnások között az egyedüli, ki a mohácsi vész előtt nyert grófi méltóságot (1511. november 25-én, II. Ulászlótól) és a nevezetes Erdődy-család első tagja, a ki Vasvármegye főispáni székében ül. A főispánságon kivül a főkamarási és főlovászmesteri méltóságokat is viselte. Azok közül a jövőbe látó főnemesek közül való, a kik nem fitymálták, kicsinyelték a török terjeszkedési szándokát s előre érezték a mohamedán invázió kiszámíthatatlan veszedelmét. 1526-ben a török roppant arányú készülődéseinek hírére bejárja a Dunántúlt, igyekszik fölébreszteni letargiájából a pártviszálykodások viharától megtépett fáradt nemzetet; maga is tekintélyes sereggel száll táborba Mohácsnál s az elsők között viaskodik. A végzetes ütközetből, hol a nemzet virága tört le hirtelen, testvérével, Simon zágrábi püspökkel együtt, sikerül megmenekülnie. Később Horvát-Szlavonországok bánja. Lelkes híve a Szapolyai-háznak, belső embere Szapolyai Jánosnak. Pusztuló nemzete megerősödését, talpra-állását, nemzeti dinasztia megalapításával vélte vele elérhetőnek. Élete későbbi folyásában változhatott ebbeli érzése, nézete, mert Puchaim császári tábornok vejévé lévén, Ferdinándhoz pártolt. Mozgalmas, hazafiui érdemekben gazdag életét 1543-ban Olaszországban fejezte be.

Nádasdy Tamás. *Nádasdy Tamás.* Családja első királyaink idejéből ered. A XIII. században élt Chopon, elsőnek veszi föl e nevet. Ferencz országbiró és horvát bán fia: Tamás, kinek a család országos hírre jutását, fényes fölemelkedését köszöni. Ritka tudományos nevelést kap s a tudományok iránt való szeretet, áldozatkészség, felvilágosodottság, fenkölt gondolkozás nemes jellemének alapvonásai. Gráczban és a bolognai európai hírű egyetemen, majd Rómában bővíti ismereteit, él tudományos hajlamainak. Hazájába érett, kész férfiként visszatérve, gyorsan emelkedik az ország legelső méltóságaiba. Vasvármegye főispánjává, majd főtárnokmesterré s Horvátország bánjává emeli királyának bizalma, 1553-ban pedig a bárói méltóságot nyeri el. Ragyogó lefolyású közpályájára az 1554-iki pozsonyi országgyülés teszi a koronát, őt egyhangúlag az ország nádorává választván. Nemcsak Vasvármegye, szűkebb pátriája, de az ország históriájában is a legfényesebb nevek között ragyog az övé. Egy magyar főnemes a XVI. században, a ki örömmel üdvözli a reformácziót, a lelkiismeret szabadságának, a tudományos haladásnak, a bilincseitől megszabadított szellem örök jogainak hazánkban érvényre jutását, a ki előitélettől, gúnytól, kicsinyléstől, kegyvesztéstől mit se tartva, csupán lelkiismerete szavát követve, buzgólkodik az uj szellemnek minél szélesebb rétegekben való terjesztésén, hódításán, a ki protestáns iskolát állít föl, gyámolít, ifjúkat küld ki német egyetemekre, hogy ezek által majdan hazánkban is gyökeret verjen a tudományos élet, a haladás szelleme, Uj-Szigeten föláIlítja az első magyar nyomdát, mely az első magyar grammatikával ajándékozza meg a hazát: ilyen ember volt Nádasdy Tamás. Hazánk, megyénk nagy fiai között egyik legkiválóbb, legnemesebb, legnagyobb. Áldásthozó életét 1562. junius 2-án fejezte be, nevét, érdemeit ragyogó betűkkel irva be a magyar históriába.

Egerváry László. *Egerváry László,* az ősi Egerváry-család sarja, valószinüleg Egervárán született, hol családja állandóan lakott. 1471—73. közt bácsi castellanus, 1474-ben Biharmegye főispánja, egyúttal a nagyváradi püspökség gubernátora, 1475-ben pedig Zalavármegye főispánja. Innentől kezdve ragyogó pályája folytonos haladás a hatalom tetőpontjáig. 1476-ban mint Horvát-, Szlavon- s Dalmátországok bánja szerepel, 1494-ben Mátyás király udvarnokainak kapitánya, majd 1490-ben Szilézia és Lusáczia kormányzója,

1493—95-ben pedig ismét tárnokmester. Egerváry László érdemei jutalmául nyert adományokkal, rengeteg vagyonnal szaporította a család birtokait. 13 vármegyében vagy 300 falut bírt, részint örök tulajdon, részint zálog czimén. Elhalálozásának idejét nem tudjuk biztosan: egy 1496. jan. 27-én kelt oklevélben már mint néhai szerepel. Hamvait az általa megkezdett s özvegye által befejezett egervári klastromba helyezték örök nyugalomra.

Széchy Tamás, Széchy Miklós fölovászmester fia, a hírneves Széchy-család felső-lyndvai ágából származik. 1505-ben jelen volt a rákosi országgyűlésen, hol kiváló szónoki tehetségével vonta magára a közfigyelmet, 1514-ben a pórlázadás leveretésében vesz részt, közvetlen a mohácsi vészt megelőzőleg (1526.) pedig Vasvármegye főispáni székében találjuk. E minőségben sietett hadával a király táborába s a mohácsi csatasíkon veszett el, többi nagyjainkkal. Széchy Tamás.

Nádasdy Ferencz gróf, Tamás fia, ki atyját a főispáni székben is követte, szintén fényes tehetség. Rang, óriási vagyon birtokában, nagy tettekre hivatott férfiú, kire pályája deléig a születés, a természet nyujtotta gazdag adományok mellett még a szerencse is rámosolyg, azután — azokban a szomorú napokban — a Rákóczy szabadságharczának bús vége felé elhalaványul, majd meg lehull szerencse-csillaga s balvégzete őt is Zrinyi és Frangepán sorsára juttatja: a vérpadra, igazabban a nemzet martirjai között. Vármegyénknek e híres fia 1625-ben született. Tudományos nevelést kapott s korán kilépett a közpálya mezejére, melyen csakhamar a legfényesebb méltóságok hullanak ölébe. 1633-ban Vasvármegye főispánja. A vármegye ügyeinek buzgó, tapintatos ellátása mellett, szabad óráiban a tudománynak él. A „Mausoleum regni Hungariae rerum", mely Nürnbergben 1634-ben látott napvilágot, őt vallja szerzőjéül. Később királyi tanácsos, főkamarásmester, majd 1655-ben országbíró. A Wesselényi nádor megindította mozgalomban hazafiúi lelke sugallatára nem haboz részt venni. Czélja evvel nem volt, nem lehetett más, mint az ország nyomorúságait, a félrevezetett király tévedéseit látó nádornak, Wesselényinek: közel hozni az uralkodó szívét a nemzethez; összetörni a bécsi udvar átkos befolyását a király akaratára, döntő súlyát a nemzet sorsának intézésére; harmóniát hozni a zúgolódó, jogaitól rútul megfosztott, kijátszott nemzet és a hozzá idegen királya közé. Ám az árúlók, a titkos besúgók fölségsértőnek, törvény- és országháborítónak, a dinasztia veszedelmes ellenségének festették le a nemzetéhez s királyához egyaránt hű főurat Lipót előtt. Hiába húzta meg magát Nádasdy az udvar gyanúja folytán Pottendorfban, közel Bécshez, hiába vetette magát közre érdekében maga a római szent szék is; Zrinyivel és Frangepánnal együtt 1671. április 30-án a bécsi városháza udvarán, életével fizette meg a hazához való hűségét. Három nemes magyar főúr fejét vette e gyásznapon Lipót magyar király parancsára a bakó. Nádasdy porai Lékán, az Ágoston-rendű szerzetesek sírboltjában nyugszanak, emléke fölött pedig virraszt időtlen időkig a nemzet, a vármegye hű fiainak szent kegyelete; a vértanuk életét, példaadását, hallhatatlan érdemeit meg-megujító hálás emlékezet. Nádasdy Ferencz gróf.

Esterházy Antal, (1676—1722.) Esterházy Ferencz és Thököly Mária fia, 1703-ban császári ezredes, a ki Rákóczy hős vezérét, Ocskay kuruczkapitányt nem egy csatában megveri, 1704-ben azonban már Rákóczy hívei között találjuk az igaz ügy lelkes bajnokaként a dicső vezért. Számos ütközetben vezeti rettenthetetlen kuruczait fényes győzelemre. Méltó társa a hősök hősének, a diadalmas vak Bottyánnak s a daliás Bezerédj vezérnek. Fut a három szabadsághős előrenyomuló seregei elől Stahrenberg Miksa császári altábornagy s meg se áll Bécs városáig. 1708-ban pedig Esterházy Körmendet bevevén, egész Bécsig előrenyomul, úgy, hogy József császár is kénytelen előle Luxemburgba szaladni. A Dráva mellékén is diadalról diadalra vezeti ez a győzhetetlen hős hadvezér katonáit, megszalasztva Jellasics Gábor labancz vezért. De úgy volt megírva a gondviselés könyvében, hogy a szabadságharcz ezúttal, annyi ragyogó diadal daczára, szomorú véget érjen. A nagy fejedelem bujdosásba megy s hűséges szolgája, a labanczverő Esterházy is elkiséri 1710-ben Lengyel-, majd Franczia- és Törökországba nagy jó urát. Együtt eszi aztán vele a hazátlanság kenyerét. Esterházy rangot, vagyont, jövőt, mindent föláldozott, előbb a haza szent ügyeért, azután Esterházy Antal.

azért a nagy fejedelemért, a kire imádsággal gondol a magyar. Esterházy Antal a bujdosókkal osztván meg sorsát, Rodostóban fejezte be életét; porai az ottani görög templomban nyugosznak. Neve a kuruczvilág ragyogó emlékeivel egybeforrt s Rákóczyval együtt őt is nagyjaink között emlegetjük.

Bezerédj Imre. *Bezerédj Imre.* A Rákóczy Ferencz szabadságharczának egyik kiváló vezére. A kuruczvezérek, hősök sorában a legvakmerőbbek egyike. Legendás alak, ki őt bálványozó kurucz vitézeivel rettegésben tartotta Sopront, Ausztriát, Stíriát. Méltán írja róla ezeknek a feledésbe vesző, daliás időknek korunkban támadt lelkesedő-kesergő lantosa, Endrődy:

„Bezerédj az én régi jó nevem,
A németet magyar módra szeretem.
Ugy szeretem, hogy a hol csak
Találom,
Sarabolom, darabolom,
Vidámon.

Bezerédj az én régi jó nevem,
A kardomat német hússal etetem.
Mint afféle serény kurucz
Kapitány,
Megetetem kuruczosan
Szaporán."

Rettegte is félelmetes kardját jó Bezerédj vitéz kurucz kapitánynak a labancz. Kár, hogy ragyogó katonai pályája oly szomorú véget ért. Rákóczy szerencse-csillaga letüntével ez a pardont nem ismerő kemény katona, ez a koszorúzott szabadsághős megalkudik a viszonyokkal s a császáriak fővezérével, Pálffy Jánossal, a kapituláczió föltételeiről tárgyal. Ám vesztére teszi. Fejével lakol érte. Sárospatakon, a vérpadon, fejezi be 1708. deczember 18-án dicsőséggel indult, de egy meggondolatlan lépés miatt tragikusan végződött életét. A kurucz-korszak nagyhírű búvára, Thaly Kálmán könyvében megtaláljuk a halálra készülő Bezerédjnek hattyúdalát, ezt a kesergő, fájdalmas éneket, mely a kritika szerint a színgazdag kuruczköltészetnek egyik drágagyöngye.

Batthyány Ádám gróf. *Batthyány Ádám gróf* tetőtől talpig katona, bátor lovas, vitéz hadvezér. Született 1662-ben s első szereplése már 1683-ra esik, mely évben a török nagyvezír, a husz évre kötött vasvári béke lejártát be sem várva, fenyegetőleg lépett fel Bécs ellen, mire Lotharingiai Károly, aki Köpcsénynél táborozott, Batthyány Kristóf és Ádám grófokat a Győr és Körmend közti Rábaátjárók őrizetére küldte ki. Barkóczy, Tököly komisszáriusa, azonban úgy őt, mint a vármegye nemességének szine-javát pártjára térítette, mire Batthyány Ádám, odahagyva a körmendi vár őrizetét, Német-Ujvárba vonúlt vissza, bevárandó az események fejlődését. Bécs felmentése után Batthyány Ádám is felajánlá kardját a törökök ellen. Már Esztergom vívásánál részt vett huszárjaival, de különösen kitüntette magát. Budavár ostrománál (1686.) a székes-fehérvári úton végbevitt bravuros támadásával és 12 török gálya elfogásával. 1689-ben Fehérvárt, 1690-ben pedig Kanizsát foglalta vissza. Fényes haditettei fejében egy gyalogezred tulajdonásává, majd dunántúli kapitánynyá neveztetett ki. A katonai kitüntetésekhez csakhamar polgári méltóságok járultak. 1693-ban horvát-szlavon-dalmát bánná, majd országbíróvá s belső titkos tanácsossá neveztetett ki, 1701-ben pedig Vasvármegye főispánja lett, mely méltóságban 1703. aug. 26-án bekövetkezett haláláig maradt meg.

Batthyány Károly gróf. *Batthyány Károly gróf,* a későbbi herczeg, táborszernagy, horvát bán, (1698—1772.) hadi tehetségeit nagynevü atyjától örökölte. Ifju korában részt vett az 1716—18-iki török háboruban, hol Belgrád és Pétervárad ostrománál már magára vonta Savoyai Jenő figyelmét, majd végig harczolta az 1734. és 1737. évi török hadjáratokat. 1739-ben a berlini udvarhoz követnek küldetett, innen azonban csakhamar haza sietett Mária Terézia szorongatott trónjának védelmére. Magyar gyalogezrede élén különösen a chorsitzi csatában tünt ki (1742.), az 1744. évi hadjáratban pedig 12 ezer főnyi hadával magára hagyatva 6 hétig védte Csehország határát II. Frigyes hatalmas hadserege ellen. József római császárrá koronáztatása alkalmával birodalmi herczegi rangra emeltetett.

Batthyány Lajos gróf, nádor.

GRÓF BATTHYÁNY LAJOS NÁDOR.

Batthyány Lajos gróf, Ádámnak fia, 1696-ban született. Tudományos nevelésben részesült s a mikor kilépett a közélet mezejére, tettvágyat, akaraterőt, árban, apályban rendületlen, erős, hazafias érzést vitt oda magával. Nemcsak szülővármegyéje, de széles ez ország megismeri mihamar a komoly czélok elérésére törekvő ifjú fényes tehetségeit, fáradhatatlan munkásságát. Gyorsan jut előkelő szerepléshez. A híres 1741-iki pozsonyi országgyülésen lángoló szavakkal kél a mindenünnen szorongatott ifjú királynő támogatására s nem csekély része van annak a momentuózus históriai jelenetnek az előidézésében, mely a magyar nemességnek örök dicsőségére szolgál s melynek eredménye, a nemzet határtalan áldozatkészsége, világraszóló vitézsége folytán, Mária Terézia trónjának megoltalmazása és biztosítása volt. Az 1751. május 4-én megnyilt pozsonyi országgyülés az ország nádorává választja meg Vasvármegye híres, népszerű fiát és Batthyány Lajos gróf magas állását bölcs tapintattal, a nemzet és a korona érdekeinek harmónikus és lelkiismeretes előmozdításával tölti be. Mint Vasvármegye főispánja, 1727-től 1762-ig tölti be mindenek megelégedésére, közszeretettől környezetten, vezeti állását. A közjónak szentelt életét 1765. okt. 26-án fejezi be. Ragyogó közpályájának alkonyatán az uralkodó kegyének eddigelé reá oly fényesen hulló sugára elhalaványul: a testtel-lélekkel magyar kanczellárnak önérzetes föllépése, nemes büszkesége bántja a bécsi udvar sima diplomatáit, a kik el is fordítják tőle királya szivét. Ettől fogva az önérzetében megbántott főúr visszavonul a közügyektől. Neve a haza s szülővármegyéje történetének egyik legváltozatosabb korszakában, az önzetlen hazafiak ragyogó nevei között, aranybetükkel tündököl; az utolsó nádor dicsőséges pályafutása hatványozott fénynyel ismétlődik hallhatatlan ivadéka, az első magyar alkotmányos miniszterelnöknek martiromsággal megszentelt életében.

Batthyány Lajos gróf, miniszterelnök.

Batthyány Lajos gróf, az első magyar miniszterelnök nem vasmegyei születésü ugyan, mert Pozsonyban született 1809-ben, mint gr. Batthyány János cs. és kir. kamarás fia, de életének jó részét vasmegyei uradalmain tölté s azonkivül, miután a miniszterelnökségről lemondott, az 1848—49-iki szabadságharczban tevékenyen támogatta Vasvármegye területén a honvédelem ügyét, miért is nemcsak általában Magyarország, de különösen Vasvármegyének is legjelentősebb szereplői közt vívott ki örök érdemet nevének. Vasvármegyei tevékenysége volt egyik ürügye az osztrák terrorista hatalom-

nak, hogy halálát követelje, elrettentő például vagy bosszuképen, Lamberg tábornok megöletéseért, melyben pedig Batthyány Lajosnak semmi része sem volt. Mindenki tudta, még hóhérai is, hogy Batthyány Lajos egyáltalában távol állott a forradalmi irányzatoktól, de tiszta hazaszeretettel a jogot és jogos szabadságot védelmezte: az államcsinyt előkészítő, Magyarország jogait elkobozni akaró kamarillával szemben szervezte az önvédelmet és nemzeti ellenállást, mindaddig, a mig Széchényivel együtt nem tapasztalta, hogy a mérséklet politikájával többé lehetetlen az események folyását meggátolni. Visszavonulása azonban már nem engesztelte ki az abszolutizmus eszközéül szolgáló katonai hatalmat: az ország megrettentése volt a czél s elsőül Batthyány életének kellett áldozatul esni, ugyanazon a napon, melyen Aradon a tizenhárom vértanut kivégezték, évfordulóján annak a napnak, melyen Latour hadügyminisztert a fellázadt bécsi nép felakasztotta. Mint az 1848—49-iki szábadságharcz katasztrófájának elsö vértanuját tiszteli őt a magyar nemzet. Batthyány Lajos, a ki kezdetben katonának készült, de nagykoruvá levén, visszavonult a polgári életbe, a negyvenes évek élénk politikai életében lépett ki megint a nyilvánosság terére. Antagonistája volt Kossuthnak, de azért nagy tiszteletben tartotta tehetségét, sőt ő maga fáradozott azon, hogy Kossuthot Pestmegye követévé válassza az 1847-iki pozsonyi országgyülésre. Midőn a hosszu reformküzdelem után, a márczius 15-iki, valamint az ezt megelőző bécsi forradalom hatása alatt, Magyarország végre megkapta jogos alkotmányát, az első felelős minisztériumnak Batthyány Lajos lett az elnöke. De az örömmámor csak napokig tartott; küzdelmes, kemény munka következett. Magyarország egyszerre körülfogva látta magát ellenségeitől. Legveszedelmesebb volt az udvar, mely kicsikartnak tekinté az ország önállóságát. A jószivü, de gyönge V. Ferdinand háta mögött megindult cselszövények izgatták föl nemcsak a belső nemzetiségeket, de különösen a horvát társországot, melynek vezető rossz szellemeit az illírizmus fennhéjazó eszméje vezette, Batthyány szervezte a nemzeti önvédelmet, de a fokozódó zürzavarban, midőn Jellasics betörése kétségtelenül bebizonyította, hogy a magyar kormánynak meg kell hasonolnia a koronával: beadta lemondását. Ez 1848. szeptember 11-én volt. Egy nappal későbben István nádor ujra megbizta a kabinet megalakitásával, de Lambergnek a pesti lánczhidon történt meggyilkolása után ismét lemondott s visszavonult Ikervárra, a hol a horvát betörés ellen szervezett honvédelem sokat köszönhetett neki. Maga fegyverzett föl egy csapatot, mely Vidos József csapatjához csatlakozott s vitézi tettekkel öregbítette a nemzet dicsőségének lapjait. A magyar honvédsereg diadalait azonban már nem láthatá Batthyány. A győzelmesen előrenyomuló Windischgraetz tábornagyhoz inditott küldöttségnek, mely azzal a gőgös válaszszal tért vissza, hogy a főparancsnok nem alkudozik rebellisekkel, Batthyány Lajos is tagja volt. Lesujtva tért vissza Pestre, melyet pár nap mulva megszállt a gőgös osztrák hadvezér. Batthyányt junius 8-án este sógorának, gr. Károlyi Györgynek palotájában, mely emlékezetes épület ma is áll az egyetemi téren, elfogták és Budára hurczolták. Mialatt a magyar honvédség egymásután nyerte diadalait az 1849-iki tavaszi hadjáratban s Windischgraetz, megszégyenítve, kénytelen volt elhagyni a főparancsnokságot, Batthyányt Pozsonyba, majd Olmützbe és Laibachba vitték. A szabadságharcz katasztrófája után visszahozták Pestre, az Ujépületbe. 1849. október 6-án reggel az épület mögött, azon a téren, melyre ma az uj országház és az igazságügyi és földmüvelésügyi paloták tekintenek, mint a megdicsőült Batthyány Lajos védette és 1867-ben helyreállott alkotmány erős szimboluma: agyonlőtték. Kötélhalálra volt itélve, de hogy megmenekülhessen e gyalázatos haláltól, sebet ejtett kis kézi tőrével a nyakán s e miatt a hadbiróság kénytelen volt itéletét megváltoztatni. Holttestét titokban, éjjel, átszállították a sz.-ferenczrendiek belvárosi templomába, a hol felírás nélkül rejtették sírüregbe a derék barátok. Annál fényesebben, az egész ország részvétele mellett kísérték ki a kerepesi-úti temetőbe az alkotmány visszaállítása után. Hamvai ott nyugszanak ma a nagyszerü mauzoleum alatt, melyhez ezrével vonul a nép halottak előestéjén; melyet megilletődés nélkül nem kereshet fel sohasem a magyar ember. Batthyány kőemléke egy gyászos korszakot zár le s örökzöld bokraival hirdeti a feltámadást, melyért ő verét ontotta s melyet nemzete végre megért.

Gf Batthyány Lajos

Erdődy István gróf (1812—1896), Erdődy György grófnak és Aspremont Mária grófnőnek, Rákóczy Júlia dédunokájának fia, aki röviddel ezelőtt befejezett mozgalmas életpályával uj fényt adott a nagy ősökkel dicsekvő Erdődy-családnak. A szabadságharcz vitte először a közpályára az akkor még ifjú főnemest s ha egész életében nem is tett volna mást, minthogy megmentette az osztrákok bosszujától Felső-Eőr városát, bizonyára joggal kérhetne helyet Vasvármegye kiváló férfiai között. De az abszolút korszak után az immár tetterős férfi ismét részt kért a közéletben; tevékeny részt vett az országgyűlés tanácskozásaiban, segitett létrehozni a magyar-horvát kiegyezést, majd mint Sárosvármegye főispánja, a delegáczió tagja, munkálkodott a közjó érdekében A sima diplomata és gazdag főúr a királyi udvarnak is kegyeltje volt: Ő Felsége titkos tanácsosává, majd főlovászmesterévé nevezte ki. Utolsó éveit vörösvári kastélyába visszavonúlva, a tudományoknak szentelé; a rengeteg családi levéltárat megnyitotta a történettudósok előtt s maga is szenvedélyesen búvárkodott az értékes relikvák között, rendezte a különféle, vagyont érő gyűjteményeket s hasznossá tette a tudománynak. Erdődy István gróf.

Erdődy Sándor gróf, Vasvármegye örökös főispánja, Varasd város örökös kapitánya, az 1840—44-iki országgyűlésen, mint híres ellenzéki szónok tünt ki. A reform-párthoz tartozott s Batthyány Lajos miniszterelnök. kinek benső barátja volt, őt szemelte ki az 1848-iki második, de meg nem alakúlt magyar miniszteriumba külügyminiszternek. Nagy barátja volt a tudományoknak, tagja volt a magyar tud. akadémia igazgató-tanácsának, másodelnöke a képzőművészeti társulatnak, mely egyesület szervezésében kiváló érdeme van. Tudományosságának híre eljutott Angliába, hol a földrajzi társaság tagjává választatott. A tudomány és a közélet terén szerzett érdemei elismeréseül valóságos belső titkos tanácsossá, majd főlovászmesterré neveztetett ki. Erdődy Sándor gróf.

Szápáry Géza gróf főudvarmester, valóságos belső titkos tanácsos, Szápáry Antal fia, a szabadságharcz egyik dicső alakja. Már a forradalom kitörésekor a nemzeti ügy védelmére sietett és mint honvédtiszt hősiességének s bátorságának nem egyszer adta tanujelét. Különösen Budavár ostrománál tünt ki, a miért vitézségi érmet nyert. A szabadságharcz leveretésével, mint a többi hazafiak nagyrésze, ő is elfogatott s hosszabb ideig az aradi várban volt elfogva. Innen családja közbenjárására kiszabadulván, külföldre ment s csak 1861-ben, az alkotmányos korszak fellendültével látjuk viszont a vármegye tanácstermében, hol az ugyanekkor megalakult honvéd segélyegyesület elnökévé választották s a muraszombati kerület képviselőjeül küldte az országgyülésre. A felelős miniszterium megalakulásával Zalavármegye főispánja, 1873-ban fiumei kormányzó lett s kis idő mulva belső titkos tanácsossá neveztetett ki. E fontos állásban kifejtett tevékenységét e mű II. („Fiume és a magyar-horvát tengerpart") kötetében részletesen méltattuk. Az uralkodói kegy több ízben kitüntette főuraink ezen jelesét s Ő Felsége főudvarmesterévé tette, továbbá számos egyéb kitüntetéssel halmozta el. Szápáry Géza gróf.

Horváth Boldizsár, az alkotmány visszaállítása után alakúlt második magyar kormánynak igazságügyminisztere, Szombathely szülötte. Polgári állású szülőktől származott s a nemes idealizmustól áthatott demokrata elveit megőrizte aggkoráig, a miniszteri székben úgy, mint a magánéletben, a hová az utóbbi években, szeme meggyöngülvén, visszavonúlt s többé képviselői megbizatást sem vállalt. 1822. január 1-én született, de tehetsége tolla által már zsenge ifjuságában megszólalt. Mint fiatal ügyvéd a negyvenes évek elején czikkeket írt a pesti szabadelvü lapokba s magára vonta Deák Ferencz figyelmét. Tartalmasság, elvi meggyőződés, ékes forma, komoly tudás jellemezte e czikkeket. Ugyanezek a kiváló tulajdonságok tették szónoklatait is jelessé és szülővárosa 1848-ban az első képviseleti országgyűlésre képviselőjéül választotta. Híven követte a magyar kormányt Debreczenbe, majd vissza Pestre és Szegedre is. A szabadságharcz után őt is fogságra itélte a hadbiróság, de 1850-ben már amnesztiát kapott. Hazatérvén szülővárosába, ügyvédi irodát nyitott, de a mint a szabadabb áramlat megindúlt, ő is visszatért a közélet munkásai közé s 1865-ben ismét képviselőül választották. A kiegyezés megkötésekor Andrássy Gyula gróf az Horváth Boldizsár.

igazságügyi tárcza vezetőjévé híván meg, törekvését a hazai jogszolgáltatásnak modern irányban való reformálására fordította. Négy évig volt igazságügyminiszter s ezalatt számos törvényjavaslatot nyujtott be, melyekben elvéhez híven törekvéseit megvalósitani akarta; noha sok eszméjét a túlságos konzervativ felfogás miatt nem testesíthette meg s azok egy része csak később valósult meg. Ő választotta el a közigazgatást a bíráskodástól, szervezte a törvényszékeket, reformálta a kuriát s a kir. táblát, a büntető gyakorlatban a humánusabb felfogást érvényesitette: eltörölte a bilincset, a botozást, vérdíjat. 1871-ben vált meg tárczájától. Pár évig zárgondnoka volt az Eszterházy herczegi javaknak, de 1878-ban ismét elvállalta a képviselőséget, ámde folyton párton kívül maradt. Legutóbb, mint temesvári képviselő, szembaja miatt elbucsuzott az aktiv politikai pályától, de emlékirataiban később is gyönyörködni fog a közönség fenkölt gondolkozásában és a mindinkább ritkuló, sőt kivesző szónoki formák szépségében.

Szabó Miklós.

HOLLÁN ERNŐ.

Szabó Miklós, a m. kir. Curia elnöke 1821. november 9-én született Náraiban, földbirtokos nemes családból. 1842-ben ügyvédi oklevelet nyervén, Vasvármegyébe tért vissza, majd 1848-ban a király személye körüli minisztériumban fogalmazói rangot viselt, de a minisztérium megszüntével visszatért Szombathelyre. Az alkotmányos élet visszaállításával a hétszemélyes tábla birájává neveztetett ki, majd az 1867-ben megalakult magyar minisztériumba Horváth Boldizsár államtitkárául hívta meg. Ez uj állásában tevékeny részt vett az igazságügyi reform keresztülvitelében. 1871-ben az ujjászervezett királyi tábla elnökévé, majd csakhamar a Curia másodelnökévé neveztetett ki s egyszersmind a főrendiház tagja közé emelkedett. E téren szerzett érdemei elismeréseül az uralkodói kegy 1877-ben a Lipót-rend középkeresztjével, majd 1882-ben a belső titkos tanácsosi méltósággal tüntette ki, 1888-ban pedig, Perczel Béla halálával, a Curia elnöke lett. E legmagasabb bírói polczon is bebizonyította vezéri tehetségét és példás bírói jellemét. Mint államtitkárnak főrésze volt Horváth Boldizsár szervezési és kodifikáló munkáiban. Irodalmilag is működött, nagy, tudományos készültséggel és gyakorlati érzékkel megírt véleményes indítványt nyújtva be a még teljesen meg nem oldott nehéz kérdés felett: „A szóbeliség elvén alapuló polgári perrendtartásban engedtessék-e tér s mily mérvben és hatálylyal az előkészitő iratoknak?“ A király jubiláris ünnepe alkalmából a Lipótrend nagykeresztjét kapta, a budapesti és kolozsvári egyetemek pedig tiszteletbeli jogdoktorrá avatták fel.

Hollán Ernő.

Hollán Ernő Szombathelyen, 1824. jan. 13-án született. Mint ifju, hajlamait követve, 1839-ben a bécsi hadmérnökségi akadémiába lépett, honnan csakhamar mint hadnagy került ki. A nemzeti hadsereg felállítása alkalmával a szorongatott haza védelmére sietett; a csakhamar híressé vált veres sapkásokkal Szt.-Tamás ostrománál s a szerb lázadók elleni csatákban több alkalommal vitézségének fényes tanujelét adta, mire Kossuth Lajos, a honvédelmi bizottmány elnöke, előbb őrnagygyá, utóbb Pétervárad műszaki főnökévé nevezte ki. Exponált állásában Hollán Ernőnek fontos szerep jut a szabadságharcz történetében. A magyar ügy iránt közömbös tisztikarral szemben csak erélyes fellépésével s a várőrség ragaszkodásával és lelkesedésével ért el fényes sikereket. Az akkoriban elhanyagolt várat csakhamar megerő-

sítette, az osztrák csapatok ostromműveit mérnöki ismereteivel megsemmisítette s mindvégig sikeresen ellenállott a támadásoknak. A világosi fegyverletétel után még két héten át daczolt a közülzárolók seregével, azonban, miután a déli hadsereg is feloszlott, Kis Pál várparancsnokkal egyetértőleg szept. 7-én feladta a várat. A kapituláczió után Hollán Ernő Szombathelyre tért vissza s a nyomasztó viszonyok közepette mennyiségtani tudományokkal foglalkozott. Itt irta meg elemző mértanát; ezért utóbb az Akadémia tagjává választotta, majd Lord Stanley, a későbbi hadügyminiszter vett tőle a mérnöki tudományokban oktatást. Az alkotmányos élet fellendültével 1861-ben a kőszegi kerület küldte az ujonnan összehivott országgyülésre. Hollán Ernő akkor a fővárosba jött, s a déli vasut dunántúli vonalainál főfelügyelői állást foglalt el. Ekkor irta terjedelmes emlékiratát a magyarországi vasuti hálózatról. 1865-ben ismét az országgyülés tagjai közt találjuk. A felelős magyar minisztérium megalakulván, gróf Mikó Imre közlekedésügyi miniszter mellé államtitkárnak ment s az állami közutak továbbfejlesztése a kamatbiztosítási rendszer alapján kezdeményezett magánvasúti építkezések, a Törökországgal való vasúti csatlakozás. fűződnek államtitkári működéséhez, Mikó Imre visszaléptével ő is lemondott állásáról. 1870-ben honvédezredes, majd honvédelmi államtitkár lett s főleg az akkor alakult honvédség fejlesztése körül fejtett ki nagy buzgalmat. 1872-ben azonban innen is visszalépett. 1875-ben soron kívül vezérőrnagy lett s a tényleges állományba lépett, mint a székesfehérvári kerület parancsnoka, mire 1881-ben altábornagy lett, de 1886-ban már nyugalomba vonult.

ERNUSZT KELEMEN.

Batthyány-Strattmann Ödön herczeg, valóságos b. t. tanácsos, cs. és kir. kamarás, Milánóban született 1826-ban, hol akkor atyja, herczeg Batthyány-Strattmann Gusztáv, az ott állomásozó egyik huszárezredben szolgált. Mint ifjú, hosszabb ideig lakott atyjának egyik vasmegyei birtokán, Rohonczon, a hol különösen emberbaráti érzelmeinél fogva mindenki szerette a jótékony főurat. Az 1848. évi pozsonyi országgyűlésen élénk részt vett, később mint nemzetőr szerepelt, a szabadságharcz befejezése után pedig Angliába ment. Csak a 60-as években, midőn a nemzet és királya közt megtörtént az első közeledés, tért vissza hazájába s több éven át ismét Rohonczon lakott. Atyjának, herczeg Batthyány-Strattmann Gusztávnak 1883. évben történt elhalálozása után átvette a gróf Batthyány Lajos nádor alapította magyarországi, a herczeg Batthyány Károly tábornagy alapította ausztriai és a gróf Strattmann-féle ausztriai hitbizományi javak birtoklását. A család székhelyét, a körmendi várkastélyt, melyben nagyértékű történelmi fegyvertár van elhelyezve, teljesen renováltatta. Nagy szeretettel viseltetik mindig a család székhelye, Körmend városa iránt, amely fellendülését nagyrészt a nemes főúr gondoskodásának és bőkezűségének köszönheti. 1884-ben valóságos belső titkos tanácsos lett s több külföldi rendjel tulajdonosa. Batthyány-Strattmann Ödön.

Ernuszt Kelemen. Közéletünknek ismert kiváló és puritán alakja, aki Vasvármegye élő nagy fiai sorában tehetsége, munkássága, országos érdemeinél fogva az elsők között foglal helyet. Született Oladon, 1832-ben. A katonai pályára szánták szülei s a kiváló tehetségű ifju a hadmérnöki iskolákat fényes sikerrel elvégezvén, alig 24 éves korában már huszárfőhad- Ernuszt Kelemen.

nagygyá lesz. De atyja halála véget vet katonai pályájának s 1857-ben birtokára tér, gazdaságának szentelve idejét. Ám a vármegye székvárosában lüktető, mozgalmas élet belevonja őt is a nyilvános szereplésbe s a vármegyei életben mihamar vezérszerepre emelkedik. A zöld asztal mellett fölismerik kiváló tehetségeit, tudását, széles látókörét, szónoki talentumát s egyenes karakterét. A kiegyezés után két évvel az országgyülés tagjai között találjuk Ernuszt Kelement. 1871-ben foglalja el Vasvármegye főispáni székét s számos, közhasznú intézmény dicséri hivatalos tevékenységének áldott eredményét, közöttük nemes, humánus lelkületének ragyogó monumentuma, a vármegye árvaháza, mely az ő inicziativájára keletkezett s melynek működését nem szünik meg ma is szeretettel, féltő gonddal figyelemmel kísérni. Főispáni állásáról a fúzió miatt 1875-ben lemond, 1876-ban ujra tagja a

BATTHYÁNY-STRATTMANN ÖDÖN HERCZEG.

szabadelvű pártnak, melyből azonban a boszniai okkupáczió miatt kilép s azután a nemzeti párt soraiban foglalt helyet. Utóljára 1892-ben Szombathely városának egyhangú bizalma küldte a parlamentbe, hol mint a nemzeti párt alelnöke, a fontos kérdésekben mindig fölemelte szavát. 1867-ben főrendiházi taggá neveztetett ki. Mint szónok is kiváló. Lassan, szakadozott mondatokban kezd beszédeibe, majd mindjobban fölmelegül, hangja tisztán, messzehallhatóan cseng, gondolatai gyorsan, szinte rohamosan tolulnak ajakára, érvei gazdagon folynak, ám tárgyát biztosan kezeli s nemes entuziazmussal, a meggyőződés, a lelkesedés érzésétől nekipirultan fejezi be, hatással, meggyőző elokvencziával előadott beszédét.

Széll Kálmán. *Széll Kálmán* v. b. t. tanácsos, országgyülési képviselő, Gasztonyban született, 1843 junius 8-án. Gimnáziumi tanulmányait Sopronban és Szombathelyen végezte, mely után a budapesti egyetemen a jogot hallgatta és 1866-ban a jogtudományok doktorává avattatott. Az alkotmányos élet kezdetén a szent-gotthárdi járás szolgabirájává, majd a kerület országgyülési képviselőjévé választatott és így az 1865/68-ki országgyülésnek tagja volt. Az országgyülésen nemsokára feltünt az ifjú képviselő s a képviselőház

csakhamar jegyzőjévé s a központi bizottság előadójává választotta meg, rövid idővel azután pedig az állandó pénzügyi bizottság és az országos horvát bizottság előadói tisztét is ráruházták. Nagy budget-beszédei már akkor feltüntek. Mint képviselő sokat volt Deák Ferencz társaságában s a haza bölcse minden év nyarán rátóti kastélyában időzött. Deák Ferencz politikájának, tanainak és nagy szellemének nálánál nagyobb bámulója, követője és, mondhatni, hívebb interpretátora nincs is. 1870-től fogva többször kináltatott meg miniszteri tárczával, mig végre 1875-ben a pénzügyminiszteri tárczát elfogadta. Ez állásában a magyar rente megteremtésével helyreállította az ország hitelét, létesítette a pénzügyi és gazdasági kiegyezést Ausztriával s a közös osztrák-magyar bankot és megvetette az államháztartás rendezésének alapjait. Minisztersége alatt a közadók kezelé sére, az általános jövedelmi pótadókra és a pénzügyi szakma minden ágazatára vonatkozó számos pénzügyi törvény jelent meg. Közel négy évi miniszterkedés után kilépett a kormányból. 1880. febr. 24-én mondta nagyszabásu budget-beszédét, melyben elítélte a kormány pénzügyi politikáját. Pénzügyi tehetségeit ekkor a közgazdaság terén érvényesítette: a Magyar jelzálog-hitelbank ujjáalakításakor, 1881-ben, annak elnöki székébe hivatott meg s a Magyarországon addig hazai pénzintézet által nem gyakorolt kommunális hitelüzletet ő teremtette meg. Az 1892—96. évi országgyülésen a pénzügyi bizottság elnöke volt, majd 1896-ban a delegáczióban s az interparlamentáris konferenczián elnökölt. A Dunántúli közmüvelődési egyletnek alapítása óta elnöke s elnöke az 1892. évi XXII. t.-cz. értelmében kiküldött valuta-ellenőrző országos bizottságnak is; elnöki tisztet viselt továbbá az ország ezredéves fennállásának megünneplését előkészítő bizottságban és az országos kvóta-bizottságban, melynek elhatározásaira döntő befolyást gyakorolt. Az uralkodói kegy már korábban a belső titkos tanácsosi méltósággal, 1893. október 7-én a Lipót-rend nagykeresztjével tüntette ki; a Magyar jelzálog-hitelbank életnagyságú arczképét festtette meg az igazgatósági terem számára. Ezen kitüntetésekhez Szombathely városa díszpolgári oklevele járult s Szombathely egyik utczáját, Szent-Gotthárd pedig főterét róla nevezte el. Ez utóbbi határszéli városka a legutóbbi években elért páratlan fejlődését főképen Széll Kálmánnak köszönheti. Az ő közbenjárására a kormány gimnáziumot állított fel, majd dohánygyárat épített ott. 1868-tól fogva szakadatlanul tagja a képviselőháznak. 1868—81-ig Szent-Gotthárdot képviselte, 1881-től 1884-ig Pozsony sz. kir. városát, 1884—1892-ig a kőszegi kerületet és 1892-től ismét a szent-gotthárdi kerületet képviseli, a hol közpályáját megkezdte és a mely kerület nagy lelkesedéssel, egyhangúlag kiáltotta ki képviselőjének.

SZÉLL IGNÁCZ.

Radó Kálmán nemcsak Vasvármegyében, de a közélet terén is a legismertebb, legtevékenyebb s így a legnépszerübb férfiak egyike. Ősrégi, már első királyaink idejében szerepet vivő családnak a sarja; 1844. november 17-én Répczelakon született. Rajcsányi János, a nagy tudományú, lángszívű evangélikus pap, a hős 48-as honvéd csöpögtette a haza, a vallás, a tudományok szeretetét a serdülő ifjú szívébe. Alig 23 éves korában a sárvári járás szolgabirájává választják meg, 1869-ben pedig már a sárvári kerület országgyülési képviselője. A parlamentben a Deák-párt soraiban foglal helyet s képviselői tisztének lelkiismeretes munkássággal való ellátása, tehetsége csakhamar ismertté teszik nevét. 1881-ben a Rábaszabályozás nagy munkálatainak élére állítja kormánybiztosi minőségben a kormány bizalma. Győr városának legszebb terét, a tündéri Radó-ligetet díszítő kőmonumentum, ott, a megrendszabályozott, csöndesen hömpölygő Rábának a part- Radó Kálmán.

79*

jain, ékesszóló jele a nagy munkának, vasakaratnak. Vasvármegye főispáni székét 1882-ben foglalta el. Erélyes és a mellett humánus kormányzása a vármegyét a fejlődés magas fokára juttatta; mintavármegyeként kezdik emlegetni s méltán, mert az ősi székház falai között a magyar állameszme lelkes kis csapatja igyekszik megfelelni a modern közigazgatás kivánalmainak, az ezredéves institúczió keretében önzetlen munkássággal megvalósítani a gyors, humánus, igazságos közigazgatásnak modern ideálját. Számos kiváló alkotás hirdeti a főispán működésének eredményét. Az ország egyik legelső, legvirágzóbb egyesülete, a Vasmegyei gazdasági egyesület az ő tevékenysége folytán jön létre; vasutak, közművelődési intézetek hirdetik főispáni kormányzásának sikereit. Ebbeli tisztét 1894. augusztus 15-ig viseli. Számos kitüntetésen s a közélet emberét érhető legszebb elismerésen, kortársai sze-

SZÉLL KÁLMÁN.

retetén, bizalmán kivül érdemeinek koszorújaként, a valóságos belső titkos tanácsosi méltósággal tünteti őt ki a király kegye, miután már elébb lett cs. kir. kamarás. 1896-ban a felső-eőri kerület tiszteli meg egyhangú bizalmával, közben az egyházkerületi felügyelő díszes méltóságába emeli protestáns hitsorsosainak bizalma, szeretete.

Festetich Andor gróf.

Festetich Andor gróf, a Festetich-grófok déghi ágából, (született 1843-ban) a mezőgazdasági politika terén tünt ki s mint a felső-eőri kerület országgyűlési képviselője, a mezőgazdasági törvények előadója volt, majd 1884-ben fölmívelésügyi miniszter lett s mint ilyen, csakhamar erélyes kézzel látott hozzá az agrikultúr-ügyek reformjához. Az ő miniszterségéhez fűződik a Rábaszabályozás nagy munkájának befejezése és több fontos mezőgazdasági törvény. A kabinet-válsággal azonban csakhamar otthagyta a miniszteri tárczát és azóta ismét a képviselőház szorgalmas tagja, aki minden földmívelésügyi kérdésben alapos tanácsaival támogatja a törvényhozást.

Széll Ignácz.

Széll Ignácz, belügyi államtitkár; született 1845-ben Gasztonyban, régi nemesi családból. Atyja, Széll József, 1848-iki képviselő s kormánybiztos,

majd Vasvármegye főispánja volt. Egyetemi tanulmányainak befejeztével 1869-ben Vasvármegye szolgálatába állott, mint tiszteletbeli aljegyző; 1870-ben a vépi, 1871-ben a szombathelyi járás főszolgabírájává, 1877-ben alispánná választatott. Széleskörű ismeretei folytán rövid idő mulva, 1883-ban, a belügyminiszteriumba osztálytanácsosnak hívatott meg s 1889-ben osztályfőnök és miniszteri tanácsos, majd 1895-ben államtitkár lett. Az uj hivatalban különösen az egyházpolitikai reformok életbeléptetése körül fejtett ki nagy tevékenységet s jelenleg is a közigazgatási reformmunkálatok terén működik.

RADÓ KÁLMÁN.

Reiszig Ede.

Reiszig Ede előkelő nemesi családból született, 1848. junius 5-én, Kámonban. Atyja Reiszig Alajos, tekintélyes földbirtokos, 1848-ban a felső-eőri kerület orsz. képviselője és a szabadságharcz egyik kormánybiztosa volt; magas műveltségű, előkelő gondolkozásu férfiu, kinek szigorú és férfias elvei ma is tradiczióként őriztetnek a Reiszig-családban. A jogi pályára lépett s Gráczban, Budapesten és Heidelbergben tanult, majd hosszabb tanulmányutat tett Franeziaországban, Angliában, Svájczban és Németországban. A nyugati kulturállamok közigazgatási, jogi, közlekedési és gazdasági intézményeinek beható és odaadó tanulmányozásának köszönheti azt az az európai látókört, mely az ország első közigazgatási szakerői között biztosít számára helyet. Vasvármegye közönsége a nagy reményekre jogosító ifjút 1871-ben a vármegye első aljegyzőjévé, 1875-ben tiszteletbeli főjegyzőjévé, majd vármegyei főjegyzővé választotta meg. E széles hatáskörű állásban már vezérlő befolyást gyakorolt a vármegye közigazgatására s befolyt mindazon alaptevő intézmények létesítésére, melyek a vármegye adminisztrácziójának országszerte méltányolt hírnevét megszerezték. 1883-ban helyettes alispánná, ugyanez év végén pedig egyhangulag alispánná választotta meg a törvényhatóság s ez állását 1889. végéig töltötte be, megteremtve azt az adminisztrácziót, melyre büszke az egész vármegye. A fontos statútumok egész sorozatát inicziálta, melyeknek sorából kiváltkép kiemelendő a magyarnyelvi szabályrendelet. Alispánságának annyi maradandó alkotásai közül csak a vármegyei laktanya létesítését emeljük ki, melynek megalkotásáért adományozta neki ő felsége a III-ad osztályú vaskorona-rendet. A szerb király már előbb tüntette ki a Takova-renddel, melyhez később a csillagot is adományozta, Szombathely városa pedig egyhangú lelkesedéssel választotta meg díszpolgárává. 1891-ben Ő felsége Békésvármegye főispánjává, majd ugyanazon vármegye kivételes hatalmú kormánybiztosává nevezte ki, 1892-ben pedig a kereskedelmi miniszteriumba államtitkárnak hivták meg, miután kitünő képességei és ismeretei magukra vonták Baross és Lukács miniszterek figyelmét, kivált az útügyi törvényt tárgyaló ankét tanácskozásai alatt. 1892-ben országgyűlési képviselővé is megválasztatván, helyet foglalt a parlamentben, hol a kereskedelmi tárcza szakkérdéseiben ismételve felszóllalt, 1895-ben pedig Vasvármegye főispáni széke megüresedvén, a kormány az egész vármegye óhajtását teljesítette, amidőn őt ajánlotta a koronának ez állásra. Főispáni székében közmegelégedésre végzi fontos állásának teendőit, méltán kiérdemelve a vármegye kö-

REISZIG EDE.

zönségének szeretetét, a kormány bizalmát s a korona elismerését.

Batthyány Lajos gróf. *Batthyány Lajos* gróf, a volt fiumei kormányzó, fiatal kora mellett is már nyomot hagyó munkásságot fejtett ki a közigazgatás terén, főleg pedig fiumei és magyar-horvát tengerparti kormányzói tisztségében. 1860-ban, Egyeden született; fia gróf Batthyány Gézának és Batthyány Emmának. Miután Budapesten, majd Berlinben és Párisban végezte jogi tanulmányait, kezdetben a diplomácziai pályára készült s 1882-ben már megkapta attasévá való kinevezését is; de meg sem kezdte pályáját. Ugyanis ebben az évben nőül vevén gr. Andrássy Gyula egyetlen leányát, Ilonát, Ikervárra vonult vissza. Két évig folytatta gyönyörü uradalmának kezelését, midőn Ő Felsége bizalma Khuen-Héderváry grófnak horvát bánná történt kinevezése után Győr vármegye és Győr város élére állította. Mint főispán, nem tekintette díszes állását nobile officiumnak, hanem erélyes kézzel látott hozzá a Győr városában fölmerült hanyagságok és visszaélések kiirtásához, ami hamar sikerült is neki. Erélye, tapintatos viselkedése, buzgalma annyira magára vonta a kormány figyelmét, hogy gr. Zichy Ágost lemondásakor 1892-ben őt szemelte ki fiumei kormányzóvá. Az ő kormányzatát uj ipartelepek alakulása, a kikötő megnagyobbitása teszik nevezetessé, működését pedig a fiumeiek előtt kedves emlékűvé az az ügyes és tapintatos bánásmód, melylyel a bonyolult kérdéseket is mindig közmegelégedésre tudta megoldani. Ő alatta épült az uj kormányzói palota, melybe azonban nem költözhetett már be, mert 1896. őszén lemondott (l. e mű II. Fiume és a magyar-horvát tengerpart kötetét) s ugyanakkor elfogadta Győr városának képviselői megbizatását. A Magyarországon páratlanul álló vasvármegyei elektromos mű létrehozásában is főrésze volt s ez az alkotás is maradandó értékkel gyarapítja neve jelentőségét.

Károlyi Antal. *Dr. Károlyi Antal,* kir. tanácsos, Vasvármegye alispánja, született 1843. jul. 17-én, Magyar-Gencsen. A jogi pályát választotta életczéljául s 1869-ben köz- és váltóügyvéd lett, de csakhamar a közigazgatási pályára lépett s a vármegye t. aljegyzőjévé választotta. Gyorsan emelkedett s az 1871-iki általános tisztujításkor már tiszti főügyészszé választották meg, de kiváló közigazgatási ismeretei következtében 1884-ben főjegyző lett s 1891-ben már a vármegye alispáni székében látjuk. Mint alispán 1893-ban kir. tanácsos és a porosz koronarend lovagja lett. A közigazgatás terén egyike a legkiválóbb tekintélyeknek. A vármegye ügyeit ritka pártatlansággal és ügyes körültekintéssel vezeti. Nagy része van az árvaház megalapításában s a vasmegyei szinház és a Berzsenyi-szobor az ő buzgó és lelkes igyekvésének köszöni létét. Élénk részt vett a honvéd-segélyző egylet és a tüzoltó-szövetség létesítésében és mint a magyar nyelvterjesztő bizottság el-

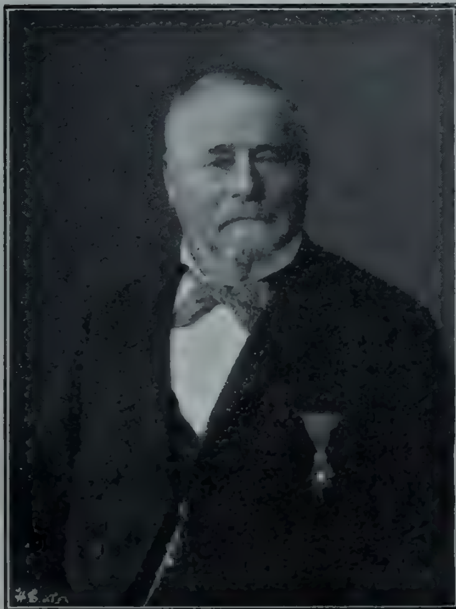
nöke, hazafias buzgósággal és áldozatkészséggel terjeszti a magyar nyelvet, minden rendelkezésére álló eszközzel, e számos idegen ajkú népfaj által lakott vármegyében. Lelkes pártolója és előmozdítója Károlyi Antal mindazon intézményeknek, a melyek a vármegye közgazdasági haladását czélozzák. Így nagy része van a szombathely-rumi vasút, az első vasmegyei czukorgyár, az elektromos művek létrejöttében. Mint a vármegye első tisztviselője, egyszersmind a tisztviselői karnak legszorgalmasabb és legbuzgóbb tagja, akinek munkaképessége és munkakedve mintáúl szolgál a vármegye tisztikarának.

MÁRKUS JÓZSEF.

Márkus József.

Márkus József, a csupa tehetségekből álló Márkus-családnak legidősebb tagja, a kiről mint iróról, már az irodalmat ismertető részben szóltunk, szinte tüneményes emelkedésü pályájával, Vasvármegye legnevezetesebb szülöttei között foglalhat helyet. Mint íróra is fényes pálya várt volna rá, de a mikor ő kezdte a tollat forgatni, még nagyon fejletlenek voltak a hirlapirói viszonyok nálunk, úgy, hogy akkor valóban alig akadt tehetség, a ki egészen neki merte volna magát szentelni a hirlapírásnak. Márkus József is a fővároshoz állott be tisztviselőnek 1875-ben, 23 éves korában. A mily sebes ütemben Budapest emelkedett nagyvárossá, oly gyors léptekkel haladt előre Márkus József. A hirlapírásban gyakorlott tolla szárnyakat adott neki emelkedésében; tanácsjegyzőből csakhamar főjegyzővé választották, s a forrongásban levő főváros számtalan emlékirata, fölterjesztése, üdvözlete, próbára tették hivatottságát, mely oly fényesen vált be, hogy a közvélemény aranytollu főjegyzőnek nevezte el. Működése szorosan összefügg Budapest fejlődésének első, tehát legmozgalmasabb korszakával, midőn a törvényileg egybeillesztett, de külsőleg és belső szervezetében is még kezdetleges és kisszerű, e mellett még nagyrészt német városnak modern európai értelemben vett nagyvárossá, egységes és magyar fővárossá kellett átolvasztatnia. Azoknak a férfiaknak, a kik ezt a nagy művet véghezvitték, Márkus József buzgó munkatársuk volt. Már főjegyző korában pendítette meg azokat a reformterveket, melyeknek az volt a czéljuk, hogy a főváros igazgatását megszabadítva a nehézkességektől és ósdi intézményektől, ekképen a város gyors lendületű fejlődését még sikeresebbé tegyék. A közönség, mely ismerte teremtő erejét és szorgalmát, erélyét, mely a nagyobb szabású reformok keresztülvitelére elengedhetetlen, nagy rokonszenvvel fogadta minden lépését. Nagy megelégedéssel látta őt 1894-ben az alpolgármesteri állások egyikében s a midőn 1897. nyarán Kammermayer Károly polgármester meghalt, az érdemes férfiú utódjául a közvélemény túlnyomó része őt óhajtotta s őt is választották meg. Mint polgármesternek nem volt ideje

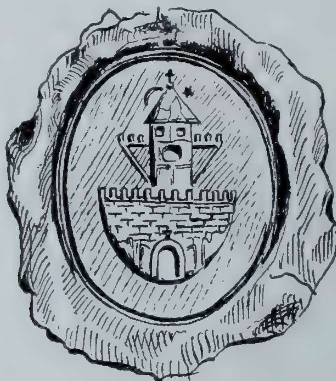

SAXLEHNER ANDRÁS.

megvalósítani terveit, mert a Kammermayert hamar követő Ráth Károly elhunytával, a király őt jelölte első helyen a székes-főváros főpolgármesteréül, mely díszes méltóságra a közgyűlés egyhangúlag meg is választotta.

Saxlehner András.

Saxlehner András, a közgazdaság, különösen az ipar terén szerzett érdemeivel tette nevét országos hírüvé s a magyar ipar fellendítésével, egy világhírü kereskedelmi ház megalapításával érdemelte ki, hogy több, mint félszázados szakadatlan munkásságának jutalmául neve szülővármegye kiváló férfiainak sorában említtessék. Született Kőszegen 1815. február 19-én, régi, már a XVI. században meghonosult családból. Atyja a kőszegi posztószövő-testületnek egyik tekintélyes tagja volt és fiát is e szakmában nevelte fel, ki miután Sopronban, Bécsben és Budapesten a kellő szakértelmet elsajátította, Kőszegen telepedett le, hol atyja üzletét tovább vezette. Amikor Kossuth Lajos és Széchenyi István kezdeményezésére a honi ipart pártoló egylet megalakult, Saxlehner András Kossuth Lajostól azt a megbizatást nyerte, hogy egy tisztán hazai posztó terjesztését czélzó üzletet alapitson. E megbizatásnak Saxlehner meg is felelt; az üzlet hazafias vezetése alatt felvirágzott és még maig is fennáll. De csakhamar alkalma nyílt kereskedelmi genie-jét más irányban érvényesíteni. 1862-ben egy véletlen következtében tudomására jutott, hogy Buda mellett egy réten keserü vízforrás fakad. Vegyelemeztette a vizet és miután annak kitünő gyógyerejéről meggyőződött, megszerezte a területet és hozzáfogott e víz értékesitéséhez. A szerény viszonyok közt megkezdett vállalat, mely a „Hunyady János"-keserüvizforrással indult meg, ma már a világ legnagyobb e nemü telepe és a forrás vizét az egész földön ismerik. Saxlehner András nevét világhírüvé tette, itthon pedig egy nagy, ma már hatalmas kereskedelmi ágnak vetette meg az alapját. A kiterjedt kereskedő-ház, amelynek élén állott, ma özvegye, szül. Pelikán Emilia vezetése alatt áll, ki azt fiai közreműködésével, a megboldogult által gyakorolt szellemben folytatja. A vasszorgalmú embert, félszázados munkásságának jutalmául, a királyi kegy is kitüntette, Ő Felsége a Ferencz József-rend lovagkeresztjét adományozván neki, szülővárosában pedig jótékony adományaival tette nevét emlékezetessé.

SZOMBATHELY VÁROS CZÍMERES PECSÉTJE.

VASMEGYEI NÓTA.

A *vasmegyei nóta* dallama a hires *Martinovits nóta* melódiájára megy, mely a magyar vértanú, Martinovits Ignácz halála után, 1796-ban keletkezett.

Később a 20-as években az e dalból készült vasmegyei nóta dallamára tanította Fitos Károly és a többi magyar tánczmester az akkori fiatalságot a „Magyar lassú"-ra.

A *vasmegyei nóta* dallama, melyet a „Magyarország Vármegyéi és Városai" számára *Káldy* Gyula írt át zongorára, a következő:

Vasmegyei nóta.

Magyarosan

Zongora

mfs.

Figura

A VASMEGYEI NÓTA VERSE.

Első rész

„Szememből köny-patak csereg
Emlékedre édes hazám;
Bár tatár-rab szíjját füzd rám,
Szivem csak érted dobog.

Második rész

Bár még egyszer láthatnám,
Kéklő bérczed, kedves hazám,
Vígan hunynám be szememet,
Majd ha egy hant eltemet.

Figura

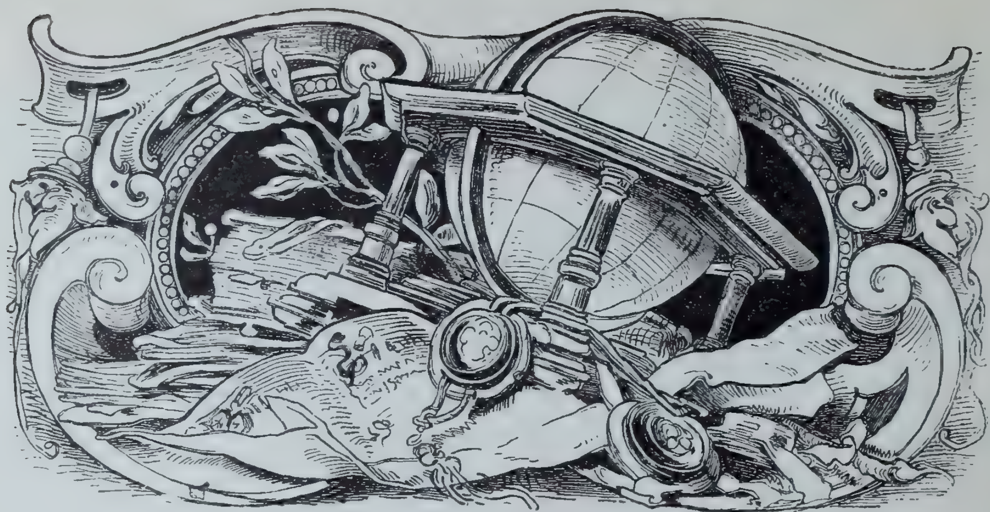
De íme nem szólhatok.
Rideg áldást bocsátok
Feléd, hazám, bús szivemből;
Csak köny pereg szememből.

TARTALOMJEGYZÉK.

KÉPEK ÉS MELLÉKLETEK.

ÖNÁLLÓ KÉPEK, MELLÉKLETEK ÉS TÉRKÉPEK.

A SZÖVEG KÖZÉ NYOMOTT KÉPEK.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

32
85
87
252
551

